ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

500

Նվիրվում է Հայոց մեծ դարձի
1700 ամյակին

Գիրքը լույս է տեսնում
Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ներսիսյանի
Հայրապետական օրհնությամբ։

Գիրքը տպագրվում է
սիրով նվիրաբերությամբ քրիստոնեական բարերարներ
տեր և տիկին Ժիրայր և Հասմիկ Գարբիկյանների։
Յիշեսցէ Տէր զվաստակս նոցա և ընդունելի արասցէ։

Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրությունը
շնորհակալություն է հայտնում
ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գործերով Հայաստանի ազգային հանձնաժողովին
գրքի տպագրությանը ցուցաբերած
նյութական աջակցության համար։

«ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆ (գլխ. խմբագիր-տնօրեն), ՀԱՅԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (պատասխանատու քարտուղար), ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ, ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ, ԱՐՏԱՇԵՍ ՂԱԶԱՐՅԱՆ (խմբագրության վարիչ), ԱՐԱՄ ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխ. խմբագիր-տնօրենի տեղակալ), ՀԱԿՈԲ ՔՅՈՍԵՅԱՆ

ՇԱՀԵ արք. ԱՃԵՄՅԱՆ, ԵԶՆԻԿ եպս. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ՄԵՍՐՈՊ քհն. ԱՐԱՄՅԱՆ

ԳԻՐՔԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ Է ՊԱՏՐԱՍՏԵԼ
«ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագրության վարիչ՝ Արտաշես ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ավագ գիտխմբագիրներ՝ Աննա ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ, Լիդա ԽՈՒԴՈՅԱՆ, Լաուրա ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ, Մուրադ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ, Սահակ ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Լ-ոն ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Արա ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2002

3236

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՏԴ 030:27/28
ԳՄԴ 92+86.37
Ք 935

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Ֆ.Տ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (նախագահ), Հ.Մ. ԱՅՎԱԶՅԱՆ (նախագահի տեղակալ),
Լ.Ա. ԱՂԱԼՈՎՅԱՆ, Ս.Ս. ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ, Գ.Ե. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, Ա.Գ. ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ, Գ.Ա.
ԲՐՈՒՏՅԱՆ, Է.Ս. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ, Գ.Ա. ԳԱԼՈՅԱՆ, Գ.Ճ. ԳՅՈՂԱԿՅԱՆ, Ա.Կ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ,
Ա.Ս. ԹԱԼԱԼՅԱՆ, Ջ.Պ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Է.Ե. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Վ.Ե. ԽՈՋԱԲԵԿՅԱՆ, Յու.Ե.
ԽՈՋԱՄԻՐՅԱՆ, Ն.Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ս.Գ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Ա.Հ. ՄԱՆԹԱՇՅԱՆ,
Ռ.Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Լ.Հ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ, Յու.Հ. ՇՈՒՔՈՒՐՅԱՆ, Ա.Հ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ,
Հ.Հ. ՎԱՐԴԱՊԵՏՅԱՆ, Վ.Բ. ՓԱՆՍԱՐՋՅԱՆ

Ք 935 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան: /«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի գիտախմբագրական խորհուրդ՝ Հ.Մ. Այվազյան (գլխ. խմբագիր-տնօրեն) և ուրիշներ: – Եր.: Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն – 2002. – 1076 էջ: Նկ., քարտեզ:

Ք $\frac{5001000000}{706(01)-2002}$ 2002

ԳՄԴ 92+86.37

ISBN 5-89700-016-6

© Հայկական հանրագիտարանի
գլխավոր խմբագրություն, 2002

301 թվականին Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչությամբ և Հայոց Տրդատ Գ Մեծ թագավորի աջակցությամբ քրիստոնեությունը՝ «Լուսավորչի լույս հավատքը», աշխարհում առաջին անգամ պաշտոնապես հռչակվել է Հայաստանի պետական կրոն: Հայոց առաջին Հայրապետ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, շարունակելով Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործը, ապահովել է Հայոց առաքելահաստատ Աթոռի ժառանգականությունն ու հարատևությունը պատմական նոր իրադրությունում:

Հայոց կյանքում պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների երկու պատմական և շրջադարձային իրողությունները՝ Տրդատ Գ Մեծ - Գրիգոր Ա Լուսավորիչ (ազգի քրիստոնեացում՝ պետական-քաղաքական շրջադարձ) և Վռամշապուհ-Սահակ Ա Պարթև-Մեսրոպ Մաշտոց (քրիստոնեության ազգայնացում՝ հոգևոր-մշակութային շրջադարձ), արմատական, խոր փոփոխություններ են կատարել Հայ ժողովրդի կյանքում, երկիրը հասցրել քաղաքակրթության նոր մակարդակի, պայմանավորել հայի անհատական և հավաքական աշխարհընկալումն ու աշխարհայացքը, նպաստել ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին: Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին արհավիրքներով լի Հայոց պատմության ընթացքում եղել է ազգը ոգեշնչող և միավորող, պետականության բացակայության պայմաններում նրա տրոհված հատվածները շաղկապող հուսալի օղակ:

Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրությունը, ձեռնարկելով «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի հրատարակումը, նպատակ չի ունեցել ստեղծելու ընդհանրապես քրիստոնեությանը նվիրված համընդգրկուն հանրագիտարան, ուստի աստվածաշնչյան սրբերն ու անձերը, գրքերը, եկեղեցական զգեստներն ու սպասքը, քույր եկեղեցիների պատմությանն առնչվող երևույթներն ու անձերը, կրոնաեկեղեցական բազմաթիվ հասկացություններ ներկայացված են համահավաք հոդվածներում (Աստվածաշունչ, Ավետարան, Առաքյալներ, Մարգարեներ, Մեղք, Զգեստ եկեղեցական, Սպասք եկեղեցական, Ղպտի ուղղափառ եկեղեցի, Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքություն և այլն):

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի նպատակն է ցույց տալ Հայաստանի տեղը քրիստոնյա աշխարհում, բացահայտել քրիստոնյա քաղաքակրթությանը և համամարդկային մշակույթին հայ ժողովրդի բերած անկրկնելի ավանդը: Հանրագիտարանն ընդհանրացնելով Հայոց հոգևոր միտքն ու իմաստասիրությունը՝

ներկայացնում է Քրիստոնյա Հայաստանն ու Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին, Հայոց դարձն ու հավատո հանգանակը, Հայոց հոգևոր ըմբռնումներն ու մշակութային մարմնավորումները, կրոնաեկեղեցական գաղափարախոսությունն ու աստվածաբանական միտքը,

պարզաբանում է քրիստոնեության ըմբռնումն ու արտացոլումը հայ հոգևոր և աշխարհիկ կեցության մեջ, մշակույթի ոլորտում,

լուսաբանում է հայ ժողովրդի և եկեղեցու ընդելուզված պատմությունը. Հայ եկեղեցու բարոյական սկզբունքներն ու ժողովրդականությունը, ներողամտության ոգին և ազատախոհությունը, նրա տեղը քրիստոնյա քույր եկեղեցիների ընտանիքում:

Հանրագիտարանում ընդգրկված են հետևյալ հիմնական նյութերը. քրիստոնեության մուտքը և տարածումը Հայաստանում, Հայ եկեղեցու պատմությունը, դավանանքը, խորհուրդները, ծեսերը, տոները, նվիրապետությունը, պատրիարքությունները, թեմերը, մասնավոր և հակաթոռ կաթողիկոսական աթոռները, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության և հրատարակման պատմությունը, Սուրբ Գրքին նվիրված մեկնողական, ճառախոսական մատենագրությունը, Հայ եկեղեցու սրբերը, հայրերը, վկաները, Հայոց վանքերն ու եկեղեցիները, գրչության կենտրոնները, համալսարանները, վարդապետարանները, հայ քրիստոնեական մշակույթը (գիր, դպրություն, հոգևոր գրականություն, երաժշտություն, մանրանկարչություն, եկեղեցական ճարտարապետություն և այլն), տիեզերական և ազգային-եկեղեցական ժողովները, եկեղեցու ականավոր ներկայացուցիչների (կաթողիկոսներ, պատրիարքներ, աստվածաբան վարդապետներ), հայ նշանավոր գիտնականների կյանքն ու գործունեությունը, թեմային նվիրված նրանց մատենագրական վաստակը, շարականագիր երաժիշտները, մանրանկարիչները, ճարտարապետները: Հանրագիտարանում զետեղված են նաև բազմաթիվ հոդվածներ Հայաստանի հարևան քրիստոնյա երկրների, եկեղեցիների, դավանանքների և վարդապետությունների վերաբերյալ:

Իր տեսակի մեջ նախադեպը չունեցող այս հանրագիտարանը պտուղն է Հայրենի և արտերկրի ճանաչված գիտնականների, աստվածաբան եկեղեցականների, Մայր աթոռի միաբանների մաքի և սրտի:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրական հանձնաժողովը հուսով է, որ այս գիրքը լավագույն նվերն է հայ ժողովրդի մեծ դարձի և վերածնության 1700-ամյակին և իր ազդի ավանդը կունենա Հայոց քրիստոնեական վերազարթոնքի առաջընթացում:

* * *

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանը պարունակում է 1070 հոդված, 12 քարտեզ, մոտ 700 գունավոր և սև-սպիտակ պատկերազարդում: Ներդիրներով են տրված գունավոր պատկերազարդումները (16 ներդիր) և քարտեզները (1 ներդիր): Գունավոր պատկերազարդում ունեցող հոդվածի վերջում (գրականության կամ երկերի ցանկից առաջ, եթե դրանք կան) նշված է հոդվածի պատկերի առկայությունը ներդիրում: Օրինակ, պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 2-րդ (3–5-րդ) պատկերը (պատկերները). նշանակում է տվյալ պատկերը գտնվում է IV ներդիրի 4.1 էջի 2-րդ (3–5-րդ) համարի (համարների) տակ:

Հանրագիտարանում Աստվածաշնչից վկայությունները և սուրբգրային տեղիների համարները հիմնականում մեջբերված են Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի 1994-ի հրատարակությունից:

Ա

ԱԲԳԱՐ, սուրբ Աբգար, ըստ ավանդության՝ I դարի անդրանիկ քրիստոնյա թագավորը, պարթև Արշակունի Արշամի որդին: Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Թագավորել է Օսրոյենե կոչվող երկրամասում, որի մայրաքաղաքն էր *Եդեսիան*: Ըստ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության», եղել է Հայոց թագավոր (Գիրք 2, գլ. ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ), ըստ այլ աղբյուրների՝ ասորի թագավոր:

Աբգարը եղել է Օսրոյենեի թագավորության (Ք.ծ.ա. 132 – Ք.ծ.հ. 216) բոլոր գահակալների անունը: Պատմ. փաստերի համաձայն, քրիստոնեությունն առաջինն ընդունած (207-ին) թագավորը եղել է Ա. IX (179–214): 91-ին Օսրոյենեի գահը գրաված Հայոց թագավոր Սանատրուկը ստացել է «Եդեսիո թագավոր» տիտղոսը, ենթադրվում է՝ նաև Ա. անունը: Մովսես Խորենացին, հիմնվելով հայերեն թարգմանված ասոր. հնագույն աղբյուրների վրա («Վարդապետութիւն Ադդէի», «Լաբուբնեայ Դիւանագրի Եդեսիոյ. Թուղթ Աբգարու», 1868), Ա. IX-ի դարձի ավանդական պատմությունը վերագրել է Ա. V-ին, որն ապրել է I դ., Հիսուս Քրիստոսի ժամանակ, լսել Փրկչի սքանչելագործությունների համբավը և հավատացել, որ «դրանք մարդու զորություններ չեն, այլ Աստծու, որովհետև մարդկանցից ոչ ոք չի կարող մեռելներ հարուցանել, այլ միայն Աստված» (Գիրք 2, գլ. Լ): Եվ հավատալով, որ Հիսուսը ճշմարիտ Աստծո Որդին է, իր բանբերների միջոցով թուղթ՝ նամակ-խնդրագիր է ուղարկում Երուսաղեմ՝ Փրկչին, որպեսզի նա գա և բժշկի իրեն, «որովհետև նրա մարմինն ապականված էր չարաչար ցավերով» (նույն տեղում)՝ բորոտությամբ: Ա. արժանանում է Փրկչի պատասխանին՝ գրված Թովմաս առաքյալի ձեռքով: Պատասխան թղթում ասվում է, որ Փրկիչը դեռ գործ ունի կատարելու Երուսաղեմում, բայց կուղարկի իր աշակերտներից մեկին, որը կգա, կբժշկի «և կյանք կշնորհի քեզ և քեզ հետ եղողներին»: Փրկչի համբարձվելուց հետո Թովմաս առաքյալը Եդեսիա է ուղարկում *Թադեոս* առաքյալին, որը բուժում է Ա-ին, քաղաքի բոլոր հիվանդներին ու ախտավորներին, քարոզում Ավետարանը և Եդեսիայի եպիսկոպոս կարգում *Ադդե* անունով մետաքսագործին, ապա մեկնում, ըստ Մովսես Խորենացու, Ա-ի քեռորդու՝ Հայոց Սանատրուկ թագավորի արքունիք (Գիրք 2, գլ. ԼԱ, ԼԲ, ԼԳ):

Այնուհետև Ա. թագավորը նամակներ (թղթեր) է հղում Հռոմ. Տիբերիոս կայսրին, Ասորեստանի Ներսեհ թագավորին, Պարսից Արտաշիր թագավորին, որպեսզի նրանք ևս ընդունեն Հիսուս Քրիստոսին՝ որպես Աստծո Որդու և Փրկչի. նաև հանձնարարում է, որ փընտրեն ու գտնեն Հիսուսի առաքյալներից մեկին (որը, հավանաբար, եղել է Սիմոն կամ Շմավոն Նախանձահույզը)՝ նրանից արքայության խոսքը լսելու նպատակով: Ա. մահացել է «երեսուն և ութ տարի թագավորելուց հետո», հավանաբար՝ Ք. ծ. հ. 37-ին կամ 50-ին: Ա-ի թղթերը և պատասխանները («Հինգ թղթերի պատճենները») տրված են Մովսես Խորենացու

«Հայոց պատմության» 2-րդ գրքում (գլ. ԼԱ, ԼԲ, ԼԳ):

Ըստ ասոր. «Վարդապետութիւն Ադդէի» և «Լաբուբնեայ Դիւանագրի Եդեսիոյ Թուղթ Աբգարու» աղբյուրների, Հիսուս Քրիստոսի պատասխանի հետ միասին Ա.-ի սուրհանդակ Անանը բերել է նաև Փրկչի «կենդանագիր պատկերը» [թաշկինակի (սրբիչի) վրա դեմքի հպումով տպավորված]: Այդ թաշկինակը կամ դաստառակը պահվել է Եդեսիայում, ապա տարբեր վայրերի եկեղեցիներում:

Հայ եկեղեցին նախապես ս. Ա.-ի և ս. Ադդեի հիշատակի տոնը նշել է միասին. Բացմիցս հիշվում է Գրիգոր Մարգվանեցու և Լիակատար կոչվող Հայսմավուրքներում՝ դեկտ. 31-ին: *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսը հետագայում առանձնացրել է ս. Ա.-ի հիշատակի տոնը, որը նշվում է Հինանցի (Աստվածահայտնության նախորդող 50 օրերի տոնը) Դ կիրակիից հետո առաջին շաբաթ օրը: Սակայն, ինչպես նշում է Շնորհք արք. Գալուստյանը՝ «...տարւոյն գիրերուն համաձայն կը տեղափոխուի նաեւ Ցիսն. Բ և Դ կիրակիներու յաջորդող...» («Հայազգի սուրբեր», 1997, էջ 178) երեքշաբթի օրերին:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն..., հ. 10, Վնտ., 1814: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Սուրբերու կյանքը, Բեյրութ, 1994:

ԱԲԳԱՐ ԹՈԽԱԹԵՑԻ, Աբգար Եվդոկացի, Աբգար Դպիր, Աբգար Սաֆար Թոխատցի (մոտ 1520 – մոտ 1572), տպագրիչ, հոգևորական, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Արծրունյաց թագավորտան շառավիղ: 1562-ին մասնակցել է Սեբաստիայի գաղտնի խորհրդաժողովին: Հայոց կաթողիկոս *Միքայել Ա Սեբաստացին* Ա. Թ.-ու գլխավորությամբ պատգամավորություն է ուղարկել Հռոմ՝ Հայաստանի ազատագրության, ինչպես նաև դավանաբան. հարցերով: Հռոմի պապի հանձնարարությամբ Ա. Թ. Ալեքսանդր քահանայի հետ կազմել է հայերի Դավանագիրը (Հավատո հանգանակ), որը 1565-ի փետր. ներկայացրել է հատուկ հանձնաժողովին: Այստեղ Ա. Թ. քաղ. նկատառումներով դավան. նվիրվածություն է հայտնել պապին և շեշտել, թե Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միջև տարբերությունները չնչին են: 1565-ին Վենետիկում հիմնադրել է տպարան և տպագրել «Խառնայ փնթուր տումարի» օրացույցը ([illegible] էջանոց) և առաջին հայ «Սաղմոսարանը» (վերջինս մինչև 1880-ական թթ. սխալմամբ համարվել է հայերեն առաջին տպագիր գիրքը, իսկ Ա. Թ.՝ առաջին հայ տպագրիչը): 1567-ին Ա. Թ. տպարանը տեղափոխել է Կ. Պոլիս և Ս. Նիկողայոս եկեղեցում իր որդի Սուլթանշահի գործակցությամբ հիմնադրել Կ. Պոլսի հայկ. առաջին տպարանը, տպագրել հինգ գիրք՝ ամենօրյա ժամերգությունների համար եկեղեցածիս «Ժամագիրք-Պատարագամատոյց» (1568), յուրաքանչյուր տարվա տոնակարգը ցույց տվող «Տօնացոյց» (1568), «Տաղարան» (1568), «Պարզատումար» (1568), ծիս. կարգերի, օրհնությունների և աղոթքների «Մաշտոց» (1569):

Աբգար Թոխաթեցի

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Զարդարյան Վ., Հիշատակարան (1512–1933), հ. 5, Կահիրե, 1939: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

Ազատինի Ութուջյան

ԱԲԵՂԱ (ասոր. awila – ջամուռնացած, մենակյաց վանական), Հայ եկեղեցում կուսակրոն քահանայության ամենացածր աստիճանը: Ձեռնադրվում է եպիսկոպոսի կողմից, օծվում մյուռոնով: Կուսակրոն *քահանաները*, երբ ստանում են վեղար (ի նշան աշխարհուրացության), կոչվում են Ա., ուխտում ապրել *վանքում*: Ա. կատարում է բոլոր խորհուրդները (ծիսակատարությունները), բացի ձեռնադրությունից և մյուռոնօրհնությունից, որոնք եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի իրավունքներն են: (Տես նաև *Կուսակրոնություն*):

ԱԲՐԱՀԱՄ Ա ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ [VI դ. կես, գ. Աղբաթանք (Ռշտունիք գավառ) – մոտ 613], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 607-ից: Հաջորդել է *Մովսես Բ Եղիվարդեցուն*: Եղել է Ռշտունիք գավառի եպիսկոպոսը: Նրա օրոք է տեղի ունեցել Վրաց եկեղեցու բաժանումը Հայ եկեղեցուց: VI–VII դդ., ինչպես ողջ քրիստոնյա Արևելքում, այնպես էլ Հայ և բյուզ. եկեղեցիների միջև սրվել էր պայքարը դավան. հարցերի շուրջ: Այդ պայքարն ընթացել է քաղկեդոնականների (տես *Քաղկեդոնի ժողով 451*) և հակաքաղկեդոնականների, նեստորականների (տես *Նեստորականություն*) և այլ եկեղեցիների, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու միջև: Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև շարունակվող պատերազմում երկու կողմերն էլ ձգտել են իրենց կողմը գրավել քրիստոնյաներին՝ այդ քաղաքականության մեջ մեծ տեղ հատկացնելով դավան. խնդիրներին: Չնայած արդեն V դ. վերջին նեստոր. եկեղեցին Պարսկաստանում պաշտոնապես ճանաչում էր ստացել, սակայն *քաղկեդոնականություն* ընդունած Բյուզանդիայի ազդեցությունից հայերին հեռացնելու համար Պարսից Խոսրով Բ Փարվեզ թագավորը պաշտպանել է Հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոն գիրքը և խրախուսել հակահույն տրամադրությունները: Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունի Բագմահաղթի (VI դ. վերջ) միջոցով հեռացնելով Հայաստանի հունաց մասի հակաթոռ Հովհաննես կաթողիկոսին, որին հաստատել էր բյուզ. Մավրիկիոս կայսրը (591-ից), թույլատրել է Հայաստանի մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ Դվինում կառուցել նոր եկեղեցի, իսկ ավելի ուշ՝ *Պարսից ժողովում* Հայ եկեղեցու դավանանքը ճանաչել է միակ ուղղափառ դավանությունը Պարսից տերության սահմաններում: Ա. Ա Ա.-ու օրոք պայքարը բյուզ. և պարսկ. կողմնորոշում ունեցող քրիստոնյաների (հայեր, վրացիներ, ասորիներ) միջև շարունակվել է քաղկեդոն. և հակաքաղկեդոն. դավանանքի քողի տակ: Չնայած Ա. Ա Ա.-ու ջանքերին՝ հետ պահել Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին քաղկեդոնականություն ընդունելուց և հույների հետ դավան. միություն հաստատելուց, այնուամենայնիվ 608-ին Վրաց եկեղեցին ընդունել է քաղկեդոնականությունը: Այդ շրջանի իրադարձությունների, դավան. թեժ պայքարի կարևոր վավերաթղթեր են «Գիրք թղթոցում» (էջ 146–211) պահպանված՝ Ա. Ա Ա.-ու եպիսկոպոս. և կաթողիկոս. գործունեությանը վերաբերող թղթերը, շրջաբերական գրությունները՝ ուղղված Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին, Ցուրտավի Մովսես եպիսկոպոսին, *Վրթանես Քերթողին*, Վրկանաց մարզպան Սմբատ Բագրատունուն: Հատկապես Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին գրած թղթերում Ա. Ա Ա. շեշտել է Հայոց, Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների միությունը VI դ. սկզբին, երբ նրանք միաժամանակ պայքարել են Հույն եկեղեցու նկրտումների և քաղկեդոնականության դեմ («Գիրք թղթոց», Գ թուղթ, էջ 182–183): Հայոց կաթողիկոսն իր թղթերում կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել Դվինի 506-ի Ա ժողովի (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) ընդունած որոշումների, Հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոն. դիրքորոշման վերաբերյալ: Ըստ Ա. Ա Ա.-ու, Դվինի Ա ժողովի գլխ. նպատակը Քաղկեդոնի և քաղկեդոն. խնդիրների հանդեպ Հայ եկեղեցու և նրա ավագությունն ու գահերեցությունն ընդունող Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների դավան. դրության պարզեցումն էր, միասնական պաշտոն. դիրքորոշման արտահայտումը:

Ա. Ա Ա.-ու գրությունները օգտագործել են հետագա դարերի հայ պատմիչներն ու մատենագիրները՝ Հայ և Վրաց եկեղեցիների բաժանման դեպքերը շարադրելիս, իսկ *Ուխտանես* եպիսկոպոս պատմիչը Ա. Ա Ա.-ու 14 թղթերից 11-ը զետեղել է իր «Պատմություն Հայոց» գրքի «Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց» հատվածում: Ա. Ա Ա. գրել է նաև դավան. բնույթի ճառեր:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա Ա.-ուն հաջորդել է *Կոմիտաս Ա Աղցեցին*:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908: Ակինյան Ն., Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վնն., 1910: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

Արտաշես Ղազարյան

ԱԲՐԱՀԱՄ Բ ԽՈՇԱԲԵՑԻ, Բաղիշեցի, Մշեցի, Քեղեցի (1677–1734, հանգչում է Վաղարշապատի Ս. Գայանե վանքում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1730-ից: Հաջորդել է *Կարապետ Բ Ուլնեցուն*: Աշակերտել է *Գրիգոր Շղթայակրին*: 1708-ին՝ Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդ, 1717–30-ին՝ Տարոնի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր: 1727-ին ուխտագնացություն է կատարել Երուսաղեմ, որի առթիվ խաչքար է տեղադրվել Ս. Հակոբյանց վանքում: Շինարար. աշխատանքներ է կատարել Էջմիածնի վանքում, պատկերազարդել է տվել Մայր տաճարի երկու խորանները, որմերն ու սյուները, նորոգել մի շարք կառույցներ: Ա. Բ Խ.-ու անունով մեզ են հասել 7 ներբող. ու հոգևոր տաղեր (անտիպ) և կոնդակներ:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Բ Խ.-ուն հաջորդել է *Աբրահամ Գ Կրետացին*:

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ակինյան Ն., Բաղեշի դպրոցը 1500–1700, Վնն., 1952: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Պավել Չոբանյան

ԱԲՐԱՀԱՄ Գ ԿՐԵՏԱՑԻ [ծ. թ. անհտ, ք. Կանդիա (Կրետե կղզում) – 18.4.1737], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1734-ից, պատմագիր: Հաջորդել է *Աբրահամ Բ Խոշաբեցուն*: Եղել է Երուսաղեմի միաբան և նվիրակ, 1709–34-ին՝ Թրակիայի Թեքիրդաղ (Ռոդոսթո) քաղաքի թեմի առաջնորդ, որի համար կոչվել է նաև Թեքիրդաղցի: Ա. Գ Կ-ու օրոք Անդրկովկասի քաղ. դրությունն անկայուն էր: Իրանում ասպարեզ իջած Թահմազ Ղուլի խանը (ապագա Նադիր շահը), պատերազմելով Թուրքիայի դեմ, վերանվաճել է Իրանի կորցրած հողերը, այդ թվում՝ Անդրկովկասը: Ա. Գ Կ., շահելով խանի վստահությունը, վերականգնել է Էջմիածնի կաթողիկոս. աթոռի կալվածատեր. իրավունքները և գերությունից ու աքսորից փրկել բազմաթիվ հայերի: Ա. Գ Կ-ու միջնորդությամբ խանը թույլատրել է Մելիք Հակոբջանին Երևանում հիմնել դրամատուն և կտրել արծաթե ու պղնձե դրամներ: Ա. Գ Կ-ու «Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարսից» (1 հրտ., Կալկաթա, 1796, թրգմ. նաև ֆրանս.) աշխատությունն ընդգրկում է մոտ երկու և կես տարվա ժամանակամիջոց (1734–36), բաղկացած է 53 գլխից, որտեղ մանրամասնորեն նկարագրված են իր կաթողիկոսության ժամանակի և Նադիր շահի իշխանության առաջին տարիների իրադարձությունները: Ա. Գ Կ-ու պատմագր. երկերից են «Հիշատակարանը» («Ծոցի տետրակ») և Անի քաղաքի պատմությունը: Հայտնի են նրա մի քանի կոնդակները:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Գ Կ-ուն հաջորդել է *Ղազար Ա Ջահկեցին*:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ, Աբրահամ Զենակացի (ծ. և մ. թթ. անհտ), V դարի մատենագիր, ս. *Ղևոնդյանց* աշակերտներից, վկա: Ծնվել է Տայք նահանգի Զենակս գյուղում: Վկայաբանություններում հիշատակվում է մեկ այլ վկայի՝ Խորեն Խոստովանողի հետ միասին: *Եղիշեն* գրել է նրանց ընդարձակ վկայաբանությունը և զետեղել իր «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկում: Հայսմավուրքներում հիշատակվում է նրանց վկայաբանության համառոտությունը՝ մի քանի խմբագրություններով: *Ղազար Փարպեցին* նրանց մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս իր Պատմության մեջ (ԾԳ և ԾԸ գլուխներ): Ըստ Փարպեցու, Ա. Խ ինքնակամ միացել է Վարդանանց պատերազմից հետո Պարսից Հազկերտ II արքայի հրամանով Պարսկաստան աքսորված հայ նախարարներին ու հոգևորականներին 454-ին: Ապար աշխարհում Ղևոնդյանց նահատակությունից հետո Պարսից արքայի հրամանով կտրել են Ա. Խ-ի ու Խորեն Խոստովանողի ականջները և աքսորել Ասորիք: Այստեղ, երկար տարիներ մնալով արքունի ծառայության մեջ, նրանք միաժամանակ ողորմություն են հավաքել և ամեն տարի օգնություն տարել Ապար աշխարհում գերեվարված հայ նախարարներին: Խորեն Խոստովանողը 461-ին մահացել է աքսորավայրում, իսկ Ա. Խ. 463-ին վերադարձել է Հայաստան, որտեղ Գյուտ Ա Արահեզացի կաթողիկոսը (461–478) նրան ձեռնադրել է Բզնունիք գավառի եպիսկոպոս: Ա. Խ. ասոր-ից հայերեն է թարգմանել Մարութա Նփրկերտցու «Վկայք Արևելից» վկայաբան. պատմությունը, որի մի մասն է հասել մեզ: IX–X դդ. պատմագիր Թովմա Արծրունին հիշատակում է Ա. Խ-ի՝ Վարդանանց պատերազմի մասին մեզ չհասած աշխատությունը, որից օգտվել է իր Պատմության Բ դպրության Ա գլուխը կազմելիս:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վնտ., 1897, էջ 295–296: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901, մաս 1, էջ 45: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Տեր-Պետրոսյան Լ., Աբրահամ Խոստովանողը և նրա «Վկայք Արևելիցը», Ե., 1976:

Արտաշես Ղազարյան

ԱԲՐԱՀԱՄ ՄԱՄԻԿՈՆԵԻՑ, Աբրահամ Մամիկոնյան (ծ. և մ. թթ. անհտ), VI դարի մատենագիր, Տարոնի առաջնորդ, Մամիկոնյան նախարարական տան եպիսկոպոս: Կենսագր. տվյալներ չեն պահպանվել: Ստորագրել է որպես աթոռակից *Հովհաննես Բ Գաբեղենցի* (557–574) կաթողիկոսի՝ Սյունյաց և Աղվանից եպիսկոպոսներին ուղղված երկու թղթերի տակ («Գիրք թղթոց», էջ 78–84): Աղվանից Վաչագան Գ Բարեպաշտ թագավորի խնդրանքով գրել է «Թուղթ առ Վաչագան արքայ Աղուանից» և «Կանոնք Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայ» խրատականները: Ա. Մ. համարվում է նաև V դ. հույն եկեղեց. պատմագիր Սոկրատի երկի թարգմանիչը կամ խմբագրողը (Փոքր Սոկրատ կոչված խմբագրությունը): Նրա անունով մեզ է հասել «Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի» երկը, որի մեկ այլ խմբագրությունը («Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի» կամ «Պատճառ հաւատոյ վասն տիեզերական և սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի, և վասն անօրէն հայհոյութեանն Նեստորի»)՝ Նաբովկ քաղաքի VI դ. ասորի հակաքաղկեդոնական եպիսկոպոս Փիլոքսենոս Նաբովկացու (Մաբուգեցի) անունով: Գրվածքը հայագիտության մեջ վերագրվել է կամ վերջինիս (Գ. Զարբհանալյան), կամ *Վրթանես Քերթողին* (Ն. Ակինյան), կամ Ա. Մ-ին (Բ. Սարգիսյան):

Հայ եկեղեց. մատենագրության ուշագրավ գործերից է «Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի» երկը, որն առատ նյութ է տալիս *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և Նեստորի (տես *Նեստորականություն*) դավան. վեճի, *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի*, նրա գումարման հանգամանքների, ընթացքի, պետության վերաբերմունքի և միջամտության, կյուրեղյանների ու նեստորականների անհաշտ պայքարի մասին: Անցուդարձերի նկարագրությունից երևում է հեղինակի հակվածությունը դեպի կյուրեղյան-եփեսոսյան դավանությունը: Հայ մատենագրության մեջ գրվածքը եզակի է նշված պատմ. դեպքերի հանգամանալի շարադրանքով:

Երկ. Թուղթ առ Վաչագան արքայ Աղուանից: Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, Վնտ., 1899:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վնտ., 1897: Սարգիսյան Բ., Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն և իւր առ Վաչագան գրած թուղթն, Վնտ., 1899: Ակինյան Ն., Վրթանես վարդապետ Քերթող և իւր երկասիրութիւնները, ՀԱ, 1910, էջ 39–45: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ (հուն. *ἀγαθός* – բարի, *ἄγγελος* – հրեշտակ, լրաբեր) (ծ. և մ. թթ. անհտ), V դարի պատմիչ, հեղինակը հայ պատմագրության ու եկեղեցական մատենագրության հնագույն՝ «Պատմութիւն Հայոց» երկի, որը հայտնի է եղել նաև «Գիրք Ս. Գրիգորիսի» կամ «Պատմութիւն և վարք Ս. Գրիգորի» անուններով: Միջնադարում միջազգ. լայն ճանաչման արժանացած եզակի երկասիրություններից է: Կանոնական է համարվել հայ եկեղեցու կողմից, օգտագործվել իբրև նվիրական, սրբազան մատյան: Առաջաբանում հեղինակը ներկայանում է որպես լատ. և հուն. լեզուների գիտակ հռոմեացի, որն արքունի քարտուղարի պաշտոնով եկել է Հայաստան և *Տրդատ Գ-ի* հրամանով գրել իր Պատմությունը: Սակայն քիչ հետո Ա. հանդես է գալիս իբրև հայ (ուսումնասիրողները նկատել են նաև այլ հակասություններ): Արվել է այն հետևությունը, որ Ա. IV դ. պատմիչ է (հավաստել են Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին, Սեբեոսը և այլք), նրա գրքի բնագիրը եղել է հունարեն և թարգմանվել հայերեն V դ.՝ հայ գրերի գյուտից հետո: Այս ավանդական տեսակետն անվերապահորեն ընդունվել է մինչև XVIII դ. 2-րդ կեսը:

Ա-ի «Պատմութիւն Հայոց»-ի բնագիրն առաջին անգամ Գրիգոր Մարզվանեցու ջանքերով լույս է տեսել 1709-ին, Կոստանդնուպոլսում: 1762-ին Հովհ. Ստիլտինգը հրատարակել է Ա-ի երկի հուն. թարգմանության բնագիրը (հետագայում բազմիցս վերահրատարակվել է) և լատ. համառոտ թարգմանությունը: Նա էլ առաջինը կասկածի տակ է առել Ա-ի հաղորդած պատմ. շատ փաստերի վավերականությունը: Սկիզբ է դրվել Ա-ի գիտ. ուսումնասիրությանը: Պատմության հայերեն բնագրի գիտ. (մի քանի ձեռագրերի համեմատությամբ) առաջին հրատարակությունը Վենետիկում (1835) և հայագիտության զարգացումը խթան հանդիսացան երկի մասին բազում և բազմալեզու ուսումնասիրությունների ի հայտ գալուն: Ա-ի երկի ստեղծման շուրջ կան լուրջ տարակարծություններ: Օտարազգի և հայ մի շարք գիտնականների կարծիքով՝ V դ. երկը կազմել են հայ առաջին թարգմանիչները և այն վերագրել IV դ. ապրած մտացածին հեղինակի (իբր արժանահավատությունը բարձրացնելու միտումով), իսկ «Ա.» ոչ թե անձնանուն է, այլ հուն. հասարակ անուն, որը թարգմանաբար նշանակում է բարի հրեշտակ, բարի ավետիս, ինչպես՝ evangelia – ավետարան են: Ըստ այդմ, «Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն» ասելով, պետք է հասկանալ «Բարի ավետաբերի (այսինքն՝ Գրիգոր Լուսավորչի) Պատմութիւն»:

Այլ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ բուն երկը շարադրել է IV դ. հեղինակ Ա., բայց V դ. այն զգալիորեն խմբագրել և փոփոխել են հայ առաջին թարգմանիչները (Կորյունը և

այլք): Ա-ի ֆրանս. թարգմանիչ Վ. Լանգլուան հանգել է այն կարծիքին, որ նա չէր կարող ապրել IV դ. և լինել աշխարհիկ գործիչ (քարտուղար), սակայն չի փորձել ժխտել Ա-ի բնագիրը հուն. գրված լինելու վարկածը: Հ. Ա. Գուտշմիդը տարբեր խմբագրությունների համեմատական ուսումնասիրությամբ հաստատել է, որ Ա-ի բնագիրը հայերեն է, իսկ հունարենը՝ նրա թարգմանությունը: Իշխում է այն տեսակետը, որ Ա. հայ պատմագիր է, և նրա երկը գրվել է V դ. 1-ին կեսի հյութեղ ու կենդանի հայերենով:

Ագաթանգեղագիտությամբ զբաղվել են նաև Բ. Սարգիսյանը, Ռ. Թոմսոնը, Պոլ դը Լագարդը, Ն. Բյուզանդացին, Թ. Թոռնյանը, Հ. Տաշյանը, Գ. Զարբհանալյանը, Գ. Խալաթյանցը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Աբեղյանը, Ն. Ադոնցը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ժ. Գարիտը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Պ. Մուրադյանը և ուր.:

Ա-ի «Պատմութիւն Հայոցն» ընդգրկում է III դ. և IV դ. սկզբի անցքերը՝ Սասանյանների իշխանության գլուխ անցնելուց (226) մինչև Հայոց Տրդատ Գ Մեծ թագավորի գահակալության վերջին տարիները: Այն բաղկացած է առաջաբանից և երեք մասից: Առաջաբանում հեղինակը խոսում է երկի շարադրման շարժառիթների ու նպատակների մասին:

Առաջին՝ «Վարք և պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի» մասում Ա. պատմում է պարթև Արշակունիների տապալման և Իրանում գահակալած Սասանյանների, հայ Արշակունիների հանդեպ նրանց թշնամանքի, պարսիկների դեմ Հայոց արքա Խոսրով Ա Մեծի հերոսական կռիվների, նրա դավադրական սպանությունից (259) հետո Հայաստանի նվաճման, այնուհետև մինչև III դ. վերջը Տրդատ Գ Մեծի ու *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* գործունեության, վերջինիս չարչարանքների, Հռիփսիմյանց և Գայանյանց կույսերի վկայաբանության մասին: Երկրորդ՝ «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» բաժինը ծավալով ավելի ընդարձակ է, քան Պատմության մնացած մասերը միասին վերցրած: Ի տարբերություն Ա-ի բուն պատմության՝ «Վարդապետութիւնը» մեզ է հասել միայն հայերեն բնագրով: Հայտնի է միայն նրա վրացերեն մի համառոտ տարբերակը, որը վերագրվել է Հիպողիտես Հռոմայեցուն և կրել «Վասն հաւատոյ» խորագիրը: «Վարդապետութիւնը» ընդգրկում է Հին և Նոր կտակարանների ողջ բովանդակությունը, որը ներկայացված է հիմն. գրվածքներով, աստվածաբան. հարցերում ներհյուսված հեղինակի գաղափարներով ու դատողություններով՝ համեմատաբար հանգամանորեն են արծարծված Ս Երրորդության և Արարչագործության, Մարդեղության, առաքելական քարոզչության, մեռյալների հարության թեմաները: «Վարդապետութիւնը» կառուցված է քրիստոնեության հիմունքները պարունակող բանավոր քարոզի ձևով՝ ուղղված հայ հանրությանը, մասնավորապես Տրդատ Գ թագավորին (առանց անվան հիշատակության) և նրա արքունիքին: Հեղինակը հորդորում է նրանց դարձի գալ, հրաժարվել իրենց ձեռագործ կուռքերից, երկրպագել ճշմարիտ Աստծուն են Վարդապետ. աստվածաբան. խնդիրների քննության մեջ կիրառվել է երկու հիմն. եղանակ՝ ապացույցը և մեկնությունը: Հեղինակն աստվածաբան. այս կամ այն դրույթի փաստարկման հարցում բացարձակ ապացույց է համարել Աստվածաշնչի վկայությունը: Մասնավորապես Աստծո Որդու երկրային գործունեությունը դիտել է, որպես վաղուց ի վեր մարգարեություններում կանխատեսված եղելությունների իրականացում: Հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել մարգարեություններին և հաճախ վկայակոչել դրանք՝ իբրև ապացույց աստվածային կամքի իրականացման: «Վարդապետութեան» մեջ գրեթե ողջ աստվածաշնչական նյութը ներկայացվել է մեկնողաբար (ավելի հաճախ՝ *հարցուպատասխանի* եղանակով), ուստի «Վարդապետութիւնը» կարելի է նաև հայ մեկնողական գրականության նշանակալից գործերից մեկը համարել: Մասնագետների կարծիքով՝ Ա. հիմնովին յուրացրել է հայրաբանական գրականությունը, քանզի նրա երկում լայն արձագանք են գտել *եկեղեցու հայրերի* մշակած բազում տեսական դրույթներ: Ըստ Ռ. Թոմսոնի՝ Ա. մեծապես օգտվել է *Հովհան Ոսկեբերանի* աշխատություններից և *Կյուրեղ Երուսաղեմացու* «Կոչումն ընծայութեան» երկից: Բ. Սարգիսյանն իր հերթին մատնանշել է բազմաթիվ ընդհանրություններ «Վարդապետութեան» և *Բարսեղ Կեսարացու, Եփրեմ Ասորու, Գրիգոր Նազիանզացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և հատկապես՝ Հովհան Ոսկեբերանի գործերի միջև:

Գրքի երրորդ՝ «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան» մասում Ա. հանգամանորեն պատմում է հին հայկ. հեթանոս. տաճարների ու աստվածների անդրիների կործանման, քրմերի կալվածքների ու հարստությունների բռնագրավման, հայ վերնախավերի ու ժողովրդի մկրտության, եկեղեցիների ու վկայարանների հիմնադրման, քրիստոնեության հաստատման, հոգևորականների կարգման և այլ իրադարձությունների մասին:

Ա. իր Պատմությունը երկասիրել է քրիստ. դավանանքի ու եկեղեցու ջատագովության դիրքերից՝ ձգտելով հիմնավորել Հայ եկեղեցու ազգ. ինքնուրույնությունը, առաքելական ծագումը և գերապատիվ արժանիքը: Որպես պատմության աղբյուր, այս երկն իր տեսակի մեջ թերևս միակն է, որ տալիս է Հայաստանի դարձի Ա. արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի պատմ. աշխարհագրության, արքունիքի, պետ. գործակալությունների, զինված ուժերի, նախարար. կարգի, հայոց հեթանոս. կրոնի (հատկապես մի շարք կուռքերի ու նրանց տաճարների), երկրի ներքին կյանքին վերաբերող այլևայլ հարցերի մասին: Ա-ի «Պատմութիւն Հայոցն» ունի նաև գեղ. արժեք:

Այն միջնադարում թարգմանվել է հուն., արաբ., վրաց., հաբեշ., լատ. և ունեցել չուրջ երկու տասնյակ խմբագրություններ միջնադարի 9 լեզուներով՝ հայերեն, հուն., ասոր., արաբ., լատ., եթովպ., վրաց., ղպտ. (պատառիկ) և սլավոնական տարբերակներ: Առաջին թարգմանությունը հունականն է (ժամանակը բանասերները համարում են VI դ.), որը վճռական նշանակություն է ունեցել Ա-ի երկասիրության տարածման հարցում: Հուն-ից ամենից ավելի թարգմանվել է արաբերեն, հուն-ից են առաջացել այլալեզու գրեթե բոլոր խմբագրությունները: Այն լայլեզու ամբողջությամբ հայտնի է միայն մեկ ձեռագրում և գտնվում է Ֆլորենցիայի Լավրենտյան մատենադարանում (Laurentianus, VII, 25): Ա-ի գիրքը նոր ժամանակներում թարգմանվել և հրատարակվել է իտալ., ֆրանս., գերմ. և անգլ.: Աշխարհաբար լիակատար թարգմանությամբ (Ա. Տեր-Ղևոնդյան) հրատարակվել է 1983-ին, Երևանում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.1, 1-ին պատկերը:

Երկ. Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիր. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանի, Տփղիս, 1909: Հայոց պատմություն, Ե., 1983:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վնտ., 1890: Տաշյան Հ., Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղայ գրոց, Վնն., 1891: Զարբհանալյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վնտ., 1897: Մառ Ն., Մկրտութիւն հայոց, վրաց, ափխազաց և ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Վաղ-պատ, 1911: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 161–213: Մելիք-Օհանջանյան Կ., Ագաթանգեղոսի Պատմությունն ու նրա ժողովրդական բանավոր սկզբնաղբյուրները, «Մառը և հայագիտության հարցերը», [ժող.], Ե., 1968: Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ագաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը (արաբ. բնագիր և ուսումնասիրություն), Ե., 1968: Մուրադյան Պ., Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Ե., 1982: Տեր-Պետրոսյան Լ., Դասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ե դար), Սոչի, 1993: Gutshmid A., Agathangelos, Lpz., 1877; Thomson R.W., The Teaching of Saint Gregory. An Early Armenian Catechism. Translation and Commentary, Camb., Massachusetts, 1970.

ԱԳԱՊԵ, Ագապ (հուն. ἀγάπη – սեր, առաջին անգամ հանդիպում է Աստվածաշնչի հուն. Յոթանասնից թարգմանության մեջ: Ի տարբերություն իմաստով համարժեք ἔρως բառի, որը գերազանցապես ակնարկում է զգայական սերը, Ա. արտահայտում է Քրիստոսի սերը կամ քրիստոնյաների սերը միմյանց նկատմամբ), ս. *Հաղորդությունից* սերված արարողություն: Ա-ի նախատիպեր եղել են ինչպես հրեաների, այնպես էլ հույների և հռոմեացիների մոտ: Նախն. շրջանում Ա. աղքատներին տրվող սիրո ճաշ էր, վաղ եկեղեցում ս. Հաղորդության հետ կապված պաշտոնական ճաշ, որի ժամանակ համայնքի բոլոր անդամներն օգտվել են միևնույն սեղանից: Մատուցվել է ի հիշատակ Քրիստոսի Վերջին ընթրիքի (Ա Կորնթ. 11.23): Սակայն ժամանակի ընթացքում Ա-ի այդ իմաստը խեղաթյուրվել է: Գանգրայի ժողովը (380) փորձել է վերականգնել Ա-ի նախկին բովանդակությունը, սակայն՝ ապարդյուն: VII դ. վերջին Արևմուտքում Ա. մեկընդմիշտ վերացավ, սակայն արլ. որոշ եկեղեցիներում (ղպտիների որոշ հատվածի և հայերի մոտ) մնաց իբրև ս. Պատարագին հաջորդող սիրո ճաշ:

Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսի կանոնների մեջ հրահանգվում է քահանաներին Ա-ի պաշտոնն ու Պատարագը չմատուցել առանց Ավետարան կարդալու: Ա-ի հրավիրված աշխարհականները Պատարագից առաջ հաց չպետք է ուտեն: Ժողովուրդը պետք է սիրով մատուցի նախնյաց՝ Ա-ի համար սահմանված ընծաները: *Ներսես Բ Բագրևանդցի* կաթողիկոսի օրոք գումարված Դվինի ժողովի

(554) 22-րդ կանոնն ամբողջովին նվիրված է Ա-ի կանոնագրությանը: Ա-ներ մատուցվել են նաև ննջեցյալների հոգու հանգստության համար (*Պարտավի եկեղեցական ժողովի* ԺԸ. կանոն): Ա. են կոչվել նաև *մատաղի* համար ընծայաբերված կենդանիները: Հետագայում Ա-ի վերապրուկներն արտահայտվել են ս. Զատկին մատաղ անելու սովորության մեջ:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Ագապի հաստատությունը Հայոց եկեղեցու մեջ, «Արարատ», 1912, էջ 997-1001: Марр Н., След ἀγάπς у армян, "Христианский Восток", т. 1, 1913, с. 145-147.

Եղնիկ եպս. Պետրոսյան
Հակոբ Քյոսեյան

ԱԳՈՒԼԻՍԻ Ս. ԹՈՎՄԱ ԱՌԱՔՅԱԼ ՎԱՆՔ, Գողթն գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Օրդուբադի շրջան) Ագուլիս ավանի կենտրոնում: Ըստ ավանդության և Ս. Թովմա եկեղեցու արմ. մուտքի բարավորի չափածո արձանագրության, Ա. Ս. Թ. ա. վ. I դ. հիմնադրել է Բարդուղիմեոս առաքյալը և իր աշակերտ Կումսիին նրա առաջնորդ կարգել, իսկ 305-ին վանքը վերակառուցել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Ա. Ս. Թ. ա. վ. եղել է Գողթն գավառի հոգևոր կենտրոնը և վաղ միջնադարից մինչև 1838-ը՝ եպիսկոպոսանիստ: Նրա վերաբերյալ վավերական հիշատակությունները հայտնի են XIV դարից:

Ա. Ս. Թ. ա. վ. որպես կրոն., ուս. և մշակույթ. կենտրոն ծաղկում է ապրել XVII դ.՝ վաճառաշահ Ագուլիսի տնտ. բարգավաճման հետ: Վանքի եկեղեցին և շինությունները խարխուլ լինելու պատճառով 1632–33-ին վանահայր Խաչատուր վարդապետը կառուցել է նոր պարիսպներ և շինություններ, իսկ 1634–1636-ին՝ եկեղեցու նոր շենքը: 1668-ին Պետրոս վարդապետը, Վասպուրականից հրավիրած վարպետների ուժերով, շրջանաձև բուրգերով նոր պարիսպներ և դրանց կից 2–3-հարկանի նոր շինություններ է կառուցել սրբատաշ քարով, թրծված աղյուսով ու կրաշաղախով: Վանքի եկեղեցին 1679-ի երկրաշարժից հավանաբար տուժել է, և 1694-ին հիմնովին նոր եկեղեցի է կառուցվել՝ սրբատաշ բազալտով և կարմրավուն ֆելզիտով՝ ներսից յոթանիստ խորանով, չորս խաչաձև մույթերով գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով: Արմ. ճակատի արձանագրություններում նշված են նոր եկեղեցու շինարարությանն աջակցած Գողթն գավառի 30-ից ավելի բարերարների անունները: Արմ. մուտքի առջևի քառամույթ սրահ-զանգակատունը կառուցվել է 1825-ին, ամբողջովին վերակառուցվել 1831-ին և 1904-ին: Համանման սրահներ XVII դ. կառուցվել են հս. մուտքի առջև ու հվ. պատի մոտ, որը որպես տապանատուն է ծառայել: Եկեղեցու ներսը XVII դ. վերջին զարդարել է Ա. Ս. Թ. ա. վ-ի դպրոցի սան, ապա նրա ուսուցիչ և վանքի դպիր, նկարիչ *Նաղաշ Հովնաթանը*: Գմբեթը և խորանի գմբեթարդը նկարազարդվել են որպես երկինք՝ կապույտ ֆոնի վրա փայլող աստղերով, բեմի անկյուններում պատկերված են չորս թևատարած հրեշտակներ, իսկ նրա մարմարե ճակատին՝ ս. *Ստեփանոս Նախավկան* Թադեոս, գմբեթակիր կամարները և առագաստները ծածկված են բազմերանգ բույս. զարդամոտիվներով, սափորների մեջ դրված ծաղկեփնջերով և նկարներով: Եկեղեցու գլխ. արմ. մուտքի ճակատակալ քարին «ս. Թովմայի անհավատությունը» պատկերագրությամբ հարթաքանդակն է: Քառանկյուն շրջանակի մեջ քանդակված են Քրիստոսը՝ խաչափայտը բռնած, և գեղարդով խոցված նրա կողը շոշափող, ծնկաչոք Թովմա առաքյալը: Շրջանակից դուրս, վերևում Նաղաշ Հովնաթանը նկարել է Աստծուն, ձախում՝ Աստվածածնին, աջում՝ Մարիամ Մագթաղինացուն, իսկ նրանց գլխավերևում՝ արեգակ ու լուսին: Պատկերաքանդակի և որմնանկարի միջև ներդաշնակություն ու միասնական հորինվածք ստեղծելու համար գունազարդել է նաև քանդակը: Եկեղեցու հս. մուտքի բարավորին քանդակված է ողջ հասակով կանգնած Պողոս առաքյալը, իսկ հվ. մուտքին՝ Պետրոս առաքյալը՝ դրախտի բանալիները ձեռքին: Արմ. մուտքի փայտե գեղաքանդակ, սադափով ու փղոսկրով զարդարված դուռը պատրաստվել է 1694-ին, Խոջա Սեթունի միջոցներով:

Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում XIV–XVIII դդ. գործել է գրչության կենտրոն, որտեղ ընդօրինակվել է մոտ 90 ձեռագիր: Մեզ հասած հնագույնը Վարդան գրչի՝ 1375-ին ընդօրինակած Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանն» է: Գրչության կենտրոնն ընդլայնել է գործունեությունը XV դ.՝ Հակոբ րաբունապետի ջանքերով: 1425-ին Մատթեոս գրիչն ընդօրինակել է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը», 1447-ին՝ մի «Տոնական», իսկ Թումա գրիչը 1432-ին՝ Միքայել Ասորու «Ժամանակագրությունը», ապա՝ Վարդան Արևելցու «Հավաքումն պատմության», Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց» աշխատությունները: XVI դարից վկայություններ կան միայն ձեռագրերի նորոգման մասին, իսկ XVII դարից պահպանվել է ութ ձեռագիր Ա. Ս. Թ. ա. վ-ի գրչության կենտրոնը 1752-ին կողոպտել են Ատրպատականի Ազատ խանի, 1789-ին՝ Մուստաֆա խանի հրոսակները: Նրանք վանքի սպասքի հետ հափշտակել են նաև ձեռագրերը (դրանցից 1477-ի «Ճաշոցը» 3900 արծաթով հետ է գնել Պետրոս տիրացուն և վերադարձրել վանքին): Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում գրված 10 ձեռագիր պահվում է Մատենադարանում:

1867-ին Ագուլիսի բնակիչների միջոցներով և գրող Պերճ Պռոշյանի նախաձեռնությամբ ու ջանքերով, կաթողիկոս *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* հրամանով Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում բացվել է արական դպրոց՝ «Վերին Ագուլեաց Հայոց հոգևոր ուսումնարան» անունով, որը եղել է եռդասյան և ունեցել է նաև նախակրթարան: Դպրոցի համար վանքում հվ. արմ. շինություններին հարկ է ավելացվել, հրավիրված ուսուցիչների համար բակում կառուցվել բնակարաններ: Դպրոցն ունեցել է 150 աշակերտ, նրա կանոնադրության համաձայն՝ ընդունել են բնակչության բոլոր խավերի երեխաներին, դասավանդել են լեզուներ, պատմություն և աշխարհագրություն, թվաբանություն և երկրաչափություն, կենսաբանություն, գծագրություն են:

Ա. Ս. Թ. ա. վ-ում պահվել են՝ 1821-ին Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսի նվիրած՝ Թովմա առաքյալի Աջը, Գայանեի մասունքը, Հակոբ Հայրապետի Աջը, 1657-ի ուրար՝ հրեշտակներով շրջապատված Հակոբ Նահապետն իր որդիների հետ ձեռագործ պատկերով, 1763-ի ուրար (այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում), 1797-ի ոսկեթել վակաս: 1918-ին թուրք. զորքերն ավերել են Ագուլիսը, կոտորել հայ բնակիչներին, կողոպտել Ա. Ս. Թ. ա. վ., որը դրանից հետո լքվել է և ամայացել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.1, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11–12, Թ., 1904–05: Այվազյան Ա., Ագուլիս, Ե., 1984:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱԴԱՆԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1316, գումարվել է հուլիսի 18-ին (ըստ Մ. Օրմանյանի՝ 10.7.1316), Կիլիկյան Հայաստանի Ադանա քաղաքում, Հայոց կաթողիկոս *Կոստանդին Գ Կեսարացու* և Հայոց թագավոր Օշին Ա-ի պահանջով: Քննարկվել է Հայ եկեղեցին Կաթոլիկ եկեղեցուն միացնելու հարցը: Միացման և լատինադավանության տարածման որոշում ընդունվել էր 1307-ի Սսի ժողովում (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*), բայց, ուժեղ դիմադրության հանդիպելով, չէր կենսագործվել: 1316-ին Ավինյոնի Հովհաննես XXII պապն Օշին Ա-ից պահանջել է կատարել այդ որոշումը: Կիլիկյան Հայաստանի քաղ. կացությունը, որ վատթարացել էր մամլուքների, թուրքմեն-կարամանների և թաթար-մոնղոլների մշտական հարձակումների, ինչպես նաև ներքին եկեղեցադավան. պառակտումների պատճառով, նրա գահակալներին հարկադրել է տեղի տալ արտաքին միջամտություններին, քաղ. նեցուկ որոնել Արևմուտքում: Օշին Ա-ն և Կոստանդին Գ Կեսարացին, պապի միջնորդությամբ եվրոպ. պետություններից աջակցություն ակնկալելով, գումարել են Ա. ե. ժ., որին մասնակցել են 18 եպիսկոպոս, 7 վարդապետ և 10 իշխան՝ մեծ մասամբ Կիլիկյան Հայաստանի ներքին թեմերից: Նրանք հաստատել են Հայ եկեղեցին Կաթոլիկ եկեղեցուն ենթարկելու որոշումը, որը վճռականորեն մերժել են *արևելյան վարդապետները* և ժողովուրդը: Ա. ե. ժ-ի որոշումներն ու դրանց գործադրման փորձերը, հանդիպելով համառ դիմադրության հատկապես Հայաստանում, մնացել են անկատար: Արքունիքը փորձել է ճնշել հոգևորականության և ժողովրդի ընդվզումները, ինչը միայն խորացրել է պառակտումները և թուլացրել երկրի դիմադրողականությունը թշնամի մահմեդ. պետությունների հանդեպ:

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԱԴԴԵ, սուրբ Ադդե Հայրապետ, I դարի տոնելի քրիստոնյա նահատակ: Ըստ ասոր. և հայկ. աղբյուրների՝ *Աբգար* թագավորի համար խույր (թագ) գործող վարպետ՝ կերպասագործ: Ըստ ավանդության, Բագրատունիների իշխանական տոհմից: Երբ *Թադեոս* առաքյալն այցելել է Եդեսիա (Ուրֆա), Ա. անձամբ աշակերտել է առաքյալին, որն իր փոխարեն հոգևոր առաջնորդ՝ Եդեսիայի եպիսկոպոս է ձեռնադրել նրան:

Աբգար թագավորի մահից հետո նրա որդին՝ Անանունը, «... հայրենի առաքինության հետևող չեղավ, այլ կուռքերի մեհյանները

բացեց ու հեթանոսական պաշտամունքն ընդունեց» (Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», գիրք 2-րդ, գլ. ԼԴ): Անանուն մարդ է ուղարկում Ա-ի մոտ, որ նա «իրեն համար բեհեզից խույր կարե ոսկե բանվածքով, ինչպես անում էր իր հոր համար»: Ա. պատասխանում է. «Իմ ձեռքերը խույր չեն կարի անարժան գագաթի համար, որ չի երկրպագում Քրիստոսին, կենդանի Աստծուն» (նույն տեղում), ինչի համար էլ թագավորի գինվորը սրով կտրում է Ա-ի սրունքները, և նա մահանում է:

Հայ եկեղեցին ս. Ա-ի հիշատակը սկզբնապես տոնել է ս. Աբգար թագավորի հետ: Հետագայում Սիմեոն Ա. Երևանցի կաթողիկոսը բաժանել է այս տոները. ներկայումս ս. Ա-ի հիշատակը տոնվում է Հիսնակի Դ կիրակիից հետո՝ երկուշաբթի օրը (Հիսնակը Աստվածահայտնության նախորդող հիսուն օրերի տոնն է):

Գրկ. Լաբուբնայ կամ Ղեբուբնայ, Եդեսացւոյ Թուղթ Աբգարու եւ քարոզութիւն սրբոյն Թադէի, Երուսաղեմ, 1868:

Լևոն Սարգսյան

ԱԴԻԱԲԵՆԵ, Հին Հայաստանին սահմանակից քրիստոնյա երկիր Տիգրիս և Փոքր Զավ գետերի միջև: Դեպի արլ. տարածվել է մինչև Զագրոսի լ-շղթան: Հս-ից սահմանակից էր Մեծ Հայքի Կորճայք և Պարսկահայք նահանգներին: Ըստ Ստրաբոնի, Ա-ում մեծաթիվ ժողովուրդներն էին մարերը, հայերը և բաբելացիները: Գլխ. քաղաքներն էին Արբելան և Նինվեն: Ք. ծ. ա. IV–II դդ. Սելևկյանների թագավորության 72 սատրապություններից մեկն էր: Ք. ծ. ա. II դ. սկզբին (Սելևկյանների անկումից հետո) դարձել է առանձին թագավորություն: Ք. ծ. ա. 80-ական թթ. միավորվել է Հայաստանին, նրա զորքերը մասնակցել են Տիգրան Բ Մեծի վարած բոլոր մարտերին: Ք. ծ. ա. 66-ի Արտաշատի հաշտության պայմանագրով միացվել է Պարթևաստանին: Ք. ծ. հ. I դ. սկզբին այնտեղ հիմնվել է Մոնոբազյանների ժառանգական թագավորությունը (հիմնադիր Մոնոբազ Ա-ի անունով): Երկրորդ դահակալ Իզատեսի օրոք (35–59) թագավորությունն զգալիորեն ընդարձակվել է և հզորացել: Ա-ի կիսանկախ թագավորությունը մոտ հինգ դար (ընդհատումներով)՝ մինչև Սասանյանների իշխանության գլուխ անցնելը (226) պահպանել է իր գոյությունը: VI դ. Ա. հիշվում է որպես Սասանյան Պարսկաստանին ենթակա վարչ. առանձին միավոր՝ Հեդյաբ անունով:

Ասոր *Եդեսիայի* թագավորության նման Ա. Արևելքում քրիստոնեության տարածման առաջին կենտրոններից է: Եկեղեց. ավանդությունը և պատմ. աղբյուրները վկայում են, որ այստեղ դեռևս I դ. կեսին տարածվել է քրիստոնեության նախնի մի ձև: Դա տեղի է ունեցել Մոնոբազ Ա-ի և նրա քույր Հեղինեի օրոք, երբ քրիստ. վարդապետությունը պարարտ հող է գտել Ա-ի հրեա քաղաքային բնակչության շրջանում և անգամ թափանցել թագավոր. ընտանիք: Հրեա պատմագիր Հովսեպոս Փլավիոսի վկայությամբ, Հեղինեն գալիլեացի Եղիազար քարոզչի շնորհիվ ընդունել է «հրեական դավանանք» (մովսեսականություն): Մովսես Խորենացին Հեղինեին համարել է Եդեսիայի թագավոր Աբգարի այրին, որին Հայոց Սանատրուկ թագավորն իբր արտաբել էր Խառան («Հայոց պատմություն», գիրք 2-րդ, գլ. ԼԵ): Ա-ի Մոնոբազյանների տան անդամները դարձել են Հայոց Տրդատ Ա. թագավորի հենարանը:

Հռոմեա-պարթևա-հայկ. պատերազմների ավարտից հետո երկարատև խաղաղություն է հաստատվել, որը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել Արևելքում քրիստ. գաղափարների հետագա զարգացման ու տարածման համար: Ենթադրվում է, որ այս տարածաշրջանում են հիմնադրվել Արևելքի անդրանիկ եկեղեցիները, որոնցից ամենաառաջինները Եդեսիայի, Մծբինի և Ա-ի եպիսկոպոսություններն էին: Նրանց կազմավորման մասին մեզ հասած տեղեկությունները հիմնականում ավանդազրույցների բնույթի են: Դրանցից հնագույնը «Ադդայի վարդապետությունն» է, ըստ որի՝ ամբողջ Արևելքի, այդ թվում Ա-ի եկեղեցու հիմնադիրները Հիսուսի 72 աշակերտներից Ադդան և նրա հաջորդ Ագգան են եղել: Երկուսն էլ քարոզել են Արևելքի հրեա քաղաքային բնակչության շրջանում: Սակայն, սկսած I դ. 2-րդ կեսից, քրիստ. վարդապետությունն ընդգրկել է նաև ոչ հրեական տեղական տարրերը, որոնք էլ I դ. վերջին – II դ. սկզբին սկսել են գերակշռող դեր խաղալ քրիստ. համայնքներում: Ասորի ժամանակագիր Մշիխա Զեխան վկայում է, որ Ա-ի եպիսկոպոսության հիմնադիրը եղել է ոչ թե անձամբ Ադդան, այլ նրա հաջորդի՝ Ադդայի աշակերտ Պկիդան: Այս անհամաձայնությունը բացատրվում է նրանով, որ արլ. յուրաքանչյուր եկեղեցի ձգտել է ապացուցել իր հնությունն ու առաքելականությունը, և որ իրենց հայրապետները քահանայությունն անմիջաբար ստացել են *առաքյալներից*: Այդ միտումները հատկապես ակներև են դարձել V դ., երբ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի հրահրմամբ Արևելքի եկեղեցիների միջև անզիջում պայքար է ծավալվել նախաթոռության համար: Այդ պայքարում որոշակի դեր է խաղացել նաև Ա-ի եկեղեցին. ի տարբերություն Անտիոքի և Եդեսիայի եպիսկոպոսությունների, որոնք գրեթե միշտ եղել են հռոմ. ազդեցության տակ, Ա-ի եկեղեցին կապված էր Տիզբոնի կամ Արևելքի եկեղեցու (Պարսկաստանի) հետ: Ըստ «Մար Մարիի Վարքի» և «Ադիաբենեի եկեղեցու պատմության», Ա-ից է քրիստ. վարդապետությունը տարածվել Պարսկաստանի քաղաքներում և հատկապես Տիզբոնում: Հեդյաբի (հին Ադիաբենե) եպիսկոպոսությունը V դարից պատկանել է Տիզբոնի կամ Արևելքի կաթողիկոսությանը, իսկ ավելի ուշ *նեստորականությունն* այստեղ, ինչպես ողջ Պարսկաստանում, հռչակվել է պաշտոն. դավանանք: «Արևելյան ժամանակագրությունը» վկայում է, որ Մար Իսահակ կաթողիկոսի՝ 410-ին Տիզբոնում գումարած ժողովում Տիզբոնի կամ Արևելքի (իմա՝ Պարսկաստանի) եկեղեցին բաժանվել է 6 թեմերի: Երրորդ՝ Մծբինի թեմի կամ մետրոպոլիտության մեջ են մտել, ի թիվս այլոց, նաև Բեյթ-Մոկսայի (Մոկք), Կարդուի (Կորճայք), Բեյթ-Զաբդեի (Զավդեք-Ծավդեք) եպիսկոպոսությունները, իսկ հինգերորդ՝ Հեդյաբի կամ Արբելայի թեմին են պատկանել, ի թիվս այլոց, նաև Բեյթ-Նուհադրայի, Բեյթ-Դասենի, Բեյթ-Մահկարտի եպիսկոպոսությունները: Դրանք Մեծ Հայքի Նորշիրական (Նոշիրական) բդեշխության Նիխորական, Դասն և Մահկերտուն գավառներն էին, որոնք Հայաստանի 387-ի բաժանումից հետո կցվել են Պարսկաստանին ենթակա Ադիաբենեի կամ Հեդյաբի նահանգին: Արևելքի մետրոպոլիտությունների մեջ մտնող հայկ. այս երկրամասերի և գավառների ասոր. եպիսկոպոսությունները մրցակցել են Հայաստանի հունաբան թևի հետ: Արաբ. նվաճումներից (VII դ. կես) հետո Ա. ընդգրկվել է Ջեզիրեի (այժմ՝ Իրաքի տարածքում) կազմում, իսկ նրա անունն աստիճանաբար մոռացվել է:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Մելքոնյան Հ., Ադիաբենեի պետությունը և Հայաստանը, Ե., 1980:

Երվանդ Մարգարյան

3236

ԱԴՈՆՑ (Տեր-Ավետիքյան) Նիկողայոս Գևորգի [10.1.1871, գ. Բռնակոթ (այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում) – 27.1.1942, Բրյուսել], պատմաբան, բանասեր, ազգային-հասարակական գործիչ: Սանկտ Պետերբուրգի (1916–20) և Բրյուսելի (1931–42) համալսարանների դոկտոր, պրոֆ.: 1931–42-ին՝ Բրյուսելի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ: Ավարտել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիր. ֆակ-ի գրականության և արլ. լեզուների բաժինները (1899): Ուսումնառությունը կատարելագործելու նպատակով հետևել է նաև Մյունխենի, Փարիզի, Օքսֆորդի համալսարանների բյուզանդագիտ. դասընթացներին, պարապել Վենետիկի, Վիեննայի և Ս. Էջմիածնի ձեռագրատներում (1899–1902): 1916–17-ին մասնակցել է Մուշի, Էրզրումի և Վանի հնագիտական արշավախմբերի աշխատանքներին: Տիրապետել է հին և նոր բազմաթիվ լեզուների, աշխատակցել պարբ. մամուլին («Հանդես ամսօրյա», «Արարատ», «Նոր դար», «Մշակ», «Բազմավեպ», «Սիոն» ևն), ծավալել ազգ-հաս. բուռն գործունեություն: Թողել է հայերեն, ռուս., ֆրանս., գերմ. և անգլ. 100-ից ավելի աշխատություններ՝ նվիրված հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմությանը, գրականությանը, բյուզանդագիտությանն ու կովկասագիտությանը, հայ առաքելական եկեղեցու և կրոնի պատմությանը, առասպելաբանությանը, ծիսագիտությանը, լեզվաբանությանը, արվեստին: Հայագիտության խոշորագույն նվաճումներից է Ա-ի «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» (ռուս., 1908, անգլ., 1969, հայ., 1987) կոթողային մենագրությունը, որտեղ մանրամասն տրված է Հայաստանի պատմաաշխարհագր. նկարագիրը, լուսաբանված են նախարար. կարգն ու հողատիրության ինստիտուտները, շինականների իրավական ու տնտ. դրությունը, Հայաստանի քաղ. կացությունը և հարակից այլ հարցեր: Հայ-հուն. բանասիրության նշանակալից արժեքներից է Ա-ի

Ն. Ադոնց

«Դիոնիսիոս Թրակացին և հայ մեկնիչները» (ռուս., 1915, ֆրանս., 1970) հետազոտությունը, որտեղ 30 ձեռագրերի բաղդատման հիման վրա հրատարակել է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայ թարգմանությունը՝ կից հուն. բնագրով: Ա. հեղինակել է մենագրային փոքրածավալ բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք վերաբերում են Հին Հայաստանի պատմության սակավ ուսումնասիրված խնդիրներին:

Առանձնակի արժեք ունեն Ա-ի բանասիրբնույթի հետազոտությունները՝ նվիրված Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությանը, Կորյունին, Փավստոս Բուզանդին, Եղնիկ Կողբացուն, Մովսես Խորենացուն, Մովսես Կաղանկատվացուն, Ղևոնդ Վարդապետին և այլոց «Մաշտոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» (1925) մենագրությունում բացահայտել է հայոց գրերի պատմության հետ կապված շատ առեղծվածներ: 1930-ական թթ. վերջին Ա. ձեռնարկել է «Հայ ժողովրդի պատմություն» ֆրանս. քառահատոր աշխատության ստեղծումը, որի միայն առաջին հատորն է լույս տեսել (ֆրանս., 1946, հայ., 1972): Մյուս հատորների նյութերը՝ ձեռագիր ու անավարտ վիճակում, պահվում են նրա արխիվում:

Ա. անդրադարձել է նաև Հայ եկեղեցու պատմության բազմաթիվ խնդիրների, հեղինակել միայն եկեղեցուն, եկեղեց. մատենագրության ու արվեստին վերաբերող ուսումնասիրություններ: 1899-ին հրատարակության է պատրաստել Հայոց Հայսմավուրքներին, ճաշընտիրներին ու ճաշոցներին նվիրված մենագրությունը, որտեղ վերլուծել է հայ եկեղեց. տոների համակարգը, տվել Հայսմավուրք ժողովածուների ծագման ու զարգացման ուղիները, տարորոշել դրանց խմբագրությունները: Հայ եկեղեցու պատմության առանձին մանրամասներ է շոշափել նաև «Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում» (1902), «Հայ ծաթերի ծագման մասին» (ռուս., 1911), «Քերսոնի եպիսկոպոս Ամպելիոսը» (ռուս., 1913) ուսումնասիրություններում և հատկապես՝ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված հետազոտությունների շարքում: Ա. փորձել է հերքել Գրիգոր Լուսավորչի ծագման մասին տիրապետող կարծիքները և սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծության հիման վրա առաջարկել միանգամայն նոր տեսակետ: «Հայացած Աստվածաշունչն ու նրա պատմական տարողությունը» (1936) երկում վերլուծել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության գրական-գեղարվեստ. առանձնահատկություններն ու արժանիքները: Եզնիկ Կողբացուն նվիրված քննական նշմարներում ճշգրտել է հեղինակի անձի, ժամանակի և գործի խճողված խնդիրները, քննել ու վերլուծել «Ճառք յաղթիմանութեան» (1925–26), «Կանոն Սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի» (1925–26), «Նշանագիր կարգաց բանից» (1938) բնագրերը են Ա-ին հետաքրքրել են նաև հին հայկ. գիցաբանության («Տորք աստված հին հայոց», 1911) նախաքրիստ. շրջանի հայոց պաշտամունքի ու գաղափարախոսության հարցերը («Հին հայոց աշխարհայացքը», 1926): Ձեռագիր վիճակում են «Տոնացույց» (600 էջ), «Ճաշոց» (150 էջ) ժողովածուները, «Պատկերների խնդիրը հայոց եկեղեցու մեջ» (65 էջ), «Ասորա-պարսկական քրիստոնեական եկեղեցու ատրճանակարգությունը» (20 էջ) և այլ ուսումնասիրություններ (բոլորն էլ՝ Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոցում):

Գրկ. Գյուզալյան Գ., Նիկողայոս Ադոնցը որպես պատմաբան, Բեյրութ, 1943. Յուզբաշյան Կ., Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, ՊԲՀ, 1962, № 4

Պետրոս Հովհաննիսյան

«ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», հայկական մանրանկարչության մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Հայերեն հնագույն թվակիր Ավետարաններից է: Գրվել ու պատկերազարդվել է 1007-ին, Բյուզանդիայի Ադրիանուպոլիս քաղաքում. գրիչ՝ Կիրակոս Երեց: Պատվիրատուն է հայ ազնվական, բյուզ. կայսր Վասիլ Բ-ի առաջին սուսերակիր Հովհաննես Պրոքսիմոսը: Մանրանկարչի անունը չի պահպանվել (չի բացառվում, որ պատկերները հեղինակած լինի գրիչը): Ձեռագիրը զարդարված է խորաններով, երկու խաչապատկերով, ավետարանիչների և «Տիրամայրը Մանկան հետ» մանրանկարով ու պատվիրատուի դիմանկարով: «Տիրամայրը Մանկան հետ» հորինվածքը սերտորեն առնչվում է նույն շրջանի բյուզ. օրինակների հետ, մինչդեռ խորանները և ավետարանիչների պատկերներն ավելի շատ կրում են հայ ավանդ. մանրանկարչության դրոշմը:

1883-ին Ավետարանը Կոստանդնուպոլսից բերվել է Ս. Ղազար կղզի, որտեղ ցայժմ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում (ձեռ. № 887/116):

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 1, Վնտ., 1914. Հայկական մանրանկարչություն, հ. 1, Վնտ., 1966. Հայկական մանրանկարչություն. Դիմանկար, Ե., 1982 (կազմ. Ա. Գևորգյան):

Կարեն Մաթևոսյան

ԱԶԱՐԻԱ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XVI դարի տոմարագետ: Ապրել և գործել է Ջուղայում: Նրա անունով «Ազարիայի թվական» է կոչվել տոմարական երրորդ պարբերաշրջանը՝ *Հայոց Մեծ թվականից* երկու 532-ամյա պարբերաշրջանը վերջանալուց հետո (1616) Ա. Ջ. կազմել է Նոր (երրորդ) պարբերաշրջանի բարեփոխված, անշարժ աղյուսակ: Այն ունեցել է 12x30+5 կառուցվածքը: Զորս տարին մեկ 12-րդ ամիսը 30-ի փոխարեն 31 օր էր: Ամսանուններն են՝ Շամս, Աղամ, Շբաթ, Նախայ, Ղամարյ, Նաղար, Թիրայ, Դամայ, Համերայ, Արամ, Օվդան, Նիրհան, Ավելյաց: Տարեսկիզբը համապատասխանել է գիշերահավասարին՝ Շամսի 1-ը = մարտի 21-ին: Լուսնի գատկական բոլոր լրումները տեղի են ունեցել Շամս ամսին: Ջուղայեցիների կամ, ինչպես ձեռագրերում է հաճախ օգտագործվել, Նոր կամ Փոքր թվականը գտնելու համար Հայոց Մեծ թվականից անհրաժեշտ է հանել 532-ամյա երկու պարբերաշրջան, ընդ որում, հարկ է հիշել, որ Հայոց Մեծ թվականով տարեսկիզբը Նավասարդի 1-ին էր, իսկ Նոր կամ Փոքր թվականով՝ Շամսի 1-ին (մարտի 21-ին): Ա. Ջ-ու կազմած տոմարը շուրջ երկու հարյուրամյակ օգտագործվել է Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայկ. գաղթավայրերում: Ա. Ջ-ու «Պատճէն տոմարին Ազարիայի» տոմարագիտ. երկը տպագրվել է «Գիրք տոմարաց Հայոց...»-ի մեջ (1685, էջ 22–39):

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 272–276, 1177–86: Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն, [գիրք 1], Ե., 1964:

Ջուլիետա Էյնաթյան

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ 1860, Ազգային սահմանադրութիւն հայոց, արևմտահայերի կրոնահամայնական կյանքը կարգավորող կանոնադրություն: Ընդունել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը 1860-ի մայիսի 24-ին: Սակայն սուլթան. կառավարությունը մոտ 3 տարվա ձգձգումից հետո և էական կրճատումներով (հոդվածների թիվը, երեսփոխան-պատգամավորների, հատկապես՝ գավառները ներկայացնողների քանակը են) այն վավերացրել է միայն 1863-ի մարտի 17-ին (թուրք. կոչվում էր «Հայ ազգի կանոնադրություն»):

1853-ին Կ. Պոլսի հայ համայնքի ներկայացուցիչներից ընտրված մարմինների՝ Ազգային, Հոգևոր և Գերագույն ժողովների համաձայնությամբ կազմվել է Ուսումնական խորհուրդ, որի անդամներ Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, Ն. Պալյանը, Ս. Վիչենյանը (Սերվիչեն), Կ. Ութուճյանը, Մ. և Գ. Աղաթոն եղբայրները 1857-ին մշակեցին կրոն., ազգ., մշակութ., հաս. կյանքին վերաբերող կանոնադրություն: «Սահմանադրություն» է կոչվել Ն. Ռուսինյանի առաջարկով, քանի որ գրվել էր բելգիական սահմանադրության գլխ. սկզբունքների հիման վրա՝ միաժամանակ կրելով 1848-ի Ֆրանս. հեղափոխության գաղափարների ազդեցությունը: Կազմված էր Ներածությունից («Հիմնական սկզբունք»), 5 գլուխներից, որոնք իրենց հերթին բաժանվում էին առանձին ենթագլուխների, և 99 հոդվածներից (նախն. տարբերակում՝ 150): Որպես հիմն. սկզբունք Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը հայտարարվում էր «ազգի ղեկավար», իսկ «մասնաւոր պարագաներու մէջ»՝ միջնորդ օսմանյան պետության և արևմտահայության փոխհարաբերություններում: Նշված էր նաև, որ յուրաքանչյուր հայ անհատ որոշակի պարտականություններ ունի ազգի հանդեպ, ինչպես և ազգը՝ ամեն մի անհատի: Հետևաբար, ազգն ու անհատը կապված են «փոխադարձ պարտեօք»: Առանձնակի կարևորություն էր տրվում հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքն ու ավանդույթներն անաղարտ պահելու, առանց սեռի խտրության հայ մանուկներին անհրաժեշտ կրթություն ու դաստիարակություն ապահովելու, հաս. կարիքների համար նախատեսված դրամական միջոցներն ըստ անհրաժեշտության օգտագործելու հարցերին են: Ա. ս. կարգավորում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի գործունեությունը՝ զգալիորեն սահմանափակելով վերջինիս իրավունքները և նշելով պարտականությունները: Պատրիարքը պարտավոր էր հավատարիմ մնալ Ա. ս-յան սկզբունքներին, հետևել դրանց ճիշտ և ժամանակին կիրառմանը, որոշումներն ընդունել միայն իրեն կից ստեղծված ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների անդամներից կազմված ընդհանուր ժողովի հետ համատեղ են: Պատրիարքն իրավունք չուներ ինքնակամ փոփոխել Ա. ս-յան

դրույթները, լուծարել վերոհիշյալ մարմինները: Նշված սկզբունքները խախտելու համար նա կարող էր ենթարկվել պատասխանատվության, իսկ ծայրահեղ դեպքում՝ պաշտոնանկ արվել: Նոր պատրիարքի ընտրությունների նախապատրաստումը գտնվում էր ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների հաստատած տեղապահի իրավասության ներքո: Պատրիարք կարող էր ընտրվել 35 տարին լրացած, օսմ. կայսրության տարածքում Հայ առաքելական եկեղեցու թեմերի «համազգային» հեղինակություն վայելած յուրաքանչյուր եպիսկոպոս: Պատրիարքին կից գործելու էին ազգ. կրոն. (կազմված 14 հոգևորականներից) և քաղ. (կազմված 20 աշխարհիկ անձանցից) ժողովներ: Ազգ. կրոն. ժողովի իրավասությանն էին հանձնված եկեղեց տարաբնույթ հարցերի քննությունն ու լուծումը: Քաղ. ժողովը տնօրինելու էր աշխարհիկ բնույթի գործերը: Նրա գերատեսչության ներքո ստեղծվելու էին ուս., տնտ., դատաստանական և վանքերից խորհուրդներ, ինչպես նաև՝ 3 հոգաբարձություններ (ելևմտից, կտակաց, հիվանդանոցների, բոլորն էլ ենթարկվելու էին տնտ. խորհրդին): Ինչպես ազգ. կրոն., այնպես էլ քաղ. ժողովների անդամները վերընտրվելու էին 2 տարին մեկ՝ փակ, գաղտնի քվեարկությամբ: Ա. գլխի 3-րդ մասը վերաբերում էր Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանին: Տեղի պատրիարքն ընտրվելու էր Ս. Հակոբյանց վանքի միաբանության անդամ, 35 տարին լրացած եպիսկոպոսներից, ցմահ՝ ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների համատեղ նիստում:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից գործելու էին Ազգ. ընդհանուր ժողովը (բարձրագույն օրենսդիր մարմին) և Ազգ. կենտր. վարչությունը (գործադիր մարմին): Արևմտահայության բոլոր խավերի շահերն արտահայտելու նպատակով Ազգ. ընդհանուր ժողովը պետք է լիներ ներկայացուցչական: Պատգամավորները (երեսփոխանները) ընտրվելու էին ըստ Կ. Պոլսի թաղերի և առանձին գավառների՝ փակ, գաղտնի քվեարկությամբ, այլ ոչ թե նախկին կարգով՝ ըստ արհեստավորական միությունների (էսնաֆությունների): Ընտրելու իրավունք ունեին 25, իսկ ընտրվելու՝ 30 տարին լրացած, նախկինում չդատված անձինք: Ազգ. ընդհանուր ժողովի պատգամավորների թիվը սահմանված էր 140 (20-ը՝ հոգևորական, 120-ը՝ աշխարհիկ, որից 80-ը՝ պոլսահայ, 40-ը՝ գավառների ներկայացուցիչներ): Պատգամավորներն ընտրվում էին 10 տարի ժամկետով՝ յուրաքանչյուր 2 տարին Ազգ. ընդհանուր ժողովի կազմի 1/5-ը նորացվելու պայմանով: Ժողովը հսկելու էր Ա. ս-յան «անխախտ» կատարումը, ինչպես նաև պատրիարքի (Ազգ. ընդհանուր ժողովի նախագահը), ազգ. կրոն. և քաղ. ժողովների գործունեությունը: Ազգ. ընդհանուր ժողովն էր ընտրելու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, ազգ. կրոն. ու քաղ. ժողովների անդամներին. երեսփոխանները մասնակցելու էին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրություններին: Ազգ. ընդհանուր ժողովի նիստերը գումարվելու էին 2 տարին մեկ (նախնական տարբերակում՝ ամեն տարի):

Տեղական բնույթի այլևայլ հարցեր լուծելու և դրանց իրագործումը վերահսկելու համար Կ. Պոլսում ստեղծվելու էին թաղային խորհուրդներ՝ վերը նշված սկզբունքներով: Գավառների գործերը տնօրինելու էին ազգ. գավառական վարչությունները՝ տվյալ եկեղեցական թեմի առաջնորդի նախագահությամբ: Վերջինս գործավարելու էր տեղական ազգ. և քաղ. ժողովների հետ համատեղ: Գավառներում ևս ընտրվելու էին թաղային խորհուրդներ ևն: Ա. ս. պարտադիր պայման էր համարում աշխատանքի և համապատասխան շահույթ ունեցող յուրաքանչյուր հայ անհատի կողմից ամենամյա «ազգային տուրքի» մուծումը:

Ա. ս-յան հիմն. սկզբունքները հայտարարվում էին անփոփոխելի: Սակայն անհրաժեշտության դեպքում և որոշակի պայմանով (Ա. ս-յան հաստատումից 5 տարի անց) հատուկ հանձնաժողովին («վերաքննութեան յանձնաժողով») թույլատրվում էր վերանայել առանձին դրույթներ կամ ձևակերպումներ (փոփոխված հոդվածները կիրառվելու էին Բարձր դռան հաստատելուց հետո միայն):

Չնայած զգալի թերություններին, Ա. ս. նոր և առաջադիմ. երևույթ էր արևմտահայ կյանքում: Նպատակն էր ավելի ժողովրդավար. հիմքերի վրա դնել Կ. Պոլսի պատրիարքարանի գործունեությունը, կարգավորել օսմ. պետության և արևմտահայության փոխհարաբերությունները: Ա. ս-յան գործադրման ամենաբեղուն շրջանը 1870–90-ական թթ. էին, մասնավորապես՝ Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության տարիները (1869–73), երբ Ազգ. ընդհանուր ժողովը բազմիցս քննարկել է գավառահայության հարստահարությունները սանձահարելու որոշումներ, ընտրել հայկ. բարեփոխումների ծրագրեր են: Օսմանյան կառավարությունն ամեն կերպ խոչընդոտել է Ա. ս-յան կիրառումը, իսկ 1896-ին Աբդուլ Համիդ II նույնիսկ արգելել է այն: 1908-ին, կրկին արտոնվելով, Ա. ս. գործել է մինչև առաջին աշխարհամարտը (1914–18), երբ Կ. Պոլսի ազգ. մարմինների անդամների մեծագույն մասը դարձավ Մեծ եղեռնի զոհ: 1916-ի օգոստ. 10-ին երիտթուրք կառավարությունը «Նոր կանոնադրություն հայոց պատրիարքության վերաբերյալ» օրենքով էական սահմանափակումների է ենթարկել Ա. ս., որի գործունեությունը վերջնականապես կասեցվել է Հանրապետական Թուրքիայում (թեև որոշ դրույթներ ներկայումս դեռ կիրառվում են): Այնուամենայնիվ, Ա. ս. զգալի հետք է թողել սփյուռքահայ իրականության մեջ: Նրա հիմն. սկզբունքներն ընկած են ժամանակակից սփյուռքի շատ համայնքների կանոնադրությունների հիմքում (ԱՄՆ, Բուլղարիա, Եգիպտոս, Լիբանան, Հունաստան, Ռումինիա, Սիրիա ևն): Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության 1992-ին ընդունած կանոնադրության մեջ ուղղակիորեն նշված է, որ վերջինիս հիմքը Ա. ս. է՝ «իր ոգով և էական սկզբունքներով»:

Գրկ. Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860–1910), հ. 1, Թ., 1912:

Գեղամ Բադալյան

ԱԹԱՆԱՍ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ, սուրբ Աթանաս Մեծ (295, Ալեքսանդրիա – 373, Ալեքսանդրիա), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*), *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք (326-ից): Սերել է հույն քրիստոնյա ընտանիքից: Լինելով տակավին սարկավագ՝ *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովում* (325) լուրջ հակահարված է հասցրել Արիոսին (տես *Արիոսականություն*) ու նրա հետևորդներին: Այնուհետև՝ իր ողջ կյանքի ընթացքում պայքարել է արիոսական հերձվածի դեմ, պաշտպանել նիկիական ուղղափառ դավանանքը: Անզիջում ու հետևողական պայքարի համար հալածվել է արիոսական իշխանավորներից և իր եպիսկոպոսական 47 տարիներից 15-ը անցկացրել աքսորում: Եկեղեցաքաղ., դավան. հակամարտությունների այդ մթնոլորտում նրա աշխատությունները, բնականաբար, ունեցել են տեսական, աստվածաբան. ուղղվածություն: Ա. Ա-ու մատենագր. վաստակը սերտորեն առնչվել է Նիկիական հանգանակի պաշտպանության և հերետիկոսների դեմ մղված պայքարի հետ: Մատենագր. գործունեության վաղ շրջանում (317–319) գրել է «Երկու ճառ ընդդեմ հեթանոսների» ջատագով. բնույթի աշխատությունը: Առաջինում ապացուցել է հեթանոսության կեղծ ու հոռի էությունը և նախանշել ինքնաճանաչման, արտաքին աշխարհի գեղեցկության ընկալման միջոցով Աստծո և Բանի ճանաչողությանը հասնելու ճանապարհը: Երկրորդ ճառում բացահայտել է Բանի մարմնավորման ճշմարտությունն ու իմաստը, դա հիմնավորել մարգարեությունների կատարման իրողությամբ և քրիստոնյա աշխարհի հոգևոր նվաճումների արձանագրումով:

Ա. Ա. իր դավան-հակաճառ. երկերի մեծ մասը շարադրել է աքսորավայրում (356–362): Հատկանշական են հատկապես արիոսականների դեմ գրած երեք ճառերը: Դրանցում հեղինակը ժխտել է արիոսականների տրամաբան. և մեկնաբան. փաստարկները, բացատրել աստվածային համագոյության իմաստը:

Ա. Ա-ու ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրման համար խիստ արժեքավոր են նրա Զատկական նամակները. հուն. բնագրից մեզ են հասել առանձին փշրանքներ, սակայն պահպանվել է դրանց ասոր. թարգմանությունը: Ա. Ա. հեղինակել է Անտոն Անապատականի (250–356) վարքը (մոտ 356–357-ին), նրա կերպարը ներկայացրել իբրև ճգնական նվիրումի չափօրինակ: Երկը զգալի ազդեցություն է գործել սրբախոսական գրականության վրա: Հայերեն է թարգմանվել V դ.:

Ա. Ա-ու հնում հայտնի սուրբգրային բազմաթիվ մեկնություններից մեզ են հասել սաղմոսների, Մատթեոսի և Ղուկասի Ավետարանների մեկնության լոկ առանձին հատվածներ և Սարգիս Կունդի (XII դ.) Կաթողիկե թղթերի խմբագիր մեկնության մեջ կարևոր տեղ զբաղեցնող աթանասյան ընդարձակ հատվածները, որոնք հայտնի են միայն հայերեն թարգմանությամբ: Ա. Ա. գրել է նաև կանոններ, Պատարագամատույց, ներբողներ, խրատներ, աստվածաբան., քրիստոսաբան., ջատագով. և հակաճառ. բնույթի բազմաթիվ թղթեր:

Ա. Ա-ուն իրավամբ անվանել են «սիւն եկեղեցւոյ» և «սիւն հաւատոյ»: Քրիստ. մտքի պատմության մեջ նրա երրորդաբան. և քրիս-

տոսարան ուսմունքն անգերազանցելի ապացույցն է Ընդհանրական եկեղեցու հնագույն ավանդության, ուսուցման և հավատքի: Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցի ամենակարկառուն ներկայացուցչի՝ Ա. Ա-ու քրիստոսաբանությունը ուղենիշ է հանդիսացել հետագայում *Անտիոքի* դպրոցի դեմ մղված պայքարում և հակաքաղկեդոն. վեճերի շրջանում: Մեծ է եղել նրա ուսմունքի ազդեցությունն արևելաքրիստ., այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու աստվածաբան-դավանաբան. մտքի վրա:

Ա. Ա-ու աստվածաբանության և քրիստոսաբանության հիմքը Փրկագործության և Մարդեղության գաղափարն է: Նրա համար Բանի Մարդեղությունը և Հոր հետ համագոյությունը փրկարանական հարց է, Փրկագործության վարդապետություն: Փրկությունը տեսել է Աստծո հետ մարդու արարված բնության վերամիավորման մեջ, ինչը հնարավոր է միայն Աստծո մարմնավորման և մարդացման պարագայում: Փրկությունը, ըստ Ա. Ա-ու, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ աստվածացում. «Աստված մարդացավ, որպեսզի մարդն աստվածանա», այսպես է բանաձևել Ա. Ա. Մարդեղության և Փրկագործության վարդապետությունը: Աստվածացումը Աստծուն որդեգրվելն է, «որպեսզի մարդկանց որդիները դառնան Աստծո որդիներ»: Ինչպես ճյուղերն են համագո խաղողի որթին, այնպես էլ մենք մեր մարմնով համաբնույթ ենք Տիրոջ մարմնին, և նրա մարմինը մեզ համար «հարության փրկության արմատ է»:

Ս. *Երրորդության* խորհրդի բացահայտումը Ա. Ա. իրականացրել է արիոսական գաղափարների ժխտման ընթացքում: Եթե «կար ժամանակ, երբ չկար Որդին» (արիոսականություն), ապա նշանակում է, որ Աստված էլ երբևէ Հայր չի եղել, հետևաբար չի եղել Ս. Երրորդություն, այլ եղել է մեկը, որը վերացարկված միաստվածականություն է, բացահայտ հրաժարում քրիստ. նոր հայտնությունից, Աստծո՝ որպես Ս. Երրորդության, իմացությունից: Իր անփոփոխելիության մեջ Հայրը միշտ Հայր է: Հոր և Որդու հարաբերության մեջ բացառվում է որևէ հերթականություն, տևականություն և տարածություն: Այստեղ տիրում է լիակատար համերժակցություն, որը ցույց է տալիս, որ Որդին ծնունդ է էությունից և դրա համար էլ համագո է Հորը: Հոր աստվածությունն անխառն և անբաժանելիորեն առկա է Որդու մեջ: Համաձայն Ա. Ա-ու, Հոր և Որդու այսօրինակ հարաբերության ամենաճշգրիտ անվանումը «համագոյություն» եզրն է: Ս. Հոգու վերաբերյալ ուսմունքը Ա. Ա. ներկայացրել է բացառիկ հստակությամբ: Նրա ելակետը Ս. Երրորդության կատարյալ միասնության գաղափարն է, այսինքն՝ Ս. Հոգին ունի Հոր և Որդու նույն բնությունը՝ «Մի Աստուած երեք անձինք կատարեալք, միով բնութեամբ» («Ճառք», 1899, էջ 238): Հոգին ծնված չէ և այդ պատճառով չի կոչվում Որդու եղբայր, այլ՝ Ս. Հոգի: Բայց նա դուրս չէ Որդուց, դրա համար էլ կոչվում է Որդեգրության Հոգի, Հզորության և Իմաստության Հոգի: Նա Որդու հետ ունի նույն միասնությունը, ինչ՝ Որդին Հոր հետ: «Յաղագս աստուածութեան Որդւոյ», «Առ Արիոս», «Յաղագս Սրբոյ Երրորդութեանն» և այլ գրվածքներում ու ճառերում Ա. Ա. զարգացրել է Ս. Երրորդության աստվածության և միության ուղղափառ ըմբռնումը. «զՄի Աստուած յԵրրորդութեան և զԵրրորդութիւն ի միութեան, այլ Հօր և Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ՝ մի աստուածութիւն, հաւասար փառք եւ յաւիտենակից մեծութիւն» (Նույն տեղում, էջ 478):

Ա. Ա-ու աշխատությունների զգալի մասը հայացվել է V դ.՝ թարգմանիչ հայրերի, իսկ մյուս մասը VIII դ.՝ *Ստեփանոս Սյունեցու* ջանքերով: Թարգմանված առավել կարևոր երկերից են՝ «Յաղագս ամենասուրբ Երրորդութեան», «Ի Հոգին Աստուծոյ», «Յաղագս մարմնաւորութեանն Որդւոյն եւ Սրբոյ Երրորդութեանն», «Յաղագս փրկական յայտնութեանն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդդեմ Մարկիոնի», «Ի ծնունդն Քրիստոսի» են: Ա. Ա-ու գործերի հայերեն թարգմանությունների մի մասը (ճառեր, թղթեր, մեկնություններ են) հրատարակվել է 1899-ին, տարբեր աշխատություններից հատվածներ և վկայություններ՝ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում: Ա. Ա-ու երկերը բացառիկ կարևոր դեր են կատարել Հայ եկեղեցու որդեգրած դավանական դրության, մասնավորապես քրիստոսաբանության և երրորդաբանության մեջ: Ուստի և նրա մատենագրության տարբեր հատվածներ լայնորեն վկայակոչվել են հայ դավանաբան. գրականության մեջ («Կնիք հաւատոյ», «Արմատ հաւատոյ», *Անանիա Սանահնեցու* «Հակաճառութիւն», *Պողոս Տարոնեցու* «Ընդդեմ Թեոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփայի» են): Ա. Ա. իր ուրույն տեղն ունի նաև հայ մեկնաբան. գրականության մեջ:

Հայ եկեղեցին ս. Ա. Ա-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ հունվարին և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.1, 4-րդ պատկերը:

Երկ. Ճառք, թուղթք և ընդդիմաբանութիւնք, Վնտ., 1899: Աղոթների մեկնություն, թրգմ. Մ. Ղազարյան, Ե., 2000:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889: Գաթրճյան Հ., Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց, Վնն., 1897, էջ 217-318: Տեր-Մինասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Էջմիածին, 1908: Սագարդա Ն., Յոյն-Արևելքի հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը իր ծաղկման շրջանում (IV-V դդ.), Վաղ-պատ, 1910: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 321-368: Համբոյան Ա., Սուրբ Աթանաս Հայրապետ Ալեքսանդրացի, «Էջմիածին», 1977, № 2: Քյոսեյան Հ., Յունարէն բնագրով անյայտ ճառ ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու անունով, «Գանձասար», 5, 1994: Նույնի, Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու՝ հունարեն բնագրով անհայտ Անտիոքի եկեղեցուն հղած թղթի հայերեն թարգմանությունը, «Էջմիածին», 1995, № 2-3: Migne J. P., PG, t. 25-28, P., 1857-66; Quasten J., Patrology, v. 3, Utrecht, 1966; Geerard M., Clavis patrum Graecorum, v. 2, Brepols-Turhnout, 1974, p. 12-60:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱԹՈՌ, եկեղեցական իմաստով՝ 1. առաքելական շնորհով հաստատված կամ փոխանցված *եկեղեցու* նվիրապետական իշխանության խորհրդանիշ: Նվիրապետ. Ա-ները *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու* վարչ. կառուցվածքի բաղկացուցիչ մասն են: Հայ եկեղեցում գոյություն ունեն կաթողիկոսական, պատրիարքական և եպիսկոպոսական Ա-ներ: Կաթողիկոս. Ա-ները երկուսն են՝ Ամենայն հայոց ընդհանրական կաթողիկոսությունը՝ Ս. Էջմիածնում (Մայր աթոռ, տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*) և Կիլիկիո Ա.՝ Անթիլիասում (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*): Պատրիարքական Ա-ները Հայ եկեղեցում ևս երկուսն են (տես *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն* և *Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքություն*): Առաջնորդական Ա. հասկացությունը ներկայումս գործածվում է հիմնականում եպիսկոպոսական Ա-ի համար, իսկ նախկինում գործածվել է նաև վանական առաջնորդությունների կամ վանական առաջնորդական Ա-ի պարագայում (տես *Թեմ* հոդվածում):

2. Եկեղեց. կահավորանքի մաս, գահ, գահավորակ, որի վրա բազմում է եկեղեցու նվիրապետը, աթոռակալը (կաթողիկոս, պատրիարք, թեմական առաջնորդ): Գոյություն ունեն հաստատուն և շարժական Ա-ներ: Հաստատուն Ա. հատուկ է նվիրապետին կամ աթոռակալին, Մայր եկեղեցիներում (առաջնորդանիստ) այն անշարժ դրվում է եկեղեցու աջակողմյան դասի գլխավերևում և, աթոռակալի աստիճանի մեծության համեմատ, կարող է ունենալ մեկ, երկու կամ երեք աստիճան բարձր պատվանդան: Հաստատուն Ա-ին բացի նվիրապետից ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցականներ չեն կարող նստել: Շարժական Ա. եկեղեցում գործածվում է ըստ անհրաժեշտության՝ բեմից քարոզելու, ատյանի (եկեղեցու բեմի և դասի մեջտեղը) համար, ձեռնադրությունների ժամանակ և այլ առիթներով: Ա-ները զարդարվում են նվիրապետության խորհրդանշանով, նվիրական զարդերով, վերին մասում՝ սյուների վրա, կարող է լինել Մայր եկեղեցու կամ կաթողիկեի մանրակերտը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.2, 1-ին պատկերը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ, քաղաք Եգիպտոսի (այժմ՝ Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետություն) հյուսիսում, Միջերկրական ծովի ափին, Նեղոս գետի դելտայի արևմտյան եզրին: *Ընդհանրական եկեղեցու* հինգ պատրիարքական աթոռներից, քրիստ. մտքի, մշակույթի և գիտության նշանավոր կենտրոններից: Հիմնադրել է հույն զորավար և պետ. գործիչ Ալեքսանդր Մակեդոնացին (որի անունով էլ կոչվել է) Ք.ծ.ա. 332–331-ին: Մինչ քրիստոնեության մուտքը Ա. եգիպտ., հելլենիստ. և հրեական մշակույթի, գիտության, կրթության կենտրոնն էր, Արևելքն ու Արևմուտքը միացնող հին աշխարհի նշանավոր քաղաքներից: Հայտնի էր իր մշակութ., գիտ., գրական և կրթ. հաստատություններով (Ալեքսանդրիայի մուսեյոն, Ալեքսանդրիայի գրադարան, հեթանոս. տաճարներ), փիլ. դպրոցներով: Ա-ում տիրող փիլ. ուղղությունը նորպլատոնականությունն էր, որը քրիստ. շրջանում մեծ ազդեցություն է ունեցել ալեքսանդրյան աստվածաբանության ձևավորման վրա: Ա-ում է կատարվել Հին կտակարանի Յոթանասնից կոչված հուն. թարգմանությունը Ք.ծ.ա. III դ.:

Քրիստոնեությունը Ա. մուտք է գործել I դ.։ Մարկոս ավետարանչի քարոզչությամբ: Վերջինս հիմնել է Ա-ի առաքելական աթոռը և ինքն էլ դարձել առաջին եպիսկոպոսը: Ընդհանրական եկեղեցու պատմության մեջ Ա-ի եկեղեցին քրիստ. քարոզության, առաքելության և հավատի ուղղափառության կարևորագույն պատվարներից է, եղել ողջ քրիստոնյա աշխարհի համար: Ա-ի պատրիարքները, եկեղեց. հայրերը վճռական դեր են կատարել (մանավանդ II–V դդ.) աստվածաբանության և քրիստոսաբանության բոլոր հիմն. հարցերում ուղղափառության պաշտպանության գործում և հերետիկոսությունների դեմ Ընդհանրական եկեղեցու մղած պայքարում: Նրանք և՛ Արևելքում, և՛ Արևմուտքում համարվել են «պաշտպան ուղղափառ հավատոյ»: Այդ ժամանակաշրջանում Ա-ի եկեղեցու բովից հրապարակ են իջել մեծ դավանաբաններ ու ջատագովներ, ինչպիսիք էին *Կղեմես Ալեքսանդրացին*, *Որոգինեսը*, Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին (190–265), Պետրոս (Ա-ի պատրիարք 300–312-ին), Ալեքսանդր (312–328), Թեոփիլոս (385–412) Ալեքսանդրացիները, *Աթանաս Ալեքսանդրացին*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*, *Տիմոթեոս Կուզը* և ուր.:

Ա-ի աթոռի հեղինակությունը բարձրացել է քրիստոսաբան. մեծ վեճերի և երեք *տիեզերական ժողովների* ժամանակ, երբ հաղթել և ուղղափառ է ճանաչվել Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանությունը: Ա-ի պատրիարքները հետևողականորեն պայքարել են *արիոսականության (Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325)*, հոգեմարտների (*Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*), *նեստորականության (Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431)*, *եվտիքականության* դեմ: *Քաղկեդոնի ժողովից* հետո Ա-ի աթոռը գլխավորել է հակաքաղկեդոն. պայքարը, խզել հաղորդությունը բյուզ. եկեղեցուց և հավատարիմ մնացել երեք տիեզերաժողովների դավանությանն ու արևելաքրիստ. ավանդությանը:

641-ին, երբ Ա. գրավել են արաբները, Ա-ի պատրիարքությունը կորցրել է իր երբեմնի փառքն ու նշանակությունը քրիստ. աշխարհում: VII դարից *Ղպտի ուղղափառ եկեղեցին* («ղպտի» անվանումը Եգիպտոս տեղանվան աղճատված ձևն է, արաբներն այդպես կոչել են հին եգիպտացիների հետևորդներին՝ քրիստոնյա եգիպտացիներին, իսկ «ղպտի» անունը տարածվել է նաև Ա-ի եկեղեցու վրա) *քաղկեդոնականությունը* մերժած դավանակից մյուս եկեղեցիների (այդ թվում՝ Հայ առաքելական եկեղեցու) հետ կազմել է Արևելյան ուղղափառ (ոչքաղկեդոնական) եկեղեցիների ընտանիքը:

Ա. Ընդհանրական եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի է ոչ միայն իր պատրիարքական աթոռով, այլև՝ նշանավոր աստվածաբան. դպրոցով, որը քրիստ. աստվածաբան. առաջին դպրոցն էր: *Գնոստիցիզմի* դեմ պայքարի անհրաժեշտությունից ելնելով՝ եկեղեցին մեծ ուշադրություն է դարձրել եկեղեց. գրականության զարգացմանը, դպրոցներ հիմնելուն, որոնք պետք է համակարգված հերքեին գնոստիկյան ուսմունքները, սուրբգրային քմահաճ մեկնաբանությունները: Այդպես առաջացավ Ա-ի քրիստ. աստվածաբան. մեծ դպրոցը մոտ 180-ին, որի առաջին ուսուցիչն է եղել սիցիլիացի փիլիսոփա Պանտենոսը (մահ. մոտ 200-ին): Ա-ի դպրոցն առաջինն էր, որ սահմանել է եկեղեց-գիտ. աստվածաբանության հիմն. սկզբունքներն ու եզրակները, առաջին քայլը կատարել դասական հին գիտությունն ու փիլիսոփայությունը «եկեղեցականացնելու» գործում, ձգտելով հաշտեցնել «գիտությունը քրիստոնեական հավատքի հետ, հին քաղաքակրթությունը՝ Ավետարանի հետ» (Մաղարդա, «Յոյն Արևելքի հին եկեղեցական աստուածաբանական գիտութիւնը», էջ 17–18):

Եթե եկեղեց. քաղաքականության մեջ Ա. մրցակցել է Կ. Պոլսի աթոռի հետ՝ Արևելքում գերիշխանության հասնելու համար, ապա աստվածաբան. հարցերում պայքարի ու հակառակության մեջ է եղել *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի հետ: Ա-ի դպրոցի մշակած եկեղեց. գրականության որոշիչ նկարագիրն է հավատի բովանդակության ընդգանցական ուսումնասիրությունը, մեծ հակումը դեպի Պլատոնի և նորպլատոնական փիլիսոփայությունը և Աստվածաշնչի այլաբանական մեկնությունը (տես *Մեկնողական գրականություն*)՝ ի հակադրություն Անտիոքի դպրոցում գերակշռող Արիստոտելի փիլիսոփայության և Ս. Գրքի մեկնության պատմաբանասիր. եղանակի: Ա-ի և Անտիոքի ուղղությունների միջև պայքարը հող է պատրաստել հաջորդ դարերի դավան. մեծ վեճերի համար:

Ա-ի աստվածաբան. դպրոցը, որը հիմնվել է առավելապես քրիստ. քարոզության նպատակով, ունեցել է կանոնավոր շրջանների բաժանված դասընթացներ, ուսուցման որոշ եղանակ ու ծրագիր թե՛ հեթանոս և թե՛ նորադարձ քրիստոնյա ուսանողների համար: Հեթանոս ուսանողները մասնակցել են ընդհանուր դասախոսություններին: Նրանց համար դասավանդվող հիմն. առարկաներն էին դիալեկտիկան, ֆիզիկան, մաթեմատիկան, երկրաչափությունը, աստղագիտությունը, հուն. փիլիսոփայությունը և հայեցողական աստվածաբանությունը: Իսկ բարձրագույն գիտակրոն. դասախոսություններին մասնակցել են միայն քրիստոնյա ուսանողները, որոնք բացի վերոհիշյալ առարկաներից սովորել են նաև քրիստ. աստվածաբանություն, Աստվածաշնչի այլաբանական մեկնություն և փիլիսոփայություն:

Ա-ի աստվածաբան. դպրոցն իր ծաղկման առաջին շրջանն է ապրել III դ. սկզբին, երբ Պանտենոսի մահից հետո դպրոցը ղեկավարել են Կղեմես Ալեքսանդրացին (200–203) և Որոգինեսը (203–215): Սակայն երբ 215-ին Կարակալլա կայսրը գրավել է Ա., փակել է աստվածաբան. դպրոցը, հալածել դասախոսներին, Որոգինեսը հեռացել է Պաղեստինյան Կեսարիա և այնտեղ հիմնել նոր դպրոց՝ առաջնորդվելով Ա-ի դպրոցում իր մշակած և հաստատած մանկավարժ. ավանդույթներով, ուսման նույն ծրագրերով: Ա-ի դպրոցի երկրորդ շրջանն սկսվել է IV դ. սկզբից և իր ծաղկման գագաթնակետին հասել *եկեղեցու հայրեր*, Ա-ի պատրիարքներ Աթանաս և Կյուրեղ Ալեքսանդրացիների օրոք, որոնք նաև դպրոցի ղեկավարն ու ոգին էին: IV–V դդ. քրիստոսաբան. մեծ վեճերի շրջանում Ընդհանրական եկեղեցու պատմությունն ուղեկցվել է Ա-ի և Անտիոքի աստվածաբան. դպրոցների պայքարով, ու մինչև V դ. վերջը դավան. շարժումների մեջ առաջնորդող դերը պատկանել է Ա-ի դպրոցի աստվածաբանությանը:

Ալեքսանդրյան դպրոցի քրիստոսաբանությունը խարսխված է «մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարդացելոյ» բանաձևի վրա: Քրիստոսը կատարյալ Աստված է և կատարյալ մարդ: Աստվածությունը և Մարդեղությունն անփոփոխելի, անշփոթելի և անբաժանելի կերպով միացած են «մի բնության» մեջ: Այս միությունն էական և բնական միություն է և, միևնույն ժամանակ՝ անճառելի և անհասանելի մտքի համար: Ալեքսանդրյան ավանդությունը մերժում է ցանկացած բաժանություն և երկվություն Քրիստոսի մեջ: Մի է Քրիստոս՝ մարմնացյալ Բանը, մի աստվածամարդկային բնություն, մի անձ, մի դեմք, մի կամք, մի ներգործություն:

Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանության ամենանշանավոր ներկայացուցիչը Աթանաս Ալեքսանդրացին է: Նա քրիստ. ամբողջ աշխարհայեցողությունը կենտրոնացրել է փրկության գաղափարի մեջ և հաստատել քրիստոնեության էության ըմբռնումը որպես փրկության կրոնի էություն: Նրա բոլոր ձգտումներն ուղղված էին Փրկչին և փրկությանը, փրկության գաղափարի տեսակետից քրիստոնեության մեջ Քրիստոսի կենտրոնական նշանակությունը ճանաչելուն: Հիսուս Քրիստոսի անձնավորության մեջ աշխարհ է եկել կատարյալ և ճշմարիտ աստվածությունը: Փրկության խորհուրդը, որ է՝ Աստվածամարդու միջոցով մարդկության փրկությունը աստվածային կյանքի համար, Աթանաս Մեծը դարձրել է քրիստ. կրոնի մեծ սկզբունքը, աստվածաբանության ուղղությունը: Աթանաս Ալեքսանդրացին փրկության գաղափարը խտացրել է «Աստված մարդացավ, որպեսզի մարդ աստվածանա» բանաձևի մեջ, որը և եղել է քրիստոսաբանության արևելաքրիստոնեական ընկալման առանցքը: Ա-ի դպրոցը շեշտել է Քրիստոսի աստվածությունը, Անտիոքի դպրոցը՝ Քրիստոսի մարդ լինելը: Քրիստոսի մեջ շեշտելով մարդը («խոստովանեսցուք զոր ի մարդումն Աստուած»)՝ Անտիոքի դպրոցի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ Քրիստոսն ամենակալ Աստծուն երկրպագակից մարդ է, ունի երկու բնություն՝ Աստված առանձին, մարդն առանձին, նրանք գոյություն ունեն իրարից անջատ, մեկը՝ ճշմարտապես բնությամբ որդի, իսկ մյուսը շնորհիվ որդեգրության՝ Աստված: Ա-ի և Անտիոքի դպրոցների աստվածաբան. համակարգերի, քրիստոսաբան. խոստովանությունների իրարամերժությունն արտահայտվել է հետևյալ բանաձևով. «Ինքը Աստվածն է մարդ դարձել», «մարդացյալ Աստված» (Ա-ի դպրոց) և «Մարդ, որն աստվածացել է», «Աստվածազգեստ մարդ» (Անտիոքի դպրոց):

Ա-ի դպրոցի ինքնուրույն հոսանք է կապադովկյան հայրերի (*Բարսեղ Կեսարացի*, *Գրիգոր Նազիանզացի*, *Գրիգոր Նյուսացի*) աստվածաբանությունը, որը կրում է Աթանաս Ալեքսանդրացու և, հատկապես, Որոգինեսի ազդեցությունը: Իր առանձնահատկություններով հանդերձ կապադովկյան հայրերի աստվածաբան. վարդապետությունը ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանության նոր

շրջանն էր Ա-ի, ինչպես և Անտիոքի աստվածաբան դպրոցները փակվել են VI դ., բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ի օրոք (527 565)։

Հայ եկեղեցականի մասին ամենահին տեղեկությունը կապված է Ա-ի աթոռի հետ։ *Եվսեբիոս Կեսարացին* իր «Պատմութիւն եկեղեցւոյ» աշխատության մեջ վկայում է, որ Ա-ի Դիոնիսիոս եպիսկոպոսը (248 265) նամակ է գրել Հայոց Մեհրուժան եպիսկոպոսին (ըստ Ն. *Ադոնցի*՝ նրա նստավայրը գտնվել է Ծոփաց աշխարհի Անգեղ գավառում)։ Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին Մեհրուժան եպիսկոպոսի կարծիքն է հարցրել քրիստոնյաների դեմ Դեկոս կայսրի (250–253) հալածանքների ժամանակ քրիստոնեությունն ուրացածներին ապաշխարությամբ կրկին եկեղեցի ընդունելու վերաբերյալ։ V VI դդ. կրթություն ստանալու համար Հայաստանից Ա. են մեկնել հայ երիտասարդներ, որոնց թվում՝ պատմահայր *Մովսես Խորենացին, Դավիթ Անհաղթը*։ V դ. վերջին Ա-ի պատրիարք Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառությունն» հակաքաղկեդոն. երկի հայերեն թարգմանությամբ, այնուհետև 506-ին Դվինի եկեղեց. ժողովում Քաղկեդոնի մերժմամբ Հայ եկեղեցին կանգնել է ալեքսանդրյան աստվածաբանության դիրքերի վրա՝ մերժելով հանգանակի վրա ավելացված, ալեքսանդրյան ավանդությամբ և երեք տիեզերաժողովների դավանությամբ հակասող ամեն մի նորամուծություն։

Գրկ. Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, Էջմիածին, 1908։ Ս ա գ ա ր դ ա Ն., Յոյն-Արևելքի հին եկեղեցական աստուածաբանական գիտութիւնը իւր ծաղկման շրջանում, Էջմիածին, 1910։ Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Հայ եկեղեցին, ԿՊ, 1911։ Հ ա տ ի տ յ ա ն Ա., Ալեքսանդրիայի եկեղեցու մեծ հայրապետները Բ–Ե դարերում, «Էջմիածին», 1981, № 8։ Q u a s t e n J., Patrology, v. 2–3, Utrecht, 1966.

Արտաշես Ղազարյան

ԱԼԻՇԱՆ Ղևոնդ (Ալիշանյան Քերովբե Պետրոս-Մարգարի) [6(18).7.1820, Կ. Պոլիս – 9(22).11.1901, Ս. Ղազար, Վենետիկ], բանաստեղծ, պատմաբան, աշխարհագրագետ, բանասեր, թարգմանիչ։ Վենետիկի *Մխիթարյան միաբանության* անդամ 1838-ից։ Ծնվել է դրամագետ-հնագետի ընտանիքում։ Ուսանել է Կ. Պոլսի Զալըխյան վարժարանում (1830–32), Վենետիկի Մխիթարյանների վարժարանում (1832–41)։ 1841–50-ին, ապա 1866–72-ին՝ ուսուցիչ (1848-ից՝ տեսուչ) Վենետիկի Ռափայելյան, 1859–61-ին՝ Փարիզի Մուրատյան վարժարաններում, 1849 51-ին «*Բազմավեպի*» խմբագիր 1870-ից վարել է միաբանության աթոռակալի պարտականությունը 1872-ից ամբողջովին նվիրվել գրական գործունեության

Ֆրանս. ակադեմիայի Պատվո լեգեոնի դափնեկիր (1886), Իտալիայի Ասիական ընկերության (1887) Մոսկվայի հնագիտ. ընկերության (1894), Վենետիկի ակադեմիայի (1896), Սանկտ Պետերբուրգի հնագիտ. ընկերության (1896), Ենայի փիլ. ակադեմիայի (1897) պատվավոր անդամ և դոկտոր

Ա-ի գիտագեղ. գործունեությունն սկսվել է 1843-ից «Բազմավեպում» տպագրված արձակ ու չափածո և գիտաճանաչող գործերով, որոնց թվում է նրա բանաստեղծ. ժառանգության բարձրակետը՝ «Նահապետի երգերը» «*Սոփերք Հայկականք*» մատենաշարով Ա. ընդլայնել է հայ հին գրականության հրատարակման շրջանակն առավել պարզ շարադրանք ունեցող մատենագր. մանր երկերով, որոնք նպաստելու էին Հայ եկեղեցու և դպրության առաջին դարերի պատմության հարցերի լուսաբանմանը։ Օսմ. կայսրությունում հայության դեմ ուժեղացող հալածանքների պայմաններում, «Սոփերք Հայկականքի» հերոսների օրինակով, Ա. այլարանության ու փոխաբերության լեզվով և պատմ. զուգահեռների միջոցով հորդորել է հավատարիմ մնալ հայրենատուր ավանդներին և նահատակների արյամբ ոռոգված հողին։ Նույն նպատակին է ծառայել նաև Ա-ի գեղ. արձակը՝ «Յուշիկք հայրենեաց հայոցը» (հ. 1–2, 1869–1870)։ Այստեղ հեղինակը, ըստ Հայ եկեղեցու Տոնացույցի, ներկայացրել է Հայոց պատմության ու մշակույթի նշանակալից 33 դրվագներ, որոնցում դիմել է Հայկ Նահապետի նորօրյա շառավիղին՝ պատանի Հայկակին՝ պատգամելով հավատարիմ մնալ աստվածադիր օրենքներին և հայրենատուր ավանդներին։

Ղ. Ալիշան

1850-ական թթ. Ա., շարունակելով Մխիթարյան աշխարհագրագիտության ավանդները, ձեռնամուխ է եղել պատմ. Հայաստանի նահանգների գավառ առ գավառ տեղագրությանը։ Ա. ծրագրել էր պատմ. Հայաստանի նահանգներն ու գավառները տեղագրել 20 22 մեծադիր հատորներով, սակայն մասնակիորեն է իրականացրել իր ծրագիրը՝ հրատարակված չորս հատորով՝ «Շիրակ» (1881), «Սիսուան» (1885), «Այրարատ» (1890) և «Սիսական» (1893) Դրանք ներկայացրել է համաձայն հին Հայաստանի նահանգների վարչ. բաժանման՝ հանգամանորեն անդրադառնալով նաև պատմ. հուշարձաններին, վանքերին ու եկեղեցիներին, հոգևոր-մշակույթ. կենտրոններին։

Կյանքի վերջին շրջանում, ի մի բերելով հայագիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող նյութերը, Ա. հրատարակել է «Հայ-Բուսակ կամ Հայկական բուսաբանութիւն» (1895) և «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» (1895) ուսումնասիրությունները։ «Հին հաւատքում» միմյանցից հեռու բնակվող ժողովուրդների պաշտամունք. ընդհանրություններ և դրանք արտահայտող բառերի հաճախ միևնույն արմատից ծագելը բացատրում է այն հանգամանքով, որ սկզբնապես բոլորը պաշտել են ճշմարիտ Աստծուն, այնուհետև շեղվել են ճշմարիտ հավատքից՝ կռապաշտ. ու հեթանոս. մոլորություններով և այս խոտորումներով հանդերձ պահպանել սկզբն. հավատքի հեռավոր հիշողությունը։ Ըստ Ալիշանի, ոչ թե հեթանոս. սովորություններն են քրիստ. վերիմաստավորման ենթարկվել, այլ պաշտամունքային յուրաքանչյուր ձև, լինելով ճշմարիտ հավատքի խաթարված վիճակ, իր նախասկզբին է գալիս քրիստոնեությամբ։

Ա-ի ավելի քան կեսդարյա գիտագեղ. գործունեության ամփոփումն է «Հայապատումը» (1901)։ Երկի առաջին մասը՝ «Պատմիչք Հայոց»-ը, նվիրված է հայ պատմագրության պատմությանը, երկրորդը՝ «Պատմութիւնք Հայոց»-ը, տարբեր պատմիչներից ընտրված և դեպքերի ժամանակագր. կարգով խմբավորված 400 հատվածներով ներկայացնում է վաղագույն շրջանից մինչև XVII դ. Հայոց պատմությունը։

Ա. իր գիտ. մեթոդաբանությունը խարսխել է հոգևոր աշխարհայացքի վրա։ Համաշխ. պատմությունից բխեցնելով Հայոց պատմությունը, որի սկզբնավորումը, ըստ Ա-ի, նույնանում է Ծննդոց գրքին, հեղինակն այն հասցրել է մինչև բաբելոնյան աշտարակաշինությունը, ապա շարունակել Հայկ Նահապետով։ Ա-ի անխախտ համոզմամբ՝ Դրախտը գտնվել է Հայաստանում։ Այդ հավաստելու համար, ի տարբերություն իր նախորդների, չի բավարարվել միայն Աստվածաշնչի և Ընդհանրական եկեղեցու հայրերի խոսքերի վկայակոչմամբ, այլ դիմել է ժամանակի բնագիտության, երկրաբանության, բուսաբանության, հնէաբանության ու մյուս գիտակարգերի քննությամբ վեր հանված փաստական տվյալներին ու նյութերին։ «Դրախտ Հայաստանի» մխիթարյան ըմբռնումը, թե Դրախտը գտնվել է Հայաստանում, ու Ջրհեղեղից հետո կյանքը վերստին նորոգվել է Հայաստանից՝ Արարատի փեշերից, արտացոլվել է [Ա-ի աշխարհագր. հատորներից և «Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան» (հրտ. 1904) անավարտ գործից բացի] նաև նրա բանաստեղծություններում («Հայրունի») և գեղ. արձակում։ Հեղինակը ազգ. հայրենասիրականի ու հոգևոր եկեղեցականի շաղկապվածության գաղափարը «Յուշիկների» վերջաբանում սահմանել է հետևյալ տողերով. «Հաւատարիմն Աստուծոյ և իր անձին՝ հաւատարիմ է և հայրենեաց։ Անհաւատարիմն հայրենեաց՝ չէ հաւատարիմ և իր հոգւոյն և ոչ երկնից»։

Եկեղեցու հայրերի ու տարբեր ստեղծագործողների հոգևոր-կրոն. խորհրդածությունների մի գեղեցիկ ծաղկաքաղ է Ա-ի կազմած ու հրատարակած «Սնունդք սրտի եւ հոգւոյ» (1888) գրքույկը։ Կրոն. շեշտված դրոշմ են կրում նրա բանաստեղծ. ժառանգությունն ամփոփող «Նուագքի» (հ. 1–5, 1857–58) հատորները («Մանկունի», «Մաղթունի», «Հայրունի», «Տերունի», «Տխրունի»)։ Հայաստանում առաքելական քարոզչությանը, քրիստոնեության տարածմանը և Հայոց դարձին է նվիրված «Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց» (1901) գիտագեղ. երկը։ Ա. իր գրեթե բոլոր ստեղծագործությունների տարբեր հատվածներում անդրադարձել է եկեղեցուն, նրա նահատակներին և նշանավոր սրբերին։

Երկ. Հայոց երգք ռամկական, Վնտ., 1852։ Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վնտ., 1853։ Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վնտ., 1873։ Հայ-Վենետ, Վնտ., 1896։ Ծառք հոգեւորք վասն միանձանց, մաս 1, 2, Վնտ., 1904, 1927։

Գրկ. Ե ր ե մ յ ա ն Ս., Կենսագրութիւն Հ. Ալիշանի, Վնտ., 1902։ Ս ա ր ի ն յ ա ն Ս., Հայկական ռոմանտիզմ, Ե., 1966։ Շ տ ի կ յ ա ն Ս., Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործությունը, Ե., 1967։

Վարդան Դևրիկյան

ԱԽԱԼՑԽԱՅԻ Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, Ս. Ն շ ա ն, ՎՀ Ախալցխա քաղաքի Մարդա Թաղամասում, Ս. Նշան բլրի վրա, երբեմնի Զարեհնու Ս. Նշան եկեղեցու (հիշատակ-

ված XVII դ.) տեղում: Կառուցումը սկսվել է 1862-ի մարտին, Ախալցխայի առաջնորդական փոխանորդ Գրիգոր վրդ. Սագինյանի նախաձեռնությամբ և մեծահարուստ մահտեսի Վարդան Վարդանյանցի հովանավորությամբ: Օծումը և անվանակոչությունը տեղի են ունեցել 1863-ին, իսկ շին. աշխատանքները վերջնականապես ավարտվել են 1868-ին: Ա. Ս. Վ. և 3 մուտքերով, կենտրոնագմբեթ, ութանիստ մույթերով, արմ-ից կից՝ եռահարկ, իսկ ճակատների գագաթներին՝ քառայուն փոքր զանգակատներով կառույց է: Ներսում կան երկու մույթեր, իսկ խորանի 2 կողմերում՝ մեկական ավանդատուն: 1887-ին եկեղեցու բակում ամփոփվել է Ախալցխայի պատվավոր քաղաքացի, մեկենաս Վարդան Վարդանյանցի, ավելի ուշ՝ նաև նրա կնոջ աճյունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.2, 2-րդ պատկերը:

Սամվել Կարապետյան

ԱԽԹԱԼԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզի Ախթալա քաղաքում, ժայռապատ խոր ձորերով եզերված բարձրադիր ընդարձակ հրվանդանի վրա: Վաղ միջնադարում բնակավայրը կոչվել է Ագարակ, XII–XIII դդ.՝ Պղնձահանք, իսկ Ախթալա անվանումն ստացել է ուշ միջնադարում: Ա. Ս. Ա. վ. եղել է Հս. Հայաստանի ամենախոշոր քաղկեդոնիկ վանքը, XII–XIII դդ. կատարել է հոգևոր, կրթ. ու մշակութ. զգալի դեր: Վանքի տարածքը շրջապատված է X դ. Կյուրիկյան Բագրատունիների օրոք կառուցված ամրոցի բրգավոր պարսպապատերով, որոնք ձգվում են հս-ից հվ., հրվանդանի ամբողջ պարագծով: Գլխ. մուտքը հս-ից է: Այն թաղակապ ձգված սրահ է, որից արլ. բարձրանում է շրջանաձև հատակագծով եռահարկ բրգաձև աշտարակը:

XIII դ. Իվանե Ա. Զաքարյանը վանքը վերածել է քաղկեդոնիկ մենաստանի: Պղնձահանքը դարձել է Գուգարքի վրացադավան հայերի կրոն. կենտրոն, հայ-վրաց. կրթարան: Ա. Ս. Ա. վ-ում XIII դ. գործել է Սիմեոն Պղնձահանեցին: Վանքում հավասարապես ուսուցմնասիրվել է հայկ. և վրաց. մատենագրությունը: Պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի վկայությամբ, Իվանե Ա. Զաքարյանն այստեղ է պահել իշխան Վասակ Պռոշյանի ընծայած՝ Օրբելյանների «Աստվածընկալ Սուրբ Խաչը», որն էլ Իվանե Ա. 1216-ին նվիրել է Նորավանքին Պատմիչներ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, 1227-ին Ա. Ս. Ա. վ-ում իր իսկ կառուցած եկեղեցու դիմաց է թաղվել Իվանե Ա-ն 1250-ին վանքում հոր կողքին է թաղվել նաև Իվանեի որդի Ավագ Զաքարյանը

Ա. Ս. Ա. վ-ի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XIII դ.) գտնվում է ամրոցի կենտրոնում և ունի մեկ զույգ ութանիստ մույթերով գմբեթավոր հորինվածք. Եկեղեցու աղոթասրահն արլ-ում ավարտվում է Ավագ խորանով, որի երկու կողմերում կրկնահարկ ավանդատներն են Գմբեթը (չի պահպանվել) բարձրացել է երկու մույթի և խորանի եզրապատի հետ համատեղված որմնամույթերի միջև գցված կամարների վրա. Եկեղեցու ճակատների հարդարանքում առանձնանում են զույգ պատուհանների միջից բարձրացող մեծադիր քանդակազարդ խաչերն ու չքամուտքերը. Արլ ճակատը մշակված է եռանկյունաձև խորշերով Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արլ-ից կցված են սրահ և փոքր, արտաքին հարուստ դեկորատիվ հարդարանքով թաղածածկ, ուղղանկյուն խորանով եկեղեցի (XIII դ.): Վանքի բակի հս-արմ. կողմում կանգուն է միանավ, թաղածածկ եկեղեցին (XIII դ.)՝ արլ. ճակատից դուրս եկող կիսաշրջանաձև խորանով: Վանքն ունեցել է բնակելի և տնտ. շինություններ, որոնցից պահպանվել են արլ. պարսպապատին հարող կրկնահարկ կառույցի պատերը: 1976–78-ին Ա. Ս. Ա. վ. մասնակի վերանորոգվել է:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսն ամբողջությամբ (բացի հս-արմ. մասից) նկարազարդված է: Պատերը, մույթերը, կամարները, խորանը ծածկված են Հին ու Նոր կտակարանների առանձին դրվագներ պատկերող երկշերտ բարձրարվեստ որմնանկարներով (XIII դ.): Խորանի գմբեթարդին Աստվածածինն է՝ գահին նստած, նրանից ցած՝ «Հաղորդությունն» տեսարանն է, ներքևում՝ երկու շարքով, ողջ հասակով սրբերը (Բարսեղ Մեծը, Հռոմի Սեղբեստրոս պապը, Հակոբ Մծբնացին, Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Եվսեբիոս Կեսարացին են): Հս. պատի վերին մասում Աստվածածնի պատկերագրության երեք դրվագներն են, եկեղեցու հվ-արմ. կողմը նվիրված է ս. Հովհաննես Մկրտչին: Սյուներին, միջնապատերին, կամարներին տարբեր սրբերի դիմապատկերներն են, որոնց շարքում առավել տպավորիչ են սյունակյացները: Արտակարգ բազմազան են զարդանկարները: Տարբեր տոնայնությամբ ու հնչեղ գույները, կապույտ ֆոնի հետ զուգակցված, ուժեղացնում են որմնանկարների հանդիսավորությունը և ճոխությունը. Որմնանկարների ստորին շերտը, ավետարանական թեմաներով, անմիջական աղերս ունի XI դ. հայկ. մանրանկարչության, հատկապես «*Մողնու Ավետարան*»-ի պատկերազարդման հետ. Այդ նմանությունն արտահայտվում է ոչ միայն որմնանկարների պատկերագրության մեջ, այլև մանրամասներում (դեմքերում, հագուստում են) Իսկ որմնանկարների վերին շերտը ոճով մոտ է բյուզ. արվեստին: Հայկ. մանրանկարչության հետ ոճական ընդհանրությունները, վրաց. և հուն. արձանագրությունները վկայում են, որ Ա. Ս. Ա. վ-ի որմնանկարները կատարել են քաղկեդոն. հայ նկարիչներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.2, 3-րդ պատկերը

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982. Ո ս կ յ ա ն Հ., Գուգարքի վանքերը, Վնն., 1960. Ե ղ ի ա զ ա ր յ ա ն Հ., Ախթալայի վանքը և նրա հետ կապված Ախթալա ավանի մի քանի հուշարձանները, «Էջմիածին», 1968, № 7. Մ ու ր ա դ յ ա ն Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Ե., 1977. Շ ա խ կ յ ա ն Գ., Լոռի. Պատմության քարակերտ էջեր, Ե., 1986. Д у р н о в о Л., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979. L i d o v A., The Mural Painting of Akhtala, Moskow, 1991

Ալեքսանդր Ջալալյան
Նիկոլայ Քոթանջյան

ԱԿԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏ, Ա կ ն ե ր վ ա ն ք, Կիլիկյան Հայաստանի գլխավոր վանքերից, գրչության, մանրանկարչության և գիտության խոշոր կենտրոն: Գտնվել է Ցախուտ և Բարձրբերդ գավառների սահմանագլխին, Բարձրբերդ բերդի մերձակայքում, Ակներ գյուղի շրջակայքում, աղբյուրաշատ վայրում: Անվանումը ծագել է ակն, ակներ, ակունք բառերից: Վանքը կառուցել է Լևոն Բ թագավորը 1198–1203-ին, օծել է Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Զ Ապիրատը*: Գործելով Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության քաղ. և ռազմ. հզորության ժամանակաշրջանում՝ վանքը եղել է նաև պետության դիվանագիտ. ու հոգևոր գործերի խորհրդարան: Ա. ա-ի մասին վկայություններ են թողել Սամուել Անեցին (XII դ.), Կիրակոս Գանձակեցին (XIII դ.), Վահրամ Րաբունին (XIII դ.), Հեթում Պատմիչը (XIV դ.), Դավիթ Բաղիշեցին (XVII դ.): Համալառույցի կազմում հիշատակվում են երեք եկեղեցիներ՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Հակոբ (կամ Ս. Նշան) և Ս. Առաքելոց:

Ա. ա. իր գոյության համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում համահայկ. հռչակ է վայելել գրչության արվեստով: Վկայություններ կան նաև Արլ. Հայաստանի հետ կապերի մասին: Գրչության դպրոցից մեզ հասած ամենահին ձեռագիրը 1215-ից է, ամենաուշը՝ 1342-ից: Վանքում ընդօրինակվել են բազմաթիվ հոգևոր ճառերի ժողովածուներ, ժամանակագրություններ, Ավետարաններ, Մաշտոց, Նարեկ, Շարակնոց, Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, մեկնություններ են (մեզ է հասել շուրջ 30 ձեռագիր), որոնց հիշատակարաններում տեղեկություններ կան ժամանակի դեպքերի, պատմ. անձերի մասին: Գրչության բարձր արվեստով նշանավոր են Պետրոսի, Դավթի, Բարսեղի, Ղազարի, Վարդանի, Ներսեսի, նրա որդի Սերովբեի և այլոց ձեռագրերը: Ա. ա-ի միաբաններից էր պատմիչ Գրիգոր Ակներցին: Նա, 1273-ին կատարելությամբ ընդօրինակելով Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութիւն»-ը, գրել է նաև «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» աշխատությունը:

Ա. ա. եղել է XIII դ. կիլիկյան մանրանկարչության վերելքի շրջանի ինքնատիպ կենտրոններից մեկը, Գռների և Բարձրբերդի գրչատների հետ կազմել Հովհաննես Արքաեղբայր բարունապետի մանրանկարչական «դպրոցը», որտեղ մշակվել է գրքի գեղ. ձևավորման մի ոճ, որի առանձնահատուկ կողմերն են՝ մարդկային մարմնի համաչափությունների և զարդապատկերների առանձին դրվագների ճիշտ վերարտադրությունը, պատկերագր. որոշ կանոնների ինքնատիպ լուծման ձգտումը, կատարման յուրահատուկ գրաֆիկական տեխնիկայի կիրառումը: Ա. ա-ում ընդօրինակված և պատկերազարդված ձեռագրերից նշանավոր են 1287-ի Ավետարանը, «*Վասակ իշխանի Ավետարանը*», որոնց նախատիպն է եղել «*Կեռան թագուհու Ավետարանը*» (1272)՝ նվիրված «Ի վանս որ կոչի Ակներ»: Ա. ա-ում են գործել Պողոս, Գրիգոր, Կարապետ, Հովհաննես ծաղկողները, Ռուբեն, Բարսեղ քահանա կազմողները և ուրիշներ:

Ա. ա-ի միաբանությունը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Կիլիկյան Հայաստանի կրոնաեկեղեց. գործերին: Հայոց *Գրիգոր Է Անավարզեցի* կաթողիկոսը 1306-ին Հեթում Բ-ին ուղղած մի թղթում հիշում է Ա. ա-ի միաբանությունը՝ որպես պարկեշտ, կատարյալ և խե-

յոք մարդկանցից կազմված հաստատություն 1307-ի Սսի եկեղեց. ժողովին մասնակցել են նաև Ակների պատգամավորները՝ Հանձին Վարդան վարդապետի և Սարգիս վանահոր: Գահից հրաժարվելուց հետո Ա. ա-ում է առանձնացել Հեթում Ա. թագավորը (1226–70): Այնտեղ է թաղված Լևոն Բ թագավորի սիրտը, ինչպես և Պաղտին մարաջախտը, իշխաններ, հոգևորականներ. XIV դարից հետո Ա. ա-ի անունն այլևս չի հիշատակվում (հավանաբար ավերել են եգիպտ. զորքերը՝ 1375-ին Սիսը պաշարելու ժամանակ):

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.3, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Ակինյան Ն., «Ականց կամ Ակների վանքը», տես նրա Մատենագրական հետազոտություններ, հ. 5, Վնն., 1953: Ազարյան Լ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII–XIII դդ., Ե., 1964, էջ 76–88: Մելիք-Բախշյան Ս., Ակների գրչության դպրոցը. ԲԵՀ, 1968, № 3:

ԱԿԻՆՅԱՆ Ներսես Հակոբի (ավազանի անունը՝ Գաբրիել, 10.9.1883, Արդվին – 28.10.1963, Վիեննա), բանասեր, ձեռագրագետ, պատմաբան, մանկավարժ: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ (1901), Վիեննայի համալսարանի փիլ. պատվավոր դ-ր (1954): Նախն. կրթությունն ստացել է Արդվինում, ապա 1895-ին ընդունվել Վիեննայի Մխիթարյանների վարժարանը: Առաջին ուսուցիչն է եղել Հ. *Տաշյանը*: Հետևել է Վիեննայի համալսարանի հունա-հռոմ., բյուզ. մշակույթի պատմության, հունարենի, լատիներենի, ասորերենի դասընթացներին, հմտացել աստվածաբանության, փիլիսոփայության մեջ, աշակերտել ավստրիացի արվեստաբան, հայ ճարտ-յան և արվեստի նշանավոր հետազոտող Յ. Ստրժիգովսկուն, հետագայում դարձել նրա խորհրդատուն, ապա և աշխատակիցը: Համալսարանի դասընթացներն ավարտելուց հետո 1907-ին ձեռնադրվել է քահանա և պաշտոնավարել Վիեննայի Մխիթարյանների Մայրավանքում. 1907-ին ուսուցիչ դպրեվանքում, 1908–11-ին փոխտնօրեն, 1916–20-ին՝ տնօրեն. 1909–63-ին՝ միաբանության մատենադարանապետ, միաժամանակ (ընդհատումներով) «Հանդէս ամսօրեայի» խմբագիր: 1931-ին ընտրվել է Մխիթարյան միաբանության ընդհանուր վարչության անդամ. 1931–37-ին՝ Մայրավանքի մեծավոր: Հյուրընկալ հայ մշակույթն ուսումնասիրելու համար շրջել է «երկրէ երկիր», «բախել ամեն դուռ», հավաքել բազմահազար հայերեն ձեռագիր ու տպագիր գրքեր: 1912-ին Ս. Էջմիածնում մասնակցել է Գևորգ Ե Սուրենյանցի կաթողիկոսական օծմանը, այցելել Գառնի, Այրիվանք, Անի, ապա և ուրիշ հնավայրեր: Առաջին համաշխ. պատերազմի ժամանակ դրամ է հանգանակել, օգնել հայ տարագիրներին ու գերիներին: 1923–29-ին աշխատել է Ս. Էջմիածնի ձեռագրատանը: 1929-ին կալանավորվել է, 40 օր անց ազատվելով՝ ստիպված հեռացել է Հայաստանից: Այնուհետև շարունակել է իր ուսումնասիրությունները Բեռլինում, Մյունխենում, Տյուբինգենում, Փարիզում, Լեհաստանում, Հռոմում, Լիվոռնոյում, Երուսաղեմում: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի պատճառով յոթ տարի մնացել է Բեյրութում, 1946-ի աշնանը վերադարձել Վիեննա:

Ն. Ակինյան

Ա. թողել է ավելի քան 40 ուսումնասիրություն, որոնք վերաբերում են միջնադարյան մատենագրության ու հայագիտության տարբեր հարցերի վերլուծմանն ու բնագրագիտ. խնդիրներին: Հայագիտությունը Ա-ին է պարտական աշխարհի տարբեր ծայրերում գտնվող հայերեն բազմաթիվ ձեռագրերի բովանդակությանը ծանոթանալու համար: Նրա ջանքերով են հրատարակվել Կիպրոսի, Լեհաստանի, Ուկրաինայի հավաքածուների ձեռագրացուցակները, ստեղծվել Հայ և Վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմության քիչ թե շատ ամբողջ. պատկերը («Հայ-վրացական յարաբերութիւնք Դ-Է դարուն մէջ», 1907): Ա-ին մշտապես հետաքրքրել է Հայ եկեղեցու հազարամյա (ըստ նրա, Հայ եկեղեցին սկզբնավորվել է III դ. 20-ական թթ.) և մատենագրության ողջ պատմությունը, որոնց համար հաճախ առաջարկել է ինքնատիպ ժամանակագրություն: «Դասական հայերէնը և Վիեննական Մխիթարեան դպրոցը» (1932) մենագրությունում թվագրել է հայ մատենագրության վաղ շրջանի երկերը, *հունաբան դպրոցի* թարգմանություններից առանձնացրել դասական հայերենով գրված գործերը: Անդրադարձել է *Ընդհանրական եկեղեցու* հայրերի և մատենագիրների՝ Տիմոթեոս Կուզի, Իրենիոսի, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Հովհաննես Աստվածաբանի, Եփրեմ Ասորու, Գրիգոր Դիագոխոսի, Հովհան Կլիմաքոսի, Հովհան Դամասկացու և այլոց երկերին, հայ մատենագրության մեջ հայտնաբերել, ուսումնասիրել ու հրապարակել է դրանք:

Ա-ի ուսումնասիրությունների հիմն. առարկաներն են հայ ինքնուրույն և թարգմ. գրականությունը, մատենագր. երկերի բնագրագիտ. քննությունը: Նա փորձել է սպառիչ տեղեկություններ հաղորդել իրեն հետաքրքրող այս կամ այն երկի վերաբերյալ, սակայն միջնադարյան բնագրերը երբեմն վերաձևել է, համարեցրել իր տեսություններին, ինչին «զոհ» են դարձել Ագաթանգեղոսը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Մովսես Խորենացին, Ղևոնդը, Սեբեոսը, Կորյունը և այլք:

Ա. աշխատակցել է հայ., գերմ., անգլ. բազմաթիվ հանդեսների, իր շուրջը համախմբել նշանավոր գիտնականների, Եվրոպայի և Արևելքի մի շարք երկրներում դասախոսություններ կարդացել հայ ձեռագիր մշակույթի մասին, նպաստել հայագիտության զարգացմանը: Ա-ի անտիպ աշխատությունները պահվում են Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում:

Երկ. Մատենագրական հետազօտութիւններ, հ. 1–6, Վնն., 1922–64: Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան և Վրաստան, Վնն., 1949: Ներսես Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի. կյանքը և գրական վաստակը..., Վնն., 1956: Եվսեբիա եպիսկոպոսի Եմեսացւոյ ճառք. ՀԱ, 1956–59: Դավիթ Հարքացի Անհաղթ փիլիսոփա. կյանքը և գործերը, Վնն., 1959:

Գրկ. Հրանտ Արմեն, Խորենացի, Եղիշե և Հ. Ներսես Ակինյան, Երուսաղեմ, 1951: Ինգլիզյան Վ., Հ. Ներսես վրդ. Ակինյան – հայ բանասերը, Վնն., 1954:

Ազատ Բոզոյան

ԱԿՈՌԻԻ Ս. ՀԱԿՈԲ ՎԱՆՔ, Մեծ Մասիս լեռան հյուսիս-արևելյան լանջի վիհի եզրին, Ակոռի գյուղից վերև: Հիմնվել է IV դ., այն տեղում, որտեղ, ըստ ավանդության, ս. *Հակոբ Մծբնացին* հրեշտակից ստացել է Նոյյան տապանի մի կտոր: Ա. Ս. Հ. վ-ի եկեղեցին ունի խաչաձև գմբեթավոր հորինվածք, կառուցվել է սև որձաքարով: Պատերին ունեցել է XIII–XIV դդ. նվիրատվական արձանագրություններ: Վանքի ուղղանկյուն պարիսպներին ներսից կից են եղել միաբանների կացարաններն ու օժանդակ շինությունները: Ա. Ս. Հ. վ-ում պահվել են ս. Հակոբ Հայրապետի կարծեցյալ մատը և Նոյյան տապանի փայտի կտորը՝ միմյանց շղթայով ամրացված (այժմ գտնվում է Ս. Էջմիածնում): Վանքի մոտ բխել է սրբազան աղբյուր, որի ջրով հայ շինականները ցողել են արտերը՝ մորեխներից պաշտպանելու համար: Ա. Ս. Հ. վ. կործանվել է 1840-ի հուլիսի 2-ի երկրաշարժից՝ գյուղի և Ակոռիի Ս. Առաքելոց վանքի հետ միասին ընկղմվելով լեռան խորխորատը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903: Parrot F., Reis zum Ararat, Lpz., 1985.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՂ, անարյուն զոհաբերության նյութ կամ ընծա, որ կիրառվում է եկեղեցիներում: Հոգևոր առումով ունի մաքրագործիչ, պահպանիչ և զորացուցիչ նշանակություն: Ավանդված է դեռևս Հին կտակարանից, մովսիսական օրենքով. «Ձեր ամեն մի զոհաբերությունը Տիրոջը թող աղով աղվի. ձեր զոհաբերություններից չպակասեցնեք Աստծու ուխտի աղը. բոլոր զոհաբերությունների ժամանակ ա՛ղ մատուցեցեք» (Ղևտ. 2.13): Ա. մատուցվում էր մյուս անարյուն զոհաբերությունների՝ ալյուրի, ձեթի, խունկի, ցորենի և այլ ընծայաբերումների շարքում, որպես երախայրիք Աստծո սեղանին կամ եկեղեցուն: Նոր կտակարանում Ա-ի խորհրդաբանությունը կապվում է առաքյալների և առհասարակ հավատացյալ մարդու հետ, ինչպես հավաստում է տերունական խոսքը. «Դո՛ւք եք երկրի աղը...» (Մատթ. 5.13, Մարկ. 9.49, Ղուկ. 14.34–35): Ա. օգտագործվում է *մատաղի* ժամանակ:

Աղօրհնեք, հայ եկեղեցում ընդունված խորհրդապաշտական արարողություն: Ըստ Սահակ Ա Պարթևի եկեղեց. կանոնների և Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի», Ա-ի օրհնությունը հաստատել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Օրհնված Ա. զոհաբերվող (մատաղացու) կենդանուն տալով՝ վերացվում է նախնական մեղքը, քանզի Ադամի և Եվայի պատվիրանազանցության պատճառով անիծվել են իրենց հետ դրախտում եղած կենդանիները ևս, ինչպես նաև ողջ երկիրը: Քահանայի օրհնած աղը, մաքրելով տվյալ կենդանուն, արժանի է դարձնում նվիրաբերելու Աստծուն:

Ա. օրհնվում է նաև Տնօրհնեքի (տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում) ժամանակ և այլ պարագաներում:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան
Լևոն Սարգսյան

ԱՂԱՆԴ, համաշխարհային այս կամ այն կրոնում (քրիստոնեություն, բուդդայականություն, մահմեդականություն են) ընդդիմադիր հոսանք, ուսմունք, դավանանք կամ վարդապետություն, որ խոտորվում է հիմնական կամ պաշտոնական դավանությունից և հակադրվում նրան: Քրիստոնեության ներսում Ա. է անվանվում մարդկանց (հավատացյալների) խումբը, որն անջատվել է հասարակայնորեն ընդունված հիմն. կրոնական ուսմունքից կամ համայնքից, համեմատաբար փոքրաթիվ է և ինքն իր մեջ պարփակված:

Ա.-ի հետևորդներն ապրում և քարոզում են իրենց «ուսուցչի» գաղափարներն ու բարոյական նորմերը: Աղանդավորների համոզմունքները հիմնվում են իրենց առաջնորդի կարծեցյալ առավելությունների, հեղինակության, նրա աստվածացման վրա, ինչը հանգեցնում է քրիստ. ուղղափառ վարդապետության ժխտման, Աստվածաշնչի աղավաղման կամ աղավաղված մեկնաբանման: Ուստի մեծամասնության կողմից Ա. համարվում է կեղծ, վնասակար և վտանգավոր:

Ա., *հերետիկոսություն*, հերձված հասկացությունների սահմանները այնքան էլ հստակ չեն: Հերետիկոսությունը տարբեր է հերձվածից, որը նույնպես նշանակում է մեկուսացում հավատացյալների եկեղեց. համայնքի կազմից: Հնում հերձված ասելով նկատի են ունեցել եկեղեցու դավանանքի այս կամ այն մեկնաբանությունը չընդունող կամ այլ կերպ մեկնաբանող քրիստ. ուղղությունները, մինչդեռ Ա. ասելով հասկացել են ոչ քրիստ. կրոնները:

Ա.-ի և հերետիկոսության տարբերությունն այն է, որ վերջինս նշանակում է ոչ այնքան մարդկանց ամբողջություն, որ հետևում է որոշակի ուսմունքի, որքան՝ հենց ուսմունքի բուն բովանդակությունը:

Եվրոպայում Ա-ները (հատկապես Վերածննդից հետո) ժամանակի ընթացքում հասել են ճանաչման և կրոն. պայքարի ընթացքում՝ նայած իշխանությունների հետ ունեցած նրանց հարաբերություններին, երբեմն կոչվել են Ա-ներ, երբեմն էլ՝ եկեղեցիներ դավանանքներ կամ կրոններ:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հիմն. հերետիկոս վարդապետությունների ներկայացուցիչները մի որոշակի շրջանում (I–VII դդ.) հանդես են եկել ոչ թե որպես եկեղեցու ուսմունքի և հեղինակության ժխտողներ, այլ իբրև այդ ուսմունքի այս կամ այն կետը մեկնաբանելու և բանաձևելու փորձ կատարողներ չբացառելով դեռևս կայուն, դոգմատիկ բանաձևեր: Հերետիկոս այս շարժումների նախաձեռնողներն իրենց չեն համարել եկեղեց. *ավանդության* ընդդիմադիրներ, այլ հակառակը, հանդես են եկել որպես ավանդության արտահայտիչներ ու շարունակողներ: Եկեղեց. դատին ներկայացնելով իրենց դավանանքը՝ նրանք կամ ենթարկվել են նրա որոշումներին, կամ էլ, չհամաձայնելով, կտրել հաղորդակցությունը պաշտոն. եկեղեցու հետ և սկսել իրենց հատուկ կրոն. կյանքը: Առանձնանալով՝ նրանք իրենց դավանությունը վեր են դասել եկեղեցու ընդունած դոգմաներից: Ա. եղույթը, որ նախն. շրջանում դիտվել է ընդամենը որպես հերետիկոսություն բառի հոմանիշ, այս շրջանում ձեռք է բերել առավել նվազ ծայրահեղական նրբիմաստ, քան հերետիկոսությունը:

Հին և նորագույն ժամանակաշրջանի առանձին մտածողների և աղանդավորների կարծիքով՝ կրոն. ճշմարտությունը տրված է ոչ միայն Հին և Նոր կտակարաններում. նրա հատիկները ցանված են ամենուրեք՝ լավագույն հեթանոս. կրոններում, առանձին փիլիսոփաների և բանաստեղծների ստեղծագործություններում են: Դրանք սինկրետիկ (չտարբերակված) Ա-ներն են, օր.՝ *գնոստիցիզմը*: Ա-ները հնուց ի վեր բաժանվում են երկու խմբի՝ ռացիոնալիստական և միստիկական: Առաջինները *Հայտնության* և մարդկային գիտակցության միջև միակ միջոցն են դիտում բանականությունը և նույնիսկ որպես Հայտնություն չեն ճանաչում այն ամենը, ինչ վեր է բանականությունից կամ դեմ է նրան: Երկրորդները հավատում են, որ Հայտնությունը մարդուն կարող է հաղորդվել բանականորեն անճառելի և գաղտնի ուղիներով՝ տեսիլքով, մարգարեությամբ են: Ստացված հայտնությունները նրանք հաճախ վեր են դասում անգամ գրվածքներից («Գիրը սպանում է, հոգին՝ ապրեցնում» սկզբունքից ելնելով):

Ա-ները, որպես առանձին՝ կազմակերպված համայնքներ, ընդդիմադիր կեցվածք ունեն ոչ միայն իշխող եկեղեցու, այլև, հաճախ, պետ. ու սոցիալական տվյալ կարգի նկատմամբ, ինչպես հնագույն քրիստոնյաները, որոնք դեմ էին հուդայում և առհասարակ հռոմ. կայսրությունում գործող օրենքներին: Քրիստոնյա տերությունների օրինաստեղծության մեջ և սոցիալական կառույցներում մասամբ կենսագործել են քրիստ. դավան. գաղափարները՝ հաճախ ստեղծելով համարավետ փոխհամաձայնություն իրենց քաղ. նպատակների և քրիստոնեության միջև. բարոյական պարտավորությունները յուրովի ըմբռնող Ա-ները դա համարում են կեղծքրիստոնեական, ինչպես քրիստ. նախն. համայնքները, որոնք ընդդիմադիր էին ոչքրիստոնեական տերությունների վարքագծին: Զավարական Ա-ները սահմանափակվում են նրանով, որ խուսափում են հաս. այնպիսի պարտավորություններից, որոնք չեն համընկնում իրենց սոցիալ-բարոյական գաղափարների հետ: Առավել եռանդունները ուղղակիորեն ձգտում են սոցիալական բարեփոխումներ կատարել ըստ այդ գաղափարների:

Հնագույն եկեղեցու Ա-ներից նշելի են.

1. Ա-ներ, որոնք հետ են մնացել քրիստոնեության մեջ կատարված կրոն. էվոլյուցիայից. այդպիսիք են Հովհաննես Մկրտչի հետևորդները. սրանց թվին են հաճախ դասվում նաև գնոստիկյան-հովհաննեսականները և այլ՝ մի քանի հնագույն կրոն. ուղղություններ:

2. Հուդայական քրիստ. Ա-ները՝ նախն. շրջանում. նազարեթյաններ (I–VI դդ.), էբիոնիտներ, էբիոնիտ-գնոստիկյաններ (II դ. վերջից):

3. Գնոստիկյան Ա-ներ ընդհանուր անվամբ հայտնի հեթանոս. մեծաթիվ Ա-ները (I–III դդ.): Սրանցից քրիստ. ընդհանուր դավանանքին համեմատաբար մերձ են մարկիոնականները (I–VII դդ.), համեմատաբար հեռու՝ մանիքեականները (տես *Մանիքեություն*), որոնցից հետագայում սերել են մի շարք քրիստ. Ա-ներ, օր., *պավլիկյանները*:

4. Այսպես կոչված՝ նախաձեռնող Ա-ները, որոնցից նշանավոր են մոնտանականները (II–III դդ., գոյատևել են մինչև VIII դ.):

5. Հնագույն եկեղեցուց ծագած Ա-ներ (III–IV դդ.), որոնք բավարարված չէին *Ընդհանրական եկեղեցու* սահմանած նվազագույն բարոյական պահանջներով և նրա աշխարհայական պահանջներով և նրա աշխարհութիւն բարոյական կարգուկանոնով (մի շարք գնոստիկյան Ա-ներ, ինչպես նաև մոնտանականներ, մելետոսյաններ, նովատյաններ):

6. Դոգմատիկ բնույթի Ա-ներ (IV–VII դդ.). *արիոսականություն*, *ապողինարիզմ*, մակեդոնյաններ (հոգեմարտներ), *նեստորականություն*, *եվտիքականություն*, *հուլիանոսականներ*, *սևերիոսյաններ* են:

7. Ճգնավորության ծաղկման շրջանում (II–V դդ.) առաջ եկած մի քանի խորհրդապաշտական Ա-ներ, որոնք ընդհանուր քրիստ. գաղափարներից թեքվել էին դեպի ճգնակեցության (մեսալյաններ, եվքիտներ են):

XI–XV դդ. բյուզ. եկեղեցում նոր Ա-ներ գրեթե չեն ծագել: Միջնադարյան արևմտյան եկեղեցու, պապական իշխանության հզորացման շրջանում նույնպես համեմատաբար սակավաթիվ Ա-ներ են առաջացել՝ փոքրաթիվ հետևորդներով: Ռեֆորմացիայի շրջանում (XVI դ.) Ա-ներն սկսել են շատանալ. դրանցից հիշատակելի են միստիկական և պանթեիստական Ա-ները (XVI դ.), անաբապտիստները (կրկնամկրտականներ, XVI դ.), Ա-ներ, որոնք ռացիոնալիստներ էին աստվածաբանության և փիլ-յան մեջ (XVII–XVIII դդ.), անգլ. բապտիստները, բապտիստ-շաբաթականները, կվակերները են:

XVIII–XIX դդ. առաջացել են նոր Ա-ներ. մեթոդիստները՝ Անգլիայում, մի շարք Ա-ներ՝ բողոքական պիետիզմից, լեհական դեիստները՝ կաթոլիկությունից, հոգեգալստականները (հիսունականներ) են:

XIX դ. Ա-ների դասական երկիր է դարձել Հյուսիսային Ամերիկան. մեթոդիզմից բաժանված՝ Փրկության բանակը, Ավետարանի հիման վրա կոմունիզմ քարոզողները, դարբիստները, ադվենտիստները են: XIX–XX դդ. առաջացած և ներկայումս տարածված կեղծքրիստ. ու տոտալիտար (ամբողջատիրական) Ա-ներից են մորմոնները (Հիսուս Քրիստոսի վերջին օրերի սրբերի եկեղեցի), Եհովայի վկաները, մունիները (Միավորման եկեղեցի), սայենտոլոգները (Գիտության եկեղեցի) են: Ռուսաստանում տարածված Ա-ներից հիշատակելի են դուխոբորները, որոնք սկիզբ են առել 1740-ական թթ.՝ Հարավային Ուկրաինայից, մոլոկանները (1800-ական թթ-ից), տոլստոյականությունը (XIX դ. վերջ) են:

Ա-ները տարածված են եղել նաև միջնադարյան Հայաստանում. հիշատակելի են *բորբորիտները*, *մծղնեությունը*, պավլիկյանները, *թոնդրակեցիները*: Ներկայումս Հայաստանում գոր-

ծում են մորմոններ, Եհովայի վկաներ, Նորառաքելոց եկեղեցին են:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Մայիլյան Ս., Ժամանակակից աղանդները Հայաստանում, Ս. Էջմիածին, 2001:

ԱՂԲԱԿԻ Ս. ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՈՍ ՎԱՆՔ, Դեյր, Դհեր, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում, Մեծ Զաբ գետի աջ ափի բլրի գագաթին: Ըստ ավանդության՝ I դ. հիմնադրել է Սանատրուկ թագավորը *Բարդուղիմեոս* առաքյալի գերեզմանի վրա, նրա մոտ գտնվող Կաթնաղբյուրի ջրով բորոտությունից բուժվելուց հետո: Վանքը հիշատակվում է XIII դարից: 1316-ին Ա. Ս. Բ. վ-ի վանահայր Հակոբը մասնակցել է Ադանայի եկեղեց. ժողովին, 1321-ին Հռոմի Հովհաննես XXII պապը նամակով նրան առաջարկել է ընդունել Կաթոլիկ եկեղեցու ծիսակարգը, 1339-ին վանքում ընդօրինակվել է Ավետարան, 1398-ին՝ Վարդան Արևելցու «Հնգամատյանի մեկնությունը»:

Միջնադարում Ա. Ս. Բ. վ. եղել է Աղբակ գավառի առաջնորդանիստ վանք, հոչակավոր սրբավայր ու ուխտատեղի: Վանքի եկեղեցին XIII դ. կառուցվել է հնագույն բազիլիկի հիմքերի վրա և ունի մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք՝ ներսից բազմանիստ Ավագ խորանով: Հս. ավանդատանը Բարդուղիմեոս առաքյալի գերեզմանն է հետևյալ արձանագրությամբ. «Այս է տապան հանգստեան սբ. Բարդուղիմէոսի սրբազան առաքելոյ առաջին լուսաւորչին Հայաստանեաց աշխարհի»:

Եկեղեցուն արմ-ից կից է նրա հետ ծավալատարածական ամբողջություն կազմող և ոճական ընդհանրություն ունեցող գավիթը, որի խաչվող կամարներով իրականացված ծածկի կենտրոնում երդիկավոր գմբեթն է: Գավթի արմ. պատի վրա փոքր զանգաշտարակ է կառուցված: Եկեղեցու և գավթի ճակատները զարդարված են որմնասյունիկներով, գմբեթի թմբուկի շարվածքում կիրառված է բազմագունություն: Գավիթն արմ. ճակատում ունի պատի ողջ բարձրությամբ խոշոր շքամուտք, որի դռան վերևում քանդակված հեծյալը (համարվում է Բարդուղիմեոս առաքյալը) տեգը ձեռքին սպանում է վիշապին: Դռան երկու կողքերին, ողջ հասակով քանդակված են բուրվառակիրներ և վանքի քարգործ վարպետները՝ չին. գործիքները ձեռքերին: Շքամուտքի վերևի կիսաշրջանաձև ճակատակալ քարին Ս Երրորդության պատկերաքանդակն է. գահին բազմած Հայր Աստվածը աջ ձեռքով պահում է Քրիստոսին, ձախով՝ աղավնակերպ Ս Հոգուն, ոտքերի տակ զույգ առյուծներ են, յուրաքանչյուր հրեշտակներ Ա. Ս. Բ. վ-ի բարձրաքանդակն այս թեմայով հայկ. պատկերագրության լավագույն ստեղծագործություններից է:

1487-ին և 1490-ին վանքում Մարգար գրիչը ընդօրինակել է Ավետարան. 1647-ին Ա. Ս. Բ. վ. և *Վարագավանքը* ընդհանուր միաբանություն են կազմել. 1651-ին վանքը նորոգել է վանահայր Կիրակոս վարդապետը: 1715-ին երկրաշարժից քանդվել է վանքի եկեղեցու գմբեթը, խարխլվել են պատերը: 1755–60-ին Հովհաննես Մոկացին (Լիմ անապատից) վերականգնել է գմբեթը և նորոգել պատերը:

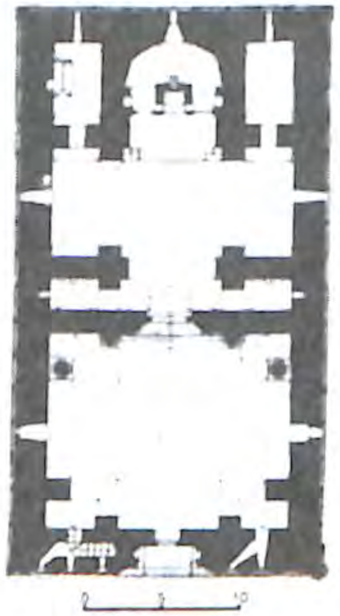

Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանքի հատակագիծը

XIX դ. սկզբին վանքի ունեցվածքը վատնվել է, մենաստանը բարձիթողի արվել վանահայր Խաչատուր վարդապետի օրոք, ինչի համար կաթողիկոս Դավիթ Ե Էնեգեթցին նրան պաշտոնազրկել է և բանադրել: 1817-ին վանահայր Իսրայել եպիսկոպոսը ընդդիմացել է Ներսես Աշտարակեցու և գեներալ Պասկևիչի՝ արևմտահայերի գաղթը կազմակերպելու ծրագրին, համարելով այն «ազգակործան»: 1843-ին Ներսես Ե Աշտարակեցին դրվատել է *Արտազի Ս. Թադե վանքի* և Ա. Ս. Բ. վ-ի առաջնորդ, ռուսամետ կողմնորոշում ունեցող Նիկողայոս եպիսկոպոսին, որը չէր ստորագրել հայերի պաշտպանությունը անգլիացիներին հանձնելու խնդրագիրը: XIX դ. վանքում բացվել է վարժարան: 1860-ին քանդվել է Ա. Ս. Բ. վ-ի գմբեթը, որը 1878-ին վերակառուցել է վանահայր, ծայրագույն վրդ. Եղիազարը: 1897-ին երկրաշարժից քանդվել է եկեղեցու պատը: XIX դ. վանքը բավական հարուստ է եղել: Նրա թեմն են կազմել Աղբակ, Գավառ, Ջուլամերկ, Սալմաստ և Ուրմիա գավառները՝ 100-ի հասնող հայաբնակ գյուղերով: Վանքն ունեցել է նաև ագարակներ. հանդեր, արտեր, արոտավայրեր, անտառ. Եղել է սիրված ուխտատեղի. վանքին ավանդաբար նվիրաբերել են հազվագյուտ սպիտակ գոմեշներ, որոնց հպվելը համարվել է դիպչողի բաղձանքի կատարման առհավատչյան:

1905-ին վանքը կողոպտվել է, 1966-ին երկրաշարժից քանդվել են եկեղեցու գմբեթը և գավթի ծածկը, ոչնչացել շքամուտքի բարձրաքանդակը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.3, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Շերենց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վնտ., 1907: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 3, Վնն., 1947: Bachmann W., Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan, Lpz., 1913; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, t. 1-2, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988; Thierry J.M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՂԲԻԱՆՈՍՅԱՆՆԵՐ, հոգևորական տոհմ Հայաստանում, IV–V դարերում: Հիմնադիրն է Աղբիանոսը: Ըստ Ագաթանգեղոսի, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո քրմի որդի Աղբիանոսը կարգվել է եպիսկոպոս և պաշ՝ վերակացու Եփրատի շուրջը եղած շրջանների ու Բագրևանդ գավառի: Կալվածներ է ունեցել նաև Հարք և Բզնունիք գավառներում: Խոսրով Բ Կոտակ թագավորի օրոք (330–338) Աղբիանոսին է տրրվել Մանավազյան նախարարների աթոռանիստ Մանազկերտը՝ շրջակա հողերով հանդերձ: Այնտեղ հիմնվել է Մանազկերտի եպիսկոպոսությունը, որն ավելի ուշ Հարք գավառի անունով կոչվել է նաև Հարքի եպիսկոպոսություն: IV–V դդ. Հայոց եպիսկոպոսապետության համար մղվող մրցապայքարում Ա. մնում էին *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* տոհմի գլխ. հակառակորդները և հաճախ գերակշռություն ձեռք բերում: Հայրապետ. գահին Ա-ի և Գրիգոր Լուսավորչի հետնորդների աթոռակալելը հիմնականում պայմանավորվել է Հայոց թագավորների վարած արտաքին քաղաքականությամբ՝ Արլ. Հռոմ. կայսրության (Բյուզանդիայի) կամ Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած դիրքով: Լուսավորչի հետնորդները հակված էին դեպի Արլ. Հռոմ. կայսրությունը, անհամբերաշխ էին Պարսկաստանի և հայ Արշակունի այն թագավորների հետ, որոնք փորձում էին Պարսկաստանի դաշնակիցը դառնալ: Ա. ձգտել են համբերաշխ մնալ դրացի Պարսկաստանի հետ և Հռոմ. կայսրության վերահսկողությունից ազատել Հայ եկեղեցին (Հայ կաթողիկոսների ձեռնադրել է Կեսարիայի մեծ եպիսկոպոսապետը): 373-ին *Շահակ Ա Մանազկերտցին* կաթողիկոս դարձավ Պապ թագավորի նախաձեռնությամբ, առանց Կեսարիայի մեծ եպիսկոպոսապետի ձեռնադրության՝ վերջ դնելով Հայ եկեղեցու կախվածությանը Կեսարիայի աթոռից: V դ. 2-րդ կեսին Ա. կորցրել են իրենց քաղ. հեղինակությունը: Դրանից հետո Ա-ի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ա-ից էին՝ *Փառեն Ա Աշտիշատցի*, Շահակ Ա Մանազկերտցի, *Զավեն Ա Մանազկերտցի*, *Ասպուրակես Ա Մանազկերտցի*, *Մելիտե Ա Մանազկերտցի* և *Մովսես Ա Մանազկերտցի* կաթողիկոսները:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Մաքսիմ Կատվալյան

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1714), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1706-ից: Հաջորդել է *Նահապետ Ա Եդեսացուն*: Եղել է Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ (1697–1706): Պաշտպանել է Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը՝ զգալի դեր խաղալով Նոր Ջուղայում լատին միսիոներների և կաթոլիկ. քարոզչության դեմ ծավալած պայքարում: Այդ առիթով 1682-ին գրել է «Գիրք Ատենական, որ ասի Վիճաբանական» (1687) երկը: Ունի տպագիր և անտիպ աշխատություններ, նամակներ, թղթեր, քարոզներ, տաղեր: Պատմ. արժեք են ներկայացնում նրա նամակները՝ ուղղված Կղեմես XI պապին (կաթոլիկ միսիոներների գործունեությունը զսպելու խնդրանքով) և ռուս. կայսր Պետրոս Մեծին: Ռուս. կայսրին գրած նամակը ցույց է տալիս, որ Ա. Ա Ջ. հարել է Իսրայել Օրու ազատագր. գաղափարներին: Պատմ. բնույթի երկերից է «Կարգ և թիւք կաթողիկոսաց և ամք նոցա»-ն (Մատենադարան, ձեռ. № 1721), որտեղ թվարկված են Հայոց կաթողիկոսները մինչև իր ժամանակները: Ա. Ա Ջ-ու առավել հայտնի գործերից է «Աղօթամատոյց»-ը (1790, 2 հրտ., 1840), որը բաղկացած է երկու մասից. առաջինը ս. Պատարագի սպասքի և արարողությունների մեկնաբանությունն է, երկրորդը պարունակում է ս. Պա-

տարագի և այլ աղոթքներ, այդ թվում նաև Գրիգոր Նարեկացու և Ղուկաս Վանանդեցու աղոթքներից «Վկայութիւնք պիտանիք և հարկաւորք» աշխատությունը (Մատենադարան, ձեռ. № 1986) ծաղկաքաղ է Հին և Նոր կտակարաններից, ինչպես նաև եկեղեց. մատենագիրներից: Ա. Ա. Ջ. գրել է տաղեր, այդ թվում՝ դավան. բովանդակությամբ: Մեզ են հասել նաև նրա ձեռքով ընդօրինակված ձեռագրեր:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա. Ջ.-ուն հաջորդել է *Աստվածատուր Ա. Համադանցին*:

Երկ. Վկայութիւնք ի պէտս քարոզութեանց, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 1998:

Գրկ. Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 1, Էջմիածին, 1842: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՑԻ, Դարադաշ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1753–55-ին: Հաջորդել է *Մինաս Ա Ակնեցուն*: *Աբրահամ Գ Կրետացու* օրոք (1734–37) եղել է կաթողիկոս. փոխանորդ: Ա. Բ Բ-ու անունով հայտնի են մի քանի մանր գրություններ, որոնցից կարևորություն ունեն հատկապես հիշատակարանը (պատմում է նրա կաթողիկոս. ընտրության պարագաները), Վրաց կաթողիկոս Անտոն I-ին (1744–55) ու Վրաց արքա Թեյմուրազին (1744–67) հղած թղթերը և մի կոնդակ՝ ուղղված համայն հայությանը՝ Արտազի Ս. Թադե վանքի շինարարության համար միջոցներ հանգանակելու վերաբերյալ:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Բ Բ-ուն հաջորդել է *Հակոբ Ե Շամախեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հակաթոռ կաթողիկոսություն (1113–1895), որի իրավասության տակ էր Վասպուրական նահանգի մի մասը: Աթոռանիստը՝ Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցի: Վասպուրականի թագավորության անկումից (1021) հետո Արծրունիների հետ ազգակցություն ունեցող և նրանց ազդեցության տակ գտնվող հոգևորականները հիմնադրել և ժառանգաբար նստել են Ա. կ-յան աթոռին մարմնավորելով հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունը: Դավիթ եպս Թոռնիկյանը 1113-ին, պատրվակ դարձնելով Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Գ Պահլավունու* դեռահասությունը, իրեն հռչակել է Հայոց կաթողիկոս: Նույն տարում Կիլիկիայի Սև լեռան *Քեսունի Կարմիր վանքում* գումարված ժողովը մերժել է Դավթի կաթողիկոսությունը: Վերջինս չի ենթարկվել ժողովի որոշումներին և Ա. կ. հռչակել է ինքնուրույն աթոռ: Մինչև XIII դ. 70-ական թթ. Ա. կ. ժառանգել են նույն ընտանիքից (Թոռնիկյաններ) սերված եկեղեցականներ, իսկ 1272-ից կաթողիկոս է դարձել Աղթամար կղզու և հանդիպակաց ափի հայկ. գյուղերին տիրացած Սեֆեդինյանների ներկայացուցիչ Ստեփանոսը: Սեֆեդինյաններն իրենց համարել են մոր կողմից Արծրունիներ: Ա. կ. մինչև XVI դ. վերջը մնացել է այս գերդաստանի ձեռքում՝ որպես ժառանգական ստացվածք: Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիա Գ (1434–64) կարակոյունլու Ջհանշահ Փադիշահի օժանդակությամբ կարճ ժամանակով իր իշխանության տակ է միավորել Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսությունը և Ա. կ.: Մինչև XVIII դ. վերջը Ա. կ. ունեցել է 14 թեմ: Աղթամարի կաթողիկոսին հաստատել են այդ կողմերի մահմեդ. տիրակալները: XVII դ. Ա. կ-յան և Ս. Էջմիածնի միջև վեճեր են սկսվել իրենց իրավասության սահմանների շուրջ: XVIII դ. վերջից Ա. կ. ճանաչել է Ս. Էջմիածնի գերակայությունը: XIX դ. վերջին Ա. կ. ուներ երկու թեմ, որոնք ընդգրկել են Վանա լճի հվ. շրջանները (Հայոց ձոր, Ռշտունիք, Տատախ, Անձևացիք, Մոկք, Կորճայք, Խիզան)՝ 302 եկեղեցիներով և 58 վանքերով: Ա. կ. վերացել է 1895-ին, իսկ թեմերն անցել են Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին:

Աղթամարի կաթողիկոսների անվանացանկ (ըստ Ն. Ակինյանի)

Դավիթ Ա (1113 – մոտ 1165), Ստեփանոս Ա Ալուզ (մոտ 1165 – մոտ 1185/90), [Անանուն] (աթոռակալության տարիները հայտնի չեն), Ստեփանոս Բ Նկարեն (հիշատակվում է 1223 – վախճ. 1272), Ստեփանոս Գ Տղա Սեֆեդինյան (1272 – մոտ 1296), Զաքարիա Ա Սեֆեդինյան (1296–1336), Ստեփանոս Գ (հիշատակվում է 1340-ից – վախճ. 1346), Դավիթ Բ (1346 – մոտ 1368), զուգահեռ կաթողիկոս է հիշվում Ներսես Բոլատը (1316, 1324, 1371), Զաքարիա Բ Նահատակ (1369–93), Դավիթ Գ (1393–1433), Զաքարիա Գ (1434–64), Ստեփանոս Դ Տղա (1465–89), Զաքարիա Դ (1489 – մոտ 1496), Ատոմ (հիշատակվում է 1496, 1497, 1499, 1507), Հովհաննես (հիշատակվում է 1512-ին), Գրիգորիս Ա Աղթամարցի (Մեծ) (մոտ 1512 – մոտ 1544), Գրիգորիս Բ Սեֆեդինյան, Աղթամարցի (Փոքր) (մոտ 1544 – մոտ 1586), Գրիգորիս Գ Փոքր (հիշատակվում է 1595, 1602, 1604, 1605), Մարտիրոս Գուրջի Փչրուկ (1660–62), Պետրոս (վախճ. 1670), Ստեփանոս (հիշատակվում է 1671-ին), Փիլիպպոս (հիշատակվում է 1671-ին), Կարապետ (հիշատակվում է 1677-ին), Հովհաննես Թութունջի (հիշատակվում է 1679-ին), Թովմա Ա (1681–98), հակաթոռ կաթողիկոսն էր Ավետիք (հիշատակվում է 1698-ին), Սահակ Արծկեցի (հիշատակվում է 1698-ին), Հովհաննես Կեծուկ (հիշատակվում է 1699, 1704-ին), Հայրապետ Ա Փախեցի (հիշատակվում է 1706-ին), Գրիգոր Գավաշեցի (հիշատակվում է 1707, 1711-ին), Հովհաննես Հայոցձորեցի (հիշատակվում է 1720-ին), Գրիգոր Հիզանցի (հիշատակվում է 1725-ին), Բաղդասար Բաղիշեցի (հիշատակվում է 1735–36-ին), Նիկողայոս Սպարկերտցի (1736–51), Գրիգոր (մոտ 1751–61), Թովմա Բ Աղթամարցի (մոտ 1761–83), Կարապետ Ղոմփասենց (1783–87), Մարկոս Շատախեցի (1788–91), Թեոդորոս (հիշատակվում է 1792–94-ին), Միքայել (հիշատակվում է 1796-ին), Կարապետ (վախճ. մոտ 1813), Խաչատուր Ա Վանեցի (1813–14), Կարապետ (վախճ. մոտ 1823), Հարություն (վախճ. մոտ 1823), Հովհաննես Շատախեցի (1823–43), Խաչատուր Մոկացի (մոտ 1844–51), Գաբրիել Շիրոյան (1851–57), Պետրոս Բյուլբյուլ (1858–64), Խաչատուր Բ Շիրոյան (1864–95):

Գրկ. Մաքսուդյանց Մ., Հավաքարան անվանց կաթողիկոսաց (Աղթամարա), Էջմիածին, 1916: Ակինյան Ն., Գավազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարա, Վնն., 1920:

Վրեժ Վարդանյան

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՎԱՆՔ, Աղթամարի Ս. Խաչ վանք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ռշտունիք գավառում, Վանա լճի հարավ-արևելյան մասում, Աղթամար կղզում: Եղել է Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության հոգևոր կենտրոնը, այդտեղ է գործել *Աղթամարի կաթողիկոսությունը* (XII–XIX դդ.), որի կաթողիկոսները միաժամանակ Ա. վ-ի առաջնորդներն էին: Ա. վ-ում է առժամանակ հանգրվանել *Լուսավորչի Աջը*:

915–921-ին ճարտ. *Մանուելը*, Գագիկ Արծրունի թագավորի հանձնարարությամբ, կառուցել է Ա. վ-ի Ս. Խաչ եկեղեցին, որը քառախորան, խորանամերձ անկյուններում երեք քառորդ խորշերով, խաչաձև գմբեթավոր հորինվածքով կրկնել է Արծրունյաց տան տոհմական տապանատուն *Զորադիրի Ս. Էջմիածին եկեղեցու* ճարտ-ը: 1280-ին Աղթամարի Ստեփանոս Գ Տղա Սեֆեդինյան կաթողիկոսը նորոգել է Ս. Խաչ եկեղեցու տանիքը և գմբեթի վեղարը: 1293-ին Ս. Խաչ եկեղեցու հվ-արլ. կողմում Հոռոմշահի որդիներ Ստեփանոսը և Սարգիսը կառուցել են Ա. վ-ի Ս. Ստեփանոս միանավ, թաղածածկ եկեղեցին: 1296-ին Աղթամարի Զաքարիա Ա Սեֆեդինյան կաթողիկոսը կառուցել է Ս. Խաչ եկեղեցուն հս-արլ-ից կից Ս. Սարգիս միանավ մատուռը, ամառային ժամատուն, վերնատուն, դարպաս: 1431-ին Փերի բեկի հրոսակները ներխուժել են Աղթամար կղզի, կողոպտել Ա. վ-ի սպասքը, զարդերը, ոչնչացրել ձեռագրերը: 1556-ին նորոգվել է Ս. Խաչ եկեղեցու գմբեթը: Աղթամարի Գրիգորիս Գ Փոքր կաթողիկոսը (հիշատակվում է 1595–1605-ին) Ա. վ-ին է նվիրել ոսկեկազմ Ավետարան, վերանորոգել ժամատունը, ձիթհան կառուցել, Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն նվիրել Երուսաղեմից բերված վարագույր, զգեստներ, ոսկե սկիհներ:

Աղթամարի Բաղդասար Բաղիշեցի կաթողիկոսի օրոք (հիշատակվում է 1735–36-ին) Ա. վ. անկում է ապրել, միաբանների մեծ մասը ցրվել է: 1756-ին Աղթամարի Գրիգոր կաթողիկոսը պատվիրել է Ս. Խաչ եկեղեցու խաչկալը: 1763-ին Թովմա Բ Աղթամարցի կաթողիկոսը Ս. Խաչ եկեղեցու արմ. ճակատին կից, նախապետ ուստայի ձեռքով, կառուցել է անշուք, պարզունակ և անարվեստ ճարտ-յամբ քառամույթ գավթի շենքը: XVIII դ. վերջին – XIX դ. սկզբին Ախիջանը և Գևորգը Ս. Խաչ եկեղեցու հվ. ճակատին կից կառուցել են Ս. Համբարձում անվանակոչված երկհարկ զանգակատունը, ինչի համար քանդել են Արծրունիների թագավոր. օթյակը տանող քարե բարձակային աստիճանները: Աղթամարի վերջին կաթողիկոս Խաչատուր Բ Շիրոյանը (1864–95) կառուցել է Վեհարանի, դպրոցի, թանգարանի շենքերը:

Ա. վ-ի համալիրում են հվ-արլ. կողմում գտնվող Ս. Գևորգ և Ս. Աստվածածին (Կարմիր եկեղեցի կոչվող) մատուռները, Ս. Խաչ եկեղեցու արլ. կողմի XII–XIX դդ. գերեզմանատունը՝ Աղթամարի կաթողիկոսների տապանաքարերով և խաչքարերով: Ա.վ-ի ուխտագնացության օրն է *Խաչվերացի* տոնը: 1917-ին Ա. վ. լքվել է և ամայացել: Այժմ կանգուն է միայն վանքի Ս. Խաչ եկեղեցին՝ հայկ. ճարտ-յան գոհարներից մեկը: Նրա գլխ. առանձնահատկությունը, որով այն դասվում է ողջ քրիստ. արվեստի բացառիկ ստեղծագործությունների շարքը, ճարտ-յան հետ համադրված աստվածաշնչային և աշխարհիկ թեմաներով պատկերաքանդակներն են և որմնանկարները: Եկեղեցու պատերը ողջ պարագծով դրսից

շրջանում են պատկեբաքանդակների վեց գոտի: Ստորին գոտին նեղ ժապավեն է՝ ոճավորված բուս. զարդաքանդակներով: Երկրորդ՝ գլխ. գոտին, Հին և Նոր կտակարանների, նաև որոշ աշխարհիկ թեմաներով ստեղծված մեծադիր հարթաքանդակների շարք է: Հին կտակարանի թեմաներից քանդակված են՝ Հովնանի ծով նետվելն ու հրաշքով ազատվելը, Դավիթն ու Գողիաթը, Սամսոնը, Ադամն ու Եվան, Դանիելը՝ առյուծների գբի մեջ, երեք մանկունքը՝ հնոցում

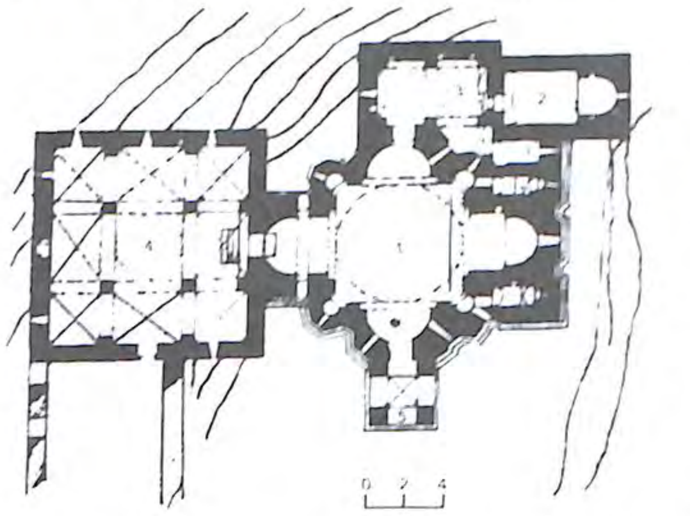

Աղթամարի վանքի հատակագիծը. 1. Ս. Խաչ եկեղեցին (915–921), 2. ժամատուն (1296), 3. նախասրահ (XIV դ.), 4. գավիթը (1763), 5. զանգակատուն (XIX դ.)

Նույն բարձրության վրա, արմ. ճակատին, խորանի լուսամուտի երկու կողքերին, Գագիկ Արծրունի թագավորն է՝ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքին, և Քրիստոսը՝ օրհնական Աջով: Լուսամուտի տակ, կենտրոնում, երկու հրեշտակներ բռնել են «Փառքի նշանը»՝ խաչազարդ մեդալիոն: Նոր կտակարանի թեմաներից են գահավորակների վրա նստած Քրիստոսն ու Աստվածածինը, սուրբ զինվորները, Հայաստանում քրիստոնեություն քարոզող առաքյալները, *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, արաբների դեմ ազատագր. պայքարում զոհված, սրբերի շարքը դասված Համազասպ և Սահակ Արծրունի իշխանները: Երրորդ գոտին կազմված է կենդանիների քանդակներից, չորրորդում, խաղողի չընդհատվող որթագալարի մեջ, աշխարհիկ կյանքի տարբեր տեսարաններ են, հինգերորդ՝ ենթաքիվային գոտին ներկայացնում է տոհմանշաններ, զինանշաններ, դիմաքանդակներ, իսկ վեցերորդը՝ գմբեթի թմբուկի ենթաքիվայինը, պատկերում է եղնիկների,

այծյամների փախուստը առյուծներից. հովազների հետապնդումից: Եկեղեցու ճակատներին տեղադրված են չորս ավետարանիչների խորհրդանիշ, ամբողջ հասակով բարձրաքանդակները:

Ա. վ-ի Ս. Խաչ եկեղեցու պատերը ներսից ծածկված են X դ. բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնք մեծ կարևորություն ունեն արևելաքրիստ. արվեստի պատմության համար: Դրանք ոճական սերտ ընդհանրություն ունեն ճակատների պատկերաքանդակների հետ և հիմնականում նվիրված են ավետարանական թեմաներին: Պատկերների շարքը սկսվում է հվ. խորանից և շարունակվում արմ. և հս. խորանների երկարությամբ՝ ժամանակագր. կարգով, ըստ բարձրության տարբեր գոտիներով: Առաջին գոտում պատկերված թեմաներն են «Ավետումը», «Այցելությունը», «Ծնունդը», «Հովսեփի երազը», «Փախուստը դեպի Եգիպտոս», «Մանկանց կոտորածը», «Մկրտությունը», «Այլակերպությունը», «Կանայի հարսանիքը», երկրորդ գոտում՝ «Քրիստոսի քարոզը», «Մուտքը Երուսաղեմ», «Քրիստոսի օծումը Բեթանիայում», «Ոտնլվան», «Քրիստոսը Պիղատոսի առաջ», «Խաչելությունը», «Սուրբ կանայք գերեզմանի մոտ», «Քրիստոսը դժոխքում», «Քրիստոսի հայտնությունը Մարիամ Մագդաղենացուն», «Սուրբ Հոգու էջքը» (?)...

պատմությունը:

Ա. վ-ի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարներն առնչվում են վաղ միջնադարյան հայկ. արվեստի հետ (*Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, Լմբատավանք*), նաև՝ X–XI դդ. գեղ. նոր ուղղությանը: Եկեղեցին արվեստների՝ ճարտ-յան, քանդակագործության և նկարչության համադրության փայլուն օրինակ է և եզակի՝ միջնադարյան հայկ. մշակույթում: Նրա պատկերաքանդակներն ազդել են ինչպես հայկ. քանդակագործության հետագա զարգացման, այնպես էլ Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցի ձևավորման վրա:

Ա. վ. նշանակալի դեր է ունեցել հայ մատենագրության ու գրչության զարգացման գործում: Վանքում X դ. կազմավորվել և XII դարից ծաղկել է Աղթամարի գրչության կենտրոնը, որը վերելք է ապրել հատկապես Աղթամարի Զաքարիա Ա Սեֆեդինյան կաթողիկոսի (1296–1336) օրոք: Գրիչ Դանիել Աղթամարցին Ստեփանոս արք. Օրբելյանի խորհրդով ընդօրինակել է Թովմա Արծրունու «Պատմու-

թյունը» (1303), իսկ 1330-ական թթ.՝ Անանուն մատենագրի գրած այդ պատմության հավելվածը: Դանիելի սերունդները չուրջ երկու դար գրագվել են գրչությամբ. նրանց շնորհիվ մեզ է հասել մոտ 100 ձեռագիր: Աղթամարի գրչության կենտրոնի նշանավոր մանրանկարիչներից է Զաքարիա ծաղկողը (XIV դ. վերջ – XV դ. սկիզբ), գրիչներից՝ Թովմա Մինասենցը (XV դ.), Ներսես և Ստեփանոս Դ Տղա կաթողիկոս եղբայրները (XV դ.), *Գրիգորիս Աղթամարցի* (Մեծ) կաթողիկոսը (XVI դ.) և ուր.: Կենտրոնը մեծ հռչակ է ունեցել. այնտեղ ձեռագրեր ընդօրինակելու են եկել Հայաստանի տարբեր վայրերից, նույնիսկ Գլաձորի համալսարանից ու Հերմոնի վանքից: Մեզ են հասել այստեղ ընդօրինակված պատմ. և գեղ. երկեր, բազմաթիվ նկարազարդ Ավետարաններ, Մաշտոցներ, Հայսմավուրքներ, Տաղարաններ և այլ ձեռագրեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.4, 1.3-րդ պատկերները:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999: Լալայան Ե., Վասպուրականի նշանավոր վանքեր, Թ., 1912: Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Մնացականյան Ստ., Աղթամար, Ե., 1983: Орбели И. А., Избранные труды, т. 1, М., 1968; Der Nersessian S., Vahramian H., Aght'amar, Milano, 1974 (Documenti di architettura armena, 8); Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989:

Մուրադ Հասրաթյան
Արտաշես Մաթևոսյան

ԱՂՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, միջնադարյան հայ մատենագրության տեսակ. սկիզբ է առել V դարից՝ հայ գրերի գյուտից անմիջապես հետո, խարսխվել քրիստ. վարդապետության և Ս. Գրքի վրա, կանոնացվել Հայ եկեղեցու կողմից: Հայ աղոթագրությունը հիմնականում ամփոփված է զանազան աղոթագրքերի, Ժամագրքի, Պատարագամատույցի, Շարակնոցի, Մաշտոցի, Գանձարան-Տաղարանների մեջ: Այն զարգացրել են Սահակ Ա Պարթևը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Հովհաննես Սարկավագը և ուր.: Ա. մեծարժեք նյութ է պարունակում հայ ժողովրդի պատմաքաղ. անցյալի, ազատագր. ու հայրենասիր. ձըգտումների, աշխարհընկալման, աստվածաբան. և փիլ. մտքի վերաբերյալ: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև գեղ. գրականության համար՝ իր կառուցվածքային և լեզվաոճական բազմազան առանձնահատկություններով: V դարից մեծ թափ է ստացել նաև հայ թարգման. Ա.: Թարգմանվել են Ընդհանրական եկեղեցու ս. հայրերի (Հովհան Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի, Եփրեմ Ասորի և ուր.) աղոթքներն ու աղոթագրքերը, որոնք նույնպես տեղ են գտել հայ ծիս. և աղոթքների ժողովածուներում:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 626–635: Աղոթագիրք, Ե., 1992:

ԱՂՈԹՔ, աղաչանք առ Աստված, օրհնություն, գոհություն, փառաբանություն, «խոսք ընդ Աստված», Աստծո հետ հաղորդակցվելու գլխավոր միջոց: Իր քարոզներից մեկում *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ) հետևյալ կերպ է ստուգաբանում բառը. «Աղօթք բառը երկվանկանի է. առաջին վանկը աղ-ն է, որն ունի աղաչական, աղերսական, սրտի խորքից բխած աղաղակի իմաստ: Իսկ օթք-ը պատշաճ հարակցում է, որով հորջորջվում է աղօթք բառը» (Մատենադարան, ձեռ. № 2173, թ. 391ա): Աղոթել նշանակում է Աստծո հետ միատեղվել, Աստծո շնորհը հագնել, աստվածայինով զգեստավորվել: Ա., որպես Աստծո հետ հաղորդակցության ձև, ունի իր միջոցը, որ է *Սուրբ Հոգին*: Քրիստ. հավատի համաձայն, Ս. Հոգին նաև աղոթողի ուսուցիչն ու օգնականն է Ա-ի ժամանակ, նրա ներշնչման աղբյուրը. «Նույնպես և Հոգին օգնության է հասնում մեր տկարություններին. որովհետև մենք աղոթում ենք...» (Հռոմ. 8.26):

Ս. Գրքում տրված են Հիսուս Քրիստոսի երկու լրիվ Ա-ները և Գեթսեմանիում նրա Ա-ի (Մատթ. 26.36–46, Մարկ. 14.32–42, Ղուկ. 22.39–46) որոշ մասերը: Առաջինը *Տերունական աղոթքն* է, մյուսը Հիսուսն արտասանել է այն ժամանակ, երբ, կանխավետելով իր հաղթանակը աշխարհի ու մահվան նկատմամբ, պատրաստվում էր վերադառնալ իր Հոր մոտ (Հովհ. 17.1–26): Հիսուսը հավատացյալ քրիստոնյային պատվիրում է հաճախակի աղոթել (Կողոս. 2.2), աղոթել ամենայն ժամ (Ղուկ. 18.1, 21.36, Եփես. 6.16) և անդադար (Ա Թեսաղ. 5.17): Նա հանդիմանում է կեղծավոր, ի ցույց մարդկանց կատարվող Ա-ները (Մատթ. 6.5), պատվիրում է ծածուկ աղոթել (Մատթ. 6.6) և աղոթելիս հեթանոսների պես շատախոս չլինել (Մատթ. 6.7):

Ըստ եկեղեցու ս. հայրերի ուսուցումների, Ա. մուտք է հոգևոր ոլորտ և հաղորդակցու-

թյուն երկնային իրականության հետ, «մտքի համարձում երկրային իրողություններից» և «առաջընթաց առ աննյութականը և աստվածային բազմախորհուրդ ճանաչողությունը» (Նեղոս Սինայեցի IV V դդ.): Առանց հավատի Ա. անում է, և միայն հավատից բխող Ա. է, որ կարող է ներգործություն ունենալ, լսելի լինել Աստծուն: *Գրիգոր Տաթևացին* տվել է Ա.-ի տասը հիմն. խորհուրդներ՝ վերցված Ս Գրքից և ս. հայրերից, որտեղ նա Ա.-ի միջոցով չեշտել է մարդու կապը Բարձրյալի հետ՝ ներշնչված Ս Հոգով, և կարևորել Ա.՝ որպես կատարելության հասնելու միջոց: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու, Ա.-ի սրբությունները երեքն են՝ սրտի, լեզվի և ձեռքերի, քանզի Ա. դրանց միջոցով է կատարվում: Ձեռքերի սրբությունն այն է, որ ասել է առաքյալը. «Ուզում եմ, որ տղամարդիկ աղոթեն ամեն տեղ, սուրբ ձեռքեր բարձրացնեն դեպի վեր» (Ա. Տիմ. 2.8), այսինքն՝ ձեռքերը մաքուր պահեն ագահությունից, գրկանք պատճառելուց, արյունից: Լեզվի սրբությունն այն է, որ պետք է Աստծուն աղոթել՝ զերծ մնալով խոսքի բարկությունից, հայհոյանքներից, աղաղակներից: Իսկ սրտի սրբությունն իր, ընկերների և Աստծո հանդեպ է: Ա. պետք է լինի սրտաբուխ, սիրտը մաքրելով բոլոր մեղքերից և չար խորհուրդներից, քանզի, ըստ քրիստ. մարդաբանության, սիրտը մարդու ներաշխարհի հոգևոր կենտրոն և Ս. Հոգու շնորհի ընդունարան է (Սաղմ. 51.10, Առակ. 4.23), խորհուրդների շտեմարան, Սուրբ Հոգու տաճար (Գրիգոր Լուսավորիչ):

Կան անհատ. և հրապարակային կամ հաս. Ա.-ներ: Անհատի Ա. հաճախ իրականացվում է ներքին խոսքի միջոցով, առանց բառեր արտասանելու: Իսկ «Հրապարակային կամ հասարակական Ա. նման է հասարակական պարտքի վճարմանը,... երբ ամենքս կարգված ժամին գնալով եկեղեցի, միաբան աղոթում ենք» (Սիմեոն Ա Երևանցի, XVIII դ.): Ըստ բնույթի Ա.-ները լինում են հավատի և փառաբանության, զղջման և ապաշխարության, գովան., բարեխոսական են: Իրենց նշանակությամբ էլ կոչվում են «խնդրվածքներ», «օրհնություններ» և «գոհություններ»: IV դ. եկեղեց. հայրերից Հակոբ Մծբնացին հակիրճ տվել է դրանց բնութագրերը. «խնդրվածքները» այն Ա.-ներն են, երբ գործած մեղքերի համար գթություն և ողորմություն են խնդրում Աստծուց, իսկ «օրհնությունները» ու «գոհությունները» նրանք են, երբ խնդությամբ գոհանում են երկնային Հորից և օրհնում նրան իր բոլոր գործերի համար: Գրիգոր Տաթևացին, խոսելով Ա.-ի տասը խորհուրդների մասին, որպես դրանցից մեկը նշում է գոհությունն ու օրհնությունը Աստծո երախտիքներին, որ արել է մարդկանց համար թե անցյալում, թե ներկայում:

Ա. մեծ տեղ և խորհրդապաշտ նշանակություն ունի ճգնակեցական կյանքում (տես *ճգնավորություն*):

Համաձայն արևելաքրիստ. և հայ եկեղեցու ավանդության, աղոթելու ժամանակ դեպի արևելք են դառնում: Արևելքն իր հոգևոր և կրոն. հասկացությամբ խորհրդապաշտ բովանդակություն է ստացել, և ավանդաբար ու սովորությունների կիրառումով օրենքի ու կանոնի ուժ է ստացել (բացի բողոքական եկեղեցիներից) նաև աղոթելիս մարդկանց հայացքը դեպի արևելք դարձնելը:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ.Պ., 1729: Նույնի, Ամառան հատոր, Կ.Պ., 1741: Աղոթագիրք, Ե., 1992: Աղոթագիրք, Ե., 2000:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՂՋՈՑ ՎԱՆՔ, Աղջոց Ս. Ստեփանոս վանք, ՀՀ Արարատի մարզում, Գեղարդավանքից 7 *կմ* հարավ-արևելք, լեռան լանջին: Ըստ ավանդության՝ հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* IV դ. սկզբին՝ որպես կուսանաց վանք, Տրդատ Գ արքայի հալածանքներից փախած և այստեղ ապաստանած Ստեփանոս քահանայի նահատակման տեղում: Ա. վ.-ի ներկայիս կիսավեր համալիրը կառուցվել է XIII դ. և բաղկացած է երկու եկեղեցուց, գավթից, նրանցից հս. գտնվող բնակելի ու տնտ. շինություններից: Գլխ.՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցել է վանահայր Արել վարդապետը 1212–17-ին, իշխան Գրիգոր Խաղբակյանի օժանդակությամբ: Եկեղեցին ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով գմբեթավոր հորինվածք (գմբեթն ավերվել է երկրաշարժից): Արմ. կողմից կից է վանքի գավիթը (1217–34), որի ծածկն իրականացված է եղել երկու զույգ խաչվող կամարներով (պահպանվել են գավթի արլ. մասի պատերը): Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն հս.-ից կից է Երեմիա վանահոր օրոք իշխան Վասակ Խաղբակյանի 1270-ին կառուցած Ս. Պողոս-Պետրոս թաղածածկ եկեղեցին՝ խորանի երկու կողմերում ավանդատներով և հվ. պատին կից սենյակներով:

XIII դ. Ա. վ. որպես նվեր ստացել է հողեր, այգիներ, դրամ: Վանքում XV դ. գրվել են ձեռագրեր (Ավետարաններ, Ճաշոց, Խազգիրք): Ա. վ.-ում են պահվել ս. Ստեփանոս քահանայի Աջը և *Առիստակես Ա Պարթևի* Աջը: XVII դ. սկզբին, շահ Աբբասի արշավանքի ժամանակ, Ա. վ. կողոպտվել է, Առիստակես Ա Պարթևի Աջը հափշտակվել ու տարվել Թավրիզ, որտեղ այն հետ է գնել բաղիշեցի մի հայ վաճառական և վերադարձրել Ա. վ.-ին (այժմ գտնվում է Ս Էջմիածնում): 1679-ի հունիսի 4-ի երկրաշարժից շատ վանքերի հետ ավերվել է նաև Ա. վ., բայց նորոգվել է ու գործել մինչև XVIII դ. կեսը՝ մինչև լեզգիների վերջին ասպատակությունը, որից հետո լքվել է ու ամայացել:

Ա. վ.-ում կան Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով կատարված արժեքավոր պատկերաքանդակներ: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արմ. մուտքի ճակատակալ քարին պատկերված է մի դրվագ Ահեղ Դատաստանից. վերևում փառքի պսակի մեջ Քրիստոսն է, ներքևում, երկու շարքով՝ ընտրյալները: Հվ. պատին քանդակված է կանգնած Դանիելը՝ առյուծների գբում, ներքևում՝ պատուհանի երկու կողմերում զույգ աղավնիներ են, խորանի ճակատի պատին, դեմ հանդիման պատկերված են երկու մարդկային գլուխներ՝ աքեմենյան խույր հիշեցնող գլխարկներով: Բազմազան են եկեղեցու զարդաքանդակները՝ բուս., երկրաչափ. մոտիվներով, իրականացված մեծ վարպետությամբ ու բարձր արվեստով:

Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արմ. մուտքի երկու կողմերում Պետրոս և Պողոս առաքյալների՝ մարդու բնական մեծությամբ հարթաքանդակներն են: Մուտքից աջ երկարամազ և մորուքով Պետրոսն է՝ աջ ձեռքը բարձրացրած, ձախում՝ բանալիներ, իսկ ձախ կողմում՝ Պողոսը, մորուքով և նույնպես երկարամազ, առանց ավանդ. ճաղատի (Պողոսի նման պատկերագրությունը հանդիպում է նաև հայկ. մանրանկարչության մեջ): Առաքյալների այս հարթաքանդակներն իրենց կատարումով արմատապես տարբերվում են հայկ. արվեստում մինչ այդ տիրապետող ոճական ուղղությունից (քանդակը ճարտ. ձևն ընդգծող տարրն է) և նոր մոտեցման՝ պատկերաքանդակներին ինքնուրույն նշանակություն տալու առաջին օրինակներից են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1944: Ջաքարյան Լ., Աղջոց վանքը և նոր ուղղության զարգացումը հայ քանդակագործության մեջ XIII–XIV դդ., ՊԲՀ, 1985, № 1: Материалы по археологии Кавказа, 13, М., 1916:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՂՎԱՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, Աղվանքի թագավորության պաշտոնական եկեղեցի, Արևելյան հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներից: Ընդունել է *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու* գահերեցությունը և «ի հոգևորս» ենթարկվել նրան: III դարից սկսած բուն Աղվանքում հանդես են եկել քրիստ. համայնքներ: *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* թոռը՝ *Գրիգորիսը* («Մանուկ Գրիգորիս»), նշանակվելով Աղվանից ու Վրաց եպիսկոպոս, քարոզչական առաքելությամբ Փայտակարան քաղաքից (ուր *Տրդատ Գ Մեծի* կողմից ուղարկվել էր որպես հոգևոր առաջնորդ) անցել է Աղվանք, ապա՝ Վիրք և Մազքթաց աշխարհ: 338-ին նահատակվել է Մազքթաց Սանատրուկ Արշակունի թագավորի հրամանով, սակայն նրա ջանքերով նոր վարդապետությունն Աղվանքում արդեն արմատավորվել էր, և քրիստ. համայնքները միավորվել էին: Ավանդաբար Գրիգորիսն էլ համարվում է Ա. Ե-ու հիմնադիրն ու անդրանիկ հովվապետը:

370-ական թթ. Ուռնայր թագավորը քրիստոնեությունը հռչակել է Աղվանքի պետ. կրոն: Ըստ ավանդության, նա Աղվանքի մեծամեծների ու բանակի հետ մկրտվել է Հայաստանում՝ Արածանի գետում և, վերադառնալով հայրենիք, դարձել քրիստոնեության փառաբանողն ու պաշտպանը: Ապա երկրում հիմնադրվել են բազում եկեղեցիներ (հաճախ եկեղեցիների են վերածվել հեթանոս. տաճարները), որոնց հատկացվել են կալվածքներ: Սահմանվել են առաջին եկեղեց. հարկերը՝ պտղին ու տասանորդը: Աղվանքում ևս եկեղեցին կազմավորվել է աշխարհիկ իշխանության ընդօրինակությամբ: Նրա գլուխ կանգնած էր արքեպիսկոպոսը (կաթողիկոսը), որին ձեռնադրել է Հայոց կաթողիկոսը: Հայաստանի օրինակով Աղվանքում ևս կաթողիկոսն է տնօրինել «Մեծի դատաւարութեան» գործակալությունը: Նվիրապետ. աստիճանակարգով Ա. Ե-ու կաթողիկոսին նախորդել են մետրոպոլիտները, եպիսկոպոսները, քորեպիսկոպոսները, քահանաները, սարկավագները, դպիրները, սաղմոսերգուները: Նոր կրո-

նը խմբան է համդիսացել 415–420-ին Բենիամին Երեցի օգնությամբ *Մեսրոպ Մաշտոցի* կողմից աղվանից գրերի ստեղծմամբ։ Ժամասացության լեզուն նախապես եղել է հունարենը, սակայն Եսվաղեն (Երավաղեն) թագավորի օրոք (մոտ 414–444) փոխարինվել է հայերենով։ IV–V դդ. Ա. ե-ուն են ենթարկվել բուն Աղվանքն ու մերձկասպյան մի շարք երկրամասեր (պաշտոնապես Աղվանքի կաթողիկոսը կրել է «Կաթողիկոս Աղվանից, Լփնաց և Չողայ» տիտղոսը)։ Սակայն Սասանյան Իրանի արքունիքը Աղվանից մարզպանության (461) մեջ քաղ. նկատառումներով մտցրել է նաև Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները («Հայոց Արևելից Կողմանք»), և Ա. ե-ու ենթակայությամբ են գործել այդ երկրամասերի թեմերը։

Ա. ե-ու եպիսկոպոսական աթոռանիստ կենտրոններ են եղել նաև Կապաղակը, Չողը, Շաքին։ V դ. վերջին, Արցախի և Ուտիքի (կարճ ժամանակով նաև Աղվանքի) թագավոր Վաչագան Գ Բարեպաշտի (մոտ 487–510) նախաձեռնությամբ կայացած ժողովում սահմանվել են Ա. ե-ու կարգն ու կանոնները, առաջնորդների իրավունքներն ու պարտականությունները (տես *Աղվենի եկեղեցական ժողով*)։ Կրելով Հայ եկեղեցու անմիջական ազդեցությունը՝ Ա. ե-ու առաջնորդները հիմնականում գործել են Հայոց կաթողիկոսների հետ «համակամ եղբայրութեամբ և անքակ ուխտիւ», համատեղ հանդես եկել դավան. ու քաղ. կարևորագույն հարցեր քննարկած մի քանի եկեղեց. ժողովներում։ 506-ի Դվինի ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) Ա. ե. նույնպես մերժել է *Քաղկեդոնի ժողովը*։ 554-ի Դվինի եկեղեց. ժողովում Հայ և Աղվանից եկեղեցիները վերջնականապես խզել են հարաբերությունները բյուզ. եկեղեցու հետ։ Այդ ժամանակից սկսած Ա. ե-ու հոգևոր պետը կրել է «կաթողիկոս» տիտղոսը (տես *Աղվանից կաթողիկոսություն*)։ Տարբեր ժամանակներում Ա. ե. գործուն պայքար է ծավալել Աղվանքում գրադաշտականություն տարածելու պարսից արքունիքի քաղաքականության, ինչպես նաև *նեստորականության* և *քաղկեդոնականության* դեմ։

Ա. ե-ու հոգևոր առաջնորդների (արքեպիսկոպոսների) անվանացանկ

ս. Մանուկ Գրիգորիս, ս. Շուփհաղիշո, Մատթեոս, Սահակ, Մովսես, Պանդ, Ղազար, Գրիգոր, Զաքարիա, Դավիթ, Հովնան, Երեմիա։

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1984. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912։

Հենրիկ Սվազյան

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, Աղվանից քահանայապետություն, եպիսկոպոսապետություն, հայրապետություն, *Աղվանից եկեղեցու* հոգևոր և եկեղեցավարչական գերագույն կենտրոնական իշխանությունը։ Կազմավորվել է VI դ. 2-րդ կեսին։ Ընդգրկել է բուն Աղվանքի և Մեծ Հայքի Ուտիք ու Արցախ նահանգների թեմերը, ընդունել *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու* գահերեցությունը։ Կառուցվածքով հար և նման էր Հայ Վրաց, Ասորվոց և Արևելյան մյուս եկեղեցիների կաթողիկոսություններին։ Գլխավորել է կաթողիկոսը (կոչվել է նաև քահանայապետ, արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոսապետ, հայրապետ, հովվապետ), որն ընտրվել է եկեղեց. բարձրագույն ժողովում՝ թեմերի առաջնորդների ու հրավիրված բարձրաստիճան աշխարհականների կողմից և ձեռնադրվել Ամենայն Հայոց հայրապետից։ Նա կրել է «Կաթողիկոս Աղվանից, Լփնաց և Չողայ» տիտղոսը։ Կաթողիկոսության կենտրոնը դարձել է մայրաքաղաք Պարտավը (462-ին հիմնել է Առանշահիկներից Վաչե Բ)։ Տարբեր ժամանակներում կաթողիկոսանիստ են եղել Կապաղակը, *Ամարասի վանքը*, Չարեքի բերդը, Բերդակուրը (ամառային նստավայր), Խամշի վանքը, Ծալեթը, Գանձակը, *Գանձասարի վանքը*։

Ա. կ. առաջնորդվել է *Աղվենի եկեղեցական ժողովի* մշակած կանոններով։ Առաջին գահակալն է եղել Աբասը (551–595)։ 591–626-ին, Բյուզ. կայսրության գերիշխանության հաստատման հետ, տարածաշրջանում ուժեղացել է *քաղկեդոնականությունը*, որի դեմ հայ-աղվան. հոգևորականությունն անզիջում պայքար է մղել։ Արաբ. տիրապետության հաստատմամբ (VIII դ.) քաղկեդոն. եկեղեցու ազդեցությունը թուլացել է։ Արլ. Անդրկովկասի անդրկուրյան գավառներում սկսվել է աղվան. ցեղերի բռնի մահմեդականացում։ Արդեն ուշ միջնադարում բուն Աղվանքում գգալիորեն նոսրացել են հակաքաղկեդոն. եկեղեցու կենտրոնները։ IX–XI դդ. Ա. կ-յան կենտրոն է դարձել Փառիսոսի թագավորության Միափոր գավառի Խամշի վանքը։ XIII դարից Ա. կ. հետևողականորեն պայքարել է կաթոլիկության և այլ կրոնադավանափարախոս. հոսանքների դեմ։ 1240-ից բարձրացել է Գանձասարի եպիսկոպոսության հեղինակությունն ու դերը, որտեղ ժառանգաբար գահակալել են Հասան-Ջալալյանները (իշխանական տոհմ Արցախ-Խաչենում)։ XIV դարից կաթողիկոսությունը տեղափոխվել է Գանձասարի վանք, սկսել է ավելի հաճախակի կոչվել ուղղակի Գանձասարի կաթողիկոսություն՝ ի հոգևորս ենթարկվելով Ս Էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսությանը։ XVII դ. կեսից Խաչենի *Երից Մանկանց վանքում* ստեղծվել է հակաթոռ կաթողիկոսություն, ինչը երկփեղկել է Ա. կ. մինչև XIX դ.։

Ա. կ. (Գանձասարի) տնօրինել է բուն Աղվանքի (Կապաղակ, Շաքի, Բաղախատ), Աղվանից մարզպանության հս. հատվածի (Չող, Ցխր) և Մեծ Հայքի «Արևելից Կողմանց» (Պարտավ, Ամարաս, Ուտիք, Գարդման, Հաչու, Մեծկրվենք, Գանձասար, Բաղասական) թեմերը։ Քաղ. հանգամանքների բերումով թեմերի թիվը մշտապես փոփոխվել է՝ մերթ ավելացել, մերթ նվազել։ Տարբեր ժամանակներում Ա. կ-յանն են ենթարկվել նաև Հարանդի, Շամախու, Շիրվանի, Բաքվի, Դերբենդի և այլ եպիսկոպոս. թեմեր։

Ա. կ. հոգևոր բնագավառից բացի գործուն մասնակցություն է ունեցել հաս., քաղ., տնտ. ու մշակույթ. կյանքին։ Գումարել է համընդհանուր եկեղեց. ժողովներ, որտեղ մշակել է հաս. հարաբերությունները կարգավորող որոշումներ, ճշտել քաղ. դիրքորոշման հարցեր, սահմանել եկեղեց. կանոններ։ Ա. կ. անվանումը դարձել է սոսկ վերացական հասկացություն։ Գանձասարի կաթողիկոսությունը, հատկապես Հասան-Ջալալյանների հայրապետությամբ, եղել է Արցախում հաստատված մահմեդ. խաների բռնակալության դեմ մելիքների ընդդիմության, XVIII դ. 1-ին քառորդի հայ ազգ-ազատագր. շարժման կազմակերպիչը, ոգեշնչողն ու հոգևոր, քաղ. կենտրոնը։ Այն վերածվել է ռուս. կողմնորոշման ուղեցույցի և ռուս. արքունիքում Թուրք-պարսկ. լծից ազատագրվելու Հայոց իղձերի թարգմանի։ 1815-ին ցար. կառավարությունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության միջնորդությամբ լուծարել է Ա. կ.՝ փոխարենը հաստատելով մետրոպոլիտություն։ Նախկին Ա. կ-յանը ենթակա նահանգներում կազմվել են նվիրապետական տեսակետից Էջմիածնի կաթողիկոսությանը ենթակա երկու առաջնորդական թեմեր և մեկ հաջորդական վիճակ։ Այդ իրադրությունը վերջնականապես ամրապնդվել է «*Պոլոժենիե*»-ում (1836)։ Առաջին առաջնորդական թեմի (Շուշիի կամ Արցախի) մեջ մտել են Դիզակ, Վարանդա, Բերդաձոր, Խաչեն, Ջրաբերդ, Գյուլիստան, Շաքի, Կապաղակ, Հաջի, Խենի, Կամբեճան, Արաշ (Արեշ), Լենքորան (Լանքարան) գավառները։

Երկրորդ առաջնորդական թեմը (Շամախի կենտրոնով) ընդգրկել է Դերբենդի (Դարբանդ), Ղուբայի, Շամախու, Բաքվի, Սալյանի և հարևան գավառների հայկ. եկեղեցիներն ու վանքերը։

Հաջորդական վիճակի կենտրոնն էր Գանձակ (Ելիզավետպոլ) քաղաքը, որին ենթարկվել են Գարդման, Փառիսոս, Ջավե գավառները։ Հաջորդական վիճակն անմիջապես ենթակա էր Թիֆլիսի կոնսիստորիային։ Ա. կ-յան վերջին՝ Սարգիս Բ կաթողիկոսը մինչև իր վախճանը (1828) եղել է մետրոպոլիտ։

Աղվանից կաթողիկոսների անվանացանկ

Աբաս (551–595), Վիրո (595–629), Զաքարիա Բ (629–644), Հովհան Բ (644–671), Ուխտանես (671–683), Եղիազար (683–689), Ներսես Ա (689–706), Սիմեոն Ա (706–707), Միքայել (707–744), Անաստաս (744–748), Հովսեփ Ա (748–765), Դավիթ Բ (765–769), Դավիթ Գ (769–778), Մատթե Բ (778–779), Մովսես Բ (779–781), Ահարոն (781–784), Սողոմոն Ա (784), Թեոդորոս (784–788), Սողոմոն Բ (788–799), Հովհաննես Գ (799–824), Մովսես Գ (824), Դավիթ Դ (824–852), Հովսեփ Բ (852–877), Սամուել (877–894), Հունան (Հովնան, 894–902), Սիմեոն Բ (902–923), Դավիթ Ե (923–929), Սահակ Բ (929–947), Գագիկ Ա (947–958), Դավիթ Զ (958–965), Դավիթ Է (965–971), Պետրոս Ա (971–987), Մովսես Դ (987–993), Մարկոս Ա, Հովսեփ Գ, Մարկոս Բ, Ստեփանոս Ա (հաջորդաբար՝ 993–1079), Հովհաննես Ե (1079–1129), Ստեփանոս Բ (1129–1131), Գագիկ Բ (Գրիգորիս, 1139), Բեժգեն (1140), Ներսես Բ (1149–1155), Ստեփանոս Գ (1155–1195), Հովհաննես Զ (1195–1235), Ներսես Գ (1235–1262), Ստեփանոս Դ (1262–1323), Սուքիաս, Պետրոս Բ (հաջորդաբար՝ 1323–1331), Զաքարիա (1331), Դավիթ Ը (հիշատակվում է միայն ցանկերում), Կարապետ (1402–1420), Հովհաննես Զ (1426–1428), Մատթեոս Գ (1434), Աթանաս (ըստ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Գրիգոր Բ (ըստ ցանկերի), Հովհաննես Է, որդի Ջալալի (1441–1470), Ազարիա (ըստ ցանկերի), Մատթեոս (1488), Արիստակես (ըստ ցանկերի), Թումա Սոկյութլվեցի (1471), Ստեփանոս (1476), Ներսես Դ (1478), Շմավոն Ա (1481), Առաքել Սոկյութլվեցի (1481–1497), Արիստակես Բ (1515–1516), Սարգիս Ա Ղշլաղեցի (1554), Գրիգոր, որդի Մեյրամբեկի (1559–1574), Պետրոս Գ

(1571), Դավիթ Թ (1573), Փիլիպպոս Տումեցի (բառ ցանկերի, գահակալել է 1 տարի), Հովհաննես Ը, որդի Մելքամբեկի (1574–1586), Դավիթ (1584), Աթանաս (1585), Շմավոն Բ (1586–1611), Արիստակես Գ Քոլատակցի (1588), Մելքիսեթ Արաչեցի (1593), Սիմեոն Գ (1616), Պետրոս Խանձկեցի (1653–1675), Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի (1675–1701), Երեմիա Բ Հասան-Ջալալյանց (1676–1700), Եսայի Հասան-Ջալալյանց (1702–1728), Ներսես Ե, Հակաթոռ (1706–1736), Իսրայել (1728–1763), Ներսես (1763), Հովհաննես Ժ Գանձասարեցի (1763–1786), Սիմեոն Ե Խոտորաշենցի (1794–1810), Սարգիս Բ (1810–1815, 1815–1828-ին՝ մետրոպոլիտ):

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Ե., 1983: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Ճաշխաթունյանց Հ., Ստորագրություն Կաթուղիկե Էջմիածնի և հինգ գավառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1–2, ԿՊ, 1912–14:

Հենրիկ Սվազյան

ԱՂՎԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ, կանոնադիր ժողով. գումարվել է V դարի վերջին կամ VI դարի սկզբին, Աղվանից արքա Վաչագան Գ Բարեպաշտի (480-ական թթ.–մոտ 510) նախաձեռնությամբ, Պարտավից արևմուտք ընկած թագավորական ամառանոց Աղվենում: Իր բնույթով ժողովն աշխարհիկ-եկեղեցական էր, մասնակցել են 18 հոգևորականներ (արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, երեցներ), ինչպես նաև Արցախի և Ուտիքի ավագանին, իշխաններ, ազատներ: Հրավիրման դրդապատճառը, ինչպես ասված է ընդունված կանոնների Առաջաբանում, բազմաթիվ հակառակությունները էին աշխարհականների և հոգևորականների, ազատների և շինականների միջև, նպատակը՝ ներգործության իրավական միջոցներով դրանք հարթելը: Ժողովն ընդունել է 21 կանոն, որոնք հայտնի են որպես «Վաչագան Աղվանից արքայի կանոնախումբ» կամ «Սահմանադրություն կանոնական Վաչագան Աղվանից արքայի»: Ա. ե. ժ-ի կանոնախումբը վաղ միջնադարի Հայկ. եկեղեց. իրավունքի կարևոր հուշարձաններից է: Հիշատակվում է «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ում և Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ: Կանոնները չափազանց մերձ են Աշտիշատի 356-ի ժողովի (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*) սահմանումներին: Դրանցից հետևում է, որ մինչ այդ ազատներն իրենց դաստակերտներից վտարում էին երեցներին, նոր երեցներ կարգում, եկեղեցիներում սեղան կանգնեցնում նշխարներ տեղադրում Պատարագ մատուցում առանց եպիսկոպոսի հետ համաձայնեցնելու՝ յուրացնելով վերջինիս իշխանությունը (կանոն Ի, ԻԱ), կիրակի օրերին իրենց ծառաների հետ եկեղեցի չէին գնում (կանոն ԺԹ), հանգուցյալի հոգեբաժինը չէին հանձնում եկեղեցուն (կանոն Գ), հանգուցյալի հիշատակին նվիրված Պատարագ չէին կատարում (կանոն Ե), չարունակում էին այրել հեթանոսաբար ամուսնանում էին մերձավոր ազգականների հետ, կին առնում առանց պսակի և օրհնության, առանց հիմնավոր պատճառի կնոջից ամուսնալուծվում (կանոն Ժ, ԺԱ) են: Ժողովը նվազեցրել է աշխարհականներից գանձվող պտղի և տասանորդ կոչվող հարկերը: Նրանց համար սահմանվել են նաև հոգևոր բնույթի մի շարք պարտավորիչ կանոններ. արգելվել են քրիստ. գաղափարներին հակասող հեթանոս. կենցաղավարության առանձին երևույթներ. հետապնդվել հոգևորականների դատապարտելի վարքը (որ., միմյանց վրա մեղք բարդելը, վանքի հասույթները հափշտակելը են):

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Ե., 1983: Բարխուդարյան Մ., Պատմություն Աղվանից, հ. 1, Վաղ-պատ, 1902: Հովհաննիսյան Ս., Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ, ՊԲՀ, 1967, № 4: Ակինյան Ն., Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վնն., 1970: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 2, Ե., 1971, էջ 91–100:

ԱՄԱՐԱՍԻ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Մաճկալաշեն գյուղի մոտ, Խաղաղ և Լուսավորիչ սարերի միջև ընկած գոգահովտում: Հնում մտել է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մյուս Հաբանդ գավառի մեջ: Ա. վ-ի եկեղեցին հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* IV դ. սկզբին: Եկեղեցու արլ. կողմում է թաղված Աղվանքում քրիստոնեություն տարածելիս 338-ին նահատակված *Գրիգորիսը*: V դ. սկզբին *Մեսրոպ Մաշտոցը* Ա. վ-ում բացել է Արցախի առաջին դպրոցը: 489-ին Վաչագան Գ Բարեպաշտ թագավորը, գտնելով Գրիգորիսի արդեն մոռացված գերեզմանի տեղը, վրան մատուռ է կառուցել՝ միաժամանակ ավարտելով եկեղեցու կառուցումը: V դարից Ա. վ. դարձել է երկրամասի խոշոր կրոն. կենտրոն և եպիսկոպոսանիստ: 821-ին վանքն ասպատակել են արաբները: Ստեփանոս արք. Օրբելյանը հավաստում է, որ 1293-ին թաթար Բայտու (Բաթու) խանը կողոպտել է Ա. վ. և ավարի առել ս. Գրիգորիսի գավազանն ու 36 ակներով ընդելուզված ոսկեձույլ մի խաչ: 1387-ին Ա. վ. ավերվել է Լենկթեմուրի արշավանքից: Բայց անենածանր պայմաններում անգամ վանքն իր անընդմեջ գործող դպրոցով շարունակել է մնալ որպես կրոն. և մշակույթ. կենտրոն: XV–XVI դդ. այստեղ գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: XVII դ. 3-րդ քառորդին Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը նորոգել է Վարանդայի եպիսկոպոս. կենտրոն Ա. վ. և նրա միաբանության համար ամառանոց ծառայող Հերհեր գյուղում 1667–76-ին կառուցել Գրիգորիսի անվամբ նոր եկեղեցի: XIX դ. 2-րդ քառորդին Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո Ա. վ-ի համալիրը, որն ուներ XVII դ. կառուցված բավական ուժեղ պաշտպան. համակարգ, օգտագործվել է որպես ամրոց, իսկ 1832–47-ին եղել ռուս-պարսկ. սահմանի մաքսատունը: 1848-ին Ա. վ. ցար. իշխանությունից հետ է վերցրել Գանձասարի մետրոպոլիտ Բաղդասարը: Խարխլված եկեղեցու տեղում 1858-ին շուշեցիների նյութ. օժանդակությամբ կառուցվել է նորը, իսկ այնտեղ դրված Գրիգորիսի տապանաքարը 1898-ին պատրաստել է շուշեցի ճարտ. Միքայել Տեր-Իսրայելյանցը: XIX դ. վերջին վանքն ուներ կալվածքներ՝ վարելահողեր, այգի, ջրաղաց: Լքվելով և ամայանալով XX դ., Ա. վ. 1992-ին վերաբացվել է որպես *Արցախի թեմի* գործող վանք:

Հարթ տեղանքում կառուցված վանքն ունի կանոնավոր ուղղանկյուն հատակագիծ (59x85 *մ*)՝ չորս անկյուններում շրջանաձև բուրգերով ուժեղացված, հրակնատներով բարձր պարիսպներով, որոնց ներսից ողջ պարագծով կից են բնակելի և օժանդակ շինությունները: Բնակելի խցերի շարքով անջատվող երկու ներքին բակերից արլ-ը տնտ. նշանակություն է (նրա շուրջն են խմբավորված վանքի գոմը, ախոռը, մթերանոցները): Արմ.՝ ավելի ընդարձակ բակի կենտրոնում բարձրանում է Ս. Գրիգորիս եկեղեցին՝ կու զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկը: Եկեղեցու բեմի տակ պահպանվել է ս. Գրիգորիսի ուղղանկյուն մատուռ-դամբարանը՝ արլ-ից արմ. ձգվող ուղղանկյուն (1,90x3,75 *մ*), պայտաձև կորվածքով թաղով միանավ դահլիճը, որն արլ-ում ունի խորշ և երկայնական պատերում՝ մեկական խուց: Նախամուտքերի արլ. պատերին քանդակված են ոճավորված արմավենիներ: Գրիգորիսի դամբարանն ունի նույն հորինվածքը, ինչ որ պահպանված են Էջմիածնում Գայանեի և Օշականում Մեսրոպ Մաշտոցի V դ. դամբարանները, և կարևոր է Հայաստանում հուշակոթողային ճարտ-յան այդ կառուցվածքների ստեղծման և զարգացման պատմության ուսումնասիրման համար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.5. 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Ե., 1983: Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփխիս, 1858: Լալայան Ե., Վարանդա, ԱՀ, գիրք 2, Թ., 1897: Հասրաթյան Մ., Ամարասի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 1975, № 10:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1927-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Ե Սուրենյանցի* հայրապետ. կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Նյու Յորքի Ս. Վարդան եկեղեցի: Մինչ այդ ԱՄՆ-ի հայ համայնքը միավորված էր մեկ թեմի մեջ՝ ստեղծված 1898-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Մկրտիչ Ա Վանեցու* կոնդակով: Կենտրոնն էր Ուստր քաղաքը (Մասսաչուսեթս նահանգ), 1923-ից՝ Բոստոնը, իսկ 1927-ից՝ Նյու Յորքը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով (1927) ԱՄՆ-ի արմ. նահանգներն ընդգրկվել են նոր՝ Արմ. թեմի մեջ, իսկ արլ., հվ., հվ-արմ. և կենտր. նահանգները մնացել Արլ. թեմի իրավասության ներքո: Կենտրոնը մնացել է Նյու Յորքը: Այժմ (2001) ԱՄՆ Ա. թ. ընդգրկում է ԱՄՆ-ի 21 նահանգների 64 եկեղեց. համայնքներ: Թեմի տարածքում է գտնվում ԱՄՆ-ի առաջին հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Փրկիչը, որը կառուցվել է 1891-ին, Ուստրում:

1902-ին Մկրտիչ Ա Վանեցին հաստատել է «Ի գործադրութիւն հայ ժողովրդեան Ամերիկայի» սահմանադրությունը, որն այժմ հայտնի է որպես Կանոնադրություն Ամերիկայի (Արլ. թեմ) Հայաստանյայց եկեղեցու:

1898-ից ցայսօր թեմն ունեցել է 11 առաջնորդ: Առաջինը Հովսեփ արք. Սարաճյանն էր, 1939–44-ին՝ Գարեգին արք. Հովսեփյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս), 1966–90-ին՝ Թորգոմ արք. Մանուկյանը (այժմ՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք):

Թեմի առաջնորդանիստ Մայր տաճարը՝ Ս Վարդանը, 1968-ին օծել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը։ Թեմին են պատկանում շուրջ 42 եկեղեցիներ՝ Ցունյրն Սիթիում՝ Ս Խաչ (1907), Ուոթըրվլիթում՝ Ս. Պետրոս (1916), Չելթենհեմում՝ Ս. Երրորդություն (1917), Սաութ Միլուոքիում՝ Ս. Հարություն (1924), Նյու Բրիթընում՝ Ս. Հարություն (1925), Չիկագոյում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1926), Սաութֆիլդում՝ Ս. Հովհաննես (1931), Վաշինգտոնում՝ Ս. Մարիամ (1963) են։

Թեմի հովանու ներքո հիմնվել են մի շարք կրթ. հաստատություններ։ Նյու Յորքում 1961-ից գործում է Տիրան արք. Ներսոյանի նախաձեռնությամբ ստեղծված Ս. Ներսես ընծայարանը (ճեմարանը), որը պատրաստում է հոգևոր սպասավորներ (դաստիարակ, ծխատեր քահանա են)։ Ընծայարանն ունի ԱՄՆ-ի Արլ., Արմ. և Կանադայի թեմերի կողմից ընտրված խնամակալ մարմին, որի նախագահն է Արլ. թեմի առաջնորդը։

Կրոն. դաստիարակության բաժանմունքը և Հայ դպրոցների կրթական կենտրոնը ստեղծում են դասագրքեր և պատրաստում ուսուցիչներ թեմի դպրոցների համար։ Կրտսերների և պատանիների համար կրոն. դաստիարակության բաժանմունքն ունի ամառային ճամբար (Ս. Վարդան ճամբար)։

Գրիգոր և Կլարա Զոհրապ տեղեկատվական կենտրոնն ունի արխիվային նյութեր, մամուլի հավաքածուներ, գրքեր, քարտեզներ են։ Կազմակերպում է դասախոսություններ և գիտաժողովներ՝ նվիրված հայոց պատմության և մշակույթի խնդիրներին։

Միջեկեղեցական հարաբերության բաժանմունքի միջոցով սերտ կապեր են պահպանվում Առաջնորդարանի և ԱՄՆ-ի կրոն. այլ հարանվանությունների միջև։

Հայ եկեղեցու երիտասարդական կազմակերպությունը մասնաճյուղեր ունի ծխերում, կազմակերպում է տարեկան մարզ. մրցախաղեր և համագումարներ։

Տիկնանց միության կենտրոնական խորհուրդը ևս մասնաճյուղեր ունի ծխերում, աշխատանք է կատարում հայ հավատքի պահպանման համար։

ԱՄՆ Ա. թ-ի Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ) 1988-ին Հայաստանում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժից հետո, գործակցելով բարեգործ., հայրենակց. և այլ կազմակերպությունների հետ, զգալի օգնություն է ցուցաբերել աղետյալ բնակչությանը։ Միջոցներ է տրամադրել Ստեփանավան քաղաքի վերականգնման համար, բազմաթիվ ծրագրեր իրականացրել մշակույթի, կրթության, առողջապահության, գյուղատնտեսության և այլ ոլորտներում, մարդասեր օգնություն կազմակերպել նաև Արցախի բնակչությանը։ Հայաստանում և Արցախում գործում են ՀՕՖ-ի մասնաճյուղերը։

Թեմը հրատարակում է «Հայաստանեայց եկեղեցի» կրոնաբարոյախոս և պատմագեղ պաշտոնաթերթը (1939–76-ին՝ ամսաթերթ, 1976-ից՝ եռամսյա)։ Նյութերի մի մասը տպագրվում է անգլ.։

ԱՄՆ Ա. թ-ի առաջնորդն է Խաժակ արք. Պարսամյանը (1990-ից)։

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.5, 3-րդ պատկերը։

Գրկ. Ավագյան Ք., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Ե., 2000։ The Torch was Passed. The Centennial History of the Armenian Church of America, N. Y., 1998.

Արտեն ավ. քհն. Աշճյան (ԱՄՆ)

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1927-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Ե Սուրենյանցի* հայրապետ. կոնդակով։ Առաջնորդանիստը՝ Լոս Անջելեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի։ Մինչ այդ ԱՄՆ-ի հայ համայնքը (ձևավորվել է XIX դ. վերջին) միավորված էր մեկ թեմի մեջ՝ ստեղծված 1898-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Մկրտիչ Ա Վանեցու* կոնդակով։ Կենտրոնն էր Ուստր քաղաքը (Մասսաչուսեթս նահանգ), 1923-ից՝ Բոստոնը, իսկ 1927-ից՝ Նյու Յորքը։

ԱՄՆ Ա. թ-ի գործունեությունը տարածվում է ԱՄՆ-ի արմ. նահանգների վրա՝ իր մեջ ընդգրկելով 25 ծուխ։ Առաջնորդարանը սկզբում Ֆրեզնոյում էր, 1957-ից՝ Լոս Անջելեսում։

Թեմի առաջին առաջնորդն էր Գարեգին եպս. Խաչատուրյանը (հետագայում՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք)։ Տարբեր տարիներ ԱՄՆ Ա. թ. գլխավորել են Շնորհք եպս. Գալուստյանը (1953–56, հետագայում՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք), Թորգոմ եպս. Մանուկյանը (1962–66, այժմ՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարք) և ուրիշներ։

Թեմի տարածքում գործող հին հայկ. եկեղեցիներից են Ս Պողոսը (Ֆրեզնո, հիմն. 1900), Ս Գրիգոր Լուսավորիչը (Ֆաուլեր՝ 1910-ին), Ս Աստվածածինը (Կոստա-Մեսա՝ 1911-ին), Ս Հովհաննեսը (Սան Ֆրանցիսկո, 1924-ին), Ս Վարդանը (Օկլենդ՝ 1926-ին) և 20 այլ եկեղեցիներ տարբեր քաղաքներում։

ԱՄՆ Ա. թ-ի առաջնորդարանին կից գործում են Հայաստանյայց եկեղեցու երիտասարդական կազմակերպության, Տիկնանց միության, կիրակնօրյա վարժարանների կենտր. խորհուրդները՝ իրենց մասնաճյուղերով, և այլ կազմակերպություններ։ 1987-ին թեմը Ֆրեզնոյի շրջանում (Կալիֆոռնիա) գնել է մի մեծ ճամբար, որն ամռանը օգտագործվում է թեմի զանազան ծխերից ավելի քան 500 աշակերտների հայեցի դաստիարակության, իսկ ձմռանը՝ չափահասների կրոն. և կրթ. դաստիարակության համար։ Ճամբարին օգնություն են ցույց տալիս ծխական և համայնքային տարբեր կազմակերպություններ։ Առաջնորդարանին կից գործում է հանձնախումբ, որը մշակում է ճամբարի գործունեության ծրագրերը։

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում առաջնորդարանը թեմում ծառայելու է հրավիրել մի շարք հոգևոր հովիվների, հատկապես՝ Երուսաղեմից և Հայաստանից։ 1999-ին թեմի հոգևորականների ընդհանուր թիվը շուրջ 30 էր։ Նրանց մի մասը հոգևոր կրթություն է ստացել Նյու Յորքում Տիրան արք. Ներսոյանի հիմնած Ս. Ներսես ընծայարանում, որը շարունակում է նոր սպասավորներ պատրաստել եկեղեցու համար։ ԱՄՆ Ա. թ. իր գործուն բաժինն ունի Ս. Ներսես ընծայարանի հոգևոր առաքելության մեջ։

Լոս Անջելեսում կան 15 ամենօրյա հայկ. վարժարաններ։ Առաջնորդարանի հովանավորությամբ գործում են Ալֆրեդ և Մարգրիթ Հովսեփյան ամենօրյա հայկ. վարժարանը (Փասադենայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն կից), ՀԲԸՄ Մարի Մանուկյան նախակրթ. և ՀԲԸՄ Սարգիս և Սեդա Դեմիրճյան երկրորդ. վարժարանները (Քանոգա Փարք), Թեքեյան մշակութ. միության Արշակ Տիգրանյան վարժարանը (Հոլիվուդ)։ Թեմը յուրաքանչյուր եկեղեցուն կից ունի կիրակնօրյա և շաբաթօրյա հայոց լեզվի վարժարաններ։

1979-ից լույս է տեսնում ԱՄՆ Ա. թ-ի «Մայր եկեղեցի» պաշտոնաթերթը՝ հայերեն և անգլ. բաժիններով։

ԱՄՆ Ա. թ. զգալի նյութ. օգնություն է ցույց տվել 1988-ի ավերիչ երկրաշարժից տուժած Հայաստանին և մարտնչող Արցախին։ Ստեփանավան քաղաքում թեմի նյութ. օժանդակությամբ կառուցվել է 750 աշակերտի համար վարժարան՝ անհրաժեշտ հարմարություններով։

ԱՄՆ Ա. թ-ի առաջնորդն է Վաչե արք. Հովսեփյանը (1971-ից)։

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.5, 4-րդ պատկերը։

Գրկ. Ավագյան Ք., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Ե., 2000։ The Torch was Passed. The Centennial History of the Armenian Church of America, N. Y., 1998.

Աննա Ռ. Մովսեսյան (ԱՄՆ)

ԱՄՐԴՈԼՈՒ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում, Բաղեշ (Բիթլիս) քաղաքի հարավային ծայրամասում։ Ըստ ավանդության՝ անվանումը ստացել է վանքը նորոգած եղբայրներ Ամիրի և Դոլուի անուններից։ Ունեցել է երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Հովհաննես, Ս. Ստեփանոս։ Համալիրի մեջ են մտել նաև մի քանի օժանդակ շինություններ։ Հիմնադրման ժամանակն անորոշ է։ XIV դարից հիշվել են հայ եպիսկոպոսներ։ XV դարից եղել է գրչության խոշոր կենտրոն։ Նույն դարում Գրիգոր Տաթևացու աշակերտ Դանիել վարդապետը Ա. վ-ում հիմնել է հոգևոր դպրոց։ Դասավանդել են կրոնագիտություն, աստվածաբանություն և տրամաբանություն։ Կրթական գործը շարունակել են Հովհաննես Համշենցին, Գրիգոր Արճիշեցին, Ներսես Մատաղը, Ներսես Բաղիշեցին, Ներսես Ամկեցին, Հովհաննես Տարոնեցին։ Բարսեղ Աղբակեցին վերծանել է վանքի մատենադարանի իմաստասիր. գրքերը, ընդարձակել դասատունը, բարեփոխել ուս. ծրագրերը, դասավանդվող առարկաներին ավելացրել իմաստասիրությունը, ճարտասանությունը, քերականությունը։ Դպրոցը մեծ համբավ է ձեռք բերել *Ներսես Մոկացու* ժամանակ։ Այստեղ սովորելու են եկել Հայաստանի տարբեր մասերից։ Ա. վ. ծաղկում է ապրել հատկապես XVII դ. պատմիչ-գիտնական Վարդան վրդ. Բաղիշեցու 42 տարիների արգասավոր առաջնորդության ժամանակաշրջանում։ Նրա օրոք սկսել են դասավանդել նաև հայ մատենագրություն, մանրանկարչություն, որմնանկարչություն, և վանքի դպրոցը վերածվել է համալսարանի։

ԱՅԼԱԿԵՐՊ.

Վարդան Բաղիշեցու վախճանվելուց հետո (1704) Ա. վ-ի դպրոցը չի գործել: Վանքում բարձր մակարդակի է հասել գրչության արվեստը, ձեռք են բերվել հին ձեռագրեր, որոնք նորոգվել են Այդտեղ են ընդօրինակվել Փավստոս Բուզանդի, Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի, Ղևոնդ Երեցի, Ասողիկի, Արիստակես Լաստիվերցու, Թովմա Մեծոփեցու և այլոց երկերը: Մեծ հռչակ է վայելել Ա. վ-ի մեծարժեք մատենադարանը: Պահպանվել է *Վարդան Բաղիշեցու* կազմած վանքի գրացուցակը: Ա. վ-ի նշանավոր սաներից են Կ. Պոլսի պատրիարք *Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին*, Երուսաղեմի պատրիարք *Գրիգոր Շղթայակիրը* և այլք: Ա. վ-ի եկեղեցում են ամփոփվել Բարսեղ վարդապետի, Վարդան վրդ. Բաղիշեցու և այլ նվիրյալներ: Ա. վ. ավերվել և ամայացել է 1915-ին. ձեռագրերի մի մասը և ունեցվածքը կողոպտել են թուրքերը:

Գրկ. Ակինյան Ն., Բաղեշի դպրոցը, Վնն., 1952

ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՅԾԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ՏՅԱՌՆ ՄԵՐՈ ՀԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, տես *Վարդավառ*:

ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ (Այվազյան) Գաբրիել Կոստանդինի (Գևորգի) (10.5.1812, Թեոդոսիա – 8.4.1880, Թիֆլիս), եկեղեցական և հասարակական գործիչ, բանասեր-պատմաբան, մանկավարժ, թարգմանիչ: *Մխիթարյան միաբանության* անդամ (1830), վարդապետ (1834), եպիսկոպոս (1867), արքեպիսկոպոս (1871): Ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկու եղբայրը: Նախն. կրթությունը ստացել է Թեոդոսիայի հայկ. ծխական դպրոցում, ապա՝ Ղարասուբազարի հայ կաթոլիկ. դպրատանը: 1826-ին ուղարկվել է Ս. Ղազար (Վենետիկ), ուսանել մխիթարյանների մոտ: 1830-ից վարել է միաբանության ընդհանուր քարտուղարի պաշտոնը: 1842–48-ին դասավանդել է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում: 1843-ին հիմնադրել և մինչև 1848-ը խմբագրել է առաջին հայագիտական հանդեսը՝ «*Բազմավեպը*»: 1848–56-ին՝ Փարիզի Մուրադյան վարժարանի տնօրեն, հայոց լեզվի և պատմության ուսուցիչ: Գժտվելով մխիթարյանների հետ 1856-ին նորից դարձել է դեպի Հայ առաքելական եկեղեցի: Փարիզում Ս. Թեոդորյան և Ա. Գալֆայան վարդապետների հետ հիմնադրել ու ղեկավարել Հայկազյան վարժարանը: 1856–58-ին խմբագրել և հրատարակել «*Մասյաց աղավնի*» հանդեսը: 1858-ին վերադարձել է Ռուսաստան, նշանակվել *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի* առաջնորդ. թեմական կենտրոնը Քիշնևից տեղափոխել Թեոդոսիա՝ ռուսահայ համայնքների և արևմտահայերի հետ շփումներն առավել դյուրացնելու անհրաժեշտությամբ: 1858-ին ռուս կառավարության բարոյական և նյութ. աջակցությամբ և մեծահարուստ Հ. Խալիբյանի միջոցներով Թեոդոսիայում հիմնադրել է Խալիբյան վարժարանը (որի տեսուչն էր 1858–65-ին), այստեղ էլ շարունակել է հրատարակել (մինչև 1865-ը) «Մասյաց աղավնին»: *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսի հրավերով Ա. կարգվել է *Գևորգյան ճեմարանի* տեսուչ (1874–76) և Վիրահայոց թեմի առաջնորդ (1876–80):

Գաբրիել արք. Այվազովսկի

Պատմաբանասիր. և թարգման. բնույթի աշխատություններից բացի հեղինակել է կրոնաբարոյական գործեր՝ «Պատմութիւն վարուց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (1854), «Միջակ վարդապետարան ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (1858), «Դասագիրք քրիստոնէական վարդապետութեան ըստ ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց» (1875), «Նիկոլ Եպիսկոպոս եւ Պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն» (1877) են:

Ա.-ու հոգևոր-եկեղեց. գործունեությունը բնորոշվել է հաս-ազգ. աշխարհիկ խնդիրների լայն ընդգրկմամբ: 1856-ից ի վեր Ա. պայքարել է կաթոլիկության դեմ, այն համարել վնասաբեր հայ ազգի և եկեղեցու համար: Ա.-ու հաս., մանկավարժ. և գրական գործունեության նպատակն էր ժողովրդին ազգ. ոգով կրթելը, նրան ազգ. եկեղեցու շուրջը համախմբելով՝ հայ մշակույթի զարգացմանը սատարելը: Ըստ Ա.-ու՝ հոգևորականության կարևորագույն պարտականությունը ժողովրդին լուսավորելն է, իսկ ազգապահպանության ամենահզոր լծակը ազգ. դավանանքն է, Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը:

Ա.-ու ազգ-եկեղեց. և մշակութ-կրթ. գործունեությունը, ինչպես նաև ռուս. կողմնորոշու-

1

3

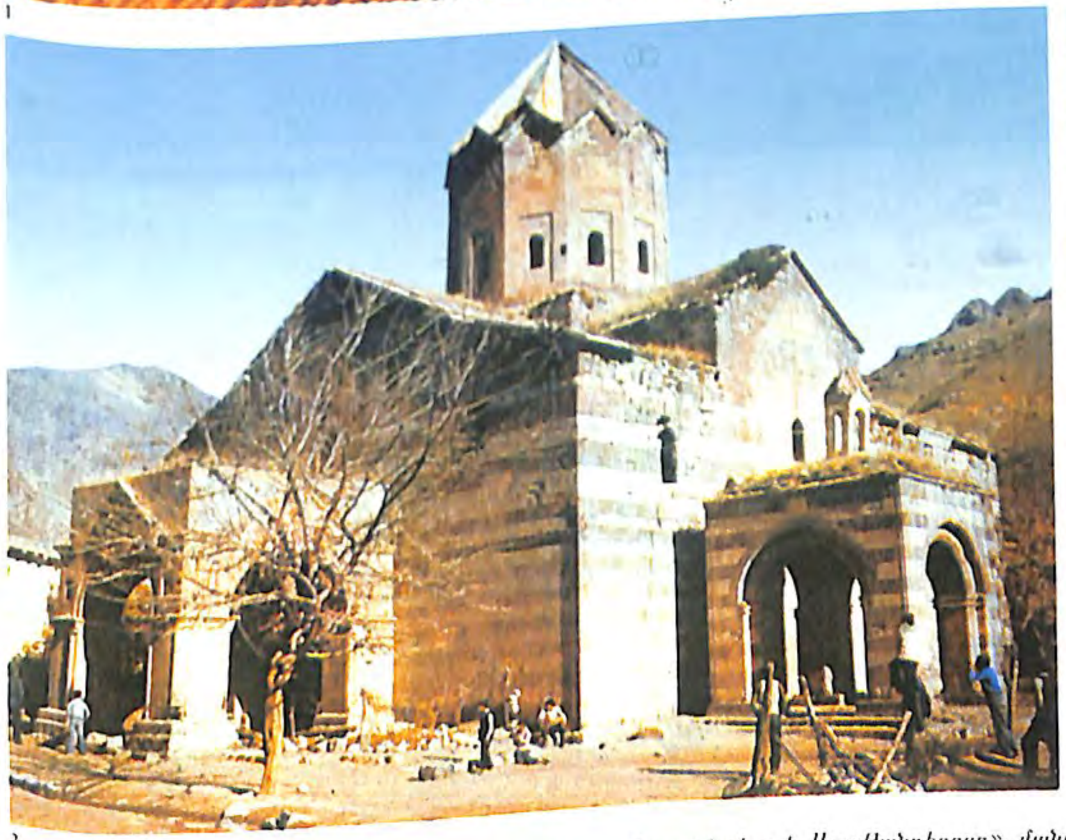

2

4

1 **Ագաթանգեղոս** «Ս. Տրդատ թագավորը, ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և Ագաթանգեղոսը», մանրանկար 1569-ին Բաղեշում Վարդան Բաղիշեցու ծաղկած ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1920): 2. **Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքյալ վանքը** (XVII դ.): 3. **«Ադրիանուպոլսի Ավետարան»** «Հովհաննես Պրոքսիմոս», մանրանկար 1007-ին Ադրիանուպոլսում գրված և պատկերազարդված «Ադրիանուպոլսի Ավետարան»-ից (Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 887/116): 4. **Աթանաս Ալեքսանդրացի** «Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացի», մանրանկար XVI–XVII դդ. Հայսմավուրքից, ծաղկող՝ Թարոս (Մատենադարան, ձեռ. № 7478):

1.2.

1

2

3

*1. **Աթոռ.** Կաթողիկոսական գահ: 2. **Ախալցխայի Ս. Վարդանանց եկեղեցին** (1862–68) հվ-արմ-ից: 3. **Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի** (XIII դ.) ընդհանուր տեսքը:*

1.3.

1

3

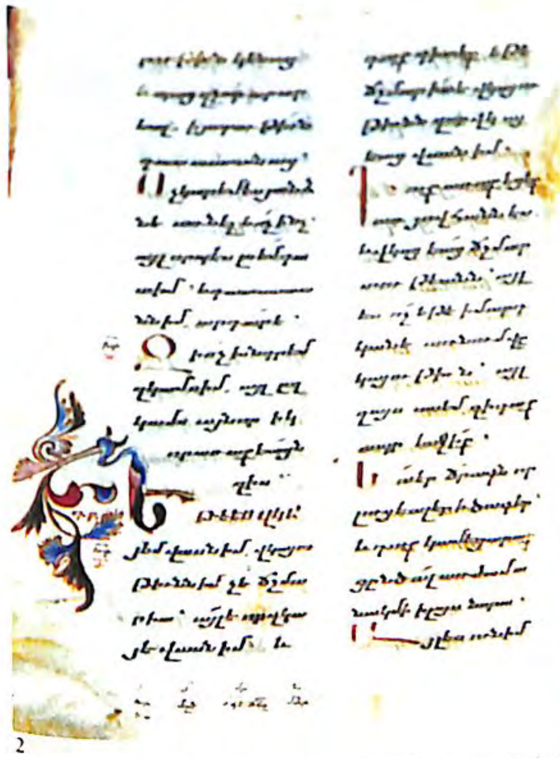

2

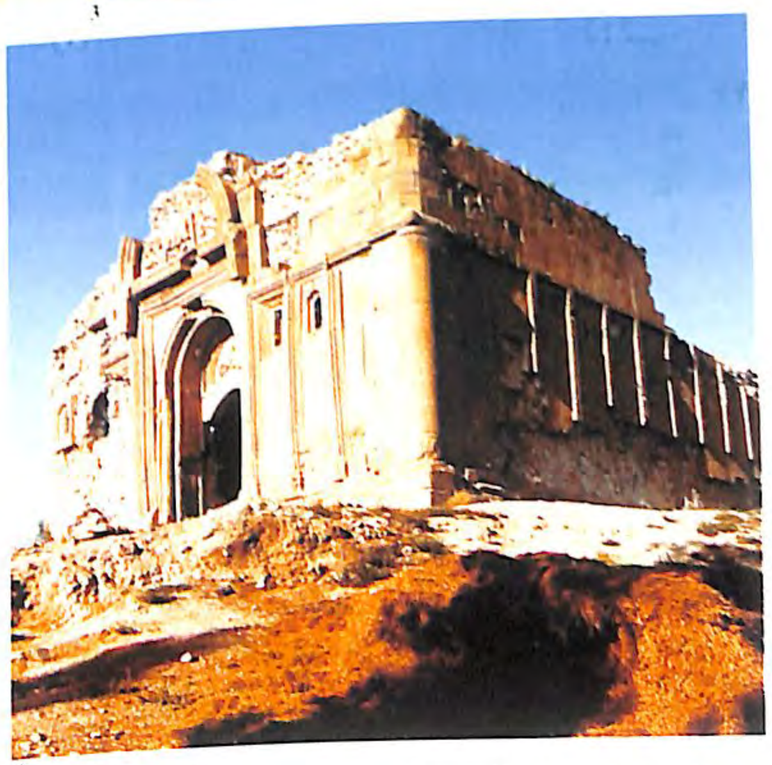

4

***Ակնեց անապատ.** 1. «Դժոխք իջնելը», մանրանկար 1287-ին Ակնեց անապատում ընդօրինակված և պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 197): 2. Ակնեց անապատի գրչության դպրոցի ձեռագրի նմուշ:*
*3. **Ակոռիի Ս. Հակոբ վանք.** «Գրիչ Հովհաննես, նրա օգնականը՝ Պետրոս և եղբայրը՝ Մարտիրոս», մանրանկար 1417-ին Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքում Աստվածատուրի ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4841):*
*4. **Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանքը** (XIII դ.) հվ-արմ-ից:*

1

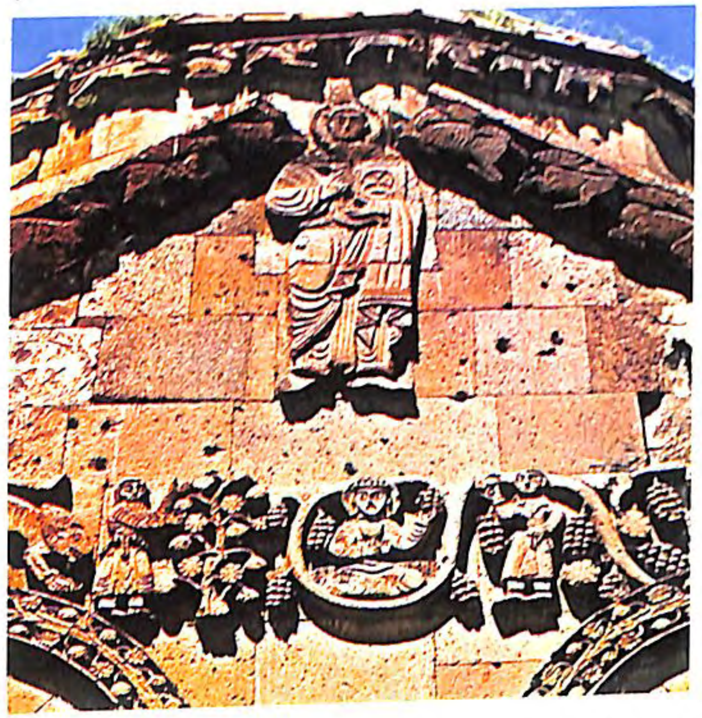

2

3

Աղթամարի վանք. *1. Վանքի Ս. Խաչ եկեղեցին (915–921, ճարտ.՝ Մանուել) հվ-ից: 2. Ս. Խաչ եկեղեցու արլ. ճակատի հատված: 3. Ս. Խաչ եկեղեցու ներքին տեսքը*

1

2

3

5

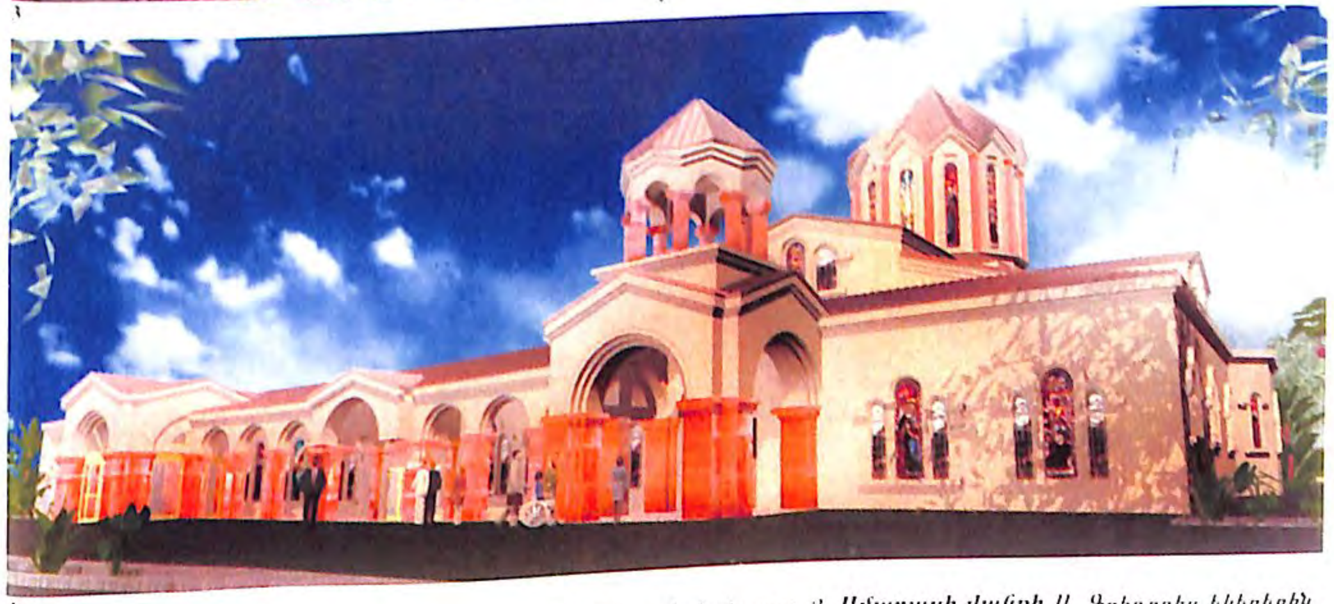

4

1. ***Աղցոց վանքի*** *Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (1270) արմ. ճակատը: 2.* ***Ամարասի վանքի*** *Ս. Գրիգորիս եկեղեցին (1858) հվ-արլ-ից: 3.* ***Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Արևելյան թեմի*** *առաջնորդանիստ Նյու Յորքի Ս. Վարդան եկեղեցին: 4.* ***Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Արևմտյան թեմի*** *առաջնորդանիստ Լոս Անջելեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 5.* ***Անգլիայի թեմի*** *առաջնորդանիստ Լոնդոնի Ս. Սարգիս եկեղեցին:*

1

2

4

3

5

Անի. 1. Անիի Սմբատաշեն պարիսպներն ու գլխ. մուտքը (Ավագ դուռը)։ 2. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցին (1036)։ 3. Անիի Պարոնի պալատի (XIII դ.) շքամուտքը։ 4. **Անիի Մայր տաճարը** (989–1001, ճարտ.՝ Տրդատ) Հվ-արմ-ից։ 5. **Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու** գավթի առաստաղի հատված։

1

2

3

4

1. **Աշխեն.** «Տրդատ թագավորը կնոջ՝ Աշխենի, քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի հետ աղոթելիս», Նաղաշ Հովնաթան (1710-ական թթ., Էջմիածնի Մայր տաճարի որմնանկար, յուղ։ ՀԱՊ, Երևան)։ 2. **Այրակունքի Ս. Կարապետ վանքը** (XVII դ.) Հվ-արլ-ից։ **Աջ.** 3. Ս. Թադեոս առաքյալի Աջը մասունքով, XVII դ., արծաթ, գունավոր քարեր, զուգաձել, հատիկազարդում, ոսկեզօծում, ձուլում, քարերի ագուցում (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան)։ 4. Ս. Հակոբ Մծբնացու Աջը, 1709, վարպետ՝ Աբրահամ վարդապետ, արծաթ, գունավոր քարեր, նռնաքար, ամեթիստ, դրվագում, ձուլում, ոսկեզօծում, արծնապատում, փորագրություն (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին)։

1.8.

1

2

3

4

*1 **Առաքել Սյունեցի.** «Առաքել Սյունեցի», մանրանկար 1693-ին Աղբրանուցքում Մինաս Էջմիածնեցու ծաղկած Մաշտոցից (Մատենադարան, ձեռ. N 1225). **Առաքյալներ.** 2 «Խորհրդավոր ընթրիք», մանրանկար XIII–XIV դդ. Արցախում ընդօրինակված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. N 316). 3 «Սուրբ Հոգու գալուստը», մանրանկար XIII դ. 80-ական թթ. Կիլիկիայում գրված և պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. N 9422). 4 «Պողոս և Պետրոս առաքյալները», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. N 1502).*

մը առաջ են բերել Հայ որոշ խմբավորումների ներկայացուցիչների բացասական վերաբերմունքը առիթ դեռևս Լազարյանների կաթողիկոսության համար Ա-ու թեկնածությունն առաջադրելու մտադրությունն էր: Վեճերը սաստկացել են Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի եկեղեց. գումարները ուս. նպատակներով օգտագործելու, Հ. Խալիբյանին պաշտպանելու և աշխարհիկ գործերով զբաղվելու պատճառով: Դրանք ի վերջո դադարել են թեմակալի աթոռից Ա-ու հեռանալով (1867) և Խալիբյան ուսումնարանի փակվելով (1871):

Երկ. Համառօտ պատմութիւն ռուսաց, Վնտ., 1836. Պատմութիւն օսմանեան պետութեան, հ. 1, 2, Վնտ., 1841. Ուրուագիծ որոյ և ընթացից Մխիթարեան միաբանութեան Վենետիկոյ, Փարիզ, 1857. Խանգարմունք Հայկաբանութեան ի Հնումն և ի Նորումս, Թեոդոսիա, 1869. Հազար և մի առակաւոր բանք ազգային և օտարք, ԿՊ, 1874.

Գրկ. Նալբանդյան Մ., Երկ. ժող. ԵԼԺ, հ. 4, Ե., 1983. Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 2, Ե., 1960. Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Ե., 1955. Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն. 1801–1917, Ե., 1970.

Վարդգես Միքայելյան

ԱՅՐԻՎԱՆՔ, տես *Գեղարդավանք*:

ԱՆԱՆԻԱ Ա ՄՈԿԱՑԻ [ծ. թ. անհտ., գ. Փառ (Մոկք նահանգում) – մոտ 968], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 946-ից: Հաջորդել է *Եղիշե Ա Ռշտունուն*: Նախն. կրթությունն ստացել է Աղթամարի և Վարագա վանքերում, ապա եղել *Վարագավանքի* առաջնորդ: Ա. Ա. Մ-ու գահակալման սկզբնաշրջանում խիստ սրվել են Սյունյաց և Աղվանից եկեղեցիների հետ Հայոց կաթողիկոսի հարաբերությունները: Օգտվելով Հայոց կաթողիկոսանիստը Աղթամարում՝ Արծրունիների թագավորությունում գտնվելու հանգամանքից՝ Սյունյաց եպիսկոպոսները և Աղվանից կաթողիկոսը ձգտել են անջատվել Մայր աթոռից՝ սպառնալով Հայ եկեղեցու միասնությանը: Նրանց անջատող. նկրտումներին հակահարված տալու նպատակադրումով 949-ին Ա. Ա. Մ. Աղթամարից ժամանել է Բագրատունիների թագավորության Կարս մայրաքաղաք՝ Աբաս թագավորի մոտ, և քայլեր ձեռնարկել Սյունյաց և Աղվանից եկեղեցիները Հայոց Մայր աթոռի հետ միարանելու համար: Այդ նպատակով Ա. Ա. Մ. կաթողիկոս. աթոռն Աղթամարի մեկուսացած կղզուց տեղափոխել է Արգինի մոտ՝ Արգինա գյուղաքաղաք (տես *Արգինայի կաթողիկոսարան*)՝ սկիզբ դնելով վերջինիս վանքի համալիրի շինարարությանը: Ա. Ա. Մ. մեկնել է Սյունիք և Ծահուկ գավառի Արդախ գյուղում գումարած ժողովում պաշտոնանկ արել Սյունյաց եպիսկոպոսին ու Աղվանից կաթողիկոսին: Սակայն վերջիններս տեղացի իշխանների զորակցությամբ շուրջ ինը տարի շարունակել են ըմբոստանալ Ա. Ա. Մ-ու դեմ՝ քամահրելով նրա հորդորները: 958-ին Ա. Ա. Մ. վերստին ժամանել է Սյունիք և նրա եպիսկոպոս կարգել Ջիվանշիր իշխանի որդի Վահանին, ապա անցել է Աղվանք և ձեռնադրել Դավիթ կաթողիկոսին (958–965): Ա. Ա. Մ-ու օրոք Հայաստանում լայնածավալ դավանաբան. շարժում է ծավալվել Բյուզ. կայսրության, քաղկեդոն. եկեղեցու դեմ: Այդ ընթացքում Հայ եկեղեցին և Բագրատունիների թագավորությունը գործել են համադաշն: Քաղկեդոն. կայսերականացված եկեղեցու դեմ անզիջում պայքարի դրսևորումներից մեկը 960-ական թթ. Ա. Ա. Մ-ու հրապարակած օրենքն էր կրկնամկրտության մասին, որով սահմանվում էր վերստին մկրտել քաղկեդոն. ծեսով մկրտվածներին: Ա. Ա. Մ-ու օրոք կառուցվել են Հոռոմոսի (Անիի մոտ), Սանահինի, Նարեկա և այլ վանքեր, նորոգվել բազմաթիվ եկեղեցիներ: Ա. Ա. Մ. Անիում կայացած ժողովում Բագրատունյաց Հայաստանի բոլոր իշխանների խնդրանքով օծել է Աշոտ Գ Ողորմած թագավորին: 950-ական թթ. Ա. Ա. Մ. Վասպուրականի Անձևացիք գավառի Խոսրով եպիսկոպոսին հորդորել է հրաժարվել աղանդամետ քայլերից, բայց մերժում ստանալով՝ 954-ին բանադրանքի է ենթարկել նրան և դատապարտել հատուկ թղթով: Ա. Ա. Մ-ու պատվերով իր երբեմնի ուսումնակից *Անանիա Նարեկացին* գրել է «Գիր խոստովանութեան» և «Հակաճառութիւն ընդդէմ թոնդրակեցւոց» երկերը: Ա. Ա. Մ-ու եկեղեցանպաստ, ազգաշահ գործունեությունը նպաստել է Հայ եկեղեցու հինավուրց ավանդների հարատևմանը, նրա դիրքերի ամրապնդմանը, երկրի ներքաղ. կացության կայունացմանը: Ա. Ա. Մ-ու հեղինակած բազմաթիվ թղթերից պահպանվել են միայն չորսը («Արարատ», 1896–97), որտեղ տեղ են գտել ժամանակի ներեկեղեց. կյանքին, ինչպես նաև Հայաստանի, Աղվանքի ներքին հարաբերություններին առնչվող արժեքավոր վկայություններ: Ստեփանոս արք. Օրբելյանի հավաստմամբ՝ Ա. Ա. Մ. կազմել է «Հաւատո նամակ» վերտառությամբ թղթերի ժողովածու (չի պահպանվել):

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Վահան Ա Սյունեցին*:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Տ ե ր - Մ կ ր տ չ յ ա ն Գ., Անանիա Մոկացի, «Արարատ», 1897, № 2, էջ 91–96: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Վրեժ Վարդանյան

ԱՆԱՆԻԱ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ, Ա ն ա ն ի ա Ս յ ո ւ ն ե ց ի, Ա ն ա ն ի ա ս, Ա ն ա ն ե (ծ. և մ. թթ. անհտ), V դարի առաջին հայ թարգմանիչներից, մատենագիր: Աշակերտել է *Մեսրոպ Մաշտոցին*: *Սահակ Ա Պարթևը* նրան ձեռնադրել է Սյունյաց եպիսկոպոս (ենթադրաբար՝ 415-ին): Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի՝ աթոռակալել է շուրջ 42 տարի՝ «պայծառացնելով Սյունյաց աթոռը»: Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագիր և աշակերտ Կորյունը և պատմահայր Մովսես Խորենացին որոշ տեղեկություններ են հաղորդում Ա. Թ-ի մասին: Ա. Թ. ուղեկցել է Մեսրոպ Մաշտոցին՝ Գողթնի առաջին քարոզչության ընթացքում, գործակցել է նրա հետ՝ Սուրբ Գիրքը թարգմանելիս և աղվանական գիրն ստեղծելիս, աղվաներեն թարգմանել ինչ-ինչ կրոն-եկեղեց. գրքեր:

Ա. Թ. մասնակցել է *Շահապիվանի եկեղեցական ժողովին* (444), իսկ Արտաշատի ժողովին (449) եպիսկոպոս. գահնամակում զբաղեցրել է առաջին տեղը:

Ա. Թ-ի գրչի արգասիքն են «Երանելոյն Անանիայի Հայոց վարդապետի՝ ի խորհուրդ Յովհաննու մարգարէի» և «Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի, Անանիայի վարդապետի ասացեալ» խորագրով ճառերը՝ աստվածաբան. բովանդակությամբ, ինչպես նաև *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, Իրենեոսի գործերի հայերեն թարգմանությունները:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893, էջ 20, 208: Ս ա ր գ ի ս յ ա ն Բ., Անանիա Թարգմանիչն և իւր գրական գործոց նմոյշներ, Վնտ., 1899: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Շահապիվանի ժողովին կանոնները, Վնն., 1953, էջ 5: Ա լ ե ք ս ա ն յ ա ն Վ., Անանիա եպիսկոպոս Սյունեցի, «Էջմիածին», 1999, № 3:

Լևոն Սարգսյան

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Ա ն ա ն ե Ն ա ր ե կ ա ց ի (ծ. թ. անհտ – 980-ական թթ., ամփոփվել է Նարեկավանքի գավթում), մատենագիր, աստվածաբան, փիլիսոփա, մեկնիչ, Նարեկավանքի առաջնորդ և դպրոցի հիմնադիր: *Գրիգոր Նարեկացու* ազգականը: Ամբաստանվել է *թոնդրակեցիներին* հարելու մեջ՝ իբրև *Խոսրով Անձևացու* և Հակոբ Սյունեցու կողմնակից և համախոհ: Կաթողիկոս *Անանիա Ա Մոկացու* պահանջով, աղանդավոր լինելու մասին իր դեմ եղած մեղադրանքները հերքելու համար, գրել է «Գիր խոստովանութեան»-ը (հայտնաբերել և 1892-ին հրատարակել է Գ. *Տեր-Մկրտչյանը*): Նույն կաթողիկոսի պատվերով հեղինակել է «Հակաճառութիւն ընդդէմ թոնդրակեցւոց»-ը, որտեղ բացահայտել է թոնդրակեցիների սխալներն ու մոլորությունները, նզովել նրանց աղանդը: Ա. Ն-ու «Հակաճառությունը» չի պահպանվել: Սակայն Գրիգոր Նարեկացին Կճավա վանքին գրած «Անանիայի խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն, որ վասն նորա» թղթում ամփոփ տվել է Ա. Ն-ու գրվածքի բովանդակությունը և համառոտ թվել թոնդրակեցիների ուսմունքի 14 կետերը («Արարատ», 1892, էջ 5–18): Ա. Ն-ու աշակերտ *Ուխտանեսը* հիշատակում է նաև «Հաւատարմատ» գործը (973) ընդդեմ երկաբնակների, որը հեղինակն անձամբ ներկայացրել է կաթողիկոս *Խաչիկ Ա Արշարունուն*:

Ա. Ն-ու գրվածքները կարևոր աղբյուր են թոնդրակեցիների գաղափարախոսությունն ուսումնասիրելու համար: Որպես մանկավարժ նա առաջնային է համարել ուսուցչի գիտելիքների հարստությունը, մեծ տեղ հատկացրել գրականությանը և երգեցողությանը: Ստեփանոս Ասողիկի վկայությամբ՝ հռչակված էր իր «...բազմամարդ պաշտոնապայծառ երգեցողօք և գրական գիտողօք...»: Եղել է Խոսրով Անձևացու որդիների՝ Սահակի, Հովհաննեսի և Գրիգորի (Նարեկացիներ) ուսուցիչը, որոնց կատարած ընդօրինակությունների շնորհիվ մեզ են հասել Ա. Ն-ու և Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունները: Գրիգոր Նարեկացին և Ուխտանեսը Ա. Ն-ուն համարել են «հոգեզարդ փիլիսոփա» և «հռչակավոր հռետոր»: Ուխտանեսը Ա. Ն-ու պատվերով է գրել «Պատմութիւն Հայոց» երկասիրությունը: Նրանք 980-ի հուլիսի 4-ին «յեզր գետոյն, որ կոչի Ախուրեան», գրուցել են «բերան ի բերան... յաղագս պատմութեանս», այսինքն՝ միասին են քննարկել և ծրագրել աշխատության թե՛ կառուցվածքը և թե՛ բովանդակությունը: Երկի առաջին (Ա.) գլուխը ընծայական է Ա. Ն-ուն:

Գրկ. Ո ւ խ տ ա ն ե ս, Պատմութիւն Հայոց, հ. 1, Վաղ-պատ, 1871: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Ե., 1944: Թ ա մ ր ա զ յ ա ն Հ., Անանիա Նարեկացի, Ե., 1980:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ, Շ ի ր ա կ ո ւ ն ի, Շ ի ր ա կ ա վ ա ն ց ի [մոտ 605–610, գ. Շիրակավան կամ Անեանք (Շիրակի գավառ) – մոտ 686–690], գիտնական, մատենագիր, տոմարագետ, մանկավարժ, երաժշտագետ, ճշգրիտ գիտությունների հիմնադիրը Հայաստանում: Ծնվել է չինականի ընտանիքում: Նախն. կրթությունն ստացել է Շիրակավանի *Դպրեվանքի* դպրոցում, որտեղ դասավանդել են օտար լեզուներ, ճարտասանություն, գրչություն, մանրանկարչություն: Սովորելով «զդպրութիւն մերոյ ազգիս Հայաստանեայց»՝ երազել է ուսումնասիրել «համրողական արվեստը», մտածելով, որ առանց թվի ոչինչ չի հիմնավորվում, և որ թիվն է «մայր ամենայն իմաստից»: Ուսումը լրացնելու նպատակով եղել է Բյուզանդիայի մի շարք քաղաքներում, հաստատվել Տրապիզոնում և ութ տարի ուսանել հույն գիտնական Տյուքիկոսի մեծահամբավ դպրոցում: Հմտանալով տիեզերագիտության, տոմարագիտության, աշխարհագրության, պատմության, փիլիսոփայության բնագավառներում՝ «համարողը» (այդպես են կոչել նրան), «մեծահանճար ուսուցչապետը» 661-ին վերադարձել է հայրենի Շիրակավան, բացել դպրոց, որի հռչակը շուտով տարածվել է ամբողջ երկրում: Մանկավարժ. գործունեությանը զուգընթաց զբաղվել է գիտ. աշխատանքով, գրել իր բազմարժեք երկերը:

Ա. Շ-ու աշխատություններից ամենախնքնատիպը թվաբանության դասագիրքն է: Այն բաղկացած է երկու մասից՝ թվաբան. աղյուսակներից և խնդրագրքից: Մաթեմատիկայի պատմության համար ուշագրավ են նաև խոր անցյալում ժողովրդի ստեղծած խրախճանականները (զվարճալի խնդիրներ), որոնք նա է առաջինը գրի առել և, նկատի ունենալով դրանց բարդությունը, զետեղել իր դասագրքի վերջում: Ա. Շ-ու այս աշխատությունն այն բացառիկ դասագրքերից է, որի թվաբանական գործողությունների աղյուսակներն ամենահնագույնն են:

Տիեզերագիտության բնագավառում Ա. Շ. քննել է Արևի, Լուսնի, երկնային համաստեղությունների, աստղերի հետ կապված շատ հարցեր և շարադրել իր ուրույն տեսակետները տիեզեր. կարևոր երևույթների մասին:

Ա. Շ. ոչ միայն *Հայոց Մեծ թվականի*, այլև «Արարչության» կոչվող թվականներից մեկի հիմնադիրն է: Տոմարի պատմության համար բացառիկ արժեք ունի «Պատճէն տումարի» աշխատությունը, որտեղ նա զուգահեռ է անցկացրել հայկ. տոմարի և հարևան ժողովուրդների տոմարական համակարգերի միջև, մեջբերել 14 ժողովուրդների (եբրայական, ասորական, հունական, հռոմեական, եգիպտական, վրացական, իրանական են) ամսանունները և նրանց տոմարական հաշվումները: Ա. Շ-ու շնորհիվ տեղեկություններ են պահպանվել նաև անհետացած որոշ ժողովուրդների (օր., աղվանների) տոմարի մասին: Տոմարական աշխատություններից ամենակարևորը «Քրոնիկոնն» է: Այն պարունակում է 532 տարիների զուգացանկը [հայտնի է «ՇԼԲ (532) աղյուսակներ» անունով], որտեղ տվյալներ են բերված պարբերաշրջանի յուրաքանչյուր Ամանորի, յոթներյակի, վերադրի, քրիստ. կարևոր տոների և տոմարական այլ հաշվումների վերաբերյալ: Աշխատության մեջ մի շարք արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև հին հայկ. նախաքրիստ. տոմարի մասին: Ա. Շ-ու զուգացանկը հիմք է ծառայել հետագա դարերում կազմված այլ զուգացանկերի: Տոմարական բովանդակություն ունեն նաև Լուսնի պարբերաշրջանի նրա կազմած աղյուսակները: Ա. Շ. «Տոմարի մեկնության» մեջ համգամանորեն անդրադարձել է արարչության, հռոմեական, հրեական, ասոր. և այլ ժողովուրդների թվականներին և ծանոթացրել դրանք հաշվելու սկզբունքներին, կազմել մեր ժողովրդի պատմության կարևոր իրադարձությունների թվականները՝ քրիստոնեության մուտքը, գրերի գյուտը, *տիեզերական ժողովները* են: Հայոց կաթողիկոս *Անաստաս Ա Ակոռեցին* հանձնարարել է Ա. Շ-ուն կարգավորել Հայոց տոմարը՝ կազմել անշարժ տոմար, որը, սակայն, կաթողիկոսի վախճանվելուց հետո չի ընդունվել: Ա. Շ. տոմարագիտ. իր աշխատություններով հայ իրականության մեջ դրել է տոմարի՝ որպես գիտության հիմքը: Այդ աշխատությունները ուղենիշ են հանդիսացել տոմարական բարդ հաշվումների համար և դասավանդվել հայ դպրության դպրոցներում: Տոմարագիտ. բնույթի աշխատություններ են նաև Ծննդին և Զատկի տոներին նվիրված Հայտնության և Զատկի ճառերը, որտեղ նա ջանացել է հիմնավորել հիշյալ տոների ամսաթվերը: «Թիւք որչափութեանն» մատենագիտ. ցանկում թվարկել է Հին և Նոր կտակարանների գրքերը, յուրաքանչյուրի դիմաց նշել տների քանակը (Մատենադարան, ձեռ. № 2188):

Ա. Շ. նախ կարևորել է եկեղեցու Հայրերին, նրանց ուսուցումները, ապա և «բարի փիլիսոփաներին», քանի որ նրանք իրենց ընդունած աստվածության և կենցաղավարության սկզբունքներով համգունակ են եղել քրիստոնյաներին: Աստծո և բնության հարաբերության հարցերում առաջնայինը համարել է Աստծուն: Նա է ստեղծել ամեն ինչ և նա է կառավարում տիեզերքը: Աշխարհի բոլոր գոյացությունների նախանյութը համարել է Աստծո ստեղծած չորս տարրերը (կրակ, օդ, հող, ջուր): Ըստ նրա, այդ տարրերից յուրաքանչյուրն ունի երկու հատկություն. մեկը հատուկ է տվյալ տարրին, մյուսը՝ իրեն և իրեն զուգակցող (համադոյ) նյութին (օր.՝ օդն ունի ջերմություն և խոնավություն, ջուրը՝ խոնավություն և ցրտություն): Աշխարհը, եզրակացրել է նա, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ այս չորս տարրերի խառնուրդից բաղկացած միացություն: Բացի այս չորս տարրերից նա ընդունել է և հինգերորդի գոյությունը, որը երկնքում է և կոչվում է եթեր: Ըստ նրա՝ տիեզերքում ամեն ինչ շարժվում է, փոփոխվում: Բնությանը վերագրելով ստեղծարար մեծ ուժ՝ շարժումն է համարել ստեղծագործ. ուժի ազդակ: Մարմնի շարժվելով ու փոփոխվելով բնության մեջ ոչինչ չի կորչում, այլ մի ձև կամ որակ փոխվում է մի այլ ձևի ու որակի: Հետևելով հերակլիտյան փիլիսոփայությանը՝ ընդունել է հակադրությունների միասնության և բացասման բացասումի օրենքը: Ամեն մի ծնունդ իր մեջ պարունակում է ոչնչացման սաղմը, ամեն մի ոչնչացում իր հերթին նոր ծննդի սկիզբն է. այս հատկությունների հիման վրա է երկիրը շարունակում պահել իր հավերժական գոյությունը: Ա. Շ-ու համար բնությունը նույնպես այնքան ռեալ է և ստեղծագործող, որքան Աստված: Ընդունելով, որ երկրի վրա կյանքը (կենդանական աշխարհը) ստեղծել է Աստված, գտնում է, որ կենդանիներից մինչև մարդը, մարդկային ուղեղը ստեղծագործ. շարժման մեջ գտնվող ռեալ գոյություններ են: Զգացողության հարցում նա այն կարծիքն է պաշտպանել, որ նախնիների (նկատի ունի անտիկ գիտնականներին) մտածողությունը ավելի զարգացած է եղել, քան իր ժամանակակիցներինը: Ա. Շ. քննադատել է նախապաշարումները, սնոտիապաշտությունը, կախարդությունը:

Ա. Շ. հայ իրականության մեջ և ողջ Մերձավոր Արևելքում առաջինն է ամբողջական գծերով ներկայացրել երաժշտ. հնչականության մասին ալեքսանդրյան գիտնականների առաջավոր ուսմունքը: Կազմել է ձայնագիտության բացառիկ արժեքավոր ալեքսանդրյան «տասնակարգեան աղիւսակի» հայկ. տարբերակը, որով մեծապես հարստացրել է հայ երաժշտագիտությունը՝ ձայների, ձայնամիջոցների և ձայնաշարերի կառուցվածքին վերաբերող նոր գաղափարներով: Հեղինակել է Հինանց ժամանակամիջոցում կատարվող Հարության Ա-Դկ ութ ծավալուն հարցնակարգերի մեծ մասը, Հոգեգալստյան ու Վարդավառի առաջին օրերի *շարականները*: Նա հայտնի է եղել հայ շարականերգության ու ժամագրքի երգեցողությունների հետ կապված հին ու իր ժամանակի ավանդույթների խոր իմացությամբ, ստեղծագործաբար օգտվել դրանցից և նախանշել զարգացման նոր ուղիներ:

Երկ. Մնացորդք բանից, ՍՊԲ, 1877: Յաղագս հարցման և լուծման, ՍՊԲ, 1918: Տիեզերագիտութիւն և տոմար (աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի), Ե., 1940: Լուսնի պարբերաշրջանները (աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի), Ե., 1962: Մատենագրություն (թրգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի), Ե., 1979: Космография, пер. с древнеарм., предисл. и коммент. К. С. Тер-Давтяна и С. С. Аревшатяна, Е., 1962.

Գրկ. Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944: Թահմիզյան Ն., Մի էջ հայկական վաղ միջնադարյան երաժշտական տեսության, ԲՄ, № 5, 1960: Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն, Ե., 1964: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 731–774: Petri W., Ananiya Schirakazi-ein armenischer Kosmograph des 7 Jahrhunderts, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", B. 114, München, 1964.

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – XI դ. 70-ական թթ.), մատենագիր, մեկնիչ, դավանաբան: Եղել է Հաղբատ-Սանահնի միաբանության անդամ, աշակերտել Դիոսկորոս Սանահնեցուն: Ա. Ս-ու երկերը կարևոր դեր են կատարել հայ աստվածաբան-դավանաբան. մտքի զարգացման և մեկնողական գրականության մեջ: «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» հակաճառական-դավանաբան. աշխատությունը հեղինակը շարադրել է *Պետրոս Ա Գետադարձ* կաթողիկոսի կարգադրությամբ և ավարտել *Խաչիկ Բ Անեցի* կաթողիկոսի օրոք: Դավան. ամենազանազան խնդիրներին նվիրված այս երկը բաղկացած է 14 ճառից, որոնց խորագրերն արտացոլում են դրանց բովանդակությունը («Սակս անխտիր հաղորդելոյ», «Վասն Մեծի Հինգշաբթին», «Առ ապականացու ասողան է զմարմինն Տեառն», «Վասն պատկերապաշտից», «Վասն բաժանմանն Վրաց» են): Երկը աստվածաբանականից զատ ունի աղբյուրագիտ. նշանակություն: Արժեքավոր են հատկապես *Անանիա Նարեկացու* «Հաւատարմատ»-ի, ինչպես նաև եկեղեցու հայրերի զանազան երկերի տարբեր հատվածները, որոնց ամբողջական բնագրերը մեզ չեն հասել: Պետրոս Ա Գետադարձի պատվերով 1055-ին Ա. Ս. շարադրել է Պողոս առաքյալի 14 թղթերի մեկնությունը («Մեկնութիւն չորքետասան թղթոցն Պօղոսի առաքելոյն»), որտեղ հեղինակն օգտվել է *Եփրեմ Ասորու, Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և այլոց համաբնույթ աշխատություններից: Մեկնաբանական մյուս երկերը՝ «Մեկնութիւն Մատթէի» և «Մեկնութիւն Աւետարանին Յովհաննու», հեղինակը գրել է Դիոսկորոս Սանահնեցու պատվերով: Ա. Ս-ու այս երկերը հետագայում իբրև դասագիրք կիրառվել են վանական դպրոցներում և վարդապետարաններում:

Ա. Ս. գրել է նաև ճառագրական և ներբողական գործեր («Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի», «Ի խաչելութիւն Պետրոսի», «Ներբողեան ասացեալ ի սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի»): Հեղինակ է նաև տոմարական մի աշխատության, որի մի հատված պահպանվել է Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» դավանաբան. աշխատության մեջ:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Հաղբատ և Սանահնի վանքերը (967–1300), «Արարատ», 1901, էջ 271–277, 338–344: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959: Քյոսեյան Հ., Աստվածաբանական բնագրեր, Ուսումնասիրություններ, 1, Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000: Conybeare F. C., A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, L., 1913, p. 339.

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՆԱՊԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Հիսուս Քրիստոսի մարմնի անապականության վերաբերյալ վարդապետություն: Ա-յան վարդապետությունն արդյունք էր եկեղեցու քրիստոսաբան. մտքի պատմական զարգացման: Ներկայումս պահպանված է միայն Հայ եկեղեցու քրիստոսաբան. համակարգում: Կարևոր աղբյուրներ են «Կնիք հավատո» և «Գիրք թղթոց» ժողովածուները, *Հովհաննես Գ Օձնեցու, Խոսրովիկ Թարգմանչի, Անանիա Սանահնեցու, Հովհաննես Սարկավագի, Մխիթար Սասնեցու, Գրիգոր Տաթևացու* և այլոց աշխատությունները, որոնցից առանձնացնելի է Հովհաննես Սարկավագի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅԺԸ-իցն» ժողովածուն:

Ա-յան խնդիրը ծագել է Անտիոքի պատրիարք Սևերիոս Անտիոքացու և Հալիկառնասի եպիսկոպոս Հուլիանոս Հալիկառնասացու՝ Տիրոջ մարմնի Ա-յան շուրջ նշանավոր հակաճառությունից, երբ 518-ին երկուսն էլ աքսորվել էին Ալեքսանդրիա: «Ապականություն» և «անապականություն» եզրերը սույն հակաճառության մեջ գործածվել են ոչ թե մարմնի քայքայման կամ ոչ քայքայման իմաստով, այլ՝ Քրիստոսի մարդկային կիրընդունակության (կրքեր կրելու հանձնառություն) կամովի կամ ակամա լինելու իմաստով, այսինքն՝ որքանով են Քրիստոսին բնորոշ մարդկային կրքերը, եթե խոստովանում ենք, որ Քրիստոսն ամեն ինչով նման է մեզ՝ բացի մեղքից: Քրիստոսի մարմնի կիրընդունակության մասին խոսելիս նկատի են առնվում բացառապես անմեղ կրքերը՝ տխրություն, երկյուղ, սով, ծարավ են, որոնք դիտարկվում են որպես մեղքի անկման հետևանքային վիճակներ:

Սևերիոս Անտիոքացին պնդում էր, որ Քրիստոսը բոլոր մարմն. կրքերը կրում էր հարկադրաբար (ակամա, ստիպված, անհրաժեշտորեն)՝ սովորական մարդկանց պես: Հակառակ դեպքում նրան թվում էր, թե Քրիստոսն իսկապես մարդացած չէր լինի: Նա ասում էր, որ Քրիստոսի մարմինն ապականացու է բոլոր մարդկանց մարմինների նման: Սևերիոս Անտիոքացու «ապականության» ուսմունքը կտրականապես մերժել է Հայ եկեղեցին: Սակայն Տիրոջ մարմնի Ա-յան վարդապետությունը Սևերիոս Անտիոքացու և Հուլիանոս Հալիկառնասցու հակաճառությամբ ծագած մի նորաստեղծ երևույթ չէր աստվածաբան. մտքի պատմության մեջ, այլ՝ եկեղեցու տիեզերական հայրերի գրվածքներում բյուրեղացած դավան. ուսմունք: Հայ եկեղեցու հայրերը և վարդապետները սոսկ շարունակել, զարգացրել են այն, ինչ ավանդված է եղել *Աթանաս Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու* (Աստվածաբան) և ուրիշների կողմից: Դրա լավագույն վկայություններից է «Կնիք հավատո» ժողովածուի ստեղծումը,

որի զգալի մասը նվիրված է Տիրոջ մարմնի կիրընդունակության և Ա-յան խնդիրներին: VI–VIII դդ. «ապականության» վարդապետության հետևորդների՝ *սևերիոսյանների* դեմ ծավալվել է սուր պայքար, որը եզրափակվել է 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովով*:

Հայ եկեղեցու հայրերը որքան որ խորշել են Սևերիոս Անտիոքացու «ապականության» վարդապետությունից, նույնքան էլ զգուշացել են Հուլիանոս Հալիկառնասացու Ա-յան մեջ քողարկված *երևութականությունից*: Սակայն Հայ հայրերը վիճել են ոչ այնքան Հուլիանոս Հալիկառնասացու, որքան նրա ծայրահեղ հետևորդների հետ: Համենայն դեպս, Հուլիանոս Հալիկառնասացու գրվածքներում չկա այն կոպիտ երևութականությունը, որի մասին հաճախ խոսում էին նրա հակառակորդները՝ մեղադրելով նրան այն բանում, որ Տիրոջ մարմնի Ա-յան իր ուսմունքով նա փրկության խորհուրդը վերածում է ինչ-որ «երևակայության և անիրական պատրանքի» (այստեղից էլ՝ «երևութականներ» անունը):

Տիրոջ մարմնի Ա-յան վարդապետությունն առանձնահատուկ զարգացում է ապրել և բյուրեղացել Հայ եկեղեցու դավան. համակարգում, որը զերծ է թե՛ սևերիոսյան, թե՛ հուլիանոսյան ծայրահեղություններից: Հայ եկեղեցու հայրերը Տիրոջ Մարդեղության որևէ դրվագի մոտեցել են միմիայն փրկաբանական տեսանկյունից: Քրիստոսի երկրավոր կյանքը փրկական տնտեսություն է և զերծ է պատահականություններից: Հետևաբար, Քրիստոսի մարդկային կյանքի ամեն մի պահ, սկսած սուրբ Հղությունից մինչև հրաշափառ Հարությունը, ունի բարձրագույն և փրկաբանական նշանակություն:

Ըստ Հայ հայրերի՝ Քրիստոսին բնորոշ են, այսպես կոչված, անմեղ կրքերը, որոնք կոչվում են նաև անպարսավելի, անըստգտանելի, անամբաստանելի կրքեր: Դրանք, զերծ լինելով մեղքից, բնավորվել են մարդկային բնության մեջ մեղքի անկումից հետո, այսինքն՝ հատուկ են մահկանացու և չարչարական մարդկային բնությանը և ոչ թե ադամական նախաստեղծ բնությանը: Ուստի դրանք կոչվում են միաժամանակ և՛ բնավորական, և՛ տրտմական կրքեր: Քրիստոսն անցնում է մարդկային կրքերի միջով կամավորապես և ոչ ի հարկե, առանց բնության բռնադատվածության, հետևաբար այդ կրքերը կամավոր են: Աստված կատարելապես մարդացավ, այսինքն՝ վերցրեց մարդկային բնության ամբողջականությունը մեր փրկության համար, ուստի Տիրոջ մարդկային կրքերը փրկական են, ինչպես նաև՝ տնօրինական կամ տնտեսական:

Քրիստոսը փրկական տնօրինությամբ կրում է բոլոր մարդկային տկարությունները, ազատորեն անցնում մարդկային կրքերի միջով՝ դատապարտելով դրանց մեջ մեղքի թթխմորը և ազատագրելով մեզ մեղքի դատապարտվածությունից: Հետևաբար տնօրինական գործեր են ոչ միայն աստվածավայելուչ հրաշքները, այլև՝ մարդավայելուչ տկարությունները:

Քրիստոսի մարմինը չարչարելի է և մահկանացու, սակայն ոչ ապականացու (ապականությունն այստեղ դիտվում է որպես մեղքին զուգակցված մարմն. վիճակ, որը հակաբնական է, քայքայում է բնությունը): Բանն Աստված ոչ թե առավ Ադամի նախաստեղծ բնությունը, այլ մեր ապականացու բնությունը՝ ապականակիր մարմինը և մեղանչական հոգին ու միտքը, և, միավորելով իրեն, զատեց մեղքը հոգուց և ապականությունը՝ մարմնից: Տիրոջ մարմնի աճն ու զարգացումը վկայում են ոչ թե նրա ապականացու լինելը, այլ՝ ընդհակառակը, քանզի սրանք կատարելագործում են մարմնի զգայական համակարգը, իսկ ապականությունը՝ քայքայում: Տերը կրեց կամավոր և անամբաստանելի կրքերը և ոչ թե ակամաները և անգոսնելիները, որոնք հարկադիր են, ծառայական և մեղանչական: Սրանով չի թուլանում Տիրոջ Մարդեղության կատարելությունը և համագոյությունը մեզ հետ, քանզի բանական մարդը կամավորներով և անմեղությամբ է մարդ: Այն, ինչ ակամա է և մեղանչական, գործում է ոչ թե ըստ բնության, այլ՝ հակառակ բնության, և բնության մեջ օտար և ներմուծված բան է:

Գրկ. Կնիք հավատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Հովհաննես Օձնեցի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1833: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Lebon J., Le Monophysisme sévèrien, Louvain, 1909; Draguet R., Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ, Louvain, 1924; Florovsky G.V., Byzantine Fathers of the V–VIII [centuries], 1933; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 2, part 4, 1995.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԱՆԱՊԱՏ, հասարակությունից և բնակավայրերից մեկուսացած քրիստոնյա ճգնավորների մենաստան: Առաջին Ա-ները ստեղծվել են III դ., Եգիպտոսում և տարածվել այլ երկրներում, վաղ միջնադարում՝ նաև Հայաստանում: *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը IV դ. Հայաստանի անապատականներին հավաքել է առանձին համալիրներում՝ օժտելով այդ Ա-ները հատուկ կանոնադրությամբ, որը նպաստել է երկրում անապատական տարերային շարժումը կազմակերպված, ազգօգուտ և եկեղեցաշեն հաստատությունների վերածելուն: Այս Ա-ների հիմքի վրա զարգացել են հայկ. վանքերը, որոնք միջնադարյան Հայաստանում ոչ միայն զորացրել են քրիստ. հավատքը, այլև դարձել հայ մշակույթի զարգացման ու պահպանման կենտրոններ: Անապատ. շարժումը Հայաստանում մեծ վերելք է ապրել XVII դ. 1-ին կեսին, երբ *Սյունյաց Մեծ անապատից* ելած գործիչները երկրի տարբեր նահանգներում ստեղծել են բազմաթիվ նոր Ա-ներ. Վասպուրականում՝ *Լիմ անապատը*, *Կտուց անապատը*, Արցախում՝ *Ջարեքա անապատը*, Սյունիքում՝ *Տանձափարախը* և *Տաթևի Մեծ անապատը*, Այրարատում՝ *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատը* են: Ա-ի համալիրը շրջապատող պարսպի պատին կից կառուցում էին խցերը և տնտ. բաղծով կից կառուցում էին խցերը և տնտ. շինությունները, իսկ բակի մեջտեղում տեղադրվում էր Ա-ի միակ եկեղեցին: Հայաստանի Ա-ները երբեք չեն եղել զուտ ճգնավոր. (տես *Ճգնավորություն*) հաստատություններ, դրանք հայ մշակույթի զարգացման կենտրոններ էին, իսկ անապատականները դարձել են նաև բարոյական մաքրության տիպարներ ու ազգ-եկեղեց. առաջնորդներ (տես նաև *Անապատականություն*):

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնյա ժամաուխտյալ միայնակյացների շարժում: Ժամանակի ընթացքում նշանակել է նաև կենսաձև: Անապատականները ճգնել են ամայի, անմարդ վայրերում՝ ապաշխարելու, մաքրագործվելու և Աստծո հետ Սուրբ Հոգով հաղորդակցության մեջ մտնելու նպատակով: Զգտել են ներհայեցողաբար ընդդիմանալ հասարակության մեջ առկա մերժելի երևույթներին: Ա. սերտորեն առնչվում է *ճգնավորության* հետ: Իր բուն էությամբ անխզելիորեն կապված է Եղիա մարգարեի և *Հովհաննես Մկրտչի* անվան հետ: Քրիստ. եկեղեցին նրանց է նկատում իբրև իրենց կոչմանը լիովին համապատասխան, կատարյալ և օրինակելի անապատականներ:

Ա. նոր ոգով և բովանդակությամբ վերարծարծվել է II–III դդ.: Առաջնորդվելով Պողոս առաքյալի խոսքով (Կողոս. 3.1–5)՝ հավատացյալներից առավել ջերմեռանդները հրաժարվել են սեփականությունից, մեկուսացել հասարակությունից, քաշվել անմարդաբնակ վայրեր, որպեսզի կարողանան անարգել իրականացնել առաքյալի պատգամը՝ մեռնել այս աշխարհի համար և իրենց անձը ներամփոփել «Քրիստոսի հետ Աստծու մեջ»: Նրանցից առաջինը ս. Պողոս Թեբայիդացին (Ալեքսանդրացի) էր (235–343), որը 97 տարի ապրել է լիակատար մենության մեջ՝ հիմք դնելով միայնական ճգնակեցության: Հայ եկեղեցին ս. Պողոս Թեբայիդացու հիշատակը տոնում է դեկտ. սկզբին՝ «Սրբոց հարցն եգիպտացւոց» տոնին:

Ա-յան մյուս խոշորագույն դեմքը Հայ եկեղեցու կողմից «նախասկիզբն միանձանց» որակված ս. Անտոն Անապատականն է (251–356), որը, ի տարբերություն ս. Պողոս Թեբայիդացու, բոլորովին կտրված չի եղել մարդկանցից, ունեցել է աշակերտներ և դրա շնորհիվ անհամեմատ մեծ հռչակ վայելել: Հայ եկեղեցին նրա հիշատակը տոնում է հունվարին: Նույնքան մեծ հռչակ է վայելել Ա-յան մյուս սյունը՝ ս. Պախոմիոսը (287–347), որը հիմք է դրել համայնական ճգնակեցության: Համաձայն «Հարանց վարքի», առավել նշանավոր են եղել Մակար, Տիմոթեոս, Պափնուտիոս, Ոնափրիոս, Պողոս Լուսարացի, Ապաուրա, Ամոն, Աբասիոս, Պեղենիոս, Հովհան Գընեցի, Աբբա Մարկոս, Պողոս Միայնակյաց, Մատրիանոս Կրոնավոր, Սիմեոն Սյունակյաց, Իլարիոն Կրոնավոր, Եփրեմ Խուրի Ասորի, Նեղոս Եգիպտացի, Մարկոս Սալոն (Հիմար), Հովհան Անապատական, Ալեքսիանոս Կամավոր աղքատ, Պարսամ, կանանցից՝ Մարիամ (Մարիանոս), Եփրոսինա, Մարիամ Եգիպտացի անապատականները:

Անապատական կանոնադրության բացակայության հետևանքով սկզբ. շրջանում Ա-յան կենցաղն ու հոգևոր կյանքն աչքի են ընկել դրսևորումների բազմազանությամբ: Ըստ ճգնության կերպերի, դրանք մեկտեղվել են հետևյալ խմբերի մեջ. խոտաճարակներ (բավարարվել են բանջարաճաշակությամբ՝ Մա-

րիամ Եգիպտացի), սյունակյացներ (տարիներ շարունակ ապրել են սյան վրա՝ Սիմեոն Սյունակյաց), գբնեցիներ (տարիներ շարունակ ապրել են գբի՝ փոսի մեջ՝ Հովհան Գբնեցի): III դ. վերջին անապատ. կենցաղավարության մեջ աստիճանաբար տիրական դարձած խմբական համակեցությունն անհրաժեշտություն է առաջացրել կանոններ մշակել վանական կյանքի համար, ինչը և իրականացրել է ս. Պախոմիոսը: Կանանց վանքերի հիմնադրումը ևս կապվում է ս. Պախոմիոսի անվան հետ: Եկեղեց. պատմագրության մեջ արձանագրվել է Ա-յան երեք տարատեսակ. առաջինի մեջ մտնում են միայնակյացները կամ ճգնավորները, որոնք, քաշվելով անմարդաբնակ վայրեր, ճգնել են լիակատար մենության մեջ (ս. Պողոս Թեբայիդացի): Երկրորդ խմբին են պատկանում «համայնականները» («կինոբիտներ»): Սրանք ապրել են խմբերով և հավասար վայելել աշխատանքի արդյունքը (ս. Պախոմիոս): Երրորդ խմբում են ավելի ուշ հանդես եկած ապստամբները («սարաբիտներ»), որոնք տարբերվել են «համայնականներից» նրանով, որ չեն վարել նստակյաց կյանք, եղել են թափառաշրջիկներ, չեն ենթարկվել ո՛չ պետ. օրենքներին և ո՛չ էլ եկեղեց. կանոններին: Ժամանակի և իրավիճակի թելադրանքով այս անապատականները հանդես են եկել ժողովրդաազատագր. պայքարով: Հայտնի է IV դ. կեսին Պարսից Շապուհ II արքայի դեմ նրանց ծավալած շարժումը:

Ա-յան դրսևորումներ Հայաստանում ի հայտ են եկել դեռևս I և II դդ., առանձին անհատների և խմբերի ճգնակեց. գործունեության շնորհիվ (տես *Ոսկյանք*, *Սուքիասյանք*): Հայ առաջին անապատականներից էր *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, որը կյանքի վերջում տրվել է ճգնություններին՝ սուրբ օրինակ հանդիսանալով հետագա հայ անապատականների ու ճգնավորների համար: Անապատ. շարժումը IV դ. սկզբին Եգիպտոսից Պաղեստինի և Ասորիքի վրայով թափանցել է Միջագետք, այստեղից էլ՝ Հայաստան: Անապատ. կազմակերպությունների սկզբնավորումը Հայաստանում կապվում է Մար Ավգինի անվան հետ: Նրա նախաձեռնությամբ Մծբին քաղաքի մոտ կազմակերպված անապատ. համայնքն իր գործունեությունն է բերել նաև հայոց հոգևոր շինությանը (Փավստոս Բուզանդ, «Հայոց պատմություն», դպր. Ե., գլ. ԻԵ–ԻԸ): Անապատ. շարժման մեկ այլ ալիք Հայաստան է թափանցել IV դ. 2-րդ կեսին՝ Փոքր Հայքի վրայով: Այս շարժումը կապվում է «անապատական կյանքի սկիզբը հայերի, պափլագոնացիների և մերձպոնտյան ժողովուրդների մեջ» հիմնադրած «Սեբաստիայի հայկական եկեղեցու ղեկավար ս. Եվստաթեոսի» (Սոզոմենուս III, 14, 31) անվան հետ: Եթե Միջագետքից եկած անապատականների գործունեության կենտրոնը Կորդվաց աշխարհն ու Ռշտունիքն էին, ապա Փոքր Հայքից մուտք գործած անապատականներինը՝ Ծոփքը և Աղձնիքը: IV դ. 2-րդ կեսին Ա. ավելի է տարածվել: Անապատականներից շատերը մեծ հեղինակություն են վայելել ինչպես Հայոց արքունիքում, այնպես էլ ժողովրդի մեջ (ս. *Անտոն* և ս. *Կրոնիդես*): Ա-յան ազդեցությունն ու հեղինակությունը թուլացնելու նպատակով նորահաստատ եկեղեցին, Գանգրայի եկեղեցաժողովում (361–362) հանդես գալով հօգուտ եկեղեց. իշխանության, մասնավոր որոշումներով դատապարտել է անապատականների ղեկավար ս. Եվստաթեոսին, որը կոչ է արել սրուկներին փախչել իրենց տերերից, կանանց՝ հեռանալ իրենց ընտանիքներից, հրաժարվել ունեցվածքից և միանալ անապատականներին: Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակվում են անապատ. շարժման այնպիսի ղեկավարներ, որպիսիք են ս. *Հակոբ Մծբնացին*, Շաղիտան, Գինդը, Դանիել Ասորին և ուր.:

Անապատ. շարժման ղեկավարներին հավատարիմ աշակերտներն ու հետևորդները շարունակել են ուսուցիչների գործը՝ զբաղվելով քարոզչական գործունեությամբ, դարձի բերելով բազում հեթանոսների: Այս տեսակետից անապատ. շարժումն զգալիորեն նպաստել է եկեղեցու գաղափարական նկարագրի հզորացմանը: IV դ. 2-րդ կեսին անապատ. շարժումն այնպիսի ծավալներ է ընդունել, որ հայ եկեղեցին միջոցներ է ձեռնարկել անապատականների գործունեությունը կանոնակարգելու համար: 356-ի Աշտիշատի ժողովի (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*) որոշումներից մեկի համաձայն, *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը կարգադրել է անապատականների համար կառուցել երեք կարգի բնակարան. առաջին՝ եղբայրանոցներ կամ վանքեր՝ միաբան կրոնավորների համար, երկրորդ՝ միայնարաններ, այսինքն այնպիսի վանքեր, որտեղ թեպետ շատերը բնակվեին, բայց առանձին ճգնեին, և երրորդ՝ բազում խրճիթներ միայնակյացների համար, և այս բոլորի համար կանոններ է սահմանել:

Աղբյուրների վկայությամբ, միջնադարյան Հայաստանում առավել մեծ հռչակ է վայելել Վաղարշապատի Սուրենա անապատը (V դ.): Ունեցել է բազում կրոնավորներ, որոնց վերակացու է կարգվել V դ. հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին: V դ. հայտնի է եղել նաև Վիշապաձորի անապատը (Կաղզվանից ոչ հեռու): Այստեղ Վարդանանց պատերազմից (451) հետո ճգնել են *Սահակ Ա Պարթևի* և *Մեսրոպ Մաշտոցի* աշակերտներ *Թաթուլը* և *Վարոսը*՝ իրենց հետևորդներով: IX դարից անապատ. կյանքի կենտրոններ են դարձել Սևանը, Մաքենիսը և Թանահատը: Վերջին երկուսն այնպիսի բարձր մակարդակի են հասել, որ XI–XIII դդ. Կիլիկիայից եկել են այստեղ կրոնավոր. և աստվածպաշտ. կարգեր ուսանելու: Սևանի անապատը, որի հիմնադրումն ավանդությունը կապում է ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի անվան հետ, ծաղկել է Մաշտոց Եղիվարդեցու վանահայրության (863–897) օրոք (897–898-ին՝ Հայոց կաթողիկոս *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի*): Գոյատևել է մինչև XIX դ. վերջը: X դ. հայտնի են եղել *Տանձափարախ մենաստանը* (Սյունիք), *Տաթևի Մեծ անապատը*, *Լիմ անապատը* (XIV–XVII դդ.) ևն: Տես նաև *Վանականություն*:

Գրկ. Վարք սրբոց հարանց եւ քաղաքաւարութիւնք նոցին..., հ. 1,2, Վնտ., 1855: Հակոբ Մծբնացի, Գիրք, որ կոչի Զգօն, ԿՊ, 1824: Եղիշե, Խրատ յաղագս միանձանց (Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1859, էջ 159–165): Հուսիկ Եպիսկոպոս, Անապատականներ եւ վանականութիւն, Վաղ-պատ, 1906: Գյուտ Եպիսկոպոս, Արեւելեան անապատականը եւ «Նարեկը» (ուսումնասիրութեան փորձ), Երուսաղեմ, 1937: Խաչիկյան Լ., Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից, Ե., 1951: Սուրբերու կեանքը (ժող.), Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՆԱՍՅԱՆ Հակոբ Սեդրակի [15.5.1904, ք. Էսկիշեհիր (Թուրքիա) – 28.1.1988, Լոս Անջելես], պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ, մատենագետ, ձեռագրագետ: Պատմ. գիտ. թեկնածու (1962), Լա Վեռնի ամերիկահայկ. միջազգ. քոլեջի պատվավոր դ-ր (1984): Ավարտել է Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարյան վարժարանը (1925), Փարիզում հետևել Կ. Բասմաջյանի հայագիտ. դասընթացներին (1931–34): 1936-ին ներգաղթել է Հայաստան: 1936–47-ին՝ գիտաշխատող ԵՊՀ-ում, 1947–1976-ին՝ ԳԱ պատմության ինստ-ում, 1979–1988-ին՝ Կալիֆոռնիայի համալսարանի (Լոս Անջելես) Մերձավորարևելյան լեզուների ուս. կենտրոնում: Եղել է նույն համալսարանի Գրիգոր Նարեկացու անվ. հայագիտական ամբիոնի պատվավոր անդամ: Աշխատակցել է հայ պարբ. մամուլին («Երկունք», «Էջմիածին», «Պատմա-բանասիրական հանդես», «Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Սիոն», «Շողակաթ» ևն): Տիրապետել է հին և նոր բազմաթիվ լեզուների:

Ա. հեղինակ է հարյուրից ավելի աշխատությունների, որոնք հիմնականում նվիրված են միջնադարյան Հայաստանի քաղ. կացությանը, կրոնի պատմությանը, մշակույթին, գրականությանը, լեզվին, մատենագրությանն ու մատենագիտությանը: Նա զգալի ավանդ ունի հայ ազգ-ազատագր. շարժումների պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: «Նպաստ մը Հայոց ազատագրական պատմության (ԺԷ դար). Մահտեսի Շահմուրատ և Հովհաննես Թութունջի» (1934), «XVII դ. ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում» (1961), «Ստեփանոս Սալմաստեցի» (1981) և այլ աղբյուրագիտ. ու պատմագիտ. մենագրություններում իր իսկ հայտնաբերած վավերագրերի միջոցով վեր է հանել հայ ազատագր. շարժումների չուսումնասիրված կամ պակաս ուսումնասիրված շատ դրվագներ, լուսաբանել հայ ժողովրդի ծանր վիճակը թուրք-պարսկ. տիրապետությունների ներքո, արժեքավոր նոր տվյալներ ի հայտ բերել ֆրանս. և հաբեշ. արքունիքների հետ հայ քաղ. շրջանակների հարաբերությունների վերաբերյալ: Աղբյուրագիտ., բնագրագիտ. կարևոր նշանակություն ունեն «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին» (1957), «Հովհաննես Կամենացի. Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու» (1964), «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ» (1969), «Գրիգոր Տղթայակրի պատմական մեծ հիշատակարանը» (1980) և այլ աշխատություններ: Ա. կազմել և հրատարակել է վերոհիշյալ հեղինակների երկերի գիտաքննական բնագրերը՝ մանրամասն ծանոթագրություններով: «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ» ուսումնասիրությունը կարևոր ներդրում է հայ մատենագրության պատմության մեջ: Նա հայտնաբերել է *Վարդան Այգեկցու* «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ» (Մատե-

նադարան, ձեռ. № 2080) դավան. բնույթի ժողովածուն, «Վասն չատահաչ քննողացն հանդիմանութիւն» նամակը և «Վասն անիրաւ բամբասողաց եկեղեցւոյս Հայաստանեայց» գրվածքը: Ա. նորովի է ներկայացրել առակագիր Վարդան Այգեկցուն՝ որպես իր ժամանակի մեծագույն աստվածաբաններից մեկի: «Արմատ հաւատոյ» նվիրված է Հայ եկեղեցու դավանության և նրա կարգերի պաշտպանությանը՝ «ընդդեմ երկաբնակաց և ամենայն հերձուածողաց»: «Արմատ հաւատոյ» ընդգրկում է և՛ դավան., և՛ ծիսական խնդիրներ: Հայագիտության նվաճումներից է Ա-ի «Հայկական մատենագիտություն. Ե–ԺԸ դդ.» կոթողային աշխատությունը: Հրատարակվել են բազմահատոր այս աշխատության միայն առաջին երկու հատորները (1959, 1976): Գիրքն ունի աղբյուրագիտ., բնագրագիտ., ձեռագրագիտ., պատմագիտ., բանասիր. արժեք և հայ մատենագրության համապարփակ մի հանրագիտարան է: Այստեղ ներկայացվել է հայկ. մատենագրության շուրջ 1500-ամյա ձեռագիր և տպագիր ժառանգությունը, հանրագումարի են բերվել ու գնահատվել հայ մատենագրության անցած բազմամյա ուղու արդյունքները: Ա. գիտականորեն դասակարգել է հայ. բնագրերը, բացահայտել խմբագրությունների ժամանակային սահմանները, փոխադարձ աղերսն ու առնչությունները, նշել հիմն. ու օժանդակ գրականությունը, աշխատությունների մասին գրված գրախոսականները: Նա կազմել է նաև Փավստոս Բուզանդի (1953), Մխիթար Գոշի (1954), Եղիշեի (1957), Կիրակոս Գանձակեցու (1961), Կոստանդին Երզընկացու (1962), Արիստակես Լաստիվերցու (1963), Սայաթ-Նովայի (1963) երկերի մատենագիտությունները:

Մեծ է Ա-ի դերը Հայ եկեղեցու պատմության, դավանանքի, աստվածաբան. գրակ-յան ուսումնասիրման ասպարեզում: Արժեքավոր են հատկապես Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության և նրան աղերսվող «Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը» (1966, 1972), «Էջմիածնի տպարանի սուրբգրային հրատարակությունները» (1972), «Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը» (1972) հետազոտությունները: Ա. հանգել է այն եզրակացության, որ Աստվածաշնչի հայերեն հնագույն թարգմանությունը կատարվել է մինչև 431-ը, ասորական Պեշիտտայից: Առանձին ուսումնասիրման նյութ է դարձրել «Ներսես Շնորհալին և Արմատ հաւատոյ» ժողովածուն, բացահայտել այդ ժողովածուի աղբյուրները՝ հանձինս Իրենեոս Լուգդոնացու, Բիտալիոս Անտիոքացու, Գրիգոր Սքանչելագործի, Հակոբ Սրճեցու, Զենոբ Եդեսացու, Դահեղա Եդեսացու, Կղեստինոս Հռոմայեցու և Բարսումա Անտիոքացու ստեղծագործությունների:

Երկ. Հայ պատմա-դավանաբանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը. «Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ», «Էջմիածին», 1972, № 8–9: Հետազոտական ակնարկներ, հ. 1, Վնն., 1984: Մանր երկեր, Լոս Անջելես, 1987:

Գրկ. Հակոբ Սեդրակի Անասյան, Լոս Անջելես, 1984:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԱՆԱՍՏԱՍ Ա ԱԿՈՌԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ակոռի (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մասյացոտն գավառ) – 667, Ակոռի, ամփոփվել է իր կառուցած եկեղեցու բակում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 661-ից: Հաջորդել է *Ներսես Գ Տայեցուն*: Եղել է կաթողիկոսի սենեկապետը, վերջինիս կարգադրությամբ հսկել է Զվարթնոցի Ս. Գրիգոր կաթողիկեի շինարարությունը: 652–659-ին, երբ կաթողիկոսը մեկուսացել է, վարել է հայրապետ. ընթացիկ գործերը:

Կաթողիկոսության տարիներին իր ծննդավայր Ակոռի գյուղում կառուցել է եկեղեցի՝ կից հյուրանոցով և աղքատանոցով (1840-ի երկրաշարժից կործանվել է): *Անանիա Շիրակացու* միջոցով Հայոց շարժական տոմարն անշարժ է դարձրել, սակայն, մինչև եպիսկոպոս. ժողովը կվավերացներ, վախճանվել է:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Իսրայել Ա Ոթմսեցին*:

ԱՆԱՐԱՏ ՀՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ՔՈՒՅՐԵՐԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, կաթոլիկական ուսումնակրթական հաստատություն: Հիմնադրվել է 1843-ին, Կ. Պոլսում՝ Սրբուհի Հաջի-Անտոնյանի առաջնորդությամբ: Պաշտոնապես վավերացվել է 1847-ին՝ Հայ կաթողիկե եկեղեցու կաթողիկոս-պատրիարք Անտոն Պետրոս Թ-ի (Անտոն արք. Հասունյան) կոնդակով: Ստեղծման օրից իր հիմն. նպատակն է հոչակել հայուհիների կրթությունն ու դաստիարակությունը քրիստ. և ազգ. արժեքներով: Մինչև 1914-ը միաբանությունը Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում հիմնել է 30-ից ավելի օրիորդաց դպրոցներ, որբանոցներ, արհեստանոցներ, որոնք փակվել են Մեծ եղեռնի օրերին: Հայ քույրերից շատերը զոհվել են Դեյր էզ Զորի ճանապարհին: Ողջ մնացածները շարունակել են իրենց առաքելությունը՝ պատսպարելով և խնամելով հարյուրավոր հայ որբերի՝ Կ. Պոլսում, Հալեպում, Բեյրութում, Հռոմում բացված որբանոցներում: Ա. հ. հ. ք. մ-յան Մայրավանքն ու Ընծայարանը 1922-ից փոխադրվել են Հռոմ: Միաբանությունը, իր շուրջ հարյուր միանձնուհիներով, գործում է սփյուռքի բոլոր մեծ համայնքներում, ունի դպրոցներ, մանկամսուրներ, վարժարաններ, երկսեռ որբանոցներ: 1965-ից գործում է ԱՄՆ-ում, 1992-ից՝ Հայաստանի և Վրաստանի հայ կաթոլիկներով բնակեցված շրջաններում: ՀՀ-ում գործում է Ա. հ. հ. ք. մ-յան մասնաճյուղը՝ «Տիրամայր Հայաստանի Կուսաստան» անունով: Պատասխանատուն է մեծավորուհի քույր Արուսյակ Սաճոնյանը: 1998-ի սեպտ. բացվել է Կուսաստանին կից Գյումրու «Տիրամայր Հայաստանի Պողոսյան կրթական համալիրը», որտեղ ներկայումս (2000) ուսանում են 52 ծնողազուրկ և կարիքավոր երեխաներ, սովորում արհեստներ, պաշտպանում անգլ-ի, համակարգչային և երգի խմբերում: Շիրակի մարզի Արևիկ, Փանիկ, Լանջիկ գյուղերում, Տաշիրի (Լոռու մարզում) մի քանի դպրոցներում մայրապետները դասավանդում են կրոնի պատմություն, աշակերտուհիներին սովորեցնում կարուձև և ժանյակագործություն: Շուրջ 600 ծնողազուրկ և կարիքավոր երեխաների համար ամեն տարի Ծաղկաձորում կազմակերպվում է ամառային ճամբար:

Կուսաստանը, նյութ. աջակցություն ստանալով Պողոսյան եղբայրներից (Շվեյցարիա, Բելգիա), Ջինիշյան հիշատակի հիմնադրամից, տեր և տիկին Բաղչյաններից (Ֆրանսիա), ԱՄՆ-ի CNEWP կազմակերպությունից, ինչպես նաև այլ անհատ բարերարներից ու հաստատություններից, բազմաթիվ բարեգործ. և կրթ. ծրագրեր է իրագործում Հայաստանի և Վրաստանի հայ կաթոլիկներով բնակեցված գյուղերում:

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1974-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Լոնդոնի Ս. Սարգիս եկեղեցի: Թեմի անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Ներսես արք. Պոզապալյանը (1974–82):

Բրիտանահայ համայնքը՝ որպես հոգևոր հովվություն, XIX դ. վերջից մինչև 1965-ը եղել է Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակության կազմում (տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն*): 1965–74-ին, մնալով հոգևոր հովվություն, եղել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ներկայացուցչություն Քենթըրբերիի և համայն Անգլիո արքեպիսկոպոսության մոտ: Համայնքի առաջին հոգևոր հովիվն է եղել Կարապետ վրդ. Շահնազարյանցը (1862–1866), որը 1863-ին Մանչեստրում վարձված անգլ. մատուռում ս. Զատկի տոնին Պատարագ է մատուցել: Նրա ջանքերով Մանչեստրում լույս է տեսել Անգլիայում հայերեն առաջին պարբերականը՝ «Երկրագունդը» (1863–64): 1900–01-ին հրատարակվել է «Եկեղեցի Հայաստանյայց», 11 համարից հետո՝ «Հայոց եկեղեցի» կրոնաաստվածաբան. հանդեսը (խմբագիր՝ Թորոս քհն. Իսահակյան): Անգլիայում առաջին հայկ.՝ Ս. Երրորդություն եկեղեցին կառուցվել է Մանչեստրում, 1870-ին, հոգևոր հովիվ Խորեն վրդ. Կյուրոյանի ջանքերով: Եկեղեցին ունի առաջնորդարան, գրադարան, սրահներից մեկը տրամադրվել է Տիկնանց միությանը (հիմն. 1908) և հայկական կեդրոնին (հիմն. 1988): Ս. Երրորդություն եկեղեցուն կից գործում է կիրակնօրյա վարժարան (1984-ից), որտեղ 130-ից ավելի աշակերտ ստանում է հայեցի դաստիարակություն: 1975-ից Մանչեստրի Ս. Երրորդություն եկեղեցին չունի մնայուն հովիվ: Եկեղեցու հոգևոր կարիքները հոգում է Լոնդոնից հրավիրված այցելու հովիվը:

Լոնդոնի առաջին հայկ. մատուռը (վարձու) Եսայի վրդ. Աստվածատրյանի նախաձեռնությամբ բացվել է 1885-ին և գործել մինչև 1901-ը: 1922-ին Գալուստ Կյուլպենկյանի բարերարությամբ կառուցվել է Ս. Սարգիս եկեղեցին (օծվել է 1923-ի հունվ., գտնվում է Լոնդոնի կենտր. թաղամասերից մեկում՝ Քենսինգթոնում): 1975-ից Լոնդոնի հայերի վարձակալած Ս. Պետրոս եկեղեցին Վաչե Մանուկյանի բարերարությամբ 2000-ին գնվել է և վերանվանվել Ս. Եղիշե եկեղեցի (օծվել է 2001-ի հունիսի 11-ին՝ ձեռամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի): Կից գործում է կիրակնօրյա դպրոց (1978-ից): Ս. Եղիշե եկեղեցու հովիվն է Ներսես քհն. Ներսիսյանը (2000-ից): 1967–78-ին գործել է Ս.

Սահակ-Մեսրոպ կիրակնօրյա ազգ. վարժարանը:

1986-ից բրիտանահայ գաղութի ներկայացուցչական մարմինը համայնքային եկեղեց. խորհուրդն է: Բաղկացած է 23 անդամից, ունի իր կանոնադրությունը՝ վավերացված 1989-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կոնդակով: Խորհուրդը վերահսկում և համադրում է գաղութի եկեղեց., կրթ. և այլ աշխատանքներ, համագործակցում բոլոր միությունների և կազմակերպությունների հետ: Խորհրդի ժողովները նախագահում է թեմի առաջնորդը, որը միաժամանակ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչն է Քենթրբերիի և Համայն Անգլիո արքեպիսկոպոսության մոտ:

Ա. թ-ի առաջնորդն է Նաթան եպս. Հովհաննիսյանը (2000-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.5, 5-րդ պատկերը:

ԱՆԴԱՍՏԱՆ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԱՆԻ, Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաքը 961–1045-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը 992–1046-ին (տես *Անիի կաթողիկոսարան*): Հեթանոսության շրջանում հայերի կրոն. կենտրոններից էր: Ներկայումս անբնակ է, ավերված: Ավերակները գտնվում են Թուրքիայի Կարս նահանգում, հայ-թուրք. սահմանի մոտ, Գյումրի քաղաքից 30 *կմ* հվ-արմ., Ախուրյան գետի աջ ափին: Ա. իր անունն ստացել է Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի բերդաքաղաքից: Քաղաքն ունեցել է մինչև 100 հզ. բնակիչ: Ա. առաջին անգամ հիշատակվում է V դարից (Եղիշե, Ղազար Փարպեցի): Պատկանել է Շիրակի և Արշարունիքի տեր Կամսարական իշխաններին: IX դ. սկզբին Հայաստանի կառավարիչ Աշոտ Բագրատունի Մսակերը Կամսարականներից գնել է Արշարունիքի և Շիրակի գավառները՝ Ա. ամրոցի հետ, և միացրել իր հողերին:

Հայոց միջնադարում Ա. նշանակալից դեր է կատարել որպես կաթողիկոս. աթոռանիստ, եպիսկոպոսանիստ, հոգևոր-եկեղեց. կյանքի կենտրոն, ազգ-եկեղեց. ժողովների գումարման վայր (969, 971, 1038, 1207): Հայ իրականության մեջ Ա. եղել է ամենից մեծաթիվ եկեղեցիներ ու առավել բազմամարդ հոգևորականություն ունեցող քաղաք: Հայոց պետության մայրաքաղաք և հատկապես կաթողիկոս. աթոռանիստ հռչակվելուց հետո դարձել է ոչ միայն քաղ., այլև՝ հոգևոր մայրաքաղաք, որի այս նշանակությունն ընդծելու համար *Սարգիս Ա Սևանցի* կաթողիկոսը X դ. վերջին *Վաղարշապատից* այստեղ է փոխադրել Հռիփսիմյան կույսերի նշխարների մի մասը՝ հատուկ այդ նպատակով եկեղեցի կառուցելով Ա-ում: Բացի այդ, ավանդաբար, Ա-ի հնագույն քաղաքամասի՝ Ներքին բերդի եկեղեցու հիմնադիր է համարվել *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Հավանաբար այս և այլ հանգամանքներ նկատի ուներ Ներսես Շնորհալին, երբ Ա. անվան եռատառ լինելն առնչում էր Ս. Երրորդության խորհրդի հետ:

Ա-ում են աթոռակալել կաթողիկոսներ Սարգիս Ա Սևանցին (992–1019), *Պետրոս Ա Գետադարձը*, որից հետո բյուզանդացիները բռնությամբ քաղաքից հեռացրել են կաթողիկոս. աթոռը: Կաթողիկոս. աթոռի տեղափոխումից հետո եկեղեց. կյանքում մեծ դեր է կատարել Ա-ի եպիսկոպոսությունը: Ա-ի և Շիրակի եպիսկոպոսությունը, որպես Հայ եկեղեցու առանձին հոգևոր և վարչատարածքային միավոր, կազմավորվել է 1072-ին՝ Բարսեղ Անեցու ձեռնադրության ժամանակ: 1072-ից մինչև Սարգսի աթոռակալությունը (վերջին անգամ հիշվում է 1220-ին) Ա-ի եպիսկոպոս. աթոռը գտնվել է Պահլավունիների հետ խնամիացած Ապիրատյան զորեղ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքին, ապա անցել Պահլավունիներին (Գրիգոր, Հովհաննես): XII դ. Ա-ի եպիսկոպոսները հորջորջվել են «արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անւոյ», «եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ», համարվել Հս. Հայաստանի ողջ հայ հոգևորականության առաջնորդ, գլխ. դեր կատարել Հռոմկլայում հաստատված կաթողիկոս. աթոռի հետ հարաբերություններում: XIII դ. քաղաքն ունեցել է երկու եպիսկոպոս, որոնցից մեկը կոչվել է առաջնորդ, մյուսը՝ երեցապետ եպիսկոպոս:

Մեծաթիվ է եղել Ա-ի քահանայական դասը՝ երեցանին, որը XII դ., Շեդդեդյան ամիրաների տիրապետության շրջանում, կարևոր դեր է կատարել՝ գլխավորելով քաղաքի հայ բնակչության ազատագր. պայքարը: Դա չեշտել են նաև արաբ պատմիչները: Ա-ի քահանայական դասը XIII դ. արձանագրություններում հիշվում է «երեցանի» («իրիցանի») ընդհանուր անվան տակ՝ որպես որոշակի արտոնություններ ու շահեր ունեցող սոց. խավ: Մոնղոլ. տիրապետության շրջանում նա թեև ամբողջովին չի կարողացել խուսափել հարկահավաքների կամայականություններից, սակայն շարունակ պայքարել է իր իրավունքների պաշտպանության համար և ժամանակ առ ժամանակ հաջողության հասել: Ա-ի եկեղեց. կյանքի հետաքրքիր կողմերից էր քահանաների պայմանական բաժանումը բնիկների ու եկվորների: «Եկվորների» հոսքը հավանաբար սկսվել է XIII դ. սկզբին, երբ Զաքարյանների տիրապետության տակ անցած քաղաքը բուռն ծաղկում է ապրել, և կտրուկ մեծացել է նրա բնակչության թիվը:

XI դ. կեսից քաղաքում երևան են եկել կրոն. փոքրամասնություններ (քաղկեդոնականներ, մահմեդականներ): Ա-ի քաղկեդոնականներին XIII դ. սկզբին գլխավորել է Դավիթ եպիսկոպոսը, որը մեծ համարում է ունեցել Վրաց արքունիքում:

Ա. հայ և օտար մի շարք աղբյուրներում կոչվում է «1001 եկեղեցիների քաղաք»: Այստեղ եկեղեցիներ են հիմնել թագավոր. ընտանիքի անդամները, ազնվականները, հոգևորականները, քաղաքացիները: X–XI դդ. Ա-ում մեկը մյուսի հետևից վեր են խոյացել վեհաշուք եկեղեցիներ, որոնք հաճախ կրկնել են հայ եկեղեց. ճարտ-յան դասական շրջանի ձևերը՝ դրսևորվելով որպես տվյալ տիպի տարբերակված կամ կատարելագործված օրինակներ: Առավել հայտնի էին *Անիի Մայր տաճարը*, Զվարթնոցատիպ Գագկաշեն Ս. Գրիգոր, Էջմիածնատիպ Ս. Առաքելոց, Աբուղամրենց (Ս. Գրիգոր), Ս. Փրկիչ, Տիգրան Հոնենցի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ), Հովվի եկեղեցիները: Ա-ի մերձակայքում ժամանակին բարգավաճել են Հոռոմոսի, Բագնայրի, Արջո Առիճի, Խծկոնքի վանքերը՝ հանդիսանալով հոգևոր ու մշակութ. առաջնակարգ կենտրոններ: Թե՛ քաղաքի եկեղեցիներում, թե՛ նրա մոտակա վանքերում ու մենաստաններում ծաղկել է հայ քրիստ. մշակույթը, գործել են դպրոցներ, ստեղծվել մատենագր. երկեր, ընդօրինակվել բազմաթիվ ձեռագրեր: Քաղաքը հայտնի էր իր բազմաթիվ մատուռներով, որոնք կառուցվել են պարիսպների բուրգերի մեջ, խաչքարերով: Այդ ամենը մայրաքաղաքին հաղորդել է «քրիստոնեական միջնաբերդի», «աստվածապահ» քաղաքի խորհուրդ:

Ա-ում XI–XIII դդ. գործել է բարձրագույն իմաստասիր. դպրոց, որը ծաղկել է *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու*, *Հովհաննես Սարկավագի*, Մխիթար Անեցու (XII դ.) օրոք: Ա-ի իմաստասիր. դպրոցը, մյուսների համեմատ, ավելի աշխարհիկ բնույթ է կրել, դասավանդվող առարկաների մեջ գերակշռել են հատկապես փիլ. և բնական գիտությունները: Դպրոցն ունեցել է հարուստ մատենադարան: Մատենադարաններ կային նաև արքունիքում, կաթողիկոսարանում, վանքերում ու եկեղեցիներում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.6, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001: Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Անի քաղաք (կազմ. Հ. Օրբելի), Ե., 1966: Մարգարյան Հ., Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարերի պատմության մի քանի հարցեր, Ե., 1980: Վարդանյան Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Ե., 1995: Մաթևոսյան Կ., Անի, Ե., 1997:

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1207, գումարվել է Ս. Ծննդյան տոնի նախօրեին, Հայոց իշխան Զաքարե ամիրսպասալարի (Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկ) նախաձեռնությամբ՝ հայկ. բանակում ս. Պատարագի շարժական սեղան ունենալու կամ «վրանում պատարագ մատուցանելու» օրինավոր արտոնություն ստանալու համար: Հայ-վրաց. միացյալ զորքում, որի գերագույն հրամանատարն էր (ամիրսպասալար) Զաքարե զորավարը, վրաց հոգևորականները հեռավոր ռազմարշավների ժամանակ, ռազմաճակատում քարաշեն եկեղեցիներ չլինելու պատճառով, Պատարագ են մատուցել վրաններում և հաղորդություն տվել վրացի զինվորներին, ինչն արգելվում էր Հայ եկեղեցու Կանոնագրքով: Վրաց հոգևորականները հայ զինվորականությանն ու հոգևորականությանը նախատել են այդ պատճառով, ինչն էլ նոր առիթ էր հայ-վրաց. դավան. ու ծես. տարբերությունների շուրջ կրքեր բորբոքելու և փոխադարձ մեղադրանքներ ներկայացնելու համար: Իվանե և Զաքարե եղբայրները փորձել են այս կետը մի քանի այլ ծես. անհամաձայնությունների հետ ընդունելի դարձնել Հայ եկեղեցում: Զաքարե ամիրսպասալարն այդ նպատակով դիմել է Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն Բ-ին և Հռոմկլայում նստող Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Զ Սսեցուն*: 1204-ին Սսում գումարված եկեղեց. ժողովը (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) քննարկել և ընդունել է առաջարկությունը: Դրական պատասխանի հետ միասին կաթողի-

կոսը Զաքարեին է ուղարկել նաև չարժական սեղան և ծիսական այլ պարագաներ: Սակայն այդ նորամուծությունը հակադրվել են Հս. Հայաստանի վարդապետները (տես *Արևելյան վարդապետներ*)՝ այն դիտելով իբրև զիջում քաղկեդոն. Վրաց եկեղեցուն: Վարդապետների դիմադրությունը կոտրելու և խնդիրը կրկին քննարկելու համար Զաքարե ամիրսպասալարը 1205-ին ժողով է հրավիրել Լոռե բերդաքաղաքում, սակայն արդյունքի չի հասել: 1207-ի Ա. և. ժ., որին, ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, ներկա են եղել Լոռեի ժողովի բոլոր մասնակիցները՝ Հաղպատի, Անիի, Բջնիի, Դվինի, Կարսի եպիսկոպոսները, վարդապետները, այդ թվում՝ *Մխիթար Գոշը*, *Դավիթ Քոբայրեցին* և ուր., կրկին մերժել է ծիս. այդ նորամուծությունը: Սակայն Զաքարե ամիրսպասալարն անձն. նախաձեռնությամբ այն կիրառել է հայկ. բանակում:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982:

Ազատ Բոզոյան

ԱՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը 992–1046-ին: 961-ին Անին Հայոց մայրաքաղաք հռչակած Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը քաղ. և հոգևոր մեկ կենտրոն ունենալու մտադրությամբ Աղթամարից Անի է հրավիրել *Անանիա Ա Մոկացի* կաթողիկոսին, որը եկել է Շիրակ, բայց հաստատվել Անիի մերձակա Արգինայում: Կարճ ժամանակով Անիում աթոռակալել է Անանիա Ա Մոկացու հաջորդներից *Ստեփանոս Գ Սևանցին*, բայց հետո, *Խաչիկ Ա Արշարունու* օրոք կրկին աթոռանիստ է դարձել Արգինան, որտեղ կառուցվել են համապատասխան եկեղեցի և այլ անհրաժեշտ շինություններ:

Սմբատ Բ Տիեզերակալ թագավորի ժամանակ կրկին դրվել է կաթողիկոս. աթոռը Անի փոխադրելու հարցը, և սկսվել քաղաքի մեծ Կաթողիկեի՝ Մայր տաճարի շինարարությունը (մինչ այդ Աշոտ Գ Ողորմածը կաթողիկոսարանի համար կառուցել էր եկեղեցի, որն աղբյուրներում հիշատակվում է որպես «փոքր Կաթողիկէն Անւոյ»): Սմբատ Բ-ին հաջորդած Գագիկ Ա Բագրատունին և նրա կինը՝ Կատրանիդեն (վերջինս ստանձնել է անավարտ Կաթողիկեի շինարարության հովանավորությունը), խոստացել են իրականացնել դեռևս Աշոտ Գ Ողորմածի ժամանակ ծրագրված նպատակը, և 992-ին Գագիկ Ա-ի կամքով կաթողիկոս ձեռնադրված *Սարգիս Ա Սևանցին* վերջնականապես թողել է Արգինան ու հաստատվել Անիում: Քաղաքում շուտով ավարտվել է Կաթողիկեի շինարարությունը (1001), իսկ կաթողիկոսը նրա հարևանությամբ հիմնել է Ս. Հռիփսիմյանց վկայարան և Վաղարշապատից այստեղ փոխադրել սրբերի մասունքների մի մասը:

Անիի նորահաստատ կաթողիկոսարանը դարձել է երկրի հոգևոր ու եկեղեց. կյանքի առաջատար կենտրոնը: Արգինայից այստեղ են տեղափոխվել կաթողիկոսարանի բարձրագույն հոգևոր դպրոցը՝ վարդապետարանը, հարուստ դիվանն ու մատենադարանը: Ա. կ-ում են գտնվել ժամանակի նշանավոր վարդապետներից շատերը (Արիստակես Լաստիվերցին անվանապես նշում է նրանցից երեքին՝ Սարգսին, Տիրանունին, Ենոքին): Սարգիս Ա կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին բարգավաճել է, կարգավորվել են եկեղեց. կյանքի զանազան խնդիրներ, վերականգնվել *Սյունյաց մետրոպոլիտությունը*, անհրաժեշտ պայքար է մղվել աղանդավոր. շարժումների դեմ:

1019-ին ծերացած Սարգիս Ա Սևանցին իր փոխարեն կաթողիկոս է ձեռնադրել *Պետրոս Ա Գետադարձին*: Նրա օրոք սկիզբ է առել Բագրատունիների թագավորության քաղ. ճգնաժամը, որը խիստ բացասական հետևանք է ունեցել նաև կաթողիկոս. աթոռի համար: Ինքը՝ Պետրոս Ա Գետադարձը, բացահայտ միջամտելով քաղ. խնդիրներին, ավելի է բարդացրել իրավիճակը: Արդյունքը եղել է այն, որ նա 1037-ին Անիում աթոռանկ է արվել, և թագավորի կամքով կաթողիկոս է ձեռնադրվել Սանահինի վանահայր Դիոսկորոսը, բայց մեկ ու կես տարի անց կրկին վերականգնվել է նախկին վիճակը: Դրությունն ավելի է ծանրացել Բագրատունիների թագավորության անկումից (1045) հետո, երբ բյուզանդացիները, Հայոց քաղ. իշխանությունը վերացնելով, պայքար են սկսել նաև եկեղեց. իշխանության դեմ: Նախ Անիից հեռացրել են Պետրոս Ա Գետադարձին (1046-ի վերջ), ապա՝ նրա տեղապահ Խաչիկ Անեցուն (1047-ի սկիզբ) և իրենց տիրապետության օրոք այլևս թույլ չեն տվել, որ Հայոց հայրապետները ոտք դնեն նախկին աթոռանիստ: Որոշ ժամանակ Պետրոս Ա Գետադարձին Պոլսում պահելուց հետո թույլատրել են հաստատվել Սեբաստիայում, որտեղ և նա

վախճանվել է, իսկ *Խաչիկ Բ Անեցու* ժամանակ կողոպտել են Ա. կ-ի գանձերը, ճնշում գործադրել կաթողիկոսի վրա և վերջապես բնակության տեղ հատկացրել Փոքր Հայքում՝ Թավբլուրում: Խաչիկ Բ Անեցու մահից հետո բյուզանդացիները փորձել են ընդհանրապես խափանել նոր կաթողիկոսի ընտրությունը, ինչը, սակայն, չի հաջողվել: Ա. կ. դադարել է գործել բյուզանդացիների անհանդուրժող. քաղաքականության հետևանքով:

Անիի կաթողիկոս. աթոռը կարճ ժամանակով վերականգնվել է 1081-ին, Հաղպատում կաթողիկոսի աթոռակից ընտրված *Բարսեղ Ա Անեցու* շնորհիվ: Սակայն 1105-ին նա տեղափոխվել է Քեսունի Կարմիր վանք (Կիլիկիա) և ազգ-քաղ. նկատառումներով այլևս չի վերադարձել: Անեցիները մի երրորդ անգամ փորձել են կաթողիկոս. աթոռը վերականգնել XII դ. վերջին, երբ, ի հակակշիռ Հռոմկլայի կաթողիկոս. աթոռի (Կիլիկիա), 1195-ին կաթողիկոս են ձեռնադրել Անիի և Շիրակի արքեպիսկոպոս Բարսեղ Բ-ին, բայց նրա իշխանությունը սահմանափակվել է միայն Հս. Հայաստանի մի քանի շրջաններով, իսկ մահից հետո Անիում այլևս նոր կաթողիկոս չի ձեռնադրվել:

Չնայած համեմատաբար կարճատև գոյությանը, Ա. կ. նկատելի հետք է թողել Հայ եկեղեցու պատմության մեջ: Բագրատունիների շրջանում լայն հնարավորություններ է ունեցել և համայն երկրում առաջնային հեղինակություն վայելել: Պատահական չէ, որ հայկ. տարբեր թագավորությունների միջև ծագած վեճերն ու բախումները սովորաբար հարթվել են կաթողիկոսների միջնորդությամբ: Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, Անիի կաթողիկոս. աթոռը ոչնչով չի զիջել Հայոց թագավոր. գահին: Կաթողիկոսարանում մշտապես գտնվել են տասներկու եպիսկոպոս, չորս վարդապետ, վաթսուն կուսակրոն և հինգ հարյուր աշխարհական (ամուսնացած) քահանաներ, մեծաթիվ պաշտոնեություն: Ճամփորդությունների ժամանակ կաթողիկոսին սովորաբար ուղեկցել է 300 հեծյալից բաղկացած զինված պահակազոր:

Մեծ էր նաև Ա. կ-ի հոգևոր-մշակույթ. դերը: Այն ուներ վարդապետարան, գրատուն (որը ոչ միայն մատենադարան, այլև գրչության կենտրոն էր): Մատենադարանապետներից նշանավոր էր հատկապես Սարգիս վրդ. Անեցին՝ *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* ուսումնակիցն ու բարեկամը, որը 1041-ի մի հիշատակարանում ակնարկում է այդ «գրանոցի» նկատմամբ ցուցաբերած իր խնամքի մասին: Իսկ Բարսեղ Ա Անեցու ժամանակ կաթողիկոսարանի վարդապետարանի ուսուցչապետությունն ստանձնել էր ժամանակի հռչակավոր վարդապետներից *Հովհաննես Սարկավագը*: Նրա անեցի սաներից Գրիգորը հետագայում դարձել է 1124-ին վերստին օծված Մայր տաճարի առաջին ավագերեցը, նրան հաջորդել է Հովհաննես Սարկավագի մյուս շնորհալի սանը՝ *Սամուել Անեցի* պատմագիրը:

Կաթողիկոս. աթոռի հեռացումից հետո Անին դարձյալ կարևոր դեր է խաղացել Հայաստանի եկեղեց. կյանքում՝ շնորհիվ իր մեծատոհմիկ ու գործուն եպիսկոպոսների և բազմանդամ հոգևոր դասի:

Գրկ. Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմութիւն, Ե., 1971: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, ԿՊ, հ. 1, 1912: Մաթևոսյան Կ., Անի, Ե., 1997:

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ, Անիի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 989-ին հիմնադրել է Հայոց թագավոր Սմբատ Բ Տիեզերակալը, շինարարությունը 1001-ին ավարտել է Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Բագրատունու կինը՝ Կատրանիդե թագուհին: Կառուցել է *Տրդատ* ճարտարապետը: Քառամույթ գմբեթավոր հորինվածքով (չափերը՝ 24,7x34,3 *մ*) Ա. Մ. տ. իր կոթողային ձևերով և հարուստ հարդարանքով խորհրդանշել է վերածնված հայկ. պետության հզորությունը: «Հայկ. խորշերով» ակոսված արտաքին ճակատները հարդարված են նրբագեղ կամարաշարով: Ավագ խորանը զարդարվել է «Քրիստոսը գահի վրա» պատկերագրությամբ որմնանկարով (հետագայում ծածկվել է սվաղով): Տրդատը կարևոր ավանդ է մուծել եկեղեց. ճարտ. ձևերի զարգացման

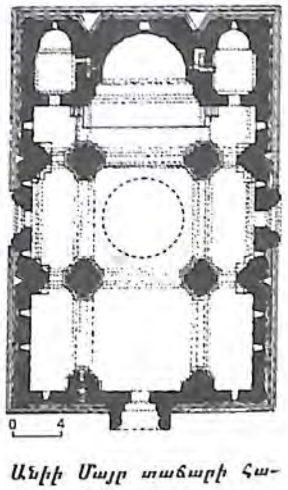

Անիի Մայր տաճարի հատակագիծը

գործում. տաճարի միջին՝ գմբեթակիր նավը գերիշխում է շենքի ողջ ներքին տարածության վրա՝ շնորհիվ կողմնային նավերի զգալի նեղացման: Մույթերի և որմնամույթերի փնջաձև տրոհումը, կամարների սլաքաձևությունը Ա. Մ. տ-ին հաղորդում են շեշտված վերսլացություն: Եկեղեցու ներսի այդպիսի լուծումը, հատկապես մույթերի՝ ջլաղեղների նմանությամբ մասնատումը XII–XIV դդ. դարձել են Արմ. Եվրոպայում ձևավորված ու տարածված գոթական ճարտ-յան բնորոշ հատկանիշները: Իր այս առանձնահատկությունների, կառուցվածքային կատարելության և գեղաշուք հարդարանքի շնորհիվ Ա. Մ. տ. դասվում է համաշխարհային ճարտ-յան լավագույն ստեղծագործությունների թվին:

Կատրանիդե թագուհին Ա. Մ. տ. զարդարել է «ծիրանեծաղիկ ոսկեղեն» գործվածքներով, արծաթե ու ոսկե անոթներով: Տաճարի գմբեթին կանգնեցվել է մարդահասակ արծաթե խաչ, իսկ Սմբատ Բ թագավորը Հնդկաստանից բերել է տվել բյուրեղյա հսկա ջահ:

1010-ական թթ. Ա. Մ. տ-ի կողքին կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցին (992–1019) կառուցել է Ս. Հռիփսիմյանց վկայարան: 1040–1050-ական թթ. Ա. Մ. տ-ի արլ. և արմ. ճակատներին արձանագրվել են Աոոն Մագիստրոսի և Բագրատ Մագիստրոսի կատարած գործերը (պարիսպների վերակառուցում, քաղաքի ջրատարն անցկացնելը, անեցիների հարկերը թեթևացնելը):

1064-ին սելջուկները գրավել են Անին և Ա. Մ. տ. վերածել մզկիթի: 1124-ին Անիի ամիրան Ա. Մ. տ-ի գմբեթին խոշոր մահիկ է զետեղել: Զայրացած անեցիները հրավիրել են վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին և քաղաքի դարպասները բացել նրա զորքի առջև: Ա. Մ. տ. վերստին օծվել է և գործել որպես եկեղեցի՝ կրկին կարևոր տեղ գրավելով հայ հոգևոր կյանքում: XII դ. տաճարի սպասավորներն են եղել *Հովհաննես Սարկավագը*, պատմիչ *Սամուել Անեցին*, պատմիչ և թարգմանիչ Մխիթար Անեցին: 1126-ին վրացիները ամիրայված Անին վերադարձրել են Շադդադյաններին, որոնք երդվել են այլևս Ա. Մ. տ-ի նկատմամբ ոտնձգություններ չանել: 1198-ին Անին Զաքարյան իշխանների ազատագրելուց հետո, XIII դ. Ա. Մ. տ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել (կրպակ, ձիթհանք, արծաթե սպասք, Ավետարան են): 1213-ին Տիգրան Հոնենցը նորոգել է տաճարի խարխլված աստիճանները: 1319-ի երկրաշարժից քանդվել է Ա. Մ. տ-ի գմբեթը, 1988-ի երկրաշարժից՝ հս-արմ. անկյունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.6, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփխիս, 1858: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թ ո ր ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն Վ., Անի քաղաքը, Ե., 1964: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Ե., 1966: Մ ա թ ե վ ո ս յ ա ն Կ., Անի, Ե., 1997: Марр Н. Я., Ани, Е., 1939; Орбели И. А., Избранные труды, Е., 1963; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, t. 1–2, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionale di Ani nell'Armenia medievale, Roma, 1977; Ani, Milano, 1984 (Documenti di architettura armena, 12).

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՆԻԻ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցվել է 1004–1031-ին: Ներսից՝ քառախորան, չորս անկյուններում՝ մատուռ-ավանդատներով, արտաքուստ քառակուսի հատակագծով կենտրոնագմբեթ կառույց է: Ճակատները մասնատված են երկուական խորշերով և հարդարված որմնակամարներով: Ա. Ս. Ա. ե. *Ավանի կաթողիկոսության* Ս. Հովհաննես եկեղեցուց հետո հայկ. երկրորդ հնգագմբեթ եկեղեցին է:

Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթի (XII դ.) արլ. ճակատը

XII դ. Ա. Ս. Ա. ե-ուն հվ-ից կցել են գավիթ, որի ծածկը խաչվող կամարների կիրառման վաղ օրինակներից է: Հարթ առաստաղը կազմված է սև ու կապույտ ներկված քարե սալերից: Արլ. ճակատի կենտրոնում շքամուտքի խորշն է, երկու կողմերում՝ զույգ խորշերով (այս հորինվածքը նախօրինակ է ծառայել Երևանի Մատենադարանի գլխ. ճակատի ճարտ-յան համար): Ա. Ս. Ա. ե. XII–XIV դդ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել (դրամ, հողեր, կալեր, ջրաղացներ, կրպակներ): 1031-ին Իշխանաց իշխան Վահրամի որդի Աբուղամրը նվիրել է Կաոնուտի այգին, 1038-ին ոմն Գրիգոր՝ Ավետարան: Եկեղեցու և գավթի պատերին XIII դ. փորագրվել են Անիի բնակչության կյանքը կանոնակարգող բազմաթիվ հրամաններ և օրենքներ (ապահար-

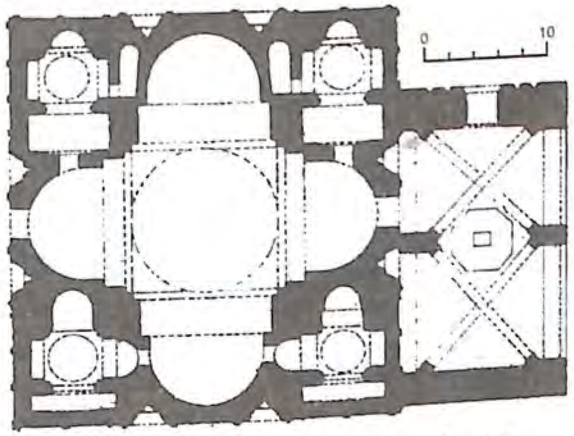

Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու հատակագիծը

կության, երկրաշարժից հետո փողոցներում առևտրի արգելման, ամուսնության և ամուսնալուծման վերաբերյալ, կաշառակերությունը դատապարտող են): Ըստ գավթի ներսի արձանագրության, 1301-ին Զաքարե Բ Մեծի թոռ իշխան Աղբուղան այցելել է Անի, տեսել «զքաղաքս աղքատացեալ… զի շատ հարկ էր ի վերա դրած, որ ի սկզբանե չէր եղել», և հրամայել է քաղաքացիներին զիջել հարկերից երեքը: 1909-ին պեղվել է եկեղեցու տարածքը: Այժմ կիսավեր վիճակում պահպանվել է գավիթը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.6, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփխիս, 1858: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թ ո ր ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, պր. 1, Ե., [հ.] 2, Ե., 1948: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Ե., 1966 (կազմ. Հ. Ա. Օրբելի): Марр Н., Ани, Е., 1939; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՆԿԱՆՈՆ ԳՐՔԵՐ, տես *Պարականոն գրքեր*:

ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՈՒԹՅՈՒՆ, խորհրդաբանական եւույթ՝ հավասարազոր *օծմանը*. «Կոչումն կամ դրութիւն անուանն»: 1. Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Տերունական անշարժ տոներից՝ Հիսուս Քրիստոսի Անվանակոչության տոնը («Տօն անուանակոչութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»): Նշվում է հունվ. 13-ին: Ըստ Ղուկաս ավետարանչի, մարդեղացյալ Աստվածորդուն, նրա ծննդյան 8-րդ օրը, Հովսեփն ու Մարիամ Աստվածածինը տանում են Տաճար՝ Աբրահամի և Աստծո միջև դրված *ուխտի* (Ծննդ. 17.4–14) համաձայն թլփատելու: Թլփատության ժամանակ մանկանն անվանում են Հիսուս (եբր. բառ, որը նշանակում է փրկիչ). «Եվ երբ ութ օրերը լրացան, և նա թլփատվեց, նրա անունը Հիսուս դրվեց, ինչպես հրեշտակի կողմից կոչվել էր, երբ դեռ չէր հղացվել մոր որովայնում» (Ղուկ. 2.21):

2. Նվիրական ավանդույթի համաձայն, *Մկրտության* ժամանակ խորհրդակատար քահանան մկրտվողին տալիս է նոր անուն, քանի որ մկրտության սուրբ ավազանից վերստին ծնվածն այլևս նոր մարդ է (հմմտ. Հովհ. 3.3, 5–6): Ինչպես ձեռնադրության և օծման ընթացքում՝ նվիրյալին, նույնպես և Մկրտության ժամանակ մկրտվողին որպես նոր անուն շնորհվում է որևէ սրբի (սրբուհու) կամ ականավոր եկեղեց-ազգ. գործչի անունը:

3. Հայ եկեղեցու հայրավանդ կանոնների համաձայն, քահանայանալ ցանկացող ընծայյալին *Ձեռնադրության* խորհրդի ժամանակ ձեռնադրող և սրբալույս *Մյուռոնով* օծող եպիսկոպոսը շնորհում է նոր անուն: Նոր Ա. օծյալ այդ սպասավորին խորհրդաբար դարձնում է նոր անձ, նոր՝ աստվածային առաքելության տեր. «Հեռո՛ւ վանեցեք ձեզնից հին մարդուն իր նախկին կենցաղով, այն, որ ապականված է խաբեպատիր ցանկություններով. նորոգվեցե՛ք ձեր մտքով և հոգով ու հագեք նոր մարդը, որ ստեղծված է ըստ Աստծու՝ արդարությամբ և ճշմարիտ սրբությամբ» (Եփես. 4.22–24):

4. Հայ եկեղեցու հնավանդ կանոնների համաձայն, նորակառույց եկեղեցու *նավակատիքին*, հանդիսապետ եպիսկոպոսը, եկեղեցին օծելու ժամանակ Աստծո նորակառույց տաճարն անվանակոչում է ի պատիվ որևէ սրբի (սրբուհու) կամ Տերունական որևիցե տոնի (Ս. Գայանե, Ս. Սարգիս, Ս. Հարություն են):

Գրկ. Գ ր ի գ ո ր Տ ա թ և ա ց ի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմեռան հատոր, ԿՊ, 1740: Կարգ Աստուածապաշտութեան Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ, [ժող.], Թ., 1907:

Արթուր Կարապետյան

ԱՆՏԻՈՔ, քաղաք Ասորիքում (Սիրիա), Որոնտես գետի ափին: Հելլենիստ., այնուհետև՝ քրիստ. մտքի և մշակույթի կենտրոններից, *Ընդհանրական եկեղեցու* հինգ տիեզեր. աթոռներից: Իր մեծությամբ և կարևորությամբ եղել է երրորդ քաղաքը Հռոմից և *Ալեքսանդրիայից* հետո: Սելևկյանների աթոռանիստ Ա. հիմնել է Սելևկիոս I Նիկատորը Ք.ծ.ա. 301-ին և կոչել հոր՝ Անտիոքոսի անունով: Սելևկյանների կառուցած մյուս Ա-ներից տարբերակելու համար հաճախ անվանվել է Ասորիքի Անտիոք (հայկ. աղբյուրներում՝ Ավագն Անտիոք): Հայոց արքա Տիգրան Բ Մեծը, Ասորիքը նվաճելուց հետո, Ք.ծ.ա. 83–69-ին Ա. դարձրել է Հայոց տերության հվ. թագավորանիստը, որտեղ նրա անունով ու պատկերով արծաթե դրամներ են հատվել: Ք.ծ.ա. 64-ին քաղաքը հռոմ. զորավար Պոմպեոսի գրավելուց հետո՝ մինչև Կոստանդնուպոլսի կառուցումը (IV դ.) եղել է Հռոմ. կայսրության արլ. մասի մայրաքաղաքը: 538-ին Պարսից թագավոր Խոսրով I Անուշիրվանը ավերել է Ա., բնակչության զգալի մասին կոտորել կամ գերեվարել: Բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ը (527–565) վերաշինել է այն և տվել Աստծո քաղաք անունը, որը պահպանվել է քաղաքի պատրիարքների տիտղոսաշարում: Հետագա դարերում Ա. մի քանի անգամ անցել է մե՛րթ արաբներին, մե՛րթ բյուզանդացիներին: XI դ. քաղաքի կառավարիչներ են եղել նաև հայեր (*Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* որդին՝ Վասակ Պահլավունին, զորավար Փիլարտոս Վարաժնունին): 1084-ին Ա. գրավել են սելջուկ թուրքերը: 1098-ի հունիսի 3-ին, 9-ամսյա պաշարումից հետո, խաչակիրները գրավել են Ա. և հիմնել Ա-ի դքսությունը: 1268-ին քաղաքը նվաճել և հիմնովին ավերել է Եգիպտոսի սուլթան Բեյբարսը:

Ա-ում քրիստոնեության տարածման և առաջին քրիստ. համայնքների մասին վկայում է Գործք Առաքելոցը: Այստեղ գործել են Բառնաբա, Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Ա-ի եկեղեցու հիմնադիրը համարվում է Պողոս առաքյալը: Ա-ից քրիստոնեությունը տարածվել է Արևելք: Ա-ում է գտնվել Արևելքում (Փոքր Ասիա) Հռոմ. կայսրության չորս արքեպիսկոպոսություններից (էքզարխատ) մեկը՝ Կեսարիայի, Եփեսոսի, Հերակլեայի հետ: *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* (381) երրորդ կանոնով Ա-ի աթոռը ճանաչվել է չորրորդ տիեզեր. աթոռը Հռոմից, Կ. Պոլսից և Ալեքսանդրիայից հետո: IV դ. վերջին Բյուզ. կայսրության Արևելքի դքսության 15 մարզերի վրա ստեղծվել է Ա-ի պատրիարքությունը, որի իշխանության տակ էին Փյունիկիան, Արաբիան, Պաղեստինը: Պատրիարքները կրել են Համայն Արևելքի պատրիարք տիտղոսը: Ա-ի պատրիարքությունից հետագայում առանձնացվել են Կիպրոսը, Պարսից եկեղեցին և Երուսաղեմի պատրիարքությունը: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը* պառակտում է առաջ բերել Ա-ի եկեղեցում և քրիստ. համայնքում: V դ. Ա-ի պատրիարքությունից բաժանվել է նեստորական եկեղեցին, իսկ VI–VII դդ. Ա-ում ձևավորվել են քաղկեդոնական-մելքիտ, միակամ-մարոնիտ (մարունի) և հակաքաղկեդոն. հակոբիկ հոսանքները: Սրանք կազմել են առանձին եկեղեցիներ իրենց համայնքներով և պատրիարքներով: Երեք եկեղեցիների հոգևոր պետերն էլ իրենց անվանում են Ա-ի պատրիարք, չնայած XI–XII դարերից հետո նրանցից ոչ մեկի նստավայրը Ա-ում չի գտնվել: 1182-ին Մարոնիտ եկեղեցին ճանաչել է Վատիկանի գերագահությունը, իսկ ասոր. հակոբիկյան եկեղեցին մնացել է անկախ՝ մաս կազմելով *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների* ընտանիքի: Արաբ. նվաճումից հետո (VII դ.) երեք եկեղեց. համայնքներում գործածության մեջ է մտել արաբերենը, որը դուրս է մղել հունարենը (XIII դարից), այնուհետև՝ ասորերենը (XVII դարից):

X–XII դդ. Բյուզ. կայսրությունը Արաբ. խալիֆայությունից կրկին նվաճել է Ա-ի պատրիարքության տարածքը, իսկ Խաչակրաց առաջին արշավանքից (1098) հետո այստեղ հաստատվել է Կաթոլիկ եկեղեցին, որը մարոնիտների և մելքիտների եկեղեց. կազմակերպության հիմքի վրա ժամանակի ընթացքում ստեղծել է սեփականը: XII–XIII դդ. Ա-ի պատրիարքության համար անզիջում պայքարը հիմնականում ընթացել է Կ. Պոլսի աթոռի և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու միջև: Ա-ի պատրիարքության տարածքների վրա ստեղծվել են խաչակրաց Արևելքի պետությունները (Եդեսիա, Անտիոք, Տրիպոլի են): Ա-ի պատրիարքության տարածքի վրա է ձևավորվել նաև Կիլիկիայի հայկ. իշխանությունը (1198–1375-ին՝ թագավորություն), իսկ պատրիարքության թեմերի մի մասը մնացել է սելջուկներին, ապա անցել Եգիպտոսի մամլուքների տիրապետության տակ (Հալեպ, Համա, Հոմս, Բաալբեկ, Դամասկոս, Խառան են):

Հայ եկեղեցին անմասն չի մնացել կաթոլիկ և Արևելքի մյուս քրիստոնյա համայնքների միջև միջեկեղեց. պայքարից: *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի* որոշ գործիչներ, *Ներսես Լամբրոնացու* ղեկավարությամբ, արդեն XII դ. 70-ական թթ-ից իրենց առջև նպատակ էին դրել Կիլիկիայում վերականգնել ոչ միայն Հայոց պետականությունը, այլև Հայոց կաթողիկոսի իշխանությունն ընդունելի դարձնել տարածաշրջանի բոլոր քրիստոնյա համայնքներին՝ առաջարկելով Ա-ի պատրիարքի իշխանությամբ օժտել Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսներին: Այդ առաջարկը 1178-ի Հռոմկլայի ժողովում ներկայացվել է բյուզ. եկեղեցուն, իսկ արդեն XIII դ. մի շարք վավերագրերում Հայոց կաթողիկոսն անվանվում է նաև Ա-ի պատրիարք:

Ազատ Բոզոյան

Ա. Ընդհանրական եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի է նաև իր նշանավոր աստվածաբան. դպրոցով, որը *Աստվածաշնչի* մեկնության մեթոդի (տես *Մեկնողական գրականություն*) և քրիստոսաբան. հարցերում հակաճառությունների ու պայքարի մեջ է եղել Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցի հետ: Ի տարբերություն Ալեքսանդրյանի, Ա-ի աստվածաբան. դպրոցը չի ունեցել հատուկ կամ պաշտոն. ուս. հաստատություններ. դրա ջատագովները հաճախ շրջել են քաղաքներում և քարոզել իրենց ուսմունքը: Չնայած Ա-ի հելլենիստ. հարուստ անցյալին, այնուամենայնիվ անտիոքյան աստվածաբան. ուղղության մեջ մեծ տեղ են գտել բուն սեմական պատկերացումներն ու աշխարհայացքը, հատկապես՝ ասոր. հասարակության տեղական և պատմ. առանձնահատկությունները:

Եթե Ալեքսանդրյան դպրոցին հատուկ էր նորպլատոնականությունը և միստիցիզմը, ապա անտիոքյան աստվածաբանությունն ուներ արիստոտելյան և պատմ. ուղղվածություն: Ս. Գրքի մեկնության անտիոքյան պատմաքերական. մեթոդը հակադրվել է ալեքսանդրյան այլաբան. մեթոդին: Ա-ի եկեղեցու հայրերը խուսափել են իրենց տեքստերը դժվարամատչելի հասկացություններով ու արտահայտություններով ծանրաբեռնելուց և դրանցում չեն քողարկել խորհրդավոր, առեղծվածային մտքեր: Անտիոքացիները բառացիորեն են բացատրել Աստվածաշնչի դժվար ըմբռնելի տեղիները՝ ընթերցողին հասկանալի դարձնելու նպատակով: Ա-ի դպրոցում գերիշխել է զգաստ, տրամաբան. մտածողությունը: Անտիոքյան աստվածաբանները կրոնագիտության միակ չափանիշ են համարել տրամաբանությունը, ձգտել իրենց դավան. տեսություններն անցկացնել մաքուր տրամաբանության ճանապարհով՝ հաճախ ընկնելով չոր բանական փիլ. (ռացիոնալիզմ) ծայրահեղությունների մեջ: Ա-ի ուղղությունը թեև լիովին չի մերժել այլաբանությունը, սակայն գերադասել է պատմ. մեթոդը և խստորեն քննադատել Հին և Նոր կտակարանների կամայական զուգորդումները: Ըստ անտիոքացիների, իսկական այլաբան. միտքը (որը կիրառել են ալեքսանդրացիները) խոսքերի մեջ չէ, այլ՝ խոսքերով արտահայտված իրականության, անձանց և դեպքերի մեջ: Ա-ի դպրոցի մի շարք ներկայացուցիչներ (*Հովհան Ոսկեբերան*, Թեոդորիտ), հավատարիմ մնալով անտիոքյան մեկնաբանության սկզբունքներին, յուրացրել են նաև Ալեքսանդրյան դպրոցի լավագույն կողմերը և տվել գիտ. մեկնությունների օրինակներ, որոնք ուղղափառ մեկնաբանության լավագույն նմուշներն են: Այդ իմաստով նրանց աշխատություններն առ այսօր նշանակալից արժեք են ներկայացնում Սուրբ Գիրքն ուսումնասիրողների համար: Հայ եկեղեցին, դավանության մեջ լինելով Ալեքսանդրյան դպրոցի հետևորդ, Աստվածաշնչի մեկնության մեթոդի հարցում հակվել է Ա-ի դպրոցին՝ հետևելով հատկապես Հովհան Ոսկեբերանին:

Ընդհանրական եկեղեցու պատմությունն ուղեկցվել է Ա-ի և Ալեքսանդրիայի աստվածաբան. դպրոցների պայքարով: Քրիստոսաբան. տարբեր, անգամ հակադիր համակարգերը, Ա-ի և Ալեքսանդրիայի ուղղությունների բախումը հող են նախապատրաստել IV–V դդ. դավանաբան. մեծ վեճերի համար: Ա-ի դպրոցի աստվածաբանները շեշտել են Քրիստոսի պատմական, մարդկային անձնավորությունը, Քրիստոսի մարդ լինելը: Սամոսատի, այնուհետև Ա-ի եպիսկոպոս (260–270) Պողոս Սամոսատցին, որը համարվում է Ա-ի դպրոցի հիմնադիրը, քարոզում էր, որ Քրիստոսը ծնվել է իբրև մարդ և ապա լցվել Լոգոսով, այսինքն նրա մեջ աստվածության երկրորդ անձն է բնակվել և կամքի միությամբ ու սիրո մշտնջենականությամբ մեկ դարձել Աստծո հետ: Նա ավելի բարձր է, քան մարդը, բայց աստվածացել է իր բարոյական զարգացման և

որդեգրության շնորհիվ: Պողոս Սամոսատցին առաջինն էր, որ առաջ է քաշել Քրիստոսի էության երկակիության գաղափարը: Թեև 268-ի Ա.-ի եկեղեց. ժողովը բանադրել և աթոռազրկել է Պողոս Սամոսատցուն, սակայն նրա համախոհները, մասնավորապես Լուկիանոս Սամոսատցին, շարունակել են քարոզել իրենց ուսուցչի վարդապետությունը: Ա.-ի դպրոցի ներկայացուցիչները, Քրիստոսի մեջ շեշտելով մարդուն («Խոստովանեսցուք զոր ի մարդումն Աստուած»), Քրիստոսին համարել են ամենակալ Աստծուն երկրպագակից մարդ երկու բնությամբ՝ Աստված առանձին, մարդն առանձին, նրանք գոյություն ունեն իրարից անջատ, մեկը՝ ճշմարտապես բնությամբ որդի, մյուսը, շնորհիվ որդեգրության՝ Աստված: Մարդ Քրիստոսը բնակարան, տաճար է եղել աստվածայինի համար: Մարիամը ոչ թե Աստվածամայր է, այլ աստվածության հետ միացած մարդու մայրը (Նեստոր): Ա.-ի և Ալեքսանդրիայի քրիստոսաբան. տարբեր մեկնակետերն արտահայտվել են հետևյալ բանաձևերով. «Մարդ, որն աստվածացել է», «Աստվածազգեստ մարդ» (Ա.-ի դպրոց) և «Ինքը Աստվածն է մարդ դարձել», «Մարդացյալ Աստված» (Ալեքսանդրիայի դպրոց):

Ի տարբերություն Ալեքսանդրիայի դպրոցի, անտիոքացիները, տարանջատելով Քրիստոսի երկու բնությունները, հանձին Հիսուսի տեսել են մի մարդու, որը ծնվել է մշտնջենական Բանից (Լոգոս) և նրա անբաժանելի մասն է: Դրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ նրանք ծիսակատարություններից և իրենց աստվածաբան. գրականությունից դուրս են թողել «Որդի» բառը: Ըստ Ա.-ի աստվածաբանության, աստվածային Բանն ընտրել է Հիսուսին որպես իր գործիք, որը, սակայն, զարգացել է զուտ մարդկային բարոյական ուղիով: Դա համարվել է Աստծուն մոտենալու հիմն. ճանապարհը, և այդ ամենը հարգանք՛ է ծնել մաքուր և անարատ դառնալու մարդկային ձգտումների ու ճիգերի հանդեպ: Այդ գաղափարների տրամաբան. շարունակությունն է եղել «ազատ ընտրության» վերաբերյալ պելագիականների ուսմունքը, որն էլ իր հերթին մեծ ազդեցություն է ունեցել Նեստորի վարդապետության վրա (տես *Նեստորականություն*): Նեստորականությունը Ա.-ի աստվածաբան. դպրոցի զարգացման վերջին փուլն էր: Ա.-ի դպրոցի աստվածաբանության որոշ սկզբունքներ ընկել են *Լևոնի տոմարի* և Քաղկեդոնի ժողովի քրիստոսաբան. համակարգերի հիմքում: IV դ. վերջին քառորդից մինչև V դ. կեսը եղել է Ա.-ի և Ալեքսանդրիայի դպրոցների ծաղկման շրջանը: Թեև IV դ. Ա.-ի դպրոցը տվել է արիոսական և *արիոսականությանը* հարող աստվածաբաններ (Եվսեբիոս Նիկոմեդացի, Նումերիոս, Եվսեբիոս Եմեսացի, Աետիոս Անտիոքացի, Եվնոմիոս Անտիոքացի և ուր.), որոնք կրել են նաև Լուկիանոս Սամոսատցու ազդեցությունը, սակայն ունեցել է նաև իր ուղղափառ գործիչները: Եվստաթեոս Անտիոքացին առաջինն էր արիոսականության դատապարտողներից, իսկ Հովհան Ոսկեբերանը հռչակվել է Ընդհանրական եկեղեցու սուրբ հայրերից: Ա.-ի դպրոցի IV–V դդ. նշանավոր աստվածաբաններից էին նաև Դիոդորոս Տարսոնացին, Թեոդորոս Մոպսուեստացին, Թեոդորետ Կյուրոսցին և ուրիշներ:

Ա.-ի, ինչպես և Ալեքսանդրիայի, Աթենքի աստվածաբան. դպրոցները փակվել են VI դ.՝ բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ի օրոք:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, Էջմիածին, 1908: Սագարդա Ն., Յոյն-Արեւելքի հին եկեղեցական աստուածաբանական գիտութիւնը իւր ծաղկման շրջանում, Էջմիածին, 1910: Поснов М.Э., История христианской церкви (до разделения церквей — 1054 г.), Брюссель, 1964; Свенцицкая И.С., Раннее христианство: страницы истории, М., 1989; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 1–2, 1975.

Արտաշես Ղազարյան

ԱՆՏՈՆ, սուրբ Անտոն (ծ. թ. անհտ – 342/355), ճգնավոր-կրոնավոր, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, 302-ին Կեսարիայից Հայաստան գալով, ձեռնադրել և իր հետ բերել է նաև ազգությամբ հույն Ա. և *Կրոնիդես* ճգնավորներին:

Ա. և Կրոնիդեսը գործել են Տարոնի Իննակըյան բարձունքի Գիսանեի մեհյանի տեղում Գրիգոր Ա Լուսավորչի հիմնած *Մշո Ս. Կարապետ վանքում*: Այստեղ հաստատել են միաբանական ուխտ, վանահայր նշանակել իրենց աշակերտներից Եպիփանին, որը միաժամանակ Տարոն գավառի առաջնորդ Զենոբ Գլակի տեղապահն էր: Ա. և Կրոնիդեսը շուրջ 15 տարի գործել են Մշո Ս. Կարապետ վանքում, ապա մոտ 40 տարի ճգնել շրջակա անտառներում:

Ա.-ի գերեզմանը մատնանշվում է Մշո Ս. Կարապետ վանքին մերձ մի մատուռում: Հայ եկեղեցին ս. Ա.-ի և ս. Կրոնիդեսի հիշատակը նշում է Խաչվերացի 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը, տոնելի մյուս հայ ճգնավորների հետ: Թեև չկա նրանց նվիրված առանձին շարական, բայց *Յոթը խոտաճարակներին* նվիրված շարականում հիշատակվում են նաև նրանք.

«Սուրբ երջանիկ երկնահանդես,
Ճգնող Անտոն, Կրոնիդես.
Ի հողանիւթ ծնեալ զարմէս՝
Գերազանցեալ ի բնութենէս...»:

Գրկ. Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, 3 հրտ., Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ԱՇԽԵՆ, սուրբ Աշխեն (ծ. և մ. թթ. անհտ), IV դարի վկա, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ, Հայոց թագուհի: *Տրդատ Գ Մեծ* թագավորը նրան կնության է առել թագավորական տոհմից (Ա. դուստրն էր ալանների թագավոր Աշխադարի) և հռչակել Արշակունի: Ա. արքայազրոջ՝ *Խոսրովիդուխտի* հետ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* քարոզչությամբ ընդունել է քրիստոնեություն, վարել առաքինազարդ կյանք: Հայսմավուրքների վկայությամբ, կյանքի վերջին տարիներին, հետևելով ամուսնու օրինակին, հրաժարվել է արքունական ճոխ կյանքից, առանձնացել ու ճգնել:

Հայ եկեղեցին ս. Ա.-ի, ս. Տրդատի և ս. Խոսրովիդուխտ կույսի հիշատակը տոնում է միասին՝ Հոգեգալուստին հաջորդող 5-րդ կիրակիի նախընթաց շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Յայսմաւուրք, Կ/Պ, 1730, էջ 323: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, 3 հրտ., Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գումարվել են IV–V դարերում, Մեծ Հայքի Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում, դավանական, եկեղեցականոնական խնդիրների քննարկման համար: Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ, Աշտիշատը եկեղեց. ժողովների գլխ. վայրն էր IV դ.: *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսը Կեսարիայում օծվելուց հետո հրամայել է բոլոր եպիսկոպոսներին հավաքվել Աշտիշատում, ինքն էլ գնացել է այնտեղ: Թե ի՛նչ հարցեր է քննարկել ժողովը, պատմիչները տեղեկություններ չեն հաղորդում:

Երկրորդ ժողովը գումարվել է 356-ին, Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, եպիսկոպոսների և ավագ իշխանների մասնակցությամբ, Հայոց Արշակ Բ թագավորի (350–368) օրոք: Ժողովը եղել է կանոնադիր, սահմանել կանոնական որոշումներ: Որոշ չափով սահմանափակել է ժողովրդից գանձվող հարկերը, ամրապնդել եկեղեցու տնտ. և քաղ. ազդեցությունը: Հայաստանում քրիստ. կրոնն արմատավորելու համար սահմանել է բոլոր գավառներում հիմնել հուն. և ասոր. դպրոցներ (Հայաստանում IV դ. ուսուցումը կատարվել է այդ լեզուներով), արգելել պարսկ.-ի ուսուցումը, փակել զրադաշտական ատրուշաններն ու մոգության դպրոցները: Ժողովը կանոնադրությամբ արգելել է հեթանոս. որոշ սովորույթներ՝ մերձավոր ազգականների ամուսնությունը, մեռելների վրա մոլեգին լացն ու կոծը ևն: Նախատեսել է բացել որբանոցներ, հիվանդանոցներ, անկելանոցներ, աղքատանոցներ, որոնց խնամատարությունը կատարվելու էր ավաններից ու ագարակներից գանձվող հատուկ հարկերի հաշվին:

Երրորդ ժողովը գումարվել է 435-ին, *Սահակ Ա Պարթև* կաթողիկոսի և *Մեսրոպ Մաշտոցի* նախաձեռնությամբ՝ *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի* (431) որոշումները պաշտոնապես ընդունելու, ինչպես նաև Հայաստանում տարածվող *նեստորականության* հետ կապված մի շարք խնդիրներ լուծելու համար: Ըստ Կորյունի, Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները Եփեսոսից իրենց հետ բերել են ժողովի որոշումներն ու կանոնները, Աստվածաշնչի հայ. թարգմանության օրինակը և ներկայացրել ժողովին: Ժողովը նախ ընդունել է Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի դավան. որոշումներն ու վեց կանոնները, ապա զբաղվել նեստորականության խնդրով: Եփեսոսի ժողովում բանադրված նեստորականները, Բյուզ. կայսրությունում հալածվելով, ամրապնդվել էին Պարսկաստանում, որտեղ շուտով նեստորականությունը հռչակվել է Պարսից եկեղեցու պաշտոն. դավանանք: Նեստորի կողմնակիցները եռանդուն գործունեություն են ծավալել նաև Հայաստանում. նեստորականության հիմնադիր հայրեր համարվող Դիոդորոս Տարսոնացու և Թեոդորոս Մոպսուեստացու գրվածքները թարգմանել են հայերեն, ասոր., պարսկ. և տարածել: Մելիտինեի Ակակիոս և Եդեսիայի Ռաբուլաս եպիսկոպոսները գրով զգուշացրել են Հայոց կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներին ու նախարարներին չընդունել հերձվածող և

նեստորական վարդապետության ուսուցիչ Մոպսուեստացու գրքերը: Մինչդեռ Կիլիկիայի եպիսկոպոսներն ամբաստանել են Ակակիոսին և Ռաբուլասին՝ նրանց այդ վարվելակերպը համարելով ոչ ճշմարիտ և անձն. վրեժխնդրությունից մղվող արարք: 435-ի ժողովը որոշել է դիմել Կ. Պոլսի Պրոկղ պատրիարքին և կաթողիկոսի թղթով ու Մոպսուեստացու գրվածքներով նրա մոտ ուղարկել երեցներ Ղևոնդին ու Աբելին՝ կամենալով պարզել ճշմարտությունը: Պրոկղը նույն թվին Անտիոքի Հովհաննես պատրիարքի նամակի հետ ուղարկել է նեստորական վարդապետությունը դատապարտող և եփեսոսյան դավանությունը պաշտպանող իր պատասխան թուղթը, որն էլ ընդունել են հայերը:

Աշտիշատի 435-ի ժողովը մեծ նշանակություն է ունեցել Հայաստանում նեստորականությունը պաշտոնապես մերժելու և կյուրեղեփեսոսյան դավանության դիրքերի վրա կանգնելու գործում:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Փ ա վ ս տ ո ս Բ ո ւ զ ա ն դ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Մ ո վ ս ե ս Խ ո ր ե ն ա ց ի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1997: Կ ո ր յ ու ն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Ե., 1994: Ա դ ո ն ց Ն., Մաշթոց և նրա աշակերտները. ըստ օտար աղբյուրների, Վնն., 1925: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատմաբանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971, էջ 331–345:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Նշանակում է զղջալ կատարած հանցանքի, սխալի համար և մեղքը քավել: Կոչվում է նաև խոստովանանք: Ա. արդարության և մաքրության խորհուրդն է, որով մեղավորին իր ճշմարիտ ու գիտակից զղջումով և անկեղծ խոստովանությամբ մեղքերի թողություն է շնորհվում: Հին կտակարանում գոյություն ունեցող Ա-յան (Հովել 2.12) և խոստովանանքի (Թվեր 7.58, Ղևտ. 5.4–10) գաղափարին Հիսուս Քրիստոսն ավելի մեծ նշանակություն է տվել և հոգևոր կյանքի վերածել: Նրա խոսքերը Ա-յան մասին բազմիցս վկայված են Նոր կտակարանում. «Ապաշխարեցեք, որովհետև երկնքի արքայությունը մոտեցել է» (Մատթ. 4.17), «Եթե չապաշխարեք, ամենքդ էլ նույնպես պիտի կորչեք» (Ղուկ. 13.3), «Ուրախություն կլինի երկնքում մի մեղավորի համար, որն ապաշխարում է, քան իննսունինը արդարների համար, որոնց ապաշխարություն պետք չէ» (Ղուկ. 15.7) ևն: Քրիստոսն Ա-յան խորհուրդը կատարելու իրավունքը տվել է առաքյալներին և նրանց հաջորդ եկեղեցականներին (Հովհ. 20.21–33):

Ա-յան խորհրդի պայմանները երեքն են. առաջինը անկեղծ, ճշմարիտ և գիտակից զղջումն է գործած մեղքերի համար: Երկրորդը խոստովանությունն է՝ գործած մեղքի ընդունումը: Խոստովանությամբ մեղավորը ստանում է մեղքերի թողություն (արձակում). «Նախ դու խոստովանիր քո անօրենությունները, որ արդարացվես» (Եսայի 43.26): Առաքյալների ժամանակ հավատացյալներն իրենց հանցանքները խոստովանել են և իրար պատմել. «Ձեր մեղքերը միմյանց խոստովանեցեք և միմյանց համար աղոթք արեք, որպեսզի բժշկվեք» (Հակոբ. 5.16): Ա-յան երրորդ պայմանը հատուցումն է կամ կրած պատիժը, որը եկեղեցին սահմանում է հանցանքների ծանրությանը համապատասխան՝ հոգեպես վերաշինվելու համար:

Քրիստ. եկեղեցու առաջին դարերի խոստովանությունը հիմնականում հրապարակային էր, երբեմն՝ առանձնական կամ անհատական: Հետագայում առավելապես գործածվել է անհատ. խոստովանությունը: Կաթոլիկ եկեղեցում ապաշխարողն իր մեղքերն առանձնաբար խոստովանում է հոգևորականին: Այդպես է եղել նաև Հայ եկեղեցում: Դվինի Բ եկեղեց. ժողովի (554) ԺԹ կանոնի համաձայն, կարգալույծ է արվել այն քահանան, որն իրեն ծածուկ խոստովանած մեղքերը հայտնել է ուրիշին: Իսկ նույն ժողովի ԺԸ կանոնը արգելել է քահանաներին վարձ վերցնել խոստովանողից:

Հետագայում Հայ եկեղեցում անհատ. խոստովանությունը փոխարինվել է հրապարակային կամ հավաքական խոստովանությամբ: Հրապարակային խոստովանության ձև է Հայ եկեղեցում պատարագիչ եկեղեցականի՝ ս. *Պատարագից* առաջ, նախքան խորան բարձրանալը ներկաներից հրապարակավ թողություն խնդրելը. «Խոստովանիմ առաջի Աստծո և առաջի Տեր, հարք և եղբարք, զամենայն մեղս, զոր գործեալ եմ...» (Ժամագիրք): Հրապարակային խոստովանությունը ժողովրդի ներկայությամբ անձն. մեղքերի հայտարարությունն է: Հոգևորականների համար ևս պարտադիր է խոստովանությունը:

Համաձայն Հայ եկեղեցու վարդապետության, խոստովանությունը կատարվում է եկեղեցում, Աստծո պաշտոնյայի՝ խոստովանահոր առաջ: Միայն ձեռնադրված եկեղեցականն է, որ իրավունք ունի մեղքերի թողություն տալու: Նախքան հաղորդությունը հավատացյալները ծնկի են գալիս քահանայի առաջ, և նրանցից մեկը կամ քահանան ընթերցում է Ժամագրքի սկզբում «Զղջման» վերնագրով մեղանների շարքը, որը սկսվում է «Մեղա Ամենասուրբ Երրորդության» աղոթքով: Մնացածները յուրաքանչյուր բաժնի ավարտին «Մեղա Աստծո» խոսքերն են կրկնում: Քահանան ի պատասխան ասում է. «Աստված թողություն շնորհեսցե»: Ապա ընթերցվում են Ա-յան սաղմոսները: Քահանան աղոթում է, որ Աստված լսի մեղավորի աղաչանքն ու խոստովանությունը՝ դարձնելով նրան Սուրբ Հոգու տաճար: Ընթերցում է Եսայի մարգարեից 1.16–20, Եզեկիելից՝ 18.21–23, Եփեսացիների թղթից՝ 6.10–24 համարները և «Անառակ որդու» առակը (Ղուկ. 15.11–32), որից հետո արևմուտք դառնալով՝ երեք անգամ արտասանում է «Հրաժարիմքը»: Այնուհետև բոլորը շրջվում են դեպի արևելք և ասում դավանության խոստովանությունը՝ «Հավատամքը»: Այդ ամենից հետո միայն ապաշխարողը, մաքրված և թողություն ստացած, պատրաստվում է հաղորդություն ստանալու:

Հայ եկեղեցին շաբաթվա մեջ երկու օր՝ չորեքշաբթի և ուրբաթ, որոնք պահոց օրեր են (տես *Պահք*), համարում է նաև Ա-յան օրեր: *Մեծ պահքը* նաև Ա-յան շրջան է: Նախկինում Հայ եկեղեցին Ա-յան հատուկ օր ուներ, որն Ավագ հինգշաբթին էր (տես *Ավագ շաբաթ*), երբ կատարվում էր «Կարգ ապաշխարողաց» և երբ տեղի էր ունենում Պաժամերգությունը, ապա տեղի էր ունենում Պատարագ՝ ի հիշատակ ս. *Հաղորդության* խորհրդի հաստատման:

Գրկ. Զ ե պ ե յ ա ն Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները (Կանոնագիտական նկատառումներ), Անթիլիաս, 1988: Ս ա ր գ ս յ ա ն Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», հ. 1, 1992, էջ 72–77:

ԱՊԱՐԱՆԻՑ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Մոկք նահանգի Միջա գավառում (հետագայում՝ Մամռտանք), Սարիխաչ լեռան հարավարևմտյան լանջին: Ըստ ավանդության՝ հիմնադրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Ա. Ս. Խ. վ. հիշատակվում է X դարից. եղել է Մոկաց աշխարհի եպիսկոպոսանիստ վանքը: Մոտ 950-ին վանահայր Դավիթը կառուցել է վանքի Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցին, վախճանվելուց հետո թաղվել եկեղեցու խորանում, իսկ նրա գերեզմանի հողը համարվել է բուժիչ ու հրաշագործ:

Արտաքուստ ուղղանկյուն, ներսից եռախորան, գմբեթավոր հորինվածքով եկեղեցին կառուցված է քարի ու աղյուսի զուգակցումով: Հվ-ից կից է թաղածածկ մատուռը, որը դռնով հաղորդակցվում է եկեղեցու հվ. խորանին:

Դավթի ազգական և նրան հաջորդած վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսը մոտ 970-ին կառուցել է վանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա՝ խոշոր, թաղածածկ եկեղեցին և նրան հս-ից կից Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Եկեղեցու շինարարության համար միջոցներ հայթայթելու նպատակով Ստեփանոս եպիսկոպոսը վանքի հռչակավոր հողից ուղարկել է Կոստանդնուպոլիս: Հողի գործած հրաշքներից տպավորված բյուզ. Վասիլ II կայսրը, նյութ. օժանդակությունից բացի, Ա. Ս. Խ. վ-ին նվիրել է ոսկեզօծ և մարգարտազարդ ս. Խաչի երկդռնանի տապանակը, որի մեջ զետեղված էին Կենաց փայտի և Փրկչի փշե պսակի մասնիկներ, Աստվածածնի հանդերձից մի կտոր և այլ մասունքներ: Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարության ավարտին կառուցել են վանքի Ս. Առաքելոց, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և Ս. Աբդլմսեհ մատուռները:

983-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցու օծմանը ներկա են եղել բազմաթիվ եպիսկոպոսներ, իշխաններ, Վասպուրականի արքայազն եղբայրներ Աշոտը, Գուրգենը, Սենեքերիմ Հովհաննեսը: Օծման շքեղ հանդեսին ս. Խաչի տապանակը Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցուց տեղափոխել են նորակառույց Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Հանդեսին ներկա Գրիգոր Նարեկացին Ստեփանոս եպիսկոպոսի խնդրանքով գրել է Ա. Ս. Խ. վ-ի պատմությունը և ս. Խաչին նվիրված ներբող, նկարագրել Ս. Աստվածածին եկեղեցու փառավոր նկարները, գեղեցիկ քանդակները, շքեղ սպասքն ու վարագույրները:

XI դ., ապահովության համար, ս. Խաչը տեղափոխել են Աղթամարի վանք: 1441-ին վանահայր Հովհաննես վարդապետը մասնակցել է Էջմիածնի ազգ-եկեղեց. ժողովին և կաթողիկոս. ընտրությանը: XV–XVII դդ. վանքում գործել է գրչության կենտրոն, որից բազմաթիվ ձեռագրեր են պահպանվել: XVI դ. վանահայր Սիմեոն վարդապետը տաղաչափել է Մամիկոնյաններին ու Պահլավունիներին նվիրված վիպասանությունը, գրել վանքի պատմությունը:

XVII դ. Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել են (քարից և աղյուսից) քառամույթ գմբեթավոր գավիթ: 1638-ին նորոգել են Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքը: 1651-ին վանահայր Սիմեոն վրդ. Ապարանցին կառուցել է վանքի պանդոկը (չի պահպանվել), գրել 24 տնից բաղկացած տաղ՝ նվիրված Ա. Ս. Խ. վ-ին, 1664-ին կառուցել Ապարանք գյուղի ծխական եկեղեցին: 1762-ին վանքի եկեղեցիների գմբեթներին լույս է ճառագել, որը տևել է մի քանի օր և մեծ ուխտագնացության առիթ հանդիսացել: XIX դ. վանքն ունեցել է 27 արտ, ջրաղաց, ձիթհանք: 1895-ին շրջակայքի քրդերը կողոպտել են վանքի սպասքը, ձեռագրերը, սրբությունները, քանդել Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցու գմբեթը և վանական շինությունները:

Գրկ. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1827: Ճերենց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՊՈՂԻՆԱՐԻԶՄ, հերետիկոսական ուսմունք, ըստ որի՝ Քրիստոսի մեջ մարդկությունը չունի բանական հոգի, և Բանն Աստված ընդամենը միավորվել է շնչավոր մարմնի հետ: Աստվածաբան. մտքի պատմության մեջ քրիստոսաբան. հարցն իր ողջ սրությամբ առաջ է քաշվել այս ուսմունքով: Հիմնադիրն է Ապողինար Լաոդիկեացին (մահ. մոտ 392-ին), որը նախապես եղել է Նիկիական հավատի պաշտպաններից մեկը և բարձր գնահատվել մասնավորապես *Աթանաս Ալեքսանդրացու* և *Բարսեղ Կեսարացու* կողմից:

Ապողինարը փորձում էր պարզել այն հանգամանքները, որոնց դեպքում Բանի մարմնացումն իսկապես կլիներ Աստվածության և մարդկության կատարյալ միություն՝ Քրիստոսի անձի կատարյալ միակության դեպքում: Նա ընդունում էր մեկ դեմք, մեկ անձ և մեկ բնություն հետևյալ կերպ. «Աստված և մարդ կազմեցին մեկ բնություն՝ բարդ և բաղադրյալ», և «երկու կատարյալներից» չի կարող կազմվել «կատարյալ միություն»: Եթե Աստված կատարելապես միանար մարդու հետ՝ միտք, հոգի և մարմին ունեցող, ապա կմնար չլուծված երկվություն: Ավելի ստույգ, եթե Բանը վերցներ մարդկային միտքը՝ ազատության և ինքնիշխանության սկիզբը, ապա Ապողինարին թվում էր, որ իսկական միացում չէր լինի, այլ կստացվեր երկու կենտրոն և երկու սկիզբ: Ուստի մարմնավորման հիմն. նպատակը տեղի չէր ունենա. Աստված չէր մեռնի ինչպես մարդ, այլ ոմն մարդ կմեռներ: Բացի այդ, մարդկային միտքը, պահպանելով իր ազատությունը և «ինքնաշարժությունը», չէր կարող հոգու մեջ հաղթահարել մեղքի թթխմորը: Դա հնարավոր էր միայն աստվածային մտքի համար: Ըստ այդմ՝ Ապողինարը բացառում էր մարդկային էության ամբողջականությունը մարմնացյալ Բանի մեջ և պնդում, որ «միտքը» միացման ժամանակ չէր վերցվել, և նրա տեղը զբաղեցրել էր Բանը՝ միանալով շնչավորված մարմնի հետ: Կատարվել է մարմնավորում և ոչ թե մարդացում: Ապողինարը համարում էր, որ Քրիստոսի շնչավորված մարմինն անբաժանելիորեն «էակցվեց» և «սերտաճեց» Բանի հետ, որը նրա մեջ դարձավ գործունեության սկիզբ և վերափոխվեց գոյության մի նոր կերպարի՝ «բաղադրյալ, մարմնավորված և աստվածային բնության միավորությամբ»:

Ա. դատապարտվել է Ալեքսանդրիայի 362-ի և մի շարք եկեղեց. ժողովների, ինչպես նաև 381-ի *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* կողմից: Ա. սուր քննադատության են ենթարկել *եկեղեցու հայրերը*: IV դ. 70-ական թթ. է վերաբերում անանուն հեղինակի «Ընդդէմ Ապողինարի» երկհատոր գրվածքը, որը զետեղվել է Աթանաս Ալեքսանդրացու երկերում: Նշանավոր է Բարսեղ Կեսարացու «Ընդդէմ Ապողինարի» հակաճառությունը:

Բան Աստծո մարդացումը, ըստ Բարսեղ Կեսարացու, «երկու կատարյալ գոյացությունների միավորում» է, որը նա բնորոշել է «տնօրէնութեան միաւորութիւն» կարևոր եզրով: Աստված քաղցեց, ծարավեց, հոգնեց, արտասվեց, խաչվեց, չարչարվեց տնօրենության միավորությամբ և ոչ թե՝ աստվածային բնությամբ: Նույնպես և մարդկային մարմինը, հոգին, միտքը բնությամբ մարդկային են, սակայն տնօրենության միավորությամբ՝ աստվածային, ուստի անապական են և անմեղ: Մարդկության կատարելությունը Քրիստոսի մեջ կարևոր է փրկաբանական տեսանկյունից: Աստված կատարելապես մարդացավ, այսինքն՝ վերցրեց մարդկային բնության ամբողջականությունը, որպեսզի մեր փրկությունը լինի կատարյալ և ամբողջական: Եթե Քրիստոսի մարդեղությունը թերի է կամ ոչ իրական, ապա իրական չէ մարդու փրկությունը: Աստծո մարմնավորման ողջ խորհուրդը չի կարելի սահմանափակել մարմին հագնելով, և Աստծո մարդասիրությունը՝ մարմնասիրությամբ: Եթե մարմինն անձնավոր չէ, ապա այլևս մարդկային չէ, քանզի առանց բանական անձով անձնավորվելու՝ մարդկային մարմին գոյություն ունենալ չի կարող: Մարմինը մարմին է և անձը՝ անձ. միայն բանական անձի մարմնացումով և մարմնի անձնավորումով է կայանում մարդկային բնությունը:

Ա., որպես քրիստոսաբան. ծայրահեղություն, իրենից ներկայացնում է, այսպես կոչված՝ մարդաբանական առնվազություն (մինիմալիզմ): Ա-ի քննադատությանը զուգահեռ առաջ է քաշվել (հատկապես Բարսեղ Կեսարացու, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Գրիգոր Նյուսացու* կողմից) նաև եզրերի սահմանման հարցը. հարկ էր զանազանել և սահմանել «բնություն», «դեմք», «անձ» եզրերը և հստակ լուսաբանել Աստծո և մարդու միության խորհուրդը:

Ա. պատմ. շարունակություն չի ունեցել: Ապողինար Լաոդիկեացու աշակերտների և հետևորդների զգալի մասը վերադարձել է եկեղեցի:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717: Տիմոթեոս Ալեքսանդրացի, Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի, Էջմիածին, 1908: Կնիք հաւատոյ, Էջմիածին, 1914: Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Спасский А. А., Историческая судьба сочинений А. Лаодикийского, Сергиев Посад, 1895; Болотов В.В., Лекции по истории древней церкви, т. 4, М., 1994; Lietzmann H., Apollinaris von Laodicea und seine Schule. Texte und Untersuchungen, Tubingen, 1904; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 1, 2, 1975.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԱՊՐԱԿՈՒՆԻՍԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Երնջակ գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Ջուլֆայի շրջանում) Երնջակ գետի աջ ափին, Ապրակունիս գյուղի Մաղամոտ, սարավանդի վրա: Հիմնադրել է Մաղաքիա Ղրիմեցի վարդապետը 1381-ին: Աշակերտներ հավաքելով՝ հրավիրել է *Հովհան Որոտնեցուն* ու *Գրիգոր Տաթևացուն* և վանքում հիմնադրել Ապրակունյաց բարձրագույն տիպի դպրոցը, որի առաջին րաբունապետն է դարձել Հովհան Որոտնեցին: Վանքի շինարարությունն ավարտել է Գրիգոր Տաթևացին, որը Հովհան Որոտնեցու մահից հետո՝ 1386-ին փոխարինել է նրան որպես րաբունապետ, իսկ 1391-ին, Լենկթեմուրի արշավանքի պատճառով, ստիպված հեռացել է Երնջակից: XV–XVI դդ. Ա. Ս. Կ. վ. և նրա դպրոցն անկում են ապրել, XVII դ. եկեղեցին ու մյուս շինություններն արդեն եղել են խարխուլ վիճակում: 1655-ին Եսայի ու Ղազար վարդապետները նոր եկեղեցի են կառուցել՝ քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, բազմանիստ խորանի երկու կողմերում երկհարկ ավանդատներով: Ս. Կարապետ եկեղեցու հիմն. ծավալը կառուցված է սրբատաշ բազալտից, իսկ բարձր, սլացիկ թմբուկով գմբեթը՝ աղյուսից: Հարդարանքի տարրերն են պատերի ստորին մասի բազմագույն, շախմատաձև շարվածքը և դեկորատիվ կամարաշարը: Եկեղեցու խորանի վերևի արձանագրության մեջ նշված է ճարտարապետի անունը՝ Դավիթ ուստա: Արմ. ճակատին 1664–1666-ին կցել են եռակամար գավիթ-սրահ (այժմ՝ ավերակ): Հվ-ից կից է թաղածածկ, երկար Ս. Ստեփանոս մատուռը, որը, ըստ չափածո շին. արձանագրության, 1714-ին կառուցել է շոռոթեցի վաճառական Խոջա Այվազը: 1705-ին Նախիջևանցի պարոն Աղամալը Ս. Ստեփանոս մատուռի տանիքին երկհարկ զանգակատուն է կառուցել: Ս. Կարապետ եկեղեցու ներսը Նաղաշ Հովնաթանի որդիներ Հարությունը և Հակոբը 1740-ին զարդարել են բարձրարվեստ որմնանկարներով. պահպանված հատվածներից արժեքավոր են Աստվածածնի, Պողոս և Պետրոս առաքյալների դիմապատկերները:

Ա. Ս. Կ. վ. XIV–XVIII դդ. եղել է հոգևոր, մշակութ. և գրչության կենտրոն: Այդտեղի ձեռագրերից առանձնանում է Հակոբ գրչի 1386-ին ընդօրինակած «Ժողովածու բանից Գրիգոր Նարեկացվո, Գրիգոր Տղայի և այլոց»-ը: Վանքը եղել է նաև օձի խայթոցը բուժող հայտնի ուխտատեղի: Ա. Ս. Կ. վ-ում պահվել են ս. Կարապետի և ս. Հովհան Ոսկեբերանի մասունքները, «Հազարափրկիչ» խաչը, որը համաճարակների ժամանակ թափորով տարել են ախտահարված վայրերը (օր., 1878-ին՝ Ագուլիս):

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Սեդրակյան Ա., Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ, 1872: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Սմբատյանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Կարապետ վանից Երնջակա և շրջակայից նորա, Տփխիս, 1904: Այվազյան Ա., Աբրակունիսի Սուրբ Կարապետ վանքը, «Էջմիածին», 1976, № 7:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՁ, աստվածաշնչյան և կրոնածիսական նշանակությամբ՝ 1. արարչական Ձեռք. օրհնության, աստվածային հաճության նշանակ. բարու խորհրդանիշ. աստվածային զորության, իշխանության ցուցիչ: Աստծո մասին Դավիթն ասում է. «... Իր Աջն ու իր սուրբ բազուկը փրկեցին նրան» (Սաղմ. 97.1): Ա. հասկացությունն Աստվածաշնչում հանդես է գալիս նաև այլ նրբիմաստներով, սակայն հիմնականում ըմբռնվում է որպես Աստծո Ա.: Ընդ որում եբրայերենում Ա. նշանակում էր նաև հարավ, իսկ ձախը՝ հյուսիս:

Կարմիր ծովով անցնելուց հետո Մովսեսն ու իսրայելացիները փառաբանում են Աստծուն՝ ասելով. «Քո աջը, Տե՛ր, զորությամբ փառավորվեց, քո աջը, Տե՛ր, խորտակեց թշնամուն» (Ելք 15.6):

Աստծո Ա. խորհրդանշում է Հիսուսին: Հիսուսի համբարձման վերաբերյալ Մարկոս ավետարանիչը գրում է. «Եվ ինքը Տեր Հիսուս, նրանց հետ խոսելուց հետո, դեպի երկինք վերացավ և նստեց Հոր աջ կողմը» (Մարկ. 16.19):

Աստվածաշնչում բազմաթիվ են Աստծո Ա-ի հիշատակումները՝ որպես խորհրդանիշ զանազան իրողությունների. Աստծո արարչագործության (Եսայի 48. 13), Աստծո զորության (Ելք 15. 6, Սաղմ. 21.8), պատվի, մեծարման (Սաղմ. 44.10, Մատթ. 25.34, Գործք 7.55), եղ-մասնավոր օրհնության (Ծննդ. 48. 14), եղբայրական սիրո (Գաղատ. 2.9), թշնամության (Սաղմ. 108.6, Զաքարիա 3.1), երդման [Հայտն. 10.5–6, Ծննդ. 14. 22 ևն (իսկ երդմնազանց մարդու ձեռքը համարվում է «մեղսագործ աջ», Սաղմ. 143. 8)]:

Աստծո Ա. սրբապատկերներում առկա է իբրև օրհնության խորհրդանիշ՝ ձեռք, որը երևում է բացված երկնքից:

2. Ա., որպես օրհնության և զորության փոխանցման միջոց, Աստծո կամեցողությամբ տրված է նաև Աստծո սիրելիներին (նահապետներ, մարգարեներ, առաքյալներ): Այսպես, Աստվածաշնչում Հակոբն օրհնում է իր որդու՝ Հովսեփի որդիներին՝ իր աջ ձեռքը դնելով Եփրեմի, իսկ ձախը՝ Մանասեի գլխին (Ծննդ. 48.12–16): Իսկ սրանից էլ առաջ Աբրահամն իր որդու՝ Իսահակի համար կին բերելու մեկնող ծառային երդվեցնում է՝ վերջինիս ձեռքը դնել տալով իր ազդրի տակ. խորհրդանշական արարողություն, որն, անշուշտ, ունի հատուկ իմաստ (Ծննդ. 24.3–5, 9): Ձեռքն օրհնվելու ենթակա անձի գլխին դնելու, Ա-ով օրհնելու բազում դեպքեր է վկայում Սուրբ Գիրքը. «Նավեի որդի Հեսուն լցվեց իմաստության հոգով, որովհետև Մովսեսն իր ձեռքը դրել էր նրա վրա...» (Երկրորդ օրենք 34.9), «Եվ ձեռքը դրեց նրա վրա, ու նույն ժամին հիվանդը ուղղվեց և Աստծուն փառք էր տալիս» (Ղուկ. 13.13), «Այն ժամանակ ձեռքները դրեցին նրանց վրա, և նրանք Սուրբ Հոգին ստացան» (Գործք 8.17) ևն:

Տես նաև *Ձեռնադրություն*:

3. Եկեղեցիներում որպես սրբություններ պահպանվում են սուրբ առաքյալների և հայրապետների մետաղե Ա-երը: Հայ եկեղեցու սրբություններից են *Լուսավորչի Աջը*, *Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալների, *Հակոբ Մծբնացու* և մյուս սուրբերի Ա-երը՝ նրանց մասունքներով հանդերձ (տես *Մասունք* սրբոց), որոնք պահպանվում են Ս. Էջմիածնի վանքի թանգարանում: Սուրբերի Ա-երը նշանակ են տվյալ եկեղեցու շնորհաբաշխության:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.7, 3–4-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ԱՁԱՊԱՀՅԱՆՆԵՐ, իշխանական տոհմ Կիլիկյան Հայաստանում: Ժառանգաբար պահպանել են կաթողիկոս. իշխանության խորհրդանիշ համարվող Սրբազան Աջերը (ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի, ս. Սեղբեստրոսի, ս. Նիկողայոս Սքանչելագործի, ս. Պարսամի) և այլ սրբություններ: Այստեղից էլ՝ տոհմի անունը:

Ձեռագիր հիշատակարաններում արձանագրված ավանդության համաձայն, գերդաստանը սերել է Հեթում Բ թագավորի եղբայր Հովհաննեսից: 1292-ի հուլիսի 28-ին եգիպտ. զորքերը, գրավելով Հռոմկլան, գերեվարել են *Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցի* կաթողիկոսին և տարել կաթողիկոս. բոլոր սրբություններն ու թանկարժեք անոթները: Մի քանի տարի հետո, մեծ ջանքերի գնով, Հեթում արքային ու Հովհաննես Արքաեղբորը հաջողվել է վերադարձնել սրբությունների մի մասը, որոնց թվում՝ նաև սրբազան Աջերը: Հետագայում, նման դեպքերից խուսափելու համար, դրանք հանձնվել են ի պահպանություն Հովհաննես Արքաեղբորն ու իր հաջորդներին: Այսպես հիմնվել է Աջապահյան տոհմը, որը մեծ դեր է կատարել Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք Սսի, մասնավորապես՝ Կիլիկիայի կաթողիկոսության (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*) եկեղեց., վարչ., հոգևոր կյանքում: 1731-ին Հուսիկ քհն. Աջապահյանը մեկնել է Կ. Պոլիս և սուլթանից ստացել Կիլիկիայի կաթողիկոսության հրովարտակը, որով Ա-ին իրավունք է տրվել տնօրինելու կաթողիկոսության գահը: 1731–1866-ին, անընդմեջ, կաթողիկոս են օծվել Ա-ի Սսի ճյուղի ներկայացուցիչները հետևյալ հաջորդականությամբ.

Ղուկաս Ա (1731–37), Միքայել Ա (1737–58), Գաբրիել Ա (1758–70), Եփրեմ Ա (1771–84), Եղիազար Ա (1772, անվավեր), Թեոդորոս Ա (այլ ցանկերում՝ Թորոս Գ, 1784–96), Կիրակոս Ա Մեծ (1797–1822), Եփրեմ Բ (1823–33), Միքայել Բ (1833–55), Կիրակոս Բ (1855–66):

Աջապահյան տոհմի կաթողիկոսները (Ղուկաս Ա., Միքայել Ա., Կիրակոս Ա.) ծավալել են շին., վարչ., հոգևոր-մշակութ. և կրթ. մեծ գործունեություն: Գրական գործունեությամբ աչքի է ընկել Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսը:

1860-ի *Ազգային սահմանադրությամբ* սահմանափակվել են Ա-ի իրավունքները, թեև, համաձայն գերդաստանի սրբագործված ավանդության, Ա-ի ժառանգներն իրենց տիրական ներկայությունը պահել են Կիլիկիայի կաթողիկոս. աթոռի միաբանության շարքերում: Մեծ եղեռնի տարիներին նրանք նույնպես ենթարկվել են ջարդի և տեղահանության: Փրկվածները բնակություն են հաստատել Լիբանանում, որտեղից էլ հետագայում սփռվել են այլ երկրներ:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, 3, ԿՊ-Երուսաղեմ, 1914, 1927: Կյուլեսերյան Բ., Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիո, Անթիլիաս, 1939:

Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան

ԱՌԱՋԱՎՈՐԱՑ ՊԱՀՔ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* սահմանած *պահք*, որը հատուկ է միայն Հայ եկեղեցուն: Լինում է *Մեծ պահքից* 3 շաբաթ առաջ: Պահանջվում է խիստ պահեցողություն: Հնում թույլատրվել է ուտել միայն աղ ու հաց: Այդ օրերին չի արտոնվում Պատարագ մատուցել, եկեղեցում ընթերցել Սուրբ Գիրք կամ Ավետարան:

Տարբեր մեկնությունների համաձայն, այս պահքը «Առաջավորաց» է կոչվել իբրև ազդարար Մեծ պահքի կամ, իբրև Հայոց պահք՝ նշանակ Հայաստանի հոգևոր լուսավորության: Ըստ մեկ այլ բացատրության, Աստված 6-րդ օրը մարդուն ստեղծելուց հետո միայն 5-րդ օրն է ուտելու հրաման տվել (Ծննդ. 1.29–30), և չուտիքի հենց այդ 5 օրն է ակնարկում «Առաջավորաց»-ը:

Ա. պ-ի 5-րդ օրը (ուրբաթ) հիշատակվում է ս. Հովնանի քարոզությունն ու Նինվեի ապաշխարությունը, բայց ոչ իբրև Հովնան մարգարեի տոն, այլ իբր մեծ ապաշխարության և ծոմապահության օրինակ:

Ա. պ-ի խորհուրդը հեթանոս. ապականությունից, ադամական մեղքից մարդկային 5 զգայարանների սրբումն է: Հին եկեղեցում սովորություն կար մկրտությունից առաջ 5 օր ծոմ պահել: Գրիգոր Ա Լուսավորիչը նույնպես սահմանում է, որ Տրդատ Գ թագավորն ու մյուսները մկրտությունից առաջ 5 օր ծոմ պահեն, ինչի շնորհիվ էլ նրանք փրկվում են այսահարությունից: Այստեղից էլ Ա. պ. կոչվել է նաև Փրկության պահք:

Ա. պ. միջնադարում թյուրիմացաբար անվանվել է ս. *Սարգսի* պահք՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ Ա. պ-ին հաջորդող շաբաթ օրը Հայ եկեղեցին տոնում է ս. Սարգսի տոնը:

Հայ մատենագիրների վկայությամբ, Ա. պ. հնում գոյություն է ունեցել նաև հույների ու լատինների մոտ:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999:

Եղնիկ եպս. Պետրոսյան

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ, Պոռեցի [մոտ 1380, գ. Պոռ (Վասպուրական) – 11.1.1454, ք. Արղնի (կամ Արկնի)], վարդապետ, տաղերգու, բանաստեղծ: Աշակերտել է *Գրիգոր Խլաթեցուն* (Ծերենց)՝ լինելով *Թովմա Մեծոփեցու* ուսումնակիցը: Եղել է Ձմշկածագի Երկայն-Ընկուզյաց վանքի առաջնորդ (1422): Այստեղ ծավալել է բարենորոգչական-կրթ. և գրական գործունեություն, խրախուսել գրչության արվեստը: Ա. Բ. անձն. ծանոթություն է ունեցել ժամանակի նշանավոր շատ գործիչների, այդ թվում՝ *Մկրտիչ Նաղաշի* հետ, որն իր համագյուղացին էր:

Գրիգոր Խլաթեցու ողբերգական մահվան առթիվ Ա. Բ. ձոնել է «Եղերերգութիւն ի մահ նահատակութեան Ծերենց Գրիգոր վարդապետի Խլաթեցւոյ» չափածո եղերերգը (1425) և «Պատմութիւն քաջ և տիեզերալոյս վարդապետին մերոյ Գրիգորի Խլաթեցւոյ Ծերենցն» արձակ վկայաբանությունը (1426), որոնք, գեղ. արժեքից զատ, ունեն արժանահավատ պատմ. սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

Ա. Բ. թողել է բազմաժանր գրական ժառանգություն՝ տաղեր, գանձեր, պատմ. պոեմներ, ողբեր, ներբողներ, վկայաբանություններ են՝ իր ստեղծագործության մեջ ամենից առաջ կարևորելով Հայ ժողովրդի ազատագրության և անկախ պետականության վերականգնման գաղափարը: «Ողբ մայրաքաղաքին Ստամպոլու» պատմաքաղ. պոեմում, գրված 1453-ին Կոստանդնուպոլսի անկման առթիվ, քրիստոնյա Բյուզ. կայսրության փլուզումը համարում է գույժ քրիստոնյա ժողովուրդների և, մանավանդ, Հայերի համար, բայց և հավատում է հաղթական գալիքին, երբ վերականգնվելու է Հայոց խորտակված գահը՝ Արշակունյաց քաղաքամայր Վաղարշապատում, կաթողիկոս. աթոռին վերստին բազմելու են Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոհմի շառավիղները: «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» պոեմի համար ուղեցույց աղբյուր է եղել Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը», իսկ «Ներբողեան տաղաչափական ի վերայ վարուց Մեծին Ներսէսի» պոեմի համար՝ Մեսրոպ Վայոցձորեցու (X դ.) «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի Պարթեւի Հայոց հայրապետի» երկը: Հեղինակն այս պոեմներում դրվատում է Հայ եկեղեցին ու դավանանքը, որոնց մեջ է տեսնում ազգ. անաղարտ դիմագծի պահպանման և Հայոց ապագա ազատության գրավականը:

Ա. Բ. անդրադարձել է նաև պարականոն գրականության առանձին թեմաների. ուշագրավ է «Տաղ աւետեաց» պոեմը, որտեղ դրամատիզմով է պատկերել Մարիամ Աստվածածնի ծնողների՝ Հովակիմի և Աննայի կյանքի որոշ դրվագներ, կույս Մարիամի հուզումները՝ Գաբրիել հրեշտակապետի բերած աստվածային՝ կուսական հղության պատգամն ընդունելիս: 1434-ին գրված «Տաղ Յովասափու» պոեմի հիմքում ընկած է Բուդդայի ավանդ. կենսագրության քրիստ. տարբերակներից մեկը, որը, ինչպես ենթադրվում է, սկզբնապես գրված է եղել պահլավերեն, ապա՝ թարգմանվել այլ լեզուներով. հայերեն տարբերակը թարգմանվել է հուն-ից՝ 1048-ին: Ա. Բ. արձակ վեպը վերամշակել է չափածո: Պոեմի գործողությունը ծավալվում է հեթանոս. պաշտամունքի կողմնակիցների և քրիստ. կրոնի լուսակիրների միջև: Գլխ. հերոսը՝ Աբեններ թագավորի որդի Յովասափը, հրաժարվում է գահից ու թագից, դառնում քրիստոնյա և գնում անապատ՝ ճգնելու: Հայրը ևս հետևում է որդու օրինակին:

Ա. Բ-ու տաղերը հիմնականում ունեն բարոյախրատ. բովանդակություն:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901, մաս 1, էջ 126: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970, էջ 441–443: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 1106–43: Ղազինյան Ա., Առաքել Բաղիշեցի, Ե., 1971:

Արշալույս Ղազինյան

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ (մոտ 1590, Թավրիզ – 1670, Վաղարշապատ), պատմագիր, եկեղեցական գործիչ: Սովորել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր վարժարանում, աշակերտել կաթողիկոս *Փիլիպոս Ա Աղբակեցուն*: Ձեռնադրվել է վարդապետ, զբաղվել ուսուցչությամբ, եղել Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ, ապա՝ *Հովհաննավանքի* առաջնորդ (1636–37): Որպես Ս. Էջմիածնի նվիրակ այցելել է Պարսկաստան, Թուրքիա, Սիրիա, Պաղեստին, Հունաստան, եղել Արմ. Հայաստանի տարբեր գավառներում և հանուն Մայր աթոռի զբաղվել հանգանակությամբ (1645–46): 1651-ին Փիլիպոս Ա կաթողիկոսի հանձնարարությամբ գրել է «Պատմութիւն» («Գիրք պատմութեանց», «Պատմագիրք») աշխատությունը (ընդհատումներով՝ 1651–62): Գրքում հանդիպում են նաև ավելի ուշ շրջանի (մինչև 1668-ը) վերաբերյալ տեղեկություններ, որոնք հետսամույծ ընդմիջարկություններ են: Ա. Դ. մանրամասն և ճշմարտապատում նկարագրել է իր ապրած ժամանակների եղելությունները, անդրադարձել Հայաստանի տնտ. ու քաղ. կացությանը, պարսկա-օսմանյան պատերազմների պատմությանը, ջալալիների շարժմանը, վավերականորեն նկարագրել շահ Աբբաս I-ի կազմակերպած՝ Հայերի բռնագաղթը (1604) և դրա դառնաղետ հետևանքները: «Պատմութիւնը» արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հայկ. գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության համար, եզակի տեղեկություններ է հաղորդում Լվովի Հայերի ներքին կյանքի, ինքնավարության, դատավարության, կենցաղի, Նոր Ջուղայի հիմնադրման ու ծաղկման, արհեստների, առևտրի զարգացման վերաբերյալ:

Ա. Դ. մեծ ուշադրություն է դարձրել Հայ եկեղեցու պատմության հարցերին. մանրամասն անդրադարձել XVII դ. 1-ին տասնամյակներին Ս. Էջմիածնի ողբալի կացությանը, Մայր աթոռի ներքին կյանքի դժվարություններին, հոգևորականության բարքերին, վկայաբանություններին, նահատակության առանձին դեպքերի (Անդրեաս Երեց են), մանրամասն շարադրել Հայաստանի հոգևոր վերազարթոնքի գործում *Մովսես Գ Տաթևացի*, Փիլիպոս Ա Աղբակեցի, *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսների գործադրած ջանքերը, նոր վանքերի ու դպրոցների հիմնադրումը, անդրադարձել ժամանակի հայոց մշակույթի ու եկեղեցու նշանավոր դեմքերի (Սիմեոն Ջուղայեցի, Ստեփանոս Լեհացի, Մինաս Ծաղկող, Ներսես Մոկացի և այլոց) ծավալած եկեղեց., կրթ. ու մտավոր-մշակութ. գործունեությանը: Հատկապես արժեքավոր են «Պատմութեան» այն գլուխները, որոնք վերաբերում են լեհահայ գաղութի կյանքին, մասնավորապես լեհահայերի բռնի կաթոլիկացման իրադարձություններին, Նիկոլ եպս. Թորոսովիչի ազգադավ գործունեությանը, ներկայացնում են Հայաստանում, Պարսկաստանում, Լեհաստանում և հայկ. այլ գաղթավայրերում լատին միսիոներների ծավալած քարոզչությունը և նրանց իրական նպատակները, մերկացնում հայությանը պառակտող նրանց գործելակերպը: Հեղինակը կոչ է արել դավան. միասնությամբ ու ազգ. համերաշխությամբ պայքար մղել հոգեորսության յուրաքանչյուր դրսևորման դեմ: Լեհաստանի կաթոլիկ եկեղեցին գիրքը համարել է «վտանգավոր ու մոլորական» և մտցրել արգելված գրքերի ցուցակի մեջ: Ա. Դ. դատապարտել է այն հայ հոգևորականներին, որոնք փորձել են արևմտահայ հատվածն անջատել Ս. Էջմիածնից և ստեղծել առանձին՝ Թուրքահայ կաթողիկոսություն, կանխատեսել է այդ քայլի հնարավոր ողբալի հետևանքները հայության ճակատագրի համար: Անդրադարձել է նաև իր ժամանակի աղանդավոր. շարժումներին, կազմել Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրությունը (գլ. ԼԱ) են:

Ա. Դ-ի «Պատմութիւնը» արժեքավոր ու եզակի սկզբնաղբյուր է Պարսկաստանի, Թուրքիայի, Վրաստանի և Մերձ. Արևելքի այլ երկրների պատմության ուսումնասիրության համար: Առաջին անգամ լույս է տեսել դեռևս հեղինակի կենդանության օրոք՝ 1669-ին, Ամստերդամում, *Ոսկան Երևանցու* աշխատասիրությամբ, այնուհետև հրատարակվել ևս երեք անգամ. լավագույնը վերջինն՝ քննական հրատարակությունն է (1990): Գրքի կարևորագույն հատվածներից մեկը (գլ. ԻԸ)՝ «Պատմութիւն նեղութեանց և վշտաց, զոր կրեցին հայ ազգաւ քրիստոնեայքն, որ բնակեալք են ի քաղաքն Իլով», լույս է տեսել նաև առանձին («Բանի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ. ժամանակակից յիշատակարանք», 1884): Գիրքը թարգմանվել է ֆրանս. (1874), ռուս. (1973), լեհ. (1981), հատվածաբար՝ վրաց. (1974): Ա. Դ. հեղինակ է նաև «Տաղ վասն մահրամայի» և «Տաղ անուշ և գեղեցկազան» կրոն. բովանդակությամբ տաղերի:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970, էջ 512–525: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 1144–55: Առաքելյան Վ., Առաքել Դավրիժեցի, ՊԲՀ, 1970, № 3: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի 14–18-րդ դարերի պատմագրության, Ե., 1984, էջ 79–131: Դանեղյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի 17-րդ դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԱՌԱՔԵԼ ՍՅՈՒՆԵՑԻ (XIV դ. 2-րդ կես – XV դ. 1-ին կես), աստվածաբան, տաղերգու, Սյունյաց արքեպիսկոպոս (1407-ից): *Տաթևի համալսարանում* աշակերտել է *Հովհան Որոտնեցուն* և *Գրիգոր Տաթևացուն*, որի քրոջորդին էր: Գործել է Տաթևի համալսարանում: Աստվածաբանության ու իմաստասիրության, հավատի ու բանականության և այլ իմացաբան. հարցերում հետևել է Գրիգոր Տաթևացուն՝ հատկապես զարգացնելով նրա նոմինալիստ. (անվանաբան.) և սենսուալիստ. (զգայաբան.) գաղափարները: «Մեկնութիւն քերականին» ուս. ձեռնարկում քերականությունը համարել է բոլոր իմաստությունների նախադուռ, այս առումով կարևորել լեզուների, մանավանդ՝ մայրենիի իմացությունը:

Ա. Ս-ու «Ադամգիրք» (հրտ. 1721) քերթվածի՝ տրամախոսության ձևով կառուցված եռապոեմի հենքը ադամական մեղքի աստվածաշնչյան պատումն է, մարդու տվայտանքն առ կորուսյալ դրախտ: Այս երկին սերտորեն աղերսվում է մյուս՝ «Դրախտագիրք» քերթվածը:

Ա. Ս. գրել է նաև Հիսուս Քրիստոսին, Աստվածածնին և սրբերին նվիրված ուսուցող. բնույթի բանաստեղծություններ, երկնային մարմինների մասին ակրոստիքոսներ: Ա. Ս-ուն բնորոշ է ազգային-կրոն. ավանդությունների մշակումը, քրիստ. բարեպաշտության և բարոյականության հարցերի արծարծումը: Նա հայ պատմիչներից վերցրել և մշակել է Հակոբ Մծբնացուն, Գրիգոր Ա Լուսավորչին, Գրիգոր Նարեկացուն վերաբերող պատումները, հա-

ճախակի անդրադարձել Երգ երգոցին: Զբաղվել է նաև երաժշտության տեսության և գեղագիտության հարցերով, ինչը արտացոլում է ստացել իր «Մեկնութիւն քերականին» երկի մի շարք հատվածներում: Ենթադրվում է, որ Ա. Ս-ու «Ադամգիրքը» ունեցել է նաև երաժշտ. ձևավորում. առանձին հատվածներ երգվել են տաղերի ձևով: Ա. Ս. հայտնի է եղել որպես երգահան, հիմնականում՝ տաղասաց: Նրա երկերից շատերն իրենց հաստատուն տեղն ունեն միջնադարյան ժողովածուներում՝ Գանձարաններում, Տաղարաններում և Մաշտոցում: Տաղերից մի քանիսը հասել են մեզ իրենց մեղեդիներով և ձայնագրվել XIX դ. վերջին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.8, 1-ին պատկերը:

Երկ. Լուծմունք, յաղագս Սահմանացս Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի..., Մադրաս, 1797 (Դավիթ Անհաղթի «Գիրք Սահմանաց...»-ի հետ): Առաքել Սիւնեցի և իր քերթուածները, ուսումնասիրութեամբ հրտ. Մ. Պոտուրյան, Վնտ., 1914: Դրախտագիրք, հրտ. Ն. Տեր-Ներսեսյան, Վնտ., 1956: Յաղագս քերականութեան համառօտ լուծմունք, աշխատասիր. Լ. Խաչերյանի, Լոս Անջելես, 1982:

Գրկ. Գ ա պ ա ս ա ք ա լ յ ա ն Գ., Գիրք երաժշտական, ԿՊ, 1803: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Զ ա հ ո ւ կ յ ա ն Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V–XV դդ.), Ե., 1954: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը. V–XV դդ., Ե., 1985: Մ ա դ ո յ ա ն Ա., Առաքել Սյունեցի. Բանաստեղծը, Ե., 1987: Ա ր ե վ շ ա տ յ ա ն Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991, էջ 68–70: T c h o b a n i a n A., La Roseraie d'Arménie, t. 1, P., 1918.

Արշակ Մադոյան
Աննա Արևշատյան

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, շնորհ, հատկանիշ, որն առաքելական որակ է հաղորդում Քրիստոսի *եկեղեցուն*, օժտում շնորհաբաշխությամբ և իշխանությամբ: «Առաքելական» բառը եկեղեցու որակումներից մեկն է. նշանակում է Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալների* վկայության հիմքի վրա բարձրացած եկեղեցի և, առհասարակ, առաքելական գործի շարունակությունը եկեղեց. կյանքում: «Առաքյալ»-ը հուն. *αποστολος* բառի հայերեն թարգմանությունն է և նշանակում է Ավետարանը քարոզելու համար ուղարկված անձ, ամենայն իշխանությամբ օժտված դեսպան:

Չորս Ավետարաններում խոսվում է տասներկու առաքյալների մասին, որոնց Հիսուսը կոչեց աշակերտներ և «... նրանց իշխանություն տվեց պիղծ դևերի վրա՝ հանելու դրանք և բժշկելու ամեն ցավ և ամեն հիվանդություն» (Մատթ. 10.1): Նրանք իրենց հրահանգներն ստացան ուղղակի Քրիստոսից, վկաները եղան նրա կատարած հրաշքներին, նրա հարությանը և համբարձմանը (Մարկ. 16.1–20):

Հովհաննես ավետարանիչն ավելացնում է, թե Հիսուսն իր առաքյալներին տվեց *Սուրբ Հոգին* և իշխանություն՝ մեղքերը կապելու և արձակելու համար (Հովհ. 20.22–23): Ղուկաս ավետարանիչը հիշատակում է Հիսուսի խոսքը առաքյալներին, երբ Վերջին ընթրիքի ժամանակ նա օրհնեց և բաժանեց հացը իբրև իր մարմինը և ավելացրեց. «... այս արե՛ք իմ հիշատակի համար» (Ղուկ. 22.19): Այսպիսով Քրիստոսը տվեց իր աշակերտներին նախ՝ քարոզելու առաքելությունը և ապա՝ բուժելու զորությունը: Նա վստահեց նրանց քահանայագործելու պարտականությունը՝ տալով երկու հիմն. իշխանություն. ա. մեղքերի արձակման, բ. հացն ու գինին սրբացնելու, և դրանք, իբրև Տիրոջ մարմին ու արյուն, իրենց մեղքերի արձակումը ստացած Քրիստոսի արժանավոր հետևորդներին բաշխելու համար:

Գործք առաքելոց գրքում արձանագրված են Քրիստոսի խոսքերն իր համբարձումից առաջ. «... երբ Սուրբ Հոգին իջնի ձեր վրա, զորություն պիտի առնեք և ինձ վկաներ պիտի լինեք Երուսաղեմում, ամբողջ Հրեաստանում ու Սամարիայում և մինչև երկրի ծայրերը» (Գործք 1.8): Ա-յան էությունը վկայությունն է: Երբ Քրիստոսը խոսում է իր աշակերտների հետ իր համբարձումից հետո կատարվելիք բաների մասին, նա շեշտում է վկայության առաքելությունը. «Զգուշացե՛ք մարդկանցից, որովհետև պիտի մատնեն ձեզ ատյանների և պիտի տանջեն ձեզ իրենց ժողովարաններում. ձեզ պիտի տանեն կուսակալների ու թագավորների առաջ իմ պատճառով, որ իմ մասին վկայություն տաք նրանց և հեթանոսներին: Բայց երբ ձեզ մատնեն, հոգ մի՛ արեք, թե ինչպես կամ ինչ պիտի խոսեք, որովհետև այդ ժամին ձեզ կտրվի այն, ինչ պիտի խոսեք. քանի որ ոչ թե դուք եք, որ պիտի խոսեք, այլ ձեր Հոր Հոգին, որ պիտի խոսի ձեր միջոցով» (Մատթ. 10.17–20):

Առաքյալներին տրված հիմն. իշխանությունն էր նաև իրենց գործակից կամ հաջորդ լինելու կոչվածների *ձեռնադրությունը*:

Պենտեկոստեից հետո, երբ առաքյալներն ընդունեցին Սուրբ Հոգին, նրանք զորացան Աստծո շնորհներով և իրենց առաքելությունը սկսեցին Երուսաղեմից, կազմակերպեցին նորաստեղծ քրիստոնյա համայնքները՝ նախն. եկեղեցիները. «Հավատացյալներն ամենքը միասին էին, և ինչ որ ունեին, հասարակաց էր» (Գործք 2.44): Սուրբ Հոգու տվչությամբ ու ձեռնադրությամբ գերբնական զորությունն առաքյալից փոխանցվել է նրանց, ովքեր շարունակել են առաքելությունը, այսինքն՝ քրիստոնյա համայնքի՝ եկեղեցու ղեկավարությունը:

Առաքյալների՝ Ավետարանը քարոզելու հիմն. պարտականությունը, ձեռնադրության շնորհների հետ փոխանցվել է նրանց հաջորդներին, որոնք կոչվում են սարկավագ, երեց և եպիսկոպոս: Բանտից գրած իր նամակում Պողոս առաքյալն ամփոփում է Տիմոթեոսին հղված պատգամը. «Ուստի հիշեցնում եմ քեզ, որ վերարծարծես Աստծու շնորհը, որ տվի քեզ՝ իմ ձեռքերը դնելով քեզ վրա...» (Բ Տիմոթ. 1.6): Այս է Ա., որ շարունակվում է Քրիստոսի հիմնած եկեղեցում, Քրիստոսի *Համբարձումից* և *Հոգեգալուստից* սկսած՝ մինչև այսօր:

Թադեոս և *Բարդուղիմեոս* առաքյալները Հայաստան աշխարհում Ավետարանի քարոզիչներն են: Թադեոսի հետևորդներից Զաքարիան ընդունել է առաքելական շնորհները և Թադեոսի նահատակությունից հետո շարունակել Ավետարանի քարոզչությունը: Նույն առաքելությունը, Ա-յամբ տրված շնորհներով, հետագա ժամանակներում շարունակել են Հայոց հայրապետները:

Հայ եկեղեցին կոչվում է առաքելական, որովհետև. ա. Հայաստանի առաջին եկեղեցիները հիմնող առաքյալները ձեռնադրել են առաջին եպիսկոպոսներին: Նրանցով ապահովվել է Ա-յան հաջորդականությունը Հայ եկեղեցում, բ. առաքյալները քարոզել են Ավետարանը, և նրանց ուսուցումը մնացել է անաղարտ, այնպես, ինչպես ընդունվել է քրիստոնյա բոլոր եկեղեցիների և երեք *տիեզերական ժողովների* կողմից, գ. Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներին տրված շնորհները, զորությունը և իշխանությունը Աստծո տված շնորհներն են տասներկուսին՝ Քրիստոսի ձեռքով: «Հիմա իմացան, որ այն ամենը, ինչ ինձ տվիր, ես նրանց տվեցի. և նրանք ընդունեցին ու ճշմարտությամբ ճանաչեցին, որ ես քո մոտից ելա. և նրանք հավատացին, որ դո՛ւ ուղարկեցիր ինձ» (Հովհ. 17.7–8):

Հայ եկեղեցին կառուցված է, ինչպես գրված է եփեսացիներին ուղղված Պողոս առաքյալի թղթում՝ «... առաքյալների և մարգարեների հիմքի վրա, որի անկյունաքարը Քրիստոս Հիսուսն է: Նրա վրա ներդաշնակությամբ հաստատված ամբողջ կառույցը Տիրոջով վերաճում է մի սուրբ Տաճարի, որի մեջ դուք էլ նրա հետ կառուցվում եք որպես բնակարան Աստծու՝ Սուրբ Հոգու միջոցով» (Եփես. 2.20–22):

Առաքելական է կամ Ա-յամբ օժտված է այն եկեղեցին. 1. որ հիմնված է մի որևէ առաքյալի ձեռքով, 2. որի իշխանությունը առաքելական ձեռնադրության շարունակությունն է, 3. որ պահել է առաքելական աստվածաշունչ ուսուցումը և դավանությունը՝ համաձայն Նիկիո հանգանակի, 4. որ շարունակում է վկայել, թե Հիսուսն է Քրիստոսը՝ Որդին կենդանի Աստծո, 5. որ շարունակում է քարոզել և մկրտել հանուն Սուրբ *Երրորդության*՝ Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու:

Շահե արք. Աճեմյան

ԱՌԱՔԻՆՈՒԹՅՈՒՆ, աստվածային շնորհ, որի առկայությամբ մարդը մտքով, խոսքով և գործով չի մեղանչում Աստծո *պատվիրաններ*ի դեմ, այլ գործում է դրանց համապատասխան: Ելնելով Սուրբ Գրքից՝ եկեղեցին Ա. մեկնաբանել է որպես ճշմարիտ և ուղղափառ *հավատի* արգասիք, այն հավատի, որը խոստովանում է Հիսուս Քրիստոսին Աստծո Որդի և Աստված:

Հին կտակարանում կան Ա-յան բազմաթիվ վկայակոչումներ, որոնք բացահայտում են նրա տարբեր դրսևորումները, ինչպես, օր., Ա. որպես պատվի և ճանաչման արժանի հատկանիշ («... իմ ժողովրդի բոլոր ցեղերը գիտեն, որ դու առաքինի կին ես», Հռութ 3.11): Որոշ թարգմանություններում նշված տեղում «առաքինի» բառի փոխարեն գործածվել է «զորավոր»: Հետևաբար, ըստ սուրբգրային մտածողության՝ առաքինին նաև զորավոր է, քանի որ զորություն ունի իշխելու առհասարակ *մեղքի* վրա: Նաև՝ Ա. որպես աստվածահաճո զարդ («Ժրաջան կինն իր ամուսնու պսակն է», Առակ. 12.4: Երբեմն «առաքինին» թարգմանվում է «ժրաջան»), որպես հազվագյուտ արժեք («Թե առաքինի կին գտնվի, այդպիսին թանկ է բոլոր գոհարներից», Առակ. 31.10) են:

Նորկտակարանային գրվածքներում ևս ջատագովվում է Ա., որպես *Սուրբ Հոգով* վերածնված մարդու՝ կենդանի եկեղեցու՝ այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսի հարսի սուրբ հատկանիշներից (զարդերից) մեկը: Պողոս առաքյալը փիլիպեցիներին հորդորում է խորհել միայն այն, «... ինչ որ ճշմարտությամբ է, ինչ որ՝ պարկեշտությամբ, ինչ որ՝ արդարությամբ, ինչ որ՝ սրբությամբ, ինչ որ՝ սիրով, ինչ որ՝ բարի համբավով, ինչ որ՝ առաքինությամբ, ինչ որ՝ գովությամբ...» (Փիլիպ. 4.8): Իսկ Պետրոս առաքյալը պատգամում է. «...որպեսզի հաղորդակից լինեք աստվածային բնությանը..., այս բանի համար իսկ ամեն ջանք գործադրելով՝ ձեր հավատով առաքինություն ձեռք բերեք, առաքինությամբ՝ գիտություն, գիտությամբ՝ ժուժկալություն, ժուժկալությամբ՝ համբերատարություն, համբերատարությամբ՝ աստվածապաշտություն, աստվածապաշտությամբ՝ եղբայրասիրություն, եղբայրասիրությամբ էլ՝ սեր» (Բ Պետր. 1.4–7):

Եկեղեցու հայրերը Ա. բաժանել են խմբերի. 1. Աստվածային Ա-ներ՝ հավատ, հույս, սեր, որոնք կապվում են Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական և փրկչական առաքելության հետ: 2. Ստացական Ա-ներ՝ *աղոթք* (իբրև հաղորդակցություն Աստծո հետ), *պահք* (իբրև սեփական անձի սրբացման պայմաններից մեկը), *ողորմություն* (իբրև մերձավորի հանդեպ սիրո դրսևորում) են: 3. Այլ Ա-ներ՝ հեզություն, աշխատասիրություն, պարկեշտություն են, որոնք չեզոքացնում են մեղքը:

Գրիգոր Նարեկացին (ըստ այլոց՝ *Գրիգոր Սկևռացին*) իր «Խօսք ճշմարիտ հաւատքի եւ առաքինասէր վարքի մասին» (1992) երկում, օգտվելով չորս կարգի՝ աստվածաշնչական, դավան., վարքագր. և մարդաբան. աղբյուրներից, Նիկիո Հավատո հանգանակով հաստատագրված Սուրբ *Երրորդության* պատկերը հայտածում է նաև մարդու վրա, նշելով, որ բանական հոգին եռամասնյա է՝ ունի խոսք (միտք), ցասում (սիրտ), ցանկություն (ստորին որովայն, երիկամներ), և սրանցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ Ա.՝ «Բանականի առաքինութիւնը խոհականութիւնն է, ցասմնականինը՝ արիութիւնը, իսկ ցանկականինը՝ ողջախոհութիւնը» (նույն տեղում, էջ 22): Ա. ծագում է անձի մեջ այն ժամանակ, երբ արարչական կարգավորության համաձայն, իբր վեհ և նախադաս, իրենից ցածր եղողների՝ ցասմնականի կամ ցանկականի վրա իշխում է բանականը՝ գլուխը, և ընդհակառակը՝ Ա. կորչում է, երբ խառնակվում է այս կարգավորությունը:

Վերլուծելով Պողոս առաքյալի՝ «Որպես իմաստուն ճարտարապետ, հիմքը դրեցի ըստ Աստծու... Եթե մեկը այս հիմքի վրա կառուցի ոսկով, արծաթով, թանկարժեք քարերով, փայտով, խոտով, եղեգով, յուրաքանչյուրի գործը հայտնի կլինի...» (Ա Կորնթ. 3.10–12) խոսքերը, Գրիգոր Նարեկացին դրանք համարում է այլաբանություններ. «... ոսկին խոհական իմաստութիւնն է, արծաթը՝ բանական առաքինութիւնը, թանկարժեք քարերը՝ պէս-պէս ու զանազան բարեգործութիւնները: Իսկ փայտը, խոտն ու եղէգը չարագործութիւնն են ցույց տալիս» («Խօսք ճշմարիտ հաւատքի...», էջ 21):

Գրիգոր Տաթևացին, խոսելով Ա-ների մասին, ասում է. «... երեք լույսերով, այսինքն՝ բանականից, գրավոր օրենքներից և Ավետարանի շնորհներից հեղված լույսերով մեր մեջ հաստատվում են աստվածային երեք առաքինությունները՝ հավատքը, հույսը և սերը» («Ոսկեփորիկ», 1995, գլ. ԽԹ, էջ 247): Ընդորում, Գրիգոր Տաթևացին նույնպես, հետևելով մարդու (անձի) եռամասնյա կառուցվածքի (բանական-ցասմնական-ցանկական) երրորդաբանական տեսությանը, երեք Ա-ներից՝ հավատը վերագրում է բանականին, հույսը՝ ցասմնականին և սերը՝ ցանկականին:

Լևոն Սարգսյան

ԱՌԱՔՅԱԼՆԵՐ (հուն. *αποστολος* – առաքյալ՝ ուղարկված, պատգամավոր), *Հիսուս Քրիստոսի* կողմից ուղարկվածներ՝ քարոզելու բարի լուրը՝ Աստծո Թագավորության հաստատումը երկրի վրա:

Ս. Գրքում առկա են առաքելության բազում և տարբեր օրինակներ, ինչպես՝ մարգարեների առաքումը՝ որևէ հանձնարարությամբ, կամ Գաբրիել հրեշտակապետի առաքումը *Մարիամ Աստվածածնի* մոտ, *Հովհաննես Մկրտչի* առաքումը Հիսուսի առջևից՝ մարդկանց համար նախապես ապաշխարության ճանապարհը բացելու են: Աստծո գերագույն առաքյալը, սակայն, Աստծո Որդին էր՝ Հիսուս Քրիստոսը, «...որին Աստված ուղարկեց՝ լինելու Քահանայապետն այն հավատի, որ խոստովանում ենք մենք» (Եբր. 3.1):

Հիսուսն իր համար Ա. ընտրեց Հայր Աստծո կամքի համաձայն. նախ, նրանց արդարացրեց իր՝ Հայր Աստծուց ուղարկվածի նկատմամբ հավատքով, այնուհետև փրկագործեց ու մաքրագործեց նրանց. սովորեցրեց իր երկնային պատվիրանները, պատրաստեց իբրև անոթներ՝ իրենց մեջ կրելու Աստծո Խոսքը. տվեց նրանց «իշխանություն պիղծ դևերի վրա» և իր անունով հիվանդություններ բուժելու զորություն (Մատթ. 10.1): Իր մարմնի՝ որպես երկնավոր հացի, և իր արյան՝ որպես երկնավոր գինու բաշխումը կատարեց նրանց մեջ (տես *Հաղորդություն*), հարություն առնելով՝ նրանց օծեց երկնքում և երկրի վրա մեղքերը կապելու և արձակելու արտոնությամբ՝ նրանց վրա Սուրբ Հոգու փչմամբ (Հովհ. 20.21–23), ապա, հարությունից հիսուն օր հետո, երբ արդեն համբարձվել էր, նրանց մկրտեց Հորից շնորհված Սուրբ Հոգով ու հրով (տես *Հոգեգալուստ*), որից հետո միայն զորություն հագնելով, նրանք կարողացան կատարել Հիսուսից տրված առաքելական հանձնարարությունը. «...Գնացե՛ք ուրեմն աշակերտ դարձրե՛ք բոլոր ազգերին, նրանց մկրտեցե՛ք Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու անունով» (Մատթ. 28.18–19, տես նաև Մարկ. 16.14–20, Ղուկ. 24.46–48, Հովհ. 20.19–23, Գործք 1.6–8): Հոգեգալստից ի վեր մարդու եկեղեցագործումը կատարում է աշխարհ առաքված Սուրբ Հոգին:

Հիսուսի ընտրած և նրա հետ շրջող Ա. տասներկուսն էին: Նրանք կոչվում են մեծ Ա.:

Պետրոս առաքյալ (հուն. Պետրոս նշանակում է վեմ), Թլփատության անունը՝ Շմավոն, հունացած ձևով՝ Սիմոն կամ Սիմեոն, Հովնանի որդին, Անդրեաս առաքյալի եղբայրը: Հիսուսը նրան անվանել է Կեփաս (արամեերեն՝ վեմ, ժայռ: Հովհ. 1.42): Ծնվել է Բեթսայիդայում, ապրել՝ Կափառնայում քաղաքում: Եղել է ձկնորս: Քարոզել է Հուդայում, Անտիոքում, Հռոմում: Նահատակվել է Հռոմում՝ գլխիվայր խաչվելով (ենթադրաբար՝ 64-ին): Ավանդության համաձայն՝ Հռոմում է նահատակվել նաև նրա կինը: Պետրոս առաքյալից ավանդված գրվածքներն են առաջին և երկրորդ Ընդհանրական թղթերը՝ ուղղված հրեական սփյուռքի հավատացյալներին:

Պետրոս առաքյալն ի սկզբանե Հիսուսին ճանաչեց որպես Աստծո Որդի (Մատթ. 16.15–17, Մարկ. 8.27–29, Ղուկ. 9.18–21), Հովհաննես և Հակոբոս Ա-ի հետ շնորհ ունեցավ Հիսուսից՝ ներկա լինելու Հայրոսի աղջկա հարությանը (Մարկ. 5.35–42, Մատթ. 9.18–26, Ղուկ. 8.40–56), Հիսուսի պայծառակերպմանը Թաբոր լեռան վրա (Մատթ. 17.1–13, Մարկ. 9.1–7, Ղուկ. 9.28–36) և Գեթսեմանիի պարտեզում Փրկչի աղոթքին՝ մահվանից առաջ (Մարկ. 14.32–42, Մատթ. 26.36–46): Թեև երեք անգամ ուրացավ Հիսուսին, ըստ Տիրոջ կանխասացության, բայց վերահաստատվեց առաքելական շնորհի մեջ և հաստատեց իր անունը՝ Վեմ, քանի որ եղավ Երուսաղեմի առաջին քրիստ. համայնքի, իսկ հետագայում՝ Պողոս առաքյալի հետ՝ Հռոմի եկեղեցու հիմքը: Նրա գերեզմանի վրա է կառուցվել Հռոմի Ս. Պետրոս եկեղեցին:

Հայ եկեղեցին Պետրոս առաքյալի հիշատակը տոնում է Պողոս առաքյալի հետ, Սուրբ Ծնունդը կանխող Ավագ տոների շարքում, «Գլխավոր առաքյալներ» անվան ներքո:

Անդրեաս առաքյալ, Պետրոս առաքյալի եղբայրը, նույնպես՝ ձկնորս: Սկզբում աշակերտել է Հովհաննես Մկրտչին, ապա եղբոր հետ առաջինն է հետևել Հիսուսին (Մատթ. 4.18–22, Մարկ. 1.16–20, Ղուկ. 5.1–11): Քարոզել է Սկյութիայում, Հունաստանում և Փոքր Ասիայում (ավանդություն): Նահատակվել է (մ. թ. անհտ) խաչի մահվամբ (ըստ որոշ աղբյուրների՝ Հունաստանում). ըստ ավանդության՝ նրան խաչել են լատ. X տառի ձևով, որը հայտնի է «Անդրեաս սրբի խաչ» անունով:

Հայ եկեղեցին Անդրեասին հիշատակում է Փիլիպպոս առաքյալի հետ, ս. *Խաչվերացի* 9-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Հովհաննես առաքյալ եվ ավետարանիչ, Ա-ից ամենակրտսերն է: Նրան և եղբորը՝ Հակոբոս առաքյալին, Հիսուսն անվանել է Բաներգես՝ Որոտման որդիներ (Մարկ. 3.13–19): Որդիներն էին Զեբեդեոսի և Սալոմեի (Սողոմեի): Ծնվել է Բեթսայիդայում, ապրել Երուսաղեմում: Եղել է ձկնորս: Հովհաննեսը գործունեություն է ծավալել Փոքր Ասիայի եկեղեցիներում և Եփեսոսում: 95-ին աքսորվել է Պատմոս կղզի, այստեղ ունեցել Հայտնության մեջ նկարագրած տեսիլները: Ըստ ավանդության՝ աքսորից վերադարձել է և վախճանվել բնական մահով՝ 94 կամ 95 տարեկան հասակում, մոտ 100-ին: Ասվում է, որ նա, արդեն ալեհեր, չարունակ հորդորել է. «Զավակնե՛րս, սիրեցե՛ք միմյանց»: Հեղինակն է Ավետարաններից մեկի, երեք Ընդհանրական

թղթերի և Հայտնության: Հովհաննեսը կոչվել է «սիրելի աշակերտ Հիսուսի»: Նա հետևել է Հիսուսին՝ չարչարանաց գիշերից մինչև Գողգոթա: Խաչի վրայից Հիսուսը Հովհաննեսին արժանացրել է գերագույն շնորհի՝ Մարիամ Աստվածածնին նրա խնամակալությանը հանձնելով: Մինչև Հիսուսին հետևելը աշակերտել է Հովհաննես Մկրտչին: Իր եղբոր՝ Հակոբոսի և Պետրոս առաքյալի հետ ներկա է եղել Հայրոսի աղջկա հարությանը, Հիսուսի պայծառակերպմանը Թաբոր լեռան վրա և նրա վերջին աղոթքին՝ Գեթսեմանիի պարտեզում: Նա էր, որ կիրակի առավոտյան Պետրոսի հետ գնաց Տիրոջ գերեզմանը և, այն թափուր գտնելով, հավատաց Հիսուսի հարությանը՝ նրան դեռ չտեսած:

Հովհաննեսն իր եղբայր Հակոբոսի և Պետրոսի հետ եղել է Երուսաղեմի առաջին եկեղեցու սյուներից մեկը:

Հայ եկեղեցին Հովհաննես առաքյալի տոնը նշում է մյուս երեք ավետարանիչների հետ՝ ս. Խաչվերացի վեցերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը, նաև՝ եղբոր՝ Հակոբոս առաքյալի հետ:

Հակոբոս առաքյալ (Հակոբոս Զեբեդյան), Հովհաննես առաքյալի եղբայրը (կոչվում է նաև Ավագ կամ Երեց՝ ի տարբերություն մյուս՝ Հակոբոս Կրտսեր առաքյալի): Ծնվել է Բեթսայիդայում, ապրել Երուսաղեմում: Եղբոր հետ կոչվել է Բաներեգես: Երբ սամարացիներից ոմանք չուզեցին ընդունել Քրիստոսին, Հակոբոսն ու Հովհաննեսը խնդրեցին նրան, որ թույլ տա իրենց երկնքից հուր իջեցնել և այրել նրանց: Ըստ մեկնություններից մեկի՝ այդ պատճառով է Քրիստոսը նրանց անվանել Բաներեգես՝ Որոտման որդիք: Նա Հովհաննես և Պետրոս Ա-ի հետ կազմել է այն առանձնաշնորհյալ եռյակը, որն ավելի մերձ էր Հիսուսին, և ներկա է եղել Տիրոջ ամենախորհրդավոր սքանչելագործություններին: Միակ առաքյալն է, որի նահատակությունը նշված է Գործք առաքելոցում (Գործք 12.1–2): Գլխատվել է Հերովդեսի հրամանով՝ 44-ին, Երուսաղեմում: Հակոբոսը քարոզել է Երուսաղեմում և Հուդայում: Ըստ ավանդության՝ նրա մարմինը նետել են ծովը, և ալիքներն այն դուրս են բերել Իսպանիայի ծովեզերք (Իսպանիայում Հակոբոսը, որպես պաշտելի սուրբ, մեծ ժողովրդականություն ունի):

Հայոց մեջ Հակոբոսը կոչվել է Գլխադիր առաքյալ: Ըստ ավանդության՝ Հակոբոսի գլուխը հանձնվել է Հակոբոս Տյառնեղբայր կամ Կրտսեր կոչված առաքյալին, որն էլ գլուխը թաղել է իր տան պարտեզում: Այս տան տեղում կառուցվել է Երուսաղեմի հայկական Սրբոց Հակոբյանց Մայր տաճարը, որտեղ ցայսօր ի ցույց է դրվում Հակոբոսի գլխի գերեզմանը, այսինքն՝ **գլխադիրը**: Դա էլ մակդիր է դարձել առաքյալի համար:

Հայ եկեղեցին Հակոբոս առաքյալի հիշատակը տոնում է եղբոր՝ Հովհաննես առաքյալի հետ՝ Սուրբ Ծնունդը կանխող Ավագ տոներին՝ իբրև վերջինը:

Փիլիպպոս առաքյալը Բեթսայիդայից էր: Քարոզել է Փռյուգիայում: Ըստ ավանդության՝ նահատակվել է խաչի մահվամբ՝ Եփեսոսում կամ Փռյուգիայի Հիերապոլիս քաղաքում: Հայ եկեղեցին Փիլիպպոս առաքյալի հիշատակը տոնում է ս. Խաչվերացի 9-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը՝ Անդրեաս առաքյալի հետ:

Բարդուղիմեոս կամ **Բարդողիմեոս առաքյալը** Գալիլիայի Կանա քաղաքից էր: Հովհաննեսի Ավետարանում հիշվում է միայն իր սկզբնական՝ Նաթանայել անունով: Թադեոս առաքյալի հետ համարվում է Հայ եկեղեցու հիմնադիրը: Նահատակվել է մորթազերծումով, 66-ին, Վասպուրականի Աղբակ գավառում: Տես նաև *Բարդուղիմեոս*:

Թադեոս, Ղեբեոս կամ **Հուդա առաքյալ**, Բարդուղիմեոսից առաջ քարոզել է նաև Հայաստանում (հիմնականում՝ Արտազ գավառում): Հովհաննես ավետարանիչը նրան կոչում է այսպես՝ «Հուդան (ոչ Իսկարիովտացին)» (Հովհ. 14.22): Մատթեոս առաքյալն իր Ավետարանում գրում է. «... Ալփեոսի որդի Հակոբոս և Ղեբէոս, որ Թադէոս կոչվեց» (10.3). այս պատճառով էլ կոչվել է նաև Ալփյան՝ եղբոր՝ Հակոբոս Ալփյանի հետ: Նա գալիլիացի էր, Ալփեոսի (կամ Կղեոպասի) և Մարիամի որդին: Նահատակվել է քարկոծմամբ, Հայաստանում, Հայոց Սանատրուկ թագավորի հրամանով, 46-ին: Հեղինակ է (Հուդա անունով) բոլոր քրիստոնյաներին ուղղված Ընդհանրական մեկ թղթի, որտեղ նշավակվում է հերձվածողությունը: Տես նաև *Թադեոս*:

Հակոբոս առաքյալ (Հակոբոս Ալփյան), Թադեոս (Հուդա) առաքյալի եղբայրը, նույնպես ծնվել է Գալիլիայում: Ալփեոսի և Մարիամի որդին: Կոչվել է Հակոբոս Կրտսեր՝

ի տարբերություն Հակոբոս Ավագ առաքյալի: Հակոբոս Ալփյանը սուրբ էր ծննդյան իսկ օրից, և այդ պատճառով միայն նրան է թույլատրվել մտնել Երուսաղեմի տաճարի սրբարանը՝ ժողովրդի համար Աստծուն աղոթելու: Եղել է Երուսաղեմի Մայր եկեղեցու առաջին եպիսկոպոսը: Քարոզել է Եգիպտոսում և Պաղեստինում, նահատակվել 63-ին՝ քարոզելիս (վայր են նետել Երուսաղեմի տաճարի տանիքից): Հակոբոսի անունով առկա է մեկ Ընդհանրական թուղթ: Նրա անունով է ավանդված նաև ս. *Պատարագի* տեքստը: Հայ եկեղեցին Հակոբոս առաքյալի հիշատակը տոնում է Աստվածածնի Վերափոխման երրորդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը՝ Շմավոն (Սիմոն) առաքյալի հետ:

Մատթեոս առաքյալը և **ավետարանիչը** նախապես եղել է մաքսավոր հայրենի քաղաքում՝ Կափառնայումում: Նրա հրեական անունն էր Ղևի կամ Լևի, որդին էր Ալփեոսի, որի համար էլ կոչվել է Ղևի Ալփյան: Հիսուսը նրան կանչեց հետևելու իրեն, երբ նա մաքսատանը գործի վրա էր: Նա անմիջապես թողեց գործը և հնազանդվեց Տիրոջը (Մատթ. 9.9–13, Մարկ. 2.13–17, Ղուկ. 5.27–32): Ղևին վերանվանվել է Մատթեոս, որը նշանակում է «պարգև»: Նա իր տանը մեծ ընդունելություն է ցույց տվել Հիսուսին ու նրա աշակերտներին, հրավիրելով նաև պաշտոնակիցների՝ մաքսավորների, հարկահավաքների: Փարիսեցիներն ու դպիրները մեղադրել են Հիսուսին, թե ինչո՞ւ է նա մաքսավորների ու մեղավորների հետ սեղան նստել: Այստեղ է Հիսուսը տվել իր նշանավոր պատասխանը, թե՝ «Առողջներին բժիշկ պետք չէ, այլ՝ հիվանդներին», և թե՝ «...ողորմություն եմ կամենում և ոչ՝ զոհ...» (Մատթ. 9.11–13): Մատթեոս առաքյալը Տիրոջ խոսքը քարոզել է պաղեստինյան հրեաներին, ապա մեկնել Աֆրիկա, քարոզել և, ըստ ավանդության, մեծ չարչարանքների ենթարկվելով, նահատակվել Եթովպիայում: Մատթեոս առաքյալը հեղինակն է Նոր կտակարանի առաջին գրքի՝ Մատթեոսի Ավետարանի:

Հայ եկեղեցին Մատթեոս առաքյալի ու ավետարանչի հիշատակը նշում է մյուս երեք ավետարանիչների հետ՝ ս. Խաչվերացի վեցե-
րորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը:

Թովմաս առաքյալը, **Երկվորյակը** (հուն. Դիդիմոս՝ երկվորյակ. ավանդության համաձայն՝ այդպես է կոչվել Թադեոսի կամ մեկ այլ աշակերտի եղբայրը լինելու պատճառով) Գալիլիայից էր: Նրա մասին ակնարկված է երեք Ավետարաններում (Մատթ. 10.1–4, Մարկ. 3.13–19, Ղուկ. 6.12–16), իսկ Հովհաննեսի Ավետարանում հիշատակվում է Ղազարոսին հարություն տալու առնչությամբ, երբ Հիսուսն աշակերտներին առաջարկել է գնալ Բեթանիա՝ մեռած Ղազարոսին «արթնացնելու»: Այս անձնուրաց և Հիսուսին մինչև մահ հետևելու պատրաստ Թովմասը, սակայն, թերհավատություն ցուցաբերեց հարուցյալ Հիսուսի նկատմամբ և մինչև իր աչքով չտեսավ Հիսուսին մարմնով հարություն առած, չհավատաց, բայց և տեսնելուց հետո ասաց. «... Տէ՛ր իմ և Աստվա՛ծ իմ» (Հովհ. 20.24–29): Քարոզել է Սիրիայում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում, որտեղ և նահատակվել է՝ աղոթքի ժամանակ նետահարվելով (ավանդություն): Ցայսօր էլ Արլ. Հնդկաստանում կան իրենց «Թովմաս առաքյալի քրիստոնյաներ» կոչող հավատացյալներ: Գերեզմանը ցույց է տրվում Մադրաս քաղաքի մոտ:

Հայ եկեղեցին Թովմաս առաքյալի հիշատակը տոնում է Աստվածածնի Վերափոխման երրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը:

Սիմոն կամ **Շմավոն առաքյալ**՝ Նախանձահույզ կոչված (հավանաբար՝ Նախանձահույզների շարժմանը հարած լինելու պատճառով): Կանա քաղաքից էր: Անվանվել է նաև Սիմոն Կանանացի: Ըստ Հույն եկեղեցու ավանդության՝ նա էր Կանայի հարսանիքի փեսան: Հարսանիքին Աստվածամոր հետ ներկա է եղել Հիսուսը և գործել առաջին հրաշքը՝ ջուրը վերածելով գինու (Հովհ. 2.): Մեկ այլ ավանդության համաձայն՝ նա քարոզել է Աֆրիկայում, Մեծ Բրիտանիայում, Պարսկաստանում, որտեղ և նահատակվել է խաչի մահվամբ:

Հայ եկեղեցին Սիմոն կամ Շմավոն առաքյալի հիշատակը տոնում է Հակոբոս առաքյալի հետ՝ Աստվածածնի Վերափոխման երրորդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Հուդա Իսկարիովտացին իր սուրբ կոչումից ընկավ և առաքյալ չկոչվեց, այլ՝ մատնիչ և դավաճան: Նա ընտրված էր և շրջում էր Հիսուսի աշակերտների հետ՝ պահելով նվիրատվությունների համար նախատեսված գանձարկղը: Նրա մասին մատնության գիշերը Հիսուսն ասաց. «Ճշմարիտ, ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, որ ձեզնից մեկն ինձ մատնելու է» (Հովհ. 13.21): Հուդան 30 արծաթով մատնել է Հիսուսին անհավատ հրեաների ձեռքը (Մատթ. 26.47–56, Մարկ. 14.43–50, Ղուկ. 22.47–

53, Հովհ. 13.3–11) և ապա, արծաթ դրամը նետելով եկեղեցու մեջ, ինքնասպան եղել: Նրա զղջումն ընդունելի չեղավ Աստծուն: Եկեղեցու մեկնաբանական ընթերցվածքի համաձայն՝ նա ինքն իրեն սպանել է ոչ թե ճշմարիտ զղջումից ելնելով, այլ՝ չարության հարուցած հուսահատությունից, ստանալով իր անիրավության վարձը: Պետրոս առաքյալը Հուդայի վերաբերյալ բերում է սաղմոսների մարգարեական խոսքերը. «Թող նրա տունը ավերակ լինի, և չգտնվի մեկը, որ նրա մեջ բնակվի» և՝ «Նրա պաշտոնը թող ուրիշն առնի» (Գործք 1.15–26): Ա., Պետրոս առաքյալի առաջնորդությամբ, վիճակ գցելով, «կորստյան որդու»՝ Հուդա Իսկարիովտացու փոխարեն ընտրել են Մատաթիային:

Մատաթիա («Տիրոջ պարգև») **առաքյալը** հիշված է Գործք առաքելոցում (Գործք 1.15–26): Վիճակահանությամբ ժամանակավորապես դասվել է տասնմեկ Ա-ի շարքը՝ որպես տասներկուերորդը: Նա Հուդայից էր, հետևորդը Հիսուսի՝ Հորդանան գետում Նրա մկրտությունից մինչև համբարձվելը: Ավանդաբար քարոզել է Հրեաստանում և Եթովպիայում (ավանդություն), նահատակվել՝ քարկոծմամբ: Պողոս առաքյալի՝ աստվածային հայտնությամբ ընտրվելուց հետո Մատաթիան դասվել է Քրիստոսի 70 (72) աշակերտների շարքը:

Հայ եկեղեցին Մատաթիա առաքյալի հիշատակը տոնում է ս. Խաչվերացի 5-րդ կիրակիին հաջորդող երեքշաբթի օրը՝ Անանիայի, Փիլիպպոսի և մյուս սրբերի հետ:

Պողոս առաքյալը, որը համարվում է 13-րդը, ծնունդով Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքից էր, որի համար էլ կոչվել է Տարսոնացի: Հրեական անունը՝ Սավուղ (հունական ձևով՝ Սողոս): Հռոմի քաղաքացի էր, կրթությամբ ու դավանանքով՝ փարիսեցի, արհեստով՝ վրանագործ: Ելնելով հայրենի օրենքի և ավանդույթի հանդեպ նախանձախնդրությունից՝ հալածել է քրիստոնյաներին, նրանց մատնել աքսորի և սպանության: Նա մասնակից էր *Ստեփանոս Նախավկայի* սպանությանը (Գործք 7.54–59): Սակայն Սավուղը կամ Սողոսը (Գործք 9.) Դամասկոս մեկնելու ճանապարհին հանդիպել է հարուցյալ Հիսուսին, որը նրան կարգել է հեթանոսների առաքյալ: Հիսուսին որպես Աստծո Որդի և Փրկիչ ընդունելուց հետո նա, Սուրբ Հոգով լցված, քարոզել է Դամասկոսում, Երուսաղեմում, Անտիոքում, Կիպրոսում, Պամփյուլիայում, Լյուստրիայում (Իկոնիոն), Փռյուգիայում, Հունաստանում, Հռոմում և այլուր՝ ենթարկվելով բազում հալածանքների, չարչարանքների, աքսորի, արկածների, բանտարկության ևն: Պողոս առաքյալը հեղինակ է 14 առաքելական թղթերի, որոնք Ընդհանրական եկեղեցին դիտում է որպես ուղեցույց թղթեր՝ Քրիստոսի վարդապետության ճշմարիտ ընկալման առումով: Դրանք ուղղված են հռոմեացիներին, կորնթացիներին, եբրայեցիներին, հեթանոս նորադարձներին և սփյուռքի հավատացյալ հրեաներին: Պողոս առաքյալի թղթերը համարվում են քրիստ. մտքի ռահվիրաներ՝ գրված ավելի վաղ, քան Ավետարանները: Նա Հռոմում, 67 կամ 68-ին, Ներոն կայսրի օրոք, մարտիրոսական պսակ է ընդունել՝ գլխատվելով:

Հայ եկեղեցին Պողոս առաքյալի հիշատակը տոնում է Պետրոս առաքյալի հետ, Ավագ տոների ընթացքում (Սուրբ Ծննդից շուրջ 10 օր առաջ):

Հայ եկեղեցին Քրիստոսի Ա-ի հիշատակը տոնում է նաև միասին՝ Հոգեգալստյան վեցերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը («Սրբոց երկոտասան առաքելոցն Քրիստոսի և Սրբոյն Պօղոսի երեքտասաներորդ առաքելոյն»):

Յոթանասուն կամ յոթանասուներկու աշակերտներ կամ առաքյալներ: Բացի տասներկուսից Հիսուսն ընտրեց նաև յոթանասունին (ըստ այլ հաշվարկների՝ յոթանասուներկուսին), որոնց ևս տվեց իշխանություն՝ Ավետարանը քարոզելու, մարդկանց միջից դևեր հանելու և զանազան բժշկումներ կատարելու (Ղուկ. 10.1–24): Նրանց անունները ստույգ հայտնի չեն, թեև կան որոշ պարականոն գրություններ, որոնցում հիշատակվում են ինչ-ինչ անուններ ու վարքաբան. դրվագներ: Սակայն ամենահավաստի իրողությունն այն է, որ դա եղել է առանձին խումբ՝ Աստծո Որդու Թագավորության բարի լուրը քարոզելու և Սուրբ Հոգով բժշկելու համար: Ի տարբերություն տասներկուսի, որոնք միշտ Հիսուսի հետ են շրջել, նրանք գործել են նաև առանձին-առանձին՝ ուղարկվելով Հրեաստանի տարբեր գավառներ, իսկ Հիսուսի խաչելությունից ու համբարձվելուց հետո՝ նաև աշխարհի տարբեր երկրներ:

Ըստ եկեղեցու մեկնողական ընթերցման՝ Հին ուխտում նկարագրված տասներկու աղբյուրները խորհրդանշում են տասներկու Ա-ին, յոթանասուն կամ յոթանասուներկու արմավենիները՝ յոթանասուն (յոթանասուներկու) աշակերտներին (Ելք 15.27), իսկ երկու խմբերը, իրենց թվաքանակով, Հիսուսից (իբրև կենտրոնից) մերձ կամ հեռու լինելով, կարծես խորհրդանշում են երկնային ու տիեզերական իրողություններ:

Յոթանասունից առաջ սրբերի առանձին խումբ են նկատվում Բեթղեհեմի մանուկները: Գործքում և առաքելական թղթերում հիշատակվում են առաքելություն ունեցող այլ անձինք ևս (Բառնաբաս, Շիղա և ուր.): Ավետարաններում առկա են և ակնարկվում են նաև այլ խմբեր ու առանձին անձեր, որոնց անունները և գործունեությունը գաղտնի են (լրիվ կամ մասամբ): Դրանցից մեկն է մեծահարուստ Հովսեփ Արիմաթացին՝ Հիսուսի ծածուկ աշակերտներից մեկը, որը երևում է միայն Հիսուսին խաչից իջեցնելու ու թաղելու ժամանակ (Մատթ. 27.57–58, Մարկ. 15.42–43, Ղուկ. 23.50–53, Հովհ. 19.38): Ավետարաններում առկա են նաև այլ խորհրդավոր դրվագներ ու անձեր (ինչպես, օրինակ, զատկական ընթրիքի համար իր վերնատունը տրամադրող անձը), որոնք ունեցել են աստվածային որոշակի պատվեր և որոշակի առաքելություն:

Հայ եկեղեցին Յոթանասնից հիշատակը նշում է ս. Խաչվերացի չորրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը:

Տես նաև *Առաքելականություն* հոդվածը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր I-ում, 1.8, 2–4-րդ և ներդիր II-ում, 2.1, 1-ին պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ԱՍՈՂԻԿ, տես *Ստեփանոս Տարոնեցի*:

ԱՍՈՐԻ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻ, Սիրիական ուղղափառ եկեղեցի, Հակոբիկյան եկեղեցի, *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներից*: Ա.ու.ե-ու գլուխն է պատրիարքը (կոչվում է Անտիոքի պատրիարք), նստավայրը՝ 1959-ից Դամասկոսում (Սիրիա):

Քրիստոնեությունն ասորախոս (արամեախոս) աշխարհում տարածվել է առաքելական ժամանակներից, իսկ ասոր. եկեղեցին սկիզբ է առել *Անտիոքի* վաղ քրիստ. համայնքից, ինչը հիշատակված է Գործք առաքելոցում: Այստեղ գործել են Բառնաբաս, Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Անտիոքի եկեղեցու հիմնադիր է համարվում Պողոս առաքյալը: Անտիոքից քրիստոնեությունը տարածվել է դեպի Արևելք: Ասորի քրիստոնյաները քարոզել են *Եդեսիայում* (Օսրոյենե), *Ադիաբենեում*, Միջագետքում, արաբներին՝ Պարսկական ծոցում, հասել մինչև Ցեյլոն (Շրի Լանկա), Հնդկաստան և Չինաստան: Ասորախոս քրիստոնյա բնակչությունը բաժանված է եղել Հռոմ. կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Պարսից արքա Շապուհ I-ի (243–273) տեղահանումների հետևանքով քրիստոնյա ասորիները Անտիոքի շրջանից հաստատվել են նաև Պարսկաստանում: Այդ ժամանակվանից սկսած Պարսկաստանում գոյություն են ունեցել երկու քրիստ. ասոր. համայնքներ՝ արամեախոս և հունախոս: IV դ. սկզբին ձևավորվել է պարսկ. եկեղեցու նվիրապետությունը՝ Տիզբոնի կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Խուսափելով Պարսից Շապուհ II թագավորի (310–380) հալածանքներից՝ քրիստոնյաներից շատերը հաստատվել են Հռոմ. կայսրության սահմաններում: 363-ին, երբ պարսիկները գրավել են Մծբինը, քրիստոնյա ասորիները *Եփրեմ Ասորու* գլխավորությամբ տեղափոխվել են Եդեսիա: Մծբինը և Եդեսիան իրենց նշանավոր դպրոցներով եղել են ասոր. քրիստոնեության հոգևոր կենտրոններ:

410-ին Սելևկիայի ժողովն ընդունել է Նիկիայի *Հավատո հանգանակը* և եպիսկոպոս. ձեռնադրման կանոնները: Պարսկաստանի ասորիները, ձգտելով ձերբազատվել բյուզանդամետության մեղադրանքներից և խուսափել հալածանքներից, 424-ի Մարկաբդայի ժողովում հայտարարել են Պարսից ասոր. եկեղեցու անկախությունը բյուզ. եկեղեցուց: Այս ձևով Պարսկաստանի ասորիները սկսել են հեռանալ Հռոմ. կայսրության ասորիներից, իսկ Տիզբոնի կաթողիկոսը համարվել է Պարսից Արևելյան ասոր. եկեղեցու գլուխ: Հաղորդակցությունը Անտիոքի և այլ ավանդ. կենտրոնների հետ թուլացել է: 431-ի *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովում* Նեստորի դատապարտությունից հետո նրա հետևորդները, հալածվելով Բյուզ. կայսրությունից, ապաստան են գտել Պարսկաստանում և որպես Բյուզանդիայի հակակշիռ հովանավորվելով Պարսից արքունիքի կողմից՝ ամրապնդել իրենց դիրքերը երկրում: 484-ին Բեթ Լափաթի ժողովը դատապարտել է Եփեսոսի տիեզերաժողովի որոշումները, իսկ 499-ին Սելևկիայի ժողովում *նեստորականությունը* հռչակվել է Պարսից եկեղեցու պաշտոն. դավանանք:

Քաղկեդոնի ժողովը նոր պառակտումներ է առաջ բերել քրիստոնյա, հատկապես՝ կայսրության տարածքում բնակվող ասորիների միջև: VI դ. Պարսից նեստոր. եկեղեցուն զու-

դահեռ ստեղծվել է Քաղկեդոնի ժողովը մերժած ասորիների նոր նվիրապետություն, իսկ Պարսկաստանի Հակաքաղկեդոնիկ ասորի փոքրամասնությունը, որն ընդդիմացել էր նեստորականությանը, VI դ. կեսին միացել է ուղղափառ (հակնեստոր., Հակաքաղկեդոն.) ասորիներին: Ասոր. Արևելքի Հակաքաղկեդոն. պայքարի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը VI դ. սկզբին եղել է Անտիոքի պատրիարք (512–518) Սևերիոս Անտիոքացին, որը մեծ հեղինակություն վայելող աստվածաբան էր հատկապես ասորախոս բնակչության շրջանում: Սակայն բյուզ. Հուստինոս I-ի (518–527) Հակաքաղկեդոն. հալածանքների հետևանքով՝ նա 518-ին աքսորվել է Ալեքսանդրիա: Նույն թվին Ալեքսանդրիա աքսորված մեկ այլ նշանավոր Հակաքաղկեդոնիկ աստվածաբանի՝ Հալիկառնասի եպիսկոպոս Հուլիանոս Հալիկառնասացու հետ Սևերիոս Անտիոքացու վեճը Տիրոջ մարմնի *անապականության* շուրջ նոր պառակտումներ է առաջացրել ասոր. համայնքներում: Հուլիանոս Հալիկառնասացու աշակերտ Եվտրոպոսը, դառնալով եպիսկոպոս, սկսել է Կ. Պոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Արաբիայի, Պարսկաստանի, ինչպես նաև Հայաստանի ասորիների համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրել: Իսկ Անտիոքի քաղկեդոնիկ նոր պատրիարք Եփրեմի (527–545) նախաձեռնությամբ Սևերիոս Անտիոքացու հետևորդների դեմ սկսվել են դաժան հալածանքներ: Սևերիոս Անտիոքացին սկզբնապես չի ցանկացել *Ընդհանրական եկեղեցուց* անջատ նվիրապետություն ստեղծել, սակայն իրենց վանքերից աքսորված ասորի սևերյան վանականներն սկսել են իրենց համար հովիվներ ձեռնադրել, և 529-ին Սևերիոս Անտիոքացին ստիպված ճանաչել է բաժանված եկեղեցու օրինականությունը: Սակայն բյուզ. կայսր Հուստինիանոս I-ի (527–565) հալածանքների հետևանքով ասոր. Հակաքաղկեդոնիկ համայնքների մեծամասնությունը մնացել է առանց եպիսկոպոսների և եկեղեց. կառույցի: Այդ ընթացքում մի շարք եպիսկոպոսներ գաղտնի ճանապարհորդել են նոր քահանաներ ու եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու համար:

VI դ. Եդեսիայի Հակոբ Բարադեոս եպիսկոպոսը (542–578) բազմաթիվ եպիսկոպոսներ և քահանաներ է ձեռնադրել՝ Բյուզ. կայսրության ու Պարսկաստանի Հակաքաղկեդոն. համայնքների հոգևոր կարիքները հոգալու համար և հաստատել նոր, ինքնուրույն եկեղեց. նվիրապետություն: *Քաղկեդոնականությունը* և նեստորականությունը մերժած ուղղափառ ասորիների այս եկեղեցին հայտնի է Հակոբիկյան եկեղեցի անունով՝ իր սեփական [Արևմտյան ասորական (սիրիական) կամ անտիոքյան կոչվող] ծիսակարգով ու ավանդույթներով: 564-ին Հակոբ Բարադեոսը Անտիոքի պատրիարք է ձեռնադրել Պողոս Բեթ-Ուքամայեցուն (564–577), որի քաղկեդոն. միտումների պատճառով Հակոբիկյան եկեղեցին ներքին ճգնաժամ է ապրել: Սակայն Անտիոքի Աթանաս Ա Գամալա պատրիարքը 615–616-ին հաշտեցրել է կողմերին:

Ա.ու.ե-ու պատրիարքները մինչև 1034-ը նստել են Անտիոքում, այնուհետև՝ Մար Բարսումա (1034–1293), Դերեզ-Զաֆարան (1293–1924) վանքերում, Հոմսում (1924–59) և վերջապես՝ Դամասկոսում:

Միջին դարերում ասոր. ուղղափառ գիտ. միտքը մեծ վերածնունդ է ապրել, համայնքներն ունեցել են աստվածաբանության, փիլիսոփայության, պատմության և այլ գիտությունների բարգավաճող կենտրոններ: Զարգացման իր բարձրակետին (XIII դ.) Ա.ու.ե. ներառել է 20 մետրոպոլիտական աթոռներ և 103 թեմ, որոնք հասել են մինչև Աֆղանստան: Այդ ժամանակաշրջանում Կենտր. Ասիայում գոյություն են ունեցել նաև առանց եպիսկոպոսի առաջնորդվող ասոր. ուղղափառ հավատացյալների համայնքներ: Սակայն XIV դ. վերջին Լենկթեմուրի արշավանքների ընթացքում ասոր. եկեղեցիների և վանքերի մեծամասնությունն ավերվել է, փակվել են կրթության շատ կենտրոններ՝ սկիզբ դնելով երկարատև անկմանը: Ա.ու.ե. մեծ կորուստներ է կրել հատկապես առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին Թուրքիայում իրականացված հալածանքների և ջարդերի պատճառով: Ողջ մնացածներից շատերը գաղթել են հարևան արաբ. երկրներ, Եվրոպա և Ամերիկա:

XVII դ. կեսից Ա.ու.ե. ներառել է Հնդկաստանի ինքնավար եկեղեցին, որի մի մասն այսօր կոչվում է Մալաբար ասորական ուղղափառ եկեղեցի (Հվ. Հնդկաստանի Քերալա նահանգում), որի գլուխն է կաթողիկոսը (կաթողիկոսանիստը՝ նահանգի մայրաքաղաք Քոթայյում):

Ա.ու.ե-ու ԱՄՆ-ի և Կանադայի թեմերը հիմնվել են 1957-ին: Դրանք ընդգրկում են 18 պաշտոն. ծխեր և առաքելություն իրականացնող 4 միաբանություններ: 1993-ին Ա.ու.ե-ու պատրիարքը հնդիկ հավատացյալների համայնքները բաժանել է սիրիական թեմից և մետրոպոլիտ Մար Նիկոլոսոս Զաքարիայի հովվական առաջնորդության ներքո Հս. Ամերիկայում ստեղծել Ա.ու.ե-ու Մալաբար (Մալանկարա) թեմը: Այն ներառում է 23 ծուխ, որտեղ ծառայում է 25 հոգևորական: Ավստրալիայում, որտեղ պաշտոնավարում է պատրիարքական փոխանորդ արքեպիսկոպոսը, կան 6 ուղղափառ ասոր. եկեղեցիներ: Ներկայումս (2001) 2,4 մլն հակոբիկ քրիստոնյա բնակվում է Սիրիայում, Իրաքում, Թուրքիայում և Լիբանանում, 2 մլն՝ Հնդկաստանի Քերալա նահանգում, 50 հզ.՝ Արմ. Եվրոպայում, 50 հզ.՝ Հյուսիսային և 50 հզ.՝ Հարավային Ամերիկայում:

Հնագույն ասոր. քրիստոնեությունն ունեցել է խիստ ճգնավոր. բնույթ, չեշտված վանական ավանդություն: Եկեղեցիների կորիզը կազմել են վանական համայնքները: Բյուզ. կայսրության տարածքում Հակոբիկ եպիսկոպոսները սովորաբար իրենց աթոռները գաղտնի հաստատել են վանքերում, քանի որ քաղաքներում իշխանություններն ուժով պարտադրել են քաղկեդոնականություն, իսկ քաղաքներից հեռու վանքերը իշխանությունների վերահսկողությունից դուրս են եղել: Ներկայումս միայն մի քանի վանքեր են պահպանվել Հվ-Արլ. Թուրքիայում, Իրաքում, Լիբանանում, Սիրիայում: Մեկ վանք բացվել է Նիդեռլանդներում, որն իր տեսակի մեջ միակն է ասոր. սփյուռքում: Վանքերը ներկայումս կրթ. կենտրոններ են, որտեղ ստանում են աստվածաբան. կրթություն: Ա.ու.ե-ու գլխ. աստվածաբան. հաստատությունը Ս. Եփրեմ սիրիական ուղղափառ ճեմարանն է: Հիմնվել է 1939-ին, Մոսուլում (Իրաք), ապա 1960-ական թթ. փոխադրվել Լիբանան: 1968-ին ճեմարանը տեղափոխվել է Բեյրութին մոտ գտնվող Ատչանեհ վայրը, սակայն Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի պատճառով ուսանողները հաստատվել են Դամասկոսում: 1995-ին Ս. Եփրեմ ճեմարանի նոր մասնաճյուղեր են բացվել Դամասկոսին մոտ գտնվող Սայեդնիյայում:

Ասորիները եղել են քրիստոնեության առաջին քարոզիչները նաև Հայաստանում, որտեղ քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո նրանք գործունեության ազատ ասպարեզ են ստացել: Ասորերենը՝ որպես նոր կրոնը քարոզելու միջոց, հունարենին զուգընթաց, IV դ. Հայաստանի եկեղեցիներում ու դպրոցներում պաշտոն. լեզու էր: Հայոց պատմության վաղ շրջանի բազմաթիվ անցքեր ու ավանդություններ արտացոլվել են ասորի մատենագիրների երկերում, որոնցից օգտվել են հայ մատենագիրները: *Մեսրոպ Մաշտոցին*, հայկական գրերը ստեղծելիս, աջակցել են ասորի գիտնականները: *Աստվածաշնչի* հայերեն առաջին թարգմանությունները կատարվել են նաև ասոր-ից: Ասոր. են թարգմանվել հայ մատենագիրների երկերը:

Հայ-ասոր. եկեղեց. հարաբերությունները, սկիզբ առնելով քրիստոնեության վաղ շրջանից, շարունակվել են հետագա դարերում: Մերժելով նեստորականությունը, հետևաբար՝ Նեստորական եկեղեցու հետ ամեն հարաբերություն՝ Հայ եկեղեցին առնչվել է Հակաքաղկեդոն. ասորիների հետ: Հատկապես VI–VIII դդ., երբ Հայ եկեղեցին մեծ հեղինակություն և դիրք է ձեռք բերել Քաղկեդոնը մերժած եկեղեցիների և ժողովուրդների շրջանում, ուղղափառ ասորիներն իրենց պաշտպանությունը գտել են դավանակից Հայ եկեղեցում, իսկ Հայոց կաթողիկոսները եպիսկոպոսներ են ձեռնադրել նաև նրանց համար: Դվինի 506-ի ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) քննարկվել է նաև նեստորականներից հալածված՝ Պարսկաստանի ուղղափառ ասորիների հարցը, որոնք օգնության խնդրանքով դիմել էին Հայոց կաթողիկոս *Բաբկեն Ա Ոթմսեցուն*: Վերջինիս գրած «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» երկու թղթերը հավաստել են երկու եկեղեցիների դավան. միասնությունը: 554-ի Դվինի Բ ժողովին, որը, ըստ տիրող կարծիքի, սկիզբ է դրել Հայ և քաղկեդոնիկ եկեղեցիների պաշտոն. բաժանմանը, մասնակցել է նաև ուղղափառ ասորիների Աբդիշո եպիսկոպոսը, որն էլ օգնել է հայերեն թարգմանելու VI դ. Հակաքաղկեդոնիկ աստվածաբան Փիլոքսենոս Մաբուգեցու (Քսենայա) գրվածքները: Հայ-ասոր. *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովում* (726), որը հրավիրվել էր Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Գ Օձնեցու* և Անտիոքի Աթանաս պատրիարքի նախաձեռնությամբ, Հայ և Ասորի Հակոբիկ եկեղեցիների միջև կնքվել է դավան. միություն անապականության խնդրի շուրջ, ինչպես նաև մի շարք ծիսական հարցերում (Քրիստոսի ծննդյան օրվա, Պատարագի անխմոր հացի և անխառն գինու մատուցման ևն) որդեգրվել է

միանական մոտեցում: Ասոր. եկեղեցու հայրերից մի քանիսը (*Հակոբ Մծբնացի*, Եփրեմ Ասորի ևն), որոնք իրենց գործունեությամբ և մատենագր. վաստակով առնչվել են հայ իրականության հետ, դասվել են Հայ եկեղեցու տոնելի սրբերի կարգը: Եփրեմ Ասորին Հայ եկեղեցու «երկոտասան վարդապետներից» է, համաքրիստ. սուրբ հայրերից (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Հայ-ասոր. եկեղեց., մշակութ. առնչությունների լավագույն հետազոտողը եղել է Ե. *Տեր-Մինասյանը*:

Գրկ. Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908: Մ ե լ ք ո ն յ ա ն Հ., Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III–V դդ.), Ե., 1970: R o e y A., Les débuts de l'Eglise Jacobite, v. 2, Würzburg, 1953; R o b e r s o n R., The Eastern Christian Churches, Rome, 1995.

Իգոր Դորֆման

ԱՍՊԻՍԱԿԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Քաջբերունիք գավառում, Արճեշ քաղաքից հյուսիս, Ասպիսակ և Հարություն գյուղերի միջև, Մեծոփավանքից ոչ հեռու, բարձրադիր վայրում: Հիմնադրման ժամանակն անհայտ է: Ըստ տաճարի արձանագրության՝ վանքը վերակառուցվել է 1256–65-ին, անեցի մեծահարուստ Ավետենց Սահմադինի նվիրատվությամբ: Ա. Ս. Ա. վ. եղել է գրչության կենտրոն (գործել է XIII–XIV դդ.), հիմնադրել է Քաջբերունիքի տեսուչ տեր Աբրահամը: Մեզ հասած առաջին ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1281-ին, Հովսեփի ռադիրն ընդօրինակվել է 1281-ին, Հովսեփի ձեռքով (Բրիտանական թանգարան, ձեռ. № 2670): Երևանի Մատենադարանում պահվում է նույն գրչի 1299-ին արտագրած Աստվածաշունչը (ձեռ. № 193): Նշանավոր գրիչներից էր Ղազարը (եղել է նաև ծաղկող): Գրչության արվեստն այստեղ առավել զարգացման է հասել XIV դ. սկզբին, երբ վանքի առաջնորդ է կարգվել Գլաձորի համալսարանն ավարտած Ստեփանոսը: Նրա օրոք էլ վանքի մատենադարանը հարստացել է հին գրքերի ընդօրինակություններով:

Գրկ. Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս 2, Վնն., 1942:

ԱՍՊՈՒՐԱԿԵՍ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՑԻ (ծ. թ. անհտ, Մանազկերտ – 386, Մանազկերտ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 381-ից: Հաջորդել է *Զավեն Ա Մանազկերտցուն*: Սերում է *Աղբիանոսյանների* տոհմից: Պայքարել է Հռոմ. կայսրության քաղ. խարդավանքների դեմ, աջակցել Հայոց թագավոր Խոսրով Գ-ին, աշխատել քաղ. ասպարեզից մեկուսացնել Հայաստանի արմ. մասում թագավորող և Հռոմ. կայսրությանը գործակցող Արշակ Գ-ին: Ա. Ա Մ-ու ջանքերի շնորհիվ Հայաստանի՝ բյուզ. ազդեցության ներքո գտնվող արմ. մասում նոր հոգևոր առաջնորդ չի նշանակվել, և Հայոց կաթողիկոս. աթոռը պահպանել է իր համահայկ. նշանակությունը:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Սահակ Ա Պարթևը*:

ԱՍՏԱՊԱՏԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱ ՎԱՆՔ, Խ ն դ ր ա կ ա տ ա ր Ս. Ս տ ե փ ա ն ո ս, Ք ա ր ա տ ա կ ի Կ ա ր մ ի ր վ ա ն ք, Նախիջևան քաղաքից հարավ, Արաքս գետի ձախ ափին, ապառաժոտ բլրի գագաթին: Առաջին անգամ հիշատակվում է 976-ին՝ Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսի կոնդակում, նույն թվականին խաչքար է ագուցվել եկեղեցու դռան աջակողմում: Անընդմեջ գործել է մինչև ուշ միջնադար. այդ են վկայում վանքի պատերին դրված XIII–XV դդ. խաչքարերը: Ավերվել է Պարսից շահ Աբբասի ասպատակությունից: Հիմնովին վերակառուցվել է XVII դ. սկզբին՝ Պողոս Մոկացի վարդապետի և նույն դարի երրորդ քառորդին՝ Աստապատի վանքի Հակոբ վարդապետի ջանքերով: 1697–1706-ին վանքի առաջնորդ Հովսեփ վարդապետը նորոգել է պարիսպը և կառուցել արմ. կողմի շինությունները: XIX դ. սկզբին Պարսից թագաժառանգ Աբբաս Միրզան քանդել է արլ. պարիսպը լրիվ և հարավայինը՝ մինչև դարպասը՝ քարերն օգտագործելով իր կառուցած Աբասապատ ամրոցի խանդակը շինելու համար: 1831-ին Նիկողայոս վարդապետը նորոգել է վանքի եկեղեցու հիմնապատերը, սակայն 1840-ի երկրաշարժից քանդվել են գավթի զանգակատունը, ձիթհանն ու ջրաղացը, խարխլվել են պարիսպն ու բնակելի սենյակները: Վերստին նորոգել է Հովակիմ եպիսկոպոսը 1870-ական թթ.: Վանքի մոտավորապես ուղղանկյուն պարիսպներով շրջափակված բակում բարձրանում են մեկ զույգ մույթով գմբեթավոր Ս. Ստեփանոս եկեղեցին և նրան արմ-ից կից գավիթը (աղյուսաշեն գմբեթը և եկեղեցու ծածկը քանդվել են 1970-ական թթ.):

Եկեղեցին 1859–60-ին զարդարվել է բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնք համապատասխան մակագրություններով պատկերում են Սեղբեստրոս հայրապետին՝ գայլտոնը ձեռքին, բյուզ. Թեոդոս կայսրին, Ներսես Ա Մեծին, Աբգար թագավորին, Սահակ Ա Պարթևին, Տրդատ Գ արքային, Գրիգոր Ա Լուսավորչին և բյուզ. Կոստանդին կայսրին: Գմբեթակիր կամարների անկյուններում նկարված են չորս ավետարանիչների խորհրդանիշները: Սլաքաձև որմնանկարներով մշակված աղյուսաշեն արտաքին պատերի միակ հարդարանքը հվ. ճակատի՝ Քրիստոսի մկրտությունը պատկերող բարձրաքանդակն է: Վանքում պահվել են *Ստեփանոս Նախավկայի* և *Արիստակես Ա Պարթևի* արձաթե Աջերը:

Գրկ. Ա ռ ա ք ե լ Դ ա վ ր ի ժ ե ց ի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Նախիջևանի ոստիկանական շրջան կամ Նախճավան, Թ., 1902: Հ ա ս ր ա թ յ ա ն Մ., Աստապատի վանքի ճարտարապետական համալիրը, ՊԲՀ, 1975, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՍՏՎԱԾ, սուրբ և բարձրագույն անուն՝ տրված երևելի և աներևույթ աշխարհների ու Անուարարածների հավիտենական Արարչին: Անուարարածների հավիտենական Արարչին: Անունը փոխառված է փռյուգերենից և պատճենումն է թրակո-փռյուգական աստվածություն Σαβάζιος-ի: Ըստ Հովհաննես առաքյալի՝ «Աստված սեր է» (Ա Հովհ. 4.8): Բառը իր ամենից ընդարձակ և հին իմաստով նշանակում է գերագույն էակ կամ էակներ, որոնք տիեզերքին իշխող անտեսանելի և վերբնութենական զորություններ են: Քրիստ. հավատի ըմբռնումով «Աստված» բառի իմաստը բոլորովին տարբեր է: Հայ իրականության մեջ այն ստուգաբանվել է «աստ էած զմեզ» (*Խոսրով Անձևացի*, *Ներսես Լամբրոնացի*, Հովհաննես Վանական), այսինքն՝ այստեղ բերող կամ հաստատող իմաստով, ինչն ընդգծում է նրա Արարիչ լինելը: Աստծո մասին հավատը չի ծնվել մարդու՝ իրեն շրջապատող խորհրդավոր և անանձնական ուժերի հանդեպ վախից: Այն հիմնված է *Աստվածաշնչի* վրա, ուր Աստված ներկա է որպես բացարձակ իրողություն. իբրև այդպիսին նա անդրանցական (Ա. ինքն իր համար) և անձնական (Ա. մարդու համար) է: Անդրանցականությունը ցույց է տալիս Աստծո լիակատար անմատչելիությունը, սեռական պատկանելությունը, տիեզերականությունը են, իսկ անձնականության բացակայությունը են, իսկ անձնականությունը՝ մարդու հետ նրա կենդանի հարաբերությունը: Երբ Աստվածաշունչը խոսում է Աստծո մասին, նա խոսում է կենդանի Աստծո մասին, որի հետ կարող է խոսել մարդը և որը հիմնավորապես տարբեր է անկենդան չաստվածներից, որոնք չեն կարող լինել Բան (Խոսք) և ասել. «Ես»:

Կենդանի Աստծո և մարդու հաղորդակցությունից զարգանում է յուրահատուկ հարաբերություն՝ կենդանի Աստծո և հավատացյալի միջև, հարաբերություն, որ անհատական բնույթ ունի՝ անձնական բարեկամության և մտերմության իր արտահայտությամբ: Այդ հարաբերությունն իր ներքին ուժը ստանում է Աստծո բարյացակամ նախաձեռնությունից:

Հին կտակարանում Ա. ինքն իրեն կոչել է Յահվե, որը նշանակում է «Ես եմ, որ Էն»: Եբրայերեն անվանվում է նաև Էլոհիմ (Ելոհիմ), որ հոգնակի է և, ըստ ոմանց, այդպես է գործածվել՝ Աստվածության մեջ *Երրորդությունը* մատնանշելու համար: Նա Արարիչն է երկնի և երկրի, ստեղծիչը մարդու և «երկնի և երկրի Տերը»: Ըստ Ծննդոց գրքի՝ Ա. կատարեց իր արարչագործությունը վեց հանգրվաններով, որոնցից առաջինը՝ լույսի արարչությունն է: Հաջորդ հանգրվաններում Ա. ստեղծեց տիեզերքը, կյանքը և մարդուն (Ծննդ. 1): Նա մարդուն ստեղծեց իր նմանությամբ և ըստ իր պատկերի՝ նրան տալով բանականություն և ազատ կամք, որով և՝ իր արարքների պատասխանատվությունը:

Միակ Աստծո պաշտամունքը հայտնվել է հրեա ժողովրդի մեջ: Հին կտակարանում Ա. խոսում է իր ստեղծած առաջին մարդու՝ Ադամի հետ և նրան տալիս առաջին պատվիրանը: Մարդը մեղանչում է: Ա. ընտրում է իր սեփական ժողովրդին, որպեսզի վերականգնի անկյալ մարդուն: Ա. խոսում է իր ժողովրդի հետ նահապետների և մարգարեների միջոցով: Նա *ուխտ* է կնքում իր ընտրյալ ժողովրդի հետ, որով խոստանում է լինել այդ ժողովրդի Ա.: Հրեա ժողովուրդը հավատում է իր Աստծո զորությանը և կոչում է այն «Տէր զորութեանց», հավատում է նրա կենսունակությանը և կոչում այն «Աստված կենդանի», հավատում է նաև նրա սրբությանը և կոչում այն «Սուրբ, Իսրայելի Սուրբը»՝ երիցս անգամ: Իր փրկարար զորությամբ Ա. միջամտում է ընտրյալ ժողովրդի պատմությանը և դառնում նրա փրկարարը՝ նրան ազատելով Եգիպտոսի գերությունից և վերադարձնելով իր Ավետյաց երկիրը, որպեսզի ապրի աստվածային պատվիրանների համաձայն և իր հավատարմու-

թյամբ սրբվի: Նա խոստանում է ուղարկել Մեսիային, որը կփրկի ընտրյալ ժողովրդին իր մեղքերից և կարժանացնի հավիտենական կյանքի:

Նոր կտակարանը աստվածային փրկարար խոստումի իրականացման պատմությունն է, որը սկսվում է Բեթղեհեմում Հիսուսի հրաշափառ ծննդով: Նա կոչվում է «Օծյալ Տեր»: Հիսուսի մասին եղած մարգարեությունը կոչում է նրան «Որդի Բարձրյալի»: Նրա մկրտության պահին Ա. խոսում է և կոչում նրան «սիրելի Որդի», և Աստծո Հոգին աղավնակերպ իջնում է երկնքից: Միակ Ա. հայտնվում է իր երեք անձերով՝ Հայր, Որդի և *Սուրբ Հոգի*:

Հին ուխտի մեջ Ա. միայն իր ժողովրդի Հայրն է: Նոր ուխտի մեջ նա Հայրն է բոլոր նրանց, ովքեր դավանում են Քրիստոսին՝ «Որդի կենդանի Աստծո»: «Իսկ ովքեր նրան ընդունեցին, նրանց իշխանություն տվեց լինելու Աստծո որդիներ...» (Հովհ. 1.12): Ա. շնորհում է իր Հոգին նրանց, ովքեր կատարում են իր կամքը:

Նոր ուխտի օրենքը սերն է. «Սիրել Աստծուն ամբողջ սրտով և սիրել ընկերոջդ քո անձի պես», որովհետև «Նախ Աստուած սիրեց մեզ»: Սիրով Աստծուն կապված հավատացյալի սիրտը «տաճար է Սուրբ Հոգու»:

Հունարեն գրված Ավետարանների մեջ Ա. կոչված է «Տեր» կամ «Տեր Աստված», Քրիստոս կոչված է «Բանն Աստված», և Սուրբ Հոգին՝ «Տիրոջ Հոգի»:

Հայ եկեղեցու Լուսավորիչը՝ Ս. Գրիգորը, ամփոփել է Սուրբ Երրորդության հավատն իր նշանավոր վկայությամբ. «Իսկ մենք պիտի փառավորենք նրան, որ հավիտյանից առաջ է, երկրպագելով Ս. Երրորդությանը և մեկ Աստվածությանը, Հորը և Որդուն և Սուրբ Հոգուն»:

Տես նաև *Հիսուս Քրիստոս*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 1-ին պատկերը:

Շահե արք. Աճեմյան

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ-ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, եկեղեցական գրականության տեսակ. ամփոփում է եկեղեցու տեսական, վարդապետական սկզբունքները պարունակող երկերը, որոնց նպատակն է ուժեղացնել եկեղեցու գաղափարական դիրքերը, արթուն պահել հոգևոր, ազգային ինքնագիտակցությունը: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո հեթանոսության դեմ մղվող պայքարի գաղափար. զենք է դարձել ջատագովական գրականությունը (տես *Ջատագովություն*), որն ընդգրկել է նաև քրիստոնեության առաջին դարերում ծագած աղանդավոր. գաղափարների քննադատությունը: Այդպիսի երկերից են «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք նորա», «Երանելւոյն Մեսրոպայ հայոց վարդապետի [Խաւսք ընդդէմ հմայից]», *Եզնիկ Կողբացու* «Եղծ աղանդոց»-ը, իսկ ավելի ուշ (XIII դ.)՝ նաև «Հարցմունք եւ պատասխանիք ի գիրս Ծննդոց» աշխատությունը: Հայ Ա.-դ. գ-յան վաղ նմուշներից են *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* վերագրվող «Յաճախապատում ճառք»-ը և *Ագաթանգեղոսի* «Պատմություն Հայոց»-ի երկրորդ՝ «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» գիրքը: Հեթանոսության դեմ պայքարին նպաստել են նաև թարգման. երկերը: Այդպիսիներից են Արիստիդես Աթենացու «Ջատագովութիւնը» (հրտ. 1878), հույն և ասորի եկեղեց. հայրերի երկերի հայերեն թարգմանությունները:

Վաղ շրջանի Ա.-դ. գ-յան մեջ առկա քննադատ. տարրի զարգացմամբ հանդես է եկել դավանաբան-հակաճառ. ժանրը: *Քաղկեդոնի ժողովին* հաջորդած շրջանում, հատկապես Դվինի 506-ի ժողովից հետո (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) ստեղծված եկեղեցաքաղ. իրավիճակում, երբ Բյուզանդիան և Հռոմն ամեն կերպ փորձում էին իրենց ենթարկել անկախությունը կորցրած Հայաստանի պետ. լծակներն իր ձեռքում պահող Հայ եկեղեցին, սկիզբ են առել դավան. բուռն վեճեր քաղկեդոնականների կամ երկաբնակների հետ՝ ի պաշտպանություն հակաքաղկեդոն. վարդապետության: Հայ եկեղեցին իր հստակ դիրքորոշումն է ունեցել Քաղկեդոնի ժողովին հաջորդած քրիստոսաբան. վեճերի, Քրիստոսի բնության, կամքի, ներգործության, Տիրոջ մարմնի ապականացու թե անապական (տես *Անապականություն*) լինելու վերաբերյալ հակոտնյա տեսությունների, *պատկերապաշտության* թե *պատկերամարտության*, միութենական թե հակամիութենական գաղափարների հանդեպ: Այդ ընթացքում որոշվել և ճշտվել են հայադավան ուղղափառության սահմանները: Դավան.ապարեզում Հույն և Հռոմի եկեղեցիների դեմ Հայ եկեղեցու դարեր շարունակ մղած պայքարի արգասիքն են բազմաքանակ ինքնուրույն և թարգման. աստվածաբան-դավանաբան. երկերը: Դավան. պայքարի զուտ տեսական հարցերին զուգորդվել են գործն. բնույթի հարցերը (ծիսապաշտամունքային, եկեղեց. իրավունքի ևն), որոնք բխել են թե՛ ընդհանրապես եկեղեց. կարգերի և թե՛ ազգային-եկեղեց. առանձնահատկությունների պահպանման մտահոգությունից: Աստվածաբան. և դավանաբան. երկերը նաև առատ նյութ են տալիս միջնադարյան Հայաստանի ներքին կյանքի, ինչպես նաև հարևան և հեռավոր երկրների հետ նրա ունեցած փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Սկսած V դ. վերջից, պայմանավորված Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքների պաշտպանության հրամայականով, գրվել և շրջանառության մեջ են դրվել դավանաբան-հակաճառ. աշխատություններ, որտեղ քննարկվել են գերազանցապես քրիստոսաբան. խնդիրներ: Ա.-դ. գ-յան հակաճառ. ժանրին պատկանող վաղագույն նմուշներից են *Հովհաննես Ա Մանդակունու* անվամբ հայտնի «Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն եւ կամ մի բնութիւն», *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի» (թրգմ. 480–484-ին) գրվածքները: Վերջինիս բովանդակության և կառուցվածքի հետևողությամբ է կազմվել «*Կնիք հավատո*» ժողովածուն:

Դավան. կարևոր ժողովածու է «*Գիրք թղթոց*», որտեղ Հայ եկեղեցու հայրերի աստվածաբան-դավան. բնույթի նամակներում արտահայտված են ազգ. եկեղեցու դավան. սկզբունքները ընդդեմ *նեստորականության* և *քաղկեդոնականության*, արծարծված են հայ-լատին միութեն. շարժմանը վերաբերող խնդիրներ՝ ընդդեմ պապականության, Քրիստոսի երկու բնությունների, ներգործությունների ու կամքի, Սուրբ Հոգու՝ Հորից և Որդուց բխելու (Filioque), քավարանի մասին արմ. տեսություններ են: VII–IX դդ. քրիստոսաբան. լուրջ վեճերի տեղիք է տվել Քրիստոսին պատկերելու կարելիության և անկարելիության խնդիրը: Այդ առիթով ստեղծվել է հարուստ գրականություն: *Վրթանես Քերթողն* իր «Ընդդէմ պատկերամարտաց» աշխատության մեջ, արձագանքելով այդ վեճերին և արտահայտելով Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը (հակառակ պատկերամարտների, որոնք բացարձակեցնելով Քրիստոսի աստվածային բնությունը, անկարելի էին համարում նրա անտեսանելի բնության պատկերագրումը), հաստատել և հիմնավորել է Քրիստոսին պատկերելու կարելիությունն ու անհրաժեշտությունը, նրա՝ որպես Աստծո Բանի մարմնավորման, մարդացման հայտնութենական իրողությամբ: Հայ-բյուզ., հայ-ասոր. դավան. երկխոսության շրջանում են գրվել *Ստեփանոս Սյունեցու* «Վասն անապականութեան մարմնոյն, որք ասեն թէ՝ որ աճէ եւ նուազէ, ապականացու է», *Հովհաննես Գ Օձնեցու* «Ճառ ընդդէմ երեւութականաց», «Ճառ ընդդէմ պաւղիկեանց» երկերը: Հայ աստվածաբան-դավանաբան. մտածողության մի նոր մակարդակ է հայտանշում *Խոսրովիկ Թարգմանչի* մատենագրությունը: Հինգ գլուխներից բաղկացած իր աշխատության մեջ («Առ այնոսիկ, որ ասեն բնութեամբ անձեւ, անսկիզբն ընկալեալ մարդկութիւն Աստուած Բան ի կուսէն») հեղինակն աստվածաբան. մանրակրկիտ քննության է ենթարկել քաղկեդոնականների, *հուլիանոսականների*, *սևերիոսյանների* ու երևութականների (տես *Երևութականություն*) քրիստոսաբանությունը, ինքնահատուկ փաստարկներով ժխտել նրանց տեսակետները:

Հայ եկեղեցու վարդապետ. աստվածաբանության կարևոր աղբյուր է «*Կանոնագիրք Հայոց*», որտեղ համատեղված են եկեղեցում որպես հավատի հեղինակություն ճանաչված *տիեզերական ժողովների*, տեղական ու ազգ-եկեղեց. ժողովների (տես *Եկեղեցական ժողովներ*), ինչպես նաև Հայ և *Ընդհանրական եկեղեցու* ս. հայրերի սահմանած *կանոնները*: Դրանցից շատերն ունեն ոչ միայն ծիսական, եկեղեցաբան., կենցաղային և բարոյական արժեք, այլև՝ աստվածաբան. ու դավան. հեղինակություն:

XI դ. կեսին Հայաստանում քաղկեդոն. եպիսկոպոսությունների և համայնքների սպառնական չափերի հասնող տարածումը դրանց հակահարված տալու անհրաժեշտություն է առաջացրել: Օրվա պահանջով ստեղծվել և լայն կիրառություն են գտել հայ դավանաբան. աստվածաբանության հաղպատ-սանահինյան դպրոցի երևելի ներկայացուցիչներ *Անանիա Սանահնեցու*, *Հովհաննես Սարկավագի* աշխատությունները: Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» երկասիրությունում շոշափվել են ոչ միայն քրիստոսաբան., այլև ծիսական («Սակս անխտիր հաղորդելոյ», «Վասն մեռոնին», «Վասն բաղարջին», «Պատճառ երից սրբասացութեան»), եկեղեցավարչ. («Վասն չորից աթոռոցն», «Վասն բաժանման վրաց»), տոմարական («Վասն տաւնի

Ծննդեան Քրիստոսի») և այլ հարցեր: Նույնքան արժեքավոր են Հովհաննես Սարկավագի աշխատությունները («Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅԺԸ-իցն», «Յաղագս Որդւոյ», «Յաղագս Հոգւոյ Սրբոյ», «Յաղագս բնութեան Բանի եւ միաւորութեան», «Յաղագս կամացն», «Յաղագս ներգործութեան» են): Նրանց գրվածքներում քննարկվել են նաև պատկերի աստվածաբանության (տերունական և սրբոց պատկերների հանդեպ վերաբերմունքի տարբերակում) հետ կապված հարցեր:

Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքների պաշտպանությանն է նվիրված *Պողոս Տարոնեցու* «Ընդդէմ Թէոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփայի» երկը, որն ըստ էության պատասխանն է հունադավան Թեոփիստե իմաստասերի հակաճառ. մի գրության: Աշխատության առաջին մասում Պողոս Տարոնեցին քննարկել է երրորդաբանական, քրիստոսաբան. խնդիրներ և, որպեսզի դավան. պատկերը պարզ լինի, մանրամասն ներկայացրել է Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած որոշումները, վերլուծել դրանք, ցույց տվել այդ ժողովի հետևանքով տեղի ունեցած քրիստ. եկեղեցու տրոհումը: Երկրորդ մասում հեղինակն անդրադարձել է ծիսական, տոմարական խնդիրների, արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդել մանիքեցիների (տես *Մանիքեություն*), *թոնդրակեցիների, ծաթերի* մասին:

Դավանաբան. մտքի զարգացման նոր շրջափուլ է ներկայացնում կիլիկյան հայերի աստվածաբան. մատենագրությունը: Առավել նշանակալից է *Ներսես Շնորհալու* դավան. ժառանգությունը: Պատասխանելով բյուզ. արքունիքի քաղ. նպատակներ հետապնդող միութենական նկրտումներին՝ Ներսես Շնորհալին գրել է մի շարք դավան. աշխատություններ (մեծարժեք են հատկապես «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» դավանագիրը, «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», «Յաղագս աւանդութեան եկեղեցւոյ» թղթերը), որտեղ հետևողականորեն պաշտպանել է Հայ եկեղեցու ուղղադավան սկզբունքները: Այս երկերի դավան. կարևորությունն այնքան մեծ է եղել, որ դրանք վկայակոչվել են հետագայի Ա-դ. գ-յան մեջ:

Հայ Ա-դ. գ-յան կարևորագույն գործերից է *Վարդան Այգեկցու* «Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ» աշխատությունը: 16 գլխից բաղկացած այս երկում հեղինակը խոսում է «եռանձնեայ Աստուածութեան եւ մի բնութեան» մասին, եկեղեցու հայրերի տարբեր գործերից քաղված բազմաթիվ վկայություններով հաստատում Տիրոջ մարմնի անապական, անախտ լինելը, Ծննդյան և Մկրտության տոնը նույն օրը՝ հունվարի 6-ին կատարելու, ս. Պատարագը անխմոր և անջուր, անաղ և անձեթ մատուցելու, «Խաչեցարը» բացառապես Աստծո Որդուն ուղղելու անհրաժեշտությունը: Երկն աչքի է ընկնում ողջմիտ հանդուրժողությամբ, զուսպ, հավասարակշռված շարադրանքով: Հեղինակն իր առջև խնդիր չի դրել պախարակել մյուս եկեղեցիների դավանանքն ու ծիսակարգը, այլ՝ միայն ցույց տալ, որ Հայ եկեղեցու դավանանքն ու ծեսը հիմնված են վաղնջական եկեղեցու նվիրագործած դավան. հիմնադրույթների, ծիսակարգի և սովորույթների վրա: Դավան. հանդուրժողության ոգով է շարադրված նաև *Մխիթար Գոշի* «Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ» երկը, որը վրացի մատենագիր Արսեն Վաչեսձեի «Դոգմատիկոն»-ի «Երեսուն գլուխ հայոց հերձվածի» գլխում հայերին ներկայացված մեղադրանքների պատասխանն է: Թղթի նպատակն է ներկայացնել հայոց դավանանքը, եկեղեցու ծիսակարգը, ցույց տալ, որ հայերը, ինչպես և հույներն ու վրացիները, հերձվածողներ չեն:

XII–XIII դդ. նվազող բյուզ. ճնշմանը փոխարինել է պապական Արևմուտքի օրավուր աճող եկեղեցավարչ. հարկադրանքը: Քաղ. նկատառումներով Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանություններն ակներևորեն հակվել են Արևմուտքի կողմը: Ահագնացող վտանգը կանխելու նպատակով *Վարդան Արևելցին* և *Ստեփանոս Օրբելյանը* պայքարի դրոշ են բարձրացրել՝ իրենց շուրջը համախմբելով հայրենասեր ուժերին: Ժամանակակիցների դավան. աչալրջությունը բարձր պահելու, աստվածաբան. անհրաժեշտ գիտելիքներ հաղորդելու նպատակով Վարդան Արևելցին շարադրել է «Դաւանութիւն հաւատոյ ուղղափառութեան», «Յաղագս բնութեան, թէ զինչ իցէ ըստ ինքեան իմացեալ ի փառս Աստուծոյ» աշխատությունները: Գործակցելով *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* կաթողիկոսի հետ՝ Վարդան Արևելցին պատասխանել է Հռոմի պապի՝ Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա թագավորին հղած դավան. գրությանը: Պատասխան թղթում [«Թուղթ Կոստանդեայ կաթողիկոսի Հայոց, զոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն... ի մայրաքաղաքն Սիս...ի թուիս Հայոց ի ՈՂԵ» (1246)] Վարդան Արևելցին մերժել է Կաթոլիկ եկեղեցու առաջադրած վարչաքաղ. գերադահության գաղափարը և հերքել պապի պարտադրած 15 դավան. կետերը: 1302-ին Ստեփանոս Օրբելյանը գրել է «Թուղթ վասն հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ յարեւելեան աշխարհէս առ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր...» երկը, որտեղ կոչ է արել *Գրիգոր Է Անավարզեցի* կաթողիկոսին պահպանել Հայ եկեղեցու դավան., ծիսական անաղարտությունը, առաքելավանդ սահմանումները: Սակայն թուղթն իր անհրաժեշտ արդյունքը չի տվել, և Ստեփանոս Օրբելյանը նույն թվականին շարադրել է իր դավան. մյուս երկասիրությունը՝ «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակացը», որտեղ երկաբնակ դավանանքի ահագնացող տարածումը նմանեցնելով առողջ մարմինը ճարակող քաղցկեղի՝ տագնապով գրել է, որ դրանով վարակված է բովանդակ Կիլիկիան, Բագրատունյաց Անին, Շիրակը: Ստեփանոս Օրբելյանի այս աշխատության շարադրումը պայմանավորված էր նաև XIII դ. 2-րդ կեսին Կիլիկիայում շրջանառված քաղկեդոն. «Արմատ հաւատոյ»-ի աստվածաբան. մերժման անհրաժեշտությամբ: Ստեփանոս Օրբելյանի երկը բաղկացած է 12 «ձեռնարկներից», որոնք շոշափում են քրիստոսաբան. (Բ, Գ, Դ), ծիսական (Ե, Զ, Ժ, Է), տոմարական (Ը), եկեղեցաբան. (ԺԱ, ԺԲ) և այլ բնույթի հարցեր:

Ծիսական և տոմարական բնույթի հարցեր են արծարծվել *Մովսես Երզնկացու* «Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին Հայոց ՉԾԸ» (1309) և «Պատասխանի թղթոյն Տրապիզոնի առ հաւատացեալն Գրիգոր երէց» աշխատություններում: Քաղ. նկատառումներից ելնելով՝ Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Բ թագավորը և Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսը 1307-ի Սսի ժողովում (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) ընդունել են Արևմուտքի պահանջները: Մովսես Երզնկացու «Ընդդիմադրութիւն»-ը ուղղված է եղել այդ ժողովի ազգավնաս որոշումների դեմ: Նրա մյուս երկը գրվել է ի պատասխան ամհունադավան հայազգի Գրիգոր քահանայի ամբաստանագրի, որտեղ արծարծվել են քրիստոսաբան. (բնության խնդիրը), ծիսական (ս. բաժակի մեջ ջուր չխառնել, մեռոնը կարող է լինել ոչ միայն ձիթապտղից, այլև զանազան նյութերից), տոմարական (Հովհաննես Մկրտչի տոնը կատարել ոչ թե հունիսի 24-ին, այլ՝ հունվարի 11-ին) խնդիրներ:

XIII–XIV դդ. մյուս դավանաբան հեղինակը *Մխիթար Սասնեցին* է: Նրա գրչին է պատկանում 17 ճառ, որոնք ունեն քրիստոսաբան., ծիսական, վախճանաբան., բարոյաբան. ուղղվածություն:

Արևելքում պապական քաղաքականության իրականացման համար Կաթոլիկ եկեղեցին իր գործակալներին՝ դոմինիկյան քարոզիչներին, ուղարկել է Հայաստան: Նրանք (Բարթուղիմեոս Մարաղացի, Հովհաննես, Հակոբ Քռնեցիներ, Հովհաննես Ծործորեցի և ուր.) Արտազի շրջանում և Նախիջևանում միարարականների (տես *Ունիթորություն*) անվան տակ ծավալել են եկեղեցավարչ., քարոզչ. քայքայիչ գործունեություն: Ընդդեմ պապական քաղաքականության գրվել և հրապարակվել են կաթոլիկ աստվածաբանությունը քննադատող դավան. աշխատություններ: Այդ պայքարին մասնակցել են Հայ եկեղեցու մեծանուն հեղինակություններ *Եսայի Նչեցին* («Դաւանութիւն հաւատոյ», «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցւոյ», «Թուղթ ընդդէմ Հեթմոյ Կիւրիկեցւոյն» են), *Կիրակոս Երզնկացին* («Խրատ առ ուղղափառ հաւատացեալսն», «Թուղթ առ Կարնեցիս», որտեղ մասնավորաբար խոսվում է եկեղեցու յոթ խորհուրդների մասին), *Հովհան Որոտնեցին* («Հաւատոյ դաւանութիւն» թուղթը՝ ուղղված Կոստանդին Ե Սսեցի կաթողիկոսին): Հակամիաբար. շարժման հարուստ փորձն իր աստվածաբան. աշխատություններում լավագույնս օգտագործել է *Գրիգոր Տաթևացին*: Միարարների դեմ պայքարն առավել նպատակասլաց մղելու համար նա կիրարկել է միարարների իսկ գործադրած մտակառուցման դպրոցական (սխոլաստիկ) եղանակը, որին հատուկ է աստվածաբան. դրույթների հիմնակարգումը, դասդասումն ու թվակարգումը: Նշված եղանակով է Գրիգոր Տաթևացին շարադրել «Գիրք հարցմանց»-ը և «Ոսկեփորիկ»-ը, որոնք հանրագիտարանային համակողմանիությամբ ներկայացնում են Հայ եկեղեցու վարդապետ. աստվածաբանությունը: Այս երկերում (մասնավորապես «Գիրք հարցմանց»-ում) որոշակի համակարգի են բերվում հայ վարդապետ. աստվածաբանության բազմադարյան նվաճումները: Գրիգոր Տաթևացին «Գիրք հարցմանց»-ում դավան. իրողությունները ներկայացրել է կուռ, ներդաշն համամասնությամբ: Գործը շարադրված է աստվածաբանելու դպրոց. (սխոլաստիկ) ոճին հարազատ

Հարցուպատասխանիների (Questitiones disputatae) եղանակով:

Գրիգոր Տաթևացուց հետո աստվածաբանդավանաբան. միտքն ունեցել է առանձին առկայծումներ: Հիշատակության արժանի են XV–XVIII դդ. հեղինակներ *Մատթեոս Ջուղայեցու* «Վասն հարցմանց անօրինաց զանազան պատասխանիք», «Երկարնակացն առ մեզ հարցումն եւ պատասխանիք առ նոսա» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 969, 1233), *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցի* կաթողիկոսի «Յայտարարութիւն ընդդէմ ֆռանկաց» կամ «Գիրք Ատենական, որ ասի Վիճաբանական» աշխատությունները: Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցու տասը գլուխներից բաղկացած երկում հերքվել են լատին դավանության հիմն. դրույթները: Վարդապետ. աստվածաբանության ընդհանուր հարցեր են արծարծվում *Ստեփանոս Լեհացու* «Բանք իմաստասիրականք եւ աստուածաբանականք» (Մատենադարան, ձեռ. № 110), Ստեփանոս Դաշտեցու «Կոչնակ ճշմարտութեան» (Մատենադարան, ձեռ. № 8111), «Մաղախ փշրանաց» (Մատենադարան, ձեռ. № 9689), Հովհաննես Ջուղայեցու «Համառօտ աստուածաբանութիւն» (Մատենադարան, ձեռ. № 7063), «Գիրք որ կոչի սրբազնագործութիւն» (Մատենադարան, ձեռ. № 1935) երկերում:

XIX դ. 1-ին կեսին կաթոլիկ Արևմուտքի դեմ մաքառմանը փոխարինել է բողոքական աստվածաբանության դեմ ծավալված պայքարը: Հայ եկեղեցու դավան. անաղարտությանը նախանձախնդիր հեղինակները հանդես են եկել ընդդեմ Լյութերի և Կալվինի: Առավել նշանակալից են Ղազար վրդ. Մարտիրոսյանի «Տեսութիւն ընդդէմ Լիւտերի եւ լիւտերականաց», «Պատասխանի կալվինեանց Թիւնալի նորակրօն տետրակին...» աշխատությունները: Այս շրջանում փորձ է արվել ամբողջացնել դավանաբան. աստվածաբանության լավագույն ավանդույթները: Մսեր Մսերյանի (Մսեր Գրիգորյան Զմյուռնացու) աշխատասիրությամբ 1850-ին լույս է տեսել «Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» գիրքը: Աշխատության առաջին մասում Նիկիայի, Կ.Պոլսի և Հայ եկեղեցու *Հավատո հանգանակների* համադիր քննությունն է, ապա վարդապետ. աստվածաբանության տասը հիմն. ստորոգությունները (Գոյութիւն Աստուծոյ, Կատարելութիւնք աստուածայինք, Երրորդութիւն աստուածային անձանց, Արարչագործութիւն, Նախախնամութիւն, Մարդեղութիւն Աստուածորդւոյն, Եկեղեցի Քրիստոսի և խորհուրդ նորա, Շնորհաբաշխութիւն, Հարութիւն մեռելոց, Վերջին դատաստան) պարզաբանող հարցուպատասխանին: Աշխատության երկրորդ մասում «Վկայութիւնք» խորագրի տակ բերված են վարդապետ. և դավան. աստվածաբանությանը վերաբերող քաղվածքներ Աստվածաշնչից, եկեղեցու հայրերի ժառանգությունից:

Հայ եկեղեցու վարդապետ. սկզբունքների ընդհանուր պատկերն է տրված Մ. արք. *Օրմանյանի* «Հայոց եկեղեցին» աշխատության ԻԱ-ԻԶ գլուխներում («Դաւանական սկզբունքներ», «Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը», «Հաւատոյ հանգանակը», «Ներողամտութեան հոգին», «Եկեղեցւոյ խորհուրդները», «Վարդապետական ճշգաբանութիւնը»): Իր ընդգրկմամբ, փաստերի տրամաբան. քննությամբ աչքի է ընկնում հեղինակի «Տեղիք աստուածաբանութեան» կոթողային աշխատությունը, որտեղ Հայ և արևելաքրիստ. եկեղեցու դավանանքի հիման վրա հեղինակը մանրամասն ներկայացրել է ոչ միայն դավան., այլև բարեպաշտ. աստվածաբանության հիմնակետերը:

Դասախոս. երկարամյա գործունեության արդյունք է Ա. *Տեր-Միքելյանի* «Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը» ստվար աշխատությունը, որը, ինչպես հեղինակն է նկատում, «դաւանական վարդապետութեան ձեռնարկ է»: Իր ժամանակի եվրոպ. գիտության նվաճումների հիման վրա, առաջին անգամ նա է համակարգել և դասդասել հայ դավանաբան. աստվածաբանության բազմադարյան փորձն ու ձեռքբերումները: Գլխավորաբար հայ հեղինակների տեսական – վարդապետ. բովանդակություն ունեցող երկերի (Գրիգոր Ա Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատում ճառք», Եղիշե, Հովհաննես Ա Մանդակունի, Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր Տաթևացի և ուր.) օգտագործումով տրված է Հայ եկեղեցու դավանաբան. աստվածաբանության համապարփակ պատկերը: Աշխատության կառուցվածքը թելադրվել է Հայ եկեղեցու Հավատամքի բովանդակությամբ. ա. Աստված և նրա գործերը, բ. Աստվածորդու փրկագործությունը, գ. Ս.Հոգու շնորհաբաշխությունը, եկեղեցին, նրա սուրբ խորհուրդներն ու հանդերձյալ կյանքը (փրկության տնտեսություն և կատարում): Առաջին մասը սկսվում է կրոնագիտ. վերլուծմամբ, որի նպատակը Աստծո գոյության հաստատումն է: «Սուրբ Երրորդություն», «Աստծո արարչություն», «Աշխարհի ստեղծում», «Հրեշտակները», «Մարդու ստեղծումը», «Աստծո նախախնամությունը», «Չարն ու չարի սկզբունքը» և այլ ենթամասերում Ա. Տեր-Միքելյանը ներկայացրել է աստվածաբանության բոլոր կարևորագույն կետերը: Բ մասի «Միածնի Մարդեղությունը», «Քրիստոսի Աստվածության ու մարդկության միությունը», «Քրիստոսի աստվածմարդկային կյանքի խորհուրդը», «Քրիստոսի գործունեության խորհուրդը» և այլ ենթամասերում բացատրել Փրկագործության խորհուրդը, ինչպես նաև անդրադարձել Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությանը: «Փրկչաբանական մոլորություններ» խորագրի ներքո հեղինակը խոսել է հերձվածների, քրիստոսաբան. շեղումների (*արիոսականություն, ապոլինարիզմ*, նեստորականություն, *եվտիքականություն* են), կաթոլիկ մարեմաբանության դավանած տեսակետների (Մարիամ Աստվածածնի անարատ հղությունն ու ծնունդը Հովակիմից և Աննայից) մասին: Գ մասում բավական մանրամասն ներկայացրել է Սուրբ Հոգու, եկեղեցու վերաբերյալ Հայ եկեղեցու հրամանակարգ տեսությունները: Հեղինակն առանձնապես կանգ է առել եկեղեցու խորհուրդների աստվածաբանության վրա՝ վիճարկելով կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիների տեսակետները: Աշխատությունն ավարտվում է Հայ եկեղեցու վախճանաբան. տեսակետների համակարգումով և ամբողջացումով («Վախճան և Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը», «Մեռելների հարություն», «Դատաստան և վերջին վիճակ»):

XX դ. 40–50-ական թվականներից շահեկան զեկուցումներով և հոդվածներով հանդես է եկել Տիրան արք. Ներսոյանը: Հատկապես արժեքավոր են նրա էկումենիկ ոգով շարադրված «Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական դիրքորոշումը» (1957), «Քրիստոսաբանության մեջ համաձայնության խնդիրները» (1971) հոդվածները:

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ, Ե., 1998: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը, Տփղիս, 1900: Օրմանյան Մ., Հայ եկեղեցին, Ե., 1991: Նույնի, Տեղիք աստուածաբանութեան, Երուսաղեմ, 1981: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 216–307: Օղլուգյան Ա., Համառոտ ակնարկ Հայ եկեղեցվո վարդապետական աստվածաբանության գրականության, «Գանձասար», 4, 1993:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ Երևանի պետական համալսարանի, հիմնադրվել է 1995-ին: Հիմնադիրը և առաջին դեկանն է բանասիր. և փիլ. գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Շահե արք. Աճեմյանը: Ֆակուլտետում ուս. աշխատանքները կազմակերպված են նոր՝ երկաստիճան համակարգով. բակալավր՝ 4 տարի, մագիստրատուրա՝ 2 տարի: Ունի շուրջ 250 ուսանող, յուրաքանչյուր տարի՝ ավելի քան 50 շրջանավարտ: Ֆակուլտետում գործում է երկու ամբիոն՝ աստվածաբանության և կրոնի տեսության ու պատմության: Կրոնի տեսության և պատմության ամբիոնի ծրագիրն ընդգրկում է հին և նոր աշխարհների մեծ կրոնների պատմությունը և ընդհանուր եկեղեցու պատմությունը: Աստվածաբանության ամբիոնի ծրագիրն ընդգրկում է վարդապետ. աստվածաբանություն, Աստվածաշնչի ներածություն և մեկնություն, Հայ եկեղեցու պատմություն, բարոյական աստվածաբանություն, հայրաբանություն, կրոնագիտություն, տոմարագիտություն, ծիսագիտություն, աստվածաբան. հին գրականություն են: Շահե արք. Աճեմյանի ջանքերով ֆակուլտետում ստեղծվել է աստվածաբան., աստվածաշնչյան գրադարան, որը կոչվում է իր անունով: Ներկայումս (2001) գրադարանն ունի մասնագիտ. բազմալեզու գրականություն, հանրագիտարաններ, բառարաններ (շուրջ 5 հզ. կտոր գիրք): 1997–1998 ուս. տարվանից ֆակուլտետում գործում է համակարգչային կենտրոն, և ուսանողներն օգտվում են ինտերնետային կապի հնարավորություններից: Ա. ֆ-ում աստվածաբան. և աստվածաշնչական թեմաներով դասախոսություններ են կարդացել Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրանսուա Լըկլերկը, Քենտերբերիի համալսարանի աստվածաբան-պրոֆեսորներ Հելլեն Դոնելին և Դեյվիդ Քուքը, Հալլեի համալսարանի դոկտոր, պրոֆեսոր Ֆրեդերիկ Գոլցը, Վենետիկի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ դոկտոր Լևոն վրդ. Զեքիյանը, Հռոմի արևելագիտության հայրապետ. ինստ-ի պրոֆեսոր Ռոբերտ Տաֆտը, Ստրասբուրգի աստվածաբան. համալսարանի պրոֆեսոր Ժերար Սիգվալտը:

Ա. ֆ-ում հատուկ կարևորություն է տրվում օտար լեզուների ուսուցմանը: Առաջին երկու տարիների ծրագիրն ընդգրկում է մեկ օտար լեզու (ֆրանս., գերմ. կամ անգլ.), պարտադիր

է ռուսերենը, մեկ հին լեզու (լատ., հուն. կամ եբր.) և գրաբար:

Ա. ֆ. Անգլիայի Քեմբրիջի համալսարանի հետ համաձայնեցրած իրագործում է ըստ "British council"-ի ծրագրի անգլ. լեզվի ուսուցման հատուկ համակարգ, որն ուսանողներին նախապատրաստում է G.C.E. քննությունների: Քննությունը բարձր նիշերով հանձնող ուսանողին տրվում է միջազգ. FCO վկայագիր:

Համակարգչային կենտրոնն իրականացնում է նաև հրատարակչ. աշխատանքներ: 1998-ին աստվածաբան. մատենաշարից հրատարակվել է Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» գիրքը: Լույս են տեսել Ռ. Վարդանյանի «Հայոց Տոնացույցը» (1999), Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարան»-ի երկու հատորները (2000), Վարդան Արևելցու ճառերի և ներբողների քննական բնագրերը Հ.Քյոսեյանի աշխատասիրությամբ (2000): Արևելահայերեն (գրաբար բնագրի հետ միասին) պատրաստվում են տպագրության Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ը, Մաղաքիա արք. Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի վերախմբագրված երեք հատորները: Հրատարակվել են նաև քարոզչական բնույթի փոքրածավալ աշխատանքներ, կրոնագիտ. գրքույկներ:

Ա. ֆ. ուս. տարվա ընթացքում կազմակերպում է արշավներ Հայաստանի նշանավոր վանքեր՝ Գլաձոր, Տաթև, Հաղարծին: Առաջին գիտ. արշավը կազմակերպվում է Օշական (յուրաքանչյուր ուս. տարվա հոկտեմբերին, Թարգմանչաց տոնի օրը), և ուսանողները ս. Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանին ուխտում են հավատարիմ լինել հայոց քրիստոն. հավատին և լեզվին:

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, թեոլոգիա [< հուն. θεολογία (θεος – Աստված և λογος – բան, խոսք) բառից. նշանակում է խոսք Աստծո մասին], գիտություն *Աստծո* մասին, քրիստոնեական *կրոնի* և *հավատի*, եկեղեցու *դավանանքի* և բարոյականության գիտական ու համակարգված շարադրանք: Նպատակն է հիմնավորել և ապացուցել աստվածային *հայտնության* ճշմարտությունը: Քրիստ. Ա. հիմնված է *Աստվածաշնչի* վրա: Ա-յան քննական ուսումնասիրության և մտածողության առարկան բոլոր կրոն. երևույթներն են և Սուրբ Գրքի հիմն. թեմաները. Աստված, այնպես, ինչպես հայտնվեց Քրիստոսով, մարդ, պարտականություն, մեղք, փրկություն, կյանք և վախճան, հավիտենականություն են: Ա. բացատրում է հավատը տրամաբան. վերլուծությամբ, մեկնող. պարզաբանմամբ և իմացական եղանակների կիրառությամբ՝ հանելու համար հասկանալի, բայց անբացատրելի խորհուրդների բանաձևմանը:

Հին հույներն աստվածաբան են անվանել այն փիլիսոփաներին, գրողներին, բանաստեղծներին, որոնք աշխարհի, մարդու ծագումը վերագրել են «աստվածներին» և խոսել նրանց մասին, իսկ քրիստոնյա հույները՝ Աստծո մասին խոսողներին և Աստծո խոսքի պաշտպաններին: Քրիստ. ավանդությունը չորրորդ Ավետարանի հեղինակին՝ Հովհաննես ավետարանչին մեծարել է «աստվածաբան» պատվանունով՝ Աստծո Բանի հավիտենական ծնունդի, Բանն Աստծո գաղափարը Քրիստոսի անձի հետ միացնելու և Մարդեղության խորհրդի բացահայտման համար:

Քրիստ. առաջին դարերում աստվածաբանել նշանակել է առհասարակ օրհնաբանել Աստծուն, խոսել նրա էության և ինքնության (հարաբերական իմաստով), սիրո և հոգածության մասին համաձայն հայտնության տվյալների, Աստվածաշնչի խոսքերի և մանավանդ՝ Քրիստոսի կյանքի, նրա պատգամած ճշմարտությունների, որոնք փոխանցվել են մարդկությանը առաքելական ավանդության միջոցով: Սակայն հետագայում Ա. դուրս է եկել իր պաշտամունքային և պարզ նկարագր. բնույթի սահմաններից և չի մնացել Աստծո մասին միայն հայտնության տվյալներով խոսելու համեմատաբար սահմանափակ շրջագծում: *Եկեղեցու հայրերը*, ելնելով գնոստիկյան (տես *Գնոստիցիզմ*) և քրիստ. աղանդների ու հերձվածների դեմ գաղափար. պայքարի անհրաժեշտությունից, սկսել են իմացական հայեցողությամբ պարզաբանել քրիստ. հավատը, փիլիսոփայությունից փոխառնելով վերլուծման եղանակներ, փաստարկված, տրամախոսոճ, եզրեր, բանաձևումներ: Քրիստ. ճշմարտությունները սկսել են սահմանվել, մեկնաբանվել, պաշտպանվել ընդդեմ հերետիկոս. մեկնաբանությունների, ժխտումների և այլափոխումների: Ա-յան հիմն. բովանդակությունը կազմել են քրիստոսաբանությունը և երրորդաբանությունը: Ստեղծվել են առաջին քրիստ. աստվածաբան. դպրոցները, որոնցից նշանավոր էին *Ալեքսանդրիայինը* և *Անտիոքինը*: Վերջիններս մեծ դեր են խաղացել արլ. և արմ. աստվածաբան. մտքի ձևավորման և զարգացման

գործում: Ա-յան՝ եկեղեցու հայրերի մշակած եղանակն ունեցել է առավելապես ջատագով., քարոզխոս. և մեկնող. բնույթ:

Արևմուտքում միջին դարերում, հատկապես սխոլաստիկայի ծաղկման շրջանում (XI–XIII դդ.) հույն դասական փիլիսոփաների, մասնավորապես Արիստոտելի մշակած փիլիսոփայության գիտ. և մեթոդաբան. տվյալների ազդեցությամբ Ա. ստացել է գիտ. առարկայի նկարագիր, դարձել ինքնուրույն գիտություն իր ներքին բաժանումներով և ճյուղավորումներով: Ա. գրավել է համալսարանական ուսման կենտր. տեղը, իսկ մյուս գիտությունները որակվել են որպես Ա-յան «աղախին»: XVI դ. Ռեֆորմացիայի արդյունքում քրիստոնեության մեջ ծնունդ առած *բողոքականությունը* սկիզբ է դրել բողոքական Ա-յանը՝ իր տարբեր հոսանքներով և ուղղություններով:

Հայ Ա. հիմնականում հետևել է հայրաբանական շրջանի (II–V դդ.) մշակած Ա-յան տիպին՝ ունենալով գլխավորապես ջատագով. և հակաճառական բնույթ: Սկսած XIV դարից հայ Ա-յան մեջ երևան են եկել դպրոցական (սխոլաստիկ.) մտակառուցման ազդեցություններ: Գիտ. Ա-յան հայ մեծագույն ներկայացուցիչը *Գրիգոր Տաթևացին* է, որը Հայաստանում տարածված՝ ժամանակի լատինադավան հոսանքի՝ *ունիթորության* դեմ պայքարել է իրենց իսկ զենքով և եղանակով: Հայոց գրերի գյուտից հետո, երբ *Մեսրոպ Մաշտոցի*, *Սահակ Ա Պարթևի*, *Եզնիկ Կողբացու*, *Հովհաննես Ա Մանդակունու*, *Եղիշեի* և այլոց ջանքերով ստեղծվել է աստվածաբան. թարգման. և ինքնուրույն հարուստ գրականություն, ձևավորվել է հայ աստվածաբան. միտքը. նպատակն էր հեթանոսության և զրադաշտականության հերհեքումը, քրիստ. կրոնի սկզբունքների հիմնավորումը, աղանդավորության (*մանիքեություն*, *մծղնեություն*, *պավլիկյաններ*, *արիոսականություն*, *նեստորականություն*, *թոնդրակեցիներ* են) դեմ պայքարը: *Քաղկեդոնի ժողովից* հետո մեծ կարևորություն է ստացել *քաղկեդոնականության* դեմ պայքարը, հայ և հույն, հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միության փորձերին դիմագրավելը, Հայ եկեղեցու ծիսադավան. ինքնուրույնության և անկախության պահպանումը: Ասպարեզ են եկել հայ աստվածաբան. մտքի խոշոր ներկայացուցիչներ *Ստեփանոս Սյունեցին*, *Մաթուսաղան*, *Խոսրովիկ Թարգմանիչը*, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Հովհաննես Սարկավագը*, *Անանիա Սանահնեցին*, *Ներսես Շնորհալին*, *Ներսես Լամբրոնացին*, Գրիգոր Տաթևացին և ուր.: Նոր շրջանի հայ նշանավոր աստվածաբաններն են Ա. *Տեր-Միքելյանը*, Կ. *Տեր-Մկրտչյանը*, Մ. *Օրմանյանը* (տես նաև *Աստվածաբանական-դավանաբանական գրականություն*):

Ա. բաժանվում է երեք մեծ ճյուղի՝ տեսական, պատմական, գործնական, որոնք իրենց հերթին ունեն ներքին բաժանումներ:

Տեսական Ա. ստորաբաժանվում է երկու մասի՝ վարդապետական կամ դավանաբանական Ա. (կոչվում է նաև ուղղակի դավանաբանություն) և ջատագովական Ա.: Վարդապետական Ա-յան առարկան են կազմում քրիստ. հավատի էական տարրերը, հիմն. սկզբունքները, որոնք եկեղեցու կողմից ճանաչված են որպես հավատի կանոն կամ դավանանք: Վարդապետական Ա. գիտություն է եկեղեցու վարդապետած ընդհանուր հավատալիքների մասին: Նպատակն է ներկայացնել քրիստ. հավատի ճշմարտությունը, իմացական հայեցողության եղանակով վերլուծել հայտնության տվյալները՝ սուրբգրային և եկեղեց. ավանդության հիման վրա, բացատրել աստվածային տնօրինության իմաստը և այն ներկայացնել որպես ժամանակի ու տարածքի մեջ նյութավորված օրինաչափությունների որոշակի համակարգ: Վարդապետական կամ դավանաբան. Ա. ունի իր առարկաները. իմացաբանական Ա., աստվածագիտություն, երրորդաբանություն, արարչագիտություն, մարդաբանական Ա., քրիստոսաբանություն և փրկագործություն, մարեմաբանություն, հոգիաբանություն (ուսմունք Սուրբ Հոգու էության մասին), եկեղեցաբանություն, խորհրդագիտություն, շնորհաբանություն, վախճանաբանություն:

Գրիգոր Տաթևացին իր «Գիրք հարցմանցի» «Յաղագս աստուածաբանական եղանակած» ենթավերնագրի ներքո վարդապետական Ա. բաժանել է չորս հիմն. մասի. ա. տպավորական, բ. պատճառաբանական, գ. նշանական (սիմվոլիկ), դ. խորհրդական (միստիկ): Այս չորս բաժանումներից բացի, Գրիգոր Տաթևացին, հետևելով Գրիգոր Նազիանզացուն, Ա. բաժանել է ևս երկու մասի («դրութիւն», «բացաբարձումն»)՝ դրականի և ժխտականի, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին՝ երկու ենթամասերի: Դրական Ա. («կա և անվանվում է», «չկա և անվանվում է») իր մեջ բովանդակում է տպավորականը, պատճառաբանականը և նշանականը,

որոնք Հայտնության հիման վրա տալիս են Աստծո, Ս. Երրորդության անձերի, որպես Լույս, Կյանք, Սեր են, որակումները, ինչպես նաև՝ Աստծուն վերագրում առարկաներ կամ հատկություններ, որոնք իրականում չկան («Աստծո մատը», «Աստված հանգստացավ» են): Ժխտական Ա.-յան մեջ մտնում է խորհրդականը («կա և չի անվանվում»), որն Աստվածությունը բնորոշում է անսկիզբ, անվախճան, անպարագիծ, ոչ միտք, ոչ խոսք և այլ որակումներով: Ա.-յան չորրորդ եղանակն իր մեջ մեկտեղում է դրականն ու ժխտականը («չկա և չի անվանվում»): Առաջնորդվելով *Դիոնիսիոս Արիսպագացու* վարդապետությամբ՝ Գրիգոր Տաթևացին հաստատում է, որ աստվածաբանելու բարձրագույն եղանակը խորհրդականն է, որն անճառելի է ու անիմանալի, բացառում է ամեն տեսակ միտք, խոսք ու պատկեր, պաշտամունքն իրականացնում է կատարյալ լռության մեջ:

Ջատագով. Ա.-յան նպատակն է հիմնավորել քրիստ. հավատի ճշմարտությունը և ուղղափառությունն ընդդեմ հերքումների, աղանդավոր. և հերձվածող. աղավաղումների, ինչպես նաև ընդդիմանալ մեկ այլ կրոնի: Ա.-յան նախն. նկարագիրը եղել է ջատագով., իսկ *ջատագովությունն* ունեցել է ժխտողական բնույթ՝ ուղղված լինելով այս կամ այն աղանդի դեմ («Ընդդեմ հրէից», «Ընդդէմ Մարկիոնի», «Ընդդէմ Կելսոսի», «Եղծ աղանդոց» են): Ներկայումս ջատագով. Ա. հետևում է դրական մեթոդաբանությանը և կրել է բովանդակային փոփոխություններ: Ջատագով. Ա. կենտրոնացել է այնպիսի հիմնահարցերի շուրջ, ինչպիսիք են մարդկային ճանաչողության արժեքը, մարդու դերը արտաքին իրականության, հավատի ընկալման և մեկնաբանման մեջ, ժամանակակից գիտ. առաջադիմությունից եկած առարկությունները են: Ա.-յան այս բնագավառը այլևս չի զբաղվում լոկ ջատագովելով, այլ որպես իր առանցքային նպատակադրումներից է ընկալում ջատագովելու հետ միասին նաև հավատի նկատմամբ մարդու դիրքը իմացաբանորեն և մեկնողաբանորեն հիմնավորելու պահանջը:

Պատմական Ա. ուսումնասիրում է քրիստ. հավատի ծագման, տարածման, մարդկանց և հասարակությունների կյանքում գործնական դրսևորման հարցեր, եկեղեցու ծագումը, զարգացումը և ժամանակակից վիճակը, դավան. բանաձևումների ձևավորման, պաշտամունքի, ծեսի, արարողությունների ծագման և զարգացման ընթացքը, Աստվածաշնչի գրքերի կազմության, կանոնի, խմբագրության, բնագրային մեկնության և հարակից այլ հարցեր: Պատմ. Ա. ստորաբաժանվում է հետևյալ մասերի. Հին և Նոր կտակարանների ներածություն, դավանանքների պատմություն, եկեղեցու պատմություն, ծիսագիտություն, կանոնագիտություն, հայրաբանություն:

Գործնական Ա. բովանդակում է այն մեթոդներն ու միջոցները, որոնցով տեսականորեն ըմբռնված և պատմականորեն լուսաբանված քրիստ. հավատը կարող է փոխանցվել ժողովրդին և գործնականորեն կյանքի կոչել Քրիստոսի քարոզած ճշմարտությունները, քահանայագործության կատարման եղանակները: Տեսական ճշմարտությունն ու պատմ. երևույթն ընթացք են և միջոց քրիստ. հավատը գործնականորեն արտահայտելու, գիտակց. մտքով, պատասխանատվության զգացումով և անձն. վկայությամբ ապրելու համար: Գործն. Ա.-յան ստորաբաժանումներն են հովվական Ա., բարոյագիտությունը կամ բարոյական Ա., քարոզխոսությունը:

Գրկ. Գրիգոր Տաթեվացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Տեր-Միքելյան Ա., Աստվածաբանական գիտութիւնները, «Արարատ», 1893, № 6–8: Թոփճյան Հ., Ի՞նչ է արդի աստուածաբանութիւնը, «Լոյս», 1905: Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցին..., Ե., 1993: Գարեգին Ա, Համառոտ ձեռնարկ հովուական աստուածաբանութեան, 3 հրտ., Էջմիածին, 1996: Մեսրոպ Գ., Հովուական աստուածաբանութիւն Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ, Անթիլիաս, 1979:

ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՏՈՆԵՐ, Մարիամ Աստվածածնին նվիրված եկեղեցական տոներ, որոնցից մեկը՝ *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի*, Հայ եկեղեցու *Տաղավար* տոներից է: Մյուս տոներն են. Հղություն ս. Աստվածածնի (Յղութիւն ս. Աստուածածնի յԱննայէ), Ծնունդ ս. Աստվածածնի, Ընծայումն ս. Աստվածածնի (Երից ամաց Ընծայումն ի տաճարն), Ավետում, Գյուտ տուփի ս. Աստվածածնի, Գյուտ գոտու ս. Աստվածածնի:

Հղություն ս. Աստվածածնի, Աստվածածնի մոր՝ Աննայի հղության հիշատակության տոնն է. բոլոր Արլ. եկեղեցիները նշում են դեկտ. 9-ին, իսկ Կաթոլիկ եկեղեցին՝ դեկտ. 8-ին: 1854-ին Կաթոլիկ եկեղեցին ընդունել է Աստվածածնի անարատ հղության վարդապետությունը, ըստ որի՝ Աստվածամոր ծնունդը, ինչպես Հիսուսինը, զերծ է եղել սկզբ. մեղքից: Մյուս եկեղեցիները մերժել են հավատի այդ նոր վարդապետությունը:

Ծնունդ ս. Աստվածածնի, անշարժ տոն է: Հայ եկեղեցին նշում է XIII դարից սկսած, սեպտ. 8-ին:

Ընծայումն ս. Աստվածածնի, եռեքամյա Մարիամին, իբրև ուխտի զավակի, իր Հովակիմ և Աննա ծնողների կողմից Տաճարին ընծայելու հիշատակության տոնն է: Սկզբնապես Հայ եկեղեցին չի ունեցել Ընծայման կամ Նվիրման տոն, բայց սկսած XVI–XVII դարերից, հետևելով Հույն և Լատին եկեղեցիների սովորությանը, մտցրել է Տոնացույց և նշում է անփոփոխ՝ նոյեմբ. 21-ին:

Ավետում, Ավետման տոն, Գաբրիել հրեշտակապետի՝ Մարիամ Աստվածածնին Ավետիս բերելու հիշատակի օրն է: Հրեշտակապետը լուր բերեց Տիրամորը, թե Աստծո Որդին իրենից պետք է մարմնանա Սուրբ Հոգու զորությամբ և անարատ հղությամբ: «Եվ հրեշտակը նրան ասաց. «Մի վախեցիր, Մարիամ, որովհետև Աստծուց դու շնորհ գտար: Եվ ահա դու կըհղիանաս և կծնես մի որդի ու նրա անունը Հիսուս կդնես» (Ղուկ. 1.30–31): Այդ օրը նաև Քրիստոսի Մարդեղության տոնն է: Ավետման տոնը Հայ եկեղեցին նշում է անփոփոխ՝ ապրիլի 7-ին: Եթե այդ տոնը նույնիսկ Մեծ պահքին զուգադիպի, եկեղեցու սուգի և ապաշխարության ձևերն ընդհատվում են (նախկինում Ավետման տոնը, եթե Մեծ պահքին էր համընկնում, հետաձգվում էր ս. Զատկի չորրորդ օրվան): Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիները, Ս. Ծնունդը դեկտ. 25-ին նշելով, Ավետումը մարտի 25-ին են կատարում:

Գյուտ տուփի ս. Աստվածածնի, Տիրամոր հիշատակության տոների շարքում ուշ շրջանում ավելացել են նրան պատկանած իրերի հայտնությանը նվիրված տոներ: Դրանցից մեկն է ս. Կույսի տուփի գյուտի տոնը: Ըստ ավանդության, երկու հույն իշխանազուն եղբայրներ, Երուսաղեմ ուխտի գնալով, լսում են, որ Գալիլիա անունով գյուղում մի հրեա կնոջ տանը հրաշքներ են կատարվում: Հետաքրքրվելով, մտնում են տուն և տեսնում մի տուփ, որը պատկանել է Աստվածամորը: Հասնելով Երուսաղեմ՝ պատրաստել են տալիս ճիշտ նույն տուփի մի ուրիշ օրինակ և վերադարձին, կրկին մտնելով հրեա կնոջ տուն, աննկատ փոխում են տուփերը և իսկականը տանում Կ. Պոլիս: Բյուզ. Լևոն կայսրի օրոք (457–474) մեծ թափորով ու պատվով այն զետեղում են Կ. Պոլսի Ս. Աստվածածին եկեղեցում: Հույները հուլիսի 2-ին հատուկ տոն են հաստատում ի հիշատակ տուփի գյուտի: Հայ եկեղեցին այս տոնը նշում է XVIII դարից, երբ այն ընդգրկվել է Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի 1774-ին հրատարակած և բարեփոխած Տոնացույցի մեջ: Տոնակատարվում է Հոգեգալստյան հինգերորդ կիրակի օրը, հունիսի 14-ից հուլիսի 18-ը:

Գյուտ գոտու ս. Աստվածածնի, Տիրամորը պատկանած իրերի հայտնությանը նվիրված տոներից: V դ. սկզբին, բյուզ. Արկադիոս կայսրի օրոք (395–409) Երուսաղեմում գտնվել է Աստվածամոր գոտին, որը հանդիսավորությամբ տարվել է Կ. Պոլիս, պահվել Ս. Աստվածածին եկեղեցում ու պաշտամունքի առարկա դարձել: Դրանից հետո հույները օգոստ. 31-ին սկսել են ս. Աստվածածնի գոտու հայտնության տոնը կատարել: Հայ եկեղեցին մինչև XVIII դ. այս տոնը չի նշել: Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսը 1774-ին հրատարակած Տոնացույցում ընդգրկել է այդ տոնը, որը յոթ օրվա շարժականությամբ նշվում է օգոստ. 26-ից սեպտ. 1-ը հանդիպող կիրակի օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 2-րդ պատկերը:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ Հայաստանի (ՀԱԸ), միջեկեղեցական կազմակերպություն: Նպատակն է Աստվածաշնչի արևելահայերեն թարգմանությունն ու հրատարակումը՝ առանց մեկնությունների ու դավանաբան. ծանոթագրությունների, և նրա տարածումը: Ստեղծվել է 1991-ին:

Աստվածաշնչային առաջին ընկերությունը հիմնադրվել է 1710-ին, Գերմանիայում՝ ժողովրդին հասկանալի լեզվով և մատչելի գնով Աստվածաշունչ մատակարարելու նպատակով: XIX դ. սկզբին աստվածաշնչային ընկերություններ են ստեղծվել Անգլիայում, Ամերիկայում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում: Բրիտանական աստվածաշնչային ընկերությունը Աստվածաշունչը տարածել է ոչ միայն Անգլիայում և բրիտ. մյուս երկրներում, այլև ամբողջ աշխարհում՝ տվյալ երկրի ժողովրդի լեզվով: 1813-ին ստեղծված Ռուսաստանի աստվածաշնչային ընկերությունը Ռուս. կայսրության տիրապետության տակ գտնվող բոլոր ժողովուրդների լեզուներով Ս. Գիրք և կրոն. գրա-

կանությունն է տպագրել ու բաժանել: Ռուս. կայսրության տարբեր ազգերի հոգևոր առաջնորդներ անդամակցել են Ռուս. աստվածաշնչային ընկերությանը և աջակցել նրա գործունեությանը: Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա Ձորագեղցին (1809–30) դարձել է այդ ընկերության փոխնախագահներից մեկը: Մինչև XIX դ. 1-ին քառորդը Ռուս. և Բրիտ. աստվածաշնչային ընկերությունները համատեղ հազարավոր օրինակ հայ. (գրաբար և աշխարհաբար), ինչպես նաև հայատառ թուրք. Աստվածաշունչ և նրա առանձին մասեր են տպագրել ու գեղչ գներով, երբեմն էլ՝ անվճար, բաժանել ժողովրդին:

Աշխարհի բոլոր աստվածաշնչային ընկերությունների միջև հարաբերությունների սերտացման և նրանց ջանքերի համատեղման անհրաժեշտությունը ծնունդ է տվել աստվածաշնչային ընկերությունների շարժման: 1946-ին ստեղծված Միացյալ աստվածաշնչային ընկերությունը, որպես մասնագիտացված կազմակերպություն, աշխարհի 200-ից ավելի աստվածաշնչային ընկերություններին և գրասենյակներին, այդ թվում՝ ՀԱԸ-ին, հնարավորություն է ընձեռում օգտվելու իր մասնագետների՝ լեզվաբանների, հրատարակիչների, թարգմանիչների, ինչպես նաև տպարանների ուղղակի կամ անուղղակի ծառայություններից:

ՀԱԸ ընդգրկված է Եվրոպա-Միջին Արևելք տարածաշրջանի կազմում, որի աշխատանքները համակարգվում են Անգլիայի Քրոլի քաղաքում գործող տարածաշրջանային կենտրոնի գրասենյակում: ՀԱԸ մասնակցում է տարածաշրջանային տարբեր բնույթի ժողովների ու խորհրդակցությունների, ուր տարին մեկ՝ Միացյալ աստվածաշնչային ընկերության համաշխ. համագումարին, որը սահմանում է ընկերության գործունեության համընդհանուր սկզբունքները և երկկողմանի հարաբերություններ զարգացնում տարբեր երկրների աստվածաշնչային ընկերությունների հետ:

ՀԱԸ ղեկավարում են Ազգային համագումարը (հրավիրվում է տարին մեկ) և հոգաբարձուների խորհուրդը՝ Ընկերության գլխ. քարտուղարի միջոցով: Ներկայումս ՀԱԸ-ի հոգաբարձուների խորհուրդը բաղկացած է յոթ հոգուց՝ չորսը՝ Հայ առաքելական, երկուսը՝ Հայ ավետարանական, մեկը՝ Հայ կաթողիկե եկեղեցուց: Հոգաբարձուների խորհրդի առաջին ատենապետն է եղել Ներսես արք. Պոզապալյանը: Ներկայիս ատենապետն է Եզնիկ եպս. Պետրոսյանը, փոխնախագահներն են Ներսես արք. Տեր-Ներսեսյանը՝ Հայ կաթողիկե եկեղեցուց, և վերապատվելի Ռընե Լևոնյանը՝ Հայ ավետարանական եկեղեցուց:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 3-րդ պատկերը:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ, Աստվածաշնչի մեջ հանդիպող դժվարհասկանալի բառերի, հասկացությունների և զանազան անունների բացատրական բառարաններ, որոնք տարածված էին միջնադարյան Հայաստանում: Ամենահինը (VI–VII դդ.) «Բ ա ռ ք ե բ ր ա յ ե ց ւ ո ց» բառարանն է, որը եբր-ից թարգմանվել է հուն. և հուն-ից՝ հայերեն: Պարունակում է, ըստ տարբեր ձեռագրերի, 900–1000 բառ: Համաձայն բովանդակության, այստեղ ստուգաբանվող բառերը բաժանվում են երեք հիմն. խմբերի. ա. անձնանուններ, մականուններ, կենդանիների, կուռքերի անուններ (Ադամ, Աբրահամ, Ամբակում, Բահաղ, Բերսաբե, Բեեղզեբուղ, Գերսամ, Դավիթ, Զաքարիա, Ստեփանոս, Քերովբե ևն), բ. տեղանուններ (քաղաքներ՝ Բաբելոն, Գաբավոն, լեռներ՝ Գաղաադ, Կարմեղոս, ձոր՝ Կեդրոն, անապատ՝ Սինա ևն), գ. ժողովուրդներ, ցեղեր, տոհմեր, աղանդներ, փառաբանական բառեր (ամովրհացիք, սադուկեցիք, քաղդեացիք, փարիսեցիք, փերեզացիք, ալելուիա ևն): Այս կարգի բառերի մեծ մասը քաղված է ոչ թե Աստվածաշնչից, այլ եբր. կրոն. այլ գրքերից: Բառարանում տրված է անունների համառոտ ստուգաբանությունը (Դավիթ՝ «զորավոր ձեռն կամ սիրեցյալ», Եղիսաբեթ՝ «Աստուած իմ կամ երդումն», Յովնաթան՝ «տուր կամ առավելագոյն», Իսահակ՝ «ծիծաղ կամ խնդութիւն», Սամսոն՝ «արեգակն նոցա կամ փրկութիւն»): Եբր. հատուկ անուններից զատ «Բառք եբրայեցւոց» բառարանում տրվում է նաև Նոր կտակարանում առկա հուն. ծագում ունեցող բառերի կամ անունների ստուգաբանությունը (Պետրոս՝ «քար, վեմ», Պողոս՝ «փոքր կամ զարմանալի» ևն): «Բառք եբրայեցւոց»-ը հայ միջնադարյան բառարանագրության վաղագույն այբբենական բառարաններից է: Բացառիկ էր նրա դերը միջնադարի հայ վանական դպրոցներում Աստվածաշնչի ուսումնասիրման ընթացքում՝ իբրև աշակերտների մշտական և գործածական ձեռնարկ:

XVII դ. կեսից երևան են եկել Աստվածաշնչի այլ որակի բացատր. բառարաններ՝ հիմնըված «Բառք եբրայեցւոց»-ի վրա: Այս շրջանից հայտնի է Աստվածաշնչի երեք բացատր. և մեկ հատուկ անունների բառարան: Բացատր. բառարանները չունեն այբբենական բառաշարք, այլ բաղկացած են մեծ ու փոքր առանձին բառացանկերից, որոնք բացատրում են Աստվածաշնչի այս կամ այն գրքի, երբեմն էլ առանձին գլուխների բառերը («Բառք ի գրոցն Եւլիցն», «Բառք ի գրոց Թուոց», «Բառք ի գրոց մարգարէին Դանիէլի», «Գաղատացւոց գլխոյն» ևն): Այս կարգի բառարաններից է «Բ ա ռ ք Ս ո ւ ր բ Գ ր ո ց»-ը (Մատենադարան, ձեռ. № 2292, 5132), որն ընդգրկում է ծիս. տեսակետից առավել գործածական աստվածաշնչյան գրքերի (Սաղմոսներից մինչև Նոր կտակարանի վերջը) բառերի բացատրությունները: Բառարանը պարունակում է շուրջ 1200 գլխաբառ: Նույն կառուցվածքն ունի «Լ ո ւ ծ ո ւ մ ն բ ա ռ ի ց յ Ա ս տ ո ւ ա ծ ա շ ո ւ ն չ գ ր ո ց» բառարանը, որը XVII դ. կազմել է Երեմիա Մեղրեցին: Նախորդի վրա հիմնված այս բառարանը բաղկացած է 3700 գլխաբառից, մեկնությունները այստեղ բավական ընդարձակ են: Մյուս՝ «Ա յ ս բ ա ռ ք Ա ս տ ո ւ ա ծ ա շ ո ւ ն չ գ ր ո ց» բառարանը պարունակում է 1900 գլխաբառ, որից 1600-ը առկա է Երեմիա Մեղրեցու բառարանում: Ի տարբերություն իր նախորդների, այստեղ բառերը դասավորված են այբբենական կարգով: Բառարանում առկա են ընդարձակ, նկարագր. բացատրություններ՝ տրված հավելուսն (անապատի թռչուն է), ճնճղուկ, մանրագոր, հուշկապարիկ, միեղջերու և այլ գլխաբառերի դիմաց:

XVII դ. ստեղծվեցին «Յ ե բ ր ա յ ե ց ւ ո ց, Ք ա ղ դ ե ա ց ւ ո ց ե ւ Յ ո ւ ն ա ց ա ն ո ւ ա ն ց Թ ա ր գ մ ա ն ո ւ թ ի ւ ն», «Մ ե կ ն ո ւ թ ի ւ ն ա ն ո ւ ա ն ց յ ե բ ր ա յ ե ց ւ ո ց լ ե զ ո ւ է ի հ ա յ բ ա ր բ ա ռ» բառարանները, որոնք բովանդակում են Աստվածաշնչի հատուկ անունների համառոտ բացատրությունն այբբենական կարգով: Առաջին բառարանը, հրատարակված Ոսկան Երևանցու տպագրած Աստվածաշնչին կից (1666), տարածված լինելով հայկական վայրերում, մուտք է գործել նաև վրաց. մշակույթ: Նրանից լայնորեն օգտվել է XVIII դ. վրաց բառարանագիր Սուլխան-Սաբա Օրբելիանին՝ *Աստվածաշնչի համաբարբառը* կազմելիս: Երկրորդ բառարանը՝ «Մեկնութիւն անուանց եբրայեցւոց»-ը, առաջին բառարանի 750 բառի դիմաց ունի 500 գլխաբառ: Այստեղ բացատրություններն ավելի համառոտ են: Երկու բառարաններն էլ հիմնված են «Բառք եբրայեցւոց» բառարանի վրա: Առկա են Աստվածաշնչում հանդիպող անունները՝ իրենց թեք ձևերով, որոնք եբր-ում ունեն մի քանի իմաստ. բերված են բառերի միայն գլխ. իմաստները, հազվադեպ՝ մյուս իմաստները: Երկու բառարանների հեղինակներն էլ աչքի են ընկնում եբր-ի, ասոր-ի, հուն-ի իմացությամբ և բառարանագր. հմտությամբ:

Ա. բ-ի լավագույն ավանդների հաշվառումով է կազմված *Մխիթար Սեբաստացու* «Բ ա ռ ա ր ա ն յ ա տ ո ւ կ ա ն ո ւ ա ն ց Ա ս տ ո ւ ա ծ ա շ ո ւ ն չ գ ր ո ց Հ ի ն ե ւ Ն ո ր Կ տ ա կ ա ր ա ն ա ց»-ը («Բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 2, 1769): Այստեղ տրված է անվան ուղիղ և թեք ձևը, ինչպես նաև՝ եբր., հուն. ստուգաբանությունը:

Գրկ. Ա մ ա լ յ ա ն Հ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (V–XV դդ.), Ե., 1966, էջ 143–154: Ն ու յ ն ի, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (XVI–XVII դդ.), Ե., 1971, էջ 66–116: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1177–1242:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ, Հ ա մ ա բ ա ր բ ա ռ Ս ո ւ ր բ Գ ր ո ց (համաբարբառ՝ ասոր. da-mēhallĕtē – միախառնում, համախառնում բառի համարժեքը. սկզբնապես կիրարկվել է համապատասխանություն, միաձայնություն, ներդաշնակություն իմաստներով), ընդհանուր իմաստով՝ որոշակի կարգով կազմված բառարան-ցուցիչ, որի նպատակն է երևան բերել *Աստվածաշնչի* գրքերի միջև եղած փոխհամաձայնությունը և աստվածաշնչյան հասկացությունների ու բառերի՝ տարբեր համատեքստերում ունեցած ստույգ իմաստները:

Ա. հ-ների պատմության մեջ վաղագույնը Տատիանոս Ասորու «Համաբարբառ Ավետարանն» է, որն ի հայտ է եկել (180) Ավետարանների վավերականությունը կասկածի տակ առնող աղանդավոր. գաղափարները մերժելու և Սուրբ գրոց ստուգությունը փաստելու հրատապ անհրաժեշտությամբ: Ընդ որում, Տատիանոսի նպատակն էր, ի տարբերություն բոլոր հետագա կազմողների, ոչ թե ապացուցել, որ չորս Ավետարանների միջև առկա է բովանդակային դաշնություն, այլ ի հայտ բերել նրանց «անհամաձայնությունները» և վերացնել դրանք: Ուստի նա փոխագուցել, միա-

խառնել է չորսի բնագրերը՝ կազմելով մեկ Ավետարան (կոչվում է «Դիատեսարոն», բառացի՝ «Միախառնվածների Ավետարան»), որտեղ զանց են առնվել Ավետարանների նույնական հատվածները:

Տատիանոսի «Համաբարբառ Ավետարանը» մեզ չի հասել: Սակայն նրա մասին կարելի է ընդհանուր պատկերացում կազմել *Եփրեմ Ասորու* համապատասխան մեկնությունից, որի մեծ մասը պահպանվել և մեզ է հասել հայերեն թարգմանությամբ: Ենթադրվում է, որ գոյություն է ունեցել նաև Տատիանոսի «Համաբարբառ»-ի հայ. թարգմանություն:

Ի տարբերություն Տատիանոսի, հետագայում կազմված ավետարանական համաբարբառների նպատակն էր ցույց տալ չորս Ավետարանների փոխհամաձայնությունն ու ամբողջականությունը: Այդ բնույթի առաջին համաբարբառը կազմել է III դ. հեղինակ Ամոն Ալեքսանդրացին (այդ մասին կա մի աղբյուր՝ *Եվսեբիոս Կեսարացու* Կարպիանոսին հղած նամակը): Ամոն Ալեքսանդրացու կազմած Ա. Հ-ում երեք Ավետարանների նույնաբնույթ հատվածները համադրված էին Մատթեոսի Ավետարանի հետ՝ խախտելով Ավետարանների բնագրային ձույլ ամբողջականությունը և սուրբգրային կանոնականությունը: Այդ գործը մեզ չի հասել ո՛չ բնագրով և ո՛չ էլ որևէ թարգմանությամբ: Հետևաբար հրամայական անհրաժեշտություն էր առաջացել ստեղծելու Ավետարանների կանոնականությունը փաստող առավել հարմար ձեռնարկ: Դա Եվսեբիոս Կեսարացու կազմածն էր, որ V դ. թարգմանվել է հայերեն: Բաղկացած է Կարպիանոսին հղած նամակից և 10 աղյուսակներից, որոնք կոչվում են կանոններ (Canones): Ի տարբերություն նախորդների, Եվսեբիոս Կեսարացին չորս Ավետարանները բաժանել է հատվածների և համարակալել: Ըստ այդմ, Մատթեոսի Ավետարանն ուներ 355, Մարկոսինը՝ 236, Ղուկասինը՝ 342, Հովհաննեսինը՝ 232 հատված, որոնք նշվում են այբուբենի տառերով. 10 կանոններից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է համապատասխան հատվածների առանձին խմբեր: Եվսեբիոսի կանոնները զետեղված են գրեթե բոլոր գրչագիր Ավետարանների սկզբում, ինչպես նաև՝ մի շարք հրատարակություններում (1710, 1729, 1740 են, Կ. Պոլիս): Եվսեբիոս Կեսարացու Համաբարբառի շնորհիվ մեկընդմիշտ ապահովվել է Ավետարանների կանոնական անձեռնմխելիությունը: IV–V դդ. երևան եկավ եվսեբյան Համաբարբառի մի տարբերակ: Այստեղ համաբարբառային կանոնները զետեղված էին ոչ թե Ավետարանների սկզբում, այլ յուրաքանչյուր էջի ստորին լուսանցքում: Մասնագետների կարծիքով, լուսանցային կանոններն ունեն ասոր. ծագում: Դրանք գալիս են Ավետարանի պեշիտոյական կանոնից և Աստվածաշնչի՝ ասոր-ից հայերեն առաջին թարգմանության վաղագույն վկայություններ են: Ի տարբերություն հուն. (որտեղ իշխում են եվսեբյան 10 կանոնները) և ասոր. ձեռագրերի (որտեղ տիրապետող են լուսանցային կանոնները), հայերեն գրչագրերի ճնշող մեծամասնության մեջ դրանք հանդես են գալիս միասնաբար: Սա ցույց է տալիս հայերեն Աստվածաշնչի ասոր-ից և հուն-ից թարգմանված լինելը: Այսպիսով եվսեբյան և լուսանցային կանոններն այդ երկու թարգման. ավանդույթների անառարկելի վկայությունն են: Դրանք նպաստում են հայերեն Աստվածաշնչի բնագրի և կանոնի ուսումնասիրմանը:

XIII դ. հայերեն գրչագիր Աստվածաշնչերում գոյություն ունի մեկ այլ կարգի համաբարբառ, որը կապ չունի ո՛չ եվսեբյան կանոնների, ո՛չ էլ, առավել ևս, ասորա-պեշիտոյական հատվածումների հետ: Այս Ա. Հ. ունի աղյուսակի կերպարանք, որտեղ տրված են տվյալ Ավետարանի հատվածումների բովանդակությունն արտահայտող խորագրեր և դրանց դիմաց՝ 4 բնագրերի համապատասխանությունը ցույց տվող թվահամարներ.

Սկիզբն գլխոց Ավետարանին որ ըստ Մատթեոսի	Մատթ.	Մարկ.	Ղուկ.	Հովհ.
Վասն մոգուց	ա	–	–	–
Վասն կոտորածի մանկանցն	բ	–	–	–
Վասն յառաջընթաց քարոզութեանն Հովհ. Մկրտչի	գ	–	ե	–
Վասն վարդապետութեան Փրկչին	դ	–	–	–
Վասն երանութեան	ե	–	ժէ	–

Այս համաբարբառը վերագրվում է XII–XIII դդ. մատենագիր *Գևորգ Սկևռացուն*: Սակայն լիովին ինքնուրույն գործ չէ: Այն խմբագրումն ու լրացումն է 909-ին ընդօրինակված (Մատենադարան, ձեռ. № 6202) ձեռագիր Ավետարանի գլխակարգության: Համաձայն նորագույն ենթադրության, գլխակարգություններն ու Աստվածաշնչի նախադրությունները (որոնք դարձյալ կապվում են Գևորգ Սկևռացու անվան հետ) իրականում թարգմանություններ են՝ կատարված թերևս իր՝ Գևորգ Սկևռացու ձեռքով:

Եթե տատիանյան, ամոնյան, եվսեբյան Ա. Հ-ները սահմանափակված էին չորս Ավետարաններով և ցույց էին տալիս միայն նրանց համաձայնությունը՝ բացառելով համեմատական քննության հնարավորությունը, ապա IV դ. մատենագիր Եվթաղ Ալեքսանդրացու հորինած «Բովանդակութիւնք ստուածեղեն վկայութեանց» երկը նպատակ ուներ հաշվառել և ճշտել Պողոս առաքյալի 14 թղթերի մեջ Հին կտակարանից բերված վկայությունները: Երկը հայերեն է թարգմանվել V դ.: Բաղկացած է 2 ցուցակից: Ա ցուցակում արտացոլված է վկայությունների քանակն ըստ թղթերի, և որ աղբյուրներից են դրանք քաղվել: Օր., Հռոմայեցվոց թղթի համար ասվում է, թե վկայությունների ընդհանուր քանակը 48 է, որից հետո նշվում են Հին կտակարանից բերված վկայություններն ըստ Ս. Գրքի կանոնի. Արարածոց գրքից՝ 6, Ելից գրքից՝ 3, Ղևտացվոց գրքից 1 վկայություն են: Բ ցուցակում մեկտեղված են Ա ցուցակում հիշատակված վկայությունների բնագրերը, որոնք արտացոլված են պողոսյան թղթերի լուսանցային մասերում՝ իրենց բնագրային հերթագայությամբ: Ըստ այսմ, Հռոմայեցվոց թղթում առաջին վկայությունը Ամբակումից է, երկրորդը՝ Եսայուց, երրորդը՝ Սաղմոսից են: Աղբյուրագիտ. առավելությամբ հանդերձ եվթաղյան «Բովանդակութիւնք»-ը, սակայն, զուրկ էր բանասիր. հեռանկարից, որովհետև այնտեղ բերված էր միայն վկայված բնագրի բովանդակությունը, ինչը հնարավորություն չէր տալիս այն գտնել իր տեղում: Այս խնդիրը մասամբ լուծվեց XIII դ., ֆրանսիացի դոմինիկյան գիտնական Հուգոնի (1200–1263) ջանքերով: Վուլգատայի (Ս. Գրքի լատ. թարգմանությունը) մեջ սպրդած լեզվական սխալները վերացնելու նպատակով նա ծրագրել և կյանքի է կոչել բառաբանային համաբարբառի գաղափարը, որը հիմնվում էր ոչ թե պարբերությունների կամ նախադասությունների, այլ բառերի հաշվառման և բաղդատման սկզբունքի վրա: «Համաբարբառ Սուրբ Գրոց» խորագրով աշխատությունում նա մեծ գլուխները բաժանել է յոթ, իսկ կարճերը՝ ավելի քիչ թվով հատվածների: Սա հնարավորություն էր տալիս վկայված բառը կամ նախադասությունը գտնել իր տեղում: XV դ. իսպանացի գիտնական Հովհաննես Սեգովացին, ի տարբերություն Հուգոնի, իր աշխատության մեջ ներմուծել է նաև լատ-ի բառամասնիկներ, որոնք հնարավորություն էին տալիս ճշտելու տվյալ բառի՝ տարբեր տեղերում ունեցած նրբիմաստները և դրա շնորհիվ լուծելու տվյալ պարագային աստվածաբան. բնույթի խնդիրներ՝ կապված հույների և լատինների մեջ արծարծված Ս. Հոգու բխման (Filioque) դավան. հարցի հետ: Ժամանակի ընթացքում հուգոնյան Ա. Հ. ավելի է կատարելագործվել: Եթե նրա կատարած գլխաբաժանումն անփոփոխ պահպանվել է մինչև այսօր, ապա ներքին հատվածումները վերածվել են առավել մանր բաժանումների՝ տնատումների: Աստվածաշնչի այսօրվա տնատումները կապված են XV դ. հրեա րաբունի Իսահակ Նաթանի անվան հետ: Նա 1437–45-ին կազմել է եբր. համաբարբառ՝ հիմնված Աստվածաշնչի եբր. կանոնի՝ իր կատարած տնատումների վրա: Սա հնարավորություն էր տալիս բառն անմիջապես գտնել համապատասխան տեղում: Այդ գլխաբաժանումներն ու տնատումները ժամանակի ընթացքում տարածվեցին և սովորական դարձան Աստվածաշնչի՝ բոլոր լեզուներով իրականացված հրատարակությունների համար: Հուգոնյան գլխաբաժանումները XIII դ. վերջից սկսած մուտք են գործել նաև Աստվածաշնչի հայերեն ձեռագրերի մեջ՝ «Ֆրանկաց գլուխներ» անվան տակ: Այս նշումները կրող հնագույն գրչագրերը Մատենադարանի № 179 (1292), № 180 (1295) ձեռագրերն են, որոնցից 2-րդը ընդօրինակվել է Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Բ արքայի պատվերով:

Հայերեն Աստվածաշնչի կարգավորման մյուս փորձը կապված է XVII դ. հեղինակներ Ղազար Բաբերդացու և *Ոսկան Երևանցու* անվան հետ: Մատենադարանի № 351 ձեռագիրը (1619) Ղազար Բաբերդացու կարգավորած Աստվածաշունչն է, որտեղ գլխաբաժանումը թե՛ ըստ հայկականի է և թե՛ ըստ լատ-ի: Ի տարբերություն Հեթում Բ-ի, լուսանցքներում ավելացրել է նաև գլուխների հուգոնյան հատվածումներն ու Նաթանյան տնատումները: Ղազար Բաբերդացու հետևողությամբ Ոսկան Երևանցին Ամստերդամում 1666-ին հրատարակած Աստվածաշնչին կցել է «Ցանկ վկայութեանց»-ը, որտեղ նշված է, թե Հին կտակարանի յուրաքանչյուր գրքից քանի մեջբերում կամ հիշատակություն կա Նոր կտակարանում: Այս

ցանկը նույնությամբ վերատպվել է 1668-ին Ամստերդամում հրատարակված Նոր կտակարանում: Ա. հ. են կազմել Անանիա Արզրումեցի Ալլահվերդյանը (1709), Բաղդասար դպիր Կ. Պոլսեցին (1753): Բառարանային համաբարբառի մեկ այլ օրինակ է «Բուրաստան խնկոց»-ը, որը կազմվել է XIX դ. (նախքան 1824-ը), և 1848-ին Զմյուռնիայում հրատարակված «Համաբարբառ կամ ցանկ նմանաձայն բառից Նորոյ Կտակարանի» աշխատությունը: Այս Ա. հ. հիմնված է Հովսեփ վրդ. Տեր-Ավագյան Արցախեցու կազմած Ա. հ-ի վրա, որը մեզ չի հասել:

Ա. հ-ների մեջ իր գիտ. մակարդակով և համակարգվածությամբ լավագույնը Երուսաղեմի միաբան Թադեոս վրդ. Աստվածատուրյանի կազմածն է (հրտ. 1895): Այն ցայսօր էլ լայնորեն օգտագործվում է ինչպես սուրբգրային, այնպես էլ առհասարակ հայագիտ. ուսումնասիրություններում:

Առկա է նաև աշխարհաբար (արևմտահայերեն) Աստվածաշնչի համաբարբառը (1963, Բեյրութ):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Է ս ա պ ա լ յ ա ն Պ., Տառիանի Համաբարբառն և Հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը, Վնն., 1937: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը (աղբյուրաբանական և բնագրաքննական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1972:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ, Ա ս տ վ ա ծ ա շ ո ւ ն չ մ ա տ յ ա ն, Ս ո ւ ր բ Գ ի ր ք, Գ ի ր ք գ ր ո ց, Ա ս տ ծ ո խ ո ս ք, Կ ե ն ա ց խ ո ս ք, *Աստծո* հայտնությունը մարդկությանը, նրա խոսքերի, պատվիրանների, օրենքների, իմաստության, կանխասացությունների, երախտիքների, գործերի և փրկչական ծրագրի ամբողջությունը: Քրիստոնյաների նվիրական ու սրբազան գիրքը: Աստվածաշունչ գրքերը շնորհվել են մարդկությանը շուրջ 1500 տարիների ընթացքում՝ *Սուրբ Հոգու* ներշնչանքով և նրա իսկ կողմից ընտրված շուրջ 40 մատենագիր մարգարեների, ավետարանիչների և *առաքյալների* ձեռամբ: Հայտնությունը մատենագրվել է Աստծո հրամանով (Բ Օր. 31.24–26, Հեսու 24.26 ևն)՝ սերնդեսերունդ փոխանցելու նպատակով, որպեսզի «բոլոր մարդիկ փրկվեն և հասնեն ճշմարտության գիտությանը» (Ա Տիմ. 2.4), և որ «կատարյալ լինի Աստծու մարդը և պատրաստ՝ բոլոր բարի գործերի համար» (Բ Տիմ. 3.17):

Ա. Աստծո և մարդկության փոխհարաբերության իսկական վկայարան է. այստեղ Աստված բացահայտում է իրեն (աստվածությունը, մշտնջենավորությունը, զորությունը, սրբությունը, հավատարմությունը, սերը), միջամտում մարդկանց կյանքին, *ուխտ* կնքում նրանց հետ: Սրբազան պատմություններում արձանագրվում է նաև մարդու և ժողովուրդների պատասխանը՝ «կյանքն ու մահը, բարին ու չարը» (Բ Օր. 30.15) ազատ կամքով ընտրելու փրկչական խորհրդի լույսի ներքո: Ա. *դավանանքի*, աստվածաբանության, եկեղեցու ընդհանրական (7 խորհուրդներ, *ծես*, *Պատարագ* ևն, ինչպես նաև պաշտամունքի առարկաներ՝ *մյուռոն*, *խաչ* ևն), հավատացյալների առանձնական (*պահք*, *աղոթք*, *ողորմություն* և *բարեպաշտություն*) աստվածապաշտության աղբյուրն է: Ա. մարդկության բազմադարյան գրականության և մշակութ. ժառանգության գլուխգործոցն է, համաշխ. քաղաքակրթության ընթացքն ուղենշած և առավել ներգործուն ազդեցություն ունեցած գիրքը:

«Աստվածաշունչը» իբրև հատուկ անուն բնորոշ է միայն հայերին և փոխառված է Նոր կտակարանից, որտեղ Պողոս առաքյալն այն օգտագործել է իբրև ածական. «Աստծու շնչով գրված ամեն գիրք» (Բ Տիմ. 3.16, գրաբարում՝ «Ամենայն գիրք աստուածաշունչք»): Քրիստ. մյուս եկեղեցիներում գործածվող Biblia բառը փոխառված է հունարեն τα βιβλια-ից, որը թեև բառացի նշանակում է գրքեր, սակայն հավաքական՝ մեկ գրքի իմաստ ունի, ինչպես բովանդակ Ա-ի պարագան է: Կազմված լինելով 75 տարաբնույթ ու ավարտուն գրքերից, գրված տարբեր լեզուներով (եբրայերեն, հունարեն, մասամբ՝ արամեերեն), տարբեր քաղաքակրթություններում ու ժամանակաշրջաններում, այդուհանդերձ, աստվածաշնչական գրքերը կուռ ու ամբողջական միասնություն են և ներդաշնակորեն լրացնում են միմյանց:

Սուրբ Գրքի աստվածաշնչականությունը, այսինքն՝ աստվածային ծագումը նրա գլխավոր ու կարևորագույն առանձնահատկությունն է, ինչը պայմանավորում է նրա անառարկելի հեղինակությունը, տարբերությունը մյուս բոլոր գրական ստեղծագործություններից և հարատևությունը. «Երկինք և երկիր պիտի անցնեն, բայց իմ խոսքերը չպիտի անցնեն» (Մատթ. 24.35): Աստվածաշնչականությունն օժտված է արտաքին և ներքին հավաստի նշաններով: Արտաքին նշանը Աստծո և եկեղեցու նկատմամբ տածած այն հավատն է, որը մարդը, ըստ *Ներսես Շնորհալու*, «Սուրբ Գրքում գրված խոսքերը, որոնք Սուրբ Հոգին խոսեց մարգարեների, առաքյալների և եկեղեցու վարդապետների բերանով, սուտ և առասպել չի համարում, այլ հավատում է, որ ճշմարիտ և ուղիղ են, որպես թե իր աչքերով է տեսնում այն բոլորը, ինչ եղել է, պիտի լինի, և որ է» («Թուղթ ընդհանրական», 1991, էջ 34): Այս է վկայում նաև *Հավատո հանգանակի*՝ Սուրբ Հոգուն վերաբերող բանաձևումը: Աստվածաշնչականության ներքին ապացույցներն ի հայտ են գալիս գրքի վեհասքանչ ու պարզ ոճի, բովանդակության, հեթանոս. բարքերի հետ ընդհանրության եզր և նախադեպ չունեցող բարոյականության, պատմ. փաստերի հավաստիության, իմաստության, բուժելու, մխիթարելու, սիրով տոգորելու զորության և առինքնող ճշմարտության մեջ:

Այս առումով առանձնակի տպավորիչ են սուրբգրային մարգարեությունները: Աստված ինքն է բացահայտում մարգարեությունների շնորհման նպատակը. «Քեզ պատմվեց մինչև այժմ կատարվածը, դեռ չեղած՝ դրանց մասին լուր տվի քեզ, որպեսզի երբեք չասես, թե՝ «դրանք իմ կուռքերը կատարեցին» (Եսայի 48.5, տես նաև 46.9–10, Թվեր 23.19): Հիսուս Քրիստոսի առաջին գալստյան, Իսրայելի պատժի, հեթանոսների դարձի, եկեղեցու հիմնադրման, Պաղեստինում Իսրայելի վերջնական հաստատման, վերջին ժամանակների բարքերի անկման, գիտատեխնիկական առաջընթացի մասին մարգարեությունները *Հովհան Ոսկեբերանի* բնորոշմամբ «համոզում են հրաշքից ոչ պակաս»: Այս, ինչպես նաև անտեսանելի աշխարհն ու մարդու սրտի առեղծվածային խորքերը մտահայելու, մարդկային ամենանվիրական զգացմունքներին և հարցադրումներին (որտեղի՞ց ենք, ո՞ւր ենք գնում, որտեղի՞ց են մահը, այս աշխարհի չարն ու տառապանքը, ո՞րն է կյանքի իմաստը ևն) արձագանքելու շնորհիվ Սուրբ Գիրքը եղել և մնում է աշխարհի ամենաընթերցվող ու ամենաշատ հրատարակվող գիրքը:

Կանոնը սահմանում է գրքերի հեղինակության զանազան աստիճանները, կազմում նրանց ցանկը և մերժում հինկտակարանային և նորկտակարանային ժամանակներում ի հայտ եկած, ձևով սուրբգրային գրքեր հիշեցնող, կեղծ գրվածքները:

Վաղ քրիստոնեությունում կանոնական, այսինքն աստվածաշունչ են ճանաչվել այն գրքերը, որոնք, ըստ *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, «ծառայում են որպես փրկության աղբյուր, որոնց մեջ է միայն նախացուցված բարեպաշտության վարդապետությունը»: Եկեղեցու կողմից վավերացված *կանոնական գրքերը* հետագայում կոչվել են նաև նախականոն. այդպիսիք են Հին կտակարանի թվով 39 և Նոր կտակարանի բոլոր 27 գրքերը: Հին կտակարանի 39 գրքերը համապատասխանում են եբրայական կանոնին, որի մեջ ընդգրկված գրքերը հրեաները միավորել են առանձին գրքերի մեջ՝ կամենալով համապատասխանեցնել իրենց այբուբենի 22 տառերի թվին:

Հին կտակարանի հունարեն Յոթանասնից թարգմանությամբ քրիստ. Ա-ի մեջ մտած գրքերը կոչվել են ոչ կանոնական, հետագայում նաև երկրորդականոն: Այս գրքերն աստվածաշունչ չեն, քանզի դրանց հեղինակները մարգարեներ չեն, և դրանք զերծ չեն առանձին սխալներից ու պատմ. անճշտություններից: Այդուհանդերձ *եկեղեցու հայրերը* կարևորել են այս գրվածքները՝ որպես խրատական և օգտակար հավատի շինության համար: Մերժված գրքերը, որոնք ճանաչվել են կեղծ ու վնասակար և չեն ընդգրկվել Ա-ի մեջ, կոչվում են *պարականոն գրքեր*:

Ընդհանրական եկեղեցին երեք *տիեզերական ժողովներում*, զբաղված լինելով հրատապ խնդիրներով, առիթ չի ունեցել սահմանելու Ս. Գրքի կանոնը, ինչի պատճառով տարբեր եկեղեցիներ (աննշան տարբերություններով) ինքնուրույնաբար են մոտեցել այս (մասնավորապես երկրորդականոն գրքերի թվի և կանոնականության) հարցին:

Հայոց կանոնը սկզբում կրել է ասորականի (որը թարգմանվել է անմիջապես եբրայերենից և պարունակել 39 հինկտակարանային նախականոն գրքեր) ու հունական Յոթանասնիցի ազդեցությունը և դարերի ընթացքում փոփոխվել: Հայ եկեղեցում առաջին պաշտոն. կանոնը սահմանվել է *Պարտավի եկեղեցական ժողովում* (768)՝ *Սիոն Ա Բավոնեցի* կաթողիկոսի նախագահությամբ: Սակայն մեզ է հասել այդ որոշման պատառիկը, ինչը թույլ չի տալիս ճշգրիտ պատկերացում կազմել միջնադարյան հայոց կանոնի մասին: Ներկայիս հայոց կանոնը բաղկացած է 75 գրքից. նախականոն գրքե-

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ

րի (Հին կտակարան` 39, Նոր կտակարան` 27) հարցում համաձայնելով քույր եկեղեցիների հետ` Հայոց կանոնը տարբերվում է երկրորդականոն գրքերի հարցում: Հայոց ինը երկրորդականոն գրքերի (Ա Եզրաս, Հուդիթ, Տոբիթ, Մակաբայեցիների Ա, Բ, Գ, Իմաստություն Սողոմոնի, Սիրաք, Բարուք, ինչպես նաև Դանիելի մարգարեության և Եսթերի գրքի որոշ հավելումներ) վրա հունականը հավելում է մի գիրք, որը պարականոն է Հայ եկեղեցու համար: Իսկ կաթոլիկ կանոնը պարականոն է համարում Հայկ. երկրորդականոններից Ա Եզրասի ու Գ Մակաբայեցիների գրքերը: Բողոքական եկեղեցիներն ընդունում են եբրայական կանոնի բոլոր 39 գրքերը և պարականոն համարում երկրորդականոնները:

Աստվածաշնչական գրքերի գլուխների ժամանակակից բաժանումը 1240-ին ի մի է բերել ֆրանսիացի դոմինիկյան գիտնական Հուգոնը: Հայկ. ձեռագրերում լատ. Վուլգատայի օրինակով գլխաբաժանումների նորամուծության երախտիքը պատկանում է Հայոց Հեթում Բ արքային: Հին կտակարանի բաժանումը համարների կատարվել է XV դ.` Նաթան Եբրայեցու կողմից: XVI դ. Եվրոպայում առաջին անգամ Նոր կտակարանը (1551-ին), ապա և բովանդակ Աստվածաշունչը (1555) համարակալել է փարիզաբնակ գիտնական, տպագրիչ Ռոբերտ Սթիվենսը: XVII դարից սկսած այս նորամուծությունը թափանցել է հայկ. բնագրեր:

Ա-ի հիմնական բովանդակությունը: Սուրբ Գիրքը բազմաժանր, տարաբնույթ և բազմաբովանդակ գրքերի ժողովածու է (օրենք, տարեգրություն, պատմություն, վարք, մարգարեություն, իմաստություն, առակ, հոգևոր երգ, սաղմոս, փիլիսոփայական խորհրդածություն, Ավետարան, քարոզ, նամակ և հայտնություն) և աչքի է ընկնում արծարծված թեմաների հարստությամբ: Ա-ի հիմն. բովանդակությունը, որը և իր շուրջն է համախմբում բոլոր թեմաներն ու գրքերը, ի մի բերում սուրբգրային անհերն ու գրքերը, ի մի բերում սուրբգրային իրականության փաստերը, պատմություններն ու իրողությունները, վերացնում դրանց տեղի ու ժամանակի մեջ սահմանափակվածությունը և տեղերական, համամարդկային նշանակություն հաղորդում դրանց, Աստծո Որդու` Հիսուս Քրիստոսի մասին վարդապետությունն է:

Ս. Գիրքը բաժանվում է երկու անքակտելի մասերի` Հին և Նոր կտակարանների: Այն գրքերը, որոնք մարգարեանում ու նախապատրաստում են Հիսուս Քրիստոսի ընդունելությունը, կոչվում են Հին կտակարան: Իսկ այն գրքերը, որոնք խոստացյալ Փրկչի կյանքի ու նրա վարդապետության մասին են, մտնում են Նոր կտակարանի կազմի մեջ:

Նոր կտակարանում չկա Փրկչի կյանքի, առաքելության, չարչարանքների ու մահվան վերաբերյալ մի փաստ, անգամ մանրամասնություն, որը Հին կտակարանում նախանշված չլինի: Աթանաս Ալեքսանդրացին գրում է, որ Հին կտակարանը շարադրված է միասնական Հոգով և Փրկչի մասին: Ընդ որում մարգարեությունները ոչ միայն կանխասում, այլև հաճախ լրացնելով` լույս են սփռում նորկտակարանային այս կամ այն իրադարձության վրա, օր.` Եսայու մարգարեության 53-րդ գլուխը ոչ միայն պարզաբանում է Քրիստոսի չարչարանքների ու քավչարար մահվան խորհուրդը, այլև բացատրում է *Հովհաննես Մկրտչի* «Ահա՛ Գառն Աստծու» (Հովհ. 1.29) խոսքը: Իսկ մարգարեությունների շղթան սկսվում է Ադամով (այդ իսկ պատճառով կոչվում է Նախաավետարան) և հասնում մինչև Հովհաննես Մկրտչի հայրը` Զաքարիան: Նույնն է նաև խորհրդանիշների, նախօրինակների պարագան: Նախօրինակ են կոչվում այն անձինք, պատմ. իրադարձություններն ու առարկաները, որոնք, բացի իրենց ժամանակներում իրողություն լինելուց, խորհրդավորապես վերաբերում են ապագային և արտահայտում կամ կանխանշում մեսիական որևէ հատկանիշ: Օր., ինքը` Քրիստոսը, նշում է անապատում Մովսեսի հրամանով բարձրացրած պղնձե օձի (Հովհ. 3.14), Հովնանի` կետի փորում երեք օր ու գիշեր գտնվելու (Մատթ. 12.40)` իր նախօրինակ լինելը: Քրիստոսի նախօրինակներն են Ադամը, Նոյը, Մելքիսեդեկը, Իսահակը, Մովսեսը, Ահարոնը, Հեսու Նավեն, Դավիթը, Սողոմոնը, ինչպես նաև քահանայապետները և այլք, հինկտակարանային զոհերը, Տաճարը ևն: Պողոս առաքյալը գրում է, որ Հին կտակարանի բոլոր արարողություններն ու ողջ պաշտամունքը «գալիք բաների ստվերներն են. բուն մարմինը Քրիստոսն է» (Կող. 2.17), կամ` «արդարև, գալիք բարիքների ստվերն էր օրենքը և ոչ թե իրողությունների բուն կերպարանքը» (Եբր. 10.1) և, որ այս ամենը «որպես խրատ գրվեց մեզ համար» (Ա Կորնթ. 10.11) ևն: Մատթեոսի (1.1–16) և Ղուկասի (3.23–37) Ավետարանների Հիսուսի ազգաբանությունները ոչ այլ ինչ են, քան բովանդակ հինկտակարանային պատմության համառոտագրություն:

Աստվածաշնչի բովանդակային բաժանումը: Ս. Գրքի բաժանումը երկու կտակարանների (կամ ուխտերի) սկզբնավորվել է քրիստոնեության տարածման նախնական շրջանում: «Ուխտ» եզրը, ինչպես նաև «Հին» և «Նոր»ածականները փոխառված են Ս. Գրքից և արձագանքն են այն ուխտերի, որոնք Աստված նախ կնքեց Սինա լեռան վրա Մովսեսի միջոցով Իսրայելի ժողովրդի հետ, ապա ի Քրիստոս` մարդկության հետ. «Այս է Նոր Ուխտի իմ արյունը, որ կթափվի շատերի համար» (Մարկ. 14.24):

Ուխտ բառը (եբր. berit, հուն. diathek, լատ. testamentum) նշանակում է փոխադարձ համաձայնություն, դաշինք, և կնքվում է հավասարը հավասարի հետ: Իսկ Աստծո և մարդու միջև կնքված ուխտը բխում է Աստծո կամքից, և մարդը պետք է ընդունի ու հնազանդվի դրան: Այս խորհուրդը նկատի ունենալով` հունարենի թարգմանիչները ուխտ բառը թարգմանել են կտակարան. այսինքն` աստվածային ուխտը կտակ է, իսկ Աստծո կամքը բովանդակող սրբազան գրքերը կտակարան են:

Ա. Հին կտակարան: Քրիստ. եկեղեցիներում ընդունված է հինկտակարանային գրքերի հետևյալ բովանդակային բաժանումը` օրենսդրական, պատմական, իմաստության և մարգարեական: Հրեաները Հին կտակարանի 22(39) գրքերը բաժանում են երեք մասի` Օրենք (Թորա), Մարգարեներ (Նեբիիմ) և Գրքեր կամ Սրբագիրք (Քեթուբիմ): Ընդունելով միայն Հին կտակարանը` նրանք այն անվանում են ըստ այս եռամասնյա բաժանման կամ կրճատ` Օրենք:

Օրենսդրական գրքեր: Եգիպտոսից իսրայելացիների ելքը առաջնորդող մեծագույն մարգարե Մովսեսի գրած Ա-ի այս առաջին հինգ գրքերը կոչվում են նաև Հնգամատյան, որը Հին կտակարանի մնացյալ գրքերի հիմքն է և խարիսխը նորկտակարանային պատմության, քանզի բացահայտում է փրկագործության աստվածային ծրագիրը: Հնգամատյանը մի շնչով չի գրվել, այլ` Աստծուց զանազան օրենքներ ստանալուն համեմատ (իր ներկայիս տեսքով կազմվել է հրեաների քառասնամյա դեգերումների ավարտին, Ք.ծ.ա. շուրջ XIII դ.):

Ծննդոց

Ա-ի առաջին գիրքը բովանդակում է Աստծո կողմից հրեա ժողովրդի նահապետների` Աբրահամի, Իսահակի, Հակոբի և Հովսեփի ընտրության պատումները` մարդկությունն օրհնելու և աշխարհի փրկությունը նախապատրաստելու համար: Ուստի այս իրադարձություններին նախորդում է մի համապարփակ ներածություն` աշխարհի և մարդու արարման, Ադամի և Եվայի անկման ու դրախտից վտարման, մահվան ու տառապանքի առաջացման, ջրհեղեղի, բաբելոնյան աշտարակաշինության, ազգերի կազմավորման և նրանց աշխարհով մեկ սփռվելու մասին: Այս գրքով Աստված աստիճանաբար բացահայտում է իրեն, ինչն իր լրումը պիտի գտներ ի Քրիստոս:

Ելք

Աբրահամի ժառանգները Եգիպտոսում ապաստան գտնելուց և բազմամարդ ժողովուրդ դառնալուց հետո ստրկացվում են փարավոնի կողմից (ինչպես որ այդ մասին Աստված հայտնել էր Աբրահամին): Տերը Մովսեսի միջոցով ազատագրում է իր ժողովրդին, Սինա լեռան վրա ուխտ կնքում ու հայտնում իր պատվիրաններն ու օրենքները: Աստված պատվիրում է խորան կառուցել իր համար, որպեսզի նրա մեջ լինի:

Ղևտական

Այս գրքում Աստված իր ժողովրդի հետ խոսում է *խորանից*: Աստծո հետ հաղորդակցությունն ինքնին սրբություն էր պահանջում իսրայելացիներից, որպեսզի խորանը ճշմարիտ հանդիպման վայր հանդիսանար: Ուստի գիրքը հատուկ նվիրված է օրենքին` իր բոլոր մանրամասնություններով հանդերձ, ծեսերին, նվիրական անոթներին, քահանաների և սպասավորների` ղևտացիների (այստեղից էլ` գրքի անվանումը) պարտականություններին:

Թվեր

Իր անվանումը ստացել է երկու մարդահամարներից: Նկարագրվում է իսրայելացիների քառասնամյա դեգերումը մինչև Մովաբ երկիր (Մեռյալ ծովի արևելքում) հասնելը: Ցույց է տրված արատներով պատված մարդու իսկությունը և հակառակ դրան` Աստծո հավատարմությունն ու արդարությունը, որը, սակայն, չի բացառում նրա խստությունը:

Երկրորդ Օրենք

Ավետյաց երկրի շեմին Մովսեսն անապատում մեծացած նոր սերնդին հիշեցնում է Աստծո կատարած գործերն ու երախտիքները, ուխտը, օրենքները, պատվիրանները և խոստումները: Սակայն դա սոսկական կրկնությունը չէ նախորդ գրքերի եղելությունների և օրենքի (այստեղից էլ` անվանումը), այլ` *քարոզի* միջոցով հիշեցում և նախազգուշացումով

ուղեկցող ուսուցում, որի գլխ. թեման հնազանդությունն է: Խոստանում է մեծ օրհնություններ հնազանդվողներին և անեծքներ անհնազանդներին: Գիրքն ավարտվում է Մովսեսի մահով:

Պատմական գրքեր: Սրբազան հեղինակների նպատակը ոչ միայն դեպքերի ճշգրիտ նկարագրությունն է, այլև պատմության փիլիսոփայության բացահայտումը, այն է՝ Աստված միջամտում է մարդկանց պատմությանը և ըստ արժանվույն փրկում կամ պատուհասում:

Հեսու

Գիրքը Մովսեսին փոխարինած Հեսու Նավեի առաջնորդությամբ Ավետյաց երկիրը գրավելու և Իսրայելի 12 ցեղերի միջև բաժանելու մասին է: Սա Աբրահամին տրված Աստծո խոստման կատարումն է. Ժողովուրդը նորոգում է իր ուխտը նրա հետ: Իսրայելացիների բնակեցումն Ավետյաց երկրում Քրիստոսի շնորհի նախօրինակն է:

Դատավորներ

Գիրքն ընդգրկում է Քանանի երկրում իսրայելացիների հաստատումից մինչև նրանց առաջին թագավորության հիմնադրման ժամանակաշրջանը (Ք.ծ.ա. 1200–1040) և վերաբերում է այդ ընթացքում Իսրայելում կառավարող և օրինականություն հաստատող դատավորների գործունեությանը: Դատավորներ գրքի աստվածաբան. իմաստը կարելի է ամփոփել Եսայի մարգարեի խոսքերով. «Եվ եթե հոժար լինեք ու լսեք ինձ, դուք կճաշակեք երկրի բարիքները, իսկ եթե չկամենաք ինձ լսել, սո՛ւրը պիտի ուտի ձեզ...» (Եսայի 1.19–20): Այս և հաջորդ երեք գրքի հեղինակը Սամուել մարգարեն է:

Հռութ

Գիրքը սրտառուչ պատմություն է դատավորների կառավարման շրջանում մի օտարերկրացի բարեպաշտ կնոջ մասին, որն Աստծո հովանու ներքո ապաստան է գտնում Իսրայելում: Գիրքը շնորհը տարածում է հեթանոս ազգերի վրա, քանզի այդ հեթանոսուհուց է սերում Դավիթ թագավորը: Այդ իսկ պատճառով Հռութն իր տեղն ունեցավ Հիսուսի ազգաբանության մեջ:

Ա և Բ Թագավորություններ

Գրքերը նախ և առաջ վարդապետություն են թագավորական իշխանության մասին: Աստված ընդառաջեց ժողովրդի նախաձեռնությանը և Իսրայելում թագավոր կարգեց: Սակայն Սավուղը մերժվեց, իսկ գահին նստեց աստվածահաճո Դավիթը: Նաթանը Քրիստոսի ծննդից 1000 տարի առաջ մարգարեանում է այս թագավորական տան հավիտենականության մասին, որն իրականացավ Դավթից մարմնով սերված և որպես «հրեաների թագավոր» խաչված Քրիստոսով:

Գ և Դ Թագավորություններ

Պատմվում է Դավթի որդի Սողոմոնի, նրա իմաստության, փառքի, Երուսաղեմի տաճարի, ինչպես նաև երկպառակության հետևանքով Իսրայելի (Սամարիա), Հուդայի (Երուսաղեմ) թագավորությունների առաջացման ու թագավորների վարքի մասին: Իբրև անհրաժեշտություն ընդգծվում է թագավորի ու ժողովրդի՝ Աստծուն հավատարիմ լինելու միտքը, որպեսզի երկիրը բարգավաճի, իսկ ժողովուրդն ազատվի դժբախտություններից: Անհնազանդության և *մեղքերի* պատճառով է, որ ի վերջո Իսրայելի թագավորությունը կործանվեց Ք.ծ.ա. 722-ին՝ Ասորեստանի Սալմանասար, իսկ Հուդայի թագավորությունը և Երուսաղեմի տաճարը՝ Ք.ծ.ա. 578-ին Բաբելոնի Նաբուքոդոնոսոր թագավորների ձեռքով:

Ա և Բ Մնացորդաց

Այս գրքերը կրկնում և աստվածաբան. ու պատմ. տեսանկյունից լրացնում են 4 Թագավորությունների տեղեկությունները «մեկուսի մնացած» (այստեղից էլ՝ անվանումը) տվյալներով: Համառոտ շարադրված է Աստծո ժողովրդի պատմությունը՝ նրա ծագումից մինչև բաբելոնյան գերությունը: Գրքերը, անցյալի իրենց մտահայմամբ, նախատեսված էին Երուսաղեմ վերադարձողների հույսն ու հավատը զորացնելու, ինչպես նաև Աստծո օրենքին ու պաշտամունքին հավատարմության խրատ տալու: Ըստ եկեղեցու վարդապետների և հրեական ավանդության՝ հեղինակը Եզրաս քահանան է:

Ա Եզրաս

Այս գիրքը հիմնականում կրկնում է Բ Մնացորդաց, Բ Եզրասի և Նեեմիի գրքերի պատումները (աննշան փոփոխություններով)՝ հավելելով մի ինքնատիպ հատված՝ Պարսից Դարեհ թագավորի երեք սենեկապանների միջև ծագած վեճը:

Բ Եզրաս

Գիրքը Ա և Բ Մնացորդաց գրքերի շարունակությունն է: Այս և հաջորդ գրքի հեղինակը նույնպես Եզրաս քահանան է, որը Ք.ծ.ա. մոտ 400-ին նկարագրում է Պարսից արքա Կյուրոսի թույլտվությամբ աքսորյալների առաջին և իր գլխավորությամբ երկրորդ խմբի վերադարձը, զոհասեղանի, Տաճարի վերաշինությունը և իր իսկ կողմից բարեփոխություններ անցկացնելը (խառն ամուսնությունների արգելքը):

Նեեմի

Պարսից Արտաշես արքայի հրեա բարձրաստիճան պաշտոնյայի մասին է: Նեեմին գլխավորել է Երուսաղեմ վերադարձող աքսորյալների երրորդ խումբը և 52 օրում կառուցել Երուսաղեմի պարիսպը: Այս խիզախ, բարեպաշտ այրը Եզրասի հետ կրոն. և քաղաքաց. բարեփոխումներ է անցկացրել, որի արդյունքում հրեաների հոգևոր կյանքը վերականգնվել է:

Եսթեր

Գիրքը կազմվել է մինչև Ք.ծ.ա. 160-ը: Բաբելոնյան իշխանության անկումից հետո շատ հրեաներ, որոնք չէին վերադարձել Ավետյաց երկիր, ընկել էին պարսից տիրապետության տակ: Արտաշես արքայի կինը՝ գեղեցկուհի Եսթերը, իր խնամակալի և ազգականի՝ հրեա պաշտոնյա Մուրթքեի խորհրդով փրկում է հրեական համայնքը ոչնչացման սպառնալիքից, որը ձգտում էր իրականացնել Արտաշես արքայի առաջին նախարար Համանը: Նախարարին կախում են, իսկ Եսթերն ու Մուրթքեն՝ առավել մեծարվում: Այս իրադարձությունը ոգեկոչելու համար սահմանվում է Փուրիմ տոնը, որը հրեաներն առանձնահատուկ հանդիսավորությամբ նշում են ցայսօր:

Հուդիթ

Բարեպաշտ ու խիզախ մի այրի կնոջ՝ Հուդիթի մասին է, որի սխրանքի շնորհիվ Հրեաստանը փրկվեց Նաբուքոդոնոսորի զորքերի մահացու վտանգից: Նոր կտակարանում այս գիրքը չի հիշատակվում:

Տոբիթ

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. 200-ին: Ունի խրատական ուղղվածություն: Պատմում է աստվածավախ մի ընտանիքի մասին, որը, հավատարիմ մնալով Աստծո պատվիրաններին, Ռափայել հրեշտակի օգնությամբ ազատվում է ծանր փորձություններից:

Ա Մակաբայեցիներ

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. 100-ին: Հելլենիստ. շրջանի հրեա ժողովրդի պատմության ավելի քան քառասուն տարվա մի ժամանակաշրջանի (Ք.ծ.ա. 176–134) միակ աղբյուրն է: Սելևկյանների՝ իրենց հեթանոս. սովորությունն ու պաշտամունքը հրեաներին պարտադրելու բիրտ քաղաքականությունը պատճառ է դարձել Մակաբայեցիների ապստամբության, որը պսակվել է հաջողությամբ:

Բ Մակաբայեցիներ

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. մոտ 124-ին: Առաջին գրքի շարունակությունը չէ: Այն դիմում է Եգիպտոսի հրեաներին՝ ոգեկոչելու վերանվաճված և սրբագործված Երուսաղեմի տաճարի *Նավակատիքի* հիշատակը: Պատմվում է նաև Տաճարի պղծման և հավատը չուրանալու համար հրեաներին դաժան հալածանքների ենթարկելու, ռազմ. հաջողությունների և հրեական պաշտամունքը վերականգնելու մասին:

Գ Մակաբայեցիներ

Գիրքն ընդհանրության եզր չունի նախորդ երկու գրքերի հետ: Պատմվում է Եգիպտոսում Ք.ծ.ա. 200-ին հրեաների հալածանքի և հրաշքով փրկության մասին:

Իմաստության գրքեր: Հին կտակարանի հաջորդ յոթ գրքերը դասվում են իմաստության գրականության շարքը, որի արժեքը նրա հայտնութենական բնույթն է: Էապես տարբերվելով սոսկ մարդկային փորձառության և մտքի վրա խարսխված աշխարհիկ իմաստությունից՝ իմաստության գրականության մեջ կրոնաբարոյական ճշմարտությունները վերածում են կենդանի համոզմունքի: «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», ահա իմաստության գրքերի նպատակը, որոնց հետ հաղորդակցվողի համար իրապես «կատարելագործվում են գիտելիքն ու բարեպաշտությունը»: Այս գրքերը կազմված են հրեական անզուգական տաղաչափության կանոններով (համահնչունություն, զուգահեռականություն ևն) և հանգավոր արձակով: Այդ իսկ պատճառով կոչվում են նաև բանաստեղծական: Իմաստության գրքերի շարքն է դասվում նաև Սաղմոսարանը՝ հոգևոր երգերի ժողովածուն (տես *Սաղմոս* հոդվածում):

Առակներ

Գիրքն իր ներկայիս տեսքով կազմվել է Եզեկիա թագավորի օրոք: Իմաստալից ասույթների և ուսուցող. խրատների ժողովածու է, որի մեծ մասը մակագրված է Սողոմոնի, իսկ մնացյալը՝ այլ իմաստունների անուններով: Արծարծված են բազում արդիական թեմաներ՝ արդարություն, հիմարություն, ամբարշտություն, հարստություն, աղքատություն, ծուլություն, նենգություն, կաշառք ևն: Առանձնակի գեղեց-

կությամբ շարադրված է իմաստության (գլ. 8, որի 22–31 համարներում եկեղեցու հայրերը տեսնում էին Սուրբ Երրորդության երկրորդ անձին) և առաքինի կնոջ գովքը (31.10–31): Հիմն. բովանդակությունը Տիրոջ օրենքն է. «Իմաստության սկիզբը Տիրոջ երկյուղն է, արդարների խորհուրդը՝ խոհեմություն, օրենքի իմացությունը մտքի հարստություն է» (9.10): Ըստ եբր. ավանդության, մինչև Սողոմոնը ոչ ոք պատշաճորեն չէր հասկանում օրենքը:

Ժողովող

Գիրքը Սողոմոնը գրել է ծեր հասակում. այն խորհրդածություն է կատարյալ երջանկության մասին: Նեղությունների և մահվան հարատև սպառնալիքի ներքո ունայն են երիտասարդությունը, հարստությունը, փառքը ևն: Սակայն եթե աշխարհիկ գիտակցությունը փոխվի աստվածայինով, և մարդը կարողանա ի սրտե ապավինել Աստծուն, ապա անխռով կվայելի կյանքը՝ բարիքով և իրեն հասած չարիքով հանդերձ: Մեռյալների հարության մասին ուսմունքին անտեղյակ լինելն է պատճառը, որ հեղինակը քննել է միայն այս աշխարհում երջանկության հասնելու հնարավորությունը, որը, սակայն, Մեսիայի գալստյամբ պիտի իր լրումը գտներ:

Երգ երգոց

Սողոմոնը գրել է պատանեկան հասակում: Հարսի և փեսայի երկխոսությունների ձևի մեջ առնված այս բանաստեղծություններում այլաբանորեն նկարագրվում է Քրիստոս-եկեղեցի չնորհական միությունը և բարձրագույն մարգարեությունն է Մեսիայի մասին:

Իմաստություն Սողոմոնի

Գիրքը գրվել է հունարեն, Եգիպտոսում, մի հավատացյալի ձեռքով (ենթադրաբար՝ Ք.ծ.ա. 50–30-ին): Հեղինակը հունական մտածողության (Հոմերոս, Պլատոն ևն) միջոցով իր ընթերցողներին՝ հելլենիստ. մշակույթով տարված հրեաներին ու հույներին, փորձում է համոզել, որ հրեական իմաստությունը գերազանցում է մյուսներին: Իսրայելական դավանությանը հավատարիմ ու քաջատեղյակ այդ այրը մեծ հմտությամբ է օգտվել զանազան աղբյուրներից:

Սիրաք

Գիրքը կազմվել է Ք.ծ.ա. 180-ին: Ստեղծագործության մեջ, որը գրվել է եբրայերեն, ապա թոռան ձեռքով թարգմանվել հունարեն, հեղինակը փորձում է պաշտպանել հրեական կրոնն ու մշակույթը հելլենիզմից: Արծարծված են բազում թեմաներ՝ ընկերություն, ազնվություն, երեխաների դաստիարակություն, կանայք, բժիշկներ, հիվանդներ, Իսրայելի հին պատմություն, պաշտամունք, ազատություն, մահ ևն:

Հոբ

Գիրքը ամենայն հավանականությամբ գրվել է Ք.ծ.ա. մոտավորապես X դ.: Պոեմ է, որտեղ պատմվում է ծանր փորձությունների ենթարկված արդար Հոբի մասին: Նեղությունների մեջ համբերություն սովորեցնող այս գրվածքը մի հարց է պարունակում. եթե Աստված արդար է, ինչո՞ւ են արդարները տառապում: Գրքի նպատակն է Աստծո ճշմարտությունը մաքրագործել մարդկային սուբյեկտիվ մտքի ու բարոյականության կապանքներից:

Մ ա ր գ ա ր ե ա կ ա ն գ ր ք ե ր: *Մարգարեները* Տիրոջ խոսնակներն էին, ովքեր դեռ էին կարգված Իսրայելում՝ հետևելու հասարակական և բարոյական կյանքի երևույթներին, հանդիմանելու, ժողովրդին *ապաշխարության* կոչելու, գալիք պատիժները հրապարակելու համար: Աստվածային փրկագործ. ծրագրի կարևորագույն մաս կազմող մարգարեական առաքելության մյուս կարևոր նպատակը Մեսիայի գալստյան և նրա արքայության նկատմամբ հավատի ամրապնդումն էր:

Աստված բազում մարգարեներ ասպարեզ հանեց, սակայն մատենագիր մարգարեները, այսինքն՝ իրենց խոսքերը գրի առած հեղինակները 16-ն են՝ 4-ը մեծ՝ Եսայի, Երեմիա, Դանիել և Եզեկիել և 12-ը՝ փոքր (այդպես են կոչվում իրենց գրքերի մեծ և փոքր ծավալների պատճառով):

Բ. Նոր կտակարան: Ա.-ի երկրորդ և կարևորագույն մասն է. ամբողջացնում է անկյալ մարդու աստվածային փրկագործության պատմությունը: Նոր կտակարանում խոստացյալ Փրկիչը՝ Հիսուսը, իր տնօրինություններով՝ հայտնությամբ, մեղքի և մահվան նկատմամբ հաղթանակով նոր ուխտ կնքեց մարդկության հետ: Դրանով Հիսուսի անվանը հավատացողներին հնարավորություն է շնորհվում ընդունելու կորուսյալ երանությունը՝ «հավիտենական կյանքը» նրա իսկ կողմից հիմնած եկեղեցու միջոցով:

Նոր կտակարանը, որ վկայարանն է այդ ուխտի, բաղկացած է հունարեն գրված 27 աստվածաշունչ գրքերից: Արևելյան եկեղեցում ժողովածուն իր ներկայիս տեսքով վերջնականապես հաստատվել է Աթանաս Ալեքսանդրացու 367-ին գրած 39-րդ զատկական նամակում առաջարկած ցանկի հիման վրա: 397-ին Կարթագենի տեղական ժողովը հռչակել է այդ ցանկը որպես Սուրբ Գիրք: Արևմտյան եկեղեցում կանոնը վավերացվել է V դ.: Նոր կտակարանի Հայտնության գիրքը, թեև հիշատակված է Աթանաս Ալեքսանդրացու նույն զատկական նամակում, այնուամենայնիվ միանգամից չի ընդգրկվել Ա.-ի մեջ: Հայերեն է թարգմանվել միայն XII դ.՝ *Ներսես Լամբրոնացու* կողմից: Հայտնությունը միակ նորկտակարանային գիրքն է, որից եկեղեցում ոչ մի ընթերցում չի կատարվում: Ք. ծ. հ. I դ. 2-րդ կեսին կազմված սուրբ գրքերի այս ժողովածուն ևս բաժանվում է չորս առանձին խմբերի. Ավետարաններ, գործք, նամակներ, հայտնություն:

Ա վ ե տ ա ր ա ն ն ե ր (տես *Ավետարան*):

Գ ո ր ծ ք ա ռ ա ք ե լ ո ց: Հեղինակը Պողոս առաքյալի սիրելի աշակերտ Ղուկաս ավետարանիչն է: Համարվում է Ղուկասի Ավետարանի շարունակությունը: Նկարագրվում է Հիսուսի *համբարձման*, Սուրբ Հոգու հեղմամբ՝ *հոգեգալուստով* եկեղեցու հիմնադրման և Քրիստոսի Ավետարանը «Երուսաղեմում, ամբողջ Հրեաստանում ու Սամարիայում և մինչև երկրի ծայրերը» (1. 8) տարածելու պատմությունը: Մի շարք ճառերում արծարծվում է քրիստ. վարդապետությունը:

Ն ա մ ա կ ն ե ր: Նոր կտակարանի երրորդ բաժնում ընդգրկված են նամակագրության կանոններով կազմված 21 առաքելական թղթեր, որոնք համարվում են քրիստ. հավատի ուղղափառ վարդապետության աղբյուրը: Առաջին 14 նամակները գրված են հեթանոսների առաքյալ Պողոսի կողմից և նորկտակարանային առաջին գրավոր հուշարձաններն են (50–65-ին): Պողոս առաքյալի աստվածաբանությունը նյութերի հետևողական շարադրանք չէ, այլ որոշակի առիթներով ու որոշակի անձանց ու համայնքներին գրված պատասխաններ: Մյուս 7 թղթերը կոչվում են ընդհանրական, քանզի հիմնականում հասցեագրված են ընդհանուր եկեղեցուն:

Թուղթ հռոմեացիներին

Թղթերի սկզբում զետեղված է Պողոս առաքյալի ամենածավալուն ու աստվածաբան. ամենակարևոր գրվածքը, որի հիմն. նպատակը հավատի և շնորհի դերի բացահայտումն է: Ըստ առաքյալի՝ ո՛չ հեթանոսն իր իմաստությամբ, ո՛չ էլ հրեան իր օրենքով չեն կարող արդարանալ Աստծո առաջ. «քանի որ ոչ մի մարդկային էակ օրենքի գործերով չպիտի արդարացվի նրա առաջ, քանզի օրենքի միջոցով է մեղքի ճանաչումը» (3.20): Իսկ փրկությունն ի Քրիստոս հավատի շնորհիվ է. «արդարը հավատով է ապրելու» (1.17): Խոսվում է նաև Իսրայելի վերջնական փրկության, արդարացման համար անհրաժեշտ բարոյական պահանջների մասին:

Ա և Բ թղթերը կորնթացիներին

Արծարծված թեմաներով ամենահարուստ առաջին նամակի գրության (57-ին) առիթը Հունաստանի Կորնթոս քաղաքում Պողոս առաքյալի ստեղծած համայնքի վարքն է: Նույնիսկ մեռելների հարության խնդիրն առնչվում է համայնքում տեղ գտած երկպառակությունների, անբարոյականության, աղանդների, կռապաշտության և այլ մոլորությունների հետ: Հորդորում է չապավինել մարդկային իմաստությանը (որը շատ հատուկ էր կրոն. և փիլ. հոսանքների խաչմերուկ հանդիսացող Կորընթոսի բնակիչներին), այլ ապավինել Աստծո հզոր խոսքին: Նամակում բացահայտվում է Պողոս առաքյալի ներաշխարհը՝ երիտասարդ համայնքի հոգածության, ինչպես նաև սուտ վարդապետների հերյուրանքից իր առաքելության պաշտպանության կապակցությամբ:

Նույն՝ 57-ի վերջին գրված երկրորդ նամակը առավելապես ջատագովական է՝ ուղղված իր իսկ կողմից քարոզած ավետարանական ճշմարտության հաստատմանը:

Թուղթ գաղատացիներին

Հեղինակն այս թղթում, որի ընդհանուր նյութը հար և նման է իր առաջին նամակին, հերքում է հրեա սուտ վարդապետների այն ուսմունքը, ըստ որի՝ քրիստոնյաները պետք է ենթարկվեն օրենքին և թլփատվեն: Այնինչ մարդու արդարացումը ոչ թե Մովսեսի օրենքով է, այլ միայն ի Քրիստոս հավատով: Քրիստոնյաների կառչումը կրոնի արտաքին ձևին, որը հուդայականություն է հիշեցնում, նսեմացնում է խաչելության և քրիստ. ազատության բացարձակ արժեքը: Ցավով պաշտպանում է իր աստվածաշնորհ առաքելության լիազորությունները դրանք վիճարկողներից: Վերջում կոչ է անում գաղատացիներին (գալիական կելտերի հետնորդներ, որոնք հաստատվել էին Փոքր Ասիայում) ապրել բազում հոգևոր շնորհներ բաշխող Սուրբ Հոգու առաջնորդությամբ:

Թուղթ եփեսացիներին

Եփեսացիներին (Եփեսոսի համայնքին), ինչպես փիլիպպեցիներին, Փիլիմոնին, կողոսացիներին ուղղված թղթերը գրվել են բանտում,

ուստի դասվում են «կապանքների» նամակների շարքը: Գրվածքի առաջին՝ վարդապետական մասում արծարծված է գլխ. թեման: Դա Աստծո փրկագործության իրականացումն է աշխարհում՝ եկեղեցու հիմնադրմամբ: Երբեմնի երկու թշնամիները՝ հեթանոսներն ու հրեաները, եկեղեցում միավորվում են: Քրիստոսը սպանեց այդ թշնամությունը, որպեսզի «... խաղաղություն հաստատի ու իր խաչով հաշտեցնի երկուսին մեկ մարմնի մեջ Աստծո հետ» (2.16): Իսկ Սուրբ Հոգին առաջնորդում է եկեղեցուն, որը Քրիստոսի մարմինն է: Երկրորդ՝ գործնական մասում, որը հենվում է արծարծված վարդապետության վրա, խոսվում է ամուսինների, զավակների և այլնի մասին: Առաքյալը հորդորում է հավատացյալներին հագնել «Աստծո սպառազինությունը, որպեսզի կարողանաք ընդդիմանալ Սատանայի հնարքներին» (6.11):

Թուղթ փիլիպեցիներին

Նամակի գրության առիթը հեղինակի երախտագիտության արտահայտությունն է Փիլիպե քաղաքի (Մակեդոնիայում) բնակիչներին՝ Եվրոպայում առաքյալի հաստատած առաջին համայնքի անդամներին՝ բանտարկության տարիներին իրեն ցուցաբերած նյութ. օգնության համար: Օգտվելով առիթից՝ քաջալերում է նրանց հավատի մեջ անսասան մնալ, միասնություն պահել և քրիստոսավայել խոնարհության մեջ հարատևել՝ ընդդեմ եսասիրության ու հպարտության, և լինել աշխարհի լույսերը: Այս թուղթը կոչվում է «ուրախության թուղթ», ուրախություն, որն արդյունք է Քրիստոսին հավատարիմ լինելու գիտակցումից:

Թուղթ կողոսացիներին

Թուղթը գրվել է փոքրասիական Կողոսիա քաղաքի համայնքում կեղծ ուսմունքներ տարածվելու առիթով: Առաքյալը հիշեցնում է, որ փրկությունն ի Քրիստոս է, և ցույց տալիս նրա բացարձակ իշխանությունը, որի միջոցով Աստված արարեց աշխարհը և իրեն է վերադարձնում մարդկությանը: Մատնանշվում է նրա մարմնի՝ եկեղեցու անդամների նոր կյանքն ու ապրելակերպը: Թուղթը զգուշացնում է բոլոր ժամանակների աղանդավորների համար, ովքեր ուրանում են Քրիստոսի աստվածությունը և հետևում պատիր ուսմունքների:

Ա և Բ թղթերը թեսաղոնիկեցիներին

Նորկտակարանային հնագույն գրվածք նկատվող (50-ական թթ.) Ա նամակի (ուղղված է Մակեդոնիայի Թեսաղոնիկե քաղաքի քրիստ. համայնքին) կենտրոնական թեման Քրիստոսի երկրորդ գալստյան և մեռելների հարության մասին է: Առաքյալը, սակայն, ցանկանում է աշխարհի վախճանով մտահոգվելու փոխարեն սիրո և հավատի զրահներ հագնել ու իբրև լուսո որդիներ պատրաստ լինել այդ գալուստին:

Բ նամակը առաջինի շարունակությունն ու լրացումն է: Թեսաղոնիկեցիներից ոմանք Տիրոջ վերահաս գալուստի մասին առաքյալի խոսքը սխալ էին հասկացել՝ կարծելով, որ այդ իրադարձության մոտալուտ լինելու պատճառով նույնիսկ աշխատելու կարիք չկա: Տիրոջ օրն այդքան շուտ չի լինի և կհաջորդի *Նեռի* հայտնվելուն: Իսկ այդ սպասման ընթացքում քրիստոնյաները չպետք փոխեն իրենց սովորական կենսակերպը, քրտինքով պետք վաստակեն ապրուստը, խույս տան ծուլությունից և հարատևեն աղոթքի ու բարի գործերի մեջ:

Ա և Բ թղթերը Տիմոթեոսին

Այս երկու, ինչպես նաև հաջորդ նամակը կոչվում են «հովվական թղթեր», քանի որ պարունակում են հովիվներին՝ եկեղեցու պատասխանատուներին ուղղված ցուցումներ:

Տիմոթեոսը՝ առաքյալի մերձավոր գործակիցը և Եփեսոսի եպիսկոպոսը, քրիստոնյա հրեուհու և հեթանոսի զավակ էր, մանկուց քաջատեղյակ Ս. Գրքին: Նրան ուղղված նամակում բացահայտվում են հովվական ծառայության խորհուրդները, հովվի անձնական հատկությունները, արժանիքները են: Առաքյալը զգուշացնում է հրեական և հեթանոս. խառնուրդ այն կեղծ վարդապետությունից, ըստ որի՝ նյութ. աշխարհը չար է և փրկությյան կարելի է հասնել գաղտնի գիտությամբ: Պողոս առաքյալը արծաթասիրությունը բնորոշում է իբրև բոլոր չարիքների արմատ:

Երկրորդ թուղթը, որ առաքյալի կտակն է իր «սիրեցյալ որդուն», ամփոփում է Ավետարանը քարոզողին ուղղված հորդորներն ու խրատները: Առաքյալը կոչ է անում քաջությամբ մարտնչել «որպես հավատարիմ զինվոր Հիսուսի Քրիստոսի»՝ իր պես մղելով բարի պատերազմը:

Թուղթ Տիտոսին

Նամակը հասցեագրված է առաքյալի մերձավոր գործակիցներից մեկին, ում հանձնված էր Կրետեի եկեղեցիների հովվությունը: Պարունակում է հովվական տեսական և գործնական ցուցումներ առաջնորդներին և հիշեցնում քրիստոնյաների պարտականությունները:

Առաքյալներ. 1. 12 առաքյալները. Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի Ավագ խորանի ճակատային մասի նկարազարդումից (XVIII դ., հեղ.՝ Հովնաթանյաններ):

1

2

3

4

5

1. **Ասպված.** Հայր Աստծո պատկերաքանդակը Նորավանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու գավթում: 2. **Ասպվածածնի պռներ.** «Ավետումն», մանրանկար XIII դ. 80-ական թթ. Կիլիկիայում գրված և պատկերազարդված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 9422): 3. **Ասպվածաշնչային ընկերություն.** Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերության խորհրդանշանը: 4. **Ասպվածաշնչի համաբարբառ.** Համաբարբառի ձևավորում, ծաղկող՝ Խաչատուր, Ավետարան, 1641, Քեռթահիա (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): **Ասպվածաշունչ.** 5. Աստվածաշնչի հնագույն պատկերազարդ ձեռագրերից, 1270, Գոներ, ծաղկող՝ Թորոս Ռոսլինյանց (Մատենադարան, ձեռ. № 345):

1

2

3

4

Ասպվածաշունչ. 1. Աստվածաշնչի հայերեն առաջին հրատարակության տիտղոսաթերթը (1666, Ամստերդամ): 2. «Մարգարեների տոհմածառը», մանրանկար 1318-ին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 3. Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթը 1318-ին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Աստվածաշնչից: 4. «Երրորդություն», «Ադամ և Եվա», «Ահարոն և Մովսես», մանրանկարներ 1338-ին Սարգիս Պիծակի ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627):

1

2

3

4

5

1. ***Սարվածրենկայ վանքը*** *(V–XIII դդ.) Հս-արլ-ից: 2.* ***Ավագ վանքի*** *ընդհանուր տեսքը: 3.* ***Ավանի կաթողիկոսություն.*** *Ավանի Կաթողիկե Ս. Հովհաննես եկեղեցին (591) Հվ-արմ-ից:* ***Ավետարան.*** *4. Ավետարանի կազմ (1268, Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 5. Ավետարանի կազմ (XV դ., Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):*

1

2

3

4

Ավետարան. *1. Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթը, մանրանկար 1232-ի Աստվածաշնչից, գրիչ և ծաղկող՝ Իգնատիոս (Մատենադարան, ձեռ. № 1519): 2. Ավետարանի կազմ (1471, Մատենադարան, ձեռ. № 6767): 3. Ավետարանի կազմ (1607, Մատենադարան, ձեռ. № 6785): 4. Ավետարանի կազմ (1636, Մատենադարան, ձեռ. № 10382):*

1

2

4

3

5

1. Ավետիս. Մանրանկար 1320-ին Կիլիկիայում Ավետիսի ընդօրինակած «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. 7651): 2. ***Ավստրալիայի և Նոր-Զելանդիայի թեմի*** *առաջնորդանիստ Սիդնեյի Ս. Հարության եկեղեցին: 3.* ***Ատրպատականի թեմի*** *առաջնորդանիստ Թավրիզի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 4.* ***Արագածոտնի թեմի*** *առաջնորդանիստ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին: 5.* ***Արատեսի վանքի*** *գավիթը (1270, ճարտ.՝ Սիրանես):*

1

2

3

4

1. ***Արարատյան հայրապետական թեմի*** *առաջնորդանիստ Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցին: 2.* ***Արգենտինայի թեմի*** *առաջնորդանիստ Բուենոս Այրեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 3.* ***Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին*** *(1321, ճարտ.՝ Մոմիկ) հվ-արլ-ից: 4.* ***Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն.*** *Մարսելի Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ Սրբոց Թարգմանչաց եկեղեցին:*

1

2

3

4

Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն. 1. Փարիզի առաջնորդանիստ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին: 2. Լիոնի Ս. Հակոբ եկեղեցին: 3. Միլանի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցին: 4. Արմավիրի թեմի առաջնորդանիստ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Թուղթ Փիլիմոնին

Պողոս առաքյալի անձնական բնույթի այս միակ թուղթն ուղղված է Փիլիմոնին՝ Կողոսիայի եկեղեցու անդամներից և իր գործակիցներից մեկին: Փիլիմոնն ուներ Օնեսիմոս անունով մի ստրուկ, որը փախել էր իր մոտից, այնուհետև բանտում Պողոս առաքյալի միջոցով դարձել քրիստոնյա: Առաքյալը Փիլիմոնին խնդրում է, որ Օնեսիմոսին ընդունի որպես հավատակից եղբայր: Առաքյալը չի պարտադրում իր կամքը, այլ մատնանշում է, թե ինչպես Քրիստոսի սերը և հավատը խորապես վերափոխում են մարդկային հարաբերությունները:

Թուղթ եբրայեցիներին

Այս թուղթն ուղղված է այն հրեա քրիստոնյաներին, ովքեր, ընկրկելով համերկրացիների հարուցած դժվարություններից, ցանկանում էին հեռանալ նոր հավատից: Հինկտակարանային հղումներով հարուստ այս գրվածքում հեղինակը ցույց է տալիս, որ բոլոր մարգարեական խոստումները կատարվել են ի Քրիստոս: Հիսուսը, որ «լույսն է Նրա փառքի և բուն պատկերը Նրա էության», բարձր է հինկտակարանային մարգարեներից, հրեշտակներից, նաև Մովսեսից: Նա Աստծո կարգած հավիտենական քահանայապետն է՝ գերիվեր հին ուխտի բոլոր քահանայապետներից: Քրիստոսի պատարագը քավության այն զոհն է, որի նախօրինակներն էին հինկտակարանային բոլոր կենդանական զոհերը: Եվ Նրա միջոցով է, որ մահավատացյալները փրկվում են մեղքից ու մահից: Առաքյալի այս կարևորագույն թուղթը Հին կտակարանի գրքերի բանալին է:

Հակոբոս առաքյալի ընդհանրական թուղթը

Հակոբոս Տյառնեղբոր այս թուղթը գրվել է մինչև 62-ը: Իր կառուցվածքով ասույթների և կարճ խրատների մի ժողովածու է՝ ուղղված «աշխարհով մեկ սփռված համայն խսրայելացի ժողովրդին»: Կենդանի խոսքով բացահայտում է քրիստ. ճշմարիտ վարքի խորհուրդը, արծարծում մի շարք հարցեր՝ հարստություն, աղքատություն, փորձություն, լեզվի չափավորություն, իմաստություն են: Նամակում առանձնակի շեշտվում է հավատը գործով արտահայտելու կարևորությունը:

Պետրոս առաքյալի Ա և Բ ընդհանրական թղթերը

Առաքյալի առաջին նամակը գրվել է 64–67-ին և ուղղված է Փոքր Ասիայի քրիստոնյաներին: Նպատակն է՝ քաջալերել «Աստծո ընտրյալներին» հալածանքների ու նեղությունների մեջ: Քրիստոնյաների չարչարանքներն անվարձ չեն մնա, եթե ընդունեն ու դիմանան դրանց՝ հիշելով Հիսուսի օրինակը: Պետք է ապրել սուրբ կյանքով՝ իբրև կենդանի տաճարներ, հնազանդվել երկրային իշխանություններին ու սեր տածել բոլորի նկատմամբ և չարին բարի գործերով պատասխանել:

Երկրորդ նամակը առաքյալի կտակն է հավատացյալներին, որտեղ խնդրում է անսասան լինել *հավատի* մեջ, խուսափել սուտ վարդապետություններից: Նամակի խնդրո առարկան Քրիստոսի երկրորդ գալուստն է, որը, ըստ սուտ վարդապետների, չի կայանա: Առաքյալը բացատրում է, որ այս ուշացումը դիտավորյալ հապաղում է, քանզի Աստված կամենում է, որ բոլորն ապաշխարեն:

Հովհաննես առաքյալի ընդհանրական Ա, Բ, Գ թղթերը

Առաքյալի երեք թղթերն էլ գրվել են Եփեսոսում, I դ. վերջին: Ա թղթում հեղինակը երկու նպատակ է հետապնդում. նախ՝ քաջալեկում է քրիստոնյաներին՝ հարատևելու Աստծո և Նրա Որդու հաղորդության մեջ, որը հատկորոշվում է միմյանց նկատմամբ եղբայրական սիրով, և երկրորդ՝ զգուշացնում է չհետևել կեղծ վարդապետություններին: «Ամեն մի հոգի, որ չի դավանում Հիսուս Քրիստոսին՝ մարմնով եկած, նա Աստծուց չէ» (4.3): Պետք է սիրել միմյանց, քանի որ «ով սիրում է, Աստծուց է ծնված» (4.7):

Բ նամակը «ընտրյալ տիկնոջը և Նրա որդուն» գրված կարճ գրություն է, որտեղ ամփոփված են առաջին թղթի երկու հիմն. թեմաները՝ հարատևություն սիրո մեջ, զգուշացում կեղծ ուսմունքներից:

Գ նամակում, ինչպես և նախորդում, առաքյալն իրեն անվանում է երեց: Հասցեագրված է Գայոսին՝ եկեղեցու առաջնորդներից մեկին: Հեղինակը գովում է նրան՝ հավատարմության և հավատացյալներին մատուցած ծառայությունների համար: Նամակն անուղղակի ձևով ներբող է հյուրընկալության, որը սիրո և հավատի արտահայտությունն է:

Հուդա առաքյալի ընդհանրական թուղթը

Հավանաբար գրվել է 70-ին: Իր հակիրճ ուղերձում առաքյալը ձաղկում է ամբարիշտ մարդկանց՝ հերետիկոսներին, որոնք իրենց

պղծությունների ու հայհոյությունների համար խստագույնս կպատժվեն: Իր ընթերցողներին հորդորում է կչտամբել նրանց ու հաստատ մնալ առաքելավանդ հավատի մեջ: Թղթում շեշտվում է, որ քրիստոնեությունը միայն դավանանք չէ, այլև վարք ու բարքի մաքրություն:

Սուրբ Հովհաննես առաքյալի եվ աստվածաբան ավետարանիչի Հայտնությունը: Ա-ի առաջին գիրքը՝ Ծննդոցը, պատասխանում է այն հարցին, թե որտեղից ենք մենք, իսկ վերջին գիրքը՝ Հայտնությունը՝ թե ուր ենք գնում: Պատմոս կղզի աքսորված Հովհաննես առաքյալի այս գրվածքը մարգարեական է՝ կազմված տեսիլքներից ու հայտնություններից: Գիրքը լի է ահեղ այլաբանությամբ և խորհրդավոր նշաններով: Նկարագրում է իր տեսիլքը, որտեղ հայտնվում է Փրկիչը և հրամայում նրան գրի առնել իր հակիրճ ուղերձները Ասիայի 7 եկեղեցիների համար: Այնուհետև պատկերվում են աշխարհի գալիք իրադարձությունները՝ սատանայի և նրա ծառաների վերջնական պարտությամբ, երկնքի ու երկրի վերափոխմամբ և Աստծո Գառի հավիտենական հաղթանակով: Գրքի բուն նպատակն է վստահություն ներշնչել Տիրոջ երկրորդ գալստյան նկատմամբ, որն ավարտվում է Փրկչի խոստումով. «Ես գալիս եմ շուտով»: Ամեն: Ե՛կ, Տե՛ր Հիսուս Քրիստոս» (22.20):

Ա-ի ընթերցումը: Աստծո խոսքի հանապազ ընթերցանությունն առանձնական և ընդհանրական աստվածապաշտության անքակտելի մասն է և օրհնաբեր աղբյուրը: Ս. Գրքի կանոնավոր սերտողությունը աստվածային պատգամ է (տես Բ Օր. 6.6–9, 11.18–21, Թվեր 15.39–40, Սաղմ. 1.2, Հովհ. 5.39, Ա Տիմ. 4.13–16 ևն) և յուրաքանչյուր հավատացյալի սրբազան պարտականությունը: Ըստ եկեղեցու հայրերի՝ Ա-ի ընթերցանությունն ընդհանրության եզր չունի աշխարհիկ գրքերի հետ, այսինքն՝ գիտելիքի սոսկ յուրացում չէ, այլ՝ զրույց Աստծո հետ: Նրա խոսքն օժտված է ներգործուն զորությամբ՝ ունակ մխիթարելու, բուժելու և վերափոխելու մարդկանց հոգիները. «Միայն հացով չի ապրի մարդ, այլ՝ այն ամեն խոսքով, որ դուրս է գալիս Աստծո բերանից» (Մատթ. 4.4) և «Աստծո զորությունն է՝ ի փրկություն բոլոր հավատացյալներին» (Հռոմ. 1.16): «Հոգու սուսեր» է, «որ քննում է սրտի մտածումներն ու խորհուրդները» (Եփես. 6.17): «Մուրճ» է, որ փշրում է մեր քարեղեն սրտերը (Երեմ. 23.29): «Հուր» է, որ այրում է հոգու անմաքրությունը և ջերմացնում մեր բնությամբ անտարբեր սրտերը «Երկնքի արքայության» նկատմամբ (Մատթ. 13.11–15): «Ճրագ» է, որ լույս է տալիս մութ տեղերում (Բ Պետ. 1.19) և փարատում մեր տգիտության, կրքերի ու մոլորությունների խավարը: «Սերմ» է, որ մեր սրտերում ծլում, աճում և պտղաբերում է (Մարկ. 4.20): Վերջապես «Կյանքի խոսք» է, որ շնորհում է հավիտենական կյանք (Փիլիպ. 2.16):

Պատարագի և *ժամերգությունների* ընթացքում ի լուր բոլորի սուրբգրային հատվածներ՝ ընթերցվածներ են կարդացվում եկեղեցու սպասավորների կողմից: Այս կարգը սկզբնավորվել է Իսրայելում՝ հնագույն ժամանակներից, իսկ առաքյալների օրոք հաստատվել է ներկայիս ընթերցանության եռակարգությունը: Նախ ընթերցվում է Հին կտակարանից՝ իբրև Փրկչի տնօրինությունների կանխասացություն, ապա՝ Առաքելական թղթերից՝ իբրև վկայություն, և վերջում՝ Ավետարանից՝ իբրև կատարում, ինչը հնարավորություն է ընձեռում խորունկ և ուղղափառ ձևով ընկալել Ս. Գիրքն իր Հին և Նոր կտակարանների միասնության մեջ: Այս ընթերցվածները պատշաճեցված են օրվա, տոնի խորհրդին: Եկեղեցում կազմվել են ընթերցվածների ժողովածուներ, ինչպես՝ Ճաշոց գիրքը, Ատենի, Ցուղաբերի, Ճաշի Ավետարանները: Աստծո խոսքն ընթերցելուց առաջ հնչում են հատուկ կոչեր՝ «Օրթի» («ուղղորդեցեք» կամ «ոտքի ելեք»), «Պրոսխումե» («ուղիղ դիմացդ նայիր») և «Ասէ Աստուած», որոնք հրավեր են խոսքն ընկալելուց առաջ զգաստանալու:

«Տօնք, պահք և ընթերցուածք Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ» ամենամյա օրացույցում նշված են յուրաքանչյուր օրվա ընթերցվածները:

Ըստ եկեղեցու հայրերի, բացի ականածալից ու երկյուղալից վերաբերմունքից, անհրաժեշտ են հարատևություն, խոնարհություն և սրտի մաքրություն, ինչպես նաև հանապազ խորհրդածություն կարդացածի շուրջ և խորունկ ըմբռնում: Ա. ճիշտ ընկալելու մյուս կարևորագույն պայմանը գրքերի ճիշտ ընտրությունն է՝ ըստ կարևորության, ինչը ենթադրում է Ա-ի ընդհանուր ցանկից տարբերվող հերթականություն՝ կախված տարիքից և հոգևոր հասունությունից: Այսպես, գրքերից առավելագույն հարգը պատկանում է Նոր կտակարանին՝ իբրև Հին կտակարանի լրումի: Նոր կտակարանից մանավանդ կարևոր են նախ՝ չորս Ավետարանները, ապա՝ մյուսները: Իսկ Հին կտակարանի ամենագերադասելի գիրքը Սաղմոսարանն է: Նոր կտակարանի, մանավանդ Ավետարանների և սաղմոսների քաջ իմացությունն ու անգիր իմանալը պարտադիր են եղել միջնադարյան վանքերում:

Ըստ մատչելիության՝ հին եկեղեցում պատանիներին խորհուրդ է տրվել ընթերցել Սիբաքի գիրքը (նման որոշում է ընդունել նաև 768-ի Պարտավի ժողովը), իսկ ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*՝ Առակացը պատանիների համար է, Ժողովողը՝ երիտասարդների, Երգ երգոցը՝ ծերերի: Իսրայելում մինչև 30 տարեկան բոլորը արգելված է եղել ընթերցել Ա-ի սկիզբը, Եզեկիելի գրքի սկիզբն ու վերջը և Երգ երգոցը:

Ա-ի մեկնությունը: Քրիստոսի եկեղեցին քրիստոնեության մեջ հաստատված այն իշխանությունն է, որին վերապահված է ոչ միայն Ս. Գիրքն անաղարտ պահելու, Աստծո խոսքը քարոզելու և ընթերցանությունը քաջալերելու, այլև այն մեկնելու առաքելությունը: Ս. Գիրքը իբրև գերբնական հայտնություն և երկնային ճշմարտությունների ժողովածու մեծավ մասամբ մատչելի՝ դյուրահասկանալի է, սակայն նրա մեջ առկա են նաև դժվարըմբռնելի ու անըմբռնելի չերտեր (Բ Պետ. 1.20–21): Ուստի եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները, հավատացյալներին քմահաճ բացատրություններից և ըստ այդմ հերետիկոսություններից և ըստ այդմ հերետիկոսություններից զերծ պահելու նպատակով, մեկնել են Ս. Գրքի յուրաքանչյուր տողն ու բառը: Քրիստ. աշխարհում առավել հայտնի էին *Ալեքսանդրիայի* և *Անտիոքի* մեկնության դպրոցները, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իրեն հատուկ ուղղությունը: Ալեքսանդրիայի դպրոցին բնորոշ էր Ա-ի մեկնության այլաբանական, իսկ Անտիոքի դպրոցին՝ տառացի մեթոդը (տես *Մեկնողական գրականություն*): Ա. և նրա առանձին գրքերը մեկնել են Ընդհանրական եկեղեցու բոլոր հայրերը՝ *Որոգինեսը*, Աթանաս Ալեքսանդրացին, Հովհան Ոսկեբերանը, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*, *Եփրեմ Ասորին*, *Բարսեղ Կեսարացին*, *Գրիգոր Նյուսացին*, *Գրիգոր Նազիանզացին* և ուրիշներ: Սուրբգրային արժեքավոր մեկնություններ են գրել Հայ եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները՝ *Եղիշեն*, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Ստեփանոս Սյունեցին*, *Հովհաննես Սարկավագը*, Ներսես Շնորհալին, *Վարդան Արևելցին*, Ներսես Լամբրոնացին, *Եսայի Նչեցին*, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ:

Ա-ի թարգմանությունները: Ա. թարգմանվել է աշխարհի գրեթե բոլոր լեզուներով: Ա-ի թարգմանությունը հոգևոր, պատմամշակութային նշանակալից իրադարձություն էր ժողովուրդների կյանքում և որպես թարգման. արվեստի գլուխգործոց, ձևավորել է նրանցից շատերի գրական լեզուն, իսկ որոշ դեպքերում էլ՝ պայմանավորել գրերի գյուտը և դպրությունը: Սակայն թարգմանությունների միջոցով Աստծո խոսքի տարածումն աշխարհով մեկ այլ՝ հոգևոր խորհուրդ ունի: Հին կտակարանը բազմիցս մարգարեացել է հեթանոսների՝ «լույսը» տեսնելու, իսկ Փրկիչը հստակ մարգարեացել է այդ մասին. «Այս Ավետարանը պիտի քարոզվի ամբողջ աշխարհում» (Մատթ. 24.14):

Կարևորագույն և դասական են համարվում առաջին թարգմանությունները՝ հունարեն Յոթանասնիցը (Ք. ծ. ա. III դ.), ասորերեն Պեշիտտան (II դ.), ղպտերենը (III դ.), լատիներեն Վուլգատան (IV դ.), գոթականը (IV դ.), հայերենը (V դ.), եթովպերենն ու վրացերենը (V դ.): Հին թարգմանությունների շարքը եզրափակում է սլավոներենը (IX դ.): Դրանց հարգն ու հեղինակությունը պայմանավորված է բացառապես հոգևոր-գործնական նկատառումներով և բարձրարժեք թարգմանություններով, հնությամբ և եկեղեցու հայրերի ու վարդապետների ճանաչմամբ ու վկայություններով: Հին թարգմանությունները չափազանց կարևոր են քննական բնագրերի և մեկնությունների համար:

Այս թարգմանությունների շարքում հնագույնն ու ամենահեղինակավորը Հին կտակարանի Յոթանասնից հունարեն թարգմանությունն է, որը հետագայում դարձել է բազմաթիվ այլ թարգմանությունների աղբյուրն ու բնագիրը: Այս թարգմանության մասին մեզ հասած հնագույն աղբյուրը «Արիստեոսյան նամակն» է, ըստ որի՝ այն կատարվել է Պտղոմեոս Երկրորդի (Ք.ծ.ա. 285–246) օրոք: Եգիպտոսի արքան, իր իսկ հիմնած Ալեքսանդրիայի գրադարանը հրեաների սրբազան գրքով համալրելու նպատակով, խնդրում է Երուսաղեմի Եղիազար քահանայապետին Օրենքի գրքի մի օրինակ և 72 թարգմանիչներ՝ յուրաքանչյուր ցեղից 6-ական հոգի: Թարգմանիչներին տանում

են Պատմոս կղզի, մեկուսացնում իրարից և հանձնարարում 72 օրում թարգմանել Օրենքը: Ի զարմանս բոլորի, թարգմանությունները լինում են համահունչ: Այստեղից էլ՝ Յոթանասնից անվանումը: Հրեաները, այդ թվում հոգևոր վերնախավը, ըստ *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, Յոթանասնիցն ընդունելի թարգմանություն են համարել՝ թարգմանիչներին վերագրելով աստվածային ներշնչանք: Հետագայում թարգմանվել են Հին կտակարանի մյուս սրբազան գրքերը: Այս թարգմանության մեջ ընդգրկվել են եբրայական բնագրում բացակայող մի շարք երկրորդականոն գրքեր: Ավետարանիչներն ու առաքյալներն իրենց մեջբերումները լիաձեռն քաղել են հունարեն այս բնագրից: Հետագայում, երբ Յոթանասնիցը դարձել է քրիստ. Ա.-ի առաջին մասը և տարաձայնություններ առաջացրել քրիստոնյա վարդապետների ու օրենսգետների միջև, հրեաները հետզհետե հրաժարվել են նրանից՝ համարելով այն եբրայական բնագրին անհարազատ թարգմանություն:

Հայերեն Ա.: Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը (301), շուրջ մեկ դար անց գրերի գյուտը և Ս. Գրքի հայերեն թարգմանությունը ամենախոշոր և բախտորոշ իրադարձություններն էին Հայաստանում: Ըստ V դ. պատմիչներ Կորյունի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու՝ հայերեն թարգմանությունն ունեցել է որոշակի երկու հանգրվան: Առաջինը կատարվել է անմիջապես գրերի գյուտից հետո (405–406-ին), մի քանի տարիների ընթացքում: *Մեսրոպ Մաշտոցն* իր երկու աշակերտների հետ Սամոսատում ձեռնամուխ է եղել Ս. Գրքի թարգմանությանը: Գրերի գյուտից հետո հայերեն նախ թարգմանվել է Առակաց գիրքը՝ սկսելով «Ծանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» խորհրդանշական տողերից: Թարգմանությունն ավարտվել է Վաղարշապատում *Սահակ Ա Պարթևի* համագործակցությամբ: Թարգմանության աղբյուրը է ծառայել ասորերեն Պեշիտտան: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ փոխադրվել են Հին կտակարանի 22(39) նախականոն գրքերը և Նոր կտակարանը: Պեշիտտան թարգմանվել էր եբրայերենից և չէր պարունակում երկրորդականոն գրքերը:

Երկրորդ թարգմանության շրջանն ընկնում է Եփեսոսի տիեզերաժողովին (431) հաջորդող տարիներին: Առաջին թարգմանությունը համարվում է «փութանակի», այսինքն՝ հապճեպ և անբավարար: Ուստի Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները Բյուզանդիոնից բերել են Եվսեբիոս Կեսարացու ձեռքով կազմած Հին և Նոր կտակարանների վավերական օրինակներ, որոնք բյուզ. եկեղեցու ընդունած բնագրերն էին: Կեսարյան այս բնագիրը կոչվում է նաև պաղեստինյան կամ երուսաղեմյան: Ընդ որում Հին կտակարանը Յոթանասնից բնագիրն էր՝ երկրորդականոն գրքերով հանդերձ:

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ «Մեծն Սահակ և Մեսրոպ ընդունելով (Ս. Գրքի օրինակը) նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու նորոգելով»: Սահակ-Մեսրոպյան այս թարգմանությունը դարձել է Հայ եկեղեցու կանոնական բնագիրը: Թարգմանության երախտավորներից են նրանց աշակերտներ Եզնիկ Կողբացին, Հովսեփ Պաղնացին, Հովհան Եկեղեցացին, Ղևոնդ Վանանդեցին, Կորյունը և Արձան Արծրունին:

Ա. հայերեն թարգմանելու անհրաժեշտությունը կյանքի է կոչել գրերի գյուտը, սկզբնավորել *Թարգմանչաց շարժումն* ու հայ դպրությունը, իսկ իր ճշտության, բնագրային հարազատության, լեզվաոճական գեղեցկության ու վեհության շնորհիվ արժանացել է բազում հայագետների բարձր գնահատականին: Ֆրանսիացի հայագետ Լա Կրոզը Ա.-ի հայերեն թարգմանությունը համարել է «Թագուհի թարգմանությանց»:

Ա-ի հայերեն տպագրությունները: Հին կտակարանի գրքերից մեկը՝ Սաղմոսարանը, հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է 1565-ին, Վենետիկում, *Աբգար Թոխաթեցու* կողմից: Ս. Գրքի հայերեն առաջին տպագրությունը, չափազանց դժվարին պայմաններում, կատարվել է 1666–68-ին, Ամստերդամում՝ *Ոսկան Երևանցու* և Մատթեոս Ծարեցու ջանքերով, *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսի հանձնարարությամբ: Հետագայում Ա. բազմիցս հրատարակվել է, որոնցից կարևորագույնները երկուսն են: 1805-ին Վենետիկում Հովհաննես վրդ. Զոհրապյանը, հիմք ընդունելով 1319-ին Կիլիկյան Հայաստանում ընդօրինակված մի ձեռագիր և համեմատելով ինն այլ ձեռագրերի հետ, հրատարակել է առաջին քննական-համեմատական Ա.: Մյուս ձեռագրերի տվյալներն արտահայտված են տողատակում: 1860-ին Վենետիկում լույս է տեսել Արսեն Բագրատունու Ա.՝ «ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց եւ յոյն բնագրաց»: 1994-ին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակած արևելահայերեն ներկա թարգմանությունը կատարվել է Արսեն Բագրատունու բնագրի հիման վրա: Կազմվել են «Բառարան Սուրբ Գրոց» (1881) և Թ. վրդ. Աստվածատուրյանի «Համաբարբառ Հին և Նոր կտակարանաց» (1895) աշխատությունները:

Գրիգոր Դարբինյան

Ինչպես համաշխ., այնպես էլ հայ հին և միջնադարյան գրականության ու արվեստի գաղ. և գեղ. ներշնչման հիմն. աղբյուրը եղել է Ա.: Աստվածաշնչյան թեմաներով գրակ. երկեր են գրել Գրիգոր Նարեկացին, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին, Ներսես Շնորհալին, Գրիգորիս Աղթամարցին, Հովհաննես Թլկուրանցին, Առաքել Սյունեցին, Հակոբ Թոխաթցին, Մարտիրոս Ղրիմեցին և ուր.: Ա.-ի թեմաներով ստեղծվել են քանդակագործ. և գեղանկարչ. բազմաթիվ ստեղծագործություններ: Հին կտակարանի առանձին դրվագներ են ներկայացնում IV–VII դդ. հուշակոթողները (Աղց, Թալին, Օձուն, Անի): Աստվածաշնչյան մոտիվները հատկապես ինքնատիպ և հարուստ են դրսևորվել *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցու հարթաքանդակներում և որմնանկարներում:Հայկ. ձեռագրերում միայն XII դարից հետո են հանդիպում նկարազարդ Ա.-ներ, թեև X–XI դդ. Ավետարաններում տեղ է գտել «Աբրահամի զոհաբերությունը» պատկերագր. թեման: Ընդհանրապես հայ մանրանկարիչներն ավելի հաճախ Ավետարան են պատկերազարդել, քան Ա.: Դրանից բացի, Հին կտակարանի թեմաներով նկարները տեղ են գտել Սաղմոսներում, Մաշտոցներում և Ճաշոցներում: Պատկերագր. առավել տարածված թեմաներն են՝ «Ծնունդ», «Ավետում», «Աստվածածինը մանկան հետ», «Դեխուս», «Ննջումն Աստվածածնի», «Ոտնլվա», «Խաչելություն», «Խորհրդավոր ընթրիք», «Մկրտություն», «Մուտք Երուսաղեմ», «Համբարձում», «Դժոխքի ավերումը» են, ինչպես նաև առաքյալների, ավետարանիչների պատկերումները: Հայկ. ձեռագրերի մեջ հնագույն պատկերազարդ Ա. «*Երզնկայի Աստվածաշունչն*» է (1269, Մատենադարան, ձեռ. № 1925): Տաղանդավոր նկարչի գործ են Երևանի Մատենադարանի «Մասունք Աստվածաշնչի» (1263–1266, գրիչ՝ Ստեփանոս, ձեռ. № 4243) նկարազարդումները: Երևանի Մատենադարանում պահպանվում են մանրանկարիչներ Թորոսի (1270, Գռներ, ձեռ. № 345), Ավագի (1356–1358, Կիլիկյան Հայաստան, ձեռ. № 6230), Թորոս Տարոնացու (1317, Գլաձոր, ձեռ. № 353), Հակոբ Ակնեցու (1643, Կ. Պոլիս, ձեռ. № 188), Մարկոս Պատկերահանի (1686, Կ. Պոլիս, ձեռ. № 349) և այլոց պատկերազարդ Ա.-ները: XVI–XVII դդ. մատյանների պատկերազարդումներում թեմատիկ ցանկն ավելի ընդարձակ է. դրսևորվել են նոր ժամանակների նկարչական ըմբռնումները՝ հեռանկար, ծավալային արտահայտում, բնապատկեր ևն: XVII–XVIII դդ. գեղանկարչության և քանդակագործության մեջ աստվածաշնչյան կերպարները մարմնավորվել են առավել տեղական, ազգային գծերով: Հայ *հոգևոր երաժշտության* մեջ *թվերգով* կատարվել են Ավետարանը և մարգարեական գրքերը, իսկ սաղմոսներն ու մարգարեական օրհնությունները՝ նաև երգվել (տես *Սաղմոսերգություն*):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.2., 5-րդ և 2.3, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500-ամեակի, Երուսաղեմ, 1938: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 309–668: Եղիայան Բ., Քննական պատմութիւն սուրբգրական ժամանակներու, գիրք 1–5, Անթիլիաս, 1976: Պետրոսյան Ե., Ներածություն Նոր կտակարանի, Ս. Էջմիածին, 1996: Մանուկյան Ա., Աստուածաշունչ մատեանը, Թեհրան, 1998: Ներածություն Հին կտակարանի (աշխատասիր. Գ. Դարբինյանի), Ս. Էջմիածին, 2000:

ԱՍՏՎԱԾԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Ծես*:

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ Ա ՀԱՄԱԴԱՆՑԻ (ծ. թ. անհտ – 10.10.1725, գ. Օշական), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1715-ից: Հաջորդել է *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցուն*: Կաթողիկոսության շրջանը համընկել է Արլ. Հայաստանում քաղ. բուռն իրադարձությունների հետ: Ա. Ա Հ. դրականորեն էր տրամադրված Դավիթ Բեկի գլխավորած ազատագր. շարժման և ռուս. զորքերի՝ Կովկաս ու Պարսկաստան ծրագրված արշավանքի հանդեպ: Ռուսաստանի հետ կապեր ունենալու ամբաստանությամբ պարսիկները հալածել են նրան: 1724-ի սեպտ. 4-ի նամակով նա դիմել է *Եսայի Հասան-Ջալալյանին* և առաջարկել թուրք. կոտորածներից խուսափելու համար բանակցություններ վարել թուրքերի հետ և այդ նպատակով պատվիրակություն է ուղարկել: Ա. Ա Հ-ու խնդրանքով Պարսից թահմազ շահը 1724-ին հատուկ հրովարտակով

Պարսկաստանում վերացրել է մահմեդականություն ընդունած հայերի բացառիկ իրավունքը հայրենական ժառանգության նկատմամբ: Ըստ այդ իրավունքի, քրիստոնյա ընտանիքի մի անդամը, մահմեդականություն ընդունելով, դառնում էր այդ ընտանիքի միակ ժառանգորդը: Նույն թվականին Ա. Ա. Հ. վերացնել է տվել նաև գլխահարկի հավելումները: Այդ առիթով նա երկիր վերադառնալու կոչ է ուղղել խտրականության հետևանքով ուրիշ երկրներում հաստատված արևելահայ վաճառականներին: Ա. Ա. Հ. հատուկ կոնդակով Շամախու, Շիրվանի և Շաքիի թեմերը հռչակել է տերունի և հանել Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասությունից: Սակայն Եսայի Հասան-Ջալալյանի՝ Էջմիածին այցելելուց հետո կրկին դրանք հանձնել է Գանձասարի աթոռի իրավասությանը: Շին. աշխատանքներ է կատարել Էջմիածնի Մայր տաճարում, Էջմիածնի կալվածների մի մասն ապահովել վավերացված կալվածագրերով:

Ա. Ա. Հ-ուց մեզ են հասել մի շարք երկեր, որոնք մատենագր. վկայությունների քաղվածներ են (Վկայութիւնք յԱստուածաշունչ գրոց, այսինքն՝ ի Հին և ի Նոր Կտակարանաց, ի պէտս ուսումնասէր մանկանց Սիոնի, Մատենադարան, ձեռ. № 3637, 1988: Վկայութիւնք սրբոց վարդապետացն մերոց աստուածիմաստից և բանիբուն իմաստասիրաց, ի պէտս ուսումնասէր մանկանց Սիոնի, Մատենադարան, ձեռ. № 3281: Աստուածատրոյ Համադանեցւոյ իբրու բանասիրէ արարեալ ժողովածու գիրքս՝ ի պէտս քարոզողաց և ի գրօսանս մանկանց եկեղեցւոյ, Մատենադարան, ձեռ. № 56) և կոնդակներ: Նրա պատվերով Ավետիք Տիգրանակերտցին կազմել է մի Գավազանագիրք (Մատենադարան, ձեռ. № 1492): Ա. Ա. Հ. լուսնի խավարումը դիտելու ժամանակ տանիքից ընկել է և վախճանվել: Ամփոփվել է Հռիփսիմեի տաճարի գավթում:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա. Հ-ուն հաջորդել է *Կարապետ Բ Ուլնեցին*:

Գրկ. Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976: Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն Մ., «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII–XVIII դարեր), ՊԲՀ, 1988, № 1:

Պավել Չոբանյան

ԱՍՏՎԱԾԸՆԿԱԼ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Երնջատափ գյուղի մոտ, Քասաղ գետի աջ ափի բլրի վրա: Անունն առաջացել է վանքում պահվող «Աստվածընկալ ս. Խաչ»-ից: Ա. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (V դ.) թաղածածկ կառույց է՝ հվ-ից կից երկու ուղղանկյուն ավանդատներով: 1207-ին եկեղեցին նորոգվել է, և հաստատվել է վանական միաբանություն: 1244-ին իշխան Քուրդ Վաչուտյանն ու իր կինը՝ Խորիշահը, Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հս-ից կից կառուցել են Ս. Նշան եկեղեցին և վանքին նվիրել այգիներ: Մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք ունեցող այս եկեղեցու սեղանի հիմքում ամփոփվել են Հակոբոս առաքյալի մասունքները: XIII դ. ճարտ. Յոհաննես վարդպետը Ս. Նշան եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառասյուն, կենտրոնակազմ գավիթ (այժմ՝ կիսավեր): Վանքի բակում կան XII–XIV դդ. խաչքարեր ու տապանաքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.4., 1-ին պատկերը:

Գրկ. Շ ա հ խ ա թ ո ւ ն յ ա ն ց Հ., Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Թ ո ր ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ց Վ., Աստվածընկալի վանքը, «Էջմիածին», 1978, № 3:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ, կազմավորվել է 1717-ին: Առաջնորդանիստը՝ Աստրախանի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Ռուսաստանի հայոց առաջին թեմը: Միավորել է Ռուսաստանի հայկ. բոլոր համայնքները: Թեմի առաջին առաջնորդն է եղել Ս. Էջմիածնի կողմից 1717-ին նշանակված Ստեփանոս արք. Գաղաթացին: Հետագա տարիներին Ա. թ-ի առաջնորդների թեկնածությունները համաձայնեցվել են Ռուսաստանի իշխանությունների հետ, ինչը փաստել է Ա. թ-ի կարևոր դերը ռուս-հայկ. հարաբերություններում:

Ա. թ. սերտ կապեր է ունեցել Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսությունների հետ, նպաստել Ռուսաստանի հետ հայ ժողովրդի քաղ. և մշակութ. առնչություններին: Ա. թ-ի առաջնորդ Հովսեփ արք. *Արղության*ի օրոք (1773–1800) Աստրախանում ստեղծվել է հոգևոր խորհուրդ (1786), հիմնվել հայկ. տպագրության պատմության մեջ զգալի դեր խաղացած առաջնորդարանի տպարանը (1789), եկեղեցու միջոցներով բացվել են Ռուսաստանում առաջին հայկ. դպրոցները, կառուցվել հայկ. նոր եկեղեցիներ Սանկտ Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Աստրախանում, Նոր Նախիջևանում, Ղզլարում, Մոզդոկում: 1800-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրված Հովսեփ Արղությանին Ա. թ-ի առաջնորդի պաշտոնում փոխարինել է Եփրեմ արք. Ձորագեղցին (1801–09-ին, 1809–30-ին՝ *Եփրեմ Ա Ձորագեղցի* Ամենայն հայոց կաթողիկոս):

XVIII դ. 2-րդ կեսին և XIX դ. սկզբին Ռուսաստանի հայ բնակչությունը շարունակել է ստվարանալ: Կազմավորվել են հայկ. եկեղեց. նոր համայնքներ, հայաբնակ քաղաքներում կառուցվել հայկ. նոր եկեղեցիներ՝ Ս. Կատարինեն (1770), Ս. Հարությունը (1779)՝ Սանկտ Պետերբուրգում, Ս. Խաչը (1779)՝ Մոսկվայում, Ս. Խաչ վանքը (XVII դ. վերջ)՝ Նոր Նախիջևանում:

1830-ական թթ. սկզբին Ա. թ-ում գործել է 17 եկեղեցի, բացվել են Աղաբաբյան դպրոցը (1810), Աստրախանի հոգևոր ուսումնարանը (1817), Հայոց թեմական դպրոցը (1838) են:

Ռուսաստանում հայ բնակչության աճի հետևանքով Ա. թ. երկատվել է: 1830-ին կազմավորվել է *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմը*, իսկ Ա. թ-ի իրավասության ներքո մնացել են Սանկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Հս. Կովկասի, Պովոլժիեի, Սիբիրի և Միջին Ասիայի հայկ. համայնքները:

XIX դ. 2-րդ կեսին Ա. թ-ի կազմում ստեղծվել են հայկ. նոր համայնքներ Միջին Ասիայի քաղաքներում, Եկատերինոդարում, Վլադիկավկազում, Ստավրոպոլում, Պյատիգորսկում, Արմավիրում, Հս. Կովկասի այլ վայրերում: Հայաբնակ քաղաքների և գյուղերի մեծ մասում կառուցվել են եկեղեցիներ, բացվել ծխական դպրոցներ:

XIX դ. 2-րդ կեսին Ա. թ-ի առաջնորդներ են եղել Հայ եկեղեցու ականավոր դեմքեր Գևորգ արք. Սուրենյանցը (1886–94, 1911–30-ին՝ *Գևորգ Ե Սուրենյանց* Ամենայն հայոց կաթողիկոս), գրող և մանկավարժ Խորեն արք. Ստեփանեն (1894–1906), հաս. գործիչ Արիստակես արք. Սեդրակյանը: Վերջին առաջնորդն էր Մխիթար եպիսկոպոսը (1906–17):

1917-ի Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Ա. թ-ից անջատվել են Միջին Ասիայի հայկ. համայնքները, նրա իրավասության ներքո մնացել են Հս. Կովկասի և Պովոլժիեի հայ համայնքները: Ա. թ. վերանվանվել է Հս. Կովկասի և Աստրախանի թեմ, կենտրոնը՝ Արմավիր (1920-ից): 1960-ական թթ. սկզբին թեմը լուծարվել է: 1966-ին նախկին Ա. թ-ի համայնքները միացել են Նոր Նախիջևանի թեմի հետ, և կազմվել է *Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը*՝ Մոսկվա կենտրոնով:

Գրկ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն Վ., Հայ-ռուսական քաղաքական կապերի պատմությունից, ՊԲՀ, 1978, № 4: А н а н я н Ж., Х а ч а т у р я н В., Армянские общины России, Е., 1993.

Ժորես Անանյան
Վարդան Խաչատրյան

ԱՎԱԳ ՇԱԲԱԹ, Մ ե ծ շ ա բ ա թ, ս. *Զատկին* նախորդող շաբաթը (*Ծաղկազարդից* մինչև ս. Զատիկ ընկած յոթնօրյակը): Ավագ է կոչվում նաև այդ շաբաթվա յուրաքանչյուր օրը: Ա. շ. Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքի և չարչարանքների վերջին շաբաթն է: Սկսվում է միաշաբթի (կիրակի) օրը՝ Ծաղկազարդով՝ Երուսաղեմ Քրիստոսի մուտքով: Շաբաթվա յուրաքանչյուր օր ունի իր հոգևոր խորհուրդը:

Ա վ ա գ ե ր կ ո ւ շ ա բ թ ի, տերևազարդ, բայց անպտուղ թզենին անիծելու (Մատթ. 21.18–19, Մարկ. 11.12–14, 20–24) և Տաճարը մաքրելու օրն է (Մատթ. 21.12–13, Մարկ. 11.15–19, Ղուկ. 19.45–48): Ավագ երկուշաբթին ս. Զատկի հետ 35 օրվա շարժականություն ունի (մարտի 16-ից ապրիլի 19-ը), իսկ Ա. շ-վա մյուս օրերը հաջորդում են նույն հերթականությամբ:

Ա վ ա գ ե ր ե ք շ ա բ թ ի, հրեաների հարցումներին Քրիստոսի բացատրության ու փարիսեցիների հանդիմանության օրը (Մատթ. 21.23–46, 22.1–46, 23.1–36): Նույն օրը Երուսաղեմի տաճարում լսվել է երկնային ձայնը, Տաճարի կործանման գուշակությունը, Տաճարից Քրիստոսի վերջնականապես հեռանալը (Մատթ. 23.37–39, 24.1–3, Ղուկ. 13.34–35, 21.5–7): Եկեղեցին Ավագ երեքշաբթի հիշատակում է նաև տասը կույսերի առակը և վերջին դատաստանի բացատրությունը (Մատթ. 25.1–13), ինչպես նաև Ջրհեղեղը և մարդկության կրկին սկզբնավորումը:

Ա վ ա գ չ ո ր ե ք շ ա բ թ ի, հիշատակվում է Քրիստոսի օծումը և Հուդայի մատնությունը: Այդ օրը Բեթանիայում, Սիմոն Բորոտի տանը մի կին թանկարժեք յուղով օծել է Հիսուսին, ինչը խորհրդանշել է Տիրոջ մոտալուտ մահը (Մատթ. 26.6–12, Մարկ. 14.3–9, Հովհ. 12.1–8): Օծմանը հաջորդել է Հիսուսին մատնելու Հուդայի վճիռը:

Ա վ ա գ հ ի ն գ շ ա բ թ ի, Վերջին ընթրիք՝ ս. *Հաղորդության* խորհրդի հաստատում,

Ո տ ն լ վ ա: Վերջին ընթրիքով Քրիստոսը հաստատել է ս. Հաղորդության խորհուրդը: Ավագ հինգշաբթի առավոտյան մատուցվում է ս. *Պատարագ*, որը խորհրդանշում է Քրիստոսի զոհաբերությունը՝ մարդկանց փրկության և մեղքերի թողության համար: Այդ օրը երեկոյան կատարվում է Ոտնլվայի արարողությունը: Վերջին ընթրիքից հետո և *Խաչելությունից* առաջ Քրիստոսը լվաց իր աշակերտների ոտքերը՝ որպես սիրո և խոնարհության օրինակ, որ նրանք ևս այդպես վարվեն: Ոտնլվան խորհրդանշում է նաև ս. Հաղորդության խորհուրդի սրբությունն ու մաքրությունը: Ավագ հինգշաբթի, երեկոյան ժամերգությունից հետո կատարվում է Խավարում կոչվող արարողությունը, որ խորհրդանշում է Քրիստոսին մատնելը և չարչարանքները: Արարողության ժամանակ խորանի վրա վառվում է 12 մոմ, իսկ մեկ մեծ մոմ դրվում է դրանց մեջտեղը: Յուրաքանչյուր անգամ, երբ կարդացվում է Ավետարանը, հանգցնում են մեկ մոմ, վերջում մնում է միայն մեջտեղինը: Մոմեր հանգցնելը խորհրդանշում է աշակերտների փախչելը, իսկ մեջտեղի մեծ մոմը խորհրդանշում է Քրիստոսին, որ մնացել էր մենակ:

Ա վ ա գ ո ւ ր բ ա թ, Հիսուս Քրիստոսի ձերբակալության, խաչելության, մահվան ու թաղումի հիշատակի օրն է: Առավոտյան կատարվում է *ժամերգություն*, կարդում են Ավետարաններ, որոնք բովանդակում են Հիսուսի երկրային կյանքի վերջին ժամերը՝ մատնությունը, ձերբակալությունը, Պետրոսի ուրացումները, Պիղատոսի մոտ տարվելը, մահվան վճիռը, չարչարանքներն ու անարգանքը, Գողգոթայի վրա խաչվելը, արեգակի խավարումը, մահը, թաղումը (Մատթ. 26.47–75, 27.1–61, Մարկ. 14.43–72, 15.1–47, Ղուկ. 22.47–71, 23.1–56, Հովհ. 18.1–40, 19.1–42): Ավագ ուրբաթ Պատարագ չի մատուցվում, որովհետև այդ օրը Քրիստոսն ինքը պատարագվեց խաչի վրա՝ որպես կենդանի զոհ: Այդ օրվա երեկոյան արարողությունը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի թաղումը:

Ա վ ա գ շ ա բ ա թ, դժոխքի ավերում, *Ճրագալույցի* Պատարագ: Քրիստոսը մահից հետո իջավ դժոխք, ավերեց այն՝ փրկություն շնորհելով «ննջեցյալ սրբերի»՝ արդարների հոգիներին (Մատթ. 27.51–53): Շաբաթ երեկոյան կատարվում է Ճրագալույցի Պատարագ: Նախկինում կարևոր տոների առթիվ սովորություն էր եկեղեցու կանթեղները վառել և ներկաներին մոմ բաժանել՝ վառելու համար: Հետագայում Ճրագալույց սկսել է անվանվել երեկոյան Պատարագը, որը Հայ եկեղեցում կատարվում է Ս. Ծննդյան և ս. Զատկի նախորդ օրվա երեկոյան: Զատկի Ճրագալույցի Պատարագի ժամանակ, երբ տրվում է Հիսուսի հարության ավետիսը, վերջանում է նաև *Մեծ պահքը*: Պատարագից հետո կատարվում է ս. Հարության նախատոնակը:

Ե ր ա ժ շ տ ո ւ թ յ ո ւ ն: Ա. շ-վա բոլոր օրերի կանոնների հեղինակը Սահակ Ա Պարթև է: Բացառություն են կազմում «Անեղն ի Հօրէ», «Իմաստուն կուսանքն», «Որ յաթոռ փառաց», «Այսօր ի կատարումն» օրհնությունները և Ա. շ-վա «Կենդանին յաւիտենից», «Կուսածին մարմնով» շարականները, որոնք Ներսես Շնորհալու ստեղծագործություններն են: Սրանցից զատ Ա. շ-վա ընթացքում երգվում են բազմաթիվ այլ հոգևոր երգեր, օր., «Ի սկզբանէ Տէր» (Ավագ երկուշաբթի), «Տարցին թագաւորի» (Ավագ երեքշաբթի), «Խորհեցան» (Ավագ չորեքշաբթի), «Որսացան զանձն» (Ավագ հինգշաբթի) առավոտերգերը: Ա. շ-վա երգերի թվին են պատկանում Ավագ հինգշաբթի օրվա «Զահեղ զանքնին, զխորհուրդ խորին» գանձի երկու պատկերները՝ «Այս խորհուրդ լցաւ»-ն ու «Սիրտ իմ սասանի»-ն, որոնց հեղինակը Մխիթար Այրիվանեցին է (XIII դ.): Խաչելության երկու դրվագ են ներկայացնում անանուն հեղինակների «Տիրամայրն» և «Ուր ես, մայր իմ» տաղերը:

Պ ա տ կ ե ր ա գ ր ո ւ թ յ ո ւ ն: Հայկ. արվեստում Ա. շ-վա առավել տարածված պատկերագր. թեմաներն են «Մատնությունը», «Խորհրդավոր ընթրիքը», «Հաղորդությունը» (տես *Հաղորդություն* հոդվածի Պ ա տ կ ե ր ա գ ր ո ւ թ յ ո ւ ն մասը), «Ոտնլվան», «Խաչելությունը», «Դժոխքի ավերումը», «Խաչից իջեցումը», «Թաղումը»:

«Մատնության» պատկերագր. թեման տարբեր լեզուներով ընդօրինակված ձեռագրերում հայտնվել, մշակվել և զարգացել է ավելի ուշ, քան տերունական մյուս տեսարանների պատկերագրությունը: XI դարից հայ մանրանկարիչները պատկերել են Հիսուսին և Հուդային՝ մարդկանց խմբով շրջապատված: Ճակատագր. այդ պահը ներկայացնող կապադովկյան որմնանկարների, հայկ. և բյուզ. մանրանկարների առաջին պատկերումներից մինչև XIV դ.

(մինչև Ջոտտոյի «Հուդայի համբույրը» հուչակավոր որմնանկարը) թեմայի հորինվածքային կառուցվածքը համաշխ. արվեստում գրեթե նույնն է մնացել: Կենտր. կերպարը այս պատկերում Հիսուսն է, որին ըստ արևելաքրիստ. պատկերագր. ավանդույթի՝ աջից, ըստ արևմտաքրիստ. ավանդույթի՝ ձախից մոտեցել է Հուդան՝ համբույրով մատնելու Ուսուցչին: Հիսուսին և Հուդային ջահերով, մահակներով, տեգերով, նիզակներով զինված շրջապատել են զինվորները և Երուսաղեմի սինագոգի քահանայապետը: Սրա ծառան՝ Մաղքոսը, բռնել է Հիսուսի թևը, իսկ Պետրոս առաքյալը բարձրացրել է սուրը՝ ծառայի ականջը կտրելու համար: «Մալաթիայի Ավետարան»-ում (1057, Մատենադարան, ձեռ. № 3784) ամբողջ հորինվածքը կառուցված է հորիզոն. ուղիղ գծի վրա, և Հուդան, ըստ հելլենիստ. պատկերագրության ավանդույթի, մոտեցել է ձախ կողմից: Հորիզոն. գծի ավանդ. կառուցվածքը պահպանված է «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ում և Գրիգոր Ծաղկողի համապատասխան լուսանցազարդի պատկերում, որտեղ մանրանկարիչը հասել է գեղ. մեծ ընդհանրացման: «Մատնության» թեմայի ուշագրավ մեկնաբանություններ կան Վասպուրականի ձեռագրերում, հատկապես Ծերունի, Ռստակեսի, Հովհաննես Խիզանեցու մանրանկարներում: Տարածված կանոնից շեղվել և ինքնատիպ գեղ. արդյունքի են հասել «Մատնության» տեսարանը պատկերող նկարիչները «Վեհափառի Ավետարան»-ում: Հայ մանրանկարիչները հաճախ միևնույն էջի վրա այս հորինվածքի հետ պատկերել են նաև Պետրոս առաքյալի ուրացման պահը:

«Խորհրդավոր ընթրիքի» պատկերագրությունը սովորաբար ներկայացնում է վերնատունը (հաճախ՝ եկեղեցու, երբեմն՝ սյունազարդ սրահի տեսքով), որտեղ սեղանի շուրջը նստած են Հիսուսը և տասներկու (երբեմն ավելի պակաս թվով) առաքյալները: Հիսուսից աջ նստած է լինում Պետրոս առաքյալը, ձախ կողմում՝ Հովհաննես առաքյալը: Հուդան ներկայացվում է կիսադեմով, մնացած բոլորը՝ լրիվ դեմքերով: Սեղանի վրա պատկերվում են հաց, գինի, ձուկ, ըմպակներ, գավաթներ ևն: Սեղանը լինում է կլոր, ձվաձև, ուղղանկյուն, սիգմայաձև, սեղանի սփռոցը՝ տարբեր գույների: «Խորհրդավոր ընթրիքի» պատկերումները հայ արվեստում հայտնի են XI դարից և գեղ. բարձր արդյունքի են հասել հատկապես XIII դ. մանրանկարներում: «Թարգմանչաց Ավետարան»-ի համապատասխան մանրանկարը համաքրիստ. արվեստի գլուխգործոցներից է:

«Ոտնլվայի» արարողությունը ներկայացնող առաջին պատկերները հայտնի են դեռևս IV–V դդ. տապանաքարերից: Հայկ. արվեստում այն տեղ է գրավել X դ., *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարներում: «Վեհափառի Ավետարան»-ի տերունական համապատասխան պատկերը հայկ. մանրանկարչության հնագույն նմուշներից է: Տեսարանում պատկերված է Վերջին ընթրիքի սեղանից վեր կացած Հիսուսը՝ Պետրոսի ոտքերը լվանալիս: Մյուս առաքյալները սպասում են, նախապատրաստվում խոնարհությամբ ենթարկվելու Ուսուցչի արարողակարգին: Պետրոսի ոտքերը դրված են լինում կոնքի մեջ: Հիսուսն ավելի հաճախ պատկերվում է կանգնած կամ կանգնած և առաջ թեքված, երբեմն՝ նստած: Վասպուրականի մանրանկարիչները երբեմն Հիսուսին պատկերել են կռացած, ծնրադիր: Ուշագրավ են «Ոտնլվայի» տեսարանը ներկայացնող *Սարգիս Պիծակի* պատկերումները:

«Խաչելության» տեսարանը ամենատարածված թեմաներից է: Հնագույն պատկերները պահպանվել են պաղեստինյան սրվակների վրա, Կապադովկիայի որմնանկարներում, Հռոմում, Հայաստանի IV–V դդ. եկեղեցիների պատերին: Հետաքրքրական են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարի համապատասխան հատվածը (921), «Վեհափառի Ավետարան»-ի «Խաչելության» դրվագը պատկերող մանրանկարը: Ըստ քրիստ. պատկերագրության, Հիսուսը պատկերվում է խաչի վրա գամված, գլուխը թեքած, աչքերը փակ (երբեմն՝ բաց), գլխի շուրջը՝ պսակ: Խաչը կանգնած է Գողգոթան խորհրդանշող վեմի և Ադամի գանգի վրա, որը պատկերվում է վեմի ներսում՝ խորհրդանշական ոճով: XII–XIII դդ. եվրոպացի նկարիչները Հիսուսին պատկերել են փշեպսակով խաչված: Այս շրջանում եվրոպ. (նաև Կիլիկիայում) արվեստում խաչի աջ և ձախ մասերում պատկերվում են թագակիր և թագը գլխից ընկնող երկու կերպարներ, որոնք խորհրդանշում են քրիստ. եկեղեցին և հրեական սինագոգը: Ավելի հաճախ խաչի աջ կողմում կանգնած են լինում Տիրամայրը և սուրբ կանայք, ձախում՝ Հովհաննես ավետարանիչը: Իսկ տեգ և սպունգ կրող զինվորները երբեմն

պատկերված են վիճակ գցելու պահին: Արևի, լուսնի, հրեշտակների, Մարիամի և Հովհաննեսի պատկերումով «Խաչելության» թեման արտացոլվել է նաև XVII–XVIII դդ. հայկ. հաստոցային գեղանկարչության մեջ:

«Դժոխքի ավերումը» կամ «Էջք դժոխք» տերունական պատկերագր. թեման տարածված էր բյուզ. մանրանկարչության և որմնանկարչության մեջ (VIII դ.), Կապադովկիայի ժայռափոր տաճարների որմնանկարներում (IX դ.): Հայկ. արվեստում թեմայի հնագույն պատկերումները հայտնի են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարներից և XI դ. մի քանի ձեռագիր մատյաններից: Քրիստ. պատկերագրության համաձայն՝ «Դժոխքի ավերման» տեսարանում դժոխք իջած Հիսուսը բարձրացնում է Ադամին, որի կողքին կամ հետևում պատկերված են Եվան և ուրիշ կերպարներ: Սրանք՝ արդարները, տեղավորված են Քրիստոսից դեպի աջ: Մեջտեղում պատկերված է նախնիների խումբը, որի մեջ սովորաբար նկատելի են Դավիթ և Սողոմոն թագավորները, Հովհաննես Մկրտիչը: Այսպիսի հորինվածք ունի «Թարգմանչաց Ավետարան»-ի համապատասխան մանրանկարը: Հայտնի են պատկերագր. առավել հնավանդ նախօրինակներ, որոնցից նկատելի են փոխառություններ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի 1236-ի ձեռագրի (ծաղկող՝ Իգնատիոս Հոռոմոսցի) և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանի 1265-ի ձեռագրի (ծաղկող՝ Թորոս Ռոսլին) մանրանկարներում: Հայկ. մանրանկարչության մեջ «Դժոխքի ավերման» տեսարանում Հիսուսը պատկերվում է հաղթանակը խորհրդանշող խաչը մի ձեռքին, մյուսը՝ Ադամի ձեռքին հպելիս կամ բռնած, իսկ 1391-ի Ծերունի ծաղկած ձեռագրում՝ ուղղակի բռնել է Ադամի դաստակը:

«Խաչից իջեցումը» թեմայի առաջին գեղ. մարմնավորումը, «հնագույնը և հուշակավորը» (Գ. Հովսեփյան) *Հավուց թառ վանքի* Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու փայտե բարձրաքանդակն է (X դ.): Քրիստոսի, Հովսեփ Արիմաթացու և Նիկոդեմոսի քանդակային ու հոգեբ. ներդաշնակությամբ աչքի ընկնող հորինվածքը հավանաբար ընդօրինակված է հին մի նախօրինակից: «Խաչից իջեցման» տեսարաններ են քանդակվել նաև X դ. խաչքարերի վրա: XI դ. տեսարանի կերպարները շատանում են: Այդպես է 1057-ի «Մալաթիայի Ավետարան»-ի և Սեբաստիայի շրջանից հայտնի 1041-ի Ավետարանի համապատասխան մանրանկարներում: Սովորաբար «Խաչից իջեցման» տեսարանում պատկերվում են Մարիամը, Հովհաննեսը, Հովսեփ Արիմաթացին, Նիկոդեմոսը, երբեմն՝ վշտակցող երկու կին (1262-ին Թորոս Ռոսլինի ծաղկած «Սեբաստիայի Ավետարան», 1268-ին նույնի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»): Ավելի հաճախ (նաև արմ. արվեստում) «Խաչից իջեցումը» և «Թաղումն Տեառն» տեսարանները միավորվել են և ներկայացվել մեկ մանրանկարի տեսքով: Այս դեպքում պատկերվել է գերեզմանի դուռը՝ սովորաբար ձախակողմյան հատվածում: Վասպուրականցի Մարգարեն 1315-ի Ավետարանում «Թաղումն Հիսուսի» տեսարանում պատկերել է Հիսուսի մարմինը ակնածանքով գերեզման իջեցնող Նիկոդեմոսին և Հովսեփ Արիմաթացուն:

Արտաշես Ղազարյան
Մհեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան

ԱՎԱԳ ՎԱՆՔ, Ս. Առաքելոց վանք, Ս. Լուսավորչի անապատ, Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց և Եկեղյաց գավառների սահմանում, Սեպուհ լեռան ստորոտին, Կարնի գյուղի մոտ: Ըստ ավանդության՝ 53-ին հիմադրել է *Թադեոս առաքյալը*, IV դ. վերանորոգել ու այստեղ միաբանություն հաստատել *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Ա.վ. XIII դ. սկզբին դարձել է գրչության ու արվեստի նշանավոր կենտրոն. պահպանվել են երկու նկարազարդ Ավետարաններ (1201, ծաղկող՝ Հովհաննես) և մեծահռչակ «*Մշո Ճառընտիրը*» (1200–02): XIII դ. սկզբին վանքն ունեցել է չորս եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Թադեոս կամ Ս. Առաքելոց, Ս. Կարապետ և Ս. Ստեփանոս: Ջալալեդդինի հրոսակախմբերի ավերածությունների հետևանքով 1230-ից Ա.վ. առժամանակ չի գործել: Վերաբացվել է XIV դ., վանահայր Մովսես վրդ. Երզնկացու ջանքերով, որը պարսպապատել է վանքը և նորոգել շինությունները:

XII դ. վերջից գործել է վանքի դպրոցը, որը XIV դ. ավարտին աչքի է ընկել ուսուցման բարձր մակարդակով: 1460-ական թթ. սկզբին՝ Հովհաննես Համշենցու րաբունապետության ժամանակ վերածվել է համալսարանի, որը պատրաստել է վարդապետներ, գրիչներ, նկարիչներ, երաժիշտներ: Այստեղ սովորելու և դասավանդելու են եկել տարբեր վայրերից: 1482-ին համալսարանը տեղափոխվել է նույն գավառի *Կապոսի վանքը*:

XV դ. Ա.վ. վերստին առաջընթաց է ապրել, վերանորոգվել է Աստվածատուր վրդ. Ջերմացու ջանքերով: Արգասավոր գործել է գրչության կենտրոնը, որտեղ բազում ձեռագրեր են ընդօրինակվել (մեծ մասը՝ ձեռամբ Առաքել գրչի): XIX դ. Ա.վ. ունեցել է մատենադարան (մինչև 1915-ը), ինչպես նաև ընդարձակ հողեր, այգի, անտառ, ջրաղաց, ուխտավորների համար՝ 100-ից ավելի սենյակներ: Իբրև թեմ ընդգրկել է 10 գյուղ:

Ա.վ-ի համալիրից պահպանվել է կիսավեր երեք եկեղեցի, իսկ աշխարհիկ շենքերի հետքերը նշմարվում են վանքի արմ. և հվ. կողմերում: Ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի եզակի հորինվածք. առանց որմնամույթերի գմբեթավոր դահլիճ է՝ հվ-ից և հս-ից կից ավանդատներով, որոնք կառույցին տալիս են խաչաձև ծավալատարածական կերպար: Հս. կողմում եկեղեցուն Ս. Թադեոս (կամ Ս. Առաքելոց) եկեղեցին մեկ զույգ քառակուսի մույթերով եռանավ բազիլիկ է՝ պայտաձև հատակագիծ ունենալով Ավագ խորանով: Պատերին կան XV դ. արձանագրություններ: Ս. Աստվածածին և Ս. Թադեոս եկեղեցիների միջև, նրանց կից, գտնվում է Ս. Կարապետ միանավ, թաղածածկ եկեղեցին:

Ա.վ-ում պահվող հայտնի սրբություններից է եղել բուժիչ հատկություններով օժտված «Դեղթափ»-ը՝ Կոստանդիանոս Մեծ կայսրի (306–337) և կայսրուհու դիմապատկերները վրան փորագրած հակինթե խոշոր քարը, որը կայսրը Հռոմում նվիրել էր Տրդատ Գ թագավորին:

Ա.վ. գործել է մինչև Մեծ եղեռնը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.4, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Սյուրմենյան Գ., Երզնկա, Կահիրե, 1947: Ոսկյան Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, Վնն., 1951: Թիերի Ժ.Մ., Սեպուհ լեռան հուշարձանները (հնագիտական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1989, № 4–6:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՎԱՆԴԱՏՈՒՆ, եկեղեցու խորաններին կից սենյակ. Ավագ խորանից հյուսիսայինը մկրտատունն է, հարավայինը՝ սարկավագատունը (բուն Ա., որտեղ պահվում են եկեղեցու սպասքն ու զարդերը՝ «ավանդները»): IV–V դդ. Հայաստանում Ա-երն ուղղանկյուն թաղածածկ սենյակներ էին՝ հաճախ ծածկի վերևում փոքր, կիսաշրջանաձև խորան են կառուցել: IX դ. վերջից Ա-եր են կառուցվել նաև եկեղեցիների արմ. կողմում, ինչը լայն տարածում է ստացել IX–XIII դդ.: Հայկ. վանքերի գլխ. եկեղեցիների Ա-երը մեծ մասամբ երկհարկանի են, բարձակային աստիճաններով: Ա-երում քարե փոքր սեղան է դրվել, և տարին մեկ անգամ՝ եկեղեցու տոնին կամ հատուկ այլ օր Պատարագ մատուցվել:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ սրբազան, գրավոր կամ բանավոր ավանդված աստվածային, մարգարեական, առաքելական պատվիրան կամ պատմություն, ծես և օրենք, որի վրա հաստատված է *Ընդհանրական եկեղեցին*: Ա. տրված է հիշելու, անխաթար պահելու, կիրարկելու, նրանով առաջնորդվելու և սերնդեսերունդ փոխանցելու համար: Ա. Աստծո գրավոր հայտնության՝ Ս. Գրքի լրացուցիչ մասն է: Սրբազան Ա. են կոչվում առաքելական և եկեղեց. Ա-ները միասին:

Առաքելական է անվանվում Մի, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական եկեղեցու Ա., որը ժառանգված է Տիրոջից: Հիսուս Քրիստոսը, իր առաքյալներին ուղարկելով ազգերին քարոզելու, ասել է. «Ուսուցանեցե՛ք նրանց պահել այն բոլորը, ինչ որ ձեզ պատվիրեցի» (Մատթ. 28.20):

Սրբազան է Ա-յան գրառված մասը՝ *Աստվածաշունչը*, նրանով հայտնված ճշմարտությունները, հայտնությունները, օրենքները, կանոնները, ծեսերը, ուսուցումները, մարգարեությունները, պատվիրանները, սրբազան պատմությունները ևն: Սրբազան են նաև բանավոր փոխանցված և եկեղեցու կողմից ընդունված Ա-ները: Օր., Նոր կտակարանում գրված է. «... Միքայել հրեշտակապետը, բանսարկու Սատանայի հետ Մովսեսի մարմնի մասին վիճելիս, չհամարձակվեց հայհոյալից խոսքերով դատապարտել նրան, այլ ասաց. «Թող Տերը քեզ սաստի» (Հուդա 1.9): Այս խոսքում հիշատակված դրվագը՝ Մովսեսի մարմնի վերաբերյալ վեճը, հիշատակված չէ Հին կտակարանում, բայց, ինչպես երևում է Հուդա առաքյալի թղթից, այն հայտնի է եղել որպես բանավոր պահպանված սրբազան Ա., ընդունելի համարվել առաքելական շրջանում ու նշվել Նոր կտակարանում: Ուստի սրբազան Ա. է ոչ միայն

գրառյալ Աստվածաշունչը՝ Սուրբ Գիրքը, այլև բանավոր հաղորդված Ա-ները: Դա վերաբերում է և՛ Հինկտակարանային, և՛ Նորկտակարանային պատումներին: Քրիստ. շրջանի Ա. տրված է ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր ուսուցմամբ, և, ինչպես հայտնում է Հովհաննես առաքյալը՝ «... ուրիշ շատ բաներ էլ կան, որ Հիսուս արեց, որոնք, եթե մեկը մեկ առ մեկ գրած լինեք, կարծում եմ, թե աշխարհն իսկ բավական չէր լինի պարփակելու այդ գրքերը, եթե դրանք գրված լինեին» (Հովհ. 21.25): Հետևաբար, Նոր կտակարանում գրառվածից բացի, առաքյալները նաև բանավոր ուսուցումներ են տվել, որոնք սրբությամբ պահպանել է եկեղեցին և ավանդել սերնդեսերունդ: Դա եկեղեցու սրբազան Ա. է: Իրենեոս Լուգդոնացու (մահ. 202) համար Ա-յան կենդանի կրողները (եպիսկոպոս, երեց) շատ ավելի մեծ արժեք ունեն, քան նույնիսկ Նոր կտակարանի բնագրերը: Որոշ Ա-ներ՝ առաքելական, վարդապետ., ծիսական, վարքագր. են, համաքրիստոնեական են, այսինքն՝ ընդունված բոլոր եկեղեցիների կողմից. որոշ Ա-ներ էլ ունեն տեղային բնույթ՝ այսինքն՝ ընդունված են մի որևէ եկեղեցու կողմից: Օր., Հայ եկեղեցին է միայն, որ ունի Վարագա Սուրբ Խաչի Ա. և տոնը, իսկ «Լույսի» արարողությունը կատարվում է միայն Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում են: Առհասարակ, եկեղեց. Ա. իր մեջ ընդգրկում է նաև շատ տեղային սովորույթներ, Ա-ներ, մանրամասնություններ, որոնք, չխաթարելով հավաքական հավատի էությունը, նոր կողմերով հարստացնում են սրբազան Ա.:

Վերջապես, սրբազան Ա. է այն ամենը, ինչ Ընդհանրական եկեղեցուն է հանձնված՝ կիրարկելու և սերունդներին փոխանցելու համար: Դրանք են ոչ միայն Սուրբ Գիրքը, բանավոր ու գրավոր Ա-ները, այլև՝ տիեզեր., տեղական և ազգ-եկեղեց. ժողովները, համաքրիստ. և Հայ եկեղեցու հայրապետների սահմանած կանոններն ու կարգերը, Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու վարդապետների ուսուցումները, ողջ հայրաբան. գրականությունը:

Ընդհանրական եկեղեցու տեսակետից՝ Աստվածաշունչն ու եկեղեց. սրբազան Ա. կազմում են մեկ ամբողջություն՝ լրացնելով միմյանց. հավասարապատիվ և հավասարարժեք են գրավոր ու բանավոր Ա-ները: Նրանք միևնույն սրբազան Ա-յան երկու տեսակներն են:

ԱՎԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, հակաթոռ կաթողիկոսություն: Գործել է 591–602-ին, Երևանի այժմյան հյուսիս-արևելյան մասում: Ստեղծվել է Բյուզանդիայի Մորիկ կայսրի կարգադրությամբ՝ ի հակակշիռ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Դվինի Հայոց հայրապետական աթոռի: Ըստ VII դ. պատմիչ Սեբեոսի, կաթողիկոսարանը կառուցել է Հայաստանի բյուզ. մասի հակաթոռ կաթողիկոս Հովհան Բագարանցին 591-ին, Այրարատ նահանգի Կոտայք գավառի Ավան գյուղաքաղաքում:

Կաթողիկոսարանի Կաթողիկե եկեղեցին (ավելի ուշ անվանվել է Ս. Հովհաննես եկեղեցի) արտաքուստ ուղղանկյուն է, ներսից՝ խաչաձև գմբեթավոր (գմբեթը չի պահպանվել), քառախորան, չորս անկյուններում շրջանաձև հատակագծով, գմբեթածածկ ավանդատներով, որոնք աղոթասրահի հետ հաղորդակցվում են շրջանի երեք քառորդ հատվածքի խորշերով: Կառուցված է տեղական տուֆի սրբատաշ քարերով, ունի զուսպ հարդարանք. առանձնանում է արմ.՝ ճակտոնազարդ, կամարակապ, տպավորիչ շքամուտքը: Ավանի Կաթողիկեն հռիփսիմեատիպ եկեղեցիների վաղագույն թվագրված նմուշն է և քրիստ. ճարտ. մեջ առաջին հնգագմբեթ եկեղեցիներից: Կաթողիկեին հս-ից կից է կաթողիկոս. պալատը, որը եկեղեցու հետ հաղորդակցվում է հս. խորանում բացված մուտքով: 602-ին Պարսից Խոսրով II Փարվեզ արքան գրավել է Ավանը և վերացրել Ա. կ., որից հետո այն դարձել է վանք:

607-ին Հայոց կաթողիկոս *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու* հրավիրած եկեղեց. ժողովին մասնակցել է Ավանի վանքի երեց Հունանեսը: Ավանի Կաթողիկեի հվ. կողմում է թաղվել 611-ին վախճանված Հովհան Բագարանցի հակաթոռ կաթողիկոսը: 1679-ի հունիսի 4-ի երկրաշարժից Ավանի կաթողիկոսարանի համալիրն ավերվել է: 1940-ին պեղվել է կաթողիկոսարանի տարածքը, նորոգվել են արմ. և մասնակիորեն՝ հս. ու արլ. ճակատները: 1968-ին բարեկարգվել է տարածքը: 1978-ին պեղվել է կաթողիկոսարանի պալատական շենքը, նորոգվել Կաթողիկեի հվ. ճակատը:

Պատկերազարդումը տես Ներդիր II-ում, 2.4, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Սեբեոս, Պատմութիւն, Ե., 1979: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975: Մարության Տ., Ավանի տաճարը և համանման հուշարձաններ, Ե., 1976: Գրիգորյան Վ., Ավանի տաճարի վերակազմությունը, ԼՀԳ, 1983, № 11: Еремян А., К вопросу о датировке Кафедральной церкви в Аване, ԼՀԳ, 1969, № 3:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՎԳԵՐՅԱՆ Մկրտիչ Հայրապետի [11.11.1762, ք. Անկյուրա (Թուրքիա) – 3.3.1854, Վենետիկ], աստվածաբան, լեզվաբան-բառարանագիր, թարգմանիչ: Մխիթարյան միաբանության խորհրդական (30 տարի) և ընդհանուր աթոռակալ (20 տարի):

1774-ին մտել է Ս. Ղազար վանք, ձեռնադրվել հոգևորական, ծավալել բեղմնավոր

Մ. Ավգերյան

գիտ., մշակութ. գործունեություն: Իբրև աստվածաբան հայտնի է բազմաթիվ երկերով. ամենանշանավորը «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն Սրբոց, որք կան ի հին տօնացուցի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» (հ. 1–12, 1810–15) կոթող. աշխատությունն է, որտեղ լուսաբանել է սրբերի կյանքը, կատարել բանասիր. վերլուծումներ ու ճշգրտումներ: Առանձնակի արժեք ունի 12-րդ հատորը՝ «Մնացորդք Վարուց Սրբոց արտաքոյ տօնացուցին մերոյ, յիշատակելոց ի Յայսմաւուրս կամ ի Ճառընտիրս Հայոց, որպէս և Յունաց և Լատինացւոց» (1815), որն այբբենական սկզբունքով կազմված սրբանունների բառարան է՝ հարուստ հավելյալ տվյալներով: Գրել է կրոնաբարոյախոս. վելյալ բնույթի բազմաթիվ երկեր, որոնցից «Բարի խորհուրդներ» (1809) և «Դեղ կենաց, որ է հոգևոր բժշկարան» (1810) աշխատությունները շարադրված են արևմտահայերեն և կարևոր են վերջինիս պատմությունն ուսումնասիրելու առումով ևս:

Ա. վիթխարի աշխատանք է կատարել նաև թարգմանության ասպարեզում. լատ-ից գրաբար է թարգմանել Հեթում Պատմիչի «Պատմութիւն Թաթարաց»-ը (1842), Աղեքսանդր Թասսոնի «Ապացոյցք կրօնի և պատասխանատուութիւնք»-ը (1844), Սենեկայի «Ճառք իմաստասիրականք»-ը (1849), Կիկերոնի «Յաղագս պատշաճից»-ը (1845), Գրիգոր Մեծի «Կանոն հովուական»-ը (1846) են: Գրաբարից լատ. է թարգմանել *Փիլոն Աղեքսանդրացու* ճառերը և *Եվսեբիոս Կեսարացու* «Քրոնիկոն»-ը (մաս 1–2, 1818), որոնց հուն. բնագրերը կորած են: «Քրոնիկոն»-ն ամփոփում է հայերեն հին թարգմանության բնագիրը և հույն մատենագիրների գրվածքներում պահպանված հուն. հատվածները: Ա-ի գլուխգործոցն է «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» կամ «Նոր հայկազեան բառարան»-ը (հ. 1–2, 1836–37, համահեղինակներ՝ Գ. Ավետիքյան, Խ. Սյուրմելյան): Հրատարակել է նաև «Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի» (1846):

Երկ. Քրիստոնէական վարդապետութիւն ոտանաւորեալ առ հեշտին մտառութիւն համրակաց, ևս առաւել մանկանց դպրատան Լուսաւորչի, Վնտ., 1810: Աղօթագիրք կարճառօտ, Վնտ., 1832: Նուէր սիրոյ առ ամենասուրբ կոյսն Մարիամ Աստուածածին, Վնտ., 1854:

Գրկ. Հանգիստ հոր վարդապետի Մխիթարեան Ավգերեան հ. Մկրտչի, «Բազմավեպ», 1854, № 5: Մխիթարեան յոբելեան, Վնտ., 1901, էջ 101–108:

«ԱՎԵՏԱԲԵՐ», կրոնական, ուսումնական, ընտանեկան և քաղաքական շաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1855–1915-ին, Կ. Պոլսում (1855–65-ին՝ «Ավետաբեր և շտեմարան պիտանի գիտելեաց»): Խմբագիրներ՝ Ջ. Գրին, Ե. Պլիս, Մ. Մինասյան և ուր.: Ամերիկայի միսիոներների ընկերության հրատարակություն: Հրատարակվել է նաև հայատառ թուրքերենով:

«Ա.» պաշտպանել ու հիմնավորել է բողոքական դավանանքը: Ըստ «Ա.»-ի, Հայ եկեղեցին Ս. Գիրքը քարոզում է ժողովրդին անմատչելի լեզվով՝ գրաբարով, ուստի և այդ եկեղեցին քրիստոնեական է զուտ անվանապես: Մյուս հարցերում «Ա.» Հայաստանյայց եկեղեցուն ներկայացրել է բողոքականների ավանդ. մեղադրանքները՝ նախնական ավետարանական պարզությունից հեռանալը, օտարոտի և ավելորդ ծեսեր ու արարողություններ ընդունելը (ինչպիսիք են, օր., ս. Աստվածածնին և սրբերին աղոթք ուղղելը կամ պաշտոն վերագրելը են):

«Ա.» տպագրել է հոդվածներ և լրատվություն՝ ձեռնադրության, ապաշխարության, դրոշմի, պսակի, վերջին օծումի եւնի վերաբերյալ՝ նախապատվություն տալով բողոքական դավանանքի ընդունած կարգին ու արարողություններին: Ս. Գրքի թեմաներով տպագրել է քարոզներ, մեկնություններ ու ճառեր: Ի տարբերություն ժամանակի մյուս բողոքական

հրատարակությունների, ժխտական կեցվածք է որդեգրել Հայաստանյայց եկեղեցու, նրա դավան. առանձնահատկությունները ներկայացնող ծեսերի նկատմամբ: Քննադատել է Կաթոլիկ եկեղեցուն, հերքել պապի անսխալականության, նրա՝ «գերագույն դատավոր» լինելու և քրիստ. եկեղեցիների մեջ նախապատիվ լինելու տեսությունը:

Կրոն. թեմաներով քարոզների մեջ «Ա.» կարևոր նշանակություն է տվել Ավետարանի ու բնագիտության համերաշխության հարցին: Պարբ-ը առաջարկել է ճիշտ մեկնել Ս. Գիրքը, քանի որ բնագիտությունը հերքում է ընդամենը սխալ մեկնությունները և ոչ բուն Ս. Գիրքը: «Կրոնական լուրեր» խորագրի տակ «Ա.» արտացոլել է բողոքականության հաղթարշավը եվրոպ. երկրներում, Ասիայում, Աֆրիկայում, Հնդկաստանում և մասնավորապես օսմ. Թուրքիայում: Տպագրել է ուշագրավ վիճակագր. տվյալներ Կիլիկիայում, Արմ. Հայաստանում, փոքրասիական հայաբնակ շրջաններում և Արլ. Հայաստանում գործող հայ ավետարանականների վերաբերյալ: Հրապարակել է տեղագր-աշխարհագր., պատմ. ակնարկներ քրիստ. վաղեմի սրբավայրերի, տաճարների, ճարտ. կոթողների մասին:

Ալբերտ Խառատյան

ԱՎԵՏԱՐԱՆ, *Աստվածաշնչի* երկու հիմնական մասերից երկրորդի՝ Նոր կտակարանի առաջին չորս գրքերի ընդհանուր և դրանցից յուրաքանչյուրի առանձին անվանումը: «Ավետարան»-ը հունարեն «εναγγελίου» (էվանգելիոն) բառի թարգմանությունն է, որ նշանակում է բարի լուր: Քրիստ. գաղափարախոսության ըմբռնմամբ այդ բարի լուրը՝ ավետիսը, որ տրվել է մարդկությանը, Աստծո և մարդու միջև կնքվող հաշտությունն էր, որով մարդ արարածն արժանի է դարձել Աստվածային շնորհին, այսինքն՝ լինելու ժառանգորդը «երկնային արքայության», ինչը և տեղի ունեցավ *Հիսուս Քրիստոսի* միջոցով: I դ. քրիստոնյաներն «ավետարան» բառն օգտագործել են այդ իմաստով: Նույն իմաստով է այն օգտագործվում հուն. Նոր կտակարանի նախն. տեքստում: II դարից սկսած «ավետարան» անվանումը հիմնականում տրվել է Նոր կտակարանի առաջին չորս գրքերին: Դրանք են՝ Ավետարան ըստ Մատթեոսի, Ավետարան ըստ Մարկոսի, Ավետարան ըստ Ղուկասի, Ավետարան ըստ Հովհաննեսի:

Ա-ների գրության երեք հիմն. շարժառիթներն էին. ա. Հիսուս Քրիստոսի միջոցով մարդկությանը հաղորդակից դարձնել աստվածային բարի լուրին, բ. Քրիստոսի երկրային կյանքի եկեղեց. բանավոր *ավանդությունը* վերածել գրավոր վկայության, ինչը I դ. եկեղեցու հրամայականն էր, գ. բավարարել I դ. եկեղեցու քարոզչ. և ծիսական որոշ կարիքներ:

Ա-ների միջոցով եկեղեցին մարդկությանը բացատրում է, թե ինչպես է ծնվել Հիսուսը, ինչ ճանապարհ է անցել իր երկրային կյանքում, ինչ է քարոզել, սովորեցրել մարդկանց, ինչպիսի հրաշքներ է գործել, հանուն ինչի է խաչվել, մահը հանձն առել և ի վերջո՝ հարություն առել: Ա-ները թեև ներկայացնում են Հիսուս Քրիստոսին, սակայն նրա ամբողջական կենսագրությունը չեն, այլ Քրիստոսով ներկայացնում են քրիստ. վարդապետության հիմնադրույթները:

Ա-ները Տիրոջ կյանքից և վարդապետությունից առնված առանձին դեպքերի, դրվագների և խոսքերի շարադրանքն են, որոնք եկեղեցու հարուստ ավանդության մի մասն են միայն: Այդ հատվածական տեղեկությունների հիմն. նպատակն է ցույց տալ, որ Քրիստոսով իրականացան մարդկության փրկության համար տրված Աստծո խոստումները:

Չորս Ա-ներից յուրաքանչյուրն ունի Հիսուս Քրիստոսի անձը, դեպքերը և ուսուցումները շարադրելու իր ուրույն տեսակետը: Առաջին երեքը ձևի և բովանդակության ընդհանրության պատճառով ստացել են Համատեսական (synoptique) անվանումը և տարբերվում են վերջինից՝ Հովհաննեսի Ավետարանից: Առաջին երեք Ա-ներում նկարագրվում է Քրիստոսի առավելապես մարդկային կողմը, իսկ չորրորդում՝ աստվածայինը: Այդ պատճառով Համատեսական Ա. հին մեկնիչներն անվանել են «մարմնական», իսկ վերջինը՝ «հոգեկան»:

II դարից սկսած ի հայտ են եկել պարականոն, կեղծանուն Ա-ներ (տես *Պարականոն գրքեր*), որոնցից հիշատակելի են Պետրոսի ավետարանը, Հակոբոսի նախավետարանը, Թովմասի ավետարանը կամ Քրիստոսի մանկությունը, Նիկոդեմոսի, Փիլիպպոսի, Մարիամի ավետարանները են, սակայն *եկեղեցու հայրերի* հաստատած Նոր կտակարանի կանոնի (տես *Կանոնական գրքեր*) ավետարանական գրքերը ներկայացնում են Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի և Հովհաննեսի Ա-ները:

Ավետարան ըստ Մատթեոսի

Նոր կտակարանի կանոնի առաջին գիրքն է: Գրվել է Պաղեստինում, ենթադրաբար՝ 70–100-ի միջև: Բաղկացած է 28 գլխից: Եղել է ամենից տարածված, եկեղեցու կողմից առավելագույնս օգտագործվող Ա.:

Գիրքը վերագրվում է Ալփեոսի որդի Հակոբոսի եղբայր, Հիսուս Քրիստոսի 12 *առաքյալներից* Մատթեոսին: Մատթեոս ավետարանիչն իր Ա-ում պատկերում է Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքը, ինչի համար էլ եկեղեց. պատկերագրության մեջ ներկայացվում է որպես «մարդ-հրեշտակ»:

Մատթեոսի Ա. սկսվում է Հիսուս Քրիստոսի ազգաբանությամբ, Սուրբ Ծննդով, այսինքն՝ Տիրոջ երկրային կյանքով և ավարտվում խաչելությամբ, մահվամբ, հրաշափառ հարությամբ և Հիսուսի՝ իր աշակերտներին ուղղած տիեզեր. առաքելության մղող կոչով:

Մատթեոսի Ա-ի բովանդակությունը հիմնականում հետևյալն է.

1. Հիսուսի ազգաբանությունը, ծնունդը, մոգերի երկրպագությունը, փախուստ Եգիպտոս, Բեթղեհեմի մանուկների կոտորածը, վերադարձ Եգիպտոսից (գլ. 1–2):

2. *Հովհաննես Մկրտչի* քարոզչությունը, Հիսուսի մկրտությունը, փորձությունն անապատում, աշակերտները, քարոզչության սկիզբը (գլ. 3–4):

3. Լեռան քարոզը (գլ. 5–7), հրաշքները (գլ. 8–9), Հիսուսի պատգամներն առաքյալներին՝ քարոզչության ուղարկելուց առաջ (գլ. 10):

4. Հովհաննես Մկրտչի մասին, շաբաթ օրով պոկված հասկեր, հրաշքներ, Հիսուսի մայրն ու եղբայրները (գլ. 11–12):

5. Սերմնացանի, որոմների, մանանեխի հատիկի և թթխմորի առակները (գլ. 13):

6. Հովհաննես Մկրտչի գլխատումը (14.1–12), հրաշքներ, Պետրոսի խոստովանությունը (16.13–20), Հիսուսի պայծառակերպությունը (17.1–13):

7. Ամուսնալուծության, մանուկների, հարստության մասին (գլ. 19), մշակների առակը (20.1–16), կանխասացություններ չարչարանքի, մահվան և հարության մասին (20.17–19), Հակոբոսի և Հովհաննեսի մոր խնդրանքը (20.20–28), Երիքովի երկու կույրերի բժշկումը (20.29–34):

8. Մուտք Երուսաղեմ, Տաճարի մաքրումը (21.1–17), այլ առակներ (21.18–22.22):

9. Հիսուսի չարչարանքները, խաչելությունը, թաղումը, հարությունը և իր աշակերտներին տված տիեզեր. առաքելությունը (գլ. 26–28):

Ավետարան ըստ Մարկոսի

Ժամանակագր. առումով առաջին Ա. է: Գրվել է մոտ 64–70-ին: Բաղկացած է 16 գլխից: Իշխող կարծիքի համաձայն՝ գրվել է Հռոմում: Ուղղված է հեթանոսությունից դարձի եկած քրիստոնյաներին:

Գրքի հեղինակը Մարկոս ավետարանիչն է՝ Հիսուս Քրիստոսի 72 աշակերտներից, ծագումով՝ երուսաղեմացի: Կոչվել է նաև Հովհաննես (Գործք 15.37–39), երբեմն էլ՝ Հովհաննես-Մարկոս: Ենթադրվում է, որ Մարկոսն այն երիտասարդն էր, որ Հիսուսի ձերբակալության ժամանակ թողել է իր հագուստն իրեն բռնող հռոմ. զինվորների ձեռքը և մերկ փախել (Մարկ. 14.51–52): Մարկոս ավետարանիչը Բառնաբասի եղբոր որդին էր, Պետրոս առաքյալի թարգմանը, ինչպես նաև՝ Քրիստոսի առաքելական խմբին կից կանանցից Մարիամի զավակը: Ըստ եկեղեց. ավանդության՝ Մարիամի տանն է Քրիստոսը կատարել Վերջին ընթրիքը: Ենթադրվում է, որ այս տանն են տեղի ունեցել *Հոգեգալստյան* իրադարձությունները, ինչպես նաև այստեղ են հավաքված աղոթել Քրիստոսի աշակերտները, երբ վերադարձել է բանտարկությունից ազատված Պետրոս առաքյալը: 45-ին Մարկոս ավետարանիչը եղել է Պողոս առաքյալի և Բառնաբասի ուղեկիցը քարոզչ. առաջին ճանապարհորդության ժամանակ: 51–52-ին, Երուսաղեմի առաքելական ժողովից հետո, Բառնաբասի հետ մեկնել է Անտիոք, 54–61-ին՝ Պետրոս առաքյալի հետ եղել Անտիոքում, միասին այցելել են Փոքր Ասիայի եկեղեցիները: Պետրոս առաքյալի և Մարկոս ավետարանչի միջև եղած կապն այնքան ջերմ է եղել, որ առաքյալը նրան անվանել է իր «որդին» (Ա Պետր. 5.13): Հռոմում հանդիպել է ձերբակալված Պողոս առաքյալի հետ, այնուհետև ուղևորվել Եգիպտոս, եղել *Ալեքսանդրիայում*: Համաձայն եկեղեց. ավանդության՝ Մարկոս ավետարանիչը եղել է Ալեքսանդրիայի առաջին եպիսկոպոսը, որտեղ և նահատակվել է տեղի քրիստոնյա համայնքը 20 տարի առաջնորդելուց հետո: Նահատակությունից հետո հեթա-

նոսները փորձել են այրել ավետարանչի մարմինը, սակայն խարույկ պատրաստելու ժամանակ մեծ դղրդյուն է առաջացել, և բոլորը վախեցած փախել են: Քրիստոնյաներն ավետարանչի մարմինն ամփոփել են քարե դամբարանի մեջ: 310-ին Մարկոս ավետարանչի աճյունի վրա կառուցվել է եկեղեցի: 820-ին, քրիստոնյաների դեմ արաբ. իշխանությունների հալածանքների ժամանակ, Մարկոս ավետարանչի աճյունը տեղափոխել են Վենետիկ՝ ամփոփելով իր անունը կրող եկեղեցում:

Եկեղեց. պատկերագրության մեջ Մարկոս ավետարանիչը ներկայացվում է առյուծի տեսքով, որովհետև նրա Ավետարանում ընդգծվում է Քրիստոսի թագավորական պաշտոնը, ինչն ակնարկվում է կենդանիների արքայի՝ առյուծի պատկերագրությամբ:

Մարկոսի Ա-ի բովանդակությունը հիմնականում հետևյալն է.

1. Հովհաննես Մկրտչի քարոզչությունը, Հիսուսի մկրտությունը (1.1–13):

2. Առաքյալների ընտրությունը և որոշ հրաշքներ (1.14–2.17):

3. Առակներ, խոսքեր, բժշկումներ, հրաշքներ (2.18–5.43):

4. Մեսիայի մերժվելը Իսրայելի կողմից: Աստծո թագավորության հայտնությունը հեթանոսներին (6.1–8.26):

5. Բժշկումներ, կանխասացություններ Մեսիայի խաչելության մասին, Հիսուսի պայծառակերպությունը, ամուսնալուծության և հարստության մասին խոսքերը (8.22–10.52):

6. Մուտք Երուսաղեմ և վերջին ուսուցումները (11.1–13.37):

7. Վերջին ընթրիք, *Հաղորդության* խորհրդի հաստատումը, աղոթք Գեթսեմանիի պարտեզում, մատնություն և ձերբակալում, չարչարանքները, խաչելությունը, մահը, թաղումը և հարությունը (14.1–16.8):

8. Հիսուսի երևալն իր աշակերտներին, տիեզեր. առաքելություն, Հիսուսի համբարձումը (16.9–20):

Ավետարան ըստ Ղուկասի

Ղուկասի Ա-ի գրության ենթադրյալ վայրերն են Անտիոքը, Հռոմը, Կեսարիան, Հունաստանի Աքայիան ու Բիութիան և Եփեսոսը: Առավել հավանական է համարվում Եփեսոսը: Գրվել է 70-ից ոչ շատ ուշ: Բաղկացած է 24 գլխից: Նախատեսված է հեթանոսությունից դարձի եկածների համար:

Ղուկաս ավետարանիչը Հիսուսի 72 աշակերտներից էր, ծնվել է Անտիոքում: Ծագումով հույն էր, մասնագիտությամբ՝ բժիշկ: Մի շարք եկեղեց. հայրեր և մեկնիչներ Ղուկասին նույնացնում են Էմմավուսի երկու ճամփորդներից մեկի հետ (24.13–35), որոնց անուններն ավետարանիչը չի տալիս: Ղուկաս ավետարանիչը Նոր կտակարանում անվանապես հիշատակվում է հետևյալ հատվածներում՝ Կողոս. 4.14, Փիլ. 1.24, Բ Տիմ. 4.11: Ավետարանիչը մասնակցել է Պողոս առաքյալի երկրորդ ճանապարհորդությանը՝ դառնալով նրա անբաժան ընկերը: Պողոս առաքյալի նահատակությունից հետո հեռացել է Հռոմից, եղել Աքայիայում, Լիբիայում, Եգիպտոսում, Թեբեում և այլուր: Ըստ հին ավանդության՝ նահատակվել է Թեբեում: Աճյունը Անդրեաս առաքյալի աճյունի հետ Կոստանդին կայսրի օրոք տեղափոխվել է Կ. Պոլիս:

Ղուկաս ավետարանիչը հեղինակն է նաև Նոր կտակարանի գրքերից Գործք առաքելոցի, որը համարվում է «հինգերորդ Ավետարան» կամ «Սուրբ Հոգու Ավետարան»: Եկեղեց. պատկերագրության մեջ Ղուկաս ավետարանիչը ներկայացվում է եզան կերպարանքով, որովհետև նրա Ավետարանում ընդգծվում է Քրիստոսի քահանայական պաշտոնը, ինչն ակնարկվում է զոհաբերության խորհրդանիշը հանդիսացող եզան պատկերագրությամբ:

Ղուկասի Ա. գրվել է ոմն Թեոփիլոսի խնդրանքով: Վերջինս հրեա չէր, ուստի ավետարանիչն ավետարանական խորհուրդների բացատրությունները ներկայացրել է առավել մանրամասնորեն՝ հեթանոս միջավայրին հասկանալի դարձնելու համար: Ղուկաս ավետարանիչը, իր ձեռքի տակ ունենալով այլ աղբյուրներ, փորձել է առավել համակարգված ներկայացնել իր գրած Ա., ուստի և սկսել է Հովհաննես Մկրտչի ծննդյան ավետումից:

Ղուկասի Ա-ի բովանդակությունը հիմնականում հետևյալն է.

1. Նախաբան: Հովհաննես Մկրտչի և Հիսուսի ծննդյան հետ կապված դրվագներ (գլ. 1–2):

2. Հովհաննես Մկրտչի քարոզչությունը, Հիսուսի մկրտությունը, ազգաբանությունը, փորձությունները, քարոզչության սկիզբը (3.1–4.30):

3. Հրաշքները Գալիլիայում, Աստծո թագավորության հայտնությունը գործերով և ուսուցումներով (4. 31–9.50):

4. Ուղևորությունը Երուսաղեմ, հրաշքներ և ուսուցումներ (9.51–19.28):

5. Հիսուսի մուտքը Երուսաղեմ, վարդապետությունները չարչարանքներից առաջ, Վերջին ընթրիք (19.29–22.38):

6. Աղոթքը Ձիթենյաց լեռան վրա, մատնությունը, չարչարանքները, խաչելությունը, մահը և թաղումը (22.39–23.56):

7. Հիսուսի հարությունը, հանդիպումն Էմմավուսի ճամփորդների հետ, երևումն իր առաքյալներին և համբարձումը (գլ. 24):

Ավետարան ըստ Հովհաննեսի

Գրվել է I դ. վերջին, Եփեսոսում: Բաղկացած է 21 գլխից: Հովհաննես ավետարանիչը Հիսուս Քրիստոսի 12 *առաքյալներից* էր և կոչվել է Քրիստոսի «սիրեցյալ աշակերտ» (Հովհ. 13. 23, 19.26, 21.7,20): Եկեղեց. պատկերագրության մեջ ներկայացվում է արծվի կերպարանքով, որովհետև իր Ա-ում Փրկչին պատկերել է ոչ թե որպես պարզապես երկրային մի էակ, այլ աստվածաբանական բարձր ու վերացյալ ձևակերպումներով, երկնային անմատույց հավիտենական լույսի միջից մարմնացյալ Աստծո Որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով մարդկանց հավիտենական կյանք պարգևող փրկություն: Չորրորդ Ա-ի աստվածաբան. կարևորությունը հենց սկզբից Քրիստոսի Աստվածությունը հռչակելու մեջ է. «Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր առ Աստուած և Աստուած էր Բանն»: Բանի աստվածաբանության այսօրինակ կարևորումը մեծապես պայմանավորված էր անտիկ փիլիսոփայության ավանդներով դաստիարակված հույներին այդ փիլիսոփայության իսկ լեզվով աստվածային Խոսքի հայտնությունը բացատրելու անհրաժեշտությամբ: Հովհաննես ավետարանիչը համարվում է քրիստոնյա առաջին աստվածաբանը և հայտնի է նաև Հովհաննես Աստվածաբան անունով:

Հովհաննեսի Ա-ի գրության պատճառը լավագույնս ձևակերպել է ինքը՝ ավետարանիչը. «Այլ այսքանը գրվեց, որ դուք հավատաք, թե Հիսուս Քրիստոսն է՝ Աստծու Որդին. նաև՝ որպեսզի հավատաք ու նրա անունով հավիտենական կյանքն ընդունեք» (20.31): Հովհաննես ավետարանչի մոտ հրաշքները հատկապես ձևակերպվում են որպես «նշաններ»՝ շեշտելով Քրիստոսի կատարած հրաշագործությունները որպես մեսիական մի արարք՝ աստվածաբան. խոր իմաստով, ինչպես նաև պատասխանելով այն հրեաներին, ովքեր Քրիստոսից նշան էին խնդրում:

Հովհաննեսի Ա-ի բովանդակությունը հիմնականում հետևյալն է.

1. Հավիտենական Խոսքը՝ Քրիստոս, նրա երկրային ծնունդը՝ մարմնացումը և Հովհաննես Մկրտչի վկայությունը Հիսուսի մասին (1.1–34):

2. Հիսուսի առաջին աշակերտները, Փիլիպոսի և Նաթանայելի կոչումը, Կանայի հարսանիքը, Տաճարում առևտուր անողների վտարումը, Հիսուս և Նիկոդեմոս, զրույց սամարացի կնոջ հետ (1.35–4.42):

3. Բժշկումներ, Մարդու Որդուն տրված իշխանության մասին (4.43–5.47):

4. Հացի բազմացումը, Հիսուսը քայլում է ծովի վրայով (6.1–21): Հիսուս՝ կենաց հաց (6.22–72):

5. Վեճ Հիսուսի անձի շուրջ (գլ. 7): Շնացող կինը (8.1–11):

6. Հիսուս՝ լույսն աշխարհի (8.12–59):

7. Ի ծնե կույրի բժշկումը (գլ. 9): Ճառ բարի հովվի մասին (գլ. 10):

8. Ղազարոսի հարությունը (գլ. 11):

9. Մուտք Երուսաղեմ, խաչի խորհուրդը (գլ. 12):

10. Հիսուսը լվանում է իր աշակերտների ոտքերը (13. 1–20), կանխասացություններ (13. 21–16.33):

11. Հիսուսի աղոթքն առ Հայր (գլ. 17): Մատնությունը, չարչարանքները, խաչելությունը և հարությունը (18.1–19.42):

12. Հարուցյալ Քրիստոս, երևումներն իր աշակերտներին, Թովմաս առաքյալի անհավատությունը, այլ երևումներ (20.1–21.25):

Ավետարանը հայ իրականության մեջ: Քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելուց (301) ի վեր Հայաստանի եկեղեցիներում մինչ գրերի գյուտը հունարեն և ասորերեն լեզուներով Ա. է ընթերցվել, թարգմանվել և բացատրվել հայ շինականին, ռամիկին, իշխանավորին և արքունիքի անդամներին: Հայոց պատմության ոսկեդարը պայմանավորված էր Սահակ-Մեսրոպյան գրերի գյուտով, իսկ գրերի գյուտը՝ ավետարանական պատգամները հայ հոգուն առավել հարազատ դարձնելու հրամայականով: Հայոց պատմության մեջ Աստվածաշունչ մատյանի գրքերի մեջ իրենց գերապատիվ տեղն են ունեցել և բազմիցս արժեքավորվել հատկապես Ա-ները: *Եղիշեի* բնորոշմամբ՝ «Հայր մեր զսուրբ Աւետարանն գիտեմք, եւ մայր՝ զԱռաքելական եկեղեցի կաթողիկէ»:

Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, երբ պարսից զորքը Հայաստան է մտել, հայ հոգևորականներից ոմանք, ըստ Եղիշեի՝ «զԱւետարանն ի ձեռն առեալ» աղոթել են առ Աստված, իսկ մարզպան Վասակ Սյունեցու գործունեության շրջանում հայ եպիսկոպոսները «զԱւետարանն ի ձեռն առեալ» շտապել են սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի մոտ, «սուրբ Աւետարանաւս» աղաչել մարզպանի և պարսից մոգերի կատարած չարագործությունների առաջն առնել: Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դուստր *Շուշանիկն* իր տառապանքների ժամանակ փոքրիկ Ա. է ունեցել, որը պատկանել է Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևին*, «...եւ Նովաւ ի ծածուկ զԱստուած աղաչէր» («Սոփերք հայկականք», հ. 9, էջ 27): Հայոց թագավորներն իրենց երդումը Ա-ի վրա են տվել:

Գրիգոր Տաթևացին և Վարդան Վարդապետը վկայում են, որ հայերը «բանս յԱւետարանէն գրելով» տվել են հանգուցյալ քահանայի ձեռքը: Ա-ները որպես պաշտպանիչ զորություն պատերազմի դաշտ են տարել: Երբ Վասպուրականի իշխան, զորավար Գուրգեն Արծրունին (Ապուպելճ) կռվում էր արաբ զորապետ Բուղայի դեմ, հայ քահանաները «բարձեալ ի վեր զԱւետարանն սուրբ» աղոթք են արել, և Արծրունյաց իշխանը շահել է 851-ի ճակատամարտը: Ինչպես վկայում են *Հովհան Ոսկեբերանը* և ուրիշներ, որպես պահպանիչ զորություն հնուց ի վեր սովորություն է եղել Ա-ներից հատվածներ ընդօրինակելը և անձի վրա կրելը: Այդ երևույթը եղել է նաև հայ իրականության մեջ. ըստ *Հովհաննես Երզնկացու*, հայ կանայք իրենց զավակների պարանոցից փոքր «ավետարանակ կապեն» որպես պահպանություն: Մեծոփավանքի առաջնորդ և վանքի դպրոցի ղեկավար Հովհաննես Մեծոփեցու (XIV–XV դդ.) մասին *Թովմա Մեծոփեցին* պատմում է, թե «հաւատացելոց եւ անհաւատից» համար «Աւետարանին ընթերցմամբ» ցավեր ու հիվանդություններ էր բժշկում: Հայտնի է, որ բժշկության աղոթքների կողքին կան նաև «Աւետարանք բժշկութեան» (Մաշտոց ծիսամատյան), այսինքն՝ Քրիստոսի աստվածային-աստվածաշունչ խոսքերը կարդալը և ունկնդրելը արդեն իսկ երկնային օգնություն էր հիվանդներին, ուստի, հնուց ի վեր եկած ավանդության համաձայն, յուրաքանչյուր քրիստոնյա հիվանդության ժամանակ հրավիրում է եկեղեցականի, որն իր այցելությամբ՝ ձեռքը հիվանդի գլխին դնելով, կարդում է բժշկության աղոթք՝ Ա.՝ ի ապաքինումն օրհնելով հիվանդին:

Ա. ընթերցվում է եկեղեց. գրեթե բոլոր արարողությունների ընթացքում: Եկեղեցականն օրհնում է «Սուրբ խաչիւս եւ Սուրբ Աւետարանաւս» (Մաշտոց), այսինքն՝ ս. խաչով և ս. Ա-ով: Եկեղեց. ծիսական կյանքում Ա. այն եզակի գիրքն է, որը երկրպագելի և համբուրելի է, սակայն, ինչպես նշում է *Վրթանես Քերթողն* իր «Յաղագս պատկերամարտից» երկում, այդ հարգանքը մատուցվում է ոչ թե գրքի նյութին, այլ՝ Ա-ի միջոցով և նրանում ներկայացված Փրկչին: Հայ մատենագրության մեջ Ա. ամենաշատ ընդօրինակված գիրքն է:

Ավետարանի մեկնությունները: Եկեղեցու բոլոր հայրերը գրել են Ա-ների մեկնություններ, որոնք ունեցել են դավանաբան. և գործնական-ծիսական նշանակություն: Հայ եկեղեցու հայրերը և վարդապետները չափազանց կարևորել են Ա-ների մեկնությունները և տարբեր ժամանակներում, չնայած հրապարակի վրա եղած համարնույթ մեկնություններին, օրվա հոգևոր կարիքները հոգալու նպատակով, վերստին մեկնել և բացատրել են այս կամ այն Ա.: Ա-ների մեկնության առաջին փորձերը հայ իրականության մեջ կատարվել են դեռևս V դ. (*Դավիթ Անհաղթի* մեկնությունը՝ «Զանազանութիւն Սրբոց Աւետարանին Քրիստոսի»): Հայ հեղինակներից Ա-ները մեկնել են *Ստեփանոս Սյունեցին* («Մեկնութիւն չորից Աւետարանչաց»), Մատթեոսի Ա.՝ *Անանիա Սանահնեցին, Ներսես Շնորհալին, Հովհան Որոտնեցին*, Գրիգոր Տաթևացին, Մարկոսի Ա.՝ Բարսեղ Մաշկևորցին (XIII դ.), Ղուկասի Ա.՝ Սարգիս Կունդը (XII դ.), Իգնատիոս Սևլեռնեցին (XIII դ.), *Մատթեոս Ջուղայեցին*, Հովհաննեսի Ա.՝ Սարգիս Կունդը, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Մատթեոս Ջուղայեցին, *Գրիգոր Խլաթեցին* և ուրիշներ:

Ղուկաս արեղա Զաքարյան

Հայկ. նկարազարդ ձեռագրերի ճնշող մեծամասնությունը Ա-ներ են: Երևանի Մատենադարանում պահվում են շուրջ 1750 ձեռագիր Ա-ներ: Հնագույններն են «Վեհամոր Ավետարանը», որն ընդօրինակվել է VII–VIII դդ., «*Մլքե թագուհու Ավետարանը*» (862), «*Լազարյան Ավետարանը*» (887) և «*Վեհափառի Ավետարանը*» (XI դ.): X–XI դդ. նկարազարդվել են «*Էջմիածնի Ավետարանը*» (989), «*Տրապիզոնի Ավետարանը*» (X դ.), «*Ծուղրութի Ավետարանը*» (974), «*Ադրիանուպոլսի Ավետարանը*» (1007), Երուսաղեմի մատենադարանում պահվող № 2555 ձեռագիրը, 1038-ի Ա., «*Կարսի Ավետարանը*» (1064), «*Մողնու Ավետարանը*» (XI դ.) ևն: «*Հաղպատի Ավետարան*»-ի (1221), «Խաչենի Ավետարան»-ի (1224) և «*Թարգմանչաց Ավետարան*»-ի (1232) մանրանկարներում շեշտված են առավելապես ազգային հոգեբանության և տեղի գեղագիտ. նախասիրություններից բխող առանձնահատկությունները: Պատկերաշարի ընդգրկման և դրանց թեմատիկ մեկնաբանության տեսակետից Ա-ների նկարազարդումները հետագա զարգացում են ապրել XII–XIV դդ., Բարձր Հայքի, Սյունիքի, Արցախի, Անի-Շիրակի, Գլաձորի, Ղրիմի, հատկապես Վասպուրականի և Կիլիկիայի *մանրանկարչության* դպրոցներում: Լավագույն նմուշներից են Երևանի Մատենադարանի № 7644 ձեռագիրը (XIII դ.), «*Ութ մանրանկարիչների Ավետարանը*», 1260-ին ընդօրինակված Ա., որը նկարազարդել է *Թորոս Ռոսլինը* (Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռ. № 251), 1302-ին ընդօրինակված Ա. (Մատենադարան, ձեռ. № 6792) ևն: Ա-ների հարդարանքը ամբողջացնում են դրոշմազարդ և այլ կազմերը, խորանազարդերը, անվանաթերթերը և լուսանցազարդերը (բույսերի, կենդանիների պատկերներ, երկրաչափ. զարդանախշեր):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.4, 4–5-րդ և 2.5, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Բառարան Սուրբ Գրոց, ԿՊ, 1881: Սարաֆյան Գ., Ներածութիւն Նոր կտակարանի, Անթիլիաս, 1950: Եղիայան Բ., Քննական պատմութիւն Սուրբգրական ժամանակներու, գիրք 4, Ներածութիւն Նոր կտակարանի, Անթիլիաս, 1974: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976: Պետրոսյան Ե., Ավետարանների միջնադարյան հայկական մեկնություններ, «Էջմիածին», 1982, № 1: Նույնի, Ներածություն Նոր կտակարանի, Ս. Էջմիածին, 1996: Մանուկյան Ս., Ներածութիւն Աստուածաշունչի, Ս. Էջմիածին, 1984: Մանուկյան Ա., Աստուածաշունչ մատեանը, Թեհրան, 1995: Կայայան Ա., Նոր կտակարանի ընդհանուր ներածություն, Ե., 1996:

ԱՎԵՏԱՐԱՆԱՑՈՒՅՑ, արարողության ընթացքում Ավետարանների ընթերցման կարգը սահմանող ուղեցույց *ծիսամատյան*, որը, *Տոնացույցի* մաս կազմելով, հաճախ ձեռագրերում հանդիպում է իբրև Ավետարաններին կից առանձին միավոր (Մատենադարան, ձեռ. № 7734, 7534, 3722): Ա. Տոնացույցի զարգացման նախնական փուլն է, մատնանշում է օրվա համար սահմանված Ավետարանի ընթերցումների հերթագայությունն ու բուն ընթերցումը:

Հեղինակի անուն կրող միակ Ա. հայտնի է *Ներսես Շնորհալու* անունով՝ «Տաբաթականք աւետարանք, ըստ խորհրդոյ արարչութեան շարականաց, զոր տէր Ներսես է չինեալ», որն Ավետարանի ընթերցումներ է նշում համաձայն օրերի և զանազան առիթների՝ «Վասն կանանց», «Վասն ննջեցելոց», «Վասն պատերազմի» ևն:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 959–962:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՎԵՏԻՍ, 1. Քրիստոսի ծնունդն ավետող և օրհնաբանող հոգևոր երգերի տեսակ: Պատկերավոր ներկայացնում է այն պահը, երբ հրեշտակներն ավետում են հովիվներին մանուկ Հիսուսի ծնունդը: Յուրաքանչյուր տողի սկզբում կամ վերջում և կամ կրկնակում պարտադիր առկա է «ավետիս» բառը: *Շարականների* և *տաղերի* մի որոշակի հատված գրված է Ա-ի ձևով, ինչպես, օր., Մովսես Խորենացուն վերագրվող Ծննդյան և Աստվածահայտնության ութօրեքի շարականներից («Խորհուրդ մեծ և սքանչելի») կամ Ներսես Շնորհալու տաղերից («Նոր ծաղիկ») մի քանիսը: 2. Ժող. համանուն երգեր, որոնք պահպանվել են տարբեր բարբառներում: Հետաքրքրական են նրանով, որ քրիստ. բովանդակության և ծես. կիրառության պայմաններում պահպանել են հեթանոս., մասնավորապես՝ հին հայկ. ամանորյա երգերի մոտիվների և պատկերների մնացուկներ:

Գրկ. Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941, էջ 108–109:

Աննա Արևշատյան

ԱՎԵՏԻՍ, Ավետիք (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի 2-րդ կեսի գրիչ, գեղագիր: Ապրել է Կիլիկյան Հայաստանում, ստեղծագործել մայրաքաղաք Սիսում, բերդաքաղաք Հռոմկլայում, որտեղ գտնվում էր Հայոց կաթողիկոս. աթոռը: Եղել է իր ժամանակի կիլիկյան ամենահռչակավոր գրիչը: Այդ են վկայում արքունական ընտանիքի անդամների և բարձրաստիճան հոգևորականների պատվերով նրա ընդօրինակած մատյանները: Համագործակցել է *Թորոս Ռոսլինի* հետ: Հայտնի է Ա-ի ընդօրինակած

չորս ձեռագիր (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք, ձեռ. № 2660, 2027, 2563, Մատենադարան, ձեռ. № 7651), որոնց թվում՝ նշանավոր «*Կեռան Թագուհու Ավետարան*»-ը և «*Ութ մանրանկարիչների Ավետարան*»-ը:

Հնարավոր է, որ Ա. մասնակցել է նաև 1271-ին Դրազարկում գրիչ Կոստանդինի արտագրած Աստվածաշունչ մատյանի ստեղծմանը (Մատենադարան, ձեռ. № 199), որի գլխատառերը, ըստ ձեռագրի հիշատակարանի, գրել է «զընտիր գրչավորն»: Ա. հիշատակարանում ինքն իրեն անվանել է Ավետիս կամ Ավետիք քահանա (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2027):

Ա-ի ստեղծած մատյանները գրված են կիլիկյան կանոնավոր բոլորգրով (հայկ. մինուսկուլով), որն աչքի է ընկնում արտակարգ գեղեցկությամբ, հղկվածությամբ և գրի հավասար մակարդակով:

Ձեռագրերը հին գրչության արվեստի կիլիկյան բոլորգրի դասական օրինակներ են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Մաթևոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., Ե., 1984, էջ 407: Mekhitarian A., Treasures of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, Jerusalem, 1969, p. 21, 22, 23; Bogharian N., Grand Catalogue of St. James Manuscripts, v. 7, Jerusalem, 1974, p. 59–66; Idem, v. 8, Jerusalem, 1977, p. 263, 277; Narkiss B., (Ed.), Armenische Kunst. Die Faszinierende Sammlung des Armenischen Patriarchats in Jerusalem, Belser Verlag Stuttgart / Zürich, 1980, s. 63, 148, 149; Korchmasjan E., Drampjan I., Akopjan G., Armenische Buchmalerei des 13 und 14 Jahrhunderts, Leningrad, 1984, s. 28.

Սեյրանուշ Մանուկյան

ԱՎԵՏԻՔ ԵՎԴՈԿԱՑԻ, Թոխաթցի (1.4.1657, Եվդոկիա – 11.7.1711, Փարիզ), Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարք (1702–1706), գրիչ, տաղերգու: Աշակերտել է Սարգիս և Պետրոս քահանաներին, ապա՝ Հակոբ վրդ. Պոլնկցուն: Փայասում ձեռնադրվել է սարկավագ (1675), *Կապոսի վանքում*՝ աբեղա, ապա՝ վարդապետ, կարգվել վանքի հոգևոր առաջնորդ: Զնայած օսմ. իշխանությունների և մոլեռանդ մահմեդ. հոգևորականության հարուցած խոչընդոտներին, նրա ջանքերով նորոգվել են Կապոսի Ս. Հակոբ վանքը, Տիրանաշենի Ս. Նշան, Երզնկայի Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցիները: Այդ առիթով անբաստանվել ու կարճ ժամանակով բանտարկվել է: Ազատվելուց հետո մեկնել է Էջմիածին, այնտեղ 1691-ին ձեռնադրվել եպիսկոպոս, նույն թվականին Նահապետ Ա Եդեսացի կաթողիկոսը նրան կարգել է Կարինի թեմի առաջնորդ, 1702-ի փետր. 24-ին սուլթան. արքունիքի հովանավորությամբ նշանակվել է Կ. Պոլսի պատրիարք, իսկ հուլիսի 13-ին՝ նաև Երուսաղեմի պատրիարք: Սակայն հակակաթոլիկ. գործունեության համար 1703-ին աքսորվել է Ասորիք, 1704-ին ազատվել է և վերականգնվել Կ. Պոլսի պատրիարքի պաշտոնում: Նույն թվականի նոյեմբ., Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Մինաս Ամդեցու մահից հետո, կրկին միավորել է Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարք. աթոռները:

Ա. Ե-ու պատրիարքության շրջանում Կ. Պոլսում պայքար է ծավալվել հայ առաքելական և կաթոլիկ համայնքների միջև: Ա. Ե. այդ պայքարի հայտնի դեմքերից է: Հիսուսյան կրոնավոր Մոնիեն իր «Ուղեգրության» մեջ նրան անվանել է «ամենամեծ հալածիչ», որ երբևէ ունեցել են կաթոլիկները Արևելքում, իսկ Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան դը Ֆերիոլը՝ «հռոմեական եկեղեցու երդվյալ թշնամի», «կաթոլիկության անդրդվելի և անողոք հալածիչ»: Ա. Ե. խիստ միջոցների է դիմել լատինադավան հայերի նկատմամբ և զոհ դարձել խռովարարների ու իր հակառակորդների մեքենայություններին: 1706-ին պատրիարքը կրկին աթոռազուրկ է արվել և աքսորվել Թենեդոս կղզի: Աքսորից վերադառնալիս դեսպան դը Ֆերիոլը, լատին կրոնավոր Հակինթոսի թելադրանքով, առևանգել է նրան, նետել Սիցիլիայի, Մարսելի բանտերը, Բենեդիկտյանների Ս. Միքայելի վանքը, ի վերջո՝ Փարիզի Բաստիլ բանտը, բռնագրավել գրքերն ու գրությունները: 1710-ին Փարիզի արքեպիսկոպոս կարդինալ Նոայլի առաջ հավատո խոստովանություն կորզելուց հետո միայն Ա. Ե-ուն ազատել են բանտից՝ հսկողություն սահմանելով վրան: Ինն ամիս անց նա վախճանվել է:

Ա. Ե. եվրոպ. պատմագիտությանը հայտնի անձնավորություն է եղել: Նրա անունը կապվել է նշանավոր «Երկաթյա դիմակով մարդու» առեղծվածին: «Երկաթյա դիմակով մարդ» անունը կրող բանտարկյալի ինքնությունը բացահայտելու համար ավելի քան 50 հեղինակներ իրենց ուսումնասիրություններում զարգացրել են տասնչորս վարկածներ, որոնք առնչվել են նաև Ա. Ե-ու անձին:

Ա. Ե. գրել է տաղեր՝ «Տաղ ի վերայ գարնան...», «Տաղ Աւետիքէ ասացեալ» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 6517, 10167), «Տաղ Աստուածածնի» (Զմմառի մատենադարան, ձեռ № 142), «Տաղ սուրբ Աստուածածնայ...» (Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան, ձեռ. № 156) ևն, զբաղվել գրչագրությամբ, ընդօրինակել 6 ձեռագիր, 5-ը՝ Բաստիլի բանտում, վերջինը 1711-ին՝ ազատվելուց հետո, Փարիզում (Փարիզի Ազգ. մատենադարան, ձեռ. №№ 28, 89, 155, 156, 197, 139): Պատմ. արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նրա «Կենսագրութիւնը» (1709, «Մասիս», 1874, № 1490–1496, 1498–1500):

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ալպոյաճյան Ա., Պատմութիւն Եվդոկիո հայոց, Կահիրե, 1952: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976:

Պավել Չոբանյան

ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ Գաբրիել (19.9.1751, Կ. Պոլիս – 24.12.1827, Վենետիկ, Ս. Ղազար կղզի), աստվածաբան, մեկնիչ, լեզվաբան, բառարանագիր: *Մխիթարյան միաբանության* անդամ 1773-ից:

Սովորել է Մխիթարյանների Ս. Ղազար կղզու դպրեվանքում, այնուհետև ճեմարանում ուսանել իմաստասիրություն և աստվածաբանություն: Երկար տարիներ վարել է Ս. Ղազարի դպրատան տեսուչի պաշտոնը, դասավանդել է իմաստասիրություն և աստվածաբանություն: 1799-ին ընտրվել է աբբահայր Ստեփանոս Մելքոնյանի փոխանորդ, որը *Մխիթար Սեբաստացու* անմիջական հաջորդն էր: 1800-ին, նոր աբբահոր ընտրության ժամանակ, հանձին Ստեփանոս Գյուվեր Ագոնցի, Ա. վերահաստատվել է ընդհանուր փոխանորդի պաշտոնում, որը վարել է մինչև մահը:

Գ. Ավետիքյան

Մեծածավալ է Ա-ի գրական ժառանգությունը: Կազմել է «Նոր հայկազեան բառարանի» («Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 1–2, 1836–37) «Ա.» տառի բառահոդվածները, կատարել մի շարք ստուգաբանություններ: Բացառիկ արժեք ունեն «Նարեկլուծ»-ը (1801), որը Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» երկի մեկնությունն է, «Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ» (հ. 1–3, 1806–12) աշխատությունը և «Բացատրութիւն շարականաց...»-ը (1814): Հիշարժան է նրա իտալ. գրված «Դիտողութիւններ հայ ծիսական մատեանների սրբագրութեան մասին» (1868) երկը, որի նպատակն էր Հայ եկեղեցու բոլոր ծիսամատյանների անխաթար տպագրումը, պահպանումը և կիրարկումն ընդդեմ հռոմ. եկեղեց. ատյանների, հայ և օտար գրաքննիչների միտումների, որոնք ձգտել են դրանց մեջ «սրբագրություններ» մտցնել:

Ա. աստվածաբան. և հայրախոս. բացառիկ հմտությամբ և խորիմաց փաստարկներով պաշտպանել է Հայ եկեղեցու դավանանքը: Դեռևս կենդանության օրոք վայելել է մեծ աստվածաբանի համբավ, Հռոմում նրան հորջորջել են «սարսափելի աստվածաբան»: Ա. գրել է նաև ճառեր, քարոզներ, կատարել թարգմանություններ:

Երկ. Քերականութիւն հայկական, Վնտ., 1815:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Երկհարիւրամյա գրականական գործունեութիւն և նշանավոր գործիչներ Վենետկո Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905:

Լևոն Զեքիյան

ԱՎՍՏՐԱԼԻԱՅԻ ԵՎ ՆՈՐ ԶԵԼԱՆԴԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1968-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Սիդնեյի Ս. Հարություն եկեղեցի: Դեռևս 1950-ական թթ. սկզբին Սիդնեյում և Մելբուռնում կազմակերպվել են հայ եկեղեց. համայնքներ և եկեղեց. վարչություններ՝ առանց շենք ու եկեղեցական ունենալու: Առաջին հայ հոգևորականը, որը Ավստրալիա (Սիդնեյ) է եկել 1954-ին, եղել է Ասողիկ ծայրագույն վրդ. Ղազարյանը (1957-ից՝ եպիսկոպոս): 1958-ին նա նշանակվել է Ծայրագույն Արևելքի (Հնդկաստան, Չինաստան, Ինդոնեզիա, Սինգապուր, Բանգլադեշ, Բիրմա), Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայ գաղութների հայրապետ. պատվիրակ (կենտրոնը՝ Սիդնեյ և Կալկաթա): 1966-ին Գարեգին եպս. Գազանճյանը (Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք՝ 1990–98-ին) նշանակվել է պատվիրակի փոխանորդ, իսկ 1968-ին՝ Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի նորաստեղծ թեմի առաջնորդ:

Սիդնեյում հայ համայնքի առաջին եկեղեցին՝ Ս. Հարությունը, օծվել է 1957-ին: 1965-ին քաղաքի հայաշատ արվարձաններից մեկում գնվել է եկեղեցի, որը 1976-ին և 1991-ին վերակառուցվել է հայկ. ճարտ. ոճով: Եկեղեցուն կից գործում են շաբաթօրյա ազգային վարժարան, Տիկնանց միություն, Երիտասարդական միություն, թատերական, մարզական և այլ խմբեր: 1955-ից հրատարակվում է «Լույս» կրոնաեկեղեց. ամսաթերթը:

Մելբուռնի հայ համայնքի առաջին եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը, գործում է 1962-ից: 1976-ին համայնքը քաղաքի հայաշատ արվարձանում ձեռք է բերել ավելի մեծ եկեղեցի՝ կից սրահներով և գրասենյակային հարմարություններով: Այստեղ ևս գործում են եկեղեցու վարչություն, եկեղեցուն կից՝ շաբաթօրյա վարժարան (1985-ից), Տիկնանց, Երիտասարդաց և այլ միություններ: 1966-ից լույս է տեսնում «Հույս» երկամսյա պարբերականը:

Ավստրալահայ համայնքի ազգ., կրթ. գործը ղեկավարում է թեմի առաջնորդի նախագահությամբ գործող թեմական խորհուրդը՝ բաղկացած 7 հոգուց (4-ը՝ Սիդնեյից, 3-ը՝ Մելբուռնից): Խորհրդին կից գործում է թեմական ունեցվածքը համակարգող-տնօրինող մարմին:

Նոր Զելանդիայում բնակվող շուրջ 60 հայ ընտանիքները կենտրոնացած են գլխավորապես Օքլենդ քաղաքում: Համայնքի հոգևոր կարիքները հոգում են այցելու հոգևորականները:

Ա. և Ն. Զ. թ-ի առաջնորդն է Աղան արք. Պալիոզյանը (1981-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 2-րդ պատկերը:

Աղան արք. Պալիոզյան

ԱՎՍՏՐԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ԱՏՈՄ ԱՆՁԵՎԱՑԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), IX–X դարերի քաղաքական գործիչ, մատենագիր: Արծրունիների Գուրգեն իշխանի կրտսեր որդին: Եպիսկոպոս է ձեռնադրվել կյանքի վերջին տարիներին՝ 938-ից հետո: Մտահոգված կենտրոնաձիգ պետության անվտանգությամբ՝ Ա. Ա. գործուն որեն մասնակցել է երկրի ռազմաքաղ. կյանքին: Մանազկերտի Կայսիկ ամիրայի ապստամբությունը ճնշելիս իր զորքով օգնության է հասել Հայոց Սմբատ արքային (902): Սատարել է Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի արքային (914)՝ վանելով արաբ բռնակալ, Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի հարձակումը: Ա. Ա. աչքի է ընկել նաև մշակութ. գործունեությամբ: Ա. Ա-ու և նրա հոր պատվերով են ընդօրինակվել *Կյուրեղ Երուսաղեմացու* «Կոչումն ընծայութեան» աշխատությունն ու *Եղիշեի* Պատմությունը: Նրա հանձնարարությամբ են գրվել Արամի, Արտավազդ Մազազունու և Թովմա քահանայի աստվածաբան. թղթերն ու *լուծմունքները*: Ա. Ա-ու գրչին է պատկանում Հովհաննես Մկրտչին ձոնված մի ներբող, որը շարադրվել է, հավանաբար, 940-ական թթ.: Ներբողում արևելաքրիստ. մեկնաբանական հարուստ փորձի հիման վրա տրվում է Հովհաննես Մկրտչի անձի և գործունեության տեսական-աստվածաբան. համակողմանի վերլուծությունը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Իններորդ դարի ձեռագրական մի հատակտոր և Ատոմ Անձևացյաց իշխան, «Էջմիածին», 1946, № 8–10: Քոլանջյան Ս., Նորահայտ պատառիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու Թ դարի մի ձեռագրից, ԲՄ, № 5, 1960: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 704–705: Քյոսեյան Հ., Ատոմ Անձևացին և նրա ներբողը՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին, ՀԱ, 1987, էջ 513–526 (ուսումնասիր., բնագիր):

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՏՈՄԱԳԻՐ, Ատոմադիր, Տոնացույց, Տոնացուցակ, Հռոմադիր, Հոռոմադիր, վկայաբանությունների և վարքերի ժողովածու: Հռոմադիր է կոչվել հռոմեական ամիսների օրերի համաձայն դասավորված լինելու պատճառով: Ենթադրվում է, որ Ա. անվանումն առաջացել է Ս. Ատոմի վանքից՝ իբրև նույն վանքում կարգավորված ժողովածու: Ա. ժողովածուն կազմել է վանքի վանահայր Գագիկը՝ 897-ին: Կարգավորել է Ատոմ Վարագեցին՝ 1001-ին: Համարվում է *Հայսմավուրքի* նախօրինակը:

Գրկ. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 709–710:

Հակոբ Քյոսեյան

ԱՏՈՄՅԱՆՔ առաջինք (նահ. 449), V դարի տոնելի նահատակ զորականների երկու գունդ՝ շուրջ 1000 հոգի (ըստ այլ աղբյուրների՝ ավելի քիչ): Մարտիրոսական պսակ են ընդունել Հիսուս Քրիստոսին չուրանալու համար: Եղել են հայ նախարարական գնդեր, որոնք Վարդանանց շարժումից առաջ ծառայել են պարսկ. բանակում, Պարսից Հազկերտ արքայի (439–457) օրոք, բնիկ տերերի՝ Ատոմ Գնունու և Մանաճիհր Ռշտունու առաջնորդությամբ: Վկայաբանության մեջ, հիշյալ երկուսից բացի, հանվանե հիշատակված են Ատոմ Գնունու որդին՝ Վարսը, ապա Վարս Ոստանիկը, Ներսեհ Երվանդունին և Վարձավոր Արծրունին:

Ա., կանխազգալով հայ զինվորներին դավանափոխ անելու Պարսից արքունիքի մտադրությունը, հանուն քրիստ. հավատի խուսափել են Պարսից արքայի հրամանը կատարելուց և, փոխանակ մեկնելու հրամայված վայրը, ուղղվել են դեպի Հայաստան: Պարսկ. զորքը հետապնդել է նրանց և Ա-ց մի մասին շրջապատել Անձևացյաց գավառում, լեռների մեջ: Ատոմ Գնունուն այնտեղ սքանչելի տեսիլք է երևացել՝ կամարաձև լույս և «ահատեսիլ մարդ», որը բաժանել է վարդերից հյուսված պսակներ՝ նշանակ սուրբ նահատակության, որը և կատարվել է շուտով: Մարտիրոսված գնդի զինվորների մասունքների ամփոփման վայրում կառուցվել է Զիակալ անունով եկեղեցի: Իսկ մյուս գունդը Մանաճիհր Ռշտունու գլխավորությամբ պարսից զորքի կողմից նահատակվել է Ռշտունյաց գավառում: Նահատակման վայրում, ի հիշատակ նրանց, կառուցվել է Ոչխարանից կոչվող եկեղեցին:

Ա-ց վկայաբանությունը, որը գրի է առնվել V դ., VII–VIII դդ., թարգմանվել է վրացերեն:

Հայսմավուրքները Ա-ց հիշատակի օրը նշանակել են օգոստ. 19-ին. Հայ եկեղեցին նրանց տոնը նշում է *Բուն Բարեկենդանից* երկու շաբաթ առաջ՝ երկուշաբթի օրը:

Ունեն «Մանկունք» կոչվող մի շարական. «Աղաչեմք զքեզ, Տէր, բարեխոսութեամբ Սրբոց Ատովմեանց...»:

Ատոմյանք երկրորդք, Նոր Ատոմյանք (նահ. 853, ք. Դվին), IX դարի տոնելի քրիստոնյա նահատակներ՝ 150 հոգի: Անվանումը ստացել են իրենց առաջնորդ Ատոմ Անձևացու (Աղբակ գավառի Որսիրանք գյուղից) անունից: Նահատակվել են արաբ. տիրապետության շրջանում, ոստիկան Բուղայի ձեռքով, հավատուրացության առաջարկից հրաժարվելու համար: Վկայաբանությունը (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, 1867, գլ. 25: Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, 1887, դպր. III, գլ. 8) մանրամասն նկարագրել է նրանց չարչարանքներն ու մարտիրոսական պսակ ընդունելը: Հանվանե հիշատակվել են Ատոմ Անձևացու 6 կամ 7 հավատակիցներից երեքը՝ Մլեհ Վարաժնունին, Գեորգ Բողկացին և Վասակ Ակեացին: *Հովհաննես Դ Օձնեցին* այս Ա-ց համար նշանակել է հիշատակության հատուկ օր՝ նոյեմբերի 19-ը:

Ներկայումս Հայ եկեղեցին նրանց հիշատակը տոնում է առաջին Ա-ց հետ:

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785, էջ 20: Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն..., հ. 2, Վնտ., 1811, էջ 113–120: Սոփերք հայկականք, հ. 19, Վնտ., 1854: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Սուրբերու կյանքը, [ժող.], Բեյրութ, 1994: Памятники армянской агиографии, Е., 1973, с. 186–194.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, Իրանահայության հնագույն թեմն է. ընդգրկում է Ատրպատականի տարածքը (Իրանի Արլ. և Արմ. Ադրբեջան նահանգները): Առաջնորդանիստը՝ Թավրիզի Ս. Աստվածածին եկեղեցի:

Ատրպատականում Հայ առաքելական եկեղեցու թեմերը հիշատակվում են XII դարից: Մինչև 1833-ը Ա. թ-ի կենտրոնը եղել է Արտազի (այժմ՝ Մակու) Ս. Թադե վանքը, այնուհետև թեմի առաջնորդ Նիկողայոս Կարբեցի եպիսկոպոսն այն տեղափոխել է Թավրիզ: Մինչև 1956-ը Ա. թ. ենթարկվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին, այնուհետև՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը:

XX դ. սկզբին թեմի տարածքում բնակվել է ավելի քան 30 հզ. հայ, հետագայում հայրենադարձության և արտագաղթի հետևանքով նրանց թիվը նվազել է և 1980-ական թթ. սկզբին կազմել շուրջ 17 հզ.: Թեմի տարածքում կա շուրջ 180 եկեղեցի և վանք, որոնցից կանգուն են 40-ը: Նշանավոր են Արտազի Ս. Թադե (VI–IX դդ.) և Ս. Ստեփանոս Նախավկա (VII–IX դդ.) վանքերը, Խոյի Ս. Սարգիս (1120), Սալմաստ գավառի Ղալասար գյուղի Ս. Սարգիս(1806), Թավրիզի Ս. Աստվածածին (1872), Ս. Սարգիս (1845) եկեղեցիները: Ա. թ-ի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը չորս տարով ընտրվող թեմական պատգամավորական ժողովն է՝ բաղկացած 17 անդամից: Պատգամավոր. ժողովն ընտրում է 7 հոգուց բաղկացած թեմական խորհուրդ, որի նախագահը թեմակալ առաջնորդն է: 1967-ին Ատրպատականի առաջնորդարանը և թեմական խորհուրդը պաշտոնապես ճանաչվել են որպես կրոնամշակութ. և բարեգործ. ընկերակցություն և արձանագրվել «Ատրպատականի ընդհանուր հայության Ա-

առաջնորդարանի խորհուրդ» անունով: Թավրիզ տեղափոխվելուց ի վեր թեմն ունեցել է 14 առաջնորդ, որոնցից ամենանշանավորներն են Կարապետ եպս. *Տեր-Մկրտչյանը*, Ներսես արք. *Մելիք-Թանգյանը*:

Ատրպատականում եկեղեցուն կից (1670-ից) գործել են հայկ. դպրոցներ: 1835-ից բացվել են աշխարհիկ դպրոցներ. հայտնի են 1852-ին բացված Ներսիսյան (1875-ից՝ Արամյան), 1875-ին՝ Հայկազյան, 1909–36-ին՝ Թեմական-կենտրոնական և այլ դպրոցներ:

Ա. թ-ի առաջնորդն է Կիլիկիո աթոռի կաթողիկոս. փոխանորդ Նշան ծ. վրդ. Թոփուզյանը (2001-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ա մ յ ա ն Ն., Ատրպատականի հայոց թեմը, Րաֆֆի տարեգիրք, Ա տարի, 1969, Թեհրան, 1968: Մ ի ն ա ս յ ա ն Լ., Իրանի հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: Ն ո ւ յ ն ի, Իրանի հայկական եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1983: Փ ա հ լ և վ ա ն յ ա ն Հ., Իրանահայ համայնքը (1911–1979 թթ.), Ե., 1989:

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ, կազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի, որը հայոց ազգ. գլխ. սրբավայրերից է (այստեղ է ամփոփված Մեսրոպ Մաշտոցի աճյունը): Ա. թ. ընդգրկում է ՀՀ Արագածոտնի մարզը (պատմ. Այրարատ նահանգի Արագածոտն ու Նիգ գավառների մեծ մասը): Թեմի տարածքը տարբեր ժամանակներում ենթարկվել է տարբեր եպիսկոպոս. աթոռների: Արագածոտնը վաղ միջնադարում Ամատունիների նախարար. տան եպիսկոպոսների տեսչության տակ էր: Օշականն Ամատունի նախարարների կենտրոն է դարձել Հայոց թագավոր Խոսրով Բ-ի (330–338) ժամանակ:

Ամատունիների եպիսկոպոսության տարածքում հետագայում գործել են Ամբերդի և *Հովհաննավանքի* աթոռները: 1026-ին Ամբերդի եկեղեցու շին. արձանագրության մեջ Հայոց սպարապետ Վահրամ Պահլավունին գրել է. «...շինեցի զկաթողիկէս աթոռ Հայրապետական եւ սահմանեցի պտուղ...», այնուհետև նշվում են Նիգ և Արագածոտն գավառներից, ինչպես և Քաղաքադաշտից (Վաղարշապատ) աթոռին հատկացվող հարկերը: Որոշ ուսումնասիրողներ այս արձանագրությունը համարում են Ամբերդի եպիսկոպոսության հիմնադրման վկայություն: 1243-ին *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* կաթողիկոսը Հովհաննավանքում թողած արձանագրության մեջ նշում է. «Եւտու Ամբերդու երկիրս սեպհական վիճակ Սուրբ Կարապետիս, ի յԱպարանուց ընդ որ բաժանի գետն Քասաղ, մինչև յԱշնակ»: Նույն արձանագրության մեջ հիշվում է Հովհաննավանքի վանահայր Մկրտիչ եպիսկոպոսը, որին XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին կոչել է «Ամբերդի եպիսկոպոս»: Ենթադրվում է, որ Հովհաննավանքն այդ շրջանում դարձել էր Ամբերդի եպիսկոպոսների նստավայրը:

Ա. թ-ի տարածքում են գտնվում Փարպիի Ծիրանավոր միանավ (V դ.) և Աշտարակի Ծիրանավոր Ս. Աստվածածին եռանավ (V–VI դդ.), Կարմրավոր Ս. Աստվածածին, Կոշի Ս. Ստեփանոս, Օշականի Մանկանց Ս. Սիոն, Արտաշավանի Ս. Ամենափրկիչ, Դաշտադեմի Ս. Քրիստափոր փոքր խաչաձև գմբեթավոր (բոլորը՝ VII դ.), Արագածի (VI դ.) ու Իրինդի բազմախորան (VII դ.), Զովունու Ս. Պողոս-Պետրոս, Արուճի Ս. Գրիգոր, Գառնահովտի Ս. Գևորգ (VII դ.), Բյուրականի Ս. Հովհաննես (X դ.) եկեղեցիները, Սաղմոսավանքը, Տեղերի, Ուշիի Ս. Սարգիս (XIII դ.), Աստվածընկալ, Եղիպատրուշի (XIII դ.) վանքերը են:

Ա. թ-ի գործող վանքերն ու եկեղեցիներն են՝ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, Աշտարակի Ս. Մարինեն, Ս. Սարգիսը, Ապարանի Ս. Խաչը, Թալինի Ս. Աստվածածինը, Կարբիի Ս. Աստվածածինը, Կոշի Ս. Գևորգը, Մաստարայի Ս. Հովհաննեսը, Մուղնու Ս. Գևորգ վանքն ու Սաղմոսավանքը:

Օշականում Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու կողքին գործում է նրա անունը կրող դպրատունը: Թեմը հրատարակել է «Շողակն» (1998–2000), 2000-ից՝ «Արագածոտն» պարբերականները: 1998-ից Մուղնու առողջարան. կենտրոնում գործում է Ա. թ-ի կիրակնօրյա դպրոցը:

Ա. թ-ի առաջնորդական տեղապահն է Վազգեն վրդ. Միրզախանյանը (1999-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 4-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.1:

Գրկ. Մ ա թ ե վ ո ս յ ա ն Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2–3: Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն Ս., Ամբերդ, Ե., 1978:

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՐԱԾԱՆԻ (ասուրա-բաբելերեն՝ Արսանիա), Ա ր ե վ ե լ յ ա ն Ե փ ր ա տ, թուրքերեն՝ Մ ո ւ ր ա դ, Եփրատ գետի արևելյան մեծ վտակը, որ հնում ոչ միայն առանձին, այլև սուրբ գետ է համարվել: Սկիզբ է առնում Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ծաղկոտն գավառի Նպատ կամ Ծաղկանց լեռներից, մոտ 3060 *մ* բարձրությունից, իր մեջ ներառում բազմաթիվ վտակներ (Բագրևանդ, Խնուս, Բյուրակն, Կորո ձոր, Մեղրագետ), շրջանցում Հայկ. Տավրոսը և Լուսաթառիճից (Կապան-Մադեն) հս. միախառնվում Արմ. Եփրատին: Երկար. 650 *կմ*: Հոսում է Այրարատ, Տուրուբերան, Ծոփք նահանգների որոշ գավառներով: Արածանիի ավազանում և ափերին են եղել հայ հեթանոս. բազմաթիվ մեհյաններ (օր., Անահիտ դիցուհու), որոնք ժամանակի ընթացքում վերածվել են եկեղեց. ու գիտական կենտրոնների (Աշտիշատ, Գլակավանք, Ս. Մեսրոպ վանք, Ս. Ներսես վանք, Ս. Դանիել վանք, Ս. Աղբերիկ վանք, Ողական ամրոց են):

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելիս (301) Ա-ում են մկրտվել Հայոց թագավոր Տրդատ Գ, Աշխեն թագուհին, թագավորի քույր Խոսրովիդուխտը, զորքը և ժողովուրդը:

Անդրանիկ Զեյթունյան

ԱՐԱՄ Ա ՔԵՇԻՇՅԱՆ (ավազանի անունը՝ Պետրոս, ծ. 8.3.1947, Բեյրութ), Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս 1995-ի հունիսից: Օծվել է 1995-ի հուլիսի 1-ին: Հաջորդել է Գարեգին Բ Սարգիսյանին (1995–99-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյան*): Նախն. կրթությունն ստացել է Բեյրութի Ազգ. Մեսրոպյան վարժարանում, 1961–65-ին սովորել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Դպրեվանքի (Անթիլիաս) ժառանգավորաց բաժնում, 1965–68-ին՝ ընծայարանի բաժնում: 1970-ին ձեռնադրվել է վարդապետ, 1980-ին՝ եպիսկոպոս, 1985-ին ստացել է արքության տիտղոս: 1968–78-ին բարձրագույն կրթությունը շարունակել է Մերձավոր Արևելքի Աստվածաբանական ճեմարանում, Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանում, Շվեյցարիայի Բոսե էկումենիկ հաստատությունում, Օքսֆորդի համալսարանի արևելագիտության բաժնում, Նյու Յորքի Ֆորդհամի համալսարանում, ստացել արվեստի պսակավորի, աստվածաբանության մագիստրոսի, Մերձավոր Արևելքի եկեղեց. պատմության և փիլիսոփայության դոկտորի կոչումներ:

Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ Ա

1968–75-ին (մինչև ԱՄՆ ուսման մեկնելը) զբաղեցրել է Մարտիկյան վարժարանի փոխտեսուչի, Դպրեվանքի տեսուչի օգնականի, այնուհետև՝ փոխտեսուչի, աստվածաբանության դասախոսի, Կիլիկիո կաթողիկոսարանի միջեկեղեց. հարաբերությունների ընդհանուր քարտուղարի պաշտոններ: 1972–75-ին դասավանդել է Հայկազյան քոլեջում, դասախոսություններով հանդես եկել Բեյրութի համալսարանում և նույն քաղաքի Ամերիկյան (AUB) համալսարանում:

1978-ին (ԱՄՆ-ում ուսանելիս) ընտրվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Լիբանանի թեմի առաջնորդական տեղապահ, 1979-ին՝ առաջնորդ:

Ա. Ա Ք. իր հոգևոր գործունեության մեջ կարևոր տեղ է հատկացնում միջեկեղեց. և *էկումենիկ շարժմանը* թե՛ տեղական, թե՛ միջինարևելյան և թե՛ միջազգ. ասպարեզներում: Մշտական անդամ է շրջանային և միջազգ. մի շարք աստվածաբան. և էկումենիկ հանձնախմբերի և կազմակերպությունների:

1970-ից մասնակցում է Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի (ԵՀԽ) տարբեր բաժանմունքների աշխատանքներին: Խորհրդի երիտասարդ. բաժանմունքի, «Հաւատք եւ կարգ» հանձնաժողովի և նրա գործադիր վարչության մշտական անդամ է: 1983-ին ԵՀԽ Վանկուվերի համաժողովում ընտրվել է խորհրդի կենտր. վարչության անդամ, 1991-ին Կանբերայի (Ավստրալիա) VII համաժողովում՝ կենտր. ու գործադիր վարչության ատենապետ, վերընտրվել է 1998-ին, Հարարեի (Զիմբաբվե) VIII համաժողովում:

Ա. Ա Ք. մեծ աշխատանք է կատարում կաթողիկոսության ներքին կյանքի ու գործունեության վերակազմակերպման, մասնավորապես՝ ազգ. եկեղեց., միջեկեղեց., մշակութ., կրոն. ծառայության ընդգրկման բնագավառներում:

Երկ. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ճշմարիտ դիմագիծը, Բեյրութ, 1970: Ներսես Շնորհալի, Աստուածաբան ու էքիւմէնիստ, Բեյրութ, 1974: Ազգ, եկեղեցի, հայրենիք, Անթիլիաս, 1999: The Witness of the Ar-

menian Church in a Diaspora Situation, N. Y., 1978; The Christian Witness at the Crossroads in the Middle East, Nicosia, 1980; Towards an Ecumenical Ethic for a Responsible Society in a Sustainable Creation, Geneva, 1994; The Challenge to be a Church in a Changing World, N. Y., 1997; Defis et Perspectives Ecumeniques, Antelias, 2000.

ԱՐԱՏԵՍԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, Եղեգիս գետի Արատես վտակի ափին, բլրի գագաթին: Ա. վ-ի Ս. Սիոն միանավ թաղածածկ եկեղեցին (X դ.) ունի երեք ավանդատուն՝ խորանի երկու կողքերին և հս. պատին կից: Նրանից հվ. Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI դ.) է, որը մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է: Նրա և Ս. Սիոն եկեղեցու միջև XIII դ. կառուցվել է քառակուսի հատակագծով, արլ. զույգ ավանդատներով գավիթ: Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. ճակատին կից 1270-ին Հայրապետ աբեղան գավիթ է կառուցել (ճարտ. Սիրանես)՝ փոխհատվող կամարների կիրառմամբ իրականացված ծածկով, որի կենտրոնում չթաքարային մշակումով երդիկով գմբեթն է (քանդվել է 1970-ական թթ.): Ա. վ-ին 1073-ին ոմն Արտավազդ նվիրել է Եղեգիսի այգին և կալվածքներ: 1220-ին իշխան Վասակ Խաղբակյանը Ա. վ-ի պատին արձանագրել է Վայոց ձորի ամրոցների ազատագրման փաստը:

XIII դ. վերջին Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Ա. վ. իր կալվածքներով հանձնել է *Նորավանքին*՝ որպես ամառանոց, իսկ 1301-ին Ա. վ-ին է նվիրել Գեղարքունիք գավառի ութ գյուղ: Ա. վ-ում 1303-ին գրիչ Խաչատուր Երզնկացին Ստեփանոս արք. Օրբելյանի պատվերով ընդօրինակել է *Գրիգոր Նյուսացու* «Մեկնութիւն ժողովողին» աշխատությունը: Վանքի տարածքում կան X–XVII դդ. խաչքարեր և տապանաքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.6, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց ձորի նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 26, Թ., 1916: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԱՐԱՏ, տես *Մասիս*:

«ԱՐԱՐԱՏ», Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտոնական ամսագիր: Լույս է տեսել 1868–1919-ին, Ս. Էջմիածնում: 1868-ից՝ իբրև «աշխատասիրութիւն միաբանից Սուրբ Էջմիածնի» և «ամսագիր կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելեաց», 1898-ից՝ «Պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի»: Հիմնվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր հայոց կյանքում Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի դերի ու նշանակության բարձրացումն ու ամրապնդումը, Հայ եկեղեցու ուղղափառության, ազգ. նկարագրի, ինքնուրույնության և անկախության պաշտպանությունը: Ամսագրի լեզուն աշխարհաբարն էր: Խմբագրել է Ս. Էջմիածնի միաբաններից կազմված կոլեգիան՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի նշանակած խմբագրի ղեկավարությամբ: Խմբագիրներ են եղել Աբել արք. *Մխիթարյանը*, Խորեն վրդ. *Ստեփանեն*, Կարապետ վրդ. *Տեր-Մկրտչյանը*, Գալուստ *Տեր-Մկրտչյանը*, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը (*Գարեգին Ա Հովսեփյան*), Հուսիկ արք. Մովսիսյանը, Աբել աբեղա Աբրահամյանը, Ներսես վրդ. Միքայելյանը և ուր.:

«Ա.» Կովկասում հրատարակվող կրոնագիտ., եկեղեցագիտ., հայագիտ., բանասիր. առաջին լուրջ ամսագիրն էր և մեծապես նպաստել է գիտության այդ ճյուղերի զարգացմանը, մեծ դեր խաղացել հայ ժողովրդի եկեղեց., հաս. կյանքում:

«Ա.»-ի շուրջ համախմբվել են ժամանակի գրեթե բոլոր հայ անվանի գիտնականները, աստվածաբան հոգևորականները, գրողները, աշխատակցել են Մ. արք. *Օրմանյանը*, Գ. արք. *Այվազովսկին*, Ե. վրդ. *Տեր-Մինասյանը*, Վ. եպս. Մանկունին, Ս. վրդ. Ամատունին, Վ. վրդ. Բաստամյանցը, *Կոմիտասը*, Ղ. Աղայանը, Հ. Աճառյանը, Ն. *Ադոնցը*, Ստ. Մալխասյանցը, Լեոն, Ն. Մառը, Հ. *Մանանդյանը*, Հայկունին, Ստ. Մելիքյանը, Ե. Լալայանը, Գ. Ղափանցյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը և ուր.:

«Ա.»-ում հրապարակվել են կաթողիկոս. կոնդակներ և կարգադրություններ, քաղվածքներ *Սինոդի* գրագրություններից, տեղեկություններ թեմերից, ծխական և թեմական դպրոցներից, քույր եկեղեցիներից, հայ կաթոլիկ և ավետարան. համայնքների կյանքից: Նյութեր և ուսումնասիրություններ են տպագրվել հայ ժողովրդի պատմության, հայ հին և նոր գրականության, գաղթավայրերի, հայ բանահյուսության, ազգագրության, հարևան ժողովուրդների հետ հայերի առնչությունների մասին: Զգալի տեղ է հատկացվել հայոց վանքերին, եկեղեցիներին, հայ աղանդներին, վարքագրությանը, գիտության տարբեր ճյուղերին և արվեստին: «Ա.» կարևոր դեր է կատարել Հայ եկեղեցու դավանանքի, կրոնի, բարոյագիտության, ծիսագիտության, եկեղեց. իրավունքի և հարակից այլ խնդիրների ուսումնասիրման ասպարեզում, մշտապես եղել հայ դավան. մտքի հանդես, Հայ եկեղեցու ուղղափառության պաշտպանության ամբիոն, հայ դավանաբան. գրականությանը նվիրված բնագրերի հրատարակման ու հետազոտման կենտրոն: Ամսագիրն իր առջև խնդիր չի դրել «հավատո վեճեր նորոգել» («Յառաջաբան»), այլ ձգտել է պահպանել Հայ եկեղեցու կարգն ու կանոնը, պարզաբանել եկեղեցու պատմությանն առնչվող հարցերը, ներկայացնել Հայ եկեղեցու դավան. դիրքը, առաքելականությունը, առաքելական հաջորդականությունը, ազգ. նկարագիրը նոր հրապարակումների լույսի ներքո և աղբյուրագիտ. հիմնավորումներով:

«Ա.» անցել է ստեղծագործ. երկու շրջան՝ 1868–1895 և 1895–1919: Առաջին շրջանում ուաստվածաբան., դավանաբան. հոդվածներն ունեցել են մատենագր., ջատագովական նկարագիր: Հանդես են եկել Ա. արք. Մխիթարյանը, Ա. Հ. վրդ. Մովսիսյանը, Մ. արք. Օրմանյանը, Ս. Տեր-Միքելյանը, Գ. եպս. Այվազովսկին և ուր.: 1895-ից «Ա.»-ում գերակշռել են հայ դավանաբան. մտքի ուսումնասիրմանը նվիրված գիտ. հոդվածները՝ շնորհիվ Մայր աթոռում գիտ. հոդվածները՝ շնորհիվ Մայր աթոռում սերընդ-պաշտոնավարող աստվածաբանների նոր սերնդի և Մ. արք. Օրմանյանի շուրջը բոլորած, Եվրոպայում կրթություն ստացած երիտասարդ հոգևորականների (Կ. վրդ. Տեր-Մկրտչյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ե. վրդ. Տեր-Մինասյան, Գ. վրդ. Հովսեփյան և ուր.): 1888-ին «Ա.»-ում բացվել է «Ս. Էջմիածնի գրադարան» բաժինը, որտեղ հրատարակվել են Հայ եկեղեցու պատմության և դավանության դեռևս «մութ և անծանոթ» մնացած հարցերի վրա լույս սփռող ձեռագիր բնագրեր: 1894-ի դեկտ. – 1899-ին, երբ Կ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը կրոն. բաժնի խմբագիրն էր, «Ա.» բեղուն շրջան է ապրել աստվածաբան., դավանաբան. հարցերի ուսումնասիրման և հրապարակման առումով: 1895-ից ստեղծվել է նոր բաժին՝ «Հավելված»: Նրա էջերում հրատարակվել են «Գիրք թղթոց» դավան. ժողովածուի և մի շարք այլ եզակի բնագրեր և ուսումնասիրություններ: «Ա.»-ի շուրջ համախմբված միաբանները և մտավորականները 1913-ին հրատարակել են «Շողակաթ» հայագիտ. ժողովածուի առաջին գիրքը՝ նվիրված հայ գրի ստեղծման 1500 և տպագրության 400-ամյա հոբելյաններին:

«Ա.» զբաղվել է նաև ընդհանուր աստվածաբան. հարցերով: 1910-ի համարներում տպագրվել է ռուս նշանավոր աստվածաբան, պրոֆ. Ն. Սադարդայի «Հույն-արևելքի հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը յուր ծաղկման շրջանում (IV–V դդ.)» աշխատությունը, 1917-ի համարներում՝ ռուս գիտնական Ֆ. Մ. Ռոսեյկինի «Կ. Պոլսի Փոտիոս պատրիարքի առաջին պատրիարքությունը» աշխատությունը են:

Ամսագիրը մեծ ավանդ ունի նաև հայագիտության զարգացման ասպարեզում: 1870-ի վերջից ընդարձակվել է «Ա.»-ի հայագիտ. բաժինը: Հայագիտ. ուսումնասիրություններով հանդես են եկել Հ. Մանանդյանը, Ե. վրդ. Տեր-Մինասյանը, Ն. Ադոնցը, Ն. Մառը, Հ. Աճառյանը, Ե. Շահազիզը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Օրբելին, թղթակցել են մտավորականներ Տ. եպս. Պալյանը, Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը, Կ. Բասմաջյանը և ուր.: Ամսագիրն իր տարածմամբ ու հեղինակների լայն ընդգրկմամբ ստացել է համահայկ. բնույթ: Բացվել են հայագիտության ենթաբաժիններ՝ հայ երաժշտության, խաղագրության, շարականների (աշխատակցել են Կոմիտասը, Ս. Ամատունին, Սպ. Մելիքյանը), հայ իրավաբան. մտքի (Ս. Տիգրանյանը, Ա. վրդ. Ղլտճյանը), գրախոսության են: «Ա.»-ում հրատարակված հայագիտ., պատմաբանասիր. բնույթի մեծարժեք, հարուստ նյութեր բովանդակող ուսումնասիրություններն ընդգրկել են հայագիտության գրեթե բոլոր, հատկապես՝ ձեռագրագիտության, հնագրության, մանրանկարչության ճյուղերը: Մի շարք հայ և օտարերկրյա մատենագիրների աշխատություններ հրապարակվել են գիտ. համեմատական բնագրով: Հայ անվանի շատ գիտնականների լավագույն աշխատություններն առաջին անգամ լույս են տեսել «Ա.»-ի էջերում: Նրա վերջին երկու հա-

մարնները (1918–19) ամբողջովին նվիրվել են հայագիտ. նյութերին: «Ա.»-ի լավագույն նյութերն ընդգրկող մատենագիտ. ցանկերը լույս են տեսել տարբեր պարբ-ներում, ձեռք բերել սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

Գրկ. «Արարատ» ամսագրի 100-ամյակին նվիրված նյութեր, «Էջմիածին», 1968, № 11–12: Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի, Էջմիածին, 1970:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Առաջնորդանիստը՝ Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցի: Կազմավորվել է քրիստոնեությունը Հայաստանում պետ. կրոն հռչակելու առաջին տարիներին, երբ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը ձևավորում էր Հայ եկեղեցու նվիրապետական կառույցը: Ինքն էլ եղել է առաջին թեմակալ առաջնորդը: Ագաթանգեղոսի Պատմության հուն. և արաբ. խմբագրությունների համաձայն՝ «Սուրբը ինքը մշտական եպիսկոպոսարաններ կառուցեց Այրարատում՝ Վաղարշապատում, Արտաշատում և Դվինում, և հիշյալ քաղաքները իր աթոռին ենթարկեց»: Թեմում ընդգրկված էին Արարատյան դաշտի Մասյացոտն, Մազազ, Ոստան գավառները, նաև՝ Կոտայք, Նիգ, Ծաղկոտն, Արագածոտն գավառների ու Շարուրի դաշտի տարածքները, որոնք կառավարում էին անմիջականորեն Հայոց կաթողիկոսին ենթակա Վաղարշապատ, Արտաշատ և Դվին քաղաքների եպիսկոպոսները: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը միաժամանակ Այրարատյան թեմի առաջնորդն է (ինչի համար էլ թեմը կոչվում է Ա.Հ.Թ.): 449-ի Արտաշատի ժողովի ժամանակ կաթողիկոս. տեղապահ Հովսեփ եպիսկոպոսը (*Հովսեփ Ա Հողոցմեցի*) միաժամանակ հիշատակվում է որպես «եպիսկոպոս Այրարատոյ»: Պահպանվել են թեմի շուրջ երկու տասնյակ նշանավոր վանքերի անուններ՝ իրենց առաջնորդների անուններով հանդերձ. «Աբրահամ՝ սրբո Կաթուղիկե վանից երեց (Ս. Էջմիածնի), Սամուել սրբո Հռիփսիմեի, Բաբյուլաս սրբո Հովհաննու վանաց, Խոսրով Օշականու, Հավիտյան Եղիվարդա, Դավիթ Երևանա, Իսմայել Գառնո, Հունանես Ավանի, Իսրայել Պողավանից, Ջոջիկ Արամունից, Հովհանիկ Արտավազդա Ապարանից, Աբաս, Որդյակ և Աբրահամ Փարպիո, Միքայել Աղցից, Գրիգորիս Արճո, Կոզմաս Ուրդա, Մահեն Մյուս Արճո, Հովհանիս Արծափաց, Սիմոն Դարունից, Սամոտ Բագարանի»: 607-ի այս ցուցակը հիշյալ վանքերից շատերի առաջին հիշատակությունն է պատմ. աղբյուրներում:

Բագրատունյաց թագավորության շրջանում (IX–XI դդ.) Ա. Հ. Թ-ի մասին հավաստի տվյալներ չկան, իսկ հայկ. պետականության անկումից (1045) հետո և կաթողիկոս. աթոռի երկարատև դեգերումների շրջանում (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*) Հայոց կաթողիկոսներն այլևս չեն կարողացել անձամբ կամ իրենց նշանակած փոխանորդների միջոցով մասնակցել երբեմնի ընդարձակ այդ թեմի կառավարման գործերին:

Ձեռագրերի հիշատակարանների համաձայն, 1390-ին Արարատյան թեմը միացվել է Բջնո թեմին, և այս երկուսը կառավարել է մեկ եպիսկոպոս: Կես դար անց Արարատյան թեմը մեկ անգամ էլ է հիշատակվում՝ կապված կաթողիկոս. աթոռն Էջմիածնում վերահաստատելու (տես *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողով 1441*) իրադարձությունների հետ, և, ինչպես պարզվում է, նրա երեք վարդապետները՝ Կիրակոս Ռշտունեցին, Սարգիս Ջագավանեցին և Տիրացու Վանանդեցին, գործուն մասնակցություն են ունեցել 1441-ի ազգ. եկեղեց. ժողովին: Բացի Վաղարշապատի առաջնորդարանից ու Մայրավանքից թեմի կյանքում շոշափելի դեր են խաղացել Հավուց թառի, Հովհաննավանքի, Բջնիի, Խոր վիրապի, Կողբի, Բագարանի վանքերն իրենց միաբանություններով: Դարավերջից Արարատյան թեմ անվանումն անհետանում է պատմ. վավերագրերից, և ժամանակ անց նույն տարածքում հիշատակվում է Երևանի թեմը: Դա հետևանք էր XIV դ. վերջից երկրամասում կազմավորված մահմեդ. կիսանկախ իշխանությունների, որոնց մայրաքաղաքն է դառնում օրեցօր բարգավաճող Երևանը:

Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու և Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցու (1763–80) վկայությունների, XV–XVIII դդ. Երևանը ձևավորվել է որպես նվիրական թեմ, իսկ նրա մեջ ընդգրկված բնակավայրերը սեփականության իրավունքով բաժանվել են մեծ ու փոքր վանքերի միջև: Ըստ այդմ, Երևանի առաջնորդը միաժամանակ Հավուց թառի վանահայրն էր, որը նշանակվում էր քաղաքացիների ցանկությամբ և կաթողիկոսի հաստատմամբ: XV դարից Հավուց թառի վանահայրեր են հիշվում Զաքարիա (1441), Հովհաննես (1465), Զաքարիա Բ (1487), Համազասպ և Զաքարիա Պահլավունիներ (1526–77), Սահակ (1602), Համազասպ (1618), Մկրտիչ (1630-ական թթ.), Սիմեոն Ջուղայեցի (1640–50-ական թթ.), Հովհաննես (1650–60-ական թթ.) և այլ եպիսկոպոսներ:

Հավուց թառն ամայացել է XVIII դ. 50-ական թթ., որից հետո Երևանը դարձել է Ս. Էջմիածնի տերունական թեմերից մեկը: Երևանում Հայոց կաթողիկոսներն ունեին իրենց մշտական իջևանը՝ Զորագյուղի ամապատը: Այստեղ կառուցվել են կաթողիկոսարան, կաթողիկոս. փոքր եկեղեցի՝ Ս. Գևորգ անունով, Ս. Հակոբ Հայրապետ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները: Էջմիածնից ուղարկված վարդապետները, հաստատվելով այստեղ, կառավարել են Մայր աթոռի երևանյան կալվածները՝ այգիներ, ջրաղացներ, կրպակներ են:

1610-ական թթ. Մովսես Սյունեցու նախաձեռնությամբ քաղաքի հս. մասում գտնվող Ս. Անանիա առաքյալի անշուք մատուռի կողքին կառուցվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, դպրանոց և վանական այլ շինություններ, որոնք կարևոր դեր են խաղացել քաղաքի կյանքում: Այդ կառույցները փայտից էին և կործանվել են 1634–35-ին՝ թուրք-պարսկ. կռիվների շրջանում: *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսը վերականգնել է վանական այդ համալիրը, բայց 1679-ի երկրաշարժի հետևանքով հիմնահատակ կործանվել են ոչ միայն Երևանի, այլև Արարատյան աշխարհի գրեթե բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը՝ վերաշինվելով միայն XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին: Ս. Անանիա առաքյալի վանքը գործել է մինչև 1835-ը, ապա վերածվել է ծխական եկեղեցու (այժմ՝ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի):

Ըստ Ոսկան Երևանցու ցուցակի, 1670-ին Երևանի թեմում ընդգրկված էին խանության տարածքում գործող վանական հին թեմերը կամ եպիսկոպոսարանները և մի քանի շրջանների փոխանորդություններ՝ Առինջի, Եղվարդի, Հով-Մուղնու, Սաղմոսավանքի, Կոշավանքի, Հովհաննավանքի, Գեղարդի, Մաղարդավանքի, Զա-Վարդիհայրի, Կարբիի, Աղջոց վանքի ու Զագավանքի (Գետարգելի) վանական թեմերը և Խոր վիրապի, Ուշիի պատվակալ արքեպիսկոպոսարանները, ընդհանուր թվով՝ ավելի քան մեկ ու կես տասնյակ: Այս թեմին էր ենթարկվում նաև Տփղիսի հայ համայնքը: XVIII դ. կեսին, երբ վերջնականապես կարգավորվել են Հայ եկեղեցու թեմերի սահմանները, Երևանը հիշատակվում է կիսով նվիրական և կիսով տերունի թեմ, որի մեջ համախմբված էին Երևան քաղաքը և շրջակա բոլոր գյուղերը, Արաքսի աջ ափին գտնվող Բլուր ավանն ու շրջակա տարածքները: Այս իրավիճակը հարատևել է մինչև 1836-ին «*Պոլոժենիե*»-ի ընդունումը: XIX դ. կեսին ռուս. կայսրության սահմաններում ձևավորվել են Հայ եկեղեցու 6 ընդարձակ թեմեր կամ վիճակներ, որոնցից երրորդը Երևանի թեմն էր, որի իրական առաջնորդն էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Թեմն ունեցել է 4 փոխանորդություն՝ Երևանի, Նախիջևանի, Շիրակի ու Տաթևի: Կարսը Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց (1878) հետո՝ 1880-ական թթ., թեմի կազմում ավելացել է նաև հինգերորդ՝ Կարսի փոխանորդությունը, որն ընդգրկում էր ողջ Կարսի մարզը: 1900-ին Երևանի թեմում կար 643 եկեղեցի, 47 վանք, 788 քահանա, 585004 ծխական համայնքի անդամներ՝ որոնցից 66500-ը՝ քաղաքաբնակ, իսկ 518504-ը՝ գյուղաբնակ: Գործում էր 1837-ի սեպտ. 2-ին բացված մեկ թեմական դպրոց՝ 460 աշակերտով և 20 ուսուցչով:

Նախախորհրդ. շրջանում Երևանի թեմի առաջնորդարանը մշտապես գործել է Զորագյուղի ամապատի նախկին կաթողիկոսարանում: Ս. Գևորգ եկեղեցին վերակառուցվել է և օգտագործվել որպես թեմական խորհրդարան և գրասուն: Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնն են վարել նշանավոր հոգևորականներ Զաքարիա վրդ. Գյուլասպյանը, Հովհաննես վրդ. *Շահխաթունյանցը*, Ստեփանոս արք. Արղությանը, Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը, Սուքիաս արք. *Պարզյանը*, Կարապետ եպս. *Տեր-Մկրտչյանը*, Խորեն վրդ. Մուրադբեկյանը (1932–38-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Խորեն Ա Մուրադբեկյան*) և ուր.: Խորհրդ. իշխանության տարիներին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության նվիրապետ. կարգը ենթարկվել է արմատ. փոփոխությունների. Երևանի թեմը՝ իբրև հայրապետական, շարունակել է իր գոյությունը, այն տարբերությամբ, որ տրոհված էր երկու փոխանորդությունների՝ Հին Նախիջևանի ու Դարալագյազի և Նոր Բայազետի: Թեմի կազմում էին նաև Սևանի մենաստանը, Մուղնու Ս. Գևորգ և Գնդեվազի վանքերը: 1930-ական թթ. սկզբին փոխանորդությունները վերացել են, և մի կարճ ժամանակ թեմը տրոհվել է 15 գործակալությունների՝ Բաշ Գառնիի, Գառնիի, Վեդի-Բասարի, Հին Նախիջևանի և Գողթնի, Մեղրու, Կոտայ-

քի, Ծաղկաձորի, Գեղարքունյաց, Դարալագյաղի, Վաղարշապատի, Աշտարակի, Ապարանի, Բաշ Ապարանի, Սարդարապատի, Հրազդանակողմյան, որոնք նույնպես շուտով վերացել են, և Երևանի թեմը դարձել է ձևական կամ անվանական:

Ստալինյան հալածանքների տարիներին փակվել են թեմի տարածքում գործող գրեթե բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը, բանտարկվել, աքսորվել կամ գնդակահարվել է հոգևորականների զգալի մասը, Երևանում քանդվել են Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին (այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում), Գեթսեմանի մատուռը (Օպերայի և բալետի ազգային թատրոնի տեղում), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (Ե. Չարենցի անվ. դպրոցի տեղում), Ս. Հակոբ եկեղեցին, Կոզեռնի մատուռը և միջնադարյան համանուն գերեզմանոցը (ԱԺ շենքի տեղում) են:

Երևանի թեմը, արդեն հին անունով (Արարատյան Հայրապետական), ոմնչան արտոնություններ է ստացել 1960-ական թթ., Վազգեն Ա-ի կաթողիկոսության շրջանում: 1989-ին նրանից առանձնացվել է *Սյունյաց թեմն* իր այժմյան տարածքով, իսկ 1991-ին՝ *Գուգարքի թեմը*: 1996-ի մայիսի 30-ին, Գարեգին Ա-ի հայրապետ. տնօրինությամբ թեմից անջատվել և առանձին միավոր են կազմել Արմավիրի, Արագածոտնի, Գեղարքունիքի և Կոտայքի թեմերը:

Ա. հ. թ. ներկայումս իր մեջ ներառում է Երևան քաղաքը, Արարատի մարզը և Սևանի վանքը: Թեմն ունի 17 գործող եկեղեցի և վանք, 8 մատուռ:

Ա. հ. թ-ի տարածքում են գտնվում Դվինի կաթողիկոսարանի համալիրը, Խոր վիրապ (ենթարկվում է Մայր աթոռին), Ս. Հովհաննես Կարապետ, Հավուց թառ, Աղջոց վանքերը, Երևանում՝ Ավանի Ս. Հովհաննես (VI դ.), Քանաքեռի Ս. Աստվածածին (XVII դ.), Նորագավիթի Ս. Ծիրանավոր (XVIII դ.), Ս. Սարգիս (XIX դ., վերակառուցված՝ XX դ.) եկեղեցիները, Արարատի մարզում՝ Մրգավանի Ս. Հակոբ, Արգավանդի Ս. Սարգիս, Վերին Արտաշատի Ս. Աստվածածին, Արարատի Ս. Հակոբ, Դալարի Ս. Աստվածածին, Գեղարքունիքի մարզում՝ Սևանավանքի Ս. Առաքելոց և Ս. Կարապետ եկեղեցիները:

Ա. հ. թ-ի գործող եկեղեցիներն են՝ Երևանում՝ Ս. Սարգիս, Ս. Զորավոր, Ս. Կաթողիկե, Կոնդի Ս. Հովհաննես, Նորագավիթի Ս. Գևորգ, Նորք-Մարաշի Ս. Աստվածածին, Քանաքեռի Ս. Հակոբ, Մալաթիայի Ս. Աստվածածին, Եռաբլրի Ս. Վարդանաց, Շենգավիթի Ս. Խաչ մատուռը:

Երևանում գործում են 3 Հայորդաց տներ (Արաբկիր, Մալաթիա, Նորք թաղամասերում), Հայ եկեղեցու երիտասարդաց միությունը (ՀԵԵՄ), Քրիստոնեական դաստիարակության դպրոցների կենտրոնը (ՔԴԴԿ), Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնի մասնաճյուղը, «Շողակաթ» հեռուստակենտրոնը, Ծնողազուրկ երեխաների օգնության գրասենյակը, Քանաքեռի մանրանկարչության կենտրոն դպրոցը, բարեգործական ճաշարաններ: 2000-ից լույս է տեսնում «Շողակն Արարատյան» երկշաբաթաթերթը:

Ա. հ. թ-ի առաջնորդական փոխանորդն է Նավասարդ եպս. Կճոյանը (1999-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.7, 1-ին պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.2:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, աշխատասիր. Ե. Տեր-Մինասյան, Ե., 1994: Գիրք թղթոց, 2 հրտ., Երուսաղեմ, 1994: Թովմա Մեծոփեցի, Ցիշատակարան, Թ., 1892: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Սիմեոն Երեվանցի, Հիշատակարան, տես Դիվան հայոց պատմության, հ. 3, Թ., 1894, հ. 8, Թ., 1908: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, Էջմիածին, 1842: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Հովսեփյան Գ., Հավուց թառի Ամենափրկիչը, Երուսաղեմ, 1927: Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), Ե., 1994:

Պետ Հակոբյան

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Դավանանք Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու* հոդվածում:

ԱՐԳԵԼԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Առբերանի գավառում, Ծաղկանց լեռների հարավային լանջին, բարձր քարաժայռի վրա: Հիշատակվում է XIII դարից, Տեր Հուսկանորդի Ստեփանոսի անվան հետ կապված: 1251-ին, վերջինիս մահից հետո նրա գերեզմանի վրա, Ա. Ս. Ա. վ-ից ոչ հեռու, հիմնվել է *Բերկրիի Ս. Ստեփանոս վանքը*, և երկու վանքերը մեկ միաբանություն են կազմել: Ա. Ս. Ա. վ. XV դ. դարձել է առաջնորդանիստ, այստեղ գործել է գրչության կենտրոն: 1462-ին վանք է այցելել Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսը: XVI դ. վանքում գործել են գրիչ և տաղասաց Եղիա Բերկրեցին ու Անդրեաս Արգելանցին: XIX դ. վանքն ունեցել է ընդարձակ հողամասեր և արոտավայրեր: Վանքի այսօր կանգուն եկեղեցին մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որի արտաքին ճակատների երեսապատման սրբատաշ քարերը շրջակայքի բնակիչները պոկել են:

Գրկ. Ճերենց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1983-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Բուենոս Այրեսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: 1938–82-ին արգենտինահայ համայնքը Ուրուգվայի, Բրազիլիայի և Չիլիի հայ համայնքների հետ միասին ընդգրկված էր Հարավային Ամերիկայի հայրապետական պատվիրակության կազմում (կենտրոնը՝ Բուենոս Այրես): Առաջին հայրապետական պատվիրակն էր Գարեգին արք. Խաչատուրյանը (1938–51, 1951–61-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք): Այնուհետև, որպես հայրապետական պատվիրակ, պաշտոնավարել են Սիոն արք. Մանուկյանը (1952–57), Բաբկեն արք. Ապատյանը (1959–1978), Արգենտինայի Կորդովա ք-ի հոգևոր հովիվ Տաթև ծ. վրդ. Ղարիբյանը (1978–83): 1983-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Հարավային Ամերիկայի հայրապետական պատվիրակությունը բաժանվել է երեք առանձին (Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Բրազիլիայի) թեմերի: Ա. թ-ի առաջին առաջնորդ է նշանակվել Գրիգորիս եպս. Բունիաթյանը (1983–90):

Արգենտինահայ համայնքի ներկայացուցչական համադրիչ մարմինը Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգաբարձությունն է՝ Հայ կեդրոն անունով, որը եկեղեցու վարչ. խորհուրդն է. մասնաճյուղեր ունի Կորդովայում և Ռոսարիոյում: Խորհրդի գլխավորությամբ գործում են կրթ., բարեգործ. և մշակութ. կազմակերպություններ: Բուենոս Այրեսում, որտեղ ներկայումս (2001) բնակվում է շուրջ 80 հզ. հայ, գործում են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Վարագա Ս. Խաչ, Ս. Պողոս-Պետրոս, Ս. Գևորգ, Ս. Հակոբ, Ս. Երրորդություն հայկ. եկեղեցիները: Հայկ. վարժարաններից Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կրթ. հաստատություն-վարժարանը (հիմն. 1932-ին, 1960-ից՝ ամենօրյա, 1965-ից՝ միջնակարգ) ենթարկվում է եկեղեցու թեմական խորհրդին: Արծրունի ազգ. վարժարանը (հիմն. 1928-ին, 1966-ից՝ ամենօրյա), Պահլեճյան ամենօրյա ազգ. վարժարանը (հիմն. 1962-ին), Վիսենտե Լոպեսի ազգ. ամենօրյա վարժարանը (հիմն. 1966-ին), Խրիմյան կրթ. հաստատությունը և ՀԲԸՄ վարժարանները պատկանում են Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգաբարձությանը:

Կորդովայում, որտեղ ներկայումս (2001) բնակվում է մոտ 4 հզ. հայ, 1925-ից գործել է Հայ եկեղեցու հոգաբարձության տեղի մասնաճյուղը՝ Կորդովահայ գաղութային միություն անունով: Կորդովայում է հիմնվել Արգենտինայի անդրանիկ՝ Ս. Գևորգ հայկ. եկեղեցին (1926): Եկեղեցուն կից գործում են կիրակնօրյա դպրոց, Սահակ-Մեսրոպ հայկ. ամենօրյա վարժարանը:

1932–70-ին Բուենոս Այրեսում հրատարակվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգաբարձության «Հայ կեդրոն» պաշտոնաթերթը: 1991–92-ին «Հայ կեդրոն»-ի՝ Հայաստանին նվիրված երեք անթվակիր համարները լույս են տեսել իսպաներեն: 1997-ից վերահրատարակվում է հիմնականում իսպաներեն:

Ա. թ-ի առաջնորդն է Գիսակ արք. Մուրադյանը (1990-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.7, 2-րդ պատկերը:

ԱՐԳԻՆԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության նստավայրը 944–992-ին: Հայաստանի մայրաքաղաքը X դ. Շիրակավանում հաստատվելուց հետո *Անանիա Ա Մոկացին* կաթողիկոսարանը Աղթամարից տեղափոխել է VI–VII դարերից անառիկ ամրոցով հայտնի, Շիրակավանին մոտ գտնվող Արգինա գյուղաքաղաքը: Նրա հաջորդի՝ *Խաչիկ Ա Արշարունու* պատվերով, ըստ X–XI դդ. պատմիչ Ասողիկի, ճարտ. *Տրդատը* սրբատաշ քարով կառուցել է Ա. կ-ի Կաթողիկեն, երեք համանման եկեղեցիներ, վերակառուցել կաթողիկոսարանի շենքերը: Կաթողիկեն գմբեթավոր դահլիճ է՝ երկու զույգ որմնամույթերով, արտաքին ճակատներում առանց կամարաշարի: Այստեղ Տրդատն առաջին անգամ կիրառել է եկեղեցու ներսակողմին դեպի վեր դինամիկ շարժում հաղորդող որմնամույթերի ջլատումները՝ հնարք, որը հետագայում ավելի կատարելագործված իրականացրել է *Անիի Մայր տաճարում*: Խաչիկ Ա Արշարունին Կաթողիկեն զարդարել է ոսկե-

Թելով գործված վարագույրներով, ոսկե ու արծաթե անոթներով ու ջահերով, Ա. կ-ին կից բացել բարձրագույն դպրոց ու մատենադարան, բազմաթիվ ձեռագրեր հավաքել այդտեղ և ընդօրինակել տվել նորերը: Հայաստանի անկախության կորստից (1045) հետո Արգինայի Կաթողիկեն վերածվել է բերդ-եկեղեցու, նրա ծածկի վրա բարձրացվել են պատեր, և այդ լրացուցիչ ծանրությունը հետագայում նույնպես դարձել է եկեղեցու ավերման պատճառ: XX դ. սկզբին դեռ պահպանվել էին Կաթողիկեի հս. պատը և արմ. պատի մի մասը, արմ. մուտքը՝ 1012-ի արձանագրությամբ (այժմ Կաթողիկեի, ինչպես և կաթողիկոսարանի շենքերի ու Արգինայի մյուս երեք եկեղեցիների հետքերն անհետացել են): Խաչիկ Ա Արշարունին ամփոփվել է Արգինայի Կաթողիկեի հս. կողմում շինված դամբարանում: Ա. կ-ին կից X դ. գործել է մեծ համբավ վայելող վարդապետարան: Այնտեղ աստվածաբանության հետ ուսանել են իմաստասիրություն, հռետորություն, մեկնողական արվեստ: Դասավանդել են Հնձուց վանքի նախկին առաջնորդ Հովսեփ վարդապետը, Թեղենյաց մենաստանից՝

Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցին (X դ., ճարտ.՝ Տրդատ) հվ-ից

Կիրակոսը, Աղվանքից՝ Սարգիսը են: Արգինայի բարձրագույն դպրոցում սովորել են նաև աշխարհականները: Կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցին* կաթողիկոսարանի հետ միասին Արգինայից Անի է տեղափոխել նաև մատենադարանը և վարդապետարանը (տես *Անիի կաթողիկոսարան*):

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Հասրաթյան Մ., Արգինայի Կաթողիկեն, ՀԱ, 1977:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԴՎԻԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆՔ, Սրբանես վանք, ՀՀ Լոռու մարզի Արդվի գյուղի հյուսիս-արևմտյան եզրին: Բաղկացած է միմյանց կից երկու թաղածածկ եկեղեցիներից,

Արդվիի Ս. Հովհաննես վանքը արմ-ից

զանգակատնից, վանական շինություններից: Հս. եկեղեցու բեմի առջև *Հովհաննես Գ Օձնեցու* խոշոր տապանաքարն է: XIII դ. եկեղեցու արմ. ճակատին կամարակապ մեծ բացվածքով սրահ են կցել: XVII դ., եկեղեցիներից հվ. կառուցել են առանձին կանգնած, խորանարդաձև ստորին ծավալով և վեցասյուն ռոտոնդայով զանգակատուն: Վանքի պարսպապատ տարածքում գտնվում են խցերի և տնտ. շենքերի ավերակները, համալիրից արմ. միջնադարյան գերեզմանոցն է՝ գեղաքանդակ խաչքարերով: Վանքը XIX դ. նորոգել է Ստեփանոս Տարինյանը, 1902-ին՝ Մելիքսեթ Քալանթարյանը:

Գրկ. Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Ղախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986:

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԵՆԻԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Վ.այոց ձորի մարզի Արենի գյուղի մոտ, Արփա գետի ձախ ափին, բարձունքի վրա: Ըստ արմ. մուտքի արձանագրության, կառուցել է Սյունյաց արքեպիսկոպոս Հովհաննես Օրբելյանը 1321-ին, ճարտարապետն է *Մոմիկը*: Վերասլաց, ներդաշնակ համաչափություններով եկեղեցին մեկ զույգ արմ. մույթերով, խորանի երկու կողմերում ավանդատներով կենտրոնագմբեթ հորինվածք ունի: Ինքնատիպ են խորանի զույգ խաչաձև լուսամուտները: Արմ. մուտքի բարավորի զարդաքանդակի կենտրոնում, գահավորակի վրա Աստվածածինն է՝ մանուկ Հիսուսը գրկին: Եկեղեցու ներսում, գմբեթակիր քառակուսու առագաստներին քանդակված են չորս ավետարանիչների խորհրդանշանները՝ հրեշտակ, թևավոր ցուլ, արծիվ և թևավոր առյուծ: Ա. Ս. Ա. ե-ու պատկերաքանդակներն ակնհայտ ոճական աղերսներ ունեն հայկ. մանրանկարչության ընդհանրացած ձևերի հետ:

1840-ի երկրաշարժից քանդվել է եկեղեցու գմբեթը: 1967–72-ին նորոգվել են Ա. Ս. Ա. ե-ու պատերը և ծածկը: 1998-ին պոլսահայ Արտաշես Տյուզմեճյանի բարերարությամբ և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի հովանավորությամբ վերակառուցվել է եկեղեցու գմբեթն իր նախնական տեսքով՝ բազմանիստ, կիսասյունիկներով զարդարված, հովանոցաձև վեղարով: Եկեղեցու մոտ գտնվում են իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի ապարանքի ավերակները, շուրջը՝ XIV–XVII դդ. խաչքարեր և տապանաքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Թամանյան Ցու., Ագատյան Շ., Մոմիկը որպես ճարտարապետ, «Էջմիածին», № 3, 1969: Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԵՎԱԳԱԼԻ ԵՐԳԵՐ, արևածագին նվիրված երգեր: Ա. ե-ի հիմն. բովանդակային առանցքն է լույսի, խորհրդաբանորեն՝ աստվածային էության փառաբանումը: Նախաքրիստ. շրջանում կապված են եղել արևի պաշտամունքի հետ և, ամենայն հավանականությամբ, առնչվել մեհենական երգային ավանդույթին:

Հայ եկեղեցու ինը *ժամերգություններից* մեկը նվիրված է արևագալին: Ըստ Մ. արք. Օրմանյանի, VII դ., Հայոց կաթողիկոս *Եզր Ա Փառաժնակերտցու* կարգադրությամբ, Առավոտյան ժամերգության վերջին հատվածը զատելով, կազմվել է հատուկ Արևագալի ժամերգություն:

Արևագալի ժամերգությունը մեկնաբանել են *Ստեփանոս Սյունեցին* (VIII դ.) և *Խոսրով Անձևացին* (X դ.): Մինչև XII դ. Արևագալի ժամերգությունը ներառել է ժամին պատշաճ *անդաստանները*: XII դ. *Ներսես Շնորհալին*, անդրադառնալով այս ժամերգությանը, արևագալի համար ստեղծել է չորս նոր երգ՝ «Յարեւելից մինչ ի մուտըս», «Ծագեալ Աստուծոյ», «Ծնեալ Յորդին» և «Ծանապարհ եւ «Լոյս, արարիչ լուսոյ» և «Ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն», սրանց կից՝ չորս հորդորակ:

Կա տեսակետ, որի համաձայն, այս ստեղծագործությունները միջնադարյան հոգևոր երգարվեստի մեջ *երգ* ժանրի ձևավորման առաջին դրսևորումներից են և կաղապարվել են հոգևոր երգաժանրերի, ինչպես նաև հեթանոս. պաշտամունք. արվեստի հիման վրա: Մասնավորաբար ակնարկվում է միջնադարում տարածված հայկ. *արևորդիներ* աղանդի պաշտամունք., ծիս. երգարվեստի հետ ունեցած կապը:

Գիշերային և Արևագալի ժամերգությունները փոխարինել են միմյանց, մեկի համար սահմանված օրերին մյուսը զանց է առնվել: Այժմ արևագալը ժամերգվում է միայն *Մեծ պահքի* շրջանում:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968: Թահմիզյան Ն., Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Պողարյան Ն., Ծիսագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Մհեր Նավոյան

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ, Հայոց Հյուսիսային Կողմանց վարդապետներ, XII–XV դդ. գիտամանկավարժական գործունեությամբ հռչակված վարդապետների, րաբունապետների, վանահայրերի, դավանաբան տեսաբանների, Հայ առաքելական եկեղեցու ավանդության և ինքնուրույնության պաշտպան հոգևորականների ընդհանուր անվանումը: Հիմնականում գործել են Հայաստանի հս-արլ. շրջանների վանքերում, գիտամշակութ. կենտրոններում, վարդապետարաններում (Հաղպատ, Սանահին, Հաղարծին, Քոբայրավանք, Խորակերտ, Խորանաշատ, Գոշավանք, Կեչառիս են): Ա. վ-ի անունները պահպանվել են *Ներսես Շնորհալու*՝ Ա. վ-ին հղած թղթում և *Կիրակոս Գանձակեցու* Պատմության մեջ: Վերջինս նրանց անվանել է «երևելի վարդապետներ»: Ա. վ-ից առավել հայտնի են *Գրիգոր Տուտեորդին*, *Դավիթ Քոբայրեցին*, *Հովհաննես Սարկավագը*, *Պողոս Տարոնեցին*, *Մխիթար Գոշը* և ուր., որոնք տարբեր ժամանակներում ստանձնել են Հայոց Հյուսիսային Կողմանց վարդապետների ղեկավարի դերը:

Ա. վ., լինելով Հայ եկեղեցու ծիսադավան. կարգի ընդգծված ավանդապահներ, հանդես են եկել Հայ եկեղեցու ավանդությանը սպառնացող նորամուծությունների դեմ, պաշտպանել նրա նվիրապետ. և ծիսադավան. ինքնուրույնությունը Հույն և Հռոմի եկեղեցիների

ոտնձգություններից: Վայելել են մեծ հեղինակություն նաև Կիլիկյան Հայաստանում. հատկապես *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի* հայոց հայրապետները (Ներսես Շնորհալի, *Գրիգոր Դ Տղա*, *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի* և ուր.) միշտ հարցրել են նրանց կարծիքը կարևորագույն խնդիրների վերաբերյալ: Այդ շրջանում Ա. վ. ընդդիմացել են կիլիկյան հայրերին Հայ և Հույն եկեղեցիների միության հարցում, իսկ ավելի ուշ՝ *Սսի կաթողիկոսարանի* վարած քաղաքականությանը՝ Հայ և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցիների միության, Հայ եկեղեցու ծիսադավան. զիջումների հաշվին Արևմուտքից ռազմաքաղ. օգնություն ստանալու հարցում: Նրանց ջանքերի շնորհիվ չեն իրագործվել 1307-ի Սսի ժողովի (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*) և 1316-ի *Ադանայի եկեղեցական ժողովի* լատինամետ որոշումները: Բուն Հայաստանում Ա. վ. ընդդիմացել են նաև Զաքարե ամիրսպասալարին (Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկ), որը փորձել է Լոռեի 1205-ի և Անիի 1207-ի (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*) ժողովներում ընդունել տալ հայ զինվորների համար բանակում Պատարագի շարժական սեղան գործածելու Վրաց եկեղեցու սովորույթը: Ավելի ուշ, Սյունյաց վարդապետների (*Հովհան Որոտնեցի*, *Գրիգոր Տաթևացի* և ուր.) հետ պայքարել են Հայաստանում ունիթորական շարժման (տես *Ունիթորություն*) դեմ:

Ա. վ-ի առավել ավանդապահ թևը Գրիգոր Տուտեորդու գլխավորությամբ անհաշտ դիրք է բռնել կիլիկյան հայրերի ցանկացած նորարարության, միութենական փորձերի դեմ, Հայոց հայրապետներից ոմանց մեղադրել Հայ եկեղեցու ավանդներից շեղվելու մեջ: Չափավոր թևը, որը գլխավորել է Մխիթար Գոշը, համդես է եկել դավան. համդուրժողականության, քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների հետ առավել սերտ կապեր պահպանելու գաղափարներով, չխաթարելով, սակայն, Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու հնավանդ կարգը:

Ա. վ. նշանակալի դեր են խաղացել հայ գիտության, մշակույթի, փիլիսոփայության, աստվածաբան. մտքի զարգացման գործում, թողել մատենագր. հարուստ ժառանգություն:

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ Լ., Վարդապետք Հայոց Հյուսիսային Կողմանց և նրանց ինքնությունը, Տփխիս, 1928 (վրաց.): Մ ո ւ ր ա դ յ ա ն Պ., Դաւանական համդուրժողականութեան եւ ազգամիջեան համերաշխութեան գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում, «Գանձասար», 4, 1993:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ, Ա ր ե վ ե լ յ ա ն հ ն ա գ ո ւ յ ն ե կ ե ղ ե ց ի ն ե ր, քրիստոնյա Արևելքում կազմավորված ազգային եկեղեցիներ, որոնք, մերժելով *Քաղկեդոնի ժողովը*, կազմել են *Ընդհանրական եկեղեցու* Արևելյան ուղղափառ ընտանիքը: Ա.ու. ե. իրենց դավանանքով հետևորդներն են *Ալեքսանդրիայի* քրիստոսաբանության և աստվածաբանության, որոնք հաղթանակել և ուղղափառ են ճանաչվել երեք *տիեզերական ժողովներում*: Ընդունելով միայն երեք տիեզեր. ժողովների դավան. վճիռները՝ Ա.ու.ե. գտնում են, որ Նիկիայի Ա (325), Կ. Պոլսի Բ (381), Եփեսոսի Գ (431) տիեզերաժողովները բանաձևել են քրիստ. կրոնի և հավատի հիմն. սկզբունքները, այն է՝ Որդու Աստվածությունը, Ս. *Երրորդության*, Մարդեղության և Փրկագործության խորհուրդները: Հետագայի նորամուծությունները նրանք համարում են ալեքսանդրյան աստվածաբան. ավանդությանը հակասող: Ա.ու.ե., մերժելով միաբնակությունը (տես *Եվտիքականություն*), *նեստորականությունը*, *քաղկեդոնականությունը* (երկաբնակություն), կանգնել են դավան. այն սկզբունքների վրա, որոնք ավանդվել են Աստվածաշնչով, երեք տիեզեր. ժողովներով և *եկեղեցու հայրերի* ուսուցումներով:

Ա.ու.ե. են՝ *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին*, *Ղպտի ուղղափառ եկեղեցին*, սրանից առանձնացած *Եթովպական ուղղափառ եկեղեցին*, *Ասորի ուղղափառ եկեղեցին*՝ Անտիոքի պատրիարքությամբ (Հակոբիկյան եկեղեցի) և Հնդկաստանի Մալաբար ասորական ուղղափառ եկեղեցին:

Արտաշես Ղազարյան

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ: Կենտրոնը՝ Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի: Նախապես կոչվել է Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն, որը կազմավորվել է XIX դ. վերջին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոնդակով, կենտրոնը՝ Մանչեստր, 1907-ից՝ Փարիզ: Ընդգրկել է Եվրոպայի երկրների հայ հոգևոր համայնքները: Հայրապետ. պատվիրակներ են եղել Գևորգ եպս. Ութուճյանը, Թորգոմ արք. *Գուշակյանը*, Գրիգորիս եպս. Պալաքյանը, Արտավազդ արք. Սուրմեյանը, Սերովբե արք. Մանուկյանը և ուր.: Երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո Արլ. Եվրոպայի սոցիալիստ. երկրների հայ համայնքները դուրս են եկել Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակության կազմից, որն այնուհետև վերանվանվել է Ա. Ե. հ. պ.: Ժամանակի ընթացքում առանձնացել են նաև Անգլիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի, Հունաստանի հայ հոգևոր համայնքները: Ներկայումս Ա. Ե. հ. պ-յան գերակայության ներքո են Ֆրանսիայի հայ համայնքը (Փարիզի, Լիոնի, Մարսելի շրջաններով), Հոլանդիայի հոգևոր հովվությունը, Բելգիայի հոգևոր հովվությունը, Իտալիայի հոգևոր հովվությունը: Վերջինս կատարում է նաև Ալբանիայի հայ ընտանիքների հոգևոր մատակարարությունը:

Փ ա ր ի զ ի շ ր ջ ա ն, կենտրոնը՝ Փարիզի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի: 1927-ին կազմավորվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Փարիզի և շրջակայքի կրոն. ընկերությունը, որի ղեկավար մարմինը ներկայացուցչական ժողովն է (ընտրվում է չորս տարին մեկ, կազմված է 24 աշխարհիկ և 3 եկեղեց. ներկայացուցիչներից), նախագահն է Փարիզի հայոց հոգևոր առաջնորդը: Նույն թվականին ստեղծվել են Միջին Ֆրանսիայի (կենտրոնը՝ Լիոն) և Հվ. Ֆրանսիայի (կենտրոնը՝ Մարսել) թեմական կազմակերպությունները: Փարիզի առաջնորդին շնորհվել է հայրապետ. պատվիրակի կարգավիճակ:

Փարիզում առաջին հայկ. մատուռը՝ Ս. Էջմիածինը, կառուցվել է 1854-ին (գործել է մինչև 1869-ը): 1870-ից հայերն օգտագործել են Փարիզի Վիեն փողոցում գտնվող, բողոքականներին հատկացված ժողովարանը: 1902-ին կատարվել է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ առաջնորդանիստ եկեղեցու հիմնարկեքը (Ա. Մանթաշյանի նյութ. օժանդակությամբ), 1904-ին՝ օծումը: Կից գործում է մեկօրյա դպրոց:

Փարիզի հայաբնակ արվարձաններից Ալֆորվիլում 1930-ին կառուցվել է Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, կից գործում է Սահակ-Մեսրոպ վարժարանը (ամենօրյա), Առնուվիլ լը Գոնեսում 1931-ին կառուցվել է Վարագա Ս. Խաչ եկեղեցին (օծվել է 1932-ին), կից գործում է շաբաթօրյա վարժարան, Շավիլում 1957-ից գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 1975-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը կատարել է Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու օծումը: Կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց:

Փարիզի հայոց առաջնորդն է Արմ. Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակ Գյուտ արք. Նազգաշյանը (1984-ից):

Լ ի ո ն ի շ ր ջ ա ն, կենտրոնը՝ Լիոնի Ս. Հակոբ եկեղեցի: Ընդգրկում է Միջին Ֆրանսիայի Լիոնի և Ռոն-Ալպերի հայաշատ շրջանների քաղաքները:

1918-ին Լիոնում, Ստեփան Կարապետ Օղլուի նախաձեռնությամբ, ստեղծվել է Ազգային միություն, որը կազմակերպել է հայ համայնքի, հաս., հետագայում նաև՝ հոգևոր կյանքը: Միության վարչությունը հայ ընտանիքների բնակության համար Ֆուայե Լիոնե թաղամասում վարձակալել է փայտաշեն տներ: 1925-ին այդ տներից մեկը վերածվել է մատուռի՝ Ս. Աստվածածին անունով: Նույն թվականին Լիոնի շրջանի հոգևոր առաջնորդ և հայրապետ. պատվիրակ Գրիգորիս եպս. Պալաքյանը հանդիպել է Ազգ. միության ղեկավարների հետ՝ Ազգ. միությանը զուգահեռ Միջին Ֆրանսիայի թեմական կազմակերպություն ստեղծելու համար: 1927-ից գործել է Լիոնի և շրջակա թեմերի ազգային գավառական խորհուրդ անունով թեմական կազմակերպությունը՝ իր մեջ ընդգրկելով Լիոնի և Ռոն-Ալպերի շրջանի հայկ. ծխերը: Երկրորդ համաշխ. պատերազմից հետո այս թեմական կազմակերպությունը դադարել է գործել:

1932-ին Ս. Աստվածածին մատուռը, պահպանելով անունը, փոխադրվել է մեկ այլ թաղամաս, որտեղ գործել է մինչև 1962-ը: Կից բացվել է մեկօրյա Հայկազյան վարժարանը (1936-ից): 1954-ին եկեղեց. հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ Շինարար տիկնանց հանձնախմբի և Հայաստանյայց եկեղեցու երիտասարդ. միության գործակցությամբ (բարերար Կարապետ Հակոբյանի նյութ. օժանդակությամբ) Լիոնում կառուցվել է առաջնորդանիստ Ս. Հակոբ եկեղեցին (օծվել է 1963-ին): Կից գործում է մեկօրյա դպրոց: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 1981-ին, օծվել՝ 1984-ին:

1987-ին, Լիոնի շրջանի առաջնորդ Նորվան եպս. Զաքարյանի ջանքերով, Լիոնի աստվածաբան. համալսարանում բացվել է Գալուստ Կյուլպենկյանի անվ. հայագիտ. ամբիոն: 1988-ից ցայսօր Առաջնորդարանին կից գործում է Մարգարյան-Փափազյան ամենօրյա վարժարա-

նը: 1977-ին կազմակերպվել է Լիոնահայ տիկնանց միությունը, որն ունի մատենադարան (Սերովբե արք. Մանուկյանի անվան): Լիոնի «Եփրատ» տպարանում 1982–90-ին տպագրվել է «Ս. Հակոբ» պարբերականը:

Լիոնի շրջանի մեջ են մտնում շրջակա հայաշատ քաղաքները: Դեսինում գործում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (կառուցվել է 1946-ին), կից՝ շաբաթօրյա վարժարան: Համայնքի հոգևոր հովիվն է Մկրտիչ քհն. Պալապանյանը:

Շարվիեում գործում է Ս. Նշան եկեղեցին (օծվել է 1982-ին): Ունի իր վարչ. խորհուրդը: Գործում են տարբեր հանձնաժողովներ (կրոն., կրթ., մշակութ.): Համայնքի հոգևոր հովիվն է Կարապետ վրդ. Հարությունյանը:

Սենտ Էտիեննում գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (օծվել է 1984-ին), կից՝ ժող. տուն՝ մշակութ. նպատակների համար: Համայնքի հոգևոր հովիվն է Տաթև վրդ. Մուրադ-Հակոբյանը:

Ռոմանում, 1988-ին քաղաքապետարանի համաձայնությամբ, Վալանսի կաթոլիկե եպիսկոպոսարանի և Լիոնի Հայ առաքելական եպիսկոպոսարանի միջև կնքվել է պայմանագիր՝ Ս. Նիկողայոս կաթոլիկե եկեղեցին 30 տարով հայերին հանձնելու մասին: Գործում է եկեղեց. խորհուրդ, որը Ռոման քաղաքի Հայ բարեկամության միության համագործակցությամբ օժանդակում է եկեղեցուն: Համայնքի հոգևոր հովիվն է Նարեկ քհն. Վարդանյանը:

Վալանսում 1951-ին կառուցվել է մատուռ, որը 1953-ին օծվել է որպես եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ անունով: Գործում է Ազգ. կրոն. ընկերակցություն: 1990-ին Եկեղեց. վարչությունը գնել է կաթոլիկ միաբանությանը պատկանող XVII դ. եկեղեց. համալիր (վերանորոգվել է ազգ. բարերար Վ. Պողաճյանի նյութ. օժանդակությամբ), կառուցվել է հայկ. ոճով խորան, և եկեղեցին վերանվանվել Ս. Սահակ (օծվել է 1992-ին): Եկեղեցուն կից գործում է մեկօրյա Դավիթյան վարժարանը՝ Վալանսի և շրջակայքի հոգևոր հովիվ Անդրանիկ քհն. Մալճյանի ղեկավարությամբ:

Գրենոբլ և Վիեն քաղաքներում առայժմ հայկ. եկեղեցիներ չկան: Գործում են եկեղեց. վարչություններ, որոնք կրոն. արարողություններ կատարելու համար Լիոնից այցելու հովիվ են հրավիրում՝ օգտագործելով տեղի կաթոլիկ եկեղեցին:

Լիոնի շրջանի հոգևոր առաջնորդը և հայրապետ. պատվիրակի փոխանորդն է Նորվան եպս. Զաքարյանը (1980-ից):

Մ ա ր ս ե լ ի շ ր ջ ա ն, կենտրոնը՝ Մարսելի Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ Սրբոց Թարգմանչաց եկեղեցի (օծվել է 1931-ին): Ընդգրկում է Հվ. Ֆրանսիայի հայաշատ քաղաքները: 1927-ին հայրապետ. պատվիրակ և Փարիզի Հայոց առաջնորդ Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի նախաձեռնությամբ Մարսելի շրջանում ստեղծվել է թեմական կազմակերպություն, ընտրվել է Ազգ. կենտր. վարչություն: Մարսելում կառուցվել են՝ 1928-ին՝ Ս. Կարապետ, 1929-ին՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցիները:

Դեռևս 1673-ին *Ոսկան Երևանցին* Մարսելում հիմնել է տպարան, որտեղ առաջին անգամ տպագրվել է Գրիգոր Նարեկացու Մատյանը՝ «Գիրք աղօթից» (մնացել է անավարտ):

1920–30-ական թթ. հայերը հաստատվել են նաև Մարսելի արվարձաններում. Բոմոնի Սեն Լուում 1929-ին, Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի նախաձեռնությամբ և հայերի նյութ. օժանդակությամբ կառուցվել է Ս. Գևորգ եկեղեցին, որին կից գործում է մանկապարտեզ: Սեն Ժերոմում 1933-ին կառուցվել է Ս. Սահակ–Ս. Մեսրոպ եկեղեցին, կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց: Սենտ Անտուան-Քամպանյը Ֆրենում 1929-ից գործում է Ս. Թադեոս–Ս. Բարդուղիմեոս եկեղեցին, որին կից կազմակերպվում են հայերենի դասընթացներ: Բոմոնում 1932-ից գործում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, կից՝ շաբաթօրյա դպրոց: Գործում են Կրոն. ընկերակցություն և թաղային խորհուրդ:

Նիցցա քաղաքում 1928-ին, Գրիգորիս եպս. Պալաքյանի նախաձեռնությամբ կառուցվել է Ս. Աստվածածին մատուռը (ներկայումս՝ եկեղեցի): Եկեղեցու շենքում մինչև երկրորդ համաշխ. պատերազմի սկիզբը (1939) գործել է դպրոց, որը հետո վերածվել է մեկօրյա դասընթացների: 1988-ին եկեղեցուն կից կառուցվել է Պարսամյան համալիրը (մեծահարուստ Պարսամյան ընտանիքի նյութ. օժանդակությամբ), որտեղ գործում են ամենօրյա վարժարան, գրադարան: Նիցցայի և շրջանի Հայոց կրոն. ընկերակցությունը զբաղվում է եկեղեցու և Պարսամյան վարժարանի խնդիրներով: Հոգևոր հովիվն է Նարեկ եպս. Շաքարյանը (2000-ից):

Լա Սիոտայում 1994-ին օծվել է Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որին կից գործում է շաբաթօրյա դպրոց: Սան Ռաֆայելում 1977-ից գործում է Ս. Հովհաննես եկեղեցին:

Մարսելի շրջանի հոգևոր առաջնորդը և հայրապետ. պատվիրակի փոխանորդն է Տարոն եպս. Ճերճյանը (1990-ից):

Հ ո լ ա ն դ ի ա յ ի հ ո գ և վ ո ր հ ո վ վ ո ւ թ յ ո ւ ն, կազմավորվել է 1989-ին: Կենտրոնը՝ Ամստերդամի Ս. Հոգի եկեղեցի:

XVII դ. սկզբին Ամստերդամը եղել է հայ գրչության և գրատպության կենտրոն: Հայերեն գրքերի տպագրությունն իրականացրել են Ս. Էջմիածնից եկած հոգևորականները: 1660-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Հակոբ Դ Ջուղայեցու* հանձնարարությամբ Մատթեոս սարկավագ Ծարեցին մեկնել է Ամստերդամ, հիմնադրել տպարան, տպագրել Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» ստեղծագործությունը, որը չավարտած՝ վախճանվել է: 1664-ից տպարանի տնօրինությունը ստանձնել է Ոսկան արք. Երևանցին, որը տպագրել է Շարակնոց (1664–1665), Աստվածաշունչ (1666–68), «Հանդերձ Աստուծով» (1666, Այբբենարան), Նոր կտակարան (1668) և 14 այլ գրքեր: 1668-ին տպագրիչ Մատթեոս վրդ. Վանանդեցին Ամստերդամում հիմնել է նոր տպարան, հրատարակել Շարակնոց (1685), Ժամագիրք (1686), «Համատարած աշխարհացոյց Մեծ» հայերեն առաջին քարտեզը (1695), Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» (1-ին հրտ., 1695) ևն:

Ամստերդամում առաջին հայկ.՝ Ս. Հոգի եկեղեցին կառուցվել է 1713-ին՝ հայ վաճառականների միջոցներով: Սակայն հայ համայնքի անկման պատճառով եկեղեցին 1874-ին աճուրդով վաճառվել է: 1986-ին Ամստերդամի հայ համայնքի և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տրամադրած գումարով եկեղեցու շենքը վերագնվել է: 1989-ին կատարվել է Ս. Հոգի եկեղեցու վերաօծումը:

1991-ին Ալմելո քաղաքի հայերի նվիրատվություններով գնվել է դպրոցի շենք, որի սրահներից մեկը վերածվել է աղոթատեղիի: Վերջինս 1993-ին օծվել է որպես Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի (հոգևոր հովիվ՝ Խաչատուր քհն. Ֆրանկյան):

Հոլանդիայի հայ համայնքի հոգևոր հովիվն է Մանվել վրդ. Երկաթյանը:

Բ ե լ գ ի ա յ ի հ ո գ և վ ո ր հ ո վ վ ո ւ թ յ ո ւ ն, կազմավորվել է 1990-ին: Կենտրոնը՝ Բրյուսելի Ս. Մարիամ Մագդաղենացի եկեղեցի:

Դեռևս 1985-ին Բրյուսելում ստեղծվել է Բելգիայի Հայ եկեղեցու հիմնադրամ՝ Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը հովանավորելու նպատակով: Ունի վարչ. խորհուրդ, որը համագործակցում է բելգիահայ համայնքի պատգամավորական ժողովի հետ: Բրյուսելում առաջին հայկ.՝ Ս. Մարիամ Մագդաղենացի եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1986-ին, օծումը՝ 1990-ին: Եկեղեցու հոգևոր հովիվն է Հարություն քհն. Թաշճյանը:

Ի տ ա լ ի ա յ ի հ ո գ և վ ո ր հ ո վ վ ո ւ թ յ ո ւ ն, կազմավորվել է 1955-ին: Կենտրոնը՝ Միլանի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցի:

Իտալիայի տարածքում հայերի բնակությունը սկսվել է հռոմեական շրջանից: Միջնադարյան շրջանի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունները VI–VII դարերից են: Դեռևս XII դարից վկայակոչվել են հայերի կառուցած եկեղեցիներ: XIV դ. սկզբից հիշվում է «Իտալիայի հայերի եպիսկոպոս» եկեղեցական տիտղոսը: XIII–XIV դդ. Հայ առաքելական եկեղեցու ենթակայությամբ ավելի քան 40 եկեղեցի ու մենաստան են հիշատակվում Իտալիայի հս., կենտր. և հվ. շրջաններում, մասնավորապես՝ Վենետիկում, Տրիեստում, Ռավեննայում, Ջենովայում, Հռոմում, Նեապոլում ևն: Հայ համայնքներն ունեցել են իրենց հոգևոր հովիվները՝ քահանա, վարդապետ, և նույնիսկ կառավարվել են եպիսկոպոսների կամ արքեպիսկոպոսների կողմից՝ որպես համայնքային եկեղեց. թեմեր կամ վիճակներ: Եկեղեցիներին կից գործել են հիվանդանոցներ և Հայոց տներ (որտեղ բուժվել են հայեր և իջևանել հայ վաճառականներ): Նեապոլում դեռևս X դ. գործել է Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցին: *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* համարվել է Նեապոլի պաշտպան սուրբը, նշվել է նրա տոնը: Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցում են պահվում ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները: Վատիկան կատարած այցելության առիթով (2000-ի նոյեմբ. 11) մասունքներից մի մաս հանձնվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանին: Դրանք բերվել են Երևան և պահվում են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու գավթում: Նեապոլում հիշվում է նաև Ս. Հոգի հայկ. եկեղեցին (1328): XI դ. Հռոմում կառուցվել է Ս. Հակոբ եկեղեցին: XI դարից հիշատակվում է Միլանի Ս. Բարսեղ հայկ. եկեղեցին: 1342–1650-ին գործել է հայ հոգևորականների Բարսեղյան միաբանությունը:

Պիզայում 1320-ին հիմնադրվել է վանք, որը, ըստ դամբանական մի արձանագրության, ավելի քան հարյուր տարի պատկանել է հայերին: Այդ վանքում ընդօրինակվել են ձեռա-

գրեր, որոնք պահվում են Վիեննայի ազգ. և Միլանի Ամբրոսյան գրադարաններում: Ջենովայում 1307-ին հայերը կառուցել են Ս. Բարդուղիմեոս վանքը և եկեղեցին (գոյատևել է մինչև 1650-ը): Վենետիկում 1348-ին հիշատակվում են հայկ. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին և վանքը, 1434-ին՝ Ս. Խաչ եկեղեցին (որը 1717-ից պատկանում է Մխիթարյան միաբանությանը):

XIV դ. վերջին, ինկվիզիցիայի հալածանքների և հայերի բռնի կաթոլիկացման հետևանքով, հայկ. եկեղեց. կառույցներն անցել են տեղի կաթոլիկ եկեղեց. իշխանություններին:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Իտալիայի համայնքն իր այժմյան վիճակով ստեղծվել է 1900-ական թթ. սկզբին, Թուրքիայից և Մերձ. Արևելքի այլ երկրներից գաղթած հայերից, որոնք հաստատվել են Հս. Իտալիայի Միլան և շրջակայքի մեծ ու փոքր քաղաքներում: Համայնքի անդրանիկ հոգևոր հովիվ է կարգվել Եղիշե քհն. Պարսամյանը (1924–37): Նրա մահից հետո համայնքը մեկ ու կես տասնամյակ ունեցել է Փարիզից, Մարսելից, Վիեննայից հրավիրված այցելու հովիվ: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի նախօրեին ստեղծվել է Իտալիայի հայոց միությունը, որի կանոնադրությունը պաշտոնապես վավերացրել է Իտալիայի կառավարությունը: 1950-ական թթ. սկզբին հայերը կրոն. արարողությունների համար օգտագործել են Միլանի անգլիկան Ամենայն Սրբոց եկեղեցին: 1955-ին Իտալիայի պետ. իշխանությունները Հռոմում նախագահական հրովարտակով ճանաչել են երկրում Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքին պատկանող հավատացյալների համայնքը և պաշտոնապես թույլատրել եկեղեցի կառուցել: Ներկայումս Միլանում գործող Իտալիայի միակ հայկ.՝ Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցին կառուցվել է 1957-ին (ճարտ-ներ՝ Ռ. Իսրայելյան, Պ. Սուրյան), օծվել՝ 1958-ին: Հովվական պաշտոնի է հրավիրվել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության անդամ Զգոն եպս. Տեր-Հակոբյանը (1955–75): Սրան հաջորդել է Ժիրայր վրդ. Թաշճյանը (1975–77):

Եկեղեցու բակում 1986-ին կանգնեցվել է խաչքար՝ ի հիշատակ 1915-ի եղեռնի զոհերի:

Եկեղեցին, ըստ հոգևոր կանոնադրի, ունի համայնքի կողմից ընտրված հինգ հոգուց բաղկացած հոգաբարձուների խորհուրդ: Միլանում է գտնվում Հայ տունը:

Իտալիայի հայոց հոգևոր հովիվն է Սարգիս քհն. Սարգիսյանը (1977-ից):

Ալբանիայում հայկ. եկեղեցի չկա: Հայ ընտանիքների հոգևոր մատակարարությունը կատարում են այցելու հովիվները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.7, 4-րդ և 2.8, 1–3-րդ պատկերները:

ԱՐԵՎՈՐԴԻՆԵՐ, Ա ր և վ ո ր դ ի ք, Հայաստանում և բյուզանդական Միջագետք (Մեսոպոտամիա) բանակաթեմում հիմնականում XI–XII դարերում տարածված քրիստոնեական աղանդ: Ըստ հայկ. աղբյուրների, Ա-ի գաղափարական նախահայր է համարվում մազդակյանների գաղափարախոս Խարգանի որդի մոգ Զրադաշտը (III դ.): Առաջին անգամ հիշատակվում են Գրիգոր Մագիստրոսի՝ հակոբիկ ասորիների կաթողիկոսին գրած նամակում: Արաբ. աղբյուրներում Ա. կոչվում են «շամսիյյա»՝ արևային: Նրանք ազգությամբ հայեր էին և ծառայում էին արաբ ամիրաների բանակներում: Ա-ի մասին ավելի մանրամասն հիշատակում է *Ներսես Շնորհալին* «Յաղագս Արևորդեացն դարձի» թղթում: Հայոց կաթողիկոսը հայտնում է, որ իր ժամանակ (1170-ական թթ.) Սամոսատ քաղաքում բնակվող արևորդիք կոչված աղանդավորները որոշել են հրաժարվել հերձվածի գաղափարներից ու հավատալիքներից և վերադառնալ Հայ եկեղեցու գիրկը, «զի որպէս ազգաւ և լեզուաւ ի տոհմէ հայոց են, յօժարին զի և հաւատով և հոգւով ի նոյն միաբանութիւն հաւասարեսցին ընդ նոսա»: Ըստ Ներսես Շնորհալու, Ա-ի աղանդը շատ հին է, գալիս է Գրիգոր Ա Լուսավորչի ժամանակներից, նրանց հավատալիքները կապվում են հեթանոս. պաշտամունքի հետ: Ա-ի պաշտած արեգակի տակ Քրիստոսն է ենթադրվել, և Քրիստոսին արեգակ են անվանել: Պաշտել են նաև շուշան ծաղիկը, բարդի ծառը, քանզի, ըստ Ա-ի, Քրիստոսի խաչի փայտը բարդուց էր: Մանիքեցիների (տես *Մանիքեություն*) և *պավլիկյանների* դեմ բյուզ. եկեղեցու ընդունած «Նզովման բանաձևերում» գրված է. «Նզովում են Քրիստոսին արեգակ անվանողներին և արեգակին աղոթողներին»: Աղբյուրներում Ա-ի մասին վերջին անգամ հիշատակվում է XIV դ.: Մխիթար Ապարանցին վկայում է, որ Մանազկերտի շրջանում դեռևս կային ազգությամբ հայ արևապաշտներ, որոնք ոչ գիր, ոչ դպրություն ունեին, այլ իրենց գաղափարներն ուսուցանում էին նախնիներից պահպանված ավանդազրույցների միջոցով:

Ա-ի առանձին համայնքներ Հս. Միջագետքում, հատկապես Ամիդի շրջանում, պահպանվել են ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջը:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Պատմութիւն Լանկթամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860: Ն ե ր ս ե ս Շ ն ո ր հ ա լ ի, Ընդհանրական թուղթք, Երուսաղեմ, 1871, էջ 223–229: Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901, էջ 551–552: Վ ա ն ց յ ա ն Գ., Երկու խոսք արևորդիների մասին, ՀԱ, 1896, էջ 12–19: Տ ե ր - Մ կ ր տ չ յ ա ն Կ., Պավղիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938 (գերմ. թրգմ. Ա. Աբեղյան): Б а р т и к я н Р. М., Еретики Ареворди ("Сыны солнца") в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благодатного, в кн.: Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран, М., 1967, с. 102–113; C a n a r d M., Une mention des Arewordik dans un texte historique arabe, "Revue des études arméniennes", 1966, t. 3, p. 201–203.

Հրաչ Բարթիկյան

ԱՐԻՈՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնեական աղանդավորական վարդապետություն IV դարում: Հիմնադիրը Ալեքսանդրիայի երեց Արիոսն էր. այստեղից էլ՝ անվանումը: Ա-յան րիոսն էր. այստեղից էլ՝ անվանումը: Ա-յան ակունքներն էին հրեական միաստվածությունը (մոնոթեիզմ) և միջինպլատոնականությունը, որոնցից Արիոսը վերցրել էր Աստծո կատարյալ միակության գաղափարը: Արիոսական վեճերի կենտր. խնդիրը Որդի Աստծո՝ Հայր Աստծո նկատմամբ ունեցած հարաբերության հարցն էր: Նախ՝ *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչ Լուկիանոս Սամոսատացին (Սամոսատցի), այնուհետև Արիոսը կասկածի տակ դրեցին Քրիստոսի աստվածության, աստվածային էության և Հոր հետ համագոյության հարցը: Ժխտելով Հոր և Որդու համագոյությունը՝ Արիոսը ելնում էր այն բանից, որ Աստված կարելի է եզակիություն է, և այդ աստվածային տարյալ եզակիությունը Հայր Աստված է: Մնացած ամեն ինչ, որ գոյություն ունի, իր էությամբ խորթ է Աստծուն և ունի մեկ այլ ինքնուրույն էություն: Միակ Աստվածը Հայրն է, ոչինչ հավասար չէ նրան: Նա է միայն հավիտենական, անսկիզբ, անստեղծ, բացի նրանից, ամեն ինչ եղական է և վերջավոր: Արիոսական ուսմունքի հիմն. էությունը հետևյալն էր. «Էր երբեմն յորժամ ոչ էր Որդին» («Ժամանակ կար, երբ Որդին չկար»): Այսինքն, Հոր և Որդու միջև գոյություն ունի ժամանակային վիհ, Որդին սկիզբ ունի, հետևաբար՝ միշտ գոյություն չի ունեցել և չէր կարող լինել Հայր Աստծո էությունից: Նա Աստծո արարած է՝ ստեղծված ոչնչից: Այսպիսով, ըստ Ա-յան, Որդին Հոր էությունից միանգամայն բաժան, տարբեր և անկախ էություն է, հետևաբար՝ իսկական Աստված չէ, այլ միայն Բան (Լոգոս) ու իմաստություն, և Աստծո օգնությամբ, սեփական իմաստությամբ ու շնորհքով է Աստված դարձել:

Ըստ Արիոսի, անկախ էություն է նաև *Սուրբ Հոգին*, ուստի գոյություն ունեն երեք տարբեր և բաժան էություններ. Ս. Հոգին նույնպես արարած է, ինչպես Որդին, և համապատիվ չէ Հորը:

Ընդհանրական եկեղեցին Ա. մերժել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովում* (325), որտեղ ընդունված *Հավատո հանգանակը* բանաձևել է Հոր և Որդու համագոյությունը, էակից լինելը և Որդու Աստվածությունը, շեշտելով «էութենէ Հօր» և «էակից Հօր» խոսքերը՝ Որդու վերաբերյալ: Սուրբ *Երրորդության* մասին Արիոսի վարդապետությունը ժխտվել և իր վերջնական ուղղափառ ձևակերպումն է ստացել երեք մեծ կապադովկիացիների՝ ս. *Բարսեղ Կեսարացու*, ս. *Գրիգոր Նյուսացու* և ս. *Գրիգոր Նազիանզացու* ուսմունքում: Ա-յան դեմ հիմն. պայքարը ծավալել է Ալեքսանդրիայի պատրիարք, եկեղեցու ս. Հայր *Աթանաս Ալեքսանդրացին*:

Հայ եկեղեցին 325-ի *Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովում*, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* հայրապետական հեղինակությամբ ընդունելով Նիկիայի ժողովի դավան. որոշումները և Հավատո հանգանակը, բանադրել է Ա.:

Գրկ. Ա թ ա ն ա ս Ա ղ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի, Ճառք, թուղթք և ընդդիմասութիւնք, Վնտ., 1899: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Կնիք հաւատոյ..., հրտ. Կ. Տեր-Մկրտչյանի, Էջմիածին, 1914: Տ ե ր - Մ ի ք ե լ յ ա ն Ա., Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բյուզանդեան ժողովոց պարագայք, Մ., 1892: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. 1, Էջմիածին, 1908: Ա ր ա մ յ ա ն Մ., Երեք տիեզերական ժողովների դավանությունը, «Գանձասար», 1, 1992, էջ 110–112:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ Ա ՊԱՐԹԵՎ, ս ու ր բ Ա ր ի ս տ ա կ ե ս (մոտ 264, ք. Կեսարիա – 333, ամփոփվել է Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 325-ից: *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* հաջորդը և կրտսեր որդին: Կրթությունն ստացել է Կեսարիայում: Երիտասարդ տարիքում ապրել է ճգնողական կյանքով՝ աշակերտել Նիկոմաքոս ճգնավորին:

Հոգևոր կատարելության հասնելու կանոնների ուսանելուց հետո, որպես ճգնավորների խմբի առաջնորդ՝ բնակություն է հաստատել լեռներում: Իրեն ենթարկել է խստակենցաղ կյանքի և այնքան նվիրվել մենակեցությանը, որ երբ Հայոց արքա Տրդատ Գ Մեծի պատվիրակները եկել են նրան Հայաստան տանելու, հրաժարվել է: Սակայն տեղի տալով քրիստոնյա հավատացյալների հորդորներին՝ «Լաւ է, ասեն, քեզ գործ մշակութեանն Աստուծոյ՝ քան զայդ մենաւորութիւն բնակութեան յանապատի այդր», համաձայնել է: Քանի որ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը բացակայել է Հայրապետանոցից, որդուն ձեռնադրել է փոխեպիսկոպոսապետ և ընթացիկ գործերի կատարումը նրան հանձնել: Ա. Ա Պ. մասնակցել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին* (325) և Հայաստան բերել Նիկիայի *Հավատո հանգանակը*: Նրա վերադարձից հետո Գրիգոր Ա Լուսավորիչը ապրել է ճգնակյաց կյանքով: Ա. Ա Պ. առանց նոր ընտրության և հայրապետ. ձեռնադրության «նստաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծաց»: Հայրապետության տարիներին հիմնականում զբաղվել է քարոզչ. աշխատանքով, պայքարել է հեթանոսության դեմ: Սպանվել է Ծոփքում՝ Արքեղայոս նախարարի ձեռքով, հակահեթանոս. պայքար ծավալելու համար: Հետագայում նրա գերեզմանի վրա կառուցվել է Երզնկայի Ջուխտակ-Հայրապետ վանքը:

Ա. Ա Պ. Հայ եկեղեցու տոնելի սրբերից է, հիշատակը նշվում է Գրիգոր Ա Լուսավորչի «Որդւոց եւ թոռանց» տոնի հետ՝ Ս. Ծննդյան երրորդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը, երբեմն փոխադրվում է Վարդավառի երկրորդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Ա Պ-ին հաջորդել է *Վրթանես Ա Պարթևը*:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1986: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ Բ ԱԹՈՌԱԿԱԼ (ծ. թ. անհտ – 1469, Ս. Էջմիածին), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1465-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանցին*, որը 1448-ից Ա. Բ Ա-ին նշանակել է աթոռակից: 1460-ին Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսն ու Սարգիս եպիսկոպոսը կարակոյունլուների իշխան Ջհանշահի օգնությամբ աթոռազրկում են Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանցին ու Ա. Բ Ա-ին և զավթում Ամենայն հայոց կաթողիկոս. գահը: 1461-ին Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանցն ու Ա. Բ Ա. վերականգնել են իրենց իրավունքները և վտարել Զաքարիային: 1467-ին Ա. Բ Ա. Լեհաստանի հայ համայնքի համար եպիսկոպոս է ձեռնադրել, որը պետք է համագործակցեր համայնքի Տանուտերաց ժողովի հետ: Այդ կապակցությամբ նույն թվին մի կոնդակ է հղել լեհահայ համայնքին:

Կաթողիկոս. գահին Ա. Բ Ա-ին հաջորդել է *Սարգիս Բ Աջատարը*:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Սիմեոն Երեվանցի, Ջամբռ, Վաղ-պատ, 1873: Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՑԻ, Արիստակես Լաստիվերտցի [մոտ 1002, գ. Լաստիվեր (Բարձր Հայք նահանգի Կարնո գավառ) –1080], պատմագիր: Վկա է եղել սելջուկ թուրքերի վայրագություններին, Արծնի և Սմբատաշեռան (Սմբատաբերդի) սոսկալի կոտորածներին, տեղահանվել է և հալածվել:

Ա. Լ. խորացել է աստվածաբանության և ճարտասանության մեջ, տիրապետել է հունին, ուսումնասիրել Հայաստանի և Բյուզանդիայի պատմությունը: Գլխ. աշխատությունն է 1072–79-ին գրած «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ վարդապետի...» երկը: Բաղկացած է չափածո նախերգանքից, 25 գլխից և հեղինակի հիշատակարանից: Ա. Լ. իր նկարագրած դեպքերի մեծ մասի ժամանակակիցն է և ականատեսը: Ողբալով սելջուկ թուրքերի պատճառած աղետները և նվաճված Հայաստանի վիճակը՝ պատմ. դեպքերին վկայաբան. բնույթ չի տվել, ներխուժումները չի դիտել իբրև կրոն. տարբերության հետևանք, այլ համարել զավթող. պատերազմ, որի դեմ պետք է պայքարել: Բուն շարադրանքն ընդգրկում է 1000–45-ի հայ-բյուզ. հարաբերությունները, սելջուկյան արշավանքները 1047–1048-ից մինչև Անիի գրավումը (1064) և Մանազկերտի ճակատամարտը (1071): Մանրամասն նկարագրել է Տայքը նվաճելու Բյուզանդիայի փորձերը (1000–22), բանակցությունները հայ և վրաց իշխանների հետ, Անիի թագավորության անկումը (1045) են: Բյուզանդիայի պատմությանը վերաբերող գլուխները լիովին համընկնում են բյուզ. պատմիչների, ինչպես նաև արաբ և պարսիկ մատենագիրների տեղեկություններին՝ երբեմն նաև լրացնելով նրանց:

Պատմությունը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Xդ. և XI դ. 1-ին կեսի Հայոց կաթողիկոսների (*Պետրոս Ա Գետադարձ*, *Խաչիկ Բ Անեցի*, *Սարգիս Ա Սևանցի*), աստվածաբան վարդապետների և մատենագիրների (Սարգիս, Տիրանուն, Ենովք, *Ստեփանոս Տարոնեցի*, *Սամվել Կամրջաձորեցի*, *Հովհաննես Կոզեռն*) մասին: Կարևոր են տեղեկությունները կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի քաղ. գործունեության մասին (1022-ի Տրապիզոնի բանակցությունները, նրա դիրքորոշումը 1045-ի Բյուզանդիայի քաղաքականության հանդեպ և հայրենադավ դերը Անիին կայսրությանը հանձնելու գործում): Թոնդրակյան շարժմանը (տես *Թոնդրակեցիներ*) նվիրված 22-րդ և 23-րդ գլուխներն ունեն աղբյուրագիտ. բացառիկ արժեք, որովհետև Ա. Լ-ու տեղեկություններն այլ աղբյուրներում չեն հանդիպում: Ի շարս այլ հոգևորականների՝ նա այն կարծիքին էր, որ Թոնդրակյան շարժումը կործանման է հասցրել Բագրատունյաց թագավորությունը: Թոնդրակյան առաջնորդներից Ա. Լ. ներկայացրել է Հարք գավառի եպիսկոպոս Հակոբի և Մանանաղիի Կունծիկ աբեղայի գործունեությունը, Հակոբին անվանել է «հայր ամենայն չարյաց», նրա ուսմունքը՝ *մծղնեություն*: Ըստ նրա՝ Հակոբ Հարքացին իր ճառերով ձգտել է «տապալել սուրբ եկեղեցին»: Շարժման կենտրոն Հանաքի Թոնդրակ գյուղը Ա. Լ. անվանել է «սատանայի բնակարան»: Պատմությունը XI դ. կարևորագույն սկզբնաղբյուրը է ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան երկրների համար: Այն միաժամանակ հայրենասեր. ողբ է, որտեղ հեղինակը նկարագրում է XI դ. աղետները: Պատկերավոր և ազդու ոճի շնորհիվ Ա. Լ-ու երկը հայ միջնադարյան գեղ. արձակի խոշորագույն գործերից է: Պատմությունը հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է 1844-ին, թարգմանվել է ֆրանս., ռուս., վրաց., վերածվել աշխարհաբարի: Աշխատության ձեռագրերը պահվում են Երևանում, Վենետիկում, Վիեննայում, Երուսաղեմում և այլուր:

Ա. Լ-ու մյուս աշխատությունը «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ն է՝ նվիրված Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտության տոնի ընթերցվածքների մեկնությանը: Հեղինակի նպատակն է բացատրել Ծննդյան և Մկրտության տոնի ութ օրերի խորհուրդը: «Մեկնություններում» Ա. Լ. պաշտպանել է Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտությունը միասին նշելու Հայ եկեղեցու առաքելավանդ կանոնը: «Քարոզ նոր Կիւրակէի» ճառում (կոչվում է նաև «Արիստակէս վարդապետի ասացեալ ի նոր Կիւրակէն») խոսվում է գարնան զարթոնքի, ծաղկապտուղների ու ծաղկասերմերի աճի, գարունը ցնծությամբ դիմավորող կենդանիների և սերմնացան մարդու մասին: Ա. Լ. այս համընդհանուր շարժման և վերափոխման մեջ է տեսնում Տերունական տոնի՝ Նոր Կիրակիի խորհուրդն ու մեկնությունը: Տոնի կապակցությամբ հեղինակը կոչ է անում հիսուսի հարության օրինակով ոչ թե արտաքնապես, այլ ամբողջ էությամբ վերափոխվել, լցվել նորացման գաղափարով:

Երկ. Պատմություն, Ե., 1971:

Գրկ. Մանուկյան Գ., Արիստակես Լաստիվերցի. Մատենագրության բանասիրական քննություն, Ե., 1977: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության, IX–XIII դդ., Ե., 1981, էջ 126–146:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ԱՐԾԿԵԻ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, Երաշխավոր վանք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Խորխոռունիք գավառում, Արծկե քաղաքի մոտ, Սիփան լեռան լանջին: Եղել է նշանավոր սրբավայր և ուխտատեղի: Ըստ ավանդության՝ այստեղ պահվել է մանուկ Քրիստոսին լողացնելու բրոնզե տաշտի մի մասը, որն ունեցել է վարակիչ հիվանդություններ բուժելու հատկություն: Վանքում պահվել է նաև Պատերազմաց ս. Նշանը (ենթադրաբար՝ բյուզ. Վասիլ II կայսրի ս. խաչը): VIII դ. 2-րդ քառորդում Ա. Ս. Ս.

Արծկեի Սքանչելագործ Ս. Նշան վանքի եկեղեցու ներսի տեսքը

Ն. վ-ում է հաստատվել *Վահան Գողթնացին*, որի վարքը 736-ին գրի է առել վանքի վանահայր Արտավազդ վարդապետը: XIII դարից մինչև XVIII դ. սկիզբը վանքում ծաղկել է գրչության արվեստը: Ա. Ս. Ս. Ն. վ-ի գրչության կենտրոնից մեզ են հասել XIII–XVII դդ. ընդօրինակված մեկ տասնյակից ավելի Ավետարաններ, 1428-ին ընդօրինակված մեկ Ճառընտիր (գրիչ՝ Աբրահամ), 1475, 1480-ի մեկա-

կան Հայսմավուրք և 1502-ի մեկ Ճառընտիր: XIV դ. Արծկեի եպիսկոպոս *Հակոբ Նեղրաբենցը* վանքին երկու տաղ է ձոնել: 1442-ին կառուցվել է Ա. Ս. Ս. Ն. վ-ի եկեղեցին, որն ունի Հայկ. ճարտ. մեջ եզակի՝ մույթերի փոխարեն երկու գլանաձև սյուներով գմբեթավոր հորինվածք՝ արմ-ից կից, եկեղեցու հետ միաժամանակ կառուցված թաղածածկ գավթով: XVII դ. վանքը նորոգվել է, XVIII–XIX դդ. ունեցել է գյուղեր, ագարակներ, դաշտեր, արտեր: 1895-ին շրջակայքի քրդերը կողոպտել են և հրկիզել վանքը, որի ավերված բնակելի ու տնտ. շենքերը XX դ. սկզբին վերակառուցել է վանահայր Եղիշե վարդապետը:

Գրկ. Տ ե ր ե ն ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վնն., 1942: Д е М а ф ф е и Ф., Древняя основа архитектуры церкви в монастыре Сканчелагорц, Е., 1978; C u n e o P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988; T h i e r r y J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԱՐԾՎԱԲԵՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Խ ա ռ ա բ ա ս տ ա վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Աղիովիտ գավառում, Արճեշից հյուսիս-արևելք: Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VII դ.) հուխսիմեատիպ է՝ եզակի առանձնահատկությամբ. արմ. ավանդատները սրահաձև են, ներսից մուտք չունեն և արմ. պատի փոխարեն արված կամարակապ մեծ բացվածքով հաղորդակցվում են դրսի հետ: Որպես հս-արլ. ավանդատան բարավոր օգտագործված է ուրարտ. կոթող՝ Արգիշտի Ա Թագավորի (Ք. ծ. ա. 786–764) արձանագրությամբ:

Արծվաբերի Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցու (VII դ.) անկյունային խորշերից

Ա. Ս. Ա. վ. ուսումնագիտ. բուռն վերելք է ապրել, երբ վանահայր Զաքիոսի հրավերով 1388-ին Աստապատի դպրոցից այստեղ է տեղափոխվել Սարգիս Ապրակունեցու վարդապետարանը: Վանքն ունեցել է 60 աշակերտ, գործել է հռչակված Խառաբաստավանքի գրչության կենտրոնը. ողջ Վասպուրականից ձեռագրեր են հավաքել, երկեր ընդօրինակել և նորերը գրել: Ըստ XV դ. պատմիչ Թովմա Մեծոփեցու, Ա. Ս. Ա. վ. վերածվել է «գիտության փեթակի»: Դասավանդող վարպետներից՝ *Հովհան Որոտնեցու* աշակերտ Գրիգոր Խլաթեցին Զաքիոս եպիսկոպոսի մահից (1401) հետո դպրոցը տեղափոխել է Ցպնավանք: Ա. Ս. Ա. վ-ում գիտ. և գրչական կյանքը վերստին աշխուժացել է *Գրիգոր Տաթևացու* աշակերտ և Թովմա Մեծոփեցու դասընկեր Կարապետ վարդապետի առաջնորդության ժամանակ, որը նորոգել է վանքը, ձեռք բերել Անիշատ գյուղը, այգիներ, արտեր, ջրաղացներ: Հայտնի են Ա. Ս. Ա. վ-ում ընդօրինակված Ոսկեփորիկ (1391, գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի), «Մեկնութիւն հնգեմատենին Վարդանայ Արևելցո» (1393, գրիչ՝ Մխիթար), Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցը» (1414, գրիչ՝ Սարգիս) և «Քարոզգիրքը» (1418, գրիչ՝ Հակոբ), ինչպես նաև Մաշտոց (1443), Հայսմավուրք (1457, երկուսն էլ՝ գրիչ Իգնատիոս), Շարակնոց (1462) և 10 այլ ձեռագրեր: 1435-ին վանքը տուժել է Շահռուխի ասպատակությունից: 1441-ին վանահայր Կարապետ վարդապետը մասնակցել է Կիրակոս Վիրապեցու (*Կիրակոս Ա Վիրապեցի*) ընտրություններին, որն իր կրթությունն ստացել էր Ա. Ս. Ա. վ-ում և այստեղ քահանա ձեռնադրվել:

XVIII–XIX դդ. վանքն անկում է ապրել, 1830-ին քանդվել է եկեղեցու գմբեթը, 1867-ին Կ. Պոլսի պատրիարքությունը Ա. Ս. Ա. վ. հանձնել է *Լիմ անապատի* վանահայր Անանիա վարդապետի տնօրինությանը: 1895-ին վանքը և նրա մատենադարանը կողոպտվել են:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Պատմութիւն Լանկթամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860: Տ ե ր ե ն ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վնն., 1942: T h i e r r y J.M., L'église arménienne de la Mère de Dieu d'Arcuaber, "Cahiers archéologiques", XXV, P., 1976; C u n e o P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան
Արտաշես Մաթևոսյան

«ԱՐԾՎԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ», աստվածաբանական-քաղաքական-մշակութային պարբերական: Հրատարակվել է 1855–56-ին, Կ. Պոլսում, 1858–64-ին՝ Վանի Ս. *Վարագավանքում*: Խմբագիր՝ Մ. Խրիմյան (*Մկրտիչ Ա Վանեցի*): Կ. Պոլսում լույս է ընծայվել պարբ-ի 12 համար: Հոդվածներն ունեն բնութագր. անվանակարգումներ՝ բանախոսական, բարոյական, հայրենասիրական են: Հրատարակության 2-րդ շրջանում նյութերը դասակարգվել են ըստ բաժինների. ա. Համդես աստվածապաշտության եկեղեցաշեն հարցն, բ. Համդիսարան հայրենաշեն առաքինյացն հայոց, գ. Տեսարանք հայրենի աշխարհաց են: Ամենաուշագրավ՝ առաջին բաժնում հրապարակված հոդվածներում քննարկվել են քրիստ. կրոնի դոգմաները, գնահատվել է Հայ եկեղեցու դերն ազգային կյանքում, արժեքավորվել Հայ եկեղեցու հիմնադիրների, սուրբ կրոնավորների (*Թադեոս* առաքյալ, *Գրիգոր Ա Լուսավորիչ*, *Սահակ Ա Պարթև*, *Ներսես Ա Մեծ* և այլք) գործունեությունը: *Մեսրոպ Մաշտոցը* դիտարկվել է իբրև գիտնական և հոգևոր հայր, որն ստեղծել է հայության գոյապահպանման առաջին զենքը, *Գյուտ Ա Արահեզացին* ու *Հովհաննես Ա Մանդակունին* գնահատվել են իբրև Հայ եկեղեցու ծեսերը կանոնակարգող գործիչներ: Իբրև եկեղեցաշեն հայրեր են ներկայացվել վաղ և ուշ միջնադարյան գիտ. մտքի կարկառուն դեմքերը (Եզնիկ Կողբացի, Դավիթ Անհաղթ, Անանիա Շիրակացի, Թեոդորոս Քռթենավոր): Հոդվածների մեծ մասի հեղինակը Մ. Խրիմյանն է:

Ավելի ուշ «Ա. Վ.»-ում լույս են տեսել Հայ եկեղեցու՝ XIX դ. նշանավոր գործիչներին (Ներսես Ե Աշտարակեցի և ուր.) նվիրված հոդվածներ, նկարագրվել է արևմտահայության վատթար վիճակը՝ քուրդ և թուրք աղաների ու պետ. հարկահավաքների կեղեքչության պայմաններում: Զեյթունի 1862-ի ապստամբության պարտությունից հետո պարբերականը արևմտահայությանը կոչ է արել չհուսահատվել և շարունակել ազգ-ազատագր. պայքարը:

«Ա. Վ.» Արմ. Հայաստանի տարածքում հայերեն առաջին պարբ-ն էր և մեծ դեր է խաղացել գավառահայության ազգ. ինքնագիտակցությունը արթնացնելու, հայկ. եկեղեցիների և վանքերի տեղագրությունն ու ճարտարագիտ. նկարագրությունը սերունդներին փոխանցելու առումով:

Գրկ. Կ ո ս տ ա ն դ յ ա ն Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000:

Էմմա Կոստանդյան

«ԱՐԾՎԻԿ ՏԱՐՈՆՈ», երկշաբաթաթերթ: Հրատարակվել է 1863–65-ին, Տարոնի Ս. Կարապետ կամ Իննակյան վանքում: Խմբագիր՝ Գ. Սրվանձտյանց: Տիտղոսաթերթը՝ «Թռուցեալ թևոք Վասպուրական Արծվոյն», հայտնում էր թերթի գաղափար. մերձությունն «*Արծվի Վասպուրական*» պարբերականին և նրա խմբագիր Մ. Խրիմյանի հավատամքին: Ունեցել է ժողովրդավար. ուղղվածություն. առաջադրել է ազգ-ազատագր. պայքարի գաղափարներ, խարազանել սեփական և այլազգի շահագործողների ու կառավարական պաշտոնյաների կամայականությունները, բողոքագրեր ուղղել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: Քննադատել է հայ կղերականության որոշ ներկայացուցիչների քսու և անբարո վարքը՝ հանուն անձն. բարօրության ու կրոն. բարձր աստիճանի: Պատրիարքից պահանջել է բարենորոգումներ Հայ եկեղեցու ներսում, հայ հոգևորականների նոր սերնդի ստեղծում, ազգ. սահմանադրության գործադրություն արևմտահայ գավառներում:

Թուրք. կառավարությունը՝ որպես քաղաքականապես անբարեհույս պարբ., 1864-ին կարճ ժամանակով դադարեցրել է «Ա. Տ.»-ի լույսընծայումը: Վերստին հրատարակվելով՝ թերթը ծավալել է լուսավորական գործունեություն, նպաստել Տարոնում նոր ընկերությունների, աշխարհիկ ու հոգևոր դպրոցների հիմնադրմանը:

«Ա. Տ.» եղել է Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության գաղափարների արևմտահայ քարոզիչը, գյուղացուն համարել ազգի «հաստարանը», իսկ երկրագործության զարգացումը՝ հայ ժողովրդի բարգավաճման հիմք: Տարոնի տարածքի այդ առաջին տպագիր պարբ-ը վերջնականապես փակվել է հայ որոշ հոգևորականների և մեծահարուստների ջանքերով:

Գրկ. Կ ո ս տ ա ն դ յ ա ն Է., Գարեգին Սրվանձտյանց (կյանքն ու գործունեությունը), Ե., 1979:

Էմմա Կոստանդյան

ԱՐՂՈՒԹՅԱՆ Հովսեփ Շիոշբեկի, Ա ր ղ ու թ յ ա ն - Ե ր կ ա յ ն ա բ ա զ ու կ Հ ո վ ս ե փ Շ ի ո շ բ ե կ ի (23.5.1743, Սանահին – 9.3.1801, Թիֆլիս), արքեպիսկոպոս, ազգայինազատագրական շարժման գործիչ: Սերել է Զաքարյանների իշխանական տոհմից: Կրթությունն ստացել է Սանահինում, Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում, աշակերտել *Սիմեոն*

Ա. Երևանցուն, որը 1769-ին նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս, ապա շնորհել արքության տիտղոս ու պատիվ: 1773-ին կարգվել է ռուսահայոց թեմի առաջնորդ, 1780-ից՝ նաև ղրիմահայերի հոգևոր առաջնորդ: Ա. սատարել է շուրջ 12600 ղրիմահայերի արտագաղթը (1778) Ռուսաստան, նրանց համար հիմնել հինգ գյուղ (Չալթըր, Մեծ Սալա, Սուլթան Սալա, Թոփթի և Նովիթա) ու քաղաք (1780), օրհնել քաղաքի ծնունդն ու անվանել Նոր Նախիջևան:

Իբրև հմուտ քաղաքագետ Ա. յուրաքանչյուր պատեհ առիթով ըստ արժանվույն ներկայացրել է հայ ժողովրդին: 1780-ին Հովհաննես Լազարյանի հետ մասնակցել է Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության և Հայաստանի ազատագրության հարցերի քննարկման համար ռուս. արքունիքում հրավիրված խորհրդակցություններին: Նույն թվականին խնդրել է ռուս. իշխանություններին արգելել կաթոլիկ քարոզչությունը հայոց մեջ, հատուկ հրովարտակով պարտադրել կաթոլիկ հոգևորականներին իրենց ժամերգությունները կատարել միայն օտար լեզուներով, թույլատրել կաթոլիկ հայերին վերադառնալ Հայ առաքելական եկեղեցի: Ռուս պետ. և ռազմ. գործիչ, դիվանագետ Գ. Ա. Պոտյոմկինն ընդառաջել է Ա.-ին, հրահանգել նահանգապետներին բավարարել նրա խնդիրքը: 1782-ին, ի պատասխան Կովկասի գեներալ-նահանգապետ Պ. Ս. Պոտյոմկինի հարցումների, Ա. ռուս. իշխանություններին է ներկայացրել տեղեկանք հայոց պատմության, նրա ներկայի, սպասելիքների, աջակցության դեպքում ազատագր. պայքարի ելնելու պատրաստակամության և ռուս. օժանդակությունը Հայաստան հասցնելու ուղիների մասին: 1783-ին նա հատուկ տեղեկանք է ներկայացրել նաև Արցախի մելիքությունների վերաբերյալ՝ ընդգծելով հայոց պետականությունը Ռուսաստանի գործակցությամբ վերականգնելու նրանց պատրաստակամությունը: 1783-ին Ա. կազմել և ռուս. արքունիք է ներկայացրել «Կերպ դաշնադրութեան ի մէջ երկուց ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց» նախագիծը: Ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ (1787–91), Իզմայիլի ազատագրումից հետո 320 տուն հայեր (1650 հոգի) մնացել են անօթևան, մերկ, քաղցած, հուսահատ: Ա.-ի ջանքերով 1792-ին հիմնվել է հայկ. մի նոր քաղաք, որը նրա առաջարկով կոչվել է Գրիգորիուպոլիս՝ Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Նորաստեղծ քաղաքի բնակիչներն իրենց խնամատար հորն են մատուցել թանկագին հնություն՝ հայոց թագավորներին պատկանած, հաջորդաբար փոխանցված դաշույնն ու թուրը:

Հ. Արղության

Ա. ռուս. արքունիքի հանձնարարությամբ մասնակցել է ռուս. զորքերի՝ 1796-ի անդրկովկասյան արշավանքին, գլխ. հրամանատարին ներկայացրել իր առաջարկություններն ու խորհուրդները, դիմել հայ ժողովրդին՝ օգնելու ռուս. բանակին: 1799-ին կայսրի հրովարտակով Գրիգորիուպոլսի, Ղրիմի, Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի հայ գաղթավայրերի համար սահմանվել են միասնական արտոնություններ, որոնց մշակման գործում մեծ դեր է կատարել Ա.: Նա հայ և ռուս եկեղեցիների, ինչպես և եկեղեցականների միջև ստեղծել է փոխադարձ հանդուրժողականության մթնոլորտ: Եկատերինա II կայսրուհին նրան շնորհել է ադամանդե խաչ՝ վեղարի համար, և պարեգոտ: 1800-ի հուլիսի 28-ին Պավել I-ի հրովարտակով Ա. ճանաչվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս, սակայն չի օծվել. Էջմիածին գնալու ճանապարհին՝ Թիֆլիսում, հիվանդացել է ու վախճանվել:

Ա. եղել է ռուսահայ առաջին տպարանի ստեղծման նախաձեռնողներից, հրատարակչական գործի կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը: Նրա ջանքերով ռուսահայ կենտրոններում (Սանկտ Պետերբուրգ, Նոր Նախիջևան, Աստրախան) հրատարակվել է ավելի քան քառասուն անուն գիրք:

Ա. նամակագր. կապեր է ունեցել Ռուսաստանի հայկ. գաղթավայրերի ներկայացուցիչների, Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Ղուկաս Ա Կարնեցու*, Վրաստանի և Հնդկաստանի հայ համայնքների, ռուս. պետ. գործիչների, Վրաց Հերակլ II և Գեորգի XII թագավորների, Արցախի մելիքների և բազում այլ գործիչների հետ: Պահպանվել են նրա առաքած նամակների պատճենները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են XVIII դ. վերջի պատմության ուսումնասիրման համար:

Երկ. Օրինակ հանդիսաւոր ծանուցման եւ ողրոյ, Մադրաս, 1791: Տետրակ համառօտ անուանեալ դուռն ողորմութեան, Նոր Նախիջևան, 1792: Օրինակ օրհնութիւն թղթոյն, Մադրաս, 1794: Քարոզ, Նոր Նախիջևան, 1795: Խօսք ասացեալ ի վերափոխման Աստուածածնայ յեկեղեցւոջն հայոց, Աստրախան, 1796: Կոնդակ օրհնութեան, Աստրախան, 1796:

Գրկ. Լ ե ո, Հովսեփ կաթողիկոս Արղութեան, Թ., 1902: Ա ղ ա ն յ ա ն Գ., Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք 3, մաս 1, Թ., 1911: Բ ա ր խ ո ւ դ ա ր յ ա ն Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, Ե., 1967:

Պավել Չոբանյան

ԱՐՄԱՇԻ ՉԱՐԽԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում, Նիկոմեդիայի (Իզմիթ) գավառում, Իզմիթից 25 *կմ* հեռավորության վրա, Արմաշ գյուղում: Վանքը հիմնադրվել է 1416-ին և գործել նույն թվականի դեկտ. 11-ից: Հիմնադիր առաջնորդն է եղել «իւր ծախիւք» 18 խուց կառուցած ծերունի Սրապիոն վարդապետը: Մինչ Արմաշ գյուղի հիմնումը բնակավայրը եղել է հունաբնակ: 1416-ին հույները հրդեհել և լքել են այն, և այդտեղ են հաստատվել 1410-ին Մարաշից գաղթած ու հարևանությամբ ապաստանած հայերը: Տեղանունը «Մարաշի» տարափոխված վերաձայնությունն է:

Մինչև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության ստեղծումը (1461) Ա. Չ. Ս. Ա. վ. եղել է Արմ. Անատոլիայի վանական կենտրոնը: Հիշատակվել են երկու տասնյակից ավելի առաջնորդներ: 1780-ից առաջնորդ է եղել տաղերգու Պետրոս արք. Ղափանցին: Բարթուղիմեոս արք. Կապուտիկյանի օրոք (1786–1809) վերակազմվել է միաբանությունը, հաստատվել ուսումնարան,

Արմաշի Չարխափան Ս. Աստվածածին վանքը

1786-ին կառուցվել մատենադարանի շենքը: 1804-ին Չակր Հասանն իր թշնամուն ապաստան տալու համար իբրև վրիժառություն ավերել է վանքը: Պողոս արք. Ղարախոչյանը (1810–25) դժվարությամբ ձեռք է բերել վերաշինության իրավունքի հրովարտակ (1820), և նույն թվի սեպտ. 26-ին՝ Վարագա Խաչի տոնին կատարվել է վանքի օծումը: Նրա ջանքերին վանքը վերագտել է իրեն և՛ իբրև ուխտատեղի, և՛ իբրև ուսումնակրթ. կենտրոն: Ստեփանոս արք. Աղավնունու պատրիարքության (1831–39, 1840–41) օրոք վերջնականապես ձևավորվել է վանական համալիրը, ականավոր ուսուցչապետների շնորհիվ ծաղկել դպրոցը: Ստեփանոս արք. Մաղաքյանի (1856–65) գործուն մասնակցությամբ է նախապատրաստվել և ընդունվել Ա. Չ. Ս. Ա. վ-ի սահմանադրությունը: 1864-ին ստեղծվել է տպարան, և սկսվել «*Հույս*» հանդեսի հրատ-ը:

Առաջնորդ Խորեն արք. Աշըգյանը (1872–1888) Արմաշի դպրոցը վերածել է Ղևոնդյանց թոշակավոր գիշերօթիկ բարձրագույն վարժարանի: Սակայն 1888-ի սեպտ. 27-ի հրդեհը ի չիք է դարձրել վանահոր գործունեության արդյունքը: Դառնալով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք (1888–94)՝ Խորեն Աշըգյանը չի հրաժարվել Արմաշի վանքը «Թրքահայոց Վենետիկը» դարձնելու նվիրական ծրագրից: Ծուտով որոշվել է Կ. Պոլսի պատրիարքության դպրեվանքը (հոգևոր բարձրագույն ուս. հաստատություն) հիմնադրել Ա. Չ. Ս. Ա. վ-ում: Պատրիարք Խորեն Աշըգյանի հովանավորությամբ և փոխվանահայր-վերատեսուչ Մաղաքիա արք. *Օրմանյանի* նախաձեռնությամբ Արմաշի դպրեվանքը բացվել է 1889-ի սեպտ. 18-ին: Փոխտեսչության պաշտոնն է ստանձնել Մ. արք. Օրմանյանի նվիրյալ աջակից Եղիշե ծ. վրդ. *Դուրյանը* (1897-ից՝ փոխվանահայր ու վերատեսուչ): Կրոն. առարկաներից բացի դասավանդվել են իմաստասիրություն, բնական գիտություններ, հայագիտություն, հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն: Դասավանդվող առարկաների շարքում գլխ. տեղերից մեկը գրավել է երաժշտությունը (եկեղեց. երաժշտություն, երգեցողություն, հայկ. նոր ձայնագրություն և եվրոպ. երաժշտ. մշակույթի ուսումնասիրություն): Երախտավոր երաժշտապետներ են եղել Համբարձում Չերչյանը, Հակոբոս Այվազյանը, Արտավազդ Գալենտերյանը: Ընդունվել են 17–22 տարեկան պատանիներ: Ուսման տևողությունը՝ 7 տարի: Նպատակն էր պատրաստել ոչ միայն հոգևորականներ, այլև՝ ուսուցիչներ: 1895–96-ին դպրեվանքում է տպագրվել Կ. Պոլսի «Մասիս» կրոնական հանդեսը: 1896-ից գործել է որբերի դասարան: Աշակերտների թիվը 1889–1914-ին հասել է շուրջ 300-ի: Շրջանավարտները գործուն դեր են կատարել հայոց կրոն. ու հասարակական. կյանքում: 1915-ին վանքը թալանվել է, միաբանությունը տարագրվել:

Ա. Զ. Ս. Ա. վ. եղել է նաև գրչության կենտրոն: Գրչագրեր են ժողովվել դեռևս XVII դարից: Զակր Հասանի արշավանքի ժամանակ բոլոր գրչագրերը ոչնչացվել են: Նոր հավաքածուն սկսել է գոյանալ XIX դ. սկզբից: Նվիրատվությունների և տեղում ընդօրինակված ձեռագրերի հիման վրա 1889-ին ստեղծվել է դպրեվանքի մատենադարանը: 1904-ին Արմաշի դպրեվանքի մատենադարանի գրչագրերի թիվը հասել է 223-ի (գիտականորեն ցուցակագրել է Հ. Թոփճյանը): Մինչև առաջին համաշխ. պատերազմը դրանց թիվը կրկնապատկվել է: Մեծ եղեռնի ժամանակ այդ ամենը ոչնչացվել է: Ձեռագրերից հնագույնը 1351-ից էր, սակայն եղել են նաև ձեռագրեր, որոնց կողերին կարված էին մեսրոպյան երկաթագրով գրված պահպանակներ: XIV դ. կար 4, XV դ.՝ 7, XVI դ.՝ 8, XVII դ.՝ 30, XVIII դ.՝ 58, XIX դ.՝ 116 ձեռագիր: Մեծ մասը գրվել է Արմաշում, ինչպես նաև Կ. Պոլսում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում, Ամասիայում, Եկեղյաց գավառում, Կարինում, Էջմիածնում, Հռոմում, Ղրիմում, Լեհաստանում, Երուսաղեմում և հայաբնակ այլ վայրերում: Այստեղ են պահվել *Թովմա Մեծոփեցու* «Պատմության» 1597-ին ընդօրինակված մի գրչագիրը, *Հովհան Ոսկեբերանի* անտիպ գործերը, *Սիմեոն Ա Երևանցու* ինքնագիր Ջամբռը, բժշկարաններ, բառարաններ, խազագրված ձեռագրեր, Միքայել *Չամչյանի* նամականին, Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անտիպ մի դատաստանագիրքը ևն: Սակավաթիվ մանրանկարչական ձեռագրերում եղել են *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու, Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Տաթևացու* և այլոց դիմանկարները:

Գրկ. Ծ ո ց ի կ յ ա ն Ս., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Պատմութիւն Արմաշու դպրեվանքին, «Շողակաթ», 1956, № 11–12: Թ ո փ ճ յ ա ն Հ., Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վնտ., 1962: Մ ո ւ ր ա դ յ ա ն Պ., Մ ո ւ շ ե ղ յ ա ն Ա., Արմաշի դպրեվանքը, Ե., 1998:

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ, կազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Ընդգրկում է ՀՀ Արմավիրի մարզը: Առաջնորդանիստը՝ Էջմիածնի Ս. Աստվածածին եկեղեցի:

Պատմականորեն Ա. թ-ի տարածքը, որպես Արարատյան երկրամասի միջուկ, պատկանել է արքունիքին, եկեղեց. վարչատարածքային առումով ընդգրկվել տարբեր եպիսկոպոսությունների (Ամբերդ, Հովհաննավանք, Բջնի) կազմում, իսկ վերջին հարյուրամյակում՝ անմիջականորեն ենթարկվել Ս. Էջմիածնի Մայր աթոռին: Այդպես է եղել նաև վաղ միջնադարում, որի մասին հետաքրքիր վկայություն է պահպանվել X դ. մատենագիր Ուխտանեսի Պատմության մեջ: Վերջինս պատմելով Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի՝ Հայաստանում կրթվելու և պաշտոնավարելու մասին, նշում է, որ *Մովսես Բ Եղիվարդեցի* կաթողիկոսը նրան տվել է կաթողիկոսանիստ Դվինի Կաթողիկե եկեղեցու վանահայրությունը և Այրարատյան գավառի քորեպիսկոպոսությունը:

Ա. թ-ի տարածքում են գտնվում Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե (VII դ.) և Շողակաթ (XVII դ.) վանքերը (ենթարկվում են Մայր աթոռին), ինչպես նաև Այգեշատի Ս. Թարգմանչաց (VII դ.) վանքը, Փարաքարի Ս. Մարիամ Աստվածածին, Ամբերդի Ս. Թովմաս առաքյալ (XII դ.), Գեղակերտի Ս. Հարություն (XIII դ.), Ս. Պողոս-Պետրոս (XIII դ.), Արագածի Ս. Ստեփանոս, Հովտամեջի Ս. Աստվածածին, Հայթաղի Ս. Աստվածածին (XIX դ.) և այլ եկեղեցիներ, Արշալույսի Ս. Կարապետ, Արմավիրի Ս. Դավիթ, Արևշատի Թուխ Մանուկ, Բաղրամյանի Ս. Սարգիս մատուռները:

Թեմի գործող եկեղեցիներն են՝ Էջմիածնի Ս. Աստվածածինը, Բամբակաշատի Ս. Աստվածածինը, Գայի Ս. Նշանը, Փարաքարի Ս. Հարությունը, Արշալույսի Ս. Աստվածածինը, Տանձուտի Ս. Սահակը, Արտամետի Ս. Աստվածածինը, Մրգաստանի Ս. Հովհաննեսը, Դողսի Ս. Ստեփանոսը: Թեմի տարածքում՝ Էջմիածնում, Արմավիրում, Ակնալճում գործում են մի քանի կիրակնօրյա դպրոցներ:

Ա. թ-ի առաջնորդի պաշտոնակատարն է Արտակ ավ. քհն. Սիմոնյանը (2001-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր II-ում, 2.8, 4-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.3:

Գրկ. Մ ա թ ե վ ո ս յ ա ն Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2–3:

Կարեն Մաթևոսյան

«ԱՐՄԱՏՍ ՀԱՎԱՏՈ», «Ա ր մ ա տ հ ա ւ ա տ ո յ», «Հ ա վ ա տ ա ր մ ա տ», հայ պատմադավանաբանական նյութերի ժողովածուներ, որոնք հիմնականում նվիրված են քաղկեդոնական (տես *Քաղկեդոնի ժողով 451*) և հակաքաղկեդոնական դավանաբանական վեճերին: Հայտնի են չորս տարբեր ժողովածուներ, որոնցից երեքը պաշտպանել են Հայ եկեղեցու դավանանքը՝ ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի, մեկը՝ *քաղկեդոնականությունը*:

Առաջին «Ա. հ.» կազմել է *Հովհան Մայրավանեցին* (Մայրագոմեցի)՝ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի օրոք (613–628): Այդ ժողովածուն այժմ հայտնի է «*Կնիք հավատո*» անունով: Երկրորդ ժողովածուն կազմել է *Անանիա Նարեկացին* (X դ.) «Հավատարմատ» անվամբ, որը մեզ լրիվ չի հասել: Ուխտանես պատմիչի վկայությամբ, հեղինակն իր հակաքաղկեդոն. այդ երկասիրությունը նվիրել է Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսին (973–992): «Հավատարմատից» առանձին հատվածներ տեղ են գտել *Անանիա Սանահնեցու* (XI դ.) «Հակաճառություն ընդդեմ երկաբնակաց» երկում («Գանձասար», 1–3, 1992–93): Երրորդ ժողովածուն, որ հայտնի է «Ա. հ.» անունով (լրիվ խորագիրը՝ «Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ» կամ «Համառատ հաւաքումն սրբոց վարդապետաց յաղագս դաւանութեան ամենասուրբ Երրորդութեան ընդդէմ հերձուածոց հակաճառութիւն»), կազմել է *Վարդան Այգեկցին*, 1205-ին: Հեղինակային բնագիրը մեզ չի հասել: Երկը հայտնի է բազմաթիվ ընդօրինակությունններով՝ ընդարձակ և համառոտ խմբագրությամբ (լավագույնները Մատենադարանի №№ 2080 և 3295 ձեռագրերն են): Ընդարձակ խմբագրությունը, որ շատ ավելի մոտ է հեղինակային օրինակին, բաղկացած է 16 գլխից: Առաջին երկու գլուխներն ըստ էության աշխառաջաբաններ են, որտեղ խոսվում է աշխատության ստեղծման շարժառիթների ու նպատակների մասին: Այս երկի շարադրումը թելադրված էր կաթոլիկ Արևմուտքի եկեղեցաքաղ. նկրտումները կասեցնելու անհրաժեշտությամբ: Օգտվելով Կիլիկյան Հայաստանում թագավոր. իշխանության հաստատման հետ կապված անկայուն քաղ. կացությունից՝ Արևմուտքի քաղ. շահագրգռությունների խոսափող կաթոլիկ եկեղեցին իր տիրապետությունը մեծացնելու նպատակով գործադրել է գաղափար. ներգործման իր հայտնի դարձած լատին (կաթոլիկ) եկեղեցին ... միջնորդները՝ քաղկեդոն. դավանության միջոցով: Վարդան Այգեկցու «Ա. հ.» նպատակ ունի ներ տագնապի զանգ հնչեցնելով արթուն պահել հայոց դավան. գիտակցությունն ու ազգ. ինքնությունը: Այնքան մեծ է եղել այս աշխատության ազդեցությունը ժամանակակիցների վրա, որ Հայ եկեղեցու հակառակորդները Ավինյոնի պապական արքունիքում այն համարել են երկաբնակ դավանության համար առավել վտանգավոր «մոլորական» գրքերից: XIII դ. 2-րդ կեսին Կիլիկիայում ասպարեզ է եկել թվով չորրորդ «Ա. հ.», որը կազմել էին քաղկեդոն. հայերը՝ Վարդան Այգեկցու «Ա. հ.»-ին հակակշռելու, երկրում Արևմուտքի քաղ. և եկեղեց. ազդեցությունը ամրապնդելու նպատակով: Այս ժողովածուն XIV դ. դեռևս եղել է հրապարակի վրա:

Գրկ. Կնիք հաւատոյ, հրտ. Կարապետ Եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), Էջմիածին, 1914 (ներածություն, էջ XXVI–XXXI, CVIII–CIX): Վ ա ր դ ա ն Ա յ գ ե կ ց ի, Գիրք հաստատութեան և Արմատ հաւատոյ, հրտ. Շահե քհն. Հայրապետյանի, Ներածությունը Հ. Քյոսեյանի, Ե., 1998: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ, Վնտ., 1969: Ն ո ւ յ ն ի, Հայ պատմա-դավանաբանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը, «Էջմիածին», 1972, № 8–9: Ն ո ւ յ ն ի, Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 882–889:

Հակոբ Քյոսեյան

«ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ», հասարակական-քաղաքական, բանասիրական թերթ (կիսամսյա, շաբաթական, եռօրյա): Լույս է տեսել 1840–84-ին, Զմյուռնիայում (ընդհատվել է 1882-ի հունիսից 1883-ի հունիսը): Խմբագիրներ՝ Ղ. Պալդազարյան, Հ. Սավալանյան, Նշան Միրզա, Ս. Պալապանյան, ապա՝ Հ. Սվաճյան: Ունենալով պահպանող. ուղղություն՝ թերթը ազգ. իրականության մեջ առաջատար տեղ է հատկացրել Հայ առաքելական եկեղեցուն, հիմնավորել նրա դերը կրթության, լուսավորության և ազգ. կյանքի բոլոր ասպարեզներում: Ազգ. միասնությունը առնչել է Հայ եկեղեցու միասնությանն ու կայունությանը, պաշտպանել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի գերադաս դիրքը Հայ եկեղեցու նվիրապետության մեջ, հետևողականորեն ջատագովել նրա իրավունքները օսմ. Թուրքիայում, նույնիսկ՝ Կ. Պոլսի պատրիարքության նկատմամբ կաթողիկոսի վաղեմի իրավասություններն այս կամ այն չափով վերականգնելու գնով: «Ա. Ա.» անբարյացակամ է վերաբերվել 1860-ի *Ազգային սահմանադրությանը*, որը ներքին վարչ., եկեղեց. ու կրթ. կյանքն ամբողջովին հանձնել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ու Ազգային երեսփոխանական ժողովին՝ զուտ բարոյական դարձնելով Էջմիածնի կրոն. իրավասությունները օսմ. Թուրքիայում: Թերթն ընդգծել է ազգ. միասն. հոգևոր կենտրոնի կարևորությունը նաև հայ գաղթավայրերի ինքնապահպան-

ման գործում, ձգտել է կասեցնել դավանափոխությունն արևմտահայության մեջ, ջատագովել դավան. հանդուրժողության սկզբունքները, հայ հարանվանությունների համագործակցությունը լուսավորության և մշակույթի բնագավառներում: Մխիթարյանների հանդեպ ցուցաբերել է լայնախոհ վերաբերմունք, ակնածանքով մոտեցել նրանց գիտ. ու մշակութ. գործունեությանը և միայն եզակի դեպքերում (1840–50-ական թթ.) հակադրվել նրանց՝ դավան. խնդիրների առիթով:

«Ա. Ա.» հրապարակել է Հայ եկեղեցուն, կաթողիկոսներին, կրոն. այլ նշանավոր գործիչներին նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ, ճանաչող. և պատմագիտ. ուսումնասիրություններ, Հայ եկեղեցուն ձոնված գեղ. երկեր:

Ալբերտ Խառատյան

ԱՐՇԱՐՈՒՆՅԱՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐ, գործել են V–XIV դդ., Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում: Մեզ հայտնի գրչության հնագույն խոշոր դպրոցներ են եղել Մայրաձոր անապատն ու Սանդղկավանքը: Հիմնադրվել են V դ., *Մեսրոպ Մաշտոցի* և *Սահակ Ա Պարթևի* աշակերտներ *Թաթուլի* ու *Վարոսի* ջանքերով: Բուռն ծաղկում են ապրել VI դ.: Այնտեղ ընդգրկված էին 36 ընտիր գրչագրեր: Ուսուցանել են գրչության արվեստ, աստվածաբանություն և փիլ.: Ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*՝ Արշարունյաց դպրոցը VII դ. համարվել է «վարդապետարան հայոց...»: Արշարունյաց իշխաններից բացի դպրոցը հովանավորել են Բագրատունիները և Կամսարականները: Վահան Կամսարականի խնդրանքով «քաջ փիլիսոփա և նախընտիր վարդապետ» հռչակված *Գրիգորիս Արշարունին* VIII դ. սկզբին շարադրել է «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» աշխատությունը: X դ. վերջին Կարսի Աբաս թագավորը (984–1029) Արշարունյաց գավառում է կառուցել վանք՝ կից կառույցներով և համալրել կրոնավորներով: Նույն դարում աչքի է ընկել Վարդկավանքի դպրոցը, վարդապետարանը վերաշինող՝ առաջնորդ Վարդիկի անունով: Հաճախադեպ արշավանքները կործանել են մշակութ. կենտրոնները, սակայն դրանցից ոչ հեռու ծաղկել են այլ կենտրոններ: X դ. Կաղզվանի մոտ հիմնադրվել է Կամրջաձորի դպրոցը, որն ունեցել է մոտ 300 միաբան ու սան: Նշանավոր էին *Սամվել Կամրջաձորեցին*, նրա աշակերտներ Ստեփանոս Ասողիկը և Գևորգ Թառիճեցին (Ուռճեցին), որոնք հռչակվել են որպես աստվածաբաններ և երաժիշտներ: XI դ. զարգացում են ապրել Մայրաձորի կամ Կանչնուտի և Սանդղկավանքի գրչության դպրոցները: Ա. դ-ից մեզ են հասել «Մողնու», «Սանդղկավանքի» և «Բեկյունց» Ավետարանները, որոնց նկարազարդումները (գրիչ և ծաղկող՝ Հովհաննես Սանդղկավանեցի) հայ մանրանկարչության արժեքավոր գործերից են: XIV դ. հայտնի էին Հանկյունաց վանքի, Կաղզվանի և գրչության այլ դպրոցներ:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X–XV դդ.), Ե., 1958: Մաթևոսյան Ա., Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցի («Մողնու Ավետարանը»), ԲՄ, № 10, 1971:

Արտաշես Մաթևոսյան

ԱՐՏԱԶԻ Ս. ԹԱԴԵ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Արտազ գավառում (այժմ՝ Իրանի Մակու քաղաքից 20 *կմ* հվ-արլ.): Ըստ ավանդության՝ հիմնադրել է *Թադեոս առաքյալը*, 66-ին:

X դ. սկզբին Ա. Ս. Թ. վ. առաջին անգամ հիշատակել է պատմիչ Թովմա Արծրունին, ապա՝ XI դ. պատմիչ Սամուել Անեցին: 1231-ին վանքն ավերել են մոնղոլները, 1247-ին Ա. Ս.Թ. վ-ի գավիթը նորոգել է Հովսեփ վարդապետը: Կիլիկիայի Հայոց Լևոն Գ թագավորը մոնղոլ Արղուն խանի հետ բանակցելու մեկնելիս այցելել է Ա. Ս. Թ. վ.: 1319-ին երկրաշարժից ավերվել է վանքի համալիրը, և 75 միաբան զոհվել է:

1319–29-ին Ա. Ս. Թ. վ-ի վանահայր Զաքարիա եպիսկոպոսը վերակառուցել է վանքի եկեղեցին՝ գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով: Գմբեթի 12-նիստանի թմբուկը շարված է սև և դեղին սրբատաշ քարերի համադրումով, բազմագունություն է օգտագործված նաև լուսամուտների զարդաքանդակ շրջանակներում: 1340-ին Մեսրոպ վարդապետը (կաթողիկոս *Մեսրոպ Ա Արտազեցի*) Ա. Ս. Թ. վ-ում ճեմարան է բացել:

XIV–XVI դդ. Ա. Ս. Թ. վ. բարգավաճել է, ունեցել գրչատուն: 1650-ին վանահայր Մկրտիչ եպիսկոպոսը նորոգել է վանքի եկեղեցին, Ս. Սանդուխտի մատուռը և կառուցել ժամատուն: 1684-ին վանահայր Իսահակ Մաքվեցին կառուցել է վանքի պարիսպները: 1696-ին երկրաշարժից ավերվել են Ա. Ս. Թ. վ-ի բնակելի ու տնտ. շինությունները և պարիսպները: 1810-ին վանահայր Սիմեոն Բզնունին պարսից փոխարքա Աբբաս Միրզայի թույլտվությամբ քանդել է տվել վանքի Ս. Թադե եկեղեցու արմ. ճակատը և նրան կցել քառամույթ գմբեթավոր՝ *Էջմիածնի Մայր տաճարի* հորինվածքով (առանց Ավագ խորանի, որին փոխարինում է հին եկեղեցին իր խորանով), սպիտակավուն սրբատաշ քարով կառույց և զանգակատուն (անավարտ է): Ճակատները հարդարված են զարդագոտիներով ու պատկերաքանդակներով. որմնասյուների միջև քանդակված են սրբապատկերներ,

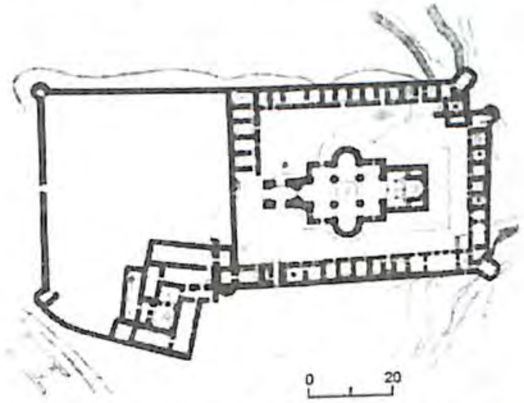

Արտազի Ս. Թադե վանքի հատակագիծը

հայ նշանավոր հոգևորականներ, կենաց ծառեր, խաչեր, իսկ զարդագոտիներն ունեն ոճավորված բուսական քանդակներ, աշխարհիկ կյանքի տեսարաններով պատկերաքանդակներ: Ս. Թադե եկեղեցու կցակառույցի հարդարանքում ակնհայտ է Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու (X դ.) քանդակների ու Սեֆյան Իրանի արվեստի ազդեցությունը: 1855-ին Ա. Ս. Թ. վ-ի և *Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքի* առաջնորդարանները, միավորվելով, հիմնել են *Ատրպատականի թեմը*՝ Թավրիզ կենտրոնով:

1903–08-ին Ա. Ս. Թ. վ. եղել է հայ ազատագր. շարժման՝ Վասպուրական փոխադրվող զինյալ ջոկատների հենակետ: 1918-ի հուլիսի 2-ին օսմանյան բանակը ներխուժել է Ա. Ս. Թ. վ., կոտորել այնտեղ ապաստանածներին, կողոպտել վանքը և հափշտակել Թադեոս առաքյալի Աջը:

1946-ին վանքի շրջակա հայկ. գյուղերի բնակչությունը ներգաղթել է Հայաստան, և Ա. Ս. Թ. վ. դադարել է գործել: 1954-ից Ատրպատականի առաջնորդարանը կազմակերպում է ամենամյա ուխտագնացություն դեպի Ա. Ս. Թ. վ.: 1969-ից վանքը վերանորոգվում է. աշխատանքներն իրականացնում են Իրանի «Միրասե ֆարհանգի» («Մշակութային ժառանգություն») հաստատությունը և իրանահայ համայնքը՝ Փարիզի «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության մասնակցությամբ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վնն., 1942: Ս. ճ ե մ յ ա ն Հ., Ս. Թադեի վանքը, մաս 1, 2, Թեհրան, 1959–60: Haghnazarian A., Das armenische Thaddaus Kloster in der Provinz Westazerbaidjan in Iran, Aachen, 1973; Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P.,1989; Kleiss W., Seihoun H., S. Thadei vank, Milano, 1971 (Documenti di architettura armena, 4).

Արմեն Հախնազարյան

ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1989-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է ԼՂՀ տարածքը և հարակից հայկ. շրջանները:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո Արցախում առաջին վանքը IV դ. սկզբին հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*՝ Ամարաս ավանում (տես *Ամարասի վանք*): Վանքի կառուցումն ավարտել է նրա թոռը՝ Արցախի առաջին եպիսկոպոս *Գրիգորիսը* (թաղված է նույն վանքում):

Արշակունիների հարստության անկումից (428) հետո Արցախն ու Ուտիքը (461-ից, երբ մտել են Աղվանից մարզպանության մեջ), Լփինքի, Բաղասականի և Մազքթաց աշխարհի հետ միասին կազմել են Հայաստանյայց առաքելական եկեղցու վեհապետական իրավունքները ճանաչող *Աղվանից կաթողիկոսությունը*՝ Կապաղակ, Պարտավ, ապա՝ Ամարաս, Գանձասար կենտրոններով: XVIII դ. վերջին կաթողիկոսությունն ունեցել է 1736, XIX դ. սկզբին՝ 1311 գործող եկեղեցիներ և վանքեր: Վանքերին (Հոռեկա, Երիցմանկանց, Մեծառանից Ս. Հակոբա ևն) կից գործել են դպրանոցներ: *Մեսրոպ Մաշտոցն* առաջին դպրոցը բացել է Ամարասում (IV դ.): 1800-ին Գանձասարում բացվել է հոգևոր դպրոց:

Գյուլիստանի պայմանագրով (1813) Ղարաբաղը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո, կայսերական հրովարտակով 1815-ին Աղվանից կաթողիկոսությունը վերածվել է մետրոպոլիտության՝ Շամախու և Ղարաբաղի թեմերով: 1838–1920-ին Շուշիում գործել է թեմական դպրոց: 1830-ական թթ. վերջին Ղա-

րաբաղի տարածքում եղել են Հայկ. 25 եկեղեց. դպրոցներ: 1850-ական թթ. վերջին – 1860-ական թթ. սկզբին եկեղեց-ծխական դպրոցներ են բացվել նաև Ամարասի, Գանձասարի, Երիցմանկանց, Գտիչ վանքերում: 1860–70-ական թթ. Ղարաբաղի թեմում գործել է եկեղեց-ծխական 30 դպրոց: 1930-ին թեմը դադարել է գործել:

Ա. թ-ի տարածքում են գտնվում հոգևոր-մշակութ. կենտրոններ Ամարասի վանքը (IV դ.), Հոռեկավանքը (V դ.), Մեծառանից Ս. Հակոբավանքը (V դ.), *Գանձասարի վանքը*, Եղիշե Առաքյալը, *Դադիվանքը*, Խաթրավանքը, *Գտչավանքը* (հինգն էլ՝ XIII դ.), Կատարովանքը (X դ.), ինչպես նաև՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ (XIX դ.) և Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (Կանաչ ժամ, XIX դ.) եկեղեցիները են:

Թեմի տարածքում գործող եկեղեցիներն են. Ասկերանի շրջանում՝ Ս. Ստեփանոսը (XVII դ.), Ս. Աստվածածինը (XVIII դ.), Հադրութի շրջանում՝ Սպիտակ Խաչը, Ս. Հարությունը (երկուսն էլ՝ XVII դ.), Մարտակերտի շրջանում՝ Գանձասարի վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչը (XIII դ.), Ս. Հովհաննու Կարապետը, Ս. Աստվածածինը (երկուսն էլ՝ XIX դ.), Մարտունու շրջանում՝ Ամարասի վանքի Ս. Գրիգորիսը (IV դ. սկիզբ), Շուշիի շրջանում՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչը, Ս. Հովհաննես Մկրտիչը (Կանաչ ժամ կամ Ղարաբաղցոց), Ս. Աստվածածինը (երեքն էլ՝ XIX դ.), Քաշաթաղի շրջանում՝ Ս. Համբարձմանը և Ստեփանակերտի Ս. Աստվածածինը (նորակառույց): Կառուցվում են Մարտունու շրջանում՝ Ս. Ներսես Մեծ, Քաշաթաղի շրջանում՝ Սրբոց Նահատակաց եկեղեցիները:

1993–94-ին Ա. թ-ում գործել է դպրեվանք: 1990–95-ին թեմի հովանու ներքո բացվել են «Գթություն» բարեգործ. միությունը, ծերանոց: 1990-ից գործում է «Եկեղեցասիրաց եղբայրակցություն» կազմակերպությունը: 1994-ին Երևանում հիմնվել է Ա. թ-ի «Գանձասար» աստվածաբան. կենտրոնը (կից գործում է տպարան):

Թեմը զգալի դեր է խաղացել արցախահայության ազգ-հոգևոր զարթոնքի, ԼՂՀ ազատագրման և պետականության ամրապնդման գործում:

Ա. թ-ի առաջնորդն է Պարգև արք. Մարտիրոսյանը (1989-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.1, 2-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.4:

Վլադիկ Հակոբյան

ԱՐՈՒՃԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Արուճ գյուղի հարավային կողմում: Կառուցել է տվել իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը կնոջ՝ Հեղինեի հետ: Արձանագրության համաձայն, եկեղեցու շինարարությունը սկսվել է 662-ին, ըստ մատենագր. վկայությունների՝ ավարտվել 666-ին. օծել է Հայոց կաթողիկոս Անաստաս Ա Ակոռեցին (661–667):

Մինչև Ս. Գրիգոր եկեղեցու հիմնադրումն Արուճում գոյություն է ունեցել մեկ այլ եկեղեցի, որի քահանա Գիորգոսը մասնակցել է Դվինի Գ եկեղեց. ժողովին (609): Հավանաբար դա այն բազիլիկ կառույցն է, որը գտնվում է եկեղեցու հվ-արլ. կողմում և հետագա վերակառուցման հետևանքով վերածվել է, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, աշխարհիկ շինության:

Ըստ կաթողիկոս-պատմիչ *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու*, իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը Ա. Ս. Գ. ե-ու հվ. կողմում կառուցել է «իր արքունիքը»՝ պալատական համալիրը: 867-ին, եկեղեցու ներսում՝ հվ-արլ. ավանդատան դիմաց, քերել են ավագի մի հատվածը և փորագրել Արուճի և հարևան Կոշ գ-ի ջրօգտագործման հետ կապված վեճը կարգավորող որոշում-արձանագրությունը, որը թողել է Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու ներկայացուցիչ, Վռամի որդի Գրիգորը: 973-ին ոմն Գորամ վարպետ Դավթի ձեռքով նորոգել է Ա. Ս. Գ. ե.:

987-ին Սմբատ Բ Բագրատունի արքան, ըստ եկեղեցու հվ. պատի արձանագրության, Արուճին հարկային արտոնություն է տվել: Ա. Ս. Գ. ե-ու հվ. մուտքի ճակատի վրայի արձանագրության համաձայն, 1285-ին Արուճի բնակիչներն ազատվել են բնահարկից: XIII դ. Մարգար կազմողը եկեղեցու հս. պատի արլ. որմնամույթի վրա քանդակել է չորս մեծ և երեք փոքր խաչեր: XV դ. Խաչատուր վարդապետը նորոգել է Ա. Ս. Գ. ե.: XVI–XIX դդ. եկեղեցին կիսավեր էր և լքված: 1946-ին նորոգվել են եկեղեցու հվ. և արմ. պատերի քանդված հատվածները, վերանորոգվել քիվերը և տանիքը: 1947–52-ին Ա. Ս. Գ. ե-ու հվ. կողմում պեղումներով (ղեկ. Վ. Հարությունյան) բացվել է իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած պալատը: 1958–59-ին ամրացվել է եկեղեցու աղոթասրահի արմ. կողմի թաղը: 1964-ին բարեկարգվել է եկեղեցու շրջակա տարածքը:

Ա. Ս. Գ. ե. գմբեթավոր դահլիճի տիպի (16,95 *մ* x 34,5 *մ* արտաքին չափերով), արլ-ից երկու ավանդատներով, գմբեթի (այժմ՝ քանդված) առագաստային անցումով բարձրարվեստ կառույց է՝ միասնական ու վեհաշուք ներքին տարածությամբ: Լուսավորվել է 41 պատուհաններից և երեք լայնադիր դռներից ներթափանցող առատ լույսով: Եկեղեցու կառուցմանը ժամանակակից որմնանկարներից պահպանվել են միայն հատվածներ Ավագ խորանում: Գմբեթարդում պատկերված է եղել «Օրենք տվող Աստծու» պատկերագր. և Ավետարանում հաշարադրված «Համբարձման» տեսարանի համատեղումը ներկայացնող հորինվածք: Հատկապես տպավորիչ է եղել Քրիստոսի մեծադիր պատկերը, որը սկզբնապես 7 *մ* բարձր. է ունեցել (պահպանվել է միայն ծնկից ներքև եղած հատվածը): Զարդարուն պատվանդանին կանգնած Քրիստոսը ձեռքին ուներ Հովհաննեսի Ավետարանից վերցված քաղվածքով (Հովհ. 14.21) հայագիր մագաղաթագալար: Պատկերի առանձին մանրամասներ եղել են ոսկեզօծ:

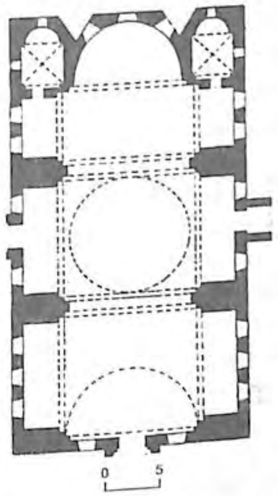

Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու հատակագիծը

Քրիստոսից ցած, պատվանդանի հավասարությամբ, ողջ խորանը երիզված է խոշոր ականթազարդերից կազմված լայն գոտիով՝ կատարված հայ հելլենիստ. արվեստի ավանդույթներով և մեծ վարպետությամբ: Զարդագոտուց ներքև, Ավագ խորանի երկու կողմերի պատերին եղել են ձեռքերին գրքեր պահած առաքյալների պատկերները (հս. պատին պահպանվել են միայն նրանցից վեցի պատկերները): Քրիստոսի պատվանդանի տակ նկարչի մակագրությունն է. «Ստեփաննոս ն[կ]ա[ր]եաց»: Վերջինս VII դ. հայտնի առաջին հայ նկարիչն է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ղ և ո ն դ, Պատմություն, Ե., 1982: Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1996: Ե ղ ի ա զ ա ր յ ա ն Հ., Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանի կառուցած տաճարը և պալատը Թալիշ գյուղում և վերջինիս հնագիտական պեղումները, «Էջմիածին», 1955, № 2: Մ ա թ և ո ս յ ա ն Կ., Արուճ, Ե., 1987: А р у т ю н я н В., По поводу датировки храма в Аруче, Е., 1946; Д у р н о в о Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; К о т а н д ж я н Н. Г., Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978; D e r N e r s e s s i a n S., L'art arménien des origines au XVII siecle, P., 1977.

Կարեն Մաթևոսյան

ԱՐՔԱՅԱԿԱՂՆԻ ՎԱՆՔ, Ա ր ք ա կ ա ղ ի ն վ ա ն ք, Կիլիկիայի Հայկական պետության եպիսկոպոսանիստ (Մամեստիայի արքեպիսկոպոսների) վանքերից: Գտնվել է Մսիսից (Մամեստիա) հվ-արլ., կաղնիների, սոսիների, ձիթենիների անտառի մեջ: Անունը ստացել է կաղնիներով շրջապատված լինելու համար: Կոչվել է նաև Խճկոր [այսինքն՝ Հաճկատար, Հաճոյակատար (Տիրամորը տրվող մակդիր), որից ենթադրվում է, թե գլխ. եկեղեցին նվիրված էր Աստվածածնին]: Կառուցման ժամանակն անհայտ է: Հիշատակվել է XII դ. կեսից: Ա. վ-ի մասին հիշատակություններ ունեն Վարդան Արևելցին (XIII դ.), Կիրակոս Գանձակեցին (XIII դ.), Սմբատ Գունդստաբլը (XIII դ.), Հովհաննես Երզնկացին (XIII դ.) և ուր.: Ունեցել է հազվագյուտ և ճոխ ձեռագրերով մատենադարան, դպրանոց, գրչատուն: Հայկ. երաժշտության և գրչության հայտնի կենտրոն էր, որի մասին իր ճառում գովասանքով է արտահայտվել Հովհաննես Երզնկացին: Ա. վ-ում հորինվել են եկեղեց. բազմաթիվ մեղեդիներ՝ «մանրուսում» և «կցուրդք»: Այստեղ է սովորել *Վարդան Այգեկցին*: Վանքը 1206–08-ին եղել է հակաթոռ կաթողիկոս Դավիթ Թավլուս Արքայակաղնեցու (Մամեստիայի արքեպիսկոպոսը՝ 1175–1206) նստավայրը:

Ա. վ-ում են ամփոփվել Լևոն Բ Մեծագործի հայր Ստեփանեն (1167), Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատը և ուր.: Վանքը կործանվել է 1269-ի երկրաշարժից, 1284-ին՝ մասնակի նորոգվել: Պահպանվել են ավերակները:

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ս մ բ ա տ Ս պ ա ր ա պ ե տ, Տարեգիրք, Վնտ., 1956: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ո ս կ յ ա ն Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնն., 1957:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, տես *Պատվո աստիճաններ և պարգևատրումներ* Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու հոդվածում:

ԲԱԲԿԵՆ Ա ՈԹՄՍԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ոթմուս (Վանանդ գավառում) – 516], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 490-ից: Աշակերտել է *Հովհաննես Ա Մանդակունուն*, ում և հաջորդել է: Նրա կյանքի և գործունեության վերաբերյալ հայ մատենագրությունը գրեթե ոչինչ չի հաղորդում: Հայրապետության տարիները համընկել են Վահան Մամիկոնյանի (487–505) և նրա կրտսեր եղբայր Վարդ Մամիկոնյանի (505–510) մարզպանության շրջանին, որն անցել է մեծ մասամբ խաղաղությամբ: Բ. Ա Ո. եռանդուն մասնակցել է ժամանակի դավան. վեճերին, պայքարել *նեստորականության* դեմ, մեծ դեր խաղացել *Քաղկեդոնի ժողովի* (451) նկատմամբ Հայ եկեղեցու վերաբերմունքի ճշտման և հակաքաղկեդոն. դիրքորոշման ամրապնդման գործում:

Բ. Ա Ո-ուց պահպանվել են երկու դավանաբան. թղթեր՝ միևնույն վերնագրով («Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս»): Առաջինը գրվել է Դվինի 506-ի ժողովի (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) ժամանակ և հավանությամբ (ժողովը հրավիրել և գլխավորել է Բ. Ա Ո.): Պարսկաստանի քրիստոնյա ուղղափառ ասորիները, որոնք հալածանքների էին ենթարկվում նեստորականներից, պաշտպանություն էին հայցել Հայոց կաթողիկոսից և Հայ եկեղեցուց, միաժամանակ խնդրել, որ կաթողիկոսը գրով հաստատի, թե որն է ճշմարիտ հավատը, քանի որ նեստորականները պարծեցել էին, թե հայերը ևս իրենց հավատքն ունեն: Բ. Ա Ո., ի պատասխան այդ խնդրանքի, Հայ եկեղեցու և ժողովի անունից գրել է առաջին թուղթը՝ հավաստելով, որ Հայ եկեղեցին չի ընդունում նեստորականությունը և չի հաղորդակցվում նեստորականների հետ, իսկ Նեստորի և նրա կողմնակիցների վարդապետությունը մերժում է ու նզովում: 508/509-ին գրված երկրորդ թուղթն արձանագրում է, որ Պարսկաստանի ուղղափառ քրիստոնյաները, Սիմեոն Բեթ-Արշամացու գլխավորությամբ, երկրորդ անգամ են եկել Հայաստան և Հայոց կաթողիկոսին տեղեկացրել, որ նեստորականները չեն հավատացել առաջին թղթին և չեն ընդունել ուղղափառ ասորիների ու հայերի դավանությունը ճշմարիտ հավատքի մասին: Նեստորականները՝ «ի ժողովոյն Քաղկեդոնի զօրացեալ», շարունակել են ավելի եռանդուն տարածել իրենց մոլորությունները: Բ. Ա Ո. Տարոնի Մերշապուհ եպիսկոպոսի, Վարդ Մարզպանի և այլ եպիսկոպոսների ու նախարարների անունից երկրորդ թղթով կրկին հավաստել է, որ Հայ եկեղեցին 431-ի *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* հետո չի ընդունում որևէ նորամուծություն, նզովում է Նեստորին և *Անտիոքի* դպրոցի բոլոր ներկայացուցիչներին ու նրանց հետևորդներին Պարսկաստանում, այդ թվում՝ նեստորականների Բաբե կաթողիկոսին: Երկրորդ թուղթը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում VI դ. սկզբին Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշման վերաբերյալ: Առաջին անգամ հայ դավան. գրվածքներում և մատենագրության մեջ հիշատակվում է Քաղկեդոնի ժողովը, որն անվանվում է «ստություն», իսկ նրա որոշումները՝ նեստորականներին ուժ ու զորություն տվող: Առաջին անգամ է հիշվում նաև Զենոն կայսրի՝ ավելի շատ արևելյան ուղղափառներին բավարարող «*Հենոտիկոնը*», ինչպես նաև Անաստաս կայսրի թուղթը՝ որպես ճշմարիտ հավատաքի գրություններ: Վերջապես, առաջին անգամ, ի թիվս այլ աղանդավորների, նզովվում է նաև Եվտիքեսը, ցույց տալով, որ Հայ եկեղեցին *քաղկեդոնականության* և նեստորականության հետ միասին մերժում է նաև ծայրահեղ միաբնակ վարդապետությունը՝ *եվտիքականությունը*:

Կաթողիկոս. գահին Բ. Ա Ո-ուն հաջորդել է *Սամվել Ա Արծկեցին*:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Օրման-
յան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ակինյան
Ն., Կյուրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմություն հայ-
վրական հարաբերությանց է դարու մէջ, Վնն., 1910:
Տեր-Մինասյան Ե., Պատմա-բանասիրական հե-
տազոտություններ, Ե., 1971, էջ 31–45, 353–363:

Արտաշես Ղազարյան

ԲԱԳԱՎԱՆԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Բագրեվանդ գավառի հարավ-արևելյան մասում, Նպատ լեռան ստորոտին, պատմական Բագավան բնակավայրում: Ըստ շին. արձանագրության, Բ. Ս. Հ. վ-ի եկեղեցին կառուցել է *Եզր Ա Փառաժնակերտցին* 631–639-ին (ճարտ.՝ Իսրայել Գոռաղճեցի): Հայկ. ամենախոշոր եկեղեցիներից է (27 մ x 46 մ, բարձր. առանց գմբեթի՝ մոտ 20 մ) և

Բագավանի Ս. Հովհաննես վանքի եկեղեցին (631–639) հս-ից

ունի քառամույթ գմբեթավոր հորինվածք, արլ-
ում՝ արտաքուստ եռանիստ ծավալներով շեշտ-
ված խորանով և ավանդատներով: 778-ին ա-
րաբները կողոպտել են վանքը և սպանել 40
միաբանի: 1210-ին Զաքարե Բ Մեծը, Խլաթի
պաշարումից վերադառնալիս, այցելել է Բ. Ս. Հ. վ., գնել գյուղ ու նվիրել վանքին: 1273-ին Կարապետ քահանան 90 դահեկանով այգի է գնել ու նվիրել վանքին: Միջնադարում վանքի եկեղեցին վերակառուցել են ամրոցի՝ տանիքը վերածելով պաշտպանության հարթակի: Վանքն ավերվել է XIV դ.՝ Լենկթեմուրի արշավանքներից և վերստին գործել XVII դ. կեսից, երբ այնտեղ է հաստատվել Բագրեվանդի եպիսկոպոս. աթոռը: Եկեղեցին նորոգվել է 1679–85-ին, փլված գմբեթը փոխարինվել է ցածր, անհամաչափ թմբուկով: Անբավարար միջոցների պատճառով նորոգման աշխատանքներն անավարտ են մնացել, և վանահայր Իսահակ եպիսկոպոսը շրջաբերական թղթով օգնություն է խնդրել Եվրոպայի հետ առևտուր անող հայ վաճառականներից: 1720-ին Մխիթար վարդապետն ազատել է եկեղեցին հարկերից: 1735-ին պարսից զորքը մտել է վանք և սպանել միաբաններին: *Ղուկաս Ա Կարնեցու* և *Հովսեփ արք. Արղությանի* վախճանվելուց հետո *Դավիթ Ե Էնեգեթցին* խուչընդոտել է Էջմիածնում ժողով հրավիրելը, ինչի հետևանքով *Դանիել Ա Սուրմառեցին* 1802-ի հունիսի 6-ին կաթողիկոս է ընտրվել Բ. Ս. Հ. վ-ում:

1821-ին Ալաշկերտի վրա Երևանի խանի հարձակման ժամանակ Խաչատուր վարդապետը շրջակա հայ բնակչությանն ապաստան է տվել վանքում: 1861-ին քրդերն սպանել են վանահայր Գալուստ Ատովմյանին: 1862-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը հիմնովին վերակառուցել է վանքի պարիսպները, 1864-ին այնտեղ բացել ժառանգավորաց վարժարան: 1877–1878-ի ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ վանքն ասպատակել և կողոպտել են շրջակայքի քրդերը: Ավարառումից փրկելու համար վանքի ձեռագրերը 1877-ին թաղել են, սակայն հողում դրանք ոչնչացել են: 1915-ին վանքն ամայացել է և լքվել: 1950-ական թթ. Բ. Ս. Հ. վ-ի եկեղեցին պայթեցվել է:

Գրկ. Սարգիսյան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վնտ., 1864: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903–07: Մնացականյան Ս., Բագավանի տաճարի շինարարական արձանագրության վերծանման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1964, № 2: Орбели И., Багаванский храм и его надписи, "Христианский Восток", т. 5, в. 2, П., 1917; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱԳԱՐԱՆԻ

ԲԱԳԱՐԱՆԻ Ս. ԹԵՈԴՈՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառի հյուսիսարևելքում, Ախուրյանի աջ ափին: Ըստ շին. արձանագրության, կառուցել են տվել իշխան Բուտ Առավեղյանն ու նրա կինը՝ Աննան, 624–631-ին: Հորինվածքով հարում է *Էջմիածնի Մայր տաճարի* խաչաձև-կենտրոնագմբեթ, քառախորան, քառամույթ տիպին: Հետագայում, Ավագ խորանի երկու կողմերում, ավելացվել են ավանդատներ:

Բագարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցին (624–631) արմ-ից

Եկեղեց. շենքի Էջմիածին-Բագարան տիպը Բյուզանդիայի միջոցով (Կ. Պոլսի Նեա եկեղեցի, IX դ.) տարածվել է Եվրոպայում և նախատիպ է եղել Օռլեանի Ժերմինյի դե Պրե (806–811, ճարտ. հայազգի Օդո լը Մեսսեն), Միլանի Սան Սատիրո (868–888), Աթոս լեռան (Հունաստան) վանքերի X–XII դդ. և այլ եկեղեցիների համար: Բ. Ս. Թ. ե. զգալի տուժել է 1048-ին՝ սելջուկյան թուրքերի արշավանքից, վերանորոգվել 1211-ին: 1950-ական թթ. եկեղեցին պայթեցվել է:

Գրկ. Սարգիսյան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վնտ., 1864: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Զարյան Ա., Եվրոպայում բագարանատիպ կառույցների տարածման հարցի շուրջ, «Հայկազյան հայագիտական հանդես», 3, Բեյրութ, 1972: Орбели И., Избранные труды, Е., 1963; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱԳՆԱՅՐԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառում, Անիից արևմուտք, Արջո (Ալաջա) լեռան հյուսիսային ստորոտին, Բագնայր գյուղում: Ըստ պատմիչ Սամուել Անեցու, վանքի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (արձանագրություններում կոչվում է նաև Մայր Լուսո) կառուցել է իշխան Սմբատ Մագիստրոս Պահլավունին: Երկու զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ տիպի եկեղեցի է: Նրան արմ-ից կից է կենտրոնակազմ, քառայուն գավիթը (XI դ.), որի ծածկի կենտր. հատվածն ունի չթաքարազարդ երդիկով գմբեթ: Ս. Աստվածածին եկեղեցուց հվ-արլ. երկու փոքր եկեղեցիներ են, որոնցից հս-ը (XI դ.) խաչաձև գմբեթավոր հորինվածք ունի, հվ-ը՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին (1145), մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է: Այժմ կիսավեր վանական համալիրից 400 *մ* հս. կանգուն է Ս. Երրորդություն կենտրոնագմբեթ եկեղեցին (XI դ.)՝ արտաքուստ վեցանիստ, ներսից հնգախորան, արմ.՝ վեցերորդ նիստում ուղղանկյուն թաղածածկ խորշով:

Բ. վ. ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ գյուղեր, հողեր, այգիներ, ջրաղացներ, հնձաններ, Անիում՝ կրպակներ, հյուրատուն, Ավետարաններ ևն: Արժեքավոր է 1232-ին *Հոռոմոսի վանքում* Իգնատիոսի նկարազարդած Ավետարանը, որը պատվիրատուն՝

Բագնայրի վանքը (XI–XIII դդ.) հվ-արմ-ից

Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների քեռորդի Խոռասը, նվիրել է Բ. վ-ին: «Բագնայրի Ավետարան» անվամբ այս ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 1519) 2 անգամ գերեվարվել և հետ է գնվել:

Գրկ. Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմութեան, Վաղ-պատ, 1893: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionale di Ani nell'Armenia medievale, Roma, 1977; Thierry J.M., A propos de quelques monuments chretiens du vilayet de Kars (III), "Revue des études arméniennes", t. XVII, P., 1983.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱԶԵՆԻՑ ՎԱՆՔ, Բազենից Ս. Էջմիածին, Ս. Աստվածածին, Վանա լճի արևելյան ափին, Վան նահանգի Խիզան գավառի Սպարկերտ գավառակում, Բազմենից (Բազենից) գ. մոտ, Ս. Սահակ Պարթև վանքի դիմաց, բլրի վրա: XV դ. հիշվում է որպես «նորաշէն Սուրբ Էջմիածին, որ անուամբ Բազենից վանք յորջորջի»: Նշանակում է՝ այդ ժամանակ նոր էր կառուցվել կամ նորոգվել: Վանքի համալիրն ունեցել է մի մատուռ՝ Վերին Էջմիածին, և երկու եկեղեցի՝ Ներքին Էջմիածին ու Ս. Աստվածածին անուններով: Եղել է միջնադարյան հայկ. գրչության կենտրոններից: Բ. վ-ից մեզ են հասել մի քանի ձեռագրեր. Մատենադարանի № 4213 Ավետարանը (1441), № 6121 Ժամագիրքը (1443, երկու ձեռագրերի գրիչն է Ղազարը), № 6653 Ավետարանը (1454, գրիչ՝ Հովհաննես, ծաղկող՝ Մինաս), № 5860 Մաշտոցը (1487–89, գրիչ՝ Թումա աբեղա): 1445-ին Բ. վ-ում գրված մի Ավետարան գտնվում է Կալիֆոռնիայում, 1553-ին գրված Շարակնոցը՝ Երուսաղեմում (ձեռ. № 1594), 1475-ին Ոստակեսի և 1566-ին Աստվածատուրի գրած Ավետարանները մինչև Մեծ եղեռնը Վասպուրականում էին:

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

«ԲԱԶՄԱՎԵՊ», «Բազմավէպ», հայագիտական, բանասիրական, գրական հանդես: Սկզբնապես՝ երկշաբաթաթերթ, ամսագիր (1858–72), եռամսյա ուսումնաթերթ («պրակ եռամսյա», 1873–89), երկամսյա, ներկայումս՝ եռամսյա հանդես. տարեկան լույս տեսնող 4 համարներն ամփոփվում են մեկ միացյալ հատորում: Լույս է տեսնում 1843-ից, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում: Վենետիկի *Մխիթարյան միաբանության* հրատ.: Հիմնադիրն է Գաբրիել *Այվազովսկին*: Նպատակը «բարեկիրթ և ուսումնական ազգերէն» հետ չմնալն էր, հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութ. վերելքին նպաստելը, ազգի լուսավորությանը ծառայելը: Խմբագիրներ են եղել Գ. Այվազովսկին, Ղ. *Ալիշանը*, Վ. Հացունին, Ե. Փեչիկյանը, Մ. Ճանաշյանը, Ն. Տեր-Ներսեսյանը և ուր.: Ներկայումս (2001) խմբագիրն է Հ. Պզտիկյանը: Լինելով հայ մամուլի կենդանի նահապետը՝ «Բ.» ամենատարեցն է նաև Իտալիայում հրատարակվող պարբերականների մեջ և չորրորդը՝ աշխարհի հնագույն հանդեսների շարքում:

«Բ.» իր բովանդակության հարստության, համազգ. գաղափարների արծարծման, նաև բարձրարվեստ ու նրբաճաշակ տպագրության շնորհիվ լայն ընդունելության է արժանացել հայկ. բոլոր գաղթավայրերում: Առաջինն է հայոց մեջ մարմնավորել ժողովրդանվեր լրագրության գաղափարը. հասցեագրվել է ոչ թե հայության որևէ մեկ շրջանակի կամ հասարակության որոշակի շերտի, այլ՝ «վասն համօրէն աշխարհիս, ուր կանն ի մերազնէից»:

Ազգի լուսավորության և առաջադիմության համար աշխատելու, ժողովրդին մերձենալու նպատակամղումը պայմանավորել է նաև պարբերականի լեզվի՝ զտված աշխարհաբարի ընտրությունը: Դրանով այն արագացրել է արդի հայերենի վերջնական հաղթանակը: Այդուհանդերձ, խմբագրակազմը երբեք չի մոռացել գրաբարը, չի հրաժարվել այն բոլորին սովորեցնելու մտքից՝ միշտ հիշեցնելով, որ գրաբարը «մեր նախնեաց եւ թագաւորաց լեզուն է»:

Հավատարիմ իր «Բ.» անվանը (այսինքն՝ «բազում բաներ վիպող, պատմող»), նաև որդեգրելով «դյուրիմաց և զվարճալի» ոճ՝ հանդեսը միևնույն համարում տպագրել է պատմաբանասիր. լուրջ քննություններ, տվել կենցաղօգուտ ու տարրական գիտելիքներ, պատմել եվրոպ. վերջին գյուտերի ու նորությունների մասին, հաղորդակից դարձրել աշխարհում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններին: Այս իմաստով հանդեսի յուրաքանչյուր հատոր նմանվել է մի փոքրիկ հանրագիտարանի՝ իր մեջ համատեղելով ժող. թերթի և ուսումնագիտ. հանդեսի տարրերը:

«Բ.» արտացոլել է Արևմուտքի առաջավոր ու ազատամիտ գաղափարները հիմնականում Մխիթարյան գաղափարաբանության և քրիստ. ոգով, ինչը հայերի կյանքում առաջադիմ. նշանակություն է ունեցել: Թարգմանվել և հանդեսի էջերում հրատարակվել են եվրոպ. գրականության գլուխգործոցներ: Իրենց հերթին եվրոպացիները «Բ.»-ի էջերում մերթ ընդ մերթ լույս տեսնող օտարալեզու հայագիտ. հոդվածների միջոցով ծանոթացել են հայոց պատմությանն ու մշակույթին: Հայագիտ. հանդեսի վերաճելու ճանապարհին պարբ-ի էջերում աստիճանաբար նվազել են ընական գիտություններին վերաբերող նյութերը՝ իրենց տեղը զիջելով գրական-բանասիր. հոդվածներին: Զգալի տեղ են գրավել եկեղեցապատմ. լուսաբանու-

թյունները, որոնք, սակայն, դավան. վեճեր հրահրելու նպատակ չեն հետապնդել: Ավելին, լինելով կրոն. միաբանության պաշտոնաթերթ, «Բ.» երբեք առանցքային չի համարել այդօրինակ թեմաների շոշափումը և իր ճակատին չի ունեցել «կրոնական» նշումը: Դրանով այն հավասարապես ընդունելի է եղել թե՛ առաքելական, թե՛ կաթոլիկ հայերի համար: Իր էջերում տեղ տալով տարադավան հեղինակների գրություններին՝ առաջնայինը համարել է գիտ. բարեխղճությունն ու նյութի իմացությունը: «Բ.» միտումնավոր տուրք չի տվել կրոն. որևէ ուղղության, գդուշավորություն է հանդես բերել դրանցից որևէ մեկի պաշտպանության հարցում: Այս իմաստով ևս շարունակել է Մխիթար Աբբահոր (տես *Մխիթար Սեբաստացի*) կեցվածքը՝ պատդամախոս դառնալով քրիստ. միության և միջեկեղեց. հաղորդակցության: Իր աննախադեպ հաջողությամբ «Բ.» պարտական էր Գաբրիել Այվազովսկուն և երիտասարդ միաբան Ղևոնդ Ալիշանին: Նրանց նման Մխիթարյան մյուս հայրերը ևս իրենց ուսումնագիտ. աշխատանքի պտուղներն էին հանձնում ընթերցողին՝ առանց փնտրելու փառք կամ անուն: Նույնիսկ առաջին խմբագրի անունը մեզ է հասել վանական ավանդությամբ միայն: Ալիշանի խմբագրապետության օրոք «Բ.» սկսել է «հիւրաբար» էջեր տրամադրել նաև հայ մտավորականության մյուս ներկայացուցիչներին՝ հոգևոր թե աշխարհիկ:

Հանդեսի 150-ից ավելի տարեհատորները հայ մշակույթի մնայուն էջերից են, որտեղ ամփոփված են գիտնականների շատ սերունդների հայագիտ. հունձքն ու վաստակը: Առանձնահատուկ են հատկապես «Բացառիկ»-ները՝ նվիրված հայ և համաշխարհային մշակույթի պատմության նշանակալի իրադարձություններին և ականավոր անհատների հոբելյաններին: 1973-ից ի վեր «Բ.»-ին կից հրատարակվում է համանուն մատենաշար: Արդեն լույս տեսած 38 հատորներն (2000) ընդգրկում են հայ մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառները:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Երկուհարիւրամեա գրական գործունէութիւն եւ նշանաւոր գործիչներ Վենետկոյ Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905, էջ 145–160: «Բազմավեպ» հայագիտական-բանասիրական-գրական հանդես, բացառիկ թիվ «Բազմավեպ» հրատարակության 150-ամյակի առիթով, Վնտ., 1994: Հակոբյան Պ., «Բազմավեպի» մեկուկես դարը, ԲԵՀ, 1993, № 3: Լաճիկյան Լ., Հայ հրապարակագրության երիցագույն հանդեսը, ՀԵՀ, 1993, № 3: Ճտիկյան Ս., Վենետիկի Մխիթարյանների «Բազմավեպ» պարբերականը, «Բազմավեպ», 1995, էջ 5–15: Ջեքիյան Լ., «Բազմավեպ». հայագիտական հանդեսներու նահապետը, ՊԲՀ, 1995, № 1:

Լևոն Լաճիկյան

ԲԱՆԱԴՐԱՆՔ, տես *Նզովք հոդվածում*:

«ԲԱՆՔ ԻՄԱՍՏՆՈՑ», «Բանք իմաստասիրաց», «Բանք եւ խրատք իմաստանոց», իմաստախոսական ասույթների ժողովածու: Թարգմանվել է հուն-ից, 610–720-ին: Պարունակում է տարբեր ասույթներ՝ քաղված Աստվածաշնչից, անտիկ մտածողների, եկեղեցու հայրերի ժառանգությունից: Իբրև բարոյախրատ., ուսուցող. բնույթ ունեցող հոգեշահ ընթերցանության նյութ, «Բ. ի.» լայնորեն տարածված էր միջնադարյան Հայաստանում: «Բ. ի.» ժողովածուներն իրենց ընդգրկած միավորներով միատարր չեն: Ժամանակի ընթացքում նրանց մեջ ներմուծվել են նորանոր ասույթներ: «Բ. ի.»-ի վաղագույն տարբերակները հիմնականում ունեն հետևյալ թեմատիկ բաժանումը. ա. Իմաստութիւն, բ. Ուսումն, գ. Բարեկամութիւն, դ. Իշխանութիւն և Իշխանք, ե. Արիութիւն, զ. Յաղագս ընչից, է. Արծաթասիրութիւն, ը. Յաղագս փառաց, թ. Յաղագս մահուն և փոխելոյ ի կենաց, ժ. Վասն լավագգութեան, ժա. Յաղագս լռութեան, ժբ. Բախտ և անբախտութիւն, ժգ. Գինի և արբեցութիւն, ժդ. Շոգմոգք և շոգմոգքութիւն, ժե. Վասն պատուոյ հարց, ժզ. Յաղագս դաստիարակութեան որդւոց, ժէ. Յաղագս օրինաց, ժը. Յաղագս անոխակալութեան, ժթ. Յաղագս խրատուց, ի. Յաղագս բժշկաց, իա. Յաղագս երդման, իբ. Յաղագս մեղաց խոստովանութեան, իգ. Յաղագս նախախնամութեան, իդ. Յաղագս կնոջ չարաբարոյի:

Հենվելով «Բ. ի.»-ի ժողովածուների վրա՝ հայ հեղինակները հասարակության հոգևոր կարիքները բավարարելու նպատակով («ի պէտս քարոզութեանց») կազմել են նմանաբնույթ ժողովածուներ: «Բ. ի.»-ի որոշ ասույթներ տեղ են գտել հայ դավանաբան. գրակ. մեջ:

Գրկ. Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց հունաց, «Սոփերք հայկականք», հ. 1, Վնտ., 1853, էջ 9–59: Պողոս Ադրիանապոլսեցի, Թանգարան խրատու, հ. 1–2, Երուսաղեմ, 1870: Ալեքսանդր Ջուղայեցի, «Վկայութիւնք ի պէտս քարոզութեանց» (Իմաստուն ասույթներ քարոզների համար), աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, «Էջմիածին», 1990, № 8–9, 1991, № 1–3, № 9–10:

Հակոբ Քյոսեյան

ԲԱՌԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ, տես *Աստվածաշնչի բառարաններ*:

ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՈՍ, սուրբ Բարդուղիմեոս առաքյալ, Հիսուս Քրիստոսի տասներկու *առաքյալներից*: Քրիստոնեություն է տարածել նաև Հայաստանում՝ 60–68-ին: Ըստ Նոր կտակարանի՝ Նաթանայելն է, որի մասին Հիսուսն ասաց. «Ահա իսկական մի իսրայելացի, որի մեջ նենգություն չկա» (Հովհ. 1.47: Տես նաև Մատթ. 10.1–3, Մարկ. 3.13–19, Ղուկ. 6.12–16):

Համաձայն աղբյուրների՝ Բ. առաքյալը Հայոց Սանատրուկ թագավորի գահակալության 29-րդ տարում եկել է Գողթն գավառ, որտեղ եպիսկոպոս է ձեռնադրել իր պարսիկ հետևորդներից մեկին՝ Կումսիին: Այստեղ ավետարանագործելուց հետո անցել է Հեր և Զարեվանդ գավառները, այնուհետև՝ Անձևացյաց գավառն ու Հայաստանի մյուս շրջանները (ըստ իր վկայաբանության՝ Արտաշատում հանդիպել է *Թադեոս* առաքյալին): Բ. առաքյալի գործուն՝ Սուրբ Հոգով լեցուն քարոզխոսությամբ քրիստոնեություն են ընդունել նաև թագավորի քույրը՝ Իշխանուհին (Ոգուհին), և Տերենտիոս հազարապետը: Բ. առաքյալը նահատակվել է Սանատրուկ թագավորի կարգադրությամբ՝ Արևբանոս (Ուրբանոս) քաղաքում:

Բ. առաքյալի՝ Հայաստանում գործելու մասին են վկայում ոչ միայն հայկ., այլև ասոր. և լատ. աղբյուրները: Նրա կյանքի, անձի և քարոզչական գործունեության մասին են պատմում «Վկայութիւն սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի» («Յայսմաւուրք», 1706, էջ 304–307, «Գիրք որ կոչի Յայսմաւուրք», 1730, էջ 231–234), «Գիւտ նշխարաց սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի» («Անկանոն գիրք առաքելականք», 1904, էջ 333–352, 365–368), «Վերադարձումն պատուական նշխարացն սուրբ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի» («Յայսմաւուրք», 1834, մաս 2, էջ 96–97), «Վասն գալստեանն սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ի յերկիրն Գողթնեաց Թղթոյն Թովմայի առաքելոյն», «Վասն գնալոյ սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսի ի յԱգուլիս եւ վասն զնոսա լուսաւորելոյն և զամենագով վանքն նոցա շինելոյն յանուն սրբոյ առաքելոյն Թումայի» (Թովմա Ագուլեցի, «Պատմութիւն Թովմայի առաքելոյն...», 1734, էջ 55–64) բնագրերը:

Հայ միջնադարյան գրականության մեջ մեծ տեղ են զբաղեցրել Բ. առաքյալին նվիրված ճառերը, գանձերը, տաղերը, աղոթքները ևն: Որպես Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հիմնադիր՝ Բ. առաքյալն ըստ արժանվույն է ներկայացվել հայ միջնադարյան կերպարվեստում ևս: Նա սովորաբար պատկերվել է դաշույնով (որով նահատակվել է) և Տիրամոր պատկերը ձեռքին (այն, ըստ ավանդության, Բ. առաքյալն է բերել Հայաստան և զետեղել Անձևացյաց գավառի *Հոգեաց վանքում*):

Հայտնի է Բ. առաքյալի անունով վանք՝ Վասպուրականի Աղբակ գավառում: Ըստ ավանդության, այդ վանքում է թաղվել Բ. առաքյալը: Հայ եկեղեցին Բ. և Թադեոս առաքյալների հիշատակը տոնում է նույնեմբ. կամ դեկտ. ամսին, Հիսնակի 1-ին կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.2, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976:

Հակոբ Քյոսեյան

ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՈՍ ԲՈԼՈՆԻԱՑԻ, Բարդուղիմեոս Մարաղացի [ծ. թ. անհտ, Բոնոնիա (Բոլոնիա, Իտալիա) – 1333, Քռնա], իտալացի աստվածաբան և փիլիսոփա, դոմինիկյան կրոնավոր և քարոզիչ, Մարաղայի առաջին լատին եպիսկոպոսը, հայ իրականության մեջ ունիթորական (տես *Ունիթորություն*) շարժման սկզբնավորող: 1318-ին Հովհաննես XXII պապը նրան Պետրոս Արագոնացու և Հովհաննես Ավինֆորդի հետ ուղարկել է Մարաղա՝ հայերի մեջ կաթոլիկություն տարածելու: Բ. Բ-ու՝ Մարաղայում հաստատած դոմինիկյան վանքն ու դպրոցը դարձել են ունիթորների հոգևոր և կրթ. կենտրոնը: 1330-ին Բ. Բ. տեղափոխվել է Նախիջևանի Երնջակ գավառի Քռնայի վանք, որտեղ իր աշակերտներ և հետևորդներ Հովհաննես Քռնեցու և Հակոբ Քռնեցու հետ հիմնել է ունիթորական միաբանություն, ծավալել եռանդուն քարոզչ., թարգմ. և գիտ. գործունեություն: Մարաղայում սովորելով պարսկերեն և հայերեն՝ նա առավել հաջողությամբ է գործել Նախիջևանի հայության շրջանում՝ կաթոլիկացնելով նրա մի հատվածին: Բ. Բ. ունի հայերեն գրված և միայն հայերենով պահպանված երկեր («Մեկնութիւն վեցօրէից», «Յաղագս հնգից ընդհանրից»,

«Գիրք դժոխոց», «Քարոզգիրք», «Տրամաբանութիւն» են), որոնք ստեղծվել կամ թարգմանվել են հիմնականում Հակոբ Քռնեցու գործակցությամբ: Հատկապես «Քարոզգրքի» բարոյախոս. առակները մեծ հեղինակություն են վայելել, նրանցից կազմվել են առանձին ժողովածուներ: Բ. Բ-ու երկերը քարոզչ. և ուսուցող. բուն նպատակից բացի որոշ դեր են խաղացել հայ գիտ. մտքի զարգացման գործում: Բ. Բ-ու և Պետրոս Արագոնացու ղեկավարությամբ հայ ունիթորները թարգմանել են Թովմա Աքվինացու, Ալբերտ Մեծի, Ջիլբերտոս Պոռետացու և այլոց երկերը: Բ. Բ. կատարել է թարգմանություններ լատ-ից և պարսկ-ից (Հակոբ Քռնեցու հետ) հայերեն: Նրա երկերը և թարգմանությունները հայ մտածողներին ծանոթացրել են միջնադարյան Եվրոպայի գիտ. մտքին:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Ոսկյան Գ., Հայ-դոմինիկյան մատենագիտական ծանոթագրություններ, «Բազմավեպ», 1922, էջ 138–139, 229–231, 262–263, 1923, էջ 35–39: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1284–1320: Խաչիկյան Լ., Քռնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քռնեցու գիտական գործունեությունը, տե՛ս Հովհաննես Քռնեցի, Յաղագս քերականին, Ե., 1977: Аревшатян С., К истории философских школ средневековой Армении (XIV в.), Е., 1980.

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնեական կենցաղավարության ու բարեպաշտության հիմնական և անհրաժեշտ դրսևորում, որն իր մեջ ներառում է. ա. կարեկցանք մերձավորի հանդեպ և բ. բարոյական պարտավորություն կարիքավորների ու չքավորների նկատմամբ: Բ. քրիստ. *առաքինություններից* մեկի՝ *ողորմության* արտահայտությունն է:

Նախաքրիստ. շրջանի հռոմեացի հեղինակները մերժեցել են մարդասիրության գաղափարին և խոսել կարեկցանքի մասին: Այնուամենայնիվ, հռոմ. շրջանում Բ. կրել է շղարշված փառասիրության բնույթ (ինչպես, օր., տոների առթիվ դրամ շաղ տալը, բաղնիքների, ամֆիթատրոնների և այլ հաս. զվարճության վայրերի կառուցումը են):

Հին կտակարանում Բ. հանդես է գալիս որպես տկարների նկատմամբ կարեկցանքի արտահայտություն, որը, սակայն, իր ուղղվածությամբ մեկ նպատակ ունի՝ շահել Աստծո բարեհաճությունը: Սկզբ. շրջանում մովսիսական օրենքը կարեկցանքը դիտել է որպես կատարյալ վարքի դրսևորում: Արդարությունն ու Բ. ընդունվել են որպես հոմանիշներ:

Հետագայում, Երուսաղեմի տաճարի կործանումից և գոհաբերությունների հարկադրական վերացումից հետո, Բ. հրեաների մոտ դարձել է կրոն. պարտականություններից առաջինը: Բոլոր քաղաքներում եղել են ծառայողներ, ովքեր զբաղվել են սինագոգի գանձարկղում շաբաթ օրը հավաքված դրամը, նաև այլ նվիրատվությունները կարիքավորներին բաշխելով: «Երանի նրան, ով մտածում է աղքատի ու տնանկի մասին. փորձանքի օրը Տերը կփրկի նրան» (Սաղմ. 40.1) խոսքը ոչ միայն Բ-յան հորդոր է, այլև աղքատի նկատմամբ պարտականության արտահայտություն: Սակայն Հին ուխտի օրենքներով ու հրահանգներով առաջնորդվող հրեական իրականության մեջ Բ. թելադրվել է ոչ թե ներքին անհրաժեշտությամբ, այլ արտաքին՝ կեղծ-բարեպաշտ. դրդումներով:

Բ. իր բուն նպատակով ու իմաստով երևան է եկել քրիստոնեության հետ միասին և իր էությամբ ամբողջապես քրիստոնեական է: Նոր կտակարանում Բ-յան արտաքին ձևը չի փոխվել, սակայն ձեռք է բերել բացարձակապես հոգևոր-բարոյական արժեք ու նշանակություն. շեշտադրվում է Բ. կատարողի ազատ կամքի, ներքին անձն. կարեկցանքի ու սիրո դրսևորումը: Հիսուս Քրիստոսը Բ. ապարդյուն չի համարում՝ Աստծո նկատմամբ ճիշտ կեցվածք ընդունելու գործում, այլ շեշտում է ճշմարիտ դրդապատճառի անհրաժեշտությունը՝ «հանուն Աստծո»: Նա դատափետում է իր ժամանակի ցուցադրական Բ. (Մատթ. 6.1–4) և կարևորում ողորմության ներքին բովանդակությունն ու նրանում թաքնված աստվածային օրհնությունն ու երանությունը:

Քրիստոնյա առաջին հավատացյալները կամավոր, սիրով հրաժարվել են անձն. սեփականությունից և բաժանել կարիքավորներին: Վաղ քրիստ. համայնքում սպասավորների առաջին ընտրությունը տեղի է ունեցել հենց ողորմության անաչառ բաշխման նպատակով. յոթ սարկավագներ են ընտրվել սեղանին սպասարկելու համար (Գործք 6.1–7): Կարիքավորների պետքերը հոգացվել են (Գործք 4.32, 34–35), և յուրաքանչյուր քրիստոնյա պարտավորվել է իր ունեցվածքից բաժին հանել չքավորներին:

Բ. հավասարվում է արդարությանը ո՛չ նրա համար, որ արդարացնում է մարդուն (մարդ արդարանում է հավատով. տես Հռոմ. 3.22, 26), այլ նրա համար, որ Աստծուն մերձենալու լավագույն ճանապարհներից է, և որի համար մեր մերձավորը բարի վկայություն է տալու Աստծո առջև: Հակոբոս առաքյալն իր Ընդհանրական թղթում հավելում է, որ հավատն առանց գործերի մեռած է. կարիքավոր եղբորը կամ քրոջը չօգնողը և երեսպաշտորեն Աստծուն մատնացույց անողը նմանվում է դևի (Հակոբոս 2.14–26):

Քրիստոնեությունը Հռոմ. կայսրությունում հաղթանակելուց հետո հիմնադրվել են զանազան աստվածահաճո հաստատություններ (հիվանդանոցներ, ուրկանոցներ, անկելանոցներ են): *Եկեղեցու հայրերը* մշտապես հիշեցրել են Բ-յան անհրաժեշտության մասին՝ այն համարելով քրիստ. գլխավոր առաքինություններից մեկը: *Բարսեղ Կեսարացին* ասում է, որ խնայված ավելորդ հացը պատկանում է սովյալին, ավելորդ հագուստը՝ մերկին, իսկ հողին պահված արծաթը՝ աղքատին: Իսկ *Հովհան Ոսկեբերանի* ձևակերպմամբ՝ հարուստ լինել չի նշանակում շատ ունենալ, այլ՝ շատ տալ:

Բ. քրիստոնեության մուտքի հետ արմատացել է նաև Հայաստանում: Արդեն *Ներսես Ա Մեծ* հայրապետի օրոք Մեծ Հայքը պատվել է բարեգործ. հաստատությունների խիտ ցանցով:

Բարեգործ. շարժումը ծավալվել և կազմակերպված բնույթ է ստացել հատկապես XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին, երբ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, հիմնվել են զանազան բարեգործ. կազմակերպություններ: Համայնավար վարչակարգի հաստատումով, սակայն, Բ. որակվել է բուրժուա-կղեր. երևույթ և մերժվել այն պատճառաբանությամբ, թե հավասարների հասարակարգում չեն կարող լինել կարիքավորներ ու չքավորներ: Ըստ այդմ՝ «Բ.» տերմինը կիրառվել է միմիայն հեգնական երանգով:

Հայաստանում ժողովրդավար. կարգերի հաստատումից հետո դարձյալ ստեղծվել են զանազան բարեգործ. հաստատություններ, որոնց մի մասը չի համապատասխանում քրիստ. Բ-յան ճշմարիտ ընկալմանը: Առանց ավետարանական պատշաճ գիտակցության կատարված օժանդակությունը չի կարող նույնանալ քրիստ. Բ-յան հետ, քանզի վերջինս պահանջում է նաև աստվածային մյուս բոլոր պատվիրանների անշեղ կիրառում և աստվածահաճո կենցաղ:

Արդի շրջանում Հայ եկեղեցին նոր թափ է հաղորդել իր բարեգործ. գործունեությանը: Բացել է բարեգործ. ճաշարաններ ծերերի և կարիքավորների համար, օժանդակում է, հատկապես գյուղերում, կարիքավոր ընտանիքներին՝ ստեղծելով փոքր արտադրություններ: Հայ եկեղեցու հովանավորությամբ ՀՀ տարբեր մարզերում և թեմերում գործում են մանկ. ամառային ճամբարներ, որտեղ երեխաներն ստանում են նաև հոգևոր դաստիարակություն, ծանոթանում Հայ եկեղեցու պատմությանը: Հիմնվել են մանկ. գեղագիտ. դաստիարակության կենտրոններ են: Այդ ամենը Հայ եկեղեցին իրագործում է սփյուռքահայ բարերարների, ինչպես նաև մի շարք միջեկեղեց. և միջազգ. կազմակերպությունների օժանդակությամբ:

Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան

ԲԱՐԵԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, միջնորդություն Աստծո և մարդու միջև՝ հանուն վերջինիս փրկության: Բարեխոսական-փրկչական առաքելությունն ի վերուստ՝ ըստ Հայր Աստծո կամքի, տրված է *Հիսուս Քրիստոսին*: Ինչպես հավաստում է առաքելական թուղթը՝ «... Աստծու առաջ բարեխոս ունենք Հիսուս Քրիստոսին՝ Արդարին և Անարատին. և նա՛ է քավությունը մեր մեղքերի, և ոչ միայն մեր մեղքերի, այլև՝ ամբողջ աշխարհի» (Ա Հովհ. 2. 1–2): Հիսուսի բարեխոսական-միջնորդական առաքելությունն է մատնանշվում նաև *հրեշտակների* բերած ավետիսի մեջ՝ Փրկչի ծննդյան ժամանակ. «Փա՛ռք Աստծուն՝ բարձունքներում, և երկրի վրա խաղաղությու՛ն և հաճություն մարդկանց մեջ» (Ղուկ. 2. 14): Պայմանավորված աստվածային երեք Անձերի միակամությամբ՝ Բ. վերաբերում է նաև *Սուրբ Հոգուն*: Պողոս առաքյալը վկայում է. «... Հոգին ինքը բարեխոս է լինում մեզ անմռունչ հառաչանքով» (Հռոմ. 8.26), «... ըստ Աստծո կամքի է բարեխոսում սրբերի համար» (Հռոմ. 8.27):

Բացի աստվածային Բ-ից, բարեխոս. գործառույթ է վերագրվում նաև սրբերին և հավատացյալներին առհասարակ՝ թե՛ կենդանի և թե՛ ննջեցյալ: Դա Սուրբ Հոգու միջոցով կատարվող Բ. է: Միմյանց համար աղոթելը (տես *Աղոթք*), բարձրյալ Աստծո առաջ բարեխոսելը պատվիրված է Աստվածաշնչի բազմաթիվ տեղիներով: Այսպես, Աբրահամը բարեխոսում է սոդոմացիների համար, որ Աստված չոչնչացնի նրանց (Ծննդ. 18), Եզեկիա թագավորը Զատկի տոնին աղոթում է չմաքրված ժողովրդի համար. «Բարերա՛ր Տեր, ողորմի՛ր բոլոր ուղիղ սիրտ ունեցողներին... թեև, ըստ սրբարանի

մաքրության, մաքրված չեն» (Բ Մնաց. 30.19) և ստանում է ներումն, Պողոս առաքյալն աղոթում, այսինքն՝ բարեխոսում է իր ժողովրդի համար (Եփես. 3.14), հավատացյալ ժողովուրդը աղոթում է բանտարկյալ Պետրոսի ազատման համար (Գործք 12.5) են: Իսկ Հակոբոս առաքյալը հավատացյալներին հորդորում է. «Ձեր մեղքերը միմյանց խոստովանեցե՛ք և միմյանց համար աղոթք արեք, որպեսզի բժշկվեք. քանզի արդարի աղոթքը շատ ազդեցիկ է և օգնում է» (Հակոբոս 5.16): Տվյալ պարագայում խոսքը բարեխոս. աղոթքի մասին է:

Սուրբգրային ճշմարտությանը հետևելով՝ Հայ եկեղեցին, ինչպես և Ընդհանրական սուրբ եկեղեցին, ընդունում է, որ

1. Ի Քրիստոս հավատացյալ եղբայրներն ու քույրերը պետք է աղոթքով բարեխոսեն միմյանց համար:

2. Երկրային կամ Զինվորյալ (կոչվում է նաև Մարտնչող) եկեղեցին, հագած լինելով Աստծու սպառազինությունը, բարեխոսում է եկեղեցու անդամների և աշխարհի համար, բոլոր փորձությունների և նեղությունների մեջ դավանում Հիսուսին և քարոզում փրկության Ավետարանը:

3. Երկնային կամ Հաղթական եկեղեցին (կոչվում է նաև Անդրանկաց), որ ննջեցյալ հավատացյալների՝ սրբերի բազմությունն է, հավետ կենդանի է Աստծո առաջ և բարեխոսում է Զինվորյալ եկեղեցու համար: Զինվորյալ և Հաղթական եկեղեցիները մի են ի Հիսուս Քրիստոս, մի է նրանց առաջնորդը՝ Սուրբ Հոգին, մի է նրանց նպատակը՝ Երկնքի թագավորության հաստատումը երկրի վրա (տե՛ս նաև *Սուրբեր* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոդվածը):

4. Ըստ Սուրբ Գրքի և եկեղեցու՝ բարեխոսում են նաև հրեշտակները: Այսպես, Հին ուխտում հրեշտակը բարեխոսում է Աստծուն, որպեսզի ժողովուրդն ազատվի բաբելոնյան գերությունից (Զաք. 1. 12, 13), Նոր ուխտում Հիսուսը զգուշացնում է՝ մանուկների նկատմամբ վարվել ակնածությամբ, որովհետև նրանց հրեշտակները երկնքում տեսնում են Աստծո երեսը, որը նշանակում է, թե նրանք բարեխոսում են մանուկների համար (Մատթ. 10.41): Երկրի վրա ապաշխարող անձանց համար երկնայինները՝ հրեշտակները, ուրախանում են, այսինքն՝ բարեխոսում են ցնծալով (Ղուկ. 15.7):

Հայ եկեղեցին ընդունում է աստվածաշնչյան համաքրիստ. սրբերի հետևյալ աստիճանակարգումը. *Մարիամ Աստվածածին, Հովհաննես Մկրտիչ, առաքյալներ, մարգարեներ, վկաներ, Ստեփանոս Նախավկա, Գրիգոր Ա Լուսավորիչ*, ապա մաքրակրոն վանականներ և խոստովանողներ, որոնց Բ. խնդրվում է եկեղեցու և բանավոր հոտի համար: Այդ խնդրվածքները ներկայացվում են միակ և ճշմարիտ Աստծո՝ Սուրբ Երրորդության անունից, ինչպես և ներկայացվում է *Գրիգոր Նարեկացու*՝ Ս. Երրորդության Անձերից յուրաքանչյուրին ձոնված տաղերում, որոնցից, օր., «Գրիգորի Նարեկացւոյ ասացեալ ի գալուստ Սուրբ Հոգւոյն» տաղում ասվում է.

Գերազանց կոչում և ձայն կենդանի,
Ահաւոր, մեծանուն, հզաւր.
Հոգի հեզութեան, մարդասիրութեան եւ
ողորմութեան.
Բարեխաւսութեամբ Կուսի Իսկուհւոյ,
մաւրդ կենդանեաց
Հանդերձելոյդ ի քէն Տիրամաւրդ և
Աստուածածնիդ
Մաղթողական աղերսարկութեամբ մեծին
ի ծնունդս կանանց,
Մկրտութեանն Կարապետի և համագոյակցիդ
քո ձեռնադրողի.
Խնկանուէր հայցմամբ երջանկացն առաքելոց
եւ մարգարէից,
Մարտիրոսական հանդիսիւ սրբոյն Ստեփանոսի
Եւ որք նովաւ զաւրացան՝ վկայք.
Մեծավաստակ առաքինութեամբ
դավանողին զքեզ՝
Սրբոյն Գրիգորի և ամենեցուն մեր
Լուսաւորչի.
Մաքրակրաւնից ազանց միանձանց և զքեզ
Աստուած խոստովանողաց,
Որ ի վերջնումն աւուր մեծի
Յայտնիս նորոգել, միայն ողորմած,
զ՚ի քէն գոյացեալքս:
Եւ այժմ ողորմեաց մեզ, Տէր Աստուած մեր,
Ըստ մեծի ողորմութեան քում:

(Տաղեր և գանձեր, աշխատասիր. Ա. Քյոշկերյանի, 1981, էջ 160–161):

Լևոն Սարգսյան

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ (բառացի՝ բարի կենդանություն, ուրախություն), գլխավոր շաբաթապասերին նախորդող շաբաթ օրը: Եկեղեցին այդ օրը քահանայական դասին և հավատացյալ ժողովրդին արտոնում է ճոխ սեղան և զվարթություն՝ հաջորդող *պահքը* ուրախ սրտով մտնելու և երկարատև պահոց օրերին դիմակայելու համար:

Հայ եկեղեց. օրացույցում նշվում են մի շարք Բ-ներ. Բ. Վարդավառի պահոց, Բ. Աստվածածնի պահոց, Բ. ս. Խաչի պահոց, Բ. ս. Գրիգոր Լուսավորչի պահոց, Բ. Առաջավորաց պահոց, Բ. Եղիական պահոց են:

Հայ եկեղեցին առանձնակի ճոխությամբ նշում է հատկապես *Բուն Բարեկենդանը*:

Լևոն Սարգսյան

ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, Աստծո և կրոնական հավատալիքների նկատմամբ հավատարմություն, աստվածային *պատվիրանների* աներկբա կենսագործում: Քրիստ. Բ. իր մեջ ներառում է երեք հիմն. առաքինությունների (*աղոթք, պահք, ողորմություն*) կիրառությունն անձն. կյանքում:

Հեթանոս. շրջանում Բ. կուռքերի պաշտամունքի և հեթանոս. ծեսերի հետևողական կիրառումն էր:

Հին կտակարանում Բ. թեև ունեցել է միաստվածային ուղղվածություն, սակայն հաճախ ուղեկցվել է միայն արտաքին ծիսական կողմի ձևական պահպանմամբ: Նահապետների ժամանակաշրջանում Բ. ունեցել է որոշակի ընդգրկում՝ զոհաբերական պրակտիկայի պահպանում և հավատարմություն Աստծուն: Մովսիսական օրենքի տվչությունից հետո Բ. ավելի լայն ոլորտ է ունեցել՝ իր մեջ ներառելով հաս. և ընկերային հարաբերությունների բոլոր ընագավառները, առանց, սակայն, ներթափանցելու անհատական և ներանձնական կյանք: Այդ իսկ պատճառով *մարգարեները* բազմիցս պախարակում են հրեաների ձևական աստվածապաշտությունը, քանզի միայն, ըստ Դավթի՝ «Խոնարհ հոգին է պատարագն Աստծու, մաքուր սիրտն ու խոնարհ հոգին Աստված չի արհամարհում» (Սաղմ. 50.19):

Բ-յան նկատմամբ վերաբերմունքը կտրուկ փոխվել է *քրիստոնեության* մեջ: Այն, ամեն ինչից առաջ, պահանջում է ներքին մաքրություն և հոգևոր կատարելություն: Քրիստոսը մերժում է արտաքուստ բարեպաշտ, սակայն ներքուստ ամենայն աղտեղությամբ լեցուն փարիսեցիներին: Ճշմարիտ Բ. այստեղ նույնանում է «աստվածապաշտություն» հասկացության նեհետ: Այն ընդգրկում է քրիստոնեության ներանձնական ապրումի, Աստծո պաշտամունքի ու ծառայության և նրա օրենքների խոնարհ հնազանդության ոլորտները: Քրիստ. աստվածապաշտությունը բխում է կյանքի ու գործության ներքին սկզբունքից և աստվածային

շնորհ է (Բ Պետ. 1.3, Բ Տիմ. 3.5)՝ տրված *Սուրբ Հոգով*:

Աստվածաշունչը Բ. դիտում է մի քանի տեսանկյունից: Հին կտակարանն այն անվանում է «Տիրոջից երկյուղ», ցույց տալով, որ ճշմարիտ Բ. հիմնված է Աստծո նկատմամբ հարգանքի, հնազանդության և խոնարհության վրա: Նոր կտակարանն այն անվանում է «հնազանդություն Ավետարանին» կամ «հնազանդություն ճշմարտությանը» (Հռոմ. 10.16, Գաղ. 5.7, Բ Թես. 1.8, Ա Պետ. 1.22)՝ Բ. բնութագրելով որպես պատասխան աստվածային *հայտնությանը*: Մեկ այլ տեսանկյունից, շեշտելու համար աշխարհից հրաժարվելու և դեպի Աստված կենտրոնանալու վիճակը, Նոր կտակարանն այն պարզապես անվանում է «սրբություն» (Ա Թես. 4.3, Եբր. 12.14, Բ Կորնթ. 7.1, Ա Թես. 3.13): Քրիստոսն ուսուցանեց, որ «Աստծո գործը» ինքնին հավատն է (Հովհ. 6.28–29), և քրիստ. Բ. նշանակում է ապրել այդ հավատով ու այն կենսագործել: Համապատասխանաբար, Հովհաննես առաքյալը Բ. բնութագրում է երկու ամենահատկանշական գծերով. ա. հավատ Քրիստոսի նկատմամբ և բ. սեր քրիստոնյաների նկատմամբ (Ա Հովհ. 3.22–24):

Նորկտակարանային Բ. ընդգրկում է հավատի գործնական արտահայտությունները՝ ապաշխարությամբ լեցուն կյանք, հավատարմություն առ Աստված, պայքար՝ ցանկությունների դեմ և մեղքի ոչնչացում, մշտական աղոթք, հարատև հաղորդակցություն՝ Գոհության և ս. *Հաղորդության* խորհրդին. հույսի, սիրո, ազնվության, համբերատարության ու բարյացակամության կենտրոնացում անձի մեջ. հարգանք Աստծո կողմից հաստատված եկեղեցու, պետության, ընտանիքի և հասարակության հանդեպ են:

Ուղղափառ Բ. պահանջում է գիտակցորեն հետևել եկեղեցու և *ավանդության* կողմից հաստատված ու սրբագործված ծիսական, ազգ., հոգևոր-բարոյական հաստատություններին, ինչպիսիք են եկեղեց. արարողություններին հաճախելը, ազգ. որոշակի ավանդություններով հյուսված կրոն., եկեղեց. տոները պահպանելը, ծիսական խորհրդակատարություններին հետևելը:

Հայ եկեղեցին, որպես ուղղափառ եկեղեցի, առաջնորդվում է Բ-յան ավանդ. ընկալմամբ՝ դրան ավելացնելով ազգ. գիտակցությամբ պայմանավորված տարրեր: Այդ առումով Հայ եկե-

ղեցին մյուս բոլոր ուղղափառ եկեղեցիների նման շեշտում է հավատի կարևորությունը Քրիստոսի նկատմամբ, հոգատարությունը սեփական անձի և սերը մերձավորի հանդեպ (տես նաև *Բարեգործություն*):

Քրիստոսի նկատմամբ աներկբա հավատի և ուղղափառ կենցաղավարության երեք չափանիշների՝ աղոթքի, պահքի և ողորմության մշտական կենսագործումով է պայմանավորվում յուրաքանչյուր քրիստոնյայի Բ-յան աստիճանը (տես նաև *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ*):

Նոր կտակարանում Հակոբոս առաքյալը հորդորում է բարեպաշտ լինել գործնականորեն. «Սուրբ և անարատ բարեպաշտությունը Աստծու և Հոր առաջ այս է. այցելել որբերին և այրիներին իրենց նեղության մեջ, անարատ պահել իր անձը աշխարհից» (Հակոբոս 1.27):

Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան

ԲԱՐԻԶՈՐԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Խիզան գավառում: XI դ. Կարապետ վարդապետը աղյուսի և քարի զուգակցումով կառուցել է Բ. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով: Ընկուզենու փայտից քանդակազարդ դուռը պատրաստվել է 1041-ին: 1421-ին վանքում թաղել են եթովպացի նահատակ քահանաներին: Բ. վ. ունի Ս. Գևորգ, Ս. Սարգիս և Ս. Մերկերիոս մատուռները: XV–XVI դդ. վանքում գրվել և ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: XVII դ. Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ-ից քառամույթ գավիթ են կցել: XIX դ. վանքն ունեցել է անտառ և ընդարձակ հողեր: Բ. վ. եղել է նշանավոր սրբավայր և ուխտատեղի, տոնի օրն էր Համբարձման հինգշաբթին:

Գրկ. Շ ե ր ե ն ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 3, Վնն., 1947: T h i e r r y J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզի Դսեղ գյուղից հյուսիս-արևելք, Ձաղիձորի անտառապատ ձորալանջին: Այժմ կիսավեր վանական համալիրը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից, գավթից և մատուռներից: Հս. եկեղեցին (X դ.) թաղածածկ դահլիճ է, որին հվ-ից կից, 1221-ին, Մամիկոնյան տոհմից Մարծպան իշխանը կառուցել է Ս. Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին, վանքին նվիրել Ծաղկուտ գյուղը, այգի, սպասք և խաչեր: Եկեղեցու ուշագրավ առանձնահատկություններից են մույթերի փոխարեն զույգ սյուների կիրառումը և ներսից հնգանիստ խորանը: 1234-ին Հովհաննես վարդապետը և նրա եղբայր Սարգիսը կառուցել են Ս. Հարություն մատուռը: 1239-ին Համլիկ իշխանը վանքին է նվիրել Տոնական և Կարմիրքար գյուղերը, 1242-ին Սևճին կառուցել է մատուռ: 1245-ին Մարծպանի որդի Ասլանբեկը երկու մատուռ է կառուցել և վանքին նվիրել ոսկով ու մարգարիտներով զարդարված Ավետարան: 1247-ին ավարտվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից կից գավթի կառուցումը: Գավիթը պատկանում է հայկ. նմանատիպ կառույցների ամենատարածված՝ քառասյուն գմբեթավոր տիպին, սակայն՝ բացառիկ առանձնահատկությամբ. արլ-ում ունի շենքի ծավալից դուրս եկող խորան, որի ճակատին Մամիկոնյան իշխանական տան տոհմանշանի՝ մագիլներում գառ բռնած երկգլխանի արծվի հարթաքանդակն է: 1266-ին Գորգ վարդապետը կառուցել է վանքի ձիթհանը: Համալիրի հվ. կողմում, Ս. Հարություն մատուռի շուրջը, խաչքարերով գերեզմանոցն է, արմ. կողմում՝ խցերի ավերակները, ձորում պահպանվել են վանքի XIII դ. կամրջի խեյերը: Բ. Ս. Գ. վ. մասնակի նորոգվել է 1939-ին և պեղվել 1969-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Ս ա ր գ ս յ ա ն Գ., «Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1951, № 7–8, 9–10, 11–12: Ե ղ ի ա զ ա ր յ ա ն Հ., Դսեղի Բարձրաքաշ Ս. Գրիգորի և Քառասնից Մանկանց վանքերը և գյուղի մյուս՝ առավել կարևոր հուշարձաններն ու դրանց վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1971, № 1, 3: Շ ա խ կ յ ա ն Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986:

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱՐՁՐՅԱԼ ԽԱՉ, դամբարան-մատուռ ՀՀ Տավուշի մարզի Բարեկամավան գյուղից արևմուտք, անտառապատ լեռան գագաթին: Կառուցվել է սրբատաշ կաթնագույն կրաքարով, V–VI դդ.՝ որպես դամբարան: Միջնադարում արլ. լուսամուտին խաչաձև բացվածքով սալ է ագուցվել և ներսում որպես բեմի սեղան խաչքարի բեկոր կանգնեցվել, որով դամբարանը վերածվել է մատուռի (այժմ՝ հայտնի ուխտատեղի): Բ. խ. ունի հայկ. միջնադարյան ճարտարապետության համար եզակի ծավալատարածական հորինվածք և հարդարանք: Ներսից գլանաձև է, դրսից՝ 14-նիստանի, կիսագնդաձև գմբեթով ավարտվող աշտարակաձև ծավալով: Քիվը բաղկացած է տարբեր կենդանիների՝ ցուլի, խոյի, շան, եղջերուի, վարազի բարձրաքանդակներից, որոնք ընդմիջվում են ականթի ու ծաղկեշղթայի զարդաքանդակներով: Ընդհանուր հորինվածքն ու քիվը բնորոշ են անտիկ արվեստին, որի շնորհիվ Բ. խ. Հայաստանում նախաքրիստ. ճարտարապետության ու քանդակագործության ձևերի կիրառման ինքնատիպ և բացառիկ նմուշ է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.2, 4–5-րդ պատկերները:

Գրկ. K a r a k h a n y a n G., Ancient Armenian Cupola Memorial, "Atti del Quinto Simposio Internazionale di arte Armena", V., 1991.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԱՐՍԵՂ Ա ԱՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1113, ամփոփվել է Կիլիկիայի Սև լեռան Կարմիր վանքում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1105-ից: Սերել է Հաջորդել է *Գրիգոր Բ Վկայասերին*: Սերել է Պահլավունիների տոհմից: 1070-ին Գրիգոր Բ Վկայասերը նրան ձեռնադրել է Անիի եպիսկոպոս՝ կաթողիկոսի փոխանորդի պարտականություններով: 1081-ին Գրիգոր Բ Վկայասերի համաձայնությամբ, Հաղպատի վանքում Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է Հայոց կաթողիկոսական տեղապահ: 1090-ին Բ. Ա Ա. այցելել է սելջուկյան սուլթան Մելիք-շահին, որը թեթևացրել է հարկերը, ճանաչել Անիի կաթողիկոսության առաջնությունը, որից հետո Բ. Ա Ա. գահընկեց է արել Հոնիի հակաթոռ կաթողիկոսին: Կաթողիկոս դառնալուց հետո Բ. Ա Ա. մնացել է Ծամնդավում (Կարմիր վանք), որտեղ գտնվում էր Հայոց հայրապետ. աթոռը: Թեև Բ. Ա Ա.-ու հայրապետ. գործունեության մասին գրեթե ոչինչ չի ավանդվում, բայց հայտնի է, որ նա, հակառակ խառնակ ժամանակների և հայ ժողովրդի տարագիր վիճակի, շատ հմուտ է կառավարել Հայ եկեղեցին՝ պահպանելով նրա ավանդույթներն ու միասնությունը: Վախճանվել է Երուսաղեմ ուխտագնացության ճանապարհին:

Կաթողիկոս. գահին Բ. Ա Ա.-ուն հաջորդել է *Գրիգոր Գ Պահլավունին*:

Գրկ. Մ ա տ թ ե ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, Սուրբ Բարսեղ, Բարսեղ Մեծ [329, Կեսարիա (Կապադովկիա) – 379, Կեսարիա], *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*), Կապադովկիայի մետրոպոլիտ (370-ից): Սերել է քրիստ. բարեպաշտությամբ և առաքինությամբ հռչակված հույն քրիստոնյա մեծահարուստ և ազնվական ընտանիքից: *Գրիգոր Նյուսացու* ավագ եղբայրը:

Նախն. կրթությունն ստացել է հորից, 7 տարի ուսանել Կեսարիայի դպրոցում, ապա՝ Անտիոքում: 344–351-ին Կ. Պոլսում ուսումը շարունակել է նշանավոր հռետոր Լիբանիոսի դպրոցում, 352–356-ին՝ Աթենքի համալսարանում: Ուսումնասիրել է քրիստ. վարդապետություն, ճարտասանություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, ճշգրիտ և բնական գիտություններ՝ աստղագիտություն, երկրաչափություն, բժշկություն: Անապատական-ճգնավոր. կյանքին ծանոթանալու նպատակով 358–360-ին այցելել է Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի մենաստանները: Վերադառնալով Կեսարիա՝ իր ողջ հարստությունը բաժանել է աղքատներին և վանական-միաբան. կյանքով ապրելու համար առանձնացել Իրիս գետի ափին գտնվող Անասիա վայրում (Պոնտոսում): Այստեղ *Գրիգոր Նազիանզացու* հետ ուսումնասիրել է Աստվածաշունչը, հաղորդակցվել եկեղեցու հին հայրերի և ուսուցիչների ժառանգության հետ, Գրիգոր Նազիանզացու հետ կազմել «Սուրբ Գիրքը և նրա մեկնաբանը՝ Որոգինեսը» («Ֆիլոկալիա») աշխատությունը: Պոնտոսում և Կապադովկիայում հաստատել է մենաստաններ ու եղբայրանոցներ, նրանց ղեկավարման և գործունեության համար գրել վանական կանոնադրություններ, իրավամբ համարվել արլ. վանականության հիմնադիր և մեծ օրենսդիր: Ջեռնամուխ է եղել քրիստ. նոր հաստատությունների հիմնմանը, դարձել վանական և միաբան. կյանքի ստեղծողը Պոնտոսում և Կապադովկիայում: Նա վանքերը վերածել է քրիստ. եկեղեցու կարևոր հաստատությունների, որոնք դադարել են ճգնարաններ լինելուց և փոխարկվել դաստիարակության ու արվեստի կենտրոնների: Ընտրվելով Կեսարիայի մետրոպոլիտ՝ Բ. Կ. ապրել է եկեղեց., քաղ., վարչ. բուռն կյանքով, հետևող. պայքար մղել *արիոսականության* դեմ:

ԲԱՐՍԵՂ

Բ. Կ., Գրիգոր Նյուսացին և Գրիգոր Նազիանզացին Ընդհանրական եկեղեցու և համաքրիստ. աստվածաբան. մտքի պատմության մեջ հայտնի են «կապադովկյան հայրեր» կամ «երեք մեծ կապադովկիացիներ» անունով, որոնց ղեկավարն ու ոգին Բ. Կ. էր: Նրանք եղել են *Աթանաս Ալեքսանդրացու* և *Ալեքսանդրիայի* դպրոցի աստվածաբանության կրողներն ու շարունակողները: Կապադովկյան հայրերը բանաձևել են աստվածաբան., դավանաբան. շատ հասկացություններ, հատկապես Ս. *Երրորդության* ուղղափառ ըմբռնումը:

Բ. Կ. թողել է մատենագր. հարուստ ժառանգություն՝ մեկնություններ, դավան., ծիսագիտ., կանոնագր. գործեր, ճառեր, ներբողներ, քարոզներ, զրույցներ, նամակներ: Արիոսական եպիսկոպոս Եվնոմիոսի դեմ գրել է դավանհակաճառ. բնույթի 3 ճառ, որոնցում ժխտել է նրա ենթակարգության (սուբորդինացիոն) գաղափարները (Հայրը բարձր է Որդուց, որովհետև «անծին» է, Որդին ստորադաս է Հորը, որովհետև «ծնվել» է, Սուրբ Հոգին ցածր է Որդուց, որովհետև ստեղծվել է Որդուց) և ապացուցել Հոր, Որդու և *Սուրբ Հոգու* լիակատար հավասարությունն ու Աստված լինելը: Աստվածաբան. կարևոր նշանակություն ունի «Սուրբ Հոգու մասին» ճառը (375), որտեղ պաշտպանել է Որդու և Սուրբ Հոգու համագոյությունը Հայր Աստծո հետ: Արժեքավոր է երրորդաբանական այն միտքը, թե Հայրը նախասկիզբ պատճառ է, Որդին՝ հիմնարար պատճառ, Սուրբ Հոգին՝ իրագործող պատճառ: Բ. Կ-ու դավան. երկերից են նաև «Սուրբ Հոգու աստվածության մասին՝ ընդդեմ Սաբելիոսի և անոմեականների», «Աստծո Որդու աստվածության մասին», «Հավատքի կամ Սուրբ Երրորդության մասին», «Այն մասին, որ Աստված չարի պատճառ չէ» ևն: Բ. Կ. հեղինակ է նաև աստվածաշնչյան մեկնությունների: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում 9 ճառից բաղկացած «Վեցօրեայքը», որը, ըստ Ծննդոց գրքի (1.1–26), Արարչագործության վեց օրերի աստվածաբան., փիլ. և բնագիտ. մեկնությունն է: «Վեցօրեայքը» մեծ համբավ է վայելել թե՛ Արևմուտքում և թե Արևելքում: Գրել է նաև սաղմոսների, Եսայու մարգարեության (1.1–16) մեկնություններ: Դաստիարակչ., բարոյագործն. բնույթի գործերից են «Հորդոր պատանիներին՝ ինչպես օգտվել հեթանոս գրողների գրվածքներից» երկը, աշխատասիրության, եղբայրասիրության, աղքատասիրության, ինչպես նաև՝ ագահության, ժլատության, զայրույթի, նախանձի մասին քարոզները: Բ. Կ., որպես արլ. վանականության կանոնագիր, հանգամանորեն զբաղվել է նոր տիպի վանականության հաստատման գործով, գրել կանոններ, ճգնավորությանը նվիրված գրվածքներ: Բարոյականության մասին գրած կանոնախումբը բաղկացած է 80 բարոյախրատ. հրահանգներից: Այդ կանոնախումբը համարվում է վանականության հնագույն և ամենակարևոր օրենսգիրքը: Հեղինակել է *հարցուպատասխանիներից* բաղկացած վանական կանոնադրություններ, որոնք հայկ. ձեռագրերում հայտնի են «Գիրք հարցողաց» կամ «Հարցմունք ճգնաւորացն, պատասխանի սրբոյ Բարսղի»: Բարսեղյան կանոնները մեծապես նպաստել են Արևմուտքի և Արևելքի վանական կյանքի կազմակերպմանը: Բ. Կ-ու ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում նրա ծիսական աշխատությունները՝ «Պատարագամատույցը», առավոտյան և երեկոյան ժամերգության կարգերը, աղոթքները, ինչպես նաև կանոնական, ծիսագիտ., դավան. բնույթի նամակները, որոնք մեծ մասամբ ուղղված են եղբորը՝ Գրիգոր Նյուսացուն և նվիրված են Սուրբ Երրորդության վարդապետության բացատրությանը, Նիկիական հանգանակի պաշտպանությանը, Արիոսի, Եվնոմիոսի, Ապողինարիոսի, Սաբելիոսի և մյուս հերետիկոսների վարդապետությունների հերքմանը:

Պատմ. սկզբնաղբյուրները վկայում են Բ. Կ-ու՝ հայ իրականության հետ ունեցած մերձավոր շփումների մասին: Նրա երկերը հայերեն են թարգմանվել V դարից: Միայն Երևանի Մատենադարանում կան ավելի քան 200 հին ու նոր գրչագիր մատյաններ: Թարգմանվել են «Վեցօրեայքը» (առաջին անգամ տպագրվել է Վենետիկում, 1830-ին), «Պատարագամատոյցքը» (1897), կանոններ, աղոթքներ: Բ. Կ-ու մի քանի ճառեր և գործերից առանձին հատվածներ են վկայաբերվել *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառությիւն» (1908) երկում, «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում: «Գիրք հարցողացը», «Պահոց» ճգնակեցական հրահանգների ժողովածուն (պարունակում է 33 ճառ) աստվածաբանության սիրված ձեռնարկներ են եղել միջնադարյան վարդապետարաններում: Հայ հեղինակները այդ երկասիրությունների առավել դյուրըմբռնելի դարձ-

1

2

1. Արտազի Ս. Թադե վանքը (VI–IX դդ.) հվ-արմ-ից: 2. Արցախի քաղ. Շուշիի Կանաչ ժամ եկեղեցին (XIX դ.):

1

3

2

4

5

*1. **Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցին** (666) հվ-ից: 2. **Բարդուղիմեոս.** «Սբ Բարդուղիմեոս առաքյալ», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. **Բարշրաբաշ Ս. Գրիգոր վանքի** Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1221) ներսը: **Բարձրյալ Խաչ.** 4. Բարձրյալ Խաչ մատուռ-դամբարանը (V–VI դդ.) հվ-արլ-ից: 5. Բարձրյալ Խաչ մատուռ-դամբարանի քիվը (հատված):*

1

2

3

*1. **Բարսեղ Կեսարացի.** «Ս. Բարսեղ Կեսարացի», մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ճաշոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 2. **Բերկրիի Ս. Ստեփանոս վանքը** (XVII դ.) հվ-արմ-ից: 3. **Բիթլիսի Ս. Նշան վանքի** եկեղեցին (1668) հվ-արմ-ից:*

1

2

3

4

5

1. Բղեն Նորավանքը (1062) հվ-արմ-ից: 2. Բջնիի Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցին (1031) հս-արմ-ից: **Բոլի Եղցի վանք.** 3. Բոլի Եղցի վանքի որմնափակ խաչքար (XIII դ.): 4. Վանքի եկեղեցիներից (XIII դ., ճարտ.՝ Խաչենիկ Անեցի): 5. **Բրազիլիայի թեմի** առաջնորդանիստ Սան Պաուլոյի Ս. Գեորգ եկեղեցին: 6. **Բուլղարիայի թեմ.** Բուրգասի Ս. Խաչ եկեղեցու (1853) զանգակատունը (1958):

6

1

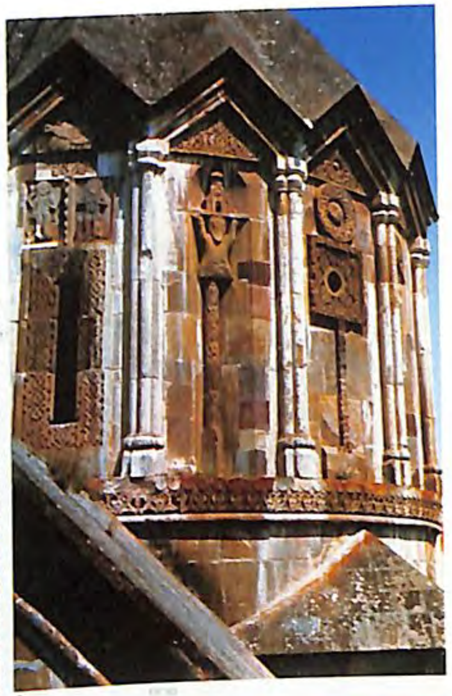

3

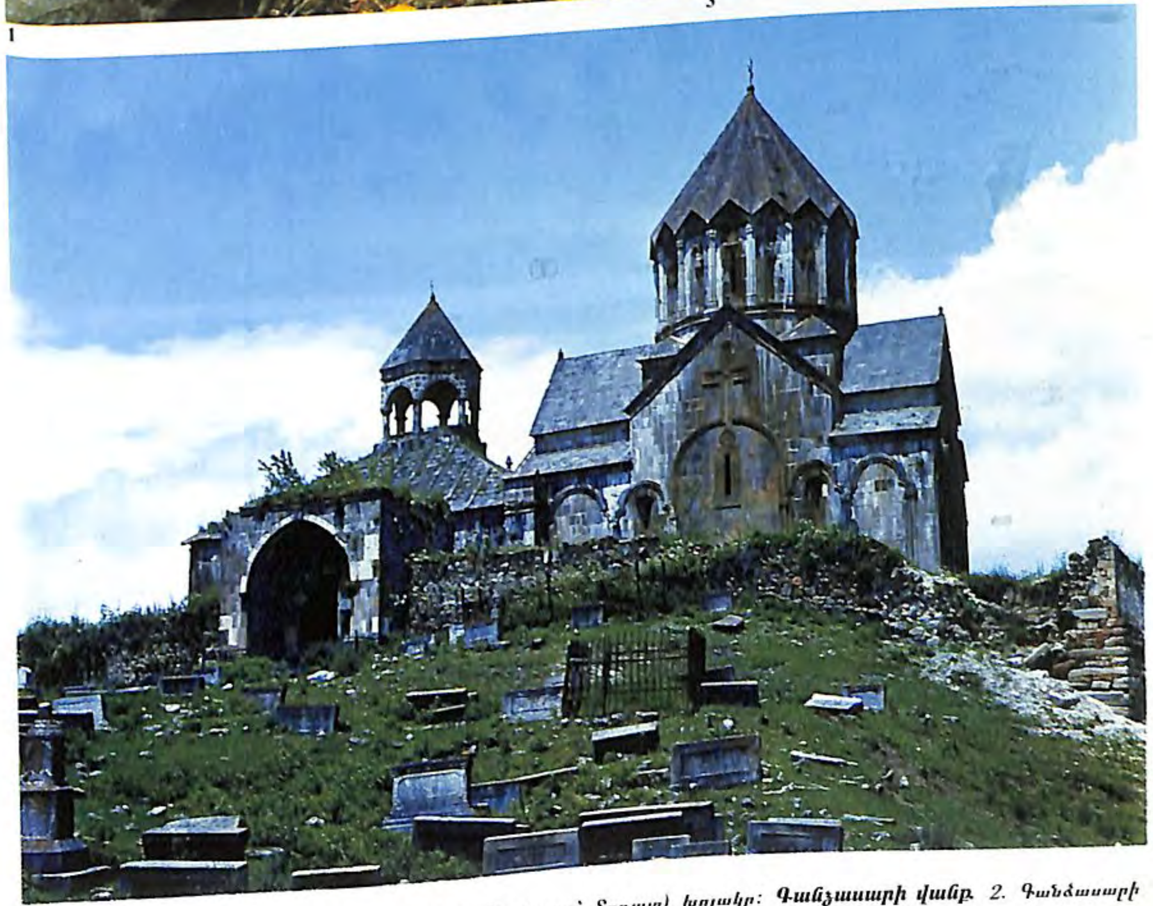

2

1. Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու (1001–10, ճարտ.՝ Տրդատ) խոյակը: **Գանձասարի վանք.** 2. Գանձասարի վանքը (XIII դ.) հվ-ից: 3. Վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու (1216–38) գմբեթի թմբուկը:

1

2

3

Գանձատուն 1. Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձատունը (1982, ճարտ.՝ Բ. Արզումանյան, Էջմիածին): 2. Գանձատան ցուցասրահներից: 3. Գանձատան ցուցափեղկերից:

1

2

3

4

5

Գավազան 1. Հայրապետական գավազան, XVIII դ., Վան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. Վազգեն Ա կաթողիկոսի Հայրապետական գավազանը (1980, հեղ.՝ Բ. Արզումանյան և Ժ. Զուլոյան, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Եպիսկոպոսական ասա, XIX դ., Էջմիածին (Հին Վեհարան): 4. Եպիսկոպոսական գավազան, XVII դ.: 5. Վարդապետական գավազան, XIX դ., Փիլիպե (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

1

2

3

4

5

6

Գավիթ. *1. Սանահինի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի (1211) ներքին տեսքը: 2. Հովհաննավանքի գավթի (1250) ներքին տեսքը: 3.* ***Գեղարդ.*** *Ս. Գեղարդ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան):* ***Գեղարդավանք.*** *4. Գեղարդավանքը (XIII դ.) հվ-արլ-ից: 5. Վանքի Կաթողիկե եկեղեցու գավթի (1215–25) ներքին տեսքը: 6. Վանքի ժայռափոր երկրորդ եկեղեցու (1283) գմբեթը:*

նելու համար գրել են դրանց *պատճառը* կամ *լուծումնքը*: Բ. Կ-ու ստեղծագործություններից հատվածներ են մեջբերվել հայ մեկնող., դավան. գրականության մեջ (Վարդան Արևելցի, «Մեկնութիւն Արարածոց», «Կնիք հաւատոյ», Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառութիւն», Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» են): Նրա ճառերից մի քանիսը մեզ է հասել միայն հայերեն թարգմանությամբ:

Հայ եկեղեցին ս. Բ. Կ-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ. հունվարի 1-ի մերձակա շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.3, 1-ին պատկերը:

Երկ. Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան, Վնտ., 1830: Քննական բնագիր աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, Ե., 1984:

Գրկ. Զ ա ր բ հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 325–344: Գ ա թ ը ր ճ յ ա ն Հ., Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, Վնն., 1897, էջ 81–216, 346–352: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1344–1405: Մ ո ւ ր ա դ յ ա ն Կ., Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Վեցօրեայ»-ն հայ մատենագրության մեջ, Ե., 1976: Հ ա տ ի տ յ ա ն Ա., Սուրբ Բարսեղ Հայրապետ Կեսարացի, «Էջմիածին», 1977, № 5–7: Ք յ ո սե յ ա ն Հ., Ս. Բարսեղ Կեսարացու՝ հունարեն բնագրով անհայտ «Մեծի աւուրն Տեառընդառաջին» ճառի հայերեն թարգմանությունը, «Գանձասար», 2, 1992, էջ 28–46: Ն ո ւ յ ն ի, Ս. Բարսեղ Կեսարացու՝ Ս. Հոգուն նվիրված ճառի հայերեն թարգմանությունը, «Գանձասար», 4, 1993, էջ 165–214: Վ ա ր դ ա ն Ա յ գ ե կ ց ի, Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ, Ե., 1998, էջ 35–37: M i g n e J. P., PG, t 29–30, P., 1857–66; C e e r a r d M., Clavis Patrum Graecorum, v. 2, Brépols-Turnhout, 1974, P., 140–178.

Հակոբ Քյոսեյան

ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՆ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարի *Դպրերաժիշտ*-տեսաբան, երգահան, Շիրակի Դպրեվանքի (Կարմիր վանք) վանահայր: Դեռևս VII դ. սկզբին Հայ եկեղեցում հոգևոր երգերի հորինումն ու կատարումն ազատ էր, և այդ երգերն այնքան էին բազմացել, որ անհրաժեշտություն է զգացվել ծեսի և արարողության հարցերով հատուկ զբաղվելու: *Ներսես Գ Տայեցու* հրամանով և Դվինի 645-ի ժողովի հավանությամբ, Բ. Ճ. ձեռնարկել է հայկ. հոգևոր կանոնացման գործը, որը նշանակալի երևույթ էր կցուրդ երգերի հավաքման, ընտրման և կանոթե՛ հայ և թե՛ արևելաքրիստ. երաժշտության պատմության մեջ: Նրա կազմած ժողովածուն՝ «Ճոնընտիր»-ը, հիմք է հանդիսացել ավելի ուշ ձևավորված *Շարակնոցի* համար և միաձուլվել է դրան: Ըստ *Վարդան Արևելցու*՝ նա է նախաձեռնել նաև նույն կցուրդներին վերաբերող *ութձայնի* նոր համակարգի հաստատման հնագույն փորձը: Բ. Ճ. եղել է նաև երգահան. այդ մասին տեղեկացնում է Վարդան Արևելցին Ս. Ծննդյան «Անթառամ ծաղիկ» շարականի մեկնության մեջ («Տեսութիւն Անթառամ ծաղկի...», 1834, էջ 6):

Գրկ. Վ ա ր դ ա ն Վ ա ր դ ա պ ե տ Ա ր ե վ ե լ ց ի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001: Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Բարսեղ Ճոնը և մասնագիտացված երգաստեղծության ծաղկումը Հայաստանում VII դարում, ԲԵՀ, 1973, № 1:

ԲԵԹՂԵՀԵՄԻ ԱՆԱՊԱՏ, Թբիլիսիի Քարափի թաղում, Նարիկալա ամրոցի հյուսիսային կողմում: Բ. ա-ի Ս. Աստվածածին միանավ թաղածածկ հորինվածքով եկեղեցին XIII դ. հիմնադրել է Գրիգոր քահանան, շինարարությունն ավարտել է նրա թոռ Բարսեղը (XIV դ.): 1636-ին Հալեպից Թիֆլիս տեղափոխված գրիչ և մանրանկարիչ Մկրտիչը Բ. ա-ում բացել է գրչագրության արվեստի դպրոց: 1641-ին նա ընդօրինակել և նկարազարդել է Կիլիկիայի մանրանկարչության դպրոցին պատկանող Ավետարան:

Բեթղեհեմի անապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1746) հս-արլ-ից

1658-ին կառուցվել է Բ. ա-ի ժամատունը: XVII դ. սկըսվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հիմնովին վերակառուցումը, որն ավարտվել է 1746-ին, Ստեփան Խեչոյենցի բարերարությամբ: Եկեղեցին քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ է, որի բազմանիստ թմբուկով գմբեթը բարձրանում է խորանի անկյունների և արլ. մույթերի միջև ձգվող կամարների վրա: Ավանդատները երկհարկ են. 2-րդ հարկերը խոշոր կամարներով բացվում են աղոթասրահի մեջ: Առաջին հարկի հս. ավանդատունը նվիրված է Գրիգոր Ա Լուսավորչին, հվ-ը՝ Հովհաննես Մկրտչին: Գմբեթի թմբուկին «Աստվածածինը մանկան հետ» պատկերաքանդակն է: Եկեղեցում պահվել է Աստվածածնի սրբապատկերը, ըստ ա-

վանդության՝ նկարված Բեթղեհեմի այն մսուրի տախտակի վրա, որտեղ ծնվել է Հիսուս Քրիստոսը: Եկեղեցու ներսում՝ պատերին, ագուցված են 1501-ի և 1679-ի խաչքարեր: Զախակողմյան ավանդատան պատին կան XVII–XVIII դդ. Բ. ա. այցելած ուխտավորների մակագրություններ:

XVIII դ. Բ. ա-ի հս. կողմում կառուցվել են միաբանների խցերը, արլ. դարպասի վրա՝ ազյուսաշեն զանգակատուն՝ քարե 8-սյունանի ռոտոնդայով:

1884-ին երեցփոխան Հովսեփ Տեր-Աբրահամյանցը նորոգել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին և զարդարել գմբեթը Հայր Աստծուն պատկերող որմնանկարներով: 1897-ին Սոփիա Մարտյանցը կառուցել է Բ. ա-ի աղբյուրը: 1898-ին պատրաստվել է եկեղեցու խորանի նրբաճաշակ և բարձրարվեստ, քարակերտ խաչքարը: 1981-ին պեղվել է եկեղեցու հատակը, և բացվել են նախնական՝ միանավ եկեղեցու հիմքերը:

1990-ին Բ. ա-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին «նորոգվել» է, նրա պատերից հանվել են խաչքարերը և հայկ. արձանագրությունները, քանդվել խորանի խաչքարը, մկրտության ավազանը, Բ. ա-ի աղբյուրը:

Գրկ. Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 3 (ԺԸ–ԺԹ դդ.), Ե., 1955: А с р а т я н М., Памятники средневековой армянской архитектуры в Тбилиси, Е., 1978; М у р а д я н П., Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, Е., 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԵԼԳԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ԲԵՍԱՐԱԲԻԱՅԻ ԹԵՄ, տես *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմ*:

ԲԵՐԿՐԻԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔ, Տ ե ր Հ ո ւ ս կ ա ն ո ր դ ո ւ վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Առբերանի (Տարբերունի) գավառում, *Արգելանի Ս. Աստվածածին վանքի* մոտ: Վերջինիս հետ ընդհանուր միաբանություն է ունեցել: Հիմնվել է XIII դ., Տեր Հուսկանորդի ս. Ստեփանոսի գերեզմանի վրա (մ. 1251-ին): Եղել է նշանավոր սրբավայր և ուխտատեղի: Վանքի՝ այսօր կանգուն Ս. Ստեփանոս եկեղեցին մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որին հս-ից կից է ս. Ստեփանոսի թաղածածկ դամբարանը: Մոտակա ժայռերին փորագրված են XV դ. խաչքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Տ ե ր ե ն ց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: T h i e r r y J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ԲԻՍՏԻ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, Կ ո պ ա տ ա փ ա ն ա պ ա տ, պատմական Գողթն գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Օրդուբադի շրջան) Բիստ գյուղից մոտ 1 *կմ* հս.: Ըստ ավանդության, հիմնադրվել է V դ., հիշատակվում է XIV դարից, իսկ XV դ. գործել է որպես անապատ: Վանքի ներկայիս եկեղեցին, ըստ արմ. մուտքի շին. արձանագրության, 1668-ին կառուցել է վանահայր Պետրոս վարդապետը: Մեկ զույգ մույթերով եռանավ փոքր բազիլիկ է, ներսից հնգանիստ խորանով, հվ. ճակատին կից եռակամար գավիթ-սրահով: 1670-ին վանք է այցելել հայ ճանապարհորդ, վաճառական Զաքարիա Ագուլեցին, XVIII դ. 30-ական թթ. Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Գ Կրետացին երկու օր հյուրընկալվել է վանքում և հիացական տողեր նվիրել նրան: Եկեղեցին նորոգվել, և ներսը նկարազարդվել է 1877-ին: Բ. Ս. Ն. վ. միջնադարում եղել է գրչության կենտրոն, որի ձեռագրերից արժեքավոր են Երևանի Մատենադարանում պահվող Թոմա Արճիշեցու 1336-ին ընդօրինակած, մանրանկարներով հարուստ Ավետարանը, Գրիգոր գրչի գործ, չորս ավետարանիչների դիմապատկերներով, 1489-ի Ավետարանը, 1689-ի նկարազարդ Ճաշոցը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11, 12, Թ., 1904–05: Ա յ վ ա զ յ ա ն Ա., Գողթն գավառի Բիստ ավանի ճարտարապետական հուշարձանները, ՊԲՀ, 1978, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ԲՂԵՆՈ ՆՈՐԱՎԱՆՔ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Բարձրավան գյուղից արևելք, անտառապատ դարավանդի վրա: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, 936-ին վանքը հիմնադրել և Ս. *Ստեփանոս Նախավկա* եկեղեցին, գավիթներ, սրահներ, բնակելի ու տնտ. շենքեր է կառուցել Ստեփանոս եպիսկոպոսը՝ Հրահատ իշխանի օժանդակությամբ: Եկեղեցու օծմանը հրավիրվել է Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբը, որը վանքի միաբանություն է հաստատել, նրան որպես սեփականություն հատկացրել շրջակա տարածքները: Բ. Ն-ի դիմաց հիմնվել է բորոտանոց, որտեղ հավաքել են բազմաթիվ հիվանդների: Ստեփանոս եպիսկոպոսը 970-ին վախճանվել է և թաղվել եկեղեցու մոտ: 989-ին Բ. Ն-ում ընդօրինակվել է և նկարազարդվել «*Էջմիածնի Ավետարանը*»:

Սպիտակ կրաքարով կառուցված եկեղեցին XI դ. արդեն խարխլված էր, և 1062-ին, Սյունյաց Գրիգոր Ա Աշոտյան թագավորի հրամանով, Գևորգ ու Հովհաննես քահանաները սրբատաշ կապտավուն բազալտով հիմնովին վերակառուցել են այն, որից հետո Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին հայկ. ճարտ. մեջ եզակի է դարձել իր հորինվածքով և հարդարանքով: Ունի ընդհանուր երկթեք ծածկի տակ վերցրած թաղածածկ աղոթասրահ, նրան հսից և հվ-ից կից, արլ-ում՝ խորաններով սրահներ, իսկ արմ-ից՝ եկեղեցու հետ ծավալատարած. ամբողջություն կազմող, կենտրոնում կամարակապ մեծ բացվածքով գավիթ: Ցուրորինակ են մեանդրներով մշակված շքամուտքը, գավթի որմնասյուների բուսական զարդաքանդակներով խոյակները, հնգախորշ խորանը, երկայնական պատերի զույգ, կամարակապ քանդակազարդ բացվածքները:

Հայկ. արվեստում բացառիկ են ճակատները ձևավորող, կաթնագույն քարի սալերի վրա իրականացված պատկերաքանդակները, որոնք բովանդակում են Քրիստոսի կյանքի հետ կապված առանձին թեմաներ՝ Ավետումից մինչև Համբարձում: Այս բարձրարվեստ քանդակները սերտորեն առնչվում են Սյունիքի մանրանկարչության հետ և հայկ. միջնադարյան արվեստի համդուցային ստեղծագործություններից են: Բ. Ն. վերակառուցվել է 1962-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ս ա ր գ ս յ ա ն Գ., Բղենո Նորավանք, «Էջմիածին», 1952, № 3–5: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960:

Մուրադ Հասրաթյան

«ԲՅՈՒՐԱԿՆ», ազգային, գիտական, գրական և քաղաքական հանդես: Լույս է տեսել 1882–1908-ին, Կ. Պոլսում: Տեր և խմբագիր՝ Ս. Ություճյան, 1901-ից տնօրեն՝ Ս. Դավթյան, խմբագիրներ՝ Գ. Անդրեասյան, Հ. Ճիգմեճյան, Ս. Ջեոլմեկճյան, Ա. Գալբակճյան: «Բ.» որպես ավետարան. հրատարակություն, արևմտահայության շրջանում քարոզել է բողոք. դավանանքը, կարևորել բողոք. վարժարանների և որբանոցների գործունեության լուսաբանումը, մշտապես լրատվություններ տպագրել գավառի բողոքականների առօրյայի և կրթ. կյանքի մասին: Ձգտել է Հայ առաքելական եկեղեցու հետ պահպանել փոխադարձ հարգանք և ըմբռնում: Պայքարել է Կաթոլիկ եկեղեցու այն մտայնության դեմ, թե իբր Հայ առաքելական եկեղեցին նախապես միացած է եղել Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն, իսկ հետագայում՝ որպես հերձվածող, բաժանվել նրանից: Այդ տեսակետից ուշագրավ են

Լեոն XIII պապի՝ հայերին ուղղած համաբնույթ կոնդակի (1882) դեմ «Բ.»-ի ելույթները, որտեղ դատապարտվել են Կաթոլիկ եկեղեցու հավակնությունները Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների նկատմամբ: Կողմնակից լինելով Հայ եկեղեցու անկախությանը՝ «Բ.» միաժամանակ քննադատել է Հայ եկեղեցու կարծեցյալ «ավելորդապաշտությունները», ոչ բոնք իբր աղարտել են նրա «առաքելական պարզությունն ու մաքրությունը»:

Այլ դավանությունների նկատմամբ իր վերաբերմունքն արտահայտելիս՝ «Բ.» օգտվել է Անգլիկան եկեղեցու տեսական դրույթներից, ընդարձակ նյութեր տպագրել Հայ, Անգլիկան և Հռոմի եկեղեցիների դավան. ընդհանրությունների ու տարակարծությունների վերաբերյալ: Ընդ որում, նրա կարծիքով, Հայ և Անգլիկան եկեղեցիները դավան. շատ ավելի ընդհանրություններ ունեն, քան Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիները: Ուշագրավ են Հայ առաքելական և բողոք. եկեղեցիների՝ Կաթոլիկ եկեղեցու հետ ունեցած դավան. տարակարծություններին նվիրված հրապարակումները:

«Բ.» տպագրել է բողոք. դավանության սկզբունքներով հյուսված քարոզներ, ճառեր, խրա-

տաբարոյական բնույթի նյութեր: Ակնառու են ավետարան. ճշմարտությունների, Ս. Հոգուն նվիրված տարաբնույթ հոդվածները, որոնք, փաստորեն, բանավեճի դրսևորումներ էին ընդդեմ այլ դավանությունների: Հանդեսը քարոզել է գիտության և Ս. Գրքի կատարյալ ներդաշնակության գաղափարը:

Հայերի շրջանում բողոքականության տարածման պատմության առումով հետաքրքրական են «Բ.»-ի հուշագր. տպավորությունները, որոնք գրի են առել բողոք. քարոզիչները: Հանդեսը անդրադարձել է հայերի մշակութ., ազգ-հաս. կյանքին, հետևել հայ գրականության զարգացման ընթացքին, գնահատել Մ. Մամուրյանի, Ա. Արփիարյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի, Տ. Կամսարականի ստեղծագործությունները, արժեքավորել իրապաշտ. ուղղությունն արևմտահայերի շրջանում: «Բ.» տպագրել է նաև ազգագր. բնույթի ուշագրավ հոդվածներ:

1897-ից «Բ.» դադարել է բողոք. հրատարակություն լինելուց:

Ալբերտ Խառատյան

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (< լատ. protestans– առարկող, բողոքող), *քրիստոնեության* հիմնական ուղղություններից: Բ. ընդհանուր անվանումն է քրիստ. այն եկեղեցիների, որոնք XVI դ. Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում կրոնագաղափար., հաս-քաղ. շարժման՝ Ռեֆորմացիայի ժամանակ անջատվել են հռոմեակաթոլիկ. եկեղեցուց, մերժել Կաթոլիկ եկեղեցու (տես *Կաթոլիկություն*), պապականության և հոգևորականության անհրաժեշտությունը, հավատի աղբյուր հռչակել միայն *Աստվածաշունչը*, մերժել սրբազան *ավանդությունը*: Բ. իր մեջ ընդգրկում է դավան., պաշտամունք. և եկեղեց. առանձնահատկություններով միմյանցից տարբերվող, անկախ եկեղեցիներ և դավանանքներ (լյութերականություն, կալվինականություն, անգլիկանություն, անաբապտիստներ, մկրտականներ, պուրիտանություն, պրեսբիտերականներ են):

Բողոքական եկեղեցիները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ լյութերական և ռեֆորմատական (Եվրոպայում՝ կալվինականություն, ցվինգլիականություն են, Հս. Ամերիկայում՝ մեթոդիստներ են): Ռեֆորմատական և լյութերական եկեղեցիների հիմն. տարբերությունն այն է, որ վերջիններն ընդունում են երկու խորհուրդ (Մկրտություն և Հաղորդություն), իսկ ռեֆորմատական եկեղեցիները մերժում են բոլոր խորհուրդները: Բողոքական եկեղեցիները կոչվում են նաև ավետարանական եկեղեցիներ: Սկզբ. շրջանում ավետարանական անունը կրել են բոլոր բողոքական՝ թե՛ լյութերական և թե՛ ռեֆորմատական եկեղեցիները, քանի որ նրանք իրենց ուսմունքի հիմքը համարել են Սուրբ Գիրքը: XIX դ. ավետարանական անունը տարածվել է հատկապես նոր բողոքական եկեղեցիների վրա՝ ի տարբերություն հին լյութերական և ռեֆորմատական եկեղեցիների: Հայերի մեջ Բ. տարածվել է XVII–XVIII դդ., առանձին համայնքների ձևով, իսկ XIX դ. սկզբնավորված ավետարան. շարժման արդյունքում, 1846-ին վերածվել կազմակերպված ավետարան. եկեղեցու (տես *Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի, Հայ մկրտական եկեղեցիներ*):

Բողոքական և ավետարան. եկեղեցիների ընդհանուր գաղափարաբանությունը, կարգը և եկեղեց. կառուցվածքը հիմնականում համընկնում են հետևյալին: Աստծո և մարդու հարաբերությունն իրականացվում է առանց միջնորդության: Աստծո շնորհին մարդ հաղորդակցվում է ուղղակի Քրիստոսի միջոցով՝ նրան ընդունելով որպես անձնական Փրկիչ: Միակ և բացարձակ հեղինակությունը Աստվածաշունչն է, որտեղ Քրիստոսի խոսքը համարվում է գերագույն, հայտնութենական ճշմարտություն: Ամեն տեսակ ավանդություն ստորադաս է նկատվում Աստվածաշնչին: Հասարակությունը բաժանված չէ կղերական և աշխարհիկ դասի: Ըստ այդմ, *քահանան* չունի *Սուրբ Հոգու* պարգևներն ընդունելու և բաշխելու մենաշնորհ: Յուրաքանչյուր ոք կարող է և իրավունք ունի հոգևոր պաշտոն կատարել, քարոզել, մեկնաբանել Աստվածաշունչը: Բ. ընդունում է հավատացյալների հավասարությունն ու միությունը: Եկեղեցու առավել գործուն անդամները, որոնք աչքի են ընկնում քարոզելու շնորհքով, ժամանակի ընթացքում ձեռնադրումով դառնում են եկեղեցու երեցը (ավագը) և ստանում պատվելի, ավելի ուշ՝ փորձ և հմտություն ձեռք բերելուց հետո՝ վերապատվելի կոչումը: Հոգևոր պաշտամունքն իրականացվում է բացառապես *քարոզի*, Աստվածաշնչի բարոյաբանական մեկնաբանության և *աղոթքի* միջոցով:

Բողոքական և ավետարան. եկեղեցիները չունեն պատմ. եկեղեցիներին (Հայ առաքելական, Ուղղափառ-օրթոդոքս, Կաթոլիկ) հատուկ ծիսակարգ: Բացառապես ընդունում են իբրև առավել նախնական, Աստվածաշնչի հեղինակությամբ վկայված ձեռնադրման և մկրտության (ջրի մեջ ընկղմում) պարզ արարողությունը: Զունեն պատմ. եկեղեցիներին հատուկ այնպիսի հայտանիշներ (ատրիբուտներ), որպիսիք են ճարտարապետությունը (իր հին տարազի մեջ՝ եկեղեցի, տաճար, վանք), զգեստավորումը, սուրբ անոթները, սրբանկարները, մոմերը, խունկը, մյուռոնը են: Ավետարան. եկեղեցիները նախանձախնդիր են պահպանելու քրիստ. եկեղեցու տիեզերականությունը, միությունը և ազատությունը:

Բողոքական և ավետարան. եկեղեցիների աստվածաբանությունը հիմն. գծերով հետևյալն է. Աստվածաշունչը Աստծո շունչն է և բացարձակ հեղինակություն, և լիազոր իրավասություն ունի (Բ Տիմ. 3.16, Եբր. 4.12): Սուրբ *Երրորդությունը* բնությամբ մեկ Աստվածություն է, որ բաղկացած է երեք Անձեվածություն է, որ բաղկացած է երեք Անձերից. Հայր Աստված, Որդի Աստված, Սուրբ Հոգի Աստված (Մատթ. 28.19, Բ Կորնթ. 13.13): Արարչագործությունը բացառապես Աստծո ձեռքի գործն է (Ծննդ. 1.1–31, Հովհ. 1.1–3): *Դրախտը* (երկինքը) իբրև վիճակ և տարածք Սուրբ Երրորդության կենտրոնավայրն է, ինչպես նաև՝ *հրեշտակների* ու հավատացյալների հավիտենական բնակավայրը (Եսայի 6.1–3, Եզեկ. գլ. 1,10, Եբր. 1.14): Մարդը ստեղծված է Աստծո նմանությամբ և պատկերով, մարմինը՝ հողից, հոգին ու շունչը՝ Աստծո կողմից (Ծննդ. 1.26, 2.7): Սուրբ Հոգով մկրտությունը, լրումը, սուրբ կյանքը Աստծո պահանջն է, նաև՝ եկեղեցու (հավատացյալների) մենաշնորհն ու եկեղեցու (հավատացյալների) մենաշնորհն ու եկեղեցին (Գործք 1–6, Ա Թեսաղ. 5.26): Եկեղեցին (հավատացյալների ամբողջությունը) Քրիստոսի մարմինն ու հարսն է (Եփես. 5.23–32, Հայտն. 19.7): *Սատանան* անձ է, չարության աշխարհի իշխանության մարմնացում, չարության աշխարհի իշխանը և ստի հայրը (Հովհ. 8.44): *Դժոխքը*, իբրև դրախտի (երկնքի) հակառակ բևեռ, հավիտենական տարածք է սատանայի, նրա սպասավոր հրեշտակների համար: Դժոխքը մեղավորների տանջանքի վայրն ու վիճակն է (Ղուկ. 16.23, Մատթ. 25.41, 13.42, Հայտն. 20.10, 15): *Մեղքը* սատանայից է (Ա Հովհ. 3.8): Մարդն իր կամքը հանձնելով և միանալով սատանային՝ մեղք է գործում, նահանջելով աստվածային՝ մեղք է գործում, նահանջելով աստվածադիր պատվիրաններից՝ դառնում հին մարդ (Քրիստոսի արյամբ տակավին չփրկված հին Ադամ) և զրկվում օրհնությունից, դիրքից, կյանքից ու Աստծուց (Եփես. 4.17–22):

Քավությունը բովանդակ աշխարհի փրկության համար Քրիստոսի՝ խաչի վրա զոհվելով պատարագվելն է (Հռովմ. 3.25, Ա Հովհ. 2.2): Արդարացումը և վերստին (հոգևոր) ծնունդը (Հռովմ. 4.20–24) Հիսուս Քրիստոսի քավչաբար արյամբ սրբվելն է և նրա շնորհն անվերապահորեն ընդունելով՝ նոր մարդ (նոր Ադամ) լինելը: Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը եկեղեցու հույսն է: Քրիստոսով մեռածները հարություն են առնելու, և ապրող հավատացյալները հափշտակվելու են երկինք: Երկրի վրա մնացողներին մեծ նեղություններ են գալու: Հետո Քրիստոս իր սրբերով երկիր է իջնելու, կապելու է սատանային և թագավորելու է հազար տարի (Ա Թեսաղ. 4.15, Հայտն. 3.10, 20.1–4): Վերջին դատաստանի ժամանակ, հազարամյակից հետո, սատանան արձակվելու է, չարերը հարություն առնելով՝ դատվելու են և նետվելու կրակի ու ծծումբի լճի մեջ (Հայտն. 20.7–15): Արդարները հավիտենական երանության մեջ պետք է հարատևեն (Հայտն. 21, 22):

Բացի Նոր կտակարանի գրքերից (27) բողոքական և ավետարան. եկեղեցիներն ընդունում են Աստվածաշնչի մաս կազմող միայն Հին կտակարանի հրեական կանոնը (39 գիրք): Այստեղ բացակայում են Հայ առաքելական եկեղեցու ընդունած Աստվածաշնչի երկրորդականոն (ըստ բողոքականների՝ *պարականոն գրքերը*): Թեպետ այդ գրքերը աստվածաշունչ չեն համարում, սակայն ճանաչում են իբրև բարոյապատմական արժեք ունեցող գրվածքներ (տես *Կանոնական գրքեր*):

Հակոբ Քյոսեյան

ԲՈՐԲՈՐԻՏՆԵՐ, II–V դարերում Ասորիքում, Միջագետքում, Եգիպտոսում, Հայաստանում տարածված գնոստիկյան աղանդ: Ինչպես *մծղնեության*, այնպես էլ Բ-ի աղանդը ծագել է I, II և III դդ., *գնոստիցիզմից*: Բ. անվանումը որոշակիորեն ստուգաբանված չէ: Որոշ ուսումնասիրողներ այն կապում են Բ-ի գերագույն սրբության՝ Բարբելոյի անվան հետ: Նմանաձայնության պատճառով այս աղանդավորների անունը հետագայում բացատրել են հուն. «բորբորոս»-տիղմ, կեղտ բառով և մատնանշել

նրանց անմաքուր բարքերն ու անկարգ սեռական կյանքը: Այլ հետազոտողների կարծիքով, Բ. անվանումն ասոր. «բարբարիտ» («անապատի որդի») բառի յուրատեսակ իմաստավորումն է: Աղբյուրներում անվանվում են նաև բարբելիոտներ, բորբորիանոսներ, բարբուրյաններ, բորբորիտոններ, զաքքեոսներ, կոդդիանոսներ, ստրատիոտիկոսներ, ֆիբիոտներ: Բ-ի գաղափարախոսության մասին հիմն. աղբյուրները եկեղեցու հայրերի գործերն են: Հնագույն հիշատակությունը հանդիպում է II դ. եկեղեց. պատմիչ Իրենիոս Լուգդունացու «Ընդդեմ հերձվածոց» աշխատության մեջ, ապա նրանց մասին գրում է V դ. եկեղեց. պատմիչ Թեոդորետոսը, ամենից հանգամանորեն՝ V դ. պատմիչ Եպիփան Կիպրացին իր «Ընդդեմ 80 աղանդոց» («Պանարիոն») գրքում: Բ-ին խիստ հալածանքների է ենթարկել Եդեսիայի եպիսկոպոս Ռաբուլասը (412–435). Նրա կենսագրության մեջ պատմվում է, որ նա իր թեմում ի թիվս այլ աղանդների բնաջնջել է նաև Բ-ին:

Ըստ աղբյուրների, Բ. «Մարիամի ծնունդը» վերնագրով մի գիրք են ունեցել, որտեղ քարոզել են, թե «Հրեաների աստվածը էշի կերպարանք է ունեցել»: Բոլոր աղբյուրներն առանձնապես շեշտում են Բ-ի սանձարձակ անբարոյականությունը, անմաքուր բարքերն ու գործերը: Նրանք բարոյական ոչ մի օրենք չեն ճանաչել, քարոզել են, թե օրենքն այս աշխարհը ստեղծած ստորին աստվածն է որպես մի որոմ սերմանել գերագույն Աստծո ստեղծագործության մեջ, հետևաբար ո՛չ մի օրենք, ո՛չ մի բարոյական նորմ պարտադիր չէ: Պետք է այդ օրենքի և նրա պահանջների հակառակը գործել, եթե մարդ ուզում է ապացուցել, որ հակառակ է ստորին աստծուն:

Բ-ի պատկերացմամբ մարդկային մարմինն ապականացու է, չի կարող հարություն առնել, այն այս աշխարհի արարիչ վիշապաձև արքոնի (իշխանի) ստեղծագործությունն է: Հոգի ունեն ոչ միայն մարդիկ, այլև կենդանիները, ձկներն ու սողունները, ծառերն ու տունկերը: Քրիստոսը Մարիամից չի ծնվել, նա ինքնածին է, մարմին չի ունեցել, նրա մարմինը երևակայական է և երկնքից է բերել (տես *Երևութականություն*): Ըստ Բ-ի, գոյություն ունի ութ երկինք, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա բազմած են արքոններ: Վերին՝ ութերորդ երկնքում է Բարբելոն՝ կենդանի էակների մայրը: Հայրն ամենեցուն և ինքնածին Քրիստոսն է, որն աշխարհ եկավ և մարդկանց ցույց տվեց գնոսիսը (իմացությունը): Յոթերորդ երկնքում է գտնվում Բարբելոյի որդին՝ էշի կամ խոզի կերպարանք ունեցող արքոն Սաբաոթը (կամ՝ Խալդաբաոթը)՝ տերը զորությանց, իրենից ներքև գտնվող երկինքների և երկրի արարիչը: Հոգին, հեռանալով երկրից, անցնում է այդ յոթ երկինքների վրա գտնվող արքոնների միջով և, հասնելով Բարբելոյին, փրկվում է. ընդ որում, նա կարող է անցնել այդ արքոնների միջով և փրկվել միայն այն ժամանակ, երբ լցվի գնոսիսով: Գնոսիսին անհաս հոգիները կուլ են գնում այս աշխարհի արքոնին՝ Սաբաոթին, ապա վերադառնում երկիր և մտնում խոզերի ու այլ կենդանիների մեջ:

Բ. ընդունել են Հին և Նոր կտակարանները, որոնք մեկնաբանել են յուրովի, բայց ունեցել են բազմաթիվ պարականոն գրքեր, ավետարաններ: Չեն ընդունել մարգարեներին, նրանց պաշտած Աստծուն, չեն հավատացել Վերջին դատաստանին, մեռելների հարությանը:

Հայաստանում տարածված Բ-ի մասին վկայում են Կորյունը և Մովսես Խորենացին՝ կապված Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի՝ հեթանոսության, զանազան աղանդների դեմ պայքարի, քրիստոնեության քարոզչության և ավետարանչական գործունեության հետ: Կորյունի և Խորենացու մոտ Բ. անվանված են «ժպիրհ և կամակոր աղանդ բորբորիանոսաց», «ժանտագործ ազգ բարբարիանոսաց», որոնց Կ. Պոլսի պատրիարք Ատտիկոսի (405–426) պահանջով Հայոց կաթողիկոսը վտարել է երկրի սահմաններից՝ 415–423-ի ընթացքում: Մնացած աղանդավորները հարել են մծղնեյաններին, նրանց հետ միասին հետագայում ձուլվել *մանիքեության* մեջ:

Բ. անվանումը հետագայում դարձել է հայհոյական ածական: Մովսես Խորենացին Շամիրամին անվանում է «վաւաշն և բորբորիտն Շամիրամ», իսկ *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին* Թոնդրակյան շարժման (տես *Թոնդրակեցիներ*) հիմնադիր Սմբատ Զարեհավանցուն կոչում է «վաւաշ շամբուշ բորբորիտն, պիղծն Սմբատ անիծեալն»:

Գրկ. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1995: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Տեր-Մկրտչյան Կ., Պավլիկյանք բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938: Մելիք-Բախշյան Ս. Տ., Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Ե., 1953, էջ 55–64: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, էջ 63–73: Բարթիկյան Հ., Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում ըստ միջնադարյան հայ և օտար հեղինակների (IV–V դդ.), ԼՀԳ, 1984, № 10:

Հրաչ Բարթիկյան

ԲՋՆԻԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Բջնի գյուղի հյուսիսային եզրին: 1031-ին վանքը հիմնադրել ու Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցել է *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին* և, Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսի ու Հովհաննես Սմբատ թագավորի հրամանով, այստեղ եպիսկոպոսական աթոռ հաստատել: Բ. Ս. Ա. վ-ի թեմը տարածվել է Սևանա լճից մինչև Ախուրյան գետը, Գուգարքից մինչև Բջնի:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին մեկ զույգ արմ. մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է՝ պսակված բազմանիստ թմբուկով և հովանոցաձև վեղար ունեցող գմբեթով: Ճարտ. և հարդարանքի առանձնահատկություններից են Ավագ խորանի կենտրոնի խորշը՝ գլխին շքեղ շրջանակով, և ներսում, պատերի երկայնքով ձգված քարե բարձակային դարակները (ենթադրվում է, որ այստեղ են պահվել վանքում գրված բազմաթիվ ձեռագրերը): Բ. Ս. Ա. վ. եղել է միջնադարյան հայ գրչության և ուսումնագիտ. կենտրոն՝ հայտնի «Մագիստրոսի ճեմարան» անվանումով: 1065-ին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու որդին՝ Բ. Ս. Ա. վ-ի առաջնորդ տեր Վահրամը, ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, ընտրվել է կաթողիկոս և կոչվել *Գրիգոր Բ Վկայասեր*:

XII դ. Բ. Ս. Ա. վ. Հայաստանում մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել. 1113-ին Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Գ Պահլավունու* հրավիրած Սև լեռան եկեղեց. Բ ժողովի որոշմամբ Հայոց կաթողիկոսը պետք է ընտրվեր չորս գլխավոր աթոռների՝ Տաթևի, Հաղպատի, Արտազի Ս. Թադե և Բ. Ս. Ա. վանքերի համաձայնությամբ ու հավանությամբ:

1201-ին Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները Բջնին ազատագրել են սելջուկներից: 1209-ին Վահան իշխանը նորոգել է Բ. Ս. Ա. վ., 1211-ին վանահայր տեր Վրթանեսը կառուցել է վանքի աշխարհիկ շինությունները: 1251-ին *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին* Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատին կոնդակ է փորագրել Բ. Ս. Ա. վ-ի վանական խախտված կանոնադրությունը վերահաստատելու մասին և դատապարտել կաշառքով ձեռնադրությունները: XIII դ. Իվանե Զաքարյանի ծոռ իշխան Զաքարեն հարկերից ազատել է Բջնին՝ կոնդակն արձանագրելով վանքի եկեղեցու հվ. պատին:

1272-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից կից կառուցվել է թաղածածկ մատուռ, որի արմ. պատի խորշում խոշոր խաչքար է տեղադրվել: Բ. Ս. Ա. վ-ում գործել են հմուտ քարգործ վարպետներ. վանքի տարածքում պահպանվել են մի շարք բարձրարվեստ խաչքարեր՝ ինքնատիպ ձևերով, զարդաքանդակների յուրահատուկ մշակումով: 1303-ին և 1306-ին վանքը ստացել է նվիրատվություններ: 1358-ին Զաքարյանների տոհմից իշխան Աթաբակ Զազան նորոգել է Բ. Ս. Ա. վ., վերահաստատել նրա թեմը: 1386-ին Լենկթեմուրի ասպատակության ժամանակ վանքում սպանվել է վանահայր վրդ. Վանականը:

XV դ. Բ. Ս. Ա. վ. վերստին վերականգնել է կրոն. և գիտ. խոշոր կենտրոնի իր նշանակությունը, նրա վանահայրերը կոչվել են «Բջնո և Այրարատի» առաջնորդ: XV դ. վանքում գրչագրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր. որոնց թվում է վանահայր Գրիգոր եպիսկոպոսի ընդօրինակած Ավետարանը: XVII դ. սկզբին վանք են ներխուժել ջալալիների հրոսակախմբերը: 1631-ին *Մովսես Գ Տաթևացու* ջանքերով Բ. Ս. Ա. վ-ում վերակենդանացել է վանական կյանքը. այստեղ հավաքվել է 30 միաբան: 1643-ին, ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, *Փիլիպոս Ա Աղբակեցու* հրամանով և ջուղայեցի խոջա Պետրոսի բարերարությամբ, վանքը նորոգվել է: Փիլիպոս Ա Աղբակեցու աշակերտ, վանահայր Մովսես Բաբունապետը (1646–66) կառուցել է Բ. Ս. Ա. վ-ի ուղղանկյուն հատակագծով, անկյուններում շրջանաձև բուրգերով պարիսպները, հս. կողմում՝ թաղածածկ սեղանատունը:

1637-ի մարտին Բ. Ս. Ա. վ. է այցելել և գիշերել ֆրանս. ճանապարհորդ Շարդենը, որը հետագայում նկարագրել է վանքն իր ուղեգրություններում: 1700-ին Բ. Ս. Ա. վ. է այցելել ֆրանս. բուսաբան Տուռնեֆորը:

XVIII դ. վանքն ունեցել է մոտ 50 գյուղ՝ Կոտայք և Վարաժնունիք գավառներում:

XIX դ. պարիսպներին ներսից կից կառուցել են արմ-ում՝ առաջնորդարանի, արլ-ում՝ տնտեսարանի, հվ-ում՝ ուսումնարանի շենքերը, հս-ում՝ խցերը, իսկ մատուռի տանիքին կանգ-

նեցվել է փոքր, սյունազարդ զանգաշտարակ: 1895-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու կոնդակով արմ-ում կառուցվել է եկեղեցու դպրոցի շենքը: 1946-ին և 1957-ին նորոգվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Սմբատյան Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր Բայազիտ գաւառ, Վաղ-պատ, 1895: Լալայան Ե., Նոր Բայազետի գավառ. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 23, 1912, № 2, 1912: Եղիազարյան Հ., Բջնիի վանքը և Բջնի գյուղի մյուս հուշարձանները, «Էջմիածին», 1963, № 9–11:

Մուրադ Հասրաթյան

ԲՌԻ ԵՂՑԻ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Հացի գյուղի արևելյան կողմում, բլրի գագաթին: Կառուցել են Աղվանից կաթողիկոս Ստեփանոսը և նրա եղբայր Ներսես եպիսկոպոսը XIII դ. (վանքի տարածքում պահպանվել են V–VI դդ. կոթողների բներ, խարիսխներ և խոյակներ): Վանքի համալիրը կազմված է միմյանց կից երկու միանավ եկեղեցիներից, նրանց արմ-ից կից, խաչվող կամարներով ծածկով ընդհանուր գավթից, արմ. կողմում առանձին կանգնած, ճարտ. Խաչենիկ Անեցու կառուցած միանավ եկեղեցուց, դեպի արմ., բլրի ստորոտում, Շահեն ճարտարապետի կառուցած համանման եկեղեցուց և երեք խոշոր որմնափակ խաչքարերից (նրանցից մեկն ունի 1270-ի շին. արձանագրություն): Հվ-արմ. խաչքարը ևս Խաչենիկ Անեցու ստեղծագործությունն է: Անիից հրավիրված ճարտարապետի մասնակցությունն արցախյան վանքի եկեղեցու և խաչքարի կառուցմանը նպաստել է վանքի շինությունների ճակատների ձևավորման «դեղատեսիլ ոճի» կիրառմանը, որը Հայաստանում երևան է եկել XII–XIII դդ. և կապված էր քաղաքային, առաջին հերթին՝ Անիի, մշակույթի զարգացման նոր փուլի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 3–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1982: Հասրաթյան Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992: Նույնի, Ճարտարապետ Խաչենիկ Անեցի, «Անի» (ժող.), Ե., 1992, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ԲՐԱԶԻԼԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1983-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Սան Պաուլոյի Ս. Գևորգ եկեղեցի: Թեմի վարչական տարածքն ընդգրկում է գլխավորապես Սան Պաուլո, Օզասկո, Ռիո դե Ժանեյրո և մի քանի այլ քաղաքներ, որտեղ բնակվում են մեծաթիվ հայ ընտանիքներ: Առաջին հայ հոգևորականը, որը 1923-ին Մերձավոր Արևելքից գաղթածների հետ հաստատվել է Բրազիլիայում, Գաբրիել ավ. քհն. Սամուելյանն էր: Նոր վերաբնակեցվածները կազմել են հանձնաժողով՝ գաղութը կազմակերպելու և վարչություն ստեղծելու համար: Հանձնաժողովը դիմել է ամերիկահայոց թեմի առաջնորդին (Նյու Յորք)՝ իրենց վարչությունը վավերացնելու և Բրազիլիայի հայ համայնքի եկեղեց. ու ազգ. կյանքն իր հովանու տակ առնելու խնդրանքով: 1933-ին Բրազիլիան ընդգրկվել է Հվ. Ամերիկայի հայրապետ. պատվիրակության կազմում (կենտրոնը՝ Բուենոս Այրես): Հայրապետ. պատվիրակ է նշանակվել Գարեգին արք. Խաչատուրյանը (1938–1951, 1951–61-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք):

1983-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Հվ. Ամերիկայի հայրապետ. պատվիրակությունը բաժանվել է երեք առանձին (Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Բրազիլիայի) թեմերի: Բրազիլիայում առաջին հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը, կառուցվել է 1935-ին, Օզասկոյում (ներկայումս եկեղեցու սպասարկումը կատարում են Սան Պաուլոյի Ս. Գևորգ եկեղեցու քահանաները): Բ. թ-ի առաջնորդանիստ Ս. Գևորգ եկեղեցին կառուցվել է 1938-ին, վերակառուցվել՝ 1948-ին:

Բրազիլահայության ազգ. ներկայացուցչական մարմինը բաղկացած է համայնքային միությունները ներկայացնող 40 անդամից, կենտր. վարչ. խորհուրդը՝ 9–11 անդամից: Ժողովներին նախագահում է թեմակալ առաջնորդը: Այս կառույցների հովանավորությամբ են գործում եկեղեցիները, ազգ. մյուս հաստատությունները: 1928-ից Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից գործում է թեմին պատկանող միակ հայկ. ամենօրյա դպրոցը, որը 1931-ին անվանակոչվել է Դուրյան ազգային վարժարան՝ ի հիշատակ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Եղիշե արք. *Դուրյանի*: Վարժարանն ունի նախակրթ., միջնակարգ և բարձրագույն դասարաններ: Եկեղեցու հովանավորությամբ գործում են երկու փոքր դպրոցներ Պրեզիդենտե Ալտինո և Ֆեյրա դե Սանտանա քաղաքներում:

Բ. թ-ի պաշտոնաթերթը «Սիփան» ամսաթերթն է (հայերեն և պորտուգալերեն, հրտ. 1983–87-ին և 1995-ից, խմբագիր և տնօրեն՝ Տ. արք. Ղարիբյան):

Բ. թ-ի առաջնորդն է Տաթև արք. Ղարիբյանը (1983-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 5-րդ պատկերը:

ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է XIX դ.: Առաջնորդանիստը՝ Սոֆիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցի:

Միջնադարյան Բուլղարիայի մի շարք քաղաքներում [Օխրիդ, Ստրումիցա, Ֆիլիպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ), Թըռնովո, Դևոլ] ձևավորվել են քաղկեդոն. և առաքելական հայերի համայնքներ՝ իրենց եկեղեցիներով, վանքերով ու հոգևոր սպասավորներով: XII դ. Ֆիլիպոպոլսում գործել է հայկ. վանք՝ Հովհաննես Ութմանի վանահայրությամբ: Այս ժամանակաշրջանում է հիշատակվում նաև Ֆիլիպոպոլսի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը, որին *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսը նշանակել էր Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտոնական բանագնաց: 1675-ին կառուցվել և 1828-ին վերակառուցվել է Պլովդիվի Ս. Գևորգ եկեղեցին, որը գործում է ցայսօր: Սոֆիայում հայկ. առաջին եկեղեցին կառուցվել է 1673-ին՝ հայ վաճառական Ապրո Չելեբիի միջոցներով: 1936-ին օծվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը ներկայումս Բ. թ-ի Մայր եկեղեցին է: XVIII դ. վերջին Բուրգասում կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1850-ական թթ.՝ Ս. Խաչը: Ռուսե քաղաքում կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին գործել է XIX դ. սկզբից: 1842-ին Վառնայում կառուցվել է Ս. Սարգիս եկեղեցին: Բուլղարիայում XIX դ. գործող հայկ. եկեղեցիների թիվը 15-ից ավելի էր: Բ. թ. մինչև XX դ. սկիզբը գլխավորել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի առաջադրած առաջնորդական տեղապահը: 1903-ին Բ. թ-ի առաջնորդ է ընտրվել Վահան վրդ. Տեր-Հակոբյանը: Առաջին համաշխ. (1914–18) և հույն-թուրք. (1919–22) պատերազմների տարիներին երկրում գործել է ժամանակավոր թեմական խորհուրդ: 1922-ին թեմի առաջնորդ է ընտրվել Ստեփանոս արք. Հովակիմյանը: 1954–56-ին թեմը գլխավորել է Վազգեն (Լևոն-Կարապետ) եպս. Պալճյանը, որը միաժամանակ *Ռումինիայի թեմի* առաջնորդն էր (1955–94-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Վազգեն Ա Պալճյան*):

Մեծ է Բ. թ-ի ավանդը բուլղարահայերի լուսավորության գործում: Միջնադարում որոշ հայկ. եկեղեցիներ ունեցել են գրչության կենտրոններ, որտեղ ստեղծվել են հայ. ձեռագրեր: Եկեղեցիներին կից գործել են դպրոցներ: Եկեղեցին նպաստել է հայկ. մշակույթ. և լուսավոր. ընկերությունների գործունեությանը: XIX դ. վերջին և, հատկապես՝ 1920-ական թթ. Բ. թ. զգալի աշխատանք է կատարել երկրում ապաստանած արևմտահայերին օգնություն ցույց տալու համար:

Համայնավար. վարչակարգի պայմաններում սահմանափակվել է հայ կրոն. համայնքի գործունեությունը, փակվել են մի շարք եկեղեցիներ: 1980-ի վերջին գործել է ընդամենը 5 հայկ. եկեղեցի: 1990-ական թթ-ից համայնքն ազգ. զարթոնք է ապրել: 1994-ից գործում է Բ. թ-ի խորհուրդը (ատենապետ՝ Օնիկ Քիրազյան), որը միջոցներ է ձեռնարկել հայկ. եկեղեցիները վերաբացելու, նորերը կառուցելու ուղղությամբ: Պազարջիկ և Ստարա Զագորա քաղաքների իշխանությունները տեղի հայ համայնքներին եկեղեցաշինության համար հողամասեր են հատկացրել: Նախատեսվում է հայկ. նոր եկեղեցի կառուցել նաև Սոֆիայում:

Բ. թ-ի առաջնորդն է Տիրայր արք. Մարտիկյանը (1968-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.4, 6-րդ պատկերը:

Զոհրաբ Ղասաբյան

ԲՈՒՆ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ, Մեծ պահոց քառասնօրյա շրջանին նախորդող կիրակի օրը: Ցուրատեսակ տոն, որն ուղղակիորեն չի առնչվում աստվածաշնչյան որևէ հրահանգի կամ դրվագի հետ: Առավելապես ժող. տոնախմբության, խրախճանքի, ազատության օր է, որը կարծես հավատացյալ ժողովրդին հիշեցնում է նախնի դրախտը, դրախտային երջանկությունն ու զվարթությունը: Եվրոպայում կոչվում է պարզապես կառնավալ: Հայոց մեջ Բ. Բ. անվանվել

ԲՈՒՆ

է նաև Աբեղաթող՝ քահանայական դասին տրվող որոշ ազատությունների պատճառով, իսկ ժողովրդախոսակցական լեզվով կոչվել է նաև Բարեկենդանք, Բարիկենանք (տես նաև *Բարեկենդան*):

Բ. Բ-ի նախորդող շաբաթ երեկոյան, ժամերգության ընթացքում, վարագուրվում է եկեղեցու խորանը և այդպես մնում մինչև ս. *Զատիկ* տևող քառասնօրյա պահքի ավարտը. վարագույրը բացվում է միայն բացառիկ դեպքերում, երբ եկեղեցու անվանակոչության կամ սրբոց տոների առթիվ հարկ է լինում Պատարագ մատուցել: Բ. Բ-ի օրը Պատարագը մատուցվում է վարագուրված խորանի հետևում. երգվում են շարականներ, որոնց բովանդակային առանցքն Ադամի դրախտային-երանական վիճակն է, երբ առաջին՝ դեռևս անմեղանչական մարդը, տեսնելով Աստծուն՝ «ցնծայր զուարճացեալ անտխրական խնդութեամբ»:

Բ. Բ. շարժական տոն է, նշվում է ս. Զատկից քառասուն օր առաջ՝ կիրակիներն ու շաբաթները չհաշված. այս շրջանն էլ հենց կազմում է *Մեծ պահքը*:

Իբրև ժող. տոնախմբության օր իր մեջ պարունակում է հեթանոս. շրջանից ավանդված տարրեր՝ կերուխում, այլևայլ խաղեր՝ ձիարշավ, սրախաղ ևն, դիմակավորում՝ տարբեր կենդանիների դիմակներով (ըստ հեթանոս. հավատալիքի, դիմակ հագած մարդը լցվում է տվյալ՝ սրբազան համարվող կենդանուն հատուկ գերբնական զորությամբ): Դիմակավոր խաղերի ու խրախճանքների ավանդույթը գալիս է դիոնիսյան ու սատուռնական (սատուռնական) կոչվող տոներից (որոնք կատարվել են Եվրոպայում) և հեթանոս. Հայաստանում նշվող Նավասարդյան տոներից: Հայկ. տարբեր գավառներում ծիսակարգային որոշ փոփոխակներով նշվել է Բ. Բ.՝ որպես ժող. թատերականացված հանդիսություն, կերուխումի և ծիծաղի օր:

Ներկայումս Բ. Բ-ի ժող. տոնախմբությունը կրում է առավել զուսպ բնույթ:

Հայ եկեղեցին Բ. Բ. նշում է փետր. 1-ից մարտի 7-ը ընկած ժամանակահատվածում:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999:

Լևոն Սարգսյան

Գ

ԳԱԳԿԱՇԵՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Անիի, ըստ XI դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացու (Ասողիկ), Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի պատվերով 1001–10-ին կառուցել է ճարտարապետ *Տրդատը*՝ Անիում վերակերտելով ավերակ *Զվարթնոցի* հորինվածքը: Եկեղեցին եռաստիճան, դեպի վեր նվազող գլանաձև (արտաքուստ՝ բազմանիստ) ծավալներով կենտրոնագմբեթ կառույց է, որի 1-ին հարկը շրջանց սրահի մեջ (32,65 *մ* ներսի տրամագծով) ներառված քառախորան է՝ անկյուններում չորս հզոր մույթերով: Արտաքին ճակատները զարդարված են զույգ կիսասյունիկների վրա հանդչող կամարաշարերով: Տրդատը, պահպանելով Զվարթնոցի կառուցվածքային ընդհանուր հորինվածքը և չափերը, ստեղծագործաբար վերամշակել է ճարտ. ձևերը, մանրամասները, զարդաքանդակները: Սակայն թաղերի ու կամարների լիցքերում, ի տարբերություն Զվարթնոցի, քարգործ վարպետները պեմզայի փոխարեն բազալտի խիճ են օգտագործել՝ ավելորդ ծանրաբեռնելով 2-րդ հարկը կրող խորանների ակնոտ. զույգ սյուները, որոնք արդեն չէին. ակնոտր. զույգ սյուները, որոնք արդեն չէին...

Անիի 1046-ի երկրաշարժից):

1905–06-ին, Ն. Մառի ղեկավարած պեղումներով բացվել են Գ. Ս. Գ. ե-ու ավերակները, գտնվել է Գագիկ Ա-ի արձանը՝ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքին: Թ. Թորամանյանը ուսումնասիրել և կազմել է եկեղեցու վերակազմության նախագիծը: 1918-ին, թուրք. զորքերի Անի մտնելուց առաջ, Ա. Քալանթարն ու նրա օգնականները արձանը թաղել են Անիի տարածքում, իսկ պեղումների նյութերը տեղափոխել Ախուրյանի ձախ ափ: Գագիկ Ա Բագրատունու արձանը (բարձր. 2,26 *մ*) հայված է եղել եկեղեցու հս. պատին: Այն հայկ. միջնադարյան քանդակագործ. արվեստում կլոր ծավալով իրականացված միակ պահպանված ստեղծագործությունն է: Կերտված է վարդագույն տուֆ քարից և ներկված տարբեր գույներով: Քանդակագործը (ենթադրվում է, որ Տրդատն է) մեծ վարպետությամբ դրսևորել է պատկերվող անձի անհատական, յուրահատուկ գծերը: Ողջ հասակով պատկերված արքան ձեռքին բռնել է բավական մեծ, սնամեջ մանրակերտը, որը վերարտադրում է եկեղեցու ծավալատարած. հորինվածքը և հարդարանքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Մարության Տ., Զվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ, Ե., 1963: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Ե., 1966: Մնացականյան Ստ., Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Ե., 1971: Թորամանյան Թ., Զվարթնոց: Գագկաշեն, Ե., 1984: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992: Марр Н., Ани, Е., 1939; Оганесян К., Зодчий Трдат, Е., 1951; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԱԹԸՐՃՅԱՆ Հովսեփ (ավազանի անունը՝ Ավետիք, 19.2.1820, Կ. Պոլիս – 9.1.1882, Կ. Պոլիս), պատմաբան, աստվածաբան, լեզվաբան, թարգմանիչ, մանկավարժ: Սկզբ. կրթությունն ստացել է Ղալաթիայի Մխիթարյան վարժարանում (1828–33), ապա ուսումը շարունակել Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցում (1833–38): 1838-ից՝ *Մխիթարյան միաբանության* անդամ: 1841-ին ձեռնադրվել է քահանա, վարել զանազան վարչ. պաշտոններ՝ Հռոմում որպես ընդհանուր գործակալ, Վիեննայում՝ փոխառաջնորդ, Կ. Պոլսում՝ Մխիթարյան դպրոցների վերատեսուչ: Երկար տարիներ Վիեննայի և Կ. Պոլսի դպրոցներում դասավանդել է կրոն, փիլիսոփայություն, երկրաչափություն, թարգմանել բազմաթիվ դասագրքեր, ինչպես, օր.՝ փիլիսոփայության, երկրաչափության, կենդանաբանության, բուսաբանության են (բոլորն էլ՝ անտիպ): Կարևոր աշխատանք է կատարել դասական հայերենի ուսումնասիրման և կանոնակարգման ուղղությամբ, աշխատել է մաքրել այն օտարաբանություններից, որոնք թափանցել էին դասական հայերեն՝ թարգմանիչների երկրորդ սերնդից սկսած: Գ. դասական հայերենը բաժանել է երկու շրջանի՝ V-րդ դ. սկիզբ և V-րդ դ. 1-ին կես: Դասական հայերենով է թարգմանել և հրատարակել Քսենոփոնի, Ցիցերոնի, Կիպրիանոսի և այլոց աշխատությունները, ինչպես նաև Հովհան Ոսկեբերանի, Եվսեբիոս Կեսարացու, Սեբերիանոս եպիսկոպոսի երկասիրություններից առանձին հատվածներ, որոնք ի մի հավաքված լույս են տեսել առանձին գրքով (1849, 1852): «Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց» աշխատությունը (1851) ընդգրկում է հեթանոս. անգիր շրջանի բանաստեղծությունները, վերլուծում նրանց տաղաչափ., լեզվաոճ. և գեղ. առանձնահատկությունները: Առանձնապես արժեքավոր է «Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրութեանց ժամանակները» ուսումնասիրությունը (ՀԱ, 1887, № 1, 1889, № 2, 3), որտեղ ճշգրտվել են Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու գրությունների ժամանակագր. շրջանակները, հերթականությունը:

Հ. Գաթըրճյան

Գ. կարևոր աշխատանք է կատարել հայոց քննական պատմության ստեղծման ուղղությամբ: Նախատեսել է հինգ հատորով լույս ընծայել «Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցմեր ժամանակս» աշխատությունը, սակայն լույս են տեսել միայն առաջին երկու հատորները՝ «Հին պատմութիւն» (հ. 1, 1849) և «Միջին պատմութիւն» (հ. 2, 1852): Այստեղ ընդհանուր, տիեզերական պատմության ընդգրկուն ծրագրի մեջ համառոտ ներկայացված է նաև հայոց պատմությունը (սկզբից մինչև 480-ը)՝ սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ ու քննական վերլուծությամբ: Հարցերը հիմնականում լուսաբանված են կրոն. տեսանկյունից. գերակշռում է կողմնակալ, չեշտված կաթոլիկ. մտայնությունը:

«Քանի մը խոսք «Մասիս» լրագրույն մեկ հատվածին վրա» աշխատությունում (1854), որն ընդդիմախոսություն է Կ. Ութուճյանի «Պապութիւն և Մխիթարեանք» ուսումնասիրության, Գ. գերագնահատել և իդեալականացրել է ընդհանրապես կաթոլիկության և մասնավորապես Մխիթարյանների դերը հայոց պատմության մեջ: Դավանաբան., աստվածաբան. բազմաթիվ հարցեր է քննարկել «Հիմնական տարբերութիւն կաթուղիկէ եւ էջմիածնական դաւանութեանց» ստվարածավալ աշխատությունում (1864): Այստեղ տրվել են երկու եկեղեցիների դավան. տարբերությունները, դրանք ծնող պատճառները, զարգացման ընթացքը: Հեղինակի համակրանքը Կաթոլիկ եկեղեցու կողմն է. աշխատությունն այդ եկեղեցու դավան. սկզբունքների փառաբանումն է: Նույն ոգով է գրվել նաև «Իրաւախոհի կեղծիք և իրաց ճշմարտութիւնք...» (1873) աստվածաբան. երկասիրությունը, որտեղ արծարծվել են նաև հայագիտ. և կրոնաբարոյական բնույթի բազմաթիվ հարցեր: Բազմամյա աշխատանքի արդյունք է «Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց» արժեքավոր հրատարակությունը (1897): 1877-ին, լատ. թարգմանությամբ հանդերձ, հրատարակվել է «Հանգիստ երանելւոյն Յովհաննու» անվավերականը. հետմահու լույս է տեսել «Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի հայաստանեայց եկեղեցի» (1891, լատ. թարգմանությունը՝ 1893) աշխատությունը: Ձեռագիր վիճակում են «Մաշտոց», «Կանոնագիրք հայոց» ժողովածուների նրա պատրաստած բնագրերը:

Գրկ. Ակինյան Ն., Ակնարկ մը վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան գրական գործունեութեան վրայ, Վնն., 1912: Նույնի, Դասական հայերէնը և վիեննական մխիթարեան դպրոցը, Վնն., 1932: «Հովսեփ Գաթըրճյան», ՀԱ, 1931, № 1–2:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳԱԼՈՒՍՏՅԱՆ Շնորհք, Ցողկաթցի, Քննասեր, Վերծանող [ավազանի անունը՝ Արշակ, 1913, գ. Իյոե (Թուրքիայի Ցողկաթ իլ) – 7.3.1990, Ս. Էջմիածին, թաղված է Կ. Պոլսի Շիշլիի գերեզմանատանը], Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 1961-ից: Մանկությունն անցել է Թալասի (Կեսարիա), Ջիբեյլի (Լիբանան), Նազարեթի (Պաղեստին) որբանոցներում: 1927–32-ին սովորել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, աշակերտել Թորգոմ պատրիարք *Գուշակյանին*: 1932-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1935-ին՝ կուսակրոն քահանա՝ վերանվանվելով Շնորհք աբեղա: Եղել է Երուսաղեմի պատրիարք Թ. արք. Գուշակյանի գավազանակիրը, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի տպարանի տնօրենը, «*Սիոն*» պաշտոնաթերթի փոխխմբագիրը: Պաշտպանել է վարդապետ. թեզ և ստացել վարդապետ. աստիճան, ընտրվել Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռի Տնօրեն ժողովի անդամ և Հայֆա քաղաքի հայոց համայնքի հոգևոր հովիվ: 1941–44-ին նշանակվել է Անթիլիասի Դպրեվանքի տեսուչ և դասախոս: Մինչև պատրիարք ընտրվելը հոգևոր պաշտոններ է վարել Լոնդոնում, Միլանում, Կալիֆոռնիայում: 1953–56-ին եղել է ԱՄՆ-ի Արևմտյան թեմի առաջնորդը, 1957–61-ին՝ Երուսաղեմի վանքի լուսարարապետը, 1955-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս:

Գ. պատրիարքի անմիջական աջակցությամբ ու հովանավորությամբ վերանորոգվել են Կ. Պոլսի մի շարք եկեղեցիներ (Սկյուտարի Ս. Խաչը, Պեյքոզի, Բանտիլլի, Գնալը կղզու եկեղեցիները), աշխուժացել Ս. Խաչ դպրեվանքի գործունեությունը, հիմնարկվել Ղալաթիո Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին, Կ. Պոլսի և շրջանների եկեղեցիներն ապահովվել հոգևորականներով: Գ. իր գործունեությամբ բարձրացրել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության հեղինակությունը, ինքը դարձել քրիստ. աշխարհի ճանաչված ու հարգված հոգևորականներից: Արժանացել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի և Մոսկվայի ու համայն Ռուսիո պատրիարքի պանակներին, Հռոմի պապ Հովհաննես Պողոս II-ի, Կ. Պոլսի հունաց տիեզերական պատրիարքի, Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսի և ասորիների պատրիարքի խաչերին, Սեն Լազար ասպետական կազմակերպության շքանշանին են:

Շնորհք պատրիարք Գ. հեղինակ է շուրջ երկու տասնյակ կրոնաբարոյական, եկեղեց., աստվածաբան., սրբախոս., բանասիր., գրական բնույթի գրքերի և թարգմանությունների: Գնահատելի ուսումնասիրություններ են հատկապես հայ և համաքրիստ. սրբերին նվիրված երեք գրքերը՝ «Աստվածաշնչական սուրբեր» (1977), «Համաքրիստոնեական սուրբեր» (1978) և «Հայազգի սուրբեր» (1979), որոնք 1997-ին վերահրատարակվել են Երևանում:

Երկ. Մեծ պահքի կիրակիներու ոսկի շղթան, Ստամբուլ, 1971: Գունագեղ կիրակիներ և Հոգեգալուստ, Ստամբուլ, 1972: Ավագ շաբաթ, Ստամբուլ, 1974:

Ալվարդ Ղազիյան

ԳԱՅԱՆՅԱՆ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐ, կրթական հաստատություններ XIX դարի 2-րդ կեսին, Երևանում և Թիֆլիսում: Նպատակն էր՝ հայ աղջիկներին տալ տարրական կրթություն, ապա մանկավարժներ պատրաստել հայկ. դպրոցների համար: Գործել են եկեղեցիներին կից, Էջմիածնի *Սինոդի* կամ կաթողիկոսի անմիջական հսկողությամբ ու հովանավորությամբ:

Գայանյան օրիորդաց դպրոց Երևանի, հիմնադրվել է 1866-ին, Էջմիածնի Սինոդի հրամանագրով, Պ. Պռոշյանի և առաջադեմ մյուս մտավորականների նախաձեռնությամբ: Կրթությունը նախապես եղել է տարրական, դասերն ընթացել են վարձու տան մեջ: 1877-ից դպրոցը տեղափոխվել է Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու գավիթ (ներկայիս «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում): 1870-ական թթ. Կոնդ թաղամասում բացվել է Սահականուշյան իգական դպրոցը: Այս երկու դպրոցների միացյալ տեսչուհի է կարգվել Գայանե Հովհաննիսյանը (Մատակյան): 1883-ին դպրոցները միավորվել են, և Գայանյան դպրոցը դարձել է միջնակարգ (վեց դասարանով): 1884-ին փակվել է, 1886-ին վերաբացվել որպես օրիորդաց հոգևոր դպրոց՝ ուս. վարչության տնօրինությամբ: 1905-ին դպրոցի տնօրինությունը հանձնվել է հայկ. եկեղեց. վարչությանը: 1911–12 ուս. տարվանից նորից

դարձել է միջնակարգ (9 դասարանով)՝ մանկավարժական ուղղվածությամբ: Ավանդվել են կրոնագիտություն, հայերեն, ռուսերեն, հայ ժողովրդի և եկեղեցու պատմություն, բնագիտություն, ֆիզիկա, մաթեմատիկա, հոգեբանություն, մանկավարժություն, ձեռագործ ևն: Դասավանդել են Պ. Մակինցյանը, Ա. Տերտերյանը, Տ. Ռաշմաճյանը (1916–21-ին՝ նաև տեսուչ) և ուր.: 1921-ին, միանալով Մեսրոպյան դպրոցին, դարձել է երկրորդ աստիճանի դպրոց:

Գայանյան օրիորդաց դպրոց Թիֆլիսի, հիմնադրվել է 1869-ին (Գայանյանց կույսերի տոնի օրը), Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից, Վրաստանի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի (1885–91-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Մակար Ա Թեղուտցի*) նախաձեռնությամբ և մի խումբ համալսարանականների՝ Մ. Սիմոնյանի (առաջին տեսուչ), Ս. Պալասանյանի, Զ. Գրիգորյանի և այլոց ջանքերով: Դասերն ընթացել են վարձու տան մեջ: Միջոցները գոյացել են աշակերտների ուսման վարձից (3 ռուբլի), եկեղեցու տարեկան նպաստից և նվիրատվություններից: Մինչև 1875-ը երկդասյան էր (երկու նախապատրաստական և չորս հիմն. դասարաններ), ապա դարձել է միջնակարգ ուսումնարան: 1878-ին բացվել է նաև հինգերորդ հիմն. դասարանը:

1879-ին կառուցվել է դպրոցի նոր շենք: 1884-ին փակվել է, 1886-ին վերաբացվել որպես օրիորդաց երկդասյան հոգևոր դպրոց: 1896-ին կրկին փակվել է և վերաբացվել 1905-ին: 1911–12 ուս. տարվանից նորից դարձել է միջնակարգ՝ մանկավարժ. ուղղվածությամբ: Ավանդվել են կրոնագիտություն, հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, բնական գիտություններ, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, եկեղեց. երգեցողություն (ազգ. երգեր), ձայնագրություն, մանկ. խաղեր, պար, ձեռագործ: Ուսուցումը տարվել է մայրենի լեզվով: Ավարտական դասարանների աշակերտները մանկավարժ. փորձ են ձեռք բերել՝ դասավանդելով ցածր դասարաններում: Դպրոցի գրադարանը հարստացել է նվիրատվություններով, ստացել է դասագրքեր, պարբերական հրատարակություններ: Դպրոցն ավարտողները ավարտական վկայականի հետ ստացել են նվեր՝ Ավետարան: Դասավանդել են Ս. Պալասանյանը, Գ. Բարխուդարյանը, Գ. Արծրունին, Ա. Եզեկյանը, Լ. Շանթը և ուր.: Շատ ուսուցիչներ աշխատել են անվճար: 1921-ին դարձել է երկրորդ աստիճանի երկսեռ դպրոց:

Գրկ. Տանամեակ սուրբ Գայանեան հայ օրիորդաց միջնակարգ ուսումնարանի, Թ., 1879: Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Ե., 1970:

ԳԱՅԱՆՅԱՆՑ ԿՈՒՅՍԵՐ, սուրբ Հռիփսիմյանց եվ սուրբ Գայանյանց կույսեր (նահ. 301, Վաղարշապատ), տոնելի քրիստոնյա վկայուհիներ, նահատակներ: Մարտիրոսական պսակ են ընդունել *Հռիփսիմյանց կույսերից* հետո՝ մեկ օր անց, Հայոց թագավորի՝ *Տրդատ Գ* Մեծի հրամանով: Գ. կ. են կոչվել իրենց ընդհանուր դաստիարակի և մայրապետի՝ ս. Գայանեի պատվին, սակայն ավանդաբար հայտնի են առավելապես ս. Հռիփսիմեի անունով:

Գայանեին չարչարել են, ապա՝ գլխատել: Նրա մարմինը *Գրիգոր Ա Լուսավորիչն* ամփոփել է տապանի մեջ և կնքել արքունի, ապա և քահանայական-հայրապետական կնիքով:

Նրա վկայարանի տեղում հետագայում կառուցվել է *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքը*: Գ. կ-ին (և ընդհանրապես՝ ս. Հռիփսիմյանց կույսերին) է նվիրված *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի՝ Հայոց այբուբենի տառերի հերթականությամբ գրած «Անձինք նուիրեալք» շարականը:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. կ-ի հիշատակը տոնում է ս. Զատկին հաջորդող առաջին կիրակիից հետո, երեքշաբթի օրը՝ ս. Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված տոնից մեկ օր անց:

Լևոն Սարգսյան

ԳԱՆՁ, հայ միջնադարյան հոգևոր երգարվեստի ժանր: Որպես երաժշտաբանաստեղծական տեսակ սերում է ժամագրքային հնագույն երգեցիկ քարոզից: Գ-ի ձևավորումը կապված է *Գրիգոր Նարեկացու* ստեղծագործության հետ, որի անվանական ծայրակապ ունեցող և «գանձ» խոսքով սկսվող ներբողները («Գանձ լուսոյ...», «Գանձ բաղձալի...», «Գանձ անապական...») ստացել են այդ անունը: Հետագայում նմանատիպ ստեղծագործությունների համար Գ. ձեռք է բերել ժանրային որակման իմաստ: Գրիգոր Նարեկացուց հետո այս ժանրին են դիմել հայկ. միջնադարի գրեթե բոլոր խոշոր բանաստեղծ-երաժիշտները՝ *Ներսես Շնորհալին*, *Մխիթար Այրիվանեցին* և ուր., ընդհուպ մինչև *Գրիգոր Խլաթեցին*: Գ-երը ունեն պատմող-նկարագր. բնույթ, ըստ ձևի՝ դրանց մեջ կան թե՛ արձակ բանաստեղծություններ, թե՛ հանգավոր կամ անհանգ տաղաչափված քերթվածքներ: Հնագույն եղանակավոր քարոզից Գ. ժառանգել է բնորոշ կրկնակը և պարտադիր ու անփոփոխ վերջնամասը: Երաժշտ. առումով Գ., որպես կանոն, ունի վանկային կառուցվածք, սաղմոսատիպ, պարզ մեղեդի և ծավալվում է պատմող. ասերգի հունի մեջ: Գ. գանձ-շարքի առաջին միավորն է: Ուշ միջնադարում Գ. ժող. երգարվեստի ազդեցությամբ զգալի փոփոխություններ է կրել: Հայտնի են զուտ ծիս. կիրառության, այսպես կոչված՝ «մեռելաթաղի» Գ-եր, որոնցում Գ. անվանումը զուտ պայմանական է: Դրանք ըստ էության քնարական մահերգեր են՝ ոճով շատ մոտիկ ժող. ողբերին: Մեռելաթաղի Գ-եր են գրել *Առաքել Բաղիշեցին*, *Մկրտիչ Նաղաշը* և ուր.: Մեռելաթաղի որոշ Գ-եր, մեղեդիներով համդերձ, բանավոր հասել են մինչև մեր օրերը: Գ-երը XI–XII դարերից ամփոփվել են *Գանձարան* կոչվող հատուկ մատյաններում: Ուշ միջնադարում զետեղվել են նաև Տաղարան (տես *Տաղ*) և *Մաշտոց* ժողովածուներում:

Գրկ. Մկրտիչ Նաղաշ, Բանաստեղծություններ (աշխատասիր. էջ. Խոնդկարյանի), Ե., 1965: Առաքել Բաղիշեցի, Բանաստեղծություններ (աշխատասիր. Ա. Ղազինյանի), Ե., 1971: Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր (աշխատասիր. Ա. Քյոշկերյանի), Ե., 1981: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը 5–15-րդ դդ., Ե., 1985: Արևշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Arevšatyan A., Le genre du K'aroz (sermon melodisé) dans le chant sacré arménien, "Revue des études arméniennes", 24, 1993.

Աննա Արևշատյան

«ԳԱՆՁԱՍԱՐ» աստվածաբանական կենտրոն: Ստեղծվել է 1991-ի հունվ. 11-ին, Երևանում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի օրհնությամբ և Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգև արք. Մարտիրոսյանի հրամանով:

Կենտրոնն իր աշխատանքներն իրականացնում է ուսումնասիր., կրթ., քարոզչ., բարեգործ. և այլ ուղղություններով: Ուսումնասիրում է ձեռագրեր, կազմում քննական բնագրեր, թարգմանում գրաբար և օտար լեզուներով հրատարակված հայրաբանական աշխատություններ: Ուսումնասիրում և վերլուծում է Հայ եկեղեցու հայրերի և նշանավոր վարդապետների ժառանգությունը, հայ հոգևոր մշակույթի (ճարտարապետություն, երաժշտություն, մանրանկարչություն, խաչքար, ծես ևն) զարգացման օրինաչափությունները և կանոնները: Կազմակերպում է քարոզներ, դասախոսություններ, զրույցներ, ցուցահանդեսներ, հաղորդումներ, սեմինարներ:

Կենտրոնի գործունեության անբաժանելի ուղեկիցն է բարեգործությունը: Նրա հովանավորությամբ 1993-ի սեպտ-ից Երևանում գործում է «Զատիկ» մանկատունը: «Գ.» աստվածաբանական կենտրոնը հրատարակել է նույնանուն հանդեսի 1–6 հատորները (1991–1996), «Շարականի» 1-ին հատորը (1997), դավան., խրատ., մեկնաբան., ծիս., հայագիտ. բնույթի գրքեր (շուրջ 53 անուն):

«Գ.» աստվածաբանական կենտրոնի հիմնադիր ղեկավարն է Մեսրոպ քհն. Արամյանը:

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Աղվանից կաթողիկոսություն*:

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի դիմացի համանուն լեռան վրա: Հիմնադրվել է մինչև X դ.: Հայոց *Անանիա Ա Մոկացի* կաթողիկոսի՝ *քաղկեդոնականության* դեմ պայքարելու համար 949-ին Խաչենում հրավիրած ժողովին մասնակցել է Գ. վ-ի վանական Սարգիսը: Սելջուկների դեմ պատերազմում զոհված Խաչենի Գրիգոր իշխանի աճյունը 1140-ին բերել և թաղել են Գ. վ-ում, որը, ըստ XII–XIII դդ. մատենագիր, օրենսդիր Մխիթար Գոշի վկայության, նրա նախնիների տապանատունն էր: Արցախի Խաչենի Իշխանաց իշխան *Հասան Ջալալ Դոլան* 1216–38-ին կառուցել է Գ. վ-ի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (օծվել է 1240-ի հուլիսի 22-ին՝ Վարդավառի օրը): Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, իշխան Հասան Ջալալի կազմակերպած մեծ տոնախմբությանը ներկա է եղել 700 քահանա: Հյուրերի թվում էին Աղվանքի Ներսես կաթողիկոսը, *Վանական Վարդապետը*, իշխաններ և եպիսկոպոսներ, Հայաստանի շատ վանքերի առաջնորդներ:

Սրբատաշ քարից կառուցված եկեղեցին ունի ներքուստ՝ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով գմբեթավոր հորինվածք և հարուստ գեղ. հարդարանք: Ներսում, առագաստների տակ կան երկրաչափ. զարդաքանդակներ (շրջանաձև, աստղաձև, քառակու-

սի), իսկ վերևում չորս ավետարանիչների խորհրդանիշների բարձրաքանդակներն են: Նուրբ և ճոխ մշակում ունի բեմի ճակատամասը: Արտաքուստ ճակատներն ունեն զույգ խորշեր և զարդարված են դեկորատիվ կամարաշարով: Հայկ. արվեստում իր հարդարանքով բացառիկ է եկեղեցու գմբեթը, որի թմբուկի նիստերին կան Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով պատկերաքանդակներ, կենդանակերպ, երկրաչափ. և բուս. մոտիվներով զարդաքանդակներ: Արմ. նիստերին քանդակված են ծալապատիկ նստած կտիտոր (հիմնադիր և մեկենաս) իշխանները՝ գլխներից վեր պահած եկեղեցիների մանրակերտերով, Քրիստոսը և նրանից ներքև՝ Ադամը և Եվան: Հվ. նիստերին խմբված են ծնկաչոք, լուսապսակներով մարդկանց (հավանաբար՝ առաքյալների) քանդակներ, որոնք դիմում են միջին նիստի ճակտոնում պատկերված Աստվածածնին: Արմ. ճակատին կա բարձրարվեստ խոշոր պատկերաքանդակ՝ «Խաչելության» տեսարանով:

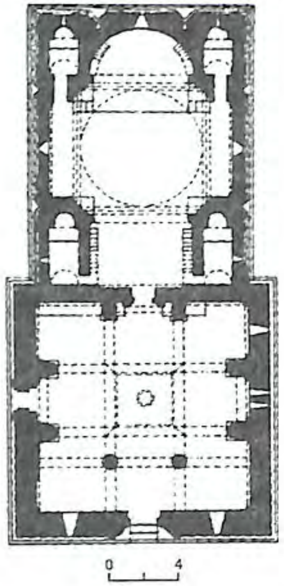

Գանձասարի վանքի հատակագիծը

Վանքի գավիթը հիմնադրել է Հասան Ջալալ Դոլայի կին Մամքանը՝ 1261-ին, ավարտել է նրանց որդի Աթաբակ-Իվանեն՝ 1266-ին: Գավիթն ունի խաչվող կամարներով ծածկ և հատակագծային-ծավալային հորինվածքով կրկնում է *Հաղպատի վանքի* ժամատան ու *Մշկավանքի* գավթի ձևերը (հավանաբար, երեքն էլ նույն ճարտարապետի կառուցածն են): Գ. վ-ի արմ. շքամուտքն ունի ճոխ ձևավորում, դռան ճակատակալ քարում օգտագործել են բազմագունության հնարք:

1261-ին Ղազվինում (Իրան) սպանված իշխան Հասան Ջալալ Դոլայի աճյունը նրա որդի Աթաբակ-Իվանեն տեղափոխել է հայրենիք և թաղել Գ. վ-ում: 1271–1301-ին Գ. վ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել: Մոտ 1400-ին Գ. վ. դարձել է Աղվանից կաթողիկոսության աթոռանիստը: 1417-ին Մատթեոս Մոնոզոնը վանքում գրել է բանաստեղծությունների մի ժողովածու՝ կազմված տաղերից, ներբողներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու չափածո պատմությունից:

1441-ին Գ. վ-ի եպիսկոպոս Ազարիան մասնակցել է Էջմիածնում Հայոց կաթողիկոս *Կիրակոս Ա Վիրապեցու* ընտրություններին: 1462-ին կարակոյունլու սուլթան Ջհանշահի կին Բեգում-խաթունը հրովարտակով հաստատել է Գանձասարի իրավունքները և կարգադրել պետ. պաշտոնյաներին՝ վանքը հարկերից ազատել: 1467–80-ին Գ.վ. որպես նվիրատվություն ստացել է գյուղեր, հողամասեր, դրամ: 1487-ին ակկոյունլու Յաղուբ Փադիշահը հրովարտակով հաստատել է Գանձասարի Շմավոն կաթողիկոսի իրավունքները և նրան ենթակա հոգևորականության ազատել հարկերից: Գ. վ. 1493-ին որպես նվեր ստացել է Մսերդին գ., իսկ 1507-ին՝ Տանձաձորը: 1546-ին Սարգիս կաթողիկոսն ընդարձակել է Գ. վ-ի կալվածքները, 1551-ին՝ նորոգել վանքի եկեղեցին: 1606–20-ին Գ. վ-ի նախկին սարկավագ Մեխլուն Արցախի լեռնային շրջաններում գյուղացիական ապստամբություն է հրահրել և ղեկավարել, դատապարտել է վանականների աշխարհիկ, զեխ կյանքը, քարոզել ունեցվածքի հավասարություն:

1628–33-ին Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսը նորոգել է վանքը: 1653-ին Գանձասարի կաթողիկոս Պետրոս Խանձկեցին կանգնեցրել է Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթի երկաթե խաչը, նորոգել վանքը: 1659-ին Գ. վ-ում Հովհաննես Ապահունեցին գրել է «Քերականություն» ժողովածուն: 1675-ին մահացել է Պետրոս Խանձկեցի կաթողիկոսը, և Երից մանկանց վանքում ստեղծվել է Գանձասարին հակաթոռ կաթողիկոսություն՝ Սիմեոն Խոտորաշենցու գլխավորությամբ: 1689-ին Երեմիա կաթողիկոսը կառուցել է Գ. վ-ի սեղանատունը: 1699-ին Գ. վ-ում տեղի է ունեցել Գանձասարի կաթողիկոսի և XVII–XVIII դդ. հայ ազատագր. շարժման նշանավոր գործիչ Իսրայել Օրու հանդիպումը: 1702-ին Գանձասարի կաթողիկոս է դարձել *Եսայի Հասան-Ջալալյանը*: Նրա օրոք Գ. վ. դարձել է Ղարաբաղի նաև քաղ. ու ռազմ. կենտրոնը: 1762-ին Գ. վ-ում կայացել է Հովհաննես կաթողիկոսի և XVIII դ. 2-րդ կեսի հայ ազատագր. շարժման ղեկավար Հովսեփ Էմինի հանդիպումը: Վանքում 1778-ին Հովհաննես կաթողիկոսը «Դատաստանագիրք» է գրել: 1781-ին Գյուլիստանի Մելիք Աբովը նորոգել է եկեղեցին ու գավիթը: 1783-ին Գ. վ-ում Ղարաբաղի մելիքների և հոգևոր առաջնորդների հավաքը նամակ է հղել ռուս. գեներալ իշխան Պոտյոմկինին՝ խոստանալով նրան Ղարաբաղը պարսկ. տիրապետությունից ազատագրելու արշավանքի ժամանակ օգնել պարենով և ռազմ. աջակցություն ցույց տալ:

1813-ին Ղարաբաղն անցել է ռուս. տիրապետության տակ: 1815-ին ռուս. կառավարությունը վերացրել է Գանձասարի (Աղվանքի) կաթողիկոսությունը և այն փոխարինել մետրոպոլիտությամբ: 1836-ին արքեպիսկոպոսության կենտրոնը Բաղդասարը մետրոպոլիտության կենտրոնը Գ. վ-ից տեղափոխել է Շուշի: 1898-ին Անտոն վարդապետը Գ. վ-ի արլ. կողմում կառուցել է դպրոցի երկհարկանի շենքը: 1907-ին նորոգվել են Գ. վ-ի գավթի տանիքն ու զանգակատունը: 1923-ին Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդ. Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո Գ. վ. դադարել է գործել: Վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին վերաբացվել է 1988-ին: 1992-ին ԼՂՀ ներխուժած ադրբ. զորքերի հրետակոծությունից ավերվել են Գ. վ-ի արլ. կողմի շինությունները, որոնք 1993–98-ին վերանորոգվել են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.5, 2–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Հասան-Ջալալյան Ե., Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Տփխիս,1842: Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Ոսկյան Հ., Արցախի վանքերը, Վնն., 1953: Ուլուբաբյան Բ., Գանձասար, Ե., 1981: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1985: Յակոբսոն Ա., Գանձասար, Ե., 1987: Hasratian M., Thierry J. M., Le couvent de Ganjasar, “Revue des études arméniennes”, t. XV, 1981; Ulubabian B., Hasratian M., Gandzasar, Milano, 1987 (Documenti di architettura armena, 17).

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԱՆՁԱՏՈՒՆ Ալեք և Մարի Մանուկյան, թանգարան *Էջմիածնի Մայր տաճարի* չրջաբակում, նոր Վեհարանի հարավ-արևմտյան մասում: Բացվել է 1982-ի հոկտ. 11-ին: Կառուցվել է ՀԲԸՄ նախագահ, սփյուռքահայ ազգ. գործիչ և բարերար Ալեք Մանուկյանի միջոցներով: Ճարտարապետն է Բ. Արզումանյանը: Գ-ան շենքը, չհաշված գետնահարկը, երկհարկանի է:

Գ-անը պահվում են համաշխ. արժեք և ճանաչում ունեցող գեղ. ստեղծագործություններ, սուրբ մասունքներ, ձեռագրեր, դրամներ, եկեղեց. սպասքի, նվիրական առարկաների և զգեստների հարուստ հավաքածուներ, որոնք բերվել են Անիից, Թոքատից, Կ.Պոլսից, Վանից, Սեբաստիայից, Կեսարիայից, Կիլիկյան Հայաստանից, Վասպուրականից, Արցախից են, ինչպես նաև օտար երկրներից, հայկ. գաղթավայրերից: Հավաքածուների բարձրարվեստ և եզակի նմուշների վրա ազգ. ավանդների և մտածողության հետ դրոշմված է ինչպես տվյալ վայրի, այնպես էլ՝ պատրաստող վարպետի գեղ. հետաքրքրությունների, առանձնահատկությունների կնիքը: Մետաղե գործերի մեջ ամենահինը ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասանց պահարանն է, որի վրա պատկերված է նահատակ սրբի մարտիրոսության տեսարանը: Մասանց պահարանի բարձրարվեստ նմուշ է «Խոտակերաց Սբ. Նշանը», որը պատրաստվել է 1300-ին, Էաչի Պռոշյան իշխանի պատվերով: Պահարանի ներսում զետեղված է Հիսուս Քրիստոսի ս. Խաչափայտի մասունքը: «Խոտակերաց Սբ. Նշանը» ուշագրավ է ոչ միայն իր հնությամբ, այլև՝ գեղ. հարդարանքով և դրվագման նրբությամբ:

Գ-ան կիրառական արվեստի ստեղծագործությունների մեծ մասը կազմում են խաչերը՝ իրենց բոլոր տեսակներով՝ ավագ սեղանի խաչ, ձեռաց խաչ, լանջախաչ են: Լավագույններից են 1747-ին Կ. Պոլսում պատրաստված և Լիմ անապատին նվիրաբերված խաչը ս. Հռիփսիմեի, ս. Գայանեի, ս. Կատարինեի և Քառասուն մանկանց մասունքներով, 1735-ին Ուրփայում (Եդեսիա) պատրաստված և Մշո Ս. Կարապետ վանքին նվիրված խաչը:

Հավաքածուի կարևոր իրերից են եկեղեց. ծեսերում օգտագործվող քշոցները: Դեկորատիվ-կիրառական արվեստի բարձր արտահայտություններից են 1621-ին՝ Կ. Պոլսում, 1765-ին՝ Բերկրիում և 1749-ին Վանում պատրաստվածները: Ընտիր ձևավորում ունեն ոսկեզօծ սկիհները, գավազանները (կան նաև Զինասատանից բերված փղոսկրե գավազաններ), Ավետարանի կազմերը: Վերջիններս հիմնականում արծաթից են՝ խաչելության կամ Աստվածամոր պատկերներով, երբեմն՝ ագուցված կիսաթանկարժեք բազմագույն քարերով, իսկ կողերը, որպես կանոն, զարդարված են թեթև նախշերով: Ամենահինը Նարեկի պահպանակն է (XIII

դ.)։ Կատարման վարպետությամբ աչքի են ընկնում 1760-ին՝ Մոկսում, 1788-ին՝ Զեյթունում, 1795-ին Էգիրնեում պատրաստված կազմերը։

Էջմիածնի վանքի թանգարանների Հարըստություններից են գործվածքները, որոնց մեծ մասը պահվում է Գ-անը (ավելի քան 1000 նմուշ)։ Դրանց թվում են՝ խաչվառներ, վարագույրներ, գորգեր, սկիհի ծածկոցներ, սրբիչներ, հանդերձանք ևն։ Հավաքածուի հնագույն նմուշը Գրիգոր Ա Լուսավորչի մետաքսե խաչվառն է (1448), չափերը՝ 83x53 *սմ*։ Առաջին երեսին պատկերված է գահին բազմած Քրիստոսը, իսկ մյուս երեսին՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Հռիփսիմեն և Տրդատ Գ Մեծը։ Վարագույրներից լավագույնը 1704–16-ին Կ. Պոլսում գործված Ավագ խորանի մեծ վարագույրն է, գորգերից՝ Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսի (1633–55) արծվագորգը (1751), ինչպես նաև՝ արցախյան բուսակենդ. հորինվածքներով ուղեգորգերը։ Հավաքածուներում կան նաև մարգարտահյուս, կիսաթանկարժեք և թանկարժեք քարերով ընդելուզված խույրեր ու արտախուրակներ, գոտիներ, ճարմանդներ, շուրջառներ՝ գործված Ջինաստանում, Կ. Պոլսում, Թիֆլիսում և այլուր։

Գ-ան սրահներից մեկը հատկացված է գեղանկարչ. ստեղծագործություններին, սրբանկարներին։ Ներկայացված են Հովնաթան և Մկրտում *Հովնաթանյանների* արժեքավոր նկարները, Բալկաններից և այլ վայրերից բերված ռուս. սրբապատկերներ։

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.6, 1–3-րդ պատկերները։

Գրկ. Գանձատուն Ալեք և Մարի Մանուկյան (Ալբոմ), Էջմիածին, 1984։

ԳԱՆՁԱՐԱՆ, եկեղեցական տարվա տոներին նվիրված հանդիսավոր երգաշարքերն ամփոփող հայկական միջնադարյան ձեռագիր խազավոր մատյան։ Գ-ի երգաշարքերի կամ գանձ-շարքերի ստեղծումը վերագրվում է *Գրիգոր Նարեկացուն*։ Ի տարբերություն *Շարակնոցի* երգերի, Գ-ի երգերը ազատ էին *ութձայնի* կանոններից։ Գանձ-շարքը սովորաբար ներառում է 2–4 միավոր. 1. շարքը բացող բուն *գանձը*, որը սերում է հնագույն երգվող *քարոզից*, պատմում է տվյալ տոնի առանցք հանդիսացող իրադարձության կամ անձի մասին։ 2. *Տաղը* հուզական մոտեցում է արտահայտում գանձում նկարագրվող իրադարձության հանդեպ։ 3. Մեղեդին ավելի է խորացնում շարքի հուզական տրամադրությունը։ 4. Փոխը կամ հորդորակը ամփոփում և ունկնդրի հիշողության մեջ ամրացնում է արտահայտված գաղափարներն ու տրամադրությունները։

Գ. որոշակի կառուցվածք ունեցող երգարան-ժողովածու է, որը ձևավորվել է, հավանաբար, X–XI դդ.։ Նրանում առավելապես արտացոլված է հոգևոր հիմներգության, տաղատիպ ժանրերի բուռն ծաղկումը X–XIV դդ.։ Հին կամ նախնական խմբագրության (մինչև XIV դ. վերջ) Գ-ներում զետեղված են միայն գանձեր կամ՝ գանձերն ու տաղերը հանդես են գալիս առանձին բաժիններով (ինչպես, օր., Մատենադարանի ձեռ. № 4068 և Փարիզի Ազգ. գրադարանի ձեռ. № 79, 1241 թ., վերջինս հնագույնն է պահպանված Գ-ներից)։ Հետագայում նույն տոնին ձոնված գանձը, տաղը, մեղեդին և փոխը զետեղվել են արդեն համապատասխան շարքերով։ Գ. բովանդակում է հայ միջնադարյան նշանավոր և անհայտ երաժիշտ-բանաստեղծների թողած հարուստ ժառանգությունը, որը խազերի բանալու կորստյան պատճառով իր մեղեդիական բաղադրիչով մեզ է հասել հատուկենտ նմուշներով։ Գ-ի ձևավորման և հարստացման գործում կարևոր դեր են խաղացել Գրիգոր Նարեկացին (X դ.), Ներսես Շնորհալին (XII դ.), Կոստանդին Սսեցին (XIII դ.), Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.), Գրիգոր Խլաթեցին, որի խմբագրած Գ-ով XV դ. եզրափակվել է ժողովածուի զարգացման նախորդ շրջանը։ Տեղեկություններ են պահպանվել որոշ հեղինակների, նրանց թվում՝ Գրիգոր Նարեկացու և Մխիթար Այրիվանեցու անհատական Գ-ների մասին։ Ուշ միջնադարում Գ-ին բնորոշ է աշխարհականացման միտումը, զուտ ծիս. կիրառություն կամ ժող. ծագում ունեցող ստեղծագործությունների թափանցումը (այսպես կոչված՝ մեռելաթաղի գանձեր, պսակի տաղեր ևն)։ Տաղարանի երևան գալով՝ Գ. աստիճանաբար կորցրել է իր նախնական նշանակությունը և դուրս մղվել գործածությունից։ Ստեղծված բազմաթիվ ուշագրավ Գ-ներից հիշատակելի են Մատենադարանի ձեռ. № 7785, XIV դ., Ղրիմ, ձեռ. № 3503, 1394 թ., Սիս, ձեռ. № 5521, XV դ., Աղթամար, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 231, XIII դ. ևն։

Գրկ. Քյոշկերյան Ա., Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու Գանձարանների սկզբնավորումը, ԲՄ, № 10, 1971։ Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր (աշխատասիր. Ա. Քյոշկերյանի), Ե., 1981։ Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը 5–15-րդ դդ., Ե., 1985։ Հարությունյան Է., Մխիթար Այրիվանեցի, Ե.,1985, էջ 146–197։ Ներսես Շնորհալի, Տաղեր և գանձեր (աշխատասիր. Ա. Քյոշկերյանի), Ե., 1987։ Արևշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991։ Նույնի, Քարոզի ժանրը հայ հոգևոր երգաստեղծության մեջ, ՊԲՀ, 1992, № 2–3։

Աննա Արևշատյան

ԳԱՎԱԶԱՆ, եկեղեցական ըմբռնմամբ՝ հոգևոր աստիճանի կամ պաշտոնի հայտարար, իշխանության նշանակ։ Արքայական Գ. կոչվում է նաև մական, հովվականը՝ ասա, սովորականը՝ ցուպ։ Գ. վարդապետին կամ ծայրագույն վարդապետին շնորհում է եպիսկոպոսը՝ ձեռնադրությամբ, Ձեռնադրության Մաշտոցի համաձայն։

Գ-ի մասին, որպես խորհրդավոր ուժակրի, նախաակնարկվում է դեռևս Ծննդոց գրքում. նահապետներից Հակոբը ջրի գոների մեջ խնկենու, ընկուզենու և սոսու կեղևահան Գ-ներ է դրել, որպեսզի բեղմնավորվող մաքիները, այդ ջրից խմելով, խայտաճամուկ գառներ ծնեն (30.37–42)։ Ելք գրքում Մովսեսի Գ. օժտվել է աստվածային իշխանությամբ և հրաշագործությամբ (4.2–5)։ Այն վիշապ դառնալով՝ կուլ է տալիս քրմերի վիշապներին (Ելք 7.8–12), բացում Կարմիր ծովը (Ելք 14.15–22) և կատարում այլ հրաշքներ։ Թվոցում Ահարոնի Գ., դրվելով Վկայության խորանում, ծաղկել է (17.2–10). հետագայում այն, ի թիվս այլ սրբությունների, դրվել է *Ուխտի տապանակի* մեջ։ Ավելի ուշ, եկեղեցու պաշտոնյաներին տրված Գ-ներն ունեցել են օձի գլուխ և զարդարվել (ծաղկվել)՝ ի հիշատակ և ի նմանություն անապատում Մովսեսի բարձրացրած բուժիչ պղնձե օձի (Թվոց 21.6–9) և Ահարոնի ծաղկած Գ-ի՝ խորհրդանշելով պատժիչ կամ փրկարար ուժ, զորություն, իմաստություն, հավիտենություն ևն։

Գ-ով հրեաները զատել են Տիրոջը նվիրաբերված տասանորդի անասունները (Ղևտ. 27.32)։

Մինչև XII դ. Հայոց եկեղեցիներում վարդապետներն ու եպիսկոպոսները կրել են վարդապետ. երկգլխանի օձագլուխ Գ-ներ։ 1184-ին Լուկիոս III պապը Գրիգոր Դ Տղա (1173–1193) կաթողիկոսին նվիրել է կաթողիկոս. պատարագչի լրիվ զգեստ՝ կորագլուխ Գ-ով հանդերձ։ Այն Կաթոլիկ եկեղեցում օգտագործել են պապերը, կարդինալները և եպիսկոպոսները։ XII դ. վերջին, փաստորեն, հայ եպիսկոպոսները գործածական են դարձրել նաև նման Գ-ները։

Հայ եկեղեցում ընդունված են երկու կարգի Գ-ներ՝ վարդապետական, եպիսկոպոսական կամ հովվական։ Հովվականը՝ ասան, կրում են կաթողիկոսները, պատրիարքները և հոգևոր առաջնորդները, ընդ որում, առաջնորդները ասա կրելու իրավունք ունեն միայն իրենց թեմերի սահմաններում։

Գ-ները լինում են փայտե, մետաղե, ոսկրե, երբեմն՝ բյուրեղապակե։ Ի տարբերություն մյուս Գ-ների, ասան ազնիվ փայտից է, մոտ 10–12 *սմ*-անոց ոսկե կամ արծաթե գլխիկով։

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.7, 1–5-րդ պատկերները։

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992։

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան
Լևոն Սարգսյան

ԳԱՎԱԶԱՆԱԳԻՐՔ, գահացանկ, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանավորների հաջորդության ժամանակագրական ցանկ, կարգ, աղյուսակ։ Հայ միջնադարյան մատենագրության տեսակ, պատմական երկ։ Տարածված են հատկապես աստվածաշնչական նահապետների հաջորդության Գ-եր, որոնք ունեն նաև տարաբնույթ տոհմածառեր կամ տոհմածառերով հավելվածներ։ Հայ մատենագրության մեջ ավելի հաճախ հանդիպում են Հայոց կաթողիկոսների Գ-գահացանկերը, որոնք հայտնի են «Կաթողիկոսք Հայոց», «Ըստ կաթողիկոսացն Հայոց», «Անուանք հայրապետացն Հայոց» և այլ խորագրերով։ Հնագույնը վերագրվում է V դ. մատենագիր Եզնիկ Կողբացուն։ Հայտնի է նաև նույն ցանկի Կանոնագրքի տարբերակը, որը կազմվել է Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի կաթողիկոսի (897–898) օրոք։ Հաջորդը պատկանում է Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի կաթողիկոսին (898–929)՝ «Շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւն» խորագրով, որը նաև նրա «Պատմութիւն Հայոց» երկի հենքն է։ Գ-ի արժեքավոր և նորություններ պարունակող տարբերակ հեղինակել է Ներսես Լամբրոնացին (1153–98)։ Ամենատարողունակը և աղբյուրագիտ. առավել մեծ արժեք ունեցողը Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Գ Կեսարացու օրոք (1307–22) կազմված գահացանկն է, որն ընդարձակ և մանրամասն լինելուց բացի պա-

բունակում է նաև Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Է Անավարզեցու (1293–1307) թուղթը Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Բ թագավորին, Սսի 1307-ի և Ադանայի 1316-ի ժողովների արձանագրություններն ու որոշումները: Հայտնի են նաև XIV դ. մատենագիր, ունիթոր *Ներսես Պալիանենցի*՝ լատ-ից թարգմանած «Գաւազանագիրք Հռոմայեցւոց պապից և կայսերաց» (1348–51) երկի վերջում Հայոց կաթողիկոսների, թագավորների և իշխանների անվանացանկերը, Կ.Պոլսի և Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք *Ավետիք Եվդոկացու* «Գիրք պատմութեանց, որ կոչի Գաւազանագիրք համահաւաքացեալ հին գաւազանագրաց», XVII–XVIII դդ. մշակութ. գործիչ, գիտնական և գրիչ Ավետիք Տիգրանակերտցու «Աղիւսակապատմագիր» երկերը են: Նմանատիպ ցանկեր իրենց պատմ. երկերի մեջ ունեն XII դ. պատմիչ Սամուել Անեցին, ասորի ժամանակագիր Միխայել Ասորին և ուր.: Կան նաև առանձին թեմերի, աթոռների, վիճակների առաջնորդների Գ-եր, ինչպես նաև թարգմանական ցանկեր, որոնք ներկայացնում են քրիստ. այլ երկրների հոգևոր կամ աշխարհիկ իշխանությունների գահակալներին և նրանց ժամանակագրությունը:

Նոր ժամանակներում Հայոց կաթողիկոսների ամենաամբողջական ցանկը՝ աղբյուրների համադիր քննության հիման վրա, կազմել է Մաղաքիա արք. Օրմանյանը («Ազգապատում», հ. 3, մաս 3, էջ ԽԱ–ԽՋ): Գ-երը մեծ արժեք են ներկայացնում Հայոց կաթողիկոսների գահակալության ժամանակագր. ցանկը, ինչպես նաև Հայ եկեղեցու և նրա առանձին վիճակների կամ նվիրապետ. մասնավոր աթոռների պատմության ժամանակագր. հենքը ճշտելու համար:

Գրկ. Վարդանյան Յու., Ներսես Պալիանենցին վերագրվող ժամանակագրական մի ցանկի մասին, ՊԲՀ, 1980, № 3, էջ 189–202:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ԳԱՎԻԹ, 1. հայկական եկեղեցիներում աղոթասրահից բաժանված արևմտյան մասը՝ նախատեսված ապաշխարողների ու երախաների (չմկրտվածների) համար, որոնք, իրավունք ունենալով ներկա լինելու Պատարագի խրատական քարոզին, հաղորդության ժամանակ սարկավագի ազդարարությամբ պետք է դուրս գային և աղոթեին Գ-ում:

2. Եկեղեցիների արմ. ճակատին (սակավ՝ հվ-ին) կից շենքը, որը փոխարինել է վաղ միջնադարում հայկ. եկեղեցիների արմ. կողմի պարսպապատ բակին: Ըստ *Սահակ Ա Պարթևի* կանոնների, խստիվ արգելվել է թաղում կատարել եկեղեցու ներսում: Հայաստանի հոգևոր ու աշխարհիկ բարձրաստիճան անձանց թաղել են Գ-ներում: Պահպանված վաղագույն հայկ. Գ-ները պատկանում են X դ. (*Վահանավանք, Խոտակերաց վանք, Գնդեվանք*), որոնք արլ-ից արմ. ձգված ուղղանկյուն թաղածածկ դահլիճներ են: XI դ. ձևավորվել է հայկ. ճարտ. մեջ ամենատարածված՝ քառասյուն, գմբեթավոր, կենտրոնակազմ ձևը (*Հոռոմոսի վանք*), որը կիրառվել է Հայաստանի XII–XIII դդ. վանքերի մեծ մասում (*Հաղպատի վանք, Սանահինի վանք, Հառիճավանք, Սաղմոսավանք, Թեղենյաց վանք, Բագնայրի վանք, Աստվածընկալ վանք*, Նեղուցի վանք են): Կառուցվածքային համարձակ լուծում ունեն խաչվող կամարներով ծածկված Գ-ները (*Գանձասարի վանք, Մշկավանք, Խորակերտի վանք, Նոր Վարագավանք, Աղջոց վանք, Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք* են): Բացառիկ են Սանահինի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու եռանավ բազիլիկ ձևի ու *Նորավանքի* Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու՝ գոցվող թաղերով ծածկված Գ-ները:

Բազմազան են Գ-ների կենտր. հատվածների երդիկավոր գմբեթի ծածկերը (վրանաձև, շթաքարային, ռոտոնդաձև): Գ-ներն աչքի են ընկնում ներքին տարածության հարուստ մշակումով, հատկապես երդիկների հարդարանքով, ծածկի կողային հատվածների հարթ առաստաղների քանդակազարդումներով, սյուների խոյակների ինքնատիպությամբ: Գ-ի տարատեսակն է *ժամատունը*, որը, ունենալով նույն ճարտ. հորինվածքը, հազվադեպ կառուցվել է նաև եկեղեցուց անջատ:

Գ., հիմնականում լինելով տապանատուն և կրոն. խոշոր տոներին եկեղեցում տեղ չգտած հավատացյալների համար լրացուցիչ տարածություն, ծառայել է նաև աշխարհիկ բնույթի ժողովների, ինչպես և ժամերգությունների համար (Ավագ երեքշաբթի և Ավագ ուրբաթ օրերին՝ ցերեկը): Այդ նպատակով որոշ Գ-ներ արմ. կողմում ունեն փոքր խորաններ (*Վարագավանք, Բարձրաքաշ Ս. Գրիգոր վանք*, Հոռոմայրի վանք են): Քառասյուն Գ-ներից շատերը արմ. կողմում ունեն խորանով 1–2 ավանդատուն (*Գոշավանք, Խորանաշատի վանք, Մակարավանք, Գեղարդավանք, Կեչառիսի վանք* են): XVII–XVIII դդ. քառասյուն կենտրոնակազմ Գ-ների հետ միաժամանակ կառուցել են նաև զանգակատան հետ զուգակցված եռակամար բաց սրահներ (*Մուղնու Ս. Գևորգ վանք, Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատ, Շողակաթ վանք Էջմիածնի* են):

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.8, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Мнацаканян С. Х., Архитектура армянских притворов, Е., 1952.

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ [17.12.1867, գ. Մաղավուզ (այժմ՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում) – 21.6.1952, Անթիլիաս (Լիբանանում)], Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս 1943-ից (օծվել է 1945-ին), հայագետ, ձեռագրագետ, մատենագետ, հնագետ, պատմաբան, բանասեր, մշակութաբան, մանկավարժ: Փիլ. և աստվածաբանության դ-ր (1897, Լայպցիգ): Հայաստանի գիտական ինստ-ի (Վաղարշապատ) գիտնական անդամ (1921), Մոսկվայի կայսերական հնագիտ. ընկերության Կովկասյան բաժանմունքի և Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական հնագիտ. ընկերության իսկական անդամ (1902): Սկզբ. կրթությունն ստացել է *Ամարասի վանքի* դպրատանը և Շուշիի թեմական դպրոցում: 1889-ին Գևորգ Զորեքչյանի (*Գևորգ Զ Չորեքչյան*) և Կարապետ *Տեր-Մկրտչյանի* հետ ձեռնադրվել է սարկավագ՝ դառնալով Մայր աթոռի միաբանության անդամ: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1890), աստվածաբանություն և հնագիտություն ուսանել Բեռլինի, Հալլեի, Լայպցիգի համալսարաններում (1892–96): 1897-ից դասախոսել է Գևորգյան ճեմարանում, 1898-ից՝ մատենադարանապետ: 1900–01-ին՝ Վիրահայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ, 1901–1904-ին՝ Երևանի թեմական տեսուչ, 1905–06, 1915–17-ին՝ Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, 1907–08, 1918–19-ին՝ «*Արարատ*» ամսագրի խմբագիր: 1908–14-ին եղել է Ս. Հռիփսիմե

Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյան

վանքի վանահայրը: 1918-ին մասնակցել է Սարդարապատի հերոսամարտին: 1919-ից ԵՊՀ-ում դասավանդել է հայ արվեստի պատմություն և հնագիտություն, մասնակցել (Ա. Թամանյանի հետ) Հայաստանի հուշարձանների պահպանության կոմիտեի ստեղծմանը: 1925-ից՝ արքեպիսկոպոս: 1927–33-ին՝ Ղրիմի և Նոր Նախիջևանի, 1938–43-ին՝ ԱՄՆ-ի հայոց թեմերի առաջնորդ: 1917-ից՝ հայրապետական լիազոր պատվիրակ Ռուսաստանի և Հս. Կովկասի հայկ. կենտրոններում, 1934–38-ին՝ սփյուռքում: Նպաստել է սփյուռքահայությանը մայր հայրենիքի շուրջ համախմբելու, Հայ եկեղեցու միասնականությունը պահպանելու, Կիլիկիո կաթողիկոսության և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միջև տարաձայնությունները հարթելու գործին, ընդունել ընդհանրական Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի և Ամենայն հայոց կաթողիկոսության գերագահությունը: Գ. Ա Հ. Կիլիկիո կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ ներկա է եղել և նախագահել Ս.Էջմիածնում գումարված ազգ-եկեղեց. ժողովում (1945-ի հունիսի 16), որտեղ Գևորգ արք. Զորեքչյանն ընտրվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Գ. Ա Հ., լինելով դեռևս Հս.Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ, երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին գումարներ է հանգանակել խորհրդ. բանակի ու պատերազմի աղետյալների օգտին և «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման համար, նպաստել սփյուռքահայերի հայրենադարձությանը:

Գ. Ա Հ. թողել է գրական, գիտ. հսկայական ժառանգություն: Նրա աշխատությունները նվիրված են հայագիտության գրեթե բոլոր բնագավառներին՝ պատմությանը, բանասիրությանը, բանահյուսությանը, հայ գրչությանն ու մանրանկարչությանը, արվեստին, Հայ եկեղեցու և մշակույթի երևելի դեմքերին, եկեղեցագիտությանն առնչվող բազմաթիվ հարցերի, հնագիտությանը, ձեռագրագիտությանը են. դրանցից շատերը կոթողային արժեք են ներկայացնում: 1892-ին Գ. Ա Հ. հրատարակել է իր առաջին գիտ. գործերը՝ «Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից» և «Սասնա ծռեր» էպոսի չորս պատում: Ժող. բանահյուսությունը և ազգագրությունը համարելով հայոց պատմության կարևոր աղբյուր՝ հավաքել և գրի է առել ազգագր. բազմաթիվ այլ նմուշներ: 1917-ին կազմել է ազգագր. նյութերի ժողովածու:

Նշանակալի են Գ. Ա. Հ-ի մատենագիտ. բնույթի հրապարակումները. «Մխիթար Սասնեցի» (1899), «Խոսրովիկ Թարգմանիչ» (1899), «Թովմա Մեծոփեցու կեանքը» (1914), «Մխիթար Այրիվանեցի» (1930) են: Հայ միջնադարյան գրականության պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր են Գրիգոր Աղթամարցու և Հովասափ Սեբաստացու կյանքին ու գործունեությանը նվիրված նրա գործերը: Հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների ու խնդիրների լուսաբանմանն են նվիրված «Զագավանից ժողովը» (1913), «Տարսայիճ Օրբելեանի և Մինա Խաթունի սերունդը» (1913, ռուս., 1948, հայ.), «Ազիզբեկենք և նրանց շինարարական գործը» («Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք 1,2, 1921, 1922), «ԺԳ դարի քաղաքական և հոգևոր վերելքը Արևելյան Հայաստանում» և այլ երկեր: Հայագիտության մեջ մեծ ներդրում է Գ. Ա. Հ-ի գլուխգործոցը՝ «Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ» եռահատոր աշխատությունը (1928–43, 2 հրտ., 1969, Երուսաղեմի «Թարգմանչաց-Դուրյան» մրց.): Հեղինակն իր այս կոթողային ուսումնասիրությամբ լրացրել է հայոց պատմության մեջ բաց մնացած և գրեթե չուսումնասիրված մի շրջանի՝ XIII–XV դդ. Հայաստանի պատմությունը: Ցույց է տվել, որ Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Հայաստանը ամլության չի մատնվել, այլ ունեցել է կազմակերպված զորեղ իշխանություններ (Զաքարյաններ են), քաղաքակրթ., հոգևոր ու շին. բուռն թափ, մատենագր. և գրչագր. իրագործումներ:

Գ. Ա. Հ. հայագետ Ն. Մառի հետ մասնակցել է հնագիտ. պեղումների (Գառնի, Արագած, Անի), նշանակալի գործ կատարել պատմահնագիտ. և ճարտ. հուշարձանների ուսումնասիրման բնագավառում: Ուշագրավ են նրա «Պտղեվանքը և գմբեթավորումը հայ տաճարներում», «Գերեզմանական կոթողներ և նրանց հնագիտական արժեքը հայ արվեստի պատմութեան համար», «Հավուց թառի ամենափրկիչը» («Նյութեր և ուսումնասիրություններ...», պր.3) աշխատությունները: Հեղինակն իր ուշադրությունը բևեռել է նաև հայկ. արվեստի այլ ճյուղերի վրա: Այդպիսի գործերից են՝ «Հնութեան նշխարներ» (1909), «Խոտակերաց Ս.Նշան, մի նմուշ ԺԳ դարու հայ ոսկերչութեան» (1912), «Լուսավորչի խաչվառը» (1946): Ուշագրավ են հայկ. վանքերի դռների փայտի փորագրությունների արվեստին նվիրված ուսումնասիրությունները: Այդ շարքից են «Սևանա Առաքելոց վանքի հարավային դուռը» (1932) և «Մուշի Առաքելոց վանքի դուռը» (1937) հոդվածները, հայ արվեստի տարբեր բնագավառներին վերաբերող բազմաթիվ գործերը: Այդ բնույթի ուսումնասիրություններն ամփոփված են 1935-ին հրատարակված «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության» շարքում:

Գ. Ա. Հ. գրչության արվեստին, հայ մանրանկարչության ակունքներին, վաղեմությանն ու ինքնատիպությանը, ոճերի, ուղղությունների ու դպրոցների առանձնահատկություններին, առանձին ծաղկողներին նվիրված աշխատություններում («Գրչութեան արվեստը հին հայոց մեջ», 1913, «Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմութիւնից»,1930, «Նյութեր ու ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», պր. 1–4, 1935–51, հ.1,2, 1983, 1987, «Հեթում Ա-ի նկարազարդ Ավետարանի մնացորդները», 1949, «Մոմիկ նկարիչ և քանդակագործ», 1947, «Կոստանդին Ա կաթողիկոսը որպես հայ մանրանկարչութեան մեծ հովանավոր» են), արժեքավորելով հայկ. մանրանկարչությունը, բացահայտել է բյուզ., ասոր., ղպտ., եգիպտ., վրաց. և այլ ժողովուրդների նմանատիպ արվեստի հետ նրա աղերսներն ու փոխհարաբերությունները: Նրա ուսումնասիրություններն ընդգրկում են հայ մանրանկարչության զարգացման գրեթե բոլոր գլխ. շրջանները և ամենակարևոր դպրոցները: Երկար տարիների իր աշխատանքն ամփոփել է «Քարտեզ հայ մանրանկարչության» մեծածավալ մենագրությունում (անտիպ):

Գ. Ա. Հ. հավաքել, կազմել է մինչև 1250-ը գրված հայ. ձեռագրերի 459 հիշատակարան («Հիշատակարանք ձեռագրաց», հ.1, 1951, նախատեսված էր մի քանի հատոր, որոնք դեռևս անտիպ են)՝ հնագր., մանրանկարչ., կազմարար., բնագր. և այլ բնույթի կարևոր ծանոթագրություններով: Այդ աշխատությունը կարևոր նյութեր է պարունակում հատկապես հայ գրչության և մանրանկարչության պատմության ուսումնասիրության համար: Գ. Ա. Հ. ունի անտիպ մեծածավալ ժառանգություն (Ստեփան Սյունեցու «Մեկնութիւն չորից աւետարանչաց» և «Մեկնութիւն Եզեկիէլի», «Հատակոտորք Որիգինէսի, Հիպպոլիտայ, Յովհան Ոսկեբերանի» են):

Գրկ. Օ շ ա կ ա ն Հ., Արևելահայ բանասիրությունը և Էջմիածին. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան, Անթիլիաս, [1948]: Ա ճ ա ռ յ ա ն Հ., Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանն իբրև հայ հնագրության մեծ վարպետ, «Էջմիածին», 1952, № 7: Ս ի մ ո ն յ ա ն Ս., Գարեգին կաթողիկոսի բանասիրական վաստակը, «Էջմիածին», 1952, № 7: Ք ո լ ա ն ջ յ ա ն Ս., Հայ ձեռագրագիտության մեծանուն վաստակավորը, «Էջմիածին», 1962, № 6–8: Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն Ս., Գարեգին Հովսեփյանը որպես բանագետ, ՊԲՀ, 1968, № 1: Ղ ա զ ա ր յ ա ն Մ., Հայ արվեստի երախտավոր Գարեգին արք. Հովսեփյան, «Էջմիածին», 1979, № 5:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ [ավազանի անունը՝ Նշան, 27.8.1932, Քեսաբ (Սիրիա) – 29.6.1999, Էջմիածին], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1995-ի ապրիլի 4-ից: Հաջորդել է *Վազգեն Ա Պալճյանին*: Նախն. կրթությունն ստացել է Քեսաբի Ուսումնասիրաց միացյալ վարժարանում, ապա ուսումնառությունը շարունակել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Դպրեվանքում (1946–52): 1949-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1952-ին՝ կուսակրոն քահանա, վերակոչվել Գարեգին աբեղա՝ ի հիշատակ Կիլիկիո կաթողիկոս *Գարեգին Ա Հովսեփյանի*, դարձել Կիլիկիո միաբանության ուխտի անդամ: Պաշտպանելով վարդապետ. ավարտաճառը «Հայաստանյայց եկեղեցվո աստվածաբանությունը ըստ հայ շարականներուն» թեմայով՝ 1955-ին ստացել է վարդապետ. աստիճան: Նույն թվականին պաշտոնավարել է Դպրեվանքում՝ որպես ուսուցիչ և վերակացու, 1956-ին ստանձնել Դպրեվանքի տեսչի պաշտոնը: 1957–59-ին Գարեգին վարդապետն ուսումնառությունը շարունակել է Օքսֆորդի համալսարանում (հետևել է աստվածաբան. բարձրագույն ուսմանը)՝ ավարտաճառ ներկայացնելով «Քաղկեդոնի ժողովը և Հայ եկեղեցին» (հրտ. 1965, անգլ., ունեցել է մի շարք վերահրատարակություններ) խորագրով աշխատությունը, ստացել գրականության բակալավրի աստիճան: 1960-ին կրկին ստանձնել է Դպրեվանքի տեսչի պաշտոնը: Նույն շրջանում Գարեգին վարդապետը որպես Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ներկայացուցիչ գործուն մասնակցություն է ունեցել միջեկեղեց. մի շարք համագումարների ու ժողովների, Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի (ԵՀԽ) միջեկեղեց. համաժողովների: Մեծ է նրա ավանդը 1965-ին Ադիս Աբեբայում (Եթովպիա) Արևելյան ուղղափառ քույր եկեղեցիների պետերի համաժողովի կազմակերպման, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի եկեղեցիների խորհրդաժողովի ստեղծման գործում: Դիտորդի կարգավիճակով մասնակցել է Վատիկանի II ժողովի երեք հաջորդական նիստերին (1963–65) և Անգլիկան եկեղեցու Լամբեթի համաժողովին (1968): ԵՀԽ-ում վարել է մի շարք պատասխանատու պաշտոններ, 1968-ին ընտրվել ԵՀԽ Կենտր. և Գործադիր վարչությունների անդամ, իսկ 1975-ի Նայրոբիի (Քենիա) համաժողովում՝ փոխատենապետ: Այդ շրջանում աստվածաբանության, գրականության, պատմության և մշակույթի թեմաներով դասախոսել է ՀԲԸՄ Դարուհի Հակոբյան երկրորդական վարժարանում, Բեյրութի Համազգայինի Նշան Փալանճյան ճեմարանում, Համալսարանական քոլեջում, Ամերիկյան համալսարանում: 1963-ին ստացել է ծայրագույն վարդապետի աստիճան, 1964-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1973-ին նրան շնորհվել է արքության պատիվ և տիտղոս: 1971–73-ին վարել է Կիլիկիո կաթողիկոսության Սպահանի (Նոր Ջուղա) թեմի, 1973–1977-ին՝ Հս. Ամերիկայի Արևելյան նահանգների և Կանադայի թեմի առաջնորդի պաշտոնը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյան

1976–77-ին Լիբանանում բռնկած քաղաքացիական պատերազմի տարիներին մեծ դեր է խաղացել լիբանանահայության օժանդակելու գործում: 1977-ի մայիսի 2-ին, Խորեն Ա Բարոյանի կաթողիկոսության շրջանում, ընտրվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո աթոռակից կաթողիկոս, 1983-ին՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոս:

Գահակալության տարիներին Գարեգին Բ Սարգիսյանը զարկ է տվել ազգ-կրոն., մշակութ. և շին. աշխատանքներին: Հաստատել է քրիստ. դաստիարակության բաժանմունքը, նպաստել աստվածաբան. ուսուցման բարելավմանը, ընդարձակել ու արդիականացրել է Անթիլիասի Դպրեվանքը (1977-ից Անթիլիասից փոխադրվել է Բիկֆայա), մեծ ուշադրություն դարձրել հրատարակչ. գործին, հիմնել է «*Հասկ*» գի-

տա-աստվածաբան. տարեգիրքը, նախաձեռնել Թանգարան-մատենադարանի շենքի շինարարությունը: Կաթողիկոսության շրջանում հովվապետ. այցելություններ է կատարել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմեր, միջեկեղեց. շրջանակներում հանդիպումներ է ունեցել քույր եկեղեցիների հովվապետների հետ: Բազմիցս եղել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում: 1988-ի դեկտ. 7-ի Սպիտակի երկրաշարժից հետո Գարեգին Բ կաթողիկոսը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի հետ իր մասնակցությունն է բերել աղետի գոտու բնակավայրերի վերականգնմանը, կազմակերպել սփյուռքից օգնություն: 1992-ից եղել է «Հայաստան» համահայկ. հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ:

1995-ին ընտրվելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ Գ.Ա Ս. իր ջանքերն ուղղել է եկեղեց. կյանքի ներքին կարգավորմանն ու կազմակերպմանը, մասնավորապես՝ Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի գործունեության վերապաշխուժացմանը, *Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնի* ստեղծմանը, քրիստ. քարոզչության հանրամատչելի ծրագրերի մշակմանը, եկեղեցիների ու վանքերի նորոգմանը, սոցիալական բնույթի կառույցների ստեղծմանը, աստվածաբան., հոգևոր և հայագիտ. գրքերի հրատարակմանը: Հայ եկեղեցու աշխատանքն առավել նպատակաուղղված դարձնելու նախանձախնդրությամբ վերափոխել է Հայաստանի թեմական կառուցվածքը: 1996-ին Հայաստանյան նախկին 4 թեմերի փոխարեն ստեղծվել են 8 թեմեր, հիմնվել են նաև Ուկրաինայի և Հվ. Ռուսաստանի թեմերը: 1997-ի սեպտ., 80-ամյա ընդմիջումից հետո, վերաբացվել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի հիմնովին վերանորոգված շենքը, սկսվել է ուսանողների համար նոր հանրակացարանի շինարարությունը: Այդ շրջանում բազմապատկվել է նաև ճեմարանի սաների թիվը՝ հասնելով շուրջ 120-ի: Կյանքի է կոչվել Վազգեն Ա-ի ծրագիրը. Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու կողքին, վերակառուցված շենքում հաստատվել է ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. դպրատունը, որը դարձել է գիտ. և մշակութ. կարևոր կենտրոն: Գահակալության կարճ ժամանակահատվածում Գարեգին Ա կաթողիկոսը հովվապետ. այցելություններ է կատարել Հայ եկեղեցու թեմեր և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան, նոր թափ հաղորդել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի էկումենիկ գործունեությանը, պաշտոն. հանդիպումներ է ունեցել քույր եկեղեցիների հովվապետների հետ, Մայր աթոռում ընդունել մի շարք եկեղեց. և էկումենիկ պատվիրակությունների:

Գ. Ա Ս. եղել է ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր անդամ, աշխարհի մի շարք կրոն. ու գիտ. հաստատությունների և համալսարանների պատվավոր դոկտոր: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի հանդիսությունների շրջանակում, Վեհափառ Հայրապետի ձեռամբ, 1997-ի ապրիլի 7-ին կատարվել է *Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու* հիմնարկեքը:

Հեղինակ է հայ., անգլ., գերմ., ֆրանս., արաբ. լեզուներով աստվածաբան., հայագիտ., փիլ., բարոյագիտ. և գրական բազում ուսումնասիրությունների և հոդվածների:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ա Ս-ին հաջորդել է *Գարեգին Բ Ներսիսյանը*:

Երկ. Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների վկայությունը, Անթիլիաս, 1968: Հայ եկեղեցին այժմ, Նյու Յորք, 1970: Իրանը և հայերը, Թեհրան, 1971: Հայկական քրիստոնեական ավանդույթը Իրանում, Նոր Ջուղա, 1974: Անցյալը անցած չէ, Անթիլիաս, 1985: Հայ մարդը հայ գրքի դիմաց, Անթիլիաս, 1990: Հոգևոր կյանքի փնտրտուքի մեջ, Անթիլիաս, 1991: Հարություն և հայություն, Անթիլիաս, 1993: Ձեռնարկ հովվական աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995:

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ [ավազանի անունը՝ Կտրիճ, ծ. 21.8.1951, գ. Ոսկեհատ (ՀՀ Արմավիրի մարզ)], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1999-ի հոկտեմբերից: Օծվել է 1999-ի նոյեմբ. 4-ին: Հաջորդել է *Գարեգին Ա Սարգսյանին*: Նախն. կրթությունն ստացել է հայրենի գյուղում: 1965–71-ին ուսանել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում: Ավարտելուց հետո մեկ տարի ծառայել է ճեմարանում որպես տեսչի օգնական, միաժամանակ դասավանդել «Նոր կտակարան» առարկան: 1972-ին ձեռնադրվել և օծվել է կուսակրոն քահանա: Նույն թվականին *Վազգեն Ա Պալճյանի* հոգածությամբ մեկնել է Վիեննա՝ տեղի համալսարանի աստվածաբան. ֆակ-ում սովորելու: 1975-ին նշանակվել է Գերմանիայի հայ համայնքի հոգևոր հովիվ՝ միաժամանակ շարունակելով աստվածաբան. ուսումը Բոննի համալսարանում: 1979-ին ուսանել է Զագորսկի Ռուս ուղղափառ եկեղեցու հոգևոր ակադեմիայի ասպիրանտուրայում: 1980-ին նշանակվել է *Արարատյան հայրապետական թեմի* առաջնորդական փոխանորդի օգնական, 1983-ի ապրիլին՝ առաջնորդական փոխանորդ: 1983-ի հոկտ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1992-ին ստացել արքության պատիվ և տիտղոս: 1990-ին Գ. արք. Ներսիսյանը Արարատյան հայրապետ. թեմի հովանու ներքո հիմնել է Սևանի *Վազգենյան հոգևոր դպրանոցը*, թեմում՝ Քրիստ. դաստիարակության կենտրոնը, որը համակարգում է թեմի տարածքի շուրջ 56 հանրակրթ. դպրոցներում եկեղեցու կողմից իրականացվող քրիստ. դաստիարակությունը: 1992-ին նրա ջանքերով Երևանի երեք պիոներ պալատներ վերակազմավորվել են հայորդաց տների, որտեղ հազարավոր երեխաներ հոգևոր-գեղագիտ. կրթություն են ստանում:

1990-ից Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ է: 1995-ին Ազգային եկեղեց. ժողովում կաթողիկոսական ընտրության ժամանակ Գ. արք. Ներսիսյանը երրորդ փուլում հանել է իր թեկնածությունը՝ հօգուտ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի (Գարեգին Ա Սարգսյան՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս): 1998-ին Գարեգին Ա Սարգսյանի կողմից նշանակվել է կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդ:

Ընտրությունից ի վեր Գարեգին Բ կաթողիկոսը ձեռնամուխ է եկեղեց. ներքին կյանքի կարգավորմանն ու կազմակերպմանը, մասնավորապես՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր կրթարանների վերաշխուժացմանը, հոգևորականության նոր սերնդի պատրաստմանը, քրիստ. քարոզչության զորացմանը, եկեղեցիների ու վանքերի նորոգմանը: 1999-ին Մայր աթոռի «Ավանքերի նորոգմանը»...

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյան

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակին նվիրված Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցին, որն Ամենայն Հայոց երեք Հայրապետների դրոշմն է կրում, կառուցվել է Վեհափառ Հայրապետի անմիջական հոգածությամբ: 2000-ի հունիսի 26-ին Գարեգին Բ Ներսիսյանի հանդիսապետությամբ տեղի է ունեցել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու խաչերի, 2001-ի սեպտեմբերի 23-ին՝ եկեղեցու օծումը:

1700-ամյա մեծ հոբելյանի տոնակատարության սկիզբը Վեհափառ Հայրապետն ազդարարել է 2000-ի դեկտ. 31-ի տարեմուտի գիշերը Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ «Լուսավորչի կանթեղը՝ ուղեցույց առ Աստված» նշանաբանով Գրիգոր Ա Լուսավորչի կանթեղի լույսից տարածված մոմավառությամբ:

2000-ի մարտին ՀՀ կառավարության և Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու միջև ստորագրվել է «Մտադրությունների հուշագիր», որը նոր ուղիներ է նախանշում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունների զարգացման համար: Հուշագրի շրջանակներում 2000-ի սեպտ. Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի և ՀՀ պաշտպանության նախարարության միջև ստորագրվել է ՀՀ զինված ուժերում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր ծառայության կանոնադրությունը: Այդ փաստաթղթերով հստակեցվել և կանոնակարգվել է Հայոց բանակում հոգևոր ծառայության գործունեությունը:

Գարեգին Բ կաթողիկոսը «Հայաստան» համահայկ. հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ է, ՀԲԸՄ հոգաբարձուների խորհրդի պատվավոր անդամ: Նրան շնորհվել է Արցախի համալսարանի պատվավոր դոկտորի կոչում: Ընտրվել է Միջազգային ինֆորմատիզացիայի ակադեմիայի անդամ: Պարգևատրվել է Հորդանանի բարձրագույն Ա կարգի, «Բեթղեհեմ 2000», Ռումինիայի ազգ. բարձրագույն՝ «Ռումինիայի աստղ» շքանշաններով:

ԳԵՂԱՐԴ, ս ո ւ ր բ Գ ե ղ ա ր դ, տեգ, սրբազան *մասունք*՝ կապված Հիսուս Քրիստոսի *խաչելության* հետ: Գ. մոտավորապես 15 *սմ* երկարությամբ տափակ կամ եռանիստ երկաթե տեգ է, որը, փայտի ծայրին ամրացվելով, ծառայել է որպես խոցող զենք: Հիսուսին խաչելուց հետո հռոմեացի զինվորներից մեկը տեգով (Գ-ով) խոցել է խաչի վրա մահացած Հիսուսի կողը, որից «իսկույն արյուն և ջուր ելավ» (Հովհ. 19.33–34): Այդ օրվանից մահվան զենքը՝ Գ., դարձել է քրիստոնյաների համար սրբազան մասունք: Հայ եկեղեցու ավանդության համաձայն, Գ. 33-ին Հայաստան է բերել *Թադեոս* առաքյալը, և երկար ժամանակ այն պահվել է քրիստոնյա համայնքներում: 301-ին, երբ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն է հռչակվել, Գ. դարձել է Հայ եկեղեցու սեփականությունը: Հիշատակություններ կան, ըստ որոնց, Հայաստանում կամ հարևան երկրներում օգտվել են ս. Գ-ից՝ երկիրը և ժողովրդին օրհնելու, պատերազմից, աղետներից ազատելու համար: Ս. Գ. 500 տարի պահվել է Այրիվանքում, որը հետագայում, ի պատիվ Գ-ի, կոչվել է *Գեղարդավանք*: Հայոց կաթողիկոսները մյուռոնօրհնության ժամանակ *Լուսավորչի Աջի* հետ ս. Գ-ով ևս օրհնում են *Մյուռոնը*: Ներկայումս Գ. պահվում է Ս. Էջմիածնի Մայր աթոռի թանգարանում: Գ-ի արծաթե մասնատուփը 1687-ին պատրաստել է Պռոշյան իշխանատան հետնորդ Դավիթ եպիսկոպոսը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.8, 3-րդ պատկերը:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԳԵՂԱՐԴԱՎԱՆՔ, Ա յ ր ի վ ա ն ք, ՀՀ Կոտայքի մարզի Գառնի գյուղից հյուսիս-արևելք, Ազատ գետի Գողթ վտակի ձորալանջին: Հիմնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը IV դ. սկզբին, հեթանոս. սրբավայրի տեղում: Վանքի համար նախապես օգտագործել են բնական քարայրերը (այստեղից էլ՝ մենաստանի առաջին՝ Այրիվանք անունը): IV դ. Գ. է այցելել կաթողիկոս Ներսես Ա Պարթևը: Գ. եղել է կացարան կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևի համար: VIII դ. 1-ին կեսին *Գրիգոր Գռզիկը* դարձել է Գ-ի միաբան և ծավալել երաժշտ-ստեղծագործ. բեղմնավոր գործունեություն, հիմնել Այրիվանքի դպրոցը: Կաթողիկոս *Հովհաննես Դ Ովայեցին*, 841-ին թողնելով հայրապետ. աթոռը, հաստատվել է Գ-ում: X դ. կաթողիկոս *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին*, խուսափելով արաբ ոստիկանի հետապնդումից, ապաստանել է Գ-ում, ապա անցել Սևանի վանք: Արաբները 926-ին ներխուժել են Գ., գանձերի տեղն իմանալու համար տանջել միաբաններին, սպանել շատերին, կողոպտել վանքը (ներառյալ ձեռագրերը) և հրդեհել շինությունները: Սելջուկյան արշավանքներից հետո, XIII դ. կեսից Գ-ում կրոն. կյանքը վերակենդանացել է:

Գ-ի պահպանված հնագույն Ս.Աստվածածին կիսաժայռափոր եկեղեցու հվ. պատին Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի 1181-ի արձանագրությունն է՝ վանքին ս. Անդրեասի մասունքները նվիրելու մասին: XII դ. Գ. ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ հողեր, այգիներ, դրամ: 1190-ին վանքում գրվել է Տոնապատճառ ժողովածուն: XIII դարից Գ. անցել է հայ իշխան, զորավար Իվանե Զաքարյանի իշխանության ներքո: 1213-ին Տիմոթ և Մխիթար կազմողները վանքում գեղաքանդակ խաչքար են կանգնեցրել: 1215-ին, Բարսեղ վարդապետի վանահայրության օրոք, սրբատաշ տուֆով կառուցվել է Գ-ի գլխավոր՝ Կաթողիկե եկեղեցին: Այն ներսից խաչաձև է,

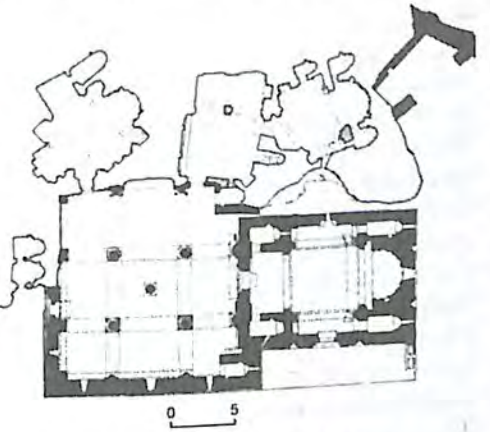

Գեղարդավանքի հատակագիծը

չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, հվ. ճոխ շքամուտքով, դեկորատիվ կամարաշարով և հարթաքանդակներով զարդարված գմբեթով: Բազմաթիվ անձինք նյութապես օժանդակել են եկեղեցու առանձին մասերի (ավանդատներ, խորան, սալահատակ ևն) շինարարությանը: Իշխան Իվանե Զաքարյանը Գ. է այցելել 1219-ին և նրան նվիրել Բերդաղ գյուղը: 1215–25-ին Կաթողիկեի արմ. կողմին կից կառուցվել է կենտրոնակազմ, քառասյուն, չթաքարային մշակույթով գմբեթով գավիթ: Այն հս-արլ. և հվ-արլ. անկյուններում ունի երկհարկ ավանդատներ, որոնցից ձախակողմյան երկրորդ հարկինը նվիրված է Թադեոս առաքյալին: 1217-ին վանքի միաբանների ուժերով (Սարգիս նկարիչ, Աբել գրիչ և Ստեփանոս կազմող) գրվել է մանրանկարներով հարուստ, մեծադիր Ավետարան:

XIII դ. 40-ական թթ. Պռոշ իշխանը վանքը գնել է Իվանե աթաբեկի որդի Ավագից՝ տոհմական տապանատուն դարձնելու նպատակով: 1257–58-ին նորոգվել է Ս.Աստվածածին եկեղեցին, և ներսը ծածկվել որմնանկարներով: Խորանի կենտրոնում պատկերված է երկու կողքերին հրեշտակներով Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, իսկ առաստաղին Պռոշ իշխանի և իր ընտանիքի խմբանկարն է:

XIII դ. կեսից վանքում է պահվել ս. *Գեղարդը*՝ Քրիստոսի կողը խոցած նիզակի երկաթե ծայրը, որը, ըստ ավանդության, Հայաստան է բերել Թադեոս առաքյալը: Այդ ժամանակից վանքը կոչվել է Գեղարդավանք, իսկ ս. Գեղարդը մինչև XVIII դ. այստեղ պահելուց հետո տեղափոխել են Էջմիածին: 1260-ին Կաթողիկեից և գավթից հս., ժայռի մեջ խցեր են փորվել: 1258-ին Պռոշ իշխանը ս. Գեղարդի համար դրվագված պահարան է պատրաստել տվել: Պահարանի արձանագրության սկիզբը սրբության մեծարանքի և նրա պաշտամունքի բանաստեղծ. արտահայտությունն է: XIII դարից Գ-ում են պահել նաև *Նոյյան տապանի* փայտի մասունք: Այս երկու սրբությունները մեծ հռչակ են բերել վանքին:

Գ. XIII դ. դարձել է կրթամշակութ. կարևոր կենտրոն, վերստին գործել է Այրիվանքի դպրոցը, որը 1279-ից գլխավորել է *Մխիթար Այրիվանեցին*: Նրա և Հովհաննես Գառնեցի վարդապետի օրոք Այրիվանքի դպրոցում ծաղկել է գրչության արվեստը (մեզ են հասել Գ-ում գրված բազմաթիվ ձեռագրեր), ստեղծվել է հարուստ մատենադարան:

1230–50-ին Պռոշ իշխանը կառուցել է Գ-ի գավթից մուտք ունեցող, երկու զույգ խաչվող կամարներով և չթաքարային հարդարանքով գմբեթով ու երդիկից լուսավորվող ժայռափոր առաջին եկեղեցին (ճարտ.՝ Գալձագ): Նրա հս. պատի տակ, ժայռից բխում է ավանդաբար հրաշագործ համարվող աղբյուրը, որը պաշտվել է հեթանոսության ժամանակաշրջանից: 1283-ին Պռոշ իշխանը գավթի հս. կողմում շինել է ժայռափոր տոհմական տապանատունը և նրանից արլ.՝ երկրորդ վիմափոր եկեղեցին: Տապանատան հս. պատին Պռոշյան իշխանների զինանշանի բարձրաքանդակն է՝ եզան գլուխ, որը պահում է շղթայակապ երկու առյուծի, նրանցից ներքև թևատարած արծիվ է՝ ճանկերում գառ բռնած: Եկեղեցին գմբեթավոր դահլիճ է, քանդակներով հարուստ: 1288-ին Պռոշ իշխանի որդի Պապաքը և նրա կին Ռուզուքանը Գ-ի հա-

մալիրի հս. կողմում, ժայռի վերին մասում չինել են քառասյուն, գմբեթից լուսավորվող խոշոր ժամատուն: Գ-ի ժայռափոր կառույցները միջնադարյան հայկ. ճարտ-յան գլուխգործոցներ են: Մխիթար Այրիվանեցին կյանքի վերջին տարիներին ճգնել է Գ-ի արմ. կողմի քարայրերից մեկում և նրա պատին 1291-ին արձանագրություն թողել: 1387-ին Գրիգոր Խլաթեցին, ուխտի գալով Գ., ձեռք է բերել Մխիթար Այրիվանեցու 1287-ին կազմած ժողովածուն: XV դ. Այրիվանքի դպրոցի ուսուցչապետ է դարձել *Գրիգոր Տաթևացու* աշակերտ Սիմեոն վարդապետը, որը կարգավորել է վանքի կանոնադրությունը: XV դ. Գ-ում բազմաթիվ ձեռագրեր են գրվել. 1459-ին գրված Մաշտոցում նշվել են «անօրենների»՝ հայ ժողովրդին պատճառած նեղությունները: XV դ. Կաթողիկեի հվ. պատի տակ զույգ խաչքարեր են կանգնեցվել: 1603-ին Գ-ի Աստվածատուր և Հավուց թառի Մանվել եպիսկոպոսները Սպահանում բանակցել են Պարսից շահ Աբասի հետ, իսկ նրա կատարած՝ արևելահայության բռնագաղթի ժամանակ թաքնվել են Գ-ի մոտակա քարայրերից մեկում, սակայն 1605-ին սպանվել են Ամիրգունա խանի զինվորների ձեռքով: 1635–75-ին Գ-ի վանահայր է եղել Պռոշյան տոհմից Դավիթ վարդապետը, որի օրոք Թիֆլիսցի Սուլե Զիթախյանը 1655-ին նորոգել է Կաթողիկեն և վանքին նվիրել արծաթե կանթեղ: 1679-ի հունիսի 4-ի Գառնիի երկրաշարժից Գ. ավերվել է, ժայռերից բեկորներ են թափվել և ծածկել շենքերը: 1684-ին Գ. մաքրել են փլվածքներից, նորոգել վնասված շենքերը, կառուցել բուրգերով պարիսպը և նրան կից բնակելի ու տնտ. շինությունները: 1687-ին պատրաստել են ս. Գեղարդի նոր, արծաթե պահարան՝ կրկնելով հնի արձանագրությունը: Պահարանի դռնակների վերևում «Ավետման» տեսարանն է, դիմացը՝ հրեշտակը, ներքևում՝ «Խաչելությունը», դիմացի փեղկին՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Ոսկերիչ-քանդակագործներ Գրիգորը և Սարգիսը կերպարներին տվել են ասկետի տեսք՝ բնական շարժումներով ու կեցվածքով: 1698-ին քանաքեռցի ոսկերիչ Ավետը պատրաստել է պահարան՝ Գ-ում պահվող Նոյյան տապանի փայտից: Դռնակներին *Հակոբ Մծբնացու* և նրա դիմաց՝ հրեշտակի քանդակներն են: Գ-ի վանահայր Դանիել վարդապետը (Պռոշյան տոհմից) 1708-ին կառուցել է վանքի արմ. կողմի կամարակապ դարպասը: 1715-ին հայ վաճառականները Գ-ին են նվիրել եպիսկոպոս. մարգարտաշար թագ: Վանահայր Պետրոս Ջահկեցին 1733–39-ին նոր հողեր է ձեռք բերել վանքի համար: XVIII–XIX դդ. Գ. ունեցել է այգիներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, ընդարձակ կալվածքներ Նորագավիթ, Նորք, Տաճարաբակ գյուղերում, ստացել Գողթ գյուղի տարեկան բերքի կեսը: 1834-ին վանքը նորոգել է կաթողիկոս *Հովհաննես Ը Կարբեցին*: 1840-ի հուլիսի 2-ի մեծ երկրաշարժից վնասվել են Գ-ի Կաթողիկեն և խցերը: Նույն տարում վանահայր Օհան վարդապետը վանքի տարածքում մրգատու ծառերով մեծ այգի է տնկել: Միքայել Զամոյան վարդապետը 1868-ին Գողթ և շրջակա մյուս գյուղերից նոր կալվածքներ է գնել և շինել վանքի ճանապարհը: Կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու հրամանով վանահայր Ռաֆայել Շիրակացին 1870-ական թթ. կառուցել է Գ-ի դպրոցը: 1932-ին Թ. *Թորամանյանի* ղեկավարած արշավախումբը Գ-ի արմ. կողմում, ժայռի թեք լանջին պեղումներով բացել և ուսումնասիրել է վիմափոր խոշոր դահլիճ՝ ուղղանկյուն հատակագծով, քանդակազարդ որմնասյուներով, 5 *մ* բարձրությամբ և մոտ 140 $մ^2$ մակերեսով, որը Պռոշ իշխանի օրոք XIII դ. կառուցել է ոմն Մկրտիչ (1967-ին դահլիճը փլվել է): Կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի հայրապետության տարիներին վանքի բակի արլ. կողմում աղբյուր է կառուցվել (1958, ճարտ.՝ Ռ. Իսրայելյան), 1960-ին վերակառուցվել է դարպասը, 1968-ին համալիրի արմ. հատվածում կառուցվել է վանատան երկհարկանի շենքը, և բարեկարգվել վանքի տարածքը: 1978-ին բացվել է վերակառուցված սեղանատունը, վերանորոգվել են պարսպին կից շինությունները, Կաթողիկեի խորանում տեղադրվել է նոր բեմասեղան (ճարտ.՝ Ս. Քյուրքչյան): Պետ. միջոցներով նորոգվել է Երևան–Գառնի–Գեղարդ խճուղին, և Գ-ի վիմափոր կառույցները ներթափանցող ստորգետնյա ջրերից զերծ պահելու համար վանքի հս. կողմում, նրա ողջ երկարությամբ, կառուցվել է թունելախորշ, որով ջրերը հավաքվում և թափվում են Գողթ գետակը: 1987-ին ավարտվել է Կաթողիկեի ու գավթի տանիքների՝ բազալտե քարերով սալարկումը: Հիմնադրման օրից Գ-ի ուխտագնացության օրերը *Վարդավառի* և Աստվածածնի Վերափոխման (տես *Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի*) տոներին են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր III-ում, 3.8, 4–6-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Մանկունի Վ., Այրիվանք կամ Գեղարդայ վանք, Վաղ-պատ, 1871: Մխիթարյան Ս., Ստորագրութիւն հռչակաւոր Մեծի ուխտին Այրի Վանաց սրբոյն Գեղարդայ, Վաղ-պատ, 1873: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, մաս 1, Վաղ-պատ, 1928, մաս 2, Երուսաղեմ, 1944: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածին, 1988: Токарский Н.М., Гегард, М., 1948; Sahinian A., Manoukian A., Aslanian A., Gheg(h)ard, Milano, 1973 (Documenti di architettura armena, 6).

Մուրադ Հասրաթյան

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Կազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Գավառի Ս.Աստվածածին եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզը:

Գ. թ-ի տարածքը զբաղեցնում է պատմ. Սյունյաց և Հաղպատի եպիսկոպոսություններ ի տարածքի, համապատասխանաբար՝ հս-արմ. և արլ. մասերը: XV դ. տարածքը ժամանակավորապես ենթարկվել է Գանձասարի կաթողիկոսությանը, սակայն 1513-ին Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը գնացել են *Տաթևի վանք*, ծանոթացել Գեղարքունիքի՝ Սյունյաց աթոռին ենթակա լինելու մասին փաստաթղթերին և ստորագրությամբ վերահաստատել են թեմի ավանդ. վիճակը:

Թեմի տարածքում են Սևանավանքը (IV–IX դդ), *Շողագավանքը* (IX դ.), *Հայրավանքը* (IX–XIII դդ.): Գ.թ-ի գործող եկեղեցիներն են Գավառի Ս.Աստվածածինը, Ս.Խաչը, Հացառատի Ս.Աստվածածինը, Ս.Գրիգոր Լուսավորիչը, Նորաշենի Ս.Նարեկը, Դդմաշենի Ս.Թադեոսը, Ծովազարդի Ս. Կարմիր Ավետարանը, Մար-Նորատուսի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչը, Թուխտունու Ս. Աստվածածինը, Գեղհովիտի Թուխ Մանուկը, Զորագյուղի Ս.Կարապետը: Եկեղեց. տոներին արարողություններ են կատարվում նաև *Մաքենյաց վանքում* և *Վանեվանում*: Սևանավանքի *Վազգենյան հոգևոր դպրանոցը* ենթարկվում են անմիջապես Մայր աթոռին: Թեմը Գործում է երեք կիրակնօրյա դպրոց: Թեմը Մարտունու մանկատան հովանավորն է:

Գ. թ-ի առաջնորդն է Սիոն եպս. Ադամյանը (2000-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 1-ին պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.5:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, ԲՄ, № 8, 1967: Մաթևոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2–3:

Կարեն Մաթևոսյան

ԳԵՎՈՐԳ, սուրբ Գևորգ Զորավար (ծ. թ. անհտ – նահ. մոտ 303, Նիկոմեդիա), III–IV դարերի վկա, սուրբ զորավար, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Մեծարել է քրիստոնյա ընտանիքում: Զինվորագրվելով՝ իր անօրինակ արիության և իմաստության շնորհիվ հռոմ. Դիոկղետիանոս կայսրի օրոք (284–305) հռոմ. բանակում հասել է զորավարի աստիճանի: Երբ սկսվել են քրիստոնյաների դեմ Դիոկղետիանոսի հալածանքները, և կայսրը հրապարակել է հրովարտակ՝ ընդդեմ քրիստոնեության, Գ. պատռել է Նիկոմեդիա քաղաքի հրապարակում կախված արքուն. հրովարտակը: Այդ արարքի համար ենթարկվել է չարչարանքների, սակայն ոչ միայն չի ուրացել հավատը, այլև Տերունական խոսքով քաջալերել է հավատակիցներին՝ կոչելով չվախենալ նրանցից, ովքեր ի զորու են մարմինը մեռցնել, բայց ո՛չ հոգին:

Բազմաթիվ ավանդություններ են հյուսված ս. Գ-ի մասին. ըստ դրանցից մեկի, տեսնելով ս. Գ-ի հրաշագործությունները քրիստոնեություն են ընդունել Մագնենտիոս կայսրի կինը՝ Աղեքսանդրիա թագուհին, և Աթանասիոս անունով կախարդը: Կայսրը հրամայել է սպանել ս. Գ-ին և Աղեքսանդրիա թագուհուն: Ըստ մի այլ ավանդության, ս. Գ. վիշապին սպանելով՝ ազատել է մի կույսի: Առհասարակ նա ընկալվել է իբրև վիշապասպան սուրբ:

Ս. Գ. անունով եկեղեցիներ ունեն հայերը և եվրոպ. ժողովուրդները: Ս. Գ. համարվել է Անգլիայի պահապան սուրբը:

Հայ եկեղեցին նրա հիշատակը տոնում է *Խաչվերացի* 2-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Սուրբերու կյանքը, Ե., 1994: Գալուստյան Շ., Համաքրիստոնեական սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ԳԵՎՈՐԳ Ա ԲՅՈՒՐԱԿԱՆՑԻ, Խուլորբուկ, Հոյլորբուկ (ծ.թ.անհտ – 795), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 792-ից: Հաջոր-

դել է *Սողոմոն Ա Գառնեցուն*: Գ. Ա Բ. ծննունդով Արագածոտն գավառից էր: Նրա հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդվում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ա Բ-ուն հաջորդել է *Հովսեփ Բ Փարպեցին*:

ԳԵՎՈՐԳ Բ ԳԱՌՆԵՑԻ [ծ. թ. անհտ – 897, Վասպուրական, ամփոփվել է Ձորավանքում (Կոխպանք գ. մոտ)], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 877-ից: Հաջորդել է *Զաքարիա Ա Ձագեցուն*: Գ. Բ Գ. կաթողիկոս է կարգվել Հայոց Աշոտ Բագրատունի Իշխանաց իշխանի ցանկությամբ: Գ. Բ Գ., սատարելով Աշոտ Բագրատունուն և մի քանի նախարարների, Արաբ. խալիֆայության առջև բարձրացրել է Հայկ. պետականության վերականգնման հարցը: 885-ին Երազգավորսում Հայոց թագավոր է օծել Աշոտ Բագրատունուն (Աշոտ Ա): Աշոտ Ա-ի մահից հետո, 890-ին թագավոր է օծել նրա որդուն՝ Սմբատ Ա Բագրատունուն, դրանով առաջ բերելով Աշոտ Բագրատունու եղբոր՝ Աբաս սպարապետի դժգոհությունը:

Գ. Բ Գ. իր հայրապետ. գործունեությամբ ջանացել է պահպանել Հայաստանի ներքին խաղաղությունը՝ կարգավորելով Վասպուրականի Արծրունիների ու Տարոնի Բագրատունիների, ինչպես նաև Սմբատ Ա Բագրատունու և նրա հորեղբայր Աբասի միջև վեճերն ու գժտությունները: 894-ին Ատրպատականի ամիրա Ավշինը ձերբակալել է հաշտության առաջարկով իր մոտ եկած Գ. Բ Գ-ուն և երկու ամիս անց ազատել փրկագնով:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Բ Գ-ուն հաջորդել է *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցին*:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց Տան, Ե., 1985: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ.1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, Մեծագործ (Քերեստեճյան Գրիգոր Պետրոսի, 5.7.1813, Կ.Պոլիս – 6.12. 1882, Վաղարշապատ), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1866-ից, օծվել է մայիսի 2-ին: Հաջորդել է *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցուն*: Սովորել է Կ.Պոլսի Գումգափուի ժառանգավորաց վարժարանում: 1835-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1841-ին ստացել ծայրագույն վարդապետ. աստիճան, 1848-ին օծվել եպիսկոպոս: 1844-ից՝ արևմտահայ Բրուսայի թեմի հոգևոր առաջնորդ, 1858-ի հոկտ. 17-ից՝ Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք: Մասնակցել է Ազգ. սահմանադրության մշակմանը: Համաձայն չլինելով սահմանադրության որոշ դրույթների հետ՝ 1860-ի ապրիլի 21-ին հրաժարական է

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի

տվել: 1861-ի հոկտ-ից՝ կրկին Բրուսայի թեմի առաջնորդ: Ընտրվելով կաթողիկոս՝ 1866-ի մայիսի 27-ին հրապարակել է իր անդրանիկ հայրապետ. կոնդակը՝ շեշտելով, որ Հայ եկեղեցու վարդապետության մեջ ոչ մի փոփոխություն չպետք է կատարել, եկեղեցում աշխարհաբարը հարկ է գործածել միայն քարոզելիս և խրատելիս, իսկ արարողությունները կատարել բացառապես գրաբարով: Ձեռնարկելով արևելահայ դպրոց. գործի կարգավորումը՝ Գ. Դ Կ. 1867-ին Էջմիածնում կազմակերպել է ուսումնական հանձնաժողով (որը կարգադրել է դպրոցներ բացել հայաբնակ բոլոր քաղաքներում և գյուղերում), 1873-ին՝ թեմերի դպրոցական տեսչություն: 1874-ին հիմնել է Էջմիածնի ճեմարանը, որը հետագայում կոչվել է նրա անունով (տես *Գևորգյան ճեմարան*): Կազմակերպել է նաև «*Արարատ*» ամսագրի հրատարակումը, Էջմիածնի թանգարանը, կարգավորել Մայր աթոռի տպարանն ու մատենադարանը: 1879-ին ս. Մեսրոպ Մաշտոցի շիրիմի վրա կառուցել է Օշականի եկեղեցին: Լինելով հմուտ շարականագետ՝ Գ. Դ Կ. միակերպություն և կանոնավորություն է մտցրել հոգևոր երաժշտության մեջ, 1873–74-ին Կ. Պոլսից Էջմիածին է հրավիրել ձայնագրագետ-երգահան Ն. *Թաշճյանին* և Կ. Պաղտատլյանին, Հ. *Լիմոնճյանի* ստեղծած ձայնանիշերով կազմակերպել հայկ. ձայնագրության նոր համակարգի ուսուցումն ու տարածումը, հոգևոր երգերի ժողովածուների պաշտոնական վավերացումն ու հրատարակումը: Գ. Դ Կ-ի պատվերով Թաշճյանին աշակերտած 25 հայ երիտասարդներ դարձել են Լիմոնճյան համակարգով ձայնագրության ուսուցիչներ: Գ. Դ Կ. տրամաբան. ավարտի է հասցրել Մովսես Սյունեցու սկսած և Սիմեոն Ա Երևանցու շարունակած գործը՝ կարգավորելով երգեցողության դրվածքը ազգ. դպրոցներում: Ռուս., հոգևոր ու շին. գանազան ծրագրերի իրականացման նյութ. կայուն հիմք ստեղծելու նպատակով կարգադրել է, որ հոգևորականների ունեցվածքը նրանց մահից հետո հանձնվի Մայր աթոռի տնօրինությանը: Փորձել է վերացնել կամ սահմանափակել Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների իրավունքները, սակայն հանդիպել է արևմտահայ հոգևոր, հաս. գործիչների դիմադրությանը: Դեմ էր 1877–78-ի ռուս-թուրք. պատերազմից հետո հայերի գաղթին Անդրկովկաս՝ պատճառաբանելով, որ չպետք է դատարկել Արևմտահայաստանի հայաբնակ գավառները: Հայկ. հարցի և արտաքին քաղ. խնդիրների նկատմամբ հետևողական, սպասողական դիրքորոշում է ունեցել, գործուն մասնակցություն չի ցուցաբերել արևմտահայ գաղթականներին օգնելու նպատակով ծավալված համահայկ. հանգանակություններին, ինչի համար ժամանակակիցները քննադատել են նրան: Այդուհանդերձ, ժողովուրդը Գ. Դ Կ-ին, ի պատիվ նրա կատարած ծավալուն գործերի, կոչել է Մեծագործ:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Դ Կ-ուն հաջորդել է *Մակար Ա Թեղուտցին*:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Վաղ-պատ, 1899: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ.3, մաս 2, Բեյրութ, 1961:

Վարդան Դևրիկյան

ԳԵՎՈՐԳ Ե ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑ, Տփղիսեցի
(28.8.1847, Թիֆլիս – 8.5.1930, Էջմիածին, ամ-
փոփվել է Մայր տաճարի բակում), Ամենայն Հա-
յոց կաթողիկոս 1911-ից: Հաջորդել է *Մատթեոս*
Բ Կոստանդնուպոլսեցուն: Սովորել է Թիֆլի-
սի դասական գիմնազիայում (1865–68): Վար-
դապետ՝ 1872-ին, եպիսկոպոս՝ 1882-ին: 1874-
ին նշանակվել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմա-
րանի ուսուցիչ: 1875-ին՝ *Արցախի թեմի* առաջ-
նորդ և դպրոցների տեսուչ: 1877-ին ստանձ-
նել է Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքյալ վանքի
վանահայրությունը, 1878-ից՝ առաջնորդական
փոխանորդ Ալեքսանդրապոլում, 1881-ին նշա-
նակվել է Երևանի փոխթեմակալ, հոգացել ժո-
ղովրդի հոգևոր և մտավոր դաստիարակության,
եկեղեցիների բարեկարգման մասին: 1886-ից՝
Աստրախանի թեմի առաջնորդ: 1894-ին նշա-
նակվել է *Վրաստանի թեմի* առաջնորդ: Գ. Ե
Ս. թեմում իր գործունեությունը սկսել է եկե-
ղեցիները նորոգելու, նորերը կառուցելու աշ-
խատանքով: Նրա ջանքերով բացվել են նոր
դպրոցներ, ուս. հաստատություններ, Թիֆլիսում ստեղծվել է «Թիֆլիսի հայ քահանաների միաբանությունը»: Գ. Ե Ս. հովանավորել է Մ. *Եկմալյանին* և նրա մշակած քառաձայն պատարագը մտցրել եկեղեցի, կազմակերպել դրա տպագրությունը: 1907-ին նշանակվել է կաթողիկոս. տեղապահ: Գ. Ե Ս. բարերար Ալ. Մանթաշյանի նյութ. աջակցությամբ ավարտին է հասցրել Մայր տաճարի նորոգումը: 1912-ին, արդեն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գ. Ե Ս-ի նախաձեռնությամբ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանց

կազմվել է հայ ազգ. պատվիրակություն (Պողոս Նուբարի ղեկավարությամբ), որը պաշտպանելու էր Հայ դատը եվրոպ. կառավարությունների առջև: Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին, համոզվելով, որ Ռուսաստանի հաղթանակից է կախված արևմտահայերի ճակատագիրը, Գ. Ե Ս. դիմել է Նիկոլայ II կայսրի օգնությանը: 1918-ի մայիսին զգալի դեր է խաղացել թուրք. զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսամարտերի կազմակերպման գործում: Հայաստանում խորհրդ. կարգերի հաստատումից հետո նա կոնդակներով համայն հայությանը կոչ է արել նեցուկ լինել կառավարությանը հայրենաշեն գործում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ե Ս-ին հաջորդել է *Խորեն Ա Մուրադբեկյանը*:

Սանդրո Բեհբուդյան

ԳԵՎՈՐԳ Զ ՉՈՐԵՔՉՅԱՆ (2.12. 1868, Նոր Նախիջևան – 9.5.1954, Էջմիածին, ամփոփվել է Մայր տաճարի բակում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1945-ից: Հաջորդել է *Խորեն Ա Մուրադբեկյանին*: Սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում (1879–89), Լայպցիգի համալսարանում (աստվածաբանության և փիլիսոփայության բաժիններում) և կոնսերվատորիայում (1889–94): 1889-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1913-ին՝ վարդապետ. նշանակվել է Նոր Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ: 1915-ի հայկ. կոտորածներից փրկված գաղթականների Եղբայրական օգնության կոմիտեի անդամ էր,

իսկ 1916-ից՝ նախագահ: 1916-ի մայիսի 17-ից՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամ: 1917-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: 1922–27-ին՝ *Վրաստանի թեմի* առաջնորդ, 1927-ից՝ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ: 1938-ին կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանի եղերական մահից հետո մինչև 1941-ը ղեկավարել է Հայ եկեղեցու գործերը: 1941-ի ապրիլին Ազգ. եկեղեց. ժողովում ընտրվել է կաթողիկոսական տեղապահ, 1945-ի հունիսին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Երկրորդ համաշխ. պատերազմի տարիներին սփյուռքահայության շրջանում կազմակերպել է հանգանակություն «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարայունների ստեղծման համար: Նրա կաթողիկոսության օրոք վերածնունդ են ապրել ԽՍՀՄ տարածքում գտնվող Հայոց թեմերը, հրատարակվել է «*Էջմիածին*» ամսագիրը, վերաբացվել են *Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը*, տպարանը, վերադարձվել ճեմարանի գրադարանը, վանքապատկան շենքերի մի մասը, ինչպես նաև՝ Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գեղարդավանք և Խոր վիրապի վանքերը: Գ. Զ Չ. կարևոր խնդիր է համարել մայր հայրենիքի և սփյուռքահայության կապերի ամրապնդումը, սփյուռքի եկեղեց. և ազգ. միասնության ապահովումը: Մեծ ավանդ է ունեցել 1946–48-ի հայրենադարձության կազմակերպման գործում:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքչյան

1945-ի ապրիլին Մոսկվայում Ի. Ստալինի հետ հանդիպման ժամանակ բարձրացրել է Արմ. Հայաստանի հողերի խնդիրը, իսկ 1945-ի հոկտ. 25-ին կոնդակով դիմել է ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարություններին՝ Հայկ. հողերը Թուրքիայից հետ ստանալու խնդրանքով: 1947-ի ապրիլի 20-ին հրապարակել է ընդարձակ մի կոնդակ՝ «Հայկական հարցի լուծման մասին»: Ողջունել է 1947-ի ապրիլին Նյու Յորքում գումարված Հայկ. համաշխ. կոնգրեսը, որի նպատակն էր վերստին արծարծել Թուրքիայի բռնագրաված հայկ. տարածքների վերադարձման հարցը: Կաթողիկոս. գահին Գ. Զ Չ-ին հաջորդել է *Վազգեն Ա Պալճյանը*:

Երկ. Քարոզգիրք, Էջմիածին, 1918:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն ց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Ե., 1994: Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության (1938–1955 թթ.), գիրք 6. Գևորգ Զ Չորեքչյան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ե., 1999:

Ստեփան Ստեփանյանց

ԳԵՎՈՐԳ ՄԵՂՐԻԿ, Ս ե վ ա ն ց ի, Դ ր ա զ ա ր կ ց ի [մոտ 1043–45, գ. Անալյուր (Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում) – մոտ 1113–15, Դրազարկ, թաղված է Դրազարկի Մեծ անապատում], մատենագիր, մանկավարժ: Երկար տարիներ եղել է Սևանի վանքի միաբանության անդամ: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է «սուրբ և առաքինազարդ», «աքանչելի», «քաղցրուսույց» վարդապետ: Իր բարության, մեղմության համար նրան կոչել են Մեղրիկ: Գ. Մ. եղել է խստակրոն, 50 տարի վարել ճգնավոր. կյանք, ճանաչվել որպես ամենայն Հայոց «հայր խոստովանութեան»: XI դ. վերջին մի քանի *արևելյան վարդապետների* հետ գաղթել է Կիլիկիա: Գ. Մ. և *Գրիգոր Բ Վկայասերի* աշակերտ Կիրակոս վարդապետը, որպես գլխավոր վարդապետներ, ուղեկցել են *Բարսեղ Ա Անեցուն* Եդեսիայից Բեսան՝ Կիլիկիայի հայ իշխան Գող Վասիլին և տեղի վանքերն այցելելիս: Հիշատակվում է հատկապես Շուղր անապատի Կարմիր վանք կատարած այցը: Գ. Մ. կյանքի վերջին շրջանում հաստատվել է *Դրազարկի վանքում*, որտեղ (Կիրակոս Գիտնականի հետ) ծավալել է եռանդուն գործունեություն: Նորոգել է վանքը, սահմանել ճգնավոր. կանոններին համապատասխան նոր կանոնադրություն, նույնը հաստատել նաև Սսի Խորին անապատում, զբաղվել մատենագրությամբ: Նրա շնորհիվ այդ շրջանում ավելի է մեծացել Դրազարկի վանքի՝ որպես կրթ., գրչության, գիտ., մշակութ. կենտրոնի դերն ու նշանակությունը:

Գ. Մ-ի գրական ժառանգությունից քիչ բան է պահպանվել: Հայտնի է, որ Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, որպես ծես. կանոնների գիտակ, մասնակցել է Ճաշոց ժողովածուի կարգավորման աշխատանքներին, ավելացրել տոներ և համապատասխան ընթերցվածքներ: Պահպանվել են նրա «Խոստովանութիւն հաւատացելոց ուղղափառաց», «Աղօթք և երգք ալրհնութեանց», «Աղօթք ի Հայրն երկնաւոր» և այլ աղոթքներ ու երգեր: «Վարք սրբոց»-ում կա Պետրոս առաքյալի նշխարների պատմությանը նվիրված նրա աշխատության համառոտագրությունը:

Ըստ Հայսմավուրքի, Գ. Մ-ի հիշատակը նշվում է հուլիսի 30-ին:

Էլյա Հարությունյան

ԳԵՎՈՐԳ ՍԿԵՎՌԱՑԻ, Լ ա մ բ ր ո ն ա ց ի, Ս ս ե ց ի (1246/47, Կիլիկիայի Լամբրոն բերդաքաղաք – 1301), վարդապետ, մեկնիչ, գրիչ, հռետոր, մշակութային-հասարակական գործիչ: Նախապես ուսանել է մորեղբոր՝ *Գրիգոր Սկևռացու*, իսկ 1256–57-ին՝ Մխիթար Սկևռացու մոտ, այնուհետև ուսումը շարունակել *Վարդան Արևելցու* հիմնադրած դպրոցում, որտեղ ստացել է աստվածաբան., փիլ. և լեզվաբան. հիմնավոր կրթություն: Անմիջական մասնակցություն է ունեցել Հայ և հռոմ. եկեղեցիների միության դեմ տարվող պայքարին: Գործել է Կիլիկյան Հայաստանի տարբեր վայրերում, մասնավորապես՝ *Սկևռայի* վանքում: 1267-ին խմբագրել է Տոնապատճառ ժողովածուն: Հավանաբար 1295-ին գրել է «Մեկնութիւն Եսայեայ», ապա, Արքաեղբոր պատվերով՝ «Համառօտ մեկնութիւն գործոց առաքելոց» խմբագիր աշխատությունները: Վերջինիս խնդրանքով, 1288-ին Գ. Ս. գրել է նաև «Ներբող Յովհաննէսի ավետարանչին» գործը:

Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն նրա՝ գրչության արվեստին նվիրված աշխատությունները, որոնցում կանոնակարգված են Հայոց լեզվի՝ ժամանակի գրադարձության, ուղղագրության, կետադրության և առոգանության սկզբունքները («Խրատք յաղագս գրչութեան արուեստի», «Խրատք վասն համգամանաց հեգից...», «Խրատք վասն առոգանութեանցն»):

Գ. Ս-ուն է վերագրվում Աստվածաշնչի նախադրությունների և գլխագրությունների կազմումը: Նրան է վերագրվում նաև Գրիգոր Խուլի Շարակնոցի՝ «Խլկցի» կոչվող շարականների ուղղումը և խմբագրումը: Գ. Ս. հմուտ է եղել նաև հայերենի տաղաչափության և խազագրության արվեստներին, մշակել է խազանշանների երաժշտ. կիրառության կատարելագործված սկզբունքներ՝ նոր մակարդակի բարձրացնելով միջնադարյան երաժշտածիս. երգարանների արվեստը: Աշակերտների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, գրել է բազմաթիվ գանձեր, ներբողյաններ, խրատներ:

Գրկ. Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ն ո ւ յ ն ի, Հայապատում, Վնտ., 1901: Զ ա ր բ հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932: Ջ ա հ ո ւ կ յ ա ն Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V–XV դդ.), Ե., 1954: Խ ա չ ե ր յ ա ն Լ., Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1962: Բ ա ղ դ ա ս ա ր յ ա ն Է., Գևորգ Սկևռացու «Վարքը», ԲՄ, № 7, 1964: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Հիմնական խազերի միակցությունը, ԲՄ, № 9, 1969:

Համլիկ Բաղալյան

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ, հոգևոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն Վաղարշապատում: Հայագիտ., մանկավարժ. ու մշակութ. կարևոր կենտրոն: Նպատակն էր՝ Հայ եկեղեցին ու դպրոցը համալրել բարձրագույն կրթությամբ հոգևորականներով և ուսուցիչներով: *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը Ռուսաստանի Ալեքսանդր II ցարի հետ անձն. հանդիպման արդյունքում (1866) ճեմարան հիմնադրելու թույլտվություն է ստացել: Գ. Ճ-ի շինարարությունը սկսվել է 1869-ի մայիսի 25-ին, հանդիսավոր բացումը կատարվել է 1874-ի սեպտ. 28-ին, դասավանդումը՝ սեպտ. 30-ից, 60 սաներով: Նույն թվականին Ռուսաստանի լուսավորության նախարարության վավերացրած կանոնադրությամբ ճեմարանն ունենալու էր երկու բաժին՝ դասարանական՝ 6-ամյա (հավասարեցված ռուս. միջն. դպրոցին) և լսարանական՝ 3-ամյա ուսուցմամբ և տալու էր հոգևոր բարձրագույն կրթություն: 1882-ին, երբ ճեմարանին է միացել Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը, կոչվել է ժառանգավորաց հոգևոր ճեմարան Ս. Գևորգյան: Հետագայում հիմնադրի անունով վերանվանվել է Գ. Ճ.:

Գ. Ճ. փակ տիպի գիշերօթիկ էր (փոքրաթիվ երթևեկ աշակերտներով): Ընդունվել են Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքին պատկանող 14–16 տարեկան շնորհալի պատանիներ՝ անվճար ուսուցմամբ: XX դ. սկզբին Գ.Ճ. ունեցել է 230 ձրիավարժ և 20 թոշակավոր սաներ: Ուսանողները մանկավարժ. պրակտիկան անցկացրել են հատուկ հենակետային դպրոցում՝ վարժոցում, կամ Վաղարշապատի ծխական դպրոցներում: Ճեմարանը պահվել է Էջմիածնի վանքի եկամուտների, ընդհանուր հանգանակությունների, նվիրատվությունների ու կտակների միջոցով (տարեկան շուրջ 50 հզ. ռուբլի): Վերատեսուչը կաթողիկոսն էր, որը գործերը վարել է ուս. խորհրդի և տեսչի միջոցով: Գ. Ճ-ի տեսուչներ են եղել Խորեն

եպս. Գալֆայանը, Գաբրիել եպս. Այվազովսկին, Արշակ վրդ. Նահապետյանցը, Սարգիս եպս. Գասպարյանը, Կ. Կոստանյանցը, Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը, Մեսրոպ վրդ. Տեր-Մովսիսյանը, Մ. Բերբերյանը, Բագրատ եպս. Վարդազարյանը և այլք:

Չնայած գործադրված ջանքերին՝ Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու օրոք շրջանավարտներից որևէ մեկը կուսակրոն հոգևորական չի դարձել: Գ. ճ-ում ավելի շատ իշխել է աշխարհիկ ոգին: Ճեմարանն իր կոչմանը և խնդիրներին նպատակաուղղելու գործում կարևոր դեր է խաղացել *Մակար Ա Թեղուտցին*: Նա ուժեղացրել է ուսուցչական կազմը՝ հրավիրելով Ա. Նահապետյանին, Ա. Մանդինյանին, Փ. Վարդանյանին, Ս. Պալասանյանին, Մ. Պալյանին, Մ. Օրմանյանին: Վերջինս նշանակվել է Գ. ճ-ի աստվածաբան. առարկաների ուսուցիչ: Նրա ջանքերով 1888-ին շրջանավարտներից չորսն առաջին անգամ ձեռնադրվել են կուսակրոն հոգևորական: Ճեմարանը տվել է բազմակողմանի ընդհանուր կրթություն: Դպրոցական բաժնում դասավանդվել են Հայոց պատմություն և աշխարհագրություն, ընդհանուր պատմություն և աշխարհագրություն, հայկ. մատենագրություն, հայոց և օտար լեզուներ (ռուս., ֆրանս., գերմ.), բնագիտություն, տիեզերագիտություն, մաթեմատիկա, Ս. Գիրք, եկեղեց. երաժշտություն, տրամաբանություն ևն: Լսարանական բաժնում դասավանդվել են Հայոց լեզու (աշխարհաբար և գրաբար՝ քննական), Հայոց պատմություն (քննական), եկեղեց. մատենագրություն, Հայ գրականություն, ընդհանուր եվրոպ. գրականություն, փիլիսոփայություն, հոգեբանություն, մանկավարժություն, քաղաքատնտեսություն, Հայ եկեղեցու պատմություն, Հայ եկեղեց. իրավունք, ծիսագիտություն, հին հուն. ևն: Շրջանավարտները ներկայացրել են ավարտական շարադրանք, որը պաշտպանվել է քննական հանձնաժողովի առջև, այնուհետև նրանք ձեռնադրվել են կամ ուսումը շարունակել ռուս. և եվրոպ. բարձրագույն ուս. հաստատություններում: Տարբեր տարիներ Գ.ճ-ում դասախոսել են Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Ե. Թադևոսյանը, Լեո, Ս. Լիսիցյանը, Ք. Կարա-Մուրզան, Կոմիտասը, Կ. Կոստանյանցը, Ս. Հարությունյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Հ. Մանանդյանը, Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը (Մագիստրոս) և այլք: Դասախոսների մի մասը Գ. ճ-ի նախկին սաներն էին: Այստեղ են մշակվել հայկ. դպրոցների ուս. ծրագրերը, կազմվել դասագրքեր ու ձեռնարկներ, գրվել պատմագիտ., բանասիր., մանկավարժ. ու աստվածաբան. բնույթի բազում երկեր, որոնցից շատերը հայագիտության մնայուն արժեքներ են: Ավելի քան 50 տարի Անդրկովկասի հայկ. դպրոցների ուսուցչական կազմը համալրվել է ճեմարանի շրջանավարտներով: XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի արևելահայ հոգևորականները մեծ մասամբ Գ. ճ-ի շրջանավարտներն էին: Նշանավորներից են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Զ Չորեքչյանը*, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս *Գարեգին Ա Հովսեփյանը*, Հուսիկ արք. *Զոհրապյանը*, Ներսես արք. *Մելիք-Թանգյանը*, Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանը և այլք: Մեծ է Գ. ճ-ի ավանդը գրականության, գիտության, հաս-քաղ. մտքի, մանկավարժության զարգացման բնագավառներում: Այդտեղ են սովորել գրողներ Ա. Ահարոնյանը, Ա. Բակունցը, Դ. Դեմիրճյանը, Ա. Իսահակյանը, Լ. Շանթը և ուր., հայագետներ Մ. Աբեղյանը, Ա.Աբրահամյանը, Ն. Ադոնցը, Ն. Աղբալյանը, Թ. Ավդալբեգյանը, Ա. Ջամինյանը, Խ. Կանայանը, Ս. Մալխասյանցը, Ա. Տեր-տերյանը և ուր., երաժշտագետներ Ա. Բրուտյանը, Կոմիտասը, Ա. Շահմուրադյանը և ուր., մանկավարժներ Կ. Աբովյանը, Բ. Բահաթրյանը, Գ. Էդիլյանը, Սիմակը և ուր., հաս-պետ. գործիչներ Ա. Դարբինյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Գ. Խաժակը, Ա. Միկոյանը, Ա. Մռավյանը, Ս. Վրացյանը, Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) և ուր.: Գ. ճ-ի սաներն ու դասախոս. կազմը գործուն մասնակցություն են ունեցել հայկ. դպրոցները փակելու և եկեղեց. գույքը բռնագրավելու՝ ցար. կառավարության 1903-ի հունիսի 12-ի որոշման դեմ ցույցերին ու ելույթներին, կամավոր. շարժմանը, 1918-ի մայիսյան հերոսամարտերին և այլ իրադարձությունների: 1917-ի վերջին քաղ. ու ռազմ. անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, *Գևորգ Ե Սուրենյանց* կաթողիկոսի որոշմամբ, ճեմարանը դեկտ. 21-ին առժամանակ դադարեցրել է պարապմունքները և շենքը տրամադրել զինվորական հրամանատարությանը: 1919–20-ին փորձեր են կատարվել Գ. ճ. վերաբացելու ուղղությամբ: Կաթողիկոսի 1919-ի սեպտեմբերի կոնդակով՝ Գ. ճ. վերաբացվելու էր որպես հայագիտ., աստվածաբան. բարձրագույն ուսումնավայր: Գ. ճ. վերաբացելու ՀՀ կրթության նախարար Ն. Աղբալյանի ջանքերն ապարդյուն են անցել:

Գ. ճ-ի դասախոսները որոշիչ դեր են խաղացել Հայաստանի համալսարանի (հետագայում՝ ԵՊՀ) ստեղծման գործում: Ճեմարանի գրադարանի եզակի և հարուստ հավաքածուն (45 հզ. գիրք) դարձել է Ազգ. գրադարանի և Մատենադարանի հիմնարար ֆոնդերից: 1945-ի նոյեմբ. 1-ին Գևորգ Զ Չորեքչյանի ջանքերով բացվել է *Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը*, որը, ավելի համեստ շրջանակներում, շարունակում է Գ. ճ-ի ավանդույթները: 1995-ին Գ. ճ-ի շենքը որպես սեփականություն վերադարձվել է Մայր աթոռին: 1996–97-ին հիմնովին վերանորոգվել է ամերիկահայ բարերարներ Գևորգ և Սիրվարդ Հովնանյանների միջոցներով՝ օժանդակությամբ ու հսկողությամբ ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան թեմի Հայ օգնության ֆոնդի (ՀՕՖ):

1997–98 թթ. ուս. տարվա շեմին տեղի է ունեցել Գ. ճ-ի վերաբացման հանդիսությունը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի կարգադրությամբ Գ. ճ. վերանվանվել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարան: Ուսումնառության շրջանը՝ վեցամյա: Դասավանդում են ինչպես նախորդ տարիների ճեմարանական լավագույն շրջանավարտները, այնպես էլ արտերկրից հրավիրված կրոնի ուսուցման մասնագետները: Ուսանողների թիվը՝ մոտ 100: Ճեմարանում գործում են համակարգչային և երաժշտ. սրահներ: Կառուցվել է ննջարանային նոր մասնաշենք (2000):

Վեհափառ հայրապետի և տեսչության ջանքերով հնարավորություն է ընձեռվել ճեմարանավարտներին՝ ուսումը շարունակելու արտերկրի կրոն. հաստատություններում:

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի տեսուչն է Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյանը (2000-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Արեղյան Մ., Գէորգ Դ. մեծագործ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, Վաղ-պատ, 1899: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Վարդանյան Մ., Վերաբացվեց Գևորգյան ճեմարանը, «Էջմիածին», 1997, № 8–9:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳԵՏԱՐԳԵԼԻ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, տես *Ջագավանք*:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴ (ԳՀԽ), Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին առընթեր վարչախորհրդակցական մարմին: Անդամներին նշանակում է կաթողիկոսը՝ Ազգ-եկեղեց. ժողովի որոշմամբ: Ստեղծել է *Գևորգ Ե Սուրենյանց* կաթողիկոսը 1924-ի հունվ. 1-ին, նախկին *Սինոդի* փոխարեն: Նախկինում բաղկացած էր 6 բարձրաստիճան հոգևորականներից, ապա Ազգ-եկեղեց. ժողովը այն համալրել է նաև 3 աշխարհականներով: Իր գոյության ընթացքում ԳՀԽ կազմն ընդգրկել է 6–7 հոգևորականներ և 3–4 աշխարհականներ: 1938–45-ին ընդհանրապես կազմալուծված է եղել: Ներկայումս ունի 11 հոգևորական և 5 աշխարհական անդամներ: ԳՀԽ լիազոր անդամներն են արտասահմ. 4 երկրամասերից հետևյալ թեմական առաջնորդները՝ Զավեն արք. Չինչինյանը (Մերձ. Արևելք), Գյուտ արք. Նագդաշյանը (Եվրոպա), Գիսակ եպս. Մուրադյանը (Ամերիկա), Աղան արք. Պալիոզյանը (Ծայրագույն Արևելք): Ընդլայնված կազմը ժողով է գումարում տարեկան երկու անգամ: ԳՀԽ քննարկում է վարչակազմակերպչական, մշակութ., եկեղեց., տնտ., շինարար. և բարեսիրական այլ հարցեր: ԳՀԽ նախագահն է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Անդամ հոգևորականներից մեկն ընտրվում է ատենապետ, իսկ անդամ հոգևորականներից կամ աշխարհականներից մեկը՝ ատենադպիր՝ մեկ տարի ժամանակով: ԳՀԽ-ի քննարկած հարցերի մասին վերջնական որոշում է կայացնում և գործադրում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը:

ԳՀԽ անդամներ են եղել Խորեն արք. Մուրադբեկյանը, Գևորգ արք. Չորեքչյանը, Վազգեն եպս. Պալճյանը (հետագայում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ), Գարեգին արք. Հովսեփյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս), ինչպես նաև Ստեփան Կամսարականը, Ավետիք Իսահակյանը, Մարտիրոս Սարյանը, Աշոտ Աբրահամյանը, Գրիգոր Խանջյանը և ուրիշներ:

Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան

ԳԵՐԵԶՄԱՆՕՐՀՆԵՔ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1991-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Քյոլնի Ս. Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցի: Ընդգրկում է Գերմանիայի մի շարք քաղաքներ (Բեռլին, Քյոլն, Մյունխեն, Մայնց, Շտուտգարտ, Ֆրանկֆուրտ ևն), որտեղ հայ համայնքներ կան: Հս. Գերմանիայի և Հվ. Գերմանիայի հայ համայնքներն ունեն իրենց հոգևոր հովիվները: Թեմի կազմավորումից առաջ Գերմանիա-

յի Հայ համայնքի հոգևոր կյանքը գլխավորել է հոգևոր հովվությունը, որը մինչև 1980-ը գտնվել է Փարիզի, 1980-ից՝ Կենտր. Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակության (կենտրոնը՝ Վիեննա) ենթակայության տակ: Թեմը սերտորեն համագործակցում է Գերմանիայում գործող ավետարանական և կաթոլիկե քույր եկեղեցիների հետ և ներկայացնում Հայ եկեղեցին Գերմանիայի միջեկեղեցական կենտրոնական խորհրդում:

Մինչև 1984-ը գերմանահայ համայնքը եկեղեցի չի ունեցել. արարողությունների համար օգտագործվել են տեղի ավետարանական եկեղեցիները: Մշտական օգտագործման համար եկեղեց. շենքեր են վարձակալել միայն Գյոփինգենի և Քյոլնի հայ համայնքները: 1984-ից Գյոփինգենում գործում է Ս. Խաչ եկեղեցին (հայերը վարձակալել են կաթոլիկ գերմանացիներից և ներքնապես վերափոխել): Համայնքը Զալախ գյուղաքաղաքում ունի Հայ տուն, որտեղ կազմակերպվում են մշակութ. միջոցառումներ: Երկրի ավելի քան 10 քաղաքների (Բեռլին, Համբուրգ, Բրեմեն, Հանաու, Բրաունշվայգ, Մյունխեն ևն) հայ համայնքներում կանոնավոր մատուցվում են պատարագներ, գործում է Հայ տունը, իսկ որոշ համայնքներում եկեղեց. արարողությունները կատարում են այցելու հովիվները:

1998-ին Քյոլնում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանը կատարել է առաջնորդանիստ Ս.Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցու օծումը (նախկինում եղել է կաթոլիկ եկեղեցի, այնուհետև նորոգվել է հայկ. ոճով): Թեմի կազմավորմամբ հայ ազգ. կյանքը նկատելիորեն աշխուժացել է: Աշխատանք է կատարվում Գերմանիայի հայ համայնքների միջև կապն ամրապնդելու, գերմանահայ երիտասարդ սերունդն ազգ. ոգով դաստիարակելու ուղղությամբ: 1999-ին թեմի նախաձեռնությամբ հիմնվել է Արմաշի ընծայարանը՝ հոգևորականներին բարձրագույն կրթություն տալու նպատակով: Արմաշի ընծայարանը Այխշթեթ քաղաքի կաթոլիկ համալսարանի Արևելյան ընծայարանի մասնաճյուղն է, որն ավարտելուց հետո (տարին 5 ուսանող) դառնում են հոգևորականներ կամ կրոնի ուսուցիչներ:

Գ. թ-ի առաջնորդն է Գարեգին եպս. Պեղճյանը (1991-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Առաջնորդություն հայոց Գերմանիո, Ուղեցույց, Քյոլն, 1995:

ԳԻՆԻ Հաղորդության, *Պատարագի* ու *Հաղորդության* բաժակի նյութ՝ խաղողից պատրաստված անապակ, այսինքն՝ անխառն գինի, որը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի՝ խաչի վրա թափած արյան՝ իբրև փրկության աղբյուրի հիշատակը:

Հաղորդության ժամանակ Հայ եկեղեցում, ի տարբերություն Կաթոլիկ եկեղեցու, Գ. օգտագործվում է *նշխարի*՝ օրհնված հացի հետ: Հայ եկեղեցին ս. Պատարագի ժամանակ անապակ Գ. օգտագործելու ավանդությունը վերցրել է Վերջին ընթրիքից, որտեղ Հիսուսը Գ-ու բաժակն օրհնել և տվել է աշակերտներին՝ ասելով. «Խմեցե՛ք դրանից բոլորդ, որովհետև այդ է Նոր ուխտի իմ արյունը, որ թափվում է շատերի համար՝ իրենց մեղքերի թողության համար» (Մատթ. 26.28):

Ուղղափառ (օրթոդոքս) և Կաթոլիկ եկեղեցիներն օգտագործում են ջրախառն Գ.՝ որպես Քրիստոսի գեղարդահար կողից հոսած արյան և ջրի խորհրդանիշ:

Հին կտակարանում Գ. հիշատակվում է Տիրոջը նվիրաբերված երախայրիների շարքում՝ ընծա սուրբ տաճարին. «Ամեն մի գառան հետ կբերես նաև շուրջ մեկուկես լիտր զտված յուղ՝ շաղված երեք կիլոգրամ ընտիր ալյուրի հետ, ինչպես նաև մեկուկես լիտր գինի իբրև ընծա» (Ելք 29.40, տես նաև Թվեր 15.5–10): Գործածվել է *Զատկի* տոնին:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, տես *Վարդապետ* հոդվածում:

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌ, Բարու եվ չարի գիտության ծառ, Իմացության ծառ, ըստ Աստվածաշնչի՝ մարդու համար արգելված պտուղ տվող այն ծառը, որից ճաշակելով՝ Ադամն ու Եվան ճանաչել են չարն ու բարին և մեղավոր ու մեղսագիտակ դարձել:

Գ. ծ. տնկել էր Աստված *եդեմի* կենտրոնում՝ *դրախտում*, որտեղ էր նաև *կենաց ծառը* (Ծննդ. 2.8–9): Դրախտաբնակ մարդուն Արարիչը տվել էր իր առաջին պատվիրանը՝ ազատորեն ճաշակել բոլոր ծառերից, բայց ոչ մի դեպքում ձեռք չմեկնել Գ. ծ-ին: Այս պատվիրանը մեկնաբանվում է հետևյալ կերպ. փորձելու և սխալվելու ուղիով գիտություն ձեռք
բերելու, ինքնահաստատվելու մղումը չարից
է՝ *սատանայից*, որը նպատակամիտված է մար-
դուն անկախացնելու Աստծուց, այսինքն՝
հասցնելու իմացության՝ առանց Աստծո: Ան-
հնազանդություն Աստծո պատվիրանին և
հնազանդություն Արարչից առանձնանալու
սատանայի չար մղումին՝ ահա բուն *մեղքը*, որն
առաջացավ Գ. ծ-ից ճաշակելու պատճառով:
Ծննդոցում նկարագրվում է մարդուն իր
ստեղծիչ Աստծո դեմ գործել տալու և անմա-
հությունից զրկելու չարի գործելակերպը. օ-
ձը (բանսարկուն կամ սատանան) Եվային հա-
մոզում է չհավատալ Աստծու պատվիրանին,
որը հրահանգում էր՝ Գ. ծ-ից «... չուտեք և
չմոտենաք, որպեսզի չմեռնեք» (3.3): «Օձն ա-
սաց կնոջը. «Զեք մահանա, որովհետև Աստ-
ված գիտեր, որ այն օրը, երբ դրանից ուտեք,
կբացվեն ձեր աչքերը, և դուք կլինեք աստ-
վածների նման՝ կիմանաք բարին ու չարը»
(3.4–5): Այսպիսով օձը ճաշակել է տալիս Ե-
վային, Եվան՝ Ադամին: Հետևանքը լինում է
այն, որ նրանք նզովվում են Աստծո կողմից և
վտարվում դրախտից, որպեսզի հանկարծ չճա-
շակեն նաև կենաց ծառից ու դառնան անմահ՝
այսպիսով անմահացնելով մեղքը: Օձին
տրված աստվածային նզովքի մեջ, թե՝ «Թշնա-
մություն պիտի դնեմ քո և այդ կնոջ միջև, քո
սերնդի ու նրա սերնդի միջև: Նա պիտի ջախ-
ջախի քո գլուխը, իսկ դու պիտի խայթես նրա
գարշապարը» (Ծննդ. 3.15), նախապես հայ-
տարարված է տեսնվում «կնոջ սերնդի»՝ կույս
Մարիամից մարմնապես ծնված *Հիսուս Քրիս-
տոսի* ապագա տնօրինական գործունեությու-
նը՝ նրա կողմից օձի՝ սատանայի գլուխը ջախ-
ջախելը: Այս նախնական խոստումն են հաս-
տատագրում Օսեի մարգարեությունը (13.14)
և Հովհաննեսի Հայտնությունը (5.9):

Լևոն Սարգսյան

«ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑ», կրոնադավանական բնույ-
թի ժողովածու, Հայ առաքելական եկեղեցու
ուղղափառ դավանությունը հավաստող հիմ-
նական փաստաթղթերից: Կազմվել է դավան.
վեճերում Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը
հիմնավորելու, նրա անկախությունն ու միաս-
նությունը պահպանելու անհրաժեշտությամբ:
Ենթադրվում է, որ «Գ. թ.»-ի նյութերը հա-
վաքվել են VII դ.՝ *Կոմիտաս Ա Աղցեցու* օրոք,
ժողովածուում ամփոփվել VIII դ.՝ *Հովհաննես
Գ Օձնեցու* կաթողիկոսության շրջանում: Այն
հետագայում լրացվել է V–XIII դդ. ընդգրկող
նմանատիպ նոր նյու-
թերով (թղթեր, նա-
մակներ ևն): «Գ. թ.»
բովանդակում է Հայ եկեղեցու հայրերի նա-
մականին, Հայոց կաթողիկոսների պաշտոն.
թղթակցությունները հարևան ժողովուրդների
եկեղեցիների առաջնորդների հետ, շրջաբերա-
կաններ, ժողովների արձանագրություններ,
Հայ և Վրաց եկեղեցիների բաժանմանը վերա-
բերող վավերագրեր, դավան., ինքնուրույն և
թարգման. գրություններ, հայ-բյուզ., հայ-լատ.
եկեղեց. միությանը վերաբերող նյութեր են:
Կարևոր են հատկապես *Ընդհանրական եկե-
ղեցու* մի շարք հայտնի գրությունների՝ «*Հե-
նոտիկոնի*», Կ. Պոլսի Ակակիոս (471–489), Ա-
լեքսանդրիայի Պետրոս Մոնգոս (483–490)
պատրիարքների թղթակցությունների հայերեն
թարգմանությունները են: Թղթերում, որոնք
հիմնականում հակաճառական բնույթի են, ար-
ծարծվել են աստվածաբան., ծիսադավան. բազ-
մապիսի խնդիրներ, հերքվել *արիոսականու-
թյունը*, *նեստորականությունը*, *երևութակա-
նությունը* և աղանդավոր. այլ վարդապետու-
թյուններ, մերժվել *Քաղկեդոնի ժողովը*, *Լևո-
նի տոմարը*:
Ժողովածուի առաջին թուղթը Կ. Պոլսի
պատրիարք Պրոկղի նամակն է՝ ուղղված Հայոց
կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևին* և *Մեսրոպ
Մաշտոցին*: Դատապարտելով Նեստորին ու
նրա համախոհներին՝ նա Հայ եկեղեցու հայրե-
րին կոչ է արել զգուշանալ Հայաստանում նես-
տորականության տարածումից: Երկրորդ թուղ-
թը Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի
պատասխանն է Պրոկղ պատրիարքին («Պա-
տասխանի թղթոյն Պրոկղի երանելոյ, ի Սահա-
կայ և ի Մաշդոցէ, սուրբ վարդապետացն Հա-
յոց»), որը որպես ուղղափառության փաստարկ
ընթերցվել է 553-ի Կ. Պոլսի ժողովում՝ *Կյու-
րեղ Ալեքսանդրացու* թղթից հետո: «Գ. թ.»
կարևոր աղբյուր է նաև Հայ եկեղեցու պատ-
մության, ծեսերի և դավանանքի, ինչպես և հայ-
ասոր., հայ-հուն., հայ-վրաց. եկեղեց. հարաբե-
րությունների ուսումնասիրման համար: Ժողո-
վածուն օգտագործվել է Հայ եկեղեցու և եր-
կաբնակ (քաղկեդոնիկ) հայերի միջև ծիսադա-
վանաբան. վիճաբանությունների ժամանակ:

«Գ. թ.»-ի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Հ. Գյուլխանդարյանը, Ն. *Ադոնցը*, Կ. եպս. *Տեր-Մկրտչյանը*, Ն. *Ակինյանը*, Ե. *Տեր-Մինասյանը*, Պ. Անանյանը, Հ. Ջավախիշվիլին, Մ. Տալոնը, Ա. Շմիդտը և ուրիշներ:

«Գ. Թ.»-ի միակ ձեռագիր օրինակը (ընդօրինակվել է 1288-ին) պահվում է *Զմմառի վանքի* մատենադարանում: Ժողովածուն առաջին անգամ տպագրվել է 1901-ին, Թիֆլիսում, 1994-ին Երուսաղեմում վերահրատարակվել Ն. Պողարյանի մասնակի փոփոխություններով ու լրացումներով, 1955-ին տպագրվել է ֆրանս. (թարգմ.՝ Մ. Տալոն), Բեյրութում:

«ԳԻՐՔ ՊԱՏՃԱՌԱՑ», տես *Պատճառ հոդվածում*:

ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ, միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր ուսումնագիտական կաճառ Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Վայոց ձոր գավառում (այժմ՝ ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Վերնաշեն գյուղի մոտ): Որպես համալսարան ձեռագրերում հիշատակվում է 1291-ից: Հիմնադրվել է *Թանադե վանքում* Խաղբակյան Պռոշ իշխանի (1223–84) նախաձեռնությամբ և Օրբելյան իշխանական տան ու *Սյունյաց մետրոպոլիտության* աջակցությամբ: Գ. Հ-ի հիմնարկումը սկսվել է Ս. Ստեփանոս տաճարի կառուցմամբ (1273–79), որը հիշատակվում է նաև Աղբերց վանք, Գլիձոր կամ Գայլիձոր անուններով: 1282-ի գարնանը Վայոց ձոր են հրավիրվել քրդերի հարձակումներից Քաջբերունիքում ապաստանած *Մշո Ս. Առաքելոց վանքի* ուսումնականները՝ րաբունապետ *Ներսես Մշեցու* գլխավորությամբ: Պռոշյանները նրանց են տրամադրել Գլաձորի վանքը (նույնացվում է Թանադե վանքի հետ): Ներսես Մշեցին, հավաքելով իր սաներին, ձեռնամուխ է եղել Գ. Հ-ի կազմավորմանը, զբաղվել նյութ. ապահովության, աշակերտների ընտրության, դասախոսների համալրման, ծրագրերի ու ձեռնարկների ստեղծման և այլ հարցերով: Նրա ձեռնարկումներին ըստ ամենայնի աջակցել են Սյունյաց թեմական իշխանությունները, մասնավորապես՝ Հովհաննես եպս. Օրբելյանն ու *Ստեփանոս Օրբելյանը*:

Ուսումնագիտ. կենտրոնի գործունեության 1-ին շրջանում (1282–84, րաբունապետ՝ Ներսես Մշեցի) դասախոսել են *Եսայի Նչեցին*, Մխիթար Երզնկացին, *Թորոս Տարոնացին*, *Մխիթար Սասնեցին*, Վարդան Կիլիկեցին, այնուհետև՝ Դավիթ Սասնեցին, Գրիգոր, Մարտիրոս, Հովհաննես, Կիրակոս, Կյուրեղ րաբունապետները և այլք: Ընդհանուր առմամբ, Գ. Հ-ում դասախոսել են 20-ից ավելի րաբունիներ և րաբունապետներ: Ուսումնառության տևողությունը եղել է 7–8 տարի (չհաշված քահանայական կրթության երեք տարին, որը պետք էր համալսարան ընդունվելու համար): Ներսես Մշեցու վախճանվելուց հետո (6.2.1284) րաբունապետությունը ստանձնել է նրա շնորհաշատ աշակերտ Եսայի Նչեցին: Գ. Հ-ի բազմամյա ղեկավարի (մինչև 1338) օրոք ծավալվել է բուռն գիտամանկավարժ., հոգևոր-մշակույթ. ու հաս. գործունեություն. նա 360 շրջանավարտների «պերճազարդեալ էր վարդապետական արժանաւորութեամբ»: Որոշ շրջանավարտներ էլ դարձել են տարբեր կարգի եկեղեց. սպասավորներ: Եսայի Նչեցուն հաջորդած Տիրատուր Կիլիկեցին տնտ. ու քաղ. անբարենպաստ պայմանների պատճառով Գ. Հ. տեղափոխել է *Հերմոնի վանք*, որտեղ գործել է մինչև 1363-ը: Այնուհետև րաբունապետ *Հովհան Որոտնեցին* համալսարանը փոխադրել է հայրենի Որոտան գավառ, որտեղ այն գոյատևել է մինչև 1384-ը: Ապա Հովհան Որոտնեցին մի խումբ աշակերտների հետ տեղափոխվել է Տաթևի մենաստան և հիմնադրել բարձր տիպի նոր դպրոց (տես *Տաթևի համալսարան*):

Գ. Հ. իր բնույթով ու թեքումով արվեստից գիտությունների համալսարան էր: Այն դասվում է միջնադարյան Եվրոպայի համալսարանական (universitas) հաստատությունների շարքին: Գ. Հ-ում դասավանդվել է աշխարհիկ և հոգևոր կրթությանը վերաբերող առարկաների մի ամբողջ համակարգ: Աստվածաբանություն սովորելուց բացի, սաները պարտավոր էին տիրապետել 7 «արտաքին», այսինքն՝ աշխարհիկ գիտությունների ու արվեստների, որոնք կոչվել են «ազատ արվեստներ»: Դրանցից առաջին երեքն էին՝ քերականությունը, ճարտասանությունը, տրամաբանությունը, որոնք կոչվել են «եռյակ» (trivium): Մյուսները՝ թվաբանությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունն ու երաժշտությունը, կազմել են «քառյակ» (quadrivium) արվեստներ: Դասավանդվել են նաև գրչության արվեստ, մատենագիտություն, մանրանկարչություն, խազագիտություն և այլն: Տրամաբանության դասավանդման համար օգտագործվել են Արիստոտելի ու *Դավիթ Անհաղթի* երկերը: Գ. Հ-ում առանձնակի ուշադրություն է դարձվել փիլիսոփայությանը. ուսումնասիրվել են ոչ միայն սկզբնաղբյուրները, այլև դրանց վերաբերյալ մեկնողական գրականությունը: Սաները պարտավոր էին սերտել Արիստոտելի կատեգորիաները և «Մեկնութեան մասին» աշխատությունը, Պորփյուրի «Ներածությունը» և դրանց նվիրված մեկնությունները: Համալսարանում փիլիսոփայությունն ուսումնասիրել են Արիստոտելի, Պորփյուրի, *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, *Եզնիկ Կողբացու*, Դավիթ Անհաղթի աշխատություններով: Դասավանդվել է տեսական և գործնական փիլիսոփայություն: Սրանք էլ, իրենց հերթին, բաժանվել են երեքական մասերի՝ բնագիտություն, աստվածաբանություն, մաթեմատիկա և բարոյագիտություն, տնտեսագիտություն, քաղաքականություն: Գ. Հ-ում կարևորվել է քերականության ուսուցումը, որը, ըստ Եսայի Նչեցու՝ «Դուռն է ամենայն իմաստասիրութեան և կրթութեան»: Այդ նպատակով նա գրել է դասագիրք՝ «Մեկնութիւն քերականի», որտեղ շեշտել է հայոց լեզվի ու նրա բարբառների ուսումնասիրության և օտար լեզուների իմացության անհրաժեշտությունը: Համալսարանում պարտադիր է եղել հունարենի և լատիներենի դասավանդումը: Գ. Հ-ի սաներ *Հովհաննես Երզնկացին* (Ծործորեցի), Հովհաննես Քռնեցին, շարունակելով քերական. ուս. գիտ. ավանդույթները, կազմել են քերակ. ձեռնարկներ, որոնք օգտագործվել են բոլոր դպրոցներում: Գ. Հ-ին կից գրչատանը առաջինը գրչագրվել է *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* մատենագրությունը: 1282–84-ին այդտեղ ընդօրինակվել է չորս ձեռագիր: Համալսարանականների ընդօրինակումներով են մեզ հասել հին հայկ. և վաղքրիստ. աչքի ընկնող հեղինակների բազում աշխատություններ: Գ. Հ-ին կից գրչատան նկարչական արվեստանոցում զարգացման նոր աստիճանի է հասել մանրանկարչությունը (տես *Մանրանկարչություն* հոդվածի Գլաձորի մանրանկարչության դպրոց մասը):

Գ. Հ. ունեցել է ներքին կանոնադրություն, ուսումնագիտ. աստիճանավորում, ավարտաճառերի պաշտպանություն: Շրջանավարտները պարտադիր քննություն են հանձնել դասընթացներից: Նրանց հանձնարարվել է որևէ երկ՝ ավարտաճառ շարադրելու և պաշտպանելու համար: Պաշտպանությունը՝ «հանդէս պսակադրութեան», իրականացրել է համապատասխան հանձնաժողովը: Ներկա են գտնվել րաբունիներ, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների ներկայացուցիչներ: Շրջանավարտին շնորհվել է վարդապետական գիտ. աստիճան՝ «սպասավոր բանի», տրվել գավազան և վարդապետելու, քարոզելու, ուսուցանելու իրավունք: Հոգևոր իշխանությունները ձգտել են, որ Գ. Հ. իր սաներին տա հիմնավոր աստվածաբան. գիտելիքներ՝ ելնելով նաև կաթոլիկ. քարոզչության դեմ կազմակերպված ու համոզիչ պայքար ծավալելու անհրաժեշտությունից: Նրանց ջանքերով Գ. Հ. դարձել է Արլ. Հայաստանի հակամիարարական շարժման հիմն. կենտրոններից (տես *Ունիթորություն*): Համալսարանականների նախաձեռնությամբ հրավիրված արևելահայ հոգևորականության համաժողովում կտրականապես դատապարտվել է *Գրիգոր Է Անավարզեցու* լատինամետ քաղաքականությունը: Գ. Հ-ում են ստեղծվել «Դաւանութիւն ի սուրբ Երրորդութիւնն», «Վասն դաւանութեան հավատոյ ընդդէմ այրն հեթմոյ Կոռիկոսացոյն պատասխանի թղթոյն», «Առ Գրիգոր Անավարզեցի» և այլ բանավիճային, հակամիարարական բնույթի երկեր: Գ. Հ. ակնառու դեր է խաղացել նաև Ֆրանցիսկյան և Դոմինիկյան միաբանությունների կաթոլիկ. քարոզչության դեմ մղվող պայքարում: Համալսարանի րաբունապետներն ու վարդապետները (Եսայի Նչեցի, Հովհան Որոտնեցի, *Գրիգոր Տաթևացի* և այլք) եռանդուն պայքարել են լատինադավանության դեմ (տես *Միսիոներություն*): Գ. Հ-ի շրջանավարտները ծավալել են ազգ-եկեղեց., հայրենասիր. և ուսումնագիտ. բուռն գործունեություն: Հայաստանում, Կիլիկիայում և հայկ. գաղթավայրերում հիմնադրել են վանքեր, եկեղեցիներ, դպրոցներ, դարձել թեմական առաջնորդներ: Նրանք անուրանալի ավանդ ունեն պատմագիտության, գեղ. գրականության, մանրանկարչության, քերականության, փիլիսոփայության, մանկավարժության, աստվածաբանության բնագավառներում: Գ. Հ-ի շրջանավարտներից են հայ մշակույթի և եկեղեցու բազմարդյուն գործիչներ Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Հաղպատեցին, Ավագ Մանրանկարիչը, Դավիթ Նորավանեցին, Կարապետ Տոսպեցին, *Կիրակոս Երզնկացին*, Հովհաննես Արճիշեցին, *Հովհաննես Երզնկացին* (Ծործորեցի), Հովհաննես Քռնեցին, Հովհաննես Օրբելյանը, *Մխիթար Սասնեցին*, Մկրտիչ Թեղենացին, *Մոմիկը*, Պողոս Ակներցին, Ստեփանոս Արճիշեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Ստեփանոս Օրբելյան Կրտսերը, Տիրատուր Կիլիկեցին և բազում այլք:

Գ. Հ. ունեցել է համահայկ. նշանակություն ու հռչակ: Այստեղ սովորելու են եկել նաև Կիլիկիայից և հայկ. գաղթավայրերից: Ժամանակակիցները համալսարանը հորջորջել են «Երկրորդ Աթենք», «Իմաստության մայրաքաղաք և տուն», «Մեծահռչակ համալսարան» և այլ բնութագրումներով, իսկ Ստեփանոս Օրբելյանն անվանել է «Արեգակնափայլ և երկնահանդես, գերահռչակ, հոյակապ և մեծաշուք, Հայկազյան ազգի պարծանք»:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969: Աբրահամյան Ա., Գլաձորի համալսարանը, Ե., 1983: Արեվշատյան Ս., Մաթևոսյան Ա., Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Ե., 1984: Խաչերյան Լ., Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ (XIII–XIV դդ.), Ե., 1973: Ղարիբյան Ի., Գլաձոր (տեղադրությունը, պեղումները, վիմագիր արձանագրությունները), Ե., 1983:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳՄԲԵԹ, հիմնականում կիսագնդաձև կամ տարբեր ուռուցիկության տարածական սնամեջ ծածկ կամ ծածկը կրող կոնստրուկցիա: Կիրառվելով հնագույն ժամանակներից հայկ. ժող. բնակելի տան ճարտ. մեջ՝ Գ. կատարելության է հասել միջնադարյան Հայաստանի եկեղեց. շենքերում (սրբագործված որպես երկնքի խորհրդանիշ, եկեղեցու հոգևոր իշխանության ընդհանրականության խորհրդապատկեր), որոնցից մեզ հայտնի վաղագույն օրինակներն են *Էջմիածնի Մայր տաճարը* (301–303, վերակառուցված 484-ին և XVII դ.), պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի նկարագրած Շաղատի քառախորան, արտաքուստ ութանիստ, կենտրոնագմբեթ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (306–353) և Գյուտ Ա Արահեզացի կաթողիկոսի՝ 462-ին կառուցած Սրկղոնքի եռախորան, վերնահարկով, արտաքին սրահներով, երկգմբեթ Կաթողիկե եկեղեցին: Գ-ի կիրառման անուղղակի վկայությունն է, ըստ պատմիչ Ագաթանգեղոսի, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* տեսիլքում 4 սյուների վրա բարձրացող խորանարդաձև Գ-ի նկարագրությունը. «Չորս սյուների խաչերի վրա զարմանատես կամարներ միմյանց կապվեցին և դրա վրա գմբեթաձև խորանարդ ու աստվածակերտ, զարմանալի ամպեղեն շինվածք տեսա»: Հայաստանում պահպանված հնագույն Գ. Տեկորի Ս.Սարգիս վկայարանինն է (478–490): Հայկ. գմբեթաշինությունն ունեցել է երկու զուգահեռ ուղղություն. մի կողմից՝ բազիլիկ եկեղեցիների գմբեթավորում, մյուս կողմից՝ կենտրոնագմբեթ կառույցների զարգացում (տես *Եկեղեցական ճարտարապետություն*): Հայկ Գ-ները կառուցվել են թմբուկներով, որոնք վաղ միջնադարում բազմանիստ էին (խորանարդաձև, վեցանիստ, մեծ մասամբ՝ ութանիստ, սակավ՝ 12- և 16-նիստանի), կղմինդրե սաղավարտաձև կամ քարե բրգաձև ծածկով, իսկ X դարից՝ նաև գլանաձև, հովանոցաձև կամ կոնաձև վեղարով: Հայաստանում կիրառվել է նաև կլոր հիմքի վրա առանց թմբուկի կիսագնդաձև Գ. (*Բարձրյալ խաչ*, V–VI դդ.): Սկզբնապես գմբեթատակ քառակուսուց անցումը թմբուկին կատարվել է տրոմպների միջոցով, իսկ VI դ. վերջից՝ նաև առագաստներով (*Ավանի կաթողիկոսության* Ս. Հովհաննես եկեղեցի): VII դարից հայկ. ճարտ-ը, բացառապես գմբեթավոր դառնալով, ստեղծել է քառախորան կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների մի շարք տիպեր, որոնք նորույթ էին քրիստ. ճարտ. մեջ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.1, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1986: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 3, Նյու Յորք, 1944: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե.,1993: Токарский Н. М., Архитектура Армении IV–XIV вв., Е., 1961; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Khatchatrian A., L'Architecture Arménienne du IVe au VIe siècle, P., 1971; Hasratian M., La coupole dans l'architecture arménienne aux IVe–Ve siècle, "Atti del Quinto Simposio Internazionale di Arte Armena – 1988", V., 1992.

Մուրադ Հասրաթյան

ԳՅՈՒՏ Ա ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ, Ոթմսեցի, սուրբ Գյուտ Արահեզացի [մոտ 400, գ. Արահեզ (Տայքի նահանգ) – 478, ամփոփվել է գ. Ոթմուսում (Վանանդի գավառ)], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 461-ից: Հաջորդել է *Մովսես Ա Մանազկերտցուն*: Եղել է Սահակ-Մեսրոպյան կրտսեր աշակերտներից: Կարգվել է Վանանդի եպիսկոպոս, նստել Ոթմուս գյուղում: 462-ին Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցում հոգեշունչ քարոզներով դիմավորել է պարսկ. գերեվարությունից վերադարձած հայ նախարարներին՝ Ավարայրի ճակատամարտում ողջ մնացած հերոսներին: Հաստատել և եկեղեց. տոնացույց է մտցրել Ավարայրի նահատակների հիշատակի օրը:

Օգտվելով քաղ. համեմատաբար խաղաղ իրավիճակից՝ ձեռնամուխ է եղել եկեղեց. բարենորոգումների: Պայքարել է *նեստորականության* դեմ, նրա խնդրանքով *Դավիթ Անհաղթ* Ներգինացի վարդապետն ի պաշտպանություն «Բարձրուղղափառ վարդապետության գրել է «Բարձրացուցեք» սկզբնավորությամբ մի ներբող: 468-ին Սյունյաց Անանիա եպիսկոպոսի հետ հիմանակցել է Վայոց ձորի նահատակների հիշատակին կառուցված Վկայարանի նավակատին կառուցված Վկայարանի նավակատիքին: Գադիշո Խոռխոռունու կողմից ամբաստանվել է իբրև տերության անհավատարիմ, որի համար, Սասանյան Պերոզ թագավորի հրամանով, 471-ին կանչվել է Տիզբոն, զրկվել հայրապետ. իշխանությունից և աքսորվել: Հայերի ընդվզումից անհանգստացած՝ արքունիքը հարկադրված Գ. Ա Ա-ուն ազատ է արձակել: Վերադարձել է հայրենիք, հաստատվել Ոթմուսում, արժանացել համաժող. հարգանքի: Գ. Ա. դասվել է Հայ եկեղեցու սրբերի կարգը:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Ա Մանդակունին*:

Գրկ. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 1, Վնտ., 1784: Անանյան Պ., Քննություն հայ եկեղեցվո պատմության Ե և Զ դարերու շրջանին, Վնտ., 1991:

Արթուր Կարապետյան

ԳՅՈՒՏ ԽԱՉԻ, տես *Խաչի տոներ* հոդվածում:

ԳՆԴԵՎԱՆՔ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Գնդեվազ գյուղից արևմուտք, Արփա գետի ձախ ափի ձորալանջին: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի՝ Գ. X դ. հիմնադրել է Սյունյաց Սոփիա իշխանուհին, որպես ձորի ճգնավորների մենաստան: Առաջնորդ նշանակել է Սարգիս քահանային, շինարարության ղեկավար («գործակալ»)՝ նկարիչ Եղիշե երեցին: Հիմնելով Գնդեվազ գ.՝ Ատչար գ-ի հետ որպես կալվածք նվիրել է Գ-ին, մերձակա տափաստաններում տնկել պտղատու այգիներ: Վանքը «մեծամեծ ճգնությամբ» հռչակված հայր Սուփան Գնդունու անունով կոչվել է Գ.:

Գ-ի Ս.Ստեփանոս եկեղեցին կառուցվել է 931–936-ին, սրբատաշ բազալտով, քառախորան՝ արտաքուստ խաչաձև կենտրոնագմբեթ հորինվածքով (արլ. ավանդատները հավելվել են X դ.): Ծակատները մշակված են «հայկ. խորշերով»: Նկարիչ Եղիշե երեցը եկեղեցու ներսը զարդարել է որմնանկարներով, որոնցից խորանի պատին պահպանվել է Քրիստոսի պատկերի մի փոքր հատված: Գմբեթի առագաստներին չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների բարձրաքանդակներն են: Սոփիա իշխանուհին Գ-ի շինարարության ավարտը նշել է մեծահանդես տոնախմբությամբ և եկեղեցու արմ. պատին թողել արձանագրություն. «Վայոց ձորն անակ մատանի էր, շինեցի սա և /որպես/ ակ դրեցի վրան»: 999-ին վանահայր Քրիստափորը եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է Գ-ի գավիթը՝ թաղածածկ դահլիճ, հս. կողմում երկու սենյակով: 1008-ին վանահայր Սարգիսը մեծ ջանքերով ու ծախսով, 22 *կմ* երկար. ջրանցք է կառուցել վանքապատկան անջրդի ընդարձակ հողերը ոռոգելու համար: 1309-ին Գ. նորոգել է Գրիգորեսը: 1604-ին Պարսից շահ Աբբասը աքսորել է Գ. և Գնդեվազի բնակիչներին տեղահան արել: 1691-ին վանահայր Պետրոս վարդապետը նորոգել է Գ-ի եկեղեցին և գավիթը, վանքը շրջապատել բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով և նրան կից կառուցել բնակելի ու տնտ. շինություններ: Հավանաբար, այդ ժամանակ է կատարվել եկեղեցու հս. ավանդատան պատին Աստվածածնի պատկերով որմնանկարը, որը ուշ միջնադարի հայկ. կերպարվեստի լավագույն ստեղծագործություններից է:

Գ-ի բակում կան X–XVI դդ. խաչքարեր և օրորոցաձև տապանաքարեր: 1875-ին բակի թափառոցից հայտնաբերվել են եկեղեց. իրեր և սպասք, որոնց թվում՝ 1307-ի զանգ, 1691-ի ծնծղա ևն: Գ. վերանորոգվել է 1965–70-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց ձոր. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 16, Թ., 1916: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Մանուչարյան Ա., Ե՞րբ է կառուցվել Գնդեվանքը, ԼՀԳ, 1976, № 7: Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ԳՆՈՍՏԻՑԻԶՄ [< հուն. γνῶσις (գնոսիս) – գիտելիք, իմացություն, ճանաչողություն], կրոնափիլիսոփայական (թեոսոֆիական) համակարգերի ամբողջություն: Ծագել է Ք. ծ. հ. I–II

դդ. հեթանոս. տարբեր կրոնների ու հույն փիլիսոփաների ուսմունքների խառնուրդից, մուտք գործել քրիստոնեության մեջ, փորձելով քրիստ. ուսմունքը միացնել Արևելքի դիցաբանության, հեթանոսության, վաղքրիստ. հերետիկոս. վարդապետությունների, հելլենիզմի, պլատոնականության, նորպլատոնականության և նորպյութագորականության գաղափարների հետ: Նախաքրիստ. գնոստիկականության հիմքում ընկած էին տարբեր ժողովուրդների կրոն., տիեզերաբան. և մարդաբան. գաղափարները, նորպլատոնականությունը, մովսիսականությունը: Քրիստ. Գ., որի կենտրոնը Ասորիքն էր, ընդունել է քրիստ. որոշ դրույթներ, բայց՝ հեթանոս. ըմբռնմամբ, մերժել Հին կտակարանը և դրանով՝ քրիստոնեության պատմ. հողը:

Գ. բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ անանուն գնոստիկականություն [կոչվում է նաև օֆիտականություն, նախաշականություն (օձապաշտություն), հետևորդների մի մասը՝ պերատներ են], որը չունի հիմնադիրներ, մարգարեներ, փիլիսոփաներ և դպրոցներ: Երկրորդ խումբը գնոստիկյան դպրոցներն են: Հայտնի են Մենանդրոսի, Սատորնիլոսի, Բասիլիդեսի, Վալենտինոսի, Կարպոկրատեսի և այլոց դպրոցները, որոնք ներկայացնում էին Գ-ի առավել զարգացած համակարգերը: Գնոստիկյան տարաբնույթ հոսանքների, ուղղությունների, ուսմունքների, դպրոցների մեջ ընդհանուրն այլաբանության եղանակով (հիմնականում մտահայեցական փիլիսոփայության վերածված քրիստոնեության այլափոխման ճանապարհով) կատարյալ իմաստությունը (գնոսիսը) գտնելու ձգտումն էր, որը ձեռք է բերվում «հայտնության» միջոցով և մարդուն ցույց տալիս «փրկության» ուղին:

Գնոստիկականության հիմն. գաղափարներն ընդհանուր գծերով հանգում են հետևյալին. գնոստիկյան վարդապետությունն ընդունում էր հոգեկան նախասկզբի անճանաչելիությունը, որը հակադրում էր նյութականին՝ «չարի» աղբյուրին: Առաջ է քաշվում չարի և բարու դուալիստական ուսմունքը: Քրիստ. փրկության գաղափարը փոխվում է և վերածվում հոգին նյութից ազատվելու վարդապետության: Հոգին և մարմինը բացարձակապես հակադրվում են և դառնում միմյանց դեմ կանգնած տիեզեր. ուժեր: Գլխ. հարցը, որ զբաղեցրել է գնոստիկյաններին, այն է, թե ինչպես է հոգին կամ երկնային կայծն ընկել ու բանտարկվել այս դուեհիկ նյութ. աշխարհի մեջ և ինչպես կարող է կրկին ազատվել: Հոգին սկիզբ է առել միանգամայն այլ տեղում, հավերժական մի աշխարհում, մի ուրիշ աստծո լուսավոր բնակատեղիում, քանզի այս սխալաշատ, նյութ. և անկատար աշխարհը, բարձրագույն աստծո գործը չէ: Աշխարհի ստեղծողն ու օրենսդիրը (կամ տիեզերաստեղծ զորությունը) Դեմիուրգն է՝ հրեաների աստվածը, որը տարբեր է անծանոթ, բարձրագույն աստծուց: Դեմիուրգը Հին կտակարանի ներկայացուցիչն է, իսկ բարձրագույն աստվածը՝ Նոր կտակարանի: Աստվածայինը նյութից ազատելու համար անծանոթ աստվածը երկիր է ուղարկում մի փրկչի, որն իրականացնում է հոգևորի և նյութականի, բարու և չարի վերջն. բաժանումը:

Գնոստիկյանները, տարանջատելով բացարձակ բարձրագույն աստծուն և տիեզերքն ու նյութ. աշխարհը ստեղծող հրեաների աստծուն՝ Դեմիուրգին, իրարից բաժանել են նաև գնոսիսի Քրիստոսին և պատմ. Հիսուսին: Ազատարար կամ փրկիչ էոնը (զորությունը) Քրիստոսն է, իսկ պատմ. Հիսուսը տարբեր է նրանից: Էոնը Հիսուսի (այսինքն աստվածայինը՝ նյութականի) հետ միանում է միայն ժամանակավորապես (մկրտության ժամանակ և նրանից հեռանում է մահից առաջ), այլ կերպ ասած՝ երկրային Հիսուսը երկնային փրկչի երկրային երևույթն է, որ պետք է մարմին ընդուներ՝ տեսանելի դառնալու համար: Այդ պատճառով էոնը Մարիամի միջով անցնում է ինչպես ջուրը խողովակի, առանց նյութի հետ առնչվելու կամ նրանով պղծվելու: Այստեղից բխում էր գնոստիկյանների դոկետիզմը (տես *Երևութականություն*): Նրանք չեն ընդունել Քրիստոսի մարմնացումը և իրական մարդ լինելը. նրան հատկացվել է գերմարդկային բնություն և երևութական մարմին, ուստի Քրիստոսի ծնունդը, կյանքը, չարչարանքները, խաչելությունն ու մահը համարել են երևութական: Չեն ընդունել զգայական նշանների կամ նյութ. առարկաների հետ կապված խորհուրդները, պայքարել են հատկապես խաչի պաշտամունքի դեմ: Գնոստիկյանները մերժել են նախն. քրիստոնեության գաղափարները, ապագայի կամ հանդերձյալ կյանքի ակնկալությունները, ինչպես Քրիստոսի վերջին գալուստը, մեռելների հարությունը, Քրիստոսի հազարամյա թագավորությունը են: Ամեն բանի վերջը հոգու ազատությունն է նյութից և տանջանքներից, նյութը պետք է ոչնչանա և ճգնության միջոցով կամ սանձարձակությամբ արհամարհվի: Դա հանգեցրել է ծայրահեղ դրսևորումների՝ բարոյականության մեջ. կա՛մ անհեթեթության հասնող խանդավառ ճգնական կյանք, կա՛մ սանձարձակություն և կենցաղային բոլոր օրենքների ու կանոնների ժխտում:

Գ. ժամանակի ընթացքում մոտեցել է քրիստոնեությանը, այդ գործում կարևոր դեր են խաղացել Մարկիոնը (II դ.), Տատիանոսը (II դ.), Բարդածան Եդեսացին (II–III դդ.) և ուր.:

Գ-ի գլխ. վտանգը քրիստ. եկեղեցու համար այն էր, որ ներխուժելով քրիստոնեություն, փորձել է քայքայել քրիստ. եկեղեցին ներսից, փոխել նրա բնույթը, մանավանդ նրա փրկագործության գաղափարը, Փրկչի ավետարանական ուսմունքը և այն վերածել մասամբ էլ՝ տիեզերաստեղծ. առասպելների, մասամբ էլ՝ հուն. կրոնափիլիսոփա. աշխարհայացքի: Բացի այդ, գնոստիկյանները, զգալի քանակությամբ գրականություն ստեղծելով, իրենց ուսմունքը լայնորեն տարածել են քրիստ. համայնքներում: Եկեղեցին երկարատև և անզիջում պայքար է սկսել գնոստիկյան աղանդավորների դեմ՝ ստեղծելով իր առաջին աստվածաբան. դպրոցները, հրապարակ հանելով նրանց գաղափարների դեմ ուղղված բազմաժանր ու ծավալուն գրականություն, որտեղից էլ հիմնականում իմանում ենք գնոստիկյանների վարդապետության մասին (նրանց ստեղծած գրականությունը եկեղեցին ոչնչացրել էր): Միայն 1945-ին Վերին Եգիպտոսի Խենոբոսկիոն գյուղում հայտնաբերվել են III դ. գնոստիկյան 44 ձեռագիր երկեր:

Գ-ի ծաղկման շրջանում՝ III դ., գնոստիկյան գաղափարները սակավաթիվ հետևորդներ են ունեցել Հայաստանում: Գնոստիկյան աղանդները կամ նրա հիմքի վրա ստեղծվածները Հայաստան են մուտք գործել ավելի ուշ՝ IV–V դդ.: Հիշատակելի են *բորբորիտների*, *պավլիկյանների* աղանդները, տարածված էին նաև մծղնյաների (տես *Մծղնեություն*), Սեբաստիայի հայազգի եվստաթիոսականների՝ Սեբաստիայի եպիսկոպոս Եվստաթեոսի անվան հետ կապված անապատական (տես *Անապատականություն*) շարժումը, որն իր վարդապետության մեջ ներառել էր գնոստիկյան առանձին գաղափարներ: Հավանաբար որոշ տարածում է ունեցել մարկիոնականությունը: Թերևս այդ է պատճառը, որ Մարկիոնի ուսմունքի քննադատությանը *Եզնիկ Կողբացին* իր «Եղծ աղանդոց»-ում առանձին գլուխ է նվիրել: Ենթադրվում է, որ գնոստիկյան է եղել *Ղազար Փարպեցու* հիշատակած «Հայոց աշխարհի աղանդը»:

Գրկ. Տեր-Մկրտչյան Կ., Պաւղիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձվածային երևոյթներ Հայաստանի մէջ, Երուսաղեմ, 1938: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Ленцман Я., Происхождение христианства, М., 1960; Harnack A., Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius, Erster Teil, Überlieferung und Bestand, Lpz., 1893; Doresse J., The Secret Books of the Egyptian Gnostics, L., 1960.

ԳՈՀԱՐԻՆՅԱՆՔ, սուրբ Գոհարինյան վկաներ (նահ. 1156 կամ 1155, ք. Սեբաստիա), XII դարի տոնելի վկաներ. չորս սեբաստացի եղբայրներ՝ Գոհարինոս (Գոհարմելիք), Ռատիկոս (Ռատիոս), Ծամիդոս (Ծամիդես) և Տուքիկոս (Տունկիոս): Որդիներն էին Դավիթ անունով սեբաստացի մի հայ իշխանավորի, որն իր ավագ որդու՝ Արեգի (Արևի) հետ ընդունել էր մահմեդականություն՝ ընտանիքը փրկելու նպատակով, բայց հիշյալ չորս երիտասարդները, մահմեդ. բանակում ծառայելով հանդերձ, համարձակորեն վկայում էին իրենց քրիստ. հավատքը՝ հետևելով բարեպաշտ մոր վարքին:

Զինվորները չարախոսել են եղբայրների մասին, թե, լինելով մահմեդ. հոր զավակներ, գարշում են մահմեդականներից և իբր ուրացել են իսլամն ու ընդունել քրիստ. կրոնը: Եղբայրները, հանուն հավատի, հրաժարվել են բանակից, բայց նրանց վերստին ամբաստանել են, ենթարկել բազմապիսի չարչարանքների՝ հավատուրացության մղելու նպատակով: Երբ Գ. աներկյուղ վկայել են, որ հանուն Հիսուսի պատրաստ են մահվան, այնժամ գլխատման հրահանգ է տրվել, որը գործադրվել է, հավանորեն, 1156-ի հունվ. 28-ին (ըստ այլոց՝ 1136-ին և կամ 1155-ի հուլիսի 28-ին): Չորս մարտիրոսների մարմիններն ու կտրված գլուխները ամփոփվել են Մարդճակի գետեզրի Քառակուսի կոչված ճանապարհի մոտ:

Գոհարինոսի որդին՝ Թեոդորոսը, քահանայացել է: Տոհմով նրան էլ են ամբաստանել և դրդել հավատուրացության: Մերժելով՝ Թեոդորոսը բանտարկվել է: Ապարդյուն են անցել նաև նրան բռնությամբ մզկիթ մտցնելու բոլոր ջանքերը: Թեոդորոսը մինչև մահ մնացել է անհողդողդ քրիստոնյա: Նրան սպանել են՝ կտոր-կտոր անելով, հոր մահից 5 ամիս հետո:

ԳՈՇԱՎԱՆՔ

Հայ եկեղեցին ս. Գ-ց հիշատակը տոնում է Վերափոխման 3-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը՝ ս. Ստեփանոս Ուլնեցու հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Գիրք, որ կոչի Այսմաւուրք, ԿՊ, 1730: Ա վ գ ե ր յ ա ն Մ., Լիակատար վարք..., հ. 12, Վնտ., 1815, էջ 114–115: Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786, էջ 49: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 1396–97:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԳՈՇԱՎԱՆՔ, Ն ո ր Գ ե տ ի կ վ ա ն ք, ՀՀ Տավուշի մարզի Գոշ գյուղի եզրին, Գետիկ գետի աջ ափին: Միջնադարյան կրոն., կրթ. և մշակութ. խոշոր կենտրոններից: 1188-ին, իշխան Իվանե Զաքարյանի աջակցությամբ, հիմնադրել է *Մխիթար Գոշը* երկրաշարժից ավերված Գետիկ վանքի մոտակայքում և այստեղ տեղափոխել միաբանությունը: Սկզբում անվանվել է Նոր Գետիկ, Մխիթար Գոշի մահվանից (1213) հետո նրա անվամբ կոչվել Գ.: Ըստ XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու՝ վանքի առաջին՝ Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ «հրաշագեղ» փայտակերտ եկեղեցու օծմանը Հաղարծինի վանահայր Խաչատուր Տարոնացին Գ-ին նվիրել է երկու գյուղ և այգի:

1191–96-ին Հաթերքի Վախթանգ իշխանի և նրա եղբայրների օժանդակությամբ Մխիթար Գոշը կառուցել է վանքի գլխ.՝ Ս.Աստվածածին եկեղեցին (ճարտ.՝ Մխիթար Հյուսն): Այն ունի մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք, Ավագ խորանի երկու կողմերում՝ կրկնահարկ ավանդատներ: 1197-ին, Ծաղկազարդի օրը, Հաղպատի վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսի ներկայությամբ եկեղեցու օծման հանդիսությանը Զաքարյան իշխանները Գ-ին նվիրել են կալվածքներ, իսկ Վախթանգ իշխանի կին Արզուխաթունը՝ իր և դուստրերի գործած, Փրկչի ու սրբերի պատկերներով վարագույր, որը, Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, հիացրել է ամենքին: 1197–1203-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. կողմին կից կառուցվել է քառասյուն, կենտրոնակազմ հորինվածքով գավիթ (ճարտ.՝ Մխիթար Հյուսն), ծածկի կենտրոնում՝ ութանիստ, երդիկավոր գմբեթով, արլ. անկյուններում՝ երկհարկանի ավանդատներով: XIII դ. սկզբին Մխիթար Գոշը կառուցել է վանքի Ս. Առաքելոց, Ս.Հռիփսիմե մատուռները և Ս. Հոգի փայտակերտ եկեղեցին, վանքի հվ. բլրակի գագաթին՝ Ս. Համբարձման մատուռ-դամբարանը, որտեղ և թաղվել է (1213):

1231-ին Մարտիրոս և Գրիգոր եղբայրները Գ-ի համալիրի հվ-արլ. կողմում կառուցել են գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որի շինարարությունն ընդհատվել է Ջալալեդդինի արշավանքի ժամանակ և ավարտվել Գրիգոր Կապալեցու ջանքերով: 1237–41-ին, գավթի հվ. պատին գրեթե կից, ամիրսպասալար Ավագ Զաքարյանի կառավարիչ Գրիգոր Տղա իշխանը կառուցել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ միանավ թաղածածկ եկեղեցին, որին իր հարդարանքի արտակարգ ճոխության և նրբագեղության համար Կիրակոս Գանձակեցին անվանել է «զարմանակերտ»: Եկեղեցին, թեև փոքրաչափ, առանձնանում է Գ-ի ողջ համալիրում, և նրա հարդարանքը հայկ. միջնադարյան դեկորատիվ արվեստի ամենատպավորիչ ստեղծագործություններից է: Վանահայր Մարտիրոսի օրոք (մինչև 1241-ը) գավթից հս., նրան կամարակապ միջանցքով հաղորդակից, կոպտատաշ խոշոր քարերով կառուցվել են վանքի

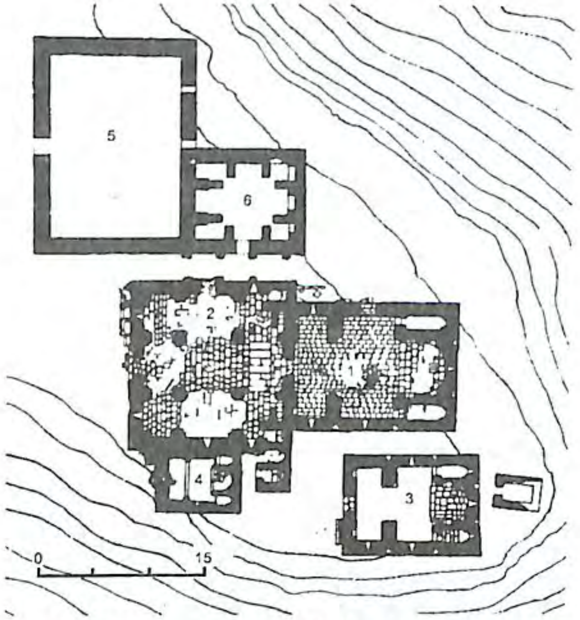

Գոշավանքի հատակագիծը. 1. Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 2. գավիթ, 3. Ս. Գրիգոր եկեղեցի, 4. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, 5. ժամատուն, 6. գրատուն-զանգակատուն

փայտածածկ գրատունը և նրան արմ-ից կից ժամատունը: 1254-ին, Մխիթար Գոշի դամբարանի մոտ, Խաչատուր վարդապետը և Բարսեղը կառուցել են խորանարդաձև ծավալով, գմբեթավոր Ս. Գևորգ եկեղեցին:

Գ. XIII դ. եղել է Հայաստանի կրոն., կրթ. և մշակութ. խոշոր կենտրոն: Այդտեղ գործել է բարձրակարգ ուս. հաստատություն, որը

պատմ. աղբյուրներում անվանվել է վարժապե-
տարան, համալսարան, ճեմարան: Գ-ի վար-
դապետարանում դասավանդել են հայոց և օ-
տար լեզուներ (հուն., լատ.), քերականություն,
փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, ե-
րաժշտություն, գրչության արվեստ, նկարչու-
թյուն: Այստեղ կրթվել և գործել են *Կիրակոս
Գանձակեցին* և *Վանական Վարդապետը*, ո-
րոնք հետագայում իրենց հիմնած դպրոցնե-
րում շարունակել են Գ-ի վարժապետարանի ա-
վանդները: Գ-ում ընդօրինակվել և ստեղծվել
են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք պահվել են
վանքի գրատանը:

XIII դ. Գ. ստացել է բազում նվիրատվու-
թյուններ՝ գյուղեր, այգիներ, վարելահողեր,
անտառներ, ջրաղացներ, դրամ, գրքեր են:
1242–50-ին Զաքարյան իշխաններն իրենց սե-
փականություն հանդիսացող Գ., կալվածքնե-
րով հանդերձ, 40 հզ. դուկատով վաճառել են
Կարինից Արլ. Հայաստան տեղափոխված ժա-
մանակի նշանավոր հարուստներից մեկին՝ պա-
րոն Ումեկին, որի ժառանգները մինչև XIV դ.
կեսը տիրել են վանքին: 1260-ին Գ. ազատվել
է եկեղեց. տուրքից: 1291-ին վարդապետ Դա-
սապետը և նրա եղբայր Կարապետը, ձեռամբ
ճարտ-ներ Զաքիոսի ու Գրիգորի, գրատան
փայտե ծածկը փոխարինել են երկու զույգ
խաչվող կամարներ ունեցող համակարգով:
Նրանք որպես երկրորդ հարկ կառուցել են Ս.
Հրեշտակապետաց խաչաձև հատակագծով ե-
կեղեցին և նրա վրա՝ սյունազարդ զանգաշտա-
րակ (չի պահպանվել): Գ-ի գրատուն-եկեղե-
ցի-զանգակատունն օրինակ է ծառայել XIV դ.
հայկ. երկհարկ եկեղեցիների համար:

Գ-ի համալիրի բաղկացուցիչ մասն են կազ-
մում խաչքարերը, որոնց շարքում առանձնա-
նում են վարպետ Պողոսի կերտած, ասեղնա-
գործ նրբությամբ քանդակված զույգ խաչքա-
րերը՝ դրված Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու
արմ. ճակատի առջև, մուտքի երկու կողմերում
(հվ. խաչքարը 1935-ին տեղափոխվել է ՀՊՊԹ):
Հս. կողմի՝ տեղում մնացած խաչքարը, ըստ ար-
ձանագրության, 1291-ին կանգնեցրել է Սար-
գիս վարդապետը: XIII դ. վերջին Դասապետ
վարդապետը և իր մորեղբայր Իգնատիոսը նո-
րոգել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, պարըս-
պապատել, այգի տնկել, որի բերքի մի մասը
հատկացվել է վանքի հյուրանոցին:

XIV–XVI դդ. Գ-ում վանական կյանքն ան-
կում է ապրել և վերստին աշխուժացել XVII
դ.: XIX դ. վերջին վանքը դադարել է գործել:

1890-ական թթ. Սմբատ Փարսադանյանը նորոգել է Մխիթար Գոշի

ԳՈՐԳԵՑԻՆԵՐ

կառուցած Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցին: 1937-ին նորոգվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը, 1939-ին՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, 1957–66-ին՝ Ս. Գևորգ և Ս.Աստվածածին եկեղեցիներն ու գավիթը: 1958-ին Մխիթար Գոշի դամբարանի մոտ նրան նվիրված հուշակոթող է կանգնեցվել, 1972-ին բացվել է Գ-ի թանգարանը, 1978-ին՝ բարեկարգվել վանքի տարածքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.2, 2–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն Ի., Գոշավանք կամ Նոր-Գետիկ, ԱՀ, գիրք 10, Թ., 1903: Ե ղ ի ա զ ա ր յ ա ն Հ., Նոր Գետկավանք կամ Գոշավանք, «Էջմիածին», 1959, № 5–7: Թ ա մ ա ն յ ա ն Ցու., Գոշավանքի վերանորոգումը, «Էջմիածին», 1972, № 8: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 6, Ե., 1977: Goshavank, Milano, 1974 (Documenti di architettura armena, 7).

Մուրադ Հասրաթյան

ԳՈՐԳԵՑԻՆԵՐ, Գ ո ր գ ի կ, աղանդավորական հոսանք XIII–XIV դարերում. տարածված էր Կիլիկիայում, Երզնկայում: Աղանդի հիմնադիրը եղել է ոմն Գորգ (Գորգիոս): Միջնադարյան քնարերգու Հովհաննես Թլկուրանցու (XIV–XV դդ.) տաղերից մեկում ասվում է, որ նա Նարեկ գյուղի տանուտերն էր: Որոշ ժամանակ ապրել է Կիլիկիայում, Լամբրոնից արլ., Արմեն լեռան հս. լանջին գտնվող Արմեն անապատում, ունեցել բազմաթիվ աշակերտներ: Նրանցից ոմանք անցել են Երզնկա և ծավալել աշխույժ գործունեություն: Աղանդի հետևորդները դավանել են արիոսական (տես *Արիոսականություն*) և սաբելյան (աստվածաչարչարություն) գաղափարներ: Ըստ Մխիթար Ապարանեցու (XIV դ.) վկայության, Գ. նույնացնում են Քրիստոսին, Հորը և Սուրբ Հոգուն, հետևաբար, նրանց պնդումով, Խաչի վրա չարչարվեց և մեռավ Սուրբ Երրորդությունը: Երզնկայում ապաստանած աղանդավորներից Մովսեսը սահմանել էր կանոններ, որոնցից մեկը հրահանգում էր ինչպես եկեղեցում, այնպես էլ նրանից դուրս բարձրաձայն չարտաբերել «Հայր մեր» տերունական աղոթքը, «այլ՝ միայն ի միտս եւ ի ծածուկ»:

Գրկ. Ս ր ա պ յ ա ն Ա., Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ. կյանքը և գործը, Ե., 1993, էջ 18–20, 210:

Հակոբ Քյոսեյան

ԳՌՆԵՐԻ ՎԱՆՔ, Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունում, Մալևոնի գավառում, Բարձրբերդ գավառի սահմանի մոտ: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ կրել է համանուն գյուղի անունը, եղել Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի կրտսեր եղբայր Հովհաննես Արքաեղբոր «բնիկ հայրենիքը»: Գ. վ-ի մասին պատմ. տեղեկությունները սակավ են, պարզ չէ նույնիսկ համալիրի կազմը, ստույգ տեղը: Եղել է Մալևոնի եպիսկոպոսանիստը: Վանքը հովանավորել, առաջնորդել և զարգացրել է Հովհաննես Արքաեղբայրը: Նրա մահից (1289) հետո Գ. վ-ի առաջնորդությունն ստանձնել են Ստեփանոսը՝ «այր հեզ և մեծ րաբունի», Ներսեսը (1316) և Մխիթարը (հետագայում՝ կաթողիկոս *Մխիթար Ա Գռներցի*): Գ. վ. եղել է Կիլիկիայի նշանավոր վանքերից, հայկ. գրչության և մանրանկարչության կենտրոն: XIII դ. 2-րդ կեսին հռչակվել է, ինչպես՝ Հռոմկլան, Ակները, Բարձրբերդը, Արքակաղինը, Դրազարկը, Սկևռան: Գ. վ. գոյատևել է մինչև Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անկումը (XIV դ. վերջ): Գ. վ-ում է գրվել Հովհաննես Արքաեղբոր մանրանկարչական դպրոցի՝ մեզ հասած ձեռագրերից հնագույնը՝ 1263-ի Ավետարանը, որն այժմ գտնվում է Վաշինգտոնում՝ Ֆրիրի ժողովածուում: Երևանի Մատենադարանում են պահվում Գ. վ-ում գրված և պատկերազարդված 1270-ի Աստվածաշունչը (ձեռ. № 345, գրիչ՝ Բարսեղ, ծաղկող՝ Թորոս Ռոսլինանց), 1284-ի «Մասունք Նոր կտակարանի»-ն (ձեռ. № 196, գրիչ՝ Կոստանդին, ծաղկողներ՝ Ստեփան Վահկացի, Գրիգոր Պիծակ), 1284–88-ի «Մասունք Աստվածաշնչի»-ն (ձեռ. № 195, գրիչ՝ Կոստանդին) և 1303–04-ի Աստվածաշունչը (ձեռ. № 182, գրիչ՝ Մարտիրոս):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնն., 1957:

ԳՏՉԱՎԱՆՔ, Գտիչի վանք, Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մյուս Հաբանդ գավառում (այժմյան ԼՂՀ Հադրութի շրջանի Տող գյուղի մոտ, Տողասար լեռան լանջին): Հիմնադրվել է վաղ միջնադարում: Ըստ VII դ. պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու, *Պարտավի եկեղեցական ժողովին* մասնակցել է նաև Գ-ի ներկայացուցիչը: Վանքի անունով Գտիչ է կոչվել նրանից վերև կառուցված ամրոցը, որը IX դ. եղել է Եսայի իշխանի նստավայրը, հետագայում՝ Դիզակի մելիքների Բերդավանը: Գ. բարգավաճել է XII–XIV դդ.: Վանքի համալիրը բաղկացած է երկու միմյանց կից եկեղեցիներից, գավթից, բնակելի սենյակներից: Գլխ. եկեղեցին՝ մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով, սրբատաշ ֆելզիտով կառուցել են *Ամարասի վանքի* Սարգիս և Վրթանես եպիսկոպոսները 1241–46-ին և վանքին նվիրաբերել ընդարձակ հողային տարածքներ: Հովանոցաձև վեղարով գմբեթի թմբուկն ունի շեշտված վերձիգ համաչափություններ: Հս-ից կից է կոպտատաշ բազալտով կառուցված միանավ, թաղածածկ, արլ. ուղղանկյուն խորանով երկրորդ եկեղեցին, որի ավանդատները գտնվում են խորանի հատակի տակ (նման տեղադրությունը եզակի է հայկ. ճարտ. մեջ): Եկեղեցիներին կից է թաղածածկ գավիթը, որի ներսում կանգուն է եպիսկոպոս Վրթանեսի 1246-ի խաչքարը:

XV դ. Գ. դարձել է նաև մշակութ. կենտրոն, ունեցել է գրչատուն: 1717-ին Գ-ի գլխ. եկեղեցու գմբեթը նորոգել է Տողի գյուղացի Սայունը: 1723-ին Մելիք Եգանը եպիսկոպոս Մեսրոպին նշանակել է տվել Գ-ի վանահայր: XIX դ. Գ-ի վանահայրն էր Առաքել վրդ. Կոստանդյանցը, որը գրել է Արցախի մելիքներին նվիրված աշխատություն, և նրանից օգտվել է Րաֆֆին իր «Խամսայի մելիքությունները» երկը գրելիս: 1868-ին երկրաշարժից ավերվել է միանավ եկեղեցին, և վնասվել գմբեթավորը, որից հետո Գ. լքվել է և ամայացել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.2, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1982: Հասրաթյան Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992:

Մուրադ Հասրաթյան

ԳՐԻԳՈՐ Ա ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ, սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Գրիգոր Պարթև (239–325/326), Հայոց առաջին եպիսկոպոսապետ 302-ից, համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ: Երբ մեկամյա մանուկ էր, ստնտու Սոփիան և ոմն Եվթաղ նրան փախցրել են Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը՝ փրկելով Արշակունիների վրեժխնդրությունից (հայրը՝ Անակ Պարթևը, Հայոց Խոսրով Ա թագավորին սպանողներից էր, իսկ Անակի ողջ ընտանիքը սրատվել էր): Կեսարիայում անմիջապես մկրտվել է քրիստոնյա՝ Գրիգոր (հուն.՝ արթուն, հսկող) անունով (հեթանոս. ենթադրյալ անունը՝ Սուրեն): Նույն քաղաքում ստացել է բարձրագույն կրթություն («վարժեալ էր հելլենացի և ասորի դպրութեամբ») և Փիրմիլիանոս արքեպիսկոպոսի մոտ քրիստ. հիմնավոր դաստիարակություն: «Ցարբունս հասակի հասեալ» ամուսնացել է կեսարացի Դավթի դստեր՝ Մարիամի հետ: Երկու զավակ (Վրթանես ու Արիստակես, ապագա Հայոց կաթողիկոսներ՝ *Արիստակես Ա Պարթև*, *Վրթանես Ա Պարթև*) ունենալուց հետո բաժանվել են: Գրիգորը մտել է արքունական ծառայության, Մարիամը կրտսեր որդու հետ՝ կուսանոց, իսկ ավագին հանձնել են խնամատու: 276-ին, երբ պարսից Վռամ թագավորը գրավել է Հայաստանը, Գրիգոր Պարթևը *Տրդատ Գ Մեծի* հետ գնացել է Հռոմ. կայսրություն: 287-ին վերադառնալով Հայոց գահին՝ Տրդատ Գ Մեծը, ի նշան հաղթության, Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանի մոտ՝ Անահիտի մեհյանում գոհության տոնախմբություն է կազմակերպել: Հայոց թագավորը քրիստոնյա պալատականներին, այդ թվում՝ Գրիգոր Պարթևին (որոնք ազատվել էին կռապաշտ. արարողություններից), հրամայել է մասնակցել պաշտամունքին և երկրպագություն մատուցել Անահիտի մեհյանում: Գրիգոր Պարթևը մերժել է, և Տրդատ Գ, ըստ *Ագաթանգեղոսի*, որի Պատմությունը Գրիգոր Լուսավորչի վարքի հիմն. սկզբնաղբյուրն է, նրան ենթարկել է չարչարանքների՝ հուսալով, որ նա տեղի կտա և կուրանա Քրիստոսին: Գրիգոր Լուսավորչի չարչարանքների վայրում կառուցվել է ցայսօր կանգուն Զարչարանց Ս. Լուսավորիչ վանքը (Երզնկայից հվ., Մեղուցիկ գ. մոտ, լեռան ստորոտին):

Այդ խոշտանգումները (12 չարչարանքներ) Ագաթանգեղոսը հետևյալ կերպ է նկարագրում Ագաթանգեղոսը. թիկունքին՝

ա. Ձեռքերը կապած, գայլ ի բերան, թիկունքին՝ աղի բեռ, կուրծքը բարձր գեղարանից վար կախեցին: բ. Մեկ ոտքից կախելով՝ աղբ ծխեցրին և դացին: գ. Ոտքերը կոճղերի մեջ լար բրերով ծեծեցին: դ. Ոտքին երկաթյա բևեռներ մխելով՝ վաճզմեցին: դ. Ոտքին երկաթյա բևեռներ մխելով՝ ծեծեցին: զ. գեցրին: ե. Գլուխը կափահար անելով՝ քթի մեջ քացախ և Գլուխը մամլիչի մեջ դնելով՝ քթի մեջ քացախ և բորակ փչեցին: է. Գլուխը մոխրով լեցուն պարկի մեջ կապեցին: ը. Գլխիվայր կախելով՝ նստատեղից ճանձագարով ջուր լցրեցին: թ. Կողերը երկաթե ճանկերով քերեցին: ժ. Երկաթե դաստակների վրա քաշելով՝ քերեցին: ժա. Ծնկները երկաթե կապիճների մեջ ճգելով՝ կախեցին: ժբ. Հալած կապարով մարմինը այրեցին:

Ագաթանգեղոսի հետևողությամբ հայ միջնադարյան մատենագիրները առանձնակի հոգևոր խորհուրդ են հաղորդել չարչարանքներից յուրաքանչյուրին և դրանց թվով տասներկուսը լինելուն: Այս մեկնաբանություններն ամբողջական և համակարգված տվել է *Գրիգոր Տաթևացին*: Ըստ նրա՝ 12 չարչարանքները փոխկապակցված երկու խորհուրդ ունեն: Առաջինը խարսխվում է միջնադարյան ընագիտ. այն ըմբռնման վրա, որ մարդը 12 անդամներ ու զգայարաններ ունի, որոնք ապականվել էին Ադամի կողմից մեղքի պտուղը ճաշակելիս, երբ նա իր զգայարաններով խաբվել է և ցանկացել ոտքերով ուղղվել դեպի ծառը, ձեռքով պոկել և բերանով ճաշակել: Ըստ այդմ՝ Գրիգորն իր տասներկու չարչարանքներից յուրաքանչյուրով, որոնցից ամեն մեկը հարաբերվում է մարդկային մարմնի տվյալ անդամի և զգայարանի հետ, ջնջել է դրանց ապականությունը:

Երկրորդ բացատրությունն առնչվում է տասներկու *առաքյալների* հետ: Քրիստոնեությունը քարոզելիս և տարածելիս առաքյալներից յուրաքանչյուրը նահատակվել է մյուսներից տարբերվող առանձին մի չարչարանքով: Համաձայն Գրիգոր Տաթևացու՝ առաքյալների կրած այս տասներկու չարչարանքներից յուրաքանչյուրը Գրիգոր Լուսավորիչն է կրել՝ դառնալով բոլոր առաքյալներին չարչարանակից:

Բռնություններից հետո (ավելի քան մեկամսյա) նախարար Արտավազդ Մանդակունու քրոջ ամուսին Տաճատ Աշոցյանը հայտնել է, որ Գրիգոր Պարթևը թագավորահորն սպանողի որդին է: Տրդատ Գ-ի հրամանով 287-ին նրան նետել են մահապարտների բանտ՝ Խոր վիրապ (տես *Խոր վիրապի վանք*):

Ըստ ավանդության, Խոր վիրապում Գրիգոր Պարթևը մնացել է շուրջ 14 տարի: Նրա վիրապային կյանքը հրաշք է, և այդտեղ կենդանի մնալը աստվածային սքանչելիների մի հատուկ նշան է համարվում: Աստվածային գթությամբ մի այրի կին գաղտնի գնդան է նետել հանապազօրյա հացը, և մի հրեշտակ ամենօրյա այցելություններով քաջալերել է Գրիգորին:

Տրդատ Գ Մեծը, հետևելով հռոմ. Դիոկղետիանոս կայսրի օրինակին, հրովարտակով արգելել է նոր կրոնը և դաժանորեն հալածել քրիստոնյաներին: Նրա հրամանով Գրիգոր Պարթևի բանտարկության վերջին տարում՝ 301-ին (վիրապից ելնելուց 9 օր առաջ), Վաղարշապատի մոտակայքում նահատակվել են ս. Հռիփսիմյան և ս. Գայանյան 37 վկայուհիները (տես *Հռիփսիմյանց կույսեր*, *Գայանյանց կույսեր*):

Համաձայն Ագաթանգեղոսի՝ Տրդատը վեց օր ընկղմվել է մելամաղձոտ տխրության մեջ «առ անձուկ սիրոյ Հռիփսիմեայ», ի վերջո որսի է դուրս եկել, և նույն օրն էլ ի տրիտուր այդ ամենի՝ վրա է

հասել «Տիրոջ պատուհասը»: Դիվահարվել է թագավորը (բոլոր մերձավորներով) և, նմանվելով վայրի խոզի, մտել եղեգնուտը: Հարվածներից գերծ մնացած թագավորաքույր *Խոսրովիդուխտը* (նրա քրիստոնյա լինելու հավաստիքն էր) հինգ անգամ կրկնվող տեսիլք է տեսնում, ըստ որի, դիվաբախներին կարող էր բուժել միայն Գրիգորը: Նրան վիրապից հանդիսավորությամբ Վաղարշապատ է բերել Խոսրովիդուխտի խնամակալ Օտա Ամատունին: Գրիգորը նախ հնձանահարկի տակ ամփոփել է նահատակ կույսերի աճյունները, ապա քարոզել Ավետարանը և հնգօրյա պահքով (տես *Առաջավորաց պահք*) նախապատրաստել պատուհասվածներին և ողջ ժողովրդին քրիստոնեություն ընդունելու: Այնուհետև, անսալով աղաչանքներին, բժշկել է արքային և մյուս ընկնավորներին: Ապաշխարած ու դարձի եկած Տրդատ Գ Մեծը հրամայել է, որ դադարեցվի քրիստոնյաների հալածանքը, և ժողովուրդը համարձակ պաշտի Քրիստոսի սուրբ հավատը:

Հաշվի առնելով Հայոց քաղ. ու հոգևոր միասնության, անկախ գոյավիճակի ապահովման, հարևան այլակրոն պետությունների ազդեցությունից երկիրը ձերբազատելու կարևորությունը, հայ նախարարների շրջանում հռոմեամետ և պարսկամետ կողմնորոշումների ձևավորումը և այլ հանգամանքներ՝ Տրդատ Գ Մեծը 301-ին քրիստոնեությունը Հայաստանում, առաջինն աշխարհում, հռչակել է պետ. կրոն: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունելով՝ Տրդատ Գ Մեծը և Գրիգոր Լուսավորիչը ձգտել են լուծել պետության ամբողջականության, ազգ. ինքնության պահպանման ու ամրապնդման, ազգի բոլոր հատվածների համախմբման և միասնության խնդիրը: Երկրում իշխող բազմաստվածությունը՝ իբրև աշխարհայացք և գաղափարախոսություն, պատմ. նոր պայմաններում ոչ միայն ի վիճակի չէր նպաստելու ծառացած խնդիրների լուծմանը, այլև բովանդակում էր հայ նախարարական տների կենտրոնախույս միտումների գաղափար. հիմնավորումը: Բազմաթիվ և խայտաբղետ կրոնագաղափար. վարդապետություններից այդ պահանջներին առավելագույնս բավարարում էր հզորացող քրիստոնեությունը: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելով՝ հոգևոր և գաղափար. նախադրյալներ են ստեղծվել ինչպես զրադաշտ. Պարսկաստանից, այնպես էլ դեռևս հեթանոս. Հռոմից գաղափարախոսական սահմանազատման, իսկ միջնորդավորված ձևով՝ նաև քաղ. ինքնուրույնության և անկախության համար: Քրիստոնեության ընդունումը նախանշել է հայ ժողովրդի և պետության հետագա զարգացման ուղիները, հոգևոր կյանքի, մշակույթի, գիտության, արվեստի, մտածողության և աշխարհընկալման ուղենիշներն ու չափանիշները, որոնք, թեև դժվարությամբ, բայց հետզհետե թափանցել են ազգ. գիտակցության, ապրելակերպի, կենցաղի մեջ:

Տրդատ Գ Մեծը պետ. հիմքերի վրա է դրել նաև եկեղեցապետի ընտրությունը. հրավիրելով ավագանու ժողով՝ Գրիգոր Լուսավորչին կարգել է Հայոց եպիսկոպոսապետի (հայրապետի) պաշտոնում, դրանով վավերացնելով եկեղեցու և հովվապետի ենթակայությունը թագավոր. իշխանությանը:

Գ. Ա. Լ. 302-ի սկզբին 16 նախարարների ուղեկցությամբ և թագավոր. հրովարտակով մեկնել է Կեսարիա, որտեղ նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրել տեղի արքեպիսկոպոս Ղևոնդիոսը: Այդ ձեռնադրությամբ Կեսարիայի աթոռը բնավ չի միջամտել Հայ եկեղեցու գործերին, երբեք հսկողության իրավունք չի ունեցել, և ձեռնադրությունը կրել է զուտ ծիսական բնույթ: Տրդատ Գ Մեծն ու ավագանու ժողովն են ընտրել Հայոց առաքելական աթոռի հաջորդին, իսկ Կեսարիայի աթոռն այդ ձեռնադրությամբ պարզապես հոգևոր շնորհաբաշխություն է տվել Գ. Ա. Լ-ին: Հայոց եպիսկոպոսապետը՝ որպես անկախ եկեղեցու գլուխ, ամեն ինչ ինքն է տնօրինել ու կարգադրել, եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ ձեռնադրել, թեմեր հիմնել, տոներ հաստատել, եկեղեց. կանոններ ու ծեսեր սահմանել՝ պահելով տեղական ավանդությունները և հետևելով ընդհանուր քրիստ. սովորություններին:

Գ. Ա. Լ. Կեսարիայից գնացել է Սեբաստիա, որոշ ժամանակ հետո, Կարինի ու Հարքի ճանապարհով անցել Տարոն, որը հայոց հեթանոս. կրոնի մեծ կենտրոններից էր: Կոտրելով քրմերի դիմադրությունը (ինքը՝ խաչով, նախարարները՝ զենքով)՝ Տարոնում հիմնել է քրիստ. կենտրոններ, այդտեղ ամփոփել իր հետ բերած *Հովհաննես Մկրտչի* (Իննակնյան բագինների վայրում, տես *Մշո Ս. Կարապետ վանք*), ս. Աթանագինեսի (իր աներորդու) մասունքների մի մասը, գերեզմանների վրա վկայարան կառուցել, նրանց համար հատուկ տոն սահմանել (ներկայումս Հայ եկեղեցին տոնում է Հոգեգալստյան առաջին կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի օրը) և պատվիրել, որ ամեն տարի հավաքվեն այդտեղ՝ սրբերի հիշատակը տոնելու: Հայոց հայրապետը Հովհաննես Մկրտչի նշխարներից ամփոփել է նաև Եղըրդուտ կոչված տեղում (տես *Եղրդուտի վանք*) և հիմնադրել Մատնավանքը՝ Աշտիշատի ստորոտին: Ապա Աշտիշատում մեծ եկեղեցի է կառուցել, Ս. Երրորդություն անունով սեղան կանգնեցրել, շինել մկրտության ավազան ու մկրտել իրեն ուղեկցող իշխաններին, զորքերին և բազմաթիվ նորադարձների:

Գ. Ա. Լ. Տարոնից անցել է Բագրևանդ: Տրդատ Գ Մեծը արքունիքով ընդառաջ է գնացել և Բագավան գյուղաքաղաքում դիմավորել Հայաստանի հովվապետին: Այստեղ ևս ամփոփելով Հովհաննես Մկրտչի, ս. Աթանագինեսի մասունքների մնացյալ մասը՝ դրանց վրա վկայարան է կառուցել, սեղան հիմնել ու Պատարագ մատուցել: 303-ի հունվ. 6-ի այգալույսին՝ Սուրբ Ծննդյան և Աստվածահայտնության օրը, *Արածանու* ակունքների մոտ, Նպատ լեռան ստորոտին մկրտել է Տրդատ Գ Մեծին ու արքունիքին, հայ ավագանու ներկայացուցիչներին: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նույն վայրում յոթ օրերի ընթացքում մկրտել է նաև արքունական զորքին և ժողովրդին: Ամենամյա Նավասարդի օրը Բագավանում տոնվել է Ամանորի՝ Հյուրընկալ Վանատուրի տոնը, որը Գ. Ա. Լ. վերափոխել է ս. Հովհաննես Մկրտչի և ս. Աթանագինեսի հիշատակների քրիստ. տոնակատարության: Նույն ձևով հեթանոս. շատ տոներ և սովորություններ ներմուծվել են քրիստոնեության մեջ: 303-ի սկզբին արքան ու եպիսկոպոսապետը վերադարձել են մայրաքաղաք Վաղարշապատ և Գ. Ա. Լ., համաձայն իր տեսիլքի, արքունական գահին մերձ, Միածնի իջման վայրում, հեթանոս. մեհյանի տեղում կառուցել է Էջմիածնի («Էջ Միածինն») Կաթողիկե եկեղեցին (տես *Էջմիածնի Մայր տաճար*), որտեղ հաստատել է Հայոց առաքելական աթոռի նստավայրը, իսկ Էջմիածնի Կաթողիկեն դարձրել Հայոց Մայր եկեղեցին: Նորակառույց տաճարը Հայոց հայրապետն օծել է 303-ի օգոստ. 15-ին, Աստվածածնի Վերափոխման տոնի օրը (Էջմիածնի Կաթողիկե եկեղեցին նվիրված էր Աստվածածնին): Գ. Ա. Լ-ի նախաձեռնությամբ և Տրդատ Գ Մեծի օժանդակությամբ, Հռիփսիմյան և Գայանյան կույսերի նահատակության վայրերում կառուցվել են վկայարաններ՝ այդտեղ ամփոփելով նրանց մարմինները (տես *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանք*, *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք*): Գ. Ա. Լ-ի տեսիլքի հետ է կապված նաև *Շողակաթ վանքի* կառուցումը:

ԳՐԻԳՈՐ

Գ. Ա. Լ. թագավորի հովանավորությամբ ձեռնամուխ է եղել եկեղեց. ամուր նվիրապետության ստեղծմանը: Հիմնել է Հայ եկեղեցու առաջին թեմերը (թեմերի առաջնորդներ է նշանակել դարձի եկած որոշ նախկին քրմապետների և քրմորդիների), ձեռնադրել եպիսկոպոսներ, Հայաստանի տարբեր գավառներում կառուցել նոր եկեղեցիներ, քարոզել Ավետարանը, ծավալել կրթ. գործունեություն: Գիտակցելով, որ հեթանոսությունը խոր արմատներ ունի ժողովրդի գիտակցության, կյանքի և աշխարհընկալման մեջ՝ Գ. Ա. Լ. թագավորի անմիջական և գործուն աջակցությամբ ձեռնարկել է նոր սերնդի լուսավորության ու կրթության գործի կազմակերպումը՝ նրան քարոզչ. և կրոնաեկեղեց. գործունեության նախապատրաստելու համար: Նա հիմնել է հուն. և ասոր. բազմաթիվ դպրոցներ՝ լեզուներ սովորեցնելու, թարգմանիչներ պատրաստելու և Ս. Գրքին հաղորդակից դարձնելու նպատակով: Հատուկ ուշադրություն է դարձրել քրմական դասի զավակներին հավատի բերելուն, ինչը լուծում էր մի շարք խնդիրներ. նախ թուլանում էր քրմերի դիմադրությունը, ապա՝ նոր կրոնի տարածման և արմատավորման գործում ներգրավվում էին լավ դաստիարակություն ու կրթություն ստացած երիտասարդներ: Սակայն Գ. Ա. Լ. ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացրել է նախարարների, ինչպես նաև հասարակ ժողովրդի զավակների դաստիարակության և կրթության վրա, որոնք կոչված էին դառնալու նոր վարդապետության հիմն. քարոզիչները:

Գ. Ա. Լ. քրիստոնեություն է տարածել նաև Վիրքում, Աղվանքում, Հս. Կովկասում, Խաղտիքում, Մասքթաց երկրում, Միջագետքում, Ատրպատականում: Մանկահասակ թոռանը՝ *Գրիգորիսին* ձեռնադրել է Վրաց և Աղվանից քահանայապետ: Հետևելով քրմությանը՝ Գ. Ա. Լ. տոհմ. ժառանգության իրավունքը պահպանել է նաև Հայ եկեղեցու վարչության մեջ: Արիստակես որդուն ձեռնադրելով եպիսկոպոս՝ դարձրել է իր տեղապահն ու եպիսկոպոսակիցը, դրանով հաստատել իր տոհմի հոգևոր ժառանգական իշխանությունը:

Գ. Ա. Լ-ի անունով պահպանվել են 23 կրոնաբարոյախոս. ճառ պարունակող «Յաճախապատումը», մի քանի մանր երկասիրություններ և կանոններ: Նրան են պատկանում նաև

Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովին (325) մասնակցած Արիստակես Պարթևի բերած Նիկիական կանոններում կատարված հավելումները: Որոշ ուսումնասիրողներ Գ. Ա Լ-ին են վերագրում նաև *Խորհրդատետր-Պատարագամատույցը*, մի շարք ծիսամատյանների կազմումը և նախն. խմբագրումը:

Հայրապետական գործը հանձնելով Արիստակեսին՝ Գ. Ա Լ. կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել է ճգնակեցության մեջ, Դարանաղի գավառի Սեպուհ լեռան Մանեի այրում, որտեղ և վախճանվել է (օրը չի հիշատակվում)՝ ամփոփվելով նույն անձավում: Վրթանես Ա Պարթևի կաթողիկոսության ժամանակ նշխարները վերաթաղվել են նույն գավառի Թորդան գյուղում, Լուսավորչի տոհմական կալվածքում:

Գ. Ա Լ-ի նշխարները Թորդանից հանվել և սփռվել են ողջ քրիստոնյա աշխարհում և դարձել պաշտամունքի առարկա: Հայաստանում Գ. Ա Լ-ից մնացած միակ սրբություն եղել է *Լուսավորչի Աջը*, որը նաև հայրապետ. իշխանության գլխ., պաշտոնական նշանակն է, և պարտադիր է նրա առկայությունը կաթողիկոսարանում:

Գ. Ա Լ-ի մյուս նշխարները և մասունքները հայոց մեջ խտացվել են Լուսավորչի Աջի մեջ: Դրան զուգահեռ XIII–XIV դդ. «Լուսավորչի լույս հավատքի» խորհրդանիշն են դարձել երկու աննյութեղեն առարկաներ՝ Սեպուհ լեռան վրա շողացող Տրդատի հավլունի թուրը (ժող. ստուգաբանությամբ՝ հավու ունի՝ հավի երկաթ, որը կտրուկ և ամուր սրի իմաստն ունի) և Արագած լեռան կատարին առանց պարան կախված Լուսավորչի կանթեղը, որոնք միասնաբար խորհրդանշում են Հայոց արքայի և հայրապետի, եկեղեցու և պետության գործակցությունը, ինչպես նաև Սեպուհ լեռան վերևից ոսկե մի կամարով կապվելով Արագածի գագաթին, հոգևոր խորհրդանշական կապով միացնում են հայության երկու հատվածները:

Ըստ ավանդության՝ Տրդատ Գ Մեծը, Գ. Ա Լ-ի նման, կյանքի վերջին տարիներին տրվել է առանձնության Սեպուհ լեռան վրա: Հայոց հայրապետը, վերցնելով Հայոց արքայի թուրը, օրհնել է, նետել վեր. աստվածային զորությամբ սուրը խաչանման կախվել է Սեպուհ լեռան վրա և, Լուսավորչի մշտավառ կանթեղի լույսով ողողված, լույս է տալիս այնտեղից: Այդ մասին առաջին անգամ գրել է Վարդան Վարդապետն իր «Աշխարհացույց»-ում, որտեղ ասվում է, թե Լուսավորիչն առնելով «զթուրն օծեաց որպես զխաչ, եդ ի յօդն բանիւն Աստուծոյ»:

Ներսես Գ Տայեցին, ձեռամբ իշխան Գրիգոր Պատրիկ Մամիկոնյանի, Գ. Ա Լ-ի մասունքների մեծ մասը Թորդանից տեղափոխել և զետեղել է *Զվարթնոցում*: Այնուհետև նշխարները տարվել են Կ. Պոլիս, և նրանց հիմն. մասը VIII դ. վերջին հայ կույսերը փոխադրել են Իտալիայի Նեապոլ քաղաքը: Այդտեղ ի պատիվ Գ. Ա Լ-ի կառուցվել է Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցին՝ իր կուսանոցով: Եկեղեցում մեծ պատվով պահել են Գ. Ա Լ-ի գլուխը՝ ամփոփված պղնձե և համակ ոսկեզօծ կիսարձանի մեջ, շղթայի մասեր և այլ նշխարներ: Նեապոլի առաջին պաշտպան ս. Գեննարիոս եպիսկոպոսից հետո Գ. Ա Լ. ճանաչվել է քաղաքի երկրորդ երկնային պաշտպանը և ունի հատուկ տոն (սեպտեմբերի 30-ին): 2000-ի նոյեմբ. 11-ին, *Գարեգին Բ Ներսիսյանի* Վատիկան կատարած այցելության ժամանակ Հովհաննես Պողոս II պապը Ամենայն հայոց կաթողիկոսին է հանձնել Գ. Ա Լ-ի մասունքների մի մասը, որոնք պահվում են *Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու* գավթում:

Գ. Ա Լ-ի՝ «Մեծ Հայոց սուրբ Գրիգորի» պաշտամունքը V դ-ից սկսած մեծ տարածում է ունեցել նաև Բյուզանդիայում, մասնավորապես՝ Հունաստանում: Ներկայումս էլ Հունաստանի եկեղեցիներում և վանքերում (Խալկիոնի Ս. Կույս, Սալոնիկի Ս. Նիկողոս Օրփանոս, Լակոնիայի Ս. Աթանաս, Լատիսայի Ս. Գևորգ, Միստրայի Հոդիղիտրիայի եկեղեցիներ, Ֆոկիդեի Ս. Ղուկաս, Մակեդոնիայի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Աթոս լեռան Խերապոտամի և Ս. Գրիգոր վանքեր են) կան Գ. Ա Լ-ին նվիրված սրբանկարներ, որմնանկարներ, խճանկարներ (դրանց ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Ս. Տեր-Ներսեսյանը), ինչպես նաև նշխարներ և մասունքներ՝ ամփոփված արծաթե, բրոնզե և փայտե մասնատուփերում:

Գ. Ա Լ-ի պաշտամունքը դեռ հնուց եղել է նաև Ռուսաստանում: Մոսկվայի Կարմիր հրապարակի կենտրոնում, Վասիլի Երանելու տաճարի համալիրի մեջ, ավելի քան 5 դար կանգնած է Հայոց Գրիգորի եկեղեցին (Церковь Григориса Армянского)՝ Երանելու տաճարի գմբեթին կից վեր խոյացող գմբեթով: Կառուցվել է Իվան Ահեղի (1530–84) հրովարտակով, ի երախտագիտություն Կազանի թաթար. խանության դեմ պատերազմում հայ թնդանոթաձիգների անձնազոհության: Եկեղեցու բազում որմնանկարների ու սրբապատկերների շարքում երևելի է Սուրբ Գիրքը ձեռքին Գ. Ա Լ-ի ամբողջ հասակով մեծ սրբապատկերը, որի շուրջը կան նրա կյանքից դրվագներ ներկայացնող տասնվեց նկարներ: Պատկերված են Տրդատ Գ-ի հանդիպումը Գ. Ա Լ-ին, հեթանոսություն ընդունելու պարտադրանքը, Գ. Ա Լ-ի դատը, տանջահարության պատկերները, Գ. Ա Լ. Խոր վիրապում, արքայի հիվանդանալը, հրեշտակի հայտնվելը թագավորաքրոջը Խոսրովիդուխտին, և, մինչև Խոր վիրապից դուրս գալը: Գ. Ա Լ-ի սրբապատկերները կան Կրեմլի Ավետման և Սպասկու տաճարներում, ինչպես նաև Պսկովի, Ռոստովի, Կոլոմնայի և այլ քաղաքների եկեղեցիներում: Նովգորոդի Ներեդիցա տաճարի պատերը զարդարում են նաև Գ. Ա Լ-ի որմնանկարները:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ա Լ-ին դասել է ավագ սրբերի կարգը: Նրան անվանում են «Հայոց Մկրտիչ», «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց» (*Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալներից հետո), իսկ քրիստոնեությունը հայոց մեջ կոչվում է նաև «Լուսավորչի լույս հավատք»: Նրա մասին հորինվել են բազմաթիվ երգեր, շարականներ, ներբողներ, տաղեր, հյուսվել ավանդություններ: Գ. Ա Լ-ին հայտնի ներբողը է ձոնել Ընդհանրական եկեղեցու մեծ հայրերից *Հովհան Ոսկեբերանը*: Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոցը» ամբողջովին նվիրված է Հայոց դարձին, Գ. Ա Լ-ի վարքին և վարդապետությանը: Հայկ. մանրանկարչության, որմնանկարչության, ձեռագիր մատյանների պատկերազարդման, եկեղեցիների բարձրաքանդակներում մեծ տարածում է գտել Գ. Ա Լ-ի պատկերագրությունը: Նրան նվիրված պատկերներն ընդգրկում են Հայոց դարձի և մեծ սրբի կյանքի բոլոր գլխ. և հիմն. դրվագները:

Գ. Ա Լ., որպես համաքրիստ. սուրբ, հիշատակի օր ունի ուղղափառ և կաթոլիկ եկեղեցիներում (քույր եկեղեցիները նրա հիշատակը տոնում են սեպտեմբերի 30-ին): Հայ եկեղեցում ս. Գ. Ա Լ-ի հիշատակին նվիրված տոները են. վիրապ մտնելը և չարչարանքները (Մեծ պահքի վեցերորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), վիրապից ելնելը (Հոգեգալստյան երկրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), նշխարների գյուտը (Հոգեգալստյան չորրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), իսկ Ս. Ծննդյան չորրորդ կիրակիի կամ Վարդավառի երրորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը տոնվում է ս. Գ. Ա Լ-ի որդիների և թոռների հիշատակը:

Գ. Ա Լ-ին հաջորդել է կաթողիկոս. գահին Արիստակես Ա Պարթևը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.3, 1–4-րդ և 4.4, 1-ին պատկերները:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Մուտսոպուլոս Ն., Դիմիտրոկալլիս Կ., Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը Հունաստանի մեջ, «Էջմիածին», 1995, № 5: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997: Աչճյան Մ., Լուսավորչի լույս նշխարները, Ս. Էջմիածին, 2000:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ, տես *Գրիգոր Նազիանզացի*:

ԳՐԻԳՈՐ Բ ՎԿԱՅԱՍԵՐ (ավազանի անունը՝ Վահրամ) (ծ. թ. անհտ – 1105, Քեսուն, ամփոփվել է Կարմիր վանքում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1066-ից: *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* որդին: Հիմնադիրն է Պահլավունի կաթողիկոսների տան, որի ներկայացուցիչները Հայոց կաթողիկոս. գահը ժառանգել են մինչև XIII դ. սկիզբը: Հաջորդել է *Խաչիկ Բ Անեցուն*: Հոր մահից հետո փոխարինել է նրան Միջագետքի դուքսի պաշտոնում (1059): Շատ չանցած հրաժարվել է պաշտոնից և կնոջից, հեռացել աշխարհական կարգից ու դարձել վանական: Կաթողիկոս է ձեռնադրվել Ծամնդավում՝ Աբաս Կարսեցու որդի Գագիկ Շահնշահի միջնորդությամբ: Գ. Բ Վ. իր կաթողիկոսության տարիներին հաճախ է հայրապետ. աթոռը հանձնել փոխանորդների և մեկնել ճանապարհորդության կամ ճգնակենցաղ կյանք վարելու համար քաշվել Կիլիկիայի Սև լեռների վանքերը: Տարբեր տարիներ աթոռակից է նշանակել Գևորգ Լոռեցուն (1066–72), *Բարսեղ Ա Անեցուն*: 1076-ին մերժել է Փիլարտոս Վարաժնունու՝ հայրապետ. աթոռը Փառիսոս փոխադրելու առաջարկը և թույլատրել նրան կաթողիկոսություն հիմնել Հոնի բերդաքաղաքում (Մարաշի մոտ): Գ. Բ Վ. եղել է Կ.Պոլսում (1066 և 1072), Եգիպտոսում (1074 և 1085), Երուսաղեմում (1099): Եգիպտոսում նրան մեծ պատվով ընդունել է Մուսթանսիր խալիֆան: Գ. Բ Վ. իր եղբորորդուն՝ Գրիգորին, ձեռնադրել է եպիսկոպոս և նշանակել Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ: Երուսաղեմի գրավման ժամանակ (1099) օժանդակել է խաչակիրներին:

Զնայած Գ. Բ Վ-ին են վերագրում «գիրս բազում», սակայն նրա գրչին պատկանող երկերից հայտնի է միայն 1102-ին Ծռազատկի կապակցությամբ գրված թուղթը: Նրա մեկենասությամբ է աշխատել Կիրակոս մեկնիչն ու

թարգմանիչը, որը Կ.Պոլսում հունարենից հայերեն է թարգմանել բազմաթիվ վարքագր. և հայրաբան. երկեր. այստեղից էլ՝ կաթողիկոսի «Վկայասեր» մականունը: Գ. Բ Վ. նորոգել է Հայ եկեղեցու ծեսերն ու սովորությունները, կատարել կրոնավորական և վանական կյանքի բազմաթիվ կարգադրություններ, պաշտպանել Հայ եկեղեցու ավանդները՝ ընդդեմ լատինադավան հոսանքի: Ձեռագրերում երբեմն սխալմամբ նրան են վերագրվում *Գրիգոր Գ Պահլավունի* (Փոքր Վկայասեր) կաթողիկոսի հեղինակած շարականները (Աստվածածնի Ավետյաց և Երկրորդ Ծաղկազարդի կանոնները): Գ. Բ Վ. համարվում է միության շարժման նախակարապետը: Նրա կաթողիկոսության շրջանում են սերտացել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները Ասորի Հակոբիկ, Հույն և Հռոմի եկեղեցիների հետ: Այդ քաղաքականությունը շարունակել են Պահլավունի հաջորդ կաթողիկոսները: Կյանքի վերջին տարիները Գ. Բ Վ. անցկացրել է Կիլիկիայի Քեսուն գավառի նշանավոր Կարմիր վանքում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Բ Վ.-ին հաջորդել է Բարսեղ Ա Անեցին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785, էջ 989–996: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901:

Ազատ Բոզոյան

ԳՐԻԳՈՐ Գ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (մոտ 1093, Եփրատից արևմուտք, Տլուք գավառի Ծովք դղյակում – 1166, Հռոմկլա), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1113-ից: Հաջորդել է *Բարսեղ Ա Անեցուն*: Ուսումը ստացել է *Քեսունի Կարմիր վանքում*, սկզբում՝ *Գրիգոր Բ Վկայասերի*, ապա՝ Բարսեղ Ա Անեցի կաթողիկոսի հսկողության ներքո: Պատանեկան տարիքում, Գրիգոր Բ Վկայասերի կտակով, Բարսեղ Ա Անեցին նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: Օծվելով կաթողիկոս՝ շարունակել է Պահլավունի հայրապետների եկեղեց. քաղաքականությունը: Պատճառաբանելով Գ. Գ Պ-ու երիտասարդ տարիքը՝ Պահլավունիների հակառակորդները Աղթամարում հակաթոռ կաթողիկոս են ձեռնադրել Դավիթ Թոռնիկյանին, դրանով սկզբնավորելով Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությունը (տես *Աղթամարի կաթողիկոսություն*): Կաթողիկոս. իշխանությունն ամրապնդելու համար Գ. Գ Պ. Սև լեռների Կարմիր վանքում 1113-ին հրավիրել է եկեղեց. ժողով, որտեղ նրա ընտրությունը օրինական են ճանաչել բուն Հայաստանի և Կիլիկիայի եկեղեց. գլխ. թեմերը և քաղ. ուժերը: Նրա օրոք կաթողիկոս. աթոռը Քեսունի Կարմիր վանքից 1116-ին տեղափոխվել է Ծովք, իսկ 1149-ից՝ Հռոմկլա: Գ. Գ Պ. փորձել է կարգավորել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները խաչակիրների և Բյուզ. կայսրության հետ: XII դ. 20–30-ական թթ. դիվանագիտ. հարաբերություններ է սկսել բյուզ. կայսր Հովհաննես II Կոմնենոսի հետ՝ փորձելով նրան հետ պահել Կիլիկիայի հայկ. իշխանության և Հայ եկեղեցու դեմ ծրագրված գործողություններից: Մեզ է հասել այդ առիթով բյուզ. կայսրին կաթողիկոսի հունարեն գրած նամակը: 1137-ին Կիլիկիայի տարածքը բյուզ. զորքերի նվաճելուց հետո Գ. Գ Պ. ավելի է սերտացրել շփումները Հռոմի և Արևելքում հաստատված խաչակիրների եկեղեց. կազմակերպությունների հետ: Նամակագր. կապեր է ունեցել Ոնորիոս II, Իննոկենտիոս II և Եվգենիոս III պապերի հետ: 1139–41-ին մասնակցել է Հռոմի պապի՝ Արևելք ուղարկած լեգատ (լիազոր ներկայացուցիչ) Ալբերիկ Օստրացու հրավիրած Անտիոքի և Երուսաղեմի եկեղեց. ժողովներին: Այս ջանքերի շնորհիվ Հռոմի եկեղեցին Գ. Գ Պ-ուն իր պաշտոն. գրություններում դիտել է որպես Արևելքում գործող քույր եկեղեցու առաջնորդ, առաջինը՝ հավասարազոր աթոռների շարքում: Գ. Գ Պ-ու գործունեության շնորհիվ ամրապնդվել է կաթողիկոս. իշխանությունը բուն Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս՝ Եգիպտոսում, Բալկաններում, Փոքր Ասիայում և Ասորիքում: Կաթողիկոս. աթոռը Հռոմկլա տեղափոխելուց հետո Գ. Գ Պ. կրտսեր եղբոր և հաջորդ *Ներսես Շնորհալու* (Ներսես Դ Կլայեցի) հետ ավելի շատ զբաղվել է Հայ եկեղեցու ներքին գործերով, պայքարել աղանդավոր. և պառակտող. միտումների դեմ, հովանավորել գրական և մշակութ. կյանքը, նոր աշխուժություն մտցրել Հայ եկեղեցու հոգևոր-մշակութ. գործունեության մեջ: Գահակալության վերջին տարիներին (1165) բյուզ. Մանուել I կայսրի հետ սկսել է եկեղեցիների միության նպատակով բանակցություններ, որոնք շարունակվել են նաև իրենից հետո:

Գ. Գ Պ. հայտնի է իր գրական գործունեությամբ: Գրել է բազմաթիվ շարականներ, տաղեր և այլ գործեր: Հետևելով Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսին՝ թարգմանել կամ ուրիշներին է հանձնարարել վկայաբանությունների թարգմանությունը և կարգադրել, որ սրբերի նախատոնակներին եկեղեցիներում կարդացվեն նրանց վարքերը: Նրան կոչել են Գրիգոր Փոքր Վկայասեր: Գ. Գ Պ-ու հանձնարարությամբ է *Սամուել Անեցին* գրել իր «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» ժամանակագրությունը, Ներսես Շնորհալին՝ իր մի շարք երկերը: Գ. Գ Պ. շարականագիրների կիլիկյան դպրոցի երևելի ներկայացուցիչներից է: Նրա գրչի արգասիքն են *Շարակնոցի* Աստվածածնի Ավետյաց «Խորհուրդ անճառ» և Երկրորդ Ծաղկազարդի «Մեծահրաշ այս խորհուրդ» կանոնները, ինչպես նաև *Գանձարանի* Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված «Ի յելս արեւու արեւ ծագեցաւ մեզ արեւմտից» և *Ջրօրհնեքի* «Ով զարմանալի խորհուրդ այս մեծ յայտնեալ» տաղերը: «Ով զարմանալի» տաղը, որը մեզ է հասել մեղեդիով հանդերձ, հայ տաղերգության գոհարներից է՝ օժտված երաժշտաբանաստեղծ. բացառիկ արժանիքներով, որտեղ դրսևորվել են կիլիկյան երգարվեստի բնորոշ առանձնահատկությունները: Հարատևել է մի քանի տարբերակներով, որոնք XIX դ. ձայնագրել են Ե. *Տնտեսյանը* և Ն.*Թաշճյանը*, իսկ *Կոմիտասը* մշակել է քառաձայն երգչախմբի համար:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Գ Պ-ուն հաջորդել է Ներսես Դ Կլայեցին (Ներսես Շնորհալի):

Գրկ. Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Երաժշտությունը հայկական Կիլիկիայում, Ե., 1989: Բ ո զ ո յ ա ն Ա., Հռոմի պապ Իննոկենտիոս Բ-ի թուղթը՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունուն, «Էջմիածին», 1999, № 3:

Ազատ Բոզոյան
Աննա Արևշատյան

ԳՐԻԳՈՐ ԳՌԶԻԿ, Ա յ ր ի վ ա ն ե ց ի (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII–VIII դարերի գիտնական, երաժիշտ: Այրիվանքի (*Գեղարդավանք*) միաբան: *Ստեփանոս Սյունեցու* հետ գիտ. նպատակներով մեկնել է Աթենք, ուսումնասիրել փիլիսոփայություն, աստվածաշնչյան բնագրեր և մեկնություններ: Կ. Պոլսում հուն-ից թարգմանել է Դիոնիսիոս Արիոպագացու, Նեմեսիոսի, Գրիգոր Նյուսացու երկերը, ծանոթացել Գերմանոս պատրիարքի հետ: Վերադառնալով՝ Գ. Գ. հաստատվել է Այրիվանքում: Ըստ *Մխիթար Այրիվանեցու*, մեղադրվել է գոռոզամտության մեջ, հավանաբար երաժշտ. արվեստում մեծ վարպետության հասնելու համար, և արժանացել Ստեփանոս Սյունեցու հանդիմանանքին: Այրիվանքում ծավալել է ստեղծագործ. բեղուն գործունեություն: Գ. Գ. ժամանակի նշանավոր երաժիշտներից էր: Նրան են վերագրվում հոգևոր երգեր՝ դավթյան սաղմոսների նմանակմամբ, *Ծրագալույցի* երգերի, Կադմոսի, Հեղինեի (ըստ Ն. Թահմիզյանի, բյուզանդացի անհայտ հեղինակներ են, որոնց անունները աղավաղված են հիշատակվել), Ռոմանոս Երգեցողի երգերի և այլ ստեղծագործությունների եղանակավորումները: Ն. Թահմիզյանի մեկնությամբ, Գ. Գ. վերոհիշյալ հեղինակների (հատկապես Ռոմանոս Երգեցողի) վանկային տիպի ստեղծագործությունները վերաեղանակավորել է զարդոլորուն (մելիզմատիկ) ոճով: Գ. Գ-ի երգերից առավել հիշատակվում է գիշերային ժամի (տես *Ժամերգություն*) «Օրհնեցուքը» (որից մեկ սկսվածք է պահպանվել): Ենթադրվում է, որ Գ. Գ. առաջին առավոտերգերի և մեսեդիների (հոգևոր երգի ժանր) հեղինակն է: Նրա ստեղծագործություններն ամփոփվել են ավելի ուշ կազմված *Մանրուսում* ժողովածուներում: Երկար տարիներ ճգնել է Այրիվանքի մերձակա քարայրերից մեկում, որտեղ և վախճանվել է: Գերեզմանը համարվել է հրաշագործ, վրան կառուցվել է մատուռ:

Գրկ. Ա լ ի շ ա ն Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վնտ.,1873: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Մխիթար Այրիվանեցի (նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր), Երուսաղեմ, 1931: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Գրիգոր Գռզիկը և հայ-բյուզանդական երաժշտական կապերը, ԲԵՀ, 1968, № 3:

Մհեր Նավոյան

ԳՐԻԳՈՐ Դ ՏՂԱ (մոտ 1123/25–1193, ամփոփվել է Դրազարկում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1173-ից: Հաջորդել է Ներսես Դ Կլայեցուն (*Ներսես Շնորհալի*): Պահլավունիների տոհմից, Ներսես Շնորհալու ավագ եղբոր՝ Վասիլ Պահլավունու որդին: Կրթությունն ստացել է Հռոմկլայի կաթողիկոսարանում, հորեղբայրների՝ *Գրիգոր Գ Պահլավունի* և Ներսես Շնորհալի հայրապետների հսկողության ներքո: Երիտասարդ հասակում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, եղել Ներսես Շնորհալու օգնականն ու տեղակալը: Ըստ Մ. Օրմանյանի, «Տղա» մականունն ստացել է իբրև կաթողիկոսի որդեգիր, որը մշտապես ապրել է կաթողիկոսարանում և մեծացել որպես կաթողիկոսարանի տղա: 1165–1173-ին մասնակցել է հայ-բյուզ. եկեղեց. բա-

նակցություններին, որոնց առիթով հիշատակվում է բյուզ. աստվածաբան Թեորիանոսի Տրամախոսություններում: Իր գահակալության տարիներին շարունակել է հայ-հույն եկեղեց. բանակցությունները, որոնց արդյունքներն ամփոփվել են 1178-ի *Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովում*: Սակայն Գ. Դ Տ-ի քաղաքականությունը, ուղղված երկու եկեղեցիների միությանը, հանդիպել է *արևելյան վարդապետներից* ոմանց դիմադրությանը, մասնավորապես, *Գրիգոր Տուտեորդին* խիստ մեղադրական նամակով դատապարտել է կաթողիկոսի միավորական ջանքերը: Գ. Դ Տ., շարունակելով Ներսես Շնորհալու եկեղեց. քաղաքականությունը, փորձել է սերտացնել բուն Հայաստանի և *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի* կապերը, անհամաձայնությունները հարթելու նպատակով նամակներ է գրել արևելյան վարդապետներին («Թուղթ առ վարդապետս Հիւսիսոյ»), առանձնապես՝ Գրիգոր Տուտեորդուն՝ պատասխանելով իր հասցեին հնչած մեղադրանքներին և անդրադառնալով Հայ եկեղեցու դավան. տեսակետներին:

Գ. Դ Տ. եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Մերձ. Արևելքի եկեղեցաքաղ. իրադարձություններին, միջեկեղեց. խնդիրներին, ընդլայնել Հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները մյուս եկեղեցիների հետ. իր թեկնածու Կոստանդինին առաջարկել է Հերապոլիս-Մմբեջի օրթոդոքս մետրոպոլիտության աթոռին, Կիլիկիայում հակոբիկ ասորիների պատրիարք է ձեռնադրվել հայ-բյուզ. բանակցությունների մասնակից Թեոդորոս Բար Վահբունը: Գ. Դ Տ. նամակագր. կապեր է ունեցել Խաչակրաց երրորդ արշավանքի ղեկավարների, Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ադ Դինի, բյուզ. կայսր Մանուել I-ի, Կ. Պոլսի պատրիարք Միքայել III Անքիալոսի, Հռոմի Ղուկիանոս (Լուկիանոս) III պապի հետ: Հետևելով Ներսես Շնորհալուն՝ Գ. Դ Տ. բյուզ. կայսր Մանուել I-ին գրած թղթերում կարևորել է եկեղեցիների միությունը, բայց «հաւասար ընդ հաւասարս» սկզբունքի հիման վրա: Հատկապես Հռոմկլայի ժողովի կապակցությամբ 1178-ին գրած թղթում Հայոց հայրապետը շեշտել է, որ հայերը թեև կողմնակից են եկեղեցիների անկեղծ միությանը, միաժամանակ մտադիր չեն նահանջել իրենց առաքելական ուղղությունից և հայրենի ավանդություններից: Այդ ոգով է արևելյան վարդապետներին և հատկապես Գրիգոր Տուտեորդուն գրած թղթերում բացատրել Հայ և Հույն եկեղեցիների միության իր մոտեցումները և հասկացրել, որ *քաղկեդոնականությանը* ոչ մի զիջում անելու մտադրություն չունի: Կյանքի վերջում ըմբոստացել է Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանապետի վարած քաղաքականության դեմ:

Գ. Դ Տ., բացի դավան., միջեկեղեց. և ներեկեղեց. խնդիրներ բովանդակող թղթերից ու նամակներից (թվով 7), գրել է նաև չափածո գործեր, այդ թվում՝ պոեմներ, մանկավարժ. գրվածքներ: Չափածո գործերը գրված են *Գրիգոր Նարեկացու* և Ներսես Շնորհալու քերթվածների ազդեցությամբ: «Յիսուս Քրիստոս Որդի և Բան» պոեմը Գ. Դ Տ. գրել է Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» գործի, իսկ իր գլուխգործոց համարվող «Ողբ վասն առմանն Երուսաղեմի» պոեմը՝ նույն հեղինակի «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմի նմանությամբ: Իր մեծ նախորդին հետևելով հանդերձ, Գ. Դ Տ. զարգացրել է Ներսես Շնորհալուց սկզբնավորված հաս-քաղ. պոեզիան, ավելի ընդարձակել միջնադարյան ողբերի ժանրի շրջանակները: Շարունակելով կաթողիկոս *Գրիգոր Բ Վկայասերի* գործը՝ հավաքել է արժեքավոր ձեռագրեր և գրքեր՝ Կիլիկիայի վարդապետարանների և դպրատների գրադարանները հարստացնելու համար: Նրա հովանավորությամբ են ստեղծվել բժշկապետ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ը, *Մխիթար Գոշի* «Դատաստանագիրք»-ը, *Ներսես Լամբրոնացու* և ուրիշների մի շարք ստեղծագործություններ:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Դ Տ-ին հաջորդել է *Գրիգոր Ե Քարավեժը*:

Երկ. Բանաստեղծություններ և պոեմներ (աշխատասիր. Ա. Մնացականյանի), Ե., 1972:

Գրկ. Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Ե., 1991: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Հակոբյան Գ., Գրիգոր Տղա, «Էջմիածին», 1964, № 12, 1965, № 1, № 5–10, 1966, № 2–4: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970:

Ազատ Բոզոյան

ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Կամախեցի, Գրիգոր Բուք [մոտ 1576, ք. Կամախ (Դարանաղի գավառ) – 22.9.1643, թաղված է Ռոդոսթոյի Ս. Փրկիչ եկեղեցու գավթում], ժամանակագիր, Ռոդոսթոյի Հայոց հոգևոր առաջնորդ (1609–43): Սկզբ. կրթությունն ստացել է Ծնանաոիճի (Կամախ) Ս. Աստվածածին վանքում, այնուհետև՝ Սեպուհ լեռան Քարահատակ կոչված վայրի դպրոցում, աշակերտել է ժամանակի նշանավոր մանկավարժ Պարոն Ծգնավորին (Միակեցի): 1590-ին ձեռնադրվել է աբեղա և դարձել Սեպուհ լեռան Ս. Լուսավորիչ վանքի միաբան (մինչև 1597-ը): Վարդապետ. ուսումնառությունն ստացել է Բաբերդի Վահանաշեն ավանի ուսումնագիտ. կենտրոնում 1597–1600-ին, եղել Սրապիոն վրդ. Բաբերդացու (Օձտեղացու) աշակերտը: Ջալալիների ասպատակությունների շրջանում (XVII դ. սկիզբ) հեռացել է վանքից, շրջագայել Հայաստանում, 1600–03-ին հաստատվել Սաղմոսավանքում, որտեղ ընդօրինակել է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը (Վիեննայի մատենադարան, ձեռ. № 124): 1602-ին որպես նվիրակ ուղարկվել է Ջուղա: 1603-ին վերադարձել է Վահանաշեն և Սրապիոն Բաբերդացուց ստացել «գավազան վարդապետական իշխանության», այսինքն՝ ազատ դասավանդելու և քարոզելու իրավունք: 1604-ին Գ. Դ. մեկնել է Կ. Պոլիս, սակայն որոշ ժամանակ անց տեղափոխվել է Եգիպտոս, որտեղ և ձեռնարկել է Աստվածաշնչի ամբողջական ընդօրինակությունը (1605): 1606-ին եղել է Եգիպտոսում:

1607–08-ին հովվել է ջալալիների արշավանքների հետևանքով Կ. Պոլսում հաստատված Երզնկայի և Կամախի հայությանը, փորձել նրանց համար ստեղծել տանելի պայմաններ: 1608-ին նշանակվել է Ռոդոսթո (Թեքիրդաղ) քաղաքի հոգևոր հովիվ, 1609-ին հիմնադրել Ռոդոսթոյի Հայոց թեմը, որի ենթակայության ներքո էր նաև Թուրքիայի նվաճած եվրոպ. տարածքներում ապրող հայությունը: Եղել է թեմի անդրանիկ առաջնորդը (1609–43): Բազմիցս շրջագայել է հայկ. գաղթավայրերում՝ Պոնտոս, Ղրիմ, Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Երուսաղեմ, Կիպրոս ևն: Կառուցել և նորոգել է տվել աղոթարաններ, վանքեր, եկեղեցիներ, մեծ դեր խաղացել Արմաշի վանքի հիմնադրման գործում: Ռոդոսթոյում կառուցել է Ս. Հովհաննես և Ս. Փրկիչ եկեղեցիները:

Գ. Դ. հիմնադրել է դպրոցներ, պատրաստել բազմաթիվ «գրոց աշակերտներ»՝ գրիչներ, ձեռագրեր ընդօրինակողներ: Նրան են աշակերտել XVII դ. կեսի նշանավոր եկեղեց. գործիչներ Մինաս Խախթեցին (Բաբերդցի), Խաչատուր Կեսարացին, Գասպար Ակնեցին, Արիստակես Երեցը, Հակոբ Ակնեցին և ուրիշներ: Ժամանակակիցները նրան մեծարել են «ամենայն իմաստիւք լի րաբունապետ», «եռամեծ վարդապետ», «քաջարթուն հովիվ» պատվանուններով: Գ. Դ. գործուն մասնակցություն է ունեցել XVII դ. առաջին կեսի հայ հաս. և հոգևոր կյանքին, մասնավորապես՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական աթոռի շուրջ ծավալված պայքարին: Փորձել է հարթել Գրիգոր Բ Կեսարացի, Հովհաննես Խուլ Կոստանդնուպոլսեցի և Զաքարիա Վանեցի պատրիարքների միջև վեճերն ու շուրջ 40-ամյա պայքարը, որից տուժում էր արևմտահայությունը: Հետապնդվել և հալածվել է Գրիգոր Բ Կեսարացու կողմից: Մեծ է Գ. Դ-ու դերը կաթոլիկ. քարոզչության դեմ պայքարում ինչպես Կ. Պոլսում, այնպես էլ՝ գավառներում, որի շնորհիվ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական աթոռը զերծ է մնացել լատինամետ ազդեցությունից:

Գ. Դ. ընդօրինակել է Աստվածաշունչ, «Կանոնագիրք», «Կանոնք և խրատք», պատվիրել «Վարք հարանց», նորոգել տվել Շարակնոց, «Ժողովածու» և բազմաթիվ այլ ձեռագրեր, գրել մի շարք հիշատակարաններ: Հեղինակել է իր ուսուցիչ Պարոն Ծգնավորի կենսագրությունը՝ «Պատմութիւն Սուրբ հօրն երիցս երանելոյն Պարոն Միակեցին» (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 175): Գրել է Սեպուհ լեռան անապատների, մենաստանների ու վանքերի պատմության մասին առանձին աշխատություն՝ «Պատմութիւն Սեպուհ լերանց եւ զՄաքենեց եւ զԹաղենուցն յարեւելից կողմանց» (չի պահպանվել): Գ. Դ-ու գլխ. աշխատությունը 1634–40-ին գրած «Ժամանակագրութիւնն» է (ինքնագիր ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանում): Աշխատության առաջին մասը սկսվում է 1018–1539-ին վերաբերող ժամանակագր. համառոտ ցանկով: Բուն ժամանակագրությունը 1595–1634-ի իրադարձությունների նկարագրություններն են, որոնք հիմնականում ինքնակենսագր. բնույթի նյութեր են: Աշխատության երկրորդ մասը վերաբերում է Ս. Էջմիածնի և Սսի կաթողիկոս. աթոռների 1590–1640-ի պատմությանը, որտեղ ներկայացված են նշանավոր եկեղեց. գործիչների կենսագրությունները և Հայ եկեղեցու կարևորագույն իրադարձությունները: Երկը ազգ-եկեղեց. պատմության արժեքավոր և ստուգապատում սկզբնաղբյուր է, XVI դ. վերջի և XVII դ. 1-ին կեսի Հայ եկեղեցու պատմության յուրօրինակ հանրագիտարան: Հեղինակն անդրադարձել է Ամենայն Հայոց

կաթողիկոսության ա-
թոռը Սսից Ս. Էջմիա-
ծին տեղափոխելու կա-
րևորությունը, դատապարտել Սսի կաթողիկոս-
ների վարքագիծը («...եղեն կաթողիկոսք Սը-
սոյ թոյլք և անարիք»): «Ժամանակագրությու-
նը» եզակի և ստույգ տեղեկություններ է պա-
րունակում Հայոց կաթողիկոսներ *Դավիթ Դ
Վաղարշապատցու, Մովսես Գ Տաթևացու,
Փիլիպոս Ա Աղբակեցու*, Ավետիս և Մելքիսե-
դեկ աթոռակիցների, Սսի կաթողիկոսների
(Խաչատուր Ա Զորիկից մինչև Սիմեոն Բ
Սեբաստացի), Երուսաղեմի Գրիգոր Պարոնտեր
(Գանձակեցի) պատրիարքի և Կ. Պոլսի Հայոց
պատրիարքներ Հովհաննես Խուլ Կոստանդ-
նուպոլսեցու, Գրիգոր Բ Կեսարացու, Զաքա-
րիա Վանեցու և նրանց ժամանակակից երևելի
հայ հոգևորականների ու վանական հաստա-
տությունների մասին:

Գ. Դ. եղել է Հայ եկեղեցու, նրա ավան-
դույթների ջերմ պաշտպանն ու քարոզիչը: Ա-
նարգանքի սյունին է գամել կաթոլիկություն
ընդունած հայերին, դատապարտել Լվովի հայ
համայնքի առաջնորդ Նիկոլ եպս. Թորոսովի-
չի շահատակությունները: Արժեքավոր տեղե-
կություններ է հաղորդել աղանդավոր Մեխ-
լուլի գործունեության մասին, նրան անվանել
դիվաբնակ, հետևորդներին՝ մարախ, վարակ:
Որպես ժամանակակից և ականատես Գ. Դ.
պատկերել է Արմ. Հայաստանի քաղ., տնտ.
ծանր դրությունը, կրոն. և հարկային քաղա-
քականությունը: Նկարագրել է ջալալիների
շարժման սկիզբն ու վախճանը, նրանց կողմից
հայկ. քաղաքների ու գյուղերի հրկիզումը, ժո-
ղովրդի գերեվարումը, մեկնաբանել ջալալինե-
րի շարժման սոց. դրդապատճառները, հե-
տևանքները, ինչպես նաև Թուրքիայի ներքին՝
ճգնաժամային կացությունը: Անդրադարձել է
նաև օսմ. սուլթանների մղած պատերազմնե-
րի, արշավանքների պատմությանը: Երկը եզա-
կի արժեք ունի Թուրքիայի միջնադարյան
պատմության ուսումնասիրման համար:

«Ժամանակագրության» առանձին հատ-
վածներ առաջին անգամ լույս են տեսել
«*Սիոն*» ամսագրում (1866–67) և «Բյուզան-
դիոն» օրաթերթում (1907): 1915-ին Երուսա-
ղեմում երկն ամբողջությամբ հրատարակել է
Մեսրոպ վրդ. Նշանյանը:

Գրկ. Ա ղ ա վ ն ո ւ ն ի, Միաբանք և այցելուք հայ
Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1929: Բ ա բ ա յ ա ն Լ. Հ.,
Դրվագներ Հայաստանի XIV–XVIII դարերի պատմա-
գրության, Ե., 1984: Պ ո ղ ա ր յ ա ն Ն., Հայ գրողներ
(Ե–ԺԷ դար), Երուսաղեմ, 1971: Փ ա չ ա ճ յ ա ն Ս.,
Հուշամատյան Ռոտոսթոյի հայերուն (1606–1922), Բեյ-
րութ, 1971: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2,
ԿՊ, 1914:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ԳՐԻԳՈՐ Ե ՔԱՐԱՎԵԺ (ծ. թ. անհտ – 1194,
ամփոփվել է Դրազարկում), Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս 1193-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր Դ
Տղային*, որի քեռորդին էր: Պահլավունիների
տոհմից: Դեռևս Գրիգոր Դ Տղայի գահակալ-
ման վերջին տարիներին սկսված՝ Հայոց կաթո-
ղիկոսության և Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխա-
նական տան հակամարտությունը Գ. Ե Ք-ի օ-
րոք ավելի է սրվել: Նրա ընտրությունը պաշտ-
պանել է բուն Հայաստանի հս-արլ. շրջանների
(Հաղպատ, Սանահին) հոգևորականությունը, ո-
րը դեմ էր ծիսական և դավան. նորամուծու-
թյուններին: *Արևելյան վարդապետների* և կի-
լիկյան հայ հոգևորականների հակամարտու-
թյան պայմաններում կաթողիկոսը վարել է հա-
կաբյուզ., Հայ եկեղեցու անկախությունը և ա-
վանդ. դիմագիծը պահպանելու քաղաքականու-
թյուն: Գ. Ե Ք. ամբաստանվել է հակառակորդ-
ներից, ապա Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Լևոն
Բ-ի հրամանով ձերբակալվել և ուղարկվել Կո-
պիտառ բերդը: Լևոն Բ թուղթ է գրել Հայաս-
տանի հոգևորականներին՝ նրանց կարծիքն ի-
մանալու համար, սակայն, մինչ պատասխան
ստանալը, կաթողիկոսին գտել են բերդի պա-
րիսպների մոտ անշնչացած ընկած, մեջքին՝ պա-
րան (այդտեղից էլ՝ «Քարավեժ» մականունը):

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ե Ք-ին հաջորդել է
Գրիգոր Զ Ապիրատը:

Գրկ. Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ,
1914: Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմու-
թիւն, Ե., 1982:

Ազատ Բոզոյան

ԳՐԻԳՈՐ Զ ԱՊԻՐԱՏ (ծ. թ. անհտ – 1203,
Սիս, ամփոփվել է Արքակաղնի վանքում), Ա-
մենայն Հայոց կաթողիկոս 1194-ից: Հաջորդել
է *Գրիգոր Ե Քարավեժին*: Պահլավունիների
տոհմից: Ավազանի անունը՝ Ապիրատ, որը
դարձել է կաթողիկոսի մակդիրը: *Ներսես
Շնորհալու* Շահան եղբոր որդին: Երիտասարդ
տարիքում եղել է զինվորական, ապա՝ Տարսո-
նի, Լամբրոնի, Անտիոքի և Կեսարիայի արքե-
պիսկոպոսը: 1173-ի կաթողիկոս. ընտրու-
թյունների ժամանակ եղել է կաթողիկոսության
թեկնածու: Կաթողիկոս է ընտրվել ծեր հասա-
կում՝ Լևոն Բ-ի հովանավորությամբ, առանց
բուն Հայաստանի հոգևորականների համաձայ-
նության: Նոր կաթողիկոսի ընտրության դեմ
բողոքել են *արևելյան վարդապետները*, ո-
րոնք, չճանաչելով նրա իշխանությունը, 1195-
ին հակաթոռ կաթողիկոս են ձեռնադրել Անիի
արքեպիսկոպոս Բարսեղին (կաթողիկոս Բար-
սեղ Ա Անեցու եղբորորդին): Գ. Զ Ա-ի գա-
հակալության շրջանում բուռն բանակցու-
թյուններ են սկսվել գերմ. կայսր Հենրիկոս
(Հայնրիխ) VI-ի, բյուզ. կայսր Ալեքսիոս III Ան-
գելոսի, Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիների ներ-
կայացուցիչների հետ՝ ծիսադավան. խնդիրնե-
րի շուրջ: 1197-ին Կիլիկիա է ժամանել Հռոմ.
սրբազան կայսրության և պապի ներկայացու-
ցիչ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադ Վիտտել-
բախը: Նույն թվին Տարսոնում գումարված
ժողովում Գ. Զ Ա. և Լևոն Բ մերժել են Կա-
թոլիկ եկեղեցու հետ միանալու և պապի գե-
րագահությունն ընդունելու լատին պատգա-
մավորների առաջարկները, բայց այդ շրջանում
Հայ եկեղեցին փորձել է բացահայտ առճակատ-
ման չգնալ Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիների
հետ, մանավանդ որ բանակցությունների այդ
փուլում նրանք Հայ եկեղեցուց չէին պահան-
ջում որևէ դավան. խնդրի շուրջ զիջումներ:
Քաղ. նպաստավոր պայմաններում 1198-ի
հունվ. 6-ին Տարսոնի Ս. Սոֆիա Մայր տաճա-
րում Գ. Զ Ա. հայկ., իսկ Կոնրադ արքեպիսկո-
պոսը լատ. ծեսով Լևոն Բ-ին օծել են Կիլի-
կիայի Հայոց թագավոր: Գ. Զ Ա-ի կաթողիկո-
սության տարիներին միջեկեղեց. հարաբերու-
թյունների սրման միակ առիթը եղել է 1197-ի
Ծնազատիկը, որի շուրջ կրքեր են բորբոքվել
միայն Վրաստանում: Գ. Զ Ա-ով ավարտվել է
Պահլավունիների տան գահակալությունը, ո-
րը սկսվել էր *Գրիգոր Բ Վկայասերի* աթոռա-
կալությամբ և տևել մոտ 140 տարի:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Զ Ա-ին հաջորդել է
Հովհաննես Զ Սսեցին:

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատ-
մութիւն, Ե., 1982: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսուան, Վնտ.,
1885: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ.1, ԿՊ, 1912:
Ա ն ա ս յ ա ն Հ. Ս., Հայկական աղբյուրները Բյուզան-
դիոնի անկման մասին, Ե., 1957: Միքայելյան Գ., Կիլի-
կյան հայկական պետության պատմություն, Ե., 1952:
Տ ե ր - Պ ե տ ր ո ս յ ա ն Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. 1-2, Ե., 2005–07:

Ազատ Բոզոյան

ԳՐԻԳՈՐ Է ԱՆԱՎԱՐԶԵՑԻ, Ս ս ե ց ի,
Մ ե ծ ք ա ր ե ց ի, Տ ո ւ ր ք ե ր ի ց ա ն ց, Ե ր-
զ ն կ ա ց ի, նաև՝ Հ ռ ո ռ մ՝ լատինադա-
վանության համար (ծ. թ. անհտ – 1307), Ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոս 1293-ից: Կաթողիկոս
Հակոբ Ա Կլայեցու քրոջ որդին: Հաջորդել է
*Ստեփանոս Դ Հռոմ-
կլայեցուն*: Եղել է Կի-
լիկյան Հայաստանի Ա-
նարզաբա (Անավարզա) քաղաքի եպիսկոպոսը:
Կաթողիկոս է օծվել Հեթում Բ թագավորի կամ-
քով և գործակցությամբ: Գ. Է Ա-ու օրոք հայ-
րապետ. աթոռը տեղափոխվել է Սիս (1293),
քանի որ Հռոմկլան ավերել ու գրավել էին
(1292) Եգիպտոսի մամլուքները (տես *Սսի կա-
թողիկոսարան*): 1296-ին Սսի Ս. Սոֆիայի հայ-
րապետանիստ տաճարում Գ. Է Ա. Կիլիկիայի
հայկ. պետության թագավոր է օծել Հեթում
Բ-ի եղբայր Սմբատին: Լինելով լատինամետ
խմբակցության հոգևոր առաջնորդ, ինչպես
նաև ջանալով ապահովել Արևմուտքի օգնու-
թյունը Կիլիկիային՝ վարել է Հռոմի պապի գե-
րիշխանությունն ընդունելու, Հռոմի կաթոլիկ
եկեղեցուն ծիսադավան. զիջումներ կատարե-
լու քաղաքականություն: Լինելով բանաստեղծ
և երաժիշտ՝ հորինել է գանձեր, տաղեր, զանա-
զան տոներին նվիրված շարականներ, որոնք
ամփոփված են եղել 30-ից ավելի կանոնների
մեջ: Լատ. ծեսի համեմատ նորամուծություն-
ներ է կատարել *Հայսմավուրքի, Շարակնոցի,
Ժամագրքի* մեջ: Սակայն Գ. Է Ա-ու շարական-
ներից ու կանոններից ոչ մեկն այսօր չի գոր-
ծածվում (XIV դ. խափանել է Գրիգոր Տաթևա-
ցին): Նրանից միայն մեկ կարգադրություն է
ներկայումս պահպանվել, այն է՝ Առավոտյան
ժամերգության «Մեծացուսցէ» կարգի ամբող-
ջացումն ու ամենօրյա կիրառումը:

Գ. Է Ա. իր նորամուծությունների ընդհան-
րական կիրառման համար, ինչպես նաև Հռոմի
կաթոլիկ եկեղեցու հետ միաբանվելու հորդո-
րով, մի քանի անգամ Կոստանդին Կեսարացի
եպիսկոպոսի գլխավորությամբ պատգամավո-
րություններ է ուղարկել բուն Հայաստան՝
արևելյան վարդապետների մոտ: Վերջիններս
ոչ միայն չեն ընդունել կաթողիկոսի առաջար-
կությունը, այլև Սյունյաց մետրոպոլիտ *Ստե-
փանոս Օրբելյանի* գլխավորությամբ ժողով են
գումարել և նամակով կաթողիկոսին խստո-
րեն զգուշացրել Հայ եկեղեցու հնավանդ ա-
վանդույթների մեջ փոփոխություններ մտցը-
նելու վտանգների մասին: Արևելյան վարդա-
պետների նամակն զգաստացրել է Գ. Է Ա-ուն,
և նա, չհրաժարվելով իր մտադրություններից,
նորամուծությունների կիրառման խնդիրը հե-
տաձգել է ավելի նպաստավոր ժամանակների:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Է Ա-ուն հաջորդել
է *Կոստանդին Գ Կեսարացին*:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում, հ. 1, Վնտ., 1901: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անապատական, Համառօտ պատմութիւն հայ-լատին հարաբերութեանց սկիզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ԳՐԻԳՈՐ Ը ԽԱՆՋՈՂԱՏ (ծ. թ. անհտ – 1418), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1411-ից: Հաջորդել է *Հակոբ Գ Սսեցուն*: Գ. Ը Խ-ի աթոռակալության օրոք *արևելյան վարդապետները* միջոցներ են ձեռնարկել Կիլիկիայից հայրապետ. աթոռը Ս. Էջմիածին տեղափոխելու համար: 1417-ին «քննիչի եւ այցելուի եւ բարեկարգիչի պաշտոնով» Սիս է ուղարկվել Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Պողոս Գառնեցին, որն էլ, բացահայտելով Գ. Ը Խ-ի զեղծումները, քաղ. իշխանության գործակցությամբ, 1418-ին գահընկեց է արել կաթողիկոսին: Ըստ պատմիչ *Առաքել Դավրիժեցու*, Գ. Ը Խ. այնուհետև աքսորվել է, որտեղ էլ, հավանաբար, կնքել է իր մահկանացուն:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ը Խ-ին հաջորդել է *Պողոս Բ Գառնեցին*:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ.3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԳՐԻԳՈՐ Թ ՄՈՒՍԱԲԵԿՅԱՆՑ (ծ. և մ. թթ. անհտ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1439–41-ին: Հաջորդել է *Կոստանդին Զ Վահկացուն*: Ժամանակի պատմիչները իրարամերժ կարծիքներ են հայտնել նրա մասին: Թովմա Մեծոփեցին մռայլ գույներով է ներկայացրել Գ. Թ Մ-ին, մինչդեռ Մաղաքիա աբեղան 1443-ին գրած Ավետարանի հիշատակարանում նրան ներկայացրել է որպես «բարեպաշտ, աստվածասեր և իմաստուն»: Գ. Թ Մ-ի օրոք կաթողիկոս. աթոռը Էջմիածին տեղափոխելու համար պայքար է սկսվել, որը ղեկավարել են *Հովհաննես Հերմոնեցին* և *Թովմա Մեծոփեցին*: Նրանք 1441-ին Էջմիածնում ժողով են հրավիրել (տես *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողով 1441*), որը որոշել է կաթողիկոս. աթոռը Սսից փոխադրել Էջմիածին: *Արևելյան վարդապետները* հրավիրել են Գ. Թ Մ-ին՝ գահակալելու Մայր աթոռում: Սակայն անհայտ պատճառներով նա մերժել է հրավերը և շարունակել աթոռակալել Սսում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Թ Մ-ին հաջորդել է *Կիրակոս Ա Վիրապեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Գրիգոր վրդ. Չիֆչյան

ԳՐԻԳՈՐ Ժ ՋԱԼԱԼԲԵԿՅԱՆՑ, Մակվեցի (ծ. թ. անհտ – 1465, Էջմիածին), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1443-ից: Հաջորդել է *Կիրակոս Ա Վիրապեցուն*: 1448-ին Գ. Ժ Ջ-ի աթոռակից է ընտրվել Արիստակեսը: Ծագումով ազնվատոհմիկ Գ. Ժ Ջ. աշակերտել է Տաթևյան դպրոցին, եղել Արտազի եպիսկոպոսը:

Կաթողիկոս Կիրակոս Ա Վիրապեցու ընտրությամբ Մայր աթոռում գերիշխող դիրք են գրավել Վասպուրականի հոգևորականները: Դրանից դժգոհ՝ Հայաստանի արլ. գավառների եպիսկոպոսները 1443-ին, դիմելով Երևանի Յաղուբ բեկին, կաթողիկոս են ձեռնադրել Գ. Ժ Ջ-ին: Վերջինս, ուժով և արտաքին միջամտությամբ հայրապետ. գահին բարձրանալով, շարունակել է Էջմիածնի նորոգությունը և բարեկարգումը, վերահաստատել Մայր աթոռի իրավունքները վանքապատկան գյուղերի վրա: 1460-ին Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսն ու Սարգիս եպիսկոպոսը կարակոյունլուների իշխան Ջհանշահի օգնությամբ վտարել են Գ. Ժ Ջ-ին ու Արիստակեսին և տիրացել Էջմիածնի կաթողիկոսությանը: Սակայն 1461-ին Գ. Ժ Ջ. և Արիստակեսը վերականգնել են իրենց իրավունքները:

Կաթողիկոս. գահին Գ. Ժ Ջ-ին հաջորդել է *Արիստակես Բ Աթոռակալը*:

Վարդան Դևրիկյան

ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1545), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1536-ից: Հաջորդել է *Սարգիս Դ Վրաստանցուն*: Գ. ԺԱ Բ-ու հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդվում:

Կաթողիկոս. գահին Գ. ԺԱ Բ-ուն հաջորդել է *Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին*:

ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՑԻ (ծ. թ. անհտ, Վաղարշապատ – 1590), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1576-ից: Հաջորդել է *Միքայել Ա Սեբաստացուն*: 1557-ից եղել է *Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի* կաթողիկոսի աթոռակիցը, սակայն վերջինիս կամքով՝ իր մահից հետո կաթողիկոս է ընտրվել մյուս աթոռակիցը՝ Միքայել Ա Սեբաստացին: Գ. ԺԲ Վ-ու գործունեությունից հայտնի է, որ գահակալության առաջին տարում իրեն աթոռակիցներ է ընտրել Թադեոս և Առաքել եպիսկոպոսներին, որոնք էլ իրականում վարել են կաթողիկոս. աթոռաշնորդությունը: 1584-ին, Թադեոս աթոռակցի մահից հետո, Գ. ԺԲ Վ. աթոռակից է ընտրել Դավիթ եպիսկոպոսին:

Կաթողիկոս. գահին Գ. ԺԲ Վ-ուն հաջորդել է *Դավիթ Դ Վաղարշապատցին*:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑԻ, Վկայասեր, Ծերենց, Բզնունեցի [1349, Խլաթ (Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառ) – նահ. 27.5.1425, Ցիպնավանք], նոր վկա, մատենագիր, մանկավարժ, բանաստեղծ, երաժիշտ, հասարակական գործիչ, բարունապետ: Սո-Նախն. կրթությունն ստացել է Խլաթում: վորել է *Ցիպնավանքի* Վարդան Ծգնավորի դպրոցում (1361–67): 1367–77-ին զբաղվել է քարոզչությամբ: 1378–86-ին Ապրակունյաց դպրոցում *Գրիգոր Տաթևացու* հետ աշակերտել է *Հովհան Որոտնեցուն*, 1386–88-ին Խառաբաստավանքի դպրոցում՝ Սարգիս Վարդապետ Ապրակունեցուն: 1388-ից դասավանդել է նույն դպրոցում, այնուհետև մեկնել է Սալնապատ, որտեղ 1406-ից որպես րաբունապետ հաջորդել է մեծ ճգնավոր Վարդան վրդ. Հոգոցեցուն: Հետևելով Գրիգոր Տաթևացուն՝ 1408-ին տեղափոխվել է Մեծոփավանք (1410-ից՝ րաբունապետ): Կարճ ժամանակ անց առանձնացել է Ցիպնավանքում, հիմնել իր դպրոցը, շարունակել գիտամանկավարժ., գրչական գործունեությունը: Նրա աշակերտներից են Հովհաննեսը, Կարապետը, Թովման, Ստեփանոսը, *Առաքել Բաղիշեցին*: Վերջինս ուսուցչի մահից հետո տաղ է ձոնել նրան:

Գ. Խ. արտագրել է ձեռագրեր, գրել և խմբագրել ժողովածուներ, շարադրել վարքեր, մեկնություններ, պատմ. երկեր: Հիշատակության արժանի է 1422-ին նրա գրած *Գանձարանի* չափածո հիշատակարանը, որն ընդգրկում է 1386–1422-ի պատմ. իրադարձությունները Հայաստանում: Միջնադարում բարձր է գնահատվել *Հայսմավուրքի* խմբագրման Գ. Խ-ու շուրջ կեսդարյա աշխատանքը: Հայսմավուրքը նա լրացրել և հարստացրել է պատմագրքերից վերցված՝ հայ ժողովրդի կյանքին վերաբերող նյութերով, գրել և լրացումներ արել նոր վկաների մասին, որի համար արժանացել է Վկայասեր անվանը: Նրա շնորհիվ Հայսմավուրքը մասամբ ձեռք է բերել հայ ժողովրդի պատմության սկզբնաղբյուրի արժեք: Գ. Խ. 70 տարեկան հասակում ուխտի է գնացել Երուսաղեմ: 1391-ին ընդօրինակել է Ոսկեփորիկ գիրքը, 1399–1400-ին՝ խմբագրել Գանձարան ժողովածուն, 1404–06-ին՝ Ճառընտիրը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1520, 1521): Նրա բանաստեղծություններից հայտնի է «Ցիշատակարան աղէտից»-ը, որտեղ որպես ականատես և ժամանակակից անդրադարձել է 1386–1422-ի քաղ. իրադարձություններին: Գ. Խ. եղել է նաև մանրանկարիչ: Նրա ինքնագրերով մեզ են հասել տասնյակ ձեռագրեր, որոնց մի մասը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1520, 1521, 3714) նկարազարդված է իր իսկ ձեռքով:

Գ. Խ. վայելել է հմուտ երգիչ կատարողի համբավ: Եղել է երաժիշտ, գանձասաց, տաղասաց: Հավաքել է մոռացության մատնված և ժամանակակիցների շատ ստեղծագործություններ, որպես խազագետ-գրիչ և տեսաբան-խմբագիր կազմել երգարաններ: Նրա գրական գործերից երաժշտածխսագիտ. նշանակություն ունեն «Խրատ ժամատեղաց» և «Գովութիւն Սաղմոսի» գրվածքները: Հայ միջնադարյան հոգևոր երգարվեստի պատմ. հեղաշրջման որոշ հարցերի լուսաբանման համար կարևոր են նրա կազմած Գանձարանները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 8366, 4011 և 5328): Գ. Խ. տվել է Գանձարանի նոր խմբագրություն (նաև խազավորման իմաստով), ավելացրել նոր միավորներ, ստեղծել գանձ-մեղեդի-տաղ-հորդորակ նոր շարքեր, կորստից փրկել մի շարք հին գործեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում. Վնտ., 1901: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970: Պողարյան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 414–418: Քիպարյան Կ., Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վնտ., 1992: Մաթևոսյան Ա., Մարարյան Ս., Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Ե., 2000:

ԳՐԻԳՈՐ ԽՈՒԼ, Գրիգոր Վարժապետ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի երաժիշտ, խազագետ, տեսաբան: Ապրել և աշխատել է Կիլիկիայում: Եղել է Սսի նշանավոր վարժապետներից մեկը և «առաջին քարտուղարը»: Գ. Խ. սկզբունքային մոտեցում է ունեցել հայ հոգևոր երգարվեստն անխառն պահելու և անա-

ղարտ զարգացնելու հարցում: Ըստ ավանդության, աշխարհիկ երաժշտություն չլսելու համար մոմով խցանել է ականջները, ինչի համար էլ ստացել է «Խուլ» մականունը:

Գ. Խ-ի գործունեությունը հատկապես նշանավորվել է շարականների կանոնակարգմամբ: Նրա խմբագրած *Շարակնոցը* կոչվել է իր անունով՝ «Խլկցի» կամ «Բուն Սաւ»: Դա վկայում է, որ նա Շարակնոցի վրա աշխատելիս հիմք է ընդունել հայ հոգևոր երգարվեստի տեղի ավանդույթը: XIII դ. երաժիշտ-տեսաբան Գևորգ Սկևռացին իր Շարակնոցի խմբագրման համար հիմք է ընդունել «Խլկցի» օրինակը: Այդ մասին է վկայում Առաքել Սյունեցին իր «Լուծմունս Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» աշխատության մեջ: «Խլկցի» օրինակը մեզ է հասել ընդօրինակություններով, դրանցից մեկի մասին (արտագրված 1309-ին) է վկայում Ղ. Ալիշանը: Հնագույն ընդօրինակությունը ստեղծվել է 1269-ին և պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատանը (№ 145):

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Պողարյան Ն., Ծիսագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990:

Մհեր Նավոյան

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ, Գրիգոր Մագիստրոս Բջնեցի (մոտ 990–1058), գիտնական, փիլիսոփա, բանաստեղծ, քաղաքական և ռազմական գործիչ: Սպարապետ Վասակ Պահլավունու որդին: Կրթվել է Անիի դպրոցում, այնուհետև՝ Կ. Պոլսում: Հորեղբոր՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու և նրա կուսակիցների հետ պայքարել է ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ, նպաստել Բագրատունիների գահի ամրապնդմանը: 1045-ին Կ. Պոլսում Կոստանդին կայսրի կողմից Գագիկ Բ-ի ուխտադրժորեն ձերբակալվելուց հետո, կանխազգալով հայկ. թագավորության անկումը, իր տիրույթները հանձնել է Բյուզանդիային և փոխարենը կալվածքներ ստացել Հվ. Հայաստանում ու Միջագետքում: Բյուզ. կայսրը նրան շնորհել է մագիստրոսի տիտղոս, 1048-ին նշանակել Հվ. Հայաստանի և Միջագետքի կուսակալ: Գ.Մ.Պ-ու գլխավորած ռազմ. ուժերը հաշվեհարդար են տեսել *Թոնդրակեցիների* հետ: Գ.Մ.Պ., սակայն, նշում է, որ, ի տարբերություն նախորդ աղանդահալած իշխանների և կաթողիկոսների, ինքը մեղմ է վարվել, թույլ չի տվել, որ զինվորները խոշտանգեն աղանդավորներին, սպանեն կամ աղվեսադրոշմով խարանեն նրանց: Լինելով բարձրաստիճան բյուզ. պաշտոնյա՝ շարունակել է սերտ կապեր պահպանել հայ իրականության հետ, նշանակալից դեր խաղացել Հայաստանի հաս. և մտավոր կյանքում:

Գ.Մ.Պ. եղել է ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից, զգալի հետք թողել միջնադարյան հայ մշակույթի պատմության մեջ, նպաստել գիտության և գրականության զարգացմանը: Հիմնել է բարձրագույն տիպի սեփական դպրոց-ճեմարան, դասավանդել ճարտասանություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, մաթեմատիկա ևն: Ծավալել է շին. գործունեություն (կառուցել է *Բջնիի Ս. Աստվածածին վանքը*, *Կեչառիսի վանքի* Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, *Հավուց թառ վանքի* Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին ևն): Գ.Մ.Պ-ու՝ միջնադարյան Հայաստանի միակ աշխարհական փիլիսոփայի աշխարհայացքն ու գիտ. հետաքրքրությունները արտահայտվել են իր բազմաթիվ նամակներում՝ «Թղթերում» (հրտ. 1910): Գրել է նաև «Մեկնութիւն քերականին» քերականագիտ. երկը [հրտ. Խաչերյան Լ., «Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս (985–1058 թթ.). Կյանքն ու գործունեությունը» գրքում, 1987], չափածո ստեղծագործություններ (հրտ. «Տաղասացութիւնք», 1868), որոնցից ամենանշանավորը «Առ Մանուչե» («Հազարտողեան») պոեմն է՝ Աստվածաշնչի համառոտ համգավորված վերապատումը: Պոեմը բաղկացած է 1016 տողից, որից վերջին 116-ը հեղինակը նվիրել է հայոց եկեղեց. պատմությանը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչից մինչև հայերեն գրերի գյուտն ու թարգմանիչները: Նամակներից պարզվում է, որ թարգմանել և ծրագրել է թարգմանել հույն և ասորի հեղինակների երկեր, որոնցից պահպանվել է միայն Էվկլիդեսի «Սկզբունքների» մի հատվածի թարգմանությունը: Ունեցել է հետաքրքրասիրությունների լայն շրջանակ՝ հին հուն. և հայկ. դիցաբանություն, փիլիսոփայություն ու աստվածաբանություն, ճշգրիտ գիտություններ, պատմություն, գրականություն, արվեստ: Ըստ Գ.Մ.Պ-ու՝ կրթությունը պետք է սկսել Աստվածաշնչի ընթերցանությամբ, այնուհետև ուսումնասիրել դիցաբանություն, գեղեցիկ հատվածներ սերտել «հոմերական և պղատոնական» երկերից, քանզի դրանք նախապատրաստությունն են «յոթ ազատ արվեստների» ուսումնասիրության, որի առաջին փուլին՝ «եռյակ» գիտություններին (քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն), հաջորդում է ճշգրիտ գիտությունների «քառյակը» (թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղագիտություն, երաժշտություն): Վերջիններս բաղկացուցիչ մասերն են մաթեմատիկայի, որը բնագիտությունից (ֆիզիկա) բնազանցությանը (մետաֆիզիկա) անցնելու անհրաժեշտ աստիճանն է:

Գ.Մ.Պ., զարգացնելով *Դավիթ Անհաղթի* նորպլատոնականությունը, հակվել է դեպի ռացիոնալիզմը և բնափիլիսոփայությունը: Կարևոր նշանակություն է տվել բնագիտությանը և մաթեմատիկային, որոնք նախապատրաստում են մարդկային միտքը «բնությունից վեր գտնվող» գերագույն գոյի՝ Աստծո ճանաչման համար: Ընդունել է Աստծո գոյության տիեզերաբան. ապացույցը. բնության՝ որպես Աստծո ստեղծագործության ճանաչումով կարելի է ըմբռնել նրա Արարչի էությունը:

Գ.Մ.Պ-ու աշխատություններում ուշագրավ մտքեր կան կենսաբանության, բժշկագիտության, տիեզերագիտության, երաժշտության, գեղագիտության և այլնի վերաբերյալ:

Գ.Մ.Պ. հայտնի է նաև որպես շարականագիր և տաղասաց: Նա պատկանում է այն սակավաթիվ աշխարհիկ հեղինակների թվին, որոնց հոգևոր երգերը եկեղեցին կանոնացրել է և ներմուծել *Շարակնոցի* մեջ: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու շարականագիրների ցուցակի, Գ.Մ.Պ-ու գրչին է պատկանում Խաչի նավակատյաց Ե օրվա «Զորս ըստ պատկերի քում» շարականը, իսկ Հակոբ Սսեցին իր ցուցակում այդ շարականին ավելացնում է նաև նույն կանոնակարգի Դ օրվա «Խաչն կենարար» օրհնությունը: Մի շարք ձեռագիր Գանձարաններում զետեղված է Գ.Մ.Պ-ու «Կարապետ սուրբ հաւատոյ» սկզբնատող ունեցող խազագրված տաղը՝ նվիրված Հովհաննես Մկրտչին:

Մի հայամավուրքում Գ.Մ.Պ-ու գերեզմանը մատնանշված է Դարույնքում (այժմ՝ Հասանկալա):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Մենեվիշյան Գ., Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագատականի» ամբողջական լուծումը, Վնն., 1912: Չալոյան Վ., Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Ե., 1975: Արեվշատյան Ա., Անիի երաժշտական մշակույթը և նրա հետ կապված շարականագիրները, «Բազմավեպ», 1995, № 1–4:

Սեն Արևշատյան

Աննա Արևշատյան

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՑԻ, սուրբ Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Աստվածաբան [330, Արիանզ (Կապադովկիա) – 390, Արիանզ], *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից, հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Նախն. կրթությունն ստացել է Նեոկեսարիայում, ուսումը շարունակել Կապադովկյան Կեսարիայում, Ալեքսանդրիայում, ապա *Բարսեղ Կեսարացու* հետ՝ Աթենքի համալսարանում (352–358): Այստեղ ուսումնասիրել է փիլիսոփայություն, քերականություն, ճարտասանություն, արտաքին գիտություններ: 358-ին վերադարձել է հայրենիք, միացել Անիսիայում (Պոնտոսում) ճգնավոր. կյանքով ապրող Բարսեղ Կեսարացուն, միաժամանակ զբաղվել գրական-մատենագր. գործունեությամբ: Բարսեղ Կեսարացու հետ կազմել է «Սուրբ Գիրքը և նրա մեկնաբանը՝ Որոգինեսը» («Ֆիլոկալիա») աշխատությունը, գրել 55 վանական կանոնադրություններ: Գ. Ն. 361-ին կամ 362-ին ձեռնադրվել է քահանա, 371-ին դարձել փոքրասիական Սասիմա, 374-ին՝ Նազիանզ քաղաքների եպիսկոպոս: Մեկ տարի անց առանձնացել է Սելևկիայի Ս. Թեկղի վանքում: *Արիոսականության* դեմ պայքար կազմակերպելու համար 379-ին հրավիրվել է Կ. Պոլիս: Երկու-երեք տարում ձեռք է բերել մեծ հեղինակություն և 381-ին Թեոդոսիոս կայսրի հորդորով առաջադրվել Կ. Պոլսի պատրիարք: *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովում* կարևոր դեր է կատարել Մակեդոնի, Փոտինոսի, Ապողինարիոսի և այլ աղանդապետների վարդապետությունների դատապարտման և ուղղափառության պաշտպանության գործում: Վարչ. աշխատանքի հակումներ չունենալու պատճառով շուտով հրաժարվել է պատրիարքի պաշտոնից և կյանքի վերջին տարիներն ապրել լիակատար մենության մեջ:

Գ. Ն. գրել է 45 ճառ, 237 նամակ, բազմաթիվ պոեմներ և բանաստեղծություններ: Ճառերի մեծ մասը հակաճառ., դավան. բնույթի է, 5-ը՝ ներբողական, 9-ը՝ տոնախոսական: Առավել նշանավոր են նրա աստվածաբան. հինգ ճառերը, որոնք արտասանել է աղանդավորների դեմ Կ. Պոլսում 380-ին: Այդ ճառերի համար Գ. Ն-ուն կոչել են Աստվածաբան: Առաջին ճառը, ըստ էության, Աստծո և Ս. *Երրորդության*

վերաբերյալ վարդապետության ներածությունն է: Երկրորդում խոսվում է Աստծո գոյության և բնության, նրա ստորոգելիների մասին: Երրորդ ճառը բացատրում է Ս. Երրորդության երեք աստվածային անձերի միությունը և Լոգոսի (Բանի) աստվածությունն ու համագոյությունը Հայր Աստծո հետ: Չորրորդ ճառը հակաճառությունն ու հերքումն է արիոսականության, հինգերորդը նվիրված է *Սուրբ Հոգու* աստվածության պաշտպանությանը՝ ընդդեմ Մակեդոնի հոգեմարտ վարդապետության: Գ. Ն. պատվիրել է չքննել Որդու ծննդյան և Սուրբ Հոգու բխման խորհուրդը, քանզի դրանք վեր են մարդկային կարողությունից: «Հերոնի մասին» ճառում սովորեցրել է եռանձնյա Աստվածությանը չվերագրել 3 սկիզբ, որպեսզի որևէ հեթանոսական կամ բազմաստվածության գաղափար տեղ չգտնի ուղղափառ դավանության մեջ:

Գ. Ն-ու ներբողական և վարքագր. բնույթի մի քանի ճառեր ունեն պաշտամունքային-տոնական քարոզների նկարագիր և նվիրված են Ս. Ծննդյան, Աստվածահայտնության, Նոր կիրակիի և Հոգեգալստյան օրերին: Հատկանշական են նրա «Յաւուր պատշաճ»-ի արտասանած ճառերը, որոնցից ամենանշանավորը «Փախուստի ջատագովություն» կամ հայկ. մատենագրության մեջ հայտնի «Փախուստ ի Պոնտոս» ճառն է: Այն նվիրված է քահանայական կոչման վեհությանը և լրջությանը, պատասխանատվության խոր գիտակցության կոչ է հոգևոր պաշտոն ստանձնողներին:

Գ. Ն-ու չափածո գրվածքները (բանաստեղծություններ, պոեմներ) լեցուն են աստվածապաշտությամբ լուսավորված ճշմարիտ բնական ձգտումով, փիլ. խոր մտքերով: Նրա դավան. չափածո երկերը նվիրված են Ս. Երրորդությանը, Արարչագործության բացատրությանը, աստվածային նախախնամությանը, մարդու ստեղծմանն ու անկմանը, Մարդեղության խորհրդին, Հիսուս Քրիստոսի հրաշագործություններին ու առակներին, Աստվածաշնչի կանոնական գրքերին: Պոեմների մեծ մասը պատմ. և ինքնակենսագր. բնույթի ստեղծագործություններ են:

Գ. Ն-ու աստվածաբանությունը բնորոշվում է երեք հիմն. հատկանիշներով. 1. երրորդաբանական ուսմունքի բանաձևով՝ Աստված մեկ է՝ ըստ էության և երեք՝ ըստ դեմքերի: Սուրբ Երրորդության դեմքերի միասնությունը արտահայտվում է՝ մեկ Աստվածություն, մեկ էություն, մեկ բնություն, իսկ դեմքերի երրորդությունը՝ երեք դեմք, երեք անձնավորություն, յուրաքանչյուր դեմքի առանձնահատկությունը՝ անծնունդություն, ծնվածություն, բխվածություն եզրերով: Գ. Ն-ու՝ Սուրբ Հոգու վերաբերյալ ուսմունքն առավել ավարտուն է, քան Բարսեղ Կեսարացունը: Եթե վերջինս Սուրբ Հոգին Աստված է անվանում ոչ ուղղակիորեն, ապա Գ. Ն. զարգացնում է եկեղեցում Սուրբ Հոգու՝ որպես Աստվածության շարունակվող հայտնության մասին ուսմունքը: Ըստ Բարսեղ Կեսարացու, Սուրբ Հոգու դիմային առանձնահատկությունը նրա սրբությունն է (Նիկիական դավանանքի համաձայն, սրբություն ունեն Աստվածության երեք դեմքերն էլ), ըստ Գ. Ն-ու՝ բխվածությունը: 2. Ըստ Գ. Ն-ու՝ Հիսուս Քրիստոսի մարդկային բնությունը կազմված է ոչ միայն մարմնից և հոգուց, ինչպես պնդում էր Ապոլինարիոս Լաոդիկեցին, այլև՝ մտքից: Միայն անմարմին մտքի միջոցով Բանը կարող էր միավորվել մարդու մարմնին ու հոգուն: Փրկությունը կատարվում է մարդու բնության աստվածացմամբ, որ տեղի է ունենում Աստվածության հետ միավորման շնորհիվ: Չնայած Հիսուս Քրիստոսի մեջ Աստվածության և մարդու բնության միավորման, Աստվածամարդու անձը միասնական և անբաժանելի է: 3. Ինչպես կապադովկյան մյուս հայրերը (Բարսեղ Կեսարացի, *Գրիգոր Նյուսացի*), Գ. Ն. նույնպես կրում է *Որոգինեսի* աստվածաբանության ազդեցությունը: Երեք մեծ կապադովկիացի հայրապետները շարունակողներն են *Աթանաս Ալեքսանդրացու* աստվածաբանության: Նրանց հաստատած աստվածաբան. բանաձևերը, հասկացությունները (հատկապես Ս. Երրորդության ուղղափառ ըմբռնման հարցում) մեծ նշանակություն են ունեցել հետագա դարերի աստվածաբան., քրիստոսաբան. մտքի զարգացման համար:

Գ. Ն-ու մատենագր. վաստակի մի մասը (նաև նրա նշանավոր «Պատարագամատույցը») հայերեն է թարգմանվել V դ.: Հայտնի են «Քրիստոս ծնեալ» (12 ճառ), «Յաղթեցայ» (8 ճառ), «Առ որս» (15 ճառ), «Որք Եգիպտոսէն են» (11 ճառ) ճառաշարերը:

Միջնադարյան Հայաստանում Գ. Ն-ու երկերի տեսական առավել օգտաշատ հատվածներ խմբագրվել և օգտագործվել են որպես աստվածաբան. բարձրագույն ուս. ձեռնարկներ («Առ որս» ճառաշարը, «Հարցումն Բարսեղի

ևս սուրբ Գրիգորի Աստուածաբանին» ևն), գրվել *լուծմունքներ*: Նրա աշխատությունները աստվածաբան. հայեցակետից առավել կարևոր հատվածներ վկայաբերվել են հայ դավանաբան. մատենագրության մեջ:

Գ. Ն-ու գործերից հայերեն թարգմանությամբ (մեկ ճառ) առաջին անգամ տպագրվել է «Գիրք և ճառ հոգեշահ» ժողովածուում (1722), ճառերից բազմաթիվ հատվածներ են վկայակոչվել «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում, *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառութիւն» (1908) երկում, *Անանիա Սանահնեցու*, *Վարդան Այգեկցու* երկերում և այլուր:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ն-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ Սուրբ Ծննդյան երրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերագրությունը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 374–378: Մուրադյան Կ., Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Ե., 1983: Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ, Ե., 1998, էջ 37–39: Քյոսեյան Հ., Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 193, 272, 367, 369, 370: Migne J. P., PG, t. 35–38, P., 1857–66; Quasten J., Patrology, v. 3, Utrecht, 1966; Geerard M., Clavis Patrum Graecorum, v. 2, Brépols-Turnhout, 1974, p. 179–209.

Հակոբ Քյոսեյան

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, սուրբ Գրիգոր Նարեկացի (հավանաբար՝ 947–1003-ից հետո), բանաստեղծ, երաժիշտ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: *Խոսրով Անձևացու* կրտսեր որդին: Ենթադրվում է, որ ծնունդով եղել է Վասպուրականի աշխարհի Ռշտունյաց գավառի Նարեկ գյուղից կամ Անձևացյաց գավառից: Հիշատակարաններում իրեն կոչել է «Նարեկա վանից վանական» (այստեղից էլ՝ Նարեկացի անվանումը): Կրթությունն ստացել և իբրև կուսակրոն հոգևորական դաստիարակվել է *Նարեկավանքի* բարձր տիպի դպրոցում՝ վանահայր և ուսուցչապետ *Անանիա Նարեկացու* (հավանաբար մոր հորեղբոր որդու) խնամակալությամբ: Ուսումնառության ընթացքում իյուրացրել ոչ միայն հայ մատենագրության արժեքները, Սուրբ Գիրքն ու թարգման. մեծահարուստ գրականությունը, այլև, քաջ տիրապետելով հունարենին, հաղորդակցվել բյուզ. մշակույթի հետ: Բանաստեղծի հիշատակարաններից կարելի է եզրակացնել, որ նրա կյանքն անցել է վանական միջավայրում, բայց չի մեկուսացել եկեղեցաքաղ. իրադարձություններից: 977-ին Անձևացյաց Գուրգեն թագավորազն իշխանի (990–1003-ին՝ Արծրունյաց թագավոր) պատվերով գրել է Երգ երգոցի մեկնությունը, իսկ 983-ին Մոկաց աշխարհի *Ապարանից Ս. Խաչ վանքի* նավակատիքի առիթով տեղի Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատվերով՝ վանքի հիմնադրման ու կառուցման պատմությունը: Հավանաբար 990-ական թթ. կեսին գրել է Մոկաց աշխարհի Կճավավանքի վանահորն ուղղած դավան. թուղթը (ընդգրկվել է «*Գիրք թղթոց*» ժողովածուում), մերժել ու հերքել *թոնդրակեցիների* աղանդը, բացառել հանդուրժող վերաբերմունքն այդ հերձվածի հետևորդների նկատմամբ: Գ. Ն. եղել է իր դարաշրջանի համահայկ-եկեղեց. խնդիրներով շահագրգիռ գործիչ: Միաբանության պարտականություններից ազատ ժամանակ առանձնացել է Վանա լճից հվ., Նարեկավանքից հս. գտնվող լեռան ճգնարան-քարայրում և բանաստեղծի իր ներանձնացումն ապրել: Դժվարամատչելի այդ ճգնարանը դարեր շարունակ եղել է ուխտատեղի: Ըստ հիշատակարանի, մահացել է «Մատյան ողբերգության» պոեմն ավարտելուց հետո: Գերեզմանը գտնվել է Նարեկա Ս. Աստվածածին և Ս. Սանդուխտ եկեղեցիների հարևանությամբ նրա հիշատակին կառուցված մատուռ-եկեղեցում, որը 1915-ից հետո վանքի ողջ համալիրի հետ խպառ ավերվել է:

Գ. Ն. XII դ. կեսից ոչ ուշ դասվել է սրբերի շարքը. նրա ստեղծագործությունը ողջ միջնադարում արժանացել է մեծագույն փայփայանքի, պահպանվել գրեթե անկորուստ: Մեզ են հասել նրա երկերի բազմաթիվ ընդօրինակություններ: Միայն «Մատյան ողբերգության» երկի գրչագիր ընդօրինակությունները (առանց հատվածական ձեռագրերի) անցնում են 150-ից: Այն հրատարակվել է գրաբար (ավելի քան 60 անգամ), աշխարհաբար (արևմտահայերեն և արևելահայերեն), թարգմանվել ու տպագրվել բազմաթիվ լեզուներով (ֆրանս., անգլ., պարսկ., իտալ., գերմ., իսպ., ուկր., լիտվ. ևն), XIII դ. 2-րդ կեսից սկսած՝ բազմիցս մեկնաբանվել:

Գ. Ն-ու ստեղծագործությունների նկատմամբ հետաքրքրությունը պայմանավորված է

դրանց համամարդկային հնչեղությամբ և բացառիկ գեղարվեստականությամբ: Նրա լավագույն տաղերն ու մեղեդիները և «Մատյան ողբերգության» պոեմը (XVIII դարից ժողովուրդն այն անվանել է «Նարեկ») հայ միջնադարյան քնարերգության զարգացման նոր փուլ են նշանավորել՝ արտացոլելով մարդու հոգևոր-իմացական և զգացմունքային աշխարհը, բարձր անհատի փիլ. ներթափանցումները կյանքի գաղտնիքների մեջ: Յուրովի հաստատելով Սուրբ Գրքի աշխարհընկալման պատվիրանները՝ Գ. Ն., ի հավելումն դրանց, առաջնորդվել է գեղագիտ. նոր սկզբունքներով և դրանք լավագույնս իրացրել իր բարձրարվեստ գործերում: Տեսական այդ սկզբունքներն ամենից առաջ արտահայտվել են Երգ երգոցի մեկնության մեջ: Դրանցից կարևորագույնը այլաբանության նրա ըմբռնումն է: Մարդկությունը, սկսած Ադամ-Եվայից, ընկել է մեղսագործության մեջ, հետևաբար և զրկվել Աստծո հետ անմիջականորեն հաղորդակցվելու և աստվածային ճշմարտությունն ուղղակիորեն ճանաչելու շնորհից: Սակայն մարդն առարկայական աշխարհը, շոշափելի ու տեսանելի ամեն բան՝ կենդանի բնությունն ու իրականությունը ճանաչելու ճանապարհով հնարավորություն ունի հասնելու աստվածային ճշմարտության ըմբռնմանը՝ «Ի ձեռն մարմնաւորացս տեսցուք զհոգևորսն»: Դրանով իսկ քերթողական արվեստի համար նա կարևորել է բնության, լայն իմաստով՝ իրականության ընկալումն ու գեղ. դրսևորումը՝ բանաստեղծության մեջ տեսնելով երկու շերտ՝ արտաքին և ներքին. առաջինը՝ որպես բնության պատկեր, այլաբանություն, երկրորդը՝ որպես գաղտնի գաղափար և ճշմարտություն, որոնցով իմաստավորվում է այլաբանությունը. Նրա միջոցով են հոգևոր-վերացական գաղափարները ձեռք բերում իրենց բանաստեղծական առարկայացումը, հեշտընկալ դառնում, հրճվանք պատճառում ընթերցողին և ունկնդրին: Գեղ. մտածողությունն այլաբանությամբ շփման մեջ է մտնում իրականության հետ, թոթափում խոսքի գրքային ձևերն ու կաղապարները, հակվում բնականությանն ու բազմերանգությանը: Գ. Ն-ու տաղարանն արտացոլում է մարդ-քրիստ. հավատ-բնություն (իրականություն) հարաբերությունը: Մյուս սկզբունքը բանաստեղծության մեջ գեղ. համեմատության ու պատկերի հետզհետե զարգացման պահանջն է, ինչպես ինքն է նկատել՝ աստիճան առ աստիճան դրանց հարստացումը, որն իրապես վերաբերում է բանաստեղծական երկի բովանդակության շարժունությանը և այնքան ցայտուն կիրառվել է նրա բարձրարվեստ տաղերում («Տաղ Յարութեան», «Տաղ յօրհնել ջրոյն», «Տաղ ի Յարութիւն Ղազարու» են) և «Մատյան ողբերգության» պոեմում:

Գ. Ն. սիրո երգեր չի գրել (այդպիսիք մեզ չեն հասել), բայց Երգ երգոցի առիթով իր վերաբերմունքն է արտահայտել սիրո մասին: Նա սերը համարել է մարդկային ամենազորեղ զգացմունքը՝ հանուն որի սիրահար հոգիները երբեմն քամահրել են հավատի արգելառիթ խոչընդոտները՝ «Արդ, չիք յերկրի պատուականագոյն, քան զսէր առն և կնոջ»: Երկրպագելի ս. Տիրամոր քնարական կերպարը պատկերելիս ընդգծել է նրա կանացիությունն ու գեղեցկությունը («Մեղեդի Ծննդեան»): Նարեկացի բանաստեղծն օժտված է անսովոր վառ երևակայությամբ, իրերն ու երևույթները ճոխ ներկայացնելու արտակարգ ձիրքով: Ըստ հարկի ստեղծել է բանաստեղծ. երանգապնակի հարստություններն ու անսպառ հնարավորությունները վկայող քնարական հատվածների բազմաքանակ խտացումներ: Նարեկացի գեղագետն իր ստեղծագործությունը դիտել է ոչ միայն որպես անձնականության դրսևորում, այլ նաև համայն քրիստոնյա մարդկության սեփականություն. «Ե՛ս ամենայնն, և յի՛ս ամենեցունն»: Նա իր անձի ու անհատականության միջոցով արտահայտում է ընդհանուրի հոգին ու ցանկությունները՝ «նշաւակեալ յիւրում պատկերին», ինչը նրա ստեղծագործությանը տալիս է համամարդկային հնչեղություն:

Գ. Ն. X դ. 2-րդ կեսին հայ հոգևոր երգի նոր ժողովածուի՝ *Գանձարանի* կամ հոգևոր Տաղարանի սկզբնավորողն է: Պահպանված 36 բանաստեղծությունները (5-ի հեղինակային պատկանելությունը երկբայելի է) ցույց են տալիս, որ նա է ստեղծել հիշյալ ժողովածուի համակարգը՝ գանձարանային շարքերով, որոնցից յուրաքանչյուրը՝ գանձ-տաղ-մեղեդի և հորդորակ, միավորներով համապատասխանում է եկեղեց. տոնակարգին: Ամեն շարք (կարգ) խոսքի և երաժշտության մի ցիկլ է: Իր բանաստեղծությունների համար Գ. Ն. ինքն է հորինել երաժշտությունը. բանավոր ավանդվելով՝ պահպանվել են նրանցից միայն վեցի մեղեդիները և ձայնագրվել նոր ժամանակներում (մյուսների երաժշտությունը անհայտ է՝ խազերի վերծանված չլինելու պատճառով): Բանաստեղծություններում, առավելապես տաղերում ու մեղեդիներում, Գ. Ն-ու նպատակը մարդու ներքին բնության՝ հուզական աշխարհի պատկերումն է՝ կապված քրիստ. հավատի ու պաշտամունքի հետ: Գ. Ն. հայ քնարերգության մեջ բնության հայտնաբերողն է: Բնությունը դիտում է հարափոփոխ շարժման ու արարումի մեջ: Դրա լավագույն օրինակը «Տաղ Վարդավառին» բանաստեղծությունն է, որն արտահայտում է բանաստեղծի հրճվանքը արթնացող ու փթթող բնության հազարերանգ գեղեցկության հանդեպ: Հեթանոս. ժամանակների Վարդավառը վերաիմաստավորվել, վերածվել է Քրիստոսի Պայծառակերպության հանդեսի՝ նորանշան Վարդավառի, երբ խունկերամ վարդերը գույնզգույն ծաղկաթերթեր են արձակում, շուշանն է շողում հովտում և հովհարվում հովից: «Ջրօրհնեաց տաղը» ուրախարար ավետիսի երգ է՝ նվիրված Աստծո Որդու հայտնությանը, ծնունդին ու մկրտությանը: Դա աշխարհի ու մարդկության նորոգման հրավերն է՝ նման ամեն նոր գարնանը բնության վերածննդին: Քրիստոսի Մարդեղության տոնը հարսանիք է, և հարսանյաց կոչնատերը Հովհաննես Մկրտիչն է: Նա հրավեր է հղում ո՛չ միայն Ադամի տան որդիներին, Տիրամորը, մարգարեներին ու նահապետներին, այլև «բողբոջախիտ, խիտասաղարթ» ծառերին, հորդ աղբյուրներին ու հույլ վտակներին: Բնության շարժուն ներկայությունը բանաստեղծության մեջ՝ իբրև խորհրդանիշ ու այլաբանություն, գունագեղ ու հուզական է դարձնում երգը: Ինքնատիպ է Քրիստոսի հրաշալի հարության նարեկացիական ընկալումը («Տաղ Յարութեան»): Նա չի կրկնել ավետարանական պատումը, այլ թեմային հաղորդել է հայկական-տեղական տարազավորում՝ սրբազան գործողությունը կապելով հայ բնաշխարհի հետ: Շքեղ սայլի վրա բեհեզապատ աթռակին բազմած է Արքայի Որդին՝ Հիսուս Քրիստոսը: Սայլապանն էլ «ճոճ ու ճապուկ» մի ճորտ է՝ Հովհաննես Կարապետը, իսկապես մի «Ի կորիճ, որ կոչված է առաջնորդելու սայլն «Ի Մասեաց յաջ կողմանէն»: «Եւ ահա չշարժէր սայլիկն այն, Եւ ահա չխաղայր անիւն այն»: Նարեկացին դրամատիկ է դարձրել պահը և անհանգիստ, բայց ահա «լայնաթիկունք, խարտիշագէղ, ահեղագոչ» ճորտը ձայնում է եզնամոլին, և սայլն «անուշահոտ բուրմամբ» ընթանում, ճռնչալով մտնում է Երուսաղեմ: Տիրամայրը Գ. Ն-ու ընկալմամբ երգ է՝ զարմանալի և «չարժվարժենի» («Մեղեդի Ծննդեան»):

Բարձրաճաշակ բանաստեղծական բնութագրումների ու համեմատությունների առատությունը երգում տեսանելի ու առարկայորեն շոշափելի է դարձնում Աստվածամոր քնարական պատկերը: Տաղերում ու մեղեդիներում Գ. Ն. շռայլորեն օգտագործել է խոսքի պատկերավորման արտահայտչամիջոցները, բազմազան ձևերով հարստացրել հայոց տաղաչափ. արվեստը, ընդլայնել բանաստեղծության կառուցման հնարավորությունները, կարևորել չափածոյի երաժշտայնությունը՝ ստեղծելով բաղաձայն հնչյունների հանգիտության չգերազանցված օրինակներ: Դա բանարվեստի հարուստ մի համակարգ է, որն ուղեցույց է դարձել հայ քնարերգության հետագա զարգացման համար:

Գ. Ն-ու մեծագույն ստեղծագործական սխրանքը «Մատյան ողբերգության» պոեմն է (1001–03). «... այստեղ արդեն հայի լեզուն չի, որ խոսում է, բերանը չի, որ պատմում է. կրակված սիրտն է, որ այրվում է երկիրը բռնած, տանջված հոգին է, որ մռնչում է մինչև երկինք» (Թումանյան Հ., Երկ., հ. 6, 1994, էջ 266): 95 գլխից բաղկացած երկն աղոթքի ձևով արտահայտված խոսք է՝ ուղղված Աստծուն («Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ»), անկեղծ ու անմիջական խոստովանանք, աղաչանք ու աղերսանք, նաև փառաբանության երգ, մաղթանք ու տենչանք՝ իշխող ողբերգական տրամադրությամբ: Իր ցավատանջ ներաշխարհը, մարդկության ու իր փրկության համար տառապագին ապրումները դրսևորելու համար նա գտել է գեղ. բազմազան հնարքներ: Երկում իշխող ողբերգական շունչն արտահայտվում ու պատկերվում է միշտ նորանոր միջոցներով՝ «փոխեալ գեղանակ բանիս, այլ ոչ գեղկութիւն աղէտիս»: Իր հավատի ու խոստովանության գրքում նա փիլիսոփա-բանաստեղծ է, ընդհանուր քրիստոնյա մարդկության մեղքերն ու արատները կամովին ստանձնած և բոլորի փոխարեն քավող անհատ, որ շարունակ բանաստեղծության թարմաշունչ եղանակներ է որոնում, պատկերավոր խոսքի հոսքեր շատրվանում՝ առանց դույզն-ինչ ինքնակրկնման: Գ. Ն. մնացել է բանաստեղծի իր անհաս բարձունքի վրա, նա իր եսի ու համաշխարհի արտահայտիչն է, և «Մատյան ողբերգության»-ը որքան ինքնապատում է, նույնքան էլ համապատում է՝ մեղքից ու արատից տառապող մարդկության փրկության ճիգերի մասին: Ինքնամաքրման

ճանապարհը անկեղծ խոստովանությունն է, մեղքերի զղջումը, որը և ընտրել է բանաստեղծը՝ ձգտելով իր մահացու վերքի ամբարված չարավը խոսքի խարանով հեռացնել, սրտի հոգեկան ցավերից կուտակված դառնությունից ազատվել: Բայց արատներն ու մեղքերը անքանակ են, անկշռելի ու անսահման: Նրանք ավելի են, քան ծովերի բազմակուտակ ավազուտների մանրահատիկները: Ու մինչդեռ ավազահատիկները զուրկ են աճելու ունակությունից, իր մեղքերից ու հանցանքներից ամեն մեկը, ճիշտ հակառակը, նորածառանդ արատների անվերջ հավելում է պայմանավորում: Իր հանցանքները ծանրությամբ հակակշռում են Արարատ լեռանը: Նրա հոգին բզկտվում է հուսահատությունից ու կասկածից, նա ընկնում է խոր երկվության մեջ: Աշխարհից անբավական՝ խորհրդապաշտ Գ. Ն. մերկացնում ու մերժում է արատավոր իրականությունը, անխտիր քննադատում հասարակության բոլոր խավերին: Մարդուն կործանումից ազատողն ու նրա փրկիչը միայն Աստված է, որը որքան հեռու է և անմատչելի, նույնքան էլ մոտ է ու անբաժանելի՝ «Անմատչելի հեռաւոր և անընդմիջելի մերձաւոր»: Եթե Աստված արդարացնում է որևէ մեկին, ապա «ոչ ոք զօրէ դատապարտ առնել»: Քավությունն ու ինքնամաքրումը տանում են դեպի Աստված, հնարավորություն ընձեռում անբաժանելիորեն նրան միանալ, հասնել նրա լույսին, «Աստուած իսկ լինել»:

Միջնադարում ժողովուրդը «Մատյան ողբերգությանը»՝ «Նարեկը», համարել է «Դեղ կենաց», որի օգնությամբ ձգտել է մաքրվել հոգով, ազատվել մեղքերից և հասնել կատարելության: Գրքին վերագրվել է բուժիչ զորություն, իսկ հեղինակի անունը սրբացվել է ու միջնորդ-բարեխոս համարվել Աստծո մոտ՝ «մեղավոր հոգիների» փրկության համար: Երկի առանձին գլուխներ ու հատվածներ ընդգրկվել են ոչ միայն եկեղեց-արարող. գրքերում (*Ժամագիրք*, Պատարագամատույց, *Մաշտոց*), այլև ախտարական բնույթի ժողովածուներում (Ուրբաթագիրք, Հմայիլ, Կիպրիանոս): Հավատացել են, որ դրանց ընթերցումով կարելի է փրկվել չար ոգիներից, փարատվել «ջերմատագնապ» ախտերից: Ընդ որում ախտարական ժողովածուներում կան ցանկեր՝ «Զանազանութիւն Նարեկայ գրքոյն..., թէ ամէն մէկ գլուխ ի՛նչ գործոյ ասել օգտակար է» բովանդակությամբ:

Գրքի բոլոր գլուխներին տրվել է կիրառական նշանակություն՝ այս կամ այն ցավի, պատահարի ու աղետի դեպքում կարդալու համար: Նման ցանկեր երևան են եկել նաև երկի միջնադարյան ընդօրինակություններում և վաղ շրջանի հրատարակություններում:

«Մատյան ողբերգության» երկի մի շարք գլուխներ և տարբեր գլուխների առանձին հատվածներ շոշափում են հոգևոր, աստվածաբան., դավան., եկեղեց. խնդիրներ: 34 և 75-րդ գլուխներն աղերսվում են Նիկիական հանգանակի հետ և ներկայացնում Գ. Ն-ու ըմբռնումները Ս. Երրորդության և եկեղեցու մասին: 92-րդ գլուխը եկեղեցու կոչնակի ներբողն է, 93-րդը՝ սրբազան Մյուռոնի փառաբանությունն ու պանծացումը: Երկուսն էլ հորինված են «թարգմանօրեն», այսինքն՝ մեկնաբան. եղանակով: 33-րդ գլխի երկու հատվածներ *աղոթքի* ժանրի ընտիր դրսևորումներ են և ներառվել են (XII դ. վերջին քառորդից առաջ) Հայոց Պատարագի արարողության մեջ, կատարվել իբրև «աղօթք, որ նախ քան զպատարագն մատուցանի»: Որոշ գլուխների տարբեր հատվածներ դիտվել են որպես առանձին աղոթքներ և կատարվել ժամակարգության ընթացքում: Մի քանի գլուխներ հարում են *ներբողի* ժանրին, թեպետև նրանց կապը երկի ներքին հյուսվածքին մնում է ամուր: 80-րդ գլխում Գ.Ն. ներբողում է Աստվածամորը, 81-ում՝ հրեշտակներին, 82-ում՝ առաքյալներին: Ներբողների շարքը լրացվում է բոլոր առաքյալներին և Հակոբ Մծբնա հայրապետին նվիրված ստեղծագործություններով, որոնք գրված են մինչև «Մատյան ողբերգությանը»:

Գ. Ն. նաև երաժշտության խոշոր երևույթներից ու նվիրական անուններից է, որի ստեղծագործությունը սերտորեն կապված է եղել հայկ. մասնագիտացված երգարվեստի պատմ. զարգացման նախորդ (V–IX դդ.) և հաջորդ (XI–XV դդ.) փուլերի, ուստի և հազարամյա վերելքի ողջ շրջանի հետ: Նա իր ստեղծագործության հզոր շերտերով նշանակալի հեղաբեկում է առաջ բերել հայոց միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստում՝ հատկապես իր տաղերով, որոնց երաժշտ. բաղադրիչներում վճռականորեն ու տաղանդով կիրառված է *ութձայնի* հին եղանակների համեմատությամբ մեղեդիական ազատ, ավելի բարձր ոճը: Նրա բազմաթիվ տաղերից համեմատաբար անաղարտ մեզ են հասել միայն հինգը (մեկը Ն. Թաշճյանի, չորսը՝ Կոմիտասի մեծարժեք ձայնագրություն-

նների միջոցով)։ Դրանք են. քնարադրամատիկ.
«Աչքըն ծովը», լյնաշունչ վիպական «Հաւի-
կը», ոգեշունչ հռետորական «Ահեղ ձայնս»,
հեզասահ պատմողական «Սայլն այն իջանէր»
և խոհաքնարական «Հաւուն-հաւունը»: Հորին-
վածքային առանձնահատկությունների առու-
մով այդ տաղերում ակնառու են ձայնաելևէ-
ջային ու կշռութային հարստությունը, համա-
ձայնութային անցումների շքեղ երանգապնա-
կը և ճարտարակերտության ավարտվածու-
թյունը: Տաղերը զարգացման մեծ ուղի են ան-
ցել հոգևոր արվեստի շրջանակներում: Սակայն
նախատեսված չլինելով պարտադիր կիրառա-
կան նպատակների համար՝ ազատ են մնացել
եկեղեց. կանոնական մտածողությունից ու ա-
վելի անկաշկանդ հարստացել ժողովրդագու-
սան. աշխարհիկ արվեստից եկող կենսունակ
տարրերով՝ կազմելով հայ միջնադարյան արվես-
տի կանոնացումից դուրս մնացած բաժնի կար-
կառուն հատվածներից մեկը: Ն. Թաշճյանը ժա-
մագրքում, *Շարակնոցում* և Պատարագամա-
տույցում տեղադրել է, համապատասխանաբար՝
«Ընկալ քաղցրութեամբ» աղօթքը, «Փառք
Քրիստոսի ամենազօր Յարութեան» շարականը
և «Աչքըն ծով» ու «Հաւուն-հաւուն» տաղերը:
Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ն-ու հիշատակը տո-
նում է Խաչվերացի հինգերորդ կիրակիի նա-
խընթաց շաբաթ օրը՝ սուրբ Թարգմանիչ վար-
դապետների հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում,
4.4, 6-րդ պատկերը:

ԿՊ, 1700–02: Գիրք աղօթից,
Երկ. Գիրք աղօթից, Վնտ., 1840: Նա-
ԿՊ, 1774: Մատեան ողբերգութեան, Թոր-
րեկ, արևմտահայերեն արձակ թարգմանություն
գոմ եպս. Գուշակյանի, Կահիրե, 1926: Նարեկ, գրա-
բար բնագրի համադիպադրությամբ աշխարհաբարի վե-
րածեց Գարեգին եպս. Խաչատուրյան, Բուենոս Այրես,
1948: Մատյան ողբերգության, արևելահայերեն թարգ-
մանություն Մ. Խերանյանի, Ե., 1960: Մատյան ողբեր-
գության, արևելահայերեն թարգմանություն Վ.
Գևորգյանի, Ե., 1970: Մատեան ողբերգութեան (գի-
տահամեմատական բնագիր), աշխատասիր. Պ. Խա-
չատրյանի և Ա. Ղազինյանի, Ե., 1985: Տաղեր և գան-
ձեր, աշխատասիր. Ա. Քյոշկերյանի, Ե., 1981:
Գրկ. Նալյան Յ., Գիրք մեկնութեան աղօթից
սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ, ԿՊ, 1745: Ավետիք-
յան Գ., Նարեկ-աղօթից..., Վնտ., 1827: Զոպան-
յան Ա., Դեմքեր, Փարիզ, 1924: Մկրյան Մ., Գրի-
գոր Նարեկացի, Ե., 1955: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4,
Ե., 1970: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և
հայ երաժշտությունը V–XV դ., Ե., 1985: Ղազին-
յան Ա., Գրիգոր Նարեկացի, Անթիլիաս, 1995: Խա-
չատրյան Պ., Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադա-
րը, Էջմիածին, 1996:

Պողոս Խաչատրյան

**ԳՐԻԳՈՐ ՆՅՈՒՍԱ-
ՑԻ,** սուրբ Գրի-
գոր Նյուսացի
[334–335, Կեսարիա (Կապադովկիա), 394],
Ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր հայրա-
պետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համա-
քրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք
հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անու-
նով (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Սերել է քրիստ.
բարեպաշտությամբ, կենցաղավարությամբ և ա-
ռաքինությամբ հռչակված մեծահարուստ և
ազնվական ընտանիքից: *Բարսեղ Կեսարացու*
կրտսեր եղբայրը, որին համարել է իր ուսու-
ցիչն ու դաստիարակը: Գ. Ն., Բարսեղ Կեսա-
րացին և *Գրիգոր Նազիանզացին* Ընդհանրա-
կան եկեղեցու և համաքրիստ. աստվածաբան.
մտքի պատմության մեջ հայտնի են «կապա-
դովկյան հայրեր» կամ «երեք մեծ կապադով-
կիացիներ» անունով: Նախն. կրթությունն
ստացել է ծննդավայրում, ապա Պաղեստինյան
Կեսարիայի հանրահայտ դպրոցում՝ հմտանա-
լով ճարտասանության և իմաստասիրության
մեջ: Պատրաստվել է դառնալ աշխարհիկ հռե-
տոր, տնօրինել հայրական կալվածքը, սակայն
եղբոր՝ Բարսեղ Կեսարացու, և հատկապես Գրի-
գոր Նազիանզացու հորդորներով դարձել է
հոգևորական (ձեռնադրել է Բարսեղ Կեսարա-
ցին), 371-ից անցել եկեղեց. գործունեության:
Հեռացել է անապատ, այնտեղ խորացրել կրոն.
գիտելիքները: Եղել է հայաբնակ Նյուսա գյու-
ղի (372–379) և Սեբաստիա քաղաքի (380-ից)
եպիսկոպոսը: Գ. Ն. անդուլ պայքար է մղել
արիոսականության դեմ, ինչի համար հալած-
վել է. արիոսամետ Վաղես կայսրը նրան աթո-
ռազրկել է և աքսորել: Գ. Ն. մասնակցել է
379-ին Անտիոքում գումարված ուղղափառ ե-
պիսկոպոսների ժողովին: Ժողովի որոշումով
որպես թեմական քննիչ և տեսուչ ուղարկվել
է Պոնտոսի, Պաղեստինի և Արաբիայի թեմերը՝
ամրապնդելու ուղղափառության դիրքերը,
զսպելու արիոսականների և մյուս հերետիկոս-
ների անկարգությունները: Գ. Ն. մասնակցել
է *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովին*
(381) և Գրիգոր Նազիանզացու հետ վճռական
դեր խաղացել Նիկիական հանգանակը պաշտ-
պանելու և Մակեդոնի հերձվածը դատապար-
տելու գործում:

Գ. Ն. թողել է մատենագր. հարուստ ժա-
ռանգություն: Աշխատությունները շարադրել
է կյանքի վերջին տարիներին՝ 380–394-ին: Ի
տարբերություն Կապադովկիայի եկեղեցու

մյուս նշանավոր հայրապետների հոգևոր ժառանգության, նրա երկերը հատկորոշվում են վառ արտահայտված խորհրդապաշտ. ուղղվածությամբ: Գ. Ն-ու դավան. գրվածքների մեծ մասը հակաճառ. բնույթի է՝ ուղղված ընդդեմ ժամանակի հերետիկոսների: «Ընդդէմ Եվնոմիոսի» աշխատության մեջ հաստատել է Սուրբ *Երրորդության* ուղղափառ վարդապետությունը: Գ. Ն-ու երրորդաբանական տեսությունը շարադրված է նաև «Սուրբ Հոգու մասին» աշխատությունում, «Առ Եւստաթէոս բժիշկ. Յաղագս Սրբոյ Երրորդութեան» թղթում, Ս. Երրորդության վարդապետության ուղղափառ բացատրությանը նվիրված ճառերում, որոնցից նշանավոր է «Ոչ երեք Աստուածք»-ը, և այլ գրվածքներում: «Հրահանգ քրիստոնէական հաւատքի» գործը հորդոր է ուղղված նորադարձ հեթանոսներին ու հրեաներին, պարունակում է նաև հերետիկոսությանը հակաճառելու եղանակներ: «Ընդդէմ Ապողինարիոսի» երկում հերքել է Ապողինար Լաոդիկեցու ուսմունքը (տես *Ապողինարիզմ*), իսկ «Ընդդէմ մանիքեցիների» երկում ապացուցել, որ Աստված չարի պատճառ չէ: Ցույց է տվել ճակատագրի նկատմամբ հավատի հիմնազուրկ լինելը: Բացառիկ է «Մարդու արարչագործման մասին» երկասիրությունը, որտեղ խոսվում է մարդու մեջ Աստծո պատկերի նախաստեղծ արժանիքների, հոգու ոգեղենության, նրա զորությունների, հարության, մարդու բնության մեջ սողոսկած արատի, դրա ծագման մասին:

Գ. Ն-ու դավանաբան. գլխ. և ծավալուն երկը «Քրիստոնեական»-ն է («Ճառ յաղագս մեծին քրիստոնէականին»), որը հեղինակի ուղղափառ վարդապետության ամփոփումն է: Գ. Ն. ներկայացրել է քրիստ. հրամանակարգ վարդապետության հիմն. կետերը, խոսել Ս. Երրորդության, Արարչագործության, Մարդեղության և Փրկագործության մասին: Գ. Ն-ու գրչին են պատկանում նաև Աստվածաշնչի մեկնություններ, որոնք հիմնականում այլաբան. խորհրդածություններ են: Գրել է *սաղմոսների* երկու մեկնություն, սաղմոսները գնահատել որպես կատարելության ու բարության հասնելու սանդուղքներ, ութ քարոզակերպ այլաբան. մեկնություններ Ժողովող գրքի վրա: Տասնհինգ ներբողներ է հորինել Երգ երգոցի, 5 աղոթքներ՝ Տերունական աղոթքի կամ «Հայր մեր»-ի վերաբերյալ, որոնցում դարձյալ շեշտը դրել է Ավետարանի բնագրի այլաբան. իմաստի վրա, 8 քարոզներ՝ նվիրված Ավետարանների «Երանի»-ներին, 2 մեկնություն՝ Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ին: Ճգնավորական-վանական կյանքն արծարծող գործերում այն միտքն է հայտնել, թե մարդը կարող է հասնել մարդկային ամենաբարձր առաքինությանը միմիայն ճշմարիտ իմաստության շնորհիվ: Հեղինակել է նաև ծիսապաշտ. քարոզներ՝ նվիրված Հիսուս Քրիստոսի Ծննդյան և Աստվածահայտնության, Զատկի և Հարության, Համբարձման, Հոգեգալստյան տոներին, գրել բարոյախրատ. բնույթի ճառեր, ներբողներ, դամբանականներ, խրատներ, նամակներ:

Գ. Ն-ու աստվածաբանությունը հիմնված է քրիստ. հավատի ընդհանրական դրույթների, *Որոգինեսի* աստվածաբանության, *Փիլոն Ալեքսանդրացու* խորհրդապաշտ. իմաստասիրության և նորպլատոնականության վրա: Կապադովկյան հայրերը եղել են *Աթանաս Ալեքսանդրացու* և *Ալեքսանդրիայի* դպրոցի աստվածաբանության կրողները և, իրենց առանձնահատկություններով հանդերձ, դրա շարունակողները: Նրանք բանաձևել են աստվածաբան., դավանաբան. շատ հասկացություններ, հատկապես՝ Ս. Երրորդության ուղղափառ ըմբռնումը, և բացատրել եկեղեցու վարդապետությունը այնպես, ինչպես դա արտահայտված է Նիկիայի հավատո հանգանակում:

Գ. Ն-ու գործերի զգալի մասը հայերեն է թարգմանվել V–VIII դդ.: Թարգմանված առաջին ճառը տպագրվել է «Գիրք և ճառք հոգեշահ» (1722) ժողովածուում, ճառերից հատվածներ՝ «Կնիք հաւատոյ»-ում, *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառութիւն» (1908) երկում, տարբեր աշխատություններից հատվածներ՝ «*Արարատ*»-ում (1902), «*Բազմավեպ*»-ում (1921,1923): Հայաստանի միջնադարյան վարդապետարաններում օգտագործվել և լայն շրջանառության մեջ են եղել հատկապես նրա «Առ այնոսիկ որք ասեն, եթէ մեծ է Հայր քան զՈրդի», «Մեկնութիւն Ժողովողի», «Խաւսք յինն երանութիւնսն», «Ի Հայր մեր որ յերկինսն», «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւնն», «Յաղագս կուսութեան», «Յաղագս Երգոյ երգոցս», «Բան խոստովանութեան հաւատոյ» աշխատությունները: Գ. Ն-ու երկերից հատվածներ են վկայակոչվել *Անանիա Սանահնեցու* «Հակաճառության» մեջ, *Վարդան Այգեկցու* կազմած «Արմատ հաւատոյ»-ում և այլուր: Նրա աշխատությունների հիման վրա, ուս. նկատառումներից ելնելով, կազմվել են *Հարցուպատասխանիներ*: Գ. Ն. եղել է Հայ եկեղեցու սիրված և ընդունված հայրապետներից: Նրա մատենագր. վաստակը սերտորեն կապված է Հայ եկեղեցու և մշակույթի պատմության հետ:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ն-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ. հունվարի 1-ի մերձակա շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.4, 7-րդ պատկերը:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 362–374: Մուրադյան Կ., Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրության մեջ, Ե., 1993: Հատիտյան Ա., Սուրբ Գրիգոր հայրապետ Նյուսացի (334–394), «Էջմիածին», 1977, № 11: Քյոսեյան Հ., Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 267, 272: Migne J. P., PG, t. 44–46, P., 1857–66.

Հակոբ Քյոսեյան

ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ, Բաղիշեցի, Շիրվանցի, Ամրդոլցի (1670–12.2.1749, թաղված է Երուսաղեմի Ս. Փրկիչ վանքում), Երուսաղեմի հայոց պատրիարք 1715–49-ին: Ամրդոլու վանքում աշակերտել է *Վարդան Բաղիշեցուն*: 1704-ին վանքի հինգ միաբանների հետ տեղափոխվել է Տարոնի Գլակա վանք (Ս.Կարապետ): 1707-ից՝ Ս. Ստեփաննոս վանքի վանահայր, 1710–15-ին՝ Տարոնի հոգևոր տեսուչ: Պատրիարք է ընտրվել, երբ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը նոր էր անջատվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունից և գտնվում էր ծանր ու անմխիթար վիճակում: 1718-ին, որպես Երուսաղեմի աթոռի և Ս. Հակոբյանց վանքի պարտքերի վճարման լուծը ստանձնելու խորհրդանիշ, Գ. Շ. իր պարանոցին կրել է երկաթե շղթա՝ ուխտելով չհանել այն մինչև վանքի պարտքերի մարումը: Այստեղից էլ՝ «Շղթայակիր» մականունը: 1717-ին Կ.Պոլսից նրա ուղարկած դրամով նորոգվել է Ս.Հարություն տաճարի՝ հայերին պատկանող մասը: 1720-ին նորոգվել են Հանդերձից բաժանման սեղանը, Յուղաբերից խորանը, Ս. Գերեզմանի գմբեթը: Հոպպեի Հայոց վանքի մոտի՝ Ս. Հակոբյանց վանքին պատկանող շինությունները գրավել էր Ռամի փաշան և դրանց տարածքում շենքեր կառուցել: 1720-ին Գ. Շ. նրա որդիներից գնել է այդ շենքերը և նվիրաբերել Ս. Հակոբյանց վանքին՝ այդ մասին հատուկ կոնդակով ծանուցելով վանքի միաբանությանը: Նույն թվականին Հալեպի և Դամասկոսի ճանապարհով ուղևորվել է Երուսաղեմ և այդ ընթացքում նորոգել տվել Հալեպի Հոգետունն ու Դամասկոսի հայոց եկեղեցին: Երուսաղեմ է հասել 1721-ի փետր. 21-ին՝ բազմաթիվ ուխտավորների ուղեկցությամբ: Բազում շրջագայություններով ու նվիրատվությունների ժողովումով Գ. Շ. վճարել է պատրիարքարանի և Ս.Հակոբյանց վանքի պարտքերը: 1727-ին Կ.Պոլսի *Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի* պատրիարքի ջանքերով ստացվել է արքունական թույլտվություն Ս.Հակոբյանց վանքի նորոգման մասին: Գ. Շ. Ակնցի Սեղբոս ամիրայի նյութ. օժանդակությամբ հիմնավոր նորոգումներ է կատարել վանքում: 1728-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Կարապետ Բ Ուլնեցու* և Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի խնդրանքով Գ. Շ. պարանոցից հանել է երկաթե շղթան և նստել պատրիարքական աթոռին:

1736-ի մայիսին Գ. Շ. կրկին այցելել է Կ.Պոլիս և Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի ու Հարություն ամիրա Մուրադյանի օժանդակությամբ ազատել Ս.Հակոբյանց վանքը հույն եկեղեցականների ոտնձգություններից: 1739-ին ստորագրվել է համաձայնություն հայ և հույն համայնքների միջև Ս.Հակոբյանց վանքի խնդրի շուրջ: 1739-ին, շնորհիվ Գ. Շ-ի, Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանի միջնորդությամբ նոր հրովարտակ է հռչակվել Երուսաղեմի ազգ. սեփականության մասին: 1740-ի սեպտ. Գ. Շ. վերադարձել է Երուսաղեմ: Երեք անգամ առաջադրվել է կաթողիկոս, սակայն հրաժարվել է:

Երկ. Ստորագրութիւն ուղեւորութեան Գրիգորի Շղթայակրի Պատրիարքի Ս. Աթոռոյս՝ յԵրուսաղէմէ ի Կ.Պոլիս (6 մայիս 1736–15 սեպտ. 1740), «Սիոն», 1866, էջ 122–127, 141–143, 184–190:

Գրկ. Տեր-Հովհաննեսյան Ա., Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, հ. 1, 2, Երուսաղեմ, 1890: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Աղավնունի Մ., Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1931: Սավալանյանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 2, Երուսաղեմ, 1931: Անասյան Հ., Գրական նմուշներ Գրիգոր Շղթայակրից, «Էջմիածին», 1950, № 3–4:

Պավել Չոբանյան

ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ԱԲԱՍԱ, Գրիգոր Աբասյան (ծ. թ. անհտ – 1220/21, հանգչում է Սանահինի Ս.Աստվածածին եկեղեցու գավթում), մատենագիր, *արևելյան վարդապետներից*: 1214-ից մինչև մահը՝ *Սանահինի վանքի* առաջնորդ: Հայտնի է «Գիրք պատճառաց»

(«Պատճառ լայն և նուրբ գրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց և ի վարդապետաց և ի մի հաւաքեալ և հոգացեալ մեծ րաբունապետին Գրիգորի՝ որդոյ Աբասայ») աշխատությամբ, որը մատենագիտ. բնույթ ունի և բաղկացած է երեք բաժնից՝ 196 ծավալուն հոդվածներով: Յուրաքանչյուր հոդված սկսվում է «սկիզբն և պատճառ» կամ «*պատճառ*» բառերով, այդտեղից էլ՝ գրքի «Պատճառաց» անվանումը: Հետազոտված են թվով 165 գործեր՝ հետևյալ դասակարգումով. ա. Հին կտակարանի գրքեր, բ. Եկեղեց. մատենագիրների և «արտաքին» կոչված գրքեր (արտաքին է համարվել գիտության և գրականության մեջ այն ամենը, ինչ դուրս էր Աստվածաշնչից, կրոն. և եկեղեց. գիտության ու գրականության շրջանակից), գ. Նոր կտակարանի գրքեր: Գ. Ո. Ա., իր երկի Ա և Գ բաժինների հոդվածները պատրաստելիս, օգտվել է հայ հին և օտար մատենագիրների աշխատություններից, իսկ Բ բաժնի նյութերը քաղել է իր ժամանակակիցներ *Վարդան Հաղպատեցուց, Դավիթ Քոբայրեցուց, Մխիթար Գոշից* և ուր.: Այդ բաժնում գրախոսված են *Փիլոն Աղեքսանդրացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նյուսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Եվագր Պոնտացու, Դավիթ Անհաղթի* աստվածաբան. և փիլ. երկերը, ինչպես նաև *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Ինքնակենսագրությունը»: Աշխատության մեջ զգալի է արևելյան վարդապետների, ինչպես նաև կիլիկյան հայ վարդապետների գիտ. վաստակի օգտագործումը:

«Գիրք պատճառաց»-ում հեղինակը համրագումարի է բերել հայոց մատենագրական ժառանգության ուսումնասիրման անցյալի փորձը, նոր մակարդակի բարձրացրել հայ մատենագիտությունը:

Գրկ. Տաշյան Հ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վնն., 1895, էջ 213–233: Ակինյան Ն., Ներածութիւն ի գիրս պատճառաց, տես նրա «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հ. 1, Վնն., 1922, էջ 1–34: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ.1, Ե., 1959, էջ XIII–XVIII:

Պողոս Խաչատրյան

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՎՌԱՑԻ, Լամբրոնացի (մոտ 1160/70-ական թթ., Կիլիկիայի Լամբրոն ամրոց – մոտ 1230-ական թթ.), մատենագիր, մեկնիչ, բանաստեղծ, շարականագիր: *Սկևռա* վանքի ուսումնագիտ. կենտրոնի նշանավոր վարդապետներից: Եղել է *Ներսես Լամբրոնացու* կրտսեր ժամանակակիցը, աշակերտը և գործընկերը, Լևոն Բ թագավորի թարգմանիչը, խոստովանահայրը: Կրթությունն ստացել է Կիլիկիայի Սկևռա վանքում, որտեղ գործել է ժամանակին հռչակված դպրանոցներից մեկը, ինքն էլ դարձել է նրա ղեկավարներից: 1221-ի կաթողիկոս. ընտրություններում եղել է *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու* (1221–67) մրցակիցը: Գ. Ս. բազմաբեղուն մատենագիր է. մեզ են հասել ճառեր, խրատներ, ներբողներ, մեկնություններ, աղոթքներ, շարականներ: Լավագույններն են «Ճառ ի Յարութիւն Քրիստոսի», «Պատմութիւն վարուց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» և Եսայի մարգարեի «Տէր ո՞ հաւատաց» խոսքի էության ու մեկնաբանության նվիրված ճառերը: Ներբողներից են «Բան գովեստի պատմագրաբար յաղագս ծննդեան, քաղաքավարութեան և վերափոխման ամենասուրբ կուսին»՝ գրված Վերափոխման տոնի առիթով, «Ներբողեան ի սուրբն Լամբրոնացի», որը և՛ կենսագր. ներբող է, և՛ պատմ. դրվագ, որտեղ արտացոլված են Ներսես Լամբրոնացու կյանքը, գրական գործունեությունը և ժամանակաշրջանը: Գ. Ս-ուն է վերագրվում Եվագրոսի «Լուսաւոր պատերազմ» երկի մեկնությունը: Գ. Ս. Ներսես Լամբրոնացու երկերի առաջին ընդօրինակողներից է. Ներսես Լամբրոնացին նրան է հանձնարարել Սաղմոսների իր մեկնության ընդօրինակությունը: Գ. Ս. Լևոն Բ թագավորի հանձնարարությամբ 1203-ին հուն-ից հայերեն է թարգմանել Նիկիայի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի թուղթը՝ ուղղված Հայոց կաթողիկոս *Զաքարիա Ա Զագեցուն*: Գ. Ս. նպաստել է հայկ. երաժշտաբանաստեղծ. մասնագիտացված արվեստի զարգացմանը և որպես շարականագիր պահպանել երաժշտության կիլիկյան դպրոցի լավագույն ավանդույթները: Արժեքավոր է Տարակնոցում տեղ գտած Հովհաննես Մկրտչի ծննդյան կանոնի «Արեգականն արդարութեան» սկզբնատողով, այբբենական կարգով և վիպական շնչով գրված նրա օրհնությունը, որտեղ ներկայացրել է Հովհաննես Մկրտչի ծնունդը, կյանքը, քարոզչությունը և նահատակությունը:

Երկ. Գիրք աղօթից, ԿՊ, 1742: Ներբողեան ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի, տես Սոփերք հայկականք, հ. 15, Վնտ., 1854:

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Զարբհանալյան Գ., Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, հ. 1, Վնտ., 1897:

Ազատ Բոզոյան
Աննա Արևշատյան

ԳՐԻԳՈՐ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ, սուրբ
Գրիգոր Սքանչելագործ [մոտ 210–
213, Նեոկեսարիա (Պոնտոս) – 270–273],
Հույն եկեղեցու նշանավոր հայրերից, Հայ ա-
ռաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Սերել է
հեթանոս ազնվականի ընտանիքից: Նախա-
քրիստ. անունը՝ Թեոդորոս (Աստվածապարգև):
Ստացել է հելլենիստ. կրթություն: 233–238-
ին ուսանել է Պաղեստինյան Կեսարիայի աստ-
վածաբան. քրիստ. դպրոցում, աշակերտել *Ո-
րոգինեսին*, ձեռք բերել բազմակողմանի գի-
տելիքներ: 240-ին դառնալով Նեոկեսարիայի
առաջին եպիսկոպոսը՝ գործուն մասնակցու-
թյուն է ունեցել Անտիոքի 264–265-ի եկեղեց.
ժողովին: Ըստ ավանդության, նրա եպիսկո-
պոսության առաջին տարում Նեոկեսարիա
քաղաքում եղել է ընդամենը 17 քրիստոնյա,
իսկ 270-ին մնացել 17 հեթանոս: Իր հովվա-
կան եռանդուն գործունեության համար
հռչակվել է «Պոնտոսի առաքյալ» պատվանու-
նով: Որպես քարոզիչ ձեռք է բերել մեծ հե-
ղինակություն և ճանաչում, նրան վերագրվել
են բազմաթիվ հրաշագործություններ, ինչի
համար կոչվել է «Սքանչելագործ»:

Գ. Ս-ի գրչին են պատկանում կամ վերա-
գրվում Որոգինեսին նվիրված ներբողը (239),
«Աստծո չարչարելիության և անչարչարելիու-
թյան մասին» երկը՝ ուղղված Թեոպոմպոսին,
11 գլխից բաղկացած «Կանոնական նամակը»
(253–254), որը զետեղվել է Հույն եկեղեցու
կանոնական նամակների ժողովածուում և ըն-
դունվում է որպես հայրապետ. իշխանության,
եկեղեց. կարգապահության պատմ. կարևոր
փաստաթուղթ: «Հավատքի շարադրություն»
(262–265) դավանաբան. գրվածքը համարվում
է նախանիկիական շրջանի *Ընդհանրական ե-
կեղեցու* ուղղափառ դավանության *Հավատո
հանգանակը*: Գ. Ս. առաջին եկեղեց. գրողն է,
որը սուրբգրային բնօրինակը թարգմանել է իր
ժամանակի հունարենի՝ հավատացյալներին
հասկանալի դարձնելու համար: Դա Սողոմոնի
Ժողովող գրքի թարգմանությունն է (256–
260), որը Յոթանասնիցից վերածել է իր ժա-
մանակի համար անաղարտ հունարենի՝ վերաց-
նելով եբր. տարրերը և հստակեցնելով խրթի-
նալի հատվածները: «Հոգու մասին» գրվածքն
ուղղված է Տատիանոսին: Գ. Ս-ի անունով
հայտնի են նաև ճառեր, որոնք իրականում հե-
տագայի երկեր են:

Գ. Ս-ի երկերի զգալի մասը հայերեն է թարգ-
մանվել V դ. և մեծ ազդեցություն թողել հայ
ինքնուրույն մատենագրության վրա: *Մովսես Խորենացու* Սուրբ Ծնունդին նվիրված նշանավոր շարականը կրում է Գ. Ս-ի անվամբ հայտնի «Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի» ճառի դրոշմը: Միջազգ. հայագիտության համար հույժ կարևոր են միայն հայերենով պահպանված, ֆրանսիացի հայագետ ժան Մարտինիի հրատարակած (1883) Գ. Ս-ի ճառերը՝ «Խօսք ի ծնունդն Փրկչի», «Յաղագս Մարդեղութեան», «Յաւետիս Աստուածածնի», «Ներբողեան ի Սուրբ Ստեփանոս», «Գովեստ ի Սուրբ կոյսն Մարիամ»: Անգլիացի արևելագետ-հայագետ Ֆ. Կոնիբերը 1896-ին անգլ. թարգմանությամբ հրատարակել է մեկ այլ՝ նույնպես միայն հայերենով պահպանված ճառ («Յաղագս Աստուածածնի»)՝ այն վերագրելով Գ. Ս-ի գրչին: Նրա երկերից քաղված հատվածներ են օգտագործվել հայ դավանաբան. մատենագրության մեջ՝ «*Կնիք հավատո*» ժողովածուում, *Անանիա Սանահնեցու* «Հակաճառությունում», *Վարդան Այգեկցու* «*Արմատ հավատո*» գործերում:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Ս-ի հիշատակը տոնում է Խաչվերացի 10-րդ կիրակիին հաջորդող կամ հինակաց պահքի առաջին շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 374–378: Վարդանյան Ա., Երանելւոյն Գրիգորի Սքանչելագործի խաւսք ի ծնունդն Քրիստոսի, ՀԱ, 1912, էջ 392–398, 469–476: Անասյան Հ., «Արմատ հաւատոյ» աղբյուրներից. Գրիգոր Սքանչելագործ, «Էջմիածին», 1977, № 12: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, Էջմիածին, 1996, էջ 172–179: Քյոսեյան Հ., Անանիա Սանահնեցի, Էջմիածին, 2000, էջ 372–373: Migne J.P., PG, t. 10, P., 1857–66.

Հակոբ Քյոսեյան

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑԻ, սուրբ Գրիգոր Տաթևացի [ավազանի անունը՝ Խութլուշահ, 1346, Թմոք ամրոց (Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ջավախք գավառ) – 27.12.1409, Տաթև, աճյունն ամփոփված է Տաթևի վանքում], աստվածաբան, փիլիսոփա, մանկավարժ, րաբունապետ, Հայ առաքելական եկեղեցու սուրբ հայրերից և վարդապետներից, տոնելի սուրբ: Ժամանակակիցները և հետագայի հեղինակները Գ. Տ-ուն մեծարել են «եռամեծ վարդապետ», «երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց և աստուածաբան», «եօթնալոյս վարդապետ», «խարիսխ հաւատոյ և հիմունք եկեղեցւոյ»,

«տիեզերալույս վարդա-
պետ», «սյուն և ախո-
յեան Հայ եկեղեցւոյ»,
«վարժապետ ամենայն Հայոց», «վարդապետ
ամենայն Հայոց» և այլ պատվանուններով: Սո-
վորել է *Տաթևի վանքի* դպրոցում, աշակեր-
տել *Հովհան Որոտնեցուն*: Ուսուցչի ցանկու-
թյամբ սարկավագ է ձեռնադրվել Սեպուհ լե-
ռան Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հանգստարան-
դամբարանում և, համուն *Գրիգոր Ա. Լուսա-
վորչի*, անվանակոչվել Գրիգոր: 1370-ական
թթ. սկզբին Հովհան Որոտնեցու հետ ուխ-
տագնացության է մեկնել Երուսաղեմ, այնտեղ
ընդունել կուսակրոն քահանայության աստի-
ճան: Վերադարձին կրկին այցելել են Գրիգոր
Լուսավորչի գերեզման, որտեղ Հովհան Որոտ-
նեցին նրան ձեռնադրել է վարդապետ: Գ. Տ.
Ապրակունիսում Հովհան Որոտնեցուց է ստա-
ցել նաև ծայրագույն վարդապետ. գավազանի
իշխանությունը: Իր ուսուցչի մահից հետո
գլխավորել է Տաթևի (տես *Տաթևի համալսա-
րան*) և Ապրակունիսի (տես *Ապրակունիսի Ս.
Կարապետ վանք*) բարձրագույն դպրոցները:
Ապրակունիսի վանքում երկու տարի մնալուց
հետո՝ 1390-ին Գ. Տ. իր աշակերտների հետ
տեղափոխվել է Տաթևի վանք, որտեղ մինչև
մահը շարունակել է իր գիտամանկավարժ. գոր-
ծունեությունը: Դասախոսել է նաև *Մեծոփա-
վանքի* դպրոցում, *Սաղմոսավանքում*, միաժա-
մանակ զբաղվել ազգ-եկեղեց. հարցերով, հատ-
կապես՝ Աղթամարի կաթողիկոսության ներսում
ծագած խնդրով, այդ առիթով գրել «Վասն ա-
թոռոյն Աղթամարայ, որ էին ի ներքո բանադ-
րանաց» գրվածքը: Գ. Տ-ու ջանքերով, ըստ
Թովմա Մեծոփեցու, «անհնազանդ աթոռն Աղ-
թամարայ» դարձել է «ի հնազանդութիւն»:
Հաստատվելով Տաթևում՝ Գ. Տ. իր շուրջն
է համախմբել Սյունիքից և Հայաստանի տար-
բեր վայրերից իր մոտ ուսանելու եկած բազ-
մաթիվ աշակերտների: Նրա բաբունապետու-
թյան օրոք Տաթևի դպրոցը, որը վերածվել էր
համալսարանի, հասել է իր ծաղկման գագաթ-
նակետին՝ դառնալով գիտության, մշակույթի,
արվեստի, հոգևոր կյանքի համահայկ. կենտ-
րոն, Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառ
դավանության և ավանդության պաշտպանու-
թյան ամրոց: Սյունյաց վարդապետներն իրենց
ուսուցչի գլխավորությամբ, գրչով և քարոզ-
չությամբ անհաշտ պայքար են մղել Հայաս-
տան ներթափանցած կաթոլիկ քարոզիչների՝
ունիթորների (տես *Ունիթորություն*) դեմ:

Գ. Տ. դաստիարակել է 300-ից ավելի աշա-
կերտների, որոնցից 60-ը եղել են սարկավագ-
ներ, քահանաներ, անվանի վարդապետներ:
Կրթել և պատրաստել է աստվածաբաններ, մա-
տենագիրներ, մանկավարժներ, իմաստասեր-
ներ, նկարիչներ, երաժիշտներ, բանաստեղծ-
ներ, ծաղկողներ, գրիչներ, որոնք նշանակալի
դեր են խաղացել հայ հոգևոր-եկեղեց., գիտ.,
մշակութ. և հաս. կյանքում: XV–XVI դդ. Հա-
յաստանում և Հայաստանից դուրս քառասուն
նշանավոր վանքերի և նրանց կից դպրոցների
ու վարդապետարանների գլուխ էին կանգնած
Գ. Տ-ու աշակերտները: Տաթևի համալսարա-
նում Գ. Տ. դասավանդել է աստվածաբանու-
թյուն, Հին և Նոր կտակարանների մեկնու-
թյուն, փիլիսոփայություն, քերականություն,
հայոց լեզու, գրականություն, պատմություն
են, ինչպես նաև երաժշտություն, երաժշտու-
թյան տեսություն, երգեցողություն, ճառասա-
ցություն, նկարչություն, գրչության արվեստ
և բնական գիտություններ: Գ. Տ-ու մանկա-
վարժ. հայացքներն առկա են նրա բազմաթիվ
գործերում և առավել ամբողջական ներկայաց-
ված են «Սահմանադրութիւն դաստիարակու-
թեան» աշխատությունում, որը բացառիկ
երևույթ էր միջնադարի հայ մանկավարժ. գրա-
կանության մեջ: Դաստիարակչ. արժեքավոր
մտքեր և ուսուցման նոր եղանակներ բովան-
դակող իր երկում Գ. Տ. առաջ է քաշել ժամա-
նակի կենսական խնդիրներին վերաբերող հար-
ցեր և ձգտել դրանք լուծել դաստիարակու-
թյան միջոցով:
Գ. Տ. հռչակվել է ոչ միայն իր սրբակրոն
վարքով, քարոզչ., մանկավարժ. գործունեու-
թյամբ, այլև մատենագր. հարուստ վաստակով:
Եղել է միջնադարի հայ աստվածաբան. մտքի
սյուներից: Նրա մատենագր. ժառանգությունը
հատկորոշվում է հանրագիտարանային բազմա-
կողմանիությամբ, գիտ. խորությամբ, կոթողա-
յին և մնայուն արժեքով: Գ. Տ-ու հոգևոր ժա-
ռանգությունը դարակազմիկ նշանակություն
է ունեցել հայ աստվածաբան., դավանաբան.,
իմաստասիր. մտքի պատմության մեջ: Գրել է
մեկնություններ, *լուծմունքներ*, *քարոզներ*,
աստվածաբան., դավան., իմաստասիր. աշխա-
տություններ, որոնցից առավել կարևոր են
«Գիրք հարցմանց» (1729), «Ոսկեփորիկը»
(1746), «Գիրք քարոզութեանը»՝ իր «Ձմե-
ռան» (1740) և «Ամառան» (1741) հատորնե-
րով, «Համառօտ տեսութիւն ի գիրս Պորփիւ-
րի» (1793), «Լուծմունք համառօտ ի տեսու-

թիւն Դաւթի Անյաղթի», «Համառօտ լուծումն
Առաքինութեանցն Արիստոտէլի», «Լուծումն
Պարապմանց սրբոյն Կիւրղի»: Մեկնող. բնույ-
թի գործերից են Հոբի, Եսայու, Երգ երգոցի,
Սաղմոսաց, Առակաց գրքերի, Մատթեոսի,
Հովհաննեսի Ավետարանների լուծմունքները
և քաղվածո մեկնությունները:
Հայ եկեղեցու դավանանքի պատմության
ուսումնասիրության համար կարևոր նշանա-
կություն ունեն հեղինակի «Գիրք հարցման-
ցը» և «Ոսկեփորիկը»: Հանրագիտարանային
բնույթի այս երկերում ի մի են բերված ոչ
միայն ժամանակի գիտության և կյանքի ամե-
նաբազմազան խնդիրներին վերաբերող տեղե-
կությունները, այլև, որ առավել կարևոր է, հայ
դավան. մտքի դարավոր ձեռքբերումները:
Մասնավորապես «Գիրք հարցմանցը», որը հե-
ղինակի գլուխգործոցն է, Հայ եկեղեցու դա-
սական աստվածաբանության գագաթն է, վար-
դապետ. աստվածաբանության չգերազանցված
ձեռնարկ: Աշխատությունն աստվածաբան. և
վարդապետ. տարբեր հարցերի մի ընդարձակ
անդրադարձ է, որը շարադրված է սխոլաստիկ
աստվածաբանության մեջ ընդունված
սկզբունքով՝ հարց-պատասխանների մեթոդով:
Գ. Տ-ու այս երկի վրա առկա է միջնադարի
լատին աստվածաբանների՝ Սկովտոս Էրինացու
(IX դ.), Ալբերտոս Սվաբեցու (XIII դ.) և Թով-
մա Աքվինացու (XIII դ.) ազդեցությունը:
Գ. Տ., որ հմուտ էր լատիներենին և լատին
աստվածաբանների սխոլաստիկ ոճին, նրանց
խսկ ձևով և զենքերով պայքարել է Հայաստա-
նում այդ ժամանակ տարածված լատինադավան
հոսանքի՝ ունիթորության դեմ: «Ոսկեփորի-
կը» ևս նպատակ ուներ ընթերցողին ծանո-
թացնել Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքներին
և հայ աստվածաբան. մտքի բոլոր կարևորա-
գույն հիմնադրույթներին:
«Գիրք հարցմանց»-ից հետո Գ. Տ-ու երկ-
րորդ մեծ աշխատությունը «Քարոզգիրքն» է,
որտեղ ամփոփված են հեղինակի քարոզները,
ճառերը, կրոն. բովանդակությամբ դասախո-
սությունները, մեջբերված են նաև այլ հեղի-
նակների քարոզները: Գ. Տ. եղել է նշանավոր
հռետոր և քարոզիչ, կարևորել քարոզը՝ որ-
պես հավատի ամրապնդման միջոց, ուշադրավ
մտքեր արտահայտել քարոզելու արվեստի,
քարոզի կառուցվածքի, նշանակության և դե-
րի մասին: «Քարոզգրքի» առաջին՝ «Ձմեռան»
հատորն ընդգրկում է Ս. Ծնունդից մինչև Հո-
գեգալստի տոնը և պարունակում է 184 քա-

ԳՐԻԳՈՐ

րոզ, իսկ երկրորդը՝
«Ամառան» հատորը՝
Հոգեգալստից մինչև
Ավագ տոները և պարունակում է 160 քարոզ:
«Քարոզգիրքն» ունեցել է գործն., ուսուցող.,
դաստիարակչ., բարոյախրատ. նպատակ, այն-
տեղ խոսվում է սիրո, առաքինության, խոհե-
մության, արիության, աշխատասիրության,
ծույլերի, անհոգների, պահքի, եկեղեցու խոր-
հուրդների, տոների, սրբերի, ինչպես նաև
«Վասն իմաստութեան», «Վասն երիտասար-
դաց», «Վասն լեզուի», «Վասն շարժման երկ-
րի» և այլ կրոն., եկեղեց., հաս., գիտ. հարցե-
րի մասին: Գ. Տ-ու այս գործը կոչվել է «հո-
գեբուխ և աստուածախոս մատեան», եղել քա-
րոզխոսության, հռետոր. արվեստի դասա-
գիրք:
Գ. Տ. եղել է Հայ եկեղեցու բարեկարգիչ:
Նա է սահմանել վարդապետական մասնավոր
և ծայրագույն իշխանության կանոնը, նրանց
տվչության կարգը, Հայ եկեղեցում վերակեն-
դանացրել քարոզխոսությունը, կարևորել քա-
րոզը և քարոզելու իրավունք ձեռք բերելու
քահանաների պատրաստվածությունը: Գ. Տ.
Հայ եկեղեցու միասնականության և Մայր ա-
թոռի դերի բարձրացման ամենաջերմ պաշտ-
պաններից էր: Նա հայրապետ. աթոռը Սսից
Ս. Էջմիածին փոխադրելու ծրագրի առաջին
մտահղացողներից և գաղափարախոսներից էր,
ծրագիր, որն իրականացրել են իր աշակերտ-
ներ Թովմա Մեծոփեցին և *Հովհաննես Հեր-
մոնեցին* 1441-ին Էջմիածնում գումարված
ազգ-եկեղեց. ժողովի որոշումով:
Գ. Տ. զարգացրել է նախորդների՝ *Դավիթ
Անհաղթի*, *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավու-
նու*, *Հովհաննես Սարկավագի*, *Վահրամ Րա-
բունու*, Հովհան Որոտնեցու փիլ. հայացքնե-
րը: Փիլիսոփայության հիմն. առարկան, ըստ
Գ. Տ-ու, բնությունն է: Նա պաշտպանել է եր-
կակի ճշմարտության սկզբունքը, սահմանազա-
տել հավատի և գիտության, աստվածաբանու-
թյան և փիլիսոփայության բնագավառները՝
ըստ այդմ ընդունելով ճանաչողության «շնոր-
հական» (աստվածային էությունների ճանա-
չում) և «բնական» (բնության ճանաչում)
ձևերը:
Գ. Տ. նաև մանրանկարիչ ու երաժիշտ էր:
Իր մի շարք աշխատություններում և հատկա-
պես «Գիրք հարցմանց»-ում շոշափել է երաժշ-
տածիս., տես. ու գեղագիտ. կարևոր խնդիր-
ներ: Պահպանվել է մի Ավետարան (Մատենա-

դարան, ձեռ. № 7482)՝ գրված 1297-ին, զարդարված խորաններով ու լուսանցազարդերով, որը 1378-ին լրացվել է Գ. Տ-ու՝ մեծ վարպետությամբ կատարած մանրանկարներով («Ավետում», «Ծնունդ», «Մարիամը մանկան հետ», «Մուտք Երուսաղեմ», «Խաչելություն»): Նկարիչը հագեցած գույներով և զուսպ միջոցներով հասել է արտակարգ արտահայտչականության:

Հայ եկեղեցին ս. Գ. Տ-ու հիշատակը տոնում է *Մեծ պահքի* 4-րդ կիրակիի նախընթաց շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.5, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Մեկնութիւն Սաղմոսաց (համառոտ տարբերակ), աշխատասիր. Ա. Քյոշկերյանի, Ե., 1994: Ոսկեփորիկ, աշխարհաբարի փոխադրումը և ծանոթագր. Հ. Քյոսեյանի, Ե., 1995: Սողոմոնի առակների մեկնություն, քննական բնագիր, աշխարհաբար թրգմ. Խ. Գրիգորյանի, Ե., 2000:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Պատմութիւն Լանկթամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Մ ո վ ս ի ս յ ա ն Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Ե., 1958: Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն Գ., Գրիգոր Տաթևացի, «Էջմիածին», 1959, № 3–4: Պ ո ղ ա ր յ ա ն Ն., Հայ գրողներ. Ե-ԺԷ դար, Երուսաղեմ, 1971: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, ԼՀԳ, 1971, № 5: Հ ա կ ո բ յ ա ն Հ., Գրիգոր Տաթևացին արվեստի մասին, ՊԲՀ, 1973, № 4: Ք յ ո շ կ ե ր յ ա ն Ա., Գրիգոր Տաթևացու Սաղմոսաց մեկնության նորահայտ տարբերակը, «Էջմիածին», 1987, № 11–12, 1988, № 5–6: Аревшатян С., Философские взгляды Григора Татеваци, Е., 1957.

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԵՈՐԴԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XII դարի Հայաստանի «Հյուսիսային կողմանց» (տես *Արևելյան վարդապետներ*) նշանավոր վարդապետներից, Հաղպատի եպիսկոպոս, Սանահինի վանքի վանահայր: Սկզբում հիշատակվում է որպես Հովհաննավանքի վանահայր: 1154-ին կազմել է մի ձեռագիր, որի մեջ թողել է հիշատակարան: Հեղինակ է Հայ և Հույն եկեղեցիների միության խնդրին վերաբերող մի շարք նամակների՝ ուղղված *Ներսես Շնորհալի* և *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսներին: Հյուսիսային վարդապետների առավել պահպանողական և ծիսադավան. գիջումների հարցում անհանդուրժող մասի ակնառու ներկայացուցիչներից է: Մերժել է կիլիկյան հայերի և Հռոմկլայում նստած կաթողիկոսների առաջարկած՝ եկեղեցիների միության գաղափարը: Առավել արմատապես տրամադրված նրա համախոհ վարդապետները Հայ եկեղցու ազգ. ավանդույթներից ցանկացած շեղում համարել են սրբապղծություն և ընդդիմացել միությունն իրագործելու ամեն մի փորձի: Գ. Տ. այդ խնդիրներն է արծարծել հատկապես Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղային ուղղված թղթերում և զգուշացրել Հայ եկեղցու համար նման քայլերի ծանր հետևանքների մասին: Գ. Տ-ու հետ հաշվի են նստել Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանում և Արցախում: Գրիգոր Դ Տղան նրա կարծիքն է հարցրել Աղվանից եկեղցու թափուր կաթողիկոս. աթոռին նոր գահակալ ձեռնադրելու խնդրում: Գ. Տ. անունը հիշատակվում է ավանդապատում գրույցներում, ինչպես նաև Սանահնի և Հաղարծնի վիմական արձանագրություններում: Ըստ այդ արձանագրությունների, Գ. Տ. Հաղարծնի և Սանահնի վանքերին է նվիրել գրքեր, եկեղեց. օգտագործման թանկարժեք իրեր, դրամ հատկացրել վանական հաստատությունների շինարարության համար: Պահպանվել է Գ. Տ-ու շիրմաքարը, որը դրվել է դեռևս նրա կենդանության տարիներին (1183):

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1982: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Ն ո ւ յ ն ի, Այրարատ, Վնտ., 1890:

Ազատ Բոզոյան

ԳՐԻԳՈՐԻՍ, ս ո ւ ր բ Գ ր ի գ ո ր ի ս (մոտ 295–337/338), Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* թոռը, *Վրթանես Ա Պարթևի* որդին: Ըստ ավանդության, Գ. Հայոց Տրդատ Գ արքայի հանձնարարությամբ քարոզչական գործունեություն է ծավալել Ատրպատականում, Փայտակարանում, Արցախում, Մազքութների երկրում. Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, 15 տարեկանում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս Վրաց և Աղվանից աշխարհի, որտեղ քարոզել է քրիստոնեություն, կառուցել եկեղեցիներ, ձեռնադրել երեցներ: Նախքան մազքութների մոտ գնալը Գ. Աղվանք է տարել Զաքարիա և Պանդալեոն սրբերի նշխարները և Ցրի քաղաքում մի եկեղեցի կառուցելով՝ դրանք ամփոփել այնտեղ, իսկ Դանիել անունով մի երեցի կարգել է եկեղեցու սպասավոր: Մեկ այլ հիշատակության համաձայն, Գ. կառուցել և նորոգել է մինչև Ատրպատականի գավառները եղած բոլոր եկեղեցիները:

Մազքութների մոտ Գ-ի քարոզչությունը սկզբ. շրջանում մեծ հաջողություն է ունեցել. նրանց ավագանին և ժողովուրդը մեծ ոգևորություն են ցուցաբերել քրիստ. գաղափարների նկատմամբ: Սակայն Տրդատ Գ-ի մահից հետո փոխել են իրենց վերաբերմունքը՝ պատճառաբանելով, թե քրիստոնեության տարածումով Հայոց արքան խորամանկորեն ցանկանում է իրենց հետ պահել ավարառություններից: Մազքութները դաժանորեն սպանել են երիտասարդ Գ-ին: Մազքութների Սանեսան թագավորը Գ-ին կապել է ձիու պոչից և բաց թողել Վատնյան դաշտում: Նրան ուղեկցող սարկավագները մարմինը բերել են Արցախ՝ Մյուս Հաբանդ գավառ և ամփոփել *Ամարասի վանքի* բակում: Ս. Գ-ի գերեզմանի վրա 489-ին կառուցվել է դամբարան:

Հայ եկեղեցին ս. Գ-ի հիշատակը տոնում է երկու անգամ. ս. Գրիգոր Լուսավորչի որդիների և թոռների հետ (Ս. Ծննդյան 4-րդ կիրակիի կամ Վարդավառի 3-րդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը), ապա՝ իր նշխարների գյուտին ի հիշատակ՝ Խաչվերացի 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը:

Գրկ. Մ ո վ ս ե ս Խ ո ր ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Փ ա վ ս տ ո ս Բ ո ւ զ ա ն դ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Մ ո վ ս ե ս Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ.1, ԿՊ, 1912:

Մհեր Պապյան

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ, Գ ր ի գ ո ր ի ս Ա Ա ղ թ ա մ ա ր ց ի (Մեծ) (ծ. և մ. թթ. անհտ), XVI դ. 1-ին կեսի բանաստեղծ, վարդապետ, գրիչ, մատենագիր, քաղիր-վկայագիր, գանձասաց, մանրանկարիչ: Աղթամարի կաթողիկոս (1512–1544): Սերում է Վասպուրականի Արծրունյաց թագավոր. տնից: Կաթողիկոս. աթոռ է բարձրացել ոչ ընտրությամբ, այլ ժառանգ. իրավունքով՝ իբրև Արծրունյաց տոհմին վերապահված կաթողիկոս. գավազանի հաջորդական կրող: Աշակերտել է Արճեշի Ուռնկարի Ս. Նշան վանքի վանահայր և գիտամշակութ. դպրոցի առաջնորդ Գրիգոր վրդ. Բաբունուն, գրիչ, ծաղկող, բանաստեղծ Հովսեփ վրդ. Աղթամարցուն:

Գ. Ա. 1525-ին ընդօրինակել է մի հնավուրց Մաշտոց և նվիրաբերել Ջուղայի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, 1530-ին Արճեշում ծաղկել է Հովհաննես Արճիշեցու գրչագրած մեկ այլ Մաշտոց: 1534-ին Մարգարե Արճիշեցուն պատվիրել է ընդօրինակել և Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցուն ընծայել մի ընտիր Սաղմոսարան՝ իր իսկ ինքնագիր հիշատակարանում շեշտելով առ Աստված ուղղված քնար. այդ օրհներգությունների «արբեցնող քաղցրությունը»: Ծանրակշիռ է Գ. Ա-ու վաստակը հայ հոգևոր գրականությունը սրբախոս. երկերով հարստացնելու ուղղությամբ: 1516-ին գրել է Մարինոսի չափածո վարքը (280 տող), որն ըստ էության «Վարք Երանուհի կուսին Մարիամու, որ Մարինոս անուանեցաւ» հանրահայտ վարքագրության բանաստեղծ. վերարծարծումն է՝ հավատի համար առաքինի ու ճգնակյաց կույսի մարտիրոսացման մի դրամատիկ պատմություն: Ուշագրավ է նաև 1519-ի իրական դեպքերի թարմ տպավորությամբ գրված Աստվածատուր Խաթայեցու վկայաբանությունը: Գ. Ա-ու կրոն. երկերը դասական կառուցվածք ունեն և ներդաշնակ են Հայ եկեղեցու սահմանած ավանդ. կանոններին. վկայաբանություններն ու գանձերն օժտված են համապատասխան հորդորակներով և մեղեդիներով: Այս իմաստով հայկ. հոգևոր գրականության, հատկապես՝ Գանձարան ժողովածուների մեջ նշանակալի ներդրում է Ուռնկարի Ս. Նշանին նվիրված գանձը՝ հորդորակով ու մեղեդիով:

Ժողովրդի հոգևոր դաստիարակությանն է ծառայել Գ. Ա-ու զուտ կրոն. բնույթի՝ Քրիստոսի խաչելությանն ու հարությանը և Տիրամոր գովերգությանը նվիրված բարձրարվեստ տաղերի շարքը («Արեգակն արդարութեան...», «Անեղին տաճար...», «Արքային փակեալ...», «Տապանակ կազմեալ...» սկսվածքներով)՝ գրված Աստվածաշնչի, մասնավորապես Հովհաննեսի Ավետարանի թեմատիկ-գաղափար. հիմքով, «մեղեդի» կոչված կրոն. հնամենի երգերի արվեստի օգտագործմամբ և ավանդականի թարմաշունչ ու հուզառատ վերակերտմամբ: Հին կտակարանի որոշ բանաստեղծ. դրվագների՝ սաղմոսների, շարականների, Երգ երգոցի ներշնչանքով ստեղծված տաղերը («Ահա այգիք մեր ծաղկեցան» ևն), հիմնականում ձոնված դարձյալ Աստվածածնին, Արարչագործության իրական հրաշալիքների հրճվալից փառաբանություն են և Գ. Ա-ու՝ աշխարհի լուսավոր ու քնարական ընկալման վկայություն:

Գ. Ա-ու գրական ժառանգության արժեքավոր մասն են կազմում, այսպես կոչված, այլաբանական, հաճախ վարդ ու բլբուլի սիրավեպ ներկայացնող տաղերը («Գարունն երեկ...», «Գարունն է բացուեր...»), որոնց հիմքում ըն-

կած է կրոն. հայեցակետով իրականության խորհրդանշ. իմաստավորման քրիստ. կանխադրույթը: Արտաքուստ իբրև ծաղկավետ և մրգաշատ այգու հախուռն գովեստ ընկալվող «Յամէն առաւօտ և լոյս» ժողովրդականացած, այլաբան. տաղի բուն՝ աստվածաճանաչող. իմաստի ընկալման վկայություններից է եկեղեցածիս. Մաշտոց ժողովածուներում և հետագա ընդօրինակություններում նրան կցված «Այս տաղս հոգևոր է» հիշեցումը (Մատենադարան, ձեռ. № 5668):

Գ. Ա. նորովի վերակերտել և դավան. առումով անխոցելի է դարձրել V դ. հուն-ից թարգմանված և Կալիսթենեսին վերագրված «Աղեքսանդրի վարքը», ինչպես նաև X դ. արաբ-ից թարգմանված «Հազար ու մի գիշեր» ժողովածուի բարոյախոս. զրույցներից մեկը՝ «Պղնձե քաղաքի պատմությունը»: Իր հեղինակած կաֆաներով, բարձրարվեստ մանրանկարներով և ստեղծագործ. այլ եղանակներով Գ. Ա. նոր լիցք և ուղղվածություն է հաղորդել թարգմ. երկերին՝ առավել շեշտելով ժամանակի հայոց կյանքի համար հրատապ գաղափարները, ներմուծելով նաև նոր թեմաներ՝ կապված քրիստ. հավատի և բարոյակրթ. նորմերի, աստվածաշնչյան պատկերացումների, ազգ. ձգտումների հետ:

Հայագիտության համար բացառիկ արժեք են ներկայացնում «Աղեքսանդրի վարքի» գրիգորիսյան երկու ձեռագրերը՝ կազմված 1526-ին, Խառաբաստավանքում (Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, «Հարություն Քյուրտյան հավաքածու», ձեռ. № 280) և 1536-ին, Վարագավանքում (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 473), որոնց բնագիրը խմբագրել, սեփական կաֆաներով, մանրանկարներով, լուսանցազարդերով, թռչնագրերով հարստացրել է ինքը՝ Գ. Ա.:

Գ. Ա-ու գործունեության շատ փաստեր ամբողջացնում են Աղթամարի մշակութ. կենտրոնի ընդհանուր պատկերը, արժեքավոր տեղեկություններ տալիս Վասպուրականի գրչության և մանրանկարչության դպրոցների մասին: Նրա ստեղծագործությունների հարյուրավոր ձեռագրեր են պահվում Երևանի Մատենադարանում, Վիեննայի, Վենետիկի, Երուսաղեմի, Մոսկվայի, Սանկտ Պետերբուրգի ձեռագրատներում: Տաղերը թարգմանվել են անգլ. (Ղ. Ալիշան, 1852), ֆրանս. (Ա. Չոպանյան, 1906), ռուս. (Կ. Կոստանյան, 1913) և այլ լեզուներով:

Գրկ. Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը, հրտ. Կոստանյանց Կ., Թ., 1898: Հովսեփյան Գ., Գրիգորիս Աղթամարցի, «Արարատ», 1919, № 1–12, ՀԱ, 1930: Ակինյան Ն., Գրիգորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարի, Վնն., 1958: Գրիգորիս Աղթամարցի (ուսումնասիրություն, քննական բնագրեր և ծանոթագրություններ Մ. Ավդալբեգյանի), Ե., 1963: Սիմոնյան Հ., Հայ միջնադարյան կաֆաներ, Ե., 1975: Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, աշխատասիր. Հ. Սիմոնյանի, Ե., 1989:

Հասմիկ Սիմոնյան

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, Գրիգորիս Արշարունյաց քորեպիսկոպոս (ծ. թ. անհտ – մոտ 730), VII դարի վերջի – VIII դարի առաջին քառորդի մատենագիր, մեկնիչ: 684-ին Սահակ Գ Ձորոփորեցի կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է Արշարունիքի եպիսկոպոս: Եղել է ժամանակի հայ նշանավոր վարդապետներից և դավանաբաններից, մեծարվել «փիլիսոփայական արուեստիւ պայծառացած», «մեծ փիլիսոփա» մակդիրներով: Մասնակցել է 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովին*, նշանակալից դեր խաղացել *երևութականության* դեմ պայքարում և հայ-ասոր. դավան. դաշինքի հաստատման գործում:

Գ. Ա-ուց մեզ է հասել «Ընթերցուածոց մեկնութիւն»-ը՝ գրված հայոց իշխան Վահան Կամսարականի խնդրանքով: Երկը բաղկացած է 34 ճառից՝ ամփոփված 34 գլուխների մեջ, ունի առաջաբան և վերջաբան՝ ուղղված Վահան Կամսարականին: Մեկնությունը «ընթերցուածոց» է կոչվել, որովհետև բացատրում է եկեղեցում պաշտամունքի ժամանակ և, մանավանդ, Մեծ պահոց չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի աստվածաշնչյան ընթերցումների ընտրությունը և համառոտ մեկնաբանել է դրանք: Ծառային, բարոյախոս. բնույթ ունեցող երկում տեղ են գտել վաղ շրջանի *պահքի, ժամերգության, Պատարագի, Ծրագալույցի, Նավակատիքի* հին ավանդությունները: Հեղինակն անդրադարձել է նաև հայ և հույն եկեղեցիների տոներին և դավան. տարաձայնությունների խնդիրներին: «Ընթերցուածոց մեկնութիւն»-ը տպագրվել է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» գրքի վերջում (ԿՊ, 1727):

Գրկ. Մեկնութիւն ընթերցուածոց, աշխատասիր. Ք. Չրաքյանի, Վնտ., 1964: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Զարբհանալյան Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932, էջ 473–474:

Մհեր Պապյան

ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ, հայ մշակույթի միջնադարյան կենտրոններ, բնակավայրեր կամ հաստատություններ, որտեղ գրվել, ընդօրինակվել, զարդանկարվել ու կազմվել են ձեռագրեր: Ձեռագրեր ստեղծվել են հիմնականում վանքերին ու մենաստաններին, եպիսկոպոսարաններին ու դպրանոցներին կից գրչատներում՝ նպատակ ունենալով ձեռագրերի բազմացումը ինչպես առօրյա օգտագործման, ուսուցման ու ընթերցման կարիքները բավարարելու, այնպես էլ հետագա սերունդներին փոխանցելու համար: Եղել են նաև առանձին տներ, որտեղ գրիչները ձեռագրերն ընդօրինակելու համար օգտագործել են աշակերտների և ընտանիքի անդամների աշխատանքը: Գ. կ-ում ձեռագրեր ընդօրինակելու հետ ստեղծվել են պատմագր., գրակ., գիտ., դավան. բնույթի գործեր: Գ. կ. եղել են գրի պահպանման ու զարգացման, մանրանկարչության ու կազմարար. արվեստի, մագաղաթի ու թղթի մշակման, ներկերի ու թանաքի պատրաստման և գրչության արվեստին առնչված այլ արհեստների կենտրոններ: Խոշոր կենտրոններում եղել են գրչապետներ ու սրբագրիչներ, որոնք հետևել են ձեռագրի գեղեցկությանը և գրագիտությանը:

Հայ առաջին գրչության կենտրոնը Վաղարշապատն է: Այնտեղ, V դարից սկսած, գրվել, բազմացվել և Հայաստանի տարբեր կողմեր են առաքվել հայ. ձեռագրեր: Սրանք իրենց հերթին ընդօրինակվել ու բազմացվել են այլ Գ. կ-ում: Հաշվվում են ավելի քան 1500 Գ. կ., որոնք գործել են տարբեր ժամանակներում և ունեցել տարբեր ընդգրկում: Առավել նշանավոր էին Վաղարշապատի, Սյունյաց, Անձևացյաց, Տաթևի, Վարագի, Նարեկի, Արգինայի, Հաղպատի, Սանահինի, Աղթամարի, Գետիկի, Գոշավանքի, Խորանաշատի, Նոր վիրապի, Մշո Առաքելոց և Գլակա վանքերի, Երզնկայի, Կարինի, Կարսի, Գլաձորի, Ապրակունիսի, Խառաբաստի, Մեծոփի, Սսի, Դրազարկի, Ակների, Գռների, Ադանայի, Խիզանի, Վանի, Բաղեշի, Կաֆայի, Սուրխաթի, Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի, Նոր Ջուղայի և այլ Գ. կ.: Հայ Գ. կ. են եղել նաև Վրաստանում, Իրանում, Ռուսաստանում, Հոլանդիայում, Իտալիայում, Հնդկաստանում, Լեհաստանում, Եգիպտոսում և այլուր:

Գրատուն. միջնադարյան հայ գրչության կենտրոն վանքերում կառուցված հատուկ շենքեր (գրանոց, մատենադարան), որտեղ գրվել, արտագրվել, նկարազարդվել և նորոգվել ու պահպանվել են ձեռագրեր: Պատերազմներից, օտարների ասպատակություններից տուժել են բազում Գ. կ., հրկիզվել գրատներ: Պահպանվել է ընդամենը հինգ գրատուն (*Սանահինի վանքում, Գոշավանքում, Հաղպատի վանքում, Սաղմոսավանքում, Հոռոմոսի վանքում*), որոնց նշանակությունը որոշակի հայտնի է արձանագրություններից ու պատմիչների տեղեկություններից: Դրանք մոտավորապես քառակուսի հատակագծով, բրգաձև ծածկով (սակայն՝ տարբեր ձևերի) շենքեր են, որոնք հիմնականում լուսավորվել են ծածկի կենտրոնի երդիկից և ներսում, պատերում ունեցել խորշեր՝ ձեռագրերը պահելու համար: Գրատների շենքերը չափերով, կառուցող. տեխնիկայով, հարուստ հարդարանքով չեն զիջել եկեղեցիներին ու գավիթներին՝ լինելով վանական համալիրի ճարտ. կերպարի կարևոր բաղկացուցիչ տարրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.5, 3–5-րդ և 4.6, 1-ին պատկերները:

Արտաշես Մաթևոսյան
Մուրադ Հասրաթյան

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Վերակազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգսյանի 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Վանաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Լոռու և Տավուշի մարզերը: Լոռու տարածաշրջանը մինչև Գ. թ-ի հաստատումը մտել է *Շիրակի թեմի* մեջ: 1992-ին Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով ստեղծվել է Գ. թ.: Առաջնորդարանը գտնվում էր Դիլիջան ք-ում, առաջնորդն էր Արսեն արք. Բերբերյանը:

Գ. թ-ի տարածքը կազմում է պատմ. Գուգարաց աշխարհի մի մասը: Այժմյան թեմը Հաղպատի նշանավոր եպիսկոպոս. աթոռի հաջորդն է, սակայն այդ երկրամասում վարչատարածք. եպիսկոպոս. վիճակ է եղել շատ ավելի վաղ:

Գուգարքը Արշակունիների օրոք Հայաստանի կողմապահ չորս բդեշխություններից մեկն էր, բդեշխի նստավայրը՝ Ցուրտավը, նաև եպիսկոպոս. աթոռանիստ էր: Ցուրտավում եղել է խոշոր սրբավայր՝ ս. *Շուշանիկի* (նահատակվել է մոտ 475-ին) վկայարանը, որտեղից սրբի աճյունը հետագայում տեղափոխվել է Տփղիս: Ցուրտավն ավերվել է արաբ. արշա-

վանքների շրջանում (VII դ.), իսկ թեմի տարածքը հետագայում դարձել է Հաղպատի եպիսկոպոսության ենթակա տարածք, որի մասին ուշագրավ վկայություն ունի Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս արք. Օրբելյանը: Երբ Բագրատունիները վերականգնել են պետությունը, հիմնադրվել են Սանահնի (967) ու Հաղպատի (977) թագավոր. վանքերը, և աշխուժացել է Գուգարքի հոգևոր-եկեղեց. կյանքը:

Բագրատունիների ժամանակ Գուգարքի եկեղեց. իշխանությունը հաստատվել է Տաշիր գավառում: Սմբատ Բ Բագրատունի թագավորը, 979-ին գալով Սանահին, հատուկ կոնդակով այդ վանքը հաստատել է որպես Տաշիրի եպիսկոպոսի նստավայր, վանահայր Եսայուն ձեռնադրել տվել եպիսկոպոս, հաստատել եպիսկոպոսության ենթակա տարածքը՝ Վրաստանի սահմանից մինչև Նիգ և Շիրակ գավառները: Սմբատ Բ թագավորի հրովարտակի ընդօրինակությունը պահպանվել է Սանահնի «Քոթուկ» կոչվող մատյանում:

XI դ. 60-ական թթ. վերջից Սանահինը հայտնվել է ստվերում, իսկ այդ նույն ժամանակ վերելք է ապրել Հաղպատը, որտեղ 1081-ին, *Բարսեղ Ա Անեցու* կաթողիկոս. ձեռնադրությունից անմիջապես հետո հիմնադրվել է Հաղպատի եպիսկոպոսությունը: Կյուրիկյան թագավորության դահակալները (Գուրգենն ու Դավիթ Անհողինը) մինչև Կյուրիկե Ա, թաղվել են Սանահինում, իսկ Կյուրիկեից սկսած՝ Հաղպատում:

Հաղպատի եպիսկոպոսությունը Սյունիքի, Բջնիի և Արտազի եպիսկոպոս. աթոռների հետ միջնադարում առանձնահատուկ դեր է ունեցել, քանի որ նրանցից որևէ մեկի անհամաձայնության դեպքում անհնար էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսների ընտրությունը: Հաղպատի աթոռը գոյություն է ունեցել մինչև ռուս. կայսրության հաստատած «*Պոլոժենիե*»-ն (1836):

Թեմի տարածքը Հայաստանի պատմ. եկեղեց. հարուստ ավանդույթներ ունեցող խոշոր կենտրոններից է: Այնտեղ են գտնվում նշանավոր վանքեր Օձունը (VI դ. վերջ), Հաղպատը, Սանահինը (երկուսն էլ՝ X–XIII դդ.), *Գոշավանքը* (Նոր Գետիկ, XII–XIII դդ.), *Նոր Վարագավանքը* (XII–XIII դդ.), Խորանաշատը (XIII դ.), *Մակարավանքը* (XIII դ.), Հաղարծինը (X–XIII դդ.), Քոբայրը, ինչպես նաև Մորոձորո (V–XIII դդ.), Առաքելոց (XIII դ.), Դեղձնուտի (XIII դ.), Կիրանց (XIII դ.) վանքերը, *Մշկավանքը* (XIII դ.), *Հոռոմայրի վանքը* (XII–XIII դդ.): Միջնադարյան եկեղեցիներ առկա են տարածքի բոլոր հին բնակավայրերում: Թեմի գործող եկեղեցիներն են Վանաձորի Ս. Աստվածածինը, Ստեփանավանի Ս. Սարգիսը, Սպիտակի Ս. Հարությունը, Իջևանի Ս. Ներսես Շնորհալին և Հաղարծնի վանքը՝ իրենց հոգևոր հովիվներով:

Թեմում նորոգվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ, գործում են կիրակնօրյա դպրոցներ, եկեղեց. երգչախմբեր, երկու ճամբար:

Գ.թ-ի առաջնորդն է Սեպուհ եպս. Չուլջյանը (1996-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 2-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.6:

Գրկ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն Կ., Հաղբատ, Ե., 1963: Մ ա թ և ո ս յ ա ն Կ., Գուգարաց թեմի պատմությունից, «Էջմիածին», 1998, № 6: Ամփոփ տեղեկագիր Գուգարաց թեմի գործունեության, Վանաձոր, 1997:

Կարեն Մաթևոսյան

ԳՈՒՇԱԿՅԱՆ Թորգոմ [Պիլիճյան Մկրտիչ, 27.9.1874, գ. Պարտիզակ (Սեբաստիայի նահանգ) – 10.2.1939, Երուսաղեմ], Երուսաղեմի հայոց պատրիարք, բանասեր, մատենագետ: Նախն. կրթությունն ստացել է Պարտիզակի Ներսեսյան-Շուշանյան վարժարանում, 1890–1896-ին սովորել Արմաշի դպրեվանքում, աշակերտել Մ. *Օրմանյանին*, Ե. *Դուրյանին*: 1896-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1897-ին՝ վարդապետ, 1902-ին՝ ծայրագույն վարդապետ, 1910-ին՝ եպիսկոպոս, 1897–1906-ին՝ Արմաշի դպրեվանքի փոխտեսուչ, 1906-ին՝ փոխ վանահայր: 1907–13-ին եղել է Սեբաստիա հայոց առաջնորդ, 1914–16-ին՝ եգիպտահայ թեմի առաջնորդ: 1916-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը Գ-ին կարգել է Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի հայրապետ. պատվիրակ: 1929-ին որպես հայրապետ. լիազոր ներկայացուցիչ շրջել է Եվրոպայի հայաբնակ քաղաքներում, ուսումնասիրել Եվրոպայի թեմ ստեղծելու հնարավորությունները: 1931-ին ընտրվել է Երուսաղեմի հայոց պատրիարք՝ հաջորդելով Ե. Դուրյանին: Իր պատրիարքության շրջանում ծավալել է ազգ-եկեղեց., կրոնակրթ., վանականվարչ. բեղուն գործունեություն: Նրա օրոք կազմակերպված հիմքերի վրա է դրվել *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի* ուս. մանկարդակը, ընդհանրապես՝ կրթ. գործը Պա-

ղեստինում: Գ. խմբագրել է «*Սիոն*» ամսագի-
րը, հարստացրել Դուրյան մատենադարանը,
հիմնել Թարգմանչաց Դուրյան գրական մրցա-
նակը: Մեծ ուշադրություն է դարձրել Ս. Հա-
կոբյանց վանքի տպարանին, այն ապահովել
ժամանակի արդիական սարքավորումներով,
լույս ընծայել հայագիտ. հրատարակություն-
ների մի պատկառելի շարք: 1936-ին Ամենայն
հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյանը
հատուկ կոնդակով Գ. պատրիարքին նշանա-
կել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության
1500-ամյակի համազգ. տոնակատարություն-
ների կազմակերպիչ: Այդ առիթով Գ. խմբա-
գրել և հրատարակել է «Հուշարձան Աստվա-
ծաշնչի հայերեն թարգմանության հազար հինգ
հարյուրամյակի» հատորը՝ իր ներածությամբ
(1938): Գ-ի կենսագիր, պատմաբան Ա. Ալպո-
յաճյանը հայ ազգ-եկեղեց., գրակ-գիտ. կյան-
քում ունեցած մեծ վաստակի համար նրան ան-
վանել է Հայ եկեղեցու «արթուն պահակ»:
Գ. թողել է մատենագր. հարուստ ժառան-
գություն: Սեբաստիայում, Եգիպտոսում,
Հնդկաստանում, Հեռավոր Արևելքում իր հով-
վական պաշտոնավարության շրջանում շրջագա-
յել է հայաշատ բոլոր քաղաքներում, ծանոթա-
ցել հայ գաղթավայրերի պատմությանը և իր
տպավորությունները ու խոհերն ամփոփել հու-
շագրքերում, հոդվածաշարերում: Այդ ժանրի
աշխատություններից են՝ «Հնդկահայք» (1927)
հուշագիրքը, հեռավորարևելյան երկրների
(Բիրմայի, Սինգապուրի, Ճավայի, Սումատրայի
և են) հայ գաղութների մասին «Ճամբորդի նո-
թեր»-ը, 1922-ի Երուսաղեմ ուղևորության օ-
րագրությունը՝ երեք մասից (լույս են տեսել Ա-
լեքսանդրիայի «Արև» պարբ-ում): Այս շարքի
գործերից է Վերին Եգիպտոս հովվական շրջա-
գայության առթիվ Սպիտակ և Կարմիր վան-
քեր այցելության և այնտեղ գտած հայերեն ար-
ձանագրության մասին հոդվածը՝ «Հայերեն ար-
ձանագրութիւններ Վերին Եգիպտոսի Ղպտի
վանքի մը մեջ» վերնագրով («Արև», 1922, №
1050): Հոդվածն արժեքավոր է նրանով, որ հե-
ղինակն իր հայտնաբերած՝ XI դ. հայերեն մի
արձանագրությամբ հաստատել է հայ պատմիչ-
ների տեղեկությունները՝ նույն ժամանակ Ե-
գիպտոսում հայկ. գաղութի գոյության մասին:
Այս հարցին Գ. անդրադարձել է նաև «Եգիպ-
տոսի Հայոց հին եւ արդի եկեղեցիները եւ
պատմութիւն շինութեան Ս. Գրիգոր Լուսա-
ւորիչ Նորաշեն եկեղեցւո Գահիրեի» գործում
(1927): Եգիպտոսի հայ գաղութին նվիրված
այս պատմ. ուսումնա-
սիրությունը ներառում
է նաև հայկ. եկեղեցի-
ների ցանկը՝ համառոտ ծանոթագրություննե-
րով: Ձեռագրագիտ. արժեքավոր աշխատու-
թյուն է «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշան
վանուց ի Սեբաստիա» (1961) գործը, որտեղ
նկարագրված է 283 ձեռագիր մատյան:
Հայ եկեղեցու և մշակույթի նշանավոր ան-
հատների կյանքին ու գործունեությանը նվիր-
ված գործերից են՝ «Խրիմյան Հայրիկ (իր
ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ)» (1925), «Ե-
ղիշե պատրիարք Դուրյան» (1929)՝ նվիրված
Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի քահանայու-
թյան հիսունամյակին, Գրիգոր Նարեկացու
մասին ուսումնասիրությունը («Նարեկ Աղո-
թամատյան Ս.Գրիգոր Նարեկացվո», 1926), ո-
րը հետո իբրև առաջաբան է ծառայել «Մատ-
յան ողբերգության» պոեմի աշխարհաբար
հրատարակության համար են: Հայ եկեղեցու
սրբերին և տոներին են նվիրված Գ-ի
«Սուրբք և տոնք Հայաստանեայց եկեղեցւո»
(1939) արժեքավոր երկասիրությունը, ինչպես
նաև բազմաթիվ հոդվածներ («Վերափոխման
տոնին առթիվ քանի մը նկատողութիւններ»,
«Խոկումներ Վարդանանց տոնին առթիվ»,
«Նկատողութիւններ Ս. Ծննդյան տոնին առ-
թիվ» են), որոնք լույս են տեսել «Սիոն»-ի
1930-ական թթ. համարներում: «Ծաղկաքաղ
Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւո շարականներեն»
(1931) ժողովածուի առաջաբանն ուշագրավ ու-
սումնասիրություն է Հայ եկեղեցու շարական-
ների և հոգևոր երգերի մասին: Քարոզխոսա-
կան, կրոնաբարոյական գործերից են «Ավետա-
րանի ճամբեն» (1927), որը կիրակնօրյա Ավե-
տարանի վերլուծություն է, ճաշու առաքելա-
կան ընթերցումների մեկնությանը նվիրված
«Առաքելոց շավղով» (1939) քարոզների և
հոդվածների ժողովածուները, աստվածա-
շնչյան դրվագների բացատրությանը, արդի
կյանքի հետ նրանց առնչությանը և վերլու-
ծությանը նվիրված հոդվածները՝ «Բեթսա-
միուսի սայլը», «Արիմաթեմի պատգամը», «Ե-
սաիի հարցումը» են, որոնք տպագրվել են
«Սիոն»-ի 1927–28-ի համարներում:
Գ. իր պատմագիտ. ու կրոնագիտ. հետա-
քըրքրությունների լայն շրջանակի մեջ քննու-
թյան է առել նաև Հայ եկեղեցու բարեկար-
գության խնդիրը: Այս հարցին նա անդրադար-
ձել է դեռևս 1920-ական թթ.: Ավելի ուշ, երբ
Խորեն Ա Մուրադբեկյանը 1937-ի օգոստ. 1-ի

ԳՈՒՇԱԿՅԱՆ

կոնդակին կից ներկայացրել է եկեղեցու բարեկարգության նախագիծ («Ձեկուցումն Հայոց եկեղեցու բարենորոգութեան մասին»), որի վերաբերյալ կարծիքներն ու առաջարկությունները պետք է ուղարկվեին Գ-ին՝ ի եզրակացություն, վերջինս նախագծի շուրջ հոդվածաշարերով և խմբագրականներով հանդես է եկել «Սիոն»-ի 1938-ի նոյեմբեր – 1939-ի համարներում: Հետագայում դրանք հրատարակվել են առանձին գրքով՝ «Բարեկարգութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւո» (1940) խորագրով: Գ., սկզբունքորեն չմերժելով բարեկարգությունը, որոշակիորեն հանդես է եկել ավանդույթի պահպանման օգտին: Ըստ Գ-ի, Հայ եկեղեցու բարեկարգությունը ոչ թե նվիրապետ. կարգի և ավանդության փոփոխությունն է, այլ եղած կարգի բարվոք պահպանությունը: Եկեղեցու բարեկարգության նպատակը պետք է լինի ոչ թե նրա բաղկացուցիչ տարրերի փոփոխությունը, այլ՝ եկեղեցին ժողովրդին և ժողովուրդը եկեղեցուն մոտեցնելը, հոգևոր կյանքի վերանորոգությունը: Իսկ դրա համար, ըստ հեղինակի, անհրաժեշտ է ոչ թե պարզեցնել եկեղեցու ծեսը, ժամակարգությունը, լեզուն, նվիրապետ. կառույցը, այլ այդ ամենը հասու և ընկալելի դարձնել ժողովրդին: Գ-ի ըմբռնմամբ եկեղեցու բարեկարգության կենտրոնն ու առանցքը կազմում են պատրաստված հոգևորականները և բարեպաշտ ժողովուրդը, ուստի եկեղեցին բարեկարգելու համար պետք է գտնել այս երկու բարձունքները տանող ճանապարհը:

Գ. կատարել է նաև թարգմանություններ՝ Ցոնսկրիվի «Հոգեբանությունը», Հ. Մարիոնի «Մանկավարժական հոգեբանությունը», Ցլոբերի «Հերովդիան», Ն. Բուալոյի «Արվեստ քերթողականը» են:

Երկ. Ամբողջ. երկ., հ.1–6, Երուսաղեմ, 1939–41: Արմաշու վանքը, տես «Արմաշու դպրեվանքին 25-ամյա հոբելյանին առթիվ», ԿՊ, 1914:

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Կահիրե, 1940: Կաբաղյան Զ., Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանը եկեղեցական բարեկարգության ջատագով, «Էջմիածին», 1999, № 8–9: Ղազարյան Խ., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ առաքելական եկեղեցում XIX դարի վերջին քառորդին և XX դարի առաջին կեսին, Էջմիածին, 1999, էջ 251–276:

Արտաշես Ղազարյան

ՆԵՐԴԻՐ IV

1

2

3

5

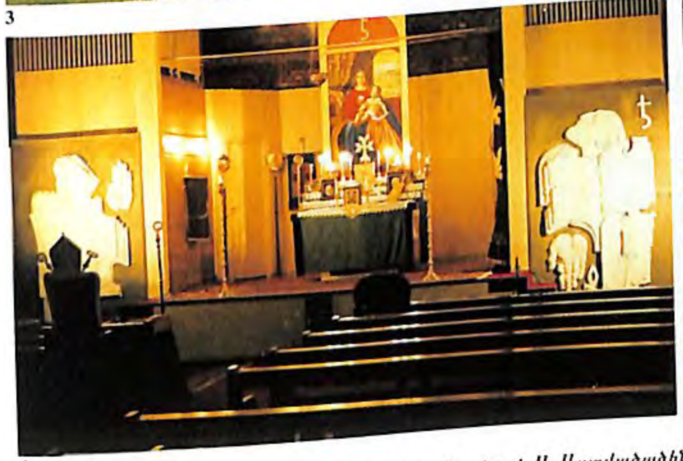
4

6

*1. **Գեղարքունիքի բեմի** առաջնորդանիստ Գավառի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 2. **Գևորգ** «Ս. Գևորգ զորավար», մանրանկար XIV դ. պատկերազարդված Ավետարանից, ծաղկող՝ Գրիգոր Տաթևացի (Մատենադարան, ձեռ. № 6305): 3. **Գևորգյան ճեմարանի** շենքը: 4. **Գերմանիայի բեմի** առաջնորդանիստ Քյոլնի Ս. Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցու ներքին տեսքը: 5. **Գլաձորի համալսարան.** Խորան 1323-ին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 6. **Գմբեթ.** Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքի եկեղեցու (618) գմբեթը ներսից:*

1

2

3

4

5

1. ***Գնդեվանքը*** *(X դ.) հվ-արմ-ից:* ***Գոշավանք.*** *2. Գոշավանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (1237–41) արմ. ճակատը: 3. Գոշավանքի (XII–XIII դդ.) տեսքը հվ-արմ-ից: 4.* ***Գոների վանք.*** *Մեկ էջ 1284-ին Գոներում գրված և պատկերազարդված «Մասունք Նոր կտակարանի» ձեռագրից, գրիչ՝ Կոստանդին, ծաղկողներ՝ Ստեփանոս Վահկացի, Գրիգոր Պիծակ (Մատենադարան, ձեռ. № 196): 5.* ***Գտչավանքը*** *(XIII դ.) հվ-արմ-ից:*

1

2

3

4

Գրիգոր Ա Լուսավորիչ. *1. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատ Գ արքային: Չորս կողմերի կլոր շրջանակներում պատկերված են Գրիգոր Լուսավորչի կրած չարչարանքները (1628, փորագրանկար): 2. «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ», մանրանկար 1286-ին ընդօրինակված «Հեթում Բ թագավորի ճաշոց»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 3. «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ», անհայտ հայ նկարիչ (XVIII դ. 2-րդ կես, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 4. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքը Նեապոլի Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցում:*

4.4.

1

2

3

*1. **Գրիգոր Ա Լուսավորիչ.** «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և Տրդատ Թագավոր», մանրանկար 1633-ին Կ. Պոլսում պատկերազարդված ձեռագրից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 66): 2. **Գրիգոր Բ Վկայասեր.** «Գրիգոր Վկայասեր», մանրանկար 1763–64-ին ընդօրինակված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 6988): 3. **Գրիգոր Խլաթեցի.** «Գրիգոր Խլաթեցի», մանրանկար 1419-ին Վասպուրականում ընդօրինակված Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 3714): 4. **Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի.** «Մանուչե և Գրիգոր Մագիստրոս», մանրանկար 1763–64-ին ընդօրինակված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 6988): 5. **Գրիգոր Նազիանզացի.** «Ս. Գրիգոր Նազիանզացի», մանրանկար XVI–XVII դդ. պատկերազարդված Հայսմավուրքից, ծաղկող՝ Թորոս (Մատենադարան, ձեռ. № 7478): 6. **Գրիգոր Նարեկացի.** «Ս. Գրիգոր Նարեկացի», մանրանկար 1173-ին Գրիգոր Մլիճեցու պատկերազարդած «Մատյան ողբերգության» ձեռագրից (Մատենադարան, ձեռ. № 1568): 7. **Գրիգոր Նյուսացի.** «Ս. Գրիգոր Նյուսացի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502):*

4

5

7

6

4.5.

1

2

3

4

5

*1. **Գրիգոր Սքանչելագործ.** «Ս. Գրիգոր Սքանչելագործ», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 2. **Գրիգոր Տաթևացի.** «Ս. Գրիգոր Տաթևացի», մանրանկար 1449-ին Կաֆայում (Ղրիմ) պատկերազարդված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1203): **Գրչության կենտրոններ.** 3. «Հովհաննես ավետարանիչ և Հովհաննես Արքաեղբայր», մանրանկար 1263–66-ին Բարձրբերդում Ստեփանոս Վահկացու պատկերազարդած «Մասունք Աստվածաշնչի» մատյանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4243): 4. «Ննջումն Աստվածամոր», մանրանկար 1437-ին Սանահինում Հովհաննես Սանահնեցու պատկերազարդած Շարակնոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 8979): 5. «Ավետում և Ծնունդ», մանրանկար 1360-ին Կաֆայում պատկերազարդված Ճաշոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 7741):*

1

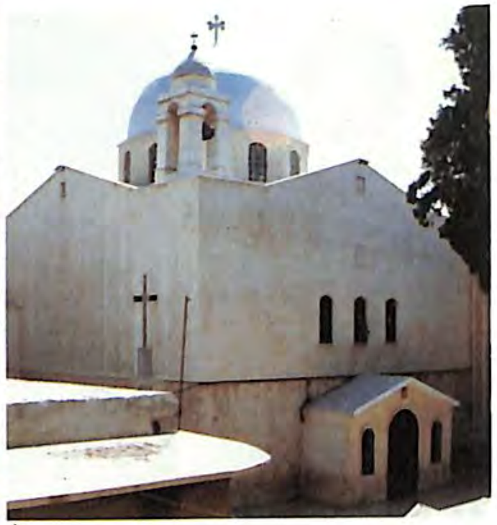
4

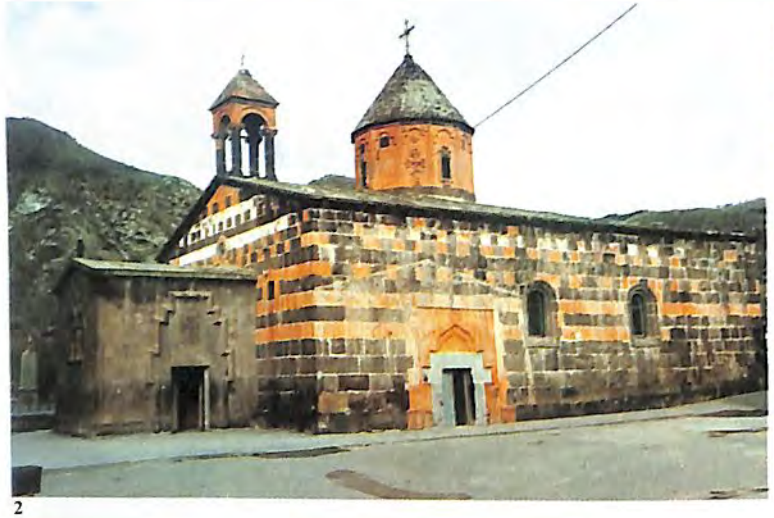
2

5

3

6

1. **Գրչության կենտրոններ.** Հաղպատի վանքի գրատան (1258–62) ներքին տեսքը: 2. **Գուգարքի թեմի** առաջնորդանիստ Վանաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 3. **Դադիվանքը** (XII–XIII դդ.) Հվ-արմ-ից: 4. **Դամասկոսի թեմի** առաջնորդանիստ Դամասկոսի Ս. Սարգիս եկեղեցին: 5. **Դավիթ Անհաղթ.** «Դավիթ Անհաղթ», մանրանկար 1651–1654-ին ընդօրինակված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1764): 6. **Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքը** Հվ-արմ-ից:

1

2

4

3

5

1. **Դժոխք.** «Դժոխք իջնելը», մանրանկար 1232-ին պատկերազարդված «Թարգմանչաց Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Գրիգոր (Մատենադարան, ձեռ. № 2743): 2. **Դիոնիսիոս Արիոպագացի.** «Ս. Դիոնիսիոս Արիոպագացի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 3. **Դվինի կաթողիկոսարանի** հս. սյունազարդ դահլիճի խոյակներից (VII դ.): 4. **Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու** (IV–V դդ.) ավերակներն արլ-ից: 5. **Դրազարկի վանք.** Խորան 1295-ին Դրազարկում Հոհանի ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 6290):

1

2

3

4

5

6

7

8

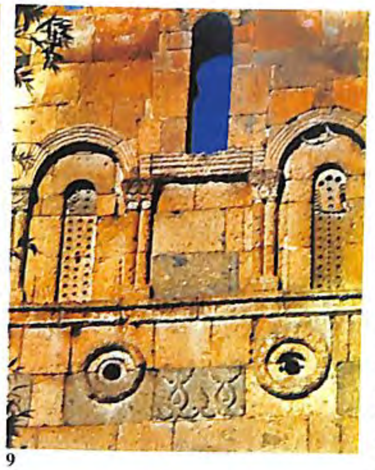

9

1. ***Եգիպտոսի թեմի*** *առաջնորդանիստ Կահիրեի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 2.* ***Եզնիկ Կողբացի*** *«Եզնիկ Կողբացի», մանրանկար Ղրիմում XIV դ. ... -կերազարդված ժողովածուից (Մ դարան, ձեռ. № 8029):* ***Եկեղեցական ճարտարապետություն.*** *3. Լեռն... միանավ բազիլիկ եկեղեցին (IV դ.): 4. Աշտարակի եռանավ բազիլիկ Ծիրանավոր եկեղեցին (V–VI դդ.): 5. Արագածի բազմախորան Գրիգորաշեն եկեղեցին (VI դ.): 6. Արտաշավանի փոքր խաչաձև գմբեթավոր Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (VII դ.): 7. Ոսկեպարի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VII դ.) հս-արմ-ից: 8. Անիի վեցախորան Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցու (X դ.) առաստաղապատկերը: 9. Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցու (X դ.) արլ. ճակատի հատված:*

Դ

ԴԱԴԻՎԱՆՔ, Խ ո ւ թ ա վ ա ն ք, Դ ա դ ե ի վ ա ն ք, Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Վերին Խաչեն (Ծար) գավառում, Թարթառ (Տրտու) գետի ձախ ափին, անտառապատ լեռան լանջին: Ըստ ավանդության, հիմնադրվել է Ք. ծ. հ. I դ., *Թադեոս* առաքյալի 70 աշակերտներից մեկի՝ Արցախում քրիստոնեության քարոզչության համար նահատակված Դադիի գերեզմանի տեղում: Կոչվել է նաև Խութավանք, որովհետև կառուցվել է խութի (բլրակի) վրա: Դ. պատմ. աղբյուրներում հիշատակվում է IX դ. 1-ին կեսից: XII–XIII դդ. եղել է եպիսկոպոսանիստ, Վերին Խաչենի իշխանության հոգևոր կենտրոնը: 1145-ին վանքն ավերել են սելջուկները, 1170-ական թթ. նորոգվել է:

Դ-ի համալիրը բաղկացած է շինությունների երկու մեծ խմբերից. հս-ում եկեղեցիներն են, գավիթները, ժամատունը, հվ-ում՝ աշխարհիկ շենքերը: Պահպանված Ս. Դադի միանավ եկեղեցին (X–XI դդ.) իր խոշոր չափերով եզակի է հայկ. նույնատիպ եկեղեցիների շարքում: Նրան հվ-ից կից են վանքի երկրորդ՝ ուղղանկյուն խորանով միանավ եկեղեցին և թաղածածկ գավիթը (XII դ.): Դ-ում էր Առանշահիկ-Վախթանգյան իշխանական տան տոհմական տապանատունը: 1211-ին համալիրի հվ-ում պալատ. դահլիճ է կառուցվել, որն ունի քառասյուն կենտրոնակազմ հորինվածք և լուսավորվում է երդիկից: 1214-ին Վախթանգ իշխանի կինը՝ Արզուխաթունը, կառուցել է վանքի գլխ.՝ Կաթողիկե եկեղեցին, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն հորինվածքով: Ներսում XIII դ. որմնանկարներ են: Գմբեթն ու ճակատները հարդարված են դեկորատիվ կամարաշարերով: Հվ. պատին ողջ հասակով քանդակված են Արզուխաթունի որդիներ Հասան և Գրիգոր իշխանները՝ եկեղեցու մանրակերտով, իսկ արլ. ճակատին ս. Դադիի և Վախթանգ իշխանի կիսանդրի պատկերաքանդակներն են:

Կաթողիկեին արմ-ից կից է սյունասրահը, որն ավարտվում է զանգակատնով: Վերջինիս ստորին հարկում կանգնեցված են վանահայր Աթանասի՝ 1283-ին պատվիրած, նուրբ զարդաքանդակներով երկու խաչքարերը: 1224-ին Գրիգորիս եպիսկոպոսը Ս. Դադի եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառամույթ, գմբեթավոր ժամատունը: Սյունասրահից հվ. կանգուն է վանքի չորրորդ՝ գմբեթավոր դահլիճ տիպի եկեղեցին (XIII դ.), որի թմբուկը կառուցված է աղյուսով: Պալատ. դահլիճին արմ-ից կից է թաղածածկ սեղանատունը՝ խոշոր խոհանոցով, արլ-ից՝ XIII դ. 2-րդ կեսին Գրիգորիսի և Աթանասի կառուցած գրատան շենքը՝ հարակից սենյակներով: Դ-ի համալիրի հվ-արմ. կողմում են միմյանց կից, երկհարկանի աշխարհիկ շենքերը (XIII դ.), որոնցից հյուրատան վրայինը առաջնորդարանն է: Նույն կողմում է նաև Հասան-Ջալալի ապարանքը, առաջին հարկում՝ հնձանն ու մառանը:

Դ. հայկ. միջնադարյան լավագույն և խոշոր ճարտ. համալիրներից է՝ հատկապես արժեքավոր եկեղեց. ու աշխարհիկ շենքերի բազմազանությամբ, կառույցների և հարդարանքի

ինքնատիպությամբ: Հայկ. կերպարվեստի պատմության համար կարևոր են վանքի Կաթողիկե եկեղեցու որմնանկարները: Հվ. պատին պատկերված են Քրիստոսի կողմից՝ խույրի և Աստվածածնի կողմից թիկնոցի հանձնումը Նիկողայոս Հրաշագործին, իսկ հս. պատին ս. Ստեփանոսի քարկոծվելով նահատակության և Ծննդի տեսարաններն են: Համալիրի կազմում կան նաև մատուռներ և բարձրարվեստ խաչքարեր: Կառույցների որմերը հարուստ են արժեքավոր արձանագրություններով:

Դ. ունեցել է ընդարձակ կալվածքներ (գյուղեր, վարելահողեր, անտառներ ևն), որոնք տարածվել են մինչև Գեղարքունիք: XIX դ. Դ-ի կալվածքները կազմել են շուրջ 200 հզ. *հա*, XX դ. սկզբին՝ 50 հզ. *հա*: 1920-ին գավառը Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո Դ. զրկվել է կալվածքներից, դադարել գործելուց և լքվել: 1960-ական թթ. ադրբ. իշխանությունները վանքի համալիրի տարածքում գյուղ են հիմնել, որի բնակիչները սկզբնապես ապրել են Դ-ի եկեղեցիներում ու այլ շենքերում և դրանց բավական վնասել: Հատկապես տուժել են Կաթողիկեի որմնանկարները: 1993-ի մարտի 31-ին Դ. ազատագրվել է: 1999-ին սկսվել են Դ-ի վերանորոգման աշխատանքները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Տեր-Մովսիսյան Մ., Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղեմ, 1938: Ուլուբաբյան Բ., Դադի կամ Խութա վանք, «Էջմիածին», 1971, № 6–7: Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999: Асратян М., Дадиванк, М., 1990; Thierry J. M., Eglises et couvent du Karabagh, Antélias-Liban, 1991.

Մուրադ Հասրաթյան

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է XV դ. կեսին *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության* կողմից և գործել նրա ենթակայության ներքո: Առաջնորդանիստը՝ Դամասկոսի Ս. Սարգիս եկեղեցի: 1632-ին Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Գանձակեցին (Պարոնտեր) այցելել է Դամասկոս, նորոգել XV դ. կեսին կառուցված Ս. Սարգիս եկեղեցին, նրան կից օթևաններ կառուցել Երուսաղեմ գնացող ուխտավորների համար: 1720-ին Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Շիրվանցին (Շղթայակիր) եղել է Դամասկոսում, վերանորոգել Ս. Սարգիս եկեղեցին, վճարել նրա պարտքերը: 1860-ին եկեղեցին հրդեհվել է: Նրա տեղում 1867-ին, թեմի առաջնորդ Բառնաբաս վրդ. Տեր-Հովհաննիսյանի (Գանձակեցի) ջանքերով կառուցվել է նոր՝ ներկայիս առաջնորդանիստ եկեղեցին: 1906-ին կառուցվել է առաջնորդարանի երկհարկանի շենքը:

Մինչև 1929-ը Դ. թ. պատկանել է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությանը: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության վերակազմավորման համար (Մեծ եղեռնից և 1921-ին Կիլիկիայի հայաթափումից հետո նրա ենթակայության տակ էր մնացել միայն Հալեպի թեմը) 1929-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Ե Սուրենյանցի* օրհնությամբ, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը Բեյրութի (Լիբանան) և Կիպրոսի թեմերի հետ Կիլիկիո աթոռին է փոխանցել նաև Դ. թ.: Առաջնորդներ են եղել Խադ արք. Աջապահյանը (1932–37), Եփրեմ արք. Ասիլյանը (Տոհմունի, 1937–46), Ռուբեն արք. Մանասյանը (1946–48), Շավարշ եպս. Գույումճյանը (1949–56): 1956-ին թեմը չի ճանաչել Զարեհ եպս. Փայասլյանի կաթողիկոսական ընտրությունը, հրաժարվել է ենթարկվել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը և միացել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին: 1956–69-ին թեմն առաջնորդ չի ունեցել: Այնուհետև թեմի առաջնորդներ են եղել Տարոն վրդ. Ճերեճյանը (1969–71), Կորյուն եպս. Մանուելյանը (1971–72), Ոսկան եպս. Գալփակյանը (1973–91): 1995-ից Դ. թ. գործում է յուրահատուկ կարգավիճակով: Դեռևս թեմի ‹…› պատկանելության հարցը հստակեցված

1990-ին կառուցվել է Ս. Սարգիս եկե‹…› գավիթը, 1995-ին գավթից աջ՝ Ապրիլյան ‹…›հատակների հուշահամալիրը (Մեծ եղեռնի 80-ամյակի առթիվ): Դ. թ-ին է ենթարկվում նաև Հոմսի հայ առաքելական համայնքը, որտեղ գործում են Ս. Մեսրոպ եկեղեցին և Սահակյան նախակրթարանը: Առաջնորդարանին է պատկանում նաև Դամասկոսի Ս. Թարգմանչաց ճեմարանը (հիմնադրվել է 1898-ին): Դամասկոսի և շրջակայքի (Հոմս) հայ առաքելական համայնքի կենտրոնը կաթողիկոսական փոխանորդությունն է:

Դ. թ-ի առաջնորդական տեղապահն է Գնել արք. Ճերեճյանը (1991-ից), որը Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 4-րդ պատկերը:

ԴԱՆԻԵԼ Ա ՍՈՒՐՄԱՌԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1808, Երևան, ամփոփվել է Ս. Էջմիածնում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1801–02-ին և 1807-ից: Ընտրությամբ հաջորդել է *Ղուկաս Ա Կարնեցուն*, իսկ գահակալությամբ՝ *Դավիթ Ե Էնեգեթցուն*: 1797–99-ին եղել է Ռումելի (Եվրոպայում օսմանյան տիրույթների ընդհանուր անվանումը) հայոց առաջնորդ, 1799–1800-ին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: 1801-ին Դ. Ա Ս. ընտրվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս, սակայն մինչև նրա Էջմիածին հասնելը, ռուս. իշխանությունների աջակցությամբ, կաթողիկոս. աթոռը գրավել է Դավիթ Ե Էնեգեթցին: Դ. Ա Ս-ու կողմնակիցները 1802-ի մայիսի 25-ին Բագրեվանդի Ս. Հովհաննես եկեղեցում նրան օծել են կաթողիկոս: Այդպես Հայ եկեղեցու ներսում սկիզբ է առել Դավիթ-Դանիելյան վեճը՝ կաթողիկոս. գահի համար: 1802-ին Դ. Ա Ս. բռնությամբ Բայազետից տարվել է Ս. Էջմիածին և կալանավորվել, իսկ 1805-ին շահի հրամանով աքսորվել է Մարաղա: 1807-ին Դ. Ա Ս. հետ է կանչվել աքսորից և, պարսկ. խանից գահընկեց արված Դավիթ Ե Էնեգեթցու փոխարեն, բազմել կաթողիկոս. աթոռին: Դ. Ա Ս. 1808-ին հիմնել է Էջմիածնի բարձրագույն մարմինը՝ *Սինոդը*:

Կաթողիկոս. գահին Դ. Ա Ս-ուն հաջորդել է *Եփրեմ Ա Ձորագեղցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԴԱՆԻԵԼ ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Դանիել Ասորի (ծ. թ. անհտ – նահատակվել է 347), քրիստոնյա վկա, տոնելի: Սկզբնապես՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* աշակերտ, ապա՝ քորեպիսկոպոս և կաթողիկոսական իշխանությանը ենթակա եկեղեցիների տեսուչ: Հռչակվել է որպես քարոզիչ, հրաշագործ և ճգնակյաց: Հուսիկ Ա Պարթև կաթողիկոսի սպանությունից հետո ընտրվել է Հայոց կաթողիկոս (սակայն նրա անունը չի նշվում Հայոց կաթողիկոսների ցուցակում): Դ. Ք. գժտվել է Հայոց Տիրան թագավորի հետ՝ նրան հանդիմանելով անվայել վարքի համար: Տիրանը խեղդել է տվել Դ. Ք-ին:

Ավանդությունը Դ. Ք-ին է վերագրում ավետարանական բեղուն քարոզչություն՝ զուգորդված մինչև իսկ մեռելներ հարուցանելու երկնառաք զորությամբ:

Հիշատակը տոնվում է ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի զավակների և թոռների հիշատակի օրը՝ Ս. Ծննդյան և Աստվածահայտնության 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը կամ Վարդավառի 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը՝ կապված Ս. Ծննդյան և Մեծ պահքի միջև ընկած ժամանակաշրջանի տևողության հետ: Նրան է նվիրված «Մանկունք» շարականի վերջին տունը («Երկնայնոցն ի յերկրի հաղորդ ճգնութեամբ...»):

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1987: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԴԱՎԱՆԱՆՔ, դավանություն, աստվածային *հայտնությամբ* տրված և *եկեղեցու* կողմից սահմանված կրոնական ճշմարտությունների ամբողջությունը: Հայերենում Դ. եզրը որոշ իմաստով համապատասխանում է հունարեն δόγμα (դոգմա) բառի հոգնակի ձևին (δόγματα), որը սկզբնապես գործածվել է որպես այն, ինչ ճիշտ (լավ) է թվում կամ կարծվում, սակայն հետզհետե *աստվածաբանության* մեջ բյուրեղացել է որպես դավան. դրույթ կամ հավատքի ճշմարտություն: Հայերեն եզրն ի տարբերություն հունարենի գործածվում է միայն հավաքական իմաստով: Դավան. խնդիրների հետ առնչվող աստվածաբան. ոլորտը կոչվում է դավանական աստվածաբանություն (dogmatic theology):

Դ-ի աղբյուրը եկեղեցու սրբազան *ավանդությունն* է, որի հեղինակը Աստծո *Սուրբ Հոգին* է: Աստված ինքն է հայտնել իրեն՝ իր Հոգու կենդանի ներգործությամբ, և այդ հայտնությունն արտահայտված է *Աստվածաշունչ* գրքերով, առաքելական ավանդությամբ, սրբազան *ծեսով*, *եկեղեցու հայրերի* և *վարդապետների* գրվածքներով, *տիեզերական ժողովների* սահմանումներով ևն: Այդ հայտնությունը շարունակական է և ոչ թե մեկ անգամ կատարված իրողություն, որի մեջ մուտք գործելու (եկեղեցի մտնելու) համար անհրաժեշտ է Սուրբ Հոգու հետ կենդանի և գոյաբանական հաղորդակցություն, որի նախահիմքը ուղղափառ դավանությունն է: Համաձայն Տիրոջ խոսքի, ուղղափառ Դ. այն վեմն է կամ ամուր հիմքը, որի վրա կառուցված է եկեղեցին (Մատթ. 16.18): Ուղղափառ Դ-ին (տեսական հավատք) պետք է անպայմանորեն զուգակցվի

ուղղափառ կենցաղավարություն և աստվածապաշտական ճիգեր (գործնական հավատք). տեսական և գործնական հավատքի ճիշտ համադրությունը, ըստ եկեղեցու հայրերի, հոգևոր կյանքի և փրկության անհրաժեշտ նախապայմանն է:

Դավանաբանության մեջ բարձրագույն հեղինակությունը վերապահված է տիեզեր. ժողովներին, որոնք Սուրբ Հոգու բացառիկ ներգործությամբ սահմանել են Քրիստոսի եկեղեցու ուղղափառ հավատքը: Տիեզերաժողովների կողմից ընդունվել են այսպես կոչված *Հավատո հանգանակներ* կամ նշանակներ, որոնք Դ-ի հակիրճ ձևակերպումներ են: Հավատո հանգանակը կոչվում է նաև Հավատամք կամ Խոստովանություն հավատո կամ Դավանություն հավատո: Այս իմաստով Դ. ուղղափառ հավատքի խոստովանությունն է, իսկ դավանել նշանակում է ընդունել, խոստովանել և վկայել որպես ճշմարտություն:

Պայքարելով զանազան աղանդավոր. շարժումների դեմ՝ եկեղեցին մշտապես կարիք է ունեցել նորոգել և հաստատել հավատացյալ գիտակցությունը: Եկեղեցու հայրերը և վարդապետները ավանդել են մեծածավալ դավան. ժառանգություն՝ ուղղափառ հավատքն ուսուցանելու, բացատրելու, լուսաբանելու և մեկնելու համար: Այդ ժառանգությունը Սուրբ Հոգով տրված սրբազան ավանդության անբաժանելի մասն է:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Աթանաս Ալեքսանդրացի, Ճառք, Թուղթք և ընդդիմասացութիւնք, Վնտ., 1899: Գրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում ճառք և աղօթք, Վնտ., 1954: Օրմանյան Մ., Տեղիք աստուածաբանութեան, Երուսաղեմ, 1985: The Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii, 1987.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԴԱՎԱՆԱՆՔ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, Հայ եկեղեցու կողմից որպես ուղղափառ ճանաչվող դավանական դրույթների ամբողջությունը:

Հայ եկեղեցին (նաև մյուս *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները*) որպես տիեզերական է ճանաչում միայն երեք եկեղեց. ժողովներ (տես *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325, Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381, Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*): Երեք տիեզերաժողովների դավան. որոշումների վրա է կառուցված Հայ եկեղեցու դավան. համակարգը:

Հայ եկեղեցու դավանաբանության կարևորագույն աղբյուրներից են եկեղեցու սուրբ հայրերի՝ *Դիոնիսիոս Արիոպագացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նյուսացու, Եպիփան Կիպրացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* դավան. երկերը, որոնց ավանդների հիման վրա զարգացել և ձևավորվել է հայ դավան. միտքը: Կարևոր աղբյուր է նաև *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառութիւն...» երկը, որը զգալի ազդեցություն է թողել հայ դավան. մտքի ձևավորման վրա: Նշանավոր են «*Կնիք հավատո*» և «*Գիրք թղթոց*» ժողովածուները: Հայ եկեղեցու դավան. համակարգը վերջնականապես բյուրեղացել է *Հովհաննես Գ Օձնեցու, Խոսրովիկ Թարգմանչի, Ստեփանոս Սյունեցու, Գրիգոր Նարեկացու, Անանիա Սանահնեցու, Պողոս Տարոնացու, Հովհաննես Սարկավագի, Ներսես Շնորհալու, Մխիթար Գոշի, Վարդան Արևելցու, Մխիթար Սասնեցու, Կիրակոս Երզնկացու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Եսայի Նչեցու, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու* աշխատությունների շնորհիվ:

Հայ դավան. մտքի զարգացման պատմության մեջ առանձնահատուկ դեր է ունեցել 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովը*, որի ընդունած *նզովքները* ուղղափառ հավատքի սահմանումներ են ընդհանրապես:

Հայ եկեղեցում ծիսական կիրառություն ունի երեք հանգանակ, որոնք հակիրճ ներկայացնում են հայ հավատքի կարևորագույն սկզբունքները: Առաջինը կոչվում է Նի[...] կան, սակայն իրենից ներկայացնում է Նի[...] Կ. Պոլսյան մի խմբագրություն: Երկրորդը [...]գոր Տաթևացու խմբագրած հավատքի խոստովանությունն է: Երրորդը Մկրտության ծեսի մեջ գործածվող համառոտ տարբերակն է: Դավան. աղերսներով լի են նաև Հայ եկեղեցու ծիսամատյանները՝ *Շարակնոցը, Ժամագիրքը, Մաշտոցը* և *Խորհրդատետր-Պատարագամատույցը*:

Հայ եկեղեցու դավանությունն ունի հետևյալ կառույցը.

1. Աստված, 2. Արարչագործություն, 3. Փրկագործություն: Վերջինս բաժանվում է երեք հիմն. մասերի. ա. քրիստոսաբանություն, բ. Սուրբ Հոգու տնօրինություն և եկեղեցի, գ. վախճանաբանություն:

1. Աստված: Դավանության բուն առարկան մեկ և միակ Աստվածն է. «Հավատում եմ մեկ Աստծո...» արտահայտությամբ է սկսվում *Հավատո հանգանակը*, որը դավանության առաջին և հիմնարար պնդումն է: Աստծո հետ փոխհարաբերության մեջ մտնելու և նրան ճանաչելու ուղին հավատքն է: Ըստ եկեղեցու վարդապետների՝ հավատքն Աստծուց պարգևվող *շնորհ* է, որը զորացնում է հոգին՝ օժտելով բարձրագույն ճանաչող. կարողությամբ՝ հաղորդակից դարձնելով արարչական սահմաններից դուրս գտնվող աստվածային ոլորտի հետ:

Աստծո գոյությունը, էությունը և ստորոգելիներն անդրանցական են արարչության նկատմամբ և, ըստ Դիոնիսիոս Արիոպագացու, «գերագույն լույսի պատճառով ծածկված են թաքնախորհուրդ լռության մեգով» («Խորհրդական աստուածաբանութեան մասին», «Գանձասար», 2, 1992, էջ 144): Աստված ինքնագոյ է, այսինքն նրա գոյությունը պայմանավորված չէ այլ մեկով, չունի ժամանակային պատճառականություն և ենթակա չէ փոփոխության. «Լի է և կատարյալ, որ ամեն ինչ լցնում է ամեն ինչի մեջ» (Եփես. 1.23), և ինքը չի թերանում, ոչ նորոգվում է և ոչ հնանում, ոչ լցվում և ոչ պակասում, որ նույնն է միշտ իր լիության և անբավության մեջ: Եվ այլ տեղից չկա օտարամուտ կամ հավելված բան անհաս, անբավ, անսահման և ամենակատար բնության մեջ» (Գրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում ճառք և աղօթք, 1954, էջ 9-10): Աստծո բնության որևէ հատկանիշ, օր., անսահմանությունը կամ անժամանակությունը, լինելով անդրանցական, հասանելի չեն արարչական կերպերով և չեն համընկնում արարչական անսահմանությունների հետ: Աստված իր անճառելի և անքննելի էությունը բացահայտում է հայտնությամբ, որն աստվածագիտության աղբյուրն է: *Աստվածաբանությանը* հայտնի է աստվածագիտության երկու եղանակ, որոնք կոչվում են ճառելի և անճառելի աստվածաբանություններ: Առաջինը հաստատումների միջոցով թույլ է տալիս որոշ սահմանափակ պատկերացումներ կազմել Աստծո մասին, իսկ երկրորդը, որը կատարյալ ուղի է, հետևողական բացասումների միջոցով (ասելով՝ ինչ չէ Աստված) բերում է Աստծո հետ խորհրդական միավորության:

Աստված անձնավոր էություն է, և նրա ինքնությունը եռանձնյա է՝ Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի: Եռյակ Աստվածությունը կոչվում է նաև Ամենասուրբ *Երրորդություն*: «Մի բնություն և երեք Անձիք»՝ կապադովկյան հայրերի (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նյուսացի) եզրակերպումը հայտնի չէր հին աշխարհին, որը խարխափում էր հրեական մեկաստվածության ինքնափակության և հեթանոս. բազմաստվածության ածանցվածության բավիղներում: Բանի Մարդեղությամբ բացահայտված եռամիությունն էապես նոր ըմբռնում էր մարդկության համար: Երեք Անձերը, ըստ Դիոնիսիոս Արիոպագացու՝ «մշտնջենավորակցում են հարատև վերաբխությամբ՝ անփոփոխ մնալով բնությամբ» («Խորհրդական աստուածաբանութեան մասին», «Գանձասար», 2, 1992, էջ 140): Այս հավիտենական վերաբխությունն ունի անժամանակ պատճառականություն, որը Հայր Աստծո Անձն է. «Հայրը Որդու և Սուրբ Հոգու անսկիզբ պատճառն է» («Յաճախապատում ճառք...», էջ 9): Այս պատճառականության մեջ չկա բաժանություն կամ չափ, մեծություն կամ փոքրություն, այլ՝ համափառություն միմյանց նկատմամբ և միեղեն նախախնամություն արարչության նկատմամբ՝ առանձնահատուկ տնօրինական նիստերով: Երրորդության աստվածաբանը՝ Գրիգոր Նազիանզացին, գրում է. «Բաժանվում է անբաժանաբար, և այսպես ասեմ՝ միավորվում է զատվելով, որովհետև Մեկ է Եռյակ Աստվածությունը, և Երեքը Մեկ է, որոնցում Աստվածությունն է: Իսկ գերազանցությունը բաց թողնենք՝ ո՛չ միավորությունը խառնակելով, ո՛չ էլ բաժանմամբ օտարելով: Մեկ է Հայր Աստված, Որից է ամեն ինչ, Մեկ է Տեր Հիսուս Քրիստոս, Որով է ամեն ինչ, և Մեկ է Սուրբ Հոգին, Որում է ամեն ինչ» («Դարձեալ իմ Յիսուս», տես «Կնիք հաւատոյ», 1914, էջ 33): Եկեղեցու երրորդաբանական ուսուցման մեջ աստվածային Անձերի միությունը եզրագծվել է համագոյություն կարևոր եզրով, որն աստվածաբան. կիրառության մեջ է մտել Նիկիայի Ա տիեզեր. ժողովով և նշանավորել քրիստոնեության հաղթանակը հրեական և միջինպլատոնական մտքի վրա: Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին համագոյակից են, այսինքն՝ ունեն նույն բնությունը կամ էությունը: Երրորդության Անձերի բնութենական նույնությունն արտահայտելու համար գործածվում են նաև բնութենակից, էակից, փառակից, երկրպագակից, տերակից, հա-

մազոր, նույնապատիվ, հավասարապատիվ, համապատիվ, համաբուն, նույնագո եզրերը: Համագոյությունը բացառում է որևէ ժամանակային պատճառականություն Երրորդության Անձերի միջև: Հայրն անժամանակ պատճառն է Որդու՝ ծննդյամբ և Սուրբ Հոգու՝ բխմամբ: Ծնունդը և բխումը ներընութենական ակտեր են և ոչ թե Աստվածային բնությունից դուրս ժամանակային առաջացումներ (ընդդեմ *արիոսականության*) կամ միևնույն Աստվածային Անձի տարակերպություններ (ընդդեմ Սաբելիոս Լիբիացու, ըստ որի՝ Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին տարբեր անձեր չեն, այլ՝ մեկ աստվածային անձ՝ երեք տարբեր փուլային գործունեության մոդուսներով: Նախ՝ Աստված գործել է որպես Հայր, մարմնավորումից մինչև Համբարձում՝ որպես Որդի և Հոգեգալուստից հետո՝ որպես Սուրբ Հոգի: Ուսմունքը կոչվում է սաբելիոսականություն կամ մոնարխիստական մոդուլիզմ): Հովհաննես Սարկավագը գրում է. «Ոչ երեք աստվածներ՝ բնությամբ օտար միմյանցից, և ոչ մեկ անձ՝ տկար առատության մեջ, այլ Մի Աստված՝ ըստ բնության նույնության, և Երեք Անձեր՝ ըստ ամենառատության և անճառելի խորհրդի: Դարձյալ՝ ոչ երեք անսկիզբներ, քանզի միայն Հայրն է անսկիզբը՝ ոչ մեկից չծնված, իսկ Որդին Նրա ծնունդն է, և Սուրբ Հոգին ելնում է Նրանից, բայց ըստ ժամանակի՝ անսկիզբ են Հոր պես, և Երեքը սկիզբ չեն միմյանց համար: Քանզի Հայրն է սկիզբը Որդու՝ ծննդյամբ, և Հոգու՝ ելողությամբ, ոչ մեկ անձ՝ երեք լինելով, և ոչ երեք աստված՝ մի բնությամբ, ուստի և անբաժանելի ենք խոստովանում: Եվ պետք չէ կարծել մեկ անձ երեք անուններով, ինչպես Սաբելիոսը, և ոչ երեք տարբեր բնություններ, ինչպես Արիոսը, այլ մի բնություն և Երեք Անձեր» («Գանձասար», 6, 1996, էջ 278):

2. Արարչագործություն: Աստծո կողմից աշխարհի արարումը կամ Արարչագործությունը հավատքի խոստովանության կարևորագույն դրույթներից է: Աստված Արարիչն է և Ստեղծագործողը երկնքի ու երկրի, երևելի ու աներևույթ արարածների: Արարչագործությունն Ամենասուրբ Երրորդության առաջին արտաքին գործն է: Աստված իր անեղ բնությունից դուրս, մեկ այլ եղական բնությամբ ոչնչից և անգոյությունից ստեղծում է բոլոր արարածներին:

Արարչագործություն եզրով բնորոշվում է նախ՝ Աստծո կամքով սահմանված արարչության անժամանակ գաղափարը, և ապա՝ աստվածային ստեղծագործության արդյունքը ժամանակի մեջ՝ արարչությունը: Ըստ եկեղեցու հայրերի՝ Աստված բոլոր իրերը տեսնում էր մինչև նրանց լինելիությունը՝ Աստվածային Անձերի հավիտենական խորհրդակցությամբ հղանալով դրանց գոյակերպն իր մտքում, այսինքն՝ յուրաքանչյուր էություն ունի իր անժամանակյա աստվածային գաղափարը և գոյության է կոչվում որոշակի ժամանակի մեջ՝ ըստ իր հավիտենական նախասահմանված կերպարի և նմանության. «...կանխապես ունենալով նախագոյությունը և գերագույն լինելով ամեն տեսակ գոյությունից՝ ասում եմ՝ նույնը ըստ նույն գոյության նախագոյացրեց և իր գոյությամբ ամեն բան, ինչպես որ է, գոյացրեց» (Դիոնիսիոս Արիոպագացի, Յաղագս աստուածային անուանց, տես The Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, 1987, էջ 140): Այս գաղափարները, որոնք կոչվում են նաև օրինակներ, նախասահմանություններ, նախագոյություններ, նախատեսություններ, չեն համընկնում արարածների հետ, այլ սահմանում են այն կերպերը (մոդուսները), որոնցով արարածը հաղորդակցվում է Աստծո արարչական զորություններին: Արարչագործությունն ինքնանպատակ չէ. Աստված է սկզբնավորում և Աստված է վերջն. նպատակը: Յուրաքանչյուր արարած ունի Աստծո հետ հաղորդակցման կետ. դա իր աստվածային գաղափարն է, իր պատճառը, որը նաև իր նպատակն է: Արարչությունը կոչված է [illegible] ծո հետ կատարյալ միության, որը կատա[illegible] է ձգտումով (նպատակաուղղվածությամբ [illegible] պի իր աստվածային գաղափարները: Աստվածային գաղափարների ամբողջությունը կոչվում է հարացույց: «Եվ ասում ենք՝ գոյություն ունի հարացույց, որն էերի էացուցիչ և միեղեն նախագոյացած սահմանումներն է Աստծո մեջ, որոնք աստվածաբանությունն անվանում է էերի զատողական և արարողական նախասահմանություններ և աստվածային ու բարի կամեցումներ, ըստ որոնց՝ [Աստված] գերագույն էությամբ բոլոր էերը նախասահմանեց և արարեց» (Նույն տեղում, էջ 189):

Արարչությունն Աստծո դժգույն և թույլ արձագանքը չէ, ինչպես պատկերացնում էին պլատոնականները, այլ կատարելապես նոր գոյություն է, որը հենց նոր դուրս է եկել Աստծո ձեռքերից («Եվ տեսավ, որ այն բարի է», Ծննդ. 1.18):

Արարչագործության մեջ Ամենասուրբ Երրորդության Անձերից յուրաքանչյուրն ունի իր որոշակի տնօրինական նիստը. «Մեկ է Հայր Աստված, Որից է ամեն ինչ, Մեկ է Տեր Հիսուս Քրիստոս, Որով է ամեն ինչ, և Մեկ է Սուրբ Հոգին, Որում է ամեն ինչ»: Երրորդության պատկերով է դրոշմված ողջ արարչությունը՝ իր որոշակի եռակարգություններով: Արարչությունը բաժանվում է երեք աշխարհների՝ նյութական (զգալի), մարդկային (զգալի և իմանալի), հրեշտակային (իմանալի): Այդ երեք աշխարհները նկարագրող դավանաբան. ճյուղերը կոչվում են տիեզերաբանություն (կոսմոլոգիա), մարդաբանություն (անթրոպոլոգիա), հրեշտակաբանություն (անգելոլոգիա): Տիեզերաբանությունը հիմնվելով Ծննդոց գրքի, ինչպես նաև շարունակական հայտնության տվյալների վրա, խոսում է նյութ. տիեզերքի օրինաչափությունների մասին: Մարդաբանությունն Արարչագործության գլխ. թեման է, որովհետև մարդն արարչության կենտրոնն է, այսպես կոչված միկրոտիեզերքը: «Արարենք մարդուն Մեր պատկերով ու նմանությամբ» (Ծննդ. 1.26)՝ սուրբգրային տեղին ցույց է տալիս Աստվածային Անձերի միասնական խորհրդակցությունը՝ մարդուն արարելու համար: Մարդն արարվում է Աստծո պատկերով և նմանությամբ. նա մեծարվում է գերագույն փառքով՝ որպես արարչության պսակ: Իր ստեղծումով մարդը դրվում է նախնամական և շնորհական միության մեջ իր Սկզբնապատճառի հետ:

Այդ նվիրական միությունը խզվել է *մեղքի* հետևանքով: Մարդն իրեն շնորհված ազատ կամքով խզեց Աստծո հետ իր հավիտենական *ուխտը* և մասնակից դարձավ հրեշտակային ուժերից մեկ դասի ապստամբությանը Արարիչ Աստծո դեմ: Մարդը զրկվեց Աստծո հետ լինելու կատարյալ երանությունից, արտաքսվեց *դրախտի* փափկությունից և օտարացավ Աստծուց: Պատվիրանազանցության գլխ. պատիժը երկակի մահն էր՝ հոգևոր և մարմնավոր: Այսուհանդերձ մարդը չէր զրկվում արարչական խնամքից:

Հրեշտակային դասերը ինն են, որոնք բաժանվում են երեք եռակարգ դասերի. ա. աթոռներ, քերովբեներ, սերովբեներ, բ. տերություններ, զորություններ, իշխանություններ, գ. պետություններ, հրեշտակապետներ, *հրեշտակներ*: Հրեշտակներն անմարմին են և իմացական, անմահ և մշտնջենավոր, խնամարկու մարմնեղենների, հնազանդ Աստծո կամքի կատարման, երանելի են Աստծո սիրո և տեսության մեջ, ազատ և անձնիշխան կամքով ընտրում են բարին և խոտում չարը, հրեղեն են բնությամբ և անփոփոխելի՝ շնորհի ու փառքի մեջ: Չարի սկզբնավորումը տեղի է ունենում հրեշտակային մեկ դասի խռովությամբ ընդդեմ Աստծո, որոնք ընկնում են իմանալի երկնքից և հրեշտակային ոլորտից: Ընկած հրեշտակները կոչվում են դևեր: Չարը դիտվում է որպես վիճակ և ոչ թե բնություն, և դևերի բնությունը մնում է հրեշտակային: Դիվային ուժերը պայքարում են մարդուն կործանելու համար, իսկ հրեշտակները խնամարկում և պահպանում են մարդուն՝ ուղեկցելով առ Աստված:

3. Փրկագործություն: Աստված պատվիրանազանցությամբ իրենից հեռացած մարդկությանը չզրկեց իր արարչական խնամքից, չլքեց մահվան ստվերում և երկրավոր կյանքի տրտմությունների մեջ՝ խոստանալով փրկել մարդուն և ազատել մեղքի ու մահվան իշխանությունից: Այս խոստման պատմությունը ներկայացնում է Հին կտակարանը՝ Նոր ուխտի ստվերակերպ պատմությունը: Փրկագործության, ինչպես նաև դավանաբանության, կենտր. թեման Բանն Աստծո Մարդեղությունն է, որը ներկայացնող դավան. ճյուղը կոչվում է քրիստոսաբանություն: Սուրբ Հոգու տնօրինությունը ներկայացնում է Սուրբ Հոգու աստվածաբանությունը (պնևմատոլոգիա), որը սերտորեն աղերսված է եկեղեցաբանության (էկլեզիոլոգիա) հետ: Փրկագործության կարևոր խնդիրներից են շնորհը և *աղոթքը*, որոնք հաճախ դիտվում են ընդհանուր եկեղեցաբան. համակարգի մեջ: Փրկագործության եզրափակիչ ճյուղը վախճանաբանությունն է:

Ա. Քրիստոսաբանություն: Քրիստոսաբանությունը, որպես մարմնավորված Բանն Աստծո՝ *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդի դավան. մեկնաբանություն, աստվածաբանության կենտր. թեման է, որի վրա հիմնականում սևեռված է եղել եկեղեց. միտքը: Քրիստոսաբան. խնդիրների շուրջ եղած տարաձայնությունների հետևանքով առաջացել են տարբեր և երբեմն իրարամերժ դավան. համակար-

դեր, որոնք հանգեցրել են եկեղեցիների բաժանման: Քրիստոսաբան. միտքն առանձնահատուկ զարգացում է ապրել Հայ եկեղեցու ավանդության մեջ, որի արդյունքում ստեղծվել է ուրույն քրիստոսաբան. համակարգ՝ հիմքում ունենալով Ալեքսանդրյան աստվածաբան. դպրոցի (տես *Ալեքսանդրիա* հոդվածում) ավանդները:

Ըստ Հայ եկեղեցու վարդապետության՝ Ամենասուրբ Երրորդության Անձերից մեկը՝ Աստծո Միածին Որդին՝ նախահավիտյան Բանը, մարդկանց փրկության համար խոնարհվեց իր Աստվածության անհասանելիությունից և Հոգով կատարելապես մարդացավ ս. Կույս Մարիամից: Ոչ թե նախ ստեղծեց մարդուն և ապա բնակվեց նրա մեջ՝ որպես տաճարի, այլ Ինքը՝ Բանը, ճշմարտապես մարդ եղավ, այսինքն իրեն միացրեց մարդկային կատարյալ բնությունը՝ հոգով, մարմնով և մտքով: Ոչ թե Բանը փոխարկվեց մարմնի կամ մարմինը՝ Աստվածության, ոչ թե աստվածայինը կամ մարդկայինը միավորվելիս բնությամբ փոփոխվեցին կամ այլայլվեցին կամ շփոթվեցին, այլ՝ կատարյալ Աստված իրեն միավորեց անթերի մարդկությունը՝ առանց փոփոխության, առանց այլայլության, առանց շփոթության. այսինքն՝ Աստված մնաց Աստված, և մարդը՝ մարդ: Երկու կատարյալները եղան մեկ կատարյալ՝ նոր և սքանչելի միությամբ: Հղության պահից Աստվածությունը և մարդկությունն անբաժանելիորեն միավորված են մեկ Տեր Հիսուս Քրիստոսի մեջ, և Բանի Մարդեղության փրկագործ տնօրինության մեջ սուրբ Հղությունից սկսած որևէ գործի մասին չի կարելի խոսել որպես սոսկ աստվածայինի կամ սոսկ մարդկայինի: Քրիստոսի մեջ աստվածամարդկային միությունը ոչ թե բնությունների հարակցություն, կապակցություն կամ վերաբերություն է, այլ՝ էական, գոյաբանական և բնութենական միություն, որի մեջ հնարավոր չէ ներմուծել որևէ բաժանում կամ լուծարում: Աստվածայինը և մարդկայինը անձով, բնությամբ, կամքով և ներգործությամբ անբաժանելիորեն միավորված են մեկ Տեր Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Ուստի մեկ է մարդացած Բանն Աստծո անձը, բնությունը, կամքը, ներգործությունը, և մերժելի են փրկության իսկությունը սասանող որևէ բաժանություն կամ երկվություն Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Հովհաննես Գ Օձնեցին գրում է. «Միության մեջ պետք չէ ուրանալ յուրաքանչյուրի կատարելությունը, ոչ էլ յուրաքանչյուրի կատարելության պատճառով հրաժարվել մեկ կատարելությունից՝ միություն խոստովանելով անայլայլության մեջ և անայլայլություն՝ միության մեջ: Մեկ բնություն և մեկ դեմք ունի Քրիստոս ոչ թե ըստ բնության նույնության կամ ըստ մեկանձնականության, քանզի այս երկուսը միասին գրեթե զրկում են Աստծուն մարդանալուց և մարդուն՝ աստվածանալուց, այլ ըստ Բանի՝ իր մարմնի հետ անճառ միավորության» («Ընդդէմ երեւութականաց», տես «Մատենագրութիւնք», 1833, էջ 51-52): Հայ քրիստոսաբան. մտքի համար մերժելի են Բանի ներմարդությունը մարդկային մտքով ընկալելու կերպերը. աշխարհի որևէ օրինակով հնարավոր չէ հասկանալ, նկարագրել կամ բացատրել Աստծո Մարդեղության խորհուրդը, որը հավատքի խորհուրդ է և դավան. ճշմարտություն. Բանն Աստված անճառաբար, անպարիմանալիորեն, մտքի համար անհասանելիությամբ, ինչպես որ Ինքը գիտի, մարդացավ՝ իրենից օտարացած մարդկությանը փրկագործելու համար:

Հայ քրիստոսաբան. մտքի կարևոր արգասիքներից է *անապականության* վարդապետությունը: Նա, ով համագոյակից էր Հորն ըստ Աստվածության, համագոյակից դարձավ մեզ ըստ մարդկության, դարձավ ճշմարիտ և կատարյալ մարդ՝ ամեն ինչում նման մեզ, բացի մեղքից: Քրիստոսը փրկական տնօրինությամբ կրել է բոլոր մարդկային տկարությունները, ազատորեն անցել մարդկային կրքերի միջով՝ դատապարտելով դրանց մեջ մեղքի թթխմորը և ազատագրելով մեզ մեղքի դատապարտվածությունից: Հետևաբար տնօրինական գործ[illegible] են ոչ միայն աստվածավայելուչ հրաշքնե[illegible] վրայով քայլելը, մեռելներին հարությ[illegible]լը, հացի բազմացումը են, այլ նաև՝ մարդավայելուչ տկարությունները՝ ծարավը, հոգնությունը, արտասվելը են: Երբ Տերն աստվածային հրաշք էր գործում, ապա դա անում էր որպես Աստված և մարդ, որպեսզի մարդը նույնպես կարողանա աստվածային գործերին մասնակից դառնալ: Երբ մարդկային տկարությունների միջով էր անցնում, ապա դա անում էր ոչ թե դատապարտվածությամբ՝ մահկանացուների պես, այլ՝ որպես Աստված և մարդ, որպես հզոր և ազատարար, և ազատում էր մեզ չարի կապանքներից: Քրիստոսի երկրային կյանքի ամեն մի պահ, սկսած սուրբ Հղությունից մինչև հրաշափառ Հարություն, փրկական տնտեսություն է և զերծ պատահականություններից:

Քրիստոսը կամավորապես կամ անապականաբար, ոչ «ի հարկէ» կամ բնության բռնադատվածությամբ կրեց բոլոր մարդկային անմեղ կամ անպարսավ կրքերը, որոնք բնավորվել են մարդկային բնության մեջ մեղքի անկումից հետո, այսինքն՝ հատուկ են մահկանացու և չարչարական մարդկային բնությանը և ոչ թե ադամական նախաստեղծ բնությանը: Բանն Աստված ոչ թե առավ Ադամի նախաստեղծ բնությունը, այլ՝ մեր ապականացու բնությունը՝ ապականակիր մարմինը և մեղանչական հոգին ու միտքը և, միավորելով իրեն, զատեց մեղքը հոգուց և ապականությունը՝ մարմնից: Ուստի Տերունական մարմինն անապական է՝ ոչ թե ըստ բնության, այլ ըստ անճառ միավորության: Նույնպես էլ՝ Քրիստոսի մարմինն ըստ բնության չարչարելի է և մահկանացու, սակայն ըստ միավորության տնօրինության՝ անչարչարելի և անմահ:

Ավետարանական եզրափակիչ իրադարձությունները՝ Տիրոջ *խաչելությունը*, մահը և մեռելներից հարությունը, Փրկագործության կարևորագույն դրվագներն են: Քրիստոսը նոր Ադամն է, որ աշխարհ եկավ, որպեսզի բոլորին կյանք տա և նորոգի հին Ադամով ապականության, մեղքի և մահվան դատապարտված մարդկությանը: Հիսուս Քրիստոսն իրեն հաշտության պատարագ մատուցեց Հայր Աստծուն, որպեսզի իր արյամբ գնի բոլորին՝ ողջերին և մեռածներին (Եբր. 9.14, 28): Նա, ով Կենդանի է և Կենդանարար, բոլորի համար խաչվեց և ճաշակեց մահը, դրվեց գերեզման միավորյալ Աստվածությամբ և հոգով իջավ *դժոխք* անբաժանելի Աստվածությամբ, քարոզեց չարից բանտարգելված հոգիներին, ցույց տվեց փրկության նորոգումն ու լույսը, ավերեց դժոխքը և ազատեց հոգիներին, ապա՝ երրորդ օրն իր հրաշափառ Հարությամբ անդրանիկը եղավ մեռելներից:

Քրիստոսը նույն մարմնով աստվածապես համբարձվեց երկինքների երկինք, նստեց իր հավիտենական փառքի աթոռի վրա՝ Հոր աջ կողմում, ումից միշտ անբաժանելի է իր Աստվածությամբ: Գալու է նույն մարմնով և Հոր փառքով՝ բոլորին արդարապես դատելու և հատուցելու:

Բ. Սուրբ Հոգու տնօրինություն և եկեղեցի: Քրիստոսի փրկագործությամբ աշխարհում հաստատվում է Քրիստոսի եկեղեցու նոր և կատարյալ իրականությունը: Քրիստ. հավատքն ընդունում է միայն մեկ Ընդհանրական և Առաքելական Սուրբ եկեղեցի, որը Քրիստոսի հաստատած կենդանի թագավորությունն է (Ղուկ. 1.33, Հովհ. 18.36, Հայտն. 20.1–6), որի գլուխը Ինքը Քրիստոսն է (Եփես. 5.23, Կողոս. 1.18), հիմքը՝ ուղղափառ հավատքի դավանությունը (Մատթ. 16.16–19), իսկ քարերը՝ Աստծուն հոգով և ճշմարտությամբ դավանողները (Հովհ. 4.23–24, Պետր. 2.4–10): Եթե Քրիստոսը եկեղեցու՝ իր խորհրդական մարմնի գլուխն է (Կողոս. 1.18), ապա Սուրբ Հոգին նա է, ով լցնում է Քրիստոսով փրկագործված արարչությունը: Եկեղեցին աստվածային իրականության ամբողջությունն է արարչության մեջ, որովհետև Սուրբ Հոգին այն լցնում և կենսագործում է Աստվածությամբ: Իրենեոս Լուգդունացին (II դ.) գրել է. «Ուր եկեղեցին է, այնտեղ էլ Աստծո Հոգին է, ուր Աստծո Հոգին է, այնտեղ էլ եկեղեցին է» (M i g n e J.P., PG, t. 7, col. 966c):

Սուրբ Հոգին, որ «խոսեց Օրենքում և Մարգարեներում և Ավետարաններում» (Հավատո հանգանակ), Երրորդության կամքով ներկա է աշխարհում Արարչագործությունից մինչև Փրկագործություն: Բանի մարմնավորումը տեղի է ունենում Սուրբ Հոգով, Քրիստոսը Սուրբ Հոգով է բժշկում, դևեր հանում, հրաշքներ գործում: Սակայն Հովհաննեսի Ավետարանում որոշակիորեն ասվում է. «Քանզի դեռ չկար Հոգին, որովհետև Հիսուս դեռ չէր փառավորվել» (7.39): Հետևաբար, այլ է Սուրբ Հոգու գործունեությունը մինչև *Հոգեգալուստ* և այլ է՝ Հոգեգալուստից հետո:

Ինչպես Որդին գալիս է աշխարհ և կատարում իր գործը Սուրբ Հոգով, այնպես էլ Սուրբ Հոգին, առաքվելով Որդու կողմից, գալիս է աշխարհ. «Բայց երբ գա Մխիթարիչը, որին ես ձեզ կուղարկեմ Հորից, Ճշմարտության Հոգին, որ ելնում է Հորից, նա՛ կվկայի իմ մասին» (Հովհ. 15.26): Հոգեգալուստը Բանի մարմնավորման հետևանքն է. արարածը կարողություն է ստանում կրելու Սուրբ Հոգին, և նա գալիս է աշխարհ և իր ներկայությամբ լցնում եկեղեցին, որ փրկագործվել ու սրբագործվել է Քրիստոսի արյամբ:

Քրիստոսի գործը նախապատրաստում էր Սուրբ Հոգու գործը. «Երկրի վրա կրակ գցելու եկա. և ի՞նչ եմ կամենում, որ արդեն իսկ բորբոքվեր» (Ղուկ. 12.49): Այսպիսով, Հոգեգալստն աստվածային տնօրինության վերջ-

նական նպատակն է երկրի վրա: Քրիստոսը ելնում է Հոր մոտ, որպեսզի գա Սուրբ Հոգին. «Լավ է ձեզ համար, որ ես գնամ, որովհետև, եթե ես չգնամ, Մխիթարիչը ձեզ մոտ չի գա, իսկ եթե գնամ, նրան կուղարկեմ ձեզ մոտ» (Հովհ. 16.7): Սակայն Սուրբ Հոգին իր անձնական գալստյամբ իր դեմքը չի հայտնում: Նա գալիս է աշխարհ ոչ թե իր, այլ՝ Որդու անունով, որպեսզի վկայի Որդու մասին, ինչպես Որդին եկավ Հոր անունով, որպեսզի հայտնի Հոր մասին:

Իր գալստյամբ Սուրբ Հոգին լցնում է եկեղեցին իր խորհրդական ներկայությամբ. «Քարոզեց առաքյալների միջոցով և բնակվեց սրբերի մեջ» (Հավատո հանգանակ)՝ մարդկային բնությունն անմիջական հաղորդակից դարձնելով աստվածային իրականությանը: Նա քարոզել է առաքյալների բերանով, հիշեցրել և պատմել ավետարանիչներին, աստվածային գիտությամբ և հանճարով պայծառացրել վարդապետներին, բնակվել սրբերի մեջ և բազմապիսի հրաշքներ գործել: Եկեղեցին Սուրբ Հոգու կենդանի ներկայության և սրբազան ավանդության կրողն է:

Դավան. աստվածաբանության առանձին մասեր են նաև Սուրբ Հոգու տնօրինության և եկեղեցաբանության հետ առնչվող մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են շնորհը, եկեղեցու սրբազան խորհուրդները, ծիսական աստվածապաշտությունը, աղոթքը են:

Գ. Վ ա խ ճ ա ն ա բ ա ն ո ւ թ յ ո ւ ն: Վախճանաբանությունը դավանության եզրափակիչ մասն է, որը խոսում է Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան, մեռելների համընդհանուր հարության, ահեղ դատաստանի, հավիտենական տանջանքների և երկնքի արքայության մասին: Բոլորը քննվելու են ահեղ ատյանում, մեղավորները ժառանգելու են դժոխքի հավիտենական տանջանքները, իսկ արդարները՝ արքայությունը և հավիտենական կյանքը:

Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը և դատաստանը, որպես քրիստ. կյանքի հիմն. սպասում, մշտապես եղել են եկեղեցու վարդապետ. մտքի ուշադրության կենտրոնում:

Գրկ. Կ յ ո ւ ր ե ղ Ա լ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի, Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717: Գ ր ի գ ո ր Տ ա թ և ա ց ի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Ս տ ե փ ա ն ն ո ս Օ ր բ և լ յ ա ն, Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, ԿՊ, 1756: Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Օ ձ ն ե ց ի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1833: Ն ե ր ս ե ս Շ ն ո ր հ ա լ ի, Ընդհանրական թուղթք, Երուսաղեմ, 1871: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Ա թ ա ն ա ս Ա լ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի, Ճառք, Թուղթք և ընդդիմասացութիւնք, Վնտ., 1899: Տ ի մ ո թ ե ո ս Ա լ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի, Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի, Էջմիածին, 1908: Կնիք հաւատոյ, Էջմիածին, 1914: Գ ր ի գ ո ր Լ ո ւ ս ա վ ո ր ի չ, Յաճախապատում ճառք եւ աղօթք, Վնտ., 1954: Գ ր ի գ ո ր Ն ա ր ե կ ա ց ի, Մատյան ողբերգության, Ե., 1985: Ա ն ա ն ի ա Ս ա ն ա հ ն ե ց ի, Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց (աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի), «Գանձասար», 1–3, 1992–93: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Մ խ ի թ ա ր Գ ո շ, Թուղթ առ վրացիսն (աշխատասիր. Պ. Մուրադյանի), «Գանձասար», 6, 1996: Ա ր ա մ յ ա ն Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (Դ–Ը դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: The Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii, 1987; M x i t a r S a s n e c i ' s Theological Discourses, ed. by S. Peter Cowe, Lovanii, 1993.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԴԱՎԹԱԿ ՔԵՐԹՈՂ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարի բանաստեղծ: Հայտնի է «Ողբք ի մահն Ջեւանշէրի մեծի իշխանին» խորագրով միակ ստեղծագործությամբ՝ պահպանված *Մովսես Կաղանկատվացու* «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» գրքում: Այն միջնադարում հայ գրակ. մեջ լայնորեն տարածված ողբի ժանրի դամբանական կամ գերեզմանական կոչված տարատեսակի վաղագույն օրինակ է: Հորինման առիթ է եղել Հայոց Արևելից Կողմանց (Արցախ և Ուտիք նահանգներ) նշանավոր իշխան Ջևանշերի (637–680) եղերական սպանությունը: Փառապանծ իշխանի մահը Արցախ աշխարհում առաջ է բերել համաժող. սուգ:

Դ. Ք., Մովսես Կաղանկատվացու բնութագրմամբ, մեծ ոգեշնչումների ճարտասանբանաստեղծը՝ ունակ համապատասխ... ծագործելու, շատ օրեր առաջ ժամանել ... խանանիստ Պարտավ և հյուրընկալվել Ջ... շերի պալատում: Դեպքի ազդեցությամբ հորինել է ողբը՝ խոր քնարականությամբ ներթափանցված մի գործ, որտեղ միահյուսված են գրավոր բանաստեղծության և բանահյուսության ավանդները: *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի՝ Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված շարականի հետևությամբ, Դ. Ք. ողբը հորինել է անապեստյան ազատ քառոտնյա ոտանավորով և տների այբբենական ծայրակապով: Հեղինակը համեմատություն-զուգահեռներ է վկայակոչում հուն. առասպելաբանությունից, ոգեշնչման համար դիմում աստվածային Բանի արվեստավոր Հոգու զորությանը, ինչպես Հոմերոսը՝ մուսային: Ողբում առավել տիրականը, անշուշտ, քրիստ. հայացքն է աշխարհիկ նյութի վերաբերյալ, Ս. Գրքի ազդեցությունը: Ըստ այդմ էլ մեկնաբանվում է եղելությունը այն եզրակացությամբ, թե աշխարհի փառքը սնոտի է ու անցավոր:

Երկ. Ողբք ի մահն Ջեւանշիրի մեծի իշխանին, Ե., 1986:

Գրկ. Մ ո վ ս ե ս Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968:

Պողոս Խաչատրյան

ԴԱՎԻԹ Ա ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Արամոնք (այժմ՝ գ. Արամուս, ՀՀ Կոտայքի մարզում) – 741, Արամոնք, ամփոփվել է Արամոնքի հայրապետանոցում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 728-ից: Հաջորդել է *Հովհաննես Գ Օձնեցուն*: Դ. Ա Ա-ու նստավայրը նախ եղել է Դվինը, ապա՝ հայրենի գյուղը, որտեղ կառուցել է եկեղեցի և հայրապետանոց: Դ. Ա Ա-ու հանձնարարությամբ *Ստեփանոս Սյունեցին* գրել է Կ. Պոլսի պատրիարք Գերմանոսին ուղղված դավան. բնույթի պատասխան թուղթը:

Կաթողիկոս. գահին Դ. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Տրդատ Ա Ոթմսեցին*:

Գրկ. Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԴԱՎԻԹ ԱԼԱՎԿԱ ՈՐԴԻ (ծ. թ. անհտ, Գանձակ – 1130), իրավագետ, մանկավարժ: Կենսագր. տվյալներ չեն պահպանվել: Երկար ժամանակ զբաղվել է մանկավարժությամբ: Վայելել է մեծ հեղինակություն: Դ. Ա. Ո-ուն հիշատակում են Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Այրիվանեցին և ուր.: Վարդան Արևելցու վկայությամբ՝ եղել է *Հովհաննես Սարկավագի* «լծակիցը», իսկ Կիրակոս Գանձակեցին նրան անվանել է «սուրբ լուսավորիչ»: Դ. Ա. Ո-ու անունով պահպանվել են 98 խրատական կանոններ՝ «Կանոնական օրինադրություն» խորագրով, որոնք հայտնի են 17 ընդօրինակություններով (15-ը՝ Մատենադարանում, մեկական՝ Վենետիկի Ս. Ղազարի և Վիեննայի մատենադարաններում): Հեղինակն օգտվել է եկեղեցու հայրերի և Հայոց եկեղեց. կանոններից, ժող. ավանդություններից, տվել խրատներ ու հրահանգներ՝ պարզ, հասկանալի և ընդարձակ բացատրություններով: Այդ եղանակով նա, Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու բնորոշմամբ, «դյուրահաս», «դեղեցկահարմար և պիտանացու» է դարձրել իր կանոնները: «Կանոնական օրինադրությունը» ունեցել է գործն. նշանակություն, հետապնդել մշակութալուսավոր. նպատակներ, մերկացրել անբարոյական բարքերը, առաջարկել առողջապահ. միջոցներ, բովանդակել խորհուրդներ «խորշելի» կենդանիների պատճառած վնասներից խուսափելու, կենցաղային, սեռ. մաքրակենցության ու կյանքի, ծննդաբերության մասին են: Մի շարք կանոններում խոսվում է պատժի ենթակա զանազան մեղքերի ու հանցանքների մասին: Առանձնապես դատապարտվել են հմայություններն ու սնահավատությունը, քահանաների հոռի բարքերը: Կանոնների մի խումբ ուղղակի հրահանգներ են բարեպաշտ. ծեսերի, տոների, ժամերգության, պահքի, մկրտության և այլնի վերաբերյալ: «Կանոնական օրինադրությունը» արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի բարքերի, կենցաղի, ժողովրդի բարոյական վիճակի և կյանքի մասին: Դ. Ա. Ո-ու կանոնները լայն տարածում են ունեցել և մեծ ժողովրդականություն վայելել: *Մխիթար Գոշն* իր Դատաստանագիրքը կազմելիս օգտվել է «Կանոնական օրինադրությունից»: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում (1952, № 9–12, 1953, № 1–3)՝ Ա. Աբրահամյանի աշխատասիրությամբ: 1961-ին Բելգիայում անգլ. թարգմանությամբ հրատարակել է անգլիացի հայագետ Ջ. Դաուսեթը:

Գրկ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն Կ., Դավիթ վարդապետ Ալավկա Որդի, ԱՀ, գիրք 14, 15, Թ., 1906, 1907: Ս ա մ վ ե լ յ ա ն Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1939, էջ 74–75: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970, էջ 83–85:

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹ, Դ ա վ ի թ Ն ե ր գ ի ն ա ց ի, Դ ա վ ի թ Ա ր մ ե ն ի ո ս [մոտ 475, գ. Ներգին (Տարոնի գավառ) – VI դ. կես, Հաղպատ, հետագայում աճյունը ամփոփվել է Մշո Ս. Առաքելոց վանքում], փիլիսոփա, տրամաբան, նորպլատոնականության Ալեքսանդրյան դպրոցի ներկայացուցիչ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Սովորել է Ալեքսանդրիայում՝ Օլիմպիոդորոս Կրտսերի փիլ. դպրոցում: Հրապարակային փիլ. վեճերում հաղթանակների համար ստացել է Անհաղթ պատվանունը: Ծեր հասակում վերադարձել է հայրենիք, գլխավորել *Հունաբան դպրոցը*, նպաստել հայ փիլ. գիտության կազմավորմանը, վճռական դեր խաղացել փիլ. ճշգրիտ տերմի-

նաբանության և գիտակարգերի մշակման բնագավառում: Դ. Ա. տրամաբան. գիտության հիմնադիրն է Հայաստանում:

Դ. Ա-ին վերագրվող բազմաթիվ երկերից անկասկած նրան են պատկանում «Սահմանք իմաստասիրութեան» (կամ «Գիրք սահմանաց»), «Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի», «Մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտէլի» և «Մեկնութիւն ի «Վերլուծականն» Արիստոտէլի» աշխատությունները. առաջին երեքը գրվել են հունարեն, ապա թարգմանվել հայերեն (պահպանվել են դրանց հունարեն և հայերեն, իսկ վերջին երկի՝ հայերեն բնագրերը): Որպես նորպլատոնական Դ. Ա. զուգակցել է Պլատոնի, Արիստոտելի և Պյութագորասի ուսմունքները: Բոլոր գոյերի լինելիության պատճառ համարել է Աստծուն, պաշտպանել Աստծո, որպես ամեն ինչի պատճառի և արարչի, գոյության տիեզերաբան. ապացուցման սկզբունքը: Աստված անճանաչելի է, սակայն Աստծուն կարելի է մոտենալ՝ ճանաչելով նրա արարած բնությունը: Աշխարհը Դ. Ա-ի կարծիքով լիովին ճանաչելի է: Ճանաչողության գործընթացը, ըստ նրա, ունի զգայական ու բանական ձևեր և զգայության, երևակայության, կարծիքի, դատողականության ու բանականության աստիճաններ: Առաջին չորս աստիճանները փորձի, արվեստի և գիտության հիմքն են, իսկ բանականությունը՝ փիլիսոփայության, որը ճանաչում է իրերի մեջ ընդհանուրը և անփոփոխը, նրանց էությունը:

Դ. Ա. առաջադրել է գիտությունների դասակարգման հարցը, որի կենտրոնում դրել է «արվեստների արվեստը և գիտությունների գիտությունը»՝ փիլիսոփայությունը, որը բաժանել է երկու մասի՝ տեսական և գործնական: Տեսական փիլիսոփայության գիտությունների շարքը՝ բնագիտությունը կամ ֆիզիկան, մաթեմատիկան և աստվածաբանությունը փիլիսոփայության հիմն. մասերն են: Գործն. փիլիսոփայության մասերն են բարոյագիտությունը, տնտեսագիտությունը և քաղաքականությունը: Ըստ Դ. Ա-ի՝ տեսական փիլիսոփայությունը, թափանցելով իրերի էության մեջ, ըմբռնելով ճշմարտությունը, օգնում է գործն. փիլիսոփայությանը՝ «խուսափելու չարից» և նախապատրաստելու «ըստ գիտութեան և ըստ գործոց որչափ կարողութիւն է մարդոյն նմանիլ աստծոյ» («Սահմանք իմաստասիրութեան», 1960, էջ 156): Դ. Ա. գտնում է, որ մարմինը հոգու զնդանն է, ժամանակավոր հանգրվանը: Փիլիսոփայությունը կյանքի փորձությունների միջով հոգին անվթար անցկացնելու և կրկին Աստծո հետ միաձուլելու միակ միջոցն է:

Դ. Ա. փիլիսոփայությանը տվել է ընդգծված բարոյագիտ. ուղղվածություն: Նրա համոզմամբ՝ փիլիսոփայությունը ստեղծվել է մարդու հոգին զարգացնելու և կատարելության առաջնորդելու համար: Այդ պատճառով նրա վարդապետության մեջ կարևոր տեղ է հատկացված մարդուն և նրա խնդիրներին: Ըստ Դ. Ա-ի՝ մարդ ձգտում է նմանվել Աստծուն: Աստված հոգում է բոլորի մասին: Ձգտելով նմանվել նրան՝ մարդը նույնպես հոգատար պետք է լինի ուրիշների նկատմամբ, նպաստի, որ նրանք ազատագրվեն չարիքից ու հասնեն կատարելության: Այս ընթացքը պայմանավորված է իրականության ճանաչման խորությամբ: Եվ քանի որ փիլիսոփաներն ավելի լավ կարող են ճանաչել գոյը, ապա նրանք ավելի մոտ են Աստծուն:

Դ. Ա-ի երկերը մեծ ազդեցություն են ունեցել միջնադարյան հայ փիլիսոփայության զարգացման վրա: *Անանիա Շիրակացին, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին, Հովհաննես Սարկավագը, Վահրամ Րաբունին, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Սիմեոն Ջուղայեցին* և ուր. կրել են Դ. Ա-ի հայացքների նկատելի ազդեցությունը՝ իրենց հերթին զարգացնելով դրանք և խթանելով նրա գիտ. ժառանգության նկատմամբ հետաքրքրությունը: Շուրջ մեկ հազարամյակ Դ. Ա-ի երկերը եղել են բազմաթիվ մեկնող. աշխատություններ' ուրկա և անտիկ դասական փիլ. երկերի մտել միջնադարյան Հայաստանի բարձրագ. դպրոցների ծրագրերի մեջ: XVIII դ. նրա երկերը թարգմանվել են վրացերեն և շոշափելի դեր խաղացել նաև վրաց. փիլ. մտքի զարգացման գործում: Շնորհիվ հուն. բնագրերի Դ. Ա-ի աշխատությունները տարածվել են հայկ. շրջանակներից դուրս, դրանց հետքերը նկատելի են միջնադարի իրան., արաբ. և հատկապես բյուզ. փիլ. մտքի վրա (Ալ Քինդի, Իբն Սինա, Ալ Ֆարաբի, Հովհան Դամասկացի, Նիկիֆոր Վլեմիդաս և ուր.):

Ըստ ավանդության, Դ. Ա. բազմաթիվ երգեր է հորինել եկեղեցու համար: Սակայն հայ երաժշտության պատմության մեջ նա հայտնի է տեսական ըմբռնումներով: «Սահմանք իմաստասիրութեան» մեջ կան երգ-երաժշտությանը վերաբերող նշանակալից ասույթներ, որոնք դարձել են մեկնության առարկա՝ այդպիսով խթանելով ազգ. երաժշտագիտության զարգացումը:

Դ. Ա-ի անունով մեզ է հասել նաև մեկ ճառ – ներբող՝ «Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր» սկզբնավորությամբ:

Հայ եկեղեցին ս. Դ. Ա-ի հիշատակը տոնում է հոկտ. ամսին՝ *Խաչվերացի* հինգերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ «սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 5-րդ պատկերը:

Երկ. Երկեր (աշխարհաբար թրգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ս. Արևշատյանի), Ե., 1999: Մատենագրութիւնք և թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դաւիթ, Վնտ., 1932: Սահմանք իմաստասիրութեան, Ե., 1960: Մեկնութիւն ի «Վերլուծականն» Արիստոտէլի, Ե., 1967: Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի, Ե., 1976: Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք (համահավաք քննական բնագրերը և առաջաբանը Ս. Արևշատյանի), Ե., 1980: Соч., пер. с древнеармянского, М., 1975; Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium, ed. A. Busse, Berolini, 1904.

Գրկ. Արևշատյան Ս., Դավիթ Անհաղթը հին Հայաստանի ականավոր փիլիսոփա, Ե., 1980: Բրուտյան Գ., Դավիթ Անհաղթի ուսմունքը տրամաբանության մասին, Ե., 1980: Դավիթ Անհաղթ (հոդվ. ժող.), Ե., 1980: Դավիթ Անհաղթը՝ Հին Հայաստանի մեծ փիլիսոփան (ժող.), Ե., 1983: Դավիթ Անհաղթ: Մատենագիտություն, Ե., 1980: Аревшатян С.С., Формирование философской науки в Древней Армении (V–VI вв.), Е., 1973; Философия Давида Непобедимого (сб.), М., 1984; David Anhaghth the "Invincible" Philosopher, A. Sangian (ed.), Atlanta, 1986.

Սեն Արևշատյան

ԴԱՎԻԹ Բ ԿԱԿԱՂԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Կակաղ (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մազազ գավառ) – 833, Դվին], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 806-ից: Հաջորդել է *Հովսեփ Բ Փարպեցուն*: Նստավայրն էր Դվինը: X դ. կաթողիկոս-պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին հիշատակում է, որ արաբների դեմ պարսիկների և հայերի ապստամբության ժամանակ հոլ ոստիկանը Դ. Բ Կ-ուն որպես բանագնաց ուղարկել է ապստամբների մոտ, սակայն այդ առաքելությունն անհաջող է անցել:

Կաթողիկոս. գահին Դ. Բ Կ-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Դ Ովայեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԴԱՎԻԹ Դ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՑԻ (ծ.թ. անհտ, Վաղարշապատ – 1633, Սպահան), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1590–1629-ին: Հաջորդել է *Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցուն*: Եղել է Էջմիածնի Մայր տաճարի լուսարարապետ, 1584-ից օծվել Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցու աթոռակից: Դ. Դ Վ., չկարողանալով վճարել օսմ. կայսրության՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի վրա դրված հարկը, ծանր կացությունից դուրս գալու միջոց է համարել հարուստ աթոռակից ընտրելը: 1593-ին աթոռակից է օծվել Մելքիսեդեկ Գառնեցին, 1603-ին՝ Սրապիոն Ուռհայեցի եպիսկոպոսը: 1603-ին շահ Աբբաս I-ը օսմ. Թուրքիայից վերագրավել է Արարատյան և Հայաստանի մի մասը: Երևանում հաստատվելով՝ նա իր մոտ է կանչել Դ. Դ Վ-ուն, աթոռակից Մելքիսեդեկ Գառնեցուն և պահանջել Թուրքերին պարտք մնացած հարկերն իրեն վճարել:

1604-ին շահ Աբբաս I-ը Պարսկաստան հայերի բռնագաղթի ժամանակ Սպահան է տարել նաև Դ. Դ Վ-ուն և աթոռակից Մելքիսեդեկ Գառնեցուն: Վերջինիս հաջողվել է փախչել և վերադառնալ Ս. Էջմիածին: Դ. Դ Վ-ի բացակայության ժամանակ Մելքիսեդեկ Գառնեցին Մայր աթոռը անփառունակ վիճակի է հասցրել:

1607-ին կաթոլիկ կրոնավորները, օգտվելով հայերի բռնագաղթից, շրջել են տարբեր գավառներ՝ լքյալ տաճարներից սրբություններ հավաքելու: Երկուսին հաջողվել է Ս. Հռիփսիմե վանքից ս. Հռիփսիմեի մասունքները գողանալ: Սակայն հայ եպիսկոպոսները բռնել են նրանց: Կաթոլիկները աթոռակից Մելքիսեդեկ Գառնեցուն կաշառել են և մասունքների մի մասը վերցրել: Հնդկաստան գնալու ճանապարհին՝ Սպահանում նրանք բռնվել են, և մասունքները հետ են վերադարձվել:

1612-ին Դ. Դ Վ. Երևանի և Նոր Ջուղայի մեծահարուստների հարկադրանքով վերադարձել է Ս. Էջմիածին: Սակայն էական ոչինչ չկարողանալով անել՝ 1617-ին կրկին մեկնել է Սպահան: Նրա օրոք շահ Աբբասի հրամանով, Պարսկաստան գաղթեցված հայերի վերադարձը կանխելու նպատակով, Հայաստանից Պարսկաստան է տարվել *Լուսավորչի Աջը*, թանկագին ոսկե տուփով Ավետարան, այլ սրբություններ և Մայր տաճարից 15 «նշանավոր քարեր»: 1623-ին ինքնակոչ կաթողիկոս Մելքիսեդեկ Գառնեցին, Էջմիածնի վրա դրված ծանր հարկերը չկարողանալով վճարել, իր փո-

խարեն կաթողիկոս է օծել եղբորորդուն՝ Սահակ Գառնեցուն, ինչը 1626-ին հրովարտակով հաստատել է շահ Աբբաս I-ը: Սակայն Հայաստանում և Նոր Ջուղայում նրան որպես կաթողիկոս չեն ընդունել: 1629-ին, ժողովրդի կամքով Դ. Դ Վ. գահազրկվել է:

Կաթողիկոս. գահին Դ. Դ Վ-ուն հաջորդել է *Մովսես Գ Տաթևացին*:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ԴԱՎԻԹ ԴՎՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – նահ. 701, ըստ այլ աղբյուրների՝ 693, հանգչում է Դվինի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու վկայարանում), վկա, տոնելի: Պարսիկ հոր և քրիստոնյա մոր զավակ, իշխանական տոհմից: Նախկինում՝ մահմեդական (Սուրհան անունով): Ծառայել է Հայաստանում՝ արաբ. բանակում: Մոր միջոցով ծանոթանալով քրիստ. վարդապետությանը՝ կամեցել է մկրտվել Հիսուս Քրիստոսի անունով: Նրան կնքել է Անաստաս Ա Ակոռեցի կաթողիկոսը՝ անվանակոչելով Դավիթ. կնքահայր է կանգնել Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը (պատրիկը): Դ. Դ. բնակություն է հաստատել Դվինում և մոտ 30 տարի ապրել այնտեղ՝ առաքինազարդ քրիստ. կյանքով:

Երբ Սահակ Գ Ձորոփորեցի կաթողիկոսի օրոք (677–703) Հայաստանի վրա ոստիկան է կարգվել «ժանտ» Աբդուլլահը, հալածանքներ են սկսվել քրիստոնյաների նկատմամբ: Դ. Դ-ուն առաջարկվել է ուրանալ քրիստոնեությունը և դառնալ նախկին կրոնին: Հրաժարվելու պատճառով նրան խաչել են՝ երեսը դեպի արևմուտք: Ավանդությունը պատմում է, որ խաչափայտը հրաշքով շրջվել է դեպի արևելք: Գեղարդով խոցել են Դ. Դ-ու սիրտը, կողերը և նահատակել: Այդ գեղարդը, խաչի ձև տալով, հայերը դրել են նրա վկայարանի վրա:

Հայ եկեղեցին ս. Դ. Դ-ու հիշատակը տոնում է Խաչվերացի 3-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը: Նրան է նվիրված երեք տնից բաղկացած «Մանկունք» անվանումով շարականը («Լցեալ աստուածային շնորհիւ...»):

Գրկ. Սուրբերու կյանքը, Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Ծ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ԴԱՎԻԹ Ե ԷՆԵԳԵԹՑԻ (Ղորղանյան, ծ. թ. անհտ – 31.10.1817, Էջմիածին, ամփոփվել է Ս. Գայանե վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1801–07): Հաջորդել է *Ղուկաս Ա Կարնեցուն*: 1800-ին ուղարկվել է Կ. Պոլիս, ընտրվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք, բայց թուրք. կառավարությունը չի հաստատել, և նա վերադարձել է Էջմիածին: Հովսեփ արք. *Արղությանի* մահից (1801) հետո, մինչև ընտրյալ կաթողիկոս Դանիել Ա Սուրմառեցու Ս. Էջմիածին ժամանելը, ռուս. իշխանությունների աջակցությամբ, բայց հակառակ միաբանության կամքի, Դ. Ե Է. օծվել է հակաթոռ կաթողիկոս (1802-ի ապրիլի 28): Շուտով ռուս. կառավարությունը հովանավորել է նրա հակառակորդ Դանիել Սուրմառեցուն, և ծայր է առել կաթողիկոս. գահի համար պատմության մեջ հայտնի Դավիթ-Դանիելյան վեճը: 1807-ին պարսկ. կառավարության հարկադրանքով Դ. Ե Է. հրաժարվել է աթոռից: Դանիել Ա Սուրմառեցու մահից հետո փորձել է վերադրավել այն, բայց հաջողություն չի ունեցել: Կյանքի վերջին տարիներն ապրել է Ս. Էջմիածնում՝ իբրև միաբան:

Կաթողիկոս. գահին Դավիթ Ե Է-ուն հաջորդել է *Դանիել Ա Սուրմառեցին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Արթուր Կարապետյան

ԴԱՎԻԹ ՀԱՐՔԱՑԻ, Հերթանացի, Հերեթնացի, Ներքինացի (ծ. և մ. թթ. անհտ), VI դարի կեսի աստվածաբան և փիլիսոփա: Ծնվել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Հարք գավառի Հերյան (Հերեթ, Հերթ) գյուղում: Ըստ ավանդության, թաղված է Ներքինավանքի մոտ (Հարք գավառում): Կենսագր. տվյալներ չեն պահպանվել: Հա... նույնացվել է VI–VII դդ. ապրած Դավի... նունով մի շարք հեղինակների հետ (Դա... Անհաղթ, Դավիթ Քերական, Դավիթ Հյուպատ): Մասնակցել է ժամանակի աստվածաբան. վեճերին՝ հատկապես *անապականության* խնդրի շուրջ, իր հայացքներով հարել Հուլիանոս Հալիկառնասացուն, եղել Սևերիոս Անտիոքացու հակառակորդ (աստվածաբաններ Հուլիանոսն ու Սևերիոսն են սկիզբ դրել Քրիստոսի մարմնի անապականության վերաբերյալ վեճին): Ղեկավարել է այն մեծ *հունաբան դպրոցը*, որի գլխ. գործերն են *Փիլոն Ալեքսանդրացու* երկերի թարգմանությունները: Հավանաբար գրել է հայ. և հուն.: Մեզ են հասել Դ. Հ-ուն վերագրվող երկերի պատառիկներ (հրտ. «Արարատ», 1902, № 9–10, 1906, № 3): Հիմն. գործը «Իմաստասիրականք և իմաստասիրելիք հարցուածք» խորագրով կրոնափիլ. աշխատությունն է:

Գրկ. Ակինյան Ն., Դավիթ Հարքացի, Վնն., 1959: Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, աշխատասիր. Պ. Հակոբյանի, հ. 2, Էջմիածին, 1998, էջ 223–248: Մովսեսի պատրաստած յուղի մասին, տես Սրբալույս Մյուռոն, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 95:

ԴԱՎԻԹ ՔՈԲԱՅՐԵՑԻ [մոտ 1150, գ. Քոբայր (այժմ՝ Քոբեր կայարանի գյուղ, ՀՀ Լոռու մարզի Թումանյան քաղաքի շրջագծում) – մոտ 1220, Հաղպատ], մեկնիչ, մատենագիր, ժամանակագիր, «Վարդապետք Հայոց Հյուսիսային Կողմանց» և Հաղպատի վանքի դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչներից: 1198–1203-ի միջոցին ճանապարհորդել է Կիլիկյան Հայաստանում, Գրիգոր Զ Ապիրատ կաթողիկոսից ստացել Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնությունը, որը նվիրել է Հաղպատի վանքի առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսին: Կենսագր. տվյալներից հայտնի է նաև, որ մասնակցել է Հայոց իշխան Զաքարե ամիրսպասալարի (Երկայնաբազուկ) նախաձեռնությամբ գումարված Լոռեի (1205) և Անիի (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*) եկեղեց. ժողովներին: *Արևելյան վարդապետների* մեջ ունենալով չափավոր ավանդապաշտ դիրքորոշում և ականածանքով խոսելով կիլիկյան հայրերի մասին՝ այնուհանդերձ Դ. Ք. չի քաջալերել ծիսադավան. գիջումների գնով Արևմուտքի հետ եկեղեց. միության հասնելու ձեռնարկումները և Հայոց Հյուսիսային Կողմանց վարդապետների հետ ընդդիմացել է կիլիկյան թևին:

Դ. Ք., լինելով իր ժամանակի նշանավոր վարդապետներից, հեղինակել է բազմաբնույթ աշխատություններ (նրա անունով պահպանված երկերի թիվը հասնում է 17-ի)՝ մեկնություններ, *ներբողներ, պատճառներ*, խրատականներ, ժամանակագրություններ: Իր բանիմացության և վաստակի համար ժամանակակիցները Դ. Ք-ուն մեծարել են իբրև «մեծիմաստ և կորովաբան, մեծարգի և իմաստուն վարդապետ»: Դ. Ք. մասնավորապես հայտնի է որպես հայ մատենագրության նոր բնագավառի՝ պատճառների սկզբնավորող: Քննելով հայրախոս. երկերի «պատճառները» (հեղինակային պատկանելությունը, գրության ժամանակը և շարժառիթները, նպատակներն ու բովանդակությունը)՝ հեղինակը հետապնդել է ուսուցող. և դաստիարակչ. նպատակ, իր աշակերտներին ու ընթերցողներին ավանդելով քրիստ. բարոյականություն: Դ. Ք-ու պատճառների մեծ մասը («Պատճառք և լուծմունք ճառից Գրիգոր Աստուածաբանի», «Պատճառք ճառից Գրիգորի Նիւսացւոյ», «Պատճառք գրոց Բարսեղի Կեսարացւոյ» են) նվիրված են երեք մեծ կապադովկացիների՝ *Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու* և *Գրիգոր Նյուսացու* գրական ժառանգությանը:

Երկ. Պատճառք ճառից Գրիգորի Նիւսացւոյ, աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի, «Շողակաթ», Ստամբուլ, 1995, էջ 137–155: Դաւթայ վարդապետի Պատճառ Պահոցն գրոց՝ ի Բարսղէ կարգելոցն՝ ասացեալ ի հմտութիւն վարժողաց, աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի, «Գանձասար», 5, 1994:

Գրկ. Ակինյան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, հ. 1, Վնն., 1922: Հակոբյան Վ., Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ», 1952, № 8: Մուրադյան Պ., Դավիթ Քոբայրեցին և նրա «Պատճառները», «Գանձասար», 5, 1994:

Պարույր Մուրադյան

ԴԱՐԱՇԱՄԲԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱ ՎԱՆՔ, Մաղարդավանք, Իրանի հյուսիսում, Արաքս գետի աջ ափին բարձրացող Մաղարդա լեռան լանջին, հայկական Դարաշամբ բնակավայրից (այժմ՝ լքված) մոտ 1 *կմ* արևելք: Ըստ XII դ. ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորու, հիմնադրել է *Բարդուղիմեոս* առաքյալը: Գրավոր առաջին տեղեկությունը *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսի 976-ի կոնդակն է, որով հաստատվել են վանքին հարկատու կալվածքների սահմանները: Նույն թվականին վանքը վերահաստատել և վերաշինել է Բարկեն եպիսկոպոսը: Ս. Ստեփանոս եկեղեցու օծմանը ներկա են եղել Խաչիկ Ա Արշարունին և Հայոց Աշոտ Ողորմած թագավորը, որոնք վանքին ընդարձակ տիրույթներ են նվիրել: Աշոտի դուստր Հռիփսիմեն 981-ին վանքին կտակել է Աստապատի իր դաստակերտը, այգիներ, արտեր: Կտակում նշվում է, որ վանքապատկան երեք եկեղեցիները՝ Ս. Ստեփանոսը, Ս. Աստվածածինը և Ս. Գևորգը, խարխուլ էին, և գլխ. եկեղեցին (Ս. Ստեփանոսը) նորոգել է իր հայրը: Վանքը հիշատակվում է 1173-ին նկարազարդ ձեռագրի ընծայման կապակցությամբ: 1270-ին նկարագրել է Վարդան Բաձրբերդցին: 1330-ին մոնղոլ Աբու Սայիդ իշխանը հաստատել է վանքի կալվածքները: XIII–XIV դդ. վանքը հայտնի մշակութ. կենտրոն էր, 1332-ին այնտեղ տասից ավելի վանականներ ձեռագրեր են ընդօրինակել, գործել է

դպրոց: 1331-ին գրված «Նարեկի» հիշատակարանում վանքն անվանվում է «մեծ ու հռչակավոր»: Դեռ 1427-ին հիշատակվում են նրա երեք եկեղեցիները, սակայն 1541-ին Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացու կոնդակում նշվում է միայն Ս. Ստեփանոսը: XVI դ. վանքը խարխուլ էր, 1589-ին Մարտիրոս վարդապետը նորոգման աշխատանքներ է կատարել: Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոսը 1631-ին վանքին դրամահավաքի իրավունք է տվել և հորդորել ժողովրդին՝ օժանդակել այս կարևոր հոգևոր կենտրոնի պահպանմանը: Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, 1633-ին վանահայր դարձած Հակոբ Ջուղայեցին (ապագա կաթողիկոս *Հակոբ Դ Ջուղայեցի*) մինչև հիմքերը քանդել է վանքի եկեղեցին ու մյուս շինությունները և կառուցել նոր եկեղեցի, պարիսպներ և նրանց կից բնակելի ու օժանդակ շենքեր: Ըստ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գմբեթի թմբուկի արձանագրության, դա կատարվել է 1643–55-ին, սակայն շինարարությունը շարունակվել է մինչև 1662-ը: Հակոբ Դ Ջուղայեցու Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց (1655) հետո վանքի շինարարությունը շարունակել են Հովհաննես, Պետրոս և Հակոբ Ծամբեցի վանահայրերը. կառուցել են արմ. պարիսպը, սեղանատունը, խցերը և զանգակատունը: 1759-ին վանքի շենքերը վնասվել են երկրաշարժից: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին հետագայում նորոգվել է 1704, 1826 և 1865-ին, հս. բակի սենյակները նորոգվել են 1832-ին, իսկ 1840-ին երկրաշարժից վնասված զանգակատունը՝ 1879-ին: 1828-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով Արաքս գետը դարձել է ռուս-պարսկ. սահման, և վանքը կորցրել է Նախիջևանի ու Գողթնի իր թեմերը, իսկ Ատրպատականից հայերի արտագաղթից հետո՝ զրկվել եկամուտներից: Փակվել է դպրոցը, գրադարանի ձեռագրերը փոխադրվել են Էջմիածնի մատենադարան: Դ. Ս. Ս. Ն. վ-ի և *Արտազի Ս. Թադե վանքի* թեմերի միավորումով կազմվել է Ատրպատականի առաջնորդությունը՝ Թավրիզ կենտրոնով: 1917–21-ին թուրքերը չորս անգամ թալանել են վանքը և հրկիզել գրադարանը: 1973-ին մինչև վանքը կառուցվել է ավտոխճուղի: 1983-ին, իրանահայ համայնքի և «Երկիր և մշակույթ» (Փարիզ) կազմակերպության նյութ. օժանդակությամբ Իրանի պետ. «Միրասե ֆարհանգի» («Մշակութային ժառանգություն») հաստատությունը թիթեղապատել է տանիքները, հենակներով ամրացրել զանգակատան խարխլված կամարները, վերակառուցել արլ. բակի քանդված խցերը, վերանորոգել խոհանոցն ու սեղանատունը: Կիսաշրջանաձև բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով շրջապատված ուղղանկյուն համալիրի շենքերը խմբավորված են երկու բակերում, որոնցից հս-ում են գտնվում Ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ հվ-ից կից երկհարկ եռաստիճան զանգակատնով, և Ս. Պողոս-Պետրոս միանավ թաղածածկ եկեղեցին: Դեղնակարմրավուն ֆելզիտային տուֆի մաքուր տաշված քարերով կառուցված Ս. Ստեփանոս եկեղեցին ներքուստ խաչաձև է, եռախորան, արմ. ուղղանկյուն թևով, արտաքուստ՝ ուղղանկյուն: Պատերը ներսից պայուսապատ են և սվաղված: Խորանները յոթանիստ են, անկյունային սենյակները՝ երկհարկ: Վերնահարկ ունի նաև արմ. խաչաթևը: Զարդարված է XVII դ. և 1826-ի որմնանկարներով: Կամարաշարով ու պատկերաքանդակներով հարդարված 16-նիստանի թմբուկով գմբեթը պսակվում է հովանոցաձև վեղարով: Ուշ միջնադարի հայ ճարտ. մեջ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին առանձնանում է իր գեղ. հարդարանքով: Այստեղ ճակատների հետ ներդաշնակ ամբողջություն են կազմում ավետարան. թեմաներով բազմաթիվ պատկերաքանդակները և զարդաքանդակները (որոնցով հագեցած են բոլոր պատերը և գմբեթը), իսկ ներսի հետ՝ զարդանկարները և որմնանկարները: Գմբեթի թմբուկի նիստերին 12 առաքյալների լուսապսակով դիմաքանդակներն են, իսկ աշխարհի չորս կողմերին նայող նիստերին՝ «Քրի ը դահի վրա», ներքևում՝ չորս ավետարա - րի խորհրդանիշներով (արմ.), ինչպե և Աստվածածնի (հս.), Հովհաննես Մկրտչի (արլ.) և Գրիգոր Լուսավորչի (հվ.) պատկերաքանդակներն են: Ճակատների հարթության մեջ, արլ. ճակատին քանդակված է ս. *Ստեփանոս Նախավկայի* քարկոծումը, արմ-ին՝ «Խաչելությունը», հվ-ին՝ «Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին», հս-ին՝ «Համբարձումը»: Իսկ զանգակատան հվ. պատին, որը միաժամանակ եկեղեցու հս. ճակատն է, առաջին հարկում պատկերված է «Աստվածածինը գահի վրա», երկու կողքերին՝ հրեշտակներ, իսկ երկրորդ հարկում՝ «Աստվածածնի Ավետումը»: Ամբողջությամբ վերցված, վանքի պատկերաքանդակները միասնական շղթա են կազմում՝ ներկայացնելով Տերունական պատկերաշարը («Ավետում», «Հիսուսի Ծնունդը», «Խաչելությունը», «Համբարձումը», «Հիսուսը գահի վրա», «Աստվածածինը գահի վրա»), որը լրացված է առաքյալների միջոցով քրիստոնեության տարածման, Ստեփանոս Նախավկայի քարկոծման ու հայ ժողովրդի՝ քրիստոնեության ընդունման թեմաներով: Ընդ որում, համատեղվել են տարբեր սյուժեներ (օր., ս. Ստեփանոսի քարկոծումը զուգակցված է Սուրբ Երրորդության հետ): Ավետարանիչների խորհրդանիշները՝ արծիվը և հրեշտակը, ներկայացված են Թուխչքի պահին: Դ. Ս. Ս. Ն. վ-ի բազմաթիվ և բազմազան պատկերաքանդակներն իրենց գեղ. բարձր արժանիքների ու ինքնատիպ առանձնահատկությունների շնորհիվ դասվում են ուշ միջնադարի հայկ. արվեստի գլուխգործոցների շարքին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.6, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Մինասյան Լ., Իրանի հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: Hofrichter H., Das Kloster Sdepannos Nachawega, "Revue des études arméniennes", t. 9, P., 1972; Hofrichter H., Uluhogian G., S. Stepannos, Milano, 1980 (Documenti di architettura armena, 10).

Արմեն Հախնազարյան
Մուրադ Հասրաթյան

ԴԺՈԽՔ, գ ե հ ե ն, Աստծո ներկայությունից թափուր վայր կամ վիճակ. հավիտենական տանջարան, անլույս պատժարան, անհանգչելի կրակ, որը, աստվածային արդարության սահմանումով, նախատեսված է *սատանայի*, իր արբանյակների՝ անկյալ *հրեշտակների*, դևերի և սրանց կամակատար մարդկանց համար: Հակոտնյան է *դրախտի*:

Դ. եբրայերեն «շեոլ» և հունարեն «հադես» բառերի հայերեն համարժեքն է. նշանակում է մեռյալների հոգիների օթևան, ըստ ոմանց՝ մահից անմիջապես հետո, ըստ այլոց՝ օրերի վախճանին՝ Ահեղ դատաստանից հետո: Մինչդեռ «գեհեն»-ը, որ գործածվում է իբրև Դ. բառի հոմանիշ, եղել է Երուսաղեմի հվ. կողմի հովտի անունը, որտեղ Հուդայի Աքազ թագավորը «...իր որդուն կրակի միջով անցկացրեց...» (Դ Թագ. 16.3)՝ ի պատիվ Մեղքոմ (Մողոք) կուռքի: Այդ հովիտը հոսիա թագավորի օրոք վերածվել է աղբանոցի: Որպես անարգանք նախկին կռապաշտության՝ այստեղ կրակին են հանձնել քաղաքի անմաքրությունները, մահապարտների և պղծված կենդանիների դիակները: Մշտավառ կրակի պատճառով այն կոչվել է կրակի գեհեն: Հիսուս Քրիստոսն այդ անունը գործածել է Դ-ի իմաստով. «... և ով որ իր եղբորն ասի՝ ապուշ, ենթակա կլինի գեհենի կրակին» (Մատթ. 5.22): Գեհենը Դ., հավիտենական կրակ հասկացությամբ կիրառված է Մատթեոսի (5.22, 5.29, 5.30, 10.28, 18.9, 23.15, 23.33), Մարկոսի (9.43, 9.47), Ղուկասի (12.5) Ավետարաններում և Հակոբոս առաքյալի ընդհանրական թղթում (3.6): Դ. հիշատակվում է սաղմոսներում («... քանզի դժոխքում չես թողնի դու ինձ...», Սաղմ. 15.10): Որպես «ներքևում» գտնվող և ցեց ու որդ արտադրող պատժավայր կամ անհանգչելի կրակ՝ նկարագրվում է Եսայու մարգարեությունում. «... դժոխքն ալեկոծվեց ներքևում...» (14.9), «Քո փառքը, քո մեծ ուրախությունը դժոխք իջան. ցեցը պիտի տարածվի քո տակ, իսկ վրադ որդը պիտի պատի» (14.11), «Պիտի ելնեն ու տեսնեն իմ հանդեպ հանցանք կատարած մարդկանց ոսկորները, քանզի նրանց որդը չի մեռնելու, նրանց կրակը չի հանգչելու...» (66.24): Դ., որպես Չարի հատուցման վայր, մահվան կայան, հանդերվան կամ պատժի ձև հիշատակվում է Աստվածաշնչի այլ գրքերում ևս (Երկրորդ Օրին. 32.22, Բ Թագ. 22.6, Սաղմ. 9.18, 29.4, 54.16, Ելք 14.9, 14.15, Մատթ. 11.23, 16.18, Ղուկ. 16.23, Գործք 2.27, 2.31, Ա Կորնթ. 15.55, Հայտն. 1.18, 6.8, 20.13):

Նոր կտակարանն արձանագրել է Հիսուսի առակն աղքատ Ղազարոսի և մեծահարուստի վերաբերյալ, որտեղ դրախտը ներկայացվում է իբրև հանգստության գիրկ՝ Ղազարոսի, իսկ Դ.՝ որպես տանջարան՝ մեծահարուստի համար. «Եվ դժոխքում, մինչ սա տանջանքների մեջ էր, բարձրացրեց իր աչքերը, հեռվից տեսավ Աբրահամին և Ղազարոսին էլ՝ նրա գրկում հանգստացած»: Եվ նա աղաղակեց ու ասաց. «Հա՛յր Աբրահամ,ողորմի՛ր ինձ և ուղարկի՛ր Ղազարոսին, որ իր մատի ծայրը թրջի ջրով և զովացնի լեզուս, որովհետև այս տապից պապակում եմ» (Ղուկ. 16.23–24): Նույն այս առակում էլ Դ. բնութագրվում է իբրև տանջանքների վայր (Ղուկ. 16.28), որն անանցանելի վիհով բաժանված է դրախտից:

Քրիստ. վախճանաբանության (հուն. էսխատոլոգիա) համաձայն, ժամանակների վախճանին Հիսուսը հայտնվելու է. այդ ժամանակ (առա-

ջին հարություն) նախ երկինք է հափշտակվելու Հարսը՝ Քրիստոսի եկեղեցին (կենդանի կամ ննջյալ), ապա, քիչ ժամանակ անց, եկեղեցուց թափուր երկիրը տեսնելու է Հիսուսին, որն իր հրե շնչով կործանելու է Հակաքրիստոսին և սատանային կապելու է հազար տարի: Հազար տարի անց (երկրորդ հարություն) հարություն են առնելու մնացած բոլոր մեռյալները՝ Վերջին դատաստանի համար: Ահա այս ժամանակ է, որ Դ. է նետվելու սատանան՝ իր արբանյակների և դատապարտված հոգիների հետ, տանջվելու հավիտյանս հավիտենից:

Հայ եկեղեցին ընդունում է Վերջին դատաստանը և մերժում, այսպես կոչված, «առանձնական դատաստանը», ըստ որի, եթե մարդ մեռնում է, ապա ստանում է իր կյանքի վարձատրությունը՝ անմիջապես: Հայ եկեղեցին ընդունում է նաև մինչվախճանական կայանների կամ հոգու օթևանների գոյությունը: Ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*՝ առկա են երկու կարգի օթևաններ՝ ձախակողմյան կամ ներքևի (պատժապարտների համար) և աջակողմյան կամ երկնային (Հիսուս Քրիստոսի քավչարար արյունով մաքրվածների համար):

Դժոխքի ավերումը: Ըստ Սուրբ Գրքի, խաչյալ և հարուցյալ Հիսուս Քրիստոսի ձեռքին են նաև Դ-ի բանալիները, քանզի նրան են հնազանդված կյանքն ու մահը. «... ես եմ կյանքը, ես եմ, որ մեռա և ահա՛ վասիկ կենդանի եմ հավիտյանս հավիտենից»: Ամեն: «Եվ ունեմ մահվան ու դժոխքի փականքները» (Հայտն. 1.18): Ընդհանրական եկեղեցին, մեկնելով Սուրբ Գիրքը, ընդունում է խորհրդավոր մի իրադարձություն, որը կոչվում է Դ-ի ավերում. Հիսուս Քրիստոսը խաչելությունից հետո իջավ Դ. և քարոզեց մահացածների հոգիներին, որոնք կապված էին սատանայի կապանքներով՝ ադամական մեղքի պատճառով: Հիսուսը քանդեց այդ կապանքները, քանզի իր մահվամբ վճարեց ողջ մարդկության մեղքերի գինը, և ազատության ավետիսը տվեց մինչ Փրկչի գալուստը ննջած բոլոր հոգիներին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 1-ին պատկերը:

Լևոն Սարգսյան

ԴԻՈՆԻՍԻՈՍ ԱՐԻՈՊԱԳԱՑԻ, Դիոնեսիոս Արիսպագացի, Արեոպագացի սուրբ Դիոնիսիոս (I դ.), *Ընդհանրական եկեղեցու* սուրբ հայրերից, ովքեր Հայ առաքելական եկեղեցում հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու հայրեր*), Աթենքի եպիսկոպոս: Եղել է Պողոս առաքյալի աշակերտը, հավատքի է եկել Աթենքի Արեոպագոսում (ժողովարանում) լսելով նրա քարոզը (Գործք 17.16–34): Պողոս առաքյալն էլ նրան ձեռնադրել է Աթենքի առաջին եպիսկոպոս: Ըստ ավանդության՝ մինչ քրիստոնյա դառնալը Դ. Ա. եղել է նաև Պողոս առաքյալի քարոզչությամբ քրիստոնյա դարձած, «երկոտասան վարդապետներից» առաջինը հիշատակվող Ռեթեոս Աթենացու աշակերտը: Ըստ Դ. Ա-ու վարքի, երեք տարի եղել է Պողոս առաքյալի գործակիցը, շրջել ու քարոզել է Ավետարանը և իր մահկանացուն կնքել նահատակությամբ:

Դ. Ա-ու անունով մեզ են հասել մի շարք աշխատություններ («Յաղագս երկնային քահանայապետութեան», «Յաղագս երկրային քահանայապետութեան», «Յաղագս աստուածային անուանց», «Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան» ևն), որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են արեոպագիտիկաներ («Կորպուս Արեոպագիտիկում»): Այդ գրվածքներն ունեն խորհրդապաշտ. բնույթ, կրում են նաև նորպլատոնական մտածողության ակներև ազդեցությունը: Գիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ արեոպագիտիկաները հորինվել են V դ. վերջին, նորպլատոնական մի մատենագրի կողմից և իբրև անառարկելի հեղինակություն վերագրվել Դ. Ա-ուն ու եկեղեց. մատենագրության մեջ շրջանառվել նրա անունով: Արեոպագիտիկաները երկակի ընդունելություն են գտել Հույն եկեղեցում: Կ. Պոլսի 553-ի ժողովը մերժել է գրվածքները՝ իբրև ապողինարիստական (տես *Ապոլինարիզմ*) մեղանչումներ: Սակայն VII դ. բյուզ. աստվածաբան Մաքսիմոս Խոստովանողն իր մեկնություններում բացահայտել է Դ. Ա-ու երկերի ուղղափառ իմաստը, իսկ VIII դ. բյուզ. աստվածաբան Հովհան Դամասկացին արեոպագիտիկաները (հատկապես՝ աստվածային պատկերների միջոցով ընկալելու ուսմունքը) օգտագործել է *պատկերամարտության* դեմ մղած պայքարում: Մաքսիմոս Խոստովանողի և Հովհան Դամասկացու շնորհիվ Դ. Ա-ու երկերը տարածվել և անվիճելի հեղինակություն են ձեռք բերել Արևելյան և Արևմտյան եկեղեցիների աստվածաբան. ավանդության մեջ:

Դ. Ա-ուն վերագրված գործերի հայերեն առաջին թարգմանությունը կատարվել է VIII դ.՝ *Ստեփանոս Սյունեցու* և Դավիթ Հյուպատոսի ջանքերով: Արեոպագիտիկաները նախ թարգմանվել են ասորերեն, ապա՝ հայերեն և հետո միայն լատիներեն, ընդ որում հայերեն թարգմանությունը զուգակցվում է Մաքսիմոս Խոստովանողի մեկնությունների թարգմանությամբ: Դ. Ա-ու երկերի երկրորդ հայ թարգմանիչը *Ստեփանոս Լեհացին* է, որը լատ-ից է թարգմանել թե՛ Դ. Ա-ու երկերը և թե՛ Մաքսիմոս Խոստովանողի գրած մեկնությունները:

Դ. Ա-ու երկերը մեծ ազդեցություն են թողել միջնադարի աստվածաբան. մտածողության վրա: Այդ ազդեցությունից անմասն չի մնացել նաև հայ աստվածաբան., դավան., փիլ. միտքը: Արեոպագիտիկաների հետ ակնհայտ ընդհանրություններ կան *Դավիթ Անհաղթի*, *Ներսես Շնորհալու*, *Գրիգոր Տաթևացու*, *Վանական Վարդապետի* երկերում: Դ. Ա-ու գործերից բազմաթիվ հատվածներ տեղ են գտել հայ դավանաբան. աշխատություններում և ժողովածուներում: Միջնադարի վանական դպրոցներում և վարդապետարաններում կիրառվել են Ստեփանոս Սյունեցու, *Համամ Արևելցու*, *Եսայի Նչեցու*, *Վահրամ Րաբունու* և այլոց գրած Դ. Ա-ու երկերի *լուծմունքները* և մեկնությունները:

Հայ եկեղեցին ս. Դ. Ա-ու հիշատակը նշում է տարին երկու անգամ. *Խաչվերացի* վեցերորդ կիրակիին նախորդող հինգշաբթի օրը՝ Պողոս առաքյալի աշակերտներ Տիմոթեոսի ու Տիտոսի հիշատակի հետ, և հոկտ. վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» տոնին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Աստուածաբանականք. Յիշատակարան գրոց, Հրտ. Կարապետ եպիսկոպոս, «Արարատ», 1913, էջ 600–604: Աթենացիների Դիոնիսիոս Արեոպագացի եպիսկոպոսի [թուղթը] եփեսացիների Տիմոթէոս եպիսկոպոսին Խորհրդական աստուածաբանութեան մասին, աշխարհաբարի վերածեց Վ. Ղազարյան, «Գանձասար», 2, 1992: The Armenian version of the works attributed to Dionysius the Areopagite, ed. by R.W. Thomson, Lovanii, 1987.

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ, աշխատասիր. Շահե քհն. Հայրապետյանի, Ե., 1998: Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց..., հ. 7, Վնտ., 1813: Գրիգորյան Մ., Ստեփանոս Սյունեցի, Բեյրութ, 1958: Հատիտյան Ա., Սուրբ Ռեթեոս Աթենացի, սուրբ Դիոնիսիոս Արիսպագացի և սուրբ Սեղբեստրոս հայրապետ Հռոմի, «Էջմիածին», 1979, № 5: Ղազարյան Վ., Արեոպագիտիկաները և նրանց նշանակությունը եկեղեցական վարդապետության մեջ, «Գանձասար», 2, 1992: Գալուստյան Շ., Համաքրիստոնեական սուրբեր, Ե., 1997:

ԴՊՐԵՎԱՆՔ, Շիրակի Կարմիր վանք, «Բարսեղ Ճոնի վանք», Կարս քաղաքից արևելք, Ախուրյանի աջ ափին: Հիշատակվում է VII դարից՝ կապված Դ-ի վանահայր *Բարսեղ Ճոնի* անվան հետ: X դ. այնտեղ են հաստատվել Բյուզանդիայում հալածված հայ հոգևորականները: Դ-ի տեղը ստույգ հայտնի չէ. ենթադրվում է, որ Դ. համապատասխանում է Շիրակի Կարմիր վանքին, որի այժմ կանգուն գմբեթավոր եկեղեցին կառուցվել է 1218-ին՝ արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում խորաններով ավանդատներով հորինվածքով, և նորոգվել է 1887-ին (այլ վարկածի համաձայն, Դ. գտնվել է Կումայրի քաղաքի եզրին, և նրա «մաստարայատիպ» հորինվածքով Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին քանդվել է XIX դ., Ալեքսանդրապոլի ռուս. ամրոցի կառուցման պատճառով):

Դպրեվանքի (1218) ընդհանուր տեսքը

Դ-ում է պահվել Աստվածածնի նշանավոր խաչը, որով բուժվել է Վրաց թագավոր Դեմետրե I-ի (1125–56) կինը, այնուհետև ս. Խաչը տեղափոխել են Վրաստանի Վարձիա վանքը:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903–05: Ատրպետ Ս., Դպրեվանք, ՀԱ, 1913, № 10: Thierry N. et M., A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turquie), “Revue des études arméniennes”, t. 8, P., 1971; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

ԴՎԻՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գումարվել են Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստ Դվինում (տես *Դվինի կաթողիկոսարան*), VI–VIII դարերում: Քննարկվել են դա-

վան., ծիս., ինչպես նաև եկեղեց. կարգ ու կանոնին վերաբերող կարևոր խնդիրներ: Դ. ե. ժ-ում ընդունված որոշումները մեծ նշանակություն են ունեցել Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշման հստակեցման գործում: Ժողովների մի մասը եղել է կանոնադիր: Ընդունված կանոնախմբերը տեղ են գտել «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ում:

Դվինի Ա ժողով (506), հրավիրել է *Բաբկեն Ա Ոթմսեցին*՝ դավան. խնդիրներ, մասնավորապես *նեստորականությանը* և *քաղկեդոնականությանը* առնչվող հարցեր քննելու, նրանց հանդեպ Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը պարզելու նպատակով: Ժողովին մասնակցել են 20 եպիսկոպոս, վանականներ, երեցներ, 14 նախարար՝ մարզպան Վարդ Մամիկոնյանի (505–509) գլխավորությամբ, Սյունյաց եկեղեցու ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները: Պահպանվել է միայն մեկ ժողովական՝ «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» վերնագրով առաջին թուղթը, որը գրել է Բաբկեն Ա Ոթմսեցին: Ժողովն արդեն հրավիրվել էր, երբ Սիմեոն Բեթ-Արշամացու գլխավորությամբ Պարսկաստանի քրիստոնյա ուղղափառ ասորիները, որոնց հատկապես Սելևկիայի 499-ի ժողովից (որտեղ նեստորականությունը հռչակվել էր Պարսկաստանի քրիստոնյաների պաշտոնական դավանություն) հետո հալածանքների էին ենթարկել նեստորականները, պաշտպանություն են հայցել Հայ եկեղեցուց, միաժամանակ խնդրել, որ Հայոց կաթողիկոսը գրով հաստատի, թե որն է ճշմարիտ դավանությունը, քանի որ նեստորականները պարծեցել էին, թե հայերը, հույները, վրացիներն ու աղվանները ևս իրենց հավատն ունեն: Բաբկեն Ա Ոթմսեցին, ի պատասխան այդ խնդրանքի, Հայ եկեղեցու և ժողովի անունից հավաստել է, որ Հայ եկեղեցին Նեստորի և նրա կողմնակիցների վարդապետությունը մերժում է ու նզովում: Նամակը գրվել է հայերեն ու պարսկերեն և կնքվել բոլոր ժողովականների ստորագրությամբ: Այս ժողովում ընդունվել է մեզ չհասած «Պայման նամակը» (որը նաև «Հավատո նամակ» է կոչվում), որով մերժվել ու լռելյայն դատապարտվել է *Քաղկեդոնի ժողովը* և *Լևոնի տոմարը*:

Դվինի Ա ժողովը երևույթ էր Հայ եկեղեցու դավան. դրության հստակեցման և զարգացման, նրա հականեստոր., հակաքաղկեդոն. դիրքորոշման ճշտման գործում: Դվինի Ա ժողովը հանրագումարն էր դավան. այն պայքարի, որ Հայ եկեղեցին նախորդ տասնամյակներում մղել է քրիստ. տարբեր հոսանքների՝ քաղկեդոնականության, նեստորականության, *եվտիքականության* դեմ: Միաժամանակ Հայ եկեղեցու հեղինակության և դիրքի ապացույցն էր VI դ. քրիստոնյա Արլ-ում ծավալված դավան. վեճերում: Տարբեր դավանանքների պատկանող դրացի քրիստոնյաները, գիտակցելով Հայ եկեղեցու նշանակությունը և դերը Արևելքի քրիստոնյա եկեղեցիների մեջ, աշխատել են ձեռք բերել Հայ եկեղեցու հովանավորությունը և տեսնել իրենց դավանակից:

Դվինի Բ ժողով (554), գումարվել է «Հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի» (*Հովհաննես Գ Օձնեցի*), մարտի 29-ին, Ծաղկազարդի օրը, *Ներսես Բ Բագրևանդցու* օրոք, Պարսից Խոսրով արքայի 24-րդ և բյուզ. Հուստինիանոս կայսրի 14-րդ տարում: Մասնակցել են 18 եպիսկոպոս, մեծ թվով նախարարներ, ինչպես նաև ասորի ուղղափառների Աբդիշո եպիսկոպոսը: Համաձայն տիրող կարծիքի, այս ժողովից է սկսվել պաշտոնական բաժանումը Հայ և քաղկեդոնիկ եկեղեցիների միջև: Ըստ Հովհաննես Գ Օձնեցու, Ասողիկ պատմիչի (X–XI դդ.) և Մխիթար Գոշի (XII–XIII դդ.), Դվինի Բ ժողովում է որոշվել Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտության տոնը նշել միասին՝ հունվ. 6-ին (ինչպես տոնել են հայերը առաքյալներից սկսած), դավանել Քրիստոսի մեջ մեկ Աստվածամարդկային բնություն և «Սուրբ Աստված» երգը «խաչեցարով» երգել, ինչպես նաև սկիզբ է դրվել Հայոց նոր թվականին: Ժողովն ընդունել է «Ուխտ միաբանության Հայոց [illegible] ո-հիս» գրությունը, որտեղ հիշված են [illegible] 3 տիեզերաժողովները, նզովվել են նեստ[illegible]ականությունը, պավլիանիտները (III դ. աղանդապետ, Սամոսատի եպիսկոպոս Պողոս Սամոսատցու ուսմունքի հետևորդները) և *մծղնեությունը*: Ժողովում ընդունվել են նաև 37 կանոններ, որոնք «Կանոնագիրք Հայոց»-ում հայտնի են «Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» անունով: Կանոնները ոչ մի հիշատակություն չեն պարունակում դավան., ծիս. կարևոր որոշումների մասին, այլ վերաբերում են միայն եկեղեցու և եկեղեցականների կարգ ու կանոնին: Կանոնները չեն սահմանում մարմնական պատիժներ և դրամական տույժեր, այլ՝ միայն նզովքի, լուծման և ապաշխարության եկեղեց. պատիժ-

ներ: Ա և Բ կանոնները ծխական քահանաներին արգելել են հավատացյալների բերած Պատարագի հացը, գինին և զանազան ընծայաբերությունները տուն տանել, փոխանակ եկեղեցի ուղարկելու: Գ կանոնը քահանաներին արգելել է իրենց հասույթները վաշխով գործածելը կամ իրենց կենցաղ. պետքերից զատ զվարճությունների վրա ծախսելը: ԺԷ կանոնով սարկավագներին արգելվել է կատարել մկրտության ծեսը, ԺԶ կանոնով՝ կանանց՝ մկրտության ժամանակ քահանայի մոտ կանգնելը և սպասավորություն անելը: ԺԹ կանոնը զգուշացնում էր, որ քահանան խոստովանության գաղտնիքն ուրիշին հաղորդելու դեպքում կարգալույծ կլինի նզովքով և կզրկվի քահանայական ժառանգությունից: ԻԴ կանոնն արգելել է անչափահասների (առանց տարիքը նշելու) ամուսնությունը, իսկ չափահասները պետք է ամուսնանային միայն միմյանց տեսնելու և հավանելու դեպքում: ԼԶ կանոնն արգելել է աղանդավորներին օթևան տալը:

Դվինի Գ ժողով (609/610), գումարվել է Հայոց կաթողիկոս *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու* և իշխան Սմբատ Բագրատունու օրոք, հոգևորական և աշխարհական անձանց մասնակցությամբ: Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու օրոք *Վրաց եկեղեցին* բաժանվել է Հայ եկեղեցուց: Բաժանումն առիթ է տվել բազմաթիվ գրագրությունների՝ Հայոց կաթողիկոսների և Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի ու եպիսկոպոսների միջև: Վրաց եկեղեցու նկատմամբ վերաբերմունքը ճշտելու նպատակով էլ գումարվել է Դվինի Գ ժողովը: Քննվել է Վրաց կաթողիկոսի քաղկեդոն. լինելու խնդիրը, և ընդհանուր վճռով բոլոր վրացիները համարվել են քաղկեդոնականներ՝ իրենց Կյուրիոն կաթողիկոսին հետևողներ և դավանակից հայերից բաժանվածներ: Աբրահամ Ա Աղբաթանեցին ժողովի որոշումից հետո մի «Շրջագայական թուղթ» է գրել՝ ուղղված ժողովրդին, որով հայտնել է գործի եղելությունը, նզովել Կյուրիոն կաթողիկոսին, նրա համախոհներին, պատվիրել խզել բոլոր հարաբերությունները վրացիների հետ, նրանց եկեղեցին չգնալ: Դվինի Գ ժողովը եկեղեց. կանոններ չի սահմանել, միայն զրկել է վրացիներին Հայոց հաղորդությունից: Ժողովը որոշում է ընդունել Հայոց, Աղվանից, Սյունյաց աթոռների աստիճանների մասին և սահմանել ինը դասերի կարգը: Հայ եկեղեցու գահակալը հռչակվել է պատրիարք, Աղվանից եկեղեցունը՝ արքեպիսկոպոս, Սյունյացը՝ մետրոպոլիտ:

Դվինի Դ ժողով (645), գումարվել է *Ներսես Գ Տայեցու* օրոք, մասնակցել են 17 եպիսկոպոս, նախարարներ, ազատներ: Ընդունվել է 12 կանոն՝ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում հայտնի «Կանոնք Դունա սուրբ ժողովոյն» անունով: Մի շարք կանոններ, Շահապիվանի ժողովի ընդունած կանոնախմբի նման, որոշ հանցանքների համար նախատեսել են ծեծ և տուգանքներ: Դ կանոնը վանքերի առաջնորդներին և եպիսկոպոսներին իրավունք է տվել հանցագործներից, պոռնիկներից տուգանք գանձել՝ հօգուտ հիվանդանոցների, գյուղերի, աղքատանոցների, սակայն խստիվ արգելել է բռնությամբ տուգանք վերցնելը: Ե կանոնն արգելել է քահանաների միջև ծխաբաժանությունը. նրանք պետք է բավարարվեին իրենց բաժին հողով և կալվածքով: Շատ կալվածքներ ունեցող հարուստ եկեղեցին իր արդյունքից ոչ մի մաս չպետք է հանձներ դրացի աղքատ եկեղեցուն: Է կանոնը մարմնական պատիժ է սահմանել այն կնոջ համար, որն իր ամուսնու գերության մեջ գտնվելու 7 տարին չլրացած ամուսնացել է ուրիշի հետ: Կանոնը նախատեսել է ծեծ, օտարում ինչքից, որը բաշխվելու էր աղքատներին: Ը կանոնով քահանայական կարգը և քահանայի իրավունքները կալվածքների նկատմամբ հռչակվել են ժառանգական: Պատմ. որոշակի հանգամանքներում ընդունված այս կանոնը հետագայում հանվել է Հայ եկեղեց. իրավունքից՝ հակաեկեղեց., հակաավետարանական լինելու փաստարկով: Վերջին 4 կանոնները իշխանների և ազատների համար են: Դրանք աշխարհականներին արգելել են եկեղեցիների և եկեղեցականների իրավունքներն ու հասույթները հափշտակել, նրանց վրա հարկ ու տուրք դնել, վանքերում բնակություն հաստատել, վանականներին իրենց կամքով փոխել, ուղևորությունների ժամանակ վանքերում իջևանել. նաև պատվիրել է իշխաններին՝ բաժին հանել անկելանոցներին և աղքատանոցներին:

Դվինի Ե ժողով (648), գումարվել է Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ Տայեցու և Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու օրոք ու նախաձեռնությամբ: Ըստ Սեբեոսի, ժողովին մասնակցել են Հայոց բոլոր եպիսկոպոսներն ու նախարարները (նրանց անուններն ու թի-

վը չի նշվում)։ 640-ական թթ., Հայաստանի վրա արաբ. արշավանքների ժամանակ, Բյուզանդիան ձգտել է իր կողմը գրավել հայերին, «դավանական միության» առաջարկով պարտադրել քաղկեդոնականություն։ Բյուզ. Կոստանդիանոս III կայսրը և Կ. Պոլսի պատրիարքը նամակ են ուղարկել Հայոց կաթողիկոսին և Թեոդորոս Ռշտունի իշխանին՝ հորդորելով ընդունել քաղկեդոն. դավանանքը և վերջ տալ թշնամանքին։ Կաթողիկոսը և իշխանը Դվինի Ե ժողովը հրավիրել են նախ պատրաստելու կայսրին և պատրիարքին ուղարկվելիք պատասխանը, երկրորդ՝ կազմելու դավան. ձեռնարկ փաստական պատճառաբանությամբ, և երրորդ՝ իբրև ուղեցույց հավատի ձեռնարկ սահմանելու հայերի համար, որպեսզի պարզ լինի Հայոց դավանությունը և նրա տարբերությունը հունականից։ Սեբեոսի «Պատմությունից» չի երևում, որ ժողովում կազմած թուղթը ուղարկել են կայսրին։ Սակայն ընդարձակորեն բերված է դավան. ձեռնարկը։ Նրա ընդհանուր բովանդակությունը Հայոց դավանության ամփոփումն է, որտեղ մասնավորապես շեշտվել է Քաղկեդոնի և Հայ եկեղեցու վարդապետությունների տարբերությունը։ Հեղինակները հիմնավորել են Հայ եկեղեցու դավանության ուղղափառությունը՝ համաձայն 3 տիեզերաժողովների որոշումների։ Վերջում նզովել են բոլոր հերձվածողներին և քաղկեդոնականներին։ Ժողովը նզովել է նաև *Հովհան Մայրավանեցու* աշակերտ Սարգսի հերձվածը (հայտնի է Մայրագոմեցիների աղանդ անունով), բացատրել «Սուրբ Աստված» երգը «խաչեցարով» ասելու դավան. սկզբունքը։ Թղթում խոսվում է նաև երկրորդ անգամ ամուսնացողներին եռամյա ապաշխարությունից հետո հաղորդություն ընդունելու, իսկ երրորդ և չորրորդ անգամ ամուսնացողներին՝ եկեղեցու հաղորդությունից զրկելու կանոնների մասին։ Ժողովի որոշումները ստորագրել են հոգևորական և աշխարհական բոլոր ժողովականները, կնքել իրենց մատանիներով և հանձնել կաթողիկոսին՝ ի պահպանություն։

Դ վ ի ն ի Զ ժ ո ղ ո վ (719/720), գումարվել է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Գ Օձնեցու (717–728) օրոք և նախաձեռնությամբ։ Ժողովը հետապնդել է երկու նպատակ։ Նախ ընդունել և վերջնական տեսքի է բերել Հովհաննես Գ Օձնեցու՝ կանոնական ցաքուցրիվ նյութերից ընտրությամբ հավաքած և կազմած ժողովածուն, որը հայտնի է «Կանոնագիրք» անունով։ Երկրորդ, Դվինում նոր ժողով հրավիրելը արձագանքն էր ժամանակի քրիստոնյա Արլ-ում սրված դավան. վեճերի, ինչպես նաև պայմանավորված էր քաղկեդոնականների, նեստորականների, նաև՝ Հայ եկեղեցու ներսում հանդես եկած աղանդների (*պավլիկյաններ*, մծղնեականներ) դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ։ Դվինի Զ ժողովն ընդունել է նաև 32 հոդվածից կազմված մի կանոնախումբ, որը հայտնի է «Կանոնք տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի» անունով։ Այդ կանոններով որոշվել է Հայ եկեղեցու ժամերգության կարգը (նշելով առավոտյան, երեկոյան, գիշերային պաշտամունքները, կիրակնօրյա ժամերգությունները), ի մի են ժողովվել Գրիգոր Ա Լուսավորչի, Սահակ Ա Պարթևի, Հովհաննես Ա Մանդակունու բոլոր կանոնները և կարգերը (կանոն ԻԱ–ԻԵ)։ Ի կանոնով որոշվել են «Սուրբ Աստված» երգի «խաչեցարի» հավելման, ԻԶ և Լ կանոններով՝ Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտության տոնը հունվ. 6-ին կատարելու, Ը կանոնով՝ անապակ գինու և անխմոր հացի գործածության վերջնական խնդիրները։ ԼԲ կանոնով խստիվ արգելվել է օթևան տալ կամ հաղորդակցվել պավլիկյան աղանդավորների հետ։

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994։ Կնիք հաւատոյ..., Նախաբան, հրտ. Կ. Տեր-Մկրտչյան, Էջմիածին, 1914։ Ս ե բ ե ո ս, Պատմութիւն, Ե., 1979, էջ 119–131։ Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, 2, Ե., 1964, 1971։ Մ ե լ ի ք - Թ ա ն գ յ ա ն Ն., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Շուշի, 1903։ Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, ՀԱ, 1904 5–6։ Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ.1, ԿՊ, էջ 481–482, 488–490, 502–511, 546–555, 642 712–727, 828–834։ Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Պատմաբանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971։ Ղ ա զ ա ր յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքորոշման հարցը Դվինի 506 թ. ժողովում, «Պայքար», 1996, № 1–2։

Արտաշես Ղազարյան

ԴՎԻՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը 484–931-ին։ Կաթողիկոսարանի հիմնադրման ստույգ թվականը հայտնի չէ։ Հայաստանի նկատմամբ պարսիկների ու բյուզանդացիների դավանափոխական նկրտումները ձախողելու նպատակով, հայ նախարարների նախաձեռնությամբ, *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի օրոք հայրապետ. աթոռը Վաղարշապատից տեղափոխվել է Դվին։ IV դ. 30-ական թվականներից Դվինը եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքը, Արշակունիների անկումից (428) հետո՝ մարզպանական Հայաստանի քաղ., տնտ., կրթամշակութային խոշոր կենտրոն, ունեցել է եպիսկոպոսական առանձին վիճակ։ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, վերադառնալով Կեսարիայից (302), «Դվնադաշտի» եպիսկոպոս է կարգել Դիմառիոս Ալեքսանդրացուն (Հովհան Մամիկոնյան)։ Այդ ժամանակ էլ հեթանոս. մեհյանի տեղում կառուցվել է Դվինի եռանավ քրիստ. տաճարը։

Դ. կ. մեծ դեր է խաղացել երկրի ազգ-ազատագր. շարժման, քաղ. ուժերի միավորման, պետականության ամրապնդման, մշակութ. կյանքի բարգավաճման, Հայ առաքելական եկեղեցու հիմքերի ամրապնդման, աղանդավոր. շարժումների դեմ մղվող պայքարի գործում։ Դ. կ-ում գումարված ժողովներում քննարկվել ու կանոնակարգվել են դավան., եկեղեց. ու ազգային հարցեր (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*)։ Կաթողիկոսարանը տեղափոխելուց հետո կառուցվել է կաթողիկոսի պալատը, վերակառուցվել եռանավ տաճարը, որը, Գրիգոր Ա Լուսավորչի նշխարներն իր մեջ ամփոփելով, ստացել է Ս. Գրիգոր Կաթողիկե անվանումը (տես *Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցի*)։

478–490-ին՝ կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունու օրոք, երկրի տանուտեր ընտրված Վահան Մամիկոնյանի աջակցությամբ նորոգվել և կառուցվել են եկեղեցիներ Դվինում, Վաղարշապատում, Մզուրում, Տեկորում և այլուր։

VI դ. 60-ական թթ. պարսիկներն ուժեղացրել են կրոն. հալածանքները։ Քրիստոնեության հանդեպ անհանդուրժողականությամբ հայտնի, ազգությամբ պարսիկ մարզպան Սուրենը (564–571) Դվինում և մի շարք գավառներում հիմնել է կրակապաշտ. մեհյաններ, փակել Դ. կ.՝ դանակոծելով *Հովհաննես Բ Գաբեղենցի* կաթողիկոսին։ Կաթողիկոս. պալատը խլվել է կաթողիկոսից, իսկ Կաթողիկեն վերածվել մթերանոցի։ Այս պայմաններում բռնկված ապստամբության ընթացքում [571–572-ին Վարդան (Կարմիր) Մամիկոնյանի գլխավորությամբ] պարսիկներն այրել են Կաթողիկե Ս. Գրիգոր եկեղեցին։ Հայոց կաթողիկոսներ *Մովսես Բ Եղիվարդեցին* և տեղապահ *Վրթանես Քերթողը* մնացել են ավերված քաղաքում և չեն լքել Դ. կ.։ Այս շրջանում ուժեղ պայքար է սկսվել *քաղկեդոնականության* դեմ։ Հատկապես աննպաստ էր բյուզ. Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրի (582–602) վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ։ 591-ի պարսկա-բյուզ. պայմանագրով Հայաստանը բաժանվել է երկու մասի։ Մավրիկիոսի ջանքերով բյուզ. կողմում՝ Ավանում, հաստատվել է հայկ. քաղկեդոն. հակաթոռ կաթողիկոսություն, որը տիրացել է ապստամբության ժամանակ Կարին տարված Դ. կ-ի գդետներին և սպասքին (տես *Ավանի կաթողիկոսություն*)։

Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի և *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսների օրոք վերականգնվել է Դվինի Կաթողիկեն, կառուցվել Հայրապետանոցի նոր շենքը։ Այդ շրջանում ավելի է սրվել դավան. պայքարը քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների միջև, և *Վրաց եկեղեցին*, ընդունելով քաղկեդոնականություն, բաժանվել է Հայ եկեղեցուց։ Դ. կ-ի հեղինակության բարձրացման, եկեղեց., շին., պետ., քաղ. հարցերում մեծ դեր է խաղացել *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը։ Նրա շին. գործերից առաջինը Դվինում կառուցված Ս. Սարգիս վկայարանն է, որտեղ ամփոփվել են 640-ի աշնանը Դվինն արաբների գրավելու ժամանակ զոհվածների ոսկորները։ Շնորհիվ Դ. կ-ի ճկուն գործունեության, արաբ. տիրապետության սկզբնական շրջանում նկատվել է որոշակի բարեհաճ վերաբերմունք հոգևոր դասի նկատմամբ, թեև 702-ին, ոստիկան Աբդալահի ժամանակ, *Սահակ Գ Ձորոփորեցի* կաթողիկոսին շղթայակապ ուղարկել են Դամասկոս։ Արաբները բնավ չեն խառնվել եկեղեց. ներքին ինքնավարության խնդիրներին։

Դ. կ-ի գոյության ընթացքում Հայ եկեղեցու ամենանշանավոր հայրերից էր *Հովհաննես Գ Օձնեցին*։ Նրա օրոք Դ. կ. անհաշտ պայքար է մղել *պավլիկյանների*, պատկերամարտների, երևութականների և այլ աղանդավոր. շարժումների դեմ։

VIII դ. կեսից կտրուկ փոխվել է արաբների վերաբերմունքը հայ հոգևոր և քաղ. ներքին ինքնավարության նկատմամբ։ Չդիմանալով արաբների ոտնձգություններին՝ *Դավիթ Ա Արամոնեցի* կաթողիկոսը Դ. կ-ից հեռացել է Արամոնք գյուղը։

Արաբների դեմ ապստամբություններին մասնակցելու և խրախուսելու համար սկսվել է հոգևորականների հալածանք. ավերվել, քանդվել են եկեղեցիները, հափշտակվել է եկեղեց.

սպասքը: *Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի* կաթողիկոսի մահից հետո թալանվել են Դ. կ-ի գանձերը: *Հովսեփ Բ Փարպեցի* կաթողիկոսի օրոք երկրի ոստիկան Խուզայման ձեռք է բարձրացրել Դ. կ-ի կալվածքների վրա (Կավակերտ, Հոռոմոց Մարգ, Արտաշատ) և ի վերջո յուրացրել Արտաշատն իր դաստակերտներով: Արաբների տիրապետության դեմ հայերի տևական պայքարը, որն ավելի ուժեղացել էր IX դ. սկզբին, ավարտվել է Հայոց թագավորության վերականգնումով: Այս շրջանում Դ. կ. մեծ դեր է խաղացել հայոց պետականության հաստատման, հոգևոր և քաղ. ուժերի համախմբման գործում: Ի վերջո *Գևորգ Բ Գառնեցի* կաթողիկոսը փաստորեն երկրի տիրակալ Աշոտ Բագրատունուն Հայոց թագավոր է օծել (885): IX դ. 50-ական թթ. տիրել է շուրջ 40-ամյա խաղաղություն:

Դ. կ. ծանր կացության մեջ է ընկել 894-ի երկրաշարժից հետո, երբ ավերվել են նաև եկեղեց. բոլոր կառույցները: Գևորգ Բ Գառնեցին տեղափոխվել է *Զվարթնոց*: Հայոց կաթողիկոսությանը մեծ հարված է հասցրել Բագրատունիների և Ատրպատականի ամիրաների պայքարը Դվինի համար, որն ավարտվել է Սմբատ Ա թագավորի (890–914) սպանությամբ: *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի* կաթողիկոսի՝ Դ. կ-ի վերականգնման ջանքերն անհաջողության են մատնվել: Դվինը արաբ զորապետ Նըսըրի գրավելուց հետո՝ նա թողել է Դ. կ. և Վասպուրականի հայ թագավոր Գագիկ Արծրունու (908–943) հրավերով 927-ին մեկնել Աղթամար: Քիչ անց այդտեղ է հաստատվել նաև Հայոց կաթողիկոսությունը:

Ավարտվել է Դ. կ-ի շուրջ չորսուկեսդարյա բեղուն գործունեությունը: Կաթողիկոսարանի վերացումից հետո ստեղծվել է եպիսկոպոս. վիճակ, որը գոյատևել է մինչև XIII դ. 30–40-ական թթ., երբ մոնղոլները գրավել և վերջնականապես ավերել են քաղաքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Ե., 1941: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Թովմա Արծրունի եվ Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985: Տեր-Մկրտչյան Կ., Հայոց եկեղեցվո պատմություն, հ. 1, Վաղ-պատ, 1908: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, [հ. 1], Ե., 1952:

Արամ Քալանթարյան

ԴՎԻՆԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, Դվինի Կաթողիկե, միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի կենտրոնական թաղամասում: *Դվինի կաթողիկոսարանի* Մայր եկեղեցին: Հիմնադրվել է IV դ. 2-րդ կեսին – V դ. սկզբին: Նախն. տեսքով եղել է եռանավ բազիլիկ՝ ամենամեծը հայկ. նմանատիպ կառույցների շարքում (52,4 *մ* ընդհանուր երկարությամբ): 480-ական թթ. հավելվել են եկեղեցու արտաքին սյունասրահը և ավանդատներ՝ Ավագ խորանի երկու կողմերում: Աղոթասրահը բաժանվել է 3 նավի՝ 7 զույգ խաչաձև մույթերով: 572-ի ապստամբության ժամանակ պարսիկները եկեղեցին ավերել են: 608–619-ին Հայաստանի մարզպան Սմբատ Բագրատունին հիմնովին վերակառուցել է տուֆ քարով, և եկեղեցին ստացել է եռախորան, խաչաձև գմբեթավոր հորինվածք: Կրճատվել է եկեղեցու երկարությունը, նոր Ավագ խորանի երկու կողմերում կառուցվել են ավանդատներ, վերացել է արտաքին սյունասրահը, հս-ից և հվ-ից հավելվել են խորաններ, աղոթասրահի կենտրոնի չորս հաստահեղույս մույթերի վրա խոշոր գմբեթ է դրվել: Քանդվել է 894-ի երկրաշարժից և այլևս չի վերականգնվել: 1907–1908-ին Խաչիկ վրդ. Դադյանը պեղել է եկեղեցու արտաքին պատերը, որի հիման վրա Թ. Թորամանյանը կազմել է կառույցի նախն. հատակագիծը: Դ. Ս. Գ. ե. վերակառուցումից հետո դարձել է հայկ. ճարտարապետության ստեղծած եռախորան գմբեթավոր բազիլիկի անդրանիկ օրինակը, որի հորինվածքը վերամարմնավորվել է *Թալինի Կաթողիկե եկեղեցում*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Ե., 1942: Հարությունյան Վ., Դվինի V–VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները, Ե. 1950: Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, [հ. 1], Ե., 1952: Քալանթարյան Ա., Ղաֆադարյան Կ., Դվինի վաղմիջնադարյան մոնումենտալ ճարտարապետության ժամանակագրության որոշ հարցեր, ՊԲՀ, 1990, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ԴՐԱԶԱՐԿԻ ՎԱՆՔ, Դրազարկի անապատ, Թրազարկ, Փոսիվանք, Ավագ վանք, Կիլիկիայի հյուսիս-արևելյան կողմում, Սիս քաղաքից մոտ 36 *կմ* արևմուտք, Կիլիկյան Տավրոս լեռների լանջին, անառիկ վայրում: Անվանումն առաջացել է «դուռ և զարկ» կամ «թուր և զարկել» բառերից: Հիմնադրման թվականն անհայտ է: Հավանաբար գոյություն է ունեցել X դարից: XII դ. սկզբին վանքը նորոգել է Թորոս Ա իշխանը (1100–1129), վերածել Կիլիկիայի Ռուբինյան հարստության արքունի դամբարանի և ուսումնագիտ. կենտրոնի: Եղել է նաև Սսի եպիսկոպոսանիստը: Դ. վ-ի նկարագրությունը մեզ չի հասել: Հիշատակարաններում քանիցս կրկնված «մեծ, հրեշտակաբնակ, ականավոր, գերահռչակ» և համանման որակումները վկայում են, որ հոյաշեն համալիր է եղել: Դ. վ-ի ավագ եկեղեցին կոչվել է Ս. Աստվածածին, որի ավերակները պահպանվել են ցայսօր: Նրան կցված եկեղեցիներից կամ մատուռներից են եղել Ս. Նշանը կամ Ս. Փրկիչը, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և Ս. Թորոսը: Թորոս Ա իշխանի հրավերով եկած՝ վանքի հիմնադիր-առաջնորդ *Գևորգ Մեղրիկ* Վասպուրականցին և Կիրակոս Գիտնականը (1050–1121) ծավալել են բեղուն մատենագր. գործունեություն, միաբանության համար մշակել կանոնադրություն, ըստ որի, միաբանների գրաղմունքի մի մասը ընթերցանությունն ու ձեռագրերի ընդօրինակությունն էր: Նրանց օրոք սրբագրվել են հունարենից թարգմանված Գործք առաքելոցը, Հովհաննեսի Ավետարանի մեկնությունը, լրացվել Տոնականը կամ Ճաշոցը, թարգմանվել են նոր վարքեր ու վկայաբանություններ: Գևորգ Մեղրիկ վարդապետի վախճանվելուց հետո՝ 1114-ին, առաջնորդ է ընտրվել Կիրակոս Գիտնական վարդապետը: Տարիներ անց Դ. վ. ղեկավարել է «առաջնորդի մը յատուկ վարաւելութիւններով օժտուած» Բարսեղ վարդապետը: Նրան հաջորդել է Սամուելը (1178–1181): Լևոն Բ-ի (1198–1219) թագադրության արարողությանը ներկա է եղել նաև Դ. վ-ի առաջնորդ և Սսի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը: Նշանավոր առաջնորդներից էին հայտնի փիլիսոփա-երաժիշտ, բաբունապետ Բարսեղը (Հեթում Ա թագավորի եղբայրը), Կոստանդինը (հետագայում՝ կաթողիկոս *Կոստանդին Դ Լամբրոնացի*): Նրա առաջնորդության շրջանում՝ 1305-ին, Դ. վ. թշնամիների թիրախ է դարձել: Դ. վ-ում են գործել Բարսեղ Գիտնականը, կազմարար Առաքել Հնազանդենցը, *Վարդան Այգեկցին* և ուր.: Դ. վ-ի դպրոցում են ասովրել միջնադարյան գրավոր մշակույթի ականավոր գործիչ Հեթում Ա-ի կրտսեր եղբայրը՝ Հովհաննես Արքաեղբայրը (1220-ական թթ. – 1289), *Սարգիս Պիծակը* և ուր.: Դ. վ-ից մեզ հայտնի է շուրջ չորս տասնյակ ձեռագիր մատյան՝ գրված մեծ մասամբ մագաղաթի վրա, բոլորգրով՝ նկարազարդված վարպետ մանրանկարիչների ձեռքով՝ ոսկով ու բազմերանգ գույներով: Ձեռագրեր են ընդօրինակվել Կիլիկիայի թագավորների պատվերներով: Հնագույն ձեռագիրը 1113-ից է, վերջինը՝ 1371-ից: 1113-ի ձեռագիրը Ավետարան է՝ գրված Կիրակոս Գիտնականի համար, Գևորգ գրչի ձեռքով: Արտագրված է Սահակ Ա Պարթևի «ընտիր և ստույգ օրինակից» (Մատենադարան, ձեռ. № 6763): Մատենադարանում են պահվում նաև Դ. վ-ում օրինակված մի շարք ձեռագրեր (ձեռ. №№, 154, 199, 1576, 3792, 3845, 3929, 5736, 6290, 10524): Դրանք Ավետարաններ են, մեկնություններ, Շարակնոցներ, *Մանրուսում* ժողովածուներ ևն, Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության»-ը, որը հնագույններից է:

Դ. վ. հայտնի է եղել նաև երաժշտագիտ. կրթության բարձր մակարդակով: Այդ կենտրոնի հռչակավոր ղեկավարներից են Թորոս փիլիսոփան (երաժիշտը կամ դասապետը) և Հովսեփ երաժշտապետը: Դ. վ. հռչակված էր Մանրուսում և Շարակնոց երաժշտական ժողովածուների ընտիր օրինակներով: Ունեցել է նաև լեզուների բարձրորակ դասավանդման համբավ, եղել սաների ընդհանուր զարգացման ջատագով: Վանքը դիվանագետներ է պատրաստել Կիլիկիայի հայկ. թագավորության համար: Թորոս փիլիսոփան ոչ միայն դպրության ականավոր ներկայացուցիչ էր, այլև պետ. գործիչ. Լևոն Գ (1269–89) և Հեթում Բ (1289–1307) թագավորների օրոք երկար ժամանակ եղել է Կիլիկիայի հայկ. թագավորության դեսպանը Անգլիայում: Դ. վ-ի գերեզմանատանն են ամփոփված Թորոս Ա, Թորոս Բ, Թորոս Գ, Ռուբեն Բ իշխանները, Հեթում Ա թագավորը, Զապել թագուհին, Գրիգոր Դ Տղա, Գրիգոր Ե Քարավեժ, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի, Կոստանդին Դ Լամբրոնացի կաթողիկոսները, Սարգիս Պիծակը, Գևորգ Մեղրիկը և նշանավոր այլ աշխարհականներ ու հոգևորականներ: Վանքի համալիրը կիսակործան վիճակում պահպանվել է մինչև XX դ. 30-ական թվականները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.7, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնն., 1957: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ալպոյաճյան Ա., Պատմութիւն հայ դպրոցի, հ. 1, Կահիրե, 1947:

ԴՐԱԽՏ, երանական վայր, աստվածատունկ պարտեզ: Հակոտնյան է *դժոխքի*: Ըստ Աստվածաշնչի՝ «Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմը, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Տեր Աստված երկրից բուսցրեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր. և կենաց ծառը՝ դրախտի մեջտեղում, և բարու ու չարի գիտության ծառը» (Ծննդ. 2.8–9): Ադամի և Եվայի համար, համաձայն եկեղեցու մեկնաբանական ընթերցման, Դ. նաև հոգևոր վայելչության ոլորտ էր, որտեղ նրանք աստվածային շնորհով հաղորդակցվում էին *Աստծո* և *հրեշտակների* հետ: Նրանց հոգևոր աչքերը բաց էին՝ տեսնելու արարածների էությունը (պատվիրանազանցությունից՝ բարու և չարի *գիտության ծառից* ճաշակելուց հետո մարդը վտարվում է դրախտից, և նրա հոգևոր տեսողությունը հետզհետե փակվում է): Դ-ի ծառերի մշակությունը սրբարար աշխատանք էր, որի շնորհիվ նրանք հաղորդ էին դառնում Աստծո խորհուրդներին և օժտվում *առաքինություններով*:

Դ. եբրայերեն «կան» (պարտեզ) բառի համարժեքն է: Նույն՝ «պարտեզ» իմաստով գործածվել է Երգ երգոցում. «Քո տնկիները նռնենիների դրախտ են՝ մրգատու ծառերի պտուղներով, նոճով ու նարդոսով» (4.13):

Աստվածաշնչի Յոթանասնից հուն. թարգմանության մեջ Դ. բառն է գործածվում՝ Եդեմական պարտեզի նկատմամբ (տես *Եդեմ*): Նոր կտակարանը Դ. կոչում է Աբրահամի գոգ, հոգիների հանգստյան վայր («... հեռվից տեսավ Աբրահամին և Ղազարոսին էլ՝ նրա գրկում հանգստացած», Ղուկ. 16.23–24), զղջացող-ապաշխարող և փրկյալ հոգիների օթևան («Եվ Հիսուս նրան ասաց. «Ճշմարիտ եմ ասում քեզ, այսօր ինձ հետ դրախտում կը լինես»», Ղուկ. 23.43), անպատմելի, երկնային, սուրբ ոլորտ («Եվ գիտեմ այդպիսի մարդու..., որ հափշտակվեց մինչև դրախտ և լսեց անպատում խոսքեր, որ մարդս արտոնված չէ խոսել», Բ Կորնթ. 12.3–4), *կենաց ծառի* պարտեզ («Ով ականջ ունի լսելու, թող լսի, ինչ որ Հոգին ասում է եկեղեցիներին. ով հաղթի, ես նրան թույլ կտամ ուտելու կյանքի ծառից, որ գտնվում է Աստծու դրախտի մեջ», Հայտն. 2.7):

Հիմնվելով Ս. Գրքի վրա՝ քրիստ. եկեղեցին հավատում է, որ *Հիսուս Քրիստոսի* գալուստով *Երկնային արքայությունը*՝ Դ., հաստատվելու է նաև երկրի վրա, որովհետև ինքը՝ Հիսուսն է հավիտենական կենաց ծառը: Հավիտենական դրախտային կյանքը հասանելի է այն ընտրյալներին, ովքեր վերստանում են այդ կյանքը երկրորդ Ադամի՝ Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ:

Լևոն Սարգսյան

ԴՐՈՇՄ, Հայ առաքելական եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Նշանակում է մկրտվածի օծում կամ կնիք, այստեղից էլ՝ *Մկրտությունը* և Դ. միասին կոչվում են նաև կնունք: Դ. Մկրտության խորհրդի անբաժան մասն է: Դ-ի արարողությունը Հայ եկեղեցին կատարում է Մկրտության հետ միասին: Դ. հույսի, *Սուրբ Հոգին* ընդունելու խորհուրդն է, յուրաքանչյուր քրիստոնյայի համար հոգեգալուստ, որով Սուրբ Հոգու *շնորհը*, պարգևները բաշխվում են հավատացյալ անհատին: Եթե մարդը Մկրտությամբ Սուրբ Հոգին ընդունում է մաքրվելու, Աստծուն որդեգրվելու և սկզբ. մեղքը քավելու համար, ապա Դ-ի խորհրդով Սուրբ Հոգին և նրա շնորհները տրվում են քրիստ. կյանքի մեջ զորանալու, կյանքի բոլոր փորձություններին ընդդիմանալու համար:

Հիսուս Քրիստոսի մկրտվելուց հետո Սուրբ Հոգին աղավնակերպ իջել է նրա վրա, որով Հիսուսը ստացել է Սուրբ Հոգու օծումն ու կնիքը (Մատթ. 3.16–17, Ղուկ. 3.21–22, Հովհ. 1.30–34): Առաքյալները Մկրտությունից անմիջապես հետո մկրտվածի վրա ձեռք են դրել և աղոթել, որպեսզի Սուրբ Հոգին ստանան, Սուրբ Հոգով կնքվեն ու դրոշմվեն (Գործք 8.14–17, 19.5–7, Եբր. 6.2–4): Սուրբգրա[illegible] այս վկայություններն ու արարողություննե[illegible]տի ունենալով՝ եկեղեցին հետագայում [illegible]տել է Դ-ի խորհուրդը և միացրել Մկրտության հետ, որպես նրա շարունակություն ու ավարտ: Առաքյալների ժամանակ Սուրբ Հոգով դրոշմումը կոչվում էր *օծում*, օծություն (Ա Հովհ. 2.27, Բ Կորնթ. 1.21–22), օգտագործվում էր նաև կնքել բառը (Եփես. 1.13, 4.30):

Հայ եկեղեցին, ինչպես նաև Արևելքի մյուս եկեղեցիները, Դ-ի խորհուրդը կատարում է Մկրտությունից անմիջապես հետո, ըստ Ընդհանրական եկեղեցու հնավանդ սովորության՝ համաձայն առաքյալների և սուրբ հայրերի օրենքների: Կաթոլիկ եկեղեցին XIII դ. վերջից այս ընդհանուր սովորությունը փոփոխության է ենթարկել և Դ. բաժանել Մկրտությունից՝ կատարելով այն շատ ավելի ուշ: Անգլիկան եկեղեցին Դ. կատարում է միայն ձեռք դնելով: Բողոքական եկեղեցիները չունեն այս խորհուրդը:

Դ-ի խորհրդի զգալի նշանը ս. *Մյուռոնն* է, որը խորհրդանշում է Սուրբ Հոգին: Խորհրդի կատարման առաջին մասը զգայարանների և մարմնի մասերի օծումն է ս. Մյուռոնով, որով էլ նրանցից յուրաքանչյուրին տրվում է մասնավոր շնորհ: Ճակատի կնիքը անապական պարգևների համար է, աչքերինը՝ լուսավորության համար, որ երբեք մահ չտեսնեն, ականջներինը՝ Աստծո *պատվիրանները* լսելու, հոտոտելիքինը՝ կյանքի անուշության բույրը զգալու համար, բերանինը՝ որ այն ամուր մնա շրթունքների պահպանության ներքո, ձեռքերինը՝ առաքինի և բարի գործեր կատարելու համար, սրտինը՝ որ սիրտը սրբության մեջ հաստատվի, և ճշմարիտ Հոգին իր մեջ նորոգվի, մեջքինը՝ որ լինի ամուր վահան չարի բոլոր թունավոր նետերին դիմագրելու համար, ոտքերինը՝ որ նրանք անսասան ընթանան հավիտենական կյանքի ճանապարհով: (Կաթոլիկ եկեղեցին միայն խաչաձև դրոշմում է ճակատը):

Երկրորդ մասը ընծայումն է ս. *Սեղանին*, նվիրումը Աստծուն՝ երեք անգամ երկրպագելով:

Երրորդ մասը, ի լրումն այս բոլորի, Քրիստոսի Սուրբ Մարմնի և Արյան ճաշակումն է (*Հաղորդություն*), նոր՝ աստվածային անվախճան կյանքի ընդունումը:

Քահանան օծում է «Կնիքս համուն Հիսուս Քրիստոսի» բառերով, իսկ վերջում ասում. «Խաղաղություն քեզ, Աստծո փրկյալ, խաղաղություն քեզ Աստծո օծյալ» խոսքերը: «Պահպանիչ»-ով և «Հայր մեր»-ով ավարտվում է արարողությունը:

Հայ եկեղեցում Դ-ի խորհուրդը կատարում է քահանան կամ եպիսկոպոսը, մինչդեռ Կաթոլիկ եկեղեցում այն վերապահված է միայն եպիսկոպոսին: Դ., ինչպես և Մկրտությունը, անկրկնելի է. Հայ եկեղեցին այն մատակարարում է միայն չմկրտվածներին:

Գրկ. Դերենիկ եպիսկոպոս, Մկրտություն և Դրոշմ (Կնունք), Ե., 1988: Զեպեյան Ղ., Հայ եկեղեցու յոթը խորհուրդները (Կանոնագիտական նկատառումներ), Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1, 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԴՈՒՐՅԱՆ Եղիշե Աբրահամի (ավազանի անունը՝ Միհրան, 23.2.1860, Կ. Պոլիս – 27.4.1930, Երուսաղեմ), Կ. Պոլսի (1909–10) և Երուսաղեմի (1921–30) հայոց պատրիարք, բանասեր: Բանաստեղծ Պ. Դուրյանի կրտսեր եղբայրը: Սովորել է Սկյուտարի ճեմարանում, որտեղ և դասավանդել է ավարտելուց (1876) հետո: 1878-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1879-ին ստացել վարդապետ. գավազան: 1880–90-ին որպես քարոզիչ և ուսուցիչ պաշտոնավարել է Պարտիզակում, 1890–1904-ին՝ Արմաշի դպրեվանքի ուսուցիչ-տեսուչ, ապա՝ փոխվանահայր-վերատեսուչ: 1898-ին *Մկրտիչ Ա Վանեցին* Դ-ին ձեռնադրել է եպիսկոպոս: 1904–08-ին՝ Զմյուռնիայի հայոց առաջնորդ, 1908-ի հուլիսից մինչև 1909-ի մայիսը՝ Կ. Պոլսի պատրիարք. տեղապահ, 1911–21-ին՝ Կ. Պոլսի հայկ. դպրոցներում ուսուցիչ, Ազգային կենտր. վարչության ու Կրոն. ժողովի ատենապետ: 1911-ի կաթողիկոս. ընտրության ժամանակ մեկ ձայն պակաս է ստացել Գևորգ արք. Սուրենյանցից (*Գևորգ Ե Սուրենյանց*): Դ. բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել Արմաշի դպրեվանքում և Երուսաղեմում: Եղել է Արմաշի դպրեվանքի սյուներից, «Արմաշի հոգին», Մ. արք. *Օրմանյանի* համախոհն ու գործակիցը: Նրա սաները՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներ Մ. արք. Նարոյանը, Գ. արք. Խաչատուրյանը, Ամերիկահայ թեմի առաջնորդ Ղ. արք. Դուրյանը, Բուլղարիայի թեմի առաջնորդ Ե. արք. Փերտահճյանը, Եվրոպայի նվիրակ Գ. եպս. Պալաքյանը, բանաստեղծ, Եդեսիայի առաջնորդ Ա. ծայրագույն վրդ. Գալենտերյանը, բանասեր, Խարբերդի առաջնորդ Պ. վրդ. Տեր-Խորենյանը և ուր., հետագայում մեծ ավանդ են ներդրել հայ եկեղեց., մշակութ., գրական կյանքում: Դ. ձեռնամուխ է եղել *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի* բարեկարգմանը: Նրա պատրիարքության օրոք Երուսաղեմում բացվել են Կյուլպենկյան ու Մելքոնյան վարժարանները, որտեղ, ինչպես և ժառանգավորաց վարժարանում, դասավանդել է երկար տարիներ: Դ. պատրիարքի կարգադրությամբ 1928-ից վերսկսվել է երկար ժամանակ ընդհատված «*Սիոն*» ամսագրի հրատարակությունը, որին աշխատակցել է կրոն. և բանասիր. հոդվածներով: Նորոգել է տվել 1927-ի երկրաշարժից տուժած՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի, Ազգային նախակրթարանի և մանկապարտեզի շենքերը, Բեթղեհեմի, Ռամլեի, Հոպպեի վանքերը: Նրա առաջարկությամբ

ԴՈՒՐՅԱՆ

և օժանդակությամբ կառուցվել է Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանը (1929), որը հետագայում կոչվել է Դուրյան մատենադարան: Այդ անունով էլ հրատարակվել են գրքեր և մատենաշարեր: «Դուրյան մատենադարան» շարքի առաջին համարներում լույս են տեսել Դ-ի գործերը:

Դ. թողել է գիտ. և գրակ. հարուստ ժառանգություն: Հիշարժան են «Ընթացք ի գրոց բարբառ» գործը (մաս 1, 2, 3, 1880, 1883, 1929), «Ընտիր ասացուածք օտարազգի ականաւոր անձանց. կենսագրական համառօտ տեղեկութեամբք» ժողովածուն (1882), «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան...» աշխատությունը (1885)՝ երկար ժամանակ Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայկ. դպրոցների դասագիրքն է եղել, «Բառագիտութիւն կամ Ութ մասունք բանի հայերէն քերականութեան» երկասիրությունը (1886), որը բազմիցս վերահրատարակվել է, «Դասական մատենագրութիւն»-ը (1935), կրոն. բնույթի երկերից՝ «Դրվագներ մանուկ Յիսուսի կյանքէն» (1926), «Հայոց հին կրօնը կամ հայկական դիցաբանութիւնը» (1933), «Կրոնները պատմութիւն» (1935), «Բարոյագիտութիւն» (1936) ևն: Դ. գրել է նաև բանաստեղծություններ: Լույս են տեսել «Հովվական սրինգ» (1909), «Սրբազան քնար» (1936) ժողովածուները, եկեղեց. արարողությունները ժողովրդին հասկանալի դարձնելու համար գրաբարից աշխարհաբարի է վերածել մի շարք շարականներ:

Երկ. Ամբողջ. երկեր, հ. 1–9, Երուսաղեմ, 1933–1936:

Գրկ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս (Գուշակյան), Եղիշե պատրիարք Դուրյան, Երուսաղեմ, 1932: Գոլանճյան Ե., Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյան, «Էջմիածին», 1954, № 11:

Արտաշես Ղազարյան

Ե

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1825-ին: Առաջնորդանիստը՝ Կահիրեի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է Եգիպտոսի համայնքը, Եթովպիայի և Սուդանի հոգևոր հովվությունները, Հարավային Աֆրիկայի ծուխը:

Դեռևս X դ. հայերը Եգիպտոսում ունեցել են եկեղեցի և ընդգրկված եղել եկեղեց. համայնքի մեջ: Այդ է վկայում Կահիրեի հայկ. եկեղեցում պահպանված խաչքարը (981): Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Բ Վկայասերը* 1074–75-ին այցելել է Եգիպտոս և եգիպտահայերի առաջնորդ («պատվիրակ») կարգել Գրիգորիս իշխանին: 1085-ին եգիպտահայ գաղութն այնքան է մեծացել, որ բաժանվել է երկու ծխի. ընտրվել է ևս մեկ առաջնորդ: XI–XII դդ. Եգիպտոսում եղել են երեսունից ավելի գործող հայկ. եկեղեցիներ և մատուռներ: Կահիրեում XI դ. վերջին կառուցվել է Ս. Գևորգ, իսկ XII դ. կեսին Զուեյլայում՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, Սոհակում՝ իր որմնանկարներով հայտնի Սպիտակ վանքը: Դուրա քաղաքում գործել են Ս. Գևորգ, Ս. Հովհաննես, Ս. Գրիգոր եկեղեցիները, Շինարում՝ 7 հայկ. եկեղեցի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր եպիսկոպոսը: Եկեղեցիներ են եղել նաև Ալեքսանդրիայում, Իֆտիխում, Գալուսանիայում, Ասյութում: 1311-ից մինչև 1839-ը եգիպտահայ համայնքը գտնվել է *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության* ենթակայության ներքո: Ամբաղնդվել են կապերը եգիպտահայ համայնքի և Սսի (Կիլիկիայի) հայոց կաթողիկոսության միջև: XIV դ. Կահիրեում կառուցվել են Ս. Մինաս, Ս. Մարտիրոս եկեղեցիները: Հետագա դարերում եգիպտահայ համայնքը, չնայած քաղ. իրադրության փոփոխություններին, իշխանությունների կողմից հալածանքների չի ենթարկվել: Պատմիչ Սիմեոն Լեհացու վկայությամբ, 1615-ին Կահիրեում գործել են Ս. Սարգիս եկեղեցին և Ս. Մինաս մատուռը, եղել են հայ վանականների մի քանի մենաստաններ, որտեղ գրվել և արտագրվել են մի շարք ձեռագրեր:

1825-ին կազմավորված եգիպտահայոց թեմի անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Կիրակոս Երուսաղեմցի Մնացականյանը (1825–32): Թեմի առաջնորդն ավագների խորհրդից ընտրված երեք անձանց հետ ներկայացրել է համայնքի գերագույն իշխանությունը: Թեմի առաջնորդին նշանակել է (մինչև 1839-ը) Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը, հաստատել՝ թուրք. սուլթանը:

1839-ին Ե. թ-ի առաջնորդ Գաբրիել եպս. Մարաշցին հռչակել է թեմի անկախությունը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունից և ձեռնամուխ եղել շին. աշխատանքների: Նույն թվականին Կահիրեում կառուցվել է Ս. Աստվածածին, 1843-ին՝ Ս. Մինաս եկեղեցին և Կույս Մարիամ մատուռը: 1867-ին Ե. թ. անցել է *Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության*, XIX դ. վերջից՝ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ենթակայությանը:

Ըստ հայ համայնքի վավերացված կանոնադրության, եգիպտահայերը ութ տարին մեկ

ընտրում են 24 հոգուց բաղկացած Թեմական ժողով, որը գաղութի բարձրագույն օրենսդիր մարմինն է: Թեմական ժողովի անդամներից (կոչվում են երեսփոխաններ) ընտրվում է 7 հոգուց կազմված գործադիր մարմին (2 տարով), որն է կատարում Թեմական ժողովի որոշումները և հաշվետու է նրան: Ժողովը նախագահում է թեմի առաջնորդը: Կահիրեում գործում են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (կառուցվել է 1824–25-ին), Ամենայն Սրբոց (1953) և Ս. Մինաս (1843) եկեղեցիները: Մինչև 1960-ական թթ. Կահիրեում կանգուն էր նաև Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Ս. Մինաս եկեղեցու գերեզմանատանն են թաղված մեծանուն հայեր Երվանդ Օտյանը, Սիրանույշը, Վահան Թեքեյանը:

Ալեքսանդրիայում գործում են Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին (կառուցվել է 1884-ին) և Ս. Գևորգ մատուռը (1927): 1828-ին Կահիրեում հիմնադրվել է Եգիպտոսի առաջին հայկ. դպրոցը՝ Եղիազարյան դպրատունը (հիմնադիր բարերարի անունով), որը 1854-ից կոչվել է Խորենյան (Մովսես Խորենացու անունով) ազգ. վարժարան, 1897-ից՝ Գալուստյան ազգ. վարժարան: Գոյատևում է բարերար Կարապետ Գալուստի կուտակած միջոցներով, ուսումն անվճար է, ունի մանկապարտեզ, տարրական և բարձրագույն նախակրթարանի բաժիններ: Վարժարանը գտնվում է թեմի առաջնորդի և հոգաբարձուների հսկողության տակ: Թեմի առաջնորդարանը հովանավորում է նաև 1924-ին Կահիրեում բացված Նուբարյան ազգ. վարժարանը (կոչվել է ի պատիվ ազգ. բարերար Պողոս Նուբար փաշայի): Վարժարանին կից գործում է գրադարան, մատենադարան, թանգարան: 1840-ին Ալեքսանդրիայում բացվել է Պողոսյան ազգ. վարժարանը. սկզբ. շրջանում կոչվել է Արամյան, 1867-ին՝ Պողոս-Բեյյան (պետ. գործիչ Պողոս Յուսուֆյանի անունով), 1899-ին վերանվանվել է Պողոսյան վարժարան: 1888-ից վարժարանը տեղափոխվել է առաջնորդարանի շենք:

Ե. թ-ի առաջնորդն է Զավեն արք. Չինչինյանը (1977-ից):

Եթովպիայի հոգևոր հովվություն, կենտրոնը՝ Ադիս Աբեբայի Ս. Գևորգ եկեղեցի:

Ներկայիս Դեսիե քաղաքի մերձակայքում հայերը դեռևս VII դ. կառուցել են Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (կանգուն էր մինչև 1527-ը): XVI դ. հայ հոգևորականները հիմնել են վանքեր (Դեբրա Մարիամ ևն), կատարել թարգմանություններ (հայերենից եթովպերեն են թարգմանվել ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը, նրան վերագրվող մի շարք ճառեր): Հայերն իրենց գործունեությամբ կարևոր դեր են խաղացել երկրի հաս-քաղ. կյանքում: Հայտնի է Մատթեոս անունով հոգևորական դիվանագետը, որը 1513-ին հատուկ առաքելությամբ ուղարկվել է Պորտուգալիա:

1923-ին Ադիս Աբեբայում կառուցվել է մատուռ-աղոթատեղի, 1934-ից գործում է Ս. Գևորգ եկեղեցին: 1927-ին Դիրեդավ քաղաքում կառուցվել է Ս. Մինաս մատուռը:

Եթովպիայի հոգևոր հովիվն է Վարդգես ավագ սարկավագ Նալբանդյանը (1980-ից):

Սուդանի հոգևոր հովվություն, կենտրոնը՝ Խարտումի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի (կառուցվել է 1957-ին): Հոգևոր հովիվն էր Սարգիս քհն. Թաշճյանը: Ներկայումս Սուդանում հայեր գրեթե չեն բնակվում, ուստի հովվությունը փաստորեն դադարել է գործել:

Հարավային Աֆրիկայի թուխ, կենտրոնը՝ Յոհաննեսբուրգ: Հայեր բնակվում են Յոհաննեսբուրգում, Պրետորիայում, Քեյփթաունում: Մշտապես գործող հայկ. եկեղեցի չունենալու պատճառով փոքրաթիվ համայնքը հովվում է այցելու հովիվը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.8, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1–2, Ե., 1964–1967: Յափուճյան Ա., Եգիպտահայ մշակույթի պատմություն, Կահիրե, 1981: Ադա[illegible] Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, Կահի[illegible] Ալպոյաճյան Ա., Արաբական Միացյալ Հա[illegible]տության Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Կահիրե, 1960: Գուշակյան Թ., Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները..., Կահիրե, 1927: Տեր-Միքայելյան Ն., Եգիպտահայ գաղութը 10–15-րդ դարերում, Բեյրութ, 1980: Թոփուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն, Ե., 1978: Գարտաշյան Ա., Նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության համար, հ. 1, Կահիրե, 1943, հ. 2–3, Վնտ., 1986–87:

ԵԴԵՄ, երանության, բերկրության վայր, հրաշագեղ երկիր, որը, ըստ *Աստվածաշնչի*, գտնվում էր Արևելքում: Նրա կենտրոնում էր Աստված տնկել *դրախտը*, իսկ Ե-ից դուրս էր գալիս մի գետ՝ դրախտային պարտեզը ջրելու համար (դա, ըստ Աստվածաշնչի մեկնիչների, խորհրդանշում է երկնային գետը, իսկ նրա ջրերը՝ երկնային կյանքի տարածումը): Այնուհետև գետը բաժանվում էր չորս ճյուղերի՝ Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ (Ծննդ. 2.8–15): Սրանից ելնելով՝ մի շարք մեկնիչներ կողմնորոշել են. կամ դրախտը գտնում են Հայաստանում, մյուսները՝ այլ տեղեր: Սակայն, ըստ Աստվածաշնչի, հիշյալ Ե., Ադամի և Եվայի արտաքսմամբ, կորսված է և Աստծո սուրբ կամքի համաձայն՝ արգելված ու փակված հին մարդու՝ Ադամի և նրա սերնդի համար. «Աստված դուրս հանեց Ադամին, բնակեցրեց բերկրության դրախտի դիմաց և հրամայեց քերովբեներին ու բոցեղեն սրին շուրջանակի հսկել դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհները» (Ծննդ. 3.24): Դեպի դրախտ, դեպի կենաց ծառ տանող ճանապարհը բացվում է *Հիսուս Քրիստոսով*, իր՝ տերունական խոսքի համաձայն, թե՝ «...Ես իսկ եմ հարություն և կյանք...» (Հովհ. 11.25):

Աստծո Որդու քավչարար արյամբ սրբված հավատացյալներին խոստացվում է մի նոր Ե.՝ կենաց պարտեզ՝ առավել փառավոր և հավիտենական՝ Հիսուս Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան ժամանակ. «Երանելի՜ են նրանք, որ պահում են նրա պատվիրանները: Նրանք իրավունք ունեն ուտելու կենաց ծառից և մտնելու քաղաքի դռներով» (Հայտն. 22.14):

Լևոն Սարգսյան

ԵԴԵՍԻԱ, Ուռհա, Ուրփա (ասոր.՝ Օրհայ, արաբ.՝ Ռուհա), քաղաք Միջագետքի հյուսիսարևմուտքում: Ք.ծ.ա. 132 – Ք.ծ.հ. 216-ին՝ արևմուտքում: Ք.ծ.ա. 132 – Ք.ծ.հ. 216-ին՝ Եդեսիայի թագավորության (Օսրոյենե, հայկ. աղբյուրներում՝ Միջագետք Ասորվոց) կենտրոնը: Հս-ից սահմանակից էր Հայոց Միջագետքի Արվաստան, Ծավդեք (Զավդեք) և Ամիդ գավառներին: Հիմն. բնակիչներն էին ասորիները և հայերը: Եդեսիայի թագավորության գահակալները, որոնք ազգությամբ կա՛մ ասորի էին, կա՛մ հայ, կրել են Աբգար անունը: Հայոց Տիգրան Բ Մեծ և Սանատրուկ թագավորների օրոք Ե. ողջ երկրի հետ մտել է Հայաստանի կազմի մեջ: 216-ին Հռոմի Կարակալա կայսրը Ե. դարձրել է հռոմ. գաղութ: 363-ի հռոմեա-պարսկ. հաշտության պայմանագրով Ե. անցել է Սասանյան Իրանին:

Դեռևս I–II դդ. Ե-ում սկսել են ձևավորվել առաջին քրիստ. համայնքները, որոնք էական դեր են խաղացել Արևելքում քրիստոնեության տարածման գործում: Ըստ ասոր. և հայկ. եկեղեց. ավանդության, Հիսուսի երկու առաքյալների՝ *Թադեոսի* և *Բարդուղիմեոսի*՝ Անտիոքից Հայաստան գալու ճանապարհն անցնում էր Ե-ով: Այստեղ էլ նրանք հիմնել են Արևելքի առաջին եկեղեցին: Քրիստ. ավանդազրույցներում Ե-ի առաջին վարդապետ է հիշատակվում Ադդան (տես *Ադդե*), որին, իր քարոզչական գործունեությունը Ե-ում ավարտելուց և Ծոփք մեկնելուց առաջ, ձեռնադրել էր Թադեոս առաքյալը: Համաձայն եկեղեց. ավանդության, դա կատարվել է Աբգար V Ուկամայի (Սև) օրոք (4–50), որը նամակագրություն ուներ Հիսուսի հետ և նրանից ստացել էր մի կտոր կտավի վրա հրաշքով դրոշմված փրկչական պատկերը: Նույն աղբյուրի համաձայն, ավելի ուշ՝ Հիսուսի համբարձումից հետո, նրա պատգամով Ե. եկած Թադեոսը բուժել է բորոտությամբ տառապող *Աբգար* թագավորին, որը դրանից հետո հրամանով քրիստոնեությունը Ե-ում հռչակել է պաշտոն. կրոն: Այս ավանդապատումներն այլաբանորեն ակնարկում են, որ քրիստ. վարդապետությունը մուտք է գործել Ե. դեռևս Քրիստոսի օրոք և առաքյալների գործունեությամբ ավելի տարածվել ու արմատավորվել բնակչության շրջանում: Պատմ. փաստերը ցույց են տալիս, որ քրիստոնեությունը Ե-ում պաշտոն. կրոն է ճանաչվել քիչ ավելի ուշ, Աբգար IX-ի (179–214) գահակալության տարիներին:

Շնորհիվ իր դիրքի, Ասոր. Միջագետքում և ողջ Արևելքում ունեցած իր դերի ու նշանակության, Ե., սկսած II–III դարերից, եղել է Արևելքում ծագած զանազան գնոստիկյան ուսմունքների (տես *Գնոստիցիզմ*), քրիստ. աղանդների կենտրոն, որոնք այստեղ ունեցել են իրենց կազմակերպված համայնքները, ստեղծել դպրոցներ: Ե-ում մեծ հեղինակություն և բազմաթիվ հետևորդներ ուներ Բարդայծան Եդեսացին (154–222), որն Աբգար IX-ի բարեկամն էր ու քրիստոնյա մկրտողը: Բարդայծանը Ե-ում ստեղծել է մեծ դպրոց, որը հետզհետե հերձվածողական բնույթ է ստացել: III–V դդ. Ե-ում զանազան աղանդավորների աշխուժացումը մեծ վտանգ էր ներկայացնում Ե-ի աթոռի համար: Ե-ի եպիսկոպոս Ռաբուլաս Եդեսացու (412–435) կենսագրության մեջ պատմվում է, որ նա իր թեմում հալածել է բարդայծանականներին, արիոսականներին (տես *Արիոսականություն*), մարկիոնականներին, մանիքեցիներին (տես *Մանիքեություն*), *բորբորիտներին*,

մեսալյաններին (տես *Մծղնեություն*), սադուկեցիներին, աուդականներին, իսկ զղջացողներին և դարձի եկողներին՝ միացրել իր հոտին: *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* հետո, երբ նեստորականները (տես *Նեստորականություն*) դուրս են մղվել Հռոմ. կայսրության սահմաններից, նրանք որոշ ժամանակ ապաստան են գտել Ե-ում Նեստորի կողմնակից, Ե-ի եպիսկոպոս Իբաս Եդեսացու (435–457) շնորհիվ: Այստեղ է գործել ասոր. աստվածաբան. մտքի, փիլիսոփայության, գրականության և մշակույթի զարգացման կենտրոն դարձած նեստոր. նշանավոր դպրոցը: Իբաս Եդեսացու մահից հետո շատ նեստոր. աստվածաբաններ արտաքսվել են քաղաքից: Վերջնական հարվածը նրանց հասցրել է Հռոմ. Զենոն կայսրը՝ 489-ին փակելով Ե-ի նեստոր. դպրոցը: V դ. վերջին – VI դ. սկզբին Ե. ուղղափառության նշանավոր կենտրոն էր Արևելքում: Այստեղ է իր ուսումը ստացել VI դ. ասորի հակաքաղկեդոնիկ նշանավոր աստվածաբան Փիլոքսենոս Մաբուգեցին:

Հայկ. և ասոր. եկեղեց. ավանդությունները, ինչպես և պատմ. փաստերը վկայում են Ե-ի աթոռի հետ Հայ եկեղեցու սերտ կապերի մասին: Ասոր. «Ադդայի վարդապետություն» երկի հայերեն հին թարգմանության մեջ Ե-ի թագավորությունը (Օսրոյենե) հայկ. է համարվում: Մովսես Խորենացին, հենվելով այդ թարգմանության վրա, Աբգար V-ին հայ է համարել և նրան Հայոց Սանատրուկ թագավորի մոտիկ ազգական անվանել: Հայ եկեղեցին կանոնացրել է Աբգարին, նրա կնոջը՝ Հեղինեին (տես *Ադիաբենե* հոդվածում), Ադդե վարդապետին, ասոր. ավանդության հետ կապված քրիստ. մարտիրոսներին և նրանց դասել Հայ եկեղեցու սրբերի կարգը: I դ. առաքյալների, նրանց աշակերտների քարոզչության, Հեղինե թագուհու մասին ստեղծված քրիստ. ավանդույթները և Աբգար թագավորի ու Սանատրուկ արքայի մասին ասքերը միահյուսվել են ավելի ուշ ժամանակներում: Հավանաբար դա տեղի է ունեցել III դ. 1-ին քառորդում, երբ քարոզչական նպատակներով Հայաստան է եկել Բարդածանը, որին մի շարք սկզբնաղբյուրներ (Հիպպոլիտ, Միքայել Ասորի) հայկ. ծագում են վերագրել: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Բարդածանը Հայաստանում հետևորդներ չգտավ, բայց արքաները նրան չանտեսեցին: Հայոց թագավոր Խոսրով Ա-ն Բարդածանին հրավիրել է իր մոտ և հանձնարարել գրել իր նախնիների պատմությունը, որտեղ տեղ են գտել վերոհիշյալ իրադարձությունները: Այդ ավանդություններն ամբողջական և վերջնական տեսք են ստացել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Դրանք վկայում են, որ Ասորիքը, հատկապես Ե. և Ադիաբենեն եղել են այն հիմն. կենտրոնները, որտեղից քրիստ. ուսմունքը թափանցել է հայկ. միջավայր: Քրիստոնեության մի հոսանքը հվ-ից՝ Ե-ից է մուտք գործել Մեծ Հայքի հվ. և հվ-արլ. գավառներ, սկզբում՝ Ծոփք, այստեղից էլ Հայաստանի խորքը՝ Տարոն, Բզնունիք, Հարք ևն: Այդ մասին խոսվում է նաև «*Կանոնագիրք Հայոցի*» առաքելական կանոններից մեկում և Թադեոս առաքյալի Վկայաբանության մեջ: Ե-ում կրթություն են ստացել բազմաթիվ հայեր: Քաղաքն ունեցել է հարուստ մատենադարան, որտեղ պահվել են նաև բազմաթիվ հայկ. ձեռագրեր: Ե-ում և *Սամոսատում* է *Մեսրոպ Մաշտոցն* արարել Հայոց գրերը: Նեստոր. գրվածքները և գաղափարները Հայաստան են մտել հիմնականում Ե-ից: Ըստ VI դ. լատին մատենագիր Լիբերատուսի, Ե-ի հականեստոր. Ռաբուլաս եպիսկոպոսը Մելիտինեի Ակակիոս եպիսկոպոսի հետ նամակով զգուշացրել է Հայոց *Սահակ Ա Պարթև* կաթողիկոսին և Մեսրոպ Մաշտոցին, ինչպես նաև բոլոր հայ եպիսկոպոսներին, որ հեռու մնան նեստորականներից, որոնք ներթափանցել էին Հայաստան և ծավալել քարոզչական գործունեություն: Ըստ պատմիչ Թովմա Արծրունու, Ե-ից Հայաստան էր եկել նաև նեստոր. քարոզիչ Բարծումա և, մասնավորապես Մոկաց երկրում, Աղձնիքում, Նիխորական գավառում, փորձել տարածել նեստոր. վարդապետությունը: Հայ եկեղեցին, ինչպես նաև հայ նախարարները խափանել են նրա գործունեությունը Հայաստանում և վտարել երկրից:

Միջին դարերում Ե-ում բնակություն են հաստատել մեծ թվով հայեր: XII դ., արաբ պատմագիր Իբն ալ Ասիրի վկայությամբ, Ե. ամբողջությամբ հայերով էր բնակեցված: XI–XV դդ. Ե. դարձել է կռվախնձոր բյուզանդացիների, արաբների, պարսիկների, թուրքմեն. ցեղերի միջև: 1114-ին քաղաքի վրա են հարձակվել Մոսուլի Զանգի ամիրայի հրոսակները: Քաղաքն ավերվել է, իսկ բնակչությունը բնաջնջվել: Ե-ի պաշտպանների հերոսությանն ու ծաղկուն քաղաքի ավերմանն է նվիրված *Ներսես Շնորհալու* «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմը: 1637-ից Ե-ին տիրել են օսմ. թուրքերը:

Հնում քաղաքում եղել է 10 հայկ. եկեղեցի, որոնցից մեկի կառուցումն ավանդաբար վերագրվել է Աբգար VII արքային: Ամենանշանավորներն էին Ս. Հովհաննեսը, Ս. Սարգիսը, Ս. Սոփին և Ս. Թորոսը: Սրանց մեծ մասը դեռ XII–XVII դդ. վերածվել է մզկիթների: Ս. Սարգիս վանքում կար որբանոց: Քաղաքի կաթոլիկ և բողոքական հայերը նույնպես եկեղեցիներ ունեին: Մեծ եղեռնի ժամանակ Ե-ի (Ուրֆա) հայերը դիմել են ինքնապաշտպանության, որի շնորհիվ բազմաթիվ հայեր փրկվել են թուրք. կոտորածներից:

Գրկ. Վկայաբանութիւն եւ գիւտ նշխարաց Ս. Թադէոսի Առաքելոյն..., «Սոփերք հայկականք», հ. 8, Վնտ., 1853: Մ ո վ ս ե ս Խ ո ր ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Ն ո ւ յ ն ի, Նեստորականությունը Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971: Մ ե լ ք ո ն յ ա ն Հ. Գ., Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III–V դդ.), Ե., 1970: Ն ո ւ յ ն ի, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Ե., 1980: Ա դ ո ն ց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987: П и г у л е в с к а я Н. В., Месопотамия на рубеже V–VI вв. н.э., М.-Л., 1940; Ն ո ւ յ ն ի, Сирийские источники по истории народов СССР, М.-Л., 1941; G u t c h m i d A., Untersuchungen über die Geschiche des Königreichs Osroëne, "Mémoires de l'Académie imper. de St. – Petersburg", 1887, sér. 7, t. 35, № 1; S e g a l J. B., Edessea: "The Blessed City", Oxf., 1970:

Երվանդ Մարգարյան
Արտաշես Ղազարյան

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ [մոտ 380, գ. Կողբ (Այ-
րարատ նահանգի Ծաղկոտք գավառ) – 450],
մատենագիր, իմաստասեր, աստվածաբան,
թարգմանիչ: *Սահակ Ա Պարթևի* և *Մեսրոպ*
Մաշտոցի ավագագույն աշակերտներից: Ուսա-
նել է Աշտիշատի դպրոցում, ապա՝ Եդեսիա-
յում և Կ. Պոլսում: Տիրապետել է ասոր.,
հուն., պարսկ., եբր. լեզուներին: Մասնակցել
է *Աստվածաշնչի* և այլ երկերի թարգմանու-
թյանը: 428–429-ին Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սա-
հակ Ա Պարթևը Ե. Կ-ուն և *Հովսեփ Պաղնա-*
ցուն գործուղել են Եդեսիա՝ թարգմանելու ա-
սորի սուրբ հայրերի ավանդությունները: Կա-
տարելով հանձնարարությունները (թարգմա-
նությունները ուղարկել են Հայաստան՝
«պատվական հայրերին»)՝ 431–432-ին անցել
են հունական կողմերը, «ուր և ուսանելով և
հմտանալով՝ կարգվեցին հելլենական լեզվից
թարգմանիչներ»: Կ. Պոլսում որոշ ժամանակ հետո նրանց են միացել *Ղևոնդ Երեցն* ու *Կորյունը*, ապա և, ըստ *Մովսես Խորենացու*՝ *Հովհան Եկեղեցացին* ու Արձանը: 434-ից հետո Ե. Կ. ընկերների հետ վերադարձել է հայրենիք՝ բերելով թարգմանված «շատ շնորհագիր հայրերի ավանդություններ», *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի*, *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովի* ընդունած կանոններն ու Հին և Նոր կտակարանների հունարեն ստույգ օրինակներ, և Աշտիշատում հանձնել Մեսրոպ Մաշտոցին ու Սահակ Ա Պարթևին: Վերջինս բերված օրինակներով, Ե. Կ-ու օգնությամբ, վերանայել, ճշգրտել ու խմբագրել է Աստվածաշնչի մինչ այդ կատարած հայերեն թարգմանությունը:

Ե. Կ. կյանքի վերջին տարիներին եղել է Բագրևանդի եպիսկոպոսը, մասնակցել 449-ի Արտաշատի ժողովին (որը մերժել է զրադաշտականություն ընդունելու պարսիկների առաջարկը) և Պարսից արքունիքին ուղղված նամակը կազմելուն: Նրա մասին հիշատակում են ժամանակակից մատենագիրներ Կորյունը, *Եղիշեն*, Մովսես Խորենացին ու *Ղազար Փարպեցին*, հետագա դարերում՝ *Դավիթ Անհաղթը*, *Վրթանես Քերթողը*, *Ստեփանոս Տարոնեցին*, *Վարդան Արևելցին*, *Կիրակոս Գանձակեցին*, *Ստեփանոս Օրբելյանը*, *Գրիգոր Տաթևացին* և այլք:

Ե. Կ-ու աշխատություններից մեզ է հասել 440-ական թթ. գրված «Եղծ աղանդոցը» («Աղանդների հերքումը»): Բնագիրը պահպանվել է եզակի ընդօրինակությամբ (1280, գրիչ՝ Լուսեր, Մատենադարան, ձեռ. № 1097), վերնագիր չունի, նշված է «Երանելոյն Եզնկայ վարդապետի»: Ելնելով երկասիրության էության՝ հրատարակիչներն ու թարգմանիչները հրատարակել են տարբեր խորագրերով («Եղծ աղանդոց», «Յաղագս Աստծոյ», «Գիրք ընդդիմութեանց» ևն): Երկը բաժանված է չորս գլուխների (գրքերի)՝ «Հեթանոսական աղանդների հերքումը», «Պարսից կրոնի հերքումը», «Հունական իմաստասերների հերքումը», «Մարկիոնի աղանդի հերքումը» վերնագրերով:

Ե. Կ-ուն են վերագրվել նաև «Հարցումն Աշոտոյ թագաւորին և պատասխանիք Եզընկայ», «Հարցմունք Արձանայ թագաւորի և պատասխանիք Եզնկայ», «Վասն արարչութեան 10 տող բան» երկերը և Մեսրոպ Մաշտոցին ուղղված ճառի երկու հատված:

«Եղծ աղանդոցը» հայ աստվածաբան-իմաստասիր. մտքի և դասական հայրախոսության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է: V դ. կեսին հայ ազգ. մտքի առաջ ծառացել էր նոր խնդիր՝ տեսականորեն հերքել և դատապարտել զրադաշտական դուալիստական կրոնի գաղափարատեսական հիմքերն ու ակունքները, ամրապնդել քրիստոնեության դիրքերը Հայաստանում և քրիստոնեության վարդապետության հենքի վրա հիմնավորել ազգ-ազատագր. պայքարի անհրաժեշտությունը: Ուստի Ե. Կ-ու մոտ զրադաշտականության քննադատությունը վերաճել է առհասարակ հեթանոսության համակարգված և տրամաբան. քննադատության: Իսկ դա պահանջում էր անտիկ ուսմունքների իմացություն, քրիստոնեության և հեթանոսության գաղափարախոսությունների հարաբերակցման հարցի լուծում: «Աստծու եկեղեցու գործն է՝ արտաքիններին դատապարտել ճշմարիտ իրողություններով, առանց Գրքի, իսկ կարծեցյալ և ոչ արդարացի ներքիններին՝ Սուրբ Գրքով» («Եղծ աղանդոց», 1994, էջ 91):

Ե. Կ. սահմանազատել է աստվածաբանության և իմաստասիրության ոլորտները, միաժամանակ հիմնավորել անտիկ ժառանգության յուրացման անհրաժեշտությունը: Անտիկ տրամաբանությունն օգտագործվել է թե՛ անընդունելի անտիկ (և որոշ եկեղեցական) ուսմունքների հերքման, թե՛ Ս. Գրքի դրույթների բանական հիմնավորման համար: Քննադատ. վերլուծության ընթացքում նա գործադրել է մի շարք մեթոդներ. ա. որևէ անտիկ տեսության հերքման ժամանակ դիմում է մի այլ անտիկ ուսմունքի, որի ճշմարտացիությունը արտացոլվում է Ս. Գրքի դիտարկումների տվյալներով, բ. հմտորեն օգտագործում է քննադատվող ուսմունքի փաստագր. նյութը, գ. Ս. Գրքի առանձին դրույթների ինքնուրույն մեկնաբանություն: Դրանք հանգեցրել են քրիստ. վարդապետության և որոշ անտիկ տեսությունների միջև ընդհանրությունների բացահայտմանը: Աշխարհայացքային նման դիրքորոշումը, որը ձևավորվել էր *Որոգինեսի*, *Կղեմես Ալեքսանդրացու* և Կապադովկյան դպրոցի ներկայացուցիչների մոտ, հետագայում զարգացրել են Դավիթ Անհաղթը, *Անանիա Շիրակացին*, *Հովհաննես Սարկավագը* և այլք:

Ե. Կ-ու գլխ. տեսական խնդիրը միաստվածության աստվածաբան-իմաստասիր. համակարգի մշակումն է: Միակ և գերագույն գոյը Աստվածն է՝ անսկիզբ, մշտնջենական, ոչնչով և ոչ մեկի կողմից չպայմանավորված, արարող և անհասանելի, բայց ամեն ինչի՝ երևելիի և աներևույթի սկզբնավորման պատճառը: Ոչինչ և ոչ ոք չկա նրանից վեր, նրանից առաջ կամ հավասար, հակառակ էություն կամ ներհակ գոյություն: Աստվածային էությունն անճանաչելի է մարդկային բանականության համար, նրան կարելի է հասնել միայն հավատի միջոցով: Աստված ոչնչից նախ ստեղծել է չորս տարրերը՝ հողը, ջուրը, օդը, կրակը առանձինառանձին և ապա դրանց խառնուրդից՝ բազմազան աշխարհը: Տարրերը փոփոխական են և այդ պատճառով՝ ոչ մշտնջենական, ուստի և չեն կարող համարվել աստվածներ: Արարված բնությունը նույնպես գտնվում է շարժման մեջ, որի աղբյուրը «գաղտնի ուժն է»՝ անշարժ Աստվածը: Ի տարբերություն արիստոտելյան բնափիլիսոփայության ավանդույթների՝ Ե. Կ-ու մոտ նկատելի է երկրային և երկնային մարմինների նյութ. կազմի նույնացման միտումը: Տիեզերքը նա դիտում է իրապես կիսաբոլորակ, իսկ երկիրը՝ սկավառակ: Երկնային լուսատուները գտնվում են անընդհատ և անհամաչափ շարժման մեջ, իսկ երկինքը մնում է անշարժ: Նրա մոտ արդեն նշմարվում է երկնային յոթ գոտիների մասին գաղափարը: Աշխարհակարգի՝ որպես ամբողջականության ընկալումը հանգեցրել է նաև բնության համակարգի ստեղծմանը, որի հիմքում ընկած է Արիստոտելի «բնության աստիճանը»: Բնական համակարգի հիմնարար հասկացություններն են՝ մարմնականն ու անմարմինը, շնչավորն ու անշունչը, կենդանի և ոչ կենդանի հասկացությունները: Առաջին աստիճանը կազմում են անշունչ մարմինները, որոնց բնորոշ հատկությունններն են առաջացումը, գոյությունը և ոչնչացումը, երկրորդը՝ բուս. աշխարհը, որն օժտված է նաև սնման, աճի և շնչավորության ստորին ձևի ունակությամբ, երրորդը՝ կենդ. աշխարհը, որն ունակ է նաև տեղափոխության և օժտված է զգայարաններով: Վերջին աստիճանը զբաղեցնում է մարդը՝ բնության «պսակը», որն իր մարմն. բնությամբ հաղորդ է մյուս մարմն. էակներին, բայց միաժամանակ նա բանականության կրող է: Ե. Կ. քննադատում է բազմաստվածությունը, գնոստիկյան (տես *Գնոստիցիզմ*), մասնավորապես Մարկիոնի աղանդը, անտիկ ուսմունքները և հատկապես զրադաշտական կրոնափիլիսոփ. դուալիզմը: Չարին սուբստանցիոնալ բնույթ հաղորդելը տանում էր դեպի չարի աստծո ընդունումը, հիմնավորում չարիքի գոյության անհրաժեշտությունը, աստվածային բնույթը: Մինչդեռ Աստվածը որպես բարության անսպառ աղբյուր և խորհրդամիտ չի կարող չարիքի արարիչ լինել: Իսկ աշխարհում առկա չարը միակ բանական էակին՝ մարդուն շնորհած ազատ կամքի արդյունքն է: Ուստի մարդիկ լիովին պատասխանատու են իրենց բոլոր, այդ թվում՝ չար գործողությունների համար: Իսկ քանի որ չարիքը տրված չէ ի վերուստ, աստվածային ծագում չունի, ճակատագիր չէ, ապա նրա ոչնչացումը ոչ միայն հնարավոր է, այլև անհրաժեշտ և աստվածահաճո: Հետևաբար, երբ թշնամին հարձակվում է երկրի վրա, ապա մարդիկ «զորքեր գումարելով և երկրից թշնամուն դուրս վռնդելով՝ ցույց են տալիս, որ կոտորածները ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով չեն տեղի ունենում, այլ՝ ավազակի բռնությամբ» (նույն տեղում, էջ 133):

Ե. Կ. ռացիոնալիզմի դիրքերից ցույց է տվել սնահավատության, ճակատագրապաշտության, աստղագուշակության, հեթանոսության վերապրուկների անհիմն լինելը: Մարդ անհատի և մարդկության կյանքը նա բաժանել է երեք շրջանների՝ մանկություն, երիտասարդություն և չափահասություն, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի որոշակի ճանաչող. ունակություններ և սահմաններ: Ե. Կ. բարձր է գնահատում գիտելիքի ընկերային-բարոյագիտ. նշանակությունը և արժեքը, ժառանգորդման գաղափարը: Նրա նպատակն է ուսուցանել ճշմարիտ՝ քրիստ. վարդապետությունը, ուստի և քննարկում է մի շարք մանկավարժ. և բարոյագիտ. հարցեր: Նյութի յուրացումը պահանջում է համապատասխան գիտելիքներ և ունակություններ, պետք է ոչ միայն բնական օժտվածություն, այլև՝ ներքին ձգտում և տաժանակիր աշխատանք: Ընդունակ աշակերտին անհրաժեշտության դեպքում պետք է նաև ստիպել: Իբրև ծայրահեղ միջոց նա ընդունում է մարմն. պատիժը: Գիտելիքը և առաքինությունը դիտվում են որպես այդպիսին այն դեպքում, երբ դառնում են բոլոր մարդկանց սեփականությունը:

Ե. Կ-ու քննական և քննադատ. վերլուծության հիմքն են կազմում Ս. Գիրքը և անտիկ իմաստասիր. ժառանգությունը, ինչը նրա ուսմունքին հաղորդել է իմաստասիր. ուղղվածություն, խթանել իմաստասիր. տերմինաբանության մշակումը, անտիկ մշակույթի տարածումը Հայաստանում: Գիտության պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն Ե. Կ-ու արտահայտած մտքերը բնագիտության (ֆիզիկայի, բժշկության և կենսաբանության) մասին: «Եղծ աղանդոցը» մեծարժեք է նաև լեզվաոճական առումով. այն հայ հին գրավոր լեզվի մեսրոպյան կամ դասական շրջանի բնորոշ օրինակ է: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1762-ին, Զմյուռնիայում (հրտ.՝ Հ. Նալյան)՝ «Գիրք ընդդիմութեանց աբարեալ ի Սրբոյ Եզնկայ Կողբացւոյ Հայոց վարդապետէ...» վերնագրով, երկրորդ անգամ (հիմն. հրատարակությունը)՝ 1826-ին, Վենետիկում (հրտ.՝ Ա. Բագրատունի): Երկն ունեցել է գերմաներեն (1834, 1900, 1927), ֆրանսերեն (1853, 1959), ռուսերեն (1858, 1968) և հայերեն բազում հրատարակություններ, որոնցից աշխարհաբար՝ Բուենոս Այրեսում՝ 1951-ին, Երևանում՝ 1970-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.8, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Եղծ աղանդոց, Ե., 1994:

Գրկ. Կորյուն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Ե., 1994: Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, երկ., հ. 3, Ե., 1968: Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1956: Չալոյան Վ., Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Ե., 1975:

ԵԶՐ Ա ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Փառաժնակերտ (Այրարատ նահանգի Նիգ գավառ) – 641, հավանաբար ամփոփվել է Դվինում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 630-ից: Հաջորդել է *Քրիստափոր Բ Ապահունուն*: 633-ին Կարինում (տես *Կարինի ժողով 633*) հանդիպել է բյուզ. Հերակլ կայսրի (610–641) հետ և հայ պատգամավորության անունից ստորագրել համաձայնեցված դավան. բովանդակությամբ մի փաստաթուղթ: Մինչ այդ, ըստ Սեբեոսի, Ե. Ա Փ. Հերակլ կայսրից խնդրել էր ուղարկել «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան» դավանագիրը, որտեղ նզովվում էին բոլոր աղանդավորները, այդ թվում՝ Նեստորը (տես *Նեստորականություն*), բայց երեք *տիեզերական ժողովների* կողքին հիշատակված էր նաև 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը*: Ժամանակի նշանավոր աստվածաբան, եպիսկոպոս Մաթուսաղա Սյունեցին և ուրիշ գիտուններ, քննելով Հերակլի ուղարկած թուղթը, հանգել են այն եզրակացության, թե այն իր հիմն. կետերով ուղղափառ է և ընդունելի, միայն թե չի նզովված

Քաղկեդոնի ժողովը: Ե. Ա. Փ-ու համաձնարարականով Մաթուսաղան գրել է Հերակլ կայսրին ուղղված դավան. թուղթ, որը նրան է հանձնվել Կարինում: Այստեղ կայսրը և Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքը (610–638) Ե. Ա. Փ-ուն են ներկայացրել միակամական (տես *Միակամություն*) բովանդակությամբ մի դավանագիր, հավանաբար այնպիսին, ինչպիսին ուղարկել էին Ալեքսանդրիայի մոլեռանդ հակաքաղկեդոնական պատրիարք Կյուրոսին: Այդտեղ չէր հիշվում *Լևոնի տոմարը*, Քաղկեդոնի ժողովը և, թեպետ բացարձակ մի բնություն չէր քարոզում, սակայն ուսուցանում էր մի կամք, մի ներգործություն, որով և անուղղակիորեն ջատագովում էր մի բնության վարդապետությունը: Հայ եկեղեցու պատգամավորությունը ստորագրել է Հերակլ կայսրի առաջարկած հավատո խոստովանության գիրը, որը եղել է ոչ թե քաղկեդոն., այլ՝ միակամական, և հույն հոգևորականների հետ հաղորդվել Կարինի Մայր եկեղեցում: Այդ քայլը պարտադրված էր ժամանակի քաղ. իրադրությամբ, երբ բյուզանդացիների և արաբների նվաճող. նկրտումները ծանրացրել էին Հայաստանի քաղ. կացությունը, երբ Հերակլ կայսրը Ե. Ա. Փ-ուն սպառնում էր հակաթոռ կաթողիկոսություն ստեղծել Մեծ Հայքի բյուզ. մասում: Համաձայնեցված ոչ քաղկեդոն. դավանագրի ստորագրումը որևէ հետևանք չի ունեցել Հայ եկեղեցու համար:

Հետագա պատմիչները (Ստեփանոս Տարոնեցի, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Ստեփանոս Օրբելյան), սկսած Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, խստագույնս դատապարտել են Ե. Ա. Փ-ու արարքը, հանիրավի մեղադրել նրան քաղկեդոնականություն ընդունելու մեջ: Նրան և Հայ պատվիրակության մյուս անդամներին անվանել են ոդետներ, կայսրից խաբված դավաճաններ, Հայ եկեղեցու սրբությունները ոտնահարողներ: Սակայն ժամանակակիցների ընկալմամբ Ե. Ա. Փ-ու քայլը, ընդհակառակը, զերծ է պահել Հայ եկեղեցին և Հայաստանը շատ ծանր հետևանքներից: Ժամանակակիցներից միակ բացահայտ ընդդիմացողը VII դ. նշանավոր դավանաբան և աստվածաբան *Հովհան Մայրավանեցին* էր (Մայրագոմեցի): Ե. Ա. Փ-ուն անարգելու համար նա արտաքսվել է Դվինից: Դեպքերի ականատես Սեբեոս պատմիչը կաթողիկոսի քայլը չի դատապարտել՝ բարձր գնահատելով նրա մարդկային արժանիքները: Անգամ Կարին գնալու Հերակլ կայսրի հրավերը մերժողները՝ Գարդմանի եպիսկոպոս Ստեփանոսը և Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղան, որոնք ժամանակի հայտնի հայ աստվածաբաններից էին, Ե. Ա. Փ-ու վերադարձից հետո, հակառակ Հովհան Մայրավանեցու ջանքերին, պաշտպան են կանգնել նրան: Կաթողիկոսը Կարինից վերադարձել է «մեծաւ շքով» և «մեծապարգև փառօք»: Հայաստանում հոգևորականությունը նրան դիմավորել է ոչ թշնամաբար, և Կարինի ժողովից հետո ևս ութ տարի, մինչև իր կյանքի վերջը Ե. Ա. Փ. շարունակել է մնալ կաթողիկոս. աթոռին: Վերադարձից հետո նա առաջնորդվել է Հայ եկեղեցու սկզբունքներով, զբաղվել շին. և բարենորոգչ. գործերով (վերակառուցել է Էջմիածնի Կաթողիկեն, Հռիփսիմե ու Գայանե եկեղեցիները): Վախճանվել է ծեր հասակում:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա. Փ-ուն հաջորդել է *Ներսես Գ Տայեցին*:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Սեբեոս, Պատմութիւն, աշխատասիր. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 685–706: Բարթիկյան Հ., «Narratio de rebus Armeniae» հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, ԲՄ, № 6, 1962: Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը, Ս. Էջմիածին, 1995:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻ, Հաբեշական եկեղեցի, Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներից: Մինչև 1951-ը վարչականորեն ենթակա էր *Ղպտի ուղղափառ եկեղեցուն*: Քրիստոնեությունը Եթովպ[illegible] է մուտք գործել տակավին առաքյալների [illegible]նակներից: Համաձայն Գործք առաքելո[illegible] [illegible]լիպպոս առաքյալը մկրտել է եթովպացի[illegible]րի Կանդակա թագուհու ներքինիին (Գործք 8.26–38)՝ դրանով նշանավորելով Ե. ու. ե-ու սկզբնավորումը: Քրիստոնեությունը պետականորեն ճանաչվել է 318 կամ 340-ին՝ Ալեքսանդրիայից եկած հույն բարեպաշտ վաճառական Ֆրումենտիոսի ջանքերով: Նորահաստատ եկեղեցու հոգևոր և վարչ. պետքերը հոգալու նպատակով *Աթանաս Ալեքսանդրացին* նրան ձեռնադրել է (որից հետո նա վերանվանվել է Աբունա Սալամա) և ուղարկել այս նոր թեմին ծառայելու: *Քաղկեդոնի ժողովից* (451) հետո Ե. ու. ե., հավատարիմ մնալով երեք տիեզերական ժողովների դավան. որոշումներին, հարել է Ղպտի եկեղեցուն, որը ալեքսանդրյան աստվածաբան. դպրոցի (տես *Ալեքսանդրիա*) հետևորդ էր: Բյուզ. Հուստինիանոս կայսրի օրոք (527–565), երբ քաղկեդոնականներին հովանավորելու քաղաքականություն էր տարվում, ինչպես նաև ավելի ուշ՝ 640-ական թվականներից, երբ Եգիպտոսն ընկավ մահմեդ. տիրապետության տակ, խզվեցին բյուզ. եկեղեցու հետ բոլոր հարաբերությունները, և Ե. ու. ե. մայր՝ Ղպտի եկեղեցու հետ միասին անխաթար պահեց իր դավանական դիմագիծը:

1498-ից Պորտուգալիայի և Հնդկաստանի միջև ծավալված դիվանագիտ., առևտր. հարաբերություններին զուգընթաց Կաթոլիկ եկեղեցին, հանձին նորահաստատ Հիսուսյան միաբանության, իր քարոզչական գործունեությունը տարածել է այդ ուղու վրա ընկած երկրներում, այդ թվում՝ Եթովպիայում: Սակայն կաթոլիկ Արևմուտքի՝ Ե. ու. ե. դավանափոխ անելու ճիգերը անհաջողության են մատնվել: XIX դ. դեպի Արևելք ծավալված բողոքական շարժումը նույնպես անհաջողություն է կրել:

Ինչպես Հայ առաքելական, Հույն ուղղափառ և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցիները, Ե. ու. ե. նույնպես որոշակի տեղ է զբաղեցնում Սուրբ երկրում (Երուսաղեմ): XX դ. սկզբին Ե. ու. ե-ու հովվապետ Մատթեոս եպիսկոպոսի ջանքերով Երուսաղեմում ձեռք է բերվել Ս. Կոստանդինի և Ս. Հեղինեի տաճարը, որը պատկանում էր Հայ եկեղեցուն: Այստեղ Ե. ու. ե. հիմնել է վանք և հյուրատուն:

Հայ եկեղեցուն դավանակից Ե. ու. ե-ու պատմության մեջ կարևոր դեր են ունեցել հայ-եթովպական եկեղեց. հարաբերությունները: Դրանք սերտացել են հատկապես Քաղկեդոնի ժողովից հետո, երբ Ե. ու ե. Հայ, Ասորի և Ղպտի եկեղեցիների հետ միասին մերժել է այդ ժողովի որոշումները: Ե. ու. ե-ու պատմության մեջ կարևոր դեր է խաղացել ներկայիս Դեսիե քաղաքի մոտ գտնվող, եթովպ. ժամանակագրություններում «Հայկական կղզի» անվանակոչված բնակավայրը՝ Ս. Ստեփանոս վանքով: Այն հիմնել են VII դ. արաբ. նվաճումների հետևանքով Սիրիայի, Պաղեստինի և Եգիպտոսի վրայով այստեղ գաղթած հայ վանականները: Այս վանքը մեծապես նպաստել է Ե. ու. ե-ու մատենագրության, մշակութ. ավանդույթների զարգացմանը: Վանքի հայրերից Գևորգ վարդապետի (Գևորգ Հայ) գրչին է պատկանում գեեզ լեզվի և եթովպ. կրոն. գրականության գոհարներից մեկը՝ «Տիրամոր փառաբանությունը» (1440):

Ե. ու. ե-ում Հայ եկեղեցու հեղինակության բարձրացումը անխզելիորեն կապված է եթովպ. մեծագույն սրբերից մեկի՝ Մակաբա Էկզիեի (ս. Եվստաթեոս, XIV դ.) անվան հետ, որն իր կրթությունը ստացել է հայկ. Ս. Ստեփանոս վանքում: Եվստաթեոսի գործունեությունն այնքան սերտ է եղել Հայ եկեղեցու հետ, որ նրան հաճախ հայ են համարել ինչպես նրա կենդանության օրոք, այնպես էլ՝ հետագայում: Համաձայն վարքի, Եվստաթեոսը Հայաստան է այցելել երեք անգամ: Վերջին այցելության ժամանակ 14 տարի ապրել է Կիլիկիայում և այստեղ էլ մահացել 1358-ին, թաղվել է հայկ. եկեղեցում: Մահվան մահճում իր աշակերտներին պատվիրել է վերադառնալ Եթովպիա և վկայել Հայ եկեղեցու առաքելականության մասին: Եվստաթեոսի վարդապետության հիման վրա Զարա Հակոբ թագավորը վերակառուցել է Ե. ու. ե., ինչը հնարավորություն է տվել եթովպ. քրիստոնեությունը ձերբազատել մահմեդ. և հեթանոս. բարքերից: Հայ եկեղեցու բարոյական ազդեցությամբ կատարված այդ բարեփոխումների շնորհիվ եթովպացիները մեկընդմիշտ ճանաչեցին Հայ եկեղեցու առաջատարությունն Արևելյան եկեղեցիների մեջ: Այս ճանաչման հետևանքով Հայ եկեղեցու մի շարք սրբեր (ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, ս. Հռիփսիմե, ս. Գայանե) և ավանդույթներ տեղ են գտել եթովպ. Հայսմավուրքի մեջ: Պատմ., մատենագր. բազում փաստեր վկայում են Հայ և եթովպ. եկեղեցիների փոխհարաբերությունների մասին: Այսպես, Եթովպիա ուղարկված Հայ առաջին պատվիրակը Գրիգոր եպիսկոպոսն է՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունից (1652): Մոտ քսան տարի անց Եթովպիա է այցելել Հովհաննես արք. Աղթամարցին (Թութունջի): 1867–68-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության խնդրանքով Եթովպիա է մեկնել Հայ եկեղեցու հատուկ պատվիրակությունը՝ անգլիացիների հետ գժտված Թեոդորոս II արքայի հետ բանակցություններ վարելու և անգլիացի կալանավորներին ազատ արձակելու նպատակով: Ադիս Աբեբայի նորակառույց հայկ. եկեղեցին օծելու համար 1928-ին Եթովպիա է ուղարկվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի տեղապահ Գևորգ արք. Արսլանյանը, որն իր ուղևորությունը գրի է առել և հրատարակել (Կ. Պոլիս, 1930):

Կառուցվածքը: Վարչականորեն Ղպտի եկեղեցուն ենթակա լինելու պատճառով Ե. ու.

ե-ու եպիսկոպոսատը, որն ազգությամբ պարտադիր ղպտի պետք է լիներ, ավանդաբար ձեռնադրվել է Եգիպտոսում: Դարեր շարունակ Եթովպիայի միակ եպիսկոպոսը ղպտի մետրոպոլիտն էր: 1951-ին առաջին անգամ Եթովպիայի հոգևորականությունն ու աշխարհիկներն ընտրել են ծագումով եթովպացի մետրոպոլիտ: 1959-ին Ղպտի եկեղեցին վավերացրել է Ե. ու. ե-ու անկախությունը՝ նրա առաջնորդին բարձրացնելով պատրիարքի աստիճանի: Նույն թվին Ղպտի եկեղեցու հովվապետ Կյուրեղ VI պատրիարքը Եթովպիայի Բասիլիոս եպիսկոպոսին ձեռնադրել է Եթովպիայում՝ որպես Ե. ու. ե-ու պատրիարք: Ե. ու. ե. երկրի պաշտոն. եկեղեցին էր մինչև 1974-ը, երբ գահընկեց է արվել կայսրը, և հաստատվել համայնավարական վարչակարգ: Հեղափոխությունից քիչ անց եկեղեցին և պետությունը պաշտոնապես բաժանվել են, և եկեղեցապատկան շատ հողեր պետականացվել: Համայնավար. կառավարության տապալումից (1991) հետո եկեղեցին դուրս է եկել մեկուսացած վիճակից և սկսել ավելի գործուն մասնակցել երկրի կյանքին: Հովանավորում է կարիքավորների օգնությանն ուղղված մի շարք ծրագրեր, որբանոցներ, աշխուժացնում հոգևոր. եկեղեց. գործունեությունը: Եթովպիայում եկեղեցին ունի 12 թեմ, երկրից դուրս՝ ԱՄՆ-ում, Լատ. Ամերիկայում, Արևմտյան Եվրոպայում և այլուր, ևս ունի թեմեր: Ե. ու. ե-ու բարձրագույն մարմինը եթովպական Սուրբ սինոդն է, որն ընտրում է պատրիարքին, իրավասու է պաշտոնանկ անել թեմերի առաջնորդներին:

Ե. ու. ե-ու պատրիարքն է Աբունա Պաուլոսը (1992-ից, եկեղեցու անկախացումից հետո 5-րդ պատրիարքը):

Ե. ու. ե-ու կարևոր հաստատություններից է վանական կառույցը: Վանական դրությունը հիմնված է Եգիպտոսի անապատական հայրերի (տես *Անապատականություն*) օրենսդրության վրա, որին ցայսօր հետամուտ են առավել նախանձախնդիր որոշ վանականներ: Վաղ միջնադարից գործում են երկու վանական միաբանություններ՝ Անտոնյան ու Եվստաթյան, որոնց միջև երբեմնի հակամարտությունն այժմ վերացել է: Անտոնյան միաբանության առաջնորդը ներկայումս Եթովպիայի վանական միաբանությունների ընդհանուր ղեկավարն է: Վանական հայրերը մեծապես նպաստել են հաբեշական քրիստ. մշակույթի, գրականության զարգացմանը: Նրանց ջանքերով բազմաթիվ թարգմանություններ են կատարվել ղպտերենից, հուն-ից, ասոր-ից սեմական գեեզերեն (բառացի՝ բերովի) լեզվի, որն ազգակից է արաբ-ին: Բացի Աստվածաշնչից (որ հրատարակված է ժողովրդին մատչելի ամհարերեն) թարգմանվել են եկեղեց., ծիս. մատյաններ, այդ թվում՝ *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* Պատարագամատույցը, որով և ցարդ առաջնորդվում է Ե. ու. ե.:

Պ ա շ տ ա մ ո ւ ն ք ը և ծ ե ս ե ր ը: Ե. ու. ե. ունի պաշտամունքային և ծիս. որոշ առանձնահատկություններ, որոնցով տարբերվում է Արևելքի մյուս եկեղեցիներից (նմանվելով բացառապես Ղպտի եկեղեցուն): Դրանք դրսևորվում են Հին կտակարանից հայտնի հրեական որոշ սովորությունների կիրառմամբ: Այսպես, Ե. ու. ե. սրբորեն կատարում է թլփատությունն ու մաքրության օրենքը: Հինկտակարանային հայեցողության դրոշմն է կրում նաև շաբաթ և կիրակի օրերի տոնակատարումը, ինչպես նաև սուրբ և անսուրբ կենդանիների զատորոշումը: Ե. ու. ե-ում տարվա 250 օրը պահոց օրեր են: Ծիս. որոշ սովորություններ ևս վերցվել են հրեական ծիսակարգից: Ղևտացիների (հրեա հոգևորականներ) նման Ե. ու. ե-ու սպասավորները պարում են *Ուխտի տապանակի* առջև, ձախ ձեռքում՝ գավազան, իսկ աջում՝ բոժոժներ կրելով: Մինչդեռ Ե. ու. ե-ում թմբուկի կիրառումն ունի հեթանոս. ծագում: Աստվածաշնչի հուն. Յոթանասնից թարգմանության կանոնից զատ Ե. ու. ե. ընդունում է նաև մի շարք հրեական և քրիստ. *պարականոն գրքեր*, որպիսիք են [illegible]վքի գիրքը և Կուֆալեն (Հոբելյանների [illegible]):

Ճ ա ր տ ա ր ա պ ե տ ո ւ թ յ ո ւ ն ը և ա ր վ ե ս տ ը: Թեև Ե. ու. ե-ու ճարտ-ը հավատարիմ է սկզբ. բազիլիկ, քառանկյուն, խաչաձև ոճին, այնուամենայնիվ, դրան զուգահեռ մշակել է իր ուրույն ոճը՝ ութանկյուն օղակաձև: Հնագույն եկեղեցին Աքսումի Մայր տաճարն է, որը նվիրված է Սիոնի ս. Կույս Աստվածածնին: Տաճարի խորանում պահվում է Ուխտի տապանակը: Ենթադրվում է, որ Սաբայի (Եթովպիա) Մաքեդա թագուհու [որը ամուսնացել էր Իսրայելի թագավոր Սողոմոնի հետ (Գ Թագ. 10.1–13, Բ Մնաց. 9.1–12, Մատթ. 12.42)] ժամանակներից (Ք.ծ.ա. X դ.) ի վեր Ուխտի տապանակը Երուսաղեմի Սողոմոնյան տաճարից փոխադրվել է Եթովպիա (Աքսումի Մայր տաճար), որտեղ երկար ժամանակ խնամքով պահվել է՝ հետագայում բացառիկ կարևոր տեղ գրավելով եթովպացիների աստվածապաշտ., ծիս. ըմբռնման մեջ: Պատմ. նշանակություն ունեն մասնավորապես Լալիբելայի ժայռափոր, զանգվածեղ, սյունազարդ, կամարակապ տաճար-եկեղեցիները: Կան 9 նման եկեղեցիներ՝ իրենց ոճով խիստ մոտիկ Եգիպտոսի հեթանոս. տաճարներին: Դրանք իրար հետ կապված են գետնուղիների միջոցով: Ի տարբերություն ղպտական վանքերի, որոնք կառուցված են Եգիպտոսի անապատներում, եթովպականները գտնվում են լեռների անմատչելի բարձունքներում (օր., VII դ. կառուցված Տըպրա Տամո վանքը): Սրբանկարչությունը ներկայացնում է Աստվածաշնչի պատմությունը: Ե. ու. ե-ու պատկերագրությունն ընդունում է ս. *Գևորգ* զորավարի ու վիշապի, ինչպես նաև՝ զանազան սրբերի նկարները: Պատկերագրությունն աչքի է ընկնում զուտ ազգ. ոճով, որը հատկանշվում է դեպքի սոսկական նկարագրությամբ, հեռապատկերի բացակայությամբ և վառ գույներով:

Ո ւ ս ո ւ մ ն ա կ ա ն հ ա ս տ ա տ ո ւ թ յ ո ւ ն ն ե ր ը: Ե. ու. ե-ու բարձրագույն ուս. հաստատությունն է Եթովպական ուղղափառ աստվածաբանության ֆակուլտետը՝ Երրորդության քոլեջը, որը գործում էր որպես Ադիս Աբեբայի համալսարանի մասնաճյուղ: Երբ 1974-ին նոր կառավարությունը փակել է այն (վերաբացվել է 1994-ին), Ադիս Աբեբայում բացվել է Սուրբ Պողոսի քոլեջը: Հոգևորականներին համապատասխան կրթություն տալու նպատակով 1990-ական թթ. հիմնվել են ևս վեց հոգևոր ուս. հաստատություններ՝ «Հոգևորականության վերապատրաստման կենտրոններ»:

Գրկ. Լ ո ո ֆ ս, Հաբեշների՝ իբր մի հին Արևելյան եկեղեցու բնորոշ գծերը և ազգային առանձնահատկությունը, «Արարատ», 1896, էջ 299–302, 348–353: Թ ո ւ ր շ յ ա ն Հ., Հաբեշ կրոնական գործիչ Ս. Եվստաթեոսը և Հայ եկեղեցին, «Էջմիածին», 1956, № 4–6: Ն ո ւ յ ն ի, Հայ-հաբեշական եկեղեցական առնչություններ, «Էջմիածին», 1956, № 8–9, № 11–12: Ռ ո բ ե ր ս ո ն Ռ., Եթովպական Ուղղափառ եկեղեցի (հայերենի փոխադրեց Բ. Նանյանը), «Էջմիածին», 1999, № 5–6:

Զավեն արք. Չինչինյան (Եգիպտոս)
Հակոբ Քյոսեյան

ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Եգիպտոսի թեմ* հոդվածում:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՒՅՔԻ ԲՌՆԱԳՐԱՎՄԱՆ ՕՐԵՆՔ 1903, ընդունել է Ռուսաստանի կառավարությունը՝ հունիսի 12-ին: Օրենքի համաձայն, Հայ եկեղեցուն և հոգևոր հաստատություններին պատկանող ամբողջ անշարժ գույքը (այգիները, վարելահողերը, մարգագետինները, արոտավայրերը, անտառները, առևտր. կրպակները, ջրաղացները, արհեստագործ. ձեռնարկությունները ևն) և դրամական ունեցվածքը անցնում էին պետության տնօրինությանը: Պետականացված գույքից և դրամական միջոցներից ստացված եկամուտներից բաժին էր հանվելու դրանց իրավատիրոջը՝ հայ հոգևոր հաստատություններին:

Օրենքն այդ ժամանակաշրջանում ռուս. ինքնակալության վարած ազգ. քաղաքականության դրսևորումն էր, որը նպատակ ուներ հայկ. մշակութ. և լուսավոր. կենտրոնները զրկել նյութ. օժանդակությունից և արագացնել հայ ժողովրդի ռուսացման գործընթացը, հայ հոգևորականությանը վերածել պետությունից նպաստ ստացող հնազանդ պաշտոնեության:

Ե. գ. բ. օ. բուռն դժգոհություն է առաջացրել հայ բնակչության մեջ: Շարժման գլուխ է կանգնել Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Մկրտիչ Ա Վանեցին*, որն ամենուր հրահանգներ է ուղարկել՝ չենթարկվել իշխանություններին և ծառանալ նրանց դեմ: Օրենքի դեմ հանդես են եկել նաև հայ ազգ-քաղ. կուսակցությունները, ինչպես նաև՝ սոցիալ-դեմոկրատները: Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Կարսում, Շուշիում, Ալեքսանդրապոլում, Ելիզավետպոլում, ինչպես և բազմաթիվ գյուղերում տեղի են ունեցել զանգվածային ցույցեր, ընդհարումներ ժողովրդի և ոստիկանության ու զորքերի միջև: Ցար. մի շարք պաշտոնյաներ ահաբեկվել են: Հայերի հակացար. ելույթները համաժող. բնույթ են ստացել: Արտերկրի հայությունը նույնպես բազմաթիվ բողոքներ է հղել Ս. Էջմիածին և Սանկտ Պետերբուրգ:

Սակայն կառավարությունը հետ չի կանգնել իր որոշումից: Մինչև 1903-ի վերջը օրենքն ի կատար է ածվել: Ըստ պաշտոն. տվյալների, Տավրիկյան, Խերսոնի, Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Բաքվի, Սևծովյան նահանգներում, Դոնի, Կարսի, Բաթումի, Թերեքի մարզերում և Զաքաթալայի օկրուգում բռնագրավվել է շուրջ 145 հզ. դեսյատին հող (որից ավելի քան 83 հզ-ը՝ Ելիզավետպոլի և 34 հզ-ը՝ Երևանի նահանգ-

ներում), 923 ոչ հողային հասութաբեր ունեցվածք և 1.775,8 հզ. ռուբլի կանխիկ դրամ: Դրանից հետո հայ ժողովրդի պայքարն ընդունել է այլ ձևեր: Նախկին վարձակալները հրաժարվում էին գույքի շահագործումից, գյուղացիները փչացնում կամ ծածուկ Ս. Էջմիածնին էին հանձնում հավաքված բերքը: Արդյունքում սպասված 300 հզ. ռուբլու դիմաց բռնագրավված գույքից 1904-ին ստացվել է միայն 133 հզ. ռուբլու եկամուտ: Հնազանդության փոխարեն հայ ժողովուրդն ավելի սերտ է համախմբվել իր եկեղեցու շուրջ, ցուցաբերել իր նվիրվածությունը ազգային հոգևոր արժեքներին:

Համաժող. բուռն պայքարի և Ռուսաստանում սկսված հեղափոխության ազդեցության տակ ցարիզմն ստիպված էր նահանջել: 1905-ի օգոստ. 1-ին Նիկոլայ II ցարը ստորագրել է եկեղեց. գույքը վերադարձնելու մասին հրամանագիրը, որով միաժամանակ թույլատրվում էր վերաբացել հայկական դպրոցները:

Գրկ. Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870–1905), Ե., 1970: Համբարյան Ա. Ս., Հայոց եկեղեցական բռնագրաված գույքի օգտագործումը ցարիզմի կողմից 1903–1905 թթ., «Տեղեկագիր ՀԽՍՀ ԳԱ հաս. գիտ.», 1961, № 10:

Ազատ Համբարյան

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, հոգևոր դասի ներկայացուցիչների հավաքներ եկեղեցական, վարչական-կազմակերպչական, կանոնական, ծիսադավանական, բարոյական, կարգապահական և այլ հարցեր քննելու համար: Դավանաստվածաբան. տեսակետից Ե. ժ. մասն են *Սուրբ Հոգու*, որ ապրում է եկեղեցում: Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները հավաքվում են Ս. Հոգու թելադրմամբ և այն հավատով, որ որոշումներն ընդունվում են Ս. Հոգու առաջնորդությամբ. «...Հաճելի թվաց Սուրբ Հոգուն և մեզ...» (Գործք 15.28), ասում են ժողովականները միմյանց՝ հետևելով առաքյալների օրինակին:

Ե. ժ. բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ կանոնադիր և ոչ կանոնադիր: Կանոնադիր Ե. ժ-ի ընդունած *կանոնները* ձևավորել են կանոնական կամ *եկեղեցական իրավունքը*, որի հիման վրա կազմվել են կանոնական ժողովածուներ (հայոց համար այդպիսին է «*Կանոնագիրք Հայոցը*»): Կանոնները եղել են պարտադիր և կիրառվել են ինչպես եկեղեցու, այնպես էլ՝ պետության հեղինակությամբ և անունից: Ոչ կանոնադիր Ե. ժ. քննարկել են ամենատարբեր հարցեր՝ դավան., ծիսական, ազգ., եկեղեց., միջեկեղեց. փոխհարաբերություններին առնչվող ևն, ընդունել որոշումներ, գրել թղթեր, նամակներ, պաշտոն. ուղերձներ, շրջաբերականներ: Նրանք ունեցել են կարևոր նշանակություն որևէ եկեղեցու դիրքորոշումն այս կամ այն հարցի վերաբերյալ հստակեցնելու, ծիսադավան. և եկեղեց. խնդիրներում կողմնորոշվելու համար: Շատ որոշումներ էլ ունեցել են զուտ բարոյական նշանակություն: Հայ եկեղեցին իր դավան. և վարդապետական հիմն. սկզբունքները, ի տարբերություն Կաթոլիկ եկեղեցու, կանոնի աստիճանի չի բարձրացրել (դոգմա) և չի պարտադրել:

Ժողովների միջոցով եկեղեց. հարցեր վճռելը սկսվել է դեռևս առաքյալների ժամանակ, երբ նրանք ժողովվել են Երուսաղեմում (51-ին) և որոշել թույլ չտալ քրիստոնյաներին կատարելու մովսիսական ծեսերը (թլփատություն, հեռու մնալ կուռքերին զոհաբերված կենդանիներից ևն, Գործք 15.1–29): Առաքյալների հաջորդները II–III դարերում շարունակել են նույն շավղով գնալ և հարցերը ժողովով վճռել: Նրանք մասնավոր տեղական ժողովներ են գումարել Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, Հռոմում, Եդեսիայում, Հունաստանում՝ ս. Զատիկը միասին տոնելու վերաբերյալ, և 256-ին Կարթագենում՝ կրկնակնունքի խնդիրը որոշելու համար: Այդ կարգն ընդհանրացել է քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների մեջ, մինչև անգամ սահմանվել, որ տարին երկու անգամ ժողովներ լինեն ամենուրեք, և եկեղեց. խնդիրները քննեն ու լուծեն դրանց միջոցով («Կանոնք առաքելական [illegible] 7-րդ կանոն): Իսկ *Նիկիայի Ա տիեզերա*[illegible]*ղովի* 6-րդ կանոնը սահմանել է, որ տա[illegible]ն երկու ժողովներից առաջինը լինի Մեծ պահքից առաջ, երկրորդը՝ աշնանը: Այս սկզբունքն ընդհանուր առմամբ մտավ նաև հայոց մեջ, բայց ճշգրտությամբ չգործադրվեց. պատմաքաղ. հանգամանքների բերումով Հայաստանում ոչ միայն տարին երկու անգամ, այլ տասնյակ տարիներ Ե. ժ. չէին գումարվում:

Ե. ժ. իրենց նշանակությամբ լինում են երեք տիպի՝ տեղական արտաքին, տեղական ազգային և *տիեզերական ժողովներ*: Առաջին երկուսը կոչվում են նաև մասնավոր ժողովներ: Բոլոր տեղական արտաքին և տիեզերական ժողովները կանոնադիր ժողովներ են:

Տեղական արտաքին Ե. ժ., *Ընդհանրական եկեղեցու* տեղական մասնավոր ժողովներ, որոնք չեն հռչակվել տիեզերական, բայց ընդունած որոշումներն ու կանոնները դուրս են եկել մեկ առանձին մասնավոր աթոռի կամ թեմի շրջանակներից և ստացել համաքրիստ. նշանակություն: Այդպես էր մինչև *Քաղկեդոնի ժողովը*, երբ Ընդհանրական եկեղեցին միասնական էր, չկային պառակտումներ, և մասնավոր ժողովներն ընդունում էին բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիները: Այդպիսիք են Անկյուրիայի (313–315), Նեոկեսարիայի (314–315), Գանգրայի (340 կամ 370), Կեսարիայի (Անտիոքի, 341), Սարդիկայի (344–347), Լավոդիկիայի (365) ժողովները: Հայ եկեղեցու ընդունած այս 6 տեղական արտաքին ժողովները հիշվում են 1178-ի Հռոմկլայի ժողովի ժամանակ Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Դ Տղայի* գրության մեջ՝ ուղղված ժողովականներին: Տեղական 6 ժողովների կանոններն առանձին կանոնախմբով մտել են «Կանոնագիրք Հայոցի» մեջ, և Հայ եկեղեցին դրանք համարում է հայոց եկեղեց. իրավունքի կարևոր աղբյուր: Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին ընդունում է 7 մասնավոր ժողով (նաև 256-ի Կարթագենի ժողովը), իսկ հույներն ընդունում են 8 մասնավոր ժողով (Կարթագենի և 394-ի Կ. Պոլսի ժողովները): Վաղ ժամանակներում Կեսարիայում եղել է արլ. և արմ. եկեղեցիների ժողով՝ Զատկի տոնը կանոնավորելու համար, բայց այնտեղ կանոններ չեն սահմանվել: Հռոմեացիներ Դիոնիսիոս Կրտսերի՝ VI դ. սկզբին, և Հովհան Սխոլաստիկոսի՝ 565-ին հուն-ից լատ. թարգմանած և կարգավորած ժողովածուների մեջ կային 10 ժողովների կանոններ, որոնցից 4-ը՝ տիեզերական և 6-ը տեղական ժողովներ էին: Հայերը նույնն ընդունել են հետևյալ փոփոխությամբ. 4 տիեզերական ժողովից դուրս են թողել Քաղկեդոնինը, իսկ տեղական 6 ժողովից՝ Անտիոքինը (անհայտ պատճառով), և նրա փոխարեն ավելացրել գոյություն չունեցող Կեսարիայի ժողովը:

Տեղական ազգային Ե. ժ., քրիստոնեական որևէ դավանանքի պատկանող առանձին եկեղեցու հոգևորականության կամ հոգևորականության և աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչների հավաքներ, որտեղ քննարկված հարցերը և ընդունված որոշումներն ու կանոնները դուրս չեն գալիս տվյալ եկեղեցու հոգևոր վարչատարածքային իրավասության սահմաններից: Հայոց մեջ տեղական Ե. ժ., ըստ իրենց նշանակության և իրավասությունների, լինում են եպիսկոպոսական (եպիսկոպոսաց) և ազգ-եկեղեցական: Եպիսկոպոսական ժողովը Հայ եկեղեցու կանոնադիր մարմինն է՝ նախագահությամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի: Հնում, ըստ առաքելական կանոնի, Հայաստանում ևս տարին երկու անգամ Հայոց կաթողիկոսը 12 եպիսկոպոսներով շրջել է ամբողջ երկրում, եպիսկոպոսական ժողով գումարել, եկեղեց. կյանքում կարգ ու կանոն հաստատել: Իսկ եպիսկոպոսները Նավասարդի տոնին՝ Շահապիվանում, Ս. Կարապետի տոնին՝ Մուշում հավաքվել են տարին 1–2 անգամ՝ եկեղեցական-բարեկարգական հարցերով, և քննարկվածներից կարևորագույնները ներկայացրել կա՛մ Հայոց կաթողիկոսին՝ ի վավերացումն և կա՛մ Ազգ. ժողովին՝ ի հավանություն: Սակայն հետագայում այդպիսի ժողովներ ավելի քիչ են գումարվել: Նոր ժամանակներում հիշատակելի են 1917-ի հունիսին՝ Ս. Էջմիածնում Գևորգ Ե Սուրենյանցի, 1956-ի մարտին՝ Կահիրեում (Եգիպտոս) Վազգեն Ա Պալճյանի հրավիրած եպիսկոպոս. ժողովները, որոնցում, ի թիվս այլ կարևոր հարցերի, նպատակ է դրվել վերականգնել առաքելական կանոնը ժողովներ գումարելու վերաբերյալ: 1956-ի հոկտ. Ս. Էջմիածնում հրավիրված ժողովը որոշել է տարին գոնե մեկ անգամ գումարել եպիսկոպոս. ժողով:

Կահիրեի ժողովի որոշմամբ հստակ սահմանվել են եպիսկոպոս. և ազգ. Ե. ժ-ի իրավասությունները, համաձայն որի, Հայ եկեղեցու որևէ դավան. և վարդապետ. խնդիր նախ պետք է քննի եպիսկոպոս. ժողովը և հետո միայն ներկայացնի ազգ-եկեղեց. ժողովին և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ ի վավերացումն: Հայ եկեղեցում, որին խորթ է կղերապետությունը, ժողովներին հոգևորականության հետ միասին մասնակցել է աշխարհիկ դասը՝ թագավորներ, իշխաններ, ազատներ, ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Հնում (IV–V դդ.) այդ հավաքները կոչվել են նաև աշխարհաժողովներ, ավելի ուշ՝ ազգ-եկեղեց. ժողովներ, որոնք գումարվել են արտակարգ՝ կաթողիկոսական ընտրության, քաղ. ճգնաժամային կացությունների, հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ և ազգ. ընդհանուր նշանակություն ունեցող կարևորագույն հարցերի քննարկման համար: Ազգ-եկեղեց. ժողովը Հայ եկեղեցու գերագույն օրենսդիր մարմինն

է՝ նախագահությամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

Գրկ. Մելիք-Թանգյան Ն., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք 1, Շուշի, 1903:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, կանոնական իրավունք, եկեղեցական օրենսդիտություն, եկեղեցու անդամների՝ միմյանց և եկեղեցու հանդեպ ունեցած կանոնական (տես *Կանոն*) հարաբերությունների և նորմերի, իրավունքների և պարտավորությունների համակցություն, եկեղեցու կարգ ու կանոնի, վարչական, կազմակերպչական, բարոյակրթական և ուղղիչ միջոցների ամբողջություն: Արտաեկեղեց. իմաստով Ե. ի. այն օրենքների և սահմանումների ամբողջությունն է, որով որոշվում է եկեղեցու հարաբերությունն այլ մարմինների հետ (պետություն, այլ եկեղեցիներ, կազմակերպություններ ևն): Ե. ի-ով են կարգավորվել նաև քաղաքացիական-իրավական, մասնավորապես՝ ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները:

Ե. ի. չի վերաբերում եկեղեցու ներքին էությանը, հավատին և բարոյական օրենքներին, այլ առնչվում է արտաքին կազմակերպությանը, երևույթներին, տեսանելի կողմին: Եկեղեցու սահմանած ոչ բոլոր պարտականություններն են իրավական բնույթի: Աղոթելու, ապաշխարելու, մարդու վրա խորհուրդների ներգործությունը և ներանձնական այլ պարտավորություններ կրոնաբարոյական են և իրավաբան. սահմանումներով չեն որոշվում: Սակայն խորհուրդների գործադրությունը կատարվում է արտաքին երևույթներով և ծիսակատարությամբ, որոնք ենթակա են կանոնակարգման: Եկեղեցու բարոյական օրենքներն իրենց մեջ ամփոփում են քրիստոնեության ընդհանուր և մնայուն գաղափարներ, իսկ Ե. ի. և եկեղեց. կանոնները շոշափելիորեն արտահայտում են այդ գաղափարները որոշակի արտաքին ձևերով, դրանք հարմարեցնելով կյանքի և ժամանակի պայմաններին: Քրիստ. բարոյականության նորմերը միշտ և բոլորի համար նույնն են, իսկ Ե. ի. տարբեր ժամանակներում և երկրներում՝ տարբեր:

Բյուզանդիայում Ե. ի. համակարգվել է VI դ.՝ Հուստինիանոս I-ի (527–565) օրոք: Արևմտյան Եվրոպայում կանոնական իրավունքի առաջին համակարգումը ձեռնարկվել է XII դ., Բոլոնիայում, հետագայում, դրա հիման վրա, լրացված և մշակված հրատարակվել է 1582-ին, Հռոմում (Corpus juris canonici): Արևմուտքում կանոնական իրավունք հասկացությունը չի համապատասխանել հույների ընկալումներին: Corpus juris canonici-ն բովանդակել է հոգևոր իշխանության բոլոր իրավական որոշումները՝ թե՛ եկեղեց., թե՛ քաղաքացիական: Իսկ հույների մոտ կանոնական իրավունքն ընկալվել է որպես միայն եկեղեցավարչ. կարգադրությունների, հրահանգների ամբողջություն, որը չի ներառում եկեղեցու աշխարհական անդամների քաղաքացիական հարաբերությունները:

Հայաստանում Ե. ի. առաջին անգամ համակարգել է *Հովհաննես Գ Օձնեցին*՝ կազմելով առաջին կանոնագիրքը (տես «*Կանոնագիրք Հայոց*»): Հայոց մեջ կանոն բառը վերաբերում է եկեղեց. հրահանգներին և օրենքներին, նաև կաթողիկոս. այն կոնդակներին, որոնք զուտ եկեղեց. հրահանգներ են ամփոփում և պարտադիր նշանակություն ունեն, ինչպես օր., *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* 1868-ի «Կանոնական կոնդակը»:

Հայ Ե. ի-ի աղբյուրները բաժանվում են 2 մեծ խմբի՝ ընդհանուր և մասնավոր կամ ազգային: Ընդհանուր են այն աղբյուրները, որոնք ընդունում են բոլոր եկեղեցիները՝ Սուրբ Գիրք, *ավանդություն*, առաքելական կանոններ, երեք *տիեզերական ժողովների*, վեց տեղական ժողովների (տես *Եկեղեցական ժողովներ*), *եկեղեցու հայրերի* կանոններ: Մասնավոր աղբյուրները ազգ-եկեղեց. ժողովների և Հայ եկեղեցու ս. հայրերի կանոններն են, կաթողիկոս. կարգադրությունները, կանոնագրքերը: Որոշակի ժամանակաշրջանի Ե. ի-ի աղբյուր կարող են դիտվել նաև օրենքներն ու կանոնադրությունները, որոնք սահմանվել են գերիշխան պետության միջամտությամբ: Հայոց համար այդպիսիք են «*Պոլոժենիե*»-ն և *Ազգային սահմանադրությունը*:

Գրկ. Մելիք-Թանգյան Ն., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք 1, Շուշի, 1903: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, 2, Ե., 1964, 1971:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, քրիստոնեական կրոնի պաշտամունքային շենքերի, այլ շինությունների և դրանց համալիրների կառուցման արվեստ: Հայաստանում Ե. ճ. ձևավորվել է IV–VII դդ., երբ ստեղծվել են եկեղեց. շենքերի գրեթե բոլոր այն հորինվածքները, որոնք կիրառվել են նաև հետագայում:

301-ին Հայաստանն աշխարհում առաջինը ընդունելով քրիստոնեությունը որպես պետ. կրոն՝ սկզբից ևեթ ինքնուրույն է մշակել եկեղեց. շենքերի տիպերը:

Ե. ճ. հայ ժողովրդի միջնադարյան մշակույթի կարևորագույն բնագավառն է, նրա բազմաթիվ կառույցներում ցայտուն արտահայտվել են հայկ. ճարտ-յան ինքնատիպությունը, բարձր մակարդակը և գեղ. հարուստ ավանդները:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո առաջին տասնամյակները ողջ երկրում նոր պաշտամունքի շենքերի բուռն կառուցման շրջան են եղել: Ըստ պատմիչներ Զենոբ Գլակի և Փավստոս Բուզանդի՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* և *Տրդատ Գ* թագավորը հեթանոս. տաճարների տեղում են կառուցել առաջին եկեղեցիները՝ դրանով իսկ կապելով դարերով սրբագործված վայրերը նոր կրոնի հետ: Ընդ որում տաճարների մի մասը վերակառուցվելով՝ փոխարկվել է եկեղեցու, մի մասն էլ ավերվել է, և նրանց հիմքերի վրա եկեղեցի է կառուցվել: Այդ ընթացքում կրկնվել է հեթանոս. տաճարի երկայնական՝ արլ-ից արմ. ձգված հորինվածքը, միայն բեմը արևմուտքից տեղափոխվել է արևելք: Ագաթանգեղոսը միանգամայն որոշակի հայտնում է Գրիգոր Ա Լուսավորչի՝ նորակառույց եկեղեցիների առաջին ճարտարապետ լինելու մասին:

Հայաստանի՝ մեզ հասած հնագույն եկեղեցիները միանավ դահլիճներ են և, ավելի սակավ, եռանավ բազիլիկներ: IV–VI դդ. տարածված միանավ եկեղեցիների (Լեռնակերտի, Թուղի, Ագարակի, Շենիկի, *Կարենիսի վանքի*) մեծ մասի խորանը ներգծված է շենքի արտաքին պատերի ուղղանկյուն պարագծի մեջ, սակայն կան նաև ընդհանուր ծավալից դուրս եկող, արտաքուստ կիսաշրջանաձև կամ բազմանիստ խորանով եկեղեցիներ (Լուսակերտի, Զարջառիսի, Ոսկեվազի, Փարպիի, Բայբուրդի): IV դ. վերջին եկեղեցիների խորանի մեկ կողքին կամ երկու կողքերին կառուցվել են սենյակներ՝ եկեղեցում քահանայի բնակվելու վերաբերյալ կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* IV–VI դդ. կանոններին համապատասխան: միանավ եկեղեցիների առանձին ենթատիպն են արտաքին սրահ ունեցողները: Արլ. պատում նահճախ փոքրիկ խորանով այդ սրահները նախատեսվել են դեռ չմկրտվածների և ապաշխարողների համար (Գառնի, *Թանահատի վանք*, Կուրթան, Վարդաբլուր):

Վաղ միջնադարում Ե. ճ-յան մեջ եռանավ բազիլիկները տարածում չեն ստացել. այդ ժամանակաշրջանից հայտնի են միայն յոթ այդ տիպի եկեղեցիներ (ընդ որում VI դարից մինչև XVII դ. բազիլիկներ այլևս չեն կառուցվել): Դրանք բոլորն էլ պատկանում են, այսպես կոչված, «արևմտյան» տիպին. միջին նավը բարձր է կողայիններից և ունի առանձին ծածկ: Եռանավ բազիլիկները, չնայած փոքրաթվությանը, ունեն բազմապիսի ճարտ. լուծումներ: Աղցի բազիլիկն ունի երկու զույգ մույթ, *Երերույքի Ս. Կարապետ վկայարանը*, Քասաղի, Աշտարակի բազիլիկները՝ երեք զույգ, *Ծիծեռնավանքի* և Եղվարդի բազիլիկները՝ չորս զույգ, իսկ Հայաստանի ամենախոշոր՝ *Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցին* (Դվինի Կաթողիկե)՝ 7 զույգ մույթ: Տարբեր է նրանց Ավագ խորանի շուրջը եղած սենյակների քանակը: Սյունասրահով են շրջապատված եղել Երերույքի և Դվինի բազիլիկները: Որոշ միանավ ու եռանավ եկեղեցիներ նախապես ունեցել են փայտե ծածկ, որը VI–VII դդ. փոխարինվել է թաղով:

Հայաստանի վաղքրիստ. Ե. ճ-յան մեջ հստակ նկատվում է նրա զարգացման հիմն. գիծը՝ գմբեթավոր, հիմնականում՝ կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների կառուցումը: Ճարտ. այս հորինվածքն ունի տեղական արմատներ՝ քարե գմբեթների ակունքները բխում են հայկ. ժող. բնակելի տների երդիկով, փայտե գմբեթով ծածկերից (Ք.ծ.ա. V դ. այն նկարագրել է հույն պատմագիր Քսենոփոնը):

Հայաստանի հնագույն գմբեթավոր եկեղեցին *Էջմիածնի Մայր տաճարն* է՝ ողջ քրիստ. Ե.ճ-յան մեջ հանդուցային մի կառույց, որի հորինվածքը հետագայում տարածվել է նաև Եվրոպայում: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի նկարագրության՝ Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի կենտրոն Շաղատի եկեղեցին (IV դ.) եղել է խորանարդաձև գմբեթով, ուղղանկյուն խորաններով խաչաձև կառույց: Հայաստանում եկեղեց. շենքի խաչաձևությունը՝ քրիստ. կրոնի խորհրդանիշը, առավել հստակ արտահայտվել է «ազատ խաչ» տիպի գմբեթավոր եկեղեցիներում, որոնք ստորաբաժանվում են երեք ենթատիպի՝ քառախորան, եռախորան և միախորան (միայն արլ. կողմում): Դրանց լավագույն օրինակներն են VII դարից անփոփոխ պահպանված՝ Աշտարակի *Կարմրավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին* և վերձիգ համաչափու-

թյուններով *Լմբատավանքի* Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Ներսից և դրսից խաչաձև հորինվածքի զարգացման հաջորդ փուլն է ներկայացնում *Մաստարայի Ս. Հովհաննես եկեղեցին*, որի գմբեթատակ տարածությունը զգալի ընդարձակվել է: Այս տիպին են պատկանում նաև VII դ. Ոսկեպարի Ս. Աստվածածին, Արթիկի Ս. Գևորգ և *Հառիճավանքի* Ս. Գրիգոր եկեղեցիները:

Հայաստանում եկեղեց. շենքի կենտրոնագմբեթ համակարգը VI դ. նոր ուղղություն է ստացել՝ միջանկյալ խորշերով և անկյունային սենյակներով քառախորանի ձևով, որի ամենավաղ թվագրված օրինակը *Ավանի կաթողիկոսության* Ս. Հովհաննես եկեղեցին է (VI դ. վերջ): Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը այս հորինվածքն առավել կատարյալ կիրառել է հայկ. ճարտ-յան գլուխգործոց՝ *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքի* եկեղեցում: Նույն տիպին են պատկանում Սիսիանի Ս. Հովհաննես եկեղեցին, *Արծվաբերի Ս. Աստվածածին վանքը, Զորադիրի Ս. Էջմիածին եկեղեցին*, Արամուսի Ծիրանավոր, Գառնհովտի Ս. Գևորգ եկեղեցիները: VI–VII դդ. հայկ. կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների մեկ այլ տարբերակն են բազմախորանները, որոնց թվում են Արագածի Գրիգորաշեն, *Եղվարդի Ս. Թեոդորոս վանքի* և Իրինդի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները:

Շրջանի մեջ ներգծված քառախորանի յուրօրինակ հորինվածք է մարմնավորել Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի կառուցած *Զվարթնոց* տաճարը: Այն ունեցել է եկեղեց. շենքի նոր՝ եռայարուս ծավալային լուծում և VII դ. հայկ. Ե. ճ-յան մեծ նվաճումն է: Կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների՝ Հայաստանում ստեղծված և կիրառված տիպերի նման բազմազանությունը, գմբեթատակ տարածության շուրջը ինտերիերի միավորման ձգտումը VII դ. հայկ. Ե. ճ-յան բնորոշ գծերն են, որոնք նրան առանձնացնում են քրիստ. աշխարհի մյուս ճարտ. դպրոցներից:

Հայաստանում վաղ միջնադարում կենտրոնագմբեթներից բացի կառուցվել են նաև երկայնական՝ բազիլիկատիպ եկեղեցիներ: Քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ են Տեկորի Ս. Սարգիս վկայարանը, *Օձունի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի* եկեղեցին, *Բագավանի Ս. Հովհաննես վանքը, Մրենի Կաթողիկե եկեղեցին*: Հայաստանում VII դ. մշակվել է խաչաձև, եռախորան գմբեթավոր բազիլիկի տիպը, որին պատկանում են Դվինի Կաթողիկե Ս. Գրիգոր եկեղեցին (վերակառուցումից հետո) և Թալինի Կաթողիկեն: Սակայն գմբեթավոր բազիլիկների ներսի մասնատումը առանձին կանգնած մույթերով նպատակահարմար չէր ծիսակատարության ժամանակ բեմի առջև աղոթասրահի միասնական տարածություն ունենալու առումով: Միաժամանակ, առանձին կանգնած մույթերը կամ սյուները շենքի թույլ տարրերն են երկրաշարժերի ժամանակ, և վաղ միջնադարում հայ ճարտարապետները հաղթահարել են երկայնական, բազիլիկ եկեղեց. շենքերի այդ թերությունը՝ ստեղծելով միանգամայն նոր՝ առանց միջանկյալ հենարանների «գմբեթավոր դահլիճ» տիպը: VII դ. այդ տիպի լավագույն կառույցներն են *Պտղնավանքը և Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցին*, որոնց գմբեթները հենվում են երկայնական պատերին կից երկու զույգ հզոր որմնամույթերի վրա:

IV–VII դդ. հայ ճարտարապետները եկեղեցիներ կառուցելիս հիմնականում ուշադրություն են դարձրել արտաքին ճակատներին: Հարդարանքի տարրերով շեշտվել են. շքամուտքերով՝ դռները, հոնքաձև քանդակազարդ շրջանակներով՝ լուսամուտները, նախապես ատամնավոր, ապա կիսակամարիկներով գոտիներով՝ քիվերը: Ներսի պատերը սրբատաշ քարերից են և մեծ մասամբ՝ առանց որմնանկարների: Բազմաթիվ լայն պատուհաններով եկեղեցիների ներսը ողողվում է լույսով: Գմբեթների թմբուկներն արտաքուստ բազմանիստ են, գմբեթատակ քառակուսուց գմբեթին անցումը մինչև VII դ. սկիզբը իրականացվել է տրոմպներով, հետո՝ առագաստներով:

Ըստ V դարից գործող հայկ. եկեղե[illegible]նի՝ կառուցվելիք եկեղեցու ձևը հաստա[illegible]լ է եպիսկոպոսը: *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի կանոններով եկեղեցու հատակագիծը գծվել է գետնին, 12 առաքյալներին խորհրդանշող 12 քարերով նշվել են եկեղեցու անկյունները, աբսիդը, մույթերը, մուտքերը, և քարերն օծվելուց հետո սկսվել է շինարարությունը: Վաղ միջնադարից մինչև XIV դ. եկեղեցիների նախագծումն իրականացվել է քարե մանրակերտներով: Շինարարությունն ավարտվելուց հետո եկեղեցին օծվել է և անվանակոչվել: Միջնադարում Հայաստանի եկեղեցիների մեծ մասը կոչվել է Աստվածածնի, ապա՝ Գրիգոր Լուսավորչի, ս. Հովհաննեսի, ս. Գևորգի, ս. Ստեփանոսի և այլ սրբերի անուններով: VII դ. ավարտվել է Ե. ճ-յան հայկ.

դպրոցի ձևավորումը, որին նպաստել է նաև VI դ. հայ և բյուզ. եկեղեցիների խզումը: IV–VI դդ. հայկ. Ե. ճ. շատ ընդհանուր գծեր ունի հարևան քրիստոնյա երկրների ճարտ-յան հետ, բայց VII դարից այն դարձել է միանգամայն ինքնատիպ: Հայաստանում եկեղեց. շենքերի նոր ձևերը հայկ. Ե. ճ-յան խոշոր ավանդն են ողջ քրիստ. ճարտ-յան մեջ:

VII դ. վերջին Հայաստանում հաստատված արաբ. ծանր լուծը երկու դար ընդհատել է երկրի զարգացման բնականոն ընթացքը: IX դ. վերջին, անկախության վերականգնումից հետո, նախադրյալներ են ստեղծվել ճարտ-յան զարգացման նոր փուլի համար: IX–XI դդ. Հայաստանի ֆեոդալ. մասնատվածությունը հանգեցրել է առանձին՝ Անիի, Սյունիքի, Վասպուրականի, Լոռու ճարտ. դպրոցների ձևավորմանը: Սկզբնապես եկեղեցիներ կառուցելիս, փորձի և շին. ավանդույթների կորստի պատճառով, կիրառել և կրկնել են VII դ. մշակած և հայտնի ձևերը՝ թաղածածկ դահլիճի (Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցի), «ազատ խաչի» (*Սևանավանք, Հայրավանք*), գմբեթավոր դահլիճի (*Շիրակավանի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի*), մաստարայատիպ (*Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցի*), հռիփսիմեատիպ (*Վարագավանքի* Ս. Աստվածածին եկեղեցի): Այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի Ե. ճ-յան մեջ առաջատար դեր է խաղացել երկրի մայրաքաղաք *Անիի* ճարտ. դպրոցը, որն ազդեցություն է ունեցել հայկ. ճարտ-յան զարգացման ողջ ընթացքի վրա. նրա մշակած ոճական ուղղությունը, հարդարանքի ձևերը տարածվել են երկրի նահանգներում, կախյալ թագավորություններում: Անիի ստեղծագործ. դպրոցի նվաճումներն անխզելիորեն կապված են միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ճարտարապետ *Տրդատի* անվան հետ, որը կարևոր ավանդ է մուծել հատկապես Ե. ճ-յան ձևերի մշակման գործում: Անիում տարածում են գտել կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների քառախորան ու վեցախորան ձևերը, որոնց շարքում իրենց ճարտ. բարձր հատկանիշներով առանձնանում են *Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցին*, Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր և Հովվի եկեղեցիները: Անիի ճարտ. դպրոցի ոճ. առանձնահատկություններից են եկեղեցիների արտաքին ճակատների և գմբեթների թմբուկների՝ կամարաշարով ձևավորումը, գմբեթների հովանոցաձև ծածկը: Անի քաղաքի կառույցներից բացի այս դպրոցի լավագույն գործերն են *Մարմաշենի վանքի, Խծկոնքի վանքի*, Ամբերդ ամրոցի Վահրամաշեն, *Հոռոմոսի վանքի, Բագնայրի վանքի* եկեղեցիները:

Անիից հետո իր նշանակությամբ երկրորդը Սյունիքի ճարտ. դպրոցն է, որը IX–XI դդ. ստեղծել է այնպիսի բարձրարվեստ գործեր, ինչպիսիք են *Բղենո Նորավանքի, Վահանավանքի, Գնդեվանքի, Որոտնավանքի, Ցաղաց քար վանքի* եկեղեցիները և հռչակավոր կրոն., գիտ. և կրթ. կենտրոն *Տաթևի վանքի*՝ Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի ամենախոշոր՝ Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը:

Վասպուրականի ճարտ. դպրոցը X դ. ստեղծել է հայկ. միջնադարյան արվեստի գլուխգործոց, ճարտարապետ *Մանուելի* կերտած *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցին, որը երեք արվեստների՝ ճարտ-յան, քանդակագործության և որմնանկարչության ամենափայլուն օրինակն է:

IX–XIV դդ. հայկ. Ե. ճ. հիմնականում զարգացել է վանքային համալիրներում: Միջնադարում կառուցվել է ավելի քան 1000 վանք, որը բավական մեծ թիվ է Հայաստանի նման ոչ մեծ երկրի համար: X–XI դդ. ստեղծվել է եկեղեց. շենքի նոր՝ «ներգծված խաչ» տիպը: Այն ունի ներսից խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով (հաճախ՝ երկհարկանի), արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք, որը դարձել է հայկ. վանքերի եկեղեցիների ճնշող մեծամասնության հիմն. ձևը: Հայ ճարտարապետները շարունակել են մեծ ուշադրություն դարձնել արտաքին ճակատների ձևավորմանը: Ե. ճ-յան մեջ գերակշռող է դարձել «գեղատեսիլ» ոճը, ավելացել են քանդակազարդ տարրերը, ճակատներում բազմագունություն է կիրառվել, շքամուտքերը ձևավորվել են չթաքարերով: Զարդաքանդակների հետ ավելացել են պատկերաքանդակները: Եկեղեցիները չափերով մեծ չեն, սակայն ունեն մոնումենտալ ձևեր: Որմնանկարները հազվադեպ են (*Հաղպատի վանքի* Ս. Նշան, Անիի *Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի, Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի, Քոբայրավանքի, Կիրանց վանքի* եկեղեցիներ): Հայկ. միջնադարյան եկեղեցիներին հատուկ չեն իկոնոստասները: Վանքերում եկեղեցիներից բացի (գրեթե բոլորը գմբեթավոր են) կառուցվել են աշխարհիկ շենքեր՝ գրադարաններ, դպրոցներ, հյուրատներ, սեղանատներ, բնակելի, տնտ., արտադր. կառույցներ:

X դ. հայկ. Ե. ճ. ստեղծել է իր նշանակությամբ եզակի շենք՝ *գավիթը*, որը կից է եկե-

ղեցուն և միաժամանակ ունի մի քանի կիրառություն: Նրա առաջացումը կապված է կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևի՝ V դարից ցայսօր գործող այն կանոնի հետ, որով արգելվում է հայկ. եկեղեցիներում թաղում կատարելը, և գավիթները ծառայել են նաև որպես տապանատուն: Վանքային համալիրների մասն է կազմում Հայաստանում IX դ. ձևավորված մեմորիալ հուշարձանի ինքնատիպ նոր ձև՝ *խաչքարը*, որը բացառիկ երևույթ է քրիստ. արվեստում:

Դարերի ընթացքում տարբեր ճարտարապետների կառուցած, բազմաբնույթ շենքերից կազմված հայկ. վանքերն աչքի են ընկնում իրենց բոլոր կառույցների ներդաշնակ փոխկապվածությամբ և շրջակա բնության հետ ողջ համալիրի ներդաշնակությամբ:

Հայաստանի բազմաթիվ վանքերից իրենց ճարտ-յամբ առանձնանում են Այրարատ նահանգում եզակի ժայռափոր շինություններով *Գեղարդավանքը*, Քասաղ գետի անդնդախոր ձորի եզրին կանգուն *Հովհաննավանքը* և *Սաղմոսավանքը*, *Կեչառիսի վանքը*, Արագած լեռան լանջին եռագմբեթ ուրվագծով *Տեղերի վանքը*, Շիրակում՝ Հառիճավանքը, Լոռիում՝ կրոն., գիտ. և կրթ. համահայկ. կենտրոններ Հաղպատի վանքը և *Սանահինի վանքը*, *Գոշավանքը*, *Հաղարծինի վանքը*, Վասպուրականում՝ *Նարեկավանքը* և Վարագավանքը: Արցախում են գտնվում հայկ. ամենախոշոր վանքերից մեկը՝ *Դադիվանքը*, և «XIII դ. հայկ. ճարտ. հանրագիտարան» համարվող *Գանձասարի վանքը*: Սյունիքի Վայոց ձոր գավառում՝ Արենիում և *Նորավանքում* XIII–XIV դդ. ստեղծագործել է այդ ժամանակաշրջանի խոշորագույն արվեստագետ *Մոմիկը*: XIII–XIV դդ. Հայաստանում ստեղծվել է եկեղեց. շենքի նոր՝ երկհարկ տիպը, որը զուգակցում է եկեղեցին *զանգակատան* հետ: Դրա օրինակներն են Գոշավանքի Ս. Հրեշտակապետաց, Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Նորավանքի «Բուրթելաշեն» Ս. Աստվածածին, Կապուտանի Ս. Մինաս եկեղեցիները:

XV–XVI դդ. անբարենպաստ քաղ. և տնտ. պայմանների պատճառով եկեղեց. շինարարությունը Հայաստանում ընդհատվել է (երկիրը դարձել էր Թուրքիայի և Իրանի միջև պատերազմների թատերաբեմ): Միայն XVII դ. սկզբին պայմաններ են ստեղծվել քանդված եկեղեցիները նորոգելու և նորերը կառուցելու համար: XVII–XVIII դդ. եկեղեցաշինության առանձնահատկությունը եղել է եռանավ բազիլիկների զանգվածային կառուցումը: Ի տարբերություն վաղ միջնադարի, XVII–XVIII դդ. բազիլիկները ծածկվել են ընդհանուր երկթեք տանիքով: Գմբեթավոր եկեղեցիներ քիչ են կառուցվել և պատկանել են գմբեթավոր դահլիճի (Էջմիածնի *Շողակաթ վանքի* եկեղեցի, *Խոր վիրապի վանքի* Ս. Աստվածածին, *Հավուց թառ վանքի* գլխ. եկեղեցիները) կամ քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի տիպին (*Մուղնու Ս. Գևորգ վանք*, *Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքյալ վանք*, *Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանք*, Մեղրու Ս. Աստվածածին եկեղեցի են):

Հայաստանի XVII–XVIII դդ. վանքերի ճարտ-յան բնորոշ առանձնահատկությունը երկու տարբեր նշանակության և քաղաքաշին. հորինվածքների՝ կրոն. կենտրոնի ու պաշտպան. համալիրի զուգակցումն է: Վանքերն ու այդ դարերում տարածված ճգնավոր. մենաստանները՝ *անապատները*, շրջապատվել են բուրգերով ամրացված հզոր պարիսպներով: Այդպիսի վանք-ամրոցներ են *Շատին վանքը*, *Արտազի Ս. Թադե վանքը*, *Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքը*, *Տաթևի Մեծ անապատը*, Ագուլիսի Ս. Թովմա, Խոր վիրապի վանքերը: Մյուս առանձնահատկությունը վանական համալիրի կազմակերպումն է կենտրոնում ազատ կանգնած միակ եկեղեցու շուրջը, որը ողջ համալիրի գերիշխող տարրն է: XVII–XVIII դդ. տարածված էր եկեղեցիների արմ., հազվադեպ՝ հվ. ճակատին կից երկհարկ զանգակատների կառուցումը և եռակամար սրահների կցումը:

XIX դ., Արլ. Հայաստանը Ռուսաստ միացվելուց հետո, նոր վանքեր այլևս չեն կառուցվել: Քաղաքներում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Գորիս, Շուշի) կառուցվել են գմբեթավոր, իսկ գյուղերում՝ մեծ մասամբ բազիլիկ տիպի ծխական եկեղեցիներ: 1920-ին խորհրդ. կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանում դադարել է եկեղեցիների շինարարությունը: 1991-ին Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո Ե. ճ. նոր վերածնունդ է ապրում: Ժամանակակից հայ ճարտարապետները նորակառույց եկեղեցիներում կիրառում են բացառապես միջնադարյան Հայաստանի Ե.ճ-յան ավանդ. ձևերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր IV-ում, 4.8, 3–9-րդ և ներդիր V-ում, 5.1, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1986: Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Ե., 1989: Կանոնագիրք Հայոց, հ. 1, Ե., 1964: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992: Токарский Н.М., Архитектура Армении IV–XIV вв., Е., 1961; Асратян М., Очерк армянской архитектуры, М., 1985; Նույնի, Армянская архитектура раннего христианства, М., 2000; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

ԵԿԵՂԵՑԻ [< հուն. *εκκλησια* – էկլեսիա (էքլիսիա) – հավատացյալների ժողով, սրբերի հավաք], 1. *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդաբանական մարմինը, երկնային հարսը, հավատացյալ ժողովուրդը: Հին կտակարանում Ե. բառը գործածվել է բազմիցս՝ մատնանշելու համար Աստծուն երկրպագողների, հավատացյալների հածուն երկրպագողների, հավատացյալների համայնքը: Ե. կամ տաճար է նաև հիսուս Քրիստոսի արյամբ սրբված և արդարացված անհատը: Պողոս առաքյալը գրում է. «Չգիտե՞ք, որ Աստծու տաճար եք դուք, և Աստծու Հոգին է բնակվում ձեր մեջ» (Ա Կորնթ. 3.16):

Քրիստ. անդրանիկ Ե. *առաքյալների հավաքն* է կամ Վերնատունը, որտեղ *Սուրբ Հոգին* Հիսուսի *համբարձումից* հետո, բոցեղեն լեզուներով իջավ առաքյալների վրա (Գործք 2)՝ ազդարարելով հավատացյալ մարդկության եկեղեցագործումը՝ Սուրբ Հոգով (տես *Հոգեգալստյան կիրակի*). Երուսաղեմում (Սիոնում) Վերնատան*լուստ*): Երուսաղեմում (Սիոնում) Վերնատունը տեղի ունեցած զարմանահրաշ իրողությունը նկատի ունենալով՝ Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Գ Ձորոփորեցին* Ե. կոչել է «Սիոնի դուստր». «Իսկ «Սիոնի դուստր» պետք է հասկանալ սուրբ Եկեղեցին, քանզի երանելի առաքյալները Նրա արքայության խորհուրդն Աստվածորդու Սիոնում ընդունեցին. այնտեղ և Սուրբ Հոգու իշխանությունը ստացան աստվածային առաքելության փչմամբ. այնտեղից էլ երանելի առաքյալները սուրբ Եկեղեցու հիմնադրումը սկզբնավորեցին. այնտեղից և զանազան լեզուներով քարոզության կոչվեցին և Աստվածորդու Հարությունը նրանո՛ւմ ճանաչեցին: Այս դուռ Հարությունը նրանո՛ւմ ճանաչեցին: Այսամենի համար էլ հրամայում է ուրախանալ Սիոնի դստերը, որը սուրբ Եկեղեցին է» («Հայոց Սահակ կաթողիկոսի ճառը՝ ասված Արմավենյաց օրը՝ Ծաղկազարդին», տես «Գանձասար», 5, 1994, էջ 12):

Նոր կտակարանում Ե. բացահայտվում է որպես առաքելական հիմքի վրա բարձրացող հոգևոր կառույց («Եվ ես քեզ ասում եմ, որ դու վեմ ես, և այդ վեմի վրա պիտի շինեմ իմ եկեղեցին...», Մատթ. 16.18), հավատացյալների ժողով («Իսկ եթե նրանց էլ չլսի, կասես հավատացյալների ժողովում...», Մատթ. 18.17), Տիրոջ ժողովուրդ («... Սուրբ Հոգին տեսուչներ կարգեց ձեզ՝ հովվելու համար Տիրոջ ժողովրդին, որին նա փրկեց իր արյունով», Գործք 20.28), Սուրբ Հոգու շնորհներով ամրացվող կառույց («... իսկ ով մարգարեանում է, ամրացնում է եկեղեցին», Ա Կորնթ. 14.4), սուրբ մարմին, որի գլուխը Հիսուս Քրիստոսն է («Կանայք իրենց մարդկանց թող հնազանդ լինեն, ինչպես կհնազանդվեն Տիրոջը, որովհետև մարդն է գլուխը կնոջ, ինչպես որ Քրիստոս գլուխն է եկեղեցու. և ինքն է Փրկիչը այդ մարմնի», Եփես. 5.22–23), Քրիստոսով սնվող և խնամարկվող մարմին, որի անդամներն են Սուրբ Հոգուց վերստին ծնված երկնաքաղաքացիները («...ոչ ոք երբեք իր անձը չի ատում, այլ սնում և խնամում է այն, ինչպես որ Քրիստոս՝ եկեղեցին. քանզի անդամներն ենք նրա մարմնի՝ նրա մարմնից և նրա ոսկորներից» (Եփես. 5.29–30, տես նաև Կող. 1.18) են: Պողոս առաքյալը, կրկին անգամ խոսելով Քրիստոսի խորհրդավոր մարմնի մասին, ընդգծում է, որ Ե-ու կենաբար զորությունը Սուրբ Հոգին է («... և ամենքս էլ այդ մե՛կ Հոգին խմեցինք...», Ա Կորնթ. 12.13), իսկ անդամներին միասնականացնող կապը Սերն է (Ա Կորնթ. 13):

Հովհաննես առաքյալը Հայտնության մեջ թվարկում է յոթ Ե-ներ (մեկնաբանվում է որպես հավատացյալների յոթ տեսակներ և նաև այլ կերպ), որոնց Տերը պատգամում, զննում, զգուշացնում և հորդորում է՝ հօգուտ նրանց սրբացման և հոգևոր բարգավաճման: Դրանք նախնական Ե-ներն են՝ Եփեսոսի, Զմյուռնիայի, Պերգամոնի, Թիվատիրի, Սարդիկեի, Փիլադելփիայի և Լավոդիկեի (Հայտն. 2, 3):

Ե., որպես Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական-փրկչական գոհագործության ծնունդ, որպես Սուրբ Հոգու ներկայության վայր, իր գերագույն-հոգևոր կազմությամբ Մի է, այսինքն՝ նրա բոլոր անդամները, բոլոր քրիստոնյա ազգերն ու հավատացյալները հավա-

տում և դավանում են մեկ Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսին (որն է բոլոր Ե-ների գլուխը) և Ամենասուրբ *Երրորդությանը*, Սուրբ է, քանզի սուրբ է իր գլուխը՝ Հիսուսը, որ իր արյունով սրբեց Ե.: Ընդհանրական է կամ Կաթողիկե, քանզի նա ընդհանրական է ողջ մարդկության համար (տես *Ընդհանրական եկեղեցի*), Առաքելական է, քանզի նրա նվիրապետությունը հաստատված է առաքյալներով: Ե. սուրբ է նաև իր մեջ կատարվող յոթ սրբազան խորհուրդների շնորհիվ, և քանի որ Առաքելական է, օժտված է նաև շարունակական շնորհաբաշխությամբ:

Թեև Ե. Մի է, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական, բայց երկրի վրա այն բաժանված է՝ վարչատարածքային, ազգային, լեզվական, նաև ավանդությունների (տես *Ավանդություն*), դավան. ու ծիսական տարբերությունների և այլ պատճառներով:

Հայ առաքելական եկեղեցին օժտված է վերոհիշյալ չորս հատկանիշներով, այսինքն Մի է, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական, հիմնված է Հիսուս Քրիստոսի առաքյալների՝ *Թադեոսի* և *Բարդուղիմեոսի* կողմից, ուստի Հայոց հայրապետությունը կոչվում է նաև Թադեի աթոռ (տես նաև *Առաքելականություն*):

Հիսուս Քրիստոսի Ե., չնայած առերևույթ տարբերություններին, հիմքում միասնական է և նույնական: Այն որպես խորհրդաբանական մարմին բաժանվում է երկու՝ երկնային և երկրային Ե-ների. երկնայինը կոչվում է Հաղթական կամ Անդրանկաց Ե. (նաև՝ Սրբերի ժողով), որը ննջեցյալ սուրբերի բազմությունն է և հարատևորեն աղոթարկու է երկրային Ե-ու համար (տես *Բարեխոսություն*): Երկրայինը կոչվում է Զինվորյալ կամ Մարտնչող Ե.՝ երկրում հանուն հավատի և սրբության մարտընչելու համար: Զինվորյալ և Հաղթական Ե-ները մեկ են ի Հիսուս Քրիստոս և կազմում են ամբողջական Ե.:

Քրիստ. Ե. խորհրդաբանական (mistic) և նվիրական (sacral) կառույց է, որտեղ կատարվող նվիրական արարողություններն արտացոլում և խորհրդանշում են երկնային իրողություններ:

2. Ե. քրիստ. դավանանքի կառույց է, որտեղ կատարվում են Ե-ու աստվածպաշտական արարողությունները՝ սրբազան խորհուրդները, *ժամերգությունները* և ս. *Պատարագը*: Ե. որպես տեսանելի-առարկայական իրողություն, որպես կառույց ձևավորվել է Վկայության խորանի հիման վրա, երբ Սողոմոն թագավորի ձեռքով կառուցվեց *Երուսաղեմի* տաճարը՝ աստվածային հրահանգների համաձայն (տես նաև *Խորան, Ուխտի տապանակ* հոդվածները): Որպես նվիրական և սուրբ հաստատություն, Ե. այլ նպատակներով չպետք է օգտագործվի: Քրիստոնեությունը որպես պետ. կրոն աշխարհում առաջինն ընդունած Հայաստանում Ե-ներ կառուցվել են IV դ. սկզբից՝ ինչպես բազիլիկ և դահլիճ տիպի, այնպես էլ գմբեթավոր (տես *Գմբեթ*): Ծիսակատարության փոփոխման, շին. տեխնիկայի զարգացման, գեղագիտ. նոր պահանջների հետևանքով ժամանակի ընթացքում փոխվել են նաև Ե-ների հատակագծային և ծավալատարած. լուծումները (տես *Եկեղեցական ճարտարապետություն*): Հայկ. Ե-ների պարտադիր տարրերն են աղոթասրահը, Ավագ խորանը՝ բեմի և դասի մասով ու պատարագամատույց սեղանով, *ավանդատները, մկրտարանը*՝ ավազանը:

Եկեղեց. շենքի տարբեր կերպերն ունեն նաև խորհրդաբանական իմաստ. եռանավ բազիլիկները մարմնավորում են կյանքի հորձանուտով լողացող նավ-Ե-ուն, որով հավատացյալները կհասնեն խաղաղ նավահանգիստ՝ *Երկնային արքայություն*: Խաչաձև Ե. հիշեցնում է, որ քրիստոնեության հիմքում դրված է Քրիստոսի *խաչը*, իսկ բոլորաձև Ե. Աստծո Ե-ու հավիտենականության խորհրդանիշն է:

Հայկ. եկեղեց. կանոնները թելադրել են Ե-ու շենքի ճարտ-յան որոշ առանձնահատկություններ. օր., ի տարբերություն հունադավան և կաթոլիկ եկեղեցիների, Հայաստանու[illegible] ու վաղ միջնադարից խստիվ արգելվել [illegible] և ներսում թաղում կատարելը, ինչը պա[illegible]ավորել է հայկ. ճարտ-յան ինքնատիպ կառույցի՝ առաջին հերթին տապանատուն ծառայող *գավթի* երևան գալը:

Ե. կառուցելիս պարտադիր էր նրա հորինվածքը համաձայնեցնել թեմի եպիսկոպոսի հետ, հակառակ դեպքում նա իրավունք ուներ մինչև իսկ քանդել տալու արդեն կառուցված շենքը: Ե-ու կառուցման գլխ. պայմաններից է հիմնարկեքի և *օծման* արարողությունը: Հիմնարկեք կատարող եպիսկոպոսն օծում է ներկայումս 16 քար, որոնցից 12-ը՝ առաքյալների, 2-ը՝ Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչների, 2-ն էլ՝ Պողոս առաքյալի և *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* անուններով: Այնուհետև օծված քարերը դրվում են Ե-ու հիմքում՝ յուրաքանչյուրն իրեն հատկացված տեղում: Ե-ու հիմնարկեքի և օծման արարողությունը կանոնակարգված է Մայր *Մաշտոցում*:

Գրկ. Գրիգոր Տաթեվացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմեռան հատոր..., ԿՊ, 1740: Նույնի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր..., ԿՊ, 1741: Հովհան Մայրագոմեցի, Վերլուծութիւն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ որ ի նմա յաւրինեալ կարգաց, «Սիոն», 1967, № 1–2: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցւոյ խորհուրդներն ու ծէսերը, «Գանձասար», 1, 1992: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Խաչատրյան Տ., Քրիստոնեական տաճարի խորհրդաբանությունը, «Գանձասար», 5, 1994: Асратян М., Армянская архитектура раннего христианства, М., 2000.

Լևոն Սարգսյան
Մուրադ Հասրաթյան

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ, տես *Էկումենիյան շարժում* հոդվածում:

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՅՐԵՐ, առաքինազարդ կյանքով ու վարքով հռչակված անձնավորություններ, որոնք եկեղեցու կողմից դասվել են սրբերի կարգը և ճանաչվել իբրև հավատի հիմնական սկզբունքների ճշմարիտ և ուղղափառ եռաշխավորներ, Սուրբ Գրքի հեղինակավոր մեկնիչներ ու ավանդապահներ, եկեղեցու ծանայությանը նվիրված և եկեղեցական նվիրապետության պատասխանատու դեմքեր: Արդի իմաստով «եկեղեցական հայր» հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործել է Վիկենտիոս Լիրինացին (V դ.): Նա Ե. հ-ին տարբերակել է եկեղեց. գրողներից և «եկեղեցական գրող» է կոչել քրիստ. այն մատենագիրներին, որոնք չունեն կյանքի սրբություն և ուղղափառ վարդապետություն: *Հայրաբանության* համար Ե. հ. եկեղեց. գրողներ են, որոնց թողած գրական ժառանգությունը կազմում է հայրաբան. գրականությունը: Կաթոլիկ աստվածաբանները Ե. հ. են կոչում միայն այն հայրապետներին, որոնք իրենց կյանքի և գործունեության մեջ միացրել են չորս անհրաժեշտ չափանիշներ՝ ա. ուղղափառ դավանանք, բ. կյանքի սրբություն, գ. ճանաչում եկեղեցու կողմից, դ. հնություն (վաղեմություն): Օրթոդոքս հայրաբանները, որոշ վերապահումներով ընդունելով ա-գ կետերը, մերժում են դ. կետի անհրաժեշտությունը այն հիմն. փաստարկով, թե եկեղեցին ապրել և ապրում է հայրերով, և որ Ե. հ. գոյություն են ունեցել բոլոր ժամանակներում և պիտի ծնվեն ապագայում էլ այնքան ժամանակ, որքան Ս. Հոգին շարունակի հովանավորել Քրիստոսի երկրային եկեղեցուն:

Ժամանակի ընթացքում քրիստ. եկեղեցին եկեղեցու նշանավոր հայրերից կազմել է մի փոքր խումբ՝ Եկեղեցու մեծ հայրեր, Եկեղեցու վարդապետներ անվանումներով: Արևելքի չորս մեծ հայրերն են *Աթանաս Ալեքսանդրացին, Բարսեղ Կեսարացին, Հովհան Ոսկեբերանը* և *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*: Արևմտյան եկեղեցին ևս ճանաչում է համաքրիստ. նշանակություն ունեցող Արևելքի այս չորս մեծ հայրապետներին: 800-ական թթ. Հովհաննես Վանականը Ամբրոսիոսին, Օգոստինոսին, Հերոնիմոսին և Գրիգոր Մեծին համարել է աշխարհի և կրոն. գիտությունների մեծագույն իմաստուններ՝ իբրև «դրախտի չորս մեծ գետերը»: XI դարից սկսած Արևմուտքում այս չորսը կոչվում են Եկեղեցու վարդապետներ, իսկ Բոնիփատիոս VIII պապը 1296-ին նրանց դասակարգել է *առաքյալներից* անմիջապես հետո և կոչել Եկեղեցու նշանավոր վարդապետներ: Հետագայում պապական հատուկ որոշումներով և հռչակումներով Հռոմի եկեղեցու վարդապետների կարգին են դասվել նաև Թովմա Աքվինացին, Բոնավենտուրասը, Ֆրանցիսկոս Սալեցին և ուրիշներ, իսկ արևելյան հայրերից, բացի Արևելքի չորս մեծ հայրերից, նաև *Եփրեմ Ասորին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Գրիգոր Նազիանզացին* և Հովհան Դամասկացին:

Հայ եկեղեցին ունի Ե. հ-ի և եկեղեցու վարդապետների մի ցանկ՝ «երկոտասան վարդապետք» անվամբ, որն արլ. և արմ. քրիստ. մտածողությունների համադրություն է: Նրանում ընդգրկված են *Ընդհանրական եկեղեցու* հինգ տեղեր. աթոռների՝ Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի և Հռոմի, ինչպես նաև Աթենքի, Կեսարիայի, Կիպրոսի մեծահռչակ հայրապետները: Հայ եկեղեցու կողմից ընդունված այդ հայրերն են Ռեթեոս Աթենացին (I դ., Աթենքի հայրապետ), *Դիոնիսիոս Արիոպագացին*, Սեղբեստրոսը (III դ., Հռոմի հայրապետ), Աթանաս Ալեքսանդրացին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Եփրեմ Ասորին, Բարսեղ Կեսարացին, *Գրիգոր Նյուսացին*, Գրիգոր Նազիանզացին, *Եպիփան Կիպրացին*, Հովհան Ոսկեբերանը և Կյուրեղ Ալեքսանդրացին (Հայ եկեղեցին նրանց հիշատակը նշում է հոկտ. վերջին շաբաթ օրը): Հայկ. մի շարք ձեռագրերում (Մատենադարան, ձեռ. №№ 605, 625 են) Աթանաս Ալեքսանդ-

րացին, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Բարսեղ Կեսարացին և Գրիգոր Նազիանզացին (Աստվածաբան) անվանվում են «գլուխ երկոտասան վարդապետաց» կամ «գերադույնք» վարդապետներ: Համաքրիստ. հայրերի այս ցանկին Հայոց Տոնացույցն ավելացրել է նաև զուտ հայ վարդապետների և հայրերի մի ցանկ՝ «Թարգմանիչ վարդապետք» անվան ներքո, որոնք են *Մեսրոպ Մաշտոցը, Եղիշեն, Մովսես Քերթողը, Դավիթ Անհաղթը, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Հովհան Որոտնեցին* և *Գրիգոր Տաթևացին*: Հայ եկեղեցու Ձեռնադրության Մաշտոցում կա օտար ու հայ՝ Եկեղեցու վարդապետների մեկ այլ ցանկ, որի մեջ մտել են Տոնացույցի 12 վարդապետները, ինչպես նաև *Գրիգոր Սքանչելագործը* և *Հակոբ Մծբնացին*: Մաշտոցի ցանկից դուրս են մնացել Գրիգոր Նարեկացին և Ներսես Շնորհալին: Թարգմանիչ վարդապետներից հիշվում են *Սահակ Ա Պարթևն* ու Մեսրոպ Մաշտոցը: Ըստ Մաշտոցի, Հայ եկեղեցու վարդապետներն են *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, «որդիք և թոռունք Լուսավորչի», Հովհաննես Գ Օձնեցին, Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին: Համադրելով Տոնացույցի և Ձեռնադրության Մաշտոցի տվյալները՝ կազմվում է Հայ եկեղեցու վարդապետների ու հայրերի մի ցանկ՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, «որդիք և թոռունք Լուսավորչի», Սահակ Ա Պարթև, Մեսրոպ Մաշտոց, Եղիշե, Մովսես Քերթող, Դավիթ Անհաղթ, Հովհաննես Գ Օձնեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսես Շնորհալի, Հովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի: *Թովմա Մեծոփեցին* վարդապետների թվում հիշում է նաև *Ստեփանոս Սյունեցուն*, որը, սակայն, չի մտել Տոնացույց:

Ընդհանրական եկեղեցու «երկոտասան վարդապետներից» և Ե. հ-ից բացի Հայ եկեղեցին սրբերի կարգն է դասել նաև Առաքելական հայրեր ընդհանուր անունով հայտնի, I–II դդ. երեք հայրապետներին՝ Կղեմես Հռոմեացուն կամ Հռոմայեցուն (հիշատակը նշվում է Հինանկաց առաջին կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի օրը), Իգնատիոս Անտիոքացուն (հիշատակը՝ Հինանկաց չորրորդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը) և Պողիկարպոս Զմյուռնացուն (հիշատակը՝ Հինանկաց երրորդ կիրակիին հաջորդող երեքշաբթի օրը): Մյուս եկեղեցիների համար Առաքելական հայր են համարվում նաև Բառնաբասը, Հերմասը և Պապիասը (երեքն էլ՝ II դ.):

Գրկ. Եվսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ..., Վնտ., 1877: Կարգ վարդապետացն Հայոց, «Էջմիածին», 1980, № 2: Գուշակյան Թ., Սուրբք և տօնք, Երուսաղեմ, 1939: Գալուստյան Շ., Համաքրիստոնեական սուրբեր, Ե., 1997: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, մաս 1, Էջմիածին, 1996:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏՈՆԵՐ, եկեղեցական *տոների* մաս կազմող, եկեղեցու անվամբ կատարվող և նրան նվիրված տոներ: Եկեղեցու տոն կատարելը Հայոց համար հատուկ արարողություն է: Եկեղեցին հայկ. եկեղեց. Տոնացույցում դարձել է տոնելի՝ որպես աստվածային հաստատություն և Քրիստոսի փրկագործ տնօրինությունների արդյունք: Եկեղեցին, որի միջոցով քրիստոնյային հաղորդվում են ճշմարտություններ, մատակարարվում խորհուրդներ, բաշխվում շնորհներ, տրվում մեղքերի թողություն, ընկալվում է իբրև քրիստ. մարմնի ամբողջություն, որի գլուխ Հիսուս Քրիստոսն է: Նյութ. առումով եկեղեցիների նվիրագործությունն էլ եկեղեցու տոնախմբությունն է եղել, և եկեղեցիների *օծման* տարեդարձերն էլ (տես *Նավակատիք*) եկեղեցու տոներն են եղել: Տոնացույցի մեջ մուտք գործած Ե. տ. են. 1. Նոր Կիրակին, 2. Աշխարհամատրան Կիրակին, 3. Տոն Կաթողիկե Սրբո Էջմիածնի, 4. Տոն Շողակաթի, 5. Հիշատակ Տապանակի Հնո և Նորո Ուխտի: Դրանցից բացի Ե. տ. են համարվում Ս. Խաչի շաբաթվա երեքշաբթի, չորեքշաբթի և հինգշաբթի օրերը: Այդ երեք օրերը Ե. տ. համարվելու[illegible]ցի մասնավոր կապ ունեն Երուսաղեմու[illegible]գ. Հեղինե դշխուհու չինած չորս մեծ տ[illegible]ներ՝ Ս. Հարության (Գողգոթա), Ս. Ծննդի (Բեթղեհեմ), Ս. Համբարձման (Ձիթենյաց լեռ) և Ս. Աստվածածնի (Գեթսեմանի) հետ: *Խաչվերացի* նախընթաց օրվա նավակատիքը Ս. Հարություն տաճարի նավակատիքի հիշատակն է, իսկ շաբաթվա միջի՝ երեք եկեղեցու տոները մյուս երեք տաճարների նավակատիքների հիշատակներն են: Այդ երեք եկեղեցիների տոները Ս. Խաչի շաբաթվա մեջ կատարվում են յոթ օրերի շարժականությամբ՝ սկսած 13, 14 և 15-ից մինչև 19, 20 և 21: Դրանցից բացի, մասնավոր ու հատուկ կերպով, Ե. տ. կատարվում են ամեն նոր օծված եկեղեցում, ինչպես նաև սովորություն է Ե. տ-ի նման տոնել նավակատիքը կամ օծման տարեդարձը:

Նոր Կիրակի, ս. *Զատկին* հաջորդող առաջին կիրակին է, որը կոչվում է նաև Կրկնազատիկ: Քրիստոսի Հարության տոնից բացի նվիրված է հեթանոսների դարձի, Քրիստոսի Եկեղեցու ընդարձակման ու տարածման հիշատակին. այդ պատճառով էլ դասվել է Ե. տ-ի շարքը:

Աշխարհամատրան կամ Կանաչ Կիրակի, խորհրդանշում է աշխարհի առաջին մատուռը կամ եկեղեցին, որը հիմնեցին առաքյալները Սիոնի վերնատանը, և որտեղ Քրիստոսը կատարեց վերջին ընթրիքն ու հաստատեց *Հաղորդության* խորհուրդը: Քրիստոսի համբարձվելուց հետո սովորույթ դարձավ առաքյալների հավաքվելը, միասնաբար աղոթելը և նոր հավատացյալների հետ հաղորդվելը (Գործք 2.42): Ըստ Գործք առաքելոցի, Հովհաննես Մարկոսի մոր՝ Մարիամի տանն էին աղոթքի հավաքվում նորադարձները (12.12): Ե. տ-ից ամենագլխավորն է Աշխարհամատրան տոնը, այսինքն՝ վերնատան հիշատակը իբրև քրիստ. առաջին եկեղեցու, որը բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների նախատիպը եղավ: Աշխարհամատրան Կիրակին կոչվում է նաև Կանաչ Կիրակի, որը նախաքրիստ. շրջանից գարնանը և արթնացող բնությանը նվիրված տոնակատարություններից մնացած անուն է և փոխանցվել է եկեղեցուն: Տոնվում է ս. Զատկի երրորդ կիրակի օրը և Զատկի հետ 35 օրվա շարժականություն ունի (ապրիլի 5-ից մինչև մայիսի 9-ը):

Տոն Կաթողիկե Սրբո Էջմիածնի, ըստ Հայոց առաջին հայրապետ ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի, Միածինը՝ Հիսուս Քրիստոսը, երկնքից իջնելով, ձեռքում բռնած ոսկե մուրճով հարվածել է այն տեղին, որտեղ հեթանոս. մեհյան էր, և որտեղ կառուցվելու է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարը՝ նշանավորելով *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու* հաստատումը: Տոնվում է որպես Հայ եկեղեցուն նվիրված տոն, *Հոգեգալուստից* հետո 2-րդ կիրակի օրը (մայիսի 24-ից մինչև հունիսի 27-ը): Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնին է նվիրված «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականը.

«Էջ Միածինն ի Հօրէ եւ լոյս փառաց ընդ նմա.
Ձայնք հնչեցին սանդարամետք անդնդոց:
Տեսեալ զլոյս մեծ Հայրապետին Գրիգորի,
Պատմէր ցնծութեամբ հաւատացեալ արքային:
Պատմէր ցնծութեամբ հաւատացեալ արքային:
Եկայք շինեսցուք սուրբ զխորանն լուսոյ,
Քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի
Հայաստան աշխարհի»:

Տոն Շողակաթի, նույնպես կապվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հետ և նշանակում է «լույսի շող կաթեց» երկնքից: Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի նավակատիքի տոնն է: Տոնակատարության ընթացքում (տոնվում է օգոստոսի առաջին կեսին, Վերափոխման տոնի նախընթաց շաբաթ օրը) հիշատակվում է Հիսուս Քրիստոսի՝ ոսկե մուրճը ձեռքին Վաղարշապատ իջնելը, երկնքից աստվածային շողի ծագելը և հանգչելն այն վայրում, որտեղ կառուցվելու էր Մայր տաճարը: Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած վկայարաններից մեկը կոչվում է նաև Շողակաթ:

Հիշատակ Տապանակի Հնո և Նորո Ուխտի, Վարդավառի նախընթաց նավակատիքի օրը (հունիսի 27-ից հուլիսի 31-ը) եկեղեցու նոր տոնի հիշատակն է: *Ուխտի տապանակը* հրեաների ամենանվիրական սրբությունն էր, որը պարունակում էր Տասնաբանյա օրենքների կամ պատվիրանների տախտակները, մանանայով լի սափորը և Ահարոնի զարդարված գավազանը: Մովսեսի շրջանից մինչև Սողոմոն Իմաստունը տապանակը պահվում էր Տաճարի Սրբության Սրբոց կոչված ներքին բաժնում, որտեղ միայն տարին մեկ անգամ քահանայապետը կարող էր մտնել: Ուխտի տապանակի հիշատակությունը վերջին անգամ հանդիպում է Սողոմոնի օրոք. վերջինս այն զետեղել էր նորաշեն Տաճարում, որտեղից անհետացել էր Երուսաղեմի կործանման ժամանակ: Հին տապանակը նախատիպն էր Նոր ուխտի, այն է՝ Քրիստոսի եկեղեցու, և տոնն էլ նվիրված է Հին և Նոր ուխտի հաստատության՝ որպես մեկը մյուսին լրացնողի հիշատակին:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԵԿՄԱԼՅԱՆ Մակար Գրիգորի [21.1(2.2).1856, Վաղարշապատ – 6(19).3.1905, Թիֆլիս], կոմպոզիտոր, խմբավար, մանկավարժ: Ավարտել է Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը (1872), Սանկտ Պետերբուրգի կոնսերվատորիան (1888), աշակերտել Յու. Իոգանսենին, Ա. Լյադովին, Ն. Սոլովևին, Լ. Սակետտիին, մասնագիտացել Ն. Ռիմսկի-Կորսակովի դասարանում: 1873–74-ին Ն. Թաշճյանի ղեկավարությամբ վարժվել է հայկ. նոտագրությանը, մասնակցել հայ հոգևոր երաժշտ. մատյանների նորոգմանն

(հայկական նոտագրությամբ) ու հրատարակմանը: 1874–77-ին Գևորգյան ճեմարանում դասավանդել է երգեցողություն և հայ եկեղեց. երաժշտության տեսություն (միաժամանակ հաճախել է այդ հաստատության մի քանի դասընթացների): Սանկտ Պետերբուրգում ուսանելու տարիներին եղել է հայ եկեղեցու դպրապետ-խմբավար: 1891-ից բնակվել է Թիֆլիսում, երաժշտություն է դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում, ղեկավարել արական երգչախումբը: 1893–94-ին երաժշտության տեսություն է դասավանդել ռուս. կայսերական երաժշտ. ընկերության Թիֆլիսի բաժանմունքի ուսումնարանում, եղել նրա ռեկտորը: Ե. կյանքի վերջին շրջանում կորցրել է հոգեկան հավասարակշռությունը:

Մ. Եկմալյան

Ե-ի վաղ շրջանի ստեղծագործություններում նկատելի է գերմ. ռոմանտիկ. երաժշտության ազդեցությունը: Թեև նա գիտակցաբար և նպատակաուղղված հակվել է ազգ. երաժշտության ակունքներին, և նրա ոճի ձևավորման ու բյուրեղացման համար հիմք է ծառայել ազգ. երաժշտությունն իր ժող., ժողովրդապրոֆեսիոնալ և հոգևոր ճյուղերով, այնուամենայնիվ նրա ստեղծած բազմաձայնությունը հենվում է եվրոպ. երաժշտության մշակած սկզբունքների վրա: Ե-ի ստեղծագործ. ժառանգությունը (մեզ է հասել զգալի կորուստներով) ընդգրկում է տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններ՝ դաշնամուրային նոկտյուրն, սիմֆոնիկ նախերգանք, «Ռոզայի դեգերումները» կանտատը (դիպլոմային աշխատանքն է) են: Վերջինս գրված է (ըստ Մ. Հոռնի հեքիաթի) սիմֆոնիկ նվագախմբի, երգչախմբի, մեներգիչների համար (պահպանվել են հատվածներ): Ե-ի երգային ժառանգության առանցքը հոգևոր, աշխարհիկ երգերի մշակումներն են (մեներգ նվագակցությամբ, խմբերգ) և հատկապես նրա գլուխգործոցը՝ «Պատարագը»: Նախքան վերջինիս հրատարակումն ու ամբողջ. կատարումը նրա տարբեր հատվածներ՝ «Սուրբ Աստված», «Քրիստոս ի մեջ մեր յայտնեցաւ», «Հայր մեր», «Տէր ողորմեա» են, Ներսիսյան դպրոցի երգչախմբի կատարմամբ հնչել են եկեղեցում և հետագայում էլ, հաճախ առանձին կատարվելով, ինքնուրույն համերգային կյանք են ունեցել: Ե. մշակել է նաև եկեղեցում կատարվող առանձին շարականներ, հոգևոր երգեր՝ «Նորահրաշ» շարականի քառաձայն խառը կազմով երգչախմբի համար մշակումը, եռաձայն արական խմբի համար մշակված «Աշխարհ ամենայն» ստեղծագործությունը են: Ե-ի աշխարհիկ երգային ժառանգությունն ընդգրկում է ժող., քաղաքային, աշուղ., թեմատիկ առումով բազմազան երգերի մշակումներ և իր իսկ ստեղծած մեղեդիներով երգեր: Ժողովրդականություն են վայելում հատկապես նրա ազգ-հայրենասեր. երգերը՝ «Ով հայոց աշխարհ», «Լռեց, ամպերը եկան ծածկեցին երկինք», «Պլպուլն Ավարայրի» են:

«Երգեցողութիւնք սրբոյ պատարագի» ստեղծագործությունը (1892, հրտ. 1896), որի սյուժետային հիմքը՝ Քրիստոսի և առաքյալների խորհրդավոր ընթրիքն է, հիմնված է հոգևոր ավանդ. եղանակների վրա: Մշակված է երեք տարբերակով՝ եռաձայն արական, քառաձայն արական, քառաձայն խառը կազմի երգչախմբերի, մենակատարների և նվագարանային նվագակցության համար:

Սահմանված կարգով «Պատարագը» քննել և բարձր են գնահատել Սանկտ Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի և կայսերական կապելլայի խորհուրդները (1893): Հետագայում այն գնահատանքի են արժանացրել Ֆ. Լիստը, Ք. Սեն-Սանսը, Լ. Բուրգո-Դյուկուդրեն:

1895-ին Գևորգ արք. Սուրենյանցի (1– 1930-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գ Ե Սուրենյանց) միջնորդությամբ, Ամենայն ոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու (Խրիմյան Հայրիկ) հայրապետ. կոնդակով «Պատարագը» պաշտոնապես ընդունել է Հայ եկեղեցին, և դրանով հիմք է դրվել նրա բազմաձայն կատարմանը (թեև, նախքան այդ, որոշ հոգևոր երգերի բազմաձայն կատարումներ Կ. Պոլսում թույլատրվել էին):

XIX դ. 90-ական թթ. հայ երաժշտ. իրականության մեջ Ե-ի գործունեությունը նշանավորվել է խմբերգային արվեստի մասնագիտ. մակարդակի պատշաճ բարձրացմամբ: Նա հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտ. դպրոցի ձևավորման ամենախոշոր դեմքերից է:

Ե-ին աշակերտել են Ա. Տահմուրազյանը, Ճ. Տալյանը, Մ. Աղայանը, Ա. Տեր-Հովհաննիսյանը, Ա. Մայիլյանը, Ա. Մանուկյանը, Ա. Տիգրանյանը, *Կոմիտասը* և ուրիշներ:

Գրկ. Մուրադյան Մ., Հայ երաժշտությունը XIX դ. և XX դարասկզբում, Ե., 1970 (Հայկական երաժշտական մշակույթի պատմություն, հ. 2): Թահմիզյան Ն., Մակար Եկմալյան, Ե., 1981: Հարությունյան Մ., Բարսամյան Ա., Հայ երաժշտության պատմություն, Ե., 1996:

Մհեր Նավոյան

ԵՂԻԱ Ա ԱՐՃԻՇԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, Արճեշ ավան (Մեծ Հայքի Աղիովիտ գավառ) – 717, ամփոփվել է Դվինում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 703-ից: Հաջորդել է *Սահակ Գ Ձորոփորեցուն*: Եղել է Ռշտունիների նախարար. տան եպիսկոպոսը: Վերանորոգել է Դվին քաղաքի եկեղեցիները, հայրապետանոցը: Ե. Ա Ա-ու օրոք, հայոց իշխան Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունու գլխավորությամբ, հայկ. զորաբանակի և Հայաստանը նվաճած արաբների միջև 703-ին տեղի է ունեցել Վարդանակերտի, 705-ին՝ Դրաշպետի ճակատամարտերը: Արաբները, վախենալով հայերի նոր ապստամբությունից, 705-ին խաբեությամբ հայ նախարարներին հավաքել են Նախիջևանի և Խրամ գյուղի եկեղեցիներում ու ողջակիզել: 705 թվականը կոչվել է «Կրակի տարի»: Ե. Ա Ա-ու օրոք Աղվանից կաթողիկոս Ներսես Բակուրը հակվել է դեպի քաղկեդոն. դավանանքը և վարել հունամետ քաղաքականություն: Ե. Ա Ա. մի քանի անգամ նամակով հորդորել է Ներսես Բակուրին՝ հետ կանգնել իր ձեռնարկից, սակայն՝ ապարդյուն: 713-ին Հայոց կաթողիկոսը, արաբ ոստիկանից զորաջոկատ ստանալով, գնացել է Պարտավ, ձերբակալել Ներսես Բակուրին և ուղարկել Դամասկոս: Պարտավում ժողով է գումարվել, որն էլ Աղվանից կաթողիկոս է ընտրել Սիմեոն եպիսկոպոսին: Որոշ բարեկարգչական գործեր ձեռնարկելուց հետո Ե. Ա Ա. վերադարձել է Հայաստան: Նա նախանձախնդիր պայքարել է նաև որոշ հայ վարդապետների դեմ, որոնք փորձել են պաշտպանել քաղկեդոն. դավանանքը:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Գ Օձնեցին*:

ԵՂԻԱԶԱՐ Ա ԱՅՆԹԱՊՑԻ, Հռոմկլայեցի (1612 – 8.8.1691, Էջմիածին, ամփոփվել է Ս. Գայանե եկեղեցու գավթում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1681-ից: Հաջորդել է *Հակոբ Դ Ջուղայեցուն*: 1641-ին ձեռնադրվել է վարդապետ, 1647-ից՝ եպիսկոպոս, Արղնիի վանքի առաջնորդ: 1649-ից՝ Երուսաղեմի, 1651-ից՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք (1652-ին հրաժարվել է), 1657-ին՝ Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդ: 1657–1659-ին, բանտարկության (1659-ի փետր. 18 – մարտի 22) գնով, Երուսաղեմի հայկ. Ս. Հակոբյանց վանքը փրկել է հույների ոտնձգություններից: 1659–67-ին շինարարություն է ծավալել Երուսաղեմի հայոց վանքապատկան կալվածներում: 1661-ին Երուսաղեմում հիմնել է «Էջմիածին» մատուռը՝ փորձելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունից անջատել թուրքահայ թեմերը և կազմել առանձին կաթողիկոսություն: Թուրք. կառավարության համաձայնությամբ, 1664-ի աշնանը *Հալեպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցում* Կիլիկիայի կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատեցին Արմ. Հայաստանի կաթողիկոս է օծել Եղիազար Այնթապցուն, որը մնացել է նաև Երուսաղեմի հայոց պատրիարք:

Եղիազար Այնթապցու այդ անօրինակ քայլը սկիզբ է դրել մեծ խռովությունների՝ ջլատելով Հայ եկեղեցին և հայ ժողովրդի երկու՝ արևելահայ ու արևմտահայ հատվածները: Հակառակող մի թևը՝ հայտնի սսականություն անունով, ներկայացնում էր Եղիազար Այնթապցին, իսկ մյուսը՝ էջմիածնականությունը՝ Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցին, որը չէր կարող հանդուրժել միասնական եկեղեցու և կաթողիկոսության տրոհումը: Պայքարը հայտնի է նաև Եղիազարյան-Հակոբյան անունով, այն շարունակվել ու փոփոխական հաջողությամբ տևել է մինչև 1680-ը՝ կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցու մահը: Ազգ-եկեղեց. պառակտմանը վերջ տալու և հակաթոռ կաթողիկոսության վտանգը չեզոքացնելու համար Ս. Էջմիածնի միաբանությունը Ամենայն հայոց կաթողիկոս է ընտրել Ե. Ա Ա-ուն: 1682-ի օգոստ. 22-ին Ե. Ա Ա. ժամանել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին: Գահակալության տարիներին ծավալել է շին. և բարենորոգչ. աշխատանքներ, վերացրել նույնիսկ *Աղթամարի կաթողիկոսության* և Մայր աթոռի միջև եղած վաղեմի ներհակությունը: 1691-ին փորձել է մեկնել Եվրոպա՝ հայ ժողովրդի ազատագրության հարցով, սակայն երկրի խառնակ դրությունը ստիպել է Կարինից վերադառնալ Էջմիածին:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Նահապետ Ա Եդեսացին*:

Գրկ. Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1876: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անասյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1961:

ԵՂԻՇԵ, I–II դարերի
վկա, նահատակ: *Թա-
դեոս* առաքյալի աշա-
կերտներից: Քրիստոսի 72 առաքյալներից մե-
կը, որը Եվստաթեոս առաքյալի հետ ուղեկցել
է Թադեոս առաքյալին՝ նրա քարոզչական շրջա-
գայության ժամանակ: Թադեոսի նահատակու-
թյունից հետո Երուսաղեմի առաջին պատ-
րիարք Հակոբոսը Ե-ին ձեռնադրել է Արտազի
եպիսկոպոս և ուղարկել Թադեոսի վիճակ (Ար-
տազ): Նահատակվել է Աղվանքում:

Գրկ. Սիմեոն Երեվանցի, Ջամբռ, Վաղ-պատ,
1873, էջ 11, 64, 65:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԵՂԻՇԵ, սուրբ Եղիշե (մոտ 410–415-ի
միջև – մոտ 470–475-ի միջև), մատենագիր,
պատմիչ, իմաստասեր, աստվածաբան, վարդա-
պետ, ազգային ազատագրական պայքարի գա-
ղափարախոս, Հայ առաքելական եկեղեցու տո-
նելի սուրբ, առաջին թարգմանիչներից: *Սա-
հակ Ա Պարթևի* ու *Մեսրոպ Մաշտոցի* կրտսե-
րագույն աշակերտներից: Նրանց հիմնադրած
դպրոցներում հայերենի հետ սովորել է հուն.,
ասոր. և պարսկ. լեզուները: 434-ին Մովսես
Խորենացու և այլոց հետ մեկնել է Ալեքսանդ-
րիա՝ ուսանելու: 441–442-ին վերադարձել է
հայրենիք և դարձել Հայոց սպարապետ Վար-
դան Մամիկոնյանի դպրապետը: 449-ի գար-
նանը Տիզբոնում ներկա է եղել Հայոց նախա-
րարների առերես հավատուրացությանը, ապա
մասնակցել 450–451-ի Վարդանանց պատե-
րազմին (տես *Վարդանանք*): Ավարայրի հե-
րոսամարտից (451-ի մայիսի 26) հետո անցել
է ճգնակեցության (այդ ընթացքում գրել է
«Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» եր-
կը) նախ Մոկքում, ապա՝ Ռշտունիքում, Վա-
նա լճին մերձակա մի քարանձավում, որը կոչ-
վել է ս. Եղիշեի այր: Այդտեղ էլ վախճանվել է
(փետր. 27) ու ամփոփվել անձավի մոտ: Հե-
տագայում նշխարները վերաթաղվել են լճին
առափնյա Ջաղար Ս. Աստվածածին վանքում
(նրա անունով կոչվել է նաև Ս. Եղիշե վանք):

Ե. իր «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մա-
սին» մեծարժեք մատյանը երկասիրել է ոմն Մա-
միկոնյան Դավիթ երեցի պատվերով (458-ից ոչ
շուտ, հավանաբար 464-ից հետո): Երկը Հա-
յաստանի ու հարևան երկրների պատմության
ուսումնասիրման կարևոր սկզբնաղբյուր է, հայ
պատմահայրենասեր. գրականության գլուխ-
գործոց: Այն V դ. կեսի Հայոց ազատագր. պա-
տերազմի պատմությունն է Պարսից Սասանյան-
ների (Հազկերտ II) զավթող. քաղաքականու-
թյան դեմ: Բաղկացած է ընծայականից և յոթ
գլխից («յեղանակներ»): Ունի լրացուցիչ գլուխ
(«Արտաքոյ եւթն յեղանակին»), որտեղ Ե. նկա-
րագրում է գերեվարված հայ հոգևորականնե-
րի նահատակությունը, և երկու հավելված
(«Վասն խոստովանողացն Հայոց...», «Անո-
ւանք նախարարացն...»): Մեզ հասած ձեռագրե-
րում եղանակների վերնագրերն ու թիվը տար-
բեր են, բայց երկի ամբողջականությունը
խախտված չէ: Ե. ըստ ամենայնի ուսումնասի-
րելով հակապարսկ. ապստամբությունը՝ պար-
զաբանել է դրա պատճառները, ընթացքն ու
հետևանքները: Այս նպատակով աշխատու-
թյունը բաժանել է երեք մասի՝ «սկիզբ» (հան-
գամանորեն պատմում է Վարդանանց պատե-
րազմի պատճառների մասին), «միջոց» (նկա-
րագրում նրա ընթացքը) և «ավարտ» (խոսում
է շարժման հետևանքների մասին): Հեղինակը
նախ ներկայացնում է դարաշրջանի ընդհանուր
պատկերը, Հայաստանում ստեղծված քաղ. ի-
րավիճակը և ապա այդ հենքի վրա շարադրում
պատմ. իրադարձությունները՝ չեշտելով ոչ
միայն կրոն. (հավատքի ճնշումը), այլև հաս-
քաղ. հանգամանքները: Պատմիչը հակապարսկ.
շարժմանը տալիս է դյուրըմբռնելի բացատրու-
թյուն՝ պայքար քրիստոնեության ու հայրենի-
քի պաշտպանության համար: Հանուն այդ նպա-
տակների ինքնազոհողությունը համարում է
հոգևոր-բարոյական անմահություն («Մահ ո՛չ
իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն»):
Բացահայտելով պատերազմի համաժող. բնույ-
թը՝ կերտում է հերոսներ. դրականները՝ Վար-
դան զորավարի գլխավորությամբ, բացասա[կա-]
ները՝ ի դեմս Հազկերտ II-ի, Միհրներսեհ[ի,]
նավանդ Վասակ Սյունեցու: Յուրօրինակ և
մելառճով փաստական-գիտականը զուգակցում
է գեղ. հնարների հետ:

Երկն ունեցել է 40-ից ավելի հրատարակու-
թյուններ (հինգ անգամ՝ աշխարհաբար), լույս
տեսել բազմաթիվ լեզուներով (անգլ., գերմ.,
իտալ., ֆրանս., ռուս. են): Առաջին անգամ
հրատարակվել է 1764-ին, Կ. Պոլսում, «Գիրք
պատմութեան սրբոց Վարդանանց զորավա-
րացն հայոց» խորագրով: Գիտահամեմատ. լա-
վագույն հրատարակությունը լույս է տեսել
1957-ին, Երևանում («Վասն Վարդանայ և Հա-
յոց պատերազմին», կազմեց և ծանոթագրեց՝
Ե. Տեր-Մինասյան):

Ե. գրել է նաև Աստվածաշնչի որոշ գրքերի
մեկնություններ, որոնցից կարևորագույնը

Ծննդոց գրքին նվիրված «Արարածոց մեկնու-
թիւնն» է (ամբողջական բնագիրը մեզ չի հա-
սել): Առկա հատվածները Լևոն Խաչիկյանի
աշխատասիրությամբ հրատարակվել են 1992-
ին, Երևանում: Նրա բնորոշմամբ Ե-ի «Արա-
րածոց մեկնութեան» մեջ շոշափվել են տիե-
զերագիտության, բնագիտության, օդերևու-
թաբանության, կենդանաբանության ու բուսա-
բանության բնագավառներին վերաբերող բա-
զում խնդիրներ, որոնք լուծվել են ժամանակի
գիտ. մտքի մակարդակին համապատասխան:
Ուշագրավ է «Հայր մեր» աղոթքի մեկնու-
թյունը ճառի ձևով ու գեղեցիկ իմաստներով:
445-ին Ե. գրել է «Յայլակերպութիւն Քրիս-
տոսի կամ Ի Թաբոր Լերին յայտնութիւն
Տեառն...» ճառը, որտեղ խորհրդածություն-
ներով բացատրել է Ավետարանը, վերջնամա-
սում ըստ ամենայնի նկարագրել Թաբոր լեռն
իր երեք եկեղեցիներով, վանականների վար-
քով, ժամասացության եղանակով են: 455-ին
գրական գեղեցիկ ոճով հեղինակել է «Բան
խրատու յաղագս միանձանց» համառոտ ճա-
ռը: Ե-ի երկերից են նաև «Վասն Հոգւոց
մարդկան...» (460), «Հարցմունք եւ պատաս-
խանիք ի Գիրս Ծննդոց» են: Նրա գրչին են
պատկանում մեկնաբան. ու ճառագր. երկեր,
որոնցում հակում է դրսևորվել դեպի այլա-
բանական բազմաշերտ մտակառուցումներով
աչքի ընկնող նորպլատոնական իմաստասիրու-
թյունը: Ստեղծագործություններն ուշագրավ
են խորհրդանշանին տրված որակումներով, ո-
րոնց ուսումնասիրությունն այսօր հնարավո-
րություն է տալիս վեր հանելու միջնադարյան
խորհրդանշանի աստվածաբանության և գեղա-
գիտության մի շարք առանձնահատկություն-
ներ: Այդտեղ ներկայացված են թվերի, առար-
կաների, երևույթների խորհրդաբան. բացա-
տրությունները, որոնք իրենց տեսակի մեջ վա-
ղագույններից են մեզանում: Այդ բնույթի եր-
կերից են «Յերեւումն Տեառն առ Տիբերայ ծո-
վուն», «Յայլակերպութիւն Քրիստոսի», «Ի
չարչարանս Քրիստոսի», «Յերեւումն Տեառն
աշակերտաց» ճառերը և «Յեսուայ եւ Դատա-
ւորաց» մեկնությունը:

Ե-ի աստվածաբան. հայացքներում քրիստո-
սաբան. ուսմունքը հասուն է և ամփոփ, իր
կառուցվածքային իմաստով՝ վերջնական: Այդ
դիրքերից է Հայ եկեղեցին հետագա դարերում
կարողացել հակահարված հասցնել *քաղկեդո-
նականությանը*: Սուրբ *Երրորդության* վար-
դապետությունը զարգացած է և ամբողջա-
կան, հստակ են ներկա-
յացված երեք Անձերի
փոխհարաբերություն-
ները: Ե. հարազատ է մնացել արևելյան աստ-
վածաբանության ավանդույթներին:

Համաշխարհ. քրիստ. գրականության մեջ Ե.
առաջիններից էր, որ մշակել է երկնային ու
երկրային իշխանության (պետության) մասին
ուսմունքը: Երկրայինը կոնվենցիոնալ բնույթ
ունի, խարսխված է մարդկայինի վրա, նրա օ-
րենքները միջնորդավորված են, հարաբերական,
փոփոխման ենթակա: Նրա իրավասության տակ
են աշխարհիկ, նյութ. և տնտ. երևույթների ղե-
կավարումը, մարդու մարմինը, բայց ոչ հոգին:
Երկնայինի հիմքերը երկնայինի մեջ են, բացար-
ձակ են, Արարչագործությունից սերած: Նրա
օրենքներն անմիջապես բխում են գերագույ-
նից, անփոփոխ են և ղեկավարում են եկեղե-
ցական, հոգևոր-իմացական բնույթի երևույթ-
ները: Իշխանության երկատվածությունից
բխում է օրենքների երկվությունը՝ հոգու և
մարմնի օրենքները: Օրենքների երկվությունը
հիմք է դատավարության երկտեսակության
(մարդկային, աստվածային) համար:

Հետևելով *Եզնիկ Կողբացուն*՝ Ե. քրիստո-
նեության դիրքերից հերքել է զրադաշտական
կրոնը: Ըստ նրա՝ քրիստոնեության և հայրե-
նիքի պաշտպանությունը, հանուն հավատի և
ազատության մղվող պայքարը նույնական են:
Գոյություն ունեցող նյութ. աշխարհն Արար-
չագործության արդյունք է: Աստված սկզբից
ստեղծել է անկերպ նյութ, բաժանել 4 տեսակ-
ների՝ օժտելով որակական որոշակիությամբ, ո-
րոնց խառնուրդից ստեղծվել է բնության բազ-
մազանությունը: Աշխարհի հիմքում ընկած 4
սկզբնանյութեր-տարրերը (հող, ջուր, օդ և
կրակ) հավերժ են և գտնվում են հակադրու-
թյան ու միասնության վիճակում: Ըստ Ե-ի՝
գոյություն ունեն 3 աշխարհներ՝ հոգևոր
(Աստված), զգայական (բնություն) և զգայա-
կան-հոգևոր (մարդ): Մարդը ոգու և նյութի,
աստվածայինի և երկրայինի հակադրության
միասնության կրողն է: Մարդու նպատակն է
հասնել հոգևոր կատարելության, որն անձի
ինքնահաստատման միակ ուղին է և փիլիսո-
փայության հիմն. խնդիրը: Հոգևոր կատարե-
լագործման առաջին աստիճանն արտաքին աշ-
խարհի իմացությունն է, որն իրագործվում է
զգայությունների և բանականության միջոցով:

Քրիստոնեացված պյութագորականության
ոգով Ե. հետմաշտոցյան շրջանում առաջին

անգամ ստեղծել է տիեզերքի մոդելը թվերի սիմվոլիկայի հիման վրա, առաջ քաշել երկնային մարմինների գնդաձևության, նաև օրվա և տարվա ընթացքում արեգակի բոլորաձև շարժման (պտույտի) գաղափարը են: Այս գաղափարները կուռ բնագիտ. համակարգի է վերածել *Անանիա Շիրակացին*: Ե-ի հայացքները նպաստել են *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, նորպյութագորական, նորպլատոնական գաղափարների տարածմանը, հայ փիլիսոփայության, մասնավորապես, նորպլատոնական ուղղության ձևավորմանը:

Հայ եկեղեցին ս. Ե-ի հիշատակը նշում է *Խաչվերացի* հինգերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ «սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.1, 5-րդ պատկերը:

Երկ. Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1859: Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1989: Բուն խրատու յաղագս միանձանց, աշխարհաբար փոխադր. Հ. Քյոսեյանի, «Էջմիածին», 1991, № 9–10, էջ 80–84: «Հայր մեր» աղոթքի մասին, աշխարհաբար փոխադր. Խ. Գրիգորյանի, «Գանձասար», 3, 1993:

Գրկ. «Սոփերք հայկականք», 11, Վնտ., 1854: Տեր-Մինասյան Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971: Խրլոպյան Գ., Հայ սոցիալական իմաստասիրության պատմություն, Ե., 1978: Արաբաջյան Ա., Եղիշեի աստվածաբանական հայացքները, «Էջմիածին», 1983, № 2–3: Քյոսեյան Հ., Խորհրդանշանը Եղիշեի մեկնաբանական և ճառագրական երկերում, «Էջմիածին», 1989, № 8: Мирумян К. А., Становление естественно-научной мысли в армянской философии, Е., 1989.

ԵՂԻՇԵ Ա ՌՇՏՈՒՆԻ, Եղիշե Ա Ռշտունեցի (ծ. թ. անհտ, Ռշտունիք – 946, Աղթամար), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 941-ից: Հաջորդել է եղբորը՝ *Թեոդորոս Ա Ռշտունուն*: Եղել է Վասպուրական նահանգի Ռշտունիք գավառի եպիսկոպոսը: Վայելել է Վասպուրականի թագավոր Աշոտ-Դերենիկի հովանավորությունը: Գահակալել է Աղթամարում, քաղ. համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Օգնել է Բյուզ. կայսրության փոքրասիական գավառներից գաղթած հայ հոգևորականներին, որոնց հալածել է կայսր Ռոմանոս I Լեկաբենոսը՝ *քաղկեդոնականություն* չընդունելու համար:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ռ-ուն հաջորդել է *Անանիա Ա Մոկացին*:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԵՂՎԱՐԴԻ Ս. ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՎԱՆՔ, Զորավար, ՀՀ Կոտայքի մարզի Եղվարդ քաղաքից մոտ 3 *կմ* հյուսիս-արևելք: Կառուցվել է VII դ.: Ըստ կաթողիկոս, պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու՝ Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը, *Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցին* կառուցելուց հետո, 666–685-ին «Եղիվարդ մեծ դաստակերտի արևելյան կողմում կառուցում է պայծառազարդ եկեղեցի և կուսակրոնների համար՝ կացարաններ»: Ե. Ս. Թ. վ-ի դարչնագույն սրբատաշ տուֆով կառուցված եկեղեցին ունի ութախորան, կենտրոնագմբեթ, երկաստիճան ծավալով հորինվածք: Ստորին ծավալն արտաքուստ 18-նիստանի է, ութ խոշոր, եռանկյունաձև կտրվածքով խորշերով, վերին ծավալը 12-նիստանի թմբուկով գմբեթն է: Հարդարանքի տարրերը (ցցուն, հյուսածո զարդադրվագով քիվ, տերևներով նուռ քանդակներ, երկրաչափ. գեղազարդով կամարագոտիներ) կրում են *Զվարթնոց* տաճարի ձևերի ազդեցությունը: Եկեղեցու ներսը VII դ. նկարազարդվել է, որից միայն խորաններում հատվածներ են պահպանվել: Դրանք հիմնականում զարդաձև են՝ իրականացված գորգային սկզբունքով իրենց գունային լուծումով սերտորեն առնչվում են Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու որմնանկարների հետ:

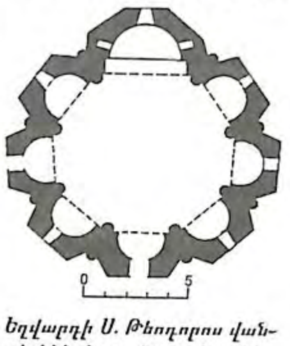

Եղվարդի Ս. Թեոդորոս վանքի եկեղեցու հատակագիծը

1191-ին Ե. Ս. Թ. վ. ոմն Արտաշիրից որպես նվիրատվություն ստացել է այգի: XII դ. վանքն ունեցել է դպրոց և գրչատուն: 1197-ին Սարգիս Կունտի աշակերտներ Դավիթն ու Ներսեսը գրչագրել են իրենց ուսուցչի «Մեկնութիւն Ավետարանին Ղուկասու» աշխատությունը: XIII դ. Հովհաննեսը և Վարդանը նորոգել են եկեղեցու որմնանկարները, Ենոք քահանան և Սիոնը վանքին են նվիրել իրենց հայրենական այգիները: XIII դ. կառուցվել է վանքի միանավ, թաղածածկ մատուռը: 1318-ին Ազիզբեկ և Վախախ ամուսինները վերանորոգել են մոնղ. արշավանքներից ավերված Ե. Ս. Թ. վ.: XV դ. վանքում բազմաթիվ ձեռագրեր են ընդօրինակվել, գործել է դպրոցը, որի ուսուցչապետն է եղել Սիմեոն Բաբունապետը: 1628-ին վանքը նորոգվել է: 1638-ին Եղվարդ ներխուժած թուրք. զորքն այրել է Ե. Ս. Թ. վ., որից հետո այն դադարել է եպիսկոպոսանիստ լինելուց: 1735-ին Եղվարդի մոտ թուրք-պարսկ. զորքերի ճակատամարտի հետևանքով Ե. Ս. Թ. վ. ավերվել է ու լքվել: 1975-ին եկեղեցու հս. կողմում, նրան կից, պեղումներով բացվել են քառախորան փոքր մատուռ-դամբարանի պատերը: 1980-ական թթ. Ե. Ս. Թ. վ. մասնակի նորոգվել է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1996: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1903: Եղիազարյան Հ., Եղվարդի Մեծ և Փոքր վանքերը և գյուղի մյուս կարևոր հուշարձանները, «Էջմիածին», 1962, № 7: Մաթևոսյան Կ., Եղվարդի Ս. Զորավար եկեղեցին և մենաստանը, «Էջմիածին», 1983, № 7:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՂՐԴՈՒՏԻ ՎԱՆՔ, Ս. Հովհաննես վանք, Ս. Ճիչյուղո վանք, Արծվաբերի Ս. Նշան վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում, Մուշ քաղաքից 20–22 *կմ* արևմուտք: Վանքը կոչվել է մերձակայքում աճող եղերդ խոտաբույսի անունով: Ըստ ավանդության, *Թադեոս առաքյալն* այդտեղ է պահել այն շիշը, որի յուղով օծվել են մարգարեներն ու առաքյալները (այստեղից էլ՝ Ե. վ-ի մյուս՝ Ս. Ճիչյուղո վանք անունը): Շշի հետ Թադեոս առաքյալը թաղել է նաև մի շարք այլ սրբություններ՝ Կենաց փայտի մի մասնիկը, Հովսեփի, Մարիամ Մագդաղինացու և Հովսեփ Արիմաթացու մասունքները: Սրբությունները հետագայում գտել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, որը, ըստ IV դ. պատմիչ Զենոբ Գլակի, հիմնել է Ե. վ.՝ զետեղելով այնտեղ *Հովհաննես Մկրտչի* և ս. Աթանագինեսի մասունքները, որի համար վանքը կոչվել է Ս. Հովհաննես: Ե. վ. անվանվել է նաև Արծվաբերի Ս. Նշան, որովհետև, դարձյալ ըստ ավանդության, արծիվը վանք է բերել այդտեղից մի հովվի գողացած ս. Խաչը:

Այժմ ավերակ Ե. վ-ի Ս. Հովհաննես եկեղեցին թաղածածկ դահլիճ է, որի արմ. անկյուններ երկու որմնախորշերը նախատեսված են եղել Հովհաննես Մկրտչի և ս. Աթանագինեսի մասնատուփերը պահելու համար: Ս. Հովհաննես եկեղեցուն հվ-ից կից է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը եղել է ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով գմբեթավոր եկեղեցի: Նրա հսարմ. ավանդատունը որպես մատուռ նվիրված է Գրիգոր Ա Լուսավորչին: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին տեղադրված է նախորդի հվ. կողմում և ունի ներքուստ խաչաձև, անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, գմբեթավոր հորինվածք: 1153-ին եկեղեցու ձախ ավանդատանը դրվել է Սարգիս գծողի կերտած խաչկալը: 1511-ին Գրիգոր վարդապետը կառուցել է Ս. Հովհաննես եկեղեցուն արմ-ից կից քառասյուն գավիթը: Ե. վ. մեծությամբ ու բարձրությամբ գրեթե հավասար է եղել Մշո Ս. Կարապետ վանքին և իր նշանակությամբ չի զիջել նրան: XV դ. կեսից մինչև XVI դ. վերջը Ե. վ. գրչության կենտրոն էր: Այդտեղ գրված և ընդօրինակված ձեռագրերից հայտնի են շուրջ 20-ը, որոնցից յոթը պատկանել են նշանավոր գրիչ Ստեփանոսին: Միայն XV դ. 50–80-ական թթ. Ե. վ-ում գրվել է չորս մատյան՝ Ավետարան, Հայսմավուրք, Գանձարան, Ճաշակնոց: Միջին դարերում վանքն ունեցել է բարձր տիպի դպրոց և ընդարձակ կալվածքներ, բարգավաճել է XVII դ. և XVIII դ. սկզբին: 1650-ին վանահայր Գրիգոր Մշեցին նորոգել է վանքի շենքերի տանիքները, եկեղեցիների գմբեթները և կառուցել արմ. պարսպին կից երկհարկ խցերը: 1707-ին Սարգիս վարդապետը նորոգել է եկեղեցիների ծածկերը, կառուցել վանքի պարիսպը: 1809-ին վարդապետ Մկրտիչ Խանումյանը վերակառուցել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը: 1828-ին Ղազար վարդապետը, Պողոս խալիֆայի բարերարությամբ, միաբանների ու թեմի գյուղացիների օգնությամբ, գավթին հս-ից կից կառուցել է վանքի քառամույթ զանգակատունը, որից մուտք է բացվում դեպի Ս. Սարգիս մատուռը: 1866-ին վանքի շինությունները երկրաշարժից զգալի վնասվել են: Ե. վ. նշանակալի դեր է խաղացել նաև նոր ժամանակներում: XIX դ. և XX դ. սկզբին վանքն ունեցել է ընդարձակ վարելահողեր, արոտավայրեր ու անտառներ: Նրա նոր դպրոցը բացվել է 1870-ին՝ Գարեգին վրդ. Սրվանձտյանցի ջանքերով: Այն սկզբում ունեցել է 20 աշակերտ, իսկ 1909-ին արդեն վերածվել որբանոց-դպրոցի՝ 40 աշակերտով: Վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մոտ եղել է XIII–XIX դդ. տապանաքարերով գերեզմանոց,

պարսպից դուրս՝ Ս.
Գրիգոր մատուռը: Հա-
մալիրն ունեցել է ա-
ռաջնորդարան և ավելի քան 30 կրկնահարկ
սենյակներ: Վանքի ուխտագնացության օրերն
են եղել Վարդավառի, Աստվածածնի Վերա-
փոխման և Խաչվերացի օրերը: Ե. վ. գործել է
մինչև առաջին աշխարհամարտը:

Գրկ. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխար-
հիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1905: Ոսկյան Հ., Տա-
րոն-Տուրուբերանի վանքերը, Վնն., 1953: Թիերի
Ժ. Մ., Արևելյան Թուրքիա կատարած հնագիտական
ճանապարհորդության նոթեր, «Հուշարձան», տարե-
գիրք 1, Ե., 1987:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, եպիսկոպոսություն
(< հուն. ἐπίσκοπος – տեսուչ, վերակացու),
քրիստոնեական եկեղեցու նվիրապետական
կարգի հիմնական աստիճաններից բարձրա-
գույնը: Հայ առաքելական եկեղեցում եպիս-
կոպոսությունը մի կարգ ցածր է *կաթողիկո-
սությունից*: Ե. *թեմի* (վիճակի) կամ համայն-
քի հոգևոր պետն է: Ըստ Պողոս առաքյալի՝
«պետք է, որ եպիսկոպոսն անբասիր լինի, որ-
պես Աստծու տնտես. ոչ հանդուգն, ոչ բար-
կացող, ոչ անարգող, ոչ կռվարար, ոչ շահա-
սեր, այլ՝ հյուրասեր, բարեսեր, խոհեմ, արդար,
սուրբ, ժուժկալ, ամուր կապված վարդապե-
տության հավատի խոսքին, որպեսզի կարողա-
նա հորդորել ողջամիտ վարդապետությամբ և
կշտամբել հակառակորդներին» (Տիտ. 1.7–9):

Ե. իր առաքինությամբ, հեզությամբ, սիրով,
ողջախոհությամբ, սրբությամբ պետք է նման-
վի Հիսուս Քրիստոսին, քանզի նա է բոլոր
«Հոգիների հովիվը և տեսուչը» (Ա Պետր.
2.25): Ե-ներն *առաքյալներից* տարբերվում են
նրանով, որ եթե առաքյալները կոչված էին ի-
րականացնելու Քրիստոսի *Ընդհանրական ե-
կեղեցու* հիմնադրումը, որի համար ավելի մեծ
շնորհներով էին օժտված, ապա Ե-ները, ա-
ռաքյալներից փոխանցված սուրբ *շնորհներով*,
կառավարում են ստեղծված տեղային եկեղե-
ցիները: Առաքյալներն ընտրվել (Ղուկ. 6.13)
և իրենց շնորհներն ու իշխանությունը ստա-
ցել են Հիսուս Քրիստոսից, իսկ Ե-ները՝ ա-
ռաքյալներից:

Եպիսկոպոս. իշխանությունը տրվում է
ձեռնադրությամբ և *օծումով*՝ կանոնական
քննությունից հետո և ժողովրդի ներկայացու-
ցիչների ու հոգևոր դասի վկայությամբ: Հայ
եկեղեցում Ե. ձեռնադրելու և օծելու իրա-
վունքը վերապահված է *կաթողիկոսին*: Օծե-
լուց հետո նվիրյալի գլխին դրվում է խույրը,
և կաթողիկոսը նրան տալիս է *գավազան*, մա-
տանի և Ավետարան՝ իբրև կանոնական իրա-
վասություն: Ձեռնադրության և օծման արա-
րողությունից հետո տրվում է եպիսկոպոս.
պանակե՝ հայրապետ. օրհնությամբ և մաղթան-
քով: Կաթողիկոսը նորընծա եպիսկոպոսին
հրահանգում է խղճմտորեն ծառայել՝ պահե-
լով եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը, խո-
հեմությամբ վարել եպիսկոպոս. իշխանու-
թյունը և եպիսկոպոս. աստիճանի տված իրա-
վասություններով զեղումներ չգործել:

Ըստ եկեղեց. *կանոնի*, Ե. ձեռնադրվում է
թեմի վրա, որի տեսուչն է և թեմի հավատաց-
յալ ժողովրդի հոգևոր-բարոյական կարիքնե-
րի մատակարարը: Նա նաև եկեղեց. ունեցված-
քի և տնտեսության տնօրինողն է, հնում ու-
նեցել է դատական գործառույթներ: Թեմակալ
առաջնորդ Ե. իր թեմի սահմաններում կրում
է եպիսկոպոսական սաս (գավազան), կատա-
րում ձեռնադրություններ, ղեկավարում իր իշ-
խանության ներքո գտնվող եկեղեցու պաշտո-
նեությունը, օծում եկեղեցի, տերունական և
սրբերի պատկերներ, եկեղեցու սպասք:

Հայ եկեղեցում կաթողիկոսը, ի գնահա-
տումն Ե-ների ծառայությունների, նրանց
շնորհում է արքության պատիվ և տիտղոս:
Արքեպիսկոպոսությունը և պատրիարքու-
թյունը Հայ եկեղեցում նվիրապետ. հատուկ
աստիճաններ չեն: Արքեպիսկոպոսը (տես
*Պատվո աստիճաններ և պարգևատրումներ
Հայաստանյայց առաքելական ե-
կեղեցու* հոդվածում) և *պատրիարքը*
նադրությամբ և օծումով Ե-ներ են:

ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՑԻ, սուրբ Եպիփ[ան]
[315, ք. Ելևթերուպոլիս (Հրեաստան) – 403],
Ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր վարդա-
պետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու տո-
նելի համաքրիստոնեական ս. հայրերից, որոնք
հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անու-
նով (տես *Եկեղեցու հայրեր*): Պատանեկան
տարիներին ուսանել է հրեական գիտությունն
ու ավանդությունները, ձեռք բերել բազմա-
կողմանի գիտելիքներ, տիրապետել եբր-ին, ա-
սոր-ին, հուն-ին, լատ-ին: Լեզուների իմացու-
թյունը հնարավորություն է ընձեռել օգտվե-
լու բազմաբնույթ աղբյուրներից:

Ե. Կ. աչքի է ընկել բացառիկ աղքատասի-
րությամբ, անապատական պարզ, խստաբարո
կենցաղավարությամբ, եղել վանական-ճգնա-
վոր. շարժման հռչակավոր ներկայացուցիչնե-
րից: Ճգնավորական կյանքը, վանական կանո-
նադրությունները ուսումնասիրելու և իր վա-
նական միաբանությունն ունենալու նպատա-
կով այցելել է ժամանակի քրիստ. վանքերը,
հանգամանորեն ծանոթացել մանավանդ Եգիպ-
տոսի մենաստաններին և ճգնավորների կյան-
քին: Եգիպտոսում պայքար է մղել գնոստիկ-
յան աղանդավորների դեմ: Փյունիկիայում
հիմնել է մենաստան և մինչև 367-ը մնացել
այնտեղ իր աշակերտների ու հետևորդների
հետ: Նրա համբավը շուտով տարածվել է Ե-
գիպտոսում, Պաղեստինում, Միջագետքում,
Եդեսիայում: Բազմաթիվ գիտնականներ, ան-
վանի անապատականներ եկել են նրա մոտ ա-
շակերտելու: Հռոմում ծանոթանալով Արև-
մուտքի եկեղեցու ս. հայրերից Հերոնիմոսի
(342–420) հետ՝ միասին հանդես են եկել *Որո-
գինեսի* մի շարք դավան. տեսությունների դեմ:
Ձեռնադրվել է սարկավագ, 367-ին ընտրվել
Կիպրոսի եպիսկոպոս և կղզու մետրոպոլիտ:
Իր եռանդուն գործունեությամբ բարձրացրել
է Կիպրոսի աթոռի հեղինակությունը:

Ե. Կ. թողել է հարուստ մատենագր. ժա-
ռանգություն: Նրա հաղորդած տեղեկություն-
ները, սակայն, միշտ չէ, որ հավաստի են, քան-
զի եղել է չափազանց դյուրահավատ, դավան.
նախանձախնդրության մեջ՝ ծայրահեղ հա-
խուռն: Այդ մասին ինքն իսկ վկայել է, թե
ականջալուր լինելով է ներկայացրել այս կամ
այն տեղեկությունը:

Նշանավոր են Ե. Կ-ու «Անկյուրոտոս»
(«Խարիսխ», 374) և «Պանարիոն» («Դեղա-
տուփ», 375–377) պատմադավան. աշխատու-
թյունները: «Անկյուրոտոսը» նպատակաուղ-
ղել է հավատացյալներին, որպեսզի նրանք
«չտարուբերվեն հերձվածողական վարդապե-
տության հողմերից»: Իբրև նիկիական դավա-
նության ջերմ պաշտպան (տես *Նիկիայի Ա
տիեզերական ժողով 325*)՝ Ե. Կ. անդրադարձել
է աստվածային դեմքերի համագոյությանը (տես
Երրորդություն), Բանի մարմնավորմանը, մե-
ռելներից հարություն առնելուն, հավիտենա-
կան կյանքին ու դատաստանին, հերքել արիո-
սական (տես *Արիոսականություն*), հոգեմարտ-
ների և ապողինարյան (տես *Ապողինարիզմ*)
հերձվածների վարդապետությունը, հեթանո-
սությունն ու հրեությունը: «Պանարիոնը»
(բաղկացած է երեք գրքից, յուրաքանչյուր
գիրք բաժանված է 7 մասի) պարունակում է
նախաքրիստ. 20 և
քրիստ. 80 աղանդների
պատմությունն ու հեր-
քումը: Նախաքրիստ. աղանդները դասակարգել
է հետևյալ կերպ. բարբարոսություն (Ադամից
մինչև Ջրհեղեղ), սկյութականություն (մինչև
աշտարակաշինություն), հեթանոսություն, սա-
մարյանականություն և հրեություն: Քրիստ. ա-
ղանդների քննությունն ավարտել է մեսալյան
աղանդի (տես *Մծղնեություն*) հերքումով: Եր-
րորդ գրքի վերջին մասում թվարկել է հուն. և
արլ. փիլ. հոսանքները, այնուհետև շարադրել
քրիստ. հավատի առաքելական գլխ. սկզբունք-
ները: Բազմահարուստ տեղեկություններ ամ-
փոփած այս երկը կարևոր սկզբնաղբյուր է ա-
ղանդների պատմության հետազոտման համար:

Ե. Կ-ու գրչին են պատկանում կամ վե-
րագրվում Աստվածաշնչի մեկնություններ.
Աստվածաշնչում եղած չափերի և կշիռների
(թվարկվում են նաև Հին կտակարանի կանո-
նական գրքերը) բացատրությունը, հրեաների
քահանայապետի ծիսական հանդերձի վրայի 12
քարերի խորհրդանշական հատկությունների
մեկնաբանությունը, Բարոյախոսը (սա Աստ-
վածաշնչում հանդիպող կենդանիների հատ-
կությունների խորհրդանշական և բարոյաբան.
բացատրությունն է) են: Ե. Կ. չի ընդունել Ս.
Գրքի բացատրության և մեկնության Ալեք-
սանդրյան դպրոցի այլաբանական մեթոդը
(տես *Մեկնողական գրականություն*): Ե. Կ-ու
անունով մեզ հասած մի շարք ճառերի հեղի-
նակային պատկանելությունը տակավին
ճշտված չէ: Նրա ճառերը պահպանվել են հա-
յերեն և ասոր. ձեռագրերում (հուն. բնագրե-
րը կորած են): Ե. Կ-ու անունով հայերեն
թարգմանությամբ հայտնի են «Մեկնութիւն
սաղմոսացը» [որը, սակայն, պատկանում է
Թեոդորետոս Կյուրացու (393–457) գրչին,
լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1801-ին՝ Աթանաս
Ալեքսանդրացու և Դավիթ Անհաղթի մեկնու-
թյունների հետ], «Առաջաբան Թագաւորու-
թեանց», «Ցաճախապատում ԻԲ արարչագոր-
ծութեանց եւ ԻԲ Նահապետաց...», «Վասն
նախապատիւ եկեղեցեաց», «Անուանք Մար-
գարէից», «Յաղագս ականց», «Բարոյախաւս»
աշխատությունները, բազմաթիվ ճառեր ու
ներբողներ: Հիշատակելի է հատկապես Քրիս-
տոսի անձեռագործ պատկերին նվիրված նշա-
նավոր ճառը («Յաղագս սուրբ և նկարագրեալ
Տէրունական պատկերին ի դաստառակի
սրբոյ», «Արարատ», 1869, № 8, 1870, № 9,

10), որն իր բովանդակությամբ կապված է հայ իրականության հետ: Հիշյալ երկերի մեծ մասը հայերեն է թարգմանվել V դ.: Ե. Կ-ու Ավետարանների մեկնության հայերեն թարգմանությունն («Ի սկզբնագիր Արարածոց եւ աւետարանական քարոզութեանց...») ունի սկզբնաղբյուրի արժեք (հուն. բնագիրը կորած է): Երկի հայերեն թարգմանությունը վերագրվում է Մովսես Խորենացուն: Նրա աշխատություններն արդեն V դ. օգտագործել են հայ մատենագիրները (Եզնիկ Կողբացի, Մովսես Խորենացի), աշխատություններից հատվածներ են վկայաբերվել հայ դավան. և մեկնաբան. գրականության մեջ:

Հայ եկեղեցին Ե. Կ-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ Հոգեգալստյան տոնի 3-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը և հոկտեմբերի վերջի շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (Դ–ԺԳ դդ.), Վնտ., 1889, էջ 401–418: Քյոսեյան Հ., Ս. Եպիփան Կիպրացու Աւետարանի մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 148–159: Նույնի, Ս. Եպիփան Կիպրացու՝ Ս. Մարիամ Աստվածածնին նվիրված ներբողի հայերեն թարգմանությունը, «Էջմիածին», 1997, № 10: Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ, աշխատասիր. Շահե քհն. Հայրապետյանի, Ե., 1998, էջ 30–32, 136–139: Migne, PG, t. 41–43; Geerard M., Clavis Patrum Graecorum, v. II, Brépols-Turnout, 1974, p. 324–341 (№ 3744–3807).

Հակոբ Քյոսեյան

ԵՍԱՅԻ Ա ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Եղիպատրուշ (Նիգ գավառ) – 788, Դվին], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 775-ից: Հաջորդել է *Սիոն Ա Բավոնեցուն*: Ե. Ա Ե-ու հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդվել: Սովորել է Դվինի կաթողիկոսարանի դպրանոցում: Օծվելով եպիսկոպոս՝ նշանակվել է Գողթն գավառի հոգևոր առաջնորդ: 768-ին մասնակցել է *Պարտավի եկեղեցական ժողովին*:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ե-ուն հաջորդել է *Ստեփանոս Ա Դվնեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԵՍԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ (ծ. թ. անհտ – 1728), Գանձասարի կաթողիկոս 1701-ից, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ և ղեկավար, պատմիչ: Սերում է Արցախի Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմից: 1702-ին, Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի հակաթոռ կաթողիկոսի մահից հետո, միավորել է Աղվանից պառակտված կաթողիկոս. աթոռը: Ե. Հ-Ջ-ին են ենթարկվել Ղարաբաղը, Բարդան (Պարտավը), Շամախին, իսկ 1720-ից, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու կոնդակով՝ նաև Գանձակը, Շաքին, Ղաբալան (Կապաղակը) են: Միաժամանակ, կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով նա իրավունք է ստացել հանգանակություն կատարել Գողթնի, Թիֆլիսի, Կապանի և Նախիջևանի թեմերից: Ստորագրել է «Գանձասարայ, Ղարապաղի և Շիրուանայ կաթողիկոս», «Պատրիարք Աղուանից, որ է Ալանաց, Շիրուանայ և Գանջայու, և մասին Հայոց»:

1710–11-ին հայ ազատագր. շարժման գործիչ Իսրայել Օրու՝ պարսկ. դեսպանագնացության ժամանակ Ե. Հ-Ջ. հանդիպել է նրան և Պետրոս I-ից օգնություն խնդրելու նպատակով Իսրայել Օրու հետ մեկնել Մոսկվա: Աստրախանում Իսրայել Օրու հանկարծամահ լինելուց (1711) հետո Ե. Հ-Ջ. չի շարունակել ճանապարհը, վերադարձել է Գանձասար՝ կազմակերպելու «անհավատների լծի տակ հեծող» իր քրիստոնյա ժողովրդի ազատագր. պայքարը: Այցելել է Պարսկաստան (Ղում, Սպահան, Նոր Ջուղա), նամակներ առաքել Լեհաստանի Օգոստոս թագավորին, Հռոմի Կղեմես X պապին: Հայաստանի ազատագրության հարցը կապելով Ռուսաստանի հետ՝ գործուն բանակցություններ է վարել Պետրոս I-ի և ռուս. կառավարության հետ: 171[illegible] Գանձասարում ընդունել և եպիսկոպոս է ձ[illegible] դրել Այսրկովկաս Պետրոս I-ի ուղարկած [illegible] վրդ. Տիգրանյանին և նրան կարգել ռուսաh[illegible] հոգևոր առաջնորդ: Միաժամանակ, Ղարաբաղի հայության անունից, հատուկ նամակով Պետրոս I-ին է փոխանցել Ռուսաստանի հովանավորությունը «յօժար սրտիւ» ընդունելու ցանկությունը (նույնը կրկնել է 1718-ի սեպտ. 25-ի նամակում):

Ե. Հ-Ջ. ղեկավարել է Ղարաբաղի հայության ազատագր. պայքարը, վճռական դեր կատարել հայկ. զինված ուժերի միավորման և սղնախների (Արլ. Հայաստանում լեռնային բերդերի և բնական ամրությունների անվանումը) կազմավորման գործում: 1722-ի գարնանը նրա գլխավորությամբ սղնախների զինվորականությունը հակահարված է հասցրել Ղարաբաղ ներխուժած Դաղստանի լեռնականների հրոսակներին: Գանձասարում, այնուհետև Թիֆլիսում, Ե. Հ-Ջ. բանակցել է Վրաց Վախթանգ VI թագավորի հետ, քննարկել Պետրոս I-ի պարսկ. («կասպիական») արշավանքին համատեղ ուժերով մասնակցելու հարցը: Կատարելով ստանձնած պարտավորությունները, թողնելով կաթողիկոս. աթոռը՝ Ե. Հ-Ջ. 1722-ի սեպտ. 22-ին մելիքների հրամանատարությամբ, արցախահայոց 10 հզ-անոց գործող զորագնդով, քահանաների ուղեկցությամբ Գանձակին մերձ Չոլակ վայրում միացել է Վախթանգ VI-ի բանակին: 25 օր սպասելուց հետո, երբ պարզվել է, որ Պետրոս I-ը դադարեցրել է արշավանքը, վրաց. բանակը չտապել է Թիֆլիս, իսկ Ե. Հ-Ջ. հայոց զորքի հետ վերադարձել է Ղարաբաղ: Այս անհաջող ձեռնարկումից հետո ամրացել է հայրենի լեռներում, կազմակերպել հակապարսկ. պայքարը, որի շնորհիվ կարճ ժամանակում ազատագրվել է ողջ երկրամասը, ստեղծվել անկախ հայկ. իշխանություն:

Մեծ է Ե. Հ-Ջ-ի ավանդը հատկապես օսմ. բանակների դեմ սղնախների պայքարը կազմակերպելու գործում: Երբ ռուսները տիրել են պարսից ծովեզրյա գավառներին, թուրքերը սկսել են առաջանալ դեպի Հայաստանի խորքերը (1723): Գրավելով Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը, Գանձակը՝ հասել են Ղարաբաղ: Ե. Հ-Ջ. մերժել է թուրքերին հպատակվելու՝ Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու առաջարկը: 1724-ի փետր. Ե. Հ-Ջ. և մի քանի մելիքներ Պետրոս I-ին հղած նամակում պատրաստակամություն են հայտնել դիմադրավելու թշնամուն՝ մինչև ռուս. զորքերի ժամանումը Ղարաբաղ: Հոկտ. 18-ի նամակով նա ծանուցել է թուրք. զորքերի առաջխաղացման մասին՝ օգնական ուժեր ստանալու ակնկալիքով: 1724-ի մարտին նոր խնդրագրեր են կազմվել, այս անգամ արդեն ոչ միայն Ե. Հ-Ջ-ի, այլև մելիքների, հարյուրապետների ստորագրություններով, որտեղ օգնական զորքեր ստանալու խնդրանքը հիմնավորել են մարտի 1-ին օսմ. 4700-անոց զորքի դեմ իրենց տարած հաղթանակով: Պետրոս I-ի մահից հետո էլ Ե. Հ-Ջ. շարունակել է սփոփել ռուս. արքունիքի օժանդակությունը: Սակայն, վերջինիս երկդիմի քաղաքականությունից հուսախաբված, հակվել է թուրքերի հետ բանակցություններ վարելու և համաձայնության գալու մտքին: 1726-ի հուլիսին Ե. Հ-Ջ. Ղարաբաղի մելիքների և տանուտերերի ուղեկցությամբ մեկնել է Բարդա՝ սերասքեր Սարու-Մուստաֆա փաշայի մոտ՝ հավանաբար բանակցելու նպատակով: Պայքարը շարունակբար բանակցելու... կողմնակիցները նրան մեղադրել են դավաճանության և խաբեության մեջ, ինչի հետևանքով Ե. Հ-Ջ. ինքնասպան է եղել:

Ե. Հ-Ջ. կաթողիկոսը՝ «զինվոր հոգևորականը», հայ մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչներից է: 1718-ին նա հավաքել է Ղարաբաղի վանքերի (Դադիվանք, Խաթրավանք, Գանձասար են) արձանագրություններ, Ավետարանների, հայսմավուրքների հիշատակարաններ: Գոշավանք, Ծարի, Ս. Աստվածածին, Արձանագրությունների հավաքածուի հիման վրա կազմել է Ծարի (Վերին Խաչեն) իշխանական տան տոհմաբանությունը: XVIII դ. 1-ին քառորդի հայոց պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նրա հեղինակած «Պատմութիւն Աղուանից»-ը (1839), որն իր ժամանակի դեպքերի նկարագրությունն է և հասնում է մինչև 1723-ը: Երկը լույս է տեսել ֆրանս. (1876), վրաց. (1971), ռուս. (1989):

Երկ. Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, 2 հրտ., Երուսաղեմ, 1868:

Գրկ. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, Վաղ-պատ, 1873: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Ե., 1959: Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Երկ. ժող., հ. 9, Ե., 1987:

Պավել Չոբանյան

ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻ (1260, Սասունի Նիչ գյուղ – մոտ 1338, Գլաձոր), մատենագիր, մեկնիչ, քերական, րաբունապետ: Սովորել է Մուշի Առաքելոց դպրեվանքում, ապա՝ Քաջբերունյաց գավառում և Վայոց ձորի Աղբերց վանքում՝ Ներսես Մշեցու մոտ: Ստացել է ծայրագույն վարդապետ. գավազան, իսկ 1284-ից գլխավորել Աղբերց վանքի դպրության աշխատանքները: Ե. Ն. հիմնադրել է *Գլաձորի համալսարանը*, եղել նրա րաբունապետը: Ժամանակակիցները նրան բնութագրել են որպես «սրբակեաց անձ», «անյաղթ հռետոր», «մեկնիչ դժուարիմաց բոլոր խօսքերի և գրքերի»: Դասավանդել է «յոթ ազատ արվեստներ»՝ քերականություն, ճարտասանություն, աստղաբաշխություն, երաժշտություն են: Նրան աշակերտել են Հովհան Արճիշեցին, Մխիթար Երզնկացին, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Երզնկացին և ուր.: Ե. Ն. պայքարել է պապական նկրտումների, ինչպես նաև ունիթորական (միարարական) շարժման (տես *Ունիթորություն*) դեմ՝ հանուն Հայ եկեղեցու ինքնուրույնության: Նրանից մեզ է հասել հարուստ գրակ. ժառանգություն (դավան. թղթեր, մեկնություններ, ճառեր, քարոզներ են): Լավագույն գործերից են «Մեկնութիւն Եզեկիէլի» (Մատենադարան, ձեռ. № 5566, 5717, 5906 են, ավելի քան 30 ձեռագիր) և «Վերլուծութիւն քերականութեան»-ը: Առաջինը գրել է 1303-ին, Ստեփանոս արք. Օրբելյանի խնդրանքով: Երկը շարադրելիս հիմնվել է Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու ս. հայրերի (Որոգինես, Հովհան Ոսկեբերան, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Եփրեմ Ասորի, Ստեփանոս Սյունեցի են) համապատասխան մեկնությունների վրա: «Վեր-

լուծութիւն քերակա-
նութեան» համալսարա-
նական դասագիրքն իր
բնույթով բանաքաղական երկ է, ընդգրկում է
Դավիթ Քերականի, Համամ Արևելցու, Արիս-
տակես Գրչի, Գևորգ Սկևռացու և այլոց քե-
րակ. մեկնությունների հիմն. դրույթներն ու
հարցադրումները: Եկեղեցու դավանությանը,
կարգերին և խորհուրդներին նվիրված գործե-
րից են՝ «Դաւանութիւն և խոստովանութիւն ի
Սուրբ Երրորդութիւն» (Մատենադարան, ձեռ.
№ 614, 8389, 7255 են), «Սուղ ինչ պատճառ
ձեռնադրութեան քահանայի» (Մատենադարան,
ձեռ. № 3937, 3276 են), «Յաղագս կարգաց ե-
կեղեցւոյ» (Մատենադարան, ձեռ. № 3276),
«Յաղագս եկեղեցւոյ խորհրդեան» (Մատենա-
դարան, ձեռ. № 9622, Երուսաղեմի Ս. Հակոբ-
յանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 69,
1279): Ե. Ն-ու դավան. բովանդակության թղթ-
թերից հայտնի են մի քանիսը. «Թուղթ վասն
կարգաց եկեղեցւոյ և ժամուց» (Մատենադա-
րան, ձեռ. № 1326, 1327, 5154 են): Այս
թուղթն արժեքավոր է Հայ եկեղեցու ժամակար-
գության պատմության, ինչպես նաև եկեղեց.
շենքի բաղկացուցիչ մասերի խորհրդապաշտու-
թյան ուսումնասիրման տեսանկյունից: Գրվել
է Սյունյաց վարդապետների և վանահայրերի
խնդրանքով, որոնք ցանկացել են հստակ տե-
ղեկություններ ստանալ Հայ եկեղեցու ժամա-
կարգության մասին: «Թուղթ Եսայեայ վարդա-
պետին պատասխանի ընդդէմ պարոն Հեթմոյ»
(1321, Մատենադարան, ձեռ. № 573, 9622)
գրությունը մի նմուշ է այն թղթակցություն-
ներից, որոնք տեղի են ունեցել XIII դ. վերջին
և XIV դ. սկզբին *արևելյան վարդապետների*
և Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսի (1293–
1307), Կիլիկիայի լատինամետ հոգևորական-
ների ու իշխանների միջև: Այս թղթով Ե. Ն.
պատասխանել է Կիլիկիայի Օշին պայլի և նրա
որդի Հեթումի նամակին: Թղթում հեղինակը
խոսել է երեք կարևոր հարցերի՝ ա. Քրիստոսի
աստվածային և մարդկային բնության, բ. Հա-
ղորդության բաժակի մեջ ջուր խառնելու սո-
վորության, գ. Ս. Ծննդյան ու Մկրտության տո-
ների կատարման օրվա մասին և հիմնավորել
Հայ եկեղեցու վարդապետ. սկզբունքները: Այ-
նուհետև անդրադարձել է *արիոսականության*
և *նեստորականության* հարցերին, ներկայաց-
րել դրանց երևան գալու պայմանները, ապա
տվել եկեղեցու ուղղափառ վարդապետու-
թյունն այդ հարցերում:

Ե. Ն-ու «Թուղթ Եսայեայ ի Տէր Մատ-
թէոսն» (Մատենադարան, ձեռ. № 2776, 8245,
10008) գրությունն ուղղված է Թավրիզի ա-
ռաջնորդ տեր Մատթեոսին և Ատրպատականի
ողջ հայությանը՝ նրանց ունիթորական վտան-
գից պաշտպանելու նպատակով: Ընդ որում հե-
ղինակը ոչ թե ատելություն և անհանդուրժո-
ղականություն է սերմանում Կաթոլիկ եկեղե-
ցու հոգևորականների հանդեպ, այլ կոչ է ա-
նում, որ նրանց, ինչպես նաև հույն և ասորի
քահանաներին ու աշխարհականներին ընդու-
նեն քրիստ. սիրով, պատվով՝ «իբրև զեղբայրս
և ծառայակիցս ի Քրիստոս... յաղագս միաբա-
նութեան հաւատոյ», միաժամանակ պահանջում
փոխադարձ սեր և հարգանք Հայ եկեղեցու
վարդապետության, կարգերի և ավանդության
հանդեպ: Այս թղթում հեղինակը խորհուրդ-
ներ է տալիս Մկրտության, Պսակի և Հաղոր-
դության մասին, որոնք արժեքավոր են ծեսի
պատմության և նրա զարգացման փուլերի ու-
սումնասիրման համար: «Թուղթ շրջաբերական
յաղագս ողորմութիւն տալոյ ի նպաստ Ս. Կա-
րապետին Տարօնոյ» (Մատենադարան, ձեռ.
№ 848) թղթում Ե. Ն., հյուսելով Հովհաննես
Մկրտչի գովքը, հիշեցնում է, որ նրա նշխար-
ները «իբրև զգանձս երկնային և պարգևս ան-
մահութեան» Հայաստան է բերել Գրիգոր Լու-
սավորիչը և ամփոփել Տարոնում՝ «ի սիրտ Հա-
յաստան աշխարհին»: Դրանց պահպանության
համար էլ հիմնել է Ս. Կարապետ վանքը: Հե-
ղինակը կոչ է անում ժողովրդին նվերներով
օգնել և զորավիգ կանգնել հայերի և օտարնե-
րի մեղքով սուժած ու նեղության մեջ գտնվող
Ս. Կարապետ վանքին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր ,
5.2, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Թուղթ Եսայեայ վարդապետի ... Տէր
Մատթէոս, «Ծռաքաղ», 1860, հ. 2, տետրակ 7, ... 57–
164 (և շար.): [Քարոզ ի բանն]. «Որդիք մարդկան
մինչեւ յե՞րբ էք խստասիրտք...», «Սիոն», 1866, էջ
27–30: Վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատա-
սիր. Լ. Խաչերյանի, Ե., 1966:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հով-
սեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց
պատմութեան մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1942: Խա-
չերյան Լ., Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավար-
ժական մտքի զարգացման մեջ (13–14-րդ դդ.), Ե.,
1973: Պետրոսյան Ս., Եսայի Նչեցու թղթերը, «Էջ-
միածին», 1985, № 11–12:

ԵՎԱԳՐ ՊՈՆՏԱՑԻ [մոտ 346–347, ավան Ի-
բերիս (Հելլեսպոնտոսի մոտ) – մոտ 400–401],
եկեղեցական մատենագիր: Ուսանել է Կեսա-
րիայում, աշակերտել *Բարսեղ Կեսարացուն*, ա-
պա՝ *Գրիգոր Նազիանզացուն*, բարեկամական
սերտ կապեր է ունեցել նաև *Գրիգոր Նյուսա-
ցու* հետ: Նրանցից սովորել է բնական գիտու-
թյուններ, իմաստասիրություն, աստվածաբա-
նություն, Սուրբ Գրոց գիտություն և հռե-
տորություն: 379–380-ին Գրիգոր Նազիանզա-
ցին նրան ձեռնադրել է գլխ. սարկավագ, միա-
սին մասնակցել են *Կոստանդնուպոլսի Բ
տիեզերական ժողովին*: 381–385-ին եռանդուն
գործունեություն է ծավալել Բյուզանդիայում:
Իբրև ուղղափառության ջատագով պայքարել
է ժամանակի տարածված աղանդների՝ արիո-
սականների, ապոլինարիանների, եվնոմիաննե-
րի դեմ: Կապադովկյան հայրերի պես հրա-
պուրվել է *Որոգինեսի* ժառանգությամբ, կա-
տարել թարգմանություններ նրա երկերից:
385-ին գնացել է Երուսաղեմ, ապա առանձ-
նացել Եգիպտոսի Սկիտ անապատում, աչքի
ընկել իր խստակեցությամբ:

Ե. Պ. գրել է ճգնակեց. բնույթի բազում գոր-
ծեր: Նրա գրչին են պատկանում հարատև պայ-
քարը զանազան կրքերի դեմ պատկերող
«Պրակտիկ» ճգնակեց. հրահանգները: Սրա շա-
րունակությունն է «Գնոստիկը». այստեղ նկա-
րագրել է վանական–«գնոստիկի» բարձրա-
գույն ճանապարհը, որը տանում է դեպի Աստ-
ծո ճանաչողություն: *Աղոթքի* և հայեցողության
հարաբերակցությանն է նվիրված «Աղոթքի մա-
սին» երկը: «Հարիւրաւորքն վեցերորդք» 600
կարճառոտ խորհրդածություններից բաղկացած
ժողովածուում քննարկել է դավան. և ճգնա-
կեց. խնդիրներ: Ե. Պ-ու քրիստոսաբանու-
թյունը ներկայացնող այս երկը մեզ է հասել
հայ. և ասոր. թարգմանություններով:

Ե. Պ-ու վարդապետության մեջ կարևոր
տեղ է զբաղեցնում աղոթքի տեսությունը:
Ճգնակյաց վանականի գլխ. զբաղմունքը ա-
ղոթքն է: Քրիստոսին հետևել նշանակում է
անդադար աղոթել՝ ինչպես ավանդել է Պողոս
առաքյալը (Ա Թեսաղոն. 5.17): Ե. Պ-ուն է
պատկանում «մտային աղոթք» հասկացու-
թյունը, որ «բանականության հարատև հաղոր-
դակցումն է Աստծուն» («Աղոթքի մասին»):

Ե. Պ-ու հոգևոր ժառանգությունը հայերեն
է թարգմանվել V դ., հուն-ից: Նրա հոգեղեն
խրատներն ու հրահանգներն իրենց որոշակի
ազդեցությունն են թողել հայ միջնադարյան
մտքի վրա: Նրանից մեծապես օգտվել են *Սա-
հակ Ա Պարթևը*, *Եզնիկ Կողբացին*, *Հովհան-
նես Ա Մանդակունին*, *Վարդան Արևելցին*,
Գրիգոր Տաթևացին և
ուր.: Նրա երկերի հե-
տևողությամբ հայ հե-
ղինակներ *Գրիգոր Բ Վկայասերը*, *Մատթեոս
Ջուղայեցին*, *Կիրակոս Երզնկացին* գրել են աշ-
խատություններ, հորինել *լուծմունքներ*:
Ե. Պ-ու երկերից իմաստախոս. բնույթի քաղ-
վածքներ են բերված *Աղեքսանդր Ա Ջուղայե-
ցու* կազմած «Վկայութիւնք պիտանիք եւ
հարկաւորք...» աշխատության մեջ:

Երկ. Վարք եւ մատենագրութիւնք..., աշխատասիր.
Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանի, Վնտ., 1907: Մատթեոս
Ջուղայեցի, Վասն քարոզութեան բանի՝ առեալ ի
վարդապետութենէ սուրբ հօրն Եւագրեայ..., տես Գիրք
ութն խորհրդոց մեղաց..., ԿՊ, 1750: Աղեքսանդր
Ջուղայեցի, Վկայութիւնք ի պէտս քարոզու-
թեանց, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին,
1998, էջ 75–86:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան
հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889,
էջ 421–432: Geerard M., Clavis Patrum Graeco-
rum, t. 2, Brépols-Turnhout, 1974, p. 78–97.

Հակոբ Քյոսեյան

ԵՎՍԵԲԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, Եվսեբիոս
Պամփիլեա (մոտ 260, Պաղեստին – մոտ
340), քրիստոնյա պատմագիր, աստվածաբան,
Պաղեստինյան Կեսարիայի եպիսկոպոս (313/
314-ից): 309-ին, քրիստոնյաների դեմ Հռոմ.
կայսր Դիոկղետիանոսի հալածանքների ժամա-
նակ ձերբակալվել է: Բանտից ազատվելուց հե-
տո գլխավորել է Պաղեստինյան Կեսարիայի
քրիստ. վարժարանը: Մասնակցել է 325-ի *Նի-
կիայի Ա տիեզերական ժողովին*, իր ստորագ-
րությունը դրել նիկիական *Հավատո հանգա-
նակի* տակ, սակայն հետագայում համդես է ե-
կել որպես Արիոսի ուսմունքի (տես *Արիոսա-
կանություն*) չափավոր հետևորդ և հականի-
կիական ընդդիմության երևելի ներկայացու-
ցիչ: Ե.Կ. եղել է իր ժամանակի ամենակրթված
և ամենահեղինակավոր աստվածաբաններից,
բեղմնավոր հեղինակ, որը թողել է հարուստ
գրական ժառանգություն:

Աստվածաբան. երկերում («Ավետարանական
նախապատրաստություն», «Ավետարանական
ապացուցում», «Աստծո երևման մասին», «Ե-
կեղեցական աստվածաբանության մասին» են)
Ե.Կ. առաջ է քաշել էլակետային այն դրույթը,
ըստ որի՝ քրիստ. ուսմունքը նորություն չէ
մարդկության համար: Այն քողարկված ձևով
արդեն իսկ առկա է հին կտակարանում և փի-
լիսոփաների ուսմունքներում: Ե.Կ., հետևելով
Փիլոն Ալեքսանդրացուն, Սուրբ Գրոց ուս-

ԵՎՍՏԱԹԵՈՍ

մունքի և փիլիսոփայության միջև բովանդակային զուգադիպությունները բացատրել է կա՛մ հույների՝ եբրայեցիներից կատարած ուղղակի փոխառություններով, կա՛մ էլ նրանով, որ և՛ հույները, և՛ հրեաները հետևություններ են արել բնածին հասկացություններից, որոնց «հեղինակը» նույն Աստվածն է, որն աշխարհն ու մարդուն արարել է իր միածին Որդու՝ Բանի միջոցով: Բանը մասնակից է մարդու արարմանը և հենց ինքն է, որ նախաքրիստ. ժամանակներում ներկայացել է արդարներին՝ Աբրահամին, Հակոբին, Մովսեսին, Հոսիային: Սակայն այդ շրջանում մարդկությունն ի վիճակի չէր ըմբռնել Որդու Բանի ուսմունքը: Միայն մարմնացած և մարդացած Հիսուս Քրիստոսն է՝ Բան Աստվածը, որ ցույց է տվել մարդկանց իր էությունը՝ երկրպագելու և աղոթելու ճշմարիտ ուղին: Եվ եթե քրիստ. ուսմունքը նորություն չէ, ապա նորություն է քրիստոնյաների հավաքը՝ *եկեղեցին*, որն Աստծո օգնությամբ պայքար է մղում բոլոր աղանդավորների և հալածիչների դեմ:

Վարքագր. բնույթի երկերից են «Պաղեստինյան վկայաբանությունները», «Կոստանդին կայսրի վարքը» և «Սրբերի հանրահավաքին ուղղված ճառը» (վերջին երկի պատկանելությունը Ե. Կ-ու գրչին՝ վիճելի է):

Ե. Կ-ու պատմագր. երկերից են «Քրոնիկոնը», նշանավոր «Եկեղեցական պատմությունը», Հիերոնիմոսի լատ. թարգմանությամբ մեզ հասած քառամաս «Աստվածաշնչային հնությունները» երկի երկու մասերը՝ «Տոպիկա» և «Օնոմաստիկոն»: «Քրոնիկոնը», որն ընդգրկում է աշխարհի ժամանակագրությունը մինչև 325-ը, ամբողջությամբ պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանությամբ (թարգմանության ժամանակի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ): «Եկեղեցական պատմությունը» հիմն. աղբյուր է քրիստոնեության առաջին երեք դարերի (դեպքերի շարադրանքը հասնում է մինչև 324-ը) պատմության ուսումնասիրության համար: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ «Եկեղեցական պատմությունը» V դ. հավանաբար (416–420-ին) *Մեսրոպ Մաշտոցի* կարգադրությամբ թարգմանել են նրա աշակերտները: Աշխատությունը թարգմանվել է ասորերենից՝ թերևս միտումնավոր, քանի որ ասոր. թարգմանության մեջ բաց են թողնվել կամ մեղմացվել արիոսական ուսմունքին հարազատ արտահայտությունները: Հայ քրիստոնյաների և հոգևորականների մասին ամենահին տեղեկությունը պահպանվել է Ե. Կ-ու այս երկում: Հեղինակը վկայում է, որ հայազգի Մեհրուժան եպիսկոպոսին III դ. կեսին (248–265) նամակ է գրել *Ալեքսանդրիայի* Դիոնիսիոս եպիսկոպոսը: Հայ քրիստոնյա համայնքների մասին Ե.Կ-ու մյուս վկայությունը վերաբերում է հռոմ. կայսր Մաքսիմինոս Դայայի (305–313)՝ քրիստոնյաների դեմ հալածանքների շրջանին, երբ 298-ի Մծբինի պայմանագրով Հռոմ. կայսրությանը միացված Անդրտիգրիսյան երկրամասերի (Ծոփք, Անգեղտուն, Աղձնիք, Կորդուք, Միջագետքի մի շարք գավառներ, Մոկք) քրիստոնյա հայ բնակիչներն իրենց իշխանների հետ դիմագրավել են հեթանոս կայսրի հալածանքներին: Ե. Կ-ու պատմագր. երկերից և հատկապես «Քրոնիկոնից» օգտվել են հայ պատմիչներ Ագաթանգեղոսը, Մովսես Խորենացին, Թովմա Արծրունին, Ասողիկը և շատ ուրիշներ:

Երկ. Ժամանակականք երկմասնեայ, հրտ. Մկրտիչ Ավգերյանց, մաս 1, Ժամանակագրութիւն պատմական, մաս 2, Քրոնիկոն կանոն, Վնտ., 1818: Պատմութիւն եկեղեցւոյ յեղեալ յասորւոյն ի հայ ի հինգերորդ դարու, հրտ. Աբրահամ Ճարյան, Վնտ., 1877:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 54–57, 434–443: Մանանդյան Հ., Քաղվածքներ Եվսեբիոսի Կեսարացու Քրոնիկոնից մի հին ձեռագրում, Վնն., 1905: Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք 1, Ե., 1979, էջ 388–400: Lexikon für Theologie und Kirche, Bd. III, Freiburg, 1959, s. 1195–97: Altaner B., Prècis de patrologie, adapt. par H. Chirat, Casterman-P.-Tournai, 1961, p. 336–344.

Օլգա Վարդազարյան

ԵՎՍՏԱԹԵՈՍ, Հիսուսի 72 առաքյա ...ից մեկը: *Թադեոս* առաքյալի աշակերտնե... *Եղիշեի* հետ ուղեկցել է Թադեոս առաք...ին՝ նրա քարոզչական շրջագայության ժամանակ: Թադեոսը Ե-ին ձեռնադրել է Սյունիքի առաջին եպիսկոպոս: Հանգչում է Տաթևի վանքի տեղում, որը և կրում է նրա անունը:

Գրկ. Սիմեոն Երեվանցի, Ջամբռ, Վաղ-պատ, 1873, էջ 11: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 16:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ԵՎՏԻՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, Եվտիքեսականություն, V դարի քրիստոնեական հերձվածողական վարդապետություն: Հայտնի է նաև միաբնակություն (մոնոֆիզիտիզմ) անվամբ: Կոչվել է Կ. Պոլսի վանքերից մեկի վանական Եվտիքեսի անունով: *Եփեսոսի*

1

2

3

4

5

Եկեղեցական ճարտարապետություն. *1. Գառնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XIII դ.): 2. Աշտարակի Ս. Մարինե եկեղեցին (XIII դ.): 3. Եղվարդի երկհարկ Ս. Աստվածածին եկեղեցի-զանգակատունը (XIV դ.): 4. Թեոդոսիայի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (XIV դ.):* ***5. Եղիշե*** *«Ս. Եղիշե վարդապետ», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502):*

1

2

3

4

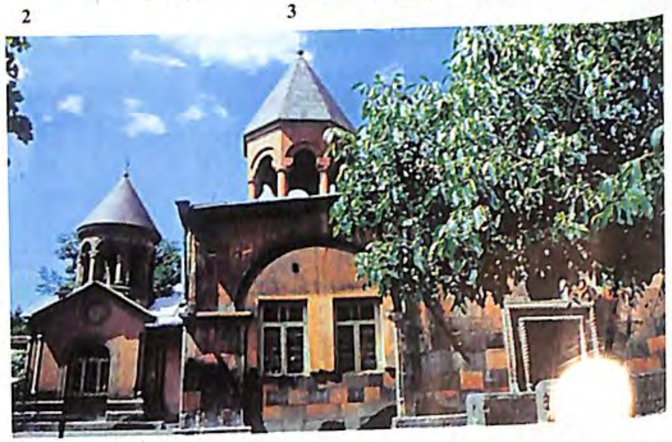

5

6

*1. **Եղվարդի Ս. Թեոդորոս վանքի** եկեղեցին (661–685): 2. **Եպիփան Կիպրացի.** «Ս. Եպիփան Կիպրացի», մանրանկար 1713-ին Կաֆայում Քրիստոսատուրի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 7391): 3. **Եսայի Նչեցի.** «Եսայի Նչեցի», մանրանկար 1318-ին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 4. **Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցին** (XIII դ.) հվ-արմ-ից: 5. **Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատի Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին** (1693) հվ-ից: 6. **Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցին** (1996–2001, ճարտ.՝ Ստ. Քյուրքչյան) արմ-ից:*

1

2

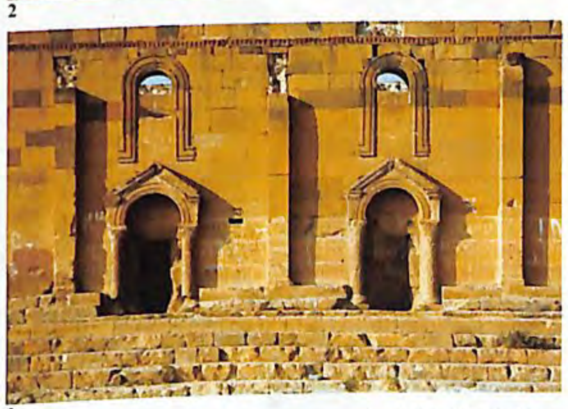

3

4

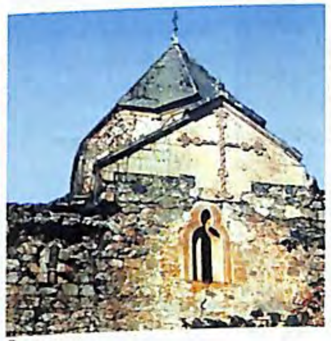

5

6

*1. **Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցին** (XIX դ., վերակառուցվել է 1971–1976-ին) արմ-ից: **Երերույքի Ս. Կարապետ վկայարան.** 2. Երերույքի Ս. Կարապետ վկայարանը (V դ.) հվ-արմ-ից: 3. Վկայարանի հվ. ճակատը (հատված): 4. **«Երզնկայի Աստվածաշունչ».** Գիրք Ծննդոցի անվանաթերթը, մանրանկար «Երզնկայի Աստվածաշունչ»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1925): 5. **Երից Մանկանց վանքի** եկեղեցու (1691) հվ. ճակատի հատված: 6. **Երրորդություն.** «Սուրբ Երրորդություն», մանրանկար 1338-ին Սարգիս Պիծակի պատկերազարդած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627):*

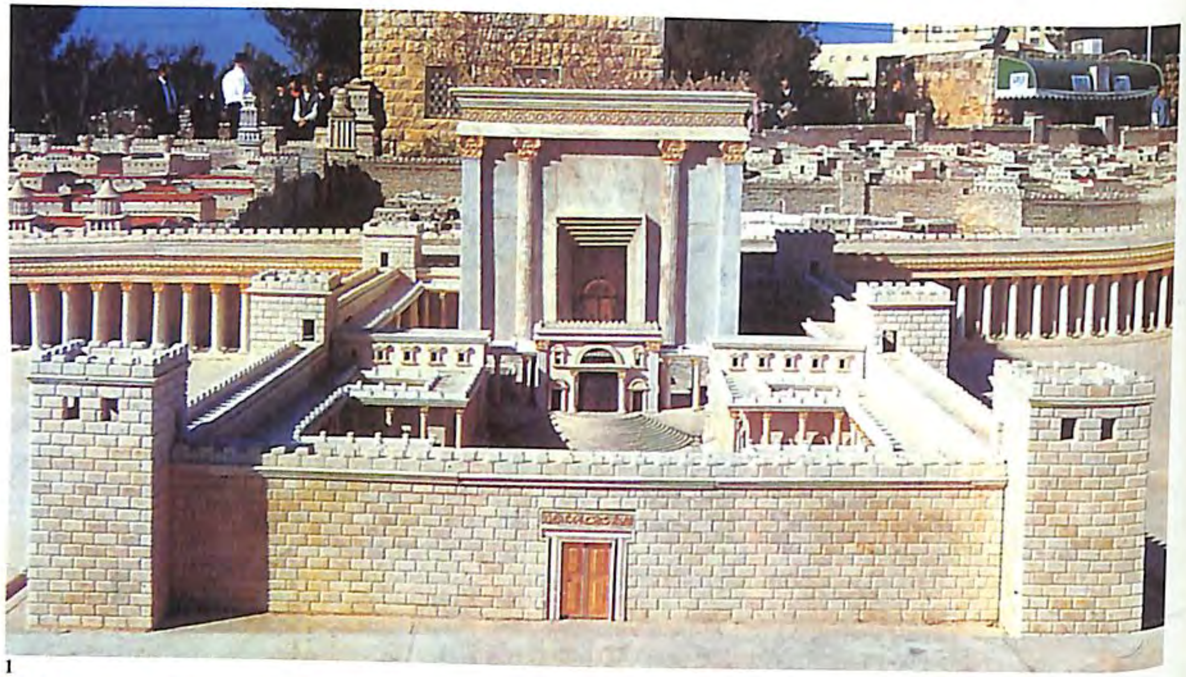

1

2

Երուսաղեմ. *1. Երուսաղեմի տաճարի մանրակերտը: 2. Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանը Ս. Հարության տաճարում: 3. Ս. Հարության տաճարը (IV դ.): 4. Ս. Կույսի գերեզմանը Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցում:*

3

4

1

2

3

Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն. *1. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի եկեղեցու Ավագ խորանը: 2. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին Ս. Հարության տաճարում: 3.* **Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի** *եկեղեցու ներքին տեսքը:*

1

1. **Եփրեմ Ասորի.** «Ս. Եփրեմ Ասորի», մանրանկար 1418-ին կազմված և պատկերազարդված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2690): 2. **Զանգակատուն.** Հաղպատի վանքի զանգակատունը (1245): **Զատիկ.** 3. «Հարություն», մանրանկար 1268-ին Հռոմկլայում Թորոս Ռոսլինի ծաղկած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 4. «Հարություն», մանրանկար 1419-ին Ոստանում Աստվածատուրի պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 2670):

2

3

4

1

Զգեստ եկեղեցական. 1. Հայրապետական զգեստավորում: 2. Կոնքեռ (1713, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Սաղավարտ (XVII դ., Ս. Էջմիածին): 4. Վակաս (1642, Վաղարշապատ, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 5. Փորուրար (1716, Քանաքեռ, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

5

2

3

4

5.8.

1

2

3

4

5

Զգեստ եկեղեցական. 1. Շուրջառ (XVIII դ., Վենետիկ, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. Գոտի ճարմանդով (XVIII դ., Կարս, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Պանակե (XVIII դ., Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 4. Խույր արտախուրակներով (1795, Ս. Էջմիածին): 5. Խույր (1711, Ս. Էջմիածին):

Գ տիեզերական ժողովում և նեստորականության դեմ պայքարում Եվտիքեսը բազմիցս հանդես էր եկել Նեստորի վարդապետության դեմ, սակայն, Նեստորին հակառակ ուսուցանելով, ընկել էր մեկ այլ ծայրահեղության մեջ: Եվտիքեսի քարոզածը «Մի բնութիւն Աստծոյ Բանին մարմնացելոյ» ալեքսանդրյան (տես *Ալեքսանդրիա*) բանաձևի «մի բնություն» դրույթի ուղղակի և տառացի ըմբռնումն էր: Ըստ Եվտիքեսի, Քրիստոսը միայն Աստված է՝ օժտված միայն աստվածային բնությամբ: Հիսուսի մարդկային բնությունը միավորությունից հետո խառնվել է աստվածայինի հետ ու ոչնչացել, դարձել մեկ բնություն՝ սոսկ աստվածային: Եվտիքեսն ընդունում էր երկու բնությունների գոյությունը միայն միավորությունից առաջ: Նա Քրիստոսի մեջ մարդկայինը ձուլում էր աստվածության մեջ այնպես, որ մարդեղությունը՝ ճշմարիտ մարդը, դառնում էր երևութական (տես *Երևութականություն*), ու իրական էր մնում լոկ ճշմարիտ Աստվածը: Ս. Կույս Մարիամն Աստվածամայր է (հակառակ Նեստորի), բայց եթե Նեստորը քարոզում էր, թե Մարիամը լոկ մարդ ծնեց, ապա Եվտիքեսը պնդում էր, որ Քրիստոսը մարմնով մեզ՝ մահկանացուներիս էակից և համագոյակից չէ, այսինքն ժխտում էր Քրիստոսի մարդեղությունը և մարդկային բնության համագոյությունը: Բանը մարմին չառավ ս. Կույսից, այլ նրա մարմինը երկնային է՝ «յերկնից եբեր զմարմինն, և ոչ ի սրբոյ Կուսէն»: Եվտիքեսը տարբերակում էր «մարդու մարմինը» «մարդկային մարմնից»: Ըստ նրա, Քրիստոսի մարմինը «մարդկային» է և մարմնավորվել է ս. Կույսից, բայց «մարդու մարմին» չէ: Աստվածածնից Քրիստոսը միայն մարդու նմանություն և կերպարանք առավ, բայց ոչ երբեք՝ մարմին, և չդարձավ մարդացած Աստված:

Հայ եկեղեցին (ինչպես և Արևելյան ուղղափառ մյուս եկեղեցիները) երբեք չի հետևել Ե-յանը: Սկսած V դարից նա դատապարտել և տեսնգովել է Եվտիքեսին՝ նրա ուսմունքում տեսնելով ալեքսանդրյան աստվածաբան. մտքի ծայրահեղացում և Արևելքի քրիստոնեաբանածայրահեղացում և Արևելքի քրիստոնեաբանական ըմբռնումների աղավաղում: Հայ մատենագրության մեջ Եվտիքեսն առաջին անգամ հիշատակվում է V դ. պատմիչ *Ղազար Փարպեցու* «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնյան» նամակում, որտեղ նզովվում է Արիոսի (տես *Արիոսականություն*), Նեստորի, Մանիի (տես *Մանիքեություն*) և մյուս աղանդավորների հետ միասին: V դ. վերջին և VI դ. սկզբին Հայ եկեղեցին ընդունել է Զենոն կայսրի «*Հենոտիկոնը*» («Միության գիր»), որտեղ նզովվում է Եվտիքեսը, և հաստատել իր տարբեր ընկալումը եվտիքական միաբնակությունից: Հայ դավան. գրվածքներում առաջին անգամ Եվտիքեսը, ի թիվս այլ աղանդավորների, նզովվում է VI դ. սկզբին, *Բաբկեն Ա Ոթմսեցի* կաթողիկոսի «Թուղթ Հայոց ի Պարսս առ ուղղափառս» 2-րդ թղթում:

ԵՐԱՆԻՆԵՐ

Հայ եկեղեցին ալեքսանդրյան վարդապետությունն ընկալում է կյուրեղյան-եփեսոսյան դավանության դիրքերից: Նա, «մի բնության» ուսումը պաշտպանելով, Քրիստոսի մեջ աստվածային կողմն առհասարակ ավելի է շեշտում, սակայն «մի բնություն» ասելով՝ միայն աստվածայինը չի հասկանում և մարդկայինը անտեսում: Հայ եկեղեցու քրիստոսաբան. այս ըմբռնումը լավագույնս ձևակերպել է *Հովհաննես Գ Օձնեցի* կաթողիկոսն իր «Ընդդէմ երևութականաց» ճառում. «Քրիստոս ոչ է սոսկ մարդ, բայց և ոչ Աստուած մերկ, այլ մանաւանդ Աստուած և մարդ միանգամայն»:

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., հրտ. Կ. Տեր-Մկրտչյան, Էջմիածին, 1914: Սոկրատ Սքոլաստիկոս, Եկեղեցական պատմութիւն, Վաղ-պատ, 1897: Տիմոթեոս Աղեքսանդրացի, Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի, Էջմիածին, 1908: Տեր-Մինասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. 1, Էջմիածին, 1908: Поснов М.Э., История Христианской церкви, Брюссель, 1964; Hans-Georg Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959.

Արտաշես Ղազարյան

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ, տես *Հոգևոր երաժշտություն*:

ԵՐԱՆԻՆԵՐ ինը, Լեռան քարոզ, *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդավոր պատգամախոսությունը՝ նրա քարոզչության սկզբում, անապատի փորձությունից հետո. այն խոսքերը, որ նա ասաց իր աշակերտներին լեռան վրա (Մատթ. 5.3–12, Ղուկ. 6.20–23): Ե-ին նախորդող խոսքը, թե՝ «Ապաշխարեցե՛ք, որովհետև երկնքի արքայությունը մոտեցել է» (Մատթ. 4.17), և այն բժշկությունները, որ նա արեց, պայմանավորեցին հոգևոր կատարելության հաջորդ՝ առավել բարձր աստիճանը, որ Ե. են: Սուրբ հայրերը ինը Ե. համեմատում են Հակոբին (Իսրայելին) տեսիլքով երևացած երկնային սանդուղքի հետ և Ե-ի քանակը համա-

րում են հրեշտակների ինը դասերի խորհրդաբանությունը: Հոգևոր առավել բարձր, կատարյալ աստիճան է խորհրդանշում այն հանգամանքը, որ Հիսուսը, Ե. ասելուց առաջ, անվերջ բժշկություններ ու հրաշքներ սպասող ժողովրդից առանձնացավ, բարձրացավ լեռը և նստեց այնտեղ, ինչը նշանակում է, թե այդ լեռը (հոգևոր բարձրությունը) հաղթահարողները և Հիսուսին մոտեցողները (աշակերտողները) կարող են լինել երանելի՝ ժառանգել *երկնային արքայությունը* ու կոչվել Աստծո որդիներ: Ե. հետևյալներն են.

– Երանի՜ հոգով աղքատներին, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը:

– Երանի՜ սգավորներին, որովհետև նրանք պիտի մխիթարվեն:

– Երանի՜ հեզերին, որովհետև նրանք երկիրը պիտի ժառանգեն:

– Երանի՜ նրանց, որ քաղցն ու ծարավն ունեն արդարության, որովհետև նրանք պիտի հագենան:

– Երանի՜ ողորմածներին, որովհետև նրանք ողորմություն պիտի գտնեն:

– Երանի՜ նրանց, որ սրտով մաքուր են, որովհետև նրանք Աստծուն պիտի տեսնեն:

– Երանի՜ խաղաղարարներին, որովհետև նրանք Աստծու որդիներ պիտի կոչվեն:

– Երանի՜ նրանց, որ հալածվում են արդարության համար, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը:

– Երանի՜ է ձեզ, երբ ձեզ նախատեն ու հալածեն և իմ պատճառով ձեր մասին ամեն տեսակ չար խոսք՝ սուտ ասեն: Ցնծացե՛ք և ուրախացե՛ք, որովհետև երկնքում ձեր վարձը շատ է, քանի որ այսպես հալածեցին մարգարեներին, որոնք ձեզնից առաջ են եղել:

Եկեղեցու հայրերն ու *վարդապետները* դարեր շարունակ մեկնաբանել են այս խորախորհուրդ Ե.: Հոգով աղքատները նրանք են, որ միայն Աստված են տենչում՝ հոգևորապես թոթափած լինելով անձնական նկրտումները, հպարտությունը, փառասիրությունը (իրենց հոգևոր ունեցվածքը՝ ժառանգած մեղավոր Ադամից): Նրանք իրենց անկատարությունն ու մեղսավորությունը ճանաչող և խոնարհաբար աստվածային *շնորհը* խնդրողներն են: Սգավորները նրանք են, որ արտասուքով զղջում են իրենց մեղքերի համար և իրենց մեջ ճշմարիտ հարազատին՝ կենդանի Աստծուն մեռցրած լինելու համար. նրանք *ապաշխարությամբ* կմաքրվեն և *Սուրբ Հոգով* (որ կոչվում է Մխիթարիչ) կվերստանան իրենց հարազատներին՝ աստվածային կյանքն ու սուրբ շնորհները: Հեզերը, Հիսուսին պատկերակից լինելով, կժառանգեն երկիրը՝ Հիսուսի հետ թագավորելով: Արդարության (Հիսուս Քրիստոսի) քաղցն ու ծարավն ունեցողները, հաղորդվելով Հիսուսի մարմնին ու արյանը, կհագենան հավիտենական հացով ու հավիտենական ջրով: Կարծես հիշեցվում կամ հաստատվում է սաղմոսը՝ «Աստվա՛ծ, Աստվա՛ծ իմ, ես առավոտից քեզ եմ դիմում. հոգիս ծարավ է քեզ, առավել ևս մարմինն իմ» (Սաղմ. 62.1–2): Ողորմածները մերձավորի հանցանքները ներողներն ու գթություն ցույց տվողներն են: Նրանք Աստծուց ողորմություն կգտնեն (կմտնեն շնորհի տակ): Սրտով մաքուրները նրանք են, որ խորհուրդների դուռը՝ սիրտը ապաշխարությամբ, *աղոթքով* և ս. *Հաղորդությամբ* մաքրել են չար խորհուրդներից: Նրանց սրտերի մեջ կիջնի շնորհի լույսը, իսկ միտքը կպայծառանա աստվածային խորհուրդների ճառագայթումով և Աստծո փառքի մեծությամբ: Խաղաղարար է նա, ով իր սրտում ունի Աստծուն՝ հանձինս Որդու և Սուրբ Հոգու (Հիսուսը խաղաղություն գործեց, օրինակ՝ խաղաղեցնելով ծովը): Արդարության համար հալածվողները սուրբ Աստծու պատճառով հանիրավի չարչարվողներն են, որոնք հավիտյանս հավիտենից ապրելու են երկնքի թագավորության մեջ: Հանուն Աստծո չար խոսք, նախատինք կրողները Տիրոջ արքայ[illegible]ան մեջ մեծ շնորհների, պարգևների ու ղ[illegible] արժանանալու, ինչպես որ իրենց հավ[illegible]առաջնորդն ու կատարողը, որ հարություն առավ և բազմեց Աստծո աջ կողմը:

Նախ «անապատում կանչողի ձայն»-ի՝ *Հովհաննես Մկրտչի*, ապա և Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի կողմից ազդարարված երկնային արքայությունը, երանությունը արժանանալու համար հարկավոր է քայլել ինը Ե-ի սանդուղքներով: Ըստ որում Ե. ոչ թե քրիստ. ուսմունքի հայեցակետեր են, այլ՝ բուն Աստծո բնույթի արտահայտությունները. ով ջրից (ապաշխարությամբ) ու Սուրբ Հոգուց (Աստծուց) վերստին է ծնվում, նա կարող է բարձրանալ Աստծո լեռը (սիրո և կատարելության բարձունքը) և դառնալ երկնային արքայության քաղաքացի՝ բնութենակից լինելով և ճանաչելով իր Հորը՝ կենդանի Աստծուն:

Հիսուսն ասում էր այն, ինչ կար իր մեջ, և այն, ինչը պիտի ցույց տար գործով. դրանք էին՝ աղքատացումը՝ հանուն Աստծո, սուգը՝ հանուն անկյալ մարդու, հեզությունը, հնազանդությունը առ Աստված, արդարության՝ աստվածայինի քաղցն ու ծարավը, ողորմածությունը, գթածությունը՝ ախտավոր, բորոտավոր և դևերից բռնված մարդկանց հանդեպ, նրանց բժշկելը, սրտով մաքուր լինելը և դրա համար մշտապես Աստծուն տեսնելը, հալածանքներն ու չարչարանքները կրելը ևն:

Սուրբ հայրերը Ե. անվանել են Ավետարան՝ Ավետարանի մեջ, Քրիստոսի սրբարար ու փրկարար տնօրինություններից մեկը:

Ե-ին հետևում են քրիստոսյան *պատվիրանները*՝ լինել երկրի աղը և աշխարհի լույսը, լիովին բացառել ոչ միայն չար գործերը (սպանություն, շնություն ևն), այլև չար խորհուրդները, չարի փոխարեն չար չհատուցել մարդկանց, այլ բարիով հաղթել չարին, այսինքն՝ լինել կատարյալ. «Արդ, կատարյա՛լ եղեք դուք, ինչպես որ ձեր երկնավոր Հայրն է կատարյալ» (Մատթ. 5.48):

Ե. փաստորեն Աստծո բնույթի ներդրումն են մարդու մեջ: Ե-ի աստվածային բնույթն ու նպատակն է համրագումարի բերվում Ե-ին հաջորդող *Տերունական աղոթքի* մեջ (Մատթ. 6.9–13):

Լևոն Սարգսյան

ԵՐԳ, հայ հոգևոր երաժշտության մեջ օգտագործվել է ինչպես լայն, ընդհանուր, այնպես էլ նեղ, մասնավոր իմաստներով՝ որպես հատուկ երաժշտաբանաստեղծական տեսակ: Վաղ միջնադարում Ե. են կոչվել առհասարակ և՛ սաղմոսներն ու օրհնությունները («Երգ Սաղմոսից», «Երգ Օրհնութեան»), և՛ V–VIII դդ. ստեղծված ինքնուրույն հոգևոր երգասացությունները: Ե. են կոչվել նաև *ժամերգության* ընթացքում կատարվող «Փառք ի բարձունս» և «Լոյս զուարթ» հնագույն համաքրիստոնեական երգասացությունները, որոնք դեռևս *Բարսեղ Կեսարացին* հիշատակել է որպես վաղուց ի վեր ընդհանրացած երգեր: Այդ վերջինների օրինակով XII դ. *Ներսես Շնորհալին* ներմուծել է համանուն մի նոր երաժշտաբանաստեղծ. տեսակ, որը, ի տարբերություն հին շարականների, աչքի էր ընկնում իր հանրամատչելիությամբ ու հուզականությամբ, ձևի դասական պարզությամբ և ժող. երգարվեստից սերող մի շարք հատկանիշներով, որոնցից նշելի են երգային մեղեդայնությունը և որոշ կշռութային բանաձևերի կիրառությունը: Ներսես Շնորհալու գրչին են պատկանում նախապես արտածիսական նպատակներով գրված և հետագայում ժամերգության մեջ կանոնացված, ձայնագրյալ ժամագրքում զետեղված գիշերային ժամի «Յիշեսցուք ի գիշերի»-ն և «Զարթիք փառք իմ»-ը, «Աշխարհ ամենայն»-ը և «Առաւօտ լուսոյ»-ն, առավոտյան ժամի «Նորաստեղծեալ»-ն ու «Արարչական»-ը, *Արևագալի երգերը*, երրորդ ժամի «Օրհնեմք զքեզ», «Խաւարեցաւ», «Զարչարակցեալ» և «Նահապետին Աբրահամու», խաղաղական ժամի «Նայեաց սիրով» և «Ի քէն հայցեմք» Ե-երը: Նույն ժամրին են պատկանում Ներսես Շնորհալու Չարչարանաց «Այսօր անճառ»-ը՝ բոլոր պատկերներով, «Նորոգող տիեզերաց»-ը, Ննջեցելոց «Աստուած անեղ»-ը ու «Արարիչ և մարդասեր, անոխակալ և բարեգութ» Ե-երը (իրենց բոլոր պատկերներով), որոնք հարստացրել են հայ հոգևոր երգարվեստը բարձրարժեք նմուշներով:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վնտ., 1873, էջ 444–445: Թահմիզյան Ն., Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973, էջ 31, 45–47, 75–90:

Աննա Արևշատյան

«ԵՐԵՎԱԿ», կրոնաբանասիրական ուսումնական կիսամսյա հանդես: Լույս է տեսել 1857–1866-ին, Կ. Պոլսում: Խմբագիր՝ Հ. Զամուռճյան (Տերոյենց):

Տպագրել է քրիստ. կրոնին, Հայ եկեղեցուն, նրա պատմությանը, ծեսերին ու տոներին, խորհուրդներին նվիրված հոդվածներ, դավանաբան. բնույթի նյութեր, բարոյախրատ. զրույցներ, արձակ գործեր ևն: Կաթոլիկության նկատմամբ համակրանքի պատճառով ենթարկվել է ժամանակի հայ հաս. մտքի, ինչպես և ազգ. եկեղեցու ներկայացուցիչների քննադատությանը: Փաստորեն ընդունել է Հռոմի եկեղեցու գերիշխանությունը Հայաստանյայց եկեղեցու նկատմամբ, ինչը դրսևորվել է մասնավորապես կաթոլիկ. կրոնը դրվատող ինքնուրույն և թարգման. հոդվածների տպագրությամբ, երկու եկեղեցիների սերտ մերձավորության և ավանդույթների, խորհուրդների և այլնի նույնության քարոզներով: Հատկանշական է, որ Զամուռճյանը «Ե.»-ում քննադատության է ենթարկել Կ. վրդ. Շահնազարյանի՝ «Դաշանց գրի» հերքմանը նվիր-

ված աշխատությունը, պնդելով, որ Գրիգոր Լուսավորիչը Հռոմի Հայրապետ Սեղբեստրոսից է ստացել իր կաթողիկոս. կոչումը, ուրեմն և ստույգ է Հայ եկեղեցու հանդեպ Հռոմի գերակայությունը վկայող «Դաշանց գիրը»: Միաժամանակ, ի պաշտպանություն Հայ առաքելական եկեղեցու, «Ե.» հակադրվել է բողոքականությանը և հանձին Զամուռճյանի անվերապահորեն պաշտպանել Գ. *Այվազովսկու* «Վարդապետարան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գիրքը բողոքականների քննադատությունից:

«Ե.» XVIII դ. ֆրանս. լուսավորիչների տեսական ժառանգությունը համարել է կեղծ գիտություն: Հայ հաս. մտքի ասպարեզում իր հակառակորդներին՝ Մ. Նալբանդյանին, Հ. Սվաճյանին, Ստ. Ոսկանյանին, Գր. Չիլինկիրյանին, հեղինակազրկելու միտումով Զամուռճյանը փորձել է բացահայտել նրանց գաղափար. աղերսները ֆրանս. լուսավորիչների հետ (Զամուռճյանը, ի դեպ, նույնացրել է ֆրանս. լուսավորիչներին ու մասոններին և սրանց քննադատությունը տարածել արևմտահայ ժող. գործիչների վրա, որոնք, մասնակի բացառությամբ, մասոններ էին՝ միավորված Կ. Պոլսի «Հայկ-Օրիոն» և Զմյուռնիայի «Տիգրան» մասոնական օթյակներում):

Ժամանակին «Ե.» ընթերցողին հետաքրքրել է իր խմբագրի հիրավի բազմակողմանի իմացությամբ, ինչպես և Հայ եկեղեցուն, կրոն. գործիչներին, եկեղեցաշինական արվեստին ևն վերաբերող հարուստ լրատվությամբ:

Ալբերտ Խառատյան

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գտնվում է քաղաքի կենտրոնում, Աբովյան և Սայաթ-Նովա փողոցների խաչմերուկի անկյունում: Կառուցվել է XIII դ., տեղական տուֆի սրբատաշ քարով, մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով: Հվ. պատին մեծահարուստ Սահմադինի արձանագրությունն է՝ 1264-ին Երևանը իր «հողով և ջրով» գնելու մասին: 1284-ին եկեղեցին որպես նվիրատվություն ստացել է հողամաս, 1301-ին՝ ներքնատներով երկու կրպակ, 1318-ին Նորագավիթում՝ հողեր, 1598-ին՝ այգի: 1604-ին Պարսից շահ Աբբասի կողմից Երևանը գրավելու մարտերի ժամանակ եկեղեցին վնասվել է հրազենային գնդակներից և թնդանոթի արկերի բեկորներից: 1609-ին Խոջա Գրիգորը եկեղեցուն արմ. կողմից կից ժամատուն է կառուցել, նվիրել ձեռագրեր, թանկարժեք եկեղեց. սպասք ու իրեր: Ե. Կ. Ս. Ա. ե. XVII դ. ունեցել է օթևան, որտեղ իջևանել և մինչև *Էջմիածնի Մայր տաճարի* նորոգման ավարտը ապրել է *Մովսես Գ Տաթևացի* կաթողիկոսը: Այստեղ 1666-ին դպիր Ավետիք Երեցը բնագիր ձեռագրից ընդօրինակել է XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունը՝ հեղինակի հսկողությամբ: 1679-ի երկրաշարժից ավերվել է ժամատունը, սակայն Կաթողիկեն՝ Երևանի միջնադարյան եկեղեցիներից միակը, կանգուն է մնացել: 1693–95-ին ժամատան տեղում երկու զույգ խաչաձև մույթերով խոշոր եռանավ բազիլիկ են կառուցել, որի համար որպես Ավագ խորան ծառայել է XIII դ. եկեղեցին: Վերջինիս արմ. պատը 1819-ին զարդարվել է Պողոս և Պետրոս առաքյալներին, ս. Հռիփսիմե և ս. Գայանե կույսերին պատկերող որմնանկարներով: Եկեղեցու բազիլիկ կցակառույցը քանդել են 1937-ին: Այժմ Ե. Կ. Ս. Ա. ե. քաղաքի Կենտրոն համայնքի գործող եկեղեցիներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Շահազիզ Ե., Հին Երևանը, Ե., 1931: Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975: Сивков А. В., Об одном сооружении XIII века в Ереване, ՊԲՀ, 1962, № 3:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ԱՆԱՆԻԱ ԱՌԱՔՅԱԼ ԱՆԱՊԱՏ, Զորավոր Ս. Աստվածած[illegible] եկեղեցի, Հին Երևանի Շահար քաղա[illegible] հյուսիսային կողմի այգեստանում: Ը[illegible] II դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, XVII դ. 1-ին քառորդում Մովսես վարդապետը (ապագա *Մովսես Գ Տաթևացի* կաթողիկոս) Երևանի Ամիրգունա խանի հորդորով և քաղաքի բնակիչների ու վաճառականների միջոցներով ս. Անանիայի գերեզմանի վրայի մատուռի շուրջը հիմնել է անապատ և կառուցել պարիսպներով շրջապատված համալիր՝ բաղկացած ժամատնից, առաջնորդարանից, խցերից (բոլորն էլ՝ փայտածածկ): Այստեղ կազմավորված միաբանությունում ղեկավարվել են *Սյունյաց Մեծ անապատի* կանոնադրությամբ: Ե. Ս. Ա. ա. ա-ում Մովսես վարդապետը հիմնել է նաև դպրոց: Անապատի և դպրոցի համբավը, ըստ Առաքել Դավրիժեցու, տարածվել է մինչև Հունաստան, Թուրքիա, Վրաստան, Պարսկաստան: 1635–36-ին՝ թուրք-պարսկ. պատերազմի ժամանակ, ավերվել են անապատի բոլոր շինությունները, բացի մատուռից: *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսը 1637-ին քարով վերակառուցել է անապատի բոլոր շենքերը՝ հավելելով նաև սեղանատուն: 1679-ի հունիսի 4-ի երկրաշարժից անապատն ամբողջովին ավերվել է: 1693-ին Երևանի մեծահարուստ Խոջա Փանոսը մինչև հիմքերը քանդել է անապատի մատուռը և նույն տեղում սրբատաշ տուֆով կառուցել մեկ զույգ խաչաձև մույթերով եռանավ բազիլիկի հորինվածքով Ս. Աստվածածին եկեղեցին և նրա արմ. ճակատին կից՝ եռակամար բաց սրահ, որի կենտրոնում բարձրանում է զանգակատան վեցասյուն ռոտոնդան: Եկեղեցու ներսում, հս-արմ. մույթի կողքից, սրահի հս. կողմում մուտք է բացվել դեպի ս. Անանիայի թաղածածկ, ստորգետնյա ոչ մեծ դամբարանը: 1731-ին Ավետիք վարդապետը պատրաստել է տվել եկեղեցու խաչկալը: 1793-ին Գաբրիել հայրուրապետը նորոգել է եկեղեցու տանիքը: 1835-ին Ե. Ս. Ա. ա.ա. դադարել է մենաստան լինելուց, և նրա եկեղեցին դարձել է շուրջը բնակություն հաստատած մարաղացի գաղթականների համար ծխական եկեղեցի: Այնտեղ պահվող, հրաշագործ համարվող և «Զորավոր» կոչվող Ավետարանի անունով եկեղեցին սկսել է կոչվել Զորավոր Ս. Աստվածածին: 1873-ին երևանցի մեծահարուստ Աֆրիկյան եղբայրների միջոցներով ս. Անանիայի գերեզմանի վրա կառուցվել է քառակուսի հատակագծով, երկհարկ, ութայուն գմբեթով մատուռ, որի ներքնահարկում սրբի գերեզմանն է: Փակվել է եկեղեցու ներսից դեպի դամբարան տանող մուտքը, և մատուռի արմ. կողմից նոր մուտք է բացվել: 1889-ին երեսփոխան Մ. Սարգսյանի միջոցներով նորոգվել է եկեղեցին, հվ. կողմից նոր դուռ և ճակատներում ուղղանկյուն լուսամուտներ են բացվել, ներսում, արմ. կողմում՝ վերնասրահ շինվել: 1974–78-ին ֆրանսահայ բարերար Սարգիս Պետոյանի նվիրատվությամբ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին վերանորոգվել է, հատակը՝ մարմարապատվել, Ավագ խորանում սեղան է տեղադրվել, հս. որմում մկրտարանի ավազան շինվել, Ս. Անանիայի մատուռ-դամբարանի գմբեթը նորոգվել, շրջապատը բարեկարգվել: Այժմ Ե. Ս. Ա. ա. ա. քաղաքի Կենտրոն համայնքի գործող եկեղեցիներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շահազիզ Ե., Հին Երևանը, Ե., 1931: Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածին, 1988:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցվել է 1996–2001-ին: Ճարտ.՝ Ստ. Քյուրքչյան: Կառուցումը մտահղացել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Վազգեն Ա Պալճյանը*: 1989-ի հուլիսի 14-ին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր խորհրդի և ճարտ. հանձնաժողովի համատեղ նիստում որոշվել է ի նշանավորումն Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի՝ «... մայրաքաղաք Երևանում կառուցել մի մեծաշուք եկեղեցի հայկական դասական ճարտարապետական ոճի հիման վրա, որտեղ շուրջ երկու հազար հինգ հարյուր հավատացյալներ կարողանան միատեղ աղոթել» («Էջմիածին», 1989, № 7): 1990-ին Երևանի քաղաքապետարանը Մայր եկեղեցու կառուցման համար Օղակաձև զբոսայգում, Երվանդ Քոչարի փողոցի հարևանությամբ հատկացրել է 1,5 *հա* տարածք: 1990-ի մարտի 31-ին Վազգեն Ա կաթողիկոսի օրհնությամբ հուշաքար է դրվել Մայր եկեղեցու կառուցման տեղում: Իր խոսքում Վեհափառն ասել է. «Իմ հայացքն ուղղելով դեպի մոտ ապագան, մոտ տասը տարի հետո, իմ հոգու աչքերով տեսնում եմ այն հոյակապ տաճարը, որ պիտի բարձրանա այստեղ, և սուրբ խաչը պիտի սլանա դեպի երկինք: Հավանաբար ես այստեղ չեմ լինելու, բայց դուցե կհիշեք ինձ այդ օրը» («Էջմիածին», 1990, № 1–2):

1990-ի ապրիլին հայտարարվել է Մայր եկեղեցու նախագծի մրցույթ. ներկայացվել է 33 նախագիծ Հայաստանի Հանրապետությունից և սփյուռքից: 1991-ի փետր. մրցութային հանձնաժողովը մրցանակի է արժանացրել Ստ. Քյուրքչյանի և Ա. Ղուլյանի (Հ. Ասատրյանի մասնակցությամբ) նախագծերը: Հեղինակներին հանձնարարվել է նախագծերն ըստ արված դիտողությունների վերամշակել: 1992-ի հոկտ. 8-ին մրցութային հանձնաժողովը, Վազգեն Ա կաթողիկոսի մասնակցությամբ և հավանությամբ, ընտրել է Ստ. Քյուրքչյա-

նի նախագիծը: 1996-ի փետր. 29-ին սկսվել են շինարարության նախն. աշխատանքները: 1997-ի ապրիլի 7-ին, Աստվածածնի Ավետման տոնակատարության օրը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյանի* հանդիսապետությամբ կատարվել է Ե.Ս.Գ.Լ.Մ.ե-ու հիմնարկեքը: 2000-ի հունիսի 26-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Բ Ներսիսյանը* օծել է եկեղեցու խաչերը, 2001-ի սեպտ. 23-ին՝ եկեղեցին և մատուցել առաջին Պատարագը:

Ե.Ս.Գ.Լ.Մ.ե. ծավալատարածական ամբողջություն կազմող, Անիի տուֆով երեսապատված տարբեր կառույցների համալիր է՝ բաղկացած եկեղեցուց, նրա հս-արմ. կողմում՝ Ս. Տրդատ և հվ-արմ. կողմում՝ Ս. Աշխեն մատուռներից, եկեղեցուն արմ-ից կից գավթից ու զանգակատնից: Համալիրում գերիշխող և նրա ճարտ. կերպարի հիմն. որոշիչ ծավալը կենտրոնագմբեթ եկեղեցին է՝ ամենախոշորը հայկ. եկեղեցիների շարքում (արտաքին չափերն են 58x58 *մ*, բարձրությունը մինչև խաչի տակ՝ 56 *մ*): Նրա հատակագծային ու ծավալային հորինվածքի հիմքը քրիստ. կրոնի խորհրդանշան խաչն է: Ծածկն իրականացված է երկու զույգ փոխհատվող, երկաթբետոնե կամարների համակարգի միջոցով (կամարներն ունեն 38 *մ* թռիչք և միմյանցից հեռու են 16 *մ*), որի կենտրոնում բարձրանում է ութանիստ թմբուկով, հովանոցաձև վեղարով գմբեթը: Ծածկի նման լուծումը հնարավորություն է տվել եկեղեցու ներսն ազատել առանձին կանգնած հենարաններից և ստանալ միասնական ներքին տարածություն: 1800 *մ*² մակերեսով աղոթասրահում կարող են միաժամանակ տեղավորվել 3000 մարդ, 1700-ը՝ նստատեղերով: Ընդարձակ Ավագ խորանի (180 *մ*² մակերեսով) երկու կողմերում տեղադրված են խոշոր ավանդատները: Աղոթասրահի արմ. կողմում երգչախմբի ու երգեհոնի համար նախատեսված վերնահարկն է: Եկեղեցու տակ, նրա ողջ մակերեսով, 4 *մ* բարձրությամբ կառուցված է ներքնահարկ, որտեղ գտնվում են ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի հուշահամալիրը, դրադարան, դահլիճներ՝ հանդեսների և դասախոսությունների համար, աշխատասենյակներ: Նույն հորինվածքն ու նույն չափերն ունեցող Ս. Տրդատ և Ս. Աշխեն՝ կենտրոնագմբեթ մատուռները նախատեսված են ծիսակատարությունների՝ պսակադրության, մկրտության, հոգեհանգստի համար: Դրանք խաչաձև են, հովանոցաձև վեղարով ութանիստ թմբուկ ունեցող գմբեթով (մատուռների բարձրությունը մինչև խաչի տակ՝ 29 *մ*) և ունեն եկեղեցիներին բնորոշ բաղադրամասեր:

Եկեղեցու և մատուռների միջև տեղադրված գավիթը նրանց միմյանց կապող հանգույցն է: Ութանիստ սրահ է, որից մուտքեր կան դեպի եկեղեցու աղոթասրահ, վերնահարկ և ներքնահարկ, զույգ մատուռներ: Գավթում են պահվում 2000-ին Նեապոլի Ս. Գրիգոր Հայի եկեղեցուց Գարեգին Բ Ներսիսյան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բերած *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* մասունքները: Գավթին արմ-ից կից է քառակուսի հատակագծով զանգակատունը (8x8 *մ*), 22 *մ* բարձրությամբ աշտարակ, որը պսակվում է 5 *մ* բարձր. ունեցող քարե թևավոր խաչով:

Ե.Ս.Գ.Լ.Մ.ե., ունենալով հայկ. դասական ճարտ-յանը հատուկ նկարագիր, միաժամանակ արդիական է և որևէ միջնադարյան եկեղեցու նմանակը չէ: Կառուցվելով շրջակայքից 15 *մ* բարձր տարածքում՝ եկեղեցին դիտվում է քաղաքի հեռավոր կետերից, նաև Հանրապետության հրապարակից և իր խոշոր ծավալով ու տպավորիչ ուրվագծով հարստացնում է Երևանի կենտրոնի համայնապատկերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.2, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն Վ., Խորան լուսո և հավատքի, «Էջմիածին», 1992, № 8, 1993, № 1–3: Վ ա ր դ ա ն յ ա ն Մ., Գործը՝ հավատքի հայելի... Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու հիմնօրհնեքը, «Էջմիածին», 1997, № 4–5:

Մուրադ Հասր...

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, քաղաքի կենտրոնի հարավային կողմում, Հրազդան գետի ձախափնյա ձորեզրին, նախկին Ձորագյուղ թաղամասում: Հիմնադրման ժամանակը հայտնի չէ: Եղել է Ձորագյուղի անապատը, ապա՝ Երևանի թեմական առաջնորդարանի եկեղեցի: Ավերվել է 1679-ի հունիսի 4-ի երկրաշարժից և վերաշինվել կաթողիկոս *Նահապետ Ա Եդեսացու* գահակալության տարիներին (1691–1705): XIX դ. սկզբին եկեղեցին խարխլվել է, և Արարատյան թեմի առաջնորդ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը, կաթողիկոս *Հովհաննես Ը Կարբեցու* հրամանով, լրիվ քանդել է այն և նույն տեղում, 1835–42-ին կառուցել ավելի մեծ չափերի նոր եկեղեցի՝ քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, ներսից և դրսից սվաղած պատերով: XX դ. Ե. Ս. Ս. ե., դառնալով *Արարատյան հայրապետական թեմի* առաջնորդանիստ, արտաքին անշուք տեսքով չէր համապատասխանել իր նշանակությանը: Վազգեն Ա Պալճյան կաթողիկոսի հրամանով եկեղեցին 1971–76-ին վերակառուցվել է՝ պահպանելով իր հատակագծային հորինվածքը և կարևոր կոնստրուկցիաները (ճարտ. Ռ. Իսրայելյան): Արտաքին ճակատները երեսապատվել են Անիի նարնջագույն տուֆի սրբատաշ քարերով, ներսում՝ արմ. կողմում, երգչախմբի համար վերնասրահ է շինվել, ողջ մակերեսով, եկեղեցու տանիքի վրա վերնահարկ է ավելացվել, քանդվել է գմբեթը, և փոխարենը կառուցվել նորը՝ ավելի բարձր ու գեղեցիկ կատարով: Շքեղորեն հարդարվել է գլխավոր՝ արմ. ճակատը, որի շքամուտքի բարավորին՝ Աստվածածնի, պատին Գաբրիել և Միքայել հրեշտակապետների հարթաքանդակներն են, վերևում՝ զարդագոտի (քանդ. Ա. Հովսեփյան): Ներսում՝ գմբեթատակ առագաստներին, քանդակվել են չորս ավետարանիչների խորհրդանշանները՝ կրկնելով *Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու*՝ Մոմիկի կերտած բարձրաքանդակները: Եկեղեցին վերակառուցվել է լոնդոնաբնակ բարերար Սարգիս Քյուրքճյանի նվիրատվությամբ: Ե. Ս. Ս. ե. հիմնովին վերակառուցվելուց հետո օծվել է 1976-ի նոյեմբ. 3-ին, որի ժամանակ Վազգեն Ա կաթողիկոսը քարոզում նշել է՝ «Քաղաքամայր Երևանն օժտվեց մի նոր զարդով, հայկ. ճարտարապետության մի նոր մի նոր կոթողով, աղոթքի սքանչելի մի նոր սրբավայրով»:

2000-ի նոյեմբ. 2-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի հանդիսապետությամբ օծվել է Ե. Ս. Ս. ե-ուն կից նորակառույց զանգակատունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Շ ա հ խ ա թ ո ւ ն յ ա ն ց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն Կ., Երևան. հ. 2, Էջմիածին, 1842: միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975: Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածին, 1988:

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՐԵՎՈՒԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, դ ո կ ե տ ի զ մ (հուն. δοκέω – թվում եմ բառից), I դարից սկիզբ առած հերետիկոսական ուսմունք, ըստ որի, Հիսուս Քրիստոսի Մարդեղությունը և չարչարանքներն իրական չեն, այլ՝ երևութական, թվացյալ, «առ աչօք», իսկ Քրիստոսն անմարմին էակ է: Ե-ի վարդապետությունը շարադրում և այն գնոստիկյան (տես *Գնոստիցիզմ*) աղանդ է համարում Հիպպոլիտոս Բոստրացին (մահ. 235) «Ընդդեմ հերձվածների» երկում (8, 8–11): Ուսմունքի հիմքում ընկած են մի շարք հեթանոս. պատկերացումներ Աստծո և նյութ. աշխարհի մասին: Ե. արմատացել է հատկապես գնոստիկյանների ուսմունքներում: Ըստ երևութականների, Քրիստոսն իրականում չի խաչվել և մեռել, այլ հրաշքով ազատվել է, իսկ նրա փոխարեն խաչվել է Հուդա Իսկարիովտացին կամ Սիմոն Կյուրենացին, որին Քրիստոսն իր պատկերն էր տվել, իսկ ինքը նրա պատկերով կանգնած էր խաչի մոտ: Ըստ գնոստիկյան մի ուղղության, Գերագույն հայրը հրեաների աստծուն գահընկեց անելու, չար մարդկանց ու չար ոգիներին ոչնչացնելու և բարի մարդկանց փրկելու համար ուղարկում է փրկիչ Քրիստոսին, որը երևան է գալիս Հիսուսի մեջ որպես մարդ՝ երևութաբար, առանց ծնվելու և մարմնական կերպարանք ստանալու: Դրանով նրանք ուրանում էին Քրիստոսի Մարդեղությունը, նրան վերագրում գերմարդկային բնություն և երևութական մարմին: Ե. առավել բնորոշ է եղել գնոստիկյան Վալենտինի (Վաղենտիանոս) և նրա դպրոցի ուսմունքին: Ըստ Վալենտինի, Քրիստոսը մարմին է ընդունել միայն տեսանելի դառնալու համար. նա Մարիամի միջով անցել է ինչպես ջուրը խողովակի միջով, առանց նյութի հետ առնչվելու կամ նրանով պղծվելու: Հետևաբար Քրիստոսի ամբողջ երկրային գոյությունը՝ ծնունդը, կյանքը, չարչարանքները, խաչելությունն ու մահը, միայն երևութական է և ոչ իրական: Հետագա եկեղեց. հայրերը, այդ թվում՝ հայ, քննադատելով քրիստոնյա երևութականներին, հաճախ համեմատության եզրեր են մատնանշել նրանց և հատկապես Վալենտինի ուսմունքների միջև:

Պավլիկյանները ևս կրել են երևութական գաղափարներ: Ինչպես գնոստիկյանները, նրանք ևս չեն ընդունել, որ Քրիստոսը մարմին է առել Մարիամից, այլ իր հետ երկնքից բերած մարմնով, ինչպես ջուրը խողովակի, անցել է Կույս Մարիամի միջով: Ե., լինելով գնոստիկյան երևույթ, հետագայում զանազան ձևերով հանդես է եկել քրիստ. աղանդավորների ուսմունքներում: Քրիստոսաբանության

մեջ Տիրոջ Մարդեղության որևէ թերի կամ ոչ իրական խոստովանություն անխուսափելիորեն հանգեցրել է երևութական ծայրահեղությունների, որոնց դրսևորումներից են Եվտիքեսի (տես *Եվտիքականություն*) և հուլիանոսականների վարդապետությունները: VI–VIII դդ. Ե. աշխուժացել է *հուլիանոսականների* շնորհիվ, Հայաստանում տարածվել է VII–VIII դդ. և կոչվել «Մայրագոմեցու աղանդ» (հուլիանոսականության հայ հետևորդ Սարգիս Մայրագոմեցու անունով):

Հայ եկեղեցին սուր պայքար է ծավալել Ե-յան դեմ: *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովում* (726) դատապարտել է Հայաստանում նրա դրսևորումներից մեկը՝ հուլիանոսականությունը: Ե-յան դեմ առանձին աշխատություններով հանդես են եկել *Թեոդորոս Քռթենավորը, Հովհաննես Գ Օձնեցին, Խոսրովիկ Թարգմանիչը*: Ավելի ուշ՝ XII դ., Հայաստանում երևութականների գոյության մասին փաստել է *Ներսես Շնորհալին*: Հայոց կաթողիկոսը, խոսելով երևութական աղանդավորների մասին, նրանց ուսմունքի մի շարք կետեր նմանեցրել է Եվտիքեսի, Ապողինարիոսի (տես *Ապողինարիզմ*), մանիքեցիների (տես *Մանիքեություն*), գնոստիկյան Վալենտինի երևութական գաղափարներին:

Գրկ. Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Արամյան Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (Դ–Ը դդ.), «Գանձասար», 2, 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԿԱՅԱՐԱՆ, ՀՀ Շիրակի մարզի Անիպեմզա գյուղի արևելյան կողմում: Կառուցվել է V դ. վերջին, տեղական նարնջագույն տուֆի սրբատաշ քարով, 3 զույգ խաչաձև մույթերով եռանավ բազիլիկ հորինվածքով, արլ. և արմ. զույգ, երկհարկանի սենյակներով, հս-ից, հվ-ից և արմ-ից՝ սյունասրահներով (քանդված են ծածկերը և սրահները): Հվ. պատին, արլ. կողմում հունարեն փորագրված է 92-րդ սաղմոսի 5-րդ երգի 2-րդ մասը՝ «Սրբությունը վայել է քո տանը, Տեր, երկար օրեր» (արձանագրությունը ժամանակակից է վկայարանի կառուցմանը): Ե. Ս. Կ. վ-ի հարուստ և նրբագեղ հարդարանքը (արմ. և հվ. շքամուտքերը, լուսամուտների երեսակալները, որմնասյուների խոյակները և խարիսխները), հատակագծային ու ծավալատարած. հորինվածքն ընդհանրություններ ունեն վաղ քրիստ. ասոր. արվեստի հետ:

VI–VII դդ. վերակառուցվել է արմ. սրահը: X դ., ըստ Ավագ խորանի արձանագրության, Հակոբ քահանան նորոգել է «Սուրբ Կարապետին վկայարանս»: Հվ. ճակատի արլ. շքամուտքի արձանագրության համաձայն, Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունի թագավորի կինը 1038-ին Երերույքը ազատել է հարկից: 1045-ին Երերույքն անցել է բյուզ. տիրապետության տակ, 1064-ին՝ սելջուկների: 1199-ին Երերույքն ազատագրել են Զաքարե և Իվանե Զաքարյան իշխանները: 1201–12-ին ամիրսպասալար Զաքարեն Երերույքը նվիրել է Անիին: Ուշ միջնադարում Ե. Ս. Կ. վ. դարձել է Ս. Երրորդություն վանքի եկեղեցի: 1908-ին Ն. Մառը պեղել է Ե. Ս. Կ. վ-ի ներսը, 1948-ին ամրացվել են նրա պատերը: Ե. Ս. Կ. վ. զգալի տուժել է 1988-ի ավերիչ երկրաշարժից և վթարային վիճակում է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 2–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Կույումջյան Տ., Երերույքի բազիլիկայի պատմության հետքերով, «Հասկ», հ. 43, Անթիլիաս, 1973: Марр Н., Ерерyйская базилика, Е., 1968; Paboudjan P., Alpago-Novello A., Ererouk, Milano, 1977 (Documenti di architettura armena, 9).

Մուրադ Հասրաթյան

«ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ», հայկական մանրանկարչության մագաղաթե ձե　　ղ մատյան: Գրվել և ծաղկվել է 1269　　, Բարձր Հայքի Ավագ վանքի գրչատանը: 　հ-ներն են Մխիթարը, Հակոբը և Մովսեսը, պատվիրատուները՝ Երզնկայի արքեպիսկոպոս տեր Սարգիսն ու իր որդին՝ պարոն Հովհաննեսը: Նրանց ջանքերով է կառուցվել Երզնկայի Ս. Փրկիչ եկեղեցին, նրանց անունները պահպանվել են նաև Ներսես Ա Մեծի մասունքների համար պատրաստված թանկարժեք մասնատուփի արձանագրության մեջ:

«Ե. Ա.» մեզ հայտնի առաջին ձեռագիր Աստվածաշունչն է, որը պարունակում է Հին կտակարանի թեմաներով նկարներ: Մինչ այդ Հին կտակարանի գրքերի սկիզբը զարդարել են գլխազարդերով կամ դրանց հեղինակների պատկերներով: «Ե. Ա.»-ում նույնպես կան հեղինակների պատկերներ, բայց որոշ գրքերի սկզբում զետեղված են թեմատիկ նկարազարդումներ: Օր., Նավեի որդու Հեսուի գրքի սկզբում պատկերված է հրեշտակի հայտնությունը նրան, Դատավորաց գրքի սկզբում՝ Գոթոնիելը, Գեդեոնը, նաև Սամսոնը՝ ավանակի ծնոտը ձեռքին, որով նա սպանել էր 1000 փղշտացու: Առավել հաջողված են Հոբի և Դանիելի գրքերի սկզբներում տրված մանրանկարները:

Յուրատիպ են ներկայացված տեքստերի հեղինակ-մարգարեները՝ պատկերված դիմացից, ոմանք՝ տեքստի սկզբնատառը գրելիս: Ուշագրավ են նրանց հագուստների խոշոր, ազատ ուրվագծերով ծալքերը: Կիսատոների օգտագործումը պատկերներին որոշակի ծավալայնություն է հաղորդում: Գեղեցիկ է ձեռագրի օրնամենտալ հարդարանքը, որը շատ զուգահեռներ ունի կիլիկյան լավագույն օրինակների հետ:

Ծոխ զարդարված, ոսկու առատ կիրառմամբ, բարձրորակ մագաղաթի վրա գեղեցիկ բոլորգրով գրված այս ձեռագիրը հայկ. մանրանկարչության գոհարներից է: XVII դ. ձեռագիրը գերվել է, ապա գնվել թուրք. փաշայից՝ Զիրաք անունով մի վաճառականի օգնությամբ, և տեղափոխվել *Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի* մատենադարան, որտեղ պահվում է առ այսօր (ձեռ. № 1925):

Իբրև Աստվածաշնչի Բարձր Հայքի բնագրային ավանդույթը կրող լավագույն նմուշ «Ե. Ա.» ընդգրկվել է Հին կտակարանի հայ. թարգմանության քննական բնագրերի կազմման աշխատանքներում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Մուրատ Ֆ., Հովհաննու հայտնությունը, Երուսաղեմ, 1905: Տեր-Ներսեսյան Ս., Երզնկայի 1269 թվի Աստվածաշունչը, Երուսաղեմ թիվ 1925, «Էջմիածին», 1966, № 11–12: Der Nersessian S., La Bible d'Erznka de l'an 1269, Études byzantines et arméniennes, t. 1, Louvain, 1973, p. 603–610; Armenian Art Treasures of Jerusalem, Jerusalem, 1979, p. 66.

Էմմա Կորխմազյան

ԵՐԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔ, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Տոնաշեն գյուղից 10 *կմ* հարավ-արևմուտք, Մռավ լեռնաշղթայի հարավային անտառածածկ լանջին: Հիմնադրվել է XVII դ. վերջին քառորդում՝ որպես Գանձասարին հավակնող կաթողիկոսության կենտրոն: Ե. Մ. վ-ի կաթոռ կաթողիկոսության կենտրոն: Ե. Մ. վ-ի Սիմեոն Ա Խոեկեղեցին 1691-ին կառուցել է Սիմեոն Ա Խոտորաշենցի հակաթոռ կաթողիկոսը (1675–1704) Սարգիս ճարտարապետի ձեռքով, որը ձգտել է քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին արտաքուստ նմանեցնել *Գանձասարի վանքի* Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցուն:

Կաթողիկոս. ապարանքը տեղադրված է ձորալանջին, և նրա տանիքը վանքի բակի շարունակությունն է կազմում: Բաղկացած է գլանաձև աշտարակից և դրան կից երկու թաղածածկ դահլիճներից: Հս. կողմում վանքի ուղղանկյուն, թաղածածկ սեղանատունն է՝ խոհանոցով և նախասրահով: Վանքի շուրջը տարածվում է XVII–XVIII դդ. տապանաքարերով գերեզմանոցը: Ե. Մ. վ. Արցախի հայտնի գրչության կենտրոններից էր:

Ե. Մ. վ-ի հիմնադրումից ի վեր սկսվել է դրա և Գանձասարի կաթողիկոսության հակամարտությունը, որը ստիպել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներին հանդես գալ հաշտարար միջնորդությամբ: *Նահապետ Ա Եդեսացին* Ե. Մ. վ-ի Սիմեոն Ա և Գանձասարի Երեմիա կաթողիկոսներին հրավիրել է Էջմիածին և պարտավորեցրել Սիմեոնին, որ նրան այլևս նոր կաթողիկոս չհաջորդի: Սակայն 1705-ին նրան հաջորդել է ազգական Ներսեսը, որը սկիզբ է դրել նոր հակամարտության՝ Գանձասարի կաթողիկոս *Եսայի Հասան-Ջալալյանի* հետ: 1707-ին *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցին* երկու կաթողիկոսներին կանչել է Էջմիածին, նզովել Ներսեսին և օրինական կաթողիկոս հայտարարել Եսայուն: 1763-ին Ներսեսին հաջորդել է նրա ազգական Իսրայելը (1763–1808), որին բանադրել է *Սիմեոն Ա Երևանցին* և Գանձասարի կաթողիկոս հաստատել *Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին*: 1819-ին, հակաթոռ կաթողիկոս Սիմեոն Բ-ի (Սիմեոն Փոքր) մահով, Ե. Մ. վ-ի կաթողիկոսությունը վերացել է: Ե. Մ. վ. որպես վանքամրոց մեծ դեր է խաղացել XVIII դ. սկզբին Արցախում ծավալված ազատագր. պայքարում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. 2, Թ., 1907: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1982: Կարապետյան Ս., XVII դարի վանական երկու համալիր Արցախում, ՊԲՀ, 1985, № 1:

Արտակ Ղուլյան

ԵՐԿԲՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Քաղկեդոնականություն*:

ԵՐԿՅՈՒՂ, աստվածավախություն, ճշմարիտ աստվածապաշտությանն ուղեկցող

զգացում: Ե. պետք է հասկանալ դրական իմաստով՝ որպես ակնածության, զգաստության, խոնարհության և ցնծության խառը զգացում՝ տածած սուրբ, արդար և ամենակալ Արարչի, Աստծո նկատմամբ: Ինչպես հավաստում է Սողոմոնը՝ «Իմաստության սկիզբը Տիրոջ երկյուղն է, որ բարի հանճար է բոլոր նրանց համար, ովքեր առաջնորդվում են նրանով...» (Առակներ 1.7):

Ե. բխում է Աստծո անաչառ դատաստանի ներկայության զգացողությունից, և մարդկանցից նա՛ է իմաստուն, ո՛վ գիտակցում է Աստծո երկյուղազդու սրբությունը և դատաստանի անվրեպ արդարությունը. «Եվ ահա լսի՛ր իմ բոլոր խոսքերի վերջաբանը. վախեցի՛ր Աստծուց և պահի՛ր նրա պատվիրանները. ահա այս է մարդն ամբողջովին, որովհետև Աստված պիտի բոլոր արարածների դատաստանն անի նրանց կատարած բոլոր թաքուն գործերի համար՝ լինեն դրանք չար թե բարի» (Ժողովող 12.13–14):

Աստծո նկատմամբ տածած Ե. կերտում է հավատացյալին հոգևորապես՝ առաջնորդելով նրան դեպի անձն. սրբություն և Աստծո հանդեպ հնազանդություն, հեռու պահելով փորձությունից և մեղքից, որ հարուցում է չարը՝ մղելով աներկյուղության, հանդգնության և, վերջապես, անմտության: Ե. Հիսուս Քրիստոսով սրբերի հատկանիշն է, որն արգելակում է մարդու մեղանչական հակումները և հակառակը՝ զորացնում լավ հակումները, ամրացնում սիրտը հույսի, հավատի և սիրո շնորհներով: Այսպիսով, Տիրոջ նկատմամբ տածած Ե. աստվածային ողորմածության և շնորհի պատուհան է բացում քրիստոնյայի համար:

Աստծո հանդեպ Ե-ի էությունը, որպես աստվածապաշտության ուղեկցող սրբարար հոգեվարբերք, ցայտուն է արտահայտվել հատկապես Դավթի սաղմոսներում.

«Աստվածավախնե՛ր, օրհնեցե՛ք Տիրոջը...» (Սաղմ. 21.24),

«Իրենից ակնածողների կամքը կատարում է Տերը, լսում է նրանց աղոթքն ու փրկում նրանց» (Սաղմ. 144.19),

«Թող երկյուղ կրի Տիրոջից ողջ երկիրը, և նրանից թող դողան բոլոր բնակիչներն աշխարհի» (Սաղմ. 32.8),

«Բայց Տիրոջ ողորմությունը հավիտյանս հավիտենից իրենից երկյուղ կրողների վրա է...» (Սաղմ. 102.17),

«Տիրոջ երկյուղը սուրբ է և սուրբ է մնում հավիտյան...» (Սաղմ. 18.10) են:

Լևոն Սարգսյան

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԱՐՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, Աստծո թագավորություն, *Հիսուս Քրիստոսի* թագավորությունը՝ տրված Հայր Աստծուց: Ե.ա. արտահայտվում է հիմնականում երկու կերպով. թագավորություն, որը հանուն Հիսուս Քրիստոսի *Սուրբ Հոգին* է հաստատում փրկյալ մարդու մեջ՝ Պենտեկոստեից ի վեր, և աստվածային թագավորություն՝ նոր երկինք ու նոր երկիր, որ իջնելու է Աստծուց (Հայտն. 21), փոխանակ հին երկնքի և երկրի, որոնք անցնելու են: Ե. ա. է կոչվում նաև Քրիստոսի Հազարամյա թագավորությունը երկրի վրա (Հայտն. 20)՝ Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան ժամանակ՝ մարդկային բոլոր թագավորությունների (տերությունների) ու չարի կործանումով և նոր՝ հավիտենական *դրախտ* ընծայելով նրա՛նց, ովքեր արդարացված, փրկված ու սրբված են Հիսուս Քրիստոսով: *Տերունական աղոթքի* «Հայր մեր»-ի մեջ ասվում է՝ «Հա՛յր մեր, որ երկնքում ես. սո՛ւրբ թող լինի քո անունը. քո թագավորությո՛ւնը թող գա. քո կա՛մքը թող լինի երկրի վրա, ինչպես որ երկնքում է...» (Մատթ. 6.9–10), ուստի Ե. ա. հենց Աստծո կամքի հաստատումն է երկրի վրա: *Հովհաննես Մկրտիչը* Ե. ա-յան ավետիսն էր տալիս մարդկանց, ի դեմս մարդեղացյալ Աստվածորդու. «Ապաշխարեցե՛ք, որովհետև երկնքի արքայությունը մոտեցել է» (Մատթ. 3.2):

Ե. ա. Հին կտակարանում հիշատակվում է որպես աստվածային հավիտենական Թ[illegible]ո-րություն («...Նրա արքայությունը [illegible]ե-նական արքայություն է...», Դանիել 7.[illegible]ան: *Մարգարեները*, խոսելով գալիք Մեսիայի ծննդյան, փրկչական գործունեության, չարչարանքների, մահվան, հարության և այլնի մասին, նշում են նաև, որ նա թագավոր է՝ սերված Դավթի թագավորական տոհմից (որը ճշմարիտ է մարդեղացյալ Հիսուսի վերաբերյալ, քանի որ նա ծնվեց Դավթի ցեղից սերված Կույս Մարիամից՝ Սուրբ Հոգու զորությամբ), որ նա Աստված է՝ բոլոր թագավորությունների վրա («...Տե՛ր Աստված Իսրայելի, դու, որ նստած ես քերովբեների վրա, աշխարհի բոլոր թագավորությունների մեջ միայն դո՛ւ ես Աստված...», Դ Թագ. 19.15), որ նա է արքայության Տերը («...քանզի Տիրոջն է արքայությունը...», Սաղմ. 21.29) են:

Քրիստոսը, որպես Աստծուց լիազորված ժառանգորդ, ազդարարում էր երկնային իշխանության երևան գալը երկրի վրա: Քրիստոսի տնօրինական-փրկչական գործունեության նպատակը Ե.ա-յան հաստատումն էր, որ կենսագործվում է նախ՝ Աստծո Որդուն հավատացողների և հնազանդվողների մեջ՝ Սուրբ Հոգու մկրտությամբ, իսկ ժամանակների վախճանին Ե.ա. կտարածվի համայն երկրի վրա: Ուստի և մինչև Օծյալ Փրկչի Երկրորդ գալուստը, հավատացյալ մարդկությունը Ե. ա-յան մեջ է հոգևորապես՝ գտնվելով Սուրբ Հոգու ներկայության մեջ: Վերևից՝ Սուրբ Հոգուց վերստին ծնված մարդկանց հոգիներում է Ե. ա., որի համար էլ նրանք կոչվում են երկնքի քաղաքացիներ: Այժմ երկրի վրա Քրիստոսի թագավորությունը տեսանելի ձևով դրսևորվում է համձինս սուրբ *եկեղեցու*:

Նոր կտակարանի *Երանիների* շարքում առաջինը հիշատակվում է Ե. ա. («Երանի՜ հոգով աղքատներին, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը», Մատթ. 5.3), այնուհետև երկրորդվում է մեկ այլ իմաստային դրսևորմամբ՝ «Երանի՜ նրանց, որ հալածվում են արդարության համար, որովհետև նրանցն է երկնքի արքայությունը» (Մատթ. 5.10):

Ե. ա. Ինքը Հիսուսն է հաստատում մարդու մեջ, որպես աներևույթ թագավորություն («Աստծու արքայությունը դրսից տեսանելի կերպով չի գալիս, և չեն ասի, թե՝ ահավասիկ այստեղ է կամ այնտեղ, որովհետև ահա Աստծու արքայությունը ներսում, ձեր մեջ է», Ղուկ. 17.20–21): Նա առակախոսությամբ ակնարկում է Ե. ա-յան՝ ամենայն ինչից բարձր, սուրբ և գերադաս լինելը, համեմատում է այն մարգարտի, խոշոր ձկան, մագտնված գանձի, ներկայացնում նանեխի հատիկի և այլնի հետ, «Նախ Ե.ա-յան հասնելու պայմանները. խնդրեցե՛ք Աստծու արքայությունը և նրա արդարությունը...» (Մատթ. 6.33): «Ոչ ամեն մարդ, որ ինձ «Տե՛ր, Տե՛ր» է ասում, երկնքի արքայություն կմտնի, այլ նա՛, ով կատարում է կամքը իմ Հոր, որ երկնքում է» (Մատթ. 7.21):

Ե. ա-յան մեջ, ըստ Սուրբ Գրքի, տեղ չունեն Աստծուն անարգողները, անհավատները, հայհոյողները, մարդասպանները, կռապաշտները, պոռնիկները, արվամոլները, գողերը, դաժաններն ու, ամբարտավանները, հանձնապաստանները, սատանայի չար մոլորեցնողները, առհասարակ՝ *սատանայի* չար կամքը կատարողները, որոնց վերջին հանգրվանը *դժոխքն* է:

Ե. ա-յան մեջ տեղ ունեն Հիսուս Քրիստոսին հավատքով որպես Աստծո Որդի և Աստված ընդունողները, նրա քավչարար արյամբ մաքրվածները, հեզերը, խաղաղարարները, Սուրբ Հոգով վերստին ծնունդ ունեցողները, ովքեր հավատում են Հորը, Որդուն և Սուրբ Հոգուն և կատարում են հավատի գործը, այդպիսով կենդանացնելով *հավատը*: Նրանք Ե. ա-յան մեջ պետք է լինեն թագավորներ ու քահանաներ՝ կոչվելով Աստծո որդիներ և թագավորելով Հիսուս Քրիստոսի հետ (Բ Տիմ. 2.12, Հայտն. 22.5):

Ե.ա-յան հաստատումը երկրի վրա երկնային Փեսայի (Հիսուսի) իղձն է և երկնային Հարսի (Եկեղեցու) ակնկալությունը: Քանի որ Հայր Աստծո կամքի համաձայն ամենայն իշխանություն հանձնված է Որդուն՝ խաչյալ և հարուցյալ Հիսուս Քրիստոսին, ուստի նա է Ե. ա-յան արքան, որի թագավորությունն անվախճան է (տես Ելք 15.18, Սաղմ. 92.1, 98.1, 145.10, Եսայի 32.1, Հայտն. 17.14, 19.16 են):

Գրիգոր Տաթևացին իր «Ոսկեփորիկ» (1995, հ. 1, էջ 3–6) երկում, վերլուծելով սուրբգրային համապատասխան ասույթները, գալիս է այն եզրակացության, որ Ե. ա. են կոչվում. 1. Սուրբ *Երրորդությունը*, 2. Ինքը Քրիստոս՝ Որդին Արքայի, 3. Հիսուս Քրիստոսի Առաջին գալուստը, 4. Սուրբ Գրքերը և Արքայի Ավետարանը՝ Նոր կտակարանը, 5. Սուրբ Եկեղեցին, 6. Եկեղեցու խորհուրդները, 7. Հավատքը, 8. Մարդու հոգին, 9. Տիրոջ Երկրորդ գալուստը, 10. Երկնքի ժառանգությունը՝ թաքցրած գանձը, այն, «որ աչքը չտեսավ և ականջը չլսեց» (Ա Կորնթ. 2.9):

Լևոն Սարգսյան

ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ, Ամենասուրբ Երրորդություն, Սուրբ Երրորդություն, Ինքն *Աստված*: Համաձայն քրիստ. աստվածաբանության՝ Աստված Երրորդություն է՝ Հայր և Որդի և *Սուրբ Հոգի*: Այլ երրորդություններից (եռյակներից) տարբերելու համար նրան կոչում ենք նաև Սուրբ կամ Ամենասուրբ Ե.: Հայր Աստված, Որդի Աստված և Սուրբ Հոգի Աստված՝ երեք Անձերն են միասնական մեկ Աստվածության՝ Սուրբ Ե-

յան. ո՛չ երեք աստվածներ, այլ մե՛կ Աստված՝ Եռանձնյա:

Սուրբ Ե-յան դավանությունը անդրանցական (տրանսցենդենտալ) է և հայտնութենական. հայտնված է Քրիստոսով:

«Երրորդություն» եզրն առաջին անգամ օգտագործել է Թեոփիլոս Անտիոքացին (180)՝ հունարեն τριάς ձևակերպմամբ, սակայն Սուրբ Ե-յան կամ առանձնակի՝ նրա Անձերից յուրաքանչյուրի հայտնության բազմաթիվ ստվերակերպ օրինակներ տրված են դեռևս Հին կտակարանում. «Ի սկզբանե Աստված [Հայրը] ստեղծեց երկինքն ու երկիրը: Երկիրն աներևույթ ու անպատրաստ էր, և անդունդի վրա խավար կար, և Աստծո Հոգին [Սուրբ Հոգին] շրջում էր ջրերի վրա: Աստված ասաց [Որդին՝ իբրև Աստծո Խոսք՝ Բան]. «Եղիցի լույս». և եղավ լույս» (Ծննդ. 1.1–3): «Աստված ասաց. «Արարենք մարդուն մեր [Սուրբ Երրորդության] պատկերով ու նմանությամբ...» (Ծննդ. 1.26): Դավթի սաղմոսներում. «Տերն [Հայրը] ասաց իմ Տիրոջը [Որդուն]. «Նստի՛ր իմ աջ կողմում...» (Սաղմ. 109.1): Իմաստության գրքերում՝ Աստծո Իմաստությունը խորհրդանշում է Որդուն (տես Առակ. 1.1–4, 5.1–2, 8.1–9, 10.1, Իմաստ. 7.22–30, 10.1–11, 11.1 ևն): Եզեկիել մարգարեի տեսիլքում. «Հոգին [Սուրբ Հոգին] եկավ վրաս, բարձրացրեց ինձ ու կանգնեցրեց ոտքերիս վրա: Ու լսում էի, որ նա խոսում էր ինձ հետ...», «Տիրոջ Հոգին [Սուրբ Հոգին] առավ բարձրացրեց ինձ, և բարձրացած՝ առաջ էի գնում իմ հոգով...» (Եզեկ. 2.2–3, 3.14) ևն:

Սուրբ Ե-յան՝ երեք Անձերի կատարյալ հայտնությունը տրված է Նոր կտակարանում. առաջին անգամ՝ մեր Տեր *Հիսուս Քրիստոսի* մկրտության ժամանակ. «Եվ երբ Հիսուս մկրտվեց, իսկույն դուրս ելավ ջրից. և ահա երկինքը բացվեց նրան, և տեսավ Աստծո Հոգին, որ իջնում էր իբրև աղավնի և գալիս էր իր վրա: Եվ ահա՝ մի ձայն երկնքից, որ ասում էր. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, որին հավանել եմ» (Մատթ. 3.16–17): Այսինքն՝ Հայր Աստված՝ ձայնով, Որդի Աստված՝ մարդեղությամբ, Սուրբ Հոգի Աստված՝ աղավնակերպ:

Դեռ դրանից առաջ Սուրբ Ե-յան մասին նշված է ավետաբեր Գաբրիել հրեշտակապետի խոսքում. «Սուրբ Հոգին կգա քեզ վրա, և Բարձրյալի [Հոր] զորությունը հովանի կլինի քեզ, քանզի նա, որ ծնվելու է քեզանից, սուրբ է և Աստծու Որդի կկոչվի» (Ղուկ. 1.35):

Սուրբ Ե-յան կատարյալ հայտնություն է նաև Քրիստոսի այլակերպության պահը. «Եվ մինչդեռ նա խոսում էր, ահա մի լուսավոր ամպ հովանի եղավ նրանց. ամպից մի ձայն եկավ և ասաց. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, որին հավանել եմ, դրա՛ն լսեցեք» (Մատթ. 17.5): Այսինքն՝ Հայրը՝ ձայնով, Որդին՝ մարդեղությամբ, Սուրբ Հոգին՝ լուսավոր ամպով:

Սուրբ Ե-յան մասին կամ Ե-յան Անձերից յուրաքանչյուրի և նրանց միջև ներաստվածային հարաբերությունների մասին Հովհաննեսի Ավետարանում խոսում է Ինքը Քրիստոս (տես Հովհ. 14, 16 գլուխները): Սուրբ Ե-յան Անձերին միասին Քրիստոսը հանվանե հիշում է նաև Մատթ. 28.19-ում. «Գնացե՛ք այսուհետև, աշակե՛րտ դարձրեք բոլոր հեթանոսներին, մկրտեցե՛ք նրանց Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու [Սուրբ Երրորդության] անունով»: Դեռ ավելին՝ այստեղ Սուրբ Ե. ներկայացված է մեկ միասնական անունով, որը հստակորեն ցույց է տալիս աստվածային Անձերի մեկ Աստվածությունը:

Սուրբ Ե-յան մասին ասված է նաև առաքելական թղթերում: Պետրոսի Ա ընդհանրական թղթում. «Ըստ Հայր Աստծո կանխագիտության, Հոգու սրբագործմամբ, Հիսուս Քրիստոսի հնազանդությամբ և արյան հեղմամբ...» (Ա Պետր. 1.2). Պողոսի Ա և Բ Կորնթ. թղթում. «Թեև շնորհները զանազան են, բայց Հոգին [Սուրբ Հոգին] նույնն է: Թեև սպասավորությունները զանազան են, սակայն Տերը [Որդին] նույնն է: Թեև ներգործությունները զանազան են, սակայն Աստված [Հայրը]
է, որ ներգործում է ամենը ամենքի մ
Կորնթ. 12.4–6), «Մեր Տեր Հիսուս Քր
սի [Որդու] շնորհը, Հայր Աստծու սերը և Սուրբ Հոգու հաղորդությունը ձեզ հետ լինի» (Բ Կորնթ. 13.13) ևն:

Սուրբ Ե-յան հայտնությունն ունի զարգացողական (դիալեկտիկական) բնույթ: Զարգացողականության էությունն այն է, որ պահելով և հաստատելով նախկին հայտնությունները, դրանց ավելանում են նորերը: Այսպես՝ Հին ուխտի շրջանի (մարդու ստեղծումից մինչև Բանն Աստծո մարդացում՝ մոտ 1 թ-ին) հայտնություններն առավելապես վերաբերում են Հորը, Քրիստոսի երկրային կյանքի շրջանինը (մոտ 1–34-ին)՝ առավելապես Որդուն, իսկ *Հոգեգալուստից* (մոտ 34-ին) սկսած մինչև Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստ՝ առավելապես Սուրբ Հոգուն: Սուրբ Ե-յան հայտնութենական զարգացումը շարունակվեց նաև նշված շրջաններից վերջինում, որտեղ այժմ գտնվում ենք մենք: Մասնավորապես՝ ամբողջ IV դ. անցել է բուռն աստվածաբան. վեճերի մեջ, և նախ և առաջ՝ ընդդեմ *արիոսականության*, որը, ուրանալով Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունը, դրանով իսկ ժխտել է Ե.: 325-ի *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովը* իմաստասեր. սահմանումների միջոցով մերժել է արիոսականությունը: Աստվածային հայտնությամբ տրվել և ընդունվել է «318 սուրբ հայրերի հանգանակը» (Նիկիական հանգանակ = Հավատամք = Credo), որի երկու կարևորահավատամք = Credo), որի երկու կարևորագույն աստվածաբան. եզրերն են՝ համագո (էակից) և նույն բնությունից (էությունից), որոնք բնորոշում են Որդու համագոյությունը կամ Որդու՝ նույն Հոր բնությունից լինելը (տես *Հավատո հանգանակ*): «Համագոյության» ժխտումը փլուզում էր փրկության խակությունը, արարածի և Աստծո միացման ու առնչման իրականությունը: Այս տեսանկյունից քննվել ու մերժվել է նույն արիոսական աղբյուրից առաջացած «հոգեմարտությունը»՝ Սուրբ Հոգու համագոյության և կատարյալ Աստվածության նսեմացումը կամ ժխտումը, քանզի Հոգին արարածի աստվածացման և օծության (տես *Օծում*) սկիզբն ու զորությունն է և, հետևաբար, եթե նա կատարյալ Աստված չէ, ապա նրա տված օծությունն ու օրհնությունն ունայն են և անբավարար: Հոգեմարտությունը հենց սկզբից մերժվել է նիկիական Հայրերի, ինչպես նաև 381-ի *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* կողմից, որն ընդունել է Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու համագոյությունը և վերահաստատել Նիկիական հանգանակը:

Ամենասուրբ Ե-յան դավանությունն առանցքային նշանակություն ուներ նիկիական Հայրերի համար՝ լինելով ոչ միայն անսասան հիմք հավատքի չինության համար, այլև՝ աստվածճանաչողական և հայեցողական սկզբունք: Ե-յան հայտնութենական աստվածաբանությունը հստակ ձևակերպում է ստացել *Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Եփրեմ Ասորու* և այլոց գործերում և իր զարգացման գագաթնակետին հասել կապադովկյան հայրերի մոտ (*Բարսեղ Կեսարացի*, *Գրիգոր Նյուսացի*, *Գրիգոր Նազիանզացի*) և Գրիգոր Նազիանզացու (Աստվածահատկապես՝ Գրիգոր Նազիանզացու (Աստվածաբան) գործերում, որի համար նա կոչվել է «Երրորդության աստվածաբան»: Գրիգոր Նազիանզացին առանձնահատուկ հստակությամբ և ներթափանցությամբ է ձևակերպել Ե-յան դավանությունը. «Մեկ Աստվածություն և զորություն՝ Երեքի մեկությամբ, և Երեքը միասին վերցրած՝ առանց բաժանելու, ո՛չ բնությունների և էությունների առավելությամբ, ո՛չ աճող կամ նվազող գերազանցությամբ և կամ ենթակայությամբ: Բոլոր կողմերից որպես երկնային Մեկ գեղեցկություն և Երեք անբավների մեծության անբավ ընակցություն. Յուրաքանչյուրն ինքնին Աստված՝ որպես Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգի՝ Յուրաքանչյուրը պահելով իր առանձնավորությունը: Աստված՝ Երեքը իրար միացած...: Չեմ հասցնում ճանաչել «Մեկ»-ը, Երեքով եմ պայծառանում, չեմ հասցնում Երեքը բաժանել և առ «Մեկ»-ն եմ բարձրացվում...» («Յերախաայից վարդապետութիւն», տես «Կնիք հաւատոյ», 1914, էջ 35):

Մեկ Աստվածությունն անբաժանելիորեն բաժանվում է երեք Անձերի, երեք Անձինք առանձնաբար և անշփոթ կերպով միավորվում են Մեկ Աստվածության մեջ. «... բաժանվում է անբաժանաբար և... միավորվում է զատվելով, որովհետև Մեկ է Եռյակ Աստվածությունը, և Երեքը Մեկ է, որոնցում է Աստվածությունը» («Դարձեալ իմ Յիսուս», նույն տեղում, էջ 33), «...Մեկ է Հայր Աստված, Որից ամեն ինչ, Մեկ է Տեր Հիսուս Քրիստոս, Որով ամեն ինչ, և Մեկ է Սուրբ Հոգին, Որում ամեն ինչ» (նույն տեղում): «Երբ խոսում եմ Աստծո մասին, նկատի ունեմ Հորը և Որդուն և Սուրբ Հոգուն, քանի որ Աստվածությունը սրանով չի ցնդում. և աստվածների բազմաստվածություն չներմուծենք և այս սահմանից այն կողմ չանցնենք...» («Ի յայտնութիւն Տեառն», նույն տեղում, էջ 32):

Երրորդաբանական եզրաբանության համակարգի ստեղծումն ամենից առաջ կապված է կապադովկյան հայրերի անունների հետ: Նրանց աշխատանքների շնորհիվ բյուրեղացել է երրորդաբանական հիմն. ձևակերպումը՝ «Մեկ էություն (բնություն) և Երեք Անձինք»:

Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին զանազանվում են Անձերով և նույնանում՝ բնությամբ, համագոյակից են միմյանց: Ե-յան Անձերի բնութենական նույնությունն արտահայտվում է նաև այլ եզրերով՝ բնութենակից, էակից, փառակից, երկրպագակից, տիրակից, համազոր, նույնապատիվ, համապատիվ, համաբուն, նույնագո:

Համագոյությունը բացառում է որևէ ժամանակային պատճառականություն Ե-յան Անձերի միջև: Հայրը անժամանակ պատճառն է Որդու՝ ծննդյամբ, և Սուրբ Հոգու՝ բխմամբ: Ծնունդը և բխումը ներքնութենական ակտեր են և ոչ թե աստվածային բնությունից դուրս ժամանակային առաջացումներ (ընդդեմ Արիոսի) կամ միևնույն Աստվածային Անձի տարակերպություններ (ընդդեմ Սաբելիոսի):

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.3, 6-րդ պատկերը:

Գրկ. Տես *Դավանանք* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոդվածի գրկ.:

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ (Hierosolyma, սեպագրերում՝ Ursalimmu, գաղափարագրերում՝ Schalam, եբր.՝ Jeruschalajim – խաղաղության բնակավայր), Ավետյաց երկրի (Քանանի երկիր) նշանավոր քաղաքը, սուրբ քաղաք հրեաների, քրիստոնյաների ու մահմեդականների համար: Գտնվում է Մեռյալ ծովից արմ., կիսաանապատային սարահարթի վրա, շրջապատված է լեռներով: Իր հնությամբ հասնում է մինչև «հավատքի հոր»՝ Աբրահամի ժամանակները (Ք. ծ. ա. 3000, ըստ այլոց՝ 2000) և ենթադրվում է, որ նույն Սալեմ կամ Սաղեմ, նաև Շաղեմ կոչված քաղաքն է, որի թագավորը և քահանայապետը՝ Մելքիսեդեկը (անունը թարգմանվում է՝ արդարության թագավոր, թագավոր խաղաղության), հաց ու գինի է հյուրասիրել և օրհնել պատերազմից հաղթությամբ վերադարձած Աբրահամին, որը դեռևս Աբրամ էր. վերջինս Մելքիսեդեկին տասանորդ տվեց իր ունեցած ամեն ինչից (Ծննդ. 14.17–20, տես նաև Եբր. 7.1–2): Ե-ի սուրբ կամ խաղաղության քաղաք անվանվելը կապված է Հիսուս Քրիստոսի ստվերակերպ նախօրինակը եղող խաղաղության թագավորի՝ Մելքիսեդեկի [«Դու հավիտյան քահանա ես, ըստ Մելքիսեդեկի կարգի» (Եբր. 7.17)], նաև՝ Հիսուս Քրիստոսի երուսաղեմյան գործունեության, ապա՝ Փրկչի Երկրորդ գալուստի հետ, երբ երկնքից իջնելու է Նոր (երկնային) Ե.: Նոր կամ Վերին Ե. Քրիստոսի Եկեղեցին է և Աստծո քաղաքը. հավատացյալները՝ երկնային Ե. մուտք ունեցող երկնաքաղաքացիներն են (Հայտն. 21.1–4, Գաղ. 4.26, Եբր. 12.22):

Ըստ Հին կտակարանի՝ Դավիթ թագավորը գրավում է Սիոն լեռը (որ մտնում է Ե-ի տարածքի մեջ) և նրա վրա գտնվող հեբուսացիների ամրոցը (Բ Թագ. 5.6–7), ինչի համար էլ Ե. կոչվել է նաև Դավթի քաղաք, երբեմն անվանվել է նաև Սիոն: Դավթի օրոք Ե. դարձել է հրեական թագավորության կենտրոն. այստեղ Դավթի որդին՝ Սողոմոն Իմաստունը, Ք. ծ. ա. X դ. կեսին կառուցել է Ե-ի նշանավոր Տաճարը (Սողոմոնի տաճարը), որտեղ դրվել է *Ուխտի տապանակը* (Գ Թագ. 8.6): Ե. այնուհետև Սողոմոնի տաճարի շնորհիվ դարձել է սրբավայր: Այն ավերել են բաբելոնացիները Ք. ծ. ա. 587-ին՝ հրեաների բաբելոնյան գերության ժամանակ: Գերությունից հետո կրկին կառուցված, ավելի ուշ՝ վերակառուցված Տաճարն այլևս չի ունեցել Ուխտի տապանակը և նախկին փառքը:

Սաղմոսներում և մարգարեություններում Ե. բազմիցս հիշատակվում է իբրև Աստծո բարեհաճությանը սպասող քաղաք (Սաղմ. 50.20), Տիրոջ տուն (Սաղմ. 121.1–2), աթոռակալ քաղաք («Այնտեղ են դրված դատաստանի աթոռները՝ աթոռներ դրված Դավթի տան մեջ», Սաղմ. 121.5), Տիրոջ ժողովրդի խորհրդանշան («Ինչպես որ նա շրջապատված է լեռներով, այնպես Տերն իր ժողովրդի շուրջն է՝ այսուհետև մինչև հավիտյան», Սաղմ. 124.2), Տիրոջ հաճությունն ունեցող (Սաղմ. 127.5), Տիրոջը օրհնելու սրբավայր (Սաղմ. 133), Տիրոջ բնակավայր (Սաղմ. 134.21), ամենապաշտելի (Սաղմ. 136.5–6), քաղաք, որ կառուցվում է Աստծո ձեռքով (Սաղմ. 146.2), Աստծուն օրհներգող և օրհնվող քաղաք (Սաղմ. 147.12–13), Բարձրյալի պատվիրանները լքող, ուստի և պատժվող, ապա վերականգնվող և իր փառ[...] աստվածապաշտության մեջ հաստատվ[...] ղաք (Եսայի 3, 4, 27.13, 31.5 են): Մարգա[րե]ու-թյուններում մշտապես հայտնվում է նույն տեսիլը՝ Ե-ի կործանումը՝ Տիրոջ ուխտի նկատմամբ անհավատարիմ լինելու պատճառով, Ե-ի զավակների սփռվելը հեռավոր երկրներ (ողբացյալ Ե.) և ապա, Աստծո բարեհաճությամբ՝ վերադարձ դեպի Իսրայել, դեպի նոր կամ փառավորյալ Ե., երբ նա անվանվելու է մխիթարված ու երանելի: Երեմիա մարգարեն ասում է. «Այն օրերին ու այն ժամանակ Երուսաղեմը Տիրոջ աթոռ են կոչելու...» (Երեմ. 3.17): Զաքարիա մարգարեն «միայն Տիրոջը հայտնի» օրվա մասին մարգարեանում է. «Այն օրը կենդանի ջուր է բխելու Երուսաղեմում...» (Զաք. 14.8): Ե-ի մասին տես նաև Եսայի 51.9, Երեմ. 4.14, 9.11, 51.50, Ողբ Երեմ. 1.7, Դանիել 9.25, Հովել 3.1, 3.18, Զաք. 1.17, 2.2, 8.22 են:

Ե-ի հետ են կապված Հիսուս Քրիստոսի կյանքի, վարդապետության, չարչարանքների, մահվան, հարության և համբարձման իրողությունները: Իր խաչելությունից առաջ Հիսուսը մարգարեանում է Ե-ի և Տաճարի կործանումը. «Հիսուս տաճարից դուրս ելած՝ գնում էր. և աշակերտները մոտեցան՝ նրան ցույց տալու տաճարի շինությունները: Եվ նա պատասխանեց ու նրանց ասաց. «Տեսնո՞ւմ եք այդ ամենը. ճշմարիտ եմ ասում ձեզ, այդտեղ չպիտի մնա քար քարի վրա, որ չքանդվի» (Մատթ. 24.1–2): Վերջին այս մարգարեությունը կատարվում է Ք. ծ. հ. մոտ 70-ին, երբ Տաճարը հիմնահատակ ավերվում է հռոմ. զորքերի կողմից. հետագայում նրա տեղում բարձրանում են երկու մզկիթ:

Ե-ի հետ են կապված նաև *առաքյալների* գործունեության կարևոր դրվագներից շատերը: Ե-ի Վերնատանն են առաքյալները հաստատել առաջին եկեղեցին, որը կոչվել է Աշտատել առաջին եկեղեցին, որը կոչվել է Աշխարհամատուռ, մոտ 50–51-ին գումարել առաքելական հայտնի ժողովը, որտեղ քննարկվել են քրիստոնյաներին հուզող մի շարք հարցեր՝ մովսիսական օրենքները պահելու, թլփատության, կուռքերին զոհ արվածի ենի վերաբերյալ:

Հրեական թագավորության անկումից հետո Ե-ին տիրել են Ալեքսանդր Մակեդոնացին, Սելևկյանները, Հին Հռոմը, Բյուզանդիան, Արաբական խալիֆայությունը, խաչակիրները, Այուբյանների և մամլուքների պետությունները, օսմ. կայսրությունը: 1917-ին Ե. գրավել են անգլ. զորքերը, 1920–47-ին այն դարձել է Պաղեստինի անգլ. մանդատային տարածքի վարչ. կենտրոն: ՄԱԿ-ի Գլխ. ասամբլեայի 1947-ի նոյեմբ. 29-ի որոշմամբ, Պաղեստինի անգլ. մանդատը վերացնելուց հետո, Ե. դառնալու էր միջազգ. հատուկ ռեժիմով ինքնուրույն վարչ. միավոր: 1948–49-ի արաբա-իսրայելական պատերազմից հետո Ե-ի արլ. մասն անցել է Հորդանանին, արմ-ը՝ 1948-ի մայիսին ստեղծված Իսրայելին: Ե-ի կարգավիճակը իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտության կարևորագույն հարցերից է:

Հայերի այցելությունները Ե. հիշատակվում են դեռևս քրիստոնեության արշալույսին, իսկ IV դ. արդեն նրանք հիմնել են եկեղեցիներ ու վանքեր: Ե-ի առաջին ուխտավորներից են եղել նաև հայերը՝ իրենց կարևոր նպաստը բերելով Սուրբ երկրում քրիստ. առաջին շինությունների կառուցմամբ: IV–V դդ. Ե-ում կառուցված Հայկ. եկեղեցիներն ու վանքերը թվարկել և նկարագրել են *Մովսես Կաղանկատվացին* և VII դ. հեղինակ Անաստաս Վարդապետը: Վերջինս 70 վանք, եկեղեցի և մատուռ է հիշատակում Ե-ում՝ ասելով, թե դա կատարում է Համազասպ Պահլավունի Կամսարական իշխանի խնդրանքով, որը ցանկացել է ունենալ հայ իշխանների հովանավորությամբ և հայ ուխտավորների նվիրատվություններով պահվող հայկ. վանքերի ցուցակը: Ավելի ուշ Սիոն լեռան վրա, Գլխադիր կոչվող մատուռ-գերեզմանի տեղում, որտեղ թաղվել է Հակոբոս Զեբեդյան առաքյալի գլուխը, հայերը կառուցել են Ս. Հակոբյանց վանքը (տես *Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք*):

VII դ. հիմնադրվել է *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը*, որի տարածքը (Հայկական թաղամաս) ընդգրկում է հին Ե-ի չորս թաղամասերից (Քրիստոնեական, Մահմեդական, Հրեական և Հայկական) մեկը: Ե-ի համաքրիստ. գլխ. սրբատեղիների՝ Ս. Հարության տաճարի, Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարի, Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու, Ձիթենյաց լեռան Համբարձման մատուռի և այլ սրբավայրերի երեք ավագ պահապաններն են Հայ, Հույն և Լատին եկեղեցիները՝ հավասար իրավունքներով:

Ե-ի Ս. Հարություն տաճարը (գտնվում է քրիստ. թաղամասում) IV դ. կառուցել է բյուզ. կայսր Կոստանդիանոս Մեծը՝ Քրիստոսի գերեզմանի, Գողգոթայի խաչելության տեղի, Խաչգյուտ քարայրի (այդպես է անվանվում, քանի որ Կոստանդիանոս Մեծ կայսրի մայրը՝ Հեղինեն, ըստ ավանդության, այդտեղ է գտել Քրիստոսի Խաչափայտը) և մի շարք այլ սրբավայրերի վրա: Ս. Հարություն տաճարի կենտր. սրբավայրը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանն է, որի վրա կառուցված է 12 սյուներով և Մերձավոր Արևելքի ամենամեծ գմբեթով տաճարը: Վերջինիս ընդարձակ գավիթը, ներքին մուտքը, մուտքի՝ Քրիստոսի պատանավայրը և շրջափակը, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը համատեղ տնօրինում են Հայ, Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիները: Այդ սրբավայրերի եկեղեց. սպասքն ու առարկաները հավասար չափով բաժանված են երեք ավագ պահապանների միջև: Հայ եկեղեցու իրավասությունների շրջանակում մասնավոր իրավունքներ ունեն նաև ղպտիները և ասորիները:

Ամեն գիշեր, ժամը 12-ից մինչև առավոտյան 7-ը, նախ՝ հույները, ապա՝ հայերը, հետո կաթոլիկները ս. Պատարագ են մատուցում Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի վրա: Ս. Հարություն տաճարում հայերը շաբաթը երեք օր՝ ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի, երեկոյան մասնավոր թափոր կազմելով, այցելում են այն ս. սեղաններին, որոնք նվիրված են Քրիստոսի չարչարանքներին և տնօրինական այլ հիշատակների: Տաճարի՝ հայերի, հույների և կաթոլիկների համար ընդհանուր սրբատեղիներից բացի, միայն հայերին են պատկանում նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Գողգոթայի Վերնատան եկեղեցիները, Երաշխավոր Ս. Աստվածածին մատուռը, Յուղաբերից Ս. Սեղանը, Աստվածածնի ուշաթափման սրբավայրը, Հովսեփ Արիմաթացու և Նիկոդեմոսի գերեզմանները և մատուռը, Քրիստոսի հանդերձների բաժանման մատուռը, Ս. Հովհաննես Ավետարանչի մատուռը եկեղեցու գավթում:

Բեթղեհեմի (եբր. Բեթ-լեհեմ՝ տուն հացի, արաբ.՝ Բեթլահում) Ս. Ծննդյան տաճարը նույնպես կառուցել է Կոստանդիանոս Մեծը. հետագայում այն ենթարկվել է փոփոխությունների և դարձել բազիլիկ սյունազարդ մեծ եկեղեցի: Բացի ընդհանուր սրբատեղիներից միայն հայերին է պատկանում եկեղեցու հս. թևը, ինչպես նաև պատարագամատույց երկու սեղան: Հիսուսի ծննդյան վայրում գտնվում է Պատարագի մի սեղան, որը պատկանում է հայերին ու հույներին. նրանք դրա վրա ամեն օր հաջորդաբար Պատարագ են մատուցում: Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարի սյունազարդ մեծ գավթի գեղաքանդակ փայտե դուռը պատրաստել են հայ վարպետները 1227-ին՝ Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա թագավորի ժամանակ: Ըստ ավանդության՝ տաճարի սյուներից մեկի վրա Գրիգոր Ա Լուսավորիչը խաչ է նկարել, ինչի համար այն կոչվում է Լուսավորչի խաչ: Ս. Ծննդյան տաճարին կից գտնվում են Բեթղեհեմի հայկ. Ս. Ծննդյան վանքը և Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին գրեթե ամբողջությամբ թաղված է հողի մեջ և Ե-ի ամենախինքնատիպ շինություններից է: Եկեղեցու վերին մասը քանդվել է, սյուների խարիսխները ծածկված են 2–3 *մ* հաստությամբ հողի շերտով, այդ պատճառով ներս են մտնում իջնելով 45 լայնանիստ աստիճաններով: Եկեղեցու կենտրոնից դեպի արլ. է գտնվում Ս. Կույսի գերեզմանը՝ առնված առանձին, փոքր մատուռի մեջ, որտեղ ամեն առավոտ հաջորդաբար ս. Պատարագ են մատուցում հույներն ու հայերը: Շաբաթվա ընթացքում երկու անգամ պատարագում են նաև ղպտիները և ասորիները:

Ձիթենյաց լեռան Համբարձման մատուռում, որի գավթում իրենց քարակերտ սեղաններն ունեն հայերը, հույները, ղպտիներն ու ասորիները, Համբարձման տոնին Պատարագ են մատուցում: Համբարձման սրբատեղիին կից հողերի և շենքերի մի կարևոր մասը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության սեփականությունն է:

Ե-ի հայկ. նշանավոր վանքերից են, բացի Ս. Հակոբյանց վանքից, նաև Ս. Հրեշտակապետաց, Ս. Փրկիչը, Ս. Պետրոսը են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.4, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովհաննես Հաննա, Գիրք պատմութեան Սրբոյ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, ԿՊ, 1731: Աղավնունի Մ., Միաբանք և այցելուք Հայ Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1929: Նույնի, Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ, Երուսաղեմ, 1931: Սավալանյանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 1–2, Երուսաղեմ, 1931: Օրմանյան Մ., Հայկական Երուսաղէմ, Երուսաղեմ, 1931: Կեոքչյան Վ., Հայ Երուսաղէմը դարերու մէջէն, Երուսաղեմ, 1965: Դևրիկյան Վ., Երուսաղեմի հայ ուխտավորը, Ս. Էջմիածին, 1999:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԺԱՌԱՆԳԱՎՈՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ, կրոնական, գիշերօթիկ ուսումնական հաստատություն: Հիմնվել է 1843-ին, Ռամլեում, Զաքարիա Կոփեցի պատրիարքի օրոք: Մեկ տարի անց տեղափոխվել է Երուսաղեմ: Գտնվում է *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության* տնօրինության ներքո: Պատրաստում է եկեղեցու սպասավորներ: Ունի երկու բաժանմունք՝ երկրորդական վարժարան (5 տարով) և ընծայարան (3 տարով): Երկրորդականում դասավանդում են գրակ., լեզվաբանություն, պատմություն, ընծայարանում՝ աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, եկեղեց. արարողություններին վերաբերող առարկաներ: 1875-ին կառուցվել է վարժարանի նոր շենք: 1851–65-ին և առաջին համաշխ. պատերազմի ընթացքում (1914–18) փակվել է և վերաբացվել միայն 1920-ին: Սովորողների թիվը տատանվել է 30–35-ի միջև: 1976-ին Ալեք Մանուկյանի բարերարությամբ կառուցվել է 100 տեղանոց նոր շենք: 1992-ից ի վեր Ե. ժ. վ-ում սովորելու են մեկնում Հայաստանցի երիտասարդներ:

Վարժարանում դասավանդել են Ե. *Դուրյանը*, *Թ. Գուշակյանը*, *Բ. Կյուլեսերյանը*, Ե. Տերտերյանը, Տ. Ներսոյանը, Հ. Օշականը, Ն. *Պողարյանը* և ուր.: Դասավանդում են նաև Հայաստանի Հանրապետությունից հրավիրված՝ հայոց լեզվի և գրակ-յան, պատմության մասնագետներ, մշակույթի գործիչներ:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից: Հիմնադրվել է VII դ.: Աթոռանիստը՝ *Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանք*: Պատրիարքարանի տարածքը (Հայկ. թաղամաս) զբաղեցնում է հին Երուսաղեմի չորս թաղամասերից մեկը (1/6 մասը՝ 150 հզ. $մ^2$):

Երուսաղեմում հայերը (հիմնականում հոգևորականներ) բնակություն են հաստատել քրիստոնեության տարածման առաջին դարերից: Արդեն IV դ. Երուսաղեմում կային հայկ. վանքեր ու եկեղեցիներ: Սիոն լեռան վրա հիմնվել է Ս. Հակոբյանց վանքի միաբանությունը: Երուսաղեմի եկեղեցու առաջին հայրապետը եղել է Հակոբոս Տյառնեղբայրը: Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի (381) որոշմամբ Երուսաղեմի եպիսկոպոսությունը դարձել է պատրիարքություն: Համաձայն *Ընդհանրական եկեղեցու* նվիրապետ. կարգի, հայկ. վանքերն իրենց առաջնորդներով, վանականներով մինչև VI դ. կեսը գտնվել են Երուսաղեմի *պատրիարքի* իշխանության ներքո: Երբ Երուսաղեմի պատրիարքությունը բյուզ. կայսրության ճնշման տակ VI դ. կեսին վերջնականապես ընդունել է քաղկեդոնական դավանանք, Երուսաղեմի Հայ եկեղեցին առանձնացել է, և VII դ. ձևավորվել է Ե. Հ. պ.: Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի նվիրապետ. աստիճանն արքեպիսկոպոսությունն է, իսկ պատրիարք կոչումը վարչական անվանում է, որը քաղ. իշխանությունները տվել են Երուսաղեմի Հայոց արքեպիսկոպոսներին՝ նրանց ինքնավարությունն ու անկախությունն այլ եկեղեց. աթոռից հաստատելու և Երուսաղեմի Հայ վանքերի ու եկեղեցիների գործերը տնօրինելու համար: Այդ պատճառով էլ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքները հաճախ կոչվել են Երուսաղեմի արքեպիսկոպոսներ:

Բյուզ. տիրապետության շրջանում, մինչև արաբների կողմից Երուսաղեմի գրավումը (636), Երուսաղեմի Հայ եկեղեցին հալածվել է քաղկեդոնականներից:

VII դ. արաբները Երուսաղեմի Հայոց միաբանությանը տվել են հույնաց ուղղափառ պատրիարքին հավասար իրավունքներ: Երուսաղեմի Հայոց հոգևոր առաջնորդ, առաջին պատրիարք Աբրահամը (638–669) մեկնել է Մուհամմեդ մարգարեի մոտ և նրանից ստացել մի հաստատագիր, որով Ե. Հ. պ. անջատվել է հունականից, հայոց սեփականություն են ճանաչվել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքն իր կալվածներով, Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարը, Ս. Հարություն տաճարի մի կարևոր մասը, ինչպես նաև Ձիթենյաց լեռան ստորոտին գտնվող Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին, Գողգոթայի բարձունքը են: Եթովպացիները, ղպտիները և ասորիները ենթարկվել են Ե. Հ. պ-յան իրավասությանը: Հայերին նաև տրվել է զանգ հնչեցնելու իրավունք: Պատրիարքը խոստացել է վճարել սահմանված տուրք և ենթարկվել միայն մահմեդ. իշխողներին: Այդ հաստատագիրը նորոգվել է հետագա ժամանակներում: Իրար հաջորդած բոլոր իշխանությունները (արաբների, խաչակիրների, մամլուքյան, օսմանյան, բրիտ., հորդանանյան, իսրայելական) վերահաստատել են հույների և լատինների հետ հայերի հավասարազոր իրավունքները Երուսաղեմի և ամբողջ Սուրբ երկրի քրիստ. սրբատեղիների նկատմամբ:

Մինչև XI դ. վերջը տևած արաբ. տիրապետության առաջին շրջանում արաբները բարյացակամ են վերաբերվել տեղի քրիստոնյաների, հատկապես Ե. Հ. պ-յան հանդեպ՝ ի հակակշիռ Բյուզանդիայի: Այդ շրջանում Հայոց պատրիարքության դերքը, իբրև բոլոր Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների (ասոր., ղպտ., եթովպ.) ներկայացուցչի, հավասարվել է հուն. պատրիարքությանը: Հաջորդ դարերում, չնայած հրովարտակներով ապահովված առանձնաշնորհումներին, հայկ. վանքերն ու եկեղեցիները հետզհետե ենթարկվել են ծանր հարկումների, թալանի և ավերածությունների: Ե. Հ. պ-յան վիճակը հատկապես ծանրացել է Եգիպտոսի Ֆաթիմյան արաբ. դինաստիայի տիրապետության շրջանում: 969-ին գրավելով Երուսաղեմը՝ ֆաթիմյանները մեկ դարից ավելի շարունակ կռիվներ են մղել սելջուկների դեմ, և քաղաքը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք է անցել, մինչև 1099-ին այն գրավել են խաչակիրները: Կիլիկիայի Հայկ. իշխանության և թագավորության շրջանում (XI–XIV դդ.), հայոց

իշխանների և թագավորների քաղ. պաշտպանության և նվիրատվությունների շնորհիվ Ե. Հ. պ. ամրապնդել է իր իրավունքները սրբատեղիների նկատմամբ և բարձրացրել իր հեղինակությունը:

Հռոմկլայի 1178-ի ժողովին մասնակցել է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Սահակը, որը ստորագրել է ժողովի որոշումների տակ Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Դ Տղայից*, Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսից, Անիի Բասիլիոս արքեպիսկոպոսից և Անտիոքի Գրիգորիս արքեպիսկոպոսից հետո՝ «Սահակ արքեպիսկոպոս աստվածակոխ քաղաքին Երուսաղեմի»:

1187-ին Եգիպտոսի սուլթան Սալահեդդինը գրավել է Երուսաղեմը՝ վերջ տալով խաչակիրների իշխանությանը Սուրբ քաղաքում: Սալահեդդինը ոչ միայն վերահաստատել է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Աբրահամի (1180–91) ներկայացրած քրիստ. սրբավայրերի նկատմամբ Ե. Հ. պ-յան իրավունքները, այլև դրանք տարածել նաև խաչակիրների մի քանի եկեղեցիների և վանքերի վրա:

Մինչև 1311-ը Ե. Հ. պ. գտնվել է Կիլիկիայի Հայոց թագավորների և Սսում նստող Հայոց կաթողիկոսների իշխանության ներքո: Զընդունելով Օշին թագավորի, *Գրիգոր Է Անավարզեցի* և *Կոստանդին Գ Կեսարացի* կաթողիկոսների լատինամոլ քաղաքականությունը և չենթարկվելով 1307-ի Սսի ժողովի որոշումներին՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Սարգիսը, Հայ եկեղեցու վարդապետությունը անաղարտ պահելու համար Եգիպտոսի սուլթանից հրովարտակ ձեռք բերելով, անջատել է իր Աթոռը Կիլիկիայի քաղ. և եկեղեց. իշխանությունից: 1311-ից Ե. Հ. պ. դարձել է անկախ, ինչը հիմք է տվել որոշ ուսումնասիրողների կարծելու, թե Ե. Հ. պ. հիմնադրվել է այդ թվին:

Օսմ. տիրապետության տարիներին Ե. Հ. պ-յան գերիշխանությունը տարածվել է Սիրիայի, Լիբանանի, Կիպրոսի և մինչև 1839-ը՝ Եգիպտոսի թեմերի վրա: 1664-ին Եղիազար Այնթապցին Երուսաղեմում հաստատել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին հակաթոռ կաթողիկոսություն, իրեն ենթարկել օսմ. տերության տարածքում գործող եկեղեց. թեմերը: 1682-ին, *Եղիազար Ա Այնթապցու*՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց (1681) հետո, Երուսաղեմի կաթողիկոսությունը վերացվել է:

1702-ին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք *Ավետիք Եվդոկացին* զբաղեցրել է նաև Ե. Հ. պ-յան աթոռը, և մինչև 1715-ը Ե. Հ. պ. կառավարել են Կ. Պոլսից նշանակված փոխանորդները: Պատրիարքությունն ընկել է պարտքերի տակ: 1715-ին Կ. Պոլսի պատրիարք *Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին* վերահաստատել է Երուսաղեմի ինքնուրույն պատրիարքությունը: *Գրիգոր Շղթայակիր* պատրիարքը (1715–1749) մարել է պարտքերը, ձեռնամուխ եղել շին. աշխատանքների: 1833-ին Ս. Հակոբյանց վանքում հիմնադրվել է տպարան. այստեղ են տպագրվել Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմագրութիւն Հայոց» (1843), Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» (1868) և այլ գրքեր:

XIX դ. Երուսաղեմում բացվել և Հայոց պատրիարքարանի նյութ. միջոցներով գոյատևել են տղաների Մեսրոպյան և աղջիկների Գայանյանց վարժարանները: 1843-ին Ռամլեում (Ս. Գևորգ վանքում) Զաքարիա Կոփեցի պատրիարքի ջանքերով բացվել է ժառանգավորաց վարժարանը, որը հաջորդ տարի փոխադրվել է Երուսաղեմ և ցայսօր գործում է պատրիարքարանի տնօրինության ներքո (տես *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարան*): 1928-ին Եղիշե *Դուրյան* պատրիարքի ջանքերով բացվել է Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը և նրա առաջարկով էլ անվանակոչվել ի հիշատակ ս. Մեսրոպ Մաշտոցի և ս. Սահակ Ա Պարթևի:

Մինչև XIX դ. Ե. Հ. պ. առավել կամ նվազ հաջողությամբ պայքարել է սրբատեղիների հանդեպ հույների և լատինների ոտնձգությունների դեմ: Օսմ. կայսրության թուլացմանը զուգընթաց փոխվել է քաղ. կացությունը, և օտար տերությունները, միջ[illegible]ով կայսրության ներքին գործերին, Երո[illegible]մի սրբավայրերի վրա իրավունքների հ[illegible]յում պաշտպան են կանգնել հույներին և կաթոլիկներին: Հուն. պատրիարքությանը զորակցել է Ռուսաստանը, իսկ լատիններին՝ Արևմուտքը, մասնավորապես՝ Ֆրանսիան: Հույներին նույնիսկ կարճ ժամանակով հաջողվել է տիրանալ Ս. Հակոբյանց վանքին, սակայն Կ. Պոլսի հայ ամիրաների նյութ. և քաղ. օգնության շնորհիվ հայերը վերստին ձեռք են բերել Ս. Հակոբյանց տաճարը: Հակառակ դժվարությունների և անհավասար պայքարի, Ե. Հ. պ. կարողացել է պաշտպանել Հայոց իրավունքները Հույն և Լատին երկու մեծ եկեղեցիների և նրանց պաշտպան տերությունների ոտնձգություններից: Երուսաղեմի համաքրիստ. երեք գլխ. սրբատեղիների երեք ավագ պահապանները՝ Հայ, Հույն և Լատին եկեղեցիները, 1917-ին, երբ Երուսաղեմն անցավ բրիտ. հովանավորության ներքո, պաշտոնապես հաստատվեցին Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարի, Գեթսեմանիի պարտեզի և Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարի երեք իրավատերեր: Սահմանվեցին յուրաքանչյուրի իրավունքները, բաժինները, պաշտամունքի օրերը և ժամերը, յուրաքանչյուր տեղի սրբազան իրերի քանակը, Ս. Տեղիների պատասխանատվությունը: Հայերը կաթոլիկ և ուղղափառ պատրիարքարանների հետ պահպանեցին համահավասար իրավունքներ:

1929-ին Երուսաղեմի բրիտ. ներկայացուցիչը և Երուսաղեմի կառավարիչը բրիտ. կառավարությանն է ներկայացրել «Սրբատեղիների իրավական վիճակը» անունով մի վավերաթուղթ, որտեղ ամփոփված են յուրաքանչյուր քրիստոնյա համայնքի իրավունքները: Մինչև օրս պահպանվում է իրավական այդ վիճակը:

1916-ին երիտթուրք. կառավարությունը հաստատել է Թուրքիայի հայ առաքելականների համար մեկ կաթողիկոս-պատրիարքություն՝ Երուսաղեմ նստավայրով: Կաթողիկոս-պատրիարքի պաշտոնը հանձնվել է Կիլիկիո աթոռի կաթողիկոս Սահակ Խապայանին: Առաջին համաշխ. պատերազմում օսմ. Թուրքիայի պարտությունից հետո Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը և Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունները չարունակել են իրենց գոյությունը: Ե. Հ. պ. ծաղկել է Եղիշե արք. Դուրյան (1921–30) և Թորգոմ արք. *Գուշակյան* (1931–38) պատրիարքների օրոք: Վերաբացվել է ժառանգավորաց վարժարանը, մեծ ուշադրություն դարձվել տպարանին, որտեղ լույս են տեսել հայագիտ., կրոն., պատմ. և այլ բնույթի մեծարժեք գրքեր: Պատրիարքությանը կից բացվել է Աստվածաբանական սեմինարիա, որտեղ պատրաստվում են հոգևորականներ: Ս. Հակոբյանց վանքում է գտնվում Երուսաղեմի ձեռագրատունը (ձեռագրերի թիվը՝ շուրջ 4 հզ.)՝ աշխարհում հայ. ձեռագրերի երկրորդ հավաքածուն (Մատենադարանից հետո): Ելնելով որոշ ձեռագրերի ստեղծման թվականից՝ ենթադրվում է, որ հավաքածուն սկզբնավորվել է XII–XIII դդ.: 1866-ից լույս է տեսնում Ե. Հ. պ-յան պաշտոնական «*Սիոն*» ամսագիրը (1877–1927-ին ընդհատվել է):

1929-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության համաձայնությամբ Ե. Հ. պ. Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանն է զիջել Դամասկոսի, Լիբանանի և Կիպրոսի թեմերը: Ներկայումս Ե. Հ. պ-յան իրավասության տակ են միայն Իսրայելի և Հորդանանի հայկ. եկեղեցիները:

Պատրիարքը Ս. Հակոբյանց վանքի հոգևոր և վարչ. պետն է, Երուսաղեմի քաղ. իշխանությունների առջև հայ համայնքի ներկայացուցիչը: Նրան ընտրում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության ընդհանուր ժողովը, ոբին և հաշվետու է: Ընտրությունը հաստատում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը և Երուսաղեմի վրա իշխող պետության ղեկավարը:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքն է Թորգոմ արք. Մանուկյանը (1990-ից):

Հորդանանի հոգևոր հովվություն, կենտրոնը՝ Ամմանի Ս. Թադևոս եկեղեցի:

Գաղութը ձևավորվել է Մեծ եղեռնից հետո: Հայերը հիմնականում բնակվում են Ամմանում, սակավ թվով՝ Ռուսեյֆա, Մատաբա, Աքաբա քաղաքներում: Համագաղութային բնույթի բոլոր միջոցառումները կազմակերպվում են Ազգային առաջնորդարանի սրահում: Ամմանում լույս է տեսնում Ազգ. առաջնորդարանի «Սուրբ Թադէոս» թերթը (1997-ից): Առաջնորդին նշանակում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքը: Հորդանանի հայ համայնքի ազգ-եկեղեց. գործերով զբաղվում է տեղական խորհուրդը (Թաղականությունը):

Հորդանանի հայ համայնքի հոգևոր հովիվն է (առաջնորդը) Վահան եպս. Թոփալյանը:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքների անվանացանկ

(ըստ Մ. Օրմանյանի)

Աբրահամ (638–669), Գրիգոր Եդեսացի (669–696), Գևորգ (696–708), Մկրտիչ (708–730), Հովհաննես (730–758), Ստեփանոս (758–774), Եղիա (774–797), Անհայտ են (797–885), Աբրահամ (885–909), Անհայտ են (909–981), Գրիգոր (981–1006), Արսեն (1006–38), Մեսրոպ (1008-ին), Անհայտ են (1038–90), Սիմեոն (1090–1109), Մովսես (1109–33), Եսայի (1133–52), Սահակ (1152–80), Աբրահամ Երուսաղեմցի (1180–91), Մինաս (1191–1205), Աբրահամ (1205–18), Առաքել (1218–30), Հովհաննես Կարնեցի (1230–38), Կարապետ Երուսաղեմցի (1238–54), Հակոբ (1254–81), Սարգիս (1281–1313), Աստվածատուր (1313–16), Դավիթ (1316–21), Պողոս (1321–23), Վարդան Արևելցի (1323–32), Հովհաննես Ծոփեցի (1332–41), Բարսեղ (1341–56), Գրիգոր (1356–63), Մկրտիչ (1363–78), Հովհաննես Լեհացի (1378–86), Գրիգոր Եգիպտացի (1386–

1391), Եսայի (1391–94), Սարգիս (1394–1415), Մարտիրոս (աթոռակից, 1399), Մեսրոպ (աթոռակից, 1402), Պողոս Գառնեցի (1415–19), Մարտիրոս Եգիպտացի (1419–30), Մինաս (աթոռակից, 1426), Եսայի (աթոռակից, 1430–31), Հովհաննես (1431–1441), Մյուռոն (աթոռակից, 1436–37), Աբրահամ Մսրցի (1441–54), Մեսրոպ (1454–61), Պետրոս (1461–76), Մկրտիչ Իլովցի (1476–79), Աբրահամ Բերիացի (1479–85), Հովհաննես Մսրցի (1485–91), Մարտիրոս Պրուսացի (1491–1501), Պետրոս (1501–1507), Սարգիս (1507–17), Հովհաննես (Թլկուրանցի, 1517–22), Աստվածատուր Մերդինցի (1532–42, 1550–51), Փիլիպպոս (1542–50), Անդրեաս Մերդինցի (1551–83), Դավիթ Մերդինցի (1583–1613), Գրիգոր Գանձակեցի (Պարոնտեր, 1613–45), Աստվածատուր Տարոնեցի (1645–64, 1665–66, 1668–1670), Եղիազար Հռոմկլայեցի (աթոռակից, 1664–1665), Եղիազար Այնթապցի (1666–68, 1670–77), Մարտիրոս Ղրիմեցի (1677–80, 1681–84), Հովհաննես Ամասիացի (Թոփալ, հակաթոռ, 1680-ին), Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի (1684–97), Սիմեոն (հակաթոռ, 1688–91), Մինաս Համդեցի (1697–1704), Կ. Պոլսի պատրիարքությանը միացված շրջան (1704–15), Գրիգոր Շիրվանցի (Շղթայակիր, 1715–49), Հակոբ Նալյան Զմմառացի (1749 – հրժրվ. 1752), Թեոդորոս Խորենացի (1752–61), Կարապետ Գանձակեցի (1761–68), Պողոս Վանեցի (1768–75), Հովակիմ Քանաքեռցի (1775–93), Պետրոս Եվդոկացի (1793–1800), Թեոդորոս Վանեցի (1800–18), Գաբրիել Նիկոմիդացի (1818–40), Պողոս Ադրիանուպոլսեցի (1824–47), Զաքարիա Կոփեցի (1840–46), Կիրակոս Երուսաղեմցի (1846–50), Հովհաննես Զմյուռնացի (1850–60), Վրթանես (տեղապահ, 1860–64), Եսայի Թալասցի (1864–85), Երեմիա Սահակյան (տեղապահ, 1885–89), Հարություն Վեհապետյան (Եգիպտացի, 1885–1910), Տեղապահություն (1910–21), Եղիշե Դուրյան (1921–30), Թորգոմ Գուշակյան (1931–38), Մեսրոպ Նշանյան (1939–44), Կյուրեղ Իսրայելյան (1944–49), Եղիշե Տերտերյան (տեղապահ, 1949–56, 1960–90, պատրիարք), Թորգոմ Մանուկյան (1990-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.5, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովհաննես Հաննա, Գիրք պատմութեան Սրբոյ եւ մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, ԿՊ, 1731: Ադավնունի Մ., Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1929: Նույնի, Հայկական հին վանքեր ու եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ, Երուսաղեմ, 1931: Սավալանյանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 1, 2, Երուսաղեմ, 1931: Օրմանյան Մ., Հայկական Երուսաղէմ, Երուսաղեմ, 1931: Հակոբյանց Ս., Մանուկյան Մ., Հայ Երուսաղէմը, Բոստոն, 1943: Կեոքչյան Վ., Հայ Երուսաղէմը դարերու մէջէն, Երուսաղեմ, 1965: Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու պատմություն, մաս 1, Էջմիածին, 1995:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ Ս. ՀԱԿՈԲՅԱՆՑ ՎԱՆՔ, գտնվում է Երուսաղեմի հարավ-արևմտյան մասում, Սիոն լեռան բարձունքում, ըստ ավանդության, Հակոբոս Տյառնեղբոր տան տեղում: Նվիրվել է Հակոբոս առաքյալին (նահ. 44-ին) և Հակոբոս Տյառնեղբորը (նահ. 60-ին): Վանքի կառուցման վերաբերյալ պատմ. ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ազգ. ավանդությունը վերագրում է Տրդատ Գ Մեծին և Գրիգոր Ա Լուսավորչին: Վանքը պատված է ամուր, բերդանման պարիսպներով, որոնց ներսում են Սրբոց Հակոբյանց Մայր տաճարը՝ կից մատուռներով, եկեղեցիներով, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանը, հոգևորականների, աշխարհականների և ուխտավորների բնակության թաղերը: Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարը, ինչպես և Երուսաղեմի մյուս սրբավայրերն ավերվել են, երբ Պարսից Խոսրով II Ափարվեզ արքան գրավել է (614) Երուսաղեմը: Արաբները, Երուսաղեմը գրավելուց հետո (636), հայոց միաբանությանը հույների ուղղափառ պատրիարքին հավասար իրավունքներ են վերապահել, հայոց սեփականություն ճանաչել վանքն իր կալվածքներով: 1099-ին Երուսաղեմը գրավել են խաչակիրները, իսկ 1187-ին՝ Եգիպտոսի սուլթան Սալահեդդինը: Ավանդության համաձայն, երբ նա Երուսաղեմ է մտել, նկատել է Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարի փառահեղ գմբեթը. մզկիթի տեղ դնելով խոնարհվել է ու երկրպագել, սակայն երբ պարզվել է իրողությունը, վճռել է կա՛մ հիմնահատակ անել վանքը, կա՛մ մզկիթ [illegible] ոձնել: Բայց պատրիարք Աբրահամ Երո[illegible] ցու և ժողովրդի թախանձագին խնդ[illegible] րից գգացվել է՝ ասելով. «Այս վանքը թող ձեզ մնա, բայց գմբեթը պետք է մի քիչ իջեցնեք»: Գմբեթը «իջեցվել է», իսկ եկեղեցու դուռը յոթ տարով կնքվել: Սալահեդդինը իր հաջորդներին պատվիրել է, որ ոչ ոք հայերին չզրկի այս վանքից: XIII դ. Լևոն Գ թագավորը այցելել է Երուսաղեմ, նորոգել Ե. Ս. Հ. վ. և մյուս հայկ. եկեղեցիներն ու վանքերը:

Զնայած վանքը բազմիցս ենթարկվել է Երուսաղեմը նվաճողների ավերածություններին ու հարվածներին, այն երբեք չի դադարել հայ ուխտավորի սրբատեղի լինելուց: Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարը քառամույթ գմբեթավոր կառույց է՝ զարդարված հախճասալերով, նկարներով, ավելի քան 500 արծաթե կանթեղներով, չորս բյուրեղյա հսկա ջահերով, ոսկեզօծված խաչկալով, սադափակերտ դռներով, գեղաքանդակ փայտե առարկաներով, դարերի հնություն ունեցող ձեռագործներով: Պատերի ստորին մասը ծածկված է Քոթահիայի (Կուտինա) նկարազարդ հախճասալերով, վերին մասը մեծադիր նկարներ են, որոնք հիմնականում հեղինակել է Հովհաննես տիրացուն: Եկեղեցու կենտր. սյուների վրա վեր են խոյացած հոյակերտ կամարներով առաստաղն ու գեղազարդ գմբեթը: Մայր տաճարի շուրջը՝ նրան կից և նրանից բացվող մուտքերով, ինը մատուռ կա ս. Պատարագի 21 սեղաններով՝ Ս. Էջմիածնի, Գլխադիր Ս. Հակոբոս (այստեղ է ամփոփված Հակոբոս առաքյալի գլուխը), Ս. Մինասի (նվիրված է ս. Մինասին և ս. Սարգիս զորավարին), Ս. Մակարի (նվիրված է Երուսաղեմի պատրիարք ս. Մակար հայրապետին), Ս. Ստեփանոսի, Ս. Նշան (այսպես է կոչվում, որովհետև մատուռում մի խաչ է պահվել, որում Տիրոջ Խաչափայտից մասունք է եղել), Ս. Առաքելոց, Ս. Համբարձման, Ս. Պողոսի և Ս. Պետրոսի: Սրբոց Հակոբյանց վանքի հս. կողմում է գտնվում Ս. Թորոս եկեղեցին, որը կառուցել է Հայոց Հեթում Ա թագավորը Մամլուկների ճակատամարտում զոհված իր որդու՝ Թորոսի հիշատակին:

Ե. Ս. Հ. վ. նաև մշակութ. նշանավոր կենտրոն է: Այս համալիրում է Զաքարիա Կոփեցու ջանքերով 1833-ին ստեղծվել Երուսաղեմի հայկ. տպարանը, որտեղ կրոն., եկեղեց., պատմամբանասիր., գրականագիտ. բնույթի ուսումնասիրություններից զատ տպագրվել են Ի. Սևակի, Դ. Վարուժանի, Մ. Զարիֆյանի ժողովածուները, Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության»-ը, Ն. Պողարյանի «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց» հատորները (1966–91) են: Այստեղ է տպագրվում «*Սիոն*» ամսագիրը: Վանքի ձեռագրատանն է պահվում աշխարհում երկրորդ (Երևանի Մատենադարանից հետո) հայերեն շուրջ 4 հզ. ձեռագիր պարունակող հավաքածուն: Ենթադրվում է, որ ձեռագրային սկզբնավորվել է XII–XIII դդ.: Ձեռագրացուցակների կազմմանն ու հրատարակմանը ձեռնամուխ են եղել Տ. Սավալանյանը (1865), Ա. Սյուրմեյանը, Ն. Պողարյանը: Վանքում գործում է *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանը*:

2000-ի հունվարին Երուսաղեմում գտնվող Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանը և ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանն այցելել են Ե. Ս. Հ. վ.:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.5, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Ե., 1997: Ադավնունի Մ., Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1929: Սավալանյանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 1, 2, Երուսաղեմ, 1931: Ղազարյան Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 1, Ե., 1983: Դեվրիկյան Վ., Երուսաղեմի հայ ուխտավորը, Էջմիածին, 1999: Thierry J.M., Les arts arme'niens, P., 1987.

Մուրադ Հասրաթյան

ԵՓԵՍՈՍԻ Գ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 431, գումարվել է հունիսի 22-ին, Հոգեգալստյան տոնի օրը, բյուզանդական Թեոդոսիոս II Փոքր կայսրի հրամանով: Մասնակցել է 200 եպիսկոպոս: Առիթը Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի (428–431) վարդապետությունն էր (տես *Նեստորականություն*) և Քրիստոսի մարդկային ու աստվածային բնությունների շուրջ դավան. վեճը, որ եկեղեցու պատմության մեջ մտել է «Քրիստոսաբանական մեծ վեճ» անունով: Վեճին սկիզբ էին դրել *Ալեքսանդրիայի* աստվածաբան. դպրոցի ներկայացուցիչ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին* և *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի ներկայացուցիչ, Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորը: 430-ին երկու կողմերը դիմել են Հռոմին, նույն թվականին Հռոմում գումարված ժողովում Կղեստիանոս պապն իբրև Կյուրեղ Ալեքսանդրացու կողմնակից սպառնացել է բանադրել Նեստորին: Դրանից հետո Կյուրեղ Ալեքսանդրացին Ալեքսանդրիայում ժողով է գումարել, դատապարտել Նեստորին և ժողովի որոշումին կցել իր 12 նշանավոր նզովքները: Դրանց ի պատասխան Նեստորը հրապարակել է իր 12 հականզովքները: Նեստորի կողմն են անցել Անտիոքի պատրիարք Հովհաննես Անտիոքացին, Սամոսատի Անդրեաս և Կյուրոսի Թեոդորետ եպիսկոպոսները: Հայտնի է Թեոդորետ եպիսկոպոսի հակակյուրեղյան նամակը: Ալեքսանդրիայի դեմ ոտքի է կանգնել ողջ Անտիոքի դպրոցը: Հակամարտությունը գնալով բորբոքվել է, և բյուզ. կայսրը հրավիրել է տիեզերական ժողով՝ հարթելու համար *Ընդհանրական եկեղեցու* ներսում ծագած վեճերը: Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, որի կողմն էր անցել Եփեսոսի Մեմնոն եպիսկոպոսը, չսպասելով Հռոմի և Ասորիքի եպիսկոպոսների ժամանելուն, բացել է ժողովը, բանադրել Նեստորին և նրա կողմնակից-

ներին՝ որպես «Հայհոյիչ Որդւոյն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի և սուրբ Աստուածածին Մարիամայ»: Մի քանի օր անց, հունիսի 26-ին, տեղ է հասել Հովհաննես Անտիոքացին Ասորիքի 34 եպիսկոպոսների հետ միասին, տեղի ունեցած ժողովը հայտարարել է անօրինական, գումարել առանձին ժողով, դատապարտել Կյուրեղ Ալեքսանդրացուն ու Մեմնոնին և իր որոշումն ուղարկել Թեոդոսիոս II կայսրին: Կայսրը մի թղթով ընդունել է երկու ժողովների վճիռներն էլ և աթոռներից զրկել և՛ Նեստորին, և՛ Կյուրեղին, ինչպես նաև՝ Եփեսոսի եպիսկոպոս Մեմնոնին: Սակայն Կյուրեղի կողմնակիցները, չհամաձայնելով այդ որոշման հետ և վստահ իրենց հաղթանակին, ստիպել են կայսրին վերանայել իր վճիռը: Կայսրի վերջնական որոշման վրա ազդել է Կյուրեղի կողմնակիցների հզորությունը, նաև այն, որ Հռոմն այդ ժամանակ կողմ էր Կյուրեղ Ալեքսանդրացուն և համձնարարել էր բանադրել Նեստորին: Թեոդոսիոս II-ը ի վերջո ընդունել է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու նախագահած ժողովի որոշումները, այն հռչակել է տիեզերական, աքսորել Նեստորին, իսկ Կյուրեղին և Մեմնոնին կրկին բազմեցրել իրենց աթոռներին:

Ե. Գ տ. ժ. Հավատո նոր հանգանակ չի հաստատել, այլ հավանություն է տվել Կյուրեղ Ալեքսանդրացու նզովքներին՝ որպես հավատքի սահման և ուղղափառ դավանություն: Ժողովի որոշումներն ընդհանրապես անտիոքյան աստվածաբանության մերժումն էին, քան սոսկ Նեստորի վարդապետության դատապարտում: Քրիստոս Որդին Աստված է ըստ բնության, թեև եղավ մարդ (մարդացյալ Աստված), և նրանում գործում են միավորված երկու բնությունները: Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնությունները գոյություն չունեն առանձին-առանձին, այլ միավորված են Աստծո Բանին, անշփոթ, անխառն, անփոփոխ և անայլայլելի ձևով: Ոչ թե երկու որդի և երկու Քրիստոս, մեկը՝ շնորհիվ որդեգրության՝ Աստված, ճշմարիտ և երկրպագելի (աստվածացած մարդ), մյուսը՝ ծնունդով մարդ, ոչ երկրպագելի, ոչ թե երկու առանձին, իրարից անջատ բնություններ (Նեստոր), այլ՝ Աստվածամարդ՝ բնությունների անշփոթ և անբաժանելի միավորությամբ. մի Տեր, մի Հիսուս, մի դեմք և միացյալ աստվածամարդկային բնություն (ընդդեմ Նեստորի): Ս. Կույս Մարիամն Աստվածածին է և ոչ թե սոսկ մարդածին ու Քրիստոսածին (հակառակ Նեստորի), քանզի նա ոչ թե սկզբնավորեց Աստվածազգեստ մարդու, այլ՝ ծնեց Մարմնացյալ Բանին, այսինքն՝ մարդու կերպարանք տվեց հավիտենությունից առաջ ծնված Աստծո Որդուն՝ Հիսուսին (Կյուրեղ-եփեսոսյան դավանություն): Ժողովն ընդունել է 6 կանոն՝ բոլորն ուղղված Նեստորի և նրա համախոհների դեմ: Կանոններն արգելել են որևէ մի հոգևորականի հաղորդություն ունենալ նրանց հետ կամ քարոզել նեստորականների գրվածքներ, հակառակ դեպքում օրինազանցներին սպառնում էր աստիճանազրկում և եկեղեցուց արտաքսում:

Հայ եկեղեցին չի մասնակցել Ե. Գ տ. ժ-ին, սակայն նախորդ երկու տիեզեր. ժողովների հետ միասին ընդունել է նրա տիեզեր. հեղինակությունը: Կորյունի, Մովսես Խորենացու վկայությամբ, Հայոց *Սահակ Ա Պարթև* կաթողիկոսը և *Մեսրոպ Մաշտոցը* 435-ին, Աշտիշատի ժողովում (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*) ընդունել են Ե. Գ տ. ժ-ի 6 կանոնները ու որոշումները, որոնք Եփեսոսից բերել էին Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները՝ Աստվածաշնչի հայ. թարգմանության օրինակի հետ միասին:

Հայ եկեղեցին Ե. Գ տ. ժ-ի և 200 հայրապետների հիշատակը տոնում է Վարդավառի հինգերորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը կամ Վարդավառին հաջորդող առաջին շաբաթ օրը՝ օգոստոս ամսին:

Գրկ. Սոկրատ Սքոլաստիկոս, Եկեղեցական պատմութիւն, Վաղ-պատ, 1897: Մովսես Խ[illegible]նացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Աբրա[illegible] միկոնեից եպիսկոպոսն եւ իւր առ Վաչագա[illegible] թուղթն, հրտ. Բ. Սարգիսյան, Վնտ., 1899: Տեր-[illegible]նասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. 1, Վաղ-պատ, 1908: Migne J.P., Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, t. 84, Sinodicon, t. 68–77, 137, P., 1857–66; Hans-Georg Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959; Dumeige G., Histoire de Concile Œcuméniques, P., 1962.

Արտաշես Ղազարյան

ԵՓՐԵՄ Ա ՁՈՐԱԳԵՂՑԻ [Տեր-Հովհաննիսյան, 1748, Ձորագյուղ (Երևանի շրջագծում) – 1835, Էջմիածին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1809–30-ին: Հաջորդել է *Դանիել Ա Սուրմառեցուն*՝ ռուսաց կայսրի և պարսից գահաժառանգ Աբաս Միրզայի համաձայնությամբ: 1801–09-ին՝ ռուսահայ թեմի առաջնորդ: Ե. Ա Ձ. դգալի դեր է խաղացել 1813-ի Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը կնքելիս՝ որպես միջնորդ հանդես գալով Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև: Նրա օրոք ուժեղացել են խանական կառավարության բռնությունները Էջմիածնի նկատմամբ, վանքը պարտքերի տակ է ընկել: Պարտքերը վճարելու և խանական սպառնալիքներից ազատվելու համար Ե. Ա Ձ. 1821-ին մեկնել է Շուշի՝ ռուսահայոց կողմերում միջոցներ հանգանակելու: Նրան ուղեկցողների մեջ էր նաև գրող, հրապարակախոս Մ. Թաղիադյանը: Քանի որ կաթողիկոսը ծածուկ էր անցել ռուս. սահմանը, և պարսիկներն էլ պահանջում էին հետ վերադառնալ, Ե. Ա Ձ. լարվածություն չստեղծելու նպատակով առանձնացել է Հաղպատի վանքում: 1828-ին, Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո, վերադարձել է Էջմիածին: 1830-ին հրաժարվել է կաթողիկոսությունից:

«Եփրեմ Ա Ձորագեղցի», Մ. Հովնաթանյան (1830–1840-ական թթ., ՀԱՊ, Երևան)

Ե. Ա Ձ. վերաբացել է (1813) *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսի հիմնած Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը, կառուցել Օշականի ճակատամարտի (1834) հերոսների հուշարձանը Էջմիածնում: Ունեցել է շեշտված ռուս. կողմնորոշում և ցանկացել Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրել Հայաստանը, վերականգնել Հայոց պետականությունը: Այդ նպատակով սերտ կապեր է պահպանել ռուսահայ և հնդկահայ գործիչների հետ:

Կաթողիկոս. գահին Ե. Ա Ձ-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Ը Կարբեցին*:

Վալտեր Դիլոյան

ԵՓՐԵՄ ԱՍՈՐԻ, սուրբ Եփրեմ Ասորի, Խուրի, Խուրին, Խորին (306, Եդեսիա – 373, Եդեսիա), *Ընդհանրական եկեղեցու* նշանավոր հայրապետներից, Հայ առաքելական եկեղեցու համաքրիստոնեական տոնելի սուրբ հայրերից, որոնք հայտնի են «երկոտասան վարդապետք» անունով (տես *Եկեղեցու Նախն. հայրեր*): Սերել է ասոր. ընտանիքից: Նախնական կրթությունն ստացել է Մծբինում, այստեղ էլ մկրտվել իր ուսուցչի՝ *Հակոբ Մծբնացու* ձեռքով: Ե. Ա. համակողմանի կրթություն է ստացել քրիստ. մշակույթի նշանավոր կենտրոն Եդեսիայի «Պարսից» դպրոցում: Ըստ ավանդության՝ Ե. Ա. Հակոբ Մծբնացուն ուղեկցել է Նիկիա և 325-ին նրա հետ մասնակցել առաջին տիեզերաժողովին: Ավելի քան տասը տարի ապրել և ստեղծագործել է Եդեսիայում, այստեղ գրել իր առաջին գործերը, կրթել բազում աշակերտներ: Պարսից Սասանյան Շապուհ II թագավորի (311–380)՝ քրիստոնյաների նկատմամբ գործադրած հալածանքներից խուսափելու համար՝ Ե. Ա. 360-ական թթ. իր աշակերտների և քրիստոնյա հայրենակիցների հետ տեղափոխվել է Մծբին: Հակոբ Մծբնացին նրան նշանակել է տեղի քրիստ. դպրոցի տեսուչ: Սակայն 363-ին, երբ պարսիկները գրավել են Մծբինը, Ե. Ա. հարկադրված վերադարձել է Եդեսիա, կարճ ժամանակ անց մեկնել Եգիպտոս, որտեղ 8 տարի ճգնել է Թեբայիդի նշանավոր մենաստաններում: 370–371-ին այցելել է Կապադովկյան Կեսարիա, հանդիպել *Բարսեղ Կեսարացուն*, որը, ըստ ավանդության, նրան սարկավագ է ձեռնադրել:

Ե. Ա-ու գրչին են պատկանում կամ վերագրվում սուրբգրային բազմաթիվ մեկնություններ, այդ թվում՝ Տատիանոսի համաբարբառի մեկնությունը, դավան. աշխատություններ, ճառեր, աղոթքներ, ներբողներ, կցուրդներ, որոնք շարադրված են արևելաքրիստ. մտքին հատուկ խորհրդապաշտ. ոգով, հայտնութենական թափանցումներով, քնարականությամբ: Ե. Ա-ու մեկնություններում Աստվածաշնչի պատմ., տառացի իմաստը գերիշխող է այլաբանականի նկատմամբ: Դավան. աշխատություններն ուղղված են իր ժամանակի զանազան աղանդների և հոսանքների դեմ: Այդպիսիք են՝ «Ընդդեմ հանդուգն փորձարարների», «Ընդդեմ բարդածանական, մարկիոնական և մեսալյան աղանդի», «Յաղագս մարգարտին...», «Կամքի ազատության մասին և ընդդեմ կույր ճակատագրի պաշտպանների», «Ապաշխարության մասին՝ ընդդեմ նովացիանների» և այլ երկեր, որոնք շարադրված են ոչ թե նպատակադիր քննադատության, այլ՝ խորհրդածության, սրտաբուխ հորդորի եղանակով: Ե. Ա. գրեթե երբեք չի խորացել հերձվածների գաղափար. ակունքների բացահայտման մեջ, որովհետև դրանք ուղղված են եղել գլխավորապես ժողովրդի լայն զանգվածներին

և մասամբ էլ՝ գրվել (տաղաչափված) եկեղեցում երգելու նպատակով: Ե. Ա. գրել է բազմաթիվ հոգևոր երգեր՝ նվիրված Ս. Ծննդյան տոնին, Մկրտությանը, Հարությանը, Համբարձմանը, պահքին ևն: Երգերի հորինման չարժառիթը գնոստիկյան Բարդայծան Եդեսացու (154–222) երգերի և Ե. Ա-ու ժամանակ Միջագետքում լայն տարածում գտած մեսալյան աղանդի (տես *Մծղնեություն*) աղոթամատույցների հոգևոր կիրառությունից դուրսմղումն էր և եկեղեց. արարողությունների կարգավորումը: Ե. Ա-ու գրչին են պատկանում նաև Ս. Ծննդյան, Քրիստոսի չարչարանքների և Հարության մասին, թաղման կարգի, ապաշխարության երգաշարեր:

Ե. Ա-ու երկերի մեծ մասը հայացվել են V դ., գրչագրվել և շրջանառության մեջ մտել բազմաթիվ ընդօրինակություններով: Թարգմանվել են Հին և Նոր կտակարանների մեկնություններ, կցուրդներ, աղոթքներ, կանոններ, խրատներ, քարոզներ, ճառեր: Միայն հայերեն թարգմանությամբ պահպանվել են հոգևոր երգերի ժողովածուն (Մադրաշա), «Նիկոմեդիական եղերերգությունները», Գործք առաքելոցի, Պողոս առաքյալի 14 թղթերի մեկնությունները, Տատիանոսի Համաբարբառի մեկնության զգալի մասը, Հնգամատյանի, Հեսուի, Դատավորաց, Թագավորությանց, Մնացորդաց Ա և Բ գրքերի մեկնությունների համառոտ տարբերակները: Ե. Ա-ու աշխատությունների հայերեն թարգմանություններն ունեն երկու կարևոր նշանակություն: Նախ՝ դրանք ներկայացնում են արմ. ազդեցությունից զերծ մնացած ընիկ արամեախոս քրիստ. աստվածաբանության յուրահատուկ գծերը և երկրորդ՝ դրանք շահեկան են աստվածաշնչյան բնագրերի, հատկապես Նոր կտակարանի ուսումնասիրության համար, որովհետև ստեղծված են ավելի վաղ, քան Նոր կտակարանի՝ մեզ հասած հուն. և ասոր. հնագույն ընդօրինակությունները: Ե. Ա-ու գործերի հայերեն թարգմանությունների զգալի մասը, հատկապես մեկնություններն ու աղոթքները, բազմիցս վերահրատարակվել են:

Հայ եկեղեցին ս. Ե. Ա-ու հիշատակը տոնում է տարին 2 անգամ՝ հունվարի 1-ի մերձակա շաբաթ օրը և հոկտեմբերի վերջին շաբաթ օրը՝ «երկոտասան վարդապետաց» հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.6, 1-ին պատկերը:

Երկ. Յաղագս ապաշխարութեան, ԿՊ, 1703: Գիրք Աղօթից, ԿՊ, 1734: Մատենագրութիւնք, հ. 1–4, Վնտ., 1836: Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց, աշխատասիր. Ն. Ակինյանի, Վնն., 1921:

Գրկ. Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, հ. 10, Վնտ., 1814: Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 443–446: Տեր-Պետրոսյան Լ., Հայ հնագույն թարգմանությունների մատենաշարը, տես Գիրք Ծննդոց, քննական բնագիր, աշխատասիր. Ա. Զեյթունյանի, Ե., 1985: Geerard M., Clavis Patrum Graecorum, v. 2, Brépols-Turnhout, 1974, p. 366–468.

Հակոբ Քյոսեյան

Ձ

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ, եկեղեցուն կից, գավթի տանիքին կամ առանձին կանգնած ճարտարապետական կառույց՝ զանգ կախելու և *ժամերգությունը* սկսվելուց առաջ զանգերի ղողանջով հավատացյալներին եկեղեցի հրավիրելու համար: Զանգեր են հնչեցվում նաև եկեղեցի ննջեցյալ բերվելու, ինչպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականների ժամանման առիթով: Որոշ խոշոր եկեղեցիների Զ-երում օծված սեղան է տեղադրվել, և Համբարձման ու Հոգեգալստյան օրերին ս. Պատարագ է մատուցվում:

Հայաստանում առաջին Զ-երը կառուցվել են X դ. 2-րդ կեսից սկսած, երբ Հայ եկեղեցին ընդունել է զանգի գործածությունը (մինչ այդ կոչնակ է կիրառվել): X դ. Զ-երը փայտաշեն, քառասյուն աշտարակներ էին: Հայկ. վանքերում XIII դ. կառուցվել են սյունակազմ ռոտոնդայով պսակված միահարկ (*Քոբայրավանք*, Սրբանեսի վանք) և երկհարկ (*Հաղպատի վանք*, *Սանահինի վանք*) առանձին կանգնած Զ-եր, կամ դրանք զուգակցվել են գավթի գմբեթի հետ (*Հոռոմոսի վանք*, *Գանձասարի վանք*, *Հովվանք*, *Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք* ևն): XIV դ. երկհարկ, եռաստիճան եկեղեցիները նաև ծառայել են իբրև Զ. (Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Կապուտանի Ս. Մինաս, *Նորավանքի* Ս. Աստվածածին եկեղեցիներ):

Զ-երի շինարարությունը Հայաստանում լայնորեն ծավալվել է XVII–XIX դդ., երբ մշակվել է նոր՝ քառամույթ, կամարակապ բացվածքներով երկաստիճան, սյունազարդ ռոտոնդայով ավարտվող տիպը, որի նախօրինակն է եղել *Էջմիածնի Մայր տաճարի* արմ. ճակատին կից Զ. (1654–58, ճարտ.՝ Սահակ Հիզանցի): Զ-երը կառուցվել են եկեղեցիների արմ. և հվ. ճակատներին կից (բացառություն է *Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու* արլ. ճակատին կից Զ.): Վասպուրականում Զ-եր կցվել են նաև գավիթների արմ. ճակատին (*Նարեկավանք*, *Մշո Ս. Առաքելոց վանք* և *Մշո Ս. Կարապետ վանք*, *Լիմ անապատ*): XVII դ. ստեղծվել է գավիթ-սրահի և Զ-ան զուգակցված հորինվածք (*Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատ*, *Շողակաթ եկեղեցի*, *Մուղնու Ս. Գևորգ վանք* ևն): Հայկ. վանքերի համալիրներում Զ-երը գլխ. եկեղեցիների նկատմամբ ստորադաս դեր են խաղում և նրանց առաջնությունն ու վեհությունը չեշտում իրենց տեղադրությամբ, ծավալով և ուրվագծով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.6, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Халпахчьян О. Х., Национальные особенности архитектуры армянских колоколен, “Архитектурное наследство”, т. 21, М., 1973.

Մուրադ Հասրաթյան

ԶԱՎԵՆ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՑԻ (ծ. թ. անհտ – 381, ամփոփվել է ք. Մանազկերտում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 377-ից: Հաջորդել է *Շահակ Ա Մանազկերտցուն*: Սերել է *Աղբիանոսյանների* տոհմից: Եղել է Մանազկերտի եպիսկոպոսը: Զ. Ա Մ-ու օրոք Պապ թագավորի անչափահաս որդի Արշակ Գ-ն օծվել է Հայոց թագավոր (378–

389), և 7 տարի Հայաստանում եղել է խաղաղ ժամանակաշրջան:

Կաթողիկոս. գահին Զ. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Ասպուրակես Ա Մանազկերտցին*:

ՁԱՏԻԿ, սուրբ Զատիկ, Յարութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Հայ առաքելական եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից: Նվիրված է Հիսուս Քրիստոսի Հարությանը: Հին կտակարանի Պասեքի տոնը քրիստոնեության մեջ վերածվել է Քրիստոսի Հարության տոնի, որը հայոց մեջ հաճախ կոչվել է Զատիկ Հարության: Քրիստոսի Հարությունը հիշատակվում է Զ. անվամբ: Պասեք բառը, որը V դ. Աստվածաշնչի հայ թարգմանիչները թարգմանել են Զ., ծագում է եբրայերեն բեսախ (բեսախ) բառից, որը նշանակում է անցում, ելք կամ զատում: Զ. բառի վերջնական բացատրություն ցայսօր չկա, այն մե՛րթ մեկնաբանվում է իբրև բեսախ բառի հայ. թարգմանություն՝ զատվելու, ազատվելու իմաստով, մե՛րթ իբրև դիցաբանական անուն՝ սերված հին եգիպտ. Սադի, հին հնդկ. Սատի աստծո անունից (Ղ. Ալիշան), երբեմն էլ մեկնաբանվում է երկու նշանակությամբ՝ և՛ որպես զոհ, և՛ որպես ուրախության տոն, ազատություն (Հ. Աճառյան): Իր բարձրագույն իմաստով՝ Հին ուխտի Պասեքը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսին, նրա թափած սուրբ քավչարար արյունը և հառնումը մեռելների միջից՝ հանուն Աստծո ժողովրդի փրկության ու ազատության: Ըստ Հայր Աստծո կամքի և մարգարեությունների՝ Աստծո Որդին պիտի մարմնանար, չարչարվեր, խաչվեր, թաղվեր և երրորդ օրը հարություն առներ (Սաղմ. 15.9–11, 29.4, 40.11–13, 117.16–17, Օսէէ 6.2–3 ևն), ինչը և կատարվեց:

Հին ուխտում Զ. սկզբնավորվում է Մովսեսի և Ահարոնի միջոցով, Աստծո պատգամի համաձայն, Եգիպտոսում, իսրայելացիների ելքից առաջ, հրեից նիսան կամ աբիբ ամսի (մարտ կամ ապրիլ) տասնչորսերորդ օրը, երեկոյան (Ելք 12): Իսրայելացիները, առաջին Զ-ից հետո և մինչև Ավետյաց երկրում հաստատվելը, հատուկ ծիսակարգով, ցայսօր կատարում են Զ-ի տոնը՝ իբրև փրկության և ազատագրության տոն: Հին կտակարանի գրքերում բազմիցս հիշատակվում է Զ. (դրա հետ առընչված՝ նաև Զ-ի գառը), որը, եկեղեցու մեկնաբանական ընթերցվածի համաձայն, Հիսուս Քրիստոսի նախօրինակն է կամ նրա խորհրդաբանությունը:

Ինչպես որ Իսրայելը (Աստծո ժողովուրդը), գերի լինելով Եգիպտոսում (խորհրդաբանորեն՝ մեղքի ծառայության մեջ), նոխազի արյան (խորհրդաբանորեն՝ Հիսուսի արյան) միջոցով ճանաչվեց Տիրոջ կողմից, և զատված լինելով, խուսափեց Ոչնչացնողի (Ելք 12.23) հարվածներից ու դուրս եկավ Եգիպտոսից դեպի Ավետյաց երկիր (խորհրդաբանորեն՝ Աստծո Թագավորություն), այդպես էլ Հիսուս Քրիստոսը՝ «Գառն Աստուծո» (Հովհ. 1.29), հեղեց իր սուրբ արյունը՝ հանուն մարդկության փրկության և հարություն առավ՝ զատվեց մեռելներից, մեզ ևս շնորհելով հավիտենական կյանքի ավետիսը՝ *Սուրբ Հոգու* միջոցով:

Եկեղեցին Հիսուսի հրաշափառ Հարությունը տոնում է որպես Զ., որովհետև նա է հավիտենական այն զոհը կամ պատարագը, որի միջոցով մարդն ստանում է մեղքերի թողություն, ապա՝ կյանք և հարություն: Պողոս առաքյալը Հիսուսին հենց այդպես էլ կոչում է՝ Զ., «...քանզի Քրիստոս՝ մեր զատիկը, մորթվեց...» (Ա Կորնթ. 5.7–8):

Զ-ի տոնը քանիցս հիշվում է նաև Նոր կտակարանում: Ընդ որում՝ այդ տոնին մասնակցել է նաև ինքը՝ Հիսուսը. առաջին Զ-ին, մտնելով Երուսաղեմի տաճարը, վտարել է առևտուր անողներին (Հովհ. 2.13–23): Վերջին Զ. Հիսուսը կատարել է իր երկրային ընթացքի վերջին տարին, Զ-ի (Բաղարջակերաց) տոնին, հենց Պասեքի երեկոյան (ինչպ[illegible]տկական առաջին գառը՝ Հին ուխտու[illegible]ոնությունից և խաչելությունից առաջ [illegible]թ. 26.17–30, Մարկ. 14.12–24, Ղուկ. 22.1–21): Առաքյալները Հիսուսին և՛ Զ., և՛ Զ-ի գառ են անվանում՝ նկատի առնելով նրա փրկարար զոհագործությունը և ս. Հարությունը: «Ես իսկ եմ հարություն և կյանք»՝ իր մասին վկայել է Հիսուսը (Հովհ. 11.25):

Ըստ Նոր կտակարանի (Մատթ. 28, Մարկ. 16, Ղուկ. 24, Հովհ. 20, 21)՝ խաչյալ և թաղյալ Հիսուսը երրորդ օրը (միաշաբթի կամ *կիրակի*) առավոտյան հարություն է առել, երևացել Մարիամ Մագդաղենացուն, ապա առաքյալներին՝ Պետրոսին, Հովհաննեսին և մյուսներին՝ Երուսաղեմում: Ութ օր հետո դարձյալ հայտնվել է աշակերտներին՝ Թովմասին հավատքի մեջ հաստատելու համար: Երրորդ անգամ հարուցյալ Հիսուսը աշակերտներին

երևացել է Գալիլիայում, ծովեզրքին: Քառասուն օրերի ընթացքում նա հայտնվել է շատերին, այդ թվում նաև Էմմավուսի ճամփորդներին՝ հավաստելով իր հարությունը մարմնով, ապա Ձիթենյաց լեռան վրայից համբարձվել երկինք (տես *Համբարձում*):

Զ-ի տոնախմբության օրը (Հարության ճշգրիտ թվականը) քննարկման առարկա է դարձել եկեղեցիների միջև: *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովը* (325) որոշել է Զ-ի օրը առանձնացնել հրեական Պասեքից և որպես շարժական տոն, ըստ Ալեքսանդրյան կանոնի, տոնել գարնանային օրահավասարին հաջորդող առաջին կիրակի օրը: Հետագայում, երբ տոմարը փոփոխության է ենթարկվել, օրթոդոքս եկեղեցին հավատարիմ է մնացել հուլյան տոմարին, որով Զ. կատարում են 13 օրվա տարբերությամբ:

Մինչև Զ. լինում է *պահք* (քառասնօրյա պաս՝ շաբաթ-կիրակիները հանած), որը սկսվում է *Բուն Բարեկենդանին* հաջորդող երկուշաբթի օրվանից (տես *Մեծ պահք*):

Զ-ի նախընթաց երեկոյան եկեղեցում կատարվում է *Ճրագալույց*: Որպես բեղմնավոր կյանքի, փրկության և ուրախության խորհրդանշան՝ ներկվում է կարմիր ձու (հավկիթ):

Գրիգոր Տաթևացին ձուն համարել է աշխարհի խորհրդանշանը. դրսի կեղևը՝ երկինքը, թաղանթը՝ օդը, սպիտակուցը՝ ջուրը, դեղնուցը՝ երկիրը: Իսկ կարմիր ներկելը նշանակում է, թե ամբողջ աշխարհը փրկագնվել է Քրիստոսի արյունով:

Ենթադրվում է, որ ձվի գործածությունը հրեաներից է փոխանցվել քրիստոնյաներին, որովհետև Պասեքի տոնի սեղանին զատկական գառան մսի հետ դրվել է նաև խաշած ձու: Ըստ ավանդություններից մեկի՝ Մարիամ Մագդաղենացին մեկնել է Հռոմ՝ քարոզելու: Ներկայանալով Տիբերիոս կայսրին՝ նրան նվիրել է կարմիր ձու և ավետել. «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց»:

Զ-ի օրը, վաղ առավոտյան սկսվում է *ժամերգությունը*, որի ավարտին ընթերցվում են հատվածներ չորս Ավետարաններից, երգվում շարականներ, կատարվում է անդաստան (տես *Հոգևոր-բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում), ապա սկսվում է *Պատարագը*: Հավատացյալները միմյանց ողջունում են «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց» ավետիսով և ստանում «Օրհնյալ է հարությունը Քրիստոսի» և «Փառք Քրիստոսի ամենազոր հարության» պատասխանները: Զ-ի հաջորդ օրը լինում է *մեռելոց*. Հիսուսի Հարության ավետիսը հայտնըվում է նաև ննջեցյալներին, որոնք ևս պիտի հառնեն Փրկչի Երկրորդ գալստյան ժամանակ: Զ-ից մինչև *Հոգեգալուստ* ընկած ժամանակամիջոցը կոչվում է Հինունք (Հիսունք), այսինքն՝ հիսուն օր, որոնք բոլորն էլ նվիրված են Քրիստոսի Հարությանը, և այդ ընթացքում պասի օրեր չեն նշանակված: Հինունքի շրջանի բոլոր կիրակիներն էլ տոնական են և ունեն առանձին անուններ: Տարվա բոլոր կիրակիները ևս Հարության տոներ են, և երբ ուրիշ *Տերունի տոն* է համընկնում, Հարությունը չի ջնջվում, այլ խառնվում է մյուս Տերունի տոնի հետ: Մեծ պահքի յոթ կիրակիների մեջ ևս Հարության հիշատակը չի ջնջվում, բայց *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսի կարգադրությամբ Հարությանը պատշաճեցված տոները նվազեցվել են:

Ներկայումս Հայ եկեղեցին Զ. նշում է գարնան գիշերահավասարին հաջորդող լուսնի լրման առաջին կիրակի օրը (35 օրվա շարժականությամբ, մարտի 21-ից հետո՝ մինչև ապրիլի 26-ը):

Երաժշտություն: Հարության օրհնությունները *Ստեփանոս Սյունեցունն* են (VIII դ.): Ութ հարցնակարգերի մեծ մասի (ըստ Ն. Թահմիզյանի՝ 186 երգ) հեղինակն *Անանիա Շիրակացին* է (VII դ.): Հարցնակարգերն ընդմիջարկող Տապանակի կանոնը հեղինակել է *Հովհաննես Ա Մանդակունին* (V դ.): Հարության և Ծննդյան մի շարք մեծացուցեների մեծ մասը վերագրվում է *Բարսեղ Ճոնին* (VII դ.): Տոնը ներառում է նաև այլ հոգևոր երգեր, որոնցից հիշարժան է *Ներսես Շնորհալու* (XII դ.) «Գովեա Երուսաղեմ» ստեղծագործությունը: Օրվա սրբասացությունն է՝ «Ով է որպէս Տէր»-ը:

Հարությանը նվիրված տաղերից են Գրիգոր Նարեկացու «Հաւուն, հաւուն»-ը, «Սայլն այն իջանէր»-ը, Ներսես Շնորհալու «Նոր ծաղիկ»-ը ևն: Հարության տոնին է նվիրված նաև Գրիգոր Նարեկացու թերևս միակ շարականը՝ «Փառք Քրիստոսի ամենազօր յարութեանն» Հարության տեր երկնիցը, որն ունի մի շարք զուգահեռներ «Սայլն այն իջանէր» տաղի հետ:

Պատկերագրություն: «Հարության» պատկերներն ի հայտ են եկել III դ.: Հնագույնը ասոր. Դուրա Եվրոպոսի մկրտարանի որմնանկարն է (235): Հայկ. արվեստում «Հարության» տեսարանի վաղագույն օրինակներն են

Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարները (X դ.), որտեղ Յուղաբեր կանանց հետ պատկերված են Պետրոս և Հովհաննես առաքյալները:

«Հարության» տեսարանում սովորաբար պատկերվում են հրեշտակը, գերեզմանը, որից մի փոքր հեռու կամ արդեն մոտեցած՝ Մարիամ Մագդաղենացին, երկու (երբեմն ավելի) կանայք՝ յուղի սրվակներով: Մարիամ Մագդաղենացին երբեմն պատկերվում է միայնակ, և այդ տեսարանը հայտնի է «Քրիստոսի հայտնությունը Մարիամ Մագդաղենացուն» անունով՝ ի տարբերություն «Հրեշտակի հայտնությունը Յուղաբեր կանանց» առավել հնավանդ խորագրի և հորինվածքային կառուցվածքի: Վերևի կամ կենտր. հատվածում պատկերված են հրեշտակները, իսկ ներքևում՝ քնած զինվորները: Հրեշտակների ձեռքերին շեփորներ կամ գավազաններ կան: Վերածննդի արվեստում «Հարության» տեսարանը պատկերվում է Հիսուսի անմիջական մասնակցությամբ, մինչդեռ բյուզ. և հայկ. մանրանկարչության մեջ Հիսուսը բացակայում է՝ Հարությունն առավել խորությամբ արտահայտելու նպատակով: Հայտնի են *Թորոս Ռոսլինի*, *Սարգիս Պիծակի*, Ոստակեսի և այլ հայ մանրանկարիչների «Հարության» պատկերները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.6, 3–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն Վ., Սյունեցային մանրանկարը Կիլիկիայում, Ե., 1984: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մ ա թ և ո ս յ ա ն Կ., Ա վ ե տ ի ս յ ա ն Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Մ ա ն ո ւ կ յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6-րդ հրտ., Թեհրան, 1999: Վ ա ր դ ա ն յ ա ն Ռ., Հայոց Տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Ե., 1999: Chevalier J., Cheerbrant A., Dictionnaire des Symboles, P., 1982; Schiller G., Iconography of Christian Art, v. I, L., 1971.

Լևոն Սարգսյան
Մհեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան

ԶԱՔԱՐԻԱ Ա ՁԱԳԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 876), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 855-ից: Հաջորդել է *Հովհաննես Դ Ովայեցուն*: Գահակալել է քաղ. ծանր կացության պայմաններում, երբ երկիրը գտնվում էր արաբ. տիրապետության ներքո: Զ. Ա Ձ-ուն հաջողվել է մեղմել արաբ Բուղա ոստիկանի՝ հայերի նկատմամբ գործադրած հալածանքներն ու բռնությունները: Գործուն մասնակցություն է ունեցել հայ-բյուզ. եկեղեց. հարաբերություններում, պաշտպանել Հայ եկեղեցու դավան. սկզբունքները հույն եկեղեցու նկրտումներից: Նրա օրոք Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքը (858–867, 877–886) բազմիցս փորձել է միացնել Հայ եկեղեցին բյուզանդականին՝ պարտադրելով ընդունել *քաղկեդոնականություն*: Ի պատասխան՝ Զ. Ա Ձ. նամակ է հղել Փոտ պատրիարքին, որով մերժել է Հայ եկեղեցուն հասցեագրված մեղադրանքները և հիմնավորել, որ նրա վարդապետությունը համահունչ է երեք տիեզերաժողովների դավանությանը: Փոտ պատրիարքը նամակով մեկ անգամ ևս փորձել է ապացուցել *Քաղկեդոնի ժողովի* ուղղափառությունը և առաջարկել քաղկեդոնականություն ընդունել: 862-ին Շիրակավանում Զ. Ա Ձ-ու և Աշոտ Իշխանաց իշխանի նախագահությամբ տեղի ունեցած ժողովը մերժել է Փոտի առաջարկը: Բյուզ. կողմը հետագայում ևս դիվանագիտ. ճիգեր է գործադրել՝ գլուխ բերելու եկեղեց. միությունը: Այս խնդրին են նվիրված 864–867-ին Զ. Ա Ձ-ու և Փոտի միջև փոխանակված նամակները:

Զ. Ա Ձ-ու գրչին են պատկանում մի շարք (14) ճառեր, որոնք տեղ են գտել *Ճառընտիրների* և *Տոնապատճառների* մեջ: Դրանք ընթերցվել են եկեղեց. տոների ժամանակ: Ճառերից մի քանիսը («Ի Մկրտութիւնն», «Ի չարչարանս Քրիստոսի», «Ի մեծի աւուր շաբաթուն թաղմանն Տեառն», «Ի Յարութիւն Քրիստոսի») շարադրված են Նիկոդեմոսի պարականոն Ավետարանի, *Եղիշեի*, *Հովհան Ոսկեբերանի* աշակերտ Թեոփիլոսի, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Բարսեղ Կեսարացու*, [illegible] *Կիպրացու* համաբնույթ ճառերի հ[illegible]թյամբ: Ճառերի մեծ մասն ունի մեկ [illegible] ուղղվածություն, ինչը հատուկ էր վաղ շրջանի ճառերին: Զ. Ա Ձ-ու ճառերը կարևոր սկզբնաղբյուր են Հայ եկեղեցու աստվածաբանության, քրիստոսաբանության, աստվածաշնչական պարականոնների (տես *Պարականոն գրքեր*), եկեղեց. ավանդության հետազոտման համար: Այդ ճառերում կան ուշագրավ մանրամասներ, որոնք հաճախ յուրովի լրացնում են պարականոններից արդեն հայտնի պատումները: Զ. Ա Ձ-ու ճառերը կարևոր են հայոց լեզվի բառագանձի ուսումնասիրման համար: Դրանց մեջ առկա բազմաթիվ բառամիավորներ բացակայում են «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում (հ. 1–2, 1836–37): Ճառերն աչքի են ընկնում լեզվաոճական արժանիքներով, հռետորական ձևերի զուսպ, ճաշակավոր կիրարկմամբ:

Կաթողիկոս. գահին Զ. Ա Ձ-ուն հաջորդել է *Գևորգ Բ Գառնեցին*:

Երկ. Ճառք, աշխատասիր. Պ. Անանյանի, Վնտ., 1995:
Գրկ. Պ ո ղ ա ր յ ա ն Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971:

Հակոբ Քյոսեյան

ԶԱՔԱՐԻԱ Բ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1520), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1515-ից: Հաջորդել է *Սարգիս Գ Մյուսայլին*: Զ. Բ Վ-ու հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդվում:

Կաթողիկոս. գահին Զ. Բ Վ-ուն հաջորդել է *Սարգիս Դ Վրաստանցին*:

ԶԱՔԱՐԻԱ ՓՈՔՈՒԶՅԱՆ, Կ ա ղ զ վ ա ն ց ի, Խ ը լ լ ը (1719–99, ամփոփվել է Կ. Պոլսի Գուրուչեշմեի եկեղեցում), Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 1773–81 և 1782–99-ին: Պայքարել է Կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիների ազդեցության դեմ: Այդ նպատակով 1778-ին հրավիրել է Ազգային ժողով, որը եվրոպ. տերությունների դեմ բողոքագիր է ներկայացրել սուլթան. կառավարությանը: Նրա պաշտոնավարության ընթացքում Մայր դպրատանը 1790-ին հիմնըվել է տպարան, բացվել է Կ. Պոլսի առաջին թաղային վարժարանը Ֆըշըճի փողոցում (Գումգափուում): Ապա թաղային վարժարաններ են բացվել Պալաթում, Օրթագյուղում, Գուրուչեշմեում, Սամաթիայում: Զ. Փ-ի միջոցներով կառուցվել է Մայր եկեղեցու մեծ ավազանը, ապա՝ Գուրուչեշմեի Երևման Ս. Խաչ եկեղեցին, որի օծումը տեղի է ունեցել 1798-ին:

Ալվարդ Ղազիյան

ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՑԻ (1626, Քանաքեռ – 1699, Հովհաննավանք), պատմիչ, մատենագիր: 13 տարեկանում անդամագրվել է *Հովհաննավանքի* միաբանությանը, որտեղ և անցկացրել է իր ողջ կյանքը: Սովորել է Հովհաննավանքի վանական դպրոցում, աշակերտել առաջնորդներ Զաքարիա վրդ. Վաղարշապատցուն և Հովհաննես վրդ. Կարբեցուն: Իր ուսուցիչն է համարել նաև *Առաքել Դավրիժեցուն*, որին Էջմիածնում օգնել է սրբագրելու «Գիրք պատմութեանց» աշխատությունը: Վանքի բարձրագույն դպրոցում սովորելուն զուգընթաց Զ. Ք. ուսուցչություն է արել նրան կից, մանուկների համար բացված դպրատանը: Հովհաննավանքում աշխատել է որպես դպիր, սարկավագ, ապա՝ սարկավագապետ: Եղել է կաթողիկոս *Հակոբ Դ Ջուղայեցու* հավատարիմ գործակիցը, ուղեկցել նրան արտասահմանյան ուղևորությունների ժամանակ, հատուկ հանձնարարականներով այցելել Ղազվին (1675), Զմյուռնիա (1682), Կ.Պոլիս (1684) ևն: Հովհաննավանքի առաջնորդ Սարգիս վրդ. Կարբեցու հանձնարարությամբ 1687-ին գրել է «Կոնդակ սուրբ ուխտին Յովհաննուվանից» աշխատությունը, որտեղ ներկայացրել է վանքի պատմությունը՝ հիմնադրումից մինչև իր օրերը: Հեղինակը ժամանակագր. կարգով ներկայացրել է վանքի առաջնորդների ճշգրտված ցանկը և մանրամասն անդրադարձել իր ժամանակի երեք նշանավոր առաջնորդների՝ Զաքարիա վրդ. Վաղարշապատցու, Հովհաննես վրդ. Կարբեցու և Սարգիս վրդ. Կարբեցու գործունեությանը: Երկում Զ. Ք. զետեղել է նաև վանքի վիմական արձանագրությունները, որոնց շնորհիվ ուսումնասիրությունը պատմագիտ. և հնագիտ. մեծ արժեք է ձեռք բերել: 1651-ին իր ընդօրինակությամբ կազմել է հայ պատմիչների երկերի ժողովածու, ապա ընդօրինակել Ավետարան, վերակազմել և նորոգել բազմաթիվ ձեռագրեր: Մատենադարանում է պահվում ձեռագրագիտ., հնագիտ. արժեքով լայն ճանաչման արժանացած, 1687-ին նորոգված «Մարտիրոսող Ճառընտիր» կոչվող ձեռագիրը:

1699-ին Զ. Ք. ավարտել է իր երկհատորանոց «Պատմագրութիւն» աշխատությունը, որն ընդգրկում է Հայաստանի պատմությունը պարթև և հայ Արշակունիների ժամանակներից մինչև 1699-ի դեպքերը: Այն եզակի սկզբնաղբյուր է հատկապես հեղինակի ապրած դարաշրջանի Հայաստանի և հարևան երկրների քաղ. ու տնտ. պատմության ուսումնասիրման համար: Որպես ժամանակակից և ականատես Զ. Ք. գրի է առել պատմ. նշանակություն ունեցող իրադարձությունները, նշանավոր դեմքերի հետ կապված անցուդարձերը, ժող. զրույցներն ու առասպելախառն ավանդությունները: Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր են Հայոց կաթողիկոսների գործունեության, հոգևորականության, վանքերի ու եկեղեցիների վիճակի մասին Զ. Ք-ու հաղորդած տեղեկությունները, աղանդավոր. շարժումներին (Մեխլուի և այլոց) վերաբերող դրվագները: Հեղինակն աշխատությանը կցել է «Հովհաննավան-

քի պատմությունը» (որպես երրորդ հատոր) և գործը ներկայացրել իբրև մեկ ամբողջություն: Գիրքը թարգմանվել է ֆրանս. (1876) և ռուս. (1969):

Երկ. Պատմագրութիւն, հ.1–3, Վաղ-պատ, 1870:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., հ.4, Ե., 1970, էջ 525–530: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XIV–XVIII դարերի պատմագրության, Ե., 1984, էջ 132–161:

Էլեոնորա Հարությունյան

ԶԳԵՍՏ եկեղեցական, հանդերձ եկեղեցական, խորհրդաբանական իմաստ ունեցող, դեռևս Հին կտակարանով ավանդված քահանայական հանդերձանք: Ինչպես Ընդհանրական եկեղեցում, այնպես էլ նրա անքակտելի մաս կազմող Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցում հնուց ի վեր գործածվել են եկեղեց. զանազան Զ-ներ, որոնք իրենց ձևով ու նշանակությամբ տարբերվել են աշխարհիկ հագուստներից:

Ավանդության համաձայն, Հայ եկեղեցու սպասավորների Զ-ների ձևը գլխավորապես վերցված է Կեսարիայի և Երուսաղեմի եկեղեցիներից, սակայն, ինչպես բնորոշ է Հայ եկեղեցուն, այդ Զ-ները պատշաճեցվել են հայ ոգուն՝ ստանալով ազգ. յուրահատուկ ձև ու տեսք:

Եկեղեց. Զ-ները դարերի ընթացքում ենթարկվել են մասնակի փոփոխությունների՝ ձևի կամ նյութի առումով, այնուհետև մնացել են անփոփոխ ընդհուպ մինչև մեր օրերը:

Հայ եկեղեցում գործածվող եկեղեց. Զ-ներն ըստ օգտագործման կերպի կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ ընդհանուր Զ-ներ և աստվածպաշտական Զ-ներ:

Ընդհանուր Զ-ներ. առօրյա կենցաղում գործածվող եկեղեց. Զ-ներ:

Սքեմ: Բոլոր ձեռնադրված և օծված, խորհրդակատար հոգևորականները՝ կաթողիկոսից մինչև սարկավագ, կրում են ամենօրյա միևնույն եկեղեց. Զ., որը վերարկու կամ սքեմ է կոչվում: Կարված է սև կտորից:

Վեղար: Կուսակրոն հոգևորականներին հատուկ գլխադիր է, գլխի քող, որով նրանք տարբերվում են կանամբի (ամուսնացյալ) քահանաներից: Վեղարը սրածայր է՝ գմբեթանման, ներսից նույն ձևով գլխանոց ունի, իսկ վրան՝ սև գույնի սավե կտորից մի ծածկույթ, որը գլուխը ծածկելով իջնում է մինչև հոնքերը, իսկ մեջքի կողմից՝ մինչև գոտկատեղ:

Վեղարը գործածության մեջ է մտել հավանաբար XI դարից հետո, քանի որ մինչ այդ հայ մատենագիրներից ոչ մեկը չի ակնարկել վեղարի գործածության մասին:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի վեղարի ճակատային մասի վրա ավելացվել է ադամանդակուռ խաչ: Սկսած Հովսեփ արք. *Արղությանից* վեղարի խաչը եղել է ռուսահայոց թեմի առաջնորդների մենաշնորհը, իսկ *Եփրեմ Ա Ձորագեղցի* կաթողիկոսից սկսած, որպես Ռուսաց կայսրի շնորհած պատվո նշան, դարձել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների խորհրդանշանը և փոխանցվել ամեն նորընտիր կաթողիկոսի:

Վեղարի տվչության ժամանակ եպիսկոպոսն ընթերցում է հետևյալ աղոթքը. «Աստուած զգեցուցանէ քեզ զնոր մարդն՝ որ ըստ Աստուծոյ հաստատեալ է արդարութեամբ եւ սրբութեամբ եւ ճշմարտութեամբ, եւ եղիցիս դու հպատակ եւ հնազանդ Եկեղեցւոյ, կանխեալ ի սէրն Աստուծոյ հոգւով ի տուէ եւ ի գիշերի. ամէն» («Մաշտոց Ձեռնադրութեան»):

Փիլոն: Մարմինը փաթաթող և կրծքի վրա ճարմանդով ամրացվող սև կտավից կարված Զ. է: Գործածվում է ժամերգությունների և աստվածպաշտ. այլ արարողությունների ժամանակ: Ծայրագույն վարդապետները և եպիսկոպոսները (ինչպես և կաթողիկոսը) որպես պատվո նշան կրում են մանուշակագույն ծաղկյա, իսկ վարդապետները՝ սև ծաղկյա փիլոններ: Սև ծաղկյա փիլոնները, որպես պատվո նշան, հայրապետ. կոնդակով շնորհվում են նաև ավագ քահանաներին:

Աստվածպաշտական Զ-ներ. ծիսակատարությունների ժամանակ գործածվող եկեղեց. Զ-ներ.

Դպիրի, կիսասարկավագի և սարկավագի Զ-ներ.

Շապիկը, որ սրբության և անարատության խորհրդանշան է, կրում են և՛ դպիրները, և՛ կիսասարկավագները, և՛ սարկավագները: Այն մինչև կոշիկները հասնող և խաչանիշ ուսանոցով Զ. է: Կարող է լինել զանազան երանգների:

Ուրարը նեղ ու երկայն, մոտ 3 *մ* երկարությամբ և 10–12 *սմ* լայնությամբ գունավոր և ծաղկավոր երիզ է, որն ուրարակիրն ու սարկավագը կրում են իրենց ձախ ուսի վրա: Ուրարը սովորաբար ունենում է 3 խաչ. մեկը ուսի վրա՝ մեջտեղում, մյուս երկուսը՝ հետևից ու առջևից: Ձախ ուսին ուրար կրելը նշան է, ըստ որի՝ այդ կրոնավորը Քրիստոս Աստծո լուծը միայն կիսով չափ է իր վրա կրում և տակավին կարողություն չունի ամբողջությամբ ստանձնելու:

Բազկուրարը ուրարի փոքր տեսակ է, որը կիսասարկավագը կրում է իր ձախ դաստակի վրա: Սա նշանակում է, որ նա դեռ ամբողջովին չի կարող իր վրա վերցնել Հիսուս Քրիստոսի լուծը:

Քահանայի, եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի Զ-ներ.

Հողաթափ: Ս. *Պատարագի* ժամանակ թե՛ պատարագիչը և թե՛ խորհրդակատարության ժամանակ նրան սպասարկող խոնարհ դասի աստիճանավորները ս. Խորան բարձրանում են հողաթափերով: Պատարագի ընթացքում, վերաբերումից առաջ, քահանան հանում է իր հողաթափերը: Պատարագչի հողաթափերի ներսի կողմը իժի ու քարբի կերպարանքներ են ասեղնագործված՝ ի խորհուրդ սաղմոսի հետևյալ խոսքերի. «Դու կքայլես իժերի ու քարբերի վրայով, ոտքով կկոխոտես առյուծին ու վիշապին» (Սաղմ. 90.13):

Ի տարբերություն եկեղեց. այլ արարողությունների, Պատարագի ժամանակ քահանան, եպիսկոպոսն ու կաթողիկոսն զգեստավորվում են բոլորովին այլ՝ առավել շքեղ ու գեղեցկահյուս Զ-ներով, որպեսզի Տիրոջ սպասավորությունն ավելի շքեղ և փառավոր կատարվի:

Սաղավարտ: Գնդաձև, կերպասից ասեղնագործված կամ մարգարտազարդ գլխանոց է, որի գագաթին ամրացված է քառաթև փոքր խաչ: Սաղավարտի չորս բոլորը պատկերված են Քրիստոսի փրկագործական տնօրինության չորս գլխ. դեպքերը (Ծնունդ, Մկրտություն, Հարություն, Համբարձում): Սաղավարտի գործածությունը վերցված է Հին ուխտի եկեղեցուց: Այն խորհրդանշում է նաև Հիսուս Փրկչի կրած փշե պսակն ու վարշամակը: Պատարագի ժամանակ սաղավարտը գործածվում է որպես զրահ՝ սատանայական զորության դեմ պատերազմելու: Հայ եկեղեցում Պատարագի ժամանակ սաղավարտը գործածում են քահանաներն ու վարդապետները:

Շապիկ: Ի տարբերություն խոնարհ աստիճանավորների գործածած շապիկների, Պատարագի ժամանակ բարձրաստիճան եկեղեցականներն օգտագործում են առանց ուսանոցի, ճերմակ կտավից, մինչև հողաթափերը հասնող շապիկներ: Ճերմակ գույնը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի անարատ Ծնունդը և անմեղ ու մաքրամաքուր կյանքը, նաև՝ Տիրոջ Հարությունն ավետող հրեշտակի սպիտակաթույր հանդերձը:

Փորուրար: Ուրարի կրկնակի լայնքով ասեղնագործված Զ-ի մաս է, որը ծածկում է հոգևորականի կուրծքը սպիտակ շապիկի վրայից: Երկարությունը մարդահասակ է, վերնամասով՝ կլոր, գլխից հագնելու համար: Փորուրարը խորհրդանշում է այն ծանր լուծը, որ քահանան ամբողջապես առնում է իր ուսերի վրա. «Իսկ քահանայիցն եւս քան զնոսա գերազանցութիւն, զի երկու ուսովքն զնոյնն բառնայ զքաղցր տէրունական լծոյն ապացոյցն...» (Ներսես Լամբրոնացի):

Գոտի: 5–7 *սմ* լայնություն ունեցող ամուր և գեղեցկահյուս կտորից ժապավեն է, որն առջևից ամրանում է ականազարդ կամ մարգարտապատ զույգ ճարմանդով: Գոտու գործածությունը ևս վերցված է Հին ուխտից: Գոտի կրելու իրավունքը քահանայական աստիճան ունեցողների մենաշնորհն է: Պատարագիչը գոտին կապում է փորուրարի վրայից: Գոտին միևնույն ժամանակ Հիսուս Քրիստոսի ողջախոհության խորհուրդն ունի:

Թաշկինակ: Գոտու հետ պատարագիչ քահանան կրում է նաև թաշկինակ (սրբիչ), ղենջակ, որը հիմնականում ծառայում է պատարագչի ձեռքերը և սկիհը լվացումից հետո չորացնելու համար:

Բազպաններ: Զույգ կարճ թևնոցներ են, որոնք կոճկվում են պատարագիչ եկեղեցականի դաստակների վրա: Բազպանները Զ-ի առանձին մասեր լինելով հանդերձ՝ կարվում են Զ-ի կերպասից (այսինքն՝ այն կտորից, որից կարվել են փորուրարը, շուրջառը, գոտին): Բազպանների հիմն. նպատակը պատարագչի շապիկի թևերի ծայրերը հավաքելն է:

Վակաս (վարշամակ): Պատարագչի ուսանոցն է, որը կիսաբոլորակ ձևով պատում է քահանայի պարանոցը՝ թիկունքի կողմից: Վակասի վրա ընդհանրապես ձուլված կամ ասեղնագործված են լինում 12 առաքյալների պատկերները, իսկ դրանց մեջտեղում՝ Հիսուսի՝ Աստծո Գառան պատկերը: Վակասը ևս վերցված է Հին ուխտից: Խորհրդանշում է մոլորյալ ոչխարին, իմա՝ մոլորյալ մարդկությանը, որին Քրիստոսն իր ուսերի վրա առնելով՝ դեպի փրկություն և հավիտենական կյանք առաջնորդեց: Վակասը միևնույն ժամանակ հավատացյալներին հիշեցնում է Հիսուս Փրկչի քաղցր լուծը և թեթև բեռը:

Ծուրջառ (նափորտ): Փիլոնաձև, անթև և գեղեցկահյուս վերարկու է, որը, ամբողջ հասակը ծածկելով, առջևից կրծքի վրա ամրանում է մետաղե զույգ ճարմանդով: Գործածվում է Պատարագի, սրբազան խորհուրդների կատարման, նախատոնակների, Թափորի և Ավետարանն ընթերցելու ժամանակ: Խորհրդանշում է աստվածային շնորհների այն զրահը, որով պատարագիչը պատսպարվում է չարի նետերից և հարձակումներից:

Եպիսկոպոսական Զ-ներ: Եպիսկոպոսը բացի քահանայական Զ-ներից կրում է նաև սաղավարտի փոխարեն խույր կամ թագ, արտախուրակներ, եմիփորոն և *գավազան*:

Խույր կամ թագ: Խույրը գեղեցկահյուս, նկարազարդ ու գոհարազարդ, երկու տափակ երեսներից բաղկացած թագ է: Գլխին դնելիս վերևի սրածայր մասերը բացվելով՝ կազմում են երկճղի խույր: Յուրաքանչյուր ծայրին ամրացված է մեկական փոքր խաչ: Խույրը հատուկ է եպիսկոպոսին ու կաթողիկոսին: Հայ եկեղեցում սկսել է գործածվել XII դարից:

Արտախուրակներ: Խույրի հետևից կախված երկու երկար կապեր են, որոնք խույրը գլխին ամուր պահելուն են ծառայել, սակայն հետզհետե վերածվել են զարդարանքի: Այժմ արտախուրակները 50 *սմ* երկարությամբ և 6 կամ 7 *սմ* լայնությամբ, ներքևի կողմն ավելի լայն, խույրի նմանությամբ պատրաստված երկու կտորից զարդեր են, որոնք կախվում են վակասից՝ թիկունքի կողմից:

Եմիփորոն: Լայն ուսանոց-ուրար է, որը հետևից և առջևից ծածկում է եպիսկոպոսի կամ կաթողիկոսի կուրծքն ու թիկունքը, իսկ եմիփորոնի ծոպավոր ծայրերը հասնում են մինչև շուրջառի ծայրերը: Եմիփորոնը խորհրդանշում է եպիսկոպոսի կամ կաթողիկոսի ամբողջապես խաչված լինելը իրենց հինգ զգայարաններով, մեղքերի և աշխարհիկ ցանկությունների համար մեռնելը և միայն Քրիստոսի խաչն իրենց անձերում կրելը:

Հայրապետական Զ.: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, բացի քահանայական և եպիսկոպոսական Զ-ներից, գործածում է նաև կաթողիկոսին հատուկ հանդերձանքի մի զարդ՝ կոնքեռը:

Կոնքեռ: Ոսկեթել զարդ է՝ տարանկյուն զուգահեռագծի ձևով՝ ասեղնագործված կամ ընտիր կերպասից պատրաստված: Կոնքեռի վրա ավանդաբար ասեղնագործվում է խաչակիր մի գառնուկ, որը Աստծո Գառի՝ Հիսուս Քրիստոսի խորհուրդն ունի:

Կոնքեռի երեք անկյուններում կան փոքր ծոպեր, իսկ չորրորդ անկյունից նեղ երիզով կախվում է հայրապետի գոտուց՝ ձախ մասում՝ «որպես հովուական մախաղ, կամ ի նշան ընջակին Յիսուսի, կամ բոցեղէն սրոյ սրովբէին»:

Նվիրական առարկաներ: Որպես պատվո նշան քահանայական կարգ ունեցողներին շնորհված իրեր:

Մատանի: Հայ եկեղեցում մատանու գործածությունը գալիս է շատ հնուց: Մատանին ձեռնադրության ժամանակ տրվում է նորընծա եպիսկոպոսին՝ իբրև Ս. եկեղեցու հետ փեսայացման խորհրդանիշ: Նաև իշխանության նշան է: Եպիսկոպոս. մատանին լինում է ոսկեղակ՝ զարդարված թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով: Եպիսկոպոսները մատանի կրում են աջ ճկույթին, իսկ կաթողիկոսը՝ աջ ձեռքի մատնեմատին:

Լանջախաչ: Եկեղեցականներին կաթողիկոսի կողմից շնորհված պատվո նշան է: Լինում է քահանայական և վարդապետական: Քահանայականը պարզ, ոսկեզօծ, արծաթե խաչ է, 10 *սմ* երկարությամբ, զարդարուն, որը ոսկեզօծ շղթայով կախվում է պարանոցին: Վարդապետականը նույն մեծությամբ մի խաչ է, որի մեջ խաչելության պատկեր կա: Լանջախաչն իրենց պարանոցին քահանաներն ու վարդապետները կրում են տոնական և հանդիսավոր օրերին:

Պանակե: Հիմնականում լինու[illegible] ոլորակի ձևով: Օգտագործում են ե[illegible] լոսներն ու կաթողիկոսը՝ շղթայով իրե[illegible]ծքին կրելով: Պանակեների կենտրոնում լինում է Աստվածածնի կամ որևէ Տնօրինական դեպքի պատկերը՝ զարդարված կիսաթանկարժեք և հասարակ քարերով:

Ձեռաց խաչ: Սովորական խաչ է, որը, սակայն, ներքևի կողմից մի քիչ երկար բռնակ ունի: Քահանայական աստիճան ունեցողներն օգտագործում են աստվածապաշտ. արարողությունների, ծիսակատարությունների և եկեղեց. հանդիսությունների ժամանակ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր V-ում, 5.7, 1–5-րդ, 5.8, 1–5-րդ և ներդիր VI-ում, 6.1, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւնք ի կարգս Եկեղեցւոյ…, Վնտ., 1847: Հովհաննես Արճիշեցի, Մեկնութիւն պատարագի, Ս. Էջմիածին, 1999: Կարգ Աստուածապաշտութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւո, Թ., 1907: Հացունի Վ., Պատմութիւն հին հայ տարազին, Վնտ., 1924: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան
Արթուր Կարապետյան

ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ, Զենոբ Գլակ Ասորի, Զենոբ Ասորի (ծ. և մ. թթ. անհտ), IV դ. պատմիչ: Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքից Հայաստան է եկել *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* հետ: Ձեռնադրվել է Մամիկոնյան նախարարության տիրույթ Տարոնի եպիսկոպոս և Իննակնյան կամ Ս. Կարապետ վանքի (հետո նրա անունով կոչվել է նաև Գլակավանք) վանահայր: Իր «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությունը գրել է Գրիգոր Ա Լուսավորչի հանձնարարությամբ, ասորերեն կամ հունարեն: Այն հայերեն թարգմանել և իր Պատմությանն է կցել VII դ. պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը: Դա հիմք է տվել որոշ ուսումնասիրողների (Գ. Խալաթյան և ուր.) Զ. Գ-ին համարելու VII դ. պատմիչ:

Զ. Գ. իր աշխատության մեջ պատմում է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման, հեթանոս. մեհյանների կործանման և քրիստ. եկեղեցիների հիմնադրման մասին: Որպես ականատես՝ նա մանրամասն նկարագրում է Տարոնի իրադարձությունները, հատկապես Տարոնի քրմապետ Արձանի, նրա որդի Դեմետրի համառ կռիվները Գրիգոր Ա Լուսավորչի ու նոր կրոնի կողմնակիցների դեմ:

Զ. Գ-ի աշխատությունն առաջին անգամ հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1719-ին: Ֆրանս. թարգմանել և հրատարակել է (1867) Վ. Լանգլուան:

Երկ. Պատմութիւն Տարօնոյ, Ե., 1941:

Գրկ. Խալաթյան Գ., Զենոբ Գլակ. Համեմատական ուսումնասիրութիւն, Վնն., 1893: Հովհաննիսյան Մ., Զենոբ Գլակ. հանդէպ արդիական քննադատութեան, ԿՊ, 1912:

ԶՄՄԱՌԻ ՎԱՆՔ, Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութից 30 *կմ* հյուսիս-արևելք, Քեսրուանի լեռան լանջին: Հայ կաթոլիկե պատրիարքության աթոռանիստը: Հիմնադրվել է 1749-ին: 1750–51-ին կառուցվել են վանքի առաջին խցերը, Վեհարանը, մատուռը, 1771-ին՝ ջրհորը և Ս.Աստվածածին եկեղեցին, որի երկայնական պատերին մոտ դրված սյուների վրա բարձրացող գմբեթը զարդարված է Հռոմից 1780-ական թթ. բերված 12 առաքյալների յուղանկարներով: Պատերին չորս ավետարանիչների նկարներն են, որոնցից առավել տպավորիչ է Հովհաննես ավետարանիչի պատկերը (1785, նկարիչ՝ Վինչենցո Միլոնե): Ավագ խորանին Տիրամոր Վերափոխման մեծադիր կտավն է (1780, նկարիչ՝ Պիետրո Լաբրոցցի): XVIII–XIX դդ. Ավագ խորանի առջև թաղված են Հայ կաթոլիկե եկեղեցու հինգ կաթողիկոս-պատրիարքներ: Աղոթասրահի հս. և հվ. պատերին Գրիգոր Ա Լուսավորչին և Հովսեփին նվիրված խորաններն են: Հս-արլ. սյան առջև սև էբոնիտից քանդակազարդ պատրիարքական գահն է: 1783-ին կառուցվել է վանքի հյուրանոցը, 1791-ին՝ ժառանգավորաց վարժարանի երկհարկանի շենքը, 1799–1810-ին՝ քարողիչների խցերը: 1802-ին կայծակից կործանվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը, որը նույն տարում նորոգվել է ավելի փոքր ծավալով և պարփակվել եկեղեցու երկթեք տանիքի տակ:

1834-ին կառուցվել է վանքի սեղանատունը: 1867-ին պատրիարքական աթոռը Զ. վ-ից տեղափոխվել է Կ.Պոլիս (1929-ից կրկին հաստատվել Զ. վ-ում): 1901-ին կառուցվել է վանքի բարձր, սլացիկ զանգակատունը, 1908-ին՝ մեծ դահլիճը: Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին Զ. վ-ում տեղակայվել է թուրք. զորամաս, որը կողոպտել է վանքը: Այստեղ պահվող ձեռագրերը փրկելու համար թաքցրել են մարոնիտ Մար Ծալլիթայի վանքում, սակայն խցերի խոնավությունից շատ մագաղաթներ փչացել են: Մեծ եղեռնի ժամանակ նահատակվել է վանքի 15 միաբան: Զ. վ. ապաստան է տվել Կիլիկիայից տարագիր 400 որբի, սատարել Լիբանանում հաստատված բազմահազար հայ գաղթականների:

1940-ին կառուցվել է Զ. վ-ի Ս. Ցավագին Տիրամոր մատուռը, որի սեղանին զետեղվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց տեղափոխված Տիրամոր սրբապատկերը: Մատուռն օծել է Գրիգոր-Պետրոս ԺԵ կաթողիկոս-պատրիարքը (կարդինալ Գ. Աղաջանյան): 1945-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցին նկարազարդել է Հ. Կալենցը: 1946-ին նորոգվել է եկեղեցին, կառուցվել միաբանների դամբարանը, որը 1948-ին պսակվել է Հարուցյալ Հիսուսի արձանով: 1961-ին կառուցվել է վարժարանի նոր շենքը, 1963-ին՝ թանգարանը, 1975-ին զանգակատան գագաթին դրվել է հայաոճ, սյունազարդ գմբեթ: 1976-ին Զ. վ-ի մոտ կառուցվել է վանքի կազդուրման կայանը, 1979-ին Զ. վ. ամբողջովին նորոգվել

է: Վանքը տարբեր վայրերում բազմաթիվ կալվածքներ ունի:

Զ. վ-ի մատենադարանում պահվում է ձեռագրերի հարուստ հավաքածու (շուրջ 1500 ձեռագիր, որոնցից 1300-ը՝ հայերեն, շատերը՝ մանրանկարներով): Զ.վ-ի հավաքածուն առանձնապես հարուստ է Տաղարաններով ու Բժշկարաններով: Այստեղ են պահվում Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հնագույն ձեռագիրը (1240), «*Գիրք Թղթոցի*» միակ օրինակը (1288) ևն: Զ. վ-ում է Մերձավոր Արևելքի հայկ. ամենախոշոր գրադարանը՝ մոտ 30 հզ. կտորով, հայկ. առաջին տպագիր գրքերից մինչև Հայաստանի Հանրապետության նորագույն հրատարակությունները: Զ. վ-ի թանգարանում գտնվում են Հայաստանի հետ աղերս ունեցող բազմաթիվ ցուցանմուշներ՝ նախապատմ. ժամանակներից մինչև XX դ.: Հատկապես հարուստ է դրամագիտ. բաժինը: Եկեղեց. իրերի բաժնում կան կիրառ. արվեստի արժեքավոր գործեր՝ Ավետարանների արծաթե հին պահպանակներ և մասնատուփեր, սաղափե, փղոսկրե վարդապետ. գավազաններ, լանջախաչեր, ասեղնագործ շուրջառներ, մարգարտաշար թագեր և արծաթե սաղավարտներ, սկիհներ, մեդալիոններ ու շքանշաններ, իտալ. գեղանկարչության կտավներ, սրբապատկերներ են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.2, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կ ռ ա ն յ ա ն Ա., Զմմառ դարերու ընթացքին, [Բեյրութ, ա.թ.]:

Մուրադ Հասրաթյան

ՁՈՀԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ, պ ա տ ա ր ա գ, ը ն ծ ա, ո ղ ջ ա կ ե զ, առ Աստված նվիրումի, խոստման, ուխտի, ակնկալիքի, տուրքի կամ սրբագործման արտահայտություն: Ծննդոց գրքում հիշատակվում են Աբելի (4.3–4), Նոյի (8.20–21), Աբրահամի (22.1–13) կատարած Զ-ները: Հին կտակարանն առանձնացրել է Զ-յան կամ ողջակեզի տեսակներ՝ տարբեր նպատակների համար. Զ.՝ մեղքի թողության համար (մեղքի ողջակեզ), Զ.՝ խաղաղության համար (խաղաղության Զ. կամ ընծա), Զ.՝ գոհության համար (գոհության Զ. կամ պատարագ), Զ.՝ ողորմության համար, Զ.՝ զատկական, Զ.՝ մաքրագործության համար ևն: Ընդ որում զոհաբերվել կամ ընծայվել են ոչ միայն անարատ կենդանիներ (այծ, գառ, արջառ, թռչուն ևն), այլև հաց (հացի ընծա), ալյուր (ալյուրի ընծա), պտուղներ ևն: (Տես Ելք 12.27, Ղևտ. 1.3, 2.4, 3.3, 5.15, 7.37, Սաղմ. 39.7 ևն):

Հիշյալ ընծայումները կամ Զ-ները խորհրդանշել են գալիք Մեսիայի՝ Հիսուս Քրիստոսի պատարագվելը և հակադրված էին կուռքերին կամ դևերին նվիրված Զ-ներին և մարդազոհությանը:

Հիսուս Քրիստոսի՝ Գողգոթայի խաչի վրա պատարագումով նոր՝ քրիստոնյա մարդու համար ավարտվեց զոհաբերությունն ու զոհի մատուցումը: Հին Զ-յանը ինչ-որ ձևով փոխարինել է *մատաղը*, որը Հայ եկեղեցին ընդունում է ոչ իբրև Զ., այլ ողորմություն աղքատներին կամ հոգու հաց, որը հնում կոչվել է նաև *ագապե* (սիրո ճաշ):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.2, 4–5-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ՁՈՀՐԱՊՅԱՆ Հուսիկ [1871, գ. Մեծ Սալա (այժմ՝ ՌԴ Ռոստովի մարզում) – 23.10.1942, Բուխարեստ], արքեպիսկոպոս, մանկավարժ, պատմաբան: Աստվածաբանության դ-ր: Սկզբ. կրթությունն ստացել է Մեծ Սալայի ծխական, ապա՝ թեմական դպրոցում: Ավարտել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, Լայպցիգի համալսարանի պատմափիլ. ֆակ-ը (1900) և Մոսկվայի համալսարանի իրավաբ. ֆակ-ը (1916): 1894-ից՝ Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ, 1900-ին ձեռնադրվել է վարդապետ, 1924-ին՝ եպիսկոպոս, 1932-ին՝ ստացել արքության պատիվ: 1900–04-ին՝ ս. Սինոդի քարտուղար, 1904-ին՝ Քիշնևի վիճակային [illegible] նի անդամ, 1904–05-ին՝ կաթողիկոս[illegible]ի, 1905–13-ին՝ Մայր աթոռի դիվանապ[illegible]որ Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմական դպրոցի տեսուչ: 1905–12-ին դասավանդել է Գևորգյան, 1913–17-ին՝ Լազարյան ճեմարաններում, 1922–40-ին՝ Բուխարեստի հայոց վարժարանում: 1913–18-ին՝ Մոսկվայի և Պետրոգրադի հայկ. եկեղեցիների հոգևոր հովիվ, 1918–20-ին՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, 1920–1942-ին՝ Ռումինիայի հոգևոր թեմերի առաջնորդ: Զ. մասնակցել է Ռումինիայի հայոց թեմի կազմավորման գործին, թեմական կանոնադրության (կառավարությունը վավերացրել է 1931-ին) մշակմանը: Կարևոր դեր է խաղացել գերմանացիների ծրագրած՝ ռումինահայերի արտաքսումը կանխելու գործում:

Հեղինակ է «Հայոց եկեղեցու պատմություն» (1934) ռումիներեն մենագրության, որտեղ շարադրել է առաքելական քարոզչությունից մինչև *Խորեն Ա Մուրադբեկյանի* ժամանակներն ընկած Հայ եկեղեցու համառոտ պատմությունը: Արժեքավոր են նաև նրա հուշերը *Մկրտիչ Ա Վանեցի* (Խրիմյան) կաթողիկոսի մասին («Էջմիածին», 1971, № 2) և ռումինական ու ռումինահայ պարբ. մամուլում տպագրած հոդվածները Հայ եկեղեցու բարեկարգման, հայ նշանավոր հոգևոր-եկեղեց. գործիչների մասին:

Երկ. Istoria Biserici Armenie, Bucarest, 1939.

Գրկ. «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1992, № 12:

Աղավնի Ութուջյան

ՁՈՎՈՒՆՈՒ Ս. ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ապարանի արհեստական ջրամբարի կղզում (1962–67-ին ջրամբարի շինարարության պատճառով տեղափոխված Զովունի գյուղի արևելյան եզրի բարձունքի վրա): Կառուցվել է V դ., որպես բազիլիկ: VI դ. 1-ին քառորդում իշխան Գրիգոր Գնթունին այն վերակառուցել է ներսից՝ պայտաձև, դրսից ուղղանկյուն խորանով գմբեթավոր եկեղեցու՝ երկայնական պատերին հզոր գմբեթակիր որմնամույթեր կցելով: Զ. Ս. Պ-Պ. ե. հայ ճարտ-յան մեջ եկեղեց. շենքի նոր տիպի՝ գմբեթավոր դահլիճի առաջին օրինակն է: Հիմնովին վերանորոգվել է 1896-ին: XX դ. քանդվել են ծածկը և հվ. պատը: Նրա արլ. կողմի IV–V դդ. Թուխ Մանուկ միանավ եկեղեցին և հվ. կողմի V դ. Ս. Վարդան մատուռ-դամբարանը ջրամբարի կառուցման պատճառով 1965–1967-ին տեղափոխվել են բարձրադիր վայր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Թ ո ր ա մ ա ն յ ա ն Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 3, Նյու Յորք, 1944: Ս ա հ ի ն յ ա ն Ա., Զովունիի ճարտարապետական խումբը, ԼՀԳ, 1968, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ՁՈՐԱԴԻՐԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, Զ ո ր ա դ ի ր ի Ս. Է ջ մ ի ա ծ ի ն, Ս ո ր ա դ ի ր ի Ս. Է ջ մ ի ա ծ ի ն, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Մեծ Աղբակ գավառում, Մեծ Զաբ (Աղբակ) գետի վերին հոսանքի շրջանում, *Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանքի* մոտ: Նույնացվում է Արծրունիների տոհմ. տապանատան՝ Աղբակի Ս. Խաչ եկեղեցու հետ: Երբեմնի վանքային համալիրի մաս կազմող Զ. Ս. Է. ե., ըստ ավանդության, կառուցել է Ս. Բարդուղիմեոս վանքի ճարտարապետի սանը (VI դ. 1-ին կես): Վաղքրիստ. շրջանի քառախորան, երեք քառորդ հատվածքի անկյունախորշերով կենտրոնագմբեթ կառույցներից է՝ Ավագ խորանի երկու կողմերի ավանդատներով: Արմ. կողմում նույնատիպ սենյակներ չկան, և անկյունային խորշերն արտաքուստ արտահայտված են եռանիստ ծավալներով: Արլ. ճակատը մշակված է զույգ «հայկ. խորշերով»: Ներսում որմնասյուների խոյակները զարդարված են բուս. ոճավորված քանդակներով: Ըստ մուտքի ճակատի արձանագրության, 1682-ին Մահտեսի Սարոյի բարերարությամբ վերակառուցվել են երկու զույգ խաչվող կամարներով խոշոր, խորանարդաձև ծավալով գմբեթը և արմ. դռան շքամուտքը:

Գագիկ Արծրունի թագավորի պատվերով, *Մանուել* ճարտարապետը Զ. Ս. Է. ե-ու հորինվածքով կառուցել է *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցին (X դ.)՝ դրանով խորհրդանշելով Արծրունյաց թագավոր. տան հնավանդությունը և Վասպուրականի ճարտ. դպրոցի նվաճումների շարունակականությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ի ր ա խ ո ր յ ա ն Մ., Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մաս 2, ԿՊ, 1885: Բ ր ե չ չ ի ա Ֆ ր ա տ ա դ ո կ ի Տ., Զորադիրի Սբ. Էջմիածին եկեղեցին, Ե., 1986: C u n e o P., L'église de Saint-Etchmiadzine á Soradir dans le Vaspurakan, "Revue des études arméniennes", t. V, P., 1968; T h i e r r y J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ՁՈՐԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, տես *Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ* անապատ:

ՁՈՐԱՑ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Եղեգիս գյուղի արևելյան եզրին: Ըստ արլ. պատի շին. արձանագրության՝ կառուցել է Սյունյաց Ստեփանոս Տարսայիճ եպիսկոպոսը XIV դ. 20-ական թթ.: Եկեղեցին ունի հայկ. ճարտ. մեջ եզակի հորինվածք. բաղկացած է միայն խորանից և երկու ավանդատնից: Աղոթասրահին փոխարինում է եկեղեցու առջևի պարսպապատ հրապարակը: Ենթադրվում է, որ Զ. Ս. Ա. ե. ծառայել է պատերազմ մեկնող զորքերի համար. հայկ. եկեղեցու կանոնների համաձայն, ժամասացություն թույլատրվում է միայն անշարժ պատա-

բազմամատույց սեղանի առկայությամբ: Զ. Ս. Ա. ե-ու շուրջը XIV դ. տապանաքարեր են: 1977-ին նորոգվել է եկեղեցու արմ. ճակատը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց ձոր. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, Թ., 1916, գիրք 26: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Թամանյան Յու., Քարե տարեգրության վերականգնումը, Ե., 1981: Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ՁՎԱՐԹՆՈՑ, Զվարթնոցի տաճար, Վաղարշապատի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, Առապարի Ս. Գրիգոր, Էջմիածին (Վաղարշապատ) քաղաքից 3 *կմ* հարավ: Պատմիչների վկայությամբ և ըստ պահպանված հուն. արձանագրության, Զ. կառուցել է *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը, որի Տայքում գտնվելու տարիներին (653–659) շին-յունը շարունակել է նրա փոխանորդ *Անաստաս Ա Ակոռեցին*: Ըստ *Մովսես Կաղանկատվացու*, Զ. օծվել է 652-ին: Տաճարը «Զվարթնոց» է անվանել VII դ. պատմիչ *Սեբեոսը*, ըստ նրա, այստեղ են հանդիպել *Տրդատ Գ Մեծը* և *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: Զ. կանգուն է եղել մինչև X դ. վերջը և, հավանաբար, ավերվել է երկրաշարժից: Տաճարի հողածածկ ավերակների պեղումները կատարվել են (1901–07) Խաչիկ վրդ. Դադյանի նախաձեռնությամբ, 1904-ից գիտ. ղեկավարը եղել է Թ. *Թորամանյանը*:

Պեղումներով հայտնաբերվել են հնագույն և IV–V դդ. կառույցների մնացորդներ, ուրարտ. Ռուսա Բ թագավորի սեպագիր արձանագրությամբ կոթող, տաճարն ու նրանից հվ-արմ. գտնվող կաթողիկոս. պալատի համալիրը, ոչ հեռու, հվ-արլ. մասում՝ քարաշեն խաղողի հնձան են: Անաղարտ պահպանվել են տաճարի հատակը, սյուների խոյակները, բեկվածքավոր որմնակամարներ, քանդակազարդ արևի ժամացույց, խճանկարի, որմնանկարի մնացորդներ և այլ մանրամասներ:

Զ. կառուցվել է յոթաստիճան բազմանիստ պատվանդանի կենտրոնում: Ըստ Թ. Թորամանյանի վերակազմության (1905), տաճարն արտաքուստ եռաստիճան, հաջորդաբար նվազող երեք գլանային (բազմանիստ) ներդաշնակված ծավալների միասնական հորինվածք է: Ըստ կառուցվածքի, կենտրոնակազմ գմբեթավոր շինություն է, որի ծավալատարած. հորինվածքի կորիզը քառակոնքն է՝ ստորին աստիճանում ընդգրկված երկհարկ պարարկյալ սրահով: Քառակոնքի խորանները (ստորին մասում՝ կամարակազմ) միմյանց ներդաշնակվում են բարդ կտրվածքի 4 զանգվածեղ մայր մույթերով, որոնք վերին՝ կապող 4 կամարների ու առագաստների հետ կազմում են գմբեթակիր միաձույլ համակարգ: Մայր մույթերի դիմաց (պարարկյալ սրահում) տեղադրված են 4 միակտուր խոշոր սյուներ (տրամագիծը՝ 0,8 *մ*, բարձր.՝ մոտ 2,25 *մ*)՝ պսակված թևատարած արծվաքանդակ խոյակներով, թաղակամարներով կապված մայր մույթերին:

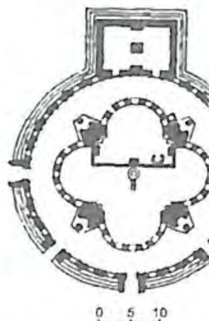

Զվարթնոց տաճարի հատակագիծը

Տաճարի 5 շքամուտքերը տեղադրված են հս., հս-արմ., արմ., հվ-արմ., հվ. շառավղային առանցքներով: Ընդհանուր 112 պատուհանից 80-ը (համաքանդակ են նիստերին)՝ վերձիգ համաչափությամբ, կիսաշրջան ավարտով, ներառված են որմնային սյունակամարակազմ խորաններում, 32-ը (լուսավորել են սրահի երկրորդ հարկը)՝ բոլորակ-քանդակազարդ պսակների մեջ: Անկասկած հվ. մասում է տեղադրված եղել արևային բոլորակ-ժամացույցը:

Առաջին ծավալային աստիճանի խորանաշարի վերին մասը պարագծով ընդգրկող քանդակազարդ գոտին պարունակում ! ղողի որթ ու նռնազարդ ճյուղեր, ռիթմիկ ըր- ված 32 խոշոր ծավալային նուռ, որմ մար- ների հանդիպման անկյուններում՝ հոգևոր և աշխարհիկ (քարգործ վարպետների) անձանց 32 բարձրաքանդակ (պահպանվել են 9-ը)՝ արված որոշակի ընդհանրացմամբ ու ազատ հորինվածքով: Տաճարն ընդգրկող զարդագոտիների համակարգում ամենաարտահայտիչ հորինվածքային տարրերից է բոլորակ պատուհանների պսակազարդ պատը:

Զ-ի ուղղաձիգ և հորիզոն. առանցքների հարաբերությունը փոքր է (5:4, բարձր.՝ մոտ 45 *մ*, ստորին ծավալի տրամագիծը՝ 35,78 *մ*), սակայն եռաստիճան ծավալի համաչափության ուղղաձիգ առանցքով զարգացող ռիթմական կարգը կերպարին հաղորդում է հարաճուն վերսլացություն: Տաճարի ներսում խոյակների թևատարած արծիվները, որմնասյուների ռիթմը, խոյազարդ սյունակազմ խորանների պատը, մույթերի սլացքը, բարձրադիր լուսաշող գմբեթը ողջ դեկորի հետ ստեղծում են նույն վերսլացությունը: Սակայն տաճարի դինամիկան անսաստ սլացք չէր դեպի վեր, այլ՝ հավասարակշռված, հանդարտ ու սահուն վերելք: Զ-ի եռաստիճան ծավալը ամբողջական ձև է, որի արխիտեկտոնիկ կերպարը ներդաշնակ է կառույցի տարածական տեկտոնիկ համակարգին:

Զ-ի կոթողային կերպարը Ներսես Գ Տայեցին մտահղացել է որպես հուշարձան՝ աստվածաշնչյան Արարատի համայնապատկերում: Իր գործառնական առումով լինելով տաճար և ամփոփելով Գրիգոր Ա Լուսավորչի մասունքները՝ հուշարձանը որպես հիմք և պատվանդան պետք է կրեր քրիստոնեության խորհրդանշանը՝ խաչը: Տպավորիչ համաչափություններով ընդհանուր հորինվածքը, կուռ համակարգված կոմպոզիցիոն տարրերն ունեցել են որոշակի նպատակադրում՝ ստեղծել տարբեր դիտակետերից միատեսակ ընկալվող և ներգործող արխիտեկտոնիկ կերպար: Զ-ի համայնապատկերում գերիշխել են Հայկական պարն ու Մասիսը, Հռիփսիմեի տաճարը (618), հեռվից նշմարվել է Ս. Էջմիածինը:

Մեզ հասած հայկ. ճարտ-յան կոթողներից զվարթնոցատիպ են Ներսես Գ Տայեցու կառուցած Իշխանի և Բանակի եկեղեցիները (VII դ.), Աղվանքում՝ Լյակիթի եկեղեցին (VII դ.), Անիում՝ *Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին*: Հետագա դարերում հայկ. ճարտ-ը մեծապես կրել է Զ-ի ազդեցությունը: Տաճարը վաղ միջնադարյան հայկ. շին., դեկորատիվ արվեստների, քանդակագործության նվաճումների հանրագումար է, հայկ. մշակույթի ընդհանուր զարգացման արգասիք: 1980–90-ական թթ. վերականգնվել են խորանների սյունաշարերը, արծվախոյակ սյուները, առաջին աստիճանի պատերի ստորին մասը: 1999-ի մայիսի 2-ին, Մեսրոպ արք. Աշճյանի ղեկավարությամբ, Զ-ի կենտրոնում գտնվող մկրտության ավազանում, 11 դար հետո առաջին անգամ կատարվել է «Հավատք և ժառանգություն» շարժման՝ Հայաստանի և Արցախի վանքերի բարեկարգման աշխատանքների մասնակից պատանիների մկրտությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.3, 4–6-րդ պատկերները:

Գրկ. Սեբեոս, Պատմություն, Ե., 1979: Մարության Տ., Զվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ, Ե., 1963: Մնացականյան Ս., Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Ե., 1971: Թորամանյան Թ., Զվարթնոց, Գագկաշեն, Ե., 1984:

Արա Ստեփանյան

Է

ԷԿՈՒՄԵՆՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ, է կ ո ւ մ ե ն ի զ մ
(հուն. էյկումեն բառից, նշանակում է ամբողջ
տիեզերքը, է կ ո ւ մ ե ն ի կ – տիեզերական),
քրիստոնեական եկեղեցիների միավորման շար-
ժում: V դ. *Քաղկեդոնի ժողովից* հետո սկիզբ
առած *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտու-
մը, XI դ. Հույն և Հռոմի եկեղեցիների բաժա-
նումը, XVI դ. Ռեֆորմացիայի արդյունքում
ավետարանական եկեղեցիների սկզբնավորու-
մը, այնուհետև՝ XVIII–XX դդ. նորանոր եկե-
ղեցիների ծնունդը հանգեցրել են քրիստոնեա-
կան եկեղեցիների միության գաղափարի՝ փո-
խադարձ հարգանքի, վստահության, միջեկե-
ղեց. գործակցության հիման վրա: Է. շ-ման
սկզբունքն է՝ նախ լուծել եկեղեցիների միջև
առկա տարաձայնությունները և խնդիրները,
ապա՝ միավորվել:

Միջեկեղեց. երկխոսության նպատակ էին
հետապնդում ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի ավետա-
րանական եկեղեցիների նախաձեռնությամբ
1910-ին Էդինբուրգում (Շոտլանդիա) ստեղծ-
ված Համաշխարհային ուսանողական քրիստո-
նեական ֆեդերացիան և Միջազգային միսիո-
ներական խորհուրդը: Էկումենյան հարաբե-
րությունների ձևավորման առաջին պաշտոն.
առաջարկը կատարել է Կ. Պոլսի հունաց տիե-
զերական պատրիարքը: Նա 1920-ին «Քրիս-
տոսի եկեղեցիներին ամենուրեք» խորագրով
մի շրջաբերական գիր է հղել, որտեղ բոլոր
քրիստոնյա եկեղեցիներին կոչ է արել հաղ-
թահարել անվստահությունը և զարկ տալ հա-
մագործակցությանը՝ անտեսելով դավան. տա-
րաձայնությունները: Եկեղեցիների հարաբե-
րություններն ավելի սերտացնելու և գործնա-
կան քայլեր կատարելու համար առաջարկվում
էր նաև ստեղծել մի «լիգա» կամ «ընկերակ-
ցություն»: 1937-ին որոշվել էր ստեղծել
քրիստոնեական եկեղեցիների խորհուրդ, որի
իրականացմանը խոչընդոտել է երկրորդ հա-
մաշխ. պատերազմը:

Է. շ. կազմակերպ. ձևավորում է ստացել
1948-ի օգոստ. 30-ին Ամստերդամում գու-
մարված իր առաջին համաժողովում, երբ
ստեղծվել է Եկեղեցիների համաշխարհային
խորհուրդը (ԵՀԽ, նստավայրը՝ Ժնև): Է. շ-ման
մասնակից եկեղեցիների գործունեո[...]յունը
համակարգող այս կազմակերպութ[...] նպա-
տակն է՝ զարգացնել քրիստ. եկեղեցի[...]երի հա-
մագործակցությունը, հաղթահարել տարաձայ-
նությունները: ԵՀԽ բարձրագույն մարմինը
համաժողովն է. գումարվում է յոթ տարին
մեկ, ընտրում Կենտրոնական կոմիտե, որը
հիմն. գործող մարմինն է համաժողովների
միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Գործադիր
աշխատանքները ղեկավարում է գլխավոր
քարտուղարը, որին ընտրում է Կենտրոնական
կոմիտեն: ԵՀԽ 1961-ին Դելիում գումարված
III համաժողովում ընդունել է հետևյալ դա-
վան. բանաձևը. «ԵՀԽ եկեղեցիների մի ընկե-
րակցություն է, որը դավանում է մեր Տեր Հի-
սուս Քրիստոսին որպես Աստված և Փրկիչ
ըստ Ս. Գրոց, և աշխատում է միասին իրա-
գործել իր հասարակական կոչումը, ի փառս
Աստծո՝ Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու»: Մինչև
այժմ (2000) ԵՀԽ գումարել է ութ համաժո-
ղով, վերջինը՝ 1998-ին, Հարարեում (Զիմբաբ-
վե): Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին ԵՀԽ անդամ
չէ, բայց ունի իր մշտական դիտորդները կազ-
մակերպությունում:

Հայ առաքելական եկեղեցին մշտապես կողմ
է եղել քրիստ. եկեղեցիների միությանը, դեմ՝
անհանդուրժող ոգուն, պառակտումներին, մե-
կը մյուսի վրա իշխելու ձգտումներին, «միակ
ճշմարտությունը» դավանելու հավակնու-
թյուններին: Միաժամանակ ձգտել է, որ յու-
րաքանչյուր եկեղեցի հավատարիմ մնա իր դա-
վան., ծես., ազգ. ավանդույթներին, աստվա-
ծաբան. և կանոնական մտածողության իր կեր-
պին, պահպանի իր ինքնուրույն ղեկավարու-
թյունը: Եկեղեցիների միության հարցում Հայ
եկեղեցու դիրքորոշումը եղել է «միութիւն ի
կարևորս, ազատութիւն յերկբայականս և սէր
յամենայնի» սկզբունքի պաշտպանությունը:
Հայ աստվածաբան. միտքը դարեր ի վեր որո-
նել է այն ուղիները, որոնցով հնարավոր կլի-
ներ կրկին միավորել եկեղեցիները: Եսայի
Նչեցին, Ներսես Շնորհալին, Վարդան Այգեկ-
ցին, Ներսես Լամբրոնացին, Մխիթար Գոշը և
ուր. հանգել են դավան. հանդուրժողականու-
թյան, քրիստ. եկեղեցիների միավորման ան-
հրաժեշտության գաղափարին: Ներսես Շնոր-
հալին, որը եկեղեցիների միության ամենա-
ջերմ ջատագովներից էր, հանգամանորեն շա-
րադրել է Հայ եկեղեցու դիրքը և սկզբունքը
եկեղեց. միության հարցում. «Հաւասար ընդ
հաւասարի, և ոչ որպէս տէր ընդ ծառայի...
յաղագս աստուածային սիրոյն հաղորդութեան
և ոչ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմար-
տութիւն»:

Արդի շրջանում էլ Հայ եկեղեցին գործուն
մասնակցություն է ունեցել միջեկեղեց. հարա-
բերություններին: 1927-ին Լոզանում (Շվեյ-
ցարիա) տեղի ունեցած «Հավատի և կարգի»
շարժման համաշխարհային I վեհաժողովին
մասնակցել են շուրջ 100 քրիստ. եկեղեցինե-
րի, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցու ներկայացու-
ցիչները: Հայ եկեղեցին մասնակցել է նաև
1937-ի Էդինբուրգի, 1952-ի Լունդի (Շվե-
դիա), 1963-ի Մոնրեալի և այլ «Հավատի և
կարգի» ժողովներին: Հայ եկեղեցին ԵՀԽ-ին
անդամակցել է 1962-ի օգոստոսին, փարիզյան
նստաշրջանում, *Վազգեն Ա Պալճյան* կաթո-
ղիկոսի՝ նույն թվականի ապրիլի 26-ի դիմու-
մով: ԵՀԽ-ին անդամակցելու խնդրանքով դի-
մել էր նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկո-
սությունը: Մայր աթոռ
Ս. Էջմիածնի պատվի-
րակները հայտարարու-
թյուն են արել ԵՀԽ Փարիզի նստաշրջանի դի-
վանին՝ շեշտելով, որ Հայ եկեղեցին մեկ ամ-
բողջություն է՝ Ս. Էջմիածնի հոգևոր գերա-
գահությամբ և իշխանությամբ, իսկ նվիրա-
պետ. աթոռներն ունեն իրենց իրավասության
սահմանները: Ընդգծվել է նաև, որ երկու դի-
մումագրերը չպետք է թողնեն այն տպավո-
րությունը, թե երկու տարբեր և անջատ եկե-
ղեցիներ են դիմում անդամակցության համար:
Հայտարարության տակ ստորագրել էր նաև
Անթիլիասի ներկայացուցիչ Գարեգին վրդ.
Սարգիսյանը (Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գա-
րեգին Ա Սարգիսյան*): Հայ եկեղեցու պատ-
գամավորության այս հայտարարությունը թեև
ընթերցվել է, սակայն ժողովն ընդունել է նաև
Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության դի-
մումը՝ իբրև առանձին անդամ եկեղեցու դի-
մում: 1975-ին ԵՀԽ Նայրոբիի (Քենիա) V հա-
մաժողովում Գարեգին արք. Սարգիսյանն ըն-
տրվել է ԵՀԽ փոխատենապետ և պաշտոնա-
վարել մինչև 1983-ը: 1991-ի Կանբերայի
(Ավստրալիա) VII համաժողովում Արամ արք.
Քեշիշյանը (1995-ից՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կա-
թողիկոս Արամ Ա) ընտրվել է ԵՀԽ ատենա-
պետ՝ նույն պաշտոնում վերընտրվելով նաև
1998-ի Հարարեի համաժողովում:

Է. շ-ման շրջանակներում Հայ եկեղեցին
խորհրդակցություններ է ունեցել Արևելյան
ուղղափառ, Ուղղափառ, Կաթոլիկ, Բողոքական
եկեղեցիների հետ: 1965-ին Ադիս Աբեբայում
(Եթովպիա) հրավիրվել է Հայ առաքելական,
Եթովպական, Ղպտի, Ասորի, Հնդկաստանի
Մալաբար եկեղեցիների առաջնորդների ժողով,
որը մեծ նշանակություն է ունեցել դավանա-
կից եկեղեցիների համագործակցության ճանա-
պարհին: Եկեղեցիների միջև աստվածաբան.
երկխոսություն և փոխըմբռնում հաստատե-
լու փորձերից, որոնց գործուն մասնակցու-
թյուն է ունեցել Հայ եկեղեցին, հիշատակելի
են Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների և Հռո-
մի կաթոլիկ եկեղեցու միջև աստվածաբան.
երկխոսության Վիեննայի հինգ ոչ պաշտոն.
խորհրդակցությունները (1971, 1973, 1976,
1978, 1988), Արևելյան ուղղափառ եկեղեցի-
ների և Ուղղափառ եկեղեցու ոչ պաշտոն. չորս
խորհրդակցությունները (1964, 1967, 1970,
1971) և երեք պաշտոն. համատեղ հանձնաժո-
ղովի հանդիպումները (Ս. Բիշո վանք՝ 1989,

Զամբեա՝ 1990, Ժնև՝ 1993): Դրանք գգալիորեն նպաստել են մեղմելու դավան. տարաձայնությունները, վերացնելու փոխադարձ նզովքներն ու դատապարտությունները, որոնք գոյություն ունեն Քաղկեդոնի ժողովից ի վեր: Հայ եկեղեցին մասնակցել է նաև Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների և Բարեկարգյալ բողոքական եկեղեցիների համաշխարհային միության ներկայացուցիչների համատեղ հինգ ժողովներին (վերջինը՝ 1999-ին, Դամասկոսի Ս. Եփրեմի աստվածաբան. ճեմարան), ինչպես նաև միջկրոն. համաժողովներին (վերջին, թվով 13-րդը՝ 1998-ին, Բուխարեստում), որոնց մասնակցել են բոլոր մեծ կրոնների ներկայացուցիչները, և քննարկվել են միջկրոն. ու միջազգ. կարևորագույն հիմնահարցեր: Քրիստ. եկեղեցիների հետ բազմաթիվ էկումենիկ հանդիպումներ են գումարվել նաև Ս. Էջմիածնում:

Է. չ-ման շրջանակներում քննարկվում են ոչ միայն եկեղեց., կրոն., աստվածաբան., այլև՝ մարդկությանը հուզող բազմաթիվ այլ խնդիրներ, մշակվում են ընկերային, մարդասիր., բարեգործ., կրթ. և այլ համատեղ ծրագրեր, ստեղծվում էկումենիկ կազմակերպություններ, տեղական խորհուրդներ: Այդպիսիններից է ԵՀԽ Հայաստանյան Կլոր սեղանը, որը 1997-ից Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացնում է մի շարք ծրագրեր՝ Հայ առաքելական, Հայ կաթողիկե և Հայ ավետարանական եկեղեցիների ուժերով:

Արտաշես Ղազարյան

ԷՋՄԻԱԾԻՆ, տես *Վաղարշապատ*:

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ», կրոնական, պատմաբանասիրական ամսագիր, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1944-ից՝ Գ. արք. Զորեքչյանի (*Գևորգ Զ Չորեքչյան*) նախաձեռնությամբ: Մինչև 1961-ը տպագրվել է Երևանում, այնուհետև՝ Էջմիածնում: «*Արարատի*» ավանդույթով ամսագրի խմբագրապետ է համարվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Խմբագիրներ՝ Ա. Առաքելյան, Լ. Կիսիբեկյան, Ա. Արբահամյան, Ա. Հատիտյան, Ե. Մելքոնյան և ուր., 2000-ից՝ Ա. Զեյթունյան: Խմբագրությունն իր աշխատանքները կազմակերպել է ժամանակի քաղ. իրադրության ու գրաքննության մշտական պահանջներին համապատասխան: Սկզբ. շրջանում կրոն. բնույթի նյութեր գրեթե չի տպագրել: Ամսագրի բաժիններն են եղել՝ Օտարները հայերի և Հայաստանի մասին, Հայրենական պատերազմի ճակատում, Գաղութային կյանք, Մամուլի տեսություն, Հայոց եկեղեցին ևն: «Է.» սկզբից ևեթ մեծ նշանակություն է տվել հայրենիք-սփյուռք կապերի ամրապնդմանը, ինչն արտահայտվել է «Հայ եկեղեցու պարտքը իր ժողովրդի հանդեպ» անդրանիկ խմբագրականում. «Հայրապետական ամսագիրը այն միջոցն է, որը պետք է համախմբի սփյուռքի բոլոր հայերին իրենց սրբազան հայրենիքի շուրջը, Մայր աթոռի շուրջը... Հայը Հայաստանից դուրս չունի այլ հաստատուն կռվան, բայց եթե մայր հայրենիքը, Հայ եկեղեցին և նրան գլխավորող Ամենայն Հայոց հայրապետությունը՝ Ս. Էջմիածնի հայրապետական աթոռով» («Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 3): Ներգաղթը Հայաստան կազմակերպելու համար Գևորգ Զ Ամենայն Հայոց և Գարեգին Ա Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսները Հայաստանի կառավարությանը խրախուսել և իրենց աջակցությունն են հայտնել «Ներգաղթը և հայ հոգևորականները», «Հայրենադարձության ուղիով» և այլ հոդվածներով ու խմբագրականներով:

Ամսագրի հրապարակումից և Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի վերաբացումից [illegible]) հետո պատմ. նշանակություն ունեց[illegible]ս իրադարձությունը, հայրապետ. գահ[illegible]ական թափուր մնալուց հետո, 1945-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունն էր և այդ առիթով հրավիրված ազգ-եկեղեց. ժողովը: «Է.» հրապարակել է հիշյալ իրադարձությունը լուսաբանող նյութեր, հոդվածներ, լուսանկարներ:

1950-ական թթ. քաղ. մթնոլորտի մեղմացման շնորհիվ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել ամսագրի (խմբագիր՝ Ա. Հատիտյան, 1956–82) բուն ուղղության ձևավորման համար: Հրատարակվել են բազմաթիվ և բազմաբնույթ կրոն., եկեղեց. հոդվածներ, և «Է.», ի վերջո, ստանձնել է կրոն. հանդեսի իր առաջնային դերը: Բացվել են նոր բաժիններ՝ Մայր աթոռում, Կրոնա-եկեղեցական, Հոգևոր ճեմարան, 1980–90-ականներին նաև՝ Աստվածաշնչական ընթերցումներ, հետագայում ավելացել է Էկումենիկ կյանք, Դիվան Մայր աթոռի, Թեմական կյանք, Քրիստոնյա աշխարհ: Այդ տարիների հոգևոր զարթոնքն իր բոլոր դրսևորումներով արձագանք է գտել ամսագրի էջերում (ղարաբաղյան տագնապ, եկեղեցիների կառուցում ու վերակառուցում, վերաբացում, քրիստ. դաստիարակության կենտրոնների հիմնում ևն):

Խմբագրությունը պատշաճ տեղ է հատկացրել կաթողիկոսի արտասահմանյան ուղևորություններին, կարևորել դրանց ոչ միայն ազգային-եկեղեց., այլև միջեկեղեց., միջպետ. նշանակությունը: Հրապարակվել են հայրապետ. կոնդակներ, շրջաբերականներ, քարոզներ, թեմերի զեկույցներ, գրություններ (կաթողիկոսի և ազգ. մարմինների, առաջնորդների և թեմ. եկեղեց. խորհուրդների, կաթողիկոսի և քույր եկեղեցիների առաջնորդների միջև ևն): Հիշարժան են նաև Մայր աթոռի դիվանատան հաղորդագրությունները հոգևոր ճեմարանի, եկեղեց. ժողովների, բարձրաստիճան հոգևորականների հանդիպումների, քահանայական ձեռնադրումների վերաբերյալ: Ամսագիրը պարբերաբար հրատարակում է խրատներ, սուրբգրային նյութեր, համակողմանիորեն ներկայացնում Մայր աթոռի, սփյուռքի ու ներքին թեմերի եկեղեց. կյանքը, անդրադառնում միջեկեղեց., միջազգ. կրոն. և խաղաղության հարցերին: Հայ եկեղեցու անկախությունը տարատեսակ հարձակումներից, այլևայլ աղանդներից պաշտպանելը ամսագրի գլխ. խնդիրներից է:

«Է.» իր հրապարակումներում մշտապես անդրադարձել է Էջմիածին-Անթիլիաս երկարամյա հակամարտության պատճառներին, կաթողիկոս. կոնդակներով ու քարոզներով ջանացել վերականգնել խաղաղությունը և միաբանությունը: 1984–86-ին երկու աթոռների միջև բուռն քննարկման առարկա է եղել Հայ եկեղեցու վարչատնտ. կազմակերպչական միասնական կանոնադրության հարցը: «Է.» հրատարակել է կանոնադրության նախագիծը, երկու կաթողիկոսների միջև նամակագրությունն այդ խնդրի վերաբերյալ: Իր եռամյա գործունեության մասին զեկույցում *Վազգեն Ա Պալճյան* կաթողիկոսը եկեղեցու վերականգնման և հզորացման գործում կարևոր և պատասխանատու է համարել ընդհանրապես հայ կրոնական մամուլի և մասնավորապես՝ Մայր աթոռի պաշտոնաթերթի դերը: Նրա մեծ ցանկությունն էր «Է.» ամսագիրը հետզհետե դարձնել նաև հայ աստվածաբան. մտքի զարգացման կենտրոն:

Ամսագիրը մեծ ուշադրություն է դարձրել Հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցերին: 1980-ին հրատարակել է Երուսաղեմում այդ առիթով կայացած միաբանական ժողովի նյութերը: Եկեղեց. սահմանադրություն ունենալու հարցը բազմիցս քննարկվել է «Է.»-ի էջերում: Հրատարակվել են սահմանադրության նախագծեր:

Ամսագիրը բազմաթիվ արտատպություններ է արել «Արարատ», «Հասկ», «Շողակաթ», «Սիոն», «Հայաստանյայց եկեղեցի» հանդեսներից, վերահրատարակել Բ. Կյուլեսերյանի, Ե. Դուրյանի, Խրիմյան Հայրիկի, Մ. արք. Օրմանյանի քարոզները, իր էջերը հաճախակի տրամադրել լեզվաբանությանը, բանասիրությանը, եկեղեցու, մատենագրության պատմությանը, ընագրագիտությանը, ձեռագրերին, վիմագրությանը, հայ և օտար հայագետներին, տպագրել նրանց աշխատությունների մատենագիտություններ (Հ. Աճառյան, Հ. Ոսկյան, Ն. Բյուզանդացի, Վ. Բրնըցեանու), հետաքրքրական արխիվային նյութեր հրապարակել Կ. Եզյանի, Մ. Սանասարյանի, Մ. Էմինի, Գ. Խալաթյանցի, Հ. Այվազովսկու, Պ. Ադամյանի, Խ. Աբովյանի, Ղ. Աղայանի մասին:

Հրատարակության ավելի քան հիսունհինգ տարիների ընթացքում «Է.» ունեցել է եկեղեց. ու պետ.՝ համազգ. նշանակության տոներին և հիշատակի օրերին նվիրված բազմաթիվ բացառիկներ՝ կաթողիկոս. աթոռը Սսից Էջմիածին տեղափոխելու 500-ամյակ, Վարդանանց պատերազմի 1500-ամյակ, 1955-ին ազգ-եկեղեց. ժողովի գումարում, կաթողիկոս. ընտրություն և առաջին մյուռոնօրհնեք: Մեծ եղեռնի 50-ամյակին նվիրված 1965-ի միացյալ համարները լի են ականատեսներ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Հ. Սերինկյուլյանի, Հ. Սիրունու, Հ. Մորգենթաուի հուշերով, նամակներով, դրանք լրացնում, ամբողջացնում է Ս. Քոլանջյանի «Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները» հոդվածաշարը: 1966-ին մեծ հանդիսությամբ նշվել է Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության 300-ամյակը, 1968-ին՝ «Արարատ» ամսագրի 100-ամյակը (նոյեմբ-դեկտ. միացյալ համարներ), 1970-ին՝ Առաքել Դավրիժեցու մահվան 300-ամյա-

կը, Ներսես Ե Աշտարակեցու ծննդյան 200 և Խրիմյան Հայրիկի՝ 150-ամյակները, 1998-ին՝ Սարդարապատի հերոսամարտի 80-ամյակը. այդ առիթով տպագրվել են ճակատամարտին հոգևորականների մասնակցությունը լուսաբանող նյութեր են:

«Է.»-ին աշխատակցել են Հ. Աճառյանը, Ս. Մալխասյանը, Գարեգին Ա կաթողիկոսը, Կ. Ղաֆադարյանը, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, Ա. Ալպոյաճյանը, Ն. Պողարյանը, Ա. Սյուրմեյանը, Վ. արք. Տերյանը և ուրիշներ:

Կարինե Ավետյան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 1441, Վ ա ղ ա ր շ ա պ ա տ ի ա զ գ ա յ ի ն ժ ո ղ ո վ, հրավիրվել է Հայոց կաթողիկոսությունը Էջմիածնում վերահաստատելու նպատակով: Պատմաքաղ. դեպքերի բերումով 484-ից ի վեր Հայոց կաթողիկոսությունը թողել էր իր նախնական աթոռանիստ Վաղարշապատը և տեղից տեղ փոխադրվել (Դվին, Արգինա, Անի, 1105-ից՝ Կիլիկիա, Հռոմկլա, Սիս. տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*): Կիլիկիայի Հայկ. պետության անկումից (1375) հետո Սսի Հայոց կաթողիկոսությունն ընկել է քաղ., տնտ., հոգևոր-մշակութ. ծանր վիճակի մեջ: Դժվարացել է պայքարը նաև Կաթոլիկ եկեղեցու ոտնձգությունների, *ունիթորության* և կաթոլիկ քարոզիչների (միսիոներների) դեմ: Այդպիսի աննպաստ պայմաններում Հայոց կաթողիկոսությունն անզոր էր օտար երկրներում ստեղծված հայկ. գաղութների հետ մշտական կապեր հաստատել, ուս. կենտրոններ ստեղծել և տարասփյուռ գանգվածներին ազգ. ավանդույթներով շաղկապել: Մեկուսանալով Կիլիկիայում՝ այն կտրվել էր բուն Հայաստանից ու ժողովրդից, կորցրել կրոն. ու քաղ. երբեմնի կենտրոնի նշանակությունը, ուստի հայ հասքաղ., կրոնաեկեղեց. ու մշակույթի գործիչները դեռևս XIII դ. վերջից ձգտել են Հայոց կաթողիկոսությունը տեղափոխել Հայաստան: Սակայն միայն XV դ. 1-ին կեսին, երբ կարակոյունլու Ջհանշահի տիրապետության (1437–67) օրոք համեմատաբար խաղաղ էր երկրի կենտրոն Այրարատում, հայ աշխարհիկ գործիչներն ու հոգևորականները միջոցներ են ձեռնարկել Հայոց կաթողիկոսությունը Վաղարշապատում վերահաստատելու: Ապագա կաթողիկոսանիստը տնտեսապես ամրապնդելու նպատակով Սյունյաց իշխան Ռուստամ Օրբելյանը 1431-ին, վաճառքի անվան տակ, Էջմիածնի վանքին է նվիրել 7 գյուղ: Ստանալով Ջհանշահի հավանությունը և նրա հանձնարարությամբ՝ Երևանի ամիրա Յաղուբ բեկի աջակցությունը՝ *Հովհաննես Հերմոնեցին* և *Թովմա Մեծոփեցին* 1439-ից սկսել են նախապատրաստել Վաղարշապատի ժողովը: Նամակներ են հղել և ստացել հայ հոգևորականների ու աշխարհիկ խոշոր գործիչների, նաև Կիլիկիայի 4 թեմակալ եպիսկոպոսների գրավոր համաձայնությունը: Միաժամանակ, 1440-ի վերջին Սսի կաթողիկոսարանից անհայտացել է *Լուսավորչի Աջը*, ինչը հեշտացրել է կաթողիկոս. աթոռի տեղափոխության հարցը (Հայ եկեղեցու ավանդ. կանոնադրությամբ կաթողիկոսարանում պարտադիր է ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջի առկայությունը, որը համարվում է կաթողիկոս. աստիճանի խորհրդանիշը, և որի զորությամբ են տրվում օրհնությունները ու կատարվում օծումները): 1441-ի սկզբին Հովհաննես Հերմոնեցին Էջմիածնում կայանալիք ժողովին մասնակցելու համար շրջաբերական հրավիրագրեր է հղել հոգևոր-եկեղեց., հաս-քաղ. ու մշակույթի նշանավոր գործիչներին: Է. ա-ե. ժ. նշանակված էր ս. Զատկից (1441-ի ապրիլի 16-ից) հետո: Մայիսի սկզբին մասնակիցները հավաքվել են Երևանում և մեծ շուքով մեկնել Վաղարշապատ: Մայիսի 2-րդ կեսին տեղի է ունեցել Է. ա-ե. ժ., որին մասնակցել է ավելի քան 300 մարդ, այդ թվում հանվանե՝ 4 արքեպիսկոպոս, 12 եպիսկոպոս, 21 վարդապետ, ինչպես նաև այլ հոգևորականներ, աշխարհականներ և ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Է. ա-ե. ժ-[illegible] չումներին նախօրոք գրավոր համաձ[illegible]թյուն էին տվել Աղթամարի կաթողիկոս [illegible]քարիա Գ Աղթամարցին, 7 եպիսկոպոսներ և 16 վարդապետներ: Իր համաձայնությունն էր տվել նաև Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը: Հրավիրված էր և Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանցը, որը թեպետ մերժել էր հրավերը և չէր ցանկացել հեռանալ Սսից, սակայն արգելք չէր հարուցել: Է. ա-ե. ժ. կրել է համազգ. բնույթ և ընթացել հայ եկեղեց. կանոնների հիման վրա՝ օրինականության և վավերականության սահմաններում: Քանի որ Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանցը հրաժարվել էր ներկայանալ ժողովին և վերաօծվել կաթողիկոս, ապա առաջադրվել են ուրիշ թեկնածուներ (Զաքարիա Հավուցթառեցի, Հովհաննես Հերմոնեցի, Զաքարիա Աղթամարցի, Գրիգոր Արտազեցի), սակայն, հավանաբար կողմերի հավասար քվեների պատճառով, կաթողիկոս է ընտրվել չեզոք անձ՝ Կիրակոս վրդ. Վիրապեցին (տես *Կիրակոս Ա Վիրապեցի*): Է. ա-ե. ժ-ից որոշ ժամանակ անց հայտնաբերվել է նաև Լուսավորչի Աջը և վերահաստատվել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում, որով վավերականացվել է կաթողիկոս. գահակալությունը Վաղարշապատում:

Գրկ. Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Յիշատակարան, Թ., 1892: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղպատ, 1914: Լ ե ո, Երկ. ժող., հ. 3, գիրք 1, Ե., 1969:

«ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Փ ղ ո ս կ ր յ ա Ա վ ե տ ա ր ա ն», հայ գրչության և մանրանկարչության ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակել է Հովհաննես գրիչը՝ 989-ին, Բղենո Նորավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցում: Պատվիրատու՝ Ստեփանոս քահանա: Բնագիրը պարունակում է 35x28 *սմ* չափի 233 մագաղաթե թերթ (Մատենադարան, ձեռ. № 2374): Բաղկացած է գեղեցիկ երկաթագրով գրված չորս Ավետարաններից: Մատթեոսի Ավետարանին նախորդում է քառաթերթ մի պրակ՝ ամբողջ էջերն զբաղեցնող մանրանկարներով: 1ա–5ա էջերում Եվսեբիոսի թուղթն է և համաբարբառները՝ ճոխ խորանների մեջ առնված: 5բ էջում պատկերված է մի տաղավարիկ (tempietto), որին հաջորդում են թեմատիկ մանրանկարներ. գահին բազմած Հիսուսը (6ա), զույգ-զույգ կանգնած չորս ավետարանիչները (6բ, 7ա), Աստվածածինը՝ Մանուկը գրկին (7բ) և Աբրահամի զոհաբերությունը (8ա): Ձեռագրի վերջում ներմուծված է VI–VII դդ. երկու թերթ՝ 228, 229, որոնց վրա պատկերված են «Զաքարիայի ավետումը», «Մարիամի ավետումը», «Մոգերի երկրպագությունը» և «Մկրտություն» մանրանկարները: «Է. Ա.»-ի լուսանցքներում նույնպես կան պատկերներ:

Ձեռագրի կազմը բաղկացած է 36,5x30,5 *սմ* մեծության փղոսկրե երկու կողքերից, որոնք VI դ. աշխատանք են համարվում: Կողքերից յուրաքանչյուրը բաղկացած է հնգական սալիկից, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա պատկերված է առանձին տեսարան: Այդ կազմը վաղքրիստ. հայկ. արվ-ի նշանավոր հուշարձաններից է: Բացառիկ արժեք ունեն VI–VII դդ. մանրանկարները: Չորս տեսարաններն էլ իրենց խորհրդանշական բնույթով վերաբերում են հայտնության թեմային: Հագեցված և փոքրինչ մուգ ու խաղաղ երանգները կանաչի, կապույտի և ոսկու ոչ շռայլ գործածությամբ ստեղծում են տպավորիչ գունագեղություն: Արտահայտիչ են դեմքերը՝ օժտված ազգ. ինքնատիպությամբ: Կատարողական որոշ առանձնահատկություններով ու երանգավորմամբ այդ աշխատանքները մոտենում են նույն շրջանի հայ որմնանկար օրինակներին (Արուճ, Լմբատ): Սկզբնաթերթերի մանրանկարները ոճական առանձնահատկություններով ու պատկերագրությամբ IX–X դդ. գեղանկարչության ավանդույթների արտահայտությունն են: Գեղեցիկ են խորանները: Օգտագործված են հիմնականում պայտաձև զույգ կամարներ, որոնց հորինվածքը երփներանգ զարդամոտիվների և լրացուցիչ մանրամասերի կիրառմամբ համահնչուն է մատյանի ընդհանուր բնույթին: Բացառիկ է «Է. Ա.»-ի մանրանկարների դերը հայ գեղանկարչության հետագա զարգացման գործում:

«Է. Ա.»-ի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Ա. Ուվարովը, Վ. Ստասովը, Ն. Կոնդակովը, Յո. Ստրժիգովսկին, Գ. Վայցմանը, Ֆ. Մակլերը, Ս. Տեր-Ներսեսյանը և ուրիշներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.4, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ս տ ր ժ ի գ ո վ ս կ ի Յո., Էջմիածնի Ավետարանը, Վնն., 1892: M a c l e r F., L'Evangile arménien edition phototypique du manuscrit № 229 de la bibliothè que d'Etchmiadzin (989 de J.C.), P., 1920; D e r N e r s e s s i a n S., The Date of the Initial Miniatures of the Etchmiadzin Gospel, Études byzantines et arméniennes, Louvain, 1973, p. 533–558.

Հրավարդ Հակոբյան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԴՊՐՈՑ, Վ ա ղ ա ր շ ա պ ա տ ի դ պ ր ո ց (վարդապետարան), հոգևոր-կրթական հաստատություն: Հիմնադրվել է IV դ. սկզբին՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* օրոք՝ եկեղեցու սպասավորներ և ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով: V դ. սկզբին *Մեսրոպ Մաշտոցը* և *Սահակ Ա Պարթևը* Վաղարշապատում աշակերտներ են հավաքել հայ գրի տարածողներ ու թարգմանիչներ պատրաստելու համար: Նրանց ջանքերի շնորհիվ Է. դ. դարձել է հայալեզու առաջին դպրոցը, վերափոխվել մայր վարժարանի և ժամանակի բարձրագույն կրթարանի, որտեղ հիմք է դրվել նաև գրչության արվեստին: Սկզբում դասավանդել են Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Ա Պարթևը, այնուհետև՝ Եզնիկ Կողբացին, Աղան Արծրունին: Ուսուցանել են Սուրբ Գիրքը, վարքաբանություն, քերականություն, ճարտասանություն, գրչու-

թյան արվեստ, երաժշտություն, տրամաբանություն, հետագայում՝ նաև աստղաբաշխություն, բարոյագիտական, թվաբանական և այլ առարկաներ (հուն. բարձրագույն դպրոցի օրինակով): Է. դ-ի վրա էր դրված Հայաստանում կրթության կազմակերպման ու ծավալման գործը: Դպրոցն ունեցել է մատենադարան: V դ. վերջին դպրոցը կաթողիկոսարանի հետ փոխադրվել է Դվին և այլ վայրեր՝ կապված կաթողիկոս. աթոռի տեղափոխությունների հետ: Սաներից են Հովհան Եկեղեցացին, Հովսեփ Պաղնացին, Տիրայր Խորենացին, Թաթիկ Բասենցին, Դանան Եկեղեցացին, Եզնիկ Կողբացին, Ղևոնդ Վանանդեցին, Կորյուն Սքանչելին, Երեմիան, Մովսես Խորենացին, Վարդան Մամիկոնյանը, Տաճատ Գնթունին, Ներսես Քաջբերունին և ուրիշներ:

1441-ին կաթողիկոսարանը վերստին Էջմիածնում հաստատվելուց հետո դպրոցը վերաբացվել է. կազմակերպիչն ու ուսուցչապետը *Թովմա Մեծոփեցին* էր: Անբարենպաստ պայմանների պատճառով դպրոցը երկու տարի հետո փակվել է: 1640-ին Էջմիածնում *Փիլիպոս Ա Աղբակեցու* նախաձեռնությամբ բացվել է նոր դպրոց՝ Վարդապետարան անունով, որը որոշ ընդմիջումներով գոյատևել է մոտ երկու և կես դար՝ հետագայում հայտնի դառնալով Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոց անունով: Ուսուցանել են Ոսկան Երևանցին, Սիմեոն Ջուղայեցին, Ստեփանոս Լեհացին, Առաքել Դավրիժեցին, Պետրոս Նախիջևանցին և ուր.: Դասավանդվել են կրոն. գիտություններ, հայոց լեզու, փիլիսոփայություն, դասական գրակ., տրամաբանություն, քերականություն: Է. դ. կրկին հայտնի է դարձել *Սիմեոն Ա Երևանցու* օրոք: 1813-ին *Ներսես Ե Աշտարակեցին* կառուցել է դպրոցի նոր շենք (50 աշակերտի համար) և աշխատելու հրավիրել Պ. Ղարադաղցուն, որին աշակերտել են Մ. Թաղիադյանը (1832–34-ին դասավանդել է նույն դպրոցում) և Խ. Աբովյանը: Տարբեր տարիներ այնտեղ դասավանդել են Մ. Պատկանյանը, բժիշկ Կ. Վասակյանը, Կ. Շահնազարյանը և ուր.: 1836-ից ուսուցանել են ռուսաց լեզու, իսկ 1860-ական թթ.՝ լատ., ֆրանս., հայոց պատմություն: 1874-ին նրա հիմքի վրա ստեղծվել է *Գևորգյան ճեմարանը*:

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Պատմութիւն հայ դպրոցի, հ. 1, Կահիրե, 1946: Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը XIX դ. առաջին կեսին, Ե., 1964:

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐ 1547, 1677, գաղտնի խորհրդաժողովներ Հայաստանը պարսկա-թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու ուղիներ գտնելու նպատակով: Մահմեդ. նվաճողների ազգ., կրոն., տնտ. ու հարկային ծանր քաղաքականությունը, պատերազմները, գերեվարությունները ու արտագաղթերը հայ ժողովրդին մղել են ազատագր. պայքարի: Ազատագր. շարժման կազմակերպման գործն ստանձնել է Հայ եկեղեցին: Հայոց կաթողիկոսներն ու հոգևորականները փութաջանորեն մասնակցել են շարժման գաղափարախոսության մշակմանը և անձամբ գլխավորել քաղ. բանակցությունները Արևմուտքի երկրների հետ: Հայաստանի ազատագրության խնդիրը քննարկելու համար կաթողիկոս *Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին* Ս. Էջմիածնում 1547-ին հրավիրել է խորհրդաժողով՝ Արլ. Հայաստանի բարձրաստիճան հոգևորականության, տանուտերերի ու մելիքների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Ժողովն ընդունել է Վենետիկի դոժին ուղղված «Աղերսագիր տեառնց Հայոց» փաստաթուղթը, որի հայերեն բնագիրը չի պահպանվել և հայտնի է միայն իտալ. թարգմանությամբ: Այդ թղթում հայ ազատագր. շարժման գործիչները, Վենետիկի հանրապետությունը ներկայացնելով որպես «պաշտպան բովանդակ քրիստոնեության», ակնկալել են, որ նրանից պետք է սկսվի հայերի փրկությունն ու ազատագրումը: Առանձին դիմումագրեր են ընդունվել՝ ուղղված Պողոս III պապին, որը պետք է գլխավորեր ու հովանավորեր հայերի, ինչպես նաև արևմտ[illegible]րոպ. մի քանի երկրների ազատագրութ[illegible]ծը: Էջմիածնի ժողովը կաթողիկոսի գլ[illegible]րությամբ կազմել է պատվիրակություն, որի անդամներ են ընտրվել Զաքարիա եպիսկոպոսը, Դավիթ վարդապետը, Գրիգոր վրդ. Վարագեցին և Լուսիկ սարկավագը: 1547-ին պատվիրակությունը ժամանել է Կ. Պոլիս, հանդիպումներ ունեցել Կ. Պոլսի պատրիարքի հետ, իսկ 1548-ի աշնանը մեկնել է Վենետիկ: Այստեղ պատվիրակությունը հանրապետության դոժին է ներկայացրել «Աղերսագիրը» և Հայաստանի ազատագրության հեռանկարների վերաբերյալ բանակցություններ վարել նրա հետ: 1549-ի գարնանը պատվիրակությունը ժամանել է Հռոմ, նրան է միացել Պետրոս Երեց Եթովպացին, որն էլ կաթողիկոսին ներկայացրել է Պողոս III պապին: Պատվիրակությունը Հռոմում մնացել է շուրջ մեկ տարի, որի ընթացքում Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին մի շարք բանակցություններ է վարել Պողոս III-ի, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ նաև Հուլիոս III պապի հետ: Քաղ. բանակցություններին նախորդել է կաթողիկոսի հայտարարությունը իր ենթակա 27 եպիսկոպոսների անունից՝ պապին հնազանդվելու և Հայ եկեղեցին լատինականին ենթարկելու վերաբերյալ: Սույն զոհողությունը նախապայման էր դիվանագիտ. հետագա բանակցությունների համար և ազգ-քաղ. նկատառումներով հանձնարարված էր Էջմիածնի ժողովի կողմից: Բանակցությունների նման ընթացքով բավարարված՝ Հուլիոս III պապը 1550-ի ապրիլի 25-ին հանձնարարական նամակներով Ստեփանոս Ե Սալմաստեցուն ուղարկել է Գերմանիայի Կառլոս V կայսրի և Լեհաստանի Սիգիզմունդ II Ավգուստոս թագավորի մոտ՝ բանակցությունները շարունակելու: Սակայն Վիեննայում ու Վարշավայում ևս հայ-արևմտաեվրոպ. բանակցությունները շոշափելի արդյունք չեն տվել:

Հայաստանի ազատագրության խնդրի շուրջ Էջմիածնի բանակցությունները կաթոլիկ Արևմուտքի հետ վերսկսվել են XVII դ. 2-րդ կեսին՝ *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ: 1662-ին նա Հռոմ է ուղարկել Նախիջևանի թեմի առաջնորդ Առաքել վրդ. Բոպիկ (Բոկոտն) Շոռոթեցուն, որը բանակցություններ է վարել պապական շրջանակների հետ: Հատուկ աղերսագրով դիմել է նաև Ռուսաց Ալեքսեյ Միխայլովիչ թագավորին: Հայկ. գրատպության գործը խթանելու նպատակով Արմ. Եվրոպա է ուղարկել Ոսկան վրդ. Երևանցուն, Մատթեոս վրդ. Վանանդեցուն և այլոց: Նրանք նաև հանձնարարականներ են ունեցել այդտեղ նպաստավոր կարծիք ստեղծելու Հայաստանի ազատագրության խնդրի շուրջ և հող նախապատրաստելու հայ-արևմտաեվրոպ. քաղ. ու կրոն. բանակցությունների համար: Այդ ակնկալությամբ նամակագր. կապ է հաստատվել Ալեքսանդր VII պապի, Ավստրիայի Լեոպոլդ I կայսրի և այլոց հետ: 1677-ի սկզբին կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնում գումարել է գաղտնի ժողով, ներկայացուցչությամբ՝ բարձրաստիճան հոգևորականության, Արլ. Հայաստանի մելիքների և մեծատունների (թվով՝ 12) կամ, ինչպես նշված է Հովհան Վիլհելմին ուղղված գրության մեջ՝ «Մեծ Հայաստանի գլխավոր և ղեկավար իշխանների» (6 եկեղեցական և 6 աշխարհիկ գործիչներ): Վերջիններից հանվանե հայտնի են Սիսիանի մելիք Իսրայելը, Կոստան բեյը և Ցավրուորդի Աղաջանը: Ժողովը որոշել է օգնության հայցով դիմել Հռոմի պապին և, հնազանդություն հայտնելով, նրա միջնորդությամբ բանակցություններ վարել Արևմուտքի հզոր տերությունների հետ: Քննարկվել է նաև Վրաստանի հետ համագործակցության հարցը: Որոշվել է պատվիրակություն ուղարկել նախ Վրաստան, ապա՝ Եվրոպա: Պատվիրակության կազմում ընդգրկվել է 6 հոգի, որոնցից հայտնի են կաթողիկոսը, Առաքել վրդ. Շոռոթեցին, Սիսիանի մելիք Իսրայելը: Վերջինս, օգտվելով առիթից, իր հետ է վերցրել որդուն՝ Իսրայել Օրուն՝ Եվրոպայում կրթության տալու նպատակով: 1677-ի հունիսին պատվիրակությունը Թիֆլիսում բանակցություններ է վարել Քարթլիի թագավոր Գեորգի XI-ի հետ՝ պայմանավորվելով, որ հայերը դիմեն Արևմուտքին, իսկ Վրաստանը՝ Ռուսաստանին: Հանգամանքություն կազմակերպելու պատրվակով պատվիրակությունը անցել է Արմ. Հայաստան, եղել Տրապիզոնում, Կարինում, Երզնկայում, Սեբաստիայում, Թոքատում, Ամիդ-Դիարբեքիրում են, 1678-ի վերջին ժամանել Կ. Պոլիս: Այստեղ հանդիպումներ է ունեցել արևմտահայ նշանավոր ազգ-կրոն. գործիչների, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքների, ինչպես նաև արևմտաեվրոպ. մի շարք երկրների դիվանագիտ. ներկայացուցիչների և պապական նվիրակ Ֆրանցիսկո Ջիլիի հետ: Վատիկանի հետ բանակցություններ նախապատրաստելու համար կաթողիկոսը պատվիրակության անդամներից Առաքել վրդ. Բոպիկին 1679-ին ուղարկել է Հռոմ, իսկ ինքը գրական գործիչ ու պատմագիր Երեմիա Քյոմուրճյանի խորհրդով թղթակցել Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր Յան Սոբեսկու հետ՝ ակնկալելով նաև նրա օգնությունը: Սակայն պատվիրակության գործունեությունն անսպասելիորեն ընդհատվել է Հակոբ Դ Ջուղայեցու կանխահաս վախճանի պատճառով (1680-ի օգոստ. 1): Պատվիրակության անդամները ստիպված վերադարձել են Հայաստան (բացառությամբ՝ Իսրայել Օրու): Հայ-արևմտաեվրոպ. բանակցություններն առժամանակ հետաձգվել են:

Պատմագրության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, թե իբր Է. ժ. մշակել են Հռոմի հանդեպ դավան. մերձեցման և զույգ եկեղեցիների միավորման սկզբունքներ, զուրկ է

պատմ. հիմքից: Հռոմի հանդեպ դավան. մերձեցման անհրաժեշտության վերաբերյալ հայ կաթողիկոսների հայտարարությունները և հռոմեանպաստ արտահայտությունները արվել են ազգ-քաղ. նկատառումներով և սոսկ կաթոլիկ Եվրոպայի համակրանքը շահելու նպատակ են հետապնդել:

Գրկ. Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հայ-Վենետ, Վնտ., 1896: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Ե., 1959:

Աղավնի Ութուջյան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆ, հոգևոր բարձրագույն գիշերօթիկ ուսումնական հաստատություն: Բացվել է 1945-ի նոյեմբ. 1-ին, Էջմիածնում, Մայրավանքի մատենադարանի նախկին շենքում՝ *Գևորգ Զ Չորեքչյանի* նախաձեռնությամբ: Է. հ. ճ. *Գևորգյան ճեմարանի* յուրատեսակ շարունակությունն էր, ուստի 1998-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյանի* կարգադրությամբ վերանվանվել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարան: Նպատակն է հոգևորականներ պատրաստել Հայ առաքելական եկեղեցու համար: Ուսման տևողությունը 6 տարի է, ունեցել է 2 բաժին՝ ընդհանուր կրթ. և լսարանական, այսօր՝ միայն լսարանական: Առաջին վերատեսուչ է նշանակվել Մինաս Մինասյանը (1945–54):

Ճեմարան են ընդունվում միջն. կրթությամբ 17–24 տարեկան ՀՀ քաղաքացիներ և սփյուռքում հայկ. կրթություն ստացած երիտասարդներ՝ «ձայնեղ, լայնամիտ և առողջակազմ աշակերտներ, որոնք ավարտելուց հետո պետք է ծառայեն միայն Հայ առաքելական եկեղեցում» («Տաթև» տարեգիրք, 1996–97, էջ 14): Դասավանդվում են կրոնական (Հայ եկեղեցու պատմություն, ընդհանուր եկեղեցու պատմություն, քարոզխոսություն, մեկնություն Հին և Նոր կտակարանների, բարոյական աստվածաբանություն, 1962-ից՝ էկումենիկ շարժման պատմություն են), հայագիտ. (գրաբար, հայոց լեզու և գրականություն, հայ ժողովրդի պատմություն են) առարկաներ, երաժշտություն (եկեղեց. և եվրոպ.), լեզուներ (ռուս., անգլ., հին հուն.):

Է. հ. ճ. իր գոյության առաջին տասը տարիներին (1945–55) կանոնադրություն չի ունեցել և գործել է վերատեսչի տված հրահանգներով ու հանձնարարականներով: 1955-ին, Գևորգյան ճեմարանի կանոնադրության հիման վրա, կազմվել է Է. հ. ճ-ի կանոնադրությունը, նշվել են վերատեսչի, տեսչի, վերակացուի, քարտուղարի, դասախոսների, ուսանողների իրավասություններն ու պարտականությունները: Ճեմարանը գտնվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերատեսչության ներքո: Նրա հրամանով են հոգևորականներից նշանակվում վերատեսուչ, տեսուչ և վերակացու: Տեսուչներ են եղել Հայկազուն եպս. Աբրահամյանը, Ներսես արք. Պոզապալյանը, Եզնիկ քհն. Պետրոսյանը և ուր.: Դասավանդում են Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Բ Ներսիսյանը*, Շահե արք. Աճեմյանը, Ներսես արք. Պոզապալյանը, ճեմարանի նախկին սաներ, աշխարհականներ, արտերկրից հրավիրված հոգևորականներ:

Ճեմարանն ունի 120 սան, շուրջ 45 դասախոս (2001): Ճեմարանականները պարտավոր են մասնակցել ամենօրյա ժամերգություններին և ս. Պատարագին: Ճեմարանն ավարտելուց հետո նրանք աշխատում են գիտ. ավարտաճառի վրա (շուրջ մեկ տարի), որը պաշտպանելուց հետո միայն իրավունք են ստանում քահանա ձեռնադրվելու և օծվելու: Ճեմարանավարտին հնարավորություն է ընձեռվում ուսումը շարունակելու արտերկրի կրոն. կրթ. բարձրագույն ուս. հաստատություններում:

Ճեմարանի սաների ջանքերով լույս է տեսնում «Տաթև» ուսանող. պարբերաթերթը:

Է. հ. ճ-ի տեսուչն է Եղիշե ավ. քհն. Սարգըսյանը (2000-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.4, 4-րդ պատկերը:

Արթուր Կա[illegible]ան
Գևորգ [illegible]ան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ, Վ ա ղ ա ր շ ա պ ա տ ի Ս. Կ ա թ ո ղ ի կ ե ե կ ե ղ ե ց ի, Շ ո ղ ա կ ա թ Ս. Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ի ն ե կ ե ղ ե ց ի, ՀՀ Արմավիրի մարզի Վաղարշապատ քաղաքում: Ամենայն հայոց կաթողիկոսության կենտրոնը: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ՝ կառուցել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը Տրդատ Գ* թագավորի օժանդակությամբ, 302–303-ին, Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատում, արքունի ապարանքի մոտ: Ըստ պատմիչի՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը հայոց առաջին եկեղեցին կառուցելու համար ընտրել է տեսիլքում հրեշտակի ցույց տված՝ ոսկե խարսխի վրա հառնող հրեղեն սյան լուսե խաչի տեղը: Հայոց հայրապետը նախ պարսպապատել է տվել վայրը և ապա կանգնեցրել Փրկչական ս. Նշանը [XIII դարից տեսիլքին վերագրվել է այլ բովանդակություն, համաձայն որի՝ Աստծո Միածին Որդին լուսեղեն կերպարանքով իջել (այստեղից՝ «Էջմիածին» անունը) և ձեռքի ոսկե մուրճով գետնին զարկելով՝ նշագրել է տաճարի հիմնադրման տեղը]:

Համաձայն Գրիգոր Ա Լուսավորչի տեսիլքի՝ Է.Մ.տ-ի ներսում, ուղիղ գմբեթի տակ, հիմնադրվել է Իջման ս. Սեղանը (նրա կառուցման և ձևի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել):

Ըստ ազգ. ավանդության՝ Համաշխ. ջրհեղեղից հետո *Նոյ* նահապետն այդտեղ է սեղան կանգնեցրել և գոհունակության պատարագ մատուցել: Հետագայում նույն տեղում կառուցվել է մեհյան:

Տարբեր տեսակետների համաձայն, տաճարի հորինվածքը եղել է եռանավ բազիլիկ (Թ. *Թորամանյան*, Ա. Սահինյան), ուղղանկյուն, քառամույթ գմբեթավոր (Ս. Երեմյան, Ա. Խաչատրյան), ս. Խաչի վրա կանգնած քառասյուն ամպհովանու տեսքով (Ստ. Մնացականյան), թաղածածկ դահլիճ (Ն. Տոկարսկի), սկզբից ևեթ կառուցվել է ներկայիս հորինվածքով (Վ. Գրիգորյան):

1950-ական թթ. Է.Մ.տ-ի պեղումների ընթացքում բացվել են IV դ. գմբեթակիր մույթերի խաչաձև խարիսխները, Ավագ խորանի տակ՝ Վանի թագավորության ժամանակների կոթող և նախն. խորանը՝ կենտրոնում թոնրաձև կրակարանով: Չեն հայտնաբերվել ենթադրյալ բազիլիկի հետքերը, ինչը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Է.Մ.տ., ի սկզբանե լինելով գմբեթավոր, աշխարհում առաջին գմբեթավոր եկեղեցին է:

Է.Մ.տ-ի նախն. կառույցից պահպանվել են հս. և արմ. պատերի հատվածները, անկյուններում՝ մոդուլիոններով քիվերով փոքրիկ ճակտոնները, հս. պատին՝ Պողոս առաքյալին և ս. Թեկղեին պատկերող, հուն. մակագրություններով պատկերաքանդակ և շրջանի մեջ ներգծված հավասարաթև խաչով, երկու կողմերում թռչուններով հարթաքանդակ, որոնք քրիստ. Հայաստանի քանդակագործ. արվեստի վաղագույն նմուշներն են:

Է.Մ.տ-ի Ավագ խորանում Գրիգոր Ա Լուսավորիչը սեղան է կանգնեցրել և օծել Շողակաթ ս. Աստվածածնի անունով՝ եկեղեցու տոնակարգում Վերափոխման կարգելով օգոստոս ամսին, Վերափոխման նը կարգելով օգոստոս ամսին, Վերափոխման

կառուցել հայրապետանոց, կացարաններ, հիմնել *Էջմիածնի դպրոցը*՝ նորաստեղծ քրիստ. եկեղեցու սպասավորներ և ուսուցիչներ պատրաստելու համար:

360-ական թթ. Պարսից Շապուհ II արքան ներխուժելով Հայաստան, ըստ պատմիչ Փավստոս Բուզանդի, գրավել է Վաղարշապատը և ավերել բոլոր շինությունները: Պարսկ. արշավանքից հետո Հայաստանի ավերված վանքերը (նաև Է.Մ.տ.) վերանորոգել են կաթողիկոսներ *Ներսես Ա Մեծը* և *Սահակ Ա Պարթևը*: 484-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը Դվին տեղափոխվելուց հետո Է.Մ.տ. շարունակել է մնալ իբրև Հայ եկեղեցու սրբազնագույն կենտրոն: Պատմիչ Ղազար Փարպեցու վկայությամբ՝ Հայաստանի կառավարիչ, իշխան Վահան Մամիկոնյանը 483–484-ին հիմնովին վերակառուցել է Է.Մ.տ., որից հետո այն ստացել է հատակագծային ու ծավալատարածական իր այժմյան տեսքը: Նրա՝ քառակուսուն մոտ ուղղանկյուն աղոթասրահի արմ., հվ. և հս. կողմերում արտաքուստ շեշտված են ներսից կիսաշրջանաձև ու դրսից հնգանիստ խորանները: Է.Մ.տ-ի արլ-ում դրսից եռանիստ Ավագ խորանի երկու կողմերում մեկական ավանդատներ են: Աղոթասրահի կենտրոնում, չորս հաստահեղույս մույթերի վրա ձգվող կամարները կրում են տաճարի գմբեթը: Է.Մ.տ-ի՝ խաչաձև-կենտրոնագմբեթ, քառամույթ, քառախորան այս հորինվածքը հայկ. եկեղեց. ճարտ-յան մեծ ավանդն է ողջ քրիստ. ճարտ-յան մեջ: Այն VII դ. Հայաստանում կրկնվել է *Բագարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցում* և Բյուզանդիայի միջոցով IX–XI դդ. տարածվել Եվրոպայում (Ֆրանսիա, Իտալիա, Հունաստան):

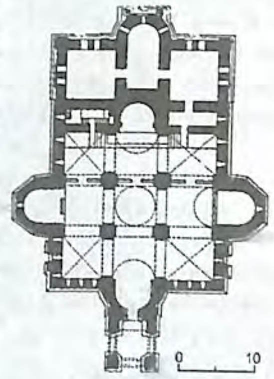

Էջմիածնի Մայր տաճարի հատակագիծը

V դ., Ղազար Փարպեցու վանահայրության օրոք, Է.Մ.տ-ի փայտե ծածկը հրդեհվել է: Ըստ պատմիչ Սեբեոսի, VII դ. I-ին երեսնամյակին *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսը փայտե ծածկը փոխարինել է քարով: Տաճարը VII դ. կեսին նորոգել է *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողի-

կոսը: Համաձայն Ստեփանոս Տարոնեցու, 982-ին արաբ Աբլհաճ Ամիրան իջեցրել է Է.Մ.տ-ի գմբեթի խաչը: Է.Մ.տ. զգալի վնասվել է արաբների, սելջուկյան թուրքերի, թաթար-մոնղոլների արշավանքներից: XIII դ. Ստեփանոս արք. Օրբելյանը առաջին անգամ կիրառել է «Էջմիածին» անունը Մայր տաճարի համար: 1431-ին իշխան Ռուստամ Օրբելյանը Է.Մ.տ-ին 7 գյուղ է նվիրել՝ տնտ. հիմք ստեղծելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը 1441-ին Վաղարշապատում վերահաստատելու համար: Նորընտիր կաթողիկոս *Կիրակոս Ա Վիրապեցին* սկսել է Է.Մ.տ-ի նորոգումը, որն ավարտել է *Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանց* կաթողիկոսը: Տաճարի նորոգմանն աջակցել է *Թովմա Մեծոփեցին*: XV դարից տաճարը կոչվել է Է.Մ.տ.:

XVII դ. սկզբին Պարսից շահ Աբբաս I-ը որոշել է ամբողջապես քանդել Է.Մ.տ., քարերը տեղափոխել Պարսկաստան և Սպահանի մոտ կառուցել նոր տաճար՝ հայրենիքից տեղահանված տասնյակ հազարավոր հայերին նոր բնակատեղիին կապելու համար: Այդ ծրագիրը լրիվ չի իրագործվել, հետագայում որոշվել է տանել տաճարի հանգուցային քարերը, պատարագի ս. Սեղանը, Քրիստոսի իջման տեղի քարը, մկրտության ավազանը, բեմի քարերից, քարե աշտանակներ են, ինչպես նաև՝ *Լուսավորչի Աջը*: Տեղափոխված քարերը հետագայում դրվել են *Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի* եկեղեցու պատերի շարվածքում, և դարերի ընթացքում խարխլված տաճարն ավելի է քայքայվել:

XVII դ., ըստ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, Է.Մ.տ-ի ծածկը և գմբեթը քանդված են եղել, պատերի շատ քարեր՝ թափված, հիմքերը՝ վնասված, տաճարը՝ կողոպտված: *Մովսես Գ Տաթևացի* կաթողիկոսը հիմնովին նորոգել է Է.Մ.տ., նոր գմբեթ կառուցել, դրսից և ներսից ամրացրել պատերը և հիմքերը, վերակառուցել ծածկը: Նա Է.Մ.տ. շրջապատել է 7 բուրգով ամրացված պարիսպներով, նրանց կից խցեր և տնտ. շենքեր կառուցել: Մայր աթոռի համալիրում Է.Մ.տ. թողնվել է ազատ, բակի կենտրոնում, հավասարապես հեռու աշխարհիկ շենքերից: Կառուցապատման այս սկզբունքը հետագայում կիրառվել է XVII դ. հայկ. վանքերում և անապատներում:

Է.Մ.տ-ի նոր գմբեթի թմբուկի 12 նիստերին մեդալիոնների ձևով քանդակված են առաքյալների դիմապատկերները: Նրանք պատկերված են լուսապսակով և կիսանդրիով, կերտված ամենայն մանրամասնությամբ. նրանցից յուրաքանչյուրի դիմագծերն օժտված են չեշտված անհատականությամբ:

Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսը վերակառուցել է 1635–36-ի թուրք-պարսկ. պատերազմի ժամանակ ավերված Էջմիածնի կաթողիկոսարանի շենքերը: Կառուցել է արլ. խցերը, ձիթհանքեր, փայտաշեն սեղանատունը վերաշինել քարով, սալարկել բակը, նորոգել Է.Մ.տ-ի տանիքը: 1654-ին, պոլսեցի մեծահարուստ Անտոն Ջելեպիի բարերարությամբ, սկսվել է Է.Մ.տ-ի արմ. ճակատին կից զանգակատան շինարարությունը: 1655-ին Փիլիպոս Ա Աղբակեցու վախճանից հետո զանգակատան ընդհատված շինարարությունը 1657-ին շարունակվել է և 1658-ին ավարտվել՝ *Հակոբ Դ Ջուղայեցի* կաթողիկոսի օրոք: Այն կառուցել է ճարտ. Սահակ Հիզանեցին՝ մասնակցությամբ ուստա Մովսեսի (շինարարության ընթացքում ընկել է շենքից և զոհվել): Շին. աշխատանքները ղեկավարել է վերակացու Հովհաննեսը: Է.Մ.տ-ի եռաստիճան, սլացիկ համաչափություններով սյունազարդ զանգակատունը օրինակ է ծառայել XVII–XVIII դդ. հայկ. վանքերի և եկեղեցիների նույնատիպ կառույցների համար:

Է.Մ.տ-ի զանգակատան արմ. ճակատին քանդակված է Քրիստոսի, հվ-ին՝ Գրիգոր Ս. Լուսավորչի, հս-ին՝ Տրդատ Գ թագավորի պատկերները: 1664-ին զանգակատան որմնանկարները կատարել է Զաքարե Ոսկի
Նույն թվականին 2-րդ հարկում Ս. Հր
կապետաց սեղան է օծվել: 1682-ին կա
կոս *Եղիազար Ա Այնթապցին* տաճարի հվ., արլ. և հս. խորանների տանիքներին փոքրիկ զանգակատներ է կանգնեցրել, 1684-ին Իջման ս. Սեղանի վեմ քարը վերցրել է մարմարակերտ չորս սյուների վրա կառուցված գեղեցիկ գմբեթի տակ, Ավագ խորանի բեմապատը երեսպատել մարմարե սալերով, նորոգել մույթերը, սալարկել աղոթասրահը, հվ. խորանում՝ ս. Հովհաննես Կարապետի, իսկ հս-ում ս. Ստեփանոսի սեղաններ օծել:

1720-ին *Աստվածատուր Ա Համադանցի* կաթողիկոսի պատվերով Է.Մ.տ-ի գմբեթը, Ավագ խորանը, թաղերն ու կամարները բազմերանգ և ոսկեզօծ զարդանախշերով է պատել նշանավոր տաղերգու և նկարիչ *Նաղաշ Հովնաթանը*: Պահպանվել են միայն գմբեթի վեր-

1

2

3

4

Զգեստ եկեղեցական. 1. Բազպաններ (1771, Ս. Էջմիածին): 2. Շապիկի ուսանոց (1734, Վաղարշապատ, Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Շապիկ (1776, Ս. Էջմիածին): 4. Հողաթափեր (1881, Ս. Էջմիածին):

1

2

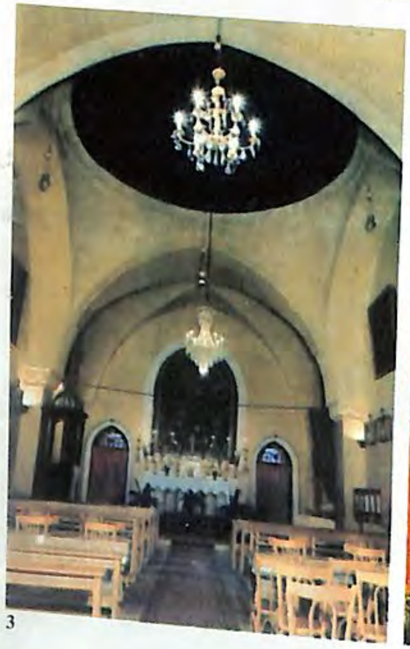

3

4

5

Զմմառի վանք. *1. Զմմառի վանքը (XVIII դ.) արմ-ից: 2. Վանքը արլ-ից: 3. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1771) ներսը:* ***Զոհաբերություն.*** *4. «Աբրահամի զոհաբերությունը», մանրանկար 1462-ին Արճեշում Կարապետ Բերկրեցու նկարազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4778): 5. «Աբրահամի զոհաբերությունը», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):*

1

2

3

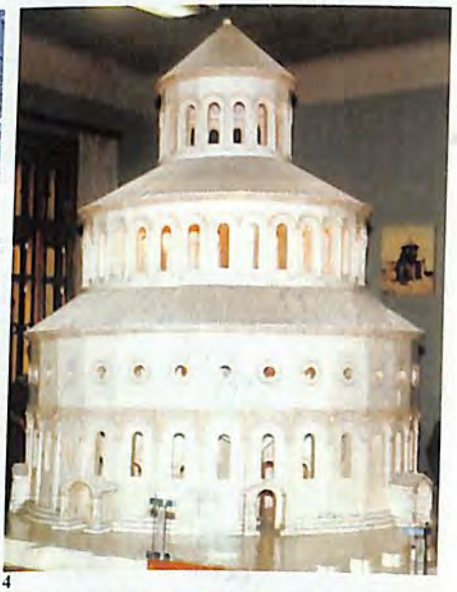

4

5

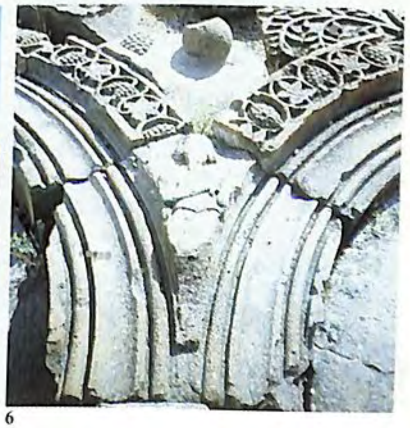

6

1. ***Զովունու Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին*** *(V–VI դդ.) արլ-ից: 2.* ***Զորադիրի Ս. Էջմիածին եկեղեցին*** *(VI–VII դդ.) հս-արմ-ից: 3.* ***Զորաց Ս. Աստվածածին եկեղեցին*** *(XIV դ.) արմ-ից:* ***Զվարթնոց.*** *4. Զվարթնոց տաճարի մանրակերտն ըստ Թ. Թորամանյանի վերակազմության: 5. Տաճարի հվ. խորանը: 6. Տաճարի զարդաքանդակներից:*

1

2

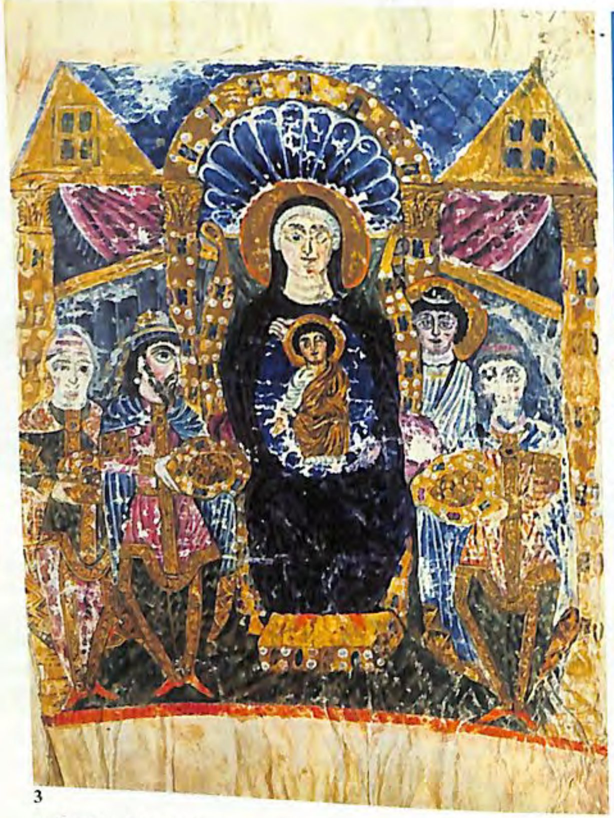
3

4

«Էջմիածնի Ավետարան». 1. «Էջմիածնի Ավետարան»-ի փղոսկրե կազմը (VI դ.): 2. «Քրիստոսը գահի վրա», մանրանկար 989-ին ընդօրինակված «Էջմիածնի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 2374): 3. «Մոգերի երկրպագությունը», մանրանկար «Էջմիածնի Ավետարան»-ից: 4. **Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի** շքամուտքը (1909):

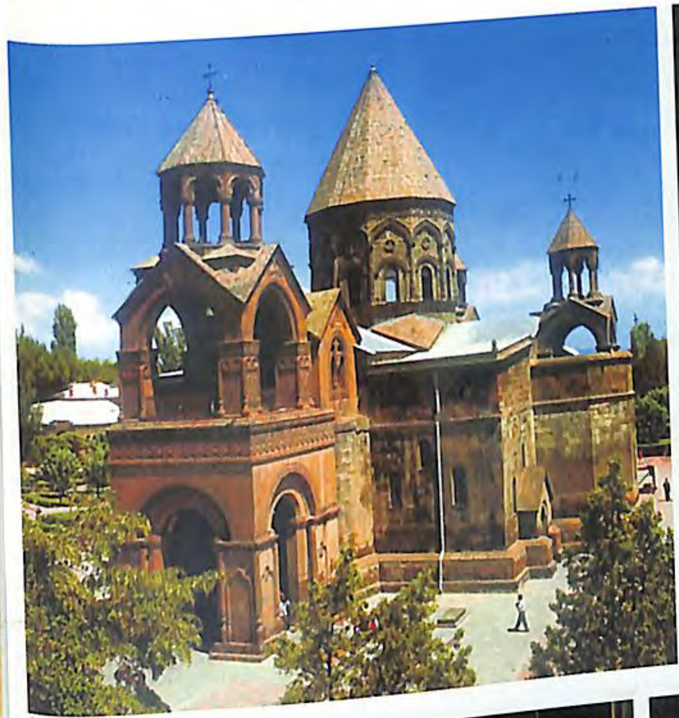
1

2

3

4

Էջմիածնի Մայր տաճար. 1. Էջմիածնի Մայր տաճարը հվ-արմ-ից: 2. Մայր տաճարի Ավագ խորանի խաչկալը: 3. Մայր տաճարի Իջման սեղանը: 4. Մայր տաճարի ներսը:

1

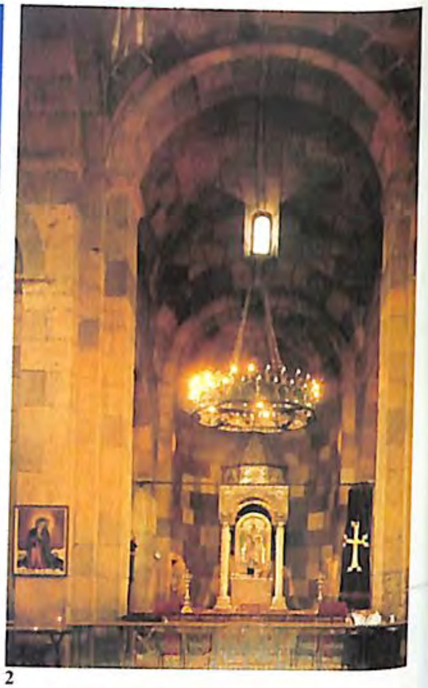
2

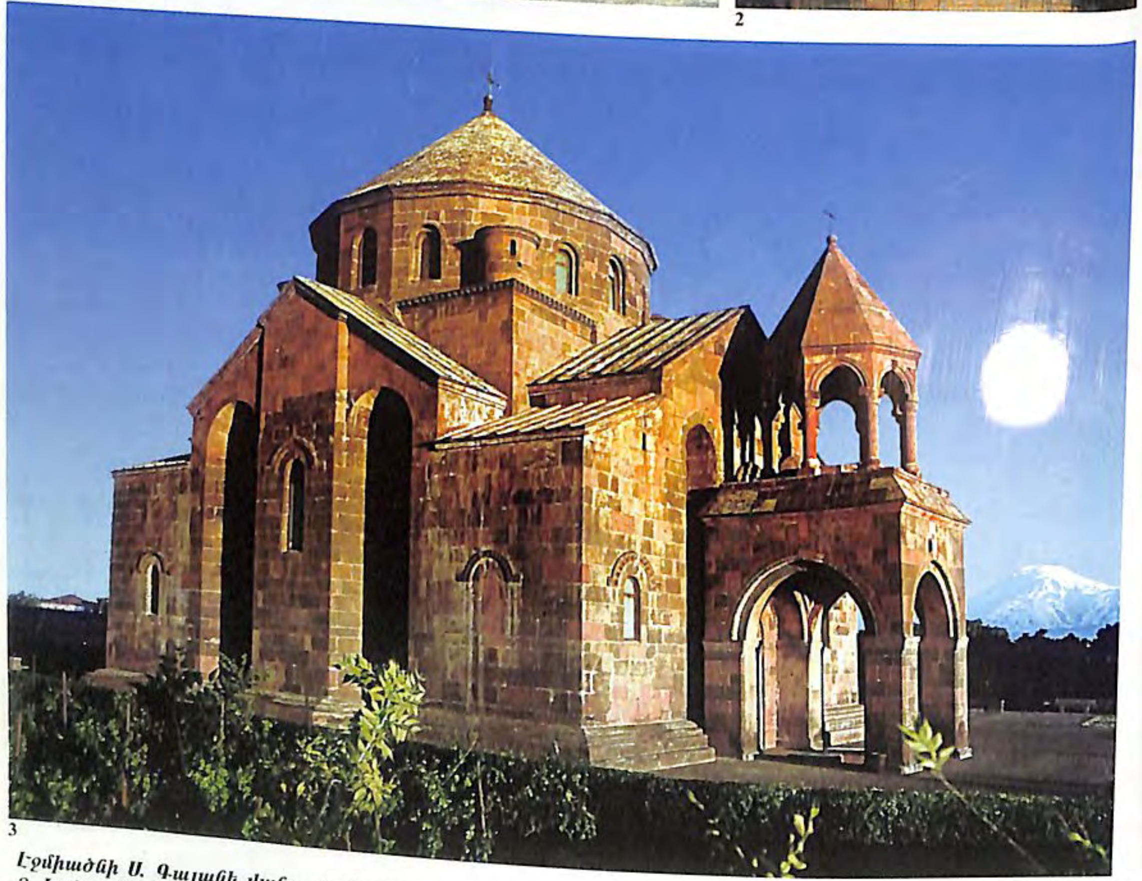
3

Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք. 1. Ս. Գայանե վանքի եկեղեցին (630) Հվ-արմ-ից: 2. Վանքի եկեղեցու ներսը: 3. Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքի եկեղեցին (618) Հս-արմ-ից:

1

2

3

4

1. Թադեոս «Սբ Թադեոս առաքյալ», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. Թալինի Կաթողիկե եկեղեցին (VII դ.) Հվ-արլ-ից: 3. Թանադե վանքը (XIII դ.) Հվ-արմ-ից: 4. Թանահատի վանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու (V դ.) խորանի կամարը (Հատված):

1

2

3

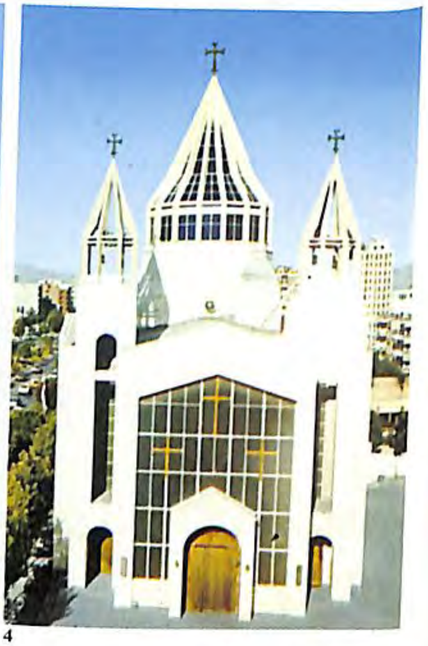

4

*1. **«Թարգմանչաց Ավետարան»**. «Ծնունդ», մանրանկար 1232-ին պատկերազարդված «Թարգմանչաց Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Գրիգոր (Մատենադարան, ձեռ. № 2743): 2. **Թարգմանչաց շարժում**. Հայ գրերի կոթողն Օշականում: 3. **Թելեթի Ս. Գևորգ վանքի** (XVII–XIX դդ.) ընդհանուր տեսքը: 4. **Թեհրանի թեմի առաջնորդանիստ** Թեհրանի Ս. Սարգիս եկեղեցին:*

նամասի նկարազարդումները, որոնցում նկատելի է պարսկ. արվեստի ազդեցությունը՝ արտահայտված զարդերի խիտ հյուսվածքներով, բուս. մոտիվներով արաբեսկային նկարվածքով, նոճիների կիրառումով: Արժեքավոր են Է.Մ.տ-ի պատերին Նաղաշ Հովնաթանի կատարած դիմանկարները և թեմատիկ որմնանկարները: Դրանցից մնացել է երեք հատված (այժմ գտնվում են ՀԱՊ-ում), որոնք պատկերում են Տրդատ թագավորին՝ Աշխեն թագուհու և քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի հետ, աղոթող զինվորին և Հայկ Նահապետին: Է.Մ.տ-ի ներսի ձևավորման կարևոր տարրերն են եղել Նաղաշ Հովնաթանի գեղանկարչական, հաստոցային գործերը: Նա նկարել է սրբերի, հոգևորականների, բազմաֆիգուր թեմատիկ կտավներ («Ոտնլվա», «Խորհրդավոր ընթրիք» են):

Կարապետ Բ Ուլնեցի կաթողիկոսը Ավագ խորանի բեմապատին նկարել է տվել ոսկեզօծ և ծաղկահյուս շրջանակների մեջ ներառված 12 առաքյալների դիմանկարները, կենտրոնում՝ մանուկ Հիսուսին գրկած ս. Աստվածածնին, եզրերին՝ ս. Ստեփանոս ու ս. Փիլիպոս նախասարկավագներին: 1734-ին *Աբրահամ Գ Կրետացի* կաթողիկոսը Ավագ խորանի երկու կողմերում սեղաններ է օծել, աջում՝ նվիրված Հակոբ և Հովհաննես առաքյալներին, ձախում՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչին, նկարազարդել է տվել պատերը և մույթերը:

Ղազար Ա Ջահկեցի կաթողիկոսի ջանքերով կառուցվել են Ղազարապատ հյուրանոցը և Վեհարանը: Նա Էջմիածին է հրավիրել Նաղաշ Հովնաթանի Հակոբ և Հարություն որդիներին, որոնք նկարազարդել են Է.Մ.տ. և Վեհարանը: 1766-ին *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսը Էջմիածնի Մայրավանքը պարսպապատել է երկբորդ շարքով, 1770-ին նորոգել Է.Մ.տ-ի տարունիքը, միաբանության ամառային սեղանատունը, 1771-ին հնդկահայ բարերար Գրիգոր Խոջաջանյանի միջոցներով Մայր աթոռում հիմնել Արլ. Հայաստանում առաջին տպարանը: Է.Մ.տ-ի ներսը ձևավորելու համար նա հրավիրել է Հովնաթան Հովնաթանյանին, որն աշխատանքներն ավարտել է 1786-ին, *Ղուկաս Ա Կարնեցի* կաթողիկոսի օրոք: Հովնաթան Հովնաթանյանի՝ Է.Մ.տ-ի զարդարման աշխատանքները բաժանվում են երեք խմբի՝ Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով արված առանձին նկարներ, սրբերի և պատմ. գործիչների դիմանկարներ և ծաղկանկարներ (հաստոցային նկարների մեծ մասը պահվում է ՀԱՊ-ում, իսկ զարդանկարները ծեփով ծածկել է տվել *Մկրտիչ Ա Վանեցի* կաթողիկոսը): Ի դեմս Է.Մ.տ-ի մույթերի, խորանների, պատերի առանձին հատվածների համար նախատեսված նկարների (Սահակ Ա Պարթև, Մեսրոպ Մաշտոցի, Դավիթ Անհաղթի, Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Տաթևացու են) Հովնաթան Հովնաթանյանը տվել է հայկ. կերպարվեստում չքերթային դիմանկարի առաջին օրինակները: Իսկ թեմատիկ նկարներում («Աստվածընկալ Մարիամ», «Մոգերի երկրպագությունը», «Մուտք Երուսաղեմ», «Խորհրդավոր ընթրիք», «Խաչելություն») կրկին առաջինը հայ գեղանկարչության մեջ ստեղծել է դասական սկզբունքներով ստեղծված հորինվածքներ: Նրա՝ ս. Աստվածածնին պատկերող նկարների շարքում ակնառու է ավանդ. թեմայի ինքնատիպ լուծման հակումը: 1784-ին Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսը փոխել է Է.Մ.տ-ի արտաքին պատերի ներքևի չորս շարքի և որմնախարսխի քայքայված քարերը, 1785-ին՝ բակը սալահատակել, 1786-ին՝ նորոգել տվել տաճարի որմնանկարները և լրացրել նոր, ոսկեզօծ ծաղկանկարներով, ամրացրել գմբեթակիր հս. մույթերը:

1804–13-ին, ռուս-պարսկ. պատերազմի ընթացքում, ռուս. կողմը տաճարն իբրև բերդ է օգտագործել, որի համար խորանների զանգակատների շուրջը պատնեշներ են կառուցվել: Ռուս զինվորները տաճարի տանիքին շուրջօրյա պահակության ընթացքում կրակ են վառել, որի հետևանքով տանիքի սալերը ճաքճքել են, և անձրևաջրերը ներս են թափանցել: 1813-ին *Եփրեմ Ա Ձորագեղցի* կաթողիկոսը նորոգել է Է.Մ.տ-ի տանիքը և դպրատուն կառուցել: 1837-ին, Ռուսաց Նիկոլայ I կայսրի՝ Հայաստան այցելելու նախօրյակին, նորոգվել և բարեկարգվել են տաճարը և Մայրավանքը: 1866-ին *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ հանգանակություն է կազմակերպվել Է.Մ.տ-ի նորոգման համար: 1868–1919-ին Մայրավանքում հրատարակվել է Հայաստանում առաջին պարբերականը՝ «*Արարատ*» ամսագիրը, իսկ 1874-ին բացվել Հոգևոր բարձրագույն դպրոց (տես *Գևորգյան ճեմարան*): 1868–69-ին Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը Է.Մ.տ-ի արլ. կողմում, նրա ողջ լայնությամբ, Ռուսաստանի հայ համայնքների միջոցներով կցաշենք է կառուցել Էջմիածնի եկեղեցապատմ. թանգարանի համար:

Նրա արլ. ճակատի միջին մասում խորանաձև ծավալ է դուրս բերվել՝ տաճարի արտաքուստ խաչաձևությունը չխախտելու համար, սակայն կառույցն իտալ. Վերածնության իր ճարտ. ոճով անհարազատ է Է.Մ.տ-ի ընդհանուր կերպարին:

1888-ին ճարտ. Մ. Սալամբեկյանի ղեկավարությամբ սկսվել են Է.Մ.տ-ի նորոգման աշխատանքները: Տաճարի պատերի քայքայված եռաստիճան հիմնախարիսխը փոխարինվել է նորով: Մայրավանքի ընդարձակ բակը, որը զգալիորեն բարձր էր տաճարի հատակից, հողահեռացմամբ ցածրացվել է, և շենքն ազատվել վերգետնյա ջրերի ազդեցությունից: *Մակար Ա Թեղուտցի* կաթողիկոսը, ելնելով Է.Մ.տ-ի պատմաճարտ. և կրոնաազգ. բացառիկ կարևոր նշանակությունից, հրահանգել է նորոգման ժամանակ անաղարտ պահել տաճարի ավանդ. ձևերը: 1889-ին փոխվել են զանգակատան մույթերի վնասված քարերը, վերանորոգվել «Տրդատադուռ» դարպասը, բակում ծառուղիներ ստեղծվել: Է.Մ.տ-ի մուտքերի (երեքն են) դռները փոխարինվել են կաղնու փայտից պատրաստված, նրբորեն ու հայաոճ զարդաքանդակված դռներով:

Մկրտիչ Ա Վանեցի կաթողիկոսը Է.Մ.տ-ի նորոգումը ղեկավարելու համար հրավիրել է նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցին: Նա 1909-ին հրապարակել է տաճարի նորոգման իր մշակած գիտամեթոդ. սկզբունքները: 1909–10-ին Է.Մ.տ. մանրամասնորեն չափագրվել է: 1910-ի մայիսի 15-ին Գևորգ արք. Սուրենյանցի նախագահությամբ և Կոմիտաս վարդապետի քարտուղարությամբ կայացած խորհրդակցությունում որոշվել են վերանորոգման աշխատանքների մեթոդներն ու հերթականությունը: 1914-ին, մեծահարուստ Ալեքսանդր Մանթաշյանի բարերարութամբ, Է.Մ.տ. մասնակի նորոգվել է:

1915-ին Էջմիածնի Մայրավանքը դարձել է Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականների հավաքատեղի և ապաստան:

1921-ին Է.Մ.տ-ի հվ. խորանի գմբեթարդը և տանիքի զանգակատունը փլվել են: 1923-ին Ա. Թամանյանի և Թ. Թորամանյանի գիտ. ղեկավարությամբ հվ. խորանը վերականգնվել է, հանվել են թանգարանի տանիքի զույգ գմբեթները՝ տաճարի ընդհանուր կերպարին անհարիր լինելու պատճառով:

1945-ին կաթողիկոս *Գևորգ Զ Չորեքչյանի* առաջարկով ազգ-եկեղեց. ժողովը որոշում է ընդունել Է.Մ.տ-ի հիմնովին նորոգման մասին, որն իրականացվել է 1954–55-ին՝ Հայաստանի կառավարության հատկացրած միջոցներով: Աշխատանքները կատարվել են հատուկ հանձնաժողովի (գրողներ՝ Ա. Իսահակյան, Դ. Դեմիրճյան և Ս. Զորյան, նկարիչներ՝ Մ. Սարյան և Գ. Գյուրջյան, հնագետ՝ Կ. Ղաֆադարյան, ճարտ-ներ՝ Ս. Սաֆարյան, Ռ. Իսրայելյան, Մ. Գրիգորյան, Հ. Մարգարյան, Վ. Հարությունյան, Կ. Հովհաննիսյան, Լ. Սադոյան և ուր.) հսկողությամբ: Երկաթբետոնով ամրացվել են տաճարի կրող կոնստրուկցիաները՝ մույթերը և կամարները, նորոգվել ծածկի խաչվող թաղերը: Մ. Սարյանի գլխավորած հանձնաժողովի հսկողությամբ, արվեստաբան Լ. Դուռնովոյի ղեկավարությամբ 20 նկարիչներից բաղկացած խումբը մաքրել, ամրացրել ու լրացրել է տաճարի որմնանկարները:

Կաթողիկոս *Վազգեն Ա Պալճյանի* գահակալության ժամանակաշրջանում մեծածավալ աշխատանքներ են կատարվել Է.Մ.տ-ի ուսումնասիրման, նորոգման և բարեզարդման ուղղությամբ: Այդ նպատակով միջոցներ է տրամադրել Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկությունը: 1955–59-ին Է.Մ.տ-ի հատակը պեղվել է, շաղախի ներարկումով ամրացվել են տաճարի պատերը, տանիքը ծածկվել է կապարե թիթեղներով, աղոթասրահը սալահատակվել հայաստանյան մարմարով: Այցելուների համար մատչելի է դարձել Ավագ խորանի տակ բացված լուսավորչաշեն խորանը (մուտքը թանգարանից), գմբեթակիր մույթերի նախն. խարիսխները ծածկվել են ապակիով: 1[illegible]-ին վերականգնվել է հվ. խորանի վրայի [illegible]ս-կատունը: Վազգեն Ա կաթողիկոսը, [illegible]վի առնելով Իջման ս. Սեղանի չափերի անհարմարությունը Մայր տաճարի ներսում, գմբեթակիր սյունազարդ այդ կառույցը փոխարինել է ծավալով ավելի փոքր ու գեղեցիկ մարմարակերտ ս. Սեղանով, որն այլևս չի խանգարում հավատացյալներին՝ հետևելու Ավագ խորանի վրա մատուցվող ս. Պատարագին: Նոր՝ ս. Աստվածածնի պատկերով Իջման ս. Սեղանի ճարտարապետը Ռ. Իսրայելյանն է, նկարիչը՝ Գ. Խանջյանը: Իջման ս. Սեղանի XVII դ. ամպհովանին, նկատի առնելով նրա պատմագեղ. արժեքը, տեղափոխվել է *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի* եկեղեցու Ավագ խորան: Տաճարի բարեզարդման մաս են կազմել բեմի վարագույրը և հվ. ու հս. խորանների սեղանները (ճարտ.՝ Ա. Գալիկյան), բյուրեղապակե ջահերը, պատուհանների երկաթե վանդակները (Գ. Խանջյան): Պատրաստվել է Մկրտության ավազան (ճարտ.՝ Ա. Գալիկյան), որն ունի Քրիստոսի մկրտությունը պատկերող որմնանկար (Հ. Մինասյան): Նորոգվել և հարդարվել է տաճարին կից թանգարանը, որտեղ պահվում և ցուցադրվում են 800-ից ավելի եկեղեց. կիրառ. արվեստի բացառիկ արժեքավոր իրեր (ոսկե ու արծաթե, ականակուռ ու մարգարտաշար խաչեր, խաչվառներ, սկիհներ, բուրվառներ, գավազաններ, գոտիներ, սաղավարտներ, թագեր, խույրեր, բազպաններ, մատանիներ, գորգեր, վարագույրներ, գրամատյաններ, ս. Մյուռոնի սափորներ, կաթսաներ, մասնատուփեր, շուրջառներ են):

Է.Մ.տ-ում են պահվում հայ առաքելական եկեղեցու կարևորագույն սրբությունները ս. Գեղարդը, Թադեոս առաքյալի Աջը, ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի Աջը, Գետարգելի ս. Նշանը, Նոյյան տապանից և Կենաց փայտից մասնիկներ, Հովհաննես Կարապետի, Պետրոս և Անդրեաս առաքյալների, Մատթեոս և Մարկոս ավետարանիչների, ս. Հռիփսիմեի և ս. Գայանեի մասունքները, ս. Հակոբ Մծբնա հայրապետի Աջը, ս. Արիստակես Ա Պարթևի Աջը, ս. Գևորգ Զորավարի, ս. Նիկողայոս Հրաշագործի մասունքները:

XVIII դարից Է.Մ.տ-ի արմ. կողմը դարձել է Հայոց կաթողիկոսների բացօթյա հանգստարան: Զանգակատան երկու կողմերում են ամփոփվել կաթողիկոսներ Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցին, Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացին, Դանիել Ա Սուրմառեցին, Հովհաննես Ը Կարբեցին, Ներսես Ե Աշտարակեցին, Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին, Մակար Ա Թեղուտցին, Մկրտիչ Ա Վանեցին, Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին, Գևորգ Ե Սուրենյանցը, Խորեն Ա Մուրադբեկյանը, Գևորգ Զ Չորեքչյանը, Վազգեն Ա Պալճյանը, Գարեգին Ա Սարգիսյանը:

Է.Մ.տ-ի արմ. կողմի հրապարակում է կատարվում ս. *Մյուռոն* եփելու արարողությունը: Է.Մ.տ-ում է տեղի ունենում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ընտրությունը և օծումը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.5, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբռ, Վաղ-պատ, 1879: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Մխիթարյանց Ա., Կաթուղիկէ Մայր եկեղեցի Վաղարշապատայ ընդ չորից վանօրէից նորին, հ. 2, Վաղարշապատ, 1875: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Թորամանյան Թ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ. 1, 2], Ե., 1942, 1948: Սահինյան Ա., Էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը, ՊԲՀ, 1966, № 3: Ղազարյան Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: Գրիգորյան Վ., Էջմիածնի Մայր տաճար, ԼՀԳ, 1986, № 7: Հարությունյան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար կաթողիկոսները, Էջմիածին, 1996: Khatchatrian A., L'architecture arménienne du IVe au VIe siecle, P., 1971; Vagharchapat, V., 1998 (Documenti di architettura armena, 23).

Մուրադ Հասրաթյան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՎԱՆՔ, Վաղարշապատ քաղաքի հարավային կողմում, ս. Գայանեի և նրա երկու ընկերուհիների (տես *Գայանյանց կույսեր*) նահատակման վայրում: Այնտեղ, ըստ Ագաթանգեղոսի, 301-ին *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* ղեկավարությամբ և նրա գծած հիմքերի վրա *Տրդատ Գ Մեծը*, նրա քույր *Խոսրովիդուխտը* և *Աշխեն* թագուհին վկայարան են կառուցել: 395-ին *Սահակ Ա Պարթևը* վերակառուցել է Ս. Գայանեի վկայարանը: 630-ին *Եզր Ա Փառաժնակերտցին* քանդել է վկայարանը և տեղում սրբատաշ տուֆով շինել այսօր կանգուն Ս. Գայանե եկեղեցին, վանական միաբանություն հաստատել: Ս. Գայանե եկեղեցին ներդաշնակ համաչափություններով, տպավորիչ ինտերիերով քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ է, որի Ավագ խորանի տակ գտնվում է սրբուհու՝ հվ. ավանդատնից մուտքով թաղածածկ դամբարանը: XVII դ. եկեղեցին եղել է կիսավեր ու լքված: XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին գրում է, որ Ս. Գայանե եկեղեցու միայն պատերն ու գմբեթակիր մույթերն են կանգուն եղել: *Փիլիպոս Ա Աղբակեցին* 1652-ին հիմնովին վերակառուցել է եկեղեցին, վերականգնել նրա ծածկը և գմբեթը: Միաժամանակ Ս. Գայանե եկեղեցու հիմքերը ստորգետնյա ջրերից պաշտպանելու համար վանքի հվ. պարսպից դեպի դաշտ ջրահեռացման համակարգ են ստեղծել, որպեսզի ջրերը նաև ոռոգման նպատակով օգտագործվեն: 1688-ին *Եղիազար Ա Այնթապցին* կառուցել է վանքի միաբանության շենքերը, պարիսպը, Ս. Գայանե եկեղեցուն արմ. կողմից կցել եռակամար գավիթ-

սրահ, նրա հվ. և հս. ծայրերին պատարագամատույց սեղաններով Պողոս և Պետրոս առաքյալներին նվիրված մատուռներ շինել: Գավիթ-սրահը հետագայում ծառայել է որպես կաթողիկոսների տապանատուն: 1764-ին *Սիմեոն Ա Երևանցին* Է. Ս. Գ. վ-ի տարածքում կառուցել է ստորգետնյա խոշոր սառցատուն՝ վանքի մթերքները պահելու համար: *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* գահակալության տարիներին (1866–82) Է. Ս. Գ. վ-ի վանահայր Վահան Բաստամյանցը նորոգել է վանքը, կառուցել արմ. կամարակապ դարպասը, վանահոր և միաբանների բնակելի շենքերը, դպրոց, որտեղ ինքը դասավանդել է, հիմնել է տպարան և հրատարակել «Դըպրոց» ամսագիրը: 1910-ին Նոր Նախիջևանի հայ համայնքը սև գրանիտից տապանաքար է բերել ս. Գայանեի գերեզմանի համար: 1959-ին Է. Ս. Գ. վ. նորոգվել է, եկեղեցու ներսը մաքրվել է սվաղից, հատակը սալարկվել, տարածքը բարեկարգվել, բակում կառուցվել է մատաղատուն, աղբյուր (ճարտ.՝ Ռ. Իսրայելյան): 1960-ին վանքի տարածքում Մայր աթոռի՝ 1920-ից հետո թաղված միաբանների գերեզմանների վրա դրվել են մարմարե սալիկներով տապանաքարեր: 1976-ին Ս. Գայանե եկեղեցու շուրջը դարերի ընթացքում կուտակված լիցքը հեռացվել է, պատերի մեջ շաղախ է ներարկվել, և քայքայված քարերը փոխարինվել են նորերով: 1977–80-ին լոնդոնահայ Հարություն Մութաֆյանի բարերարությամբ, վանքի միաբանության շենքերը նորոգվել են և օժտվել ժամանակակից հարմարություններով, քարե սալերով ծածկվել եկեղեցու տանիքը և գմբեթը: Է. Ս. Գ. վ-ի գավթում են ամփոփված Եղիազար Ա Այնթապցի, Աբրահամ Բ Խոշաբեցի, Ղազար Ա Ջահկեցի, Մինաս Ա Ակներցի, Հակոբ Ե Շամախեցի, Սիմեոն Ա Երևանցի, Ղուկաս Ա Կարնեցի, Դավիթ Ե Էնեգեթցի, Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսները, իսկ վանքի շուրջը՝ բազմաթիվ արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, Մայր աթոռի բարերարներ, իշխաններ և նշանավոր այլ անձինք:

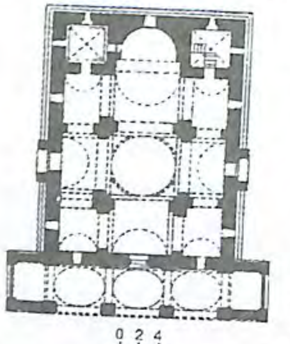

Էջմիածնի Ս. Գայանե վանքի եկեղեցու հատակագիծը

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.6, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Սեբեոս, Պատմութիւն, Ե., 1979: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 1, Էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Հարությունյան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, Էջմիածին, 1996:

Մուրադ Հասրաթյան

ԷՋՄԻԱԾՆԻ Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵ ՎԱՆՔ, Վաղարշապատ քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, ս. Հռիփսիմեի և նրա երեսուներկու ընկերուհիների (տես *Հռիփսիմյանց կույսեր*) նահատակման վայրում: Ըստ Ագաթանգեղոսի, այնտեղ 301-ին, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* ղեկավարությամբ ու նրա գցած հիմքերի վրա *Տրդատ Գ Մեծը*, նրա քույր *Խոսրովիդուխտը* և *Աշխեն* թագուհին կառուցել են վկայարան՝ կիսագետնափոր դամբարան, վրան՝ Մասիս լեռան լանջից Տրդատ Գ-ի բերած քարերից քառայուն ամպհովանի: 395-ին *Սահակ Ա Պարթևը* վերակառուցել է Ս. Հռիփսիմեի վկայարանը, որն ավերել էր Պարսից Շապուհ արքան: Ըստ VII դ. պատմիչ Սեբեոսի, 618-ին *Կոմիտաս Ա Աղցեցին* քանդել է այդ վկայարանը՝ «ցած և մթին» լինելու պատճառով, և տեղում սրբատաշ տուֆից կառուցել այսօր կանգուն Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին: Այն կենտրոնագմբեթ է, քառախորան, չորս անկյո[...]ներում երեք քառորդ խորշերով, որոնցի[...]քեր են բացվում դեպի ավանդատներ[...] Ավագ խորանի տակ ս. Հռիփսիմեի թաղասածկ դամբարանն է, որի մուտքը հս-արլ. ավանդատնից է: Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին իր ճարտարապետության բյուրեղյա հստակության և կատարյալ հորինվածքով այդ տիպի եկեղեցիների լավագույն օրինակն է:

Հռիփսիմեատիպ կառույցների շարքին են պատկանում Հայաստանում Մոխրենիսի Օխտըդռնի վանքի (VI դ.), Ավանի Ս. Հովհաննես (VI դ.), Արամուսի Ծիրանավոր Ս. Նշան (VI դ.), Զորադիրի Ս. Էջմիածին (VI դ.), Գառնհովիտի Ս. Գևորգ (VII դ.), Այդեշատի Թարգմանչաց վանքի (VII դ.), Սյունի վանքի Ս. Հովհաննես (VII դ.), Արծվաբերի Ս. Աստվածածին (VII դ.), Արծվանիստի Ս. Աստվածածին (X դ.), Վարագավանքի Ս. Աստվածածին (X դ.), Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ (X դ.) եկեղեցիները, Վրաստանում՝ հայ քարգործ վարպետների մասնակցությամբ շինված Մցխեթի Ս. Խաչ (VII դ.), հայ ճարտ. Թոդոսակի կառուցած Աթենիի Ս. Սիոն (VII դ.), Շուամթայի (VII դ.) և Մարտվիլիի (X դ.) եկեղեցիները:

Կոմիտաս Ա Աղցեցին թողել է շին. երկու արձանագրություն, որոնցից Ավագ խորանին փորագրվածում իրեն անվանել է եկեղեցու «շինող»: Հայկ. ճարտ. մեջ վաղ միջնադարում շինող բառը կիրառվել է ճարտարապետ իմաստով, հետևաբար՝ Կոմիտաս Ա Աղցեցին եղել է եկեղեցու ոչ միայն կառուցողը, այլև՝ ճարտարապետը: 628-ին կաթողիկոսը վախճանվել է և ամփոփվել ս. Հռիփսիմեի դամբարանի առջև, եկեղեցու ներսում (տապանաքարը հետագա նորոգումների ժամանակ ծածկվել է սալահատակի տակ): XVII դ. սկզբին Է. Ս. Հ. վ. եղել է կիսավեր և լքված: Այդ տարիներին, ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, կաթոլիկ երկու միսիոներ քանդել են ս. Հռիփսիմեի դամբարանը և հափշտակել տապանում ամփոփված սրբուհու մասունքները: Էջմիածնի Գրիգոր և Վարդան եպիսկոպոսները հետ են խլել մասունքները և նորոգել դամբարանը: *Փիլիպոս Ա Աղբակեցին* 1651–53-ին նորոգել է Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու գմբեթը, տանիքը, պատերի որոշ հատվածներ, սալահատակել ներսը և արմ. մուտքի առջև քառամույթ սրահ կառուցել: 1655-ին վախճանված Փիլիպոս Ա Աղբակեցուն Երևանի Մահմադղուլի խանն արգելել է թաղել Էջմիածնի Մայր տաճարի մոտ, և կաթողիկոսին ամփոփել են Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու ներսում: Եկեղեցու արմ. մուտքի առջև թաղված են Հայոց կաթողիկոսներ Աստվածատուր Ա Համադանցին (1715–25) և Կարապետ Բ Ուլնեցին (1726–29): Արլ. մասում Է. Ս. Հ. վ-ի վանահայրեր Ղազար վրդ. Աստապատցու (XVII դ.), Անտոն վարդապետի (XVIII դ.), ինչպես նաև XVII դ. աստվածաբան, փիլիսոփա Ստեփանոս Լեհացու շիրմաքարերն են:

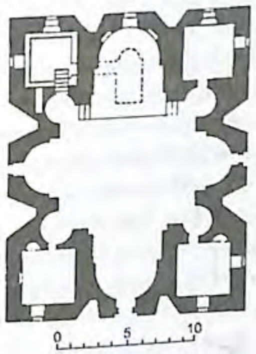

Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանքի եկեղեցու հատակագիծը

Եղիազար Ա Այնթապցին XVII դ. վերջին տասնամյակում նորոգել է Է. Ս. Հ. վ-ի շենքերը, հաստատել վանքի միաբանությունը: *Սիմեոն Ա Երևանցին* 1776-ին կառուցել է վանքի աղյուսաշեն պարիսպները, հս. դարպասը և երկու շրջանաձև բուրգերը՝ Մկրտիչ եպիսկոպոսի միջոցներով: 1790-ին *Ղուկաս Ա Կարնեցին* կառուցել է եկեղեցու արմ. մուտքի առջևի սրահի վրայի զանգակատունը: *Մկրտիչ Ա Վանեցին* 1898-ին վանքի հվ. կողմում կառուցել է միաբանության համար երկհարկանի շենք և չթրծված աղյուսից պարիսպների հվ. և արլ. հատվածները փոխարինել սրբատաշ տուֆից շինված պատերով: 1936-ին մասնակի նորոգվել են վանքի շենքերը: 1945-ին վանքի բակի հվ. մասում այգի է տնկվել: *Վազգեն Ա Պալճյանի* հայրապետության տարիներին բարեկարգվել է վանքի տարածքը, հվ. կողմում աղբյուր կառուցվել (ճարտ.՝ Ռ. Իսրայելյան): 1958-ին մաքրել են եկեղեցու ներսի ուշ շրջանի սվաղը, Ավագ խորանում նոր սեղան տեղադրել և կոփածո երկաթից ջահ պատրաստել: Պեղումներով Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու հս-արլ. և հվ-արմ. որմնամույթերի տակ հայտնաբերվել են որպես խարիսխներ օգտագործված, հոնիական ոճի քանդակներով խոշոր քարեր, որոնք պատկանել են, ըստ երևույթին, հին Վաղարշապատի հեթանոս. տաճարներից մեկին (դրանց այդօրինակ տեղադրությունը խորհրդանշել է քրիստոնեության հաղթանակը հեթանոսության հանդեպ): 1979-ին Է. Ս. Հ. վ-ի արլ. կողմում պեղումներով բացվել են IV–V դդ. միանավ եկեղեցու հիմքեր, իսկ հս. պարսպից դուրս՝ վաղ միջնադարյան հնձան: 1987-ին հիմնովին վերակառուցվել է Է. Ս. Հ. վ-ի վթարային վիճակում գտնվող զանգակատունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Սեբեոս, Պատմութիւն, Ե., 1979: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 1, Էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածին, 1988: Еремян А., Храм Рипсимэ, Е., 1955.

Մուրադ Հասրաթյան

Ը

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կաթողիկե եկեղեցի, Տիեզերական եկեղեցի, *եկեղեցու* չորս հատկանիշներից կամ ստորոգելիներից (Մի, Ընդհանրական, Առաքելական և Սուրբ) մեկը, որը բանաձևված է *Հավատո հանգանակում*. «Հաւատամք ի Մի միայն Ընդհանրական և Առաքելական Սուրբ եկեղեցի»: Եկեղեցին որպես *Հիսուս Քրիստոսի* խորհրդավոր մարմին և Տիրոջ ներկայության և փրկագործության երկրային արտահայտություն՝ մեկ ամբողջություն է, Մի և Ընդհանրական իր հիմնադրով՝ Հիսուս Քրիստոսով, իր գլխով, որ է՝ Հիսուս Քրիստոս. «Քրիստոս գլուխն է եկեղեցու» (Եփես. 5.23), կամ «Մե՛կ մարմին և մե՛կ հոգի, ինչպես որ մե՛կ է ձեր հույսը, որին Աստված կոչեց մեզ: Մե՛կ Տեր կա, մե՛կ հավատ, մե՛կ մկրտություն, մե՛կ Աստված...» (Եփես. 4.4–5): Եկեղեցին Ընդհանրական է, որովհետև Քրիստոսն իր մեջ ունի համայն մարդկությունը, չի ճանաչում ազգ., աշխարհագր. կամ այլ սահմանափակում և կոչված է քրիստոնեությունը քարոզելու ամբողջ աշխարհում ու բոլոր ժողովուրդների մեջ. «Գնացե՛ք ամբողջ աշխարհով մեկ և քարոզե՛ք Ավետարանը բոլոր մարդկանց» (Մարկ. 16.15): Եկեղեցին Մի և Ընդհանրական է իր նպատակով և առաքելությամբ, այն է՝ Աստծո Թագավորության հաստատումը և Աստծո կամքի կատարումը, Մի և Ընդհանրական է առ Քրիստոս իր հավատով, իր *առաքելականությամբ*՝ հաստատված նախ Քրիստոսով, ապա *առաքյալների* կողմից Երուսաղեմի Վերնատանը՝ *Հոգեգալստյան* իրադարձությամբ: Այդ եկեղեցին կոչվել է Աշխարհամատուռ, այսինքն՝ աշխարհին պատկանող մատուռ և առաջին եկեղեցի, որն այնուհետև առաքյալների տիեզերական առաքելությամբ աճել, տարածվել, հաստատվել է տարբեր վայրերում ու դարձել բազմաճյուղ: Առաքյալների և նրանց հաջորդների կողմից աշխարհի տարբեր ծայրերում հաստատված եկեղեցիներն Աշխարհամատուռ եկեղեցու ճառագայթումներն են: Եկեղեցին Մի և Ընդհանրական է իր էության և խսկության մեջ, բայց բազմաճյուղ ու բազմաճառագայթ է երկրի վրա. «Ինչպես մեկ է մարմինը և ունի բազում անդամներ, և [illegible] մնի այդ բազում անդամները բոլորը մեկ [illegible] ին են, այնպես էլ՝ Քրիստոս» (Ա Կորնթ [illegible] 2): Այս իմաստով հատկանշական է Իգնատիոս Անտիոքացու (I–II դդ.) այն միտքը, թե տեղական եկեղեցին ոչ թե մեկ մասնիկն է Ը. ե-ու, այլ հենց Ը. ե. է՝ գլուխ ունենալով Հիսուս Քրիստոսին և առաքյալներին:

Բազմաճյուղ Ը. ե. Մի և Ընդհանրական է եղել նաև Քրիստոսի խոսքի, մարմնի և արյան խորհրդի հաղորդությամբ, որով եկեղեցին ապահովում է Տիրոջ ներկայությունն իր մեջ և հավատացյալների միջև: Նա, ով դուրս է այդ հաղորդությունից, չի կարող քրիստ. եկեղեցու մաս կազմել: Աղանդավորներն ու հերետիկոսները, ենթարկվելով բանադրանքի, զրկվել են եկեղեցու հաղորդությունից: Եկեղեցու ընդհանրականությունն ու միությունն արտահայտվել են նաև ուղղափառ *դավանան*քով, դրսևորվել *տիեզերական ժողովներում*, որոնք բանաձևել են *հայտնությամբ* տրված դավանանքը: Այն եկեղեցիները, որոնք ընդունել են տիեզեր. երեք ժողովների (տես *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325, Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381, Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*) հաստատած հավատի հիմն. սկզբունքները՝ Հոր և Որդու համագոյությունը, Որդու Աստվածությունը, Մարդեղության և Փրկագործության խորհուրդները, Սուրբ Հոգու Աստվածությունն ու Ամենասուրբ Երրորդության վարդապետությունը, Ս. Կույսի Աստվածածին կամ Աստվածամայր լինելը, կազմել են քրիստ. Ը. ե-ու ընտանիքը, միասնաբար պայքարել աղանդների և հերձվածների դեմ:

Ը. ե. ունեցել է տարբեր ժամանակներում
հաստատված և հավասար իրավունքներով
օժտված հինգ տիեզեր. աթոռներ՝ Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և
Երուսաղեմի: Եկեղեց. կարևորագույն գործերում նրանցից ոչ մեկն առանց մյուսների համաձայնության չէր կարող որևէ բան ձեռնարկել կամ թելադրել: Բացի այդ հինգ աթոռներից կային նաև այլ հայրապետություններ՝ առաքելահաստատ և առաքելական նույն իշխանությամբ, որոնցից է Հայոց աթոռը կամ հայրապետությունը՝ հաստատված Սուրբ Էջմիածնում: Սակայն հատկապես քրիստոսաբանական տարբեր ընկալումները, արևելաքրիստ. և արևմտաքրիստ. ավանդությունները, *ուղղափառության* սահմանների և հասկացության շուրջ դավան. տարաձայնությունները, ինչպես նաև պատրիարքական աթոռների հակամարտությունն ու քրիստոնյա աշխարհում գերիշխանության հասնելու նկրտումները պատճառ են դարձել Ը. ե-ու պառակտման: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովը* սկիզբ է դրել Ը. ե-ու բաժանմանը, ինչը խախտել է եկեղեցու միությունը: Եկեղեցիների միջև հաղորդությունը խզել է թե Քաղկեդոնի ժողովից առաջ հայը Հույն կամ Լատին եկեղեցիներում և փոխադարձաբար օտարազգիները Հայ եկեղեցում կարող էին առանց այլևայլության հաղորդվել Տիրոջ մարմնի և արյան խորհրդով, ապա Քաղկեդոնի ժողովից հետո եկեղեցիների միջև ստեղծված դավան. տարբերությունները խախտել են այն ներդաշնակությունը և միությունը, որ ներկայացնում էր Ը. ե.: Եթե մինչև Ը. ե-ու պառակտումը բոլոր եկեղեցիները հավատի ընդհանրական և առաքելական համընդհանուր ակունք, այն է Աստվածաշունչը, տիեզեր. ժողովների դավան. բանաձևումները և վճիռները, համաքրիստ. եկեղեցու սուրբ հայրերի ուսուցումները, ապա բաժանումից հետո յուրաքանչյուր եկեղեցի կամ եկեղեցիների ընտանիք ունեցել է իր դավանանքը, համաքրիստ. եկեղեց. հայրերի ու տիեզեր. ժողովների սեփական ցանկը:

Քաղկեդոնի ժողովի դավան. վճիռները չընդունած եկեղեցիները, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցին, կազմել են Ը. ե-ու Արևելյան ուղղափառ ընտանիքը: Ը. ե-ու պառակտումը դարերի ընթացքում ավելի է խորացել և հանգեցրել նոր բաժանումների: 1054-ին միմյանց նզովել և խզել են իրենց հաղորդությունը Կ. Պոլսի և Հռոմի աթոռները: Պատմության մեջ դա հայտնի է արլ. և արմ. եկեղեցիների մեծ բաժանում անունով: Առաջացել են ուղղափառ (օրթոդոքս) և արևմտյան (կաթոլիկ) եկեղեցիները: Ավելի ուշ, XVI դ. Ռեֆորմացիայի արդյունքում, երբ ի հայտ է եկել *բողոքականությունը*, ստեղծվել են նոր եկեղեցիներ և հարանվանություններ՝ ձևավորված դավան., վարդապետ., վարչ. և կազմակերպ. տարբեր հիմքերի վրա:

Հայ եկեղեցին ընդունել է տիեզեր. երեք ժողովների դավանությունը համապատասխան վճիռներով և իր Տոնացույցում առանձին հիշատակում է դրանք՝ տոնախմբելով այդ ժողովներին մասնակցած բոլոր եկեղեցիների հայրապետների հիշատակը: Հայ եկեղեցին իր առաքելական հաջորդականությամբ, առաքելության, դավանանքով և ինքնուրույն նվիրապետությամբ Ը. ե-ու մեկ և անբաժան մասն է և ճանաչում է Քրիստոսի եկեղեցին իր միության, սրբության, առաքելականության և ընդհանրականության մեջ: Եկեղեցու ընդհանրականության և միության՝ Հայ եկեղեցու ըմբռնումը խտացված է «Միութիւն ի կարեւորս, ազատութիւն՝ յերկրայականս, և սէր՝ յամենայնի» բանաձևում: Հայ եկեղեցին որպես անկախ և ինքնիշխան եկեղեցի մշտապես հաղորդակցվել է մյուս եկեղեցիների հետ. դրա արտահայտություններից է նաև քույր եկեղեցիների սրբերի (տես *Սուրբեր Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու*) և հայրապետների (տես *Եկեղեցու հայրեր*) ներկայությունը Հայ եկեղեցու Տոնացույցում ու ծիսական կյանքում: Հայ եկեղեցին ունի եկեղեցու հայրերի

ԸՆԴՀԱՆՐ. մի ցանկ՝ «երկոտասան վարդապետք» անվամբ, որն արլ. և արմ. քրիստ. մտածողության համադրություն է: Այնտեղ ընդգրկված են Ը. ե-ու հինգ տիեզեր. աթոռների, ինչպես նաև Աթենքի, Կեսարիայի, Կիպրոսի աթոռների մեծահռչակ հայրապետները:

Քաղկեդոնի ժողովը խախտել է եկեղեցու միությունը հաղորդության ու դավանանքի պարագայում, բայց եկեղեցու, որպես Քրիստոսի խորհրդավոր մարմնի, ընդհանրականությունն արտահայտվում է մի հոտ լինելու և մի հովիվ ունենալու իրողությամբ՝ «պիտի լինի մի հոտ և մի հովիվ» (Հովհ. 10.16), և հիմնադրի ու գլխի՝ Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ բոլոր եկեղեցիների ու աթոռների ունեցած հավատարմությամբ, սիրով և հնազանդությամբ՝ «եկեղեցին հնազանդվում է Քրիստոսին» (Եփես. 5.24):

Արտաշես Ղազարյան

ԹԱԴԵՈՍ, Ղ ե բ ե ո ս, նաև Լ ե բ ե, Ա դ դ ե, առաքյալ: Ըստ Նոր կտակարանի՝ Հիսուսի տասներկու աշակերտներից մեկը՝ Հակոբոսի եղբայրը, որը քրիստոնեություն է քարոզել նաև Հայաստանում (43–66-ին): Ի թիվս տասներկուսի՝ Հիսուսն ընտրել է նաև նրանց՝ «...Ալփեոսի որդի Յակոբոս և Ղեբեոս, որ Թադեոս կոչվեց...» (Մատթ. 10.1–3, Մարկ. 3.13–19): Տես *Առաքյալներ*:

Համաձայն այլաբնույթ աղբյուրների՝ Թ. եղել է Քրիստոսի 72 (70) աշակերտներից մեկը (Մ ո վ ս ե ս Խ ո ր ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, գիրք Բ, գլ. ԼԳ: Ցայսմաւուրք, դեկտ. ԻԳ, 1706, էջ 343–346, որտեղ նա հիշվում է իբրև «գլուխ ՀԲ [72] աշակերտացն Քրիստոսի»):

Ըստ Մովսես Խորենացու, Հիսուս Քրիստոսը խոստացել էր, որ իր առաքյալներից մեկին կուղարկի *Եդեսիա* քաղաք՝ *Աբգար* թագավորին բժշկելու և այնտեղ ավետարանագործելու, ինչը և կատարվել է Թ-ի միջոցով: Աբգարին բժշկելուց, քրիստոնեություն քարոզելուց, ինչպես նաև *Ադդե* անունով մեկին եպիսկոպոս ձեռնադրելուց հետո Թ. Աբգարի հրովարտակով ներկայացել է Հայոց թագավոր Սանատրուկին (I դ. 2-րդ կես), որը Աբգարի քեռորդին էր: Թ-ի քարոզչությամբ Սանատրուկը ևս ընդունել է քրիստոնեություն, բայց, գզուշանալով իշխանների սպառնալիքից, շուտով հետ է կանգնել:

Թ-ի հրաշագործ քարոզչությամբ քրիստոնեություն են ընդունել շատերը, այդ թվում՝ թագավորի դուստր *Սանդուխտը*: Շատ չանցած Սանատրուկի կարգադրությամբ Արտազ գավառի Շավարշավան գյուղաքաղաքում նահատակվել են Թ. և Սանդուխտ կույսը: Առաքյալի նահատակության վայրում կառուցվել է *Արտազի Ս. Թադե վանքը*:

Թ-ի՝ Հայաստանում առաքելագործելու մասին վկայում են ոչ միայն հայկ., այլև ասոր. աղբյուրները (Ագաթանգեղոսի ասորերեն համառոտ խմբագրությունը՝ «Ադդեի վարդապետություն»-ը): Թ-ի կյանքի, քարոզչության և նրա անձի հետ կապված հարակից պարագաների մասին են պատմում հետևյալ բնագրերը. «Վկայաբանութիւն Թադէոսի առաքելոյն, քարոզութեանն եւ գալստեան ի Հայս եւ կատարմանն որ ի Քրիստոս», «Վկայութիւն սրբոյն Սանդխտոյ դստերն Սանատրկոյ արքայի» («Սոփերք հայկականք», 1853, հ. 8, էջ 9–58, Ցայսմաւուրք, 1834, մաս 1, էջ 63–70, մաս 2, էջ 302–303), «Գիւտ նշխարաց Թադէոսի առաքելոյ եւ Սամուէլի եւ Իսրայելի եւ այլոց, որ բազում ժամանակս կային ծածկեալ եւ էին ամբողջ եւ յայտնեցան առն ուրումն ճգնաւորի եւ սքանչելատեսի որ ի մանկութեան վարժեալ էր արժանաւոր կարգաւք Կիւրակոս անուն» («Սոփերք հայկականք», 1853, հ. 8, էջ 85–96):

Թ. առաքյալի անունով Հայոց կանոնագրքում առկա են անվավեր կանոններ («Սահմանք կանոնաց սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ի քաղաքն Ուռհա ի լուսաւորել զնոսա» են), որոնք բովանդակում են քրիստ. բարոյականության, վարք ու բարքի ընդհանուր սկզբունք-

ներ և սահմանումներ («Կանոնագիրք Հայոց», 1971, հ. 2, էջ 19–40):

Թ-ի անունով հայտնի են նաև հետևյալ մատենագր. միավորները. «Սուրբ առաքելոյն Թադէոսի Յաղագս առաջին գիւտի Սրբոյ Խաչին...» (Ղերուբնա Եդեսացի, «Թուղթ Աբգարու...», 1868, էջ 60–72), «Սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն վասն յարութեան մեռելոց» («Անկանոն գիրք առաքելականք», 1904):

Իբրև Հայ եկեղեցու հիմնադրի՝ Թ-ին նվիրվել են ճառեր, գանձեր, տաղեր, աղոթքներ ևն: Թ. իր պատշաճ տեղն է զբաղեցրել նաև հայ միջնադարյան կերպարվեստում: Նա սովորաբար պատկերվել է մի ձեռքին դաշույն (որով նահատակվել է), մյուս ձեռքին՝ Հիսուսի կողը խրված *գեղարդը* (որն, ըստ ավանդության, նա բերել էր Հայաստան):

Հայ եկեղեցին Թ. և *Բարդուղիմեոս* առաքյալների հիշատակը տոնում է նոյեմբեր կամ դեկտեմբեր ամիսներին: Թ-ի հիշատակը նշում է նաև երկրորդ անգամ՝ ս. Սանդուխտի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997, գիրք Բ, գլ. ԼԳ, ԼԴ: Մելքոնյան Հ., Ասորական աղբյուրները Հայ եկեղեցու մասին, «Էջմիածին», 1978, № 7, № 10–12: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Հակոբ Քյոսեյան

ԹԱԹՈՒԼ ճգնավոր, սուրբ Թաթուլ (ծ. և մ. թթ. անհտ), տոնելի սուրբ, V դարի վերջի հայ *ճգնավորության* երևելի ներկայացուցիչ, Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից: Վարդանանց պատերազմից (451) հետո, շարունակվող պարսկ. հալածանքներից խույս տալով, ավագ եղբոր՝ *Վարոսի* հետ առանձնացել է Գաբեղենից (Գաբեղյանց) գավառի լեռներում, Վիշապաձոր կոչված վայրում (այժմյան Կաղզվան քաղաքի մոտակայքում), որտեղ վարել է «հրեշտակակրոն» կյանք և հռչակվել որպես աստվածառաք տեսիլների տեսանող: Առանձնական ճգնության նվիրվելու համար եղբայրները բաժանվել են. Թաթուլը մնացել է նույն տեղում, իսկ Վարոսը ճգնությունը շարունակել է Դիցամայր (Դիցմայր) կոչվող քարանձավում:

Թ-ի հռչակը լսելով՝ նրա մոտ հավաքվել են ճգնավոր. խմբեր և կազմել ուխտավոր ճգնակյացների միաբանություն: Այնտեղ կառուցել են եկեղեցի, որը միաբանության առաջնորդի անունով կոչվել է Թաթուլի վանք (Թաթլա կամ Թաթլո վանք): Իր աշակերտներից *Թումասին* (Թովմաս) առաջնորդ նշանակելով՝ Թ. ճգնակեցությունը շարունակել է Մայրաձոր կոչված մենարանում՝ մինչև իր վախճանը, որից հետո նրա մարմինը փոխադրվել և ամփոփվել է յուրանուն վանքում:

Հայ եկեղեցին ս. Թ-ի, ս. Վարոսի և ս. Թումասի հիշատակը տոնում է Խաչվերացից հետո՝ 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը՝ ս. *Անտոն* և ս. *Կրոնիդես* ճգնավորների հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանություն..., հ. 7, Վնտ., 1813, էջ 22–33: «Սոփերք հայկականք», հ. 11, Վնտ., 1854, էջ 50–59: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք, կազմ. Ռ. Մաթևոսյան, Ս. Էջմիածին, 1999:

Լևոն Սարգսյան

ԹԱԼԻՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Թալին քաղաքի հյուսիսում: VII դ. կառուցել են Կամսարական իշխանները: Քառամույթ բազիլիկի հայկ. ճարտ-յան մշակած խաչաձև, եռախորան տարբերակն է, որի նախատիպն է VII դ. սկզբին վերակառուցված Դվինի Կաթողիկե եկեղեցին (տես *Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցի*): Թ. Կ. ե. ունի *Զվարթնոցի* տաճարի ազդեցությունը կրող հարուստ արտաքին հարդարանք, խորանների և գմբեթի թմբուկի դեկորատիվ կամարաշարեր, լուսամուտների քանդակազարդ պսակներ, ցցուն բեկվածքներով քիվեր ևն: Ինքնատիպ է արմ. ճակատը, որի զույգ խորշերի միջի սյուների խոյակներին, հավանաբար, արձաններ կամ թևավոր խաչեր են կանգնեցվել: Թ. Կ. ե-ուց արմ. և հս. վաղմիջնադարյան գերեզմանոցն է, որտեղ կան V–VI դդ. քառանիստ կոթողներ՝ թեմատիկ հարթաքանդակներով, IX դ. խաչքարեր: 774-ին արաբները կողոպտել են Թալինը, սպանել և գերի տարել բնակչության մեծ մասին. այս աղետը հայոց պատմագրության մեջ հայտնի է «Թալնո կոտորած» անունով: 783-ին Թ. Կ. ե-ու պատին արձանագրություն է փորագրվել՝ Թալին ջուր անցկացնելու մասին: Բագրատունիների օրոք Թալինը բարգավաճել է: 1040-ին Հովհաննես Սմբատ թագավորը Թ. Կ. ե-ուն այգի է նվիրել: 1162-ին Ելտկուզ ամիրան հանկարծակի հարձակվել է Թալինի և Աշնակի վրա, այրել ավանները և գերեվարել բնակիչներին: Թ. Կ. ե. ավերվել է 1840-ի հուլիսի 4-ի երկրաշարժից. քանդվել են գմբեթը և շենքի հվ-արմ. մասը: 1866-ին Թալինում Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելիս օգտագործել են Թ. Կ. ե-ու քանդակազարդ և այլ քարեր: 1947-ին Թ. Կ. ե. մասնակի վերանորոգվել է: 1970–74-ին վերակառուցվել է գմբեթի թմբուկը, նորոգվել են տանիքները, պեղումներով բացվել Թալինի Կաթողիկեի հս. խորանից մոտ 5 *մ* հեռու գտնվող V դ. միանավ բազիլիկ եկեղեցու հիմքերը:

Թ. Կ. ե-ու ներքին պատերն ամբողջությամբ նկարազարդ են եղել: Պահպանվել են բազմաթիվ մեծ ու փոքր հատվածներ Ավագ խորանում և շրջակա պատերին: Ավագ խորանի գմբեթարդում պատկերված է եղել «Քրիստոսը փառքի մեջ» հորինվածքի ինքնատիպ տարբերակ, որտեղ Քրիստոսի փոխարեն ներկայացվել է միայն նրա գահը: Պահպանվել է Տիրոջ գահի պատկերի աջ եզրը՝ բարձիկով և վրան դրված գրքով: Կենտր. պատերի երկու կողմերում նկարված են եղել քառակերպեր (տետրամորֆ): Հատվածաբար պահպանվել են վերջիններիս հսկայական ճերմակ թևերը: Ներքևում եղել են հասակով մեկ կանգնած առաքյալների պատկերները: Դեպի Ավագ խորան տանող կամարին տասը մեդալիոններում սրբերի դիմապատկերներ են, իսկ կենտր. մեդալիոնում՝ հավասարաթև խաչի պատկեր: Խորանի հվ. պատին դեռևս ուրվագծվում է «Մուտք Երուսաղեմ» հորինվածքը: Պահպանվել են նաև երկու հեծյալների, ինչպես նաև մարդկային ֆիգուրների, ճարտ. շինությունների և այլ հատվածային պատկերներ: Ուշագրավ է, որ Թ. Կ. ե-ու արտաքին հարդարանքի որոշ մասեր, ինչպես, օր., քիվերը և լուսամուտների պսակները, նույնպես եղել են գունազարդված: Եկեղեցու որմնազարդման պատվիրատուն է Մովսես Եկեղեցպանը. այդ մասին է վկայում եկեղեցու ձախ ավանդատան պատին պահպանված եզակի արձանագրությունը:

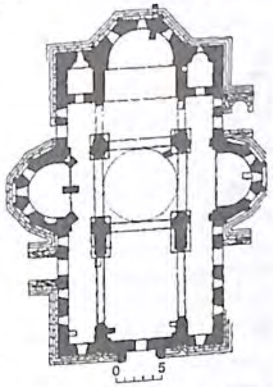

Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու հատակագիծը

Ինչպես բուն կառույցի, այնպես էլ որմնանկարների թվագրման մասին որևէ ստույգ տեղեկություն չի պահպանվել: Տաճարը հավանաբար որմնանկարներով զարդարվել է շին. աշխատանքների ավարտից հետո, բայց ոչ ուշ քան VII դ. 80–90-ական թվականներին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վնտ., 1905: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, 2, Ե., 1942, 1948: Մանուչարյան Ա., Թալինի Կաթողիկե եկեղեցին, «Էջմիածին», 1988, № 8: Дурново Л., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1957; Котанджян Н., Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978; Der Nersessian S., L'art arménien des origines au XVII siècle, P., 1977.

Մուրադ Հասրաթյան
Կարեն Մաթևոսյան
Աննա Լեյլոյան

ԹԱՆԱԴԵ ՎԱՆՔ, Թանատի վանք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Վերնաշեն գյուղից 7 *կմ* հարավ-արևելք: Հիմնադրվել է վաղ միջնադարում՝ որպես ճգնավորական մենաստան: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, 735-ին Թ. վ-ում ամփոփել են *Ստեփանոս Սյունեցու* դին և գերեզմանի վրա փոքրիկ մատուռ կառուցել: 1273–79-ին մատուռի տեղում, Պռոշ իշխանի և նրա ընտանիքի հովանավորությամբ, շրջակայքի բնակիչների ուժերով մուգ կապտավուն բազալտե սրբատաշ քարերով կառուցվել է ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով (արլ. կողմնայինները՝ երկհարկ), արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածքով Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Գմբեթի հովանոցաձև վեղարով բազմանիստ թմբուկը զարդարված է բարձրաքանդակներով. հվ. լուսամուտից վերև Պռոշյանների զինանշանն է՝ թևատարած արծիվ, մագիլներում՝ խոյ, վեղարի տակ՝ եզան գլուխ, ցուլի վրա հարձակվող առյուծ, թռչուն, հվ. պատին՝ արևի ժամացույցի վրա քանդակված են գավաթից ջուր խմող երկու սիրամարգ, նրանցից ձախ՝ թռչունը ձագի հետ ևն: Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն հս-ից կից է XIII դ., սրբատաշ բազալտից միանավ Ս. Նշան կամ Վարագա Ս. Նշան կոչվող եկեղեցին (հավանաբար, որոշ ժամանակ այստեղ է պահվել *Վարագավանքի* հռչակավոր ս. Նշանը): Նրա արմ. մուտքի ճակատակալ քարին քանդակված է Պռոշյան իշխանական տոհմից երիտասարդ հեծյալ, որը նիզակը խրել է առյուծի երախը, իսկ

նրանցից վերև տարբեր թռչուններ են պատկերված: Թ. վ-ի քանդակները միջնադարյան հայկ. աշխարհիկ պատկերաքանդակների արժեքավոր նմուշներ են:

Թ. վ. XIV դ. ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ հողամասեր, այգիներ, դրամ: 1335-ին Հայրուտը վանքում «աղոթանոց» է կառուցել: Թ. վ-ի շուրջը կան XIII–XVI դդ. խաչքարեր և տապանաքարեր: 1971-ին Թ. վ-ի տարածքը պեղվել է, և բացվել են վանքի գավթի, հվ. կողմում՝ խոշոր միանավ եկեղեցու և նրա գավթի ու աշխարհիկ շինությունների հիմքեր (ենթադրվում է, որ այս շենքերում է գործել *Գլաձորի համալսարանը*): 1984-ին նորոգվել են Ս. Ստեփանոս և Ս. Նշան եկեղեցիները, և Թ. վ-ի տարածքը բարեկարգվել է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Շարուր-Դարալագյազի գավառ: Վայոց ձոր կամ Դարալագյազ, ԱՀ, Թ., 1905, գիրք 12: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, մաս 2, Երուսաղեմ, 1944: Եղիազարյան Հ., Թանահատի վանքը կամ Ղարավանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1964, № 10:

Մուրադ Հասրաթյան

ԹԱՆԱՀԱՏԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Արևիս գյուղի մոտ, լեռան լանջին: Պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Թ. վ. համարել է իր նշանակությամբ երկրորդը (*Տաթևի վանքից* հետո) Սյունիքի վանքերի շարքում: Թ. վ. առաջնորդվել է ճգնավորական մենաստանի կանոնակարգով. միաբանները վանքի տարածքից դուրս չեն եկել, սնվել են հաց ու ջրով, միայն կիրակի օրերին՝ բանջարեղենով ու ընդեղենով: Ղ. Ալիշանը Թ. վ-ի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու կառուցման թվականը համարում է 491-ը: Այն ունի միանավ, պայտաձև հատակածով և ատամնաշարով զարդարված, շեշտված պայտաձև եզրակամարով (փլվել է 1979-ին) խորան, որից մուտք է բացվում դեպի հվ-ից կից ավանդատունը: Հվ-ից եղել է սյունասրահ. պահպանվել են բազմանիստ սյուների բեկորները, խարիսխները և խոյակները: VI–VII դդ. նախնական փայտե ծածկը փոխարինվել է թաղով, որի համար երկայնական պատերին որմնամույթեր են կցել: Վանքի արմ. կողմում փոքր գերեզմանոցն է, որտեղ գտնվում է վանահայր Մխիթարի գետնափոր դամբարանը (ավանդաբար համարվում է բուժիչ հատկությամբ օժտված): XVII դ. սկզբին Թ. վ-ում են եղել *Սյունյաց Մեծ անապատի* հիմնադիրներ Սարգիս եպիսկոպոսը և տեր Կիրակոսը: Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, Թ. վ. ավերվել է 1658-ի ապրիլի երկրաշարժից:

1975-ին Թ. վ-ի փլատակների մաքրման և պեղման ժամանակ հայտնաբերվել է բազալտի երկնիստ կոթող՝ ուրարտական Արգիշտի Բ թագավորի (Ք.ծ.ա. 714–685) սեպագիր արձանագրությամբ (նիստերից մեկում հետագայում խաչ է քանդակվել), որը հայտնում է Ծուլուկի երկրի (Սյունիքի Ծղուկ գավառ) նվաճման մասին: Ենթադրվում է, որ Թ. վ-ի տեղում դեռևս Ք. ծ. ա. 1-ին հազարամյակից սրբավայր է եղել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.7, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Զանգեզուրի գավառ, հ. 1, Սիսիան, Թ., 1898: Բարխուդարյան Ս., Պատմահնագիտական-տեղագրական դիտողություններ, «ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի տեղեկագիր», գիրք 1, Ե., 1936: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960: Հարությունյան Ն., Արգիշտի II-ի նորահայտ սեպագիրը, ՊԲՀ, 1979, № 3:

Մուրադ Հասրաթյան

ԹԱՇՃՅԱՆ Նիկողայոս (1841, Կ. Պոլիս – 9.9.1885, Կ. Պոլիս), երաժշտագետ, կոմպոզիտոր, մանկավարժ: Սովորել է Խասգյուղի Ներսեսյան վարժարանում, աշակերտել Գ. Երանյանին, ուսումնասիրել հայկ. և եվրոպ. երաժշտության տեսությունը: Հեղինակել է հայրենասիր. երգեր, որոնցից մի քանիսը երգչախմբի համար բազմաձայնել են *Կոմիտասը* և Մ. *Եկմալյանը*: 1879-ից եղել է Կ. Պոլսի Մայր եկեղեցու երաժշտապետը: Պոլսահայ մամուլում հանդես է եկել

Ն. Թաշճյան

տեսական հոդվածներով: Թ-ի մեծագույն ծառայությունը հայկ. հոգևոր երգերի վերաձայնագրությունն է: Խազերի բանալին կորելուց հետո XIX դ. շարականները և մյուս երգերը վերաձայնագրելու բազմաթիվ ձեռնարկումներից միայն Ե. *Տնտեսյանի* և Թ-ի փորձերը հասցրին արդյունքի (երկուսն էլ՝ Հ. *Լիմոնճյանի* նոտագրությամբ): Թ. այդ երգերը գրի է առել 1873-ին, Ս. Էջմիածնում, Մ. Եկմալյանի և Պ. Ծեպեճյանի օգնությամբ. հրատարակվել են «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ պատարագի» (1874), «Ձայնագրեալ շարական հոգեւոր երգոց... Հայաստանեայց» (1875) և «Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ» (1877) ծավալուն հատորներով: Ներկայումս ապացուցված է, որ Թ-ի գրի առած բազմաթիվ եղանակներում խազային նոտագրությունից շատ բան պահպանվել է առանց զգալի փոփոխության: Թ-ի հատորները ներկայացնում են V–XV դդ. հայ մասնագիտացված մոնոդիկ երաժշտության պատկառելի բաժինը՝ ժանրերի ու ձևերի բազմազանությամբ, և ունեն գիտ. ու գեղ. մեծ արժեք: Առանձնակի նշանակություն ունի նաև նրա «Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան հայոց» (1874), որտեղ հեղինակը, Հ. Լիմոնճյանի նոտագրությամբ համակարգը բացատրելուց բացի, ամփոփում է հայ երաժշտության հին տեսության հիմն. դրույթները, մասնավորապես բացահայտում լադային համակարգի հատկանիշները:

Գրկ. Տնտեսյան Ե., Նկարագիր երգոց..., ԿՊ, 1874: Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Հիսարլյան Ա., Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան..., ԿՊ, 1914: Աթայան Ռ., Հայկական խազային նոտագրությունը, Ե., 1959:

Ռոբերտ Աթայան

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ, տես *Թարգմանչաց շարժում*:

«ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», 1232-ի նկարազարդ մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակել է Տիրացուն, ծաղկել՝ Գրիգորը: Ընդօրինակման վայրը նշված չէ (ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի, ընդօրինակվել է Հս. Հայաստանի քաղաքներից կամ վանքերից մեկում): XIV դ. սկզբին պատկանել է Վերին Խաչենի իշխան Գրիգոր Դոփյանին ու նրա կնոջը՝ Սյունյաց Տարսայիճ իշխանի դուստր Ասփային, ովքեր ձեռագիրը նվիրել են *Խադավանքին*: 1900-ին եղել է Ուտիքի Թարգմանչաց վանքում (այստեղից էլ՝ անվանումը): 1916-ին Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը այն բերել է Ս. Էջմիածին: Այժմ պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 2743), չափերը՝ 30x23 *սմ*, բաղկացած է 374 թերթից: Գրիգոր Դոփյանի պատվիրած ոսկե կազմը չի պահպանվել, այժմ կաշեկազմ է:

Ձեռագրի գեղանկարչ. զարդարանքը բաղկացած է 10 խորաններից, Մատթեոս և Հովհաննես ավետարանիչների դիմանկարներից, 4 անվանաթերթից, 7 ամբողջական էջերի վրա պատկերված տերուն. մանրանկարներից («Ավետում», «Ծնունդ», «Մկրտություն», «Խորհրդավոր ընթրիք», «Հրեշտակի հայտնությունը Յուղաբեր կանանց», «Դժոխք իջնելը», «Աստվածածնի վերափոխումը»), որոնք դասավորված են ձեռագրի համապատասխան հատվածի կողքին, 15 լուսանցազարդ մանրանկարներից («Քրիստոսի բժշկումները», «Քրիստոսի զրույցը սամարացի կնոջ հետ», «Փորձություն անապատում», «Պետրոսի զղջումը» են), ինչպես նաև բազմաթիվ լուսանցազարդերից ու զարդագրերից:

«Թ.Ա.»-ի բնորոշ առանձնահատկությունը կերպարների զուսպ շարժուձևերով հանդերձ լարված դրամատիզմն է՝ արտահայտված զուտ գեղ. միջոցներով, հորինվածքով (որը միշտ կառուցված է կա՛մ հորիզոն. և ուղղաձիգ գծերի, կա՛մ անկյունագծերի առանցքների խաչավորմամբ), ձևերի անհանգիստ բնույթով (հագուստի ծալքերում, ճարտ. կառուցվածքներում և, հատկապես՝ բնանկարի տարրերում, որտեղ ժայռաբեկորները ուժեղ ճնշումից կարծես զարնվում են միմյանց) և կոլորիտով, որն ստեղծվում է թանձր կապույտի և մուգ կարմիր գուներանգների համադրությամբ՝ ներառելով թավշամանուշակագույն ընդհանուր գունաշարում (որի հետ լավ ներդաշնակվում է կանաչ ներկի ու ոսկու փոշու խառնուրդից գոյացած թույլ առկայծող ոսկու արտասովոր նրբերանգը), ինչպես նաև գործող կերպարների դեմքերով, որոնց յուրահատուկ արտահայտչականություն և հուզական մեծ ուժ է հաղորդում աչքերի ցայտուն երանգավորումը: Գունագեղության կատարելությամբ և կերպարների արտահայտչականությամբ «Թ.Ա.» հայկ. մանրանկարչության ամենանշանավոր ձեռագրերից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.8, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, մաս 1, Ե., 1983: Дурново Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Der Nersessian S., La miniature arméniene au XIII siècle, "Archélogia", N 126, janvier, 1979.

Իրինա Դրամբյան

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՇԱՐԺՈՒՄ, հայ գրերի գյուտից հետո սկզբնավորված շարժում, որի խնդիրն էր՝ նախ հայերեն թարգմանել *Աստվածաշունչը*, հայացնել եկեղեցական *ծեսը*, ապա հայալեզու քրիստ. գրականություն տարածելու, հայոց դպրություն սկզբնավորելու միջոցով նպաստել Հայաստանի հոգևոր վերածննդին, կրոնամշակութային, ինչպես նաև գաղափարաքաղաքական անկախության հաստատմանը: Թ. շ-ման 1-ին փուլն ընդգրկում է V դ. 1-ին կեսը, 2-րդ շրջանը կապված է *հունաբան դպրոցի* գործունեության հետ (V դ. կես – VIII դ. սկիզբ):

«Թարգմանիչ» են անվանվել հայ գրերի գյուտի հեղինակ *Մեսրոպ Մաշտոցի* և Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* շուրջ 100 սաները, որոնք անմիջականորեն աշակերտել են նրանց, չհաշված «կրտսեր թարգմանիչները», հիմնականում՝ աշակերտների աշակերտները: Թարգմանիչ նշանակել է նաև մեկնիչ, մեկնող, Աստվածաշնչի այս կամ այն դրույթը բացատրող: Առաջին թարգմանիչներից հանվանե հայտնի են մոտ երեսունը, իսկ *Տոնացույց* են մտել երեքը՝ V դ. պատմիչ *Եղիշեն*, *Մովսես Քերթողը* և *Դավիթ Անհաղթը*: Հայ եկեղեցին «սրբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոց» անվան ներքո տոնում է վեց թարգմանիչների հիշատակը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավորությամբ: Այս վեցյակի մեջ են նաև *Գրիգոր Նարեկացին* և *Ներսես Շնորհալին*:

Հայ գրերի գյուտով (405) սկզբնավորված Թ. շ. դարերի ընթացքում համալրվել է նորանոր անուններով և թարգման. արժեքավոր գործերով: Հայ քրիստ. միտքը, ելնելով Սուրբ Գրքից, թարգմանությունը համարել է *Սուրբ Հոգու* շնորհներից («Մեկին Հոգուց տրված է իմաստության խոսք,… մյուսին՝ բժշկումների շնորհ՝ նույն Հոգով, …մյուսին՝ լեզուների թարգմանության շնորհ», Ա Կորնթ. 12.8–10):

Մեսրոպ Մաշտոց-Սահակ Ա Պարթև-*Վռամշապուհ* արքա եռյակի առաջին նպատակն էր իրականացնել Սուրբ Գրքի թարգմանությունը:

Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի անմիջական առաջնորդությամբ կատարված այդ թարգմանությամբ լուծվել են մի շարք խնդիրներ՝ 1. թարգմանչական դպրոցի ստեղծման, 2. հոգևոր-մշակութ., 3. գաղափարաքաղ.: Թարգմանչական առաջին խումբը՝ համճխնս Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Ա Պարթևի և այլոց, նախապես թարգմանել է Աստվածաշունչը. երկրորդ խումբը՝ *Եզնիկ Կողբացի*, *Կորյուն*, *Հովսեփ Պաղնացի*, *Հովհան Եկեղեցացի*, Ղևոնդ Վանանդեցի և մյուսներ՝ իրենց ուսուցիչների հետ միասին, փաստորեն կատարել է Աստվածաշնչի երկրորդ թարգմանությունը՝ համեմատությամբ հունարեն Յոթանասնից թարգմանության: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, որը համարվում է «թարգմանությունների թագուհի», վիթխարի դեր է խաղացել հայերենը համազգ. եկեղեց. և գրական լեզվի վերածելու գործում, նպաստել ողջ Հայաստանի հոգևոր-մշակութ. զարթոնքին: Սակայն Աստվածաշնչի բազմաշերտ ու բազմանշանակ տեքստերը հստակորեն, ուղիղ դավանանքով մեկնաբանելու, ինչպես նաև ծայր առած աղանդավոր. շարժումներին ի պատասխան՝ սուրբգրային իմաստները անխաթար ու ամբողջական պահելու համար հարկավոր էր նաև հայերեն թարգմանել ողջ ուղղադավան-եկեղեց. ու հայրախոսաստվածաբան. գրականությունը:

Սահակ-Մեսրոպյան շրջանում և հետագայում հուն-ից և ասոր-ից հայերեն են թարգմանվել *Բարսեղ Կեսարացու*, *Հովհան Ոսկեբերանի*, *Եփրեմ Ասորու*, *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու*, *Գրիգոր Նյուսացու* և մյուսների մեկնող., աստվածաբան., դավան. երկերը, ինչպես նաև՝ Արիստիդես Աթենացու, Հիպպոլիտի, Մեթեդիոս Ոլիմպիացու, Եպիփան Կիպրացու և այլոց ջատագով. բնույթի երկերը:

V դ. 1-ին կեսին կատարված թարգմանությունները խմբավորվում են ըստ հետևյալ բաժինների. լիտուրգիկա՝ ծիսական երկեր (*Խորհրդատետր-Պատարագամատույց*, *Ժամագիրք* ևն), պատրիստիկա՝ հայրախոսական գրականություն (տես *Հայրաբանություն*), մարտիրոլոգիա և հագիոգրաֆիա՝ *վկայաբանություն* և *վարքագրություն*, կանոնական (եկեղեց. ժողովների և սուրբ հայրերի կողմից գրված կանոններ ու սահմանումներ), պատմ. բնույթի երկեր:

Հայ գրերի գյուտից մինչև 440-ական թթ. հիմնականում թարգմանվել են.

1. Աստվածաշունչ (405–408-ին և 430-ական թթ.), 2. Խորհրդատետր-Պատարագամատույցներ (թրգմ. հուն-ից և ասոր-ից), 3. Աթանաս Ալեքսանդրացու 15 ճառերը (հուն-ից), 4. Ժամագիրք (հուն-ից), 5. Հովհան Ոսկեբերանի ճառերը, քարոզները և մեկնությունները, 6. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու մեկնությունները՝ նվիրված Ծննդոց գրքին և Պողոս առաքյալի թղթերին, «Ճառ Ս. Երրորդության մասին», նամակներ Նեստորին և 12 նզովքները (հուն-ից), 7. Եվթաղի «Նախաբաններ և մեկնություններ»-ը՝ նվիրված Գործք առաքելոցին և Պողոս առաքյալի թղթերին (հուն-ից), 8. Հիերոնիմոսի մեկնությունը, 9. Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն»-ը (416–420-ին, հուն-ից), 10. Եպիփան Կիպրացու «Մարգարեների վախճանի մասին» (հուն-ից), 11. Սեբերիանոս (Սեվերիանոս) Գաբաղացու ճառերը (հուն-ից), 12. Եվագր Պոնտացու ճառերն ու մեկնությունները (հուն-ից), 13. Եվսեբիոս Եմեսացու ճառերը (հուն-ից), 14. Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան»-ը (հուն-ից), 15. Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրյա արարչության մասին», նաև՝ ճառեր, մեկնություններ, խրատներ (հուն-ից), 16. Արիստիդես Աթենացու «Քրիստոնեական հավատի ջատագովությունը» (420–430-ին, հուն-ից, ընդ որում հուն. բնագիրը չի պահպանվել), 17. Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը» (430-ական թթ., հուն-ից, հուն. բնագիրը չի պահպանվել), 18. Պրոկղ եպիսկոպոսի թղթերը՝ ուղղված Սահակ Ա Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին (430-ական թթ., հուն-ից), 19. Ակակիոս Մելիտենացու երկու թղթերը (430-ական թթ., հուն-ից), 20. Եփրեմ Ասորու ճառերը, աղոթքները և Սուրբ Գրքի մասերին նվիրված մեկնություններ (ասոր-ից), 21. ս. Թադեոսի և ս. Սանդուխտի վկայաբանությունը (430-ին, ասոր-ից), 22. Մեթոդիոս Ոլիմպիացու «Անձնիշխանության մասին» երկը (հուն-ից, հուն. բնագիրը չի պահպանվել, երկի զգալի մասն օգտագործվել է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում), 23. Եպիփան Կիպրացու «Ընդդեմ աղանդոց» երկը (հուն-ից, որոշ հատվածներ միայն պահպանվել են Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում), 24. Հիպպոլիտոս Բոստրացու ճառերն ու մեկնությունները, «Բոլոր աղանդների հերքումը» (430–440-ական թթ., հուն-ից, պահպանվել է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում), 25. Գրիգոր Սքանչելագործի «Քրիստոսի ծննդյան մասին» (հուն-ից), 26. Զենոբ Ամիդացու ճառը (ասոր-ից), 27. Այիթալա Եդեսացու ճառը (ասոր-ից), 28. Գրիգոր Նազիանզացու ճառերը (հուն-ից), 29. Անտիոքի, Գանգրայի, Լաոդիկեի, Նեոկեսարիայի ժողովների և Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի կանոնները (430–440-ական թթ., հուն-ից):

V դ. 1-ին կեսին են թարգմանվել նաև անվավեր կամ պարականոն ճանաչված բնագրեր. «Ե-«Պիղատոսի նամակը Տիբերիոս կայսեր», «Եդեսիա քաղաքի թագավոր Աբգարի նամակը», «Քրիս-«Հակոբի ուղերձը Կոնդրատիոսին», «Առաքյալտոս Պոնտիոս Պիղատոսի առջև», «Աբգարի ների վարդապետությունը» (միայն «Աբգարի նամակը»՝ ասոր-ից, մնացյալները՝ հուն-ից): Թարգմանվել են նաև բազմաթիվ վկայաբանություններ և վարքագրություններ՝ և՛ հուն-ից, և՛ ասոր-ից:

Ողջ թարգմանական գրականությունը հիմք է ստեղծել հայ ինքնուրույն՝ մեկնող., աստվածաբան-դավան., իմաստասիր., պատմ. և այլաբնույթ գրականության ստեղծման համար՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* (կամ նրան վերագրվող) «Հաճախապատում ճառերը», *Ագաթանգեղոսի* «Հայոց պատմությունը», Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ն, Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը», *Մովսես Խորենացու* «Հայոց պատմությունը» և այլ երկեր:

Հայալեզու թարգմանական գրականությունը չեզոքացրել է հուն-ի և ասոր-ի գերիշխանությունը, թուլացրել հուն. և ասոր. եկեղեցիների ազդեցությունը, իսկ միջնորդավորված կերպով՝ նաև այդ եկեղեցիների թիկունքին կանգնած տերությունների գաղափարաքաղ. նկրտումները:

Կրոնադավան. երկերից զատ հայ աստվածաբան-իմաստասիր. միտքը անհրաժեշտաբար անդրադարձել է նաև աշխարհիկ գիտ. երկերի թարգմանությանը: Դրա համար անհրաժեշտ էր ընդլայնել գրաբարի բառապաշարը՝ լեզվաոճական և գիտ., փիլ. եզրաբանության հայացման ճանապարհով: Այս ասպարեզում կարևոր գործ է կատարել հունաբան դպրոցը (V դ. կեսից VIII դ. սկիզբ):

Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի և Իրենեոս Լուգդոնացու (II դ.) և *Տիմոթեոս Կուզի* դավան. գրվածքների թարգմանությունից (480-ական թթ.) հետո *Ալեքսանդրիայում* և Աթենքում ուսանած հայ թարգմանիչները, մինչ Արիստոտելի բուն երկերի թարգմանությանն անցնելը, կատարել են ճանաչող. նշանակություն ունեցող՝ Պորփյուրի «Ներածութիւն ստորոգութեանցն Արիստոտելի» երկի թարգմանությունը, որը հիմք է ստեղծել 490-ական թթ. թարգմանելու Արիստոտելի «Ստորոգութեանց» և «Յաղագս մեկնութեան» երկերը, այնուհետև, 490–500-ական թթ.՝ նորպլատոնական Յամբլիխոսին (Յամբլիքոս) վերագրվող «Ստորոգութեանց» և «Յաղագս մեկնութեան» երկերը: Ապա թարգմանվել են անտիկ մտածողության ավանդույթները պահպանող քրիստոնյա հեղինակների (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի, Նեմեսիոս Եմեսացի) երկերը: Հունաբան դպրոցի թարգմանիչների (հատկապես Դավիթ Անհաղթի ինքնուրույն և թարգման. երկերի) շնորհիվ Հայաստանում տարածվել են նորպլատոնականությունը և նորպլատոնականության հայր Պլոտինի երկերը:

Հայ հեղինակների՝ Պետրոս Սյունեցու, Դավիթ Հարքացու, *Խոսրովիկ Թարգմանչի*, *Անանիա Շիրակացու*, *Ստեփանոս Սյունեցու* ինքնուրույն, ապա թարգման. (Զենոնին վերագրվող՝ «Յաղագս բնութեան» տրակտատը, Պսևդո-Արիստոտելի «Յաղագս աշխարհի» և «Յաղագս առաքինութեան» բնագրերը, «Սահմանք փիլիսոփայականք» փիլ. տեքստը են) երկերում զգալի է Արիստոտելի, Պորփյուրի և հատկապես Դավիթ Անհաղթի գաղափարների և տերմինաբանության որոշակի ազդեցությունը: Հայ աստվածաբան-փիլ-մաթ. մտքի զարգացման առումով արժեքավոր են նաև Անանիա Շիրակացու (VII դ.) երկերը և նրան վերագրվող՝ Պապպոս Ալեքսանդրացու, Պողոս Ալեքսանդրացու և մյուսների աստղաբաշխ. ու օդերևութաբան. երկերի թարգմանությունները, Ստեփանոս Սյունեցու՝ 712-ին թարգմանած՝ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս մարդոյ կազմութեան» աստվածաբան., բնափիլ., մարդակազմական երկերը, նույն՝ Ստեփանոս Սյունեցու՝ Դավիթ Հյուպատի աշխատակցությամբ թարգմանած *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս երկնային քահանայապետութեան», «Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեան», «Յաղագս աստուածային անուանց», «Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան» երկերն ու 10 թղթերը:

Թ. չ-ման ավանդույթները շարունակվել են նաև հետագա դարերում (*Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի* և ուր.), բայց նոր թափ են ստացել հատկապես XIV դ., լատին միաբարների (տես *Ունիթորություն*) և նրանց հայ հետևորդների շնորհիվ: Քռնայի և Տործորի դպրոցներում լատ-ից թարգմանվել են Թովմա Աքվինացու, Բոնավենտուրայի, Ժիլբեր Պուետացու, Ալբերտ Մեծի, Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու, Պետրոս Արագոնացու և ուր. երկերը: Թեև միաբարների նպատակն էր հիմնավորել կաթոլիկության առավելությունը, սակայն նրանց գործունեությունը մեծապես նպաստել է եվրոպ. քրիստ. մտքի նվաճումների յուրացմանը, որը հմտորեն իրագործել են Հայ եկեղեցու վարդապետներն ու գաղափարախոսները, հակադրվելով հենց իրենց՝ միաբարներին: XVII դ., հոգևոր մշակույթի աշխուժացմանը զուգընթաց, վերականգնվել են Թ. չ-ման ավանդույթները: Թ. չ. առհասարակ, իր սկզբնավորումից ի վեր, խթանել է լուսավորականության, կրթության, գիտության, լեզվաշինության և նոր գաղափարների զարգացումը: Հին հայկ. թարգմանությունների շնորհիվ պահպանվել են համաշխ. մշակույթի և գիտության բազմաթիվ հուշարձաններ (բնագրերը կորել են):

Հայ եկեղեցին սահմանել է «Սրբոց թարգմանչաց» տոն. նախ, Բուն Բարեկենդանին նախորդող կիրակիից առաջ՝ շաբաթ օրը, տոնվում է ս. Սահակ Ա Պարթևի հիշատակը, իսկ հունիսի վերջին կամ հուլիսի սկզբին նշվում է Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի տոնը՝ Օշականում («Սրբոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրովբայ»). հոկտեմբերին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի և իր աշակերտ-թարգմանիչների տոնը («Սրբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոյ՝ Մեսրովբայ, Եղիշէի, Մովսիսի Քերթողին, Դաւթի Անհաղթ փիլիսոփային, Գրիգորի Նարեկացւոյն եւ Ներսէսի Կլայեցւոյն»):

Թ. չ-մանը, սուրբ թարգմանիչներին է ձոնված *Վարդան Արևելցու* «Որք զարդարեցին» շարականը՝ իր կանոնով: Հայոց մեջ տարածված են Ս. Թարգմանչաց անունով վանքեր, եկեղեցիներ, կրթ. կենտրոններ (ճեմարաններ, վարժարաններ են):

Հայաստանի գրողների միության նախաձեռնությամբ 1979-ից նշվում է (երկու տարին մեկ) «Թարգմանչաց տոնը»՝ որպես համաժողովրդական նշանակության իրադարձություն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.8, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889: Մանանդյան Հ., Յունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վնն., 1928: Ակինյան Ն., Դասական հայերէնն եւ վիեննական Մխիթարեան դպրոցը, Վնն., 1932: Արևշատյան Ս., Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմա-մշակութային նշանակությունը, ՊԲՀ, 1973, № 1: Նույնի, Формирование философской науки в древней Армении (V–VI вв.), Е., 1973; Նույնի, К истории философских школ средневековой Армении (XVI в.), Е., 1980.

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՏՈՆ, տես *Թարգմանչաց շարժում* հոդվածում:

ԹԲԻԼԻՍԻԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, Բերդի Մեծ եկեղեցի, Կաթողիկե Ս. Գևորգ, Նարիկալա ամրոցի ստորոտում, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու վիրահայոց թեմի առաջնորդանիստը: Ըստ շին. արձանագրության, 1251-ին կառուցել է պարոն Ումեկը (սկզբնապես կոչվել է Ս. Աստվածածին), որը մոնղոլ. արշավանքների հետևանքով 1242-ին Կարինից գաղթել էր Տփղիս և վրաց արքունիքում բարձր դիրքի հասել:

Թբիլիսիի Սուրբ Գևորգ աղյուսաշեն եկեղեցին ունի մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք, հույակ լուսամուտներով խորանի երկու կողքերին ավանդատներով: Ճակատները և 12-նիստանի բարձր գմբեթը զարդարված են աղյուսե ձևավոր շարվածքով: 1284-ին Թ. Ս. Գ. ե-ում *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ) քարոզ է կարդացել «Յաղագս երկնային շարժմանց» թեմայով՝ նվիրված աստղաբաշխությանն ու օդերևութաբանությանը: XIV–XVIII դդ. Թ. Ս. Գ. ե-ում բազմաթիվ ձեռագրեր են գրվել: 1616-ին Պարսից շահ Աբբասի արշավանքից հետո եկեղեցին խլվել է հայերից և չի գործել: 1779-ին ավագերեց Առաքել Սահառունյանը վերաբացել է այն, 1781-ին հվ-ից և արմ-ից շրջապատել պարսպով, բնակելի շենք կառուցել, նորոգել եկեղեցու գմբեթը և ներսը նկարազարդել: 1792-ին մահտեսի Հակոբջան Արղությանը նորոգել է ծածկի թաղերը և եկեղեցուն նվիրել Սեյիդաբադի այգիները: 1795-ին Պարսից Աղա-Մահմեդ-խան Ղաջարի արշավանքի ժամանակ Թ. Ս. Գ. ե. կողոպտվել է և հրդեհվել, ոչնչացել են այնտեղ պահվող ձեռագրերը: Հրոսակների ձեռքով զոհվել է նաև Սայաթ-Նովան, որին թաղել են եկեղեցու հս. պատի տակ (ավանդություն): 1808-ին Եդեգարի որդի Դավիթը նորոգել է արլ. ճակատը, 1832-ին երեսփոխան Աբրահամ Քեփրինյանցը կառուցել է եկեղեցու վերնատունը, տանիքը ծածկել կղմինդրով, ներսը սալահատակել: 1882-ին Ավթանդիլյանցի պատվերով պատրաստվել է մկրտության մարմարե ավազանը, 1883-ին Անտոն Սողոմոնյանցի շնորհիվ՝ արմ. դուռը և նրա առջևի ծածկը: 1922-ին գեղանկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանը Թ. Ս. Գ. ե-ում նկարել է չորս որմնանկար և Քրիստոսի կյանքը պատկերող մեծադիր կտավներ: 1925-ին նրա աճյունն ամփոփվել է եկեղեցու հս. պատի տակ: 1930-ական թթ. Թիֆլիսի հայկ. Հարանց վանքը քանդելու և տեղում դպրոց կառուցելու պատճառով վանքի տարածքից Թ. Ս. Գ. ե-ու բակ են տեղափոխվել հայ նշանավոր զորավարներ Մ. Լորիս-Մելիքովի, Ի. Լազարյանի, Ա. Տեր-Ղուկասովի և Բ. Շելկովնիկովի աճյունները: 1977-ին նորոգվել է եկեղեցին, մաքրվել ներսի պատերի յուղաներկի շերտը, բացվել է նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանի վրձնին պատկանող տասը որմնանկար (XVIII դ. վերջ)՝ ի լրացումն մինչ այդ պահպանված 14-ի: Խորանի գմբեթարդին պատկերված է ամպերին բազմած Քրիստոսը, ձեռքին մագաղաթ՝ «Գնացեք, այսուհետև աշակերտեցեք զամենայն հեթանոսն» գրությամբ, երկընքում՝ աղավնակերպ Ս. Հոգին և սերովբեներ: Խորանի կամարի ձախակողմյան մասում ս. *Աբգարի* պատկերն է՝ Քրիստոսի անձեռագործ դաստառակը ձեռքին, «Սբ. Աբգար նախահաւատ թագավոր հայոց» մակագրությամբ, աջակողմյան մասում՝ Տրդատը՝ «Սբ. Տրդատ անդրանիկ թագավոր հայոց», և Կոստանդիանոս Մեծը՝ «Սբ. Կոստանդիանոս թագավոր» գրություններով: Հս. պատի ձախ մասում՝ «Ավետման», հվ. պատի աջ կողմում՝ «Ծննդյան», ձախ մասում «Մկրտության» տեսարաններն են, հս. պատի աջ կողմում՝ «Մարիամի և Եղիսաբեթի հանդիպումն» է, հս. կամարին՝ «Սաղմոսասացն Դավթի հալածումը Սավուղ թագավորից»: Թ. Ս. Գ. ե-ու որմնանկարները կատարման ոճով ակնհայտ աղերս ունեն իտալ. գեղանկարչության հետ: Սրբապատկերային կանոնիկ գունային կառուցվածքի հետ որմնանկարների երփնապնակում առաջնակարգ տեղ են գրավում կարմիրի և կանաչի հետ ոսկեդեղին ու թափանցիկ կապույտ գույները, որոնք եկեղեցու ներսում պայծառ և տոնական հանդիսավորություն են ստեղծում:

Թ. Ս. Գ. ե-ու բակում 1914-ից ամեն տարի մայիսին մեծարվում է Սայաթ-Նովայի հիշատակը՝ ժողովրդի այցելությամբ և Վարդատոնով (նախաձեռնողը եղել է Հովհաննես Թումանյանը): Եկեղեցում հին տոմարով նոյեմբ. 10-ին նշվում է ս. Գևորգի տոնը:

Գրկ. Հովհաննես Երզնկացի, Տեարակ համառօտ և լի իմաստախոհ բանիւք... Յաղագս երկնային շարժմանց..., Նոր Նախիջևան, 1792: Ջալալյան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփխիս, 1858: Ավչյան Ս., Թբիլիսիի Մեյդանի սուրբ Գևորգ Կաթողիկե սուրբ Աստվածածին կամ Բերդի մեծ եկեղեցին, «Էջմիածին», 1959, № 2: Асратян М., Памятники средневековой архитектуры в Тбилиси, Е., 1978.

Մուրադ Հասրաթյան

ԹԵԼԵԹԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ, Վրաստանի Հանրապետության Գարդաբանի շրջանի Թելեթ գյուղի մոտ: Ըստ պահպանված արձանագրությունների, տեղում հայկ. եկեղեցի գոյություն է ունեցել դեռևս 1002-ին: Վանքը հոգևոր

նշանակալի կենտրոնի է վերածվել XVII դ., իսկ XIX դ. սկսվել է Թ. Ս. Գ. վ-ի նոր վերելքի շրջանը, հատկապես 1826-ից, երբ Թիֆլիսի հոգևոր թեմի առաջնորդ Ներսես արք. Աշտարակեցին վանահայր է կարգել Գևորգ Մեհրաբյանցին: Վերջինիս ջանքերով կառուցվել են եկեղեցին (1826), մի շարք սենյակներ (1830), զանգակատունը (1832): 1834-ին եկեղեցու արլ. պատին ագուցվել են մարմարե 3 սալիկներ՝ ի հիշատակ բարերարներ Գևորգ և Եղիսաբեթ Քեդխուդյանցների: Եկեղեցին նորոգվել է 1850-ական թթ.՝ գյուղի հայ բնակչության միջոցներով: Վանքին նվիրատվություններ են արել Հովհ. Միրիմյանցը, Հ. Պապալյանցը և ուր.: Նույն ժամանակահատվածում հիմնվել է նաև ծխական դպրոցը, որի համար 1870-ին կառուցվել է առանձին շենք: 1864–66-ին Թ. Ս. Գ. վ-ի վանահոր պաշտոնը վարել է Գրիգոր եպս. Աղափիրյանցը: 1887-ին վանահայր դարձած Հմայակ Տեր-Սարգսյանցը 1889-ից ձեռնարկել է վանքի բարեկարգման աշխատանքներ, 1894-ին՝ վերաբացել ծխական դպրոցը: 1901-ին նորոգվել են եկեղեցու ծածկերը, իսկ 1902-ին, Գ. Գյուլզալյանցի և Գ. Հակոբյանցի միջոցներով, նաև՝ եկեղեցին, որի համար բարերարներն արժանացել են *Մկրտիչ Ա Վանեցու* օրհնության կոնդակին: 1908-ից վերսկսել է գործել հայոց ծխական երկսեռ դպրոցը (մինչև 1913-ը, կրկին վերաբացվել է 1916-ին): Թ. Ս. Գ. վ. վիրահայոց շրջանում ամենահեղինակավոր ուխտատեղիներից էր: Ամեն տարի, Համբարձման հինգշաբթի օրն այստեղ են հավաքվել բազմահազար ուխտավորներ Կախեթից և Քարթլիից, օթևանել 1904-ին և 1912–1913-ին կառուցված ընդարձակ հյուրասենյակներում: Վանքը մեծ համբավ է ունեցել նաև վրացիների մոտ: Շրջակա բնակավայրերի հայերի համար հոգևոր կենտրոնի իր դերը պահպանել է նաև խորհրդային տարիներին:

1989–91-ին, վանքը նորոգելու պատրվակով վրաց հոգևոր իշխանությունների ձեռնարկած շին. աշխատանքների ընթացքում, ոչնչացվել են եկեղեցու մկրտարանի արձանագիր ավազանը և շինությունների պատերին պահպանված շուրջ 2 տասնյակ հայ. վիմագրերը, հունածես եկեղեցիներին հատուկ ձևով հիմնովին վերափոխվել է բեմը ևն: Թ. Ս. Գ. վ. 1992-ին վերածվել և գործում է որպես վրաց. եկեղեցի:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ Լ., Թելեթը հայ և վրաց պատմագրության, բանահյուսության և վիմագրության մեջ, «Էջմիածին», 1961, № 9:

Սամվել Կարապետյան

ԹԵՀՐԱՆԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ, կազմավորվել է 1944-ին: Առաջնորդանիստը՝ Թեհրանի Ս. Սարգիս եկեղեցի (1973-ից): Ընդգրկում է Իրանի մայրաքաղաք Թեհրանն իր շրջակայքով, Արաքը, Համադանը, Մեշհեդը, Գորգանը, Ռեշտը, Սարին, Էնզելին, Ղազվինը: Մինչև 1958-ը Թ. թ. իրանահայ մյուս թեմերի նման ենթարկվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին, այնուհետև անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ենթակայության տակ:

Թեհրանում հայերը բնակություն են հաստատել XVIII դ. 2-րդ կեսից, 1795-ին հիմնել են Ս. Գևորգ մատուռը (1882-ից՝ Ս. Գևորգ եկեղեցի): 1798-ին, երբ Իրանի տարբեր շրջաններից տասնյակ հայ ընտանիքներ բնակեցվել են Թեհրանում, անհրաժեշտություն է դարձել նոր եկեղեցու կառուցումը: 1808-ին կառուցվել է Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցին: 1870-ին Թեհրանում հիմնվել է «Ուսումնասիրաց» միությունը, որը հաջորդ տարի Ս. Գևորգ եկեղեցուն կից բացել է դպրոց: 1938–1945-ին Թեհրանում կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1944–73-ին՝ առաջնորդանիստ):

1944-ին Թեհրանի համայնքն առանձնացել է *Իրանա-Հնդկաստանի թեմից* և կազմել առանձին թեմ: Թեմի անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Վահան ծ. վրդ. Կոստանյանը (1944–45), որին հաջորդել է Ռուբեն եպս. Դրամբյանը (1945–49):

Թեմի կազմավորումից երեք տարի հետո ստեղծվել է թեմական խորհուրդ: Վերջինիս և հայ կանանց եկեղեցասեր միության միջոցներով կառուցվել է առաջնորդարանի շենքը: 1949-ին թեմական խորհրդի և թեմական պատգամավոր. ժողովի կողմից ընտրված հանձնախումբը մշակել է թեմի կանոնադրությունը, որը վավերացվել է 1951-ին:

1960–99-ին Թ. թ. (արդեն որպես Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմ) գլխավորել է Արտակ արք. Մանուկյանը, որը միաժամանակ եղել է Իրանի միջեկեղեց. խորհրդի նախագահ: Թեմն ունի իր կանոնադրությունը, որը վավերացվել է պետության կողմից: Թեմի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը թեմական պատգամավորական ժողովն է (ընտրվում է 4 տարով): Պատգամավորական ժողովն իր կազմից երկու տարով ընտրում է թեմական խորհուրդ (9–13 անդամից բաղկացած), որը թեմի բարձրագույն գործադիր մարմինն է: Ըստ թեմի կանոնադրության, թեմի առաջնորդին ընտրում է պատգամավորական ժողովը՝ առանց պաշտոնավարության ժամկետ սահմանելու:

Թ. թ-ի տարածքում կառուցված բազմաթիվ եկեղեցիներից այսօր կանգուն են 20-ը, որոնցից 8-ը՝ Թեհրանում: Հնագույնները Ս. Գևորգ, Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցիներն են: Վերջին 35 տարիների ընթացքում կառուցվել են Ս. Թարգմանչաց, Ս. Սարգիս, Սրբոց Վարդանանց, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Մինաս, Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցիները, Նոր Բուրաստան գերեզմանատան և «Արարատ» մարզավանի Ս. Խաչ մատուռները, Գորգանի հրջանում՝ Ս. Աստվածածին մատուռը, Ռեշտ քաղաքում՝ Ս. Մեսրոպ եկեղեցին:

Եկեղեցիներ կան նաև թեմի մյուս քաղաքներում՝ Արաքում, Քալավյուում, Ղարաղանում, Մեշհեդում, Քերմանշահում, Համադանում, Էնզելիում, Ղազվինում:

Թ. թ-ի առաջնորդն է Սեպուհ եպս. Սարգսյանը (2000-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VI-ում, 6.8, 4-րդ պատկերը:

ԹԵՂԵՆՅԱՑ ՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Բուժական գյուղից հյուսիս, անտառապատ լեռան լանջին: Հիմնվել է վաղ միջնադարում: Առաջին անգամ հիշատակվում է VIII դ. սկզբին, *Վահան Գողթնացու*՝ վանքում կարճատև ապաստանելու կապակցությամբ: XI–XIV դդ. Թ. վ. եղել է կրթության և գրչության կենտրոն: Թ. վ-ում և *Մաքենյաց վանքում* պահպանվել էր Հայ եկեղեցու ժամասացության կանոնակարգը, որը 1166-ին *Ներսես Շնորհալին* հիմք է ընդունել հայկ. վանքերի և եկեղեցիների համար միանական ժամակարգ մշակելու համար:

Թ. վ-ի Կաթողիկե եկեղեցին (կառուցվել է XII դ.) զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որի ճակատները մշակված են «հայկ. խորշերով»: Գեղեցկությամբ առանձնանում է Ավագ խորանի ճակատամասը, որի մակերեսին երկրաչափ., բուս. և կենդ. թեմաներով հարթաքանդակներ են: Գեղ. արժեք է ներկայացնում կենտր. սալաքարի վրայի սիրամարգի պատկերաքանդակը՝ բացված պոչով, կիսաբաց թևերով, գլուխն աջ թեքած, և այս բոլորը ներկալված է բազմաժապավեն շրջագծի մեջ: 1207-ին իշխան Վահրամ Զավուշը Կաթողիկե եկեղեցուն կից կառուցել է քառայուն, կենտրոնում բրգաձև երդիկով շքեղ գավիթ, որի շարվածքի սև և կարմիր տուֆի համադրությունը ներսում բազմագունություն է մտցրել:

1205-ին Լոռի քաղաքում իշխան Զաքարե Բ Մեծի հրավիրած դավան. հարցերի շուրջ ժողովին մասնակցել է նաև Թ. վ-ի առաջնորդ Տուրքիկ վարդապետը: XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին նշել է, որ Տուրքիկ վարդապետի վանահայրության օրոք Թ. վ-ի միաբանությունն ապրել է համայնակեցության սկզբունքով՝ «զամենայն ինչ հասարակաց լինել և առանձին ոչ ինչ ստանալ»: XIII դ. Թ. վ-ում որոշ ժամանակ գործել են *Վարդան Արևելցին* (հիմնել է Թեղենյաց մենաստանի դպրոցը) և *Վանական Վարդապետը*: Կաթողիկե եկեղեցուն հվ-ից կից է գրատունը՝ արլ. կողմում գրիչների համար նախատեսված չորս խցերով, իսկ գավթին հս-ից կից է քառախորան մի շինություն, որը ենթադրաբար ծառայել է որպես մատենադարան: Վանական համալիրի հս-արմ. կողմում առանձին կանգնած է ուղղանկյուն, թաղածածկ սեղանատան շինությունը (XIII դ.), արմ. կողմում՝ վանքի գերեզմանատունը: 1827-ին Թ. վ. երկրաշարժից հիմնովին ավերվել է: 1980-ական թթ. պեղվել է վանքի տարածքը (ղեկավար՝ Գ. Սարգսյան)՝ բացվել են Կաթողիկե եկեղեցին, գրատունը, մատենադարանը, հիմն. համալիրից 30 *մ* արլ.՝ փոքր խաչաձև, եռախորան գմբեթավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին (VI–VII դդ.):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.1, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ե ղ ի ա զ ա ր յ ա ն Հ., Թեղենյաց վանքը, «Էջմիածին», 1960, № 6: Պ ե տ ր ո ս յ ա ն ց Վ., Թեղենյաց վանքը իբրև մշակութային կենտրոն, ՊԲՀ, 1982, № 1: Ս ա ր գ ս յ ա ն Գ., Թեղենյաց վանքի պեղումները, ՊԲՀ, 1990, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ԹԵՄ, վ ի ճ ա կ, ե պ ի ս կ ո պ ո ս ո ւ թ յ ո ւ ն, ա ռ ա ջ ն ո ր դ ո ւ թ յ ո ւ ն, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր վարչատարածքային միավոր: IV–V դդ. Հայ եկեղեցու հոգևոր-վարչ. սահմանները հիմնականում համապատասխանել են Հայաստանի վարչաքաղ.

սահմաններին: Թ-երի առաջին տարատեսակները Հայաստանում ձևավորվել են վաղ քրիստ. համայնքների (ծխերի) հիման վրա: IV դ. սկզբին *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Հայաստանի գավառներում և նահանգներում հիմնել է առաջին Թ-երը՝ որպես եպիսկոպոսություններ, տեսչություններ, հովվություններ և վերակացություններ, դրանց գլուխ կարգել առաջնորդների, որոնք կոչվել են, համապատասխանաբար՝ եպիսկոպոս, տեսուչ, հովիվ, վերակացու: Թ. անվանումն առաջացել է VII դ., Բյուզ. կայսրության արլ. նահանգների վարչ. միավորների՝ Թ-երի անունից: Հայ եկեղեցու վարչ. միավորների բոլոր տարատեսակները կոչվել են Թ-եր (չնայած ունեցել են տարբեր տարածք և ազդեցություն): Գլխավորել են Հայոց կաթողիկոսի կոնդակով նշանակված արքեպիսկոպոսները կամ եպիսկոպոսները՝ տեղերում տնօրինելով հոգևոր, կրթ., մշակութ., անգամ հաս., իրավաքաղ. խնդիրներ: X դ. Հայոց կաթողիկոսության ենթակա Թ-եր գործել են նաև Հայաստանից դուրս: *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսը (973–992) եպիսկոպոս. Թ-եր է հաստատել նաև Անտիոք, Տարսոն, Տրայանուպոլիս քաղաքներում: Հայ եկեղեցու վարչ. սահմաններն արդեն որոշվել են ոչ թե քաղ., այլ դավան. բաժանումով: Անկախ բնակության վայրից, Հայ եկեղեցուն են ենթարկվել բոլոր հակաքաղկեդոն. հայերը:

Թ-երը եղել են ավատական կենտրոններ և սոց-քաղ. մեծ ուժ ներկայացրել: Թ. կրել է այն երկրամասի կամ բնակավայրի անունը, որտեղ գտնվել է թեմակալ առաջնորդի աթոռանիստը: Բացի Սյունյաց Թ-ից, որը ճանաչվել է որպես մետրոպոլիտություն, Հայոց բոլոր Թ-երը եպիսկոպոսություններ են եղել: Ուշ միջնադարում պատմաքաղ. հանգամանքների բերումով որոշ Թ-եր վերացել են, մյուսների տրոհմամբ կամ միավորմամբ ստեղծվել են նորերը: Մեծ Թ-երը տրոհվել են, աստիճանաբար նոր տարածք և ազդեցություն ձեռք բերել և վերածվել ինքնուրույն եկեղեցավարչ. միավորների: Ըստ այդմ՝ Հայ եկեղեցում առաջացել են Թ-երի նոր տարատեսակներ՝ եպիսկոպոսական, տեսչական և վանական, եպիսկոպոսական թեմական տեսչություններ, եպիսկոպոսական վիճակ, վիճակ և տեսչական վիճակ, առաջնորդություն, պատրիարք-առաջնորդություն, առաջնորդական փոխանորդություն, տեսչություն, վիճակային և վանական տեսչություն, փոխանորդություն, վիճակավոր հովվություն և հովվություն: XIX դ. կեսին արդեն սրանց մեծ մասը ստացել է «առաջնորդություն» ընդհանուր անվանումը, որը նախկինում հատուկ էր միայն վանահայրերին՝ վանքերի առաջնորդներին:

XIX դ. 2-րդ կեսից Թ-երի այս տարատեսակներից առավել խոշորներում (թեմ, տեսչություն, վիճակ) ստեղծվել են հոգևոր և աշխարհիկ անդամներից կազմված թեմական և հոգևոր խորհուրդներ՝ առաջնորդի գլխավորությամբ: Թ-երի կազմավորումն ընթացել է 1860-ի *Ազգային սահմանադրության* սկզբունքներով: Թ-ի կառավարումը կենտրոնացած է առաջնորդի ձեռքում, որին ընտրում է թեմական ներկայացուցչական ժողովը կամ նշանակում Գերագույն հոգևոր իշխանությունը: Թ-ի տարածքում առաջնորդն իրավասու է (եթե եպիսկոպոս է) քահանայական ձեռնադրություններ կատարել, տնօրինել եկեղեցու դատ. հարցերը, վճռել ամուսնության և ամուսնալուծության խնդիրները, մշակութ-կրթ. գործունեություն ծավալել, թեմական ժողով հրավիրել ևն: Թ-ի կառավարումն իրականացնելու նպատակով առաջնորդը կարող էր օգնական կամ փոխանորդ նշանակել, որոնք հաճախ գավառներում, գյուղերում կատարել են նաև թեմական վերահսկիչի դեր (անցյալում կոչվել են քորեպիսկոպոսներ): Հայ եկեղեցու թեմական առաջնորդներ կարող են լինել ոչ միայն եպիսկոպոսները, այլև ծայրագույն վարդապետներն ու վարդապետները, որոնք լիակատար իրավասությամբ կրում են առաջնորդի պաշտոնը: Տարբեր ժամանակաշրջաններում փոխվել են Հայ եկեղեցու թեմերի քանակը, անվանումը, առաջնորդանիստ կենտրոնը: Թեմերն ունեցել են կառավարման անկախ կամ կիսանկախ վիճակ: Ներկայումս Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին Թ-եր ունի ոչ միայն Հայաստանի տարածքում, այլև սփյուռքահայ համայնքներում: Թ-եր ունի նաև Հայ եկեղեցու Կիլիկիո աթոռը (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*):

1996-ի թեմական բաժանմամբ Հայ եկեղեցում ստեղծվել է վարչատարածքային նոր դրություն: Ներկայումս (2001) Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործում են.

Արարատյան հայրապետական, Շիրակի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Սյունյաց, Արագածոտնի, Գուգարքի, Կոտայքի Թ-երը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում՝ Արցախի Թ.:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքից դուրս գործում են Վրաստանի, Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի, Հարավային Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Ատրպատականի, Թեհրանի, Սպահանի, Եգիպտոսի (ընդգրկում է Եթովպիայի և Սուդանի հոգևոր հովվությունները, Հարավային Աֆրիկայի ծուխը), ԱՄՆ-ի Արևելյան, ԱՄՆ-ի Արևմտյան, Արգենտինայի, Բրազիլիայի, Ուրուգվայի, Կանադայի, Իրաքի, Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի, Անգլիայի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Գերմանիայի, Շվեյցարիայի Թ-երը, Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակությունը (ընդգրկում է Փարիզի, Մարսելի, Լիոնի շրջանները, Հոլանդիայի, Բելգիայի, Իտալիայի հոգևոր հովվությունները, Ալբանիայի համայնքը), Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետ. պատվիրակությունը (ընդգրկում է Ավստրիայի և Շվեդիայի հոգևոր հովվությունները, Նորվեգիայի, Ֆինլանդիայի և Դանիայի համայնքները), Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի հայրապետ. պատվիրակությունը (ընդգրկում է Կալկաթայի հոգևոր հովվությունը, Ծայրագույն Արևելքի հայ համայնքները):

Քարտեզները տես ներդիր XVII-ում, 17.8, 17.9:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղ-պատ, 1871, էջ 71, 100: Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987: Ղազարյան Ա., Հայ եկեղեցու թեմական բաժանումը Ե–Է դարերում, «Էջմիածին», 1995, № 6–7: Նույնի, Հայ եկեղեցու թեմական բաժանումը IV դարում, ՊԲՀ, 1996, № 1–2:

ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ, հոգևոր ուսումնական հաստատություն Անդրկովկասում: Ցար. կառավարության՝ 1836-ին հրապարակած «Կանոնադրության» («*Պոլոժենիե*») հիման վրա ռուսահայ յուրաքանչյուր թեմ պետք է ունենար իր Թ. դ.: Այդպիսի դպրոցներ են բացվել Թիֆլիսում (1837-ին Ներսիսյան դպրոցը ստացել է թեմականի կարգավիճակ), Երևանում (1837), Շուշիում (1838), Աստրախանում (1838), ավելի ուշ՝ Նոր Նախիջևանում (1880), Շամախիում (1884): Թ. դ-ների նյութ. միջոցները գոյացել են թեմի եկեղեց. կալվածքների եկամուտներից, նվիրատվություններից, ունևոր ծնողների զավակներից գանձվող ուսման վարձից: Սկզբնապես Թ. դ. եղել է երեքդասյա, ունեցել գիշերօթիկ բաժիններ, որդեգիրներ: Ուս. ծրագրերում ընդգրկվել են կրոն. առարկաներ՝ Հին և Նոր կտակարանների պատմություն, քրիստ. վարդապետություն, Հայ եկեղեցու պատմություն, ավանդվել են նաև ընդհանուր, Հայոց և Ռուսաց պատմություն, Հայոց լեզու և գրականություն, ռուսաց լեզու, ֆրանսերեն: Կադրերի և դասագրքերի պակասության պատճառով որոշ առարկաներ դասավանդվել են ռուսերեն: *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցու* նախաձեռնությամբ Թ. դ-ների համար ընդունվել է կանոնադրություն (1859-ին՝ Շուշիում, 1861-ին՝ Ներսիսյան և Երևանի դպրոցներում):

Թ. դ., ունենալով համեմատաբար տևական կյանք, դարձել է ժամանակի (1860–70 թթ.) լուսավոր. շարժմանը ուղղություն տվող կենտրոն, հաս. տարբեր խմբավորումների ու հոսանքների պայքարի ասպարեզ: Ազգ. վերածննդի ընթացքը դպրոցը մոտեցրել է ժողովրդին՝ ընդգծելով նրա ժող., աշխարհիկ բնույթը: Ընդլայնվել են դպրոցի շրջանակները, մեծացել ուսման ծավալն ու դասարանների թիվը, մուտք են գործել բնական գիտությունները, որոնք էլ պայմանավորել են նրա բազմակողմանի հանրակրթ. ուղղությունը: 1869-ին *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին* ընդունել է ընդհանուր կանոնադրություն, կարևորել ժողովրդի՝ աշխարհականներից ու հոգևորականներից ընտրած հոգաբարձության դերը, որի նախագահը եկեղեցու հսկողությունն ապահովող թեմական առաջնորդն էր: 1884–86-ին Թ. դ-ների նշանակությունն ավելի է մեծացել, քանի որ դրանք այդ շրջանում, ինչպես և *Գևորգյան ճեմարանը*, եղել են միակ ուս. հաստատությունները, որոնք պատանիներին տարրականից բարձր հայեցի կրթություն տալու հնարավորություն են ունեցել: 1886-ին Մակար Ա Թեղուտցին Թ. դ-ի մակարդակը բարձրացնելու նպատակով հաստատել է միասնական նոր ծրագիր: Վերացվել են նախապատրաստական դասարանները, ստեղծվել է վեցդասյա կազմ (լրիվ միջնակարգ): Կրոն. մի քանի առարկաներից բացի ավանդվել են Հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, ֆրանսերեն, ընդհանուր, Հայոց, Ռուսաց պատմություն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, ձայնագրություն ևն: Նկատելիորեն ավելացել է աշակերտների թիվը, ուսուցիչների մեծ մասն ունեցել է բարձրագույն կրթություն:

Թ. դ-ի և արևելահայ կրթ. ողջ համակարգում բացառիկ դեր է կատարել Ներսիսյան դպրոցը: Այստեղ են ծնունդ առել մանկավարժ. առաջադեմ մտքերն ու գործերը, այստեղից են հայ պատանիները մեկնել բարձրագույն ուս. հաստատություններ: Այս առաջընթացին մեծապես նպաստել է լուսավորիչ, մանկավարժ Ստ. Նազարյանի տեսչական գործունեությունը (1869–71) Ներսիսյան դպրոցում: 1836-ին բացվել է հինգերորդ դասարան, 1877-ին՝ վեցերորդ, 1878-ին՝ յոթերորդ, որը Ա. Մանդինյանի նախաձեռնությամբ դարձել է մանկավարժ. դասարան, իսկ 1881–1885-ին Ա. Բահաթրյանի ղեկավարությամբ ուսուցիչներ է պատրաստել ազգ. դպրոցների համար: 1880-ական թթ. կեսին դպրոցն արդեն լրիվ միջնակարգ էր (կոչվել է նաև դպրանոց կամ սեմինարիա), որտեղ սովորել է մոտ 500 աշակերտ: Այստեղ հայ ազգ. դպրոցի որոշակի համակարգ ձևավորելու գործում անգնահատելի են Պ. Շանշյանի մանկավարժ. եռանդուն գործունեությունն ու նորամուծությունները: Նա մտցրել է հայոց լեզվով դասավանդում, արգելել ծեծը, աշխուժացրել ստեղծագործ. մթնոլորտը: Պ. Պռոշյանը նրա տեսչական գործունեության շրջանը համարել է ոսկե դար:

Երևանի Թ. դ. աշխուժություն է ապրել 1872-ից՝ Խորեն Ստեփանեի տեսչության շրջանում: 1876-ին նորընտիր Հոգաբարձության կազմում ընտրվել են բանիմաց և գործունյա անձինք, տեսուչ է հրավիրվել Ս. Բեգնազարյանը: Նա բացել է չորրորդ դասարան, մտցրել մի շարք նոր առարկաներ, սահմանել աշակերտ. համազգեստ, աշխուժացրել գրադարանի գործունեությունը: Չնայած այս ամենին, դպրոցը մնացել է թերի միջնակարգի մակարդակին. միայն 1877–78 ուս. տարում ունեցել է վեցդասյա կազմ՝ լրիվ միջնակարգի կարգավիճակ:

Շուշիի դպրոցի զարգացման համար մեծ նշանակություն է ունեցել Պ. Շանշյանի գործունեությունը (1863–64): Նա կարողացել է եվրոպ. լավագույն սկզբունքները ներդնել գավառական Շուշի քաղաքում: Վերելքի տարիներ են եղել նաև Մ. Պլուզյանի տեսչության օրոք (1870–73): Նա հատուկ ուշադրություն է նվիրել հայկաբանությանը, բարելավել հայոց լեզվի ուսուցումը, խրախուսել աշակերտների գրական փորձերը: Մ. Պլուզյանին փոխարինած Խ. Ստեփանեն Շուշի է փոխադրել «Հայկական աշխարհ» պարբերականը: Որոշակի քայլեր են արվել նաև Վ. Պապաջանյանի, ապա և բժիշկ Բ. Աղասարյանի տեսչության շրջանում: Բարելավվել է բնական գիտությունների դասավանդումը, դպրոցը ձեռք է բերել լաբորատոր սարքավորումներ ու գործիքներ, ավելացել է աշակերտների թիվը: 1880-ին Շուշի է հրավիրվել Ա. Մանդինյանը: Նա կազմակերպել է մանկավարժ. հինգերորդ դասարան, որը հաջորդ տարում տվել է իր շրջանավարտները: 1878–79 ուս. տարում բացվել է վեցերորդ դասարան, և Շուշիի դպրոցը նույնպես դարձել է լրիվ միջնակարգ:

Թեմականի անուն է կրել նաև Շամախու դպրոցը, սակայն չի կարողացել բարձրանալ ծխականի մակարդակից, իսկ 1896-ից պաշտոնապես դասվել է ծխական դպրոցների շարքը շարունակելով դոյատևել թեմի աղքատիկ եկամուտներով: 1896-ին Շամախու հայերը 400-ից ավելի ստորագրություններով նամակ են հղել Հայոց կաթողիկոսին՝ խնդրելով վերականգնել իրենց «միակ մխիթար հույս ու ապավեն» Թ. դ.: Սակայն *Մկրտիչ Ա Վանեցին* մտադիր էր իր նշանակությունը կորցրած Շամախուց թեմի կենտրոնը տեղափոխել Բաքու: Ցար. իշխանությունները խափանել են ինչպես կաթողիկոսի մտադրությունը, այնպես էլ Թ. դ-ներ բացելու հայերի հետագա փորձերը:

1880-ին Թ. դ-ների շարքը համալրվել է Նոր Նախիջևանի ուս. հաստատությամբ: Քաղաքային դուման 1881-ին որոշել է հնդկահայ մեծահարուստ Մ. Բաբաջանյանի կտակած դրամագլխի տոկոսները հատկացնել նորաբաց Թ. դ-ին:

Թ. դ-ներում դասավանդել են Գ. Պատկանյանը, Ստ. Նազարյանը, Ա. Մանդինյանը, Ա. Բահաթրյանը, Պ. Շանշյանը, Ղ. Աղայանը, Պ. Պռոշյանը, *Կոմիտասը*, Մ. *Եկմալյանը*, Ե. Շահազիզը, Մ. Աբեղյանը, Ստ. Մալխասյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ս. Բեգնազարյանը և հայ մշակույթի ուրիշ երախտավորներ, որոնք համառ պայքար են մղել հանուն ազգ. առանձնահատկությունների, լեզվի ու ոգու պահպանման:

Խորհրդ. իշխանության հաստատումից հետո Թ. դ-ներն իրենց տեղը զիջել են միջնակարգ դպրոցներին:

Գրկ. Լ ե ո, Պատմութիւն Երեւանի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1834–1912, Թ., 1912: Ն ո ւ յ ն ի, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838–1913, Թ.,1914: Ե ր կ ա ն յ ա ն Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Ե., 1970:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ԹԵՈԴՈՐՈՍ Ա ՌՇՏՈՒՆԻ, Թ ե ո դ ո ր ո ս Ա Ռ շ տ ո ւ ն ե ց ի (ծ. թ. անհտ, Ռշտունիք – 941, Աղթամար, ամփոփվել է Ս. Աստվածածին ժամատան կողքին), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 930-ից: Հաջորդել է *Ստեփանոս Բ Ռշտունուն*: Կաթողիկոս. գահ է բարձրացել Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու հովանավորությամբ, գահակալել է Աղթամարում, քաղ. խաղաղ պայմաններում: Թ. Ա Ռ-ու հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդվել: Մ. Օրմանյանը նրան անվանել է Ռշտունի ոչ այն պատճառով, որ նա սերվել է Ռշտունիների նախարար. տոհմից, այլ նկատի է ունեցել նրա՝ Ռշտունիքի եպիսկոպոս լինելու հանգամանքը:

Կաթողիկոս. գահին Թ. Ա Ռ-ուն հաջորդել է *Եղիշե Ա Ռշտունին*:

Գրկ. Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԹԵՈԴՈՐՈՍ Բ ԿԻԼԻԿԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1392, Սիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1382-ից: Հաջորդել է *Պողոս Ա Սսեցուն*: Եղել է Կիլիկիայի ազդեցիկ եպիսկոպոսներից, վայելել Կոստանդին Կիլիկեցի իշխանի հովանավորությունը և նրա ու Սսի ամիրայի օժանդակությամբ կաթողիկոս. գահ բարձրացել: 1382-ի վերջին մեկնել է Կահիրե՝ Եգիպտոսի սուլթանից հաստատում ստանալու: Նրա գահակալության օրոք է Լենկթեմուրը երկու անգամ արշավել Հայաստան և ասպատակել երկրի հվ. հրջանները: Փորձելով բարվոքել Սսի կաթողիկոսարանի վիճակը՝ ընդդիմացել է տեղի օտար իշխանություններին ու կաթոլիկ նկրտումներին, այդ պատճառով, Թովմա Մեծոփեցու վկայությամբ, 16 հայ իշխանների հետ միասին սպանվել է Սսի նոր ամիրա Օմարի հրամանով: Պահպանվել է 1384-ին լեհահայերին հղած Թ. Բ Կ-ու օրհնության կոնդակը:

Կաթողիկոս. գահին Թ. Բ Կ-ուն հաջորդել է *Կարապետ Ա Կեղեցին*:

ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՔՌԹԵՆԱՎՈՐ, Թ ե ո դ ո ր ո ս Ճ գ ն ա վ ո ր (VII դ. սկիզբ – մոտ 680), մատենագիր, աստվածաբան: *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսի եղբորորդին: Սովորել է Սյունյաց վարդապետարանում՝ *Մաթուսաղայի* մոտ, ստացել նաև հուն. կրթություն: Եղել է Արագածոտն գավառի Ս. Աստվածածին վանքի վանահայրը, հիմնել դպրոց: Թ. Ք-ի սանե-րից են Հայոց կաթողիկոսներ *Հովհաննես Գ Օձնեցին* և *Սահակ Գ Ձորոփորեցին*: Մաթուսաղայի հանձնարարությամբ Թ. Ք. մասնակցել է 633-ի *Կարինի ժողովին*: Պայքարել է *անապականության* խնդրի շուրջ հուլիանոսականների վարդապետության և *երևութականության* դեմ, իր հակառակորդի՝ *Հովհան Մայրավանեցու* դեմ գրել «Ընդդէմ Մայրագումացոյն» ճառը: Հեղինակ է նաև «Ներբողեան ի սուրբ Խաչն» և «Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն» ճառերի:

Երկ. Ճառք երեք, տես Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Օ ձ ն ե ց ի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1833, էջ 147–182:

Գրկ. Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968:

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐ, քրիստոնյա աղանդավորներ Հայաստանում և Բյուզանդիայում IX–XI դարերում: Անվանումը ծագել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Ապահունիք գավառի Թոնդրակ գյուղի անունից, որտեղ աղանդի հիմնադիր համարվող Սմբատ Զարեհավանցին կազմակերպել է համայնք և դարձրել Թ-ի կենտրոն: Ըստ *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու*, Սմբատ Զարեհավանցին «ի հիմաց սասանեց առաքյալներին և մարգարեներին», «չար մոլորությունն ուսանելով Մրջուսիկ անունով մի պարսիկ բժշկից և աստղաբաշխ մոգից»: Նրան հաջորդած աղանդապետներից հայտնի են Թոդրոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն և Ղազարը: Թ-ի խոշորագույն կենտրոններից էր Մանանաղին, որտեղ ծագել էր պավլիկյան աղանդը (տես *Պավլիկյաններ*): Վերջիններս, ինչպես նաև նախորդ բոլոր աղանդները, մեծ ազդեցություն են ունեցել Թ-ի գաղափարախոսության ձևավորման վրա: Ավելին, ժամանակակիցները Թ-ին համարել են վերստին ասպարեզ իջած պավլիկյաններ և նրանց գաղափարների ուղղակի ժառանգորդներ: Թ-ի մասին տեղեկություններ է հաղորդում *Անանիա Նարեկացին*, որը *Անանիա Ա Մոկացի* Հայոց կաթողիկոսի պատվերով հեղինակել էր մի գործ՝ բացահայտելու Թ-ի սխալներն ու մոլորությունները: Անանիա Նարեկացու հակաճառությունը Սմբատ Զարեհավանցու և Թ-ի ուսմունքի դեմ չի պահպանվել: Սակայն *Գրիգոր Նարեկացին* Կճավա վանքին գրած «Անանիայի գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն, որ վասն նորա» թղթում ամփոփել է Անանիա Նարեկացու գրվածքի բովանդակությունը և համառոտ թվել Թ-ի ուսմունքի 14 կետեր: Այնուհետև Թ-ի մասին տեղե-

կություններ են տալիս *Արիստակես Լաստիվերցին* (XI դ.), Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին, փիլիսոփա, աստվածաբան *Պողոս Տարոնեցին* (XII դ. սկիզբ), Հայոց կաթողիկոս Ներսես Դ Կլայեցին (*Ներսես Շնորհալի*):

Թ. պատմ. ասպարեզ են իջել IX դ. 30-ական թթ., իսկ նրանց դեմ հալածանքները սկսվել են նույն դարի կեսին: Ըստ Գրիգոր Նարեկացու, Մանազկերտի արաբ ամիրա Աբդուլ-Բարդը 840–850-ական թթ. դաժանորեն ճնշել է նրանց ելույթները և սպանել Սմբատ Զարեհավանցուն: X դ. 2-րդ կեսից սկսվել է Թոնդրակյան աղանդի գործունեության վերելքը՝ լուրջ վտանգ ներկայացնելով Հայ եկեղեցու համար: Հարք գավառում, Մանանաղի գավառի Կաշե, Աղյուսո, Թուլայլ գյուղերում (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին դրանք անվանել է «շնավաններ»), Խնուս, Անի քաղաքներում կազմակերպվել են համայնքներ՝ ծավալելով աշխույժ գործունեություն: Քարոզիչներ են գործել Շիրակում, Ռշտունիքում, Մոկքում: Ըստ Արիստակես Լաստիվերցու, Հարքում, Հակոբ եպս. Հարքացու գլխավորությամբ, Թ. կարգալույծ են արել բարձրաստիճան հոգևորականներին, արգելել կրոն. ծիսակատարություններն ու արարողությունները: Հայոց կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցին* հալածել է Թ-ին, դուրս քշել բնակավայրերից, իսկ Հակոբ Հարքացուն բանտարկել է և ճակատին աղվեսադրոշմ խարանել: Արիստակես Լաստիվերցին իր «Պատմության» 23-րդ գլխում պատմում է Մանանաղի գավառի Կաշե և Աղյուսո գյուղերի թոնդրակյան համայնքների մասին, որոնք Կունծիկ աբեղայի ղեկավարությամբ, ազնվական կանանց՝ Հրանույշի, Կամարայի, Ախնիի և Վրվեռ անունով մի իշխանի աջակցությամբ ավերել են եկեղեցիները, սրբատեղիները, կործանել խաչերը: Այնուհետև պատմիչը մանրամասն նկարագրել է Պախր կամ Գայլախազուտ լեռան ստորոտում Բազմաղբյուր ավանի մոտ կանգնած մեծահռչակ խաչը խորտակելու դեպքը: Ի պատասխան դրա՝ Մանանաղիի եպիսկոպոս Սամվելը արքունի զորաջոկատով ավերել և հրկիզել է տվել աղանդավորների երկու գյուղերը՝ Կաշեն և Աղյուսոն, իսկ նրանց 6 առաջնորդների ձերբակալելով՝ տարել Ջերմ գյուղաքաղաքը, դատել բազմության առջև ու աղվեսադրոշմ խարանել դեմքերին: Չնայած ծանր հալածանքներին՝ չի հաջողվել վերացնել Թ-ի աղանդը, որը գնալով ավելի է տարածվել և ծավալվել Հայաստանում: Բյուզ. Կոստանդին IX Մոնոմախ կայսրի (1042–54) հրամանով Հայաստանի հվ. նահանգների և Հս. Միջագետքի կառավարիչ նշանակված Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին 1050–54-ին նոր հալածանքներ է սկսել Թ-ի դեմ՝ նրանց բնաջնջելու նպատակով. այդ մասին տեղեկություններ կան նրա Թղթերում: Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու զինվոր. ջոկատներն ավերել են Թոնդրակ, Կաշե, Թուլայլ, Խնուս և այլ բնակավայրեր՝ Թ-ին արտաքսելով երկրից և Միջագետքի հս. շրջաններից: XI դ. 30–50-ական թթ. Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդիայի նվաճող. քաղաքականության հետևանքով աղանդավորներով բնակեցված շատ շրջաններ մտել են Բյուզ. կայսրության մեջ, որի կառավարությունը նրանց բռնագաղթեցրել է կայսրության տարբեր շրջաններ, գլխավորապես՝ պավլիկյանների ավանդ. աքսորավայր Փիլիպոպոլիս: Այստեղ նրանցից կազմավորվել են զորագնդեր, որոնք մեծապես նպաստել են բյուզ. այդ մասի քաղաքների ու շրջանների պաշտպանությանը ավարառու ցեղերի արշավանքներից: XI դ. վերջին Թ-ի որոշ մնացորդներ ապաստանել են Հս. Միջագետքում՝ հիմնելով կազմակերպված համայնքներ: Աղանդի կենտրոններից մեկի՝ Մանանաղիի Կաշե ավանի անունով նրանք կոչվել են կաշեցիք, նույն գավառի Թուլայլ գյուղի անունով՝ Թուլայլեցիք են: Թ-ի համայնքներ են եղել Տարոնում, Հարքում, Մարդաղիում, Վասպուրականում, Շիրակում, հավանաբար՝ Սյունիքում:

Թ-ի ուսմունքի և գաղափարների մասին աղբյուրները շատ ժլատ տեղեկություններ են հաղորդում. հիմնականում նշում են եկեղեցու հեղինակությունն ու կարգերը մերժող հայացքները և ողողված են հայհոյանքներով ու անարգալից խոսքերով: Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ նրանք իրենց համարել են հայ քրիստոնյաներ: Նա Թ-ին բաժանել է երեք խմբի: Ծայրահեղորեն տրամադրված է համարել «հարութիւնն ի մեռելոց» չընդունողներին, նրանց, ովքեր «ի չարն կատարելագոյնք են» և, ինչպես էպիկուրյանները՝ անաստված: Միջին տեղում գտնվողներին նմանեցրել է մանիքեցիներին (տես *Մանիքեություն*), իսկ ինչ-որ չափով խաղաղ տրամադրվածների մասին ասել է, թե նրանք առերես հետևում են քրիստ. ավանդույթներին: Թ-ի ուսմունքն առավել մանրամասն ներկայացրել է Գրիգոր Նարեկացին Կճավա վանքին ուղղած իր գրության 14 կետերի մեջ: Ուսմունքի հետևորդները մերժել են քահանայական կարգը և եկեղեց. նվիրապետությունը, եկեղեցին՝ առհասարակ, ձեռնադրության, մկրտության, հաղորդության խորհուրդները, Քրիստոսի զոհաբերությունը մարդկանց փրկության համար կամ պատարագը, ինչպես նաև մատաղը, ծնրադրությունը՝ որպես պաղատանքի արտահայտություն, տերունական տոները և ընդհանրապես արտաքին բոլոր ծիսակատարություններն ու արարողությունները: Թ-ի վարդապետությամբ կատարյալ սերն այն է, երբ մարդիկ սիրով են մերձենում միմյանց՝ համարելով դա Աստծուն հաճելի կենցաղավարություն. այս հարցում էլ Թ. բոլորովին չեն ընդունել եկեղեցու հեղինակությունը, մերժելով եկեղեց. ամուսնության ու պսակի խորհուրդը, և մծղնեների (տես *Մծղնեություն*) նման ազատ սիրո քարոզը դարձրել են իրենց կենցաղավարության բարոյական չափանիշ: Սա հիմք է տվել հակառակորդներին՝ Թ-ին մեղադրելու անառակ կյանքի և կենցաղի մեջ: Թ. կռապաշտություն են համարել խաչի ու սրբապատկերների պաշտամունքը, քարոզել են «մարդապաշտություն», մերժել Քրիստոսի աստվածությունը՝ նրան համարելով սովորական մի մարդ, իրենց աղանդի գլխավորին անվանել են Քրիստոս, փրկիչ, ազատարար, Աստծո ուղարկած մարգարե, որը վերջ էր տալու չար աշխարհի բոլոր անարդարություններին: Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի, Թ. գաղտնի են պահել իրենց «չար աղանդը», աղանդի ու նրա կենտրոնի մասին հարցնողներին սխալ ճանապարհ ցույց տվել՝ իրենց հետքերը թաքցնելու նպատակով:

Թ-ի աղանդը հայ պատմագիտության մեջ հայտնի է Թոնդրակյան շարժում անունով: Խորհրդահայ պատմաբաններն այն ներկայացրել են ավելի շատ որպես սոցիալական, հակաֆեոդալական շարժում, աշխատավոր գյուղացիության՝ ֆեոդալիզմի դեմ մղած պայքար, անգամ ազգ-ազատագր. շարժում, չափազանց ընդգծելով նրա քաղ. կողմը՝ որպես հայրենիքի անկախության համար մղած պայքար արաբների և բյուզանդացիների դեմ (Վ. Համազասպյան, Ա. Մնացականյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ս. Պողոսյան են): Թ-ի ուսմունքի բուն էությունը, այլ աղանդների հետ նրանց կապերը և նմանատիպ բազմաթիվ հարցեր գրեթե անտեսվել են:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Ե., 1971: Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910: Սարգիսյան Բ., Ուսումնասիրութիւն Մանիքեապավղիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին, Վնտ., 1893: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, էջ 149–189: Бартикян Р., Ответное послание Григория Магистра Пахлавуни сирийскому католикосу, Палестинский сборник, в. 7(70), М.-Л., 1962, с. 130–145; Ter-Mkrttschian K., Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, Lpz., 1893; Conybeare F. C., The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia, Oxf., 1898; Nersessian V., The Tondrakian Movement, Religious Movements in the Armenian Church from the Fourth to the Tenth Centuries, L., 1987.

Հրաչ Բարթիկյան

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), IX–X դարերի պատմագիր, վարդապետ: 870-ական թթ. սկսել և X դ. սկզբին ավարտել է «Արծրունյաց տան պատմություն» երկը, որտեղ շարադրել է Արծրունիների նախարար. տոհմի պատմությունը՝ այն հարակցելով Հայաստանում ծավալված քաղ., կրոն., մշակութ. տեղաշարժերի հետ: Շարադրանքն սկսվում է վաղնջական ժամանակներից և հասցվում մինչև X դ. սկիզբը: Երկասիրությունը բաժանված է դպրությունների և գլուխների: Առաջին դպրությունն ընդգրկում է մինչև V դ. տեղի ունեցած եղելությունները: Հեղինակն անդրադարձել է նաև Հայաստանում 301-ին քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու հանգամանքներին, Հայ եկեղեցու պատմությանը, մասնավորապես եկեղեցու և Մարդպետների նախարարության նահապետի (Հայր Մարդպետի) միջև ընթացող սուր մրցապայքարին, Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի գործունեությանը, հեթանոսության դեմ Հայ եկեղեցու անզիջում պայքարին, Մերուժան Արծրունու և նրա հետևորդների հակաեկեղեց. ձեռնարկումներին, Սահակ Ա Պարթևի գործունեությանը (գլ. Ժ–ԺԱ): Աշխատության Բ դպրությունն ընդգրկում է Հայոց Արշակունիների թագավորության անկմանը (428) հաջորդած իրադարձությունները՝ հասցվելով մինչև 850-ը: Հեղինակը վեր է հանել 450–451-ի ժողովրդաազատագր. պատերազմի հանգամանքները, եկեղեցու, հոգևորականության դերը այդ շարժման ընթացքում (գլ. Ա), Սասանյանների գերիշխանության պայմաններում մարզպան. Հայաստանի, Հայ եկեղեցու կացությանն առնչվող հարցերը (գլ. Բ–Գ), իսլամի ծագման, Հայաստա-

նում Արաբ. խալիֆայության տիրապետության հետ կապված անցքերը (գլ. Դ): Պատմագիտ. կարևոր արժեք ունեն նույն դպրության Ե–Է գլուխները, որտեղ պատմիչը, իբրև դեպքերի ականատես, ընդգրկել է IX դ. կեսին Հայաստանում խալիֆայության զորապետների կատարած խժդժությունների, հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարի լուսաբանման համար կարևոր տեղեկություններ: Ազատագր. պայքարի հենքի վրա տրված է նաև Հայ եկեղեցու պատմությունը (գլ. Զ–Է): Թ. Ա-ու երկասիրության առավել արժեքավոր բաժինը Գ դպրությունն է, որտեղ պատմիչը շարադրել է 851-ի Աբբասյան խալիֆայության զորապետ Բուղայի արշավանքը Հայաստան, նրա չարագործությունները, հայ նախարարների գերեվարությունը, երկրի դառնաղետ վիճակը, բռնի կրոնափոխությունը, բռնակալների դեմ հայ ժողովրդի հերոս. պայքարը ևն:

Պատմագիրը պատկառելի տեղ է հատկացրել նաև քրիստ. հավատի համար նահատակվածներին (գլ. Բ, Դ, Թ, ԺԱ, Զ), այդ թվում նաև այն հայ եկեղեցականներին, ովքեր մահը գերադասել են ուրացությունից: Պատմությունը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Վրաստանի, Աղվանքի և հարևան այլ երկրների մասին: Թ. Ա-ու հաղորդած տվյալները հաստատվում են հայ և արաբ մատենագիրների վկայություններով: Թ. Ա-ու երկը թերի է. վերջին [ԻԹ (29-րդ)] անավարտ գլխից հետո նրան կցվել է Անանուն պատմագրի աշխատության առաջին գլուխը՝ որպես նույնի շարունակություն: Ապա հաջորդում են Անանունի «Պատմության» մյուս գլուխները՝ իբրև Թ. Ա-ու երկասիրության Դ դպրության մասեր, որոնց կցված է հավելյալ մի գլուխ՝ հիշատակարանով: Այդ պատճառով Թ. Ա-ու և Անանունի երկերը ավանդաբար համարվել են միայն Թ. Ա-ու հեղինակած գործ:

Թ. Ա-ու Պատմությունը մեծարժեք պատմ. սկզբնաղբյուր է և աչքի է ընկնում փաստերի առատությամբ և արժանահավատությամբ:

Պատմությունը առաջին անգամ տպագրվել է 1852-ին, Կ. Պոլսում, ապա թարգմանվել և հրատարակվել է ֆրանսերեն:

Երկ. Պատմութիւն Արծրունյաց տան, Ե., 1999:

Գրկ. Բյուզանդացի Նորայր, Թովմա Արծրունի և Անանուն Արծրունի երկու այլևայլ պատմագիրներ են, «Բազմավեպ», 1905, № 5–10: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968: Վարդանյան Վ., «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկում հիշատակված մի քանի տեղանունների մասին, ՊԲՀ, 1973, № 1: Brosset M., Notice sur l'historien arménien Thoma Ardzrouni, "Mélanges Asiatiques", 1862, 1863, t. 4.

Վրեժ Վարդանյան

ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑԻ [1378, գ. Աղի (Արճեշ ք. մոտ) – 15.5.1446, գ. Ակոռի (Մասյացոտն գավառ), թաղվել է Մեծոփավանքում], պատմիչ, մանկավարժ, եկեղեցական, մշակութային և հասարակական գործիչ: Մեծոփեցի է կոչվել երկար տարիներ Քաջբերունիքի Մեծոփ գյուղում ապրելու համար: Ուսումնառությունն սկսել է 1386-ից, *Մեծոփավանքում* Հովհաննես Մեծոփեցու մոտ, 1393-ից ուսանել է Խառաբաստավանքի վարդապետարանում՝ աշակերտելով Սարգիս Ապրակունեցի, ապա՝ Վարդան Հոգոցվանեցի րաբունապետներին: 1406-ից սովորել է *Տաթևի համալսարանում՝ Գրիգոր Տաթևացու* մոտ: 1410-ին Թ. Մ. Մեծոփում ստանձնել է տեղի վանահայրությունն ու վարդապետարանի րաբունապետությունը՝ պաշտոնավարելով ավելի քան 30 տարի: Թ. Մ-ու մանկավարժ. գործունեության ընթացքում Մեծոփա դպրոց են հրավիրվել ճանաչված մասնագետներ, ստեղծվել են դասագրքեր, կատարվել տարբեր երկերի մեկնություններ: Դպրոցի մատենադարանում ընդօրինակել, ծաղկել ու կազմել են հայ. բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ: Մեծոփը դարձել է գրչության կարևոր կենտրոն, որտեղ Թ. Մ. ուսուցանել է գրչության արվեստ, պատրաստել գրագիրներ, գրիչներ, գրչության արվեստի ուսուցիչներ: Թ. Մ. գրել է պատմ. մի շարք գործեր: Ամենահայտնին «Պատմութիւն Լանկթամուրայ և յաջորդաց իւրոց» (1860, քնն. բնագիրը աշխատասիր. Լ. Խաչիկյանի, 1999) երկն է, որն ընդգրկում է 1386–1440-ի իրադարձությունները: Այն XV դ. պատմ. հազվագյուտ երկերից է և կարևոր աղբյուր Լենկթեմուրի, ինչպես նաև կարակոյունլու և ակկոյունլու քոչվոր ցեղերի մղած պատերազմների շրջանի Հայաստանի ու Միջին Արևելքի պատմության ուսումնասիրման համար:

Թ. Մ-ու պատմ. երկերից է նաև «Յիշատակարանը» (1892), որը շարունակում և լրացնում է Պատմությունը և վերաբերում Հայոց կաթողիկոս. աթոռը Կիլիկիայի մայրաքաղաք Սսից Վաղարշապատ տեղափոխելուն: Պատմ. արժեք ունեն նաև Թ. Մ-ու թղթերը, խմբագրած ձեռագրերի բոլոր հիշատակարանները: Նա սրբագրել, խմբագրել ու մշակել է կրոնադավանաբան., ծիս., երաժշտ., գեղ. և մեկնողական բազմաթիվ երկեր: 1441-ին *Հովհաննես Հերմոնեցու* և այլոց հետ կազմակերպել է *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը*՝ մեծապես նպաստելով Հայոց կաթողիկոսությունը Էջմիածնում վերահաստատելու գործին: Այնուհետև մինչև 1443-ը մնացել է Էջմիածնում և օգնել նորընտիր կաթողիկոսին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղ-պատ, 1914: Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Ե., 1946: Մաթևոսյան Ա., Գրիգոր Տաթևացին և Մեծոփավանքի դպրոցի հիմնադրումը, ՊԲՀ, 1969, № 2:

ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ Թորոս Հարությունի (18.3.1864, Շապին Գարահիսար – 1.3.1934, Երևան, թաղված է Երևանի Կոմիտասի անվ. զբոսայգու պանթեոնում), ճարտարապետ, հայկական ճարտարապետության գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրը: ՀԽՍՀ գիտ. վաստ. գործիչ (1933): Բարձրագույն կրթություն ստացել է Կ. Պոլսի Գեղարվեստից վարժարանի ճարտ. բաժնում (1888–93): Աշխատել է որպես ճարտարապետ Կ. Պոլսում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, նախագծել է և կառուցել ամառանոցային, պալատ. շենքեր, մենատներ: 1902-ին

Թ. Թորամանյան

մեկնել է Փարիզ՝ ճարտ. գիտելիքները խորացնելու: Եղել է Եգիպտոսում, Հունաստանում, Իտալիայում՝ հին աշխարհի ճարտ-յանը մոտիկից ծանոթանալու նպատակով: 1903-ին տեղափոխվել է Հայաստան, 1904-ի գարնանը ստանձնել *Զվարթնոց* տաճարի հետազոտությունը, ղեկավարել պեղումները: Ամռանը մեկնել է Անի, որտեղ վերսկսվել էին Ն. Մառի հնագիտ. ուսումնասիրությունները, մինչև 1912-ը աշխատել է այնտեղ՝ որպես գիտարշավախմբի ճարտարապետ: Թ. ուսումնասիրել և չափագրել է Անիի եկեղեց. և աշխարհիկ կառույցները, կազմել վերակազմության նախագծեր: Գիտության համար վերակենդանացրել է Անիի ավերակները: 1905-ին հրատարակվել է Թ-ի՝ Զվարթնոցի տաճարին նվիրված հոդվածը՝ հայ. առաջին ճարտ. գիտ. ուսումնասիրությունը, որտեղ մեկնաբանվել է հայկ. միջնադարյան ամենաբարդ հուշարձանի եռաստիճան հորինվածքի վերակազմությունը: Հրատարակվել են Թ-ի մենագր. ուսումնասիրությունները *Էջմիածնի Մայր տաճարի, Տեկորի Ս. Երրորդություն վանքի*, Անիի *Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու, Բագարանի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու, Հոռոմոսի վանքի*, Անիի ճարտ-յան մասին:

Թ. չափագրել և հետազոտել է հատկապես Շիրակի ու Արագածոտն գավառի եկեղեցիներն ու վանքերը (Տեկորի, Բագարանի, Ալամանի, Շիրակավանի, Անիի Հովվի եկեղեցիները, Խծկոնքի վանքը ևն), որոնք այժմ գտնվում են Թուրքիայի տարածքում և ավերված են: Թ-ի չափագրությունները և լուսանկարները հայ մշակույթի այդ արժեքավոր հուշարձանների մասին եղած միակ փաստագր. նյութերն են:

1918-ին Վիեննայի Արվեստի պատմության ինստ-ի պրոֆ. Յո. Ստրժիգովսկին հրատարակել է «Հայերի ճարտարապետությունը և Եվրոպան» գերմ. երկհատոր աշխատությունը Թ-ի գիտ. ուսումնասիրությունների (անտիպ և հրատարակված) հիման վրա՝ այդ մասին նշելով առաջաբանում: Այդ համագործակցության շնորհիվ հայկ. ճարտ-ը՝ որպես ինքնուրույն ճարտ. դպրոց, միջազգ. ճանաչում է ստացել:

Թ., շրջելով Հայաստանում, ավելի քան 30 տարի չափագրել, ուսումնասիրել և նկարագրել է հարյուրավոր եկեղեցիներ, վանքեր, միջնադարյան աշխարհիկ շինություններ և իր իսկ հավաքած ու մշակած նյութերի հիման վրա առաջին անգամ տվել է հայ ճարտ-յան պարբերացումը, ծագման ակունքները, փոխազդեցությունները և զարգացման գրեթե բոլոր փուլերի հատկանիշները: 1969-ին ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահությունը սահմանել է Թ-ի անվ. մրցանակ, որը շնորհվում է հայ ճարտ-յան պատմությանը նվիրված լավագույն աշխատությունների հեղինակներին (ստացել են Ն. Տոկարսկին, Ա. Սահինյանը, Վ. Հարությունյանը, Հ. Խալփախչյանը, Պ. Կունեոն, Ա. Ալպագո-Նովելլոն):

Երկ. Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, կազմ. Կ. Ղաֆադարյան, [հ.] 1–2, Ե., 1942–48: Նամակներ, կազմ. Ն. Թորամանյան, Ե., 1968: Զվարթնոց, Գագկաշեն, Ե., 1984:

Գրկ. Հարությունյան Վ., Թորոս Թորամանյան, Ե., 1984:

Ալեքսանդրա Երեմյան

ԹՈՐԳՈՄԱ ՏՈՒՆ, Տուն Թորգոմա, Հայոց երկրի անվանումը՝ ըստ Աստվածաշնչի և ըստ աստվածաշնչյան հնագույն մեկնությունների: Թորգոմ անունն առաջին անգամ հիշատակվել է Ծննդոց գրքում՝ *Նոյի* որդու՝ Հաբեթի ազգաբանության մեջ. «Հաբեթի որդիներն են Գամերը, Մագոգը, Մադան, Հավանը, Ելիսան, Թոբելը, Մոսոքը և Թիրասը: Գամերի որդիներն են Ասքանազը, Րիփաթը և Թորգոման» (10.2–3): Թ. տ. արտահայտությունը երկու անգամ հանդիպում է Եզեկիելի մարգարեության մեջ. առաջին դեպքում՝ իբրև Տյուրոսին ձի ու ջորի վաճառող երկրի անուն («Թորգոմա տնից մարդիկ է, որ ձիերով, հեծյալներով ու ջորիներով լցրել են քո շուկաները», 27.14), երկրորդ դեպքում՝ կապված Գոգի ու Մագոգի արշավանքի հետ, երբ, ի թիվս այլևայլ ազգերի ու ժողովուրդների, օրերի վախճանին, Թ. տ. էլ է արշավելու վերաբնակեցյալ երկրի՝ Աստծո ժողովրդի վրա, որտեղ և պատժվելու է (38.):

Մովսես Խորենացու կազմած ազգացանկում Թորգոմը սերում է Հաբեթից (Հաբեթ-Գամեր-Թիրաս-Թորգոմ), իսկ Թորգոմից սերում է հայոց անվանադիր նախնի Հայկ Աղեղնավորը («Հայոց պատմություն», 1997, գիրք Ա, գլ. Ե):

Հետազոտողներն ավանդաբար Թ. տ. նույնացնում են Հայաստանի հետ: Ըստ այլ հետազոտողների՝ Թ. տ. խեթական արձանագրությունների Թեգարամա կամ Թագարամա երկրանունն է և ասորեստանյան արձանագրությունների Թիլ-Գարիմմու երկրանունը:

Ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացին Հաբեթի տոհմի ճյուղագրությունը հանգեցնում է Արամին և Արա Գեղեցիկին՝ հենվելով իրեն հայտնի պատմ. աղբյուրների վրա:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վնտ., 1904, էջ 114–124: Ինգլիզյան Վ., Հայաստան Ս. Գրքի մեջ, Վնն., 1948:

Լևոն Սարգսյան

ԹՈՐՈՍ ՌՈՍԼԻՆ (XIII դ. 20-ական թթ. – մ.թ. անհտ), XIII դ. 2-րդ կեսի մանրանկարիչ և գրիչ: Կիլիկյան *մանրանկարչության* դպրոցի խոշորագույն ներկայացուցիչ: Ապրել և աշխատել է Հռոմկլայում (Կիլիկիա), եղել Հռոմկլայի դպրոցի առաջատար նկարիչը: Աշակերտել է Հռոմկլայի նշանավոր մանրանկարիչներ Կիրակոսին և Հովհաննեսին: Պահպանվել են Թ. Ռ-ի ստորագիր թվագրված 7 ձեռագիր մատյաններ. 1256-ի «Զեյթունի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 10450), 1268-ի «Մալաթիայի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. № 10675), 1260-ի, 1262-ի, 1265-ի Ավետարանները և 1266-ի «*Մաշտոցը*» (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, համապատասխանաբար՝ ձեռ. №№ 251, 2660, 1956, 2027), 1262-ի «Սեբաստիայի Ավետարանը» (Բալթիմորի Ուոլտերս պատկերասրահ, ձեռ. № 539): Թ. Ռ-ին են վերագրվում ևս երեք ձեռագրերի՝ 1250-ական թթ. սկզբի Ավետարանի, Հեթում Ա-ի 1266-ի Ավետարանի մասերի (Մատենադարան, ձեռ. №№ 8321 և 5458) և 1260-ական թթ. «Վասակ իշխանի Ավետարան»-ի (Վաշինգտոնի Ֆրիր պատկերասրահ, ձեռ. № 32.18) մանրանկարները: Նրան հովանավորել և ձեռագրեր են պատվիրել Հայոց Հեթում Ա և Լևոն Գ թագավորները, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսը, Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր դասի բարձրաստիճան ներկայացուցիչները:

Թ. Ռ-ի արվեստի արմատները սերում են XII դ. վերջի – XIII դ. սկզբի կիլիկյան մանրանկարչությունից, որն իր հերթին շարունակում է XI դ. հայկ. գրքային գեղանկարչության, այսպես կոչված՝ «ազնվականական» ուղղությունը: Նրա անվան հետ է կապված հայկ. գրչարվեստում մինչ այդ աննախադեպ (և ընդհանրապես՝ հազվադեպ) պատկերազարդման շարքերի ընդարձակումը: Թ. Ռ-ի մանրանկարները պատկերում են ոչ միայն քրիստ. 12 հիմն. պատկերագր. թեմաները (ինչպես սովորաբար ընդունված էր հայկ. ձեռագրերում), այլ՝ հաճախ, քայլ առ քայլ հետևելով ավետարան. ողջ պատմությանը, ներառվում են տեքստի սյունակներում և լուսանցքներում: Ավետարան. շարքի հիմն. տեսարաններում Թ. Ռ. ընդհանուր առմամբ հետևել է հայկ. արվեստում ընդունված պատկերագրության նորմերին, երբեմն, բյուզ. օրինակների ազդեցությամբ, փոխել է միայն պատկերագրման տեսակը կամ, հազվադեպ, ընդունել բյուզ. հորինվածքները: Նա ծանոթ է եղել նաև տարբեր երկրների ու ժողովուրդների, մասնավորապես հարևան խաչակրաց պետությունների ձեռագիր մատյաններին: Դրա վկայությունն են պատկերագր. այնպիսի առանձին օրինակներ, ինչպես Զեյթունի և Սեբաստիայի Ավետարանների դեկորատիվ թերթերում՝ Աստծո Գառը խաչով, կամ «Մալաթիայի Ավետարան»-ի «Խաչելությունում»՝ եկեղեցին և սինագոգը խորհրդանշող պարսգոտներ կրող կերպարները՝ թագերով և դրոշներով: Բայց դրանք նշանակալի դեր չեն խաղացել Թ. Ռ-ի ո՛չ պատկերագրություններում, ո՛չ էլ մանրանկարների ոճում: Հիմնականում հենվելով հայկ. և բյուզ. պատկերագրության վրա՝ նկարիչը միաժամանակ իր պատկերազարդումներում ներառել է բազմաթիվ նորույթներ՝ ստեղծագործաբար մոտենալով իր առջև դրված խնդիրներին: Թ. Ռ. ոչ թե պարզապես նկարազարդել է ավետարան. պատմության այս կամ այն դրվագը՝ համաձայն պատկերագրության ավանդույթի, ոչ միայն խորամուխ է եղել Ավետարանի համապատասխան հատվածների մեջ, այլև մի շարք դեպքերում զուգահեռներ է անցկացրել հինկտակարանային տեքստերի հետ, ի հայտ բերել դրանց հիմնալի իմացություն, ստեղծել գեղանկարչական մեկնության ինքնատիպ օրինակներ: Այսպես. նա հինկտակարանային մարգարեներին տեղադրել է ավետարանական առանձին տեսարաններում և խորանների ճակատամասերում, որտեղ նրանք բռնած պահում են իրենց մարգարեական գրությունների ոլորաթերթերը՝ հիշեցնելով, որ Քրիստոսի կյանքի իրադարձությունները մարգարեացված են Հին կտակարանում:

Թ. Ռ-ի մանրանկարների պատկերագրության ամենահատկանշական ու գրավիչ գիծը ավետարան. պատմություններին նոր հայացքով նայելու ձգտումն է: Նա Քրիստոսին ներկայացրել է որպես կենդանի մարդ՝ շրջապատված չար ու բարի մարդկանցով: Դարերով սրբագործված կանոններում մտցրել է ժամանակի իրողություններն արտացոլող բազմաթիվ տարրեր: Նույնիսկ քրիստոսաբան. շարքի առավել կանոնակարգված գլխ. տեսարաններին Թ. Ռ. տվել է կենդանություն՝ բնական կեցվածքներով ու դեմքերի արտահայտություններով, հաղորդել տարբեր հուզական և հոգեկան վիճակներ: Չարչարանքների շարքի տեսարաններում նկարիչը մեծ վարպետությամբ է հաղորդել կատարվածի դրամատիզմը, գործող անձանց խոր, սակայն զուսպ զգացմունքները: Նա բնական երանգավորում է հաղորդել այնպիսի խորհրդապաշտ. և խորհրդանշական տեսարանի, ինչպիսին է Պայծառակերպությունը, որտեղ համոզիչ կեցվածքով պատկերված են ոչ միայն արտասովոր տեսիլքից զարմացած առաքյալները, այլև Քրիստոսի հետ հանդիպող, մտերմիկ զրուցող Եղիան և Մովսեսը: Ազատ մտածողությամբ առանձնանում են պատմողական ընդարձակ շարքի տեսարանները, որոնցից շատերը հազվադեպ են պատկերել նկարիչները, իսկ մի քանիսն էլ նախադեպը չունեն ո՛չ հայկ., ո՛չ բյուզ. ձեռագրերում: Հետևելով ավետարան. տեքստին՝ Թ. Ռ. երբեմն այն լրացրել է պարականոն աղբյուրներից քաղված մանրամասնություններով: Այսպես. «Մոգերի վերադարձում» զորքի ուղեկցությամբ հեծյալ մոգերի սրընթաց արշավի պատկերը (հնարավոր է, հղացվել է Հիսուսի մանկության պարականոն ավետարանից) անկասկած ստեղծվել է նկարչի բազմիցս տեսած՝ Կիլիկիայի հայոց արքայի և իշխանների գլխավորած հեծելախմբերի տպավորության տակ: Զինվորները կրում են նկարչի ժամանակի սաղավարտներ, զենք ու զրահ, ծածանվող դրոշներ: Երկրորդական գործող անձանց (կանանց) զգեստներն ու գլխարկները Թ. Ռ-ի ժամանակի կիլիկյան զգեստներ են՝ ֆրանս. նորաձևությամբ:

Որոշ տեսարաններ գրեթե կենցաղային են. Հուդայի և պահակախմբի համար փող կշռող քահանայապետներն ու ավագանին նման են առևտրականների, իսկ «Հացի ու ձկների հրաշքը» հիշեցնում է գրոսախնջույք բաց երկնքի տակ: «Վասակ իշխանի Ավետարան»-ի «Հաղորդությունում» առաքյալների հետևում պատկերված փակ վարագույրը հայկ. եկեղեցիներում ընդունված արարողակարգից է (եկեղեցում վարագույրը հոգևորականին բաժանում է հաղորդություն ստացող ծխականից): «Մոգերի երկրպագությունը» (1260-ի Ավետարան) նույնպես նկարչի ապրած ժամանակաշրջանից է, որտեղ մոգերի սովորական խմբին ավելացված է ևս հինգ անձ՝ խալաթներով, տափակ գլխարկներով, մոնղոլ. դիմագծերով և մակագրությամբ՝ թաթարներ: Այս պատկերը, անկասկած, անդրադարձն է մոնղոլներին քրիստ. հավատի բերելու այն հույսերի, որ իրական էին թվում Կիլիկիայում, հատկապես Հեթում Ա թագավորի 1254-ին Կարակորում կատարած ուղևորությունից հետո:

Թ. Ռ-ի արվեստի համար հատկանշական է այն, որ նա նույնությամբ չի կրկնել միևնույն հորինվածքը:

Թ. Ռ-ի մանրանկարներում առանձնակի տեղ են գրավում արքայազն Լևոնի (ապագա Լևոն Գ) երկու դիմանկարները: Առաջինում՝ 1250-ական թթ. վաղ ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռ. № 8321) պատանի թագաժառանգը կանգնած է կամարի տակ, գլխավերևում՝ զույգ հրեշ-

տակներ, երկրորդում՝ պսակադրության առիթով պատվիրված 1262-ի Ավետարանում (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2660), նա պատկերված է երիտասարդ կնոջ՝ Կեռանի հետ: Ավետարանագիրքը՝ Լևոնի, վառվող մոմը Կեռանի ձեռքում հիշեցնում են հարսանեկան արարողություն: Նրանք կանգնած են երկթռիչք կամարի տակ, վերևում նրանց օրհնող Քրիստոսն է՝ երկու հրեշտակների հետ: Այս երկու դիմանկարները գրեթե փաստագր. տեղեկություն են տալիս Կիլիկիայի արքայական տան տոհական հանդերձանքի մասին: Լևոնի դեմքը երկու պատկերներում էլ վնասված է: Սակայն Կեռանի նուրբ դիմագծերը, կանացի գրավիչ կերպարը վկայում են անհատականացված կերպար ստեղծելու նկարչի ձգտման մասին:

Պատկերված անձանց օժտելով կենսունակությամբ ու դինամիկայով, ձգտելով տարբերել նրանց նկարագիրն ու հոգեվիճակը՝ Թ. Ռ. մասամբ հաղթահարել է մարդու պատկերման՝ միջնադարյան կերպարվեստի համար ավանդական պայմանականությունը:

Թ. Ռ-ի գեղանկարչությունն առանձնանում է գեղ. կառուցվածքի կատարելությամբ, հորինվածքային լուծումների հստակությամբ, տարածականության պատկերման պարզությամբ (հեռանկարչության տարբեր հնարների օգտագործմամբ), գունային երանգների նրբադաշնակությամբ (որտեղ վառ, տեղային գույնը կապակցվում է բարդ, խառը տոներին), զարդապատկերների հարստությամբ ու նրբաձևությամբ, գծի գեղեցկությամբ, համամասնությունների համաչափությամբ, մարդկային կեցվածքների բնականությամբ: Հիմն. գունային հարաբերություններն են՝ կապույտը ոսկու հետ՝ լրացված սառը մանուշակագույնով, թավշե կանաչով, կավաքարի հարուստ նրբերանգներով, ինչպես նաև սպիտակ (կամ սև) ուղղագծերով և կարմիրի նրբաճաշակ ամրացումներով: Գունագեղ մակերեսի մշակումը բազմազան է. վառ, փայլուն երանգներով ողողված հատվածներին հաջորդում է բարակ, թեթև ու թափանցիկ մակերեսային շերտ, որի տակից լուսարկում է մագաղաթի սպիտակ տոնը: Հատկապես հարուստ են դեմքերի նրբերանգավորումները:

Թ. Ռ-ի գեղագիտ. հավատամքն իր բարձրագույն արտահայտությունն է ստացել Քրիստոսի կերպարում, որտեղ ընդհանուր ոչինչ չկա բյուզ. վերացական մեծափառությունից, խստությունից ու անդրանցականությունից: Շատ կողմերով Քրիստոսի պատկերումը տարբերվում է նաև ավելի վաղ շրջանի հայկ. կերպավորումներից: Այստեղ նա օժտված է ներքին գեղեցկությամբ, ինչը ստեղծվում է ոչ այնքան ճշգրիտ դիմագծերով, որքան ոգեղենի արտացոլման գեղեցկությամբ. մեծությունը զուգակցվում է հեզության, ազնվականությունը՝ ներքին ուժի և առնական զսպվածության հետ: Թ. Ռ-ի արվեստի կերպարային բովանդակությունն ունի լուսավոր հանդիսություն, որտեղ խաղաղ և զուսպ ուրախությունն ուղեկցվում է թեթև թախիծով:

Գեղ. մտածողության ազատությունը և պատկերագր. լեզվի կատարելությունը Թ. Ռ-ի գեղանկարչությունը դասում են միջնադարյան քրիստ. արվեստի ամենաառաջավոր և բարձրագույն նվաճումների շարքը: Լինելով միջնադարյան կերպարվեստի բարձունքներից նրա ստեղծագործությունը մեծ ազդեցություն է ունեցել հայկ. գրքային գեղանկարչության հետագա զարգացման վրա:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.1, 4–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Կոստանդին Ա. կաթողիկոսը որպես հայ մանրանկարչութեան մեծ հովանաւոր, «Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան», պր. 2, Նյու Յորք, 1943: Ազարյան Լ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII–XIII դդ., Ե., 1964: Дурново Л. А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Дрампян И. Р., Торос Рослин, Е., 2000; Der Nersessian S., Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery, Baltimore, 1973; Նույնի, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, W., 1993.

Իրինա Դրամբյան

ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՑԻ, Մշեցի (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIV դարի առաջին կեսի գրիչ, մանրանկարիչ, տաղասաց: Ծնվել է Տարոնի Մուշ քաղաքում: Սկզբ. կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, ապա սովորել *Գլաձորի համալսարանում*՝ րաբունապետ *Եսայի Նչեցու* մոտ: Ստեղծագործել է Սյունիքի տարբեր գրչատներում: Մեզ են հասել 1307–46-ին Թ. Տ-ու նկարազարդած 24 ձեռագրեր, որոնցից 11-ը պահվում են Մատենադարանում: Մեզ հայտնի նրա առաջին ձեռագիրը «Եսայի Նչեցու Ավետարանն» է (1307, Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1917): Թ.Տ-ու լավագույն ստեղծագործությունների թվին են պատկանում նկարազարդ երկու Աստվածաշունչ (ձեռ. № 206, 353), երկու Ավետարան (ձեռ. № 6289, 8936, չորսն էլ՝ Մատենադարանում) և մեկ Ճաշոց (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 96): Հատկապես ճոխ է զարդարված 1318-ի Աստվածաշունչը (Մատենադարան, ձեռ. № 206), որը մասնագետները համարել են Գլաձորի գրչության դպրոցի գլուխգործոց: Ձեռագրում Ավետարանը զարդարված է կանոնիկ նկարներով, իսկ Հին կտակարանն ու Գործք առաքելոցը զուգորդված են փոքրիկ պատկերներով, որոնք արտահայտում են տվյալ տեքստի ամենաէական դրվագը կամ հիմն. գաղափարը: Այս եղանակը կապված էր լատ. Աստվածաշնչերի նկարազարդման համակարգի հետ:

Օգտվելով լատ. օրինակներից և կրելով կիլիկյան մանրանկարչության ազդեցությունը՝ Թ. Տ. յուրովի է վերարտադրել տեսածը, գրեթե անփոփոխ թողնելով իր ոճը: Հատկապես տպավորիչ են մեծ, նշաձև աչքերով, շեշտված աղեղնաձև հոնքերով կերպարները:

Թ. Տ-ու նկարազարդած ձեռագրերն առանձնանում են զարդաձևերի առատությամբ ու բազմազանությամբ: Տեղական ավանդույթների ու ժող. արվեստի հետ սերտ կապերի մասին է վկայում յուրաքանչյուր մանրուք զարդանախշելու նկարչի ձգտումը: Բուս. և երկրաչափ. զարդերին զուգընթաց առկա են նաև իրական ու հրաշապատում էակների պատկերներ: Դրանցում արտացոլվել են տոտեմական, բնության ուժերի պաշտամունքի, հին հավատալիքների ու հնամենի այլ պատկերացումներ, որոնք քրիստ. արվեստում վերաիմաստավորվել են, ստացել նոր խորհրդանշական իմաստ: Թ. Տ-ու արվեստում մեծ տեղ է գրավում Աստվածամոր կերպարը: Հատկապես հաջողված են «Տիրամայրը մանկան հետ» պատկերի բազմազան տարբերակները: Ուշագրավ են նաև նրա ինքնանկարները, Եսայի Նչեցու դիմանկարը ևն:

Վառ ու հագեցած գունաշարը, ոսկու չափավոր օգտագործումը հնչեղություն ու տոնականություն են հաղորդել նկարչի մանրանկարներին: Թ. Տ. եղել է նաև միագույն գծանկարի մեծ վարպետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.2, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Քյուրտյան Հ., Թորոս Տարոնեցի. կյանքն ու իր տաղերը, Նյու Յորք, 1953: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969: Ավետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Ե., 1971: Дурново Л., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1975, с. 47–48; Der Nersessian S., Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts, Études bysantines et arméniennes, t. 2, Louvain, 1973, p. 611–630; Korchmasian E., Toros Taronaci, ein armenischer Buchmaler des 14 Jahrhunderts und seine französischen Vorbilder, "Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte", Band XLII, Wien-Köln, 1989, s. 81–100.

Էմմա Կորխմազյան

ԹՎԵՐԳ, ճարտասանական եղանակավոր խոսքից մինչև ասերգի սահմաններն ընդգրկող երգեցողության ձև (ոգումն, առասացություն, ասերգություն, թվերգություն ևն): Աշխարհիկ երգարվեստում Թ-ի կիրառման հիմն. ոլորտը վիպականն է (բառ ասել, վեպ ասել), որտեղ առկա է նաև Թ-ի և թվելյաց երգերի միջև եղած կապը: Հոգևոր երգարվեստի ոլորտում Թ-ի նշանակությունը առավել կոնկրետացված է և առնչվում է *սաղմոսերգությանը*: Նեղ առումով թվերգությունը սաղմոսերգության երկու (*Կոմիտաս*) տեսակներից մեկն է: Եկեղեցում թվերգությամբ են հնչում *քարոզը*, Ավետարանից և Հին կտակարանի մարգարեների գրքերից քաղված հատվածները: Ի տարբերություն սաղմոսասացության (սաղմոսերգության մյուս տեսակն է), Թ. ունի երաժշտ. և տաղաչափ. կանոնավոր նկարագիր:

Թ-ի ձայնելևէջային, կշռութային, կառուցվածքային բնութագրերը պայմանավորված են լեզվի (գրաբարի) առոգանական, մասնավորապես՝ շեշտական և կառուցվածքային հատկանիշներով: Թ-ին բնորոշ է որոշակի ձայնամիջոցով սահմանափակված ձայնակարգային հիմք և մեղեդիական տիպական դարձվածքների առկայություն, որոնցով նա սերտ կապի մեջ է վիպական արվեստի հետ: Թերևս նաև դա է նկատի ունեցել Կոմիտասը, երբ գրել է, թե հնում սաղմոսերգությունը, հավանաբար, կատարվել է ժող. եղանակներով:

Թ. երգվում է լեզվի առոգանության և տրոհության նշանների համաձայն, որոնք, երաժշտական նշանակությամբ հանդերձ, հայտնի են նաև որպես «Առոգանական խազերի համակարգ» (տես *Խազագրություն*): Ըստ իրենց կիրառ. նշանակության, Կոմիտասն այդ նշանները բաժանել է երեք խմբի՝ տևողության, առոգանության, տրոհության: Կիրառվելով VIII

դարից՝ առոգանական խազերի համակարգը զարգացման մի քանի շրջան է ունեցել և XII–XIII դդ. հասել իր բարձունքին: Թ-ի՝ մեզ հասած հնագույն խազագրված օրինակները պատկանում են IX–X դդ.՝ Մլքե թագուհու (851), Աշոտ սպարապետի (909), Էջմիածնի (989), Նարեկյան (1069) և այլ Ավետարաններ:

Գրկ. Կոմիտաս, Հայ եկեղեցական երաժշտություն, տես Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941:

Մհեր Նավոյան

ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ, Հայաստանում տարածված սրբավայր-ուխտատեղիներ: Գերեզմանաձև կամ միանավ, թաղածածկ, արևելյան խորանով մատուռանման շինություններ՝ կառուցված մեծ մասամբ բարձունքի վրա կամ ջրերի ակունքի մոտ (հանդիպում են նաև բնակավայրերում): Համարվում են սուրբ և բուժիչ, ունեն ուխտագնացության օրեր: Կա տեսակետ, որ Թ. Մ. սրբավայրերը կապված են հեթանոս. Հայաստանում հերոս նախնիների՝ «Թուխ Մանուկների» պաշտամունքի հետ, որով դաստիարակվել են միություններում համախմբված պատանիները: Հայ իրականության մեջ երիտասարդ. միությունները կամ «կտրիճավորաց եղբայրությունները» փոփոխվելով՝ հարատևել են և պահպանվել նաև միջնադարում: Քրիստոնեությունը աշխատել է Թ. Մ-ի պաշտամունքը վերաիմաստավորել. օր., XIII դ. *Հովհաննես Երզնկացին*, ցանկանալով Երզնկայի «Երիտասարդական եղբայրությանը» քրիստ. կերպարանք տալ, նրա համար հատուկ կանոններ ու ճառեր է գրել: Թ. Մ-ի պաշտամունքը միաձուլվել է նաև Երից Մանկանց, Քառասուն Մանկանց և, ընդհանրապես, Մանկանց պաշտամունքի հետ:

Գրկ. Մնացականյան Ա., «Թուխ Մանուկ» հուշարձանների մասին, ՊԲՀ, 1976, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ԹՈՒՂԹ, նամակ, ուղերձ, գրական ժանր. հրապարակախոսական-նամակագրական բնույթի երկ՝ ավանդված դեռևս հունա-հռոմեական բանաստեղծների կողմից (Ք.ծ.ա. I դ. – Ք.ծ.հ. I դ.): Արձակ Թ-ի հիմն. նախատիպերը Մերձ. Արլ-ի զանազան երկրների դիվանատներից դուրս եկած նամակներն են և Նոր կտակարանում ամփոփված առաքելական կամ ընդհանրական Թ-երը: Վերջիններս էլ իրենց նախնական-չտարբերակված օրինակներն ունեն Հին կտակարանում. Երկրորդ Օրինաց գրքի շատ հատվածներ, Նեեմիի գիրքը, Բարուքի Թուղթը ևն: Սակայն ձևավորված և կայուն կառուցվածք ունեն հատկապես Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալների* գրած ընդհանրական Թ-երը:

Այս ժանրի երկերը հայ մատենագրության մեջ հայտնի են տոմար, նամակ, թուղթ և այլ անվանումներով: Քանի որ դրանք շատ են ընթերցվել, վաղ միջնադարում և հետագայում գրվել են նաև կեղծ Թ-եր՝ եկեղեցու և մշակույթի նշանավոր գործիչների անունից (օր., նշանավոր «Դաշանց թուղթ»-ը, որը քաղ. նպատակներ է հետապնդել):

Հայ մատենագրության գանձարանում առկա Թ-երը կարելի է տեսակավորել հետևյալ սկզբունքով.

ա. Հրապարակային ընթերցման Թ-եր, որոնք ունեցել են ոչ այնքան գործնական, որքան գրական ստեղծագործության բնույթ (օր., *Ղազար Փարպեցու* «Թուղթ առ Վահան», *Ներսես Լամբրոնացու* «Թուղթ առ Լևոն», *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* Թ-երը ևն):

բ. Վավերագրեր, որոնք պատմ. ուսումնասիրությունների առանձին բնագավառ են և կարող են տալ բազում կնճռոտ հարցերի պատասխաններ: Թ-երի այս տեսակը հիմնականում պատմ. (Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ զետեղված Աբգարի Թ-երը՝ ուղղված Փրկչին, Տիբերիոս կայսրին, Ասորեստանի Ներսեհ և Պարսից Արտաշիր թագավորներին ու նրանց պատասխան Թ-երը), միջպետ. ու միջեկեղեց. վավերագրեր են (ինչպես կաթողիկոս. և պետ. դիվանագետների վավերագրերը, որոնցից ամենահայտնիներն են *Ներսես Շնորհալու* Թ-երը):

Սակայն նման բաժանումը պայմանական է, քանի որ նույն Թ-ում հեղինակը կարող է զուգորդել այս երկու հատկանիշներն էլ: Վավերագիր Թ-եր մեզ են հասել նաև մի շարք ժողովածուներով, որոնցից հնագույնը «*Գիրք թղթոց*» է: Ներսես Շնորհալու «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում, *Թովմա Մեծոփեցու* կազմած «Թուղթ նամակի վարդապետաց եկեղեցւոյ» հավաքածուում (Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1091) և այլ ժողովածուներում շարադրված է բազմաթիվ ծիս. ու դավան. խնդիրների նկատմամբ Հայ եկեղեցու և նրա առաջնորդների դիրքորոշումը:

Յուրաքանչյուր գրչության կենտրոն (նոտարատուն) ստեղծել է Թ-ի (ուղերձի) շարադրման իր բանաձևային համակարգը:

Ազատ Բոզոյան

ԹՈՒՄԱՍ ճգնավոր, սուրբ Թումաս (Թովմաս, ծ. և մ. թթ. անհտ), տոնելի սուրբ, V դարի վերջի հայ ճգնավորության նշանավոր ներկայացուցիչ: Աշակերտել է *Թաթուլ* ճգնավորին, որը նրան նշանակել է Գաբեղենից (Գաբեղյանց) գավառի լեռներում «հրեշտակակրոն» կյանք վարող ճգնակյացների առաջնորդ և այնտեղ՝ Վիշապաձոր կոչված վայրում (Կաղզվան քաղաքին մերձ) կառուցված Թաթլո կամ Թաթլա (Թաթուլի) վանքի վանահայր: Թ. հռչակվել է որպես «հույժ բարեսեր, աստվածապաշտ և երկյուղած...» ճգնող, ուխտավոր միաբանության «սուրբ վերակացու»: Ըստ ավանդության, ամփոփվել է ս. Թաթուլ ճգնավորի մոտ:

Հայ եկեղեցին ս. Թ-ի, ս. Թաթուլի և ս. *Վարոսի* հիշատակը նշում է Խաչվերացից հետո՝ 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը՝ ս. *Անտոն* և ս. *Կրոնիդես* ճգնավորների հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն..., հ. 7, Վնտ., 1813, էջ 642–644: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

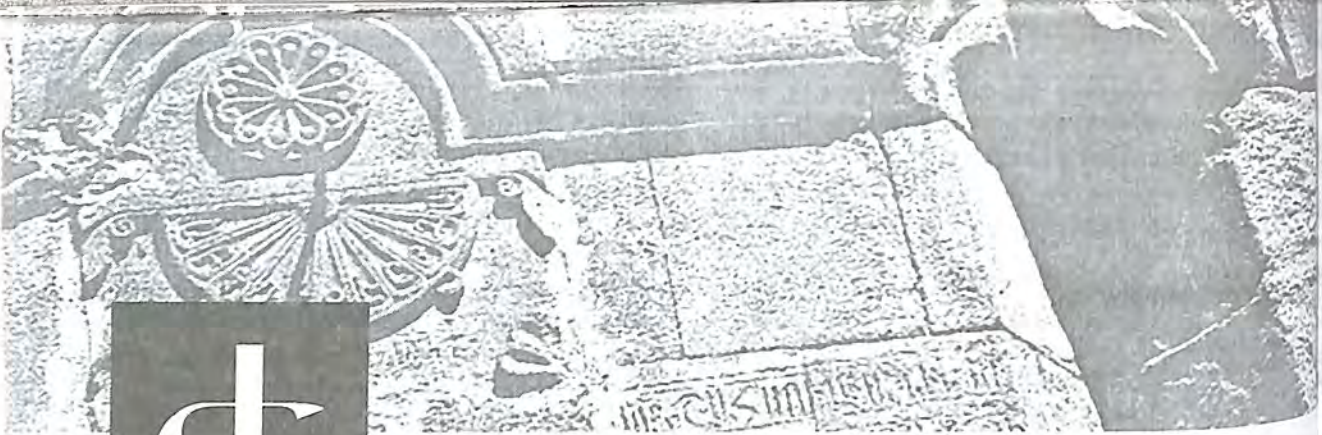

Ժ

ԺԱՄԱԳԻՐՔ, Աղոթամատույց, քրիստոնեական եկեղեցու հնագույն ծիսական մատյաններից, եկեղեցական արարողակարգին և տոներին պատշաճեցված աղոթքների, հոգևոր երգերի, քարոզների ժողովածու (տես *Ծիսամատյան*): Հայոց Ժ-ի կազմավորումը վերագրվում է V դ. սուրբ հայրերին՝ *Սահակ Ա Պարթևին, Մեսրոպ Մաշտոցին, Գյուտ Ա Արահեզացուն, Հովհաննես Ա Մանդակունուն*, հետագա դարերի հեղինակներից՝ *Ներսես Շնորհալուն*: Ժ-ի որոշ հատվածներ պատկանում կամ վերագրվում են նաև Թովմա առաքյալին, *Գրիգոր Ա Լուսավորչին, Գրիգոր Նարեկացուն, Հովհաննես Սարկավագին, Գրիգոր Տաթևացուն, Թովմա Մեծոփեցուն* և այլոց:

Հայոց Ժ., չնայած քրիստ. այլ եկեղեցիներում կիրառվող համանման մատյանների՝ հատկապես հունականի հետ ունեցած ընդհանրություններին, մի շարք առումներով խիստ ինքնատիպ նկարագիր ունի: Դրանում առանձնապես մեծ դեր ունեն հայ հեղինակներին պատկանող հատվածները: Հայ եկեղեցին կիրառել է Ժ-ի երկու դրսևորում՝ Ժ. և Մայր Ժ. (Ատենի). վերջինս ներառում է նաև Սաղմոսարան և *Տոնացույց*:

Ժ-ի մեջ ընդգրկված են հոգևոր բանարվեստի և երաժշտաբանաստեղծ. արվեստի մի շարք ժանրեր՝ աղոթք, *քարոզ*, մաղթանք, ընթերցվածք (Ավետարանից), *սաղմոս*, փոխ, ալելուիա, *կանոն*, թագավոր, մեսեդի, օրհնություն, *երգ* ևն: Վերջիններիս թվին են պատկանում համաքրիստ. երկու երգերը՝ «Փառք ի բարձունս» (Առավոտյան ժամերգություն, տես *Ժամերգություն*) և «Լոյս զուարթ» (Երեկոյան ժամերգություն), ապա Ներսես Շնորհալու մի շարք երգերը, որոնցից հանրածանոթ են «Յիշեսցուք ի գիշերի», «Առաւօտ լուսոյ» (Գիշերային ժամերգություն), արևագալի չորս երգերը (տես *Արևագալի երգեր*) ևն:

Ժ-ի կարևորագույն մաս են կազմում ութ սաղմոսականոնները (կամ Ժ-ի կանոնները), որոնք երաժշտ. առումով դասակարգված են ութ ձայնեղանակներին (տես *Ութձայն*) համապատասխան: Յուրաքանչյուր կանոն բաղկացած է յոթ գուբղայից, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին՝ 2–6 սաղմոսներից (քանակը՝ կախված սաղմոսների ծավալից): Վերջին գուբղան կոչվում է «Կանոնագլուխ», որն իր երաժշտական լեզվաոճով առավել զարգացած է կանոնի մյուս մասերի համեմատ: Հետագայում հենց սաղմոսներին են կցվել հայոց հոգևոր առաջին ինքնուրույն երգերը, որի հետևանքով էլ կոչվել են «կցուրդ» (սրանք չեն մտնում Ժ-ի մեջ, տես նաև *Շարական*):

Ժ-ի երգասացությունները տարբերույթ են նաև երաժշտ. լեզվաոճի առումով՝ բնութագրվելով ինչպես պարզ, զուսպ ասերգայնությամբ, այնպես էլ ծանր, հանդիսավոր մեղեդիականությամբ:

Ժ. առաջին անգամ հրատարակել է Աբգար Դպիրը (1568, Կ. Պոլիս), իսկ Մայր Ժ.՝ Խաչատուր Կեսարացին (1642, Նոր Ջուղա): 1877-ին Նիկողայոս *Թաշճյանը* Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու հովանավորությամբ Վաղարշապատում տպագրել է հայկ. ձայնանիշներով գրանցված Ժ. («Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ»):

Գրկ. Հացունի Վ., Պատմութիւն հայոց աղոթամատոյցին, Վնտ., 1965: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985: Պողարյան Ն., Ծիսագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990:

Մհեր Նավոյան

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Ժամերգություն*:

ԺԱՄԱՏՈՒՆ, 1. եկեղեցու բակում շենք, որտեղ սենյակներ ունեն քարոզիչներն ու քահանաները, և որտեղ գտնվում է եկեղեցականների կամ թաղականների ժողովարանը: 2. XI–XIII դդ. հայկ. իշխանությունների, գավառների հոգևոր կենտրոն վանքերի գլխ. եկեղեցիներին կից (սովորաբար՝ արմ-ից) կամ առանձին կանգնած կիսաաշխարհիկ-կիսապաշտամունքային բնույթի շենք, ժողովարան, խորհրդարան՝ նահանգի կամ գավառի իշխանների կամ հոգևոր դասի համար: Ունի քառասյուն կենտրոնակազմ *գավթի* ճարտ. հորինվածք: Առանձին կանգնած Ժ-ան սակավաթիվ օրինակներից են XIII դ. *Գեղարդավանքի* վիմափոր և *Հաղպատի վանքի* «Համազասպի» Ժ-երը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Մուրադ Հասրաթյան

ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, *ժամակարգություն*, *ծես*ի և աստվածապաշտության բաղկացուցիչ հիմնական բաժիններից, հանապազօրյա պաշտոներգություն ըստ եկեղեցական օրվա տարբեր աղոթաժամերի: Ժ. նշանակում է ժամ երգել, այսինքն՝ օրվա որոշ ժամերին կարգավորված (ժամակարգված) եկեղեց. արարողություն կամ պաշտամունք կատարել: Ժող. լեզվով «ժամ» նշանակում է նաև եկեղեցի, այստեղից էլ՝ ժամ գնալ (ծիսական արարողությանը մասնակցել, ներկա գտնվել) արտահայտությունը, ժամվոր (Ժ-յանը ներկա գտնվող հավատացյալները), ժամկոչ (եկեղեցու կոչնակը կամ զանգը հնչեցնող և հավատացյալներին արարողության հրավիրող), ժամատուն բառերը: Ժ-ների կարգավորությունը և դրանց հատուկ երգեցողությունները (*աղոթքներ*, *քարոզներ*, հոգևոր երգեր, բացառությամբ՝ *շարականների*) պարունակող գիրքը կոչվում է *Ժամագիրք*:

Ժ-ները կազմված են *Տերունական աղոթքից*, *սաղմոսից*, մաղթանքից, քարոզից, աղոթքից, շարականից: Ժ-յան ժամանակ այս շարքը լրիվ կամ մասնակի ձևով երբեմն կրկնվում է մի քանի անգամ:

Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ կենցաղավարել են Ժ-յան կամ ժամակարգության մեկնություններ, որտեղ տրված են Ժ-ների աստվածաբան. բացատրությունները: Մեկնություններ են գրել *Ստեփանոս Սյունեցին*, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Խոսրով Անձևացին*, *Մովսես Երզնկացին*, իսկ ժամագրքի երգեցողությունների հարստացման գործում մեծ է հատկապես *Ներսես Շնորհալու* ավանդը:

Հայոց մեջ տարբեր դարերում և միջավայրերում Ժ-ները տարբեր թվաքանակ են ունեցել՝ 6, 7, 8, ի վերջո ընդունվել է 9 Ժ.: Գլխ. Ժ-ները յոթն են՝ համաձայն սաղմոսերգուի՝ «Օրվա մեջ յոթն անգամ քեզ պիտի օրհնեմ» (Սաղմ. 118. 164) խոսքերի, իսկ ըստ կանոնակարգի՝ ինը, քանի որ Ճաշու Ժ. իր հերթին բաժանվում է երեք մասի: Համաձայն Ժամագրքի՝ Հայ եկեղեցին ունի հետևյալ Ժ-ները.

1. Գիշերային Ժ., նվիրված է Հայր Աստծո փառաբանությանը: Կատարման ժամանակը կես գիշերն է: Ունի հետևյալ իմաստը. քունը Աստծո կողմից շնորհված բարիք է. շնորհակալություն և գոհություն Աստծուն այդ բարիքի համար: Խնդրանք առ Աստված, որ գիշերվա շարունակությունն անցնի խաղաղ, իսկ հաջորդ օրը՝ առանց մեղքի և փորձության:

2. Առավոտյան Ժ., նվիրված է Որդի Աստծո փառաբանությանը: Կատարվում է արշալույսին: Խորհրդանշում է Քրիստոսի երևալը Յուղաբեր կանանց՝ ամփոփելով Քրիստոսի Հարության և Փրկագործության խորհուրդները:

3. Արևագալի Ժ., նվիրված է Սուրբ Հոգուն: Նախկինում եղել է Առավոտյան Ժ-յան մի մասը: Խորհրդանշում է Քրիստոսի Հարությունը և աշակերտներին երևալը: Հաստատել է *Եզր Ա Փառաժնակերտցին*, ճոխացվել է XII դ. Ներսես Շնորհալու գրած երգերով (տես *Արևագալի երգեր*): Կատարվում է արևածագին՝ Քրիստոսի Հարությունը նույնացնելով արևի ծագմանը:

4. Ճաշու Գ ժամի Ժ., ուղղված է Սուրբ Հոգուն: Խորհրդանշում է արգելված պտղից Եվայի ճաշակումը և Քրիստոսով դատապարտումից ազատվելը: Նաև հիշատակումն է Քրիստոսի չարչարանքի: Կատարվում է ժամը 9-ին: *Ապաշ-*

խարությամ խորհուրդ պարունակող մի արարողություն է:

5. Ճաշու Զ ժամի Ժ., ուղղված է Հայր Աստծուն: Խորհրդանշումն ու հիշատակումն է Քրիստոսի չարչարանքների ու խաչելության: Կատարվում է ժամը 12-ին: Այս Ժ-յամբ հավատացյալը Աստծուց խնդրում է օգնություն իր մարդկային տկար բնության համար:

6. Ճաշու Թ ժամի Ժ., ուղղված է Որդի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի մահը, որով և՝ մարդկության ազատումը դժոխքի իշխանությունից: Կատարվում է ժամը 15-ին:

7. Երեկոյան Ժ., ուղղված է Որդի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի թաղումը: Կատարվում է մայրամուտից առաջ: Գիշերվա սեմին հավատացյալը, աշխատանքից հոգնած և օրվա հոգեկան ալեկոծություններից հետո, խնդրում է Աստծուն, որ իրեն պարգևի խաղաղ գիշեր և բարի քուն:

8. Խաղաղական Ժ., ուղղված է Հոգի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի դժոխք իջնելը և արդարների տանջանքների դադարեցումը: Կատարվում է մայրամուտից հետո: Նպատակն է անդորրություն և խաղաղություն բերել ամենօրյա մեղքերով ծանրաբեռնված մարդու հոգուն:

9. Հանգստյան Ժ., ուղղված է Հայր Աստծուն: Նախկինում այս Ժ. նախորդի շարունակությունն էր և առանձին խորհուրդ չուներ: Կատարվում է քնելուց առաջ:

Նախկինում, հատկապես վանքերում, 9 Ժ-ները կատարվել են ամեն օր, ճիշտ իրենց ժամին: Ներկայումս ամեն օր կատարվում են Գիշերային և Առավոտյան Ժ-ները միասին՝ առավոտյան, և Երեկոյան Ժ.՝ երեկոյան: *Մեծ պահքի* օրերին, բացի շաբաթ-կիրակի օրերից, կատարվում են նաև մյուս Ժ-ները՝ ըստ հետևյալ կարգի. Գիշերային, Առավոտյան, Արևագալի՝ առավոտյան, Ճաշու 3 և Երեկոյան՝ կեսօրին, Խաղաղականը՝ երեկոյան (երկուշաբթի, երեքշաբթի և հինգշաբթի օրերին), Հանգստյանը՝ երեկոյան (չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին):

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսագիտութիւն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ, Երուսաղեմ, 1977: Պողարյան Ն., Ծիսագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990:

ԻՍՐԱՅԵԼ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VII դարում Արցախի Մեծ Կուենք գավառի եպիսկոպոս: Ամրապնդել է Հայաստանի և Աղվանքի նվիրապետությունների կապը: Աղվանից կաթողիկոս Եղիազարի (682–689) նախաձեռնությամբ, որպես Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (661–685), Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Գ Ձորոփորեցու* (671–703) և Գարդմանի Վարազ-Տրդատ իշխանի բանագնաց, խաղաղության այցով 680-ական թթ. եղել է Հոնաց և Խազարաց աշխարհներում, հաջող բանակցություններից հետո զբաղվել քարոզչությամբ և քրիստոնյա դարձրել հոների ու խազարների զգալի մասին: Նրանց մեծ իշխանները Հայոց և Աղվանից կաթողիկոսներին խնդրել են իրենց հոգևոր առաջնորդ կարգել Ի-ին:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983:

Բագրատ Ուլուբաբյան

ԻՍՐԱՅԵԼ Ա ՈԹՄՍԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ոթմուս (Վանանդ գավառ) – 677, Դվին], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 667-ից: Հաջորդել է *Անաստաս Ա Ակոռեցուն*: Եղել է Վանանդի եպիսկոպոսը: *Դվինի եկեղեցական ժողովներում* (645, 648) մասնակցել է աշխարհիկ և եկեղեց. ներքին 12 կանոնների մշակմանն ու սահմանմանը, հայ դավանական ձեռնարկի կազմմանը՝ կանգնելով հակաքաղկեդոնական դիրքերում: Պայքարել է *երևութականության* և *պավլիկյանների* դեմ:

Կաթողիկոս. գահին Ի. Ա Ո-ուն հաջորդել է *Սահակ Գ Ձորոփորեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ԻՐԱՆԱ-ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է XVII դ. սկզբին: Առաջնորդանիստը՝ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք: Իրանահայության հնագույն թեմերից է: Ընդգրկել է Իրանի ամբողջ տարածքը, բացառությամբ *Ատրպատականի թեմի* տարածքի: Նրա գերակայության տակ են գտնվել նաև Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի (տես *Հնդկաստանի և Ծայրագույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակություն*), Իրաքի հայ համայնքները (տես *Իրաքի թեմ*): 1944-ին նրանից անջատվել են Թեհրանի և Իրաքի թեմերը, իսկ 1958-ին՝ Հնդկաստանն ու Ծայրագույն Արևելքը, սակայն թեմը շարունակել է պաշտոնապես կոչվել Ի-Հ. թ.: 1958-ին Ի-Հ. թ. անջատվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնից և անցել Կիլիկիո կաթողիկոսության գերակայության ներքո՝ պահելով թեմի անվանումը մինչև 1960-ը, ապա կոչվել է Սպահանի և Հարավային Իրանի թեմ, 1995-ից՝ *Սպահանի թեմ*:

1604-ին շահ Աբբաս I-ը, ռազմավար. և տնտ. նպատակներով Հայաստանից մեծ թվով հայեր բռնագաղթեցնելով Պարսկաստան, նրանց բնակեցրել է երկրի հս. և կենտր. շրջաններում,

գլխավորապես՝ մայրաքաղաք Սպահանում և շրջակայքում: Գաղթականության հետ կամավոր գնացել է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Դավիթ Դ Վաղարշապատցին*, նրան ուղեկցել է Մայր աթոռի միաբան Մովսես եպիսկոպոսը: Սպահանի նահանգ գաղթած Ջուղայի հայերը XVII դ. սկզբին հիմնել են Նոր Ջուղան, որն իր հոգևոր, տնտ. և մշակութ. կյանքով մեծ դեր է կատարել թեմի կյանքում: Անդրանիկ առաջնորդ է նշանակվել Մովսես եպիսկոպոսը (1605–20): Կառուցվել են Ս. Հակոբ (1607), Ս. Գևորգ (1611), Ս. Աստվածածին (1613), Ս. Ստեփանոս (1614) եկեղեցիները: Թեմի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսի ջանքերով 1655-ին կառուցվել է առաջնորդանիստ Ս. Ամենափրկիչ վանքը:

Ի-Հ. թ-ի աշխարհիկ կառավարիչներն ընտրըվել են համայնքի ազդեցիկ հայ ընտանիքներից: Հոգևոր առաջնորդներն ընտրությունից հետո հաստատվել են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կոնդակով: Կազմվել է Նոր Ջուղայի համայնական խորհուրդ, որը թեմի գերագույն խորհրդի և թեմակալ առաջնորդի հետ վարել է թեմի ներքին գործերը: Թեմի իրավասության տակ էր Նոր Ջուղա, Շիրազ, Բուշեր, Թեհրան, Համադան, Ռեշտ, Էնզելի քաղաքների և 8 գավառների 74 գյուղերի հայ բնակչությունը: Նրանք, օգտվելով շահ Աբբաս I-ի հանդուրժող. քաղաքականությունից, կարճ ժամանակամիջոցում հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում կառուցել են 70–80 եկեղեցի: Շահը, հայերի վերադարձը կանխելու նպատակով, 1614-ին Հայաստանից տարել է *Լուսավորչի Աջը*, այլ սրբություններ, 1615-ին՝ Մայր տաճարից 15 «նշանավոր քարեր»՝ Նոր Ջուղայում նոր Էջմիածին կառուցելու համար: Այդ քարերն առ այսօր պահվում են Նոր Ջուղայի մոտ 1611-ին կառուցված Ս. Գևորգ եկեղեցում: Ի-Հ. թ-ի ծաղկուն շրջանը համարվել է XVII դ.: Թեմի առաջնորդ Խաչատուր վրդ. Կեսարացու (1620–46) նախաձեռնությամբ թեմում կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչը (1621), Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում՝ Ս. Կատարինե մենաստանը (1623), Ս. Բեթղեհեմը (1628), Ս. Նիկողայոսը (1630), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (1633) են: Խաչատուր Կեսարացին Ս. Ամենափրկիչ վանքում հիմնել է դպրոց (1630), որը ժամանակակիցները կոչել են «համալսարան»: Այդ դպրոցում են ուսանել կրոն. և ազգ. գործիչներ Փիլիպոս եպիսկոպոսը (1633–55-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի*), Հակոբ եպիսկոպոսը (1655–80-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Հակոբ Դ Ջուղայեցի*), *Ոսկան Երևանցին*, Հովհաննես Ջուղայեցի Քթուեշենցը, *Հովհաննես Մրքուզը*: Նրանք նպաստել են թեմի կրթ., մշակութ. կյանքի զարգացմանը, պայքարել Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու քարոզիչների դեմ (հիսուսյաններ, դոմինիկյաններ են): XVII դ. 2-րդ կեսից Արևելքում գործող Հռոմ. եկեղեցու հավատքի տարածման այս միաբանները փորձել են (շուրջ երկու դար) հայերին դավանափոխել: Նրանց հաջողվել է կառավար. հատուկ արտոնագրով Նոր Ջուղայում, Սպահանում իրենց վանքն ու դպրոցն ունենալ: Կաթոլիկ քարոզիչների դեմ առաջին պայքարը կազմակերպել և գլխավորել է Խաչատուր Կեսարացին: Նա 1636-ին առաջնորդարանին կից հիմնել է Արևելքի առաջին և ցայսօր գործող տպարանը, որտեղ տպագրվել են դավանաբան. և հայրենասիր. բնույթի գրքեր: Երկու դարերի ընթացքում կաթոլիկ միաբանությունները, որևէ էական հաջողության չհասնելով, XIX դ. կեսից դադարեցրել են իրենց քարոզչ. գործունեությունը Ի-Հ. թ-ում:

Ի-Հ. թ-ի առաջնորդներ են եղել Դավիթ եպիսկոպոսը (1652–83), Ստեփանոս եպիսկոպոսը (1684–95), Աղեքսանդր Ջուղայեցին (1699–1706, 1706–14-ին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցի*), Մովսես Ջուղայեցին (1706–25): XVIII դ. սկզբից թեմը ծանր ժամանակաշրջան է ապրել: Պարսից խաներն ու պետ. պաշտոնյաները զենքի ուժով կողոպտել են հայերին, իսկ 1722-ին աֆղանների արշավանքը դեպի Պարսկաստան ոչ միայն հիմնահատակ քանդել է Նոր Ջուղան, այլև կասեցրել թեմի հոգևոր ու մշակութ. կյանքի առաջընթացը: Պարսկաստանի ներքին քաղ. և տնտ. անկայուն վիճակը, քրիստոնյաների ֆիզիկական անապահով կացությունն Ի-Հ. թ-ի հայությանը մղել են զանգվածային արտագաղթի:

1851–59-ին թեմի առաջնորդ է նշանակվել Թադեոս եպս. Բեկնազարյանը: Նա մարել է առաջնորդարանի նախկին պարտքերը, ձեռնարկել տնտ., ազգ., եկեղեց. բարենորոգչ. աշխատանքներ: Թադեոս եպիսկոպոսի ջանքերով նվազեցվել է հայ համայնքից գանձվող հարկերի չափը: Բացվել են դպրոցներ՝ Ս. Կատարինյան (հիմն.՝ 1858-ին, Ս. Կատարինե մենաստանին կից), Սամյան (հիմն. 1834-ին՝ Ս. Ամենափրկիչ, 1840-ից՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բակում) են: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* նախաձեռնությամբ Նոր Ջուղայում բացվել է Ազգային կենտրոնական դպրոց: Այնուհետև՝ 1899-ին հիմնվել է Քանանյան ազգ. դպրոցը:

Բագրատ եպս. Վարդազարյանը (1901–09) Ս. Ամենափրկիչ վանքի բակում կառուցել է ձեռագրատան նոր շենք (1906), որտեղ պահվում են շուրջ 750 գրչագիր ձեռագրեր, տպագիր գրքեր: 1904–08-ին նրա խմբագրությամբ հրատարակվել է առաջնորդարանի «Նոր Ջուղայի լրաբեր» ամսաթերթը: Ժամանակ առ ժամանակ տպագրվել են ձեռագիր կամ մեքենագիր թերթեր:

1945–52-ին Ի-Հ. թ-ի առաջնորդն էր Վահան եպս. Կոստանյանը:

1952–61-ին թեմը կառավարել է թեմական խորհուրդը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Խաչատուր Ջուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղ-պատ, 1905: Տեր-Հովհանյան Հ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու..., հ. 2, Նոր Ջուղա, 1881: Սարգսյան Ե., Իրանա-Հնդկաստանի հայոց թեմի հիմնադրումը (պատմական ակնարկ), «Էջմիածին», 1983, № 4–5:

ԻՐԱՔԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1944-ին (մինչ այդ եղել է *Իրանա-Հնդկաստանի թեմի* կազմում): Առաջնորդանիստը՝ Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ի. թ-ի տարածքում ներկայումս (2001) գործում են 8 առաքելական եկեղեցիներ:

Բաղդադում հայերը բնակություն են հաստատել քաղաքի հիմնադրումից ի վեր (762): XIV դ. համայնքն ունեցել է հոգևոր առաջնորդ: 1638-ին Բաղդադը գրավվել է օսմանյան բանակի հայ թնդանոթաձիգ Գոգ Նազարի (Գևորգ Նազարյան) ձուլած թնդանոթի շնորհիվ: Այդ ծառայության դիմաց Նազարը սուլթանից հողամաս է խնդրել հայերի համար: Սուլթանի հրամանով Բաղդադում հող է հատկացվել հայկ. եկեղեցի կառուցելու և գերեզմանատան համար: 1640-ին (այլ տվյալներով՝ 1639-ին) կառուցվել է Իրաքի առաջին հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը: Տարբեր քրիստոնյա համայնքներ, այդ թվում և նեստորականները, պաշտամունքի վայր չունենալով, հոգևոր ծես. արարողություններ են կատարել այդ եկեղեցում: Հետագայում նեստորականները, օգտվելով հայերի սակավաթվությունից, գրավել են եկեղեցին (շուրջ մեկ դար): 1750-ական թթ. հայերը դատարանի որոշմամբ, եկեղեցու ձախակողմյան որմի հայկ. արձանագրության հաստատումով, հետ են վերցրել եկեղեցին: Այն հիմնովին վերակառուցվել է 1968–71-ին (բարերարությամբ՝ Արամ Ղարիբյանի), օծվել 1971-ին՝ ձեռամբ թեմի առաջնորդ Ասողիկ եպս. Ղազարյանի: Եկեղեցու շրջակայքը ցայսօր կոչվում է Կեոք Նազար: Այն ուխտատեղի է ոչ միայն հայերի, այլև տեղի մյուս քրիստոնյաների համար:

1847-ին Բաղդադի թեմն անջատվել է (որոշ ժամանակաշրջան) Իրանա-Հնդկաստանի թեմից և անցել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության գերակայության տակ:

1852-ին Բաղդադի թեմի անդրանիկ առաջնորդ Մեսրոպ ծ. վրդ. Պոլսեցու նախաձեռնությամբ քաղաքի Շորճա թաղամասում կառուցվել է Ս. Երրորդություն առաջնորդանիստ եկեղեցին (1957-ից չի գործում): 1876-ին բացվել է Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը, 1922-ին՝ Սվաճյան դպրոցը, 1948-ին այդ երկուսը միացել են և կոչվել Սրբոց Թարգմանչաց Սվաճյան ազգ. միացյալ վարժարան:

Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1954-ին, օծումը՝ 1957-ին:

1972-ին Բաղդադի Մելինե Դանիել Իսքենտերյան ազգ. ծերանոցի տարածքում կառուցվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին (օծվել է 1973-ին): Կից գործում են քահանաների պատրաստության (քառամյա), ինչպես նաև Հայ եկեղեցասիրաց կազմի Ս. Գրոց և Հայ եկեղեցու պատմության դասընթացներ: Բաղդադի հայոց գերեզմանատան տարածքում 1986-ին կառուցվել է Սրբոց Նահատակաց եկեղեցին (1990-ին օծել է թեմի առաջնորդ Ավագ արք. Ասատուրյանը):

Բասրայում դեռևս 1222-ին (քաղաքում և նրա շրջակայքում բնակվող հայերի թիվը հաշվի առնելով) հիմնվել է հայոց հոգևոր թեմ: 1736-ին քաղաքի Հին Բասրա թաղամասում կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (օծվել է 1754-ին): Կից գործել է դպրոց: 1920-ին եկեղեցու տարածքում բացվել է Հայ ազգային վարժարանը: Բասրայի հայկ. գերեզմանատանը 1973-ին կառուցվել է Ս. Հովհաննես Կարապետ մատուռը (1973-ին օծել է Ասողիկ եպս. Ղազարյանը):

ԻՐԱՔԻ Մոսուլում 1857-ին կառուցվել է Ս. Էջմիածին եկեղեցին, որը մեկ դար հետո ավերվել է: 1968-ին նույն վայրում կառուցվել է ավելի ընդարձակ նույնանուն եկեղեցի (օծվել է 1969-ին), կից բացվել կիրակնօրյա դպրոց և դպրաց դաս:

Կիրկուկի Ղորիա կոչվող հայաշատ թաղամասում 1932-ին կառուցվել է առաջին հողակերտ աղոթատեղին, որին կից 1952-ին հիմնվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (վեմը օծվել է 1956-ին, նորոգվել 1997–98-ին, եկեղեցին և Ս. Սեղանը օծվել են 1998-ին): Ժամանակի ընթացքում այդ թաղամասում հայերի թիվը նվազել է: Գալուստ Կյուլպենկյան հաստատությունը նորաշեն և արդիական Ալմաս թաղամասում հայ համայնքի համար գնել է հողամաս, որտեղ կառուցվել են դպրոց, քահանայի բնակարան, մարզ. ակումբ:

Զախոյում 1926-ին կառուցվել է աղոթատեղի (կանգուն է, բայց չի գործում): 1935-ին հիմվել է առաջին հողաշեն եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը: 1969-ին եկեղեցին հիմնովին վերակառուցվել է Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության բարերարությամբ (օծվել է 1970-ին):

Իրաքահայ համայնքի ազգ. կյանքը ղեկավարում են Հայոց առաջնորդարանը և Ազգ. կենտր. վարչությունը (7 հոգուց բաղկացած), որոնց կից գործում են կրթ. ազգ. կալվածքները վերահսկող եկեղեց. հանձնաժողովներ: 1990-ից լույս է տեսնում Հայոց առաջնորդարանի «Հաղորդագրություն» պարբերաթերթը:

Ի. թ-ի առաջնորդն է Ավագ արք. Ասատուրյանը (1994-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.2, 3-րդ պատկերը:

Լ

«ԼԱԶԱՐՅԱՆ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», IX դարի հայ-
կական մագաղաթե ձեռագիր Ավետարան: Այդ-
պես կոչվել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարա-
նին պատկանելու համար: Ճեմարանին էր նվի-
րել Թեոդոսիայի հայ վաճառական Խաչուկյա-
նը, 1847-ին: 1925-ին ձեռագիրը Լազարյան
հավաքածուի (215 միավոր) հետ տեղափոխ-
վել է Էջմիածին (Մատենադարան, ձեռ. №
6200): «Լ.Ա.» մեզ հասած հայերեն ամենա-
հին ամբողջական ձեռագիրն է, որի գրության
թվականը հայտնի է. գրիչ և ծաղկող Սահակ
Վանանդեցին այն ավարտել է 887-ին: 1899-
ին Ավետարանը լուսատիպ նմանահանությամբ
հրատարակվել է Մոսկվայում: «Լ.Ա.» նաև
մեզ հայտնի թվակիր նկարազարդ առաջին ձե-
ռագիրն է, որի սկզբի պատկերազարդ թեր-
թերն ընկած են. պահպանվել են միայն առա-
ջին երկուսը, որոնց զույգ էջերում նկարված
են չորս խորաններ: Ձեռագիրն ունի գրչի ամ-
բողջական հիշատակարան:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում,
7.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Մաթևոսյան Ա., Լազարյան ճեմարանի
հնագույն ձեռագիրը, ՊԲՀ, № 1, 1973: Казарян В.,
Манукян С., Матенадаран. Армянская рукописная
книга VI–XIV веков, т. 1, М., 1991.

Արտաշես Մաթևոսյան

ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔ, ձևա-
վորվել է XI–XIII դարերում, Գալիցյան, Վո-
լինյան, Պոդոլյան հողերում, որոնք XIV դա-
րում անցել են Լեհաստանի տիրապետության
տակ: Մինչև XIV դ. Հալիչի, Խոլմի, Կամենից
Պոդոլսկի, Վոլինյան Վլոդիմեժի, Լուցկի, Լվո-
վի գաղութահայության կրոն. կենտրոնը
Լուցկն էր: 1340-ական թթ. Լեհաստանի թա-
գավոր Կազիմեժ Մեծը գրավել է Գալիցիան
ու Վոլինիայի մի մասը: Լուցկը Ս. Ստեփա-
նոս եկեղեցու հայ առաքելական ոչ պաշտո-
նական արքեպիսկոպոսարանով մնացել է
Լիտվայի իշխան Լուբարտի ձեռքում: Լիտ-
վական իշխանության քաղ. ազդեցությունից
Հայ եկեղեցին զերծ պահելու նպատակով Կա-
զիմեժ Մեծը 1367-ին հատուկ դեկրետով հայ
արքեպիսկոպոսարանը պաշտոնականացրել է և
Լուցկից տեղափոխել արքունի քաղաք Լվով,
որտեղ տեղի հայությունը դեռևս 1183-ից ու-
ներ փայտաշեն, իսկ 1251-ից՝ աղյուսաշեն ե-
կեղեցի: 1356-ին Կազիմեժ Մեծը Լվովի և Կա-
մենիցի հայ համայնքներին լայն արտոնու-
թյունների հետ միասին տվել է նաև անսահ-
մանափակ թվով եկեղեցիներ ու վանքեր կա-
ռուցելու իրավունք: 1363-ին ավարտվել է
Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման քարա-
շեն տաճարի կառուցումը, որը 1367-ից դար-
ձել է աթոռանիստ և ճանաչվել Լեհաստանի,
Մոլդովայի, Ռումինիայի Հայ առաքելական ե-
կեղեցու արքեպիսկոպոսության կենտրոն:
Ըստ եկեղեցու վիմագիր հիշատակարանի, տա-
ճարը կառուցվել է հայ մեծահարուստներ Տա-
հինշահի որդի Հակոբ Կաֆայեցու և Աբրահա-
մի որդի Փանոս Հալաչեցու բարերարությամբ:
XVI դ. Լվովում և նրա արվարձաններում
գործել են 9 հայկ. եկեղեցիներ ու վանքեր, ո-
րոնցից առանձնանում են Ս. Աստվածածնի

Վերափոխման Մայր տաճարը, Ս. Աննայի և Ս. Հակոբի եկեղեցիներն իրենց համընդհանուր վանքով, Ս. Խաչի եկեղեցին՝ իր վանքով:

Կամենից Պոդոլսկում XI–XIV դդ. կառուցվել է 12 եկեղեցի: 1250-ին դեռևս գործող (հետագայում ավերվել է) եկեղեցուց հետո ամենահինը 1394-ին Խութլուբեյի որդի Սինանի ծախքով կառուցված Ս. Նիկողայոսի եկեղեցին էր, որը մեկ դար հետո վերանվանվել է Ս. Աստվածածնի Վերափոխման: 1498-ին կառուցվել է առավել մեծ ու շքեղ նույնանուն (ավերվել է 1939-ին, կանգուն է զանգակատունը), 1522-ին՝ Ս. Աստվածածնի Ավետման եկեղեցին: Վերջինիս բակում Գրիգոր արք. Վարագեցին 1600-ին կառուցել է կուսանոցի շենք: XVII դ. վերջին՝ թուրքերի արշավանքների ժամանակ ավերվել են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Ս. Խաչ եկեղեցիները: Լուցկ, Լվով, Կամենից Պոդոլսկ քաղաքներում կառուցված 20–22 եկեղեցիներից բացի երկու տասնյակից ավելի եկեղեցիներ են գործել նաև XVI–XVIII դդ. հիմնադրված Լյուբլինի, Զամոշչի, Կուբաչիվցիի, Յարոսլավլի, Տիսմենիցայի, Յազլովեցի, Զլոչովի, Ժվանեցի, Սենյատինի, Ստանիսլավովի, Լիսեցի, Բժեժանիի, Մոգիլյով Պոդոլսկի, Ռաշկովի և լեհահայ այլ գաղթավայրերում:

1367-ին, ըստ Հայոց կաթողիկոս Մեսրոպ Ա Արտազեցու կոնդակի և Կազիմեժ Մեծի դեկրետի, Լեհաստանի և Վալախիայի (հս. Ռումինիա) Հայ առաքելական եկեղեցու անդրանիկ առաջնորդ է հաստատվել ժողովրդի կողմից ընտրված Գրիգորը: Լեհահայ արքեպիսկոպոսները կես տարի նստել են աթոռանիստ Լվովում, կես տարի՝ Կամենից Պոդոլսկում, որն ուներ եպիսկոպոսական տուն: XV–XVIII դդ. լեհահայ արքեպիսկոպոսության մեջ ընդգրկված էին Լեհաստանի, Լիտվայի, Մոլդովայի, Վոլոշչիզնայի հայ կրոն. համայնքների 22 թեմերը և մինչև կաթոլիկության ընդունումը (1699) ենթարկվել են Ս. Էջմիածնին: Լեհահայ առաքելական եկեղեցին մինչև XVI դ. վերջը խաղաղ հարաբերությունների մեջ է եղել լեհ կաթոլիկ եկեղեցու և Հռոմի հետ: 1540-ական թթ. Լեհաստանում ռեֆորմիստ. շարժման դեմ դուրս եկած Հակառեֆորմացիան հալածանքներ է սկսել հերետիկոսների ու հերձվածողների, ինչպես նաև լեհահայ առաքելականների դեմ: Լեհահայության կաթոլիկացնելու բուն պայքարը սկսվել է 1627-ից, երբ Էջմիածնից Լվով ժամանած, *ունիթորությունը* գաղտնի ընդունած Մելքիսեդեկ աթոռակից կաթողիկոսը հոգևոր դասից ու ժողովրդից գաղտնի, կաշառքով ու կաթոլիկություն ընդունելու պայմանով Նիկոլ Թորոսովիչին Լվովի Ս. Խաչ եկեղեցում եպիսկոպոս է օծել ու նստեցրել արքեպիսկոպոսական թափուր աթոռին, նրան առաջնորդ չճանաչելու դեպքում ժողովրդին սպառնացել պատիժներով, բարձր հոգևորականությանը՝ բանադրանքով: Լեհահայությունը հայ-հռոմ. եկեղեցիների միության դեմ սկսել է արյունահեղ, վեճեր ու վայրէջքներ ունեցող պայքար, որը տևել է վեց տասնամյակ: 1629-ին Զիգմունդ III-ը Նիկոլ Թորոսովիչին հաստատել է լեհահայ, մոլդովահայ, ռումինահայ եկեղեցիների արքեպիսկոպոս, իսկ 1630-ին վերջինս բացահայտ ընդունել է կաթոլիկությունը: Լեհահայությունը բազմիցս բողոքագրեր է ուղարկել Հռոմ և Էջմիածին: Արտոնություններից զրկվելու անվերջ սպառնալիքներից երկնչելով՝ լեհահայությունը առերես 1652-ին (2-րդ անգամ՝ 1665-ին) ընդունել է կաթոլիկությունը, սակայն և երեք տասնամյակ տևող պայքարից հետո՝ 1699-ին, լեհ թագավոր Ֆրեդերիկ Ավգուստ II-ի և Հռոմի համաձայնությամբ, Վարդան արք. Հունանյանը լեհահայ առաքելական եկեղեցում անցկացրել է ծիսաբարողական մեծ ու օրինականացված ռեֆորմ:

Լեհահայության իրական կաթոլիկացումն ու ուծացումը, սակայն, սկսվել է գաղութի տրոհման շրջանից՝ 1772-ից, երբ տեղի է ունեցել քաղաքականապես ու տնտեսապես թուլացած Ռեչ Պոսպոլիտայի առաջին բաժանումը (1793-ին՝ 2-րդ, 1795-ին՝ 3-րդ վերաբաժանումը) Ավստրիայի, Պրուսիայի և Ռուսաստանի միջև, ինչը և պայմանավորել է Լվովի հայ արքեպիսկոպոսության 18 թեմերի վարչական մասնատումը: 1772-ից Լվովը դարձել է Ավստրիայի նոր անվանում կրող նահանգի՝ Գալիցիայի ու Լոդոմերիայի թագավորության կենտրոնը, իսկ Կամենից Պոդոլսկը, մնալով Լեհական թագավորության մեջ, Լուցկ, Ռաշկով, Բալտա, Մոգիլյով Պոդոլսկ գաղթավայրերի հետ կրոն. հարցերում սկզբնապես ենթարկվել է Լվովի արքեպիսկոպոսությանը, իսկ 1793-ից, Լիտվայի ու Բելոռուսի հետ անցնելով Ռուսաստանի տիրապետության տակ, մինչև 1810-ը ենթարկվել է Մոգիլյով Պոդոլսկի հռոմեա-կաթոլիկ. եկեղեցուն, այնուհետև՝ նույն քաղաքի Հայ եկեղեցու եպիսկոպոսարանին, 1816-ից՝ ժամանակավորապես, իսկ 1847-ից պաշտոնապես՝ լատ. եկեղեցու եպիսկոպոսարանին: 1784-ին Գալիցիայում՝ Զլոչովում, Զամոշչում, Յազլովեցում, Բժեժանիում և Լվովում ավստր. իշխանությունները փակել են հայկ. վեց վանքեր ու եկեղեցիներ՝ դրանք դարձնելով զինվորական պահեստներ ու բանտի մատուռներ: 1786-ին փակվել է 1666-ից գործող Հայ հոգևոր (կաթոլիկ) բարձրագույն դպրանոցը:

Լվովի հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսությունը, որը 1816-ին ուներ 9 թեմ, 14 քահանա, 1918-ից՝ 8 թեմ, 21 քահանա, գոյատևել է մինչև երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը (1939): Լեհահայ կաթոլիկ եկեղեցու վերջին արքեպիսկոպոսը Լեհաստանի Սահմանադրական Սեյմի անդամ, աստվածաբան Յուզեֆ Տեոֆիլ Թեոդորովիչն էր (1911–38), որը լեհահայությանը համախմբելու նպատակով 1930-ին Լվովում հիմնադրել է «Հայ արքեպիսկոպոսական ընկերություն»: Վերջինիս պաշտոնական պարբ-ն է դարձել 1927-ից հրատարակվող «Սբ. Գրիգորի սուրհանդակ» (լեհ.) ամսագիրը, ընդհատումներով հրատարակվել է նաև «Գրիգորիանա» (լեհ.) երկշաբաթաթերթը: Երբ 1939-ին Լեհաստանի արլ. հատվածը Լվով կենտրոնով անցել է ԽՍՀՄ-ին (Ուկրաինային), լեհահայության հիմն. զանգվածը տեղաշարժվել է արևմուտք (Կրակով, Վարշավա, Գդանսկ, Վրոցլավ, Պոզնան, Կատովիցե, Լոձ, Օլավ, Լյուբլին, Գլիվիցե): 1950-ական թթ. Գդանսկում (հս. Լեհաստան) ստեղծվել է լեհահայ կաթոլիկ հավատացյալների հս. թեմը: 1958-ին լեհահայության ջանքերով նրանց են տրվել Գդանսկի Ս. Պողոս և Ս. Պետրոս առաքյալների եկեղեցին (1976-ին հետ է վերցվել), եկեղեցուն կից Ս. Մարիայի մատուռը: 1975-ին Կրակովի Ս. Իդձեի եկեղեցուն կից (Վավելի մոտ) մատուռը տրվել է կրակովահայերին: Գլիվիցեն (Սիլեզիա, հվ. Լեհաստանում), որպես երկրորդ՝ հարավային թեմի նստավայր, իր Ս. Երրորդություն հայ կաթոլիկ եկեղեցով դարձել է նաև լեհահայության համախմբող կենտրոն: 1960-ական թթ. լեհահայերն ունեին չորս կաթոլիկ քահանաներ, 1980-ից՝ մեկը:

Լեհահայ բոլոր գաղթավայրերում եկեղեցիներին կից գործել են տարրական ու միջնակարգ ազգ. դպրոցներ (ոչ կաթոլիկներին արգելվել է կրթ. բարձրագույն կենտրոններ հիմնադրել): 1665-ին Հռոմի նախաձեռնությամբ Լվովում հիմնադրվել է Հայ հոգևոր (կաթոլիկ) բարձրագույն դպրանոց, որտեղ գործել է եռալեզվյան (հայ., լատ., լեհ.) դպրաթատրոն: 1690-ական թթ. դպրաթատրոն է ունեցել նաև Յազլովեցում նոր բացված հայ կաթոլիկ դպրոցը: XIX դ. սկզբից մինչև 1939-ը Լվովի հայկ. կուսանոցին կից գործել է օրիորդաց դպրոց:

1992-ից Լեհաստանի 15–20 հզ. հայ կաթոլիկների (ընդգրկված հս. և հվ. թեմերում) հոգևոր առաջնորդն է Գլիվիցեի թեմակալ, պրելատ, մագիստրոս Յուզեֆ Կովալչիկը (Հայրունյան հայկական տոհմից):

Գրկ. Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն Բ., Լեհահայության մշակույթն ու գրականությունը XIV–XIX դդ., Ե., 1992: O b e r t y ń s k i Z., Historia Kościola Ormianskiego w Polsce, Warszawa, 1990.

Բելլա Բարսեղյան

ԼԵՎՈՆԻ ՏՈՄԱՐ, Լ և վ ո ն ի տ ու մ ա ր (Tomos Leonis), Հռոմի Լևոն I պապի (440–461) դավանական թուղթը՝ ուղղված Կ. Պոլսի պատրիարք Ֆլաբիանոսին (447–449): Գրվել է 449-ի հունիսի 13-ին՝ ընդդեմ Եվտիքեսի վարդապետության (տես *Եվտիքականություն*): Լ. տ-ի վրա է հիմնված 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովի*՝ Քրիստոսի երկու բնությունների վերաբերյալ դավան. բանաձևը: Լ. տ. դավանում է երկու բնություն մարմնավորումից (մարդեղությունից) հետո. «Երկու բնությունները միավորված են մեկ անձի մեջ»,– սա է Լ. տ-ի դավանական գլխ. ձևակերպումը: Մեկ դեմք, մեկ անձ, երկու բնություն. Քրիստոսի երկու բնությունները տարբեր են իրարից, և այդ բաժանումը սկզբունքային է Լ. տ-ի համար, որը Քրիստոսի մեջ ամեն ինչ փորձում է տեսնել բաշխված ըստ մարդեղության և աստվածության: Ըստ Լ. տ-ի, չարչարվել է Քրիստոսի մարդկային բնությունը, փառավորվել՝ աստվածայինը: Խաչվողը և մեռնողը մարդկային բնությունն է, հարություն առնողը՝ աստվածայինը: Անարգվողը, տառապանքներ և զրկանքներ կրողն այլ է, հարություն առնողը, երկրպագվողը, հրաշագործողը՝ այլ: Քրիստոսի երկու բնությունների տարբեր և բաժան «գործառույթները», այսինքն՝ երբ յուրաքանչյուր բնություն ունի իր հատկությունը, որն աստվածարտահայտությունն է *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցի քրիստոսաբանական երկվության, Լ. տ. ընդունում է որպես հավատքի խոստովանության հիմք: Ուղղված լինելով եվտիքականության դեմ՝ այն ամեն կերպ փորձել

է տարանջատել աստվածությունը մարդեղությունից, որպեսզի վերջինս չկորչի աստվածայինի մեջ և չխառնվի նրա հետ՝ եվտիքեսյան չփոթից խուսափելու համար: Քրիստոսին բաժանելով ըստ աստվածության և մարդեղության՝ Լ. տ. միաժամանակ փորձել է խույս տալ ծայրահեղություններից և պահպանել աստվածության ու մարդկության ամբողջականությունը Քրիստոսի մեջ: Լ. տ-ի աստվածաբան. ընկալումներն ու քրիստոսաբան. ըմբռնումները հստակվել և ամբողջականացել են Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած դավանական որոշումներում:

Արևելյան, այդ թվում և Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը, մերժում է ցանկացած բաժանություն կամ երկվություն Քրիստոսի մեջ: Չկա բաժանում երկու բնությունների միջև, քանի որ և՛ չարչարանքների, և՛ փառքի կրողը Աստվածամարդն է՝ աստվածամարդկային մեկ անբաժան բնությամբ: «Եւ ոչ է ասել զմի Քրիստոս երկուութիւն»,– այսպես է ձևակերպել Հայ եկեղեցին իր ըմբռնումը քրիստոսաբանական այս հարցի վերաբերյալ: *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի օրոք ընդունելով Լ. տ. և Քաղկեդոնի ժողովը լռելյայն մերժող Զենոն կայսրի *«Հենոտիկոնը»*՝ Հայ եկեղեցին իր անհամաձայնությունն է հայտնել Լ. տ-ի քրիստոսաբանական բանաձևումների հանդեպ: 506-ի Դվինի Ա ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) Հայ եկեղեցին կրկին իր մերժողական դիրքորոշումն է արտահայտել, իսկ 554-ի Դվինի Բ ժողովն առաջին անգամ պաշտոնապես դատապարտել և նզովել է Լ. տ-ի դավան. բանաձևը և Քաղկեդոնի ժողովը: Հայ դավանաբան. գրվածքներում Լ. տ. առաջին անգամ բացահայտորեն նզովվել է VII դ. սկզբին՝ *Վրթանես Քերթող* կաթողիկոս. տեղապահի, *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի* և *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսների թղթերում:

Գրկ. Սկզբնագիրք տումարի սրբոյն Լեւոնի և սահմանի սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի, Վնտ., 1805: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Նույնի, Ոսկեփորիկ (թրգմ. և ծնթգր. Հ. Քյոսեյանի), Ե., 1995: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Կնիք հաւատոյ..., հրտ. Կ. Տեր-Մկրտչյանի, Էջմիածին, 1914: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, Մ., 1892: Աբրամյան Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (Դ–Ը դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը, Էջմիածին, 1995:

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏ, Վանա լճի հյուսիս-արևելքում՝ Լիմ կղզում: Ըստ ավանդության, IV դ. սկզբին հիմնադրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: XIV դ. սկզբին Լ. ա-ում եղել են Ս. Աստվածածին, Ս. Կարապետ և Ս. Գևորգ եկեղեցիները: 1305-ին Աղթամարի Զաքարիա Ա կաթողիկոսը հիմնովին վերակառուցել է Լ. ա-ի գլխավոր՝ Ս. Գևորգ եկեղեցին: Ըստ IX–X դդ. պատմիչ Թովմա Արծրունու «Պատմություն Արծրունյաց տան» երկի անանուն շարունակողի՝ եկեղեցին գմբեթավոր էր, շքեղ հարդարված: 1394-ին Լենկթեմուրի արշավանքից, 1428-ին Սքանդարի ներխուժումից փախչելով՝ Վանա լճի ափամերձ բնակչությունը ապաստ

Լիմ անապատի ընդհանուր տեսքը

պարվել է Լ. ա-ում: 1538-ին Վանի կառավարիչ Գոդչա սուլթանը գրավել է Լիմ կղզին, այրել ու ծով նետել Լ. ա-ի գրատան ձեռագրերը, որոնց միայն մի փոքր մասն է գտնվել ու փրկվել:

Լ. ա. ծաղկում է ապրել XVII դ.: 1621-ին *Սյունյաց Մեծ անապատից* այստեղ է տեղափոխվել Ներսես Մոկացի վարդապետն իր աշակերտներ Ստեփանոս Շատախցու և Մելիքսեթ Վժանցու հետ: Նա Լ. ա-ում հիմնել է բարձրագույն դպրոց, որտեղ ուսուցանել են փիլիսոփայություն, քերականություն, տոմարագիտություն, գրչության արվեստ ևն: Ներսես Մոկացու հաջորդի՝ Ստեփանոս Շատախցու վանահայրության ժամանակ Լ. ա-ի միաբանությունն այնքան բազմանդամ է դարձել, որ նրա մի մասը տեղափոխվել է *Կտուց անապատ*:

1763-ին Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսն այցելել է Լիմ և Լ. ա-ին հատուկ կոնդակով արտոնել համալիրի նորոգության համար գումար հավաքել: Վանահայր Հովհաննես Մոկացին Լ. ա-ի պարտքերը վճարելու համար հանգանակություն է կատարել, 1766-ին քանդել փայտե ժամատունը և 1770-ին քարաշեն նոր ժամատուն կառուցել (ճարտ.՝ Սիոն): 1882-ին վանահայր Պողոս եպիսկոպոսը անապատին կից կառուցել է դպրոց: Լ. ա. կողոպտել և ավերել են քուրդ ավազակախմբերը 1896-ին և 1898-ին: 1915-ին՝ Մեծ եղեռնի ժամանակ, կոտորվել են անապատի միաբանները և կղզում ապաստանած վասպուրականցիները, կողոպտվել եկեղեց. իրերը, ոչնչացվել ձեռագրերը և Լ. ա-ում պահվող ս. Գևորգի ու ս. Սահակ Ա Պարթևի մասունքները:

Լ. ա-ի խաչաձև, գմբեթավոր, սրբատաշ ֆելզիտով կառուցված Ս. Գևորգ եկեղեցուց պահպանվել է միայն հս-արմ. անկյունը: Նրան արմ-ից կից է քառամույթ ժամատունը, որին հս-ից կից է Ս. Սիոն մատուռը, իսկ արմ-ից՝ երկհարկ եռաստիճան, քառամույթ, կամարակապ, բոլորդ հարկով ու սյունազարդ գմբեթով զանգակատունը (XVIII դ.): Լ. ա-ում XIII–XIX դդ. գործել է գրչության կենտրոն, որտեղ գրվել, ընդօրինակվել, նկարազարդվել ու կազմվել են հարյուրավոր ձեռագրեր: XIII–XIV դդ. տասնյակ ձեռագրերից մեզ է հասել մոտ մեկ տասնյակ ձեռագիր՝ ընդօրինակված Մովսես, Խաչատուր, Աբրահամ և Մանվել գրիչների ձեռքով: XV դ. կեսին այստեղ են աշխատել Իգնատիոս, Հովհաննես Մանկասարենց գրիչները, իսկ ծաղկող Մինասը նկարազարդել է նրանց ընդօրինակությունները: XVII դ., Լ. ա-ում բարձրագույն դպրոցի գործունեության ժամանակ, ուսումնասիրվել են նաև աշխարհիկ գիտությունները, գրվել են թվաբանության, աստղաբաշխության, բժշկության վերաբերյալ աշխատություններ: Լ. ա. ունեցել է հարուստ մատենադարան. 1693-ին այստեղ կար 3124 գիրք, XIX դ. վերջին՝ 550 ձեռագիր, մոտ 3 հզ. տպագիր գիրք, որոնց մի մասն է փրկվել և մեզ հասել: Մատենադարանում պահվում է Լ. ա-ի 306 ձեռագիր:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ճեփենց Գ., Սրբավայրեր, Թ., 1902: Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 22, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: Մաթևոսյան Ա., Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ–ԺԵ դարերում, «Էջմիածին», 1966, № 6: Thierry J. M., Monuments arme'niens du Vaspurakan, P., 1989.

Արմեն Հախնազարյան

ԼԻՄՈՆՃՅԱՆ Համբարձում, Բաբա Համբարձում (1768, Կ.Պոլիս – 29.6.1839, Կ. Պոլիս), կոմպոզիտոր, երաժիշտ-տեսաբան, մանկավարժ, *նոր հայկական ձայնագրության* ստեղծողը: Աշակերտել է ժամանակի լավագույն երգիչ Պողոս սարկավագին (Զեննե Պողոս), Ոնոփրիոս (Օնոփրիոս) Թաթավլացուց սովորել հուն. փսալթիկան և տեսությունը, ունկնդրելով դերվիշներին՝ յուրացրել նրանց կատարած դասական երգերի ոճը, ուսումնասիրել եվրոպ. երաժշտության տեսությունը: Դասավանդել է Կ.Պոլսի Լուսավորչյան վարժարանում և Մայր եկեղեցու դպրանոցում: Հայ բանաստեղծների խոսքերով հեղինակել է վոկալ-մոնոդիկ ստեղծագործություններ, մասնավորապես արլ. ոճի բեսթեններ, ինչպես՝ «Ով, Հերոսամարտի նկարագրությունն է: Նշանավոր են նաև Լ-ի «Ցարեաւ Քրիստոս» խոսքերով 20-ից ավելի տաղերը (յուրաքանչյուրը մի այլ ձայնակարգում) և *Ներսես Շնորհալու* գրառած երգերը: Լ-ի նոր հայկ. ձայնագրության ստեղծումը (1813) անցման փուլ եղավ հին խազերից (տես *Խազագրություն*) դեպի գծային նոտագրությունը, և դրա շնորհիվ պահպանվեց ազգ. ժող. և հոգևոր երաժշտության պատկառելի ժառանգություն:

Գրկ. Հիսարլյան Ա., Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան, ԿՊ, 1914: Աթայան Ռ., Զեռնարկ հայկական ձայնագրության, Ե., 1950:

Ռոբերտ Աթայան

ԼԻՈՆԻ ՇՐՋԱՆ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն հոգևործում*:

ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔ, ՀՀ Շիրակի մարզի Արթիկ քաղաքից հարավ-արևմուտք, բարձունքի լանջին: Լ-ի Ս. Ստեփանոս փոքր խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին (VI–VII դդ.) կառուցված է տեղական տուֆի սրբատաշ քարերով: Ճարտ. առանձնահատկություններն են հս. և հվ. ուղղանկյուն թևերը՝ թաղի փոխարեն ծածկված գմբեթարդներով (եզակի է Հայաստանում), Ավագ խորանը՝ առանց լուսամուտի (ներկայիս հս-արմ. սեբացվածքը հետագա հավելում է), հս-արմ. սեբացվածքը հետագա հավելում է), Եկեղեցին ունի վերձիգ համաչափություններով ներդաշնակ ծավալային լուծում: XI դ. ոմն Կարապետ իր միջոցներով Լ-ի համար ջուր է անցկացրել: 1191-ին իշխան Վահրամ Պահլավունու որդի վանահայր Բարսեղը, ըստ գմբեթի արձանագրության, «անօրեններից» սելջուկներից, հետ է գնել Լ., վանքին

նվիրել Ցիցք գյուղը և վերատին ջուր անցկացրել: XII դ. վերջին Անիի եպիսկոպոս Գրիգորը Լ-ին է նվիրել իր գնած Հայրայց Թաղ գյուղը, իսկ XIII դ. սկզբին՝ սեփական Արդիք գյուղը (ներկայիս Արթիկ քաղաքը): XIII դ. 1-ին տասնամյակում Լ-ին են նվիրել Սառնաղբյուր գյուղը: XIII դ. վանքն իր կալվածքներով անցել է Զաքարյան իշխանների տիրապետության տակ, որպես նվիրատվություն ստացել երկու այգի և գյուղ: Ուշ միջնադարում Լ. լքվել է և ամայացել: 1954-ին պեղումներ են կատարվել Լ-ի շուրջը. գտնվել են խաչքարերի պատվանդաններ, IX–X դդ. գերեզմաններ, քանդակազարդ բեկորներ, կղմինդրներ (նախապես եկեղեցին կղմինդրածածկ է եղել): 1955-ին վերանորոգվել են Լ-ի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու պատերը, վերականգնվել տանիքի և գմբեթի տուֆե ծածկասալերը:

Լ-ի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու որմնանկարները (VII դ.) վաղ քրիստ. հայկ. մոնումենտալ գեղանկարչության ինքնատիպ և մեծարժեք նմուշներից են: Զբաղեցնում են եկեղեցու Ավագ խորանի գմբեթարդը և դրան հարող արլ. պատը: Գմբեթարդում երևում է հրե լեզուների խորքի վրա պատկերված Քրիստոսի մարգարտազարդ գահի զարդարուն պատվանդանը՝ դրված ծիածանակամարի վրա: Վերջինս երիզված է սպիտակ, կանաչ և կարմիր գոտիներով և մի մեծ լուսապսակի պես առանձնացնում է ամբողջ հասակով կանգնած գահակալ Քրիստոսի պատկերը, որի միայն ներքևի մասն է պահպանվել: Ծիածանակամարից դուրս, կենտր. պատկերի աջ և ձախ կողմերում, պատկերված են երկու քառակերպ՝ մարդու, եզան, առյուծի և արծվի գլխով, երկու վեցթևանի սերովբե և երկու զույգ հրե անիվներ: Ենթադրվում է, որ գմբեթարդից ներքև՝ խորանում պատկերված են եղել տասներկու առաքյալները և Տիրամայրը: Խորանին հարող պատերին պատկերված են դեպի կենտրոն շարժվող երկու հեծյալներ՝ ս. Սարգիսն ու ս. Գևորգը՝ ձեռքերին խաչափայտ: Ուշագրավ է, որ ձիերի սմբակների տակ չկան չար ուժերի մարմնավորումները: Հատկապես լավ են պահպանված քառակերպերի պատկերները: Նրանց չորս ճերմակ թևերը ծածկված են բաց աչքերով, իսկ մարդկային դեմքերն օժտված են խոր արտահայտչականությամբ: Որմնանկարն ստեղծվել է գլխավորապես Եզեկիել մարգարեի տեսիլքի գրական հիմքի վրա (Եզեկ. 1.4–28) և ոչ թե հայտնի պատկերագր. հորինվածքի ընդօրինակությամբ՝ դրանով իսկ ներկայանալով որպես «Աստվածահայտնության» տեսարանի պատկերագր. կառուցվածքի հայկ. տարբերակ: Որմնանկարը մեծադիր չէ, կատարված է գծային գրաֆիկ. եղանակով, սակայն ունի վառ գունահնչեղություն:

Լ-ի որմնանկարները հասուն գեղ. միջավայրի ծնունդ են և սերտ աղերսներ ունեն VII դ. հայկ. այլ որմնանկարների (*Թալինի Կաթողիկե եկեղեցի*, *Կոշի Ս. Ստեփանոս վանք* են), ինչպես նաև հայկ. մանրանկարչության հայտնի ամենահին օրինակների հետ (*«Էջմիածնի Ավետարան»*):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Ե ղ ի ա զ ա ր յ ա ն Հ., Լմբատավանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1960, № 2: Գ ր ի գ ո ր յ ա ն Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Ե., 1982: Մ ա թ և ո ս յ ա ն Կ., Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու որմնանկարները, «Էջմիածին», 1982, № 4: Д у р н о в о Л.А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; D e r N e r s e s s i a n S., L'art arménien des origines au XVII siécle, P., 1977.

Մուրադ Հասրաթյան
Կարեն Մաթևոսյան
Աննա Լեյլոյան

ԼՎՈՎԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, Լ վ ո վ ի Ս. Ա ս տ վ ա ծ ա ծ ն ի Վ ե ր ա փ ո խ մ ա ն ե կ ե ղ ե ց ի, Լ վ ո վ ի հ ա յ կ ա կ ա ն Կ ա թ ո ղ ի կ ե, հին քաղաքի հյուսիսարևելյան մասում, Հայկական (Վերին և Ներքին) ու Կրակովյան փողոցներով եզերված Հայկական թաղամասում: Կառուցվել է 1363–1370-ին, սրբատաշ քարով, Հակոբ Կաֆայեցու և Ստեփան Աբրահամյանցի միջոցներով, հայ վարպետների ձեռքով՝ քարգործ Դորինգի ղեկավարությամբ: Ունի քառամույթ գմբեթավոր հորինվածք, արլ. ճակատում կիսաշրջանաձև ծավալներով արտաքուստ շեշտված խորանով և ավանդատներով, որոնք զարդարված են հայկ. միջնադարյան ճարտ-յանը բնորոշ կամարաշարով: 1390–1437-ին եկեղեցու ներսը նկարազարդվել է: 1427-ին հս-արլ. գմբեթակիր մույթի և խորանի պատի միջև խաչքար է զետեղվել: 1437-ին հվ. ճակատին կցվել է քառակամար սրահ, որի հատակը ծածկված է տապանաքարերով: 1509-ին Աստվածատուր Կոպուլնը վերակառուցել է գմբեթը՝ 12-նիստանի թմբուկով և բազմանիստ վեղարով: 1527-ին Լ. Ս. Ա. ե. հրդեհվել է. ոչնչացել են որմնանկարները և փայտաշեն զանգակատունը: 1530-ական թթ. եկեղեցին վերստին նկարազարդվել է, 1571-ին Անդրեաս Կաֆայեցու միջոցներով քարից նոր զանգակատուն է կառուցվել: XVI դ. Լ. Ս. Ա. ե-ու արլ. կողմում կառուցվել է եպիսկոպոսի երկհարկանի տունը՝ մատուռով, գրադարանով, ընդունելությունների շքեղ հարդարված դահլիճով: 1519-ից այստեղ են գործել քաղաքի հայ բնակչության հոգևոր և քաղաքացիական հարցերը վարող դատարանները, որոնք առաջնորդվել են *Մխիթար Գոշի* «Դատաստանագրքի» հիման վրա կազմված «Լվովյան դատաստանագրքով» (Լվովի հայ համայնքը դատական ինքնավարությունը պահպանել է մինչև 1784-ը): XVI դ. վերջին եկեղեցու հս. կողմում կառուցվել է Բենեդիկտյան հայ կուսանաց վանքը, որտեղ կրթվել են Լվովի երիտասարդ հայուհիները (վանքն ավերվել է 1784-ի հրդեհից, վերակառուցվելով՝ դարձել է եռահարկ՝ 400 հոգու համար նախատեսված ննջարաններով, մատուռով, դասասենյակներով են): 1615-ին Լ. Ս. Ա. ե-ու կողքի շենքում Հայաստանի Բաղեշ քաղաքից տեղափոխված Հովհաննես Քարմատանենցը տպարան է բացել (հայկ. երրորդ տպարանը՝ Հակոբ Մեղապարտի և Աբգար Թոխաթեցու տպարաններից հետո), որտեղ հրատարակվել են հայերեն և ղփչաղերեն գրքեր (շենքն այրվել է XVIII դ., հրդեհից): 1630-ին, եկեղեցու աղոթարանն ընդարձակելու նպատակով, ճարտ. Կելարը քանդել է միջին նավի արմ. պատը և կցել փայտե քանդակազարդ առաստաղով խոշոր դահլիճ, իսկ հս. ճակատին կից կառուցել նշխարատուն, որի թաղակապ նկուղային հարկը տապանատուն է ծառայել:

1669-ին Լ. Ս. Ա. ե-ու բակում Լվովի հայկ. դպրոցի աշակերտների ուժերով տրվել են թատերական ներկայացումներ: 1716-ին Խաչիկ (Քրիստափոր) Ավգուստովիչը հիմնովին վերանորոգել է եկեղեցին և նրա արլ. կողմում հայ. և լեհ. արձանագրություններով սյուն կանգնեցրել, վրան՝ ս. Քրիստափորի արձանը: 1733-ին Լ. Ս. Ա. ե-ու ներսը նորոգվել է և հարդարվել բարոկկոյի ոճով: Հրդեհից ավերված զանգակատունը XVIII դ. վերջին վերակառուցվել է, առաջին հարկում տեղադրվել Ներքին Հայկական փողոցից դեպի եկեղեցին տանող թաղակապ դարպաս: 1908-ին աղյուսաշեն, թաղածածկ անցում է բացվել Կրակովյան փողոցից դեպի եկեղեցի: 1926-ին Յան Ռոզենը եկեղեցու ներսը նկարազարդել է մոդեռն ոճով, իսկ Յուզեֆ Մեգոֆերը գմբեթը զարդարել է խճանկարով: Լ. Ս. Ա. ե-ու որմնանկարների մեծ մասը XVIII դ. ոչնչացել է հրդեհից, պահպանվել են միայն հվ. լուսամուտի խորշի նկարները, որոնք ունեն հայերեն մակագրություններ: Լուսամուտի վերևում՝ մեդալիոնում Ամենակալ Քրիստոսի դիմապատկերն է, ձախ պատին՝ Հակոբ առաքյալը, աջին՝ Հովհաննես ավետարանիչը ս. Պրոխորոսի հետ: Առաքյալի ոտքերի մոտ պատկերված է ծնկաչոք և աղոթող մի աշխարհական, ենթադրաբար՝ որմնանկարների հեղինակն է կամ բարերարը: Լ. Ս. Ա. ե-ու որմնանկարների անհայտ հայ հեղինակը իր ժամանակի առաջնակարգ դիմանկարիչներից է: Առաքյալների ճոխ, գունագեղ հագուստների ծալքերի շեշտված գծային ոճավորումը, արտահայտիչ և տիպիկ հայկ. դիմագծերը, հրավառ գույնի մազերը, շարժումները և կեցվածքը սերտորեն առնչվում են հայկ. մանրանկարչության ավանդույթներին, իսկ պատկերների ծավալայնությունը, զարդանախշերը, գույների երփնապնակը բնորոշ են բյուզանդականից Վերածննդի կերպարվեստին անցման շրջանի եվրոպ. նկարչությանը: XVII դ. վերջին Լեհաստանի նշանավոր նկարիչներից հայազգի Պավել Բոգուշը և իր հայ աշակերտները Լ. Ս. Ա. ե-ու բեմը զարդարել են սրբապատկերներով, որոնցից լավ պահպանվածը և արժեքավորը «Աստվածածինը մանկան հետ» նկարն է: Սրբապատկերի հիմնապաստառի զարդանախշերը հիշեցնում են լեհահայերի ձեռագործները: Աստվածածնի և մանուկ Հիսուսի դիմագծերը շեշտված հայկ. են, խիստ անհատականացված: Սրբապատկերի այս իրապաշտական առանձնահատկությունները նորույթ էին XVII դ. հայկ. կերպարվեստում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.3, 3–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Զ ո պ ա ն յ ա ն Ա., Լվովի Հայկական Մայր եկեղեցին և Հովսեփ Թեոդորովիչ արքեպիսկոպոսի կատարած գործը, «Անահիտ», 1930, № 4: Ղ ա զ ա ր յ ա ն Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: К р и в о н о с Н., Г р а б о в е ц к и й В., Армянская колония во Львове в XIV–XVIII веках, «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ. հաս. գիտ.», 1958, №12; С т е п о в и к Д., Икона Богородицы Одигитрии из армянской церкви во Львове в контексте украинско-армянских художест-

венных связей XVII века, Е., 1978; Халпахчьян О., Сооружения армянской колонии во Львове в XII – начале XX вв., "Архитектурное наследство", № 27, 1979; Mankovski T., Sztuka Ormian Lwowskich, Krakow, 1934.

Մուրադ Հասրաթյան

ԼՈՒԾՄՈՒՆՔ, մեկնողական գրականության ժանր: Լ-ում կարճառոտ մեկնությամբ պարզաբանվում են միայն երկի առավել դժվարընկալելի բառերն ու հասկացությունները: Որոշ առումով Լ. կատարում է այդ երկի բառարանի դեր: Հայ մատենագրության մեջ այդ կերպ մեկնաբանվել են ոչ միայն առավել կարևոր թարգմանական, այլև ինքնուրույն երկերը, որոնք մասնավոր սերտողության առարկա են եղել միջնադարի հայկ. բարձրագույն դպրոցներում և վարդապետարաններում: Այդ եղանակով պարզաբանվել են Աստվածաշնչի որոշ գրքեր, անտիկ մտածողների իմաստասիր. վաստակը, եկեղեցու նշանավոր հայրերի աստվածաբան. ժառանգությունը, ինչպես նաև որոշ հայ մատենագիրների երկերը: Հայտնի և կիրարկելի են եղել *Դավիթ Անհաղթի* «Սահմանք իմաստասիրութեան»՝ *Հովհաննես Սարկավագի* և *Առաքել Սյունեցու* Լ-ները, *Գրիգոր Նարեկացու* «Մատեան ողբերգութեան»՝ Հակոբ Ա Կլայեցի կաթողիկոսի, Գրիգոր Խլաթեցու, Հակոբ Նալյան պատրիարքի և այլոց Լ-ները: Հակոբ Ա Կլայեցու գրչին են պատկանում նաև *Գրիգոր Նազիանզացու* մի շարք ճառերի, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* «Պարապմանց գրոց» Լ-ները: Եկեղեցու հայրերի երկերի Լ-ներ են հեղինակել նաև Գրիգոր Սկևռացին, Գևորգ Երզնկացին և ուր.: Հայտնի են գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսության մշակողներ Արիստակես գրչի (XII դ.) և Գևորգ Սկևռացու (XIII–XIV դդ.) աշխատությունները՝ Գրիգոր Տաթևացու երեք Լ-ները:

Գրկ. Միրզոյան Հ., Մադոյան Ա., «Լուծմունք Սահմանաց գրոց» երկի տեսական արժեքը, տես Դավիթ Անհաղթ հոդվածների ժող., Ե., 1980: Մուրադյան Կ., Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Ե., 1983, էջ 185–186: Խաչատրյան Պ., Նարեկի միջնադարյան լուծմունքը, Ե., 1990:

Հակոբ Քյոսեյան

«ԼՈՒՅՍ», ազգային, կրոնաբարոյական և ընտանեկան կիսամսյա, ապա՝ շաբաթական հանդես, իսկ 1882-ից՝ եռօրյա թերթ: Լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1874–85-ին: Խմբագիրներ՝ Հ. Դիմաքսյան, Մ. Գափամաճյան, Բ. Պողաճյան: Նպատակն էր հոգևորականների լուսավորությունն ու դաստիարակությունը, նրանց կրոնաբարոյական և ազգասիր. զգացմունքների խթանումը: Տպագրել է Հայ առաքելական եկեղեցուն, նրա սրբերի ու նվիրյալների վարքին, ավանդ. ծեսերին, բարոյական ու հոգևոր դաստիարակությանը վերաբերող նյութեր՝ «Կրոնական», «Պատմական», «Ազգային» և այլ խորագրերի ներքո: Ուսյալ հայ կղերի առաջնահերթ խնդիրն է համարել «ժողովուրդն ի հոգեւոր պաշտամունս կրթելու, նորա բարոյական օգուտներն խորհելու, զանի մեր ս. կրոնի և եկեղեցւոյ վարդապետութեան դեմ եղած օտար ու մոլար վարդապետութիւններէ զգուշացնելու, ի հոգեւոր եւ մարմնաւոր բարիս հառաջացնելու» գործը:

Ժամանակին արձագանք են գտել «Լ.»-ի՝ Բեթղեհեմի տաճարում Հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանությանը, Անդրկովկասում հայ վարժարանների ազգ. վերահսկողությանն ուղղված ելույթները: Համդեսն անդրադարձել է նաև հայ կղերի դեմ սամ. կառավարության ձեռնարկած հալածանքներին, պաշպանել Հայ եկեղեցու իրավունքները Թուրքիայում: Ուշագրավ են «Լ.»-ի բանավիճային հոդվածներն ամերիկյան միսիոներների հրատարակած *«Ավետաբերի»* դեմ: Բողոքականությունը համարելով աղանդավորություն՝ պաշտպանել է Հայ եկեղեցու ծեսերը, ս. նշխարների, ս. պատկերների պաշտամունքը, եկեղեցու խորհուրդները, ուխտագնացությունները են: Համեմատաբար քիչ է անդրադարձել Կաթոլիկ եկեղեցու քարոզչությանը:

«Լ.» ազգի և եկեղեցու թուլության պատճառ է համարել հայ ընտանիքների օտարվելը ազգ. ավանդույթներից, հավատի թուլացումը: Կարևորել է կղերական դպրոցների դերը:

Ալբերտ Խառատյան

«ԼՈՒՅՍ», կրոնական, գրական, բանասիրական շաբաթաթերթ: Լույս է տեսել 1905–07-ին, Կ. Պոլսում: Խմբագիր-տնօրեն՝ Բ. *Կյուլեսերյան*:

Տպագրել է կրոնաաստվածաբան. նյութեր, տեսություններ՝ կրոնաբարոյական թեմաներով, քարոզներ, ավետարան. սյուժեների մեկնաբանություններ, Հայ եկեղեցուն նվիրված հոդվածներ են: Պաշտպանել է Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառությունը, հետևելով Մ. արք. *Օրմանյանի* առաջարկած՝ «դավանական նրբության մեջ չմտնելու, այլ ավելի՝ բա-

1

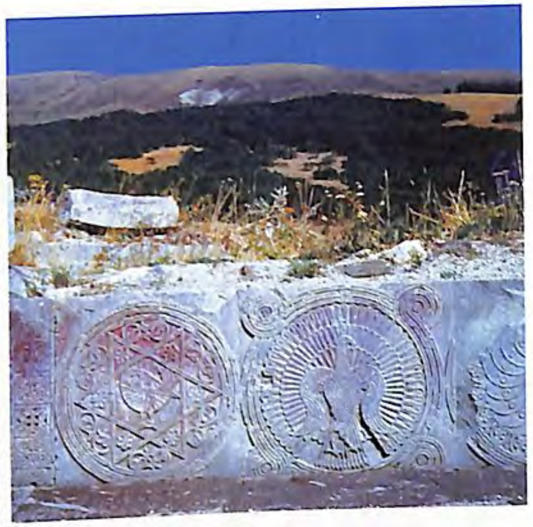
2

3

5

4

Թեղենյաց վանք. 1. Թեղենյաց վանքի գավիթը (1207) հվ-արլ-ից: 2. Վանքի Կաթողիկե եկեղեցու (XII դ.) բեմի զարդաքանդակները: 3. **Թովմա Մեծոփեցի.** «Թովմա Մեծոփեցի և Պողոս առաքյալ», մանրանկար 1435-ին Մեծոփավանքում ընդօրինակված Մեկնությունից (Մատենադարան, ձեռ. № 1380): **Թորոս Ռոսլին.** 4. «Ծնունդ», մանրանկար 1268-ին Հռոմկլայում Թորոս Ռոսլինի պատկերազարդած «Մալաթիայի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10675): 5. Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթը, մանրանկար 1256-ին Թորոս Ռոսլինի պատկերազարդած «Զեյթունի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10450):

1

2

3

Թորոս Տարոնացի. *1. Թորոս Տարոնացու 1323-ին պատկերազարդած Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթը (Մատենադարան, ձեռ. № 6289): 2. Թորոս Տարոնացու ինքնանկարը 1318-ին Գլաձորում ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 3.* ***Իրաքի թեմի*** *առաջնորդանիստ Բաղդադի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:*

1

2

3

4

5

1. ***«Լազարյան Ավետարան».*** *Խորան 887-ին Սահակ Վանանդեցու ընդօրինակած և ծաղկած «Լազարյան Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 6200): 2.* ***Լմբատավանքի*** *Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (VI դ.) հվ-արլ-ից:* ***Լվովի Ս. Աստվածածին եկեղեցի.*** *3. Եկեղեցու (1363–70) Ավագ խորանը: 4. Եկեղեցու գմբեթի որմնանկարը: 5.* ***Լուսավորչի Աջ.*** *Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջը, 1657: Ոսկի, գունավոր քարեր: Դրվագում, ձուլում, քարերի ագուցում (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):*

1

2

3

4

5

1. ***Խաղավանքի*** *զանգակատունը (XIV դ.):* ***Խաչ.*** *2. Խաչ ս. Կարապետի մասունքով, XIV դ., Ադանա, 1665, վերանորոգման վարպետ՝ Ալեքսան Ուրֆացի: Արծաթ, գունավոր քարեր: Դրվագում, ոսկեզօծում, քարերի ագուցում, զուգաթել (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Աշոտ Երկաթ թագավորի խաչը՝ պահարանով: Խաչը՝ 914–929-ին, Անի, պահարանը՝ XVIII դ., Կարս: Արծաթ, երկաթ, փայտ: Ձուլում, դրվագում, քարերի ագուցում (Մայր տաճարի թանգարան, Էջմիածին): 4. Խաչ մասունքով, 1735, Մուշ: Արծաթ, գունավոր քարեր: Ձուլում, դրվագում, զուգաթել, քարերի ագուցում (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 5. Ձեռաց խաչ, XI–XII դդ., Անի: Բրոնզ, ձուլում (Մայր տաճարի թանգարան, Էջմիածին): 6. Թևավոր խաչքար (XVII դ., Էջմիածին):*

6

1

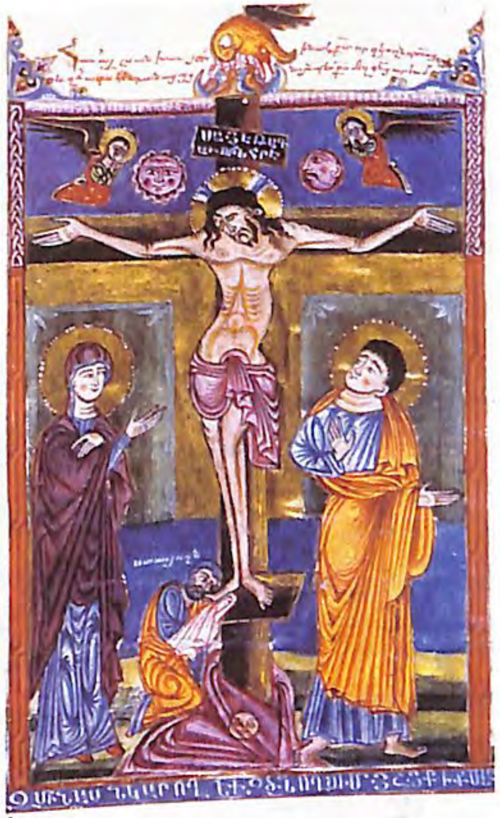

2

1. ***Խաչատուր Էրզրումցի.*** *«Խաչատուր վարդապետ Էրզրումեցի», մանրանկար 1715-ին Ղրիմում կազմված ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2106):* ***Խաչելություն.*** *2. «Խաչելություն», մանրանկար 1450-ին Արծկեում Մինասի պատկերազարդած ճաշոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 3. «Խաչելություն», մանրանկար «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Ավետիք (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 4.* ***Խաչքար.*** *Նորատուսի գերեզմանատան խաչքարերից:*

3

4

1

2

3

4

5

__Խաչքար.__ 1. Խաչքար (IX դ., Մաքենիս, այժմ Էջմիածնում)։ 2. Խաչքար-հուշակոթող (1195, Կոշ)։ 3. «Ամենափրկիչ» խաչքար (1279, Ուրծ, այժմ Էջմիածնում)։ 4. Խաչքար (1291, Գոշավանք, վարպետ Պողոս)։ 5. Խաչքար (1602, Ջուղա, այժմ Էջմիածնում)։

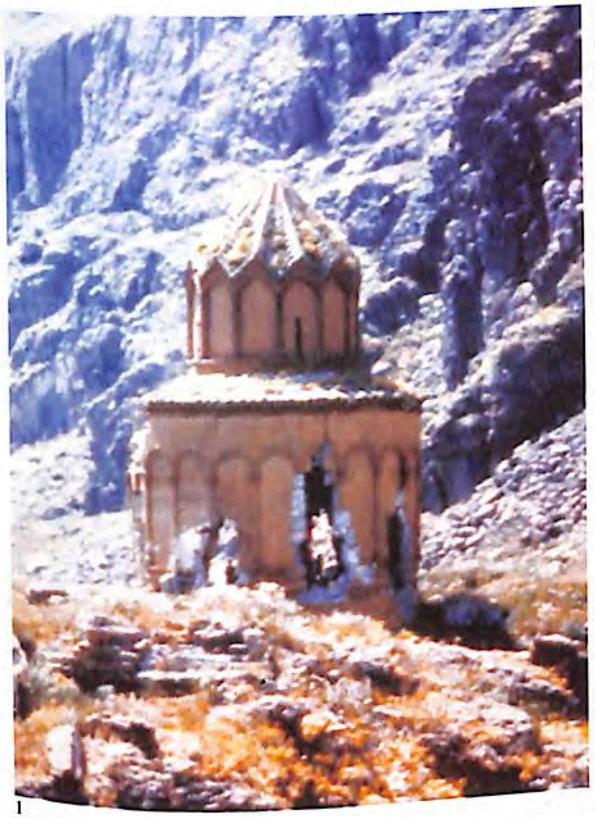

1

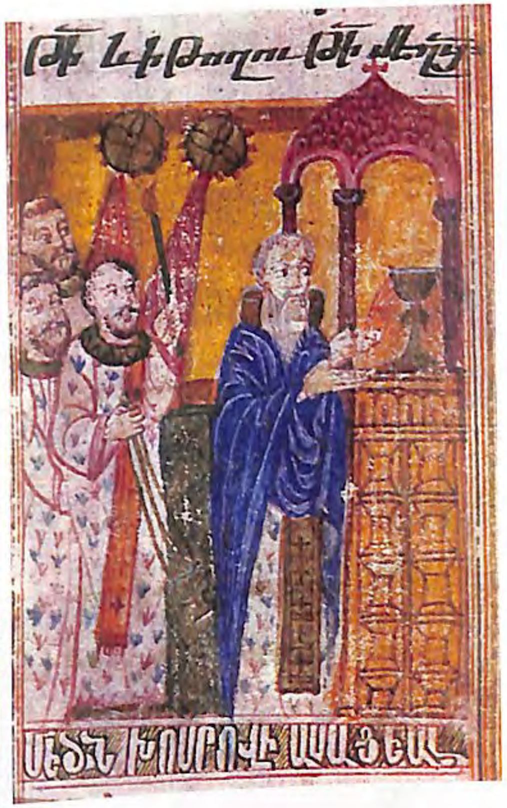

2

1. __Խծկոնքի վանքի__ Ս. Սարգիս եկեղեցին (1027)։ 2. __Խոսրով Անձևացի.__ «Խոսրով Անձևացին պատարագ մատուցելիս», մանրանկար 1714-ին Թոխաթում պատկերազարդված Խորհրդատետրից (Մատենադարան, ձեռ. № 7804)։ 3. __Խոսրովիդուխտ.__ «Գրիգոր Լուսավորիչ, Տրդատ Գ թագավոր և Խոսրովիդուխտ», մանրանկար 1596-ին Վանում Խաչատուր Խիզանցու ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 4681)։ 4. __Խորակերտի վանքը__ (910) հվ-արմ-ից։

3

4

1

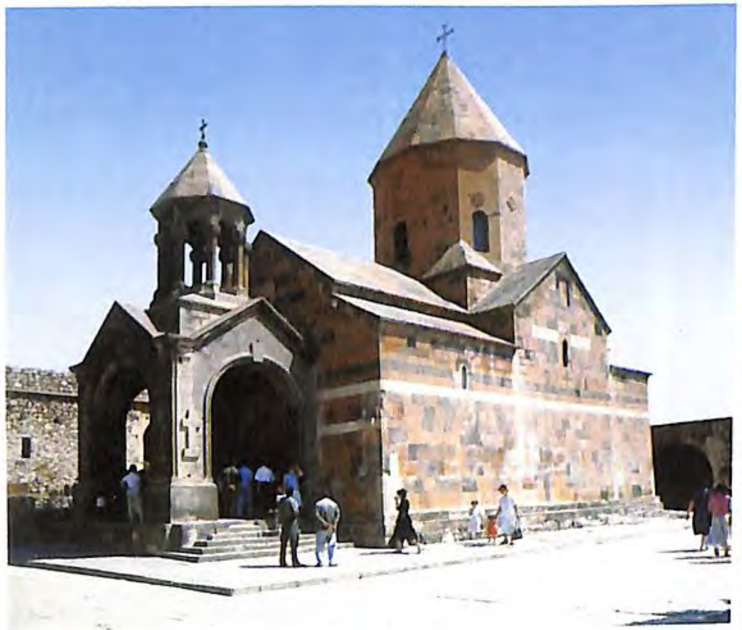

2

3

Խոր վիրապի վանքը. 1. Վանքի ընդհանուր տեսքը: 2. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XVII դ.) հվ-արմ-ից: 3. Խորակերտի վանքը (XIII դ.) արմ-ից:

րոյական ուղղության վրա քայլելու» սկզբունքին: Եկեղեցու ազդեցությունը զորացնելու մտահոգությամբ «Լ.» ուշադրության կենտրոնում է պահել քարոզչության գործը, ընդարձակ հոդվածներ նվիրել քարոզչության արվեստին, քարոզիչներին օգնելու համար տպագրել օժանդակ նյութեր, Նոր կտակարանից՝ օրինակներ ու քաղվածքներ: Շաբաթաթերթին հիմնականում աշխատակցել են Արմաշի դպրեվանքի վարդապետները (Բ. Կյուլեսերյան, Ղևոնդ, Կորյուն, Մեսրոպ և այլք), նրա էջերում առաջ քաշել եկեղեցու բարեկարգման խնդիրներ: «Լ.» խուսափել է դավան. հակադրություններից և վեճերից: Արժեքավոր հոդվածներ է տպագրել Հայ առաքելական, կաթոլիկ, բողոք. եկեղեցիների փոխհարաբերությունների, նրանց անցյալ և ներկա առնչությունների վերաբերյալ: Այս հարցում «Լ.»-ի մեկնակետը եղել է փոխադարձ հանդուրժողության սկզբունքը: «Լ.» չի ընդունել Ընդհանրական եկեղեցու գաղափարը, պաշտպանել է ազգ. եկեղեցիների անկախության տեսակետը: Կողմնակից է եղել քույր եկեղեցիների բարոյական, բայց ոչ վարչ. կապերին: Ընդարձակ հոդվածներ է նվիրել Հայ եկեղեցու պատմությանը՝ ներկայացնելով եկեղեցու հիմնադիրներին, ս. հայրերի, սրբերի և նշանավոր եկեղեցականների վարքն ու գործը:

Հայագիտ. արժեք ունեն «Լ.»-ի տպագրած ձեռագիր Ավետարանների նկարագրությունները: Գնահատելի են Կորյուն վարդապետի հրատարակած՝ Բալուի Ս. Աստվածածին եկեղեցու Ավետարանների ձեռագրացուցակները, Տ. Պալյանի՝ Կեսարիայի վիճակի վանքերի ու եկեղեցիների Ավետարանների մատենագիտ. ցուցակները: «Լ.» տպագրել է նաև հայ հոգևոր երաժշտությանը, շարականներին նվիրված նյութեր:

Ալբերտ Խառատյան

ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԱՋ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* աջ ձեռքի սուրբ մասունքները, որոնք V դարում ամփոփվել են բազկի և մատների ձև ունեցող արծաթե պատյանում (*Աջի* մեջ): Հայ եկեղեցու ավանդական կանոնադրությամբ կաթողիկոսարանում Լ. Ա.-ի առկայությունը պարտադիր է՝ որպես հայրապետական աստիճանի խորհրդանիշ, որի զորությամբ են տրվում օրհնություններն ու կատարվում *օծումները*: Լ. Ա., ս. Խաչափայտի (ս. Նշան) ու Աստվածամուխ ս. *Գեղարդի* հետ, գլխ. սրբությունն է և գործածվում է ս. *Մյուռոնի* օրհնության ժամանակ:

Գրիգոր Ա Լուսավորչի վախճանվելուց (325/326) կարճ ժամանակ անց նրա *նշխարները* տարածվել են ողջ Հայաստանում: Ըստ *Ղազար Փարպեցու*՝ Վարդանանց ժամանակ, երբ նախարարները կեղծ ուրացությամբ վերադառնում էին Պարսկաստանից, հոգևոր դասը եկողներին իրենց քրիստոնյա լինելը հիշեցնելու և դարձի բերելու համար ընդառաջ է ելել «առաքելանման նահատակ Սուրբ Գրիգորի նշխարներով»: Նրա հաջորդ վկայությամբ, երբ Վահան Մամիկոնյանը «Հայոց ուխտապահ նախարարներով հանդերձ» վերադարձել է Պարսկաստանից (այնտեղ 485-ին պաշտոնապես ճանաչվել էր սպարապետ), *Հովհաննես Ա Մանդակունին* նրանց դիմավորել է «ճգնավոր նահատակ Գրիգորի սուրբ նշխարներով, որոնցով էլ նրանց բոլորին ճանապարհել էր դեպի արքունիք»:

Մասունքների պաշտամունքը զորացել է կրոն. մաքառման շրջանում՝ *Քաղկեդոնի ժողովից* հետո: Գրիգոր Ա Լուսավորչի լույս նշխարները հիշատակել են նաև մատենագիրներ Սեբեոսը, Մովսես Կաղանկատվացին (VII դ.), Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին (IX–X դդ.), Ասողիկը (X դ.), Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.), Առաքել Դավրիժեցին (XVII դ.) և այլք: Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու՝ *Ներսես Գ Տայեցին* Գրիգոր Ա Լուսավորչի մասունքների մեծ մասը իշխան Գրիգոր Պատրիկ Մամիկոնյանի ձեռքով Թորդանից տեղափոխել է Վաղարշապատ: Այնուհետև, եկեղեցաքաղ. հանգամանքներով պայմանավորված, խամրել են մնացյալ նշխարների մասին եղած պատմությունները, և միակ ճանաչող մասունքի է վերածվել Լ.Ա.: Որպես կաթողիկոսարանի գլխ. սրբություններից՝ առաջին անգամ հիշատակվում է *Ներսես Շնորհալու* «Թուղթ ընդհանրականում»: Վարդան Վարդապետը գրում է, որ նշխարների քանիցս տեղափոխություններից հետո (բյուզ. Զենոն կայսրը V դ. տարել է Կ.Պոլիս, ապա դրանք վերադարձվել և դրվել են *Զվարթնոցում* և այլ տեղերում) իր օրոք մնացել էր միայն «Աջն լուսընկալ և շնորհաբաշխ»: Լ.Ա.-ով Հայոց կաթողիկոսները բացառիկ դեպքերում օրհնել են ժողովրդին: *Կոստանդին Բ Կատուկեցին*, հարկադրաբար հրաժարվելով կաթողիկոս. աթոռից (չի

համակերպվել Հեթում Բ թագավորի լատինամետ քաղաքականության հետ), գդեստավորվել է հայրապետ. հանդերձներով, բարձրացրել Լ.Ա., օրհնել Հայոց թագավորությունն ու ամենայն աշխարհը և հեռացել կաթողիկոսարանից: Հռոմկլայի անկումից (1292) հետո եգիպտ. սուլթանը գերի է տարել *Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցուն*՝ կաթողիկոսարանի սրբություններով և Լ.Ա.-ով հանդերձ: Ըստ *Առաքել Դավրիժեցու*՝ Լ.Ա., գերեվարվելով Եգիպտոս, «երբ մտավ նրանց ապարանքը, պատժեց նրանց մահվամբ, ինչպես տապանակի միջոցով (պատժվեցին) այլազգիները: Արդեն անհամար ու անթիվ էին մեռելները, երբ սուրբ Լուսավորիչ Գրիգորի աջ ձեռքը վերադարձրին Կիլիկիա՝ Հեթում Բարեպաշտ թագավորին: Ապա ցասումը դադարեց նրանց նկատմամբ» («Պատմություն», 1988, էջ 325): Այսպիսի եզակի համեմատություն է արվում Հին կտակարանի գլխ. սրբության՝ *Ուխտի տապանակի* հետ, Լ.Ա. համարելով Հայոց Ուխտի տապանակ:

Լ.Ա.-ի՝ Ս. Էջմիածին տարվելու (1441) մասին ժամանակի աղբյուրները նշում են, որ Աջը *Սսի կաթողիկոսարանից* անհետանալով, մոտ չորս տարի հետո հայտնվել է Էջմիածնում: Նույն շրջանի մի շարք այլ աղբյուրներում ասվում է նաև, թե կորած Լ.Ա. գտնվել է Սսում, որի պահպանությունը հանձնվել է *Աջապահյաններին*: Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիա Գ (1434–64) կարակոյունլու Ջահանշահ խանի օժանդակությամբ 1461-ին տիրել է Ս. Էջմիածնի աթոռին: Մեկ տարի անց, հարկադրաբար հեռանալով Մայր աթոռից՝ իր հետ տարել է Լ.Ա.: Բերվող Աջին վասպուրականցիները ցնծությամբ են դիմավորել, ինչը հավաստում է նրա հանդեպ եղած համաժողովրդական սերն ու պաշտամունքը: Ապա, Նախիջևանին մերձակա *Օձոփի Ս. Աստվածածին վանքի* միաբաններից Վրթանես եպիսկոպոսի ջանքերով, արկածային վիպական մի պատմություն հիշեցնող գործընթացով, Լ.Ա. վերադարձվել է Ս. Էջմիածին:

Աջը երկրորդ անգամ Ս. Էջմիածնից հանվել է շահ Աբբաս I-ի կատարած բռնագաղթից (1604) հետո, երբ նա ի շարս այլ սրբությունների Սպահան է տարել նաև Լ.Ա. (տես *Էջմիածնի Մայր տաճար*): *Փիլիպոս Ա Աղբակեցուն* հաջողվել է 1663-ին այն վերադարձնել Ս. Էջմիածին: Նոր Ջուղայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում պահվում է ևս մի Աջ, որը, ենթադրվում է, մի մասունք ունի Լուսավորչի նշխարներից: Պատմության ծանր ժամանակներում, երբ կաթողիկոսները քաղ. իշխանության կողքին լինելու համար անհրաժեշտաբար թողել են Մայր աթոռը, իրենց հետ վերցրել են Լ.Ա.՝ հայրապետ. աթոռի և պաշտոնի վավերականությունը հաստատելու համար: V–XV դդ., քաղ. պարագաների բերումով, կաթողիկոս. աթոռը Լ.Ա.-ով հանդերձ բազմիցս տեղափոխվել է. Դվին (484–931), Աղթամար (931–944), Արգինա (944–992), Անի (992–1065), Ծամնդավ (1066–1105), Շուղրի Սև լեռան Կարմիր վանք (1105–16), Ծովք (1116–49), Հռոմկլա (1149–1292), Սիս (1293–1441) և կրկին Էջմիածին (1441-ից առ այսօր):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.3, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Աշճյան Մ., Լուսավորչի լույս նշխարները, Էջմիածին, 2000:

Սահակ Սահակյան

Խ

ԽԱԴԱՎԱՆՔ, Խաթրավանք, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից արևմուտք, անտառապատ լեռան լանջին: Կոչվել է *Թադեոս* առաքյալի 70 աշակերտներից Խադի անունով, որը, ս. *Եղիշեի* հետ, Արցախում քրիստոնեության առաջին տարածողն էր: Խ. հիմնադրվել է վաղ միջնադարում, XII դ. եղել Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոնը և տոհմական տապանատունը: Մեծապես տուժել է 1139-ի երկրաշարժից և սելջուկյան թուրքերի 1143-ի ասպատակությունից, որոնք, Զոլի զորապետի գլխավորությամբ, ապստամբած արցախցիներից վրեժխնդիր եղան՝ վանքերն ավերելով ու սրբությունները գերեվարելով: Խ-ի վերականգնումը կապված է *արևելյան վարդապետներից* Հովհաննես Խաչենցու անվան հետ, որը եղել է Սանահինի և Հաղպատի վանքերի վանահայրը: 1204-ին նա կառուցել է Խ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին և շին. արձանագրության մեջ նշել, որ վանքում հավաքել է գրքեր և խաչքարեր: Դրա շնորհիվ Խ. դարձել է ինքնատիպ քարեդարան-թանգարան և մատենադարան (արձանագրությունը՝ մեկ ամբողջական քարի վրա, տեղափոխվել և զետեղվել է Երևանի Մատենադարանի ցուցասրահում): Խ-ի մատենադարանը հետագայում լրացվել է վանքում գրված ձեռագրերով ու գերեվարված մատյանների, նաև՝ հեռավոր վայրերից, հետդնումով (Անի, Կարին, Կապադովկիա ևն): Խ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին քառայուն գմբեթավոր շենք է՝ իր ծավալի մեջ ներառած մինչ այդ շինված Ս. Պրոկոպիոս և Ս. Մինաս մատուռները: Նրա գմբեթն ունի հայկ. եկեղեցիների համար անսովոր, սակայն գավիթներին բնորոշ ձև. Հովհաննես Խաչենցին այստեղ կրկնել է Սանահինի վանքի՝ 1181-ին իր կառուցած գավթի գմբեթը: Սյուների պատվանդաններին կան պահպանիչ խորհրդանշանների հարթաքանդակներ (եզան, խոյի, առյուծի գլուխներ, օձեր): Դոփ իշխանուհին 1226-ին կառուցել է Խ-ի եկեղեցու գավիթը (չի պահպանվել) և հս-արմ. պատին կից փոքրիկ մատուռ, որից հս. կանգուն է XIV դ. 1-ին քառորդում Սարգիս եպիսկոպոսի կառուցած երկհարկ զանգակատունը: Մատուռի արմ. պատի վրա կանգնեցվել են (1219-ին և 1220-ին) երկու գեղաքանդակ խաչքարեր: Խ-ի համալիրի հս. կողմում վանահոր բնակարանն է, հս-արլ-ում՝ երկդահլիճ դպրատուն-մատենադարանի շենքը: XIII դ. Գրիգոր իշխանը և նրա կին Ասփան պատրաստել են տվել Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմի սեղանը: XIV դ. Ասփա իշխանուհին Խ. տանող ճանապարհի վրա կամուրջ է կառուցել (մնացել են խելերը) և խաչքար կանգնեցրել: Նա վախճանվել է 1311-ին և թաղվել Խ-ում: XIV–XVI դդ. կրոն-մշակութ. կյանքը Խ-ում անկում է ապրել և մասամբ վերակենդանացել XVII դ., երբ (1691-ին) նորոգվել են նրա կառույցները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.4, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1982: Ուլուբաբյան Բ., Հասրաթյան Մ., Խադա-

վանք-Խաթրավանք, «Հայկաղյան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, 1984, հ. 10: Հ ա ս ր ա թ յ ա ն Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992: T h i e r r y J. M., Eglises et couvents du Karabagh, Antelias-Liban, 1991.

Մուրադ Հասրաթյան

ԽԱԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, միջնադարյան երաժշտական գրության արվեստ: Ձևավորվել է VIII դ. և կապվում է *Ստեփանոս Սյունեցու* անվան հետ: Հետագայում զարգացրել են *Գրիգոր Գաղիկը* (Այրիվանեցի), *Անանիա Նարեկացին*, *Խաչատուր Տարոնացին*, *Ներսես Շնորհալին*, *Գևորգ Սկևռացին* և ուր.: Երաժշտ. գրության այս արվեստն ունեցել է

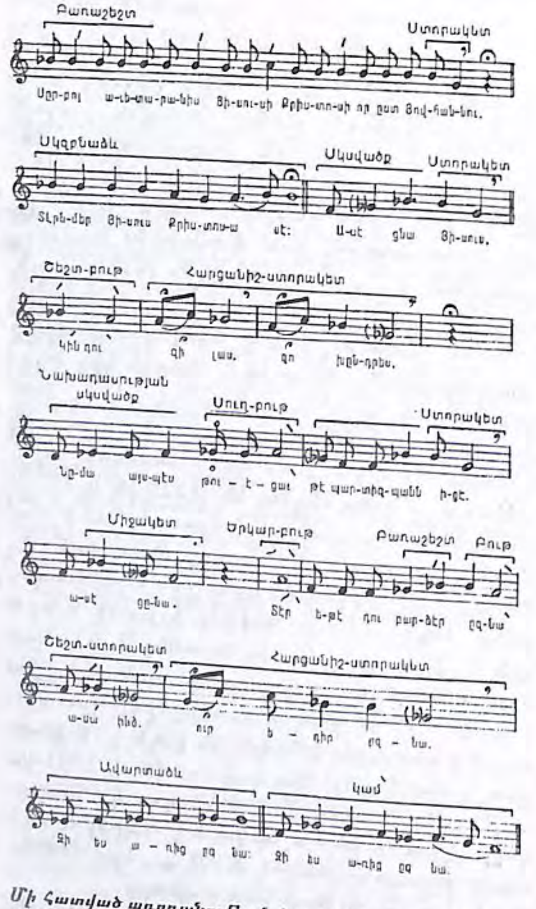

Մի հատված առոգանության խազերի կոմիտասյան վերծանությունից, Ավետարան ըստ Հովհաննեսի, 20.15

շուրջ ութ հարյուր տարվա պատմություն: Նրա զարգացումը մինչև XII–XIII դդ. ընթացել է Հայաստանի երաժշտ. (հիշարժան է *Մաքենյաց վանքը*), իսկ XII դարից՝ Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության մշակութ. և *մանրուսման* կենտրոններում: XVI–XVIII դդ. խազեր կարդալը հետզհետե մոռացվել է: Խազերը

Շարականների խազերի տախտակը (ըստ Ռ. Աթայանի)

(գիծ, գիր) հայ միջնադարյան երաժշտության գրանցման նիշեր են: Դրանք գրվել են տողից վերև, իսկ խիտ (առատ) շարակարգի դեպքում՝ նաև տողի վրա: Խազը կարող է զուգորդվել «նևմ» հասկացության հետ:

Խ. ընդգրկում է նշանների 4 համակարգ. մեկը՝ առոգանության, երեքը՝ բուն երաժշտության:

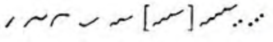

Հնագույն երաժշտական խազեր Մատենադարանի 512 պատառիկից

Դրանք երբեմն դասակարգվում են նաև ըստ կիրառության ոլորտների՝ Ս. Գրքից քաղվածքների մատուցմանը ծառայող խազեր, Շարակնոցի, Գանձարանների և Մանրուսման խազեր: Առոգանության և բուն երաժշտ. խազերի նախն. համակարգերի պահպանված հնագույն նմուշները պատկանում են IX դ., *շարականի* խազերինը՝ X դ., մանրուսման խազերինը՝ XII դ.: Այս համակարգերը սերտ կապակցված են միմյանց հետ, թեև մեկից մյուսին անցած նշանները վերափոխատավորվել են նոր համակարգի պայմաններում:

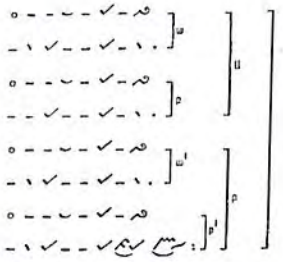

Շարականային մեղեդիի տրոհումը խազային պարզագույն հյուսվածքում (հորիզոնական գծիկները փոխարինում են խազ չկրող վանկերին)

Առհասարակ յուրաքանչյուր խազի նշանակությունը որոշվել է նրա կիրառման երաժշտ. միջավայրին համապատասխան:

Որոշ առումներով նկատելի են զուգահեռներ բյուզ. նևմային համակարգի և հայկ. Խ-յան միջև, սակայն վերջինս օժտված է ինքնուրույն հատկանիշներով և զարգացման յուրատիպ ընթացք է ունեցել: Հայկ. խազերն ուսումնասիրել են եվրոպ. մի շարք գիտնականներ (Յո. Տրյոդեր, Շ. Վլյոտո, Հ. Պետերման, Ֆ. Ֆետիս և ուր.): Հայ խազագիտության մեջ նշանակալից են Ե. *Տնտեսյանի*, *Կոմիտասի* աշխատությունները: Առոգանության խազերի համակարգը 1899-ին վերծանել է Կոմիտասը: Մյուս համակարգերը ցայսօր համարվում են չվերծանված (վերծանման մասնավոր և որոշ չափով հաջողված փորձեր եղել են): Խազերի վերաբերյալ սկզբունքային երկու մոտեցում է ձևավորվել, որոնք, ընդհանրություններով հանդերձ, նաև հակադիր են: Մեկն այն է, որ խազերը հնարավորություն են ընձեռել գրանցելու ստեղծագործության երաժշտ. նկարագրի որոշ բաղադրիչները միայն (Ն. Թահմիզյան, Գ. Գյոդակյան ևն): Ըստ Ն. Թահմիզյանի, Խ-յամբ կարելի է գրառել երաժշտ. մի շարք բաղկացուցիչներ, սակայն ձայնաբարձրություններ գրանցելը (որը յուրաքանչյուր նոտագրման համակարգի հիմն. նշանակություններից է) դրանցով անհնարին էր՝ առանց ձայնեղանակային համակարգի համադրման: Խ. ամբողջական էր ձայնեղանակային համակարգով հանդերձ: Մյուս մոտեցման համաձայն, Խ. զարգացման բարձր փուլում, այնուամենայնիվ, հասել է երաժշտ. բոլոր տարրերը գրանցելու մակարդակին (Կոմիտաս, Ռ. Աթայան): Կոմիտասը «Շարականի խազերի նշանակությունը» հոդվածում (հրտ. 1910-ին) խազերը դասակարգել է ըստ տեսակների և թվարկել խազերին առնչվող, նրանց հարակից մշակութ. ոլորտները:

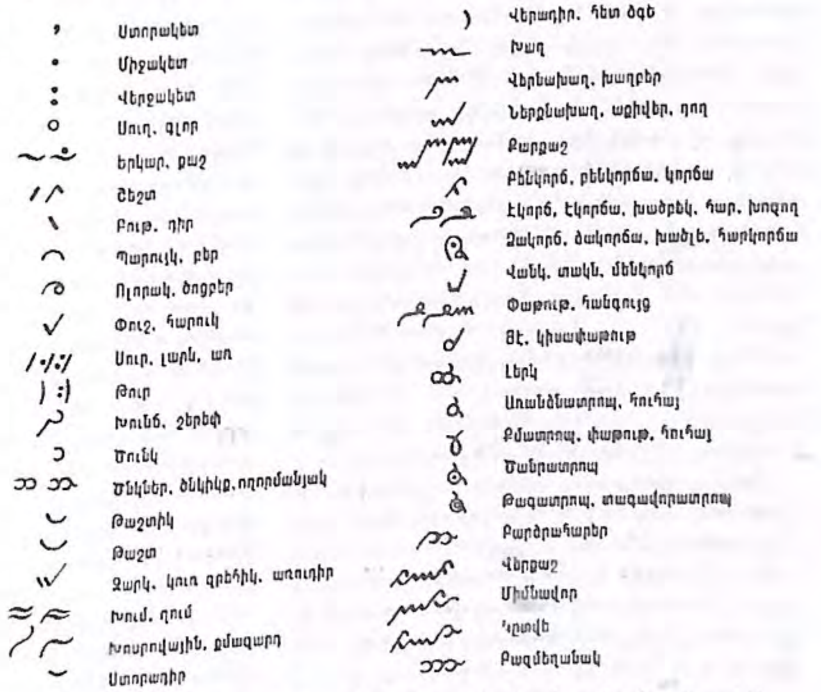

Խազագրության հիմնական նշանների միակցությունը (ըստ Ն. Թահմիզյանի)

Մեզ հասած շուրջ 2000 խազավոր մատյաններից 1000-ը պահվում է Երևանի Մատենադարանում:

Խ-յան արդի տվյալներով (ըստ Ն. Թահմիզյանի)՝ գոյություն ունեն 40-ից ավելի հիմն. խազանիշեր, 20 օժանդակ և բազմաթիվ բաղադրյալ խազեր:

Նշանների արտաքին նկարագրով և անուններով Խ. հիմք է հանդիսացել XIX դ. սկզբին ձևավորված հայկ. նոտագրության (Լիմոնճյան համակարգ) համար (տես *Նոր հայկական ձայնագրություն*): Խազերի՝ որպես միջնադարյան երաժշտ. գրանցման զարգացած համակարգերից մեկի վերծանումը կարևոր է ոչ միայն հայկ., այլև Մերձ. Արևելքի միջնադարյան երաժշտության և համաքրիստ. եկեղեց. երաժշտության ուսումնասիրման համար:

Գրկ. Կ ո մ ի տ ա ս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Ա թ ա յ ա ն Ռ., Հայկական խազային նոտագրությունը, Ե., 1959: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Հիմնական դրույթներ խազագրության արվեստի վերաբերյալ, ԲՄ, 1971, № 10: Ն ո ւ յ ն ի, Теория музыки

в древней Армении, Е., 1977; Акопян Л., Проблема хазов в прошлом и настоящем. Традиции и современность, Е., 1986; Геодакян Г., Система хазовой нотописи и возможности ее расшифровки. Традиции и современность, Е., 1996; Kevorkian K., Die Armenische Kirchenmusik, “Sammelbände der internationalen Musikgesellschaft”, Jahrgang I, Heft I, 1899, s. 54.

Մհեր Նավոյան

ԽԱՂՈՂՕՐՀՆԵՔ, Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր-բարեպաշտական արարողություն: Խաղողի օրհնության արարողությունը սերում է ժող. Նավասարդյան տոնից, որը մեծ շուքով կատարել են նախաքրիստոնյա Հայաստանում՝ Հայոց թագավորների, ավագանու և ժողովրդի մասնակցությամբ: Երինջներ, ցուլեր, քաղցրահամ մրգեր են զոհաբերել Արամազդ, Անահիտ, Աստղիկ, Վահագն հեթանոս. աստվածներին: *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, տեսնելով հեթանոս. այս տոնի խոր արմատները ժողովրդի մեջ, Աստվածածնի տոնին (տես *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի*) կցել է Խ. տոնը. խորհրդանշական իմաստով եկեղեցի բերված խաղողի բերքի օրհնությամբ Հայ եկեղեցին օրհնում է նաև Հայոց ողջ այգեստանները: Խ. համընկել է Սուրբ Գրքի պատվիրանին՝ թե առաջին բերքը պետք ընծայվի Տաճարին՝ իբրև երախտագիտության արտահայտում: Անդրանիկ բերքն օրհնել է քահանան և գոհություն մատուցել Տիրոջը (Բ Օր. 26.1–11):

Քրիստոսն իրեն համարել է ճշմարիտ որթատունկ, իսկ իր հետևորդներին՝ նրա ճյուղերը (Հովհ. 15.1–7):

Հայ եկեղեցին Խ-ի արարողությունը կատարում է Աստվածածնի Վերափոխման տոնին (օգոստոսի 15-ին մերձակա կիրակի օրը)՝ հանդիսավոր ս. Պատարագից հետո:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ԽԱՉ, սուրբ խաչ, *քրիստոնեության* խորհրդանշան, պաշտամունքի և երկրպագության առարկա: Հին աշխարհում, հատկապես Հռոմ. կայսրության ժամանակաշրջանում, Խ. անարգ մահվան, անեծքի, նախատինքի և չարչարանքի գործիք էր: Եղել է ուղիղ (իրար ագուցված ուղղաձիգ և հորիզոնական փայտերից) և լատ. X տառի ձևով: Հռոմ. կայսրությունում Խ-ի մահվան են դատապարտել ամենածանր հանցագործներին ու ավազակներին: Խաչելով սպանելը, իբրև ծայրագույն պատիժ, Հռոմ. կայսրությունում կատարվել է մինչև Կոստանդին I Մեծի ժամանակները, երբ նա 313-ին Միլանի էդիկտով (հռչակագրով) քրիստոնեությունը կայսրության տարածքում հռչակել է ազատ կրոն և ի հարգանք Քրիստոսի Խ-ի, պատժի այդ ձևն արգելվել է: Հիսուս Քրիստոսի *խաչելությունից* հետո Խ. քրիստոնյաների համար վերածվել է փրկության, հաղթանակի և հավիտենական կյանքի նշանակի՝ խորհրդանշելով Գողգոթայի Խ-ի վրա Հիսուսի տարած հաղթությունը *սատանայի* և *մեղքի* նկատմամբ՝ հանուն մարդկության փրկության:

Քրիստ. (այդ թվում՝ հայ) աստվածաբանության մեջ մեծ տեղ է հատկացվել Խ-ի խորհրդաբանությանը և մեկնությանը: Խ-ի աստվածաբան. ընկալումն ու գեղ. գնահատումը սնվել է Պողոս առաքյալի մեկնություններից («Սակայն քա՛վ լիցի, որ ես պարծենամ այլ բանով, քան միայն մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի խաչով, որով աշխարհը խաչված է ինձ համար, ես էլ աշխարհի համար», Գաղատ. 6.14, «Քանի որ ես օրենքի տակ մեռա օրենքի համար, որպեսզի ապրեմ Աստծու համար», Գաղատ. 2.19, «... որովհետև կորստյան մատնվածների համար խաչի քարոզությունը հիմարություն է, իսկ մեզ՝ փրկվածներիս համար՝ Աստծու զորություն», Ա Կորնթ. 1.18): Հավատացյալն իր փրկությունը միայն Խ-ով կարող է ստանալ, ինչպես բացատրում է Պողոս առաքյալը. «... ու իր խաչով հաշտեցնի երկուսին մեկ մարմնի մեջ Աստծու հետ. քանզի թշնամությունն սպանեց իր խաչով» (Եփես. 2.16), կամ «և նրանո՛վ հաշտեցնել ամեն ինչ իր հետ՝ խաղաղություն անելով խաչի վրա թափած իր արյամբ և՛ երկրի վրա, և՛ երկնքում եղածների համար» (Կողոս. 1.20):

Խ-ի պողոսյան աստվածաբանությունը հիմք է դարձել *եկեղեցու հայրերի* արժեքաբանական դիտարկումների համար: Խ. համարվել է Քրիստոսի տնօրինական սխրանքի փառապսակը, «պարծանք պարծանցը», նշանակ «հասարակաց ազատութեան և հեզութեան Տեառն մերոյ» են: Խ-ի աստվածաբանությունից են ծնվել նաև Տերունական նշանին տրված գեղ. որակումները. «քրիստոնէից լոյս», «կուրաց առաջնորդ», «մոլորելոց դարձուցիչ», «մանկանց դաստիարակ», «նաւավարաց նաւապետ», «եկեղեցւո հիմն» են: Բացի ընդհանուր բարոյաբան. գնահատումներից միջնադարի աստվածաբան. գրականությունում Խ. զուգորդվել է հինկտակարանային կարևոր իրականությունների հետ: Համաձայն մեկնող. աստվածաբանության, Խ. նկատվել է *կենաց ծառի*, *գիտության ծառի*, Մովսես նախամարգարեի գավազանի, Զաքարիա մարգարեի տեսած աշտանակի, Նոյի տապանի, Հակոբ նահապետի սանդուղքի, Սաբեկա ծառի և այլնի խորհրդապատկերը: Մեկնվել և աստվածաբան. հատուկ իմաստներ են տրվել քառաթև չորս թևերին: Ըստ այդմ, Խ-ի վերին մասը ցույց է տալիս երկնային արքայությունը, ստորինը՝ դժոխքի ավերումը, աջը՝ շնորհների բաշխումը, իսկ ձախը՝ մեղքերի թողությունը: Համաձայն *Գրիգոր Տաթևացու* մեկնության՝ «Քառաթև խաչը խորհրդանշում է նաև չորս առաքինությունները, որոնց վրա պետք է տարածենք մեր ներքին մարդուն. վերին մասը նշանակն է սիրո, ստորինը՝ խոնարհության, աջը՝ հնազանդության, իսկ ձախը՝ համբերության» (Գրիգոր Տաթևացի, «Քարոզ Սուրբ Խաչի մասին», 1995, էջ 6–7):

Խ. միշտ առկա է եկեղեցու ծիսական կյանքում, ոչ մի ծես առանց Խ-ի չի կատարվում, այն եկեղեց. *սպասքի* ամենագործածական տարրերից է, հոգևորականի զգեստի կարևոր բաղկացուցիչ (տես *Զգեստ* եկեղեցական), նվիրական նշան և հատուկ առարկա: Խ-ով են նվիրագործվում եկեղեցու սպասքն ու զգեստները: Ըստ կիրառության լինում են՝ մկրտության, խորանի կամ սեղանի (ի հիշատակ Հիսուսի խաչելության), ձեռաց Խ. ևն: Խ-ի նշանը կանգնեցվում է եկեղեցու գմբեթի կամ կաթողիկեի գլխին, զանգակատան գագաթին, եկեղեցու ճակատին: Ըստ Մաշտոց ծիսամատյանի, եկեղեցու օծվելիք տեղերում մեկական քարե Խ. է դրվում, և դրա վրա կատարվում օծումը:

Տարբեր եկեղեցիներում Խ-երն ունեն այդ եկեղեցիներին հատուկ ավանդ. ձևեր և անվանվում են հուն. Խ., լատ. Խ., հայկ. Խ.: Հուն. Խ-ի չորս թևերը հավասար են, իսկ լատ. Խ-ի երեք թևերն են հավասար, ներքևի թևը մյուսներից կրկնակի երկար է: Հայկ. Խ-ի չորս թևերը հավասար են, բայց թևերի կազմած չորս անկյուններից ելնում են ճառագայթներ՝ կազմելով ճառագայթներով Խ.: Այդ բոլորը միասին սռնակի շուրջը սփռվող անվի կամ արեգակնակերպ ճառագայթների նմանություն է տալիս, ինչի համար էլ սռնակաձև անունն է ստացել: Սռնակաձևը եղել է (սռնակաձև Խ., սռնակաձև քառաթև ևն) Հայ եկեղեցու ընդունած Խ-ի պաշտոն. անունը:

Հայոց մեջ, ի տարբերություն այլ քրիստոնյա ժողովուրդների, առավել տարածված է Խ-ի պատկերապաշտամունքը՝ խաչապաշտությունը: Պատկերների պաշտամունքը Հայ եկեղեցում հիմնականում հանգել է Խ-ին և Քրիստոսին. «Ցոյն և վիրք պատկերագրութիւն առաւել պատուեն, և հայք՝ զխաչ» (Մխիթար Գոշ, «Թուղթ...», «Արարատ», 1900, նոյեմբ., էջ 562): VII–VIII դդ-ից սկսած սրբապատկերների պաշտամունքի հայկականացված ձևը դարձել է խաչապաշտությունը, ինչի սկիզբը դրել է *Հովհաննես Գ Օձնեցին* (տես *Պատկերամարտություն* և *Պատկերապաշտություն* հոդվածներում): Հայոց մեջ հաստատվել է նաև Խ-ի օրհնությունն ու օծությունը, որը հատուկ է միայն Հայ եկեղեցուն: 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովում* Հովհաննես Գ Օձնեցին հաստատել է Խ-ի օրհնության և օծության կանոնը: Համաձայն դրա, եթե Խ. չի օրհնվել և օծվել ս. *Մյուռոնով*, ապա չի կարելի պատվել և դրանով երկրպագություն մատուցել, քանի որ զուրկ է աստվածային զորությունից և «արտաքոյ ավանդութեան առաքելական եկեղեցւոյ»: *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցին* կանոնակարգել է Խ-ի օրհնությունն ու օծությունը: Ըստ ծիսական կարգի, եկեղեց. պաշտամունքի մեջ գործածվող Խ. պետք է օրհնվի և օծվի հինգ տեղից՝ կենտրոնն ու չորս թևերը՝ Ակնը, Թագը, Բունը, Աջն ու Ձախը: Հայոց մեջ Խ-ի՝ որպես կենաց ծառի, պաշտամունքն արտահայտվել է նաև խաչքարային արվեստում (տես *Խաչքար*): Խ-ին ձոնվել են տաղեր, շարականներ, ներբողներ, որոնցից նշանավոր են *Սահակ Գ Ձորոփորեցու*՝ Խ-ին նվիրված շարականները: Հայ եկեղեցին ունի Խ-ին նվիրված տոներ (տես *Խաչի տոներ*), որոնցից *Խաչվերացը* հինգ *Տաղավար տոներից* է: Հայոց մեջ տարածված են նաև Ս. Խաչ անունով սրբատեղիներ, ուխտատեղիներ, մատուռներ, վանքեր ու եկեղեցիներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.4, 2–6-րդ պատկերները:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Սահակյան Ա., Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը, ՊԲՀ, 1987, № 2: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 244–249:

Հակոբ Քյոսեյան
Արտաշես Ղազարյան

ԽԱՉԱԿՆՔՈՒՄ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԷՐԶՐՈՒՄՑԻ, Արզրումեցի, Կարնեցի (Առաքելյան, 1666, Կարին – 30. 4. 1740, Վենետիկ, թաղված է Սուրբ Խաչ եկեղեցում), հանրագիտակ, աստվածաբան, փիլիսոփա, մշակութային գործիչ, հայկական կլասիցիզմի տեսության հիմնադիր: Նախն. կրթությունն ստացել է Կարինում: 1682-ին մեկնել է Հռոմ, ուսումը շարունակել Ուրբանյան վարժարանում, խորացել իմաստասիր., աստվածաբան. գիտությունների մեջ, սովորել լեզուներ: Ավարտելուց հետո ստացել է վարդապետ. աստիճան և որպես քարոզիչ 1696-ին հաստատվել Կ. Պոլսում: Աստվածաբան. գիտելիքների խոր իմացության, հմտության, ճարտասան. արվեստին տիրապետելու շնորհիվ քարոզչի մեծ համբավ է ձեռք բերել, միաժամանակ զբաղվել գրական-մշակութ. գործունեությամբ: 1697-ին *Մխիթար Սեբաստացին* հայտնել է նրան կրոն. միաբանություն ստեղծելու իր մտադրության մասին՝ առաջարկելով ղեկավարել այն: Խ. Է. պաշտպանել է այդ գաղափարը, բայց չի մասնակցել միաբանության ստեղծմանը: Միևնույն ժամանակ, վեց ամիս շարունակ Մխիթար Սեբաստացուն դասավանդել է քերականություն, ճարտասանություն, իմաստասիրություն, աստվածաբանություն: *Մխիթարյան միաբանության* անդամ չդառնալով հանդերձ՝ Խ. Է. սերտորեն կապված է եղել միաբանությանը, աջակցել նրա գործունեությանը և՛ խորհուրդներով և թե՛ ջատագովությամբ (պաշտպանական գրություններ, նամակներ է գրել Հռոմի սուրբ ժողովին, Կ. Պոլսի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին):

1698-ին, իբրև Հռոմի Իննովկենտիոս XII պապի նվիրակ, Խ. Է. մեկնել է Էջմիածին՝ կոնդակ և ընծաներ տարել Հայոց կաթողիկոս Նահապետ Ա Եդեսացուն: Վերջինս Խ. Է-ին տվել է ամենուր քարոզելու իշխանություն՝ չնայած նրա կաթոլիկ լինելու հանգամանքին: Կ. Պոլսում դավան. կռիվների ականատեսը լինելով՝ Խ. Է. հաշտություն և միություն է քարոզել պառակտված հայերի շրջանում, ընդգրկվել այն նախաձեռնող խմբում, որը 1701-ի հոկտ. 26-ին նախապատրաստել է հաշտության ու համաձայնության պայմանագրի կնքումը հայության տարադավան հատվածների միջև, դրա տակ դրել իր ստորագրությունը: Խ. Է., լինելով կաթոլիկ վարդապետ, իրեն համարել է որդին «Լուսաւորչանիստ աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի», իսկ հրատարակած գրքերի տիտղոսաթերթերի վրա նշել ժամանակի հայ կաթողիկոսների անունները: Խուսափելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների հալածանքներից՝ 1707-ին տեղափոխվել է Վենետիկ, մեկ տարի անց դարձել տեղի հայկ. համայնքի հոգևոր առաջնորդը և Ս. Խաչ եկեղեցու մատրանապետը:

Խ. Է. գրել է աստվածաբանությանը, փիլիսոփայությանը, բարոյագիտությանը, տրամաբանությանը, ճարտասանությանը, մաթեմատիկային, բնագիտությանը և գիտության այլ բնագավառների վերաբերող ավելի քան մեկ տասնյակ աշխատություններ, որոնցից շատերը ժամանակին դասագիրք են ծառայել հայ նորահաս սերունդների համար: Առաջին՝ «Գիրք քերականութեան» (1696) գրքում ներկայացրել է ազգի լուսավորությանը նպատակաուղղված իր գրական համապարփակ ծրագիրը, որն իրականացրել է ամբողջովին՝ ժամանակակիցներին մատուցելով գիտելիքների մի կուռ համակարգ: Համարելով, որ «գիտութիւն, ըստ ինքեան իմացեալ, լոյս է», և նկատի ունենալով հայության գերված վիճակը՝ գրել է. «Վասն այսորիկ առաւել հարկաւոր են հայոց ազգին ուսմունք»: Խ. Է. նշել է, որ ժամանակի իմաստունները պետք է միաբանվեն և հաստատեն լեզվական խոհեմ կանոններ: Տարիներ անց նա անդրադարձել է խոսքի գեղագիտությանը նաև «Ճարտասանութիւն» (1713) աշխատությունում, կարևորել լեզվական ընդհանրության հաստատման անհրաժեշտությունը, լեզուն համարել դեպի ազգ. միասնություն տանող հիմն. ուղիներից մեկը: «Քերականութեանը» հաջորդել են մեկնող. («Համառօտ մեկնութիւն Երգոյ երգոցն Սողոմոնի», 1700), աստվածաբան. («Համառօտութիւն բարոյականի աստուածաբանութեան», 1709) երկասիրությունները:

Ժամանակի գիտությունների ու արվեստների հանրագիտարան հիշեցնող «Համառօտական իմաստասիրութիւն» (1711) երկհատոր աշխատությունն իր պարունակած նյութի ծավալով ու արծարծվող թեմաների բազմազանությամբ աննախադեպ երևույթ էր հայ բազմադարյան տեսական-փիլ. գրականության մեջ. այն կոչել են նաև «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց»: Երկում Խ. Է. առաջին անգամ համակարգված ներկայացրել է եվրոպ. մտքի նվաճումները, ժամանակակիցներին մատուցել գիտելիքների ամբողջական մի համակարգ, դրել նոր ժամանակներում հայոց մտավոր կյանքի եվրոպականացման սկիզբը: Արվեստի տեսությանն անդրադառնալիս Խ. Է. հանդես է եկել որպես կլասիցիզմի գեղ. ուղղության սկզբնավորողը հայ իրականության մեջ: Նրա գեղագիտ. տեսության գրեթե բոլոր դրույթները պայմանավորող գործոնը բանականությունն է: Խ. Է-ու տեսության համաձայն՝ արվեստը բանականությամբ պայմանավորված ունակություն է, որը պահանջում է ստեղծագործել ըստ կանոնների: Բանականություն և ճշմարտություն, չափավորություն և պարզություն՝ ահա նրա գեղագիտության կարևորագույն հասկացությունները: Խ. Է-ու տեսական պատկերացումների համար անմիջական հիմք են հանդիսացել մի կողմից հայ միջնադարյան գեղագիտ-փիլ. մտքի ավանդույթները (*Դավիթ Անհաղթ*), մյուս կողմից՝ արևմտաեվրոպ., մասնավորապես ֆրանս. (Բուալո) կլասիցիզմի գեղագիտ. սկզբունքները: Վերջիններս, բնականաբար, արտացոլվել են՝ բեկվելով հայոց կյանքի պահանջներին ու առանձնահատկություններին համապատասխան:

Խ. Է. զբաղվել է նաև արվեստի տեսակների վերլուծությամբ, բաժանել դրանք երկու խմբի՝ «ազատական», որը ներառում է բուն արվեստներն ու գիտությունները, և «ծառայական», որն ընդգրկում է արհեստները, ինչպես նաև ճարտարապետությունը: Իր երաժշտ. գեղագիտության մեջ անդրադարձել է եվրոպ. ձայնային համակարգի շարադրմանը, խոսել գծային նոտագրության և ձայների օկտավային դրության մասին: Այստեղից հետևում է, որ հայկ. գիտ. շրջանակներում եվրոպ. նոտագրության սկզբունքներին ծանոթ են եղել դեռևս XVIII դ. սկզբին: Ըստ կլասիցիզմի պոետիկայի՝ արտահայտման վսեմ ու բարձր եղանակ է «ոտանաւոր բանիւ» ստեղծագործելը, և պատահական չէ, որ Խ. Է. իր 1400 էջանոց «Համառօտական...» կոթողային աշխատությունը հիմնականում շարադրել է չափածո՝ դառնալով հայ ուսուցող. բանաստեղծության խոշորագույն ներկայացուցիչը XVIII դ.:

Խ. Է. «Լիակատար աստուածաբանութիւն» (հ. 1–2, 1729), «Ներածումն առ քրիստոնէական կատարելութիւն» (1733) և «Կարճառօտագունեղ համառօտութիւն ընդհանրականի աստուածաբանութեան» (1736) աշխատությունները գրել է կաթոլիկ աստվածաբան Թովմա Աքվինացու (XIII դ.) հետևողությամբ: Իր մտքերը հաստատելու համար նա մեջբերումներ է արել վաղքրիստ. սրբերից, հատկապես՝ Օգոստինոս Երանելուց: Բանականությանը մեծ տեղ տալով հանդերձ՝ այնուամենայնիվ այն ստորադասել է հավատին: Ճշմարիտ քրիստոնյան նա է, ով ողջ կյանքում ձգտում է կատարելության: Իսկ բարձրագույն կատարելությունը, գեղեցկությունը, բարությունն ու հավիտեն. ճշմարտությունը Աստված է: Նա է ամեն բանի սկզբնապատճառը և վերջն. նպատակը՝ «վերջին վախճանը ամենայն իրաց», և «համայնքն են ի նմանէ և վասն նորա»: Ըստ այդմ էլ աստվածաբանության ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև մեր «սկզբի ու վախճանի» կատարյալ ճանաչողության առումով: Խ. Է. աստվածաբանությունը դիտել է իբրև «գիտութիւն գիտութեանց», իսկ փիլիսոփայությունը՝ աստվածաբանության աղախին: Թովմա Աքվինացու հետևողությամբ թվարկել է Աստծո գոյության գոյաբան. հինգ ապացույց[illegible]: Ըստ նրա՝ մարդը մի «փոքրիկ աշխարհ» է և, մահկանացու լինելով հանդերձ, ունի անմահ հոգի. ֆիզիկական մահից առավել զարհուրելին հոգևոր մահն է, երբ մարդու հոգին բաժանվում է աստվածային շնորհից:

Խ. Է. իր ստեղծագործությունը ժառանգել է Մխիթարյան միաբանությանը, իսկ Մխիթար Աբբային կարգել «օրինաւոր ժառանգ» և կտակատար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Թորոսյան Հ., Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացւոյ, Վնտ., 1901: Թահմիզյան Ն., Խաչատուր Էրզրումեցին որպես միջնադարյան հայ երաժշտության տեսաբան, ԼՀԳ, 1966, № 11: Նազարյան Շ., Խաչատուր Էրզրումեցու ուսուցողական բանաստեղծությունները, ՊԲՀ, 1969, № 4: Թադևոսյան Մ., Հայկական կլասիցիզմի տեսությունը, Ե., 1977: Լաճիկյան Լ., Խաչատուր Էրզրումեցու էսթետիկական հայացքները, տես «Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից» գրքում, Ե., 1986: Նույնի, Կլասիցիզմի հիմնական սկզբունքների արտացոլումը Խաչատուր Էրզրումեցու գեղագիտության մեջ, ԲԵՀ, 1993, № 1:

Լևոն Լաճիկյան

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՑԻ (մոտ 1260 – մոտ 1330), բանաստեղծ, գրիչ, մանրանկարիչ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ: Եղել է *Կեչառիսի վանքի* միաբանության վանահայր: Սերել է Խաղբակյան-Պռոշյան իշխան. տոհմից: Սերտ առնչություն է ունեցել Գլաձորի և Տաթևի համալսարանների հետ: Մասնակցել է դավան. վեճերին՝ հանուն Հայ եկեղեցու ինք-

ԽԱՉԱՏՈՒՐ

նուրույնության: 1295-ին, ի թիվս իր ժամանակի նշանավոր իշխանների և հոգևորականների, ստորագրել է *Գրիգոր Է Անավարզեցի* կաթողիկոսին ուղարկված՝ *Ստեփանոս Օրբելյանի* կազմած հակաունիթորական «Թղթի» տակ: 1299-ին Ստեփանոս Օրբելյանին պատվիրել է գրել հայտնի «Ողբք և հառաչանք ի դիմաց մերոյ սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի» քերթվածը: Այն կրում է *Ներսես Շնորհալու* «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմի ազդեցությունը ոչ միայն մտահղացմամբ, այլև պոետիկ. առանձնահատկություններով, զգալի է աղերսը Երգ երգոցի հետ:

Խ. Կ-ու գրական ժառանգության ուշագրավ գործերից է Կեղծ Կալիսթենեսին վերագրված՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմության յուրօրինակ մշակումն ու գեղարվեստ. հարստացումը. գրել է նախաբան, վերջաբան, բարառնություններ, հորինել պատմության որոշակի հատվածները եզրափակող կաֆաներ ժամանակի խոսակցական լեզվով, մատչելի շարադրանքով: Փորձել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կերպարը հարմարեցնել միջնադարյան քրիստ. ժամանակներին՝ զուգահեռներ անցկացնելով Ալեքսանդրի և Քրիստոսի կյանքի և գործունեության գլխ. դեպքերի միջև: Հորինել է ողբեր, տաղեր, գանձեր: Խ. Կ. վարդի և բլբուլի այլաբանական սիրավեպի իր մշակմամբ առաջիններից էր, որ գարնան զարթոնքի պատկերով երգել է Հիսուսին: Խ. Կ-ու «Ի գնալն վարդին եկեալ պուլպուլին» տաղի բովանդակությունը կրկնվել է *Գրիգորիս Աղթամարցու* «Յետ գընալոյ վարդին եկ պլպուլն յայգին» քերթվածում: «Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան» քերթվածը արժեքավոր փաստեր է պարունակում XIV դ. 2-րդ կեսի հայ նշանավոր իշխանների մասին: Խ. Կ. իր բանաստեղծություններում խորհել է կյանքի և մահվան, հոգու և մարմնի փոխհարաբերության, մարդու և Աստծո միջև հաղորդակցության խնդիրների մասին: Պատգամել է մահից հետո թողնել բարի անուն, բարի գործ, մտորել Վերջին դատաստանի մասին: Մարդկային մեղքի ծանրության գիտակցումը բանաստեղծ. ուշագրավ դրսևորում է ստացել «Ես եմ կորուսեալ ոչխար» սկսվածքով քերթվածում, որտեղ նշմարվում է մաշտոցյան ապաշխարության շարականների ազդեցությունը:

Խ. Կ-ու տաղերում առկա են աստվածաշնչյան մոտիվներ: Նրա որոշ բանաստեղծություններ հայ միջ. քնարերգության ինքնատիպ էջերից են, որոնցում երևակվում է հեղինակի ծանոթությունը պարականոն գրույցներին, հայկ. և հուն. փիլիսոփայությանը: Հոգու և մարմնի վիճաբանություն է «Հոգիս դատախազ լինի մարմնոյս» բանաստեղծությունը, որտեղ հոգին դատախազ է դառնում և դատում մարմնի մեղքերը: Ժող. ասացվածքների հավաքածու է «Այս կեանքս է յերազ նըման և խաբող անգերծ յանդիման» սկսվածքով քերթվածը: Գրել է «Ծննդյան» երկու տաղ՝ այբուբենի տառերի հերթագայությամբ, ինչպես նաև տաղ Հիսուսի խաչելության մասին, արձակ մի գործ՝ «Վասն գալստեան մոգուց» պարականոն գրույցը, որտեղ ներկայացված է Քրիստոսի ծնունդը, մոգերի գալը նախ Եգիպտոս, ապա Բեթղեհեմ՝ Քրիստոսի ծննդավայրը:

Գրկ. Ա վ դ ա լ բ ե գ յ ա ն Մ., Խաչատուր Կեչառեցի, Ե., 1958:

Անլիտա Դոլուխանյան

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ, Խ ա չ ա տ ո ւ ր Ի ս ա հ ա կ յ ա ն [ծ. թ. անհտ, Նոր Ջուղա – 1792, Բասրա (այժմ՝ Իրաքում)], պատմագիր, եկեղեցական գործիչ: Սովորել է Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում, աշակերտել *Հովհաննես Մրքուզին*: Ձեռնադրվել է աբեղա, եղել Ս. Ամենափրկիչ վանքի միաբան, նվիրակ: Գրել է «Վասն ճառագրութեան Պարսից աշխարհի» աշխատությունը (հրատարակիչը խորագրել է «Պատմութիւն Պարսից»): Երկը պետք է լիներ երկհատոր՝ Աքեմենյան տերության կազմավորումից մինչև իր ապրած օրերը: Հեղինակը 1787-ին հասցրել է ավարտել միայն առաջին հատորը, որն ընդգրկում է Աքեմենյան Կյուրոս II Մեծից (Ք.ծ.ա. 550–530) մինչև Քերիմ խանը (1760–79) և բաղկացած է երկու մասից. առաջինում տրված է Պարսից թագավորների ժամանակագրությունը, որտեղ համակարգված են հայ մատենագրության մեջ Իրանի պատմության մասին հայտնի տեղեկությունները, օգտագործված են նաև պարսկ. սկզբնաղբյուրներ, վավերագրեր, գավազանագրքեր: Խ. Ջ. զգալի տեղ է հատկացրել առանձնապես XVII դ. սկզբին շահ Աբբաս I-ի կազմակերպած հայերի բռնագաղթին, Նոր Ջուղայի հիմնադրմանը, նրա մշակույթ., հաս. ու կրոն. կյանքին, Պարսկաստանի հայկ. համայնքներին: Արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել պարսկահայերի տնտ. ծանր վիճակի, ազգ. և կրոն. հալածանքների, հարկային համակարգի մասին: Հետաքրքրություն են ներկայացնում Ս. Ամենափրկիչ վանքի վանահայրերի, նշանավոր վարդապետների գործունեությանը նվիրված հատվածները: Տրված են հոգևոր առաջնորդների (Խաչատուր Կեսարացի, Սիմեոն Ջուղայեցի են) ժամակարգությունը, կենսագրությունները: Եզակի են նրա հաղորդած տեղեկությունները 1625–42-ին Նոր Ջուղայում ծավալված դերձակ Թոմասի (Թումիկի) աղանդավոր. շարժման մասին: Ըստ հեղինակի, Թոմասը «խօսեր զհայհոյութիւնս ընդդէմ ուղղափառ հաւատոյս Քրիստոսի» և «առաւել չարադոյն և դժնդակագոյն» էր, քան Նեստորը, Արիոսը և մյուսները: Թոմասն ու կողմնակիցները չեն ընդունել Քրիստոսի աստվածային էությունը, մերժել են եկեղեց. նվիրապետությունը, ժխտել եկեղեց. խորհուրդները, դատապարտել հոգևորականներին ևն: Խ. Ջ. անդրադարձել է նաև դավանաբան. վեճերին, Պարսկաստանի հայկ. համայնքներում կաթոլիկ քարոզչության հարուցած ազգ. անմիաբանության հետևանքներին, քննադատել պապականության ծավալապաշտ. քաղաքականությունը: Աշխատության երկրորդ մասը Խ. Ջ. շարադրել է որպես դեպքերի ականատես: Այն նվիրված է Քերիմ խանի ժամանակաշրջանին և կարևոր ստուգապատում աղբյուր է պարսկագիտության համար: Գրքի վերջում տրված է պարսկ. թագավորների անվանացանկն ըստ արքայատոհմերի:

Գիրքն առաջին անգամ լույս է տեսել 1795-ին, Մադրասում հրատարակվող «Ազդարար» ամսագրում (№ 5–16, առանց պարսկ. թագավորների անվանացանկի):

Երկ. Պատմութիւն Պարսից, Վաղ-պատ, 1905:

Աղավնի Ուլթուջյան

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԱՑԻ, Հ ա ղ ա ր ծ ն ե ց ի (ծ. և մ. թթ. անհտ), երաժիշտ, բանաստեղծ, գիտնական: Ապրել և ստեղծագործել է XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին, Զաքարյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում: Լինելով իր ժամանակի նշանավոր երաժիշտ վարդապետներից մեկը՝ ստանձնել է Հաղարծնի վանքի առաջնորդությունը, նպաստել վանքի հոգևոր բարենորոգմանը, որտեղ նոր մակարդակի է բարձրացրել պաշտոներգության կատարումը: Խ. Տ-ու գործունեությունը նշանավորվել է միջնադարյան մասնագիտացված երաժըշտության մի շարք ընադավառներում: *Վարդան Արևելցու, Հովհաննես Երզնկացի* Պ լ ո ւ - ղ ի հետ Խ.Տ. կիլիկյան հայկ. երաժշտ. մշակույթի հարուստ ձեռքբերումները Հայաստանի տարբեր շրջաններում տարածող և արմատավորող հեղինակներից էր: Որպես նշանավոր խազագետ-գիտնական հենվել է Կիլիկիայում խմբագրված խազագիր երգարանների վրա և Հայաստանի հյուսիսարլ. շրջաններում, մասնավորապես՝ Հաղպատում, զարգացրել *խազագրության* արվեստը: Խ.Տ. հայ միջնադարյան հոգևոր երգաստեղծության նշանավոր հեղինակներից է: Ստեղծել է գանձեր և զարգացած մեղեդիական նկարագիր ունեցող տաղատիպ *շարականներ*: Դրանցից իր երաժշտ. հնչեղությամբ պահպանվել և մեզ է հասել Հայոց Պատարագի նախերգը՝ զգեստավորման «Խորհուրդ խորին» շարականը («Յոյժ ծանր» նշումով տարբերակը), որը հայ հոգևոր երգաստեղծության բարձրարվեստ նմուշներից է: Այս շարականի ստեղծման առիթը եղել է XIII դ. սկզբին Զաքարե Բ Մեծ իշխանի հրամանով (Լոռու մոտերքում) կատարված բացօթյա հանդիսավոր Պատարագը, որի մատուցման ժամանակ Խ.Տ. երգել է այն:

Գրկ. Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985:

Մհեր Նավոյան

ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ Գարեգին (ավազանի անունը՝ Խաչիկ, 1880, Տրապիզոն – 1961, Կ. Պոլիս, հանգչում է Շիշլիի գերեզմանատանը), Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք 1951–61-ին (1901-ին՝ աբեղա, 1922-ին՝ եպիսկոպոս): Սովորել է Կ. Պոլսի Ազգային, այնուհետև՝ Մխիթարյան, 1896-ին՝ Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում: Ավարտել է Արմաշի դպրեվանքը (1901): Հոգևոր և ուսուցչական պաշտոններ է վարել Ստամբուլում, Արմաշի դպրեվանքում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին դասավանդել է Հալեպի և Երուսաղեմի վարժարաններում: 1921-ին ընտրվել է Տրապիզոնի Հայոց հոգևոր առաջնորդ: 1928–35-ին Կալիֆոռնիայում ծավալել է գրական-քարոզչական աշխատանք: Գործել է իբրև հայրապետական պատվիրակ. 1935–38-ին՝ Հվ. Ֆրանսիայում, 1938–50-ին՝ Հվ. Ամերիկայում:

Հայ եկեղեցու նվիրյալ հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով Ստամբուլում բացել է Ս. Խաչ դպրեվանքը (1953), հիմնել ցարդ հրատարակվող *«Շողակաթ»* (1952-ից) կրոնաբարոյական, պատմաբանասիր., հայագիտ. հանդեսը: Վերանորոգել ու ընդարձակել է Ֆերիքյոյի վարժարանն ու Ս. Վարդանանց եկեղեցին:

ԽԱՉԵԼՈՒԹ. Խ. Հեղինակ է մի շարք կրոնաբարոյական և ազգ. բովանդակությամբ արձակ ու չափածո երկերի («Կրոնաբարոյական և ընկերային շողակաթումներ», [քարոզներ], 1925, «Աշխարհի լույսն ի Հայս կամ Ավետարանին լույսը Հայաստանեայց եկեղեցվո պրիսմակեն», հ. 1, 2, 1936, 1939, «Նարեկ» չափածո ողբերգություն, 1926):

Արշալույս Ղազինյան

ԽԱՉԵԼՈՒԹՅՈՒՆ, *Հիսուս Քրիստոսի* չարչարանքները Գողգոթայի *խաչի* վրա և մահը՝ համուն ադամական *մեղքի* քավության. մեղքի հատուցման *Պատարագ*, Աստծուն ընդունելի սուրբ զոհագործություն՝ մարդու փրկագործության համար: Պողոս առաքյալը գրում է. «Բայց այժմ, դարերի վախճանին, նա մեկ անգամ ընդմիշտ հայտնվեց՝ իր անձի պատարագումով մեղքը ջնջելու համար» (Եբր. 9.26): Խ-յամբ Հիսուսը հանձն առավ մարդկության վիճակված մեղքի պատիժը, քանդեց Աստծո և մարդու միջև եղած թշնամության պատը, մինչև մահ սուրբ պահեց Աստծո պատկերն ու անունը: Եվ քանի որ Հիսուսը գոհացրեց Աստծո սրբությունն ու արդարությունը՝ ի գին Խ-յան Աստված հաճեցավ աշխարհ ուղարկել Մխիթարիչը՝ *Սուրբ Հոգին*:

Հիսուսի Խ. և Խ-յան դրվագները մարգարեացված էին: Սաղմոսում ասվում է. «Ծակեցին ձեռքերն ու ոտքերն իմ, հաշվեցին բոլոր ոսկորներս, նրանք նայեցին ու տեսան ինձ: Հագուստներս բաժանեցին իրար մեջ և պատմուճանիս վրա վիճակ գցեցին» (21.18–19): Ըստ Եսայու մարգարեության՝ «Նա մեր մեղքերն էր վերցնում և մեզ համար չարչարվում, սակայն մենք նրա ցավերը, հարվածներն ու չարչարանքները համարեցինք իբրև Աստծուց եկած բան: Բայց նա խոցվեց մեր մեղքերի համար և մեր անօրենությունների համար դատապարտվեց. մեր խաղաղության համար նա պատիժ կրեց, և նրա վերքերով մենք բժշկվեցինք» (53.4–5): Մարգարեացված էին նաև Հիսուսի Խ-յան մյուս մանրամասները:

Չորս Ավետարաններն էլ նկարագրում են Հիսուսի Խ., որը, ըստ սրբազան ավանդությունների ու մեկնությունների, կատարվել է Գողգոթայի ա՛յն տեղում, որտեղ թաղված է եղել Ադամը: Նա խաչ է բարձրացել ուրբաթ առավոտյան, Գ ժամին (ժամը իններին): Խ-յան ընթացքում կատարված իրադարձություններն ու Հիսուսի արտաբերած խոսքերը աստվածային խորհուրդներ են պարունակում. Խ-յամբ իրականանում էին մեղսաքավության և Փրկագործության խորհուրդները: Այսպես. Հիսուսն իրեն խաչողների համար աղոթում է, թե՝ «Հա՛յր, ների՛ր դրանց, որովհետև չգիտեն, թե ինչ են անում» (Ղուկ. 23.34). դա ցույց է տալիս Աստծո սերն ու ողորմածությունը իր դեմ հանապազ մեղանչող և իր չար խորհուրդների մեջ Սուրբին ու Անարատին տանջող մարդու հանդեպ:

Խաչյալ Հիսուսին քացախ են մատուցում (ձողի ծայրին ամրացրած սպունգ՝ քացախի մեջ թաթախված), որը նա չի ճաշակում՝ նշանակ այն բանի, որ Փրկիչը կամեցավ միանգամայն գիտակից վիճակում խմել մահվան բաժակը և իր փրկագործական մահը կնքել անխառն ցավերով, որոնք նախատեսված էին (Մատթ. 27.48): Նրա երկու կողմերում խաչում են երկու ավազակների, որոնք խորհրդանշում են մարդկությունը. ձախակողմյանը Փրկչին մեղադրող («Դու չե՞ս Քրիստոսը. փրկի՛ր ինքդ քեզ և մեզ», Ղուկ. 23.39), չապաշխարող մարդկությունն է, աջակողմյանը՝ Փրկչին Տեր և Թագավոր ընդունող, ուստի և՝ մաքրագործյալ մարդկությունն է, որին էլ Հիսուս Քրիստոսը տվեց իր խոստումը՝ «Ճշմարիտ եմ ասում քեզ, այսօր ինձ հետ դրախտում կլինես» (Ղուկ. 23.43):

Հիսուսի խաչափայտի վրա փակցնում են «Հիսուս Նազովրեցի՝ հրեաների Թագավոր» գրությունը (իբրև հանցապարտության բացատրություն) երեք լեզուներով՝ եբրայերեն, լատիներեն և հունարեն (Հովհ. 19.19–22): Սա, անկախ խաչողների կամքից, հավաստում էր, որ իսկապես Հիսուսն է հրեաների՝ Աստծո ժողովրդի կամ Նոր Իսրայելի Թագավորը: Խաչի վրայից Հիսուսը հանձնարարում է իր մորը որպես որդի ընդունել Հովհաննեսին (ավետարանչին և առաքյալին), իսկ նրան էլ՝ որպես մայր ընդունել *Մարիամ Աստվածածնին* (Հովհ. 19.26–27), ինչը նշանակում էր, թե Աստվածամայրն է բոլոր քրիստոնյաների մայրն ու բարեխոսը: Հիսուսին խաչ հանելուց հետո հռոմեացի զինվորները նրա զգեստները (խորհրդաբանորեն՝ Հիսուսի պարգևած շնորհները) բաժանում են միմյանց միջև, իսկ շուրջանակի հյուսված, անկար պատմուճանի (խորհրդաբանորեն՝ Հիսուսի Եկեղեցու սրբության) վրա վիճակ են գցում:

Հիսուսի չարչարալից Խ-յան ընթացքում, միջօրեին, արևը խավարում է հանկարծակի, և Տաճարի վարագույրը պատռվում է մեջտեղից (Ղուկ. 23.44–45): Սուրբ հայրերը գտնում են, որ խավարումը եղել է ճիշտ այն ժամին, երբ «խավարել» է Ադամը դրախտում՝ լսելով օձից խաբված Եվային և ճաշակելով արգելյալ պտուղը:

Արեգակի խավարումը խորհրդանշում է Հիսուսի՝ «արդարության արեգակի» հեռանալն աշխարհից և աշխարհի խաբուսիկ փառքն ու լույսը, որը հրամցվել էր Ադամին սատանայի կողմից: Վարագույրի պատռվելը խորհրդանշում է սրբության սրբոցի (երկինքների երկնքի) բացվելը Հիսուսի միջոցով: Հիսուսը Թ ժամին (ըստ հաշվարկների՝ ժամը 15-ին մերձ) աղաղակում է՝ «Էլի՛, Էլի՛, լա՞մա սաբաքթանի», որ թարգմանվում է՝ «Աստվա՛ծ իմ, Աստված իմ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ» (Մարկ. 15.34), որպես նշանակ մարգարեության կատարման (Սաղմ. 21.1):

Հովհաննեսի վկայությամբ՝ Հիսուսը խաչի վրա նաև ասում է՝ «Ծարավ եմ» (Հովհ. 19.28), ինչը խորհրդանշում է համայն մարդկության (որին այդ ժամանակ ներկայացնում էր Հիսուսը, քանի որ ողջ ադամական մեղքը վերցրել էր իր վրա) ծարավը՝ կենդանի Աստծո նկատմամբ, նոր էակ լինելու ծարավը: Մահից առաջ Հիսուսն աղաղակում է. «Հա՛յր, քո ձեռքն եմ ավանդում իմ հոգին»՝ ըստ Ղուկասի (Ղուկ. 23.46), իսկ ըստ Հովհաննեսի՝ ասում է. «Ամեն ինչ կատարված է» (Հովհ. 19.30) և, գլուխը հակելով, ավանդում է հոգին: Խոսքը նշանակում էր, թե կատարված է Հայր Աստծո ծրագիրը. մահով խափանված է մահը, սատանան պարտված է, Աստված՝ սրբությամբ փառավորված, մարդը՝ Հիսուսով ազատագրված: Խաչի վրա մահացած Հիսուսի կողը խոցում են *գեղարդով*. դուրս է գալիս ջուր և արյուն. ջուրը *մկրտությունն* է (կամ մկրտված ժողովուրդները), արյունը՝ *հաղորդությունը* Սուրբ Հոգու հետ (փրկության, հավիտենական կյանքի ավետիսը):

Խ-ից հետո Հիսուսը թաղվեց, երրորդ օրը հարություն առավ և համբարձվեց երկինք՝ բազմելով Հայր Աստծո աջ կողմը, որպես հավիտենական բարեխոս:

«Խաչելությունը» հայ մանրանկարչության տարածված պատկերագր. թեմաներից է (տես *Ավագ շաբաթ* հոդվածի Պատկերագրություն մասը):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.5, 2–3-րդ պատկերները:

Լևոն Սարգսյան

ԽԱՉԻ ԵՐԵՎՈՒՄ, տես *Խաչի տոներ* հոդվածում:

ԽԱՉԻ ՏՈՆԵՐ, Հայ առաքելական եկեղեցու՝ *խաչը* փառաբանող Տերունի չորս տոները, որոնցից մեկը՝ *Խաչվերացը*, Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար տոներից* է:

Գյուտ Խաչ, Խաչգյուտ. 327-ին բյուզ. Կոստանդիանոս կայսրի մայրը՝ Հեղինե կայսրուհին, Քրիստոսի խաչը գտնելու նպատակով այցելել է Երուսաղեմ: Հուդա անունով մի հրեա օգնել է կայսրուհուն գտնել Գողգոթայի՝ Հիսուսի խաչվելու վայրը: Որոնումներից հետո գտնվել են Քրիստոսի և նրա հետ խաչված երկու ավազակների խաչերը: Տիրոջ խաչը ճանաչելու համար մի պատանու դիակ հերթով դրել են խաչերի վրա: Երրորդի վրա պատանին հարություն է առել և ոտքի կանգնել. դրանով ճանաչվել է տերունական խաչը: Խաչափայտի գյուտից հետո Հեղինե կայսրուհին բարեկարգել է Երուսաղեմի սրբազան վայրերը և Գողգոթայում Ս. Հարություն անունով տաճար կառուցել, որտեղ էլ հետագայում զետեղվել է Տիրոջ Խաչափայտը: Այդ հրաշքից հետո Հուդա հրեան քրիստոնեություն է ընդունել և դարձել Երուսաղեմի Կյուրեղ եպիսկոպոս: Հետագայում մոր՝ Աննայի հետ նահատակվել է: Հայ եկեղեցին Խաչի գյուտը տոնում է հոկտ. 23-ից 29-ը հանդիպող կիրակի օրը: Հույներն այս տոնը միացրել են Խաչվերացի տոնին և կատարում են սեպտ. 14-ին, իսկ կաթոլիկները՝ մայիսի 3-ին:

Երևման Խաչ, Խաչի երևման տոն. կատարվում է ի հիշատակ Խաչի հրաշալի երևման, որը տեղի է ունեցել 351-ին՝ Երուսաղեմի վրա Գողգոթայից մինչև Ձիթենյաց լեռ խաչանման լույսի ճառագումով: Երուսաղեմի հայրապետ Կյուրեղ Երուսաղեմացին այդ առթիվ հատուկ նամակ է հղել բյուզ. Կոստանդիոս կայսրին, որտեղ, վկայակոչելով Խաչի երևումը, հորդորել է ամուր մնալ քրիստ. ուղղափառ հավատքի և Ընդհանրական եկեղեցու որդեգրած դավան. անառարկելի ճշմարտությունների վրա: Կյուրեղ Երուսաղեմացու այս նամակը V դ. թարգմանվել է հայերեն և ներկայումս էլ տոնի օրը ընթերցվում է Հայ եկեղեցում: Հույները Խաչի երևման տոնը կատարում են մայիսի 17-ին, իսկ Հայ եկեղեցին՝ Հինանց հինգերորդ կիրակի օրը, ս. Զատկից 28 օր հետո, 35 օրվա շարժականությամբ (ապրիլի 19-ից մինչև մայիսի 23-ը): Կաթոլիկ եկեղեցին այս անունով տոն չունի:

Երևման Խաչի տոնին հատուկ շարական չի նվիրվել. այդ օրը երգվում են Խաչի մյուս տոների շարականները, որոնցով փառաբանվում է Խաչը:

Վարագա Ս. Խաչի տոն. կապված է ազգային ավանդության հետ: Նշում է միայն Հայ եկեղեցին: Այս տոնը 653-ին հաստատել է *Ներսես Գ Տայեցին*: Ըստ ազգ. ավանդության, ս. Գայանյանց կույսերից ս. Հռիփսիմեն իր պարանոցին կրել է Քրիստոսի Խաչափայտից մի մասունք, որը Պատրոնիկե թագուհին Երուսաղեմից բերել էր Հռոմ: Երբ հալածական կույսերն ապաստանել են Հայաստանում, ս. Հռիփսիմեն Վաղարշապատ գնալու ճանապարհին իր պարանոցը զարդարող սև մասունքը, երկու քահանաների պահպանության ներքո, զետեղել է Վարագա լեռան քարայրներից մեկում: Քրիստոնեության դեմ հալածանքների պատճառով երկար ժամանակ ս. մասունքի գտնվելու վայրը գաղտնի է պահվել, իսկ քահանաների մահից հետո՝ մոռացվել, բայց այդ մասին հյուսված ավանդությունը միշտ հետաքրքրել է սրբակյաց ճգնավորներին: 653-ին Վարագա լեռան վրա ապրող Թոդիկ և Հովել ճգնավորներն աղոթել են՝ իմանալու համար, թե որտեղ է պահված ս. մասունքը: Հանկարծ լսվել է մի ձայն, որից հետո երևացել մի պայծառ լույս Վարագա լեռան վրա և 12 լուսեղեն սյուներ նրա շուրջը: Լույսերը երկար ժամանակ լեռան վրա մնալուց հետո մտել են եկեղեցի և հանգչել եկեղեցու սեղանի վրա:

Հոգևորականներն ու աշխարհականները, իմանալով այդ մասին, մեծ թափորով շտապել են եկեղեցի: Ժամանակի Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսն ու Վարդ Ռշտունի սպարապետը, նույնպես Վարագ գալով, ստուգել են եղելությունը և մեծահանդես տոնախմբություն կատարել: Նույն վայրում, որտեղ երևացել էին 12 լուսե սյուները, կաթողիկոսը կառուցել է Ս. Նշան եկեղեցին: Վարագա վանքի մեջ հանգչող Խաչափայտը կոչվել է ս. Նշան և երկար ժամանակ պահվել այնտեղ: Դեպքերումներից հետո, 1655-ին դրվել է Վանի Ս. Տիրամայր Մայր եկեղեցում, որն այնուհետև կոչվել է Ս. Նշան: Տոնը կատարվում է Խաչվերացից 15 օր հետո՝ սեպտ. 25-ից մինչև հոկտ. 1-ը հանդիպող կիրակի օրը: Ներսես Գ Տայեցին Վարագա Ս. Խաչի տոնի առթիվ հորինել է «Նշանաւ ամենայաղթ խաչիւդ քո Քրիստոս» շարականը:

Գրկ. Գուշակյան Թ., Սուրբք և տօնք, Երուսաղեմ, 1939, էջ 313–323: Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Տիգրանյան Ա., Խաչվերացի տոնի ավանդությունները, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 110–131: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999:

Արտաշես Ղազարյան

ԽԱՉԻԿ Ա ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, Արշարունեցի (ծ. թ. անհտ – 992, ամփոփված է Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային կողմում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 973-ից: Հաջորդել է *Ստեփանոս Գ Սևանցուն*: Սովորել է Մեծ Հայքի Արշարունիք գավառի Կամրջաձոր կամ Կապուտքար վանքի նշանավոր դպրոցում: Եղել է Արշարունիքի եպիսկոպոսը: Կաթողիկոս է կարգվել Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի հրամանով և եկեղեց. ժողովի ընտրությամբ: Հայրապետ. գործունեության ընթացքում նպաստել է կաթողիկոս. աթոռը Արգինայում (944) հաստատելուն: Պայքարել է Սեբաստիայի և Մելիտինեի մետրոպոլիտների ոտնձգությունների դեմ՝ պաշտպանելով Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը: Բյուզ. կայսրության արլ. շրջաններում հայ բնակչությանը հույն. եկեղեցու դավան. ոտնձգություններից զերծ պահելու նպատակով Անտիոքում, Տարսոնում, Իսավրիայում և այլուր նշանակել է եպիսկոպոսներ: Օժանդակել է Հայոց պետականության ամրապնդման համար Հայ Բագրատունիների ձեռնարկած միջոցառումներին: Խ. Ա Ա. զբաղվել է շին. աշխատանքներով, Արգինայում կառուցել երեք կաթողիկե եկեղեցի, հիմնել մատենադարան:

Կաթողիկոս. գահին Խ. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Սարգիս Ա Սևանցին*:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ԽԱՉԻԿ Բ ԱՆԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, Անի – 1065, Թավբլուր (Երկրորդ Հայքում), ամփոփվել է Թավբլուրի վանքում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1058-ից: Հաջորդել է *Պետրոս Ա Գետադարձին*, որի քրոջ որդին էր: Սովորել է Անիի դպրոցում: 1040-ական թթ. 1-ին կեսին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045) հետո Բյուզ. կայսրությունը փորձել է իրեն ենթարկել նաև Հայոց կաթողիկոսությունը, ինչը կհեշտացներ հայ ժողովրդին դավանափոխելու քաղաքականության իրագործումը: Այդ նպատակով 1046-ի վերջին – 1047-ի սկզբին Պետրոս Ա Գետադարձն ու Խ. Բ Ա. ձերբակալվել են, սակայն բռնությամբ հաջողության չհասնելով՝ բյուզ. իշխողներն ապրիլի սկզբին արձակել են նրանց: Համոզվելով, որ բռնությունները կշարունակվեն նաև հետագայում՝ Պետրոս Ա Գետադարձը ապրիլի վերջին, Անիում Խ. Բ Ա-ուն կաթողիկոս. աստիճանով հայրապետ. ձեռնադրություն է տվել և նշանակել տեղապահ, իսկ 1049-ին, Կ. Պոլիս մեկնելուց առաջ, կաթողիկոսական օծմամբ թողել փոխանորդ: Մահից առաջ Պետրոս Ա Գետադարձը Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում Խ. Բ Ա-ուն օծել է կաթողիկոս: Բայց շուտով, կայսր Կոստանդին Դուկասի հրամանով Խ. Բ Ա. կալանվել է և մի քանի եպիսկոպոսների հետ 1059-ի սկզբին տարվել Կ. Պոլիս: Այնտեղ Խ. Բ Ա-ուն ենթարկել են բռնությունների, փորձել դավանափոխ անել, Հայոց կաթողիկոսությունը Հունաց պատրիարքին ենթարկել, Հայ եկեղեցին հարկատու դարձնել: Խ. Բ Ա. մնացել է անդրդվելի և մատնվել աքսորի: 1062-ին ազատվել է և հաստատվել Երկրորդ Հայքի Տարնտա գավառի Թավբլուրի վանքում: Խ. Բ Ա-ու աթոռակալման վերջին երեք տարիների ընթացքում Հայաստանը ենթարկվել է սելջուկյան նոր ասպատակությունների, որոնց ժամանակ էլ ավերվել է (1065-ի օգոստ.) *Անիի կաթողիկոսարանը*: Թեպետ իր աթոռակալության շրջանում Խ. Բ Ա. երբեք Անիում չի եղել (հույները թույլ չեն տվել մտնել Անի), բայց համարվում է Անիի վերջին Հայոց կաթողիկոսը, որովհետև պաշտոնական կաթողիկոսարանը մինչև ավերվելն Անիում է գտնվել: Խ. Բ Ա-ու մահից հետո, մինչև 1441-ը, Հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը մնացել է Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս:

Կաթողիկոս. աթոռին Խ. Բ Ա-ուն հաջորդել է *Գրիգոր Բ Վկայասերը*:

Գրկ. Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Ե., 1971: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ԽԱՉՎԵՐԱՑ, Սուրբ Խաչի Վերացման տոն, Հայ եկեղեցու հինգ Տաղավար և Խաչի չորս տոներից մեկը: Ունի *նավակատիք*՝ ութօրյա հանդիսությամբ, և *մեռելոց*: *Խաչի տոներից* ամենահինն է և իր պատմ. սկզբնավորությամբ հասնում է մինչև քրիստոնեության ակունքները, որովհետև խաչը վերացնելու (բարձրացնելու) և փառավորելու առաջին

գործողությունը վերա-
գրվում է Տեառնեղբայր
(Տիրոջ եղբայր) Հակո-
բոս առաքյալին: Նա եղել է Երուսաղեմի առա-
ջին եպիսկոպոսը և, խաչը ի տես ժողովրդի
բարձրացնելով, «Խաչի քո, Քրիստոս, երկրպա-
գեմք» օրհնությունն ու աղոթքն է ասել: Են-
թադրվում է, որ Հակոբոսը ոչ թե Քրիստոսի
բուն խաչն է բարձրացրել, այլ նրա նմանու-
թյամբ պատրաստված քառաթևով է այդ արա-
րողությունը կատարել: Հայ և Ընդհանրական
եկեղեցում տոնը հաստատվել է IV դ.:
Խաչի փառավորության երկրորդ պարագան
Խաչի գյուտն է, երբ բյուզ. Կոստանդիանոս
կայսրի մայրը՝ Հեղինե թագուհին, այն գտնե-
լուց հետո մեծ շուքով զետեղել է Երուսաղեմի
Ս. Հարություն տաճարում: Խ-ի տոնի նախըն-
թաց օրը նավակատիքի հիշատակ կատարելը և
այդ հիշատակը Ս. Հարություն տաճարի նավա-
կատիքի տարեդարձ լինելը, Խաչի գյուտն ու
Խ. ներքին կարգով իրար են միացվում:
Երրորդ պարագան, երբ խաչը հատուկ փա-
ռավորություն է ստացել, խաչի վերադարձն
է: 614-ին, պարսկա-բյուզ. պատերազմի ժա-
մանակ, Պարսից Խոսրով II թագավորը գրա-
վել է Երուսաղեմը՝ գրեթե հիմնովին ավերե-
լով քաղաքը: Թալանելով Երուսաղեմը՝ պար-
սիկները նյութ. և հոգևոր շատ արժեքների
հետ Քրիստոսի Խաչափայտը ևս գերեվարել
են և իբրև ավար տարել Պարսկաստան: Միայն
628-ին բյուզ. Հերակլ կայսրը (610–641), հաղ-
թելով Պարսկաստանին և գրավելով Տիզբոնը,
վերադարձրել է գերված Խաչափայտը և նույն
թվի սեպտ. 14-ին փառավոր հանդեսով զետե-
ղել իր ավանդական տեղում՝ Երուսաղեմի Ս.
Հարություն տաճարում: Կայսրը և եկեղեց.
հայրերը սեպտ. 14-ը հռչակել են Քրիստոսի
Խաչափայտի վերադարձի կամ Խ-ի տոն: Հայ
եկեղեցին Խ-ի տոնը կատարում է սեպտ. 14-ի
մոտակա կիրակի օրը (սեպտ. 11–17-ը հանդի-
պող կիրակին): *Սահակ Գ Ձորոփորեցի* կաթո-
ղիկոսը (677–703) կարգավորել է Խ-ի արարո-
ղությունը՝ գրելով նաև այդ առթիվ երգվող
շարականներ:
Խ-ի տոնին Հայոց բոլոր եկեղեցիներում ե-
րեկոյան ժամերգության ընթացքում կատար-
վում է հանդիսավոր թափոր և անդաստան (ա-
րարողություն, որի ժամանակ քահանաներն
օրհնում են աշխարհի չորս ծագերը): Հանդի-
սավոր թափորի ժամանակ, Մայր աթոռ Ս. Էջ-
միածնում, ի տես ժողովրդի, բարձրացվում է

Քրիստոսի Խաչափայտի մասունքով ճաճանչավոր մի խաչ, որը սըրբությամբ պահվում է Մայրավանքի թանգարանում:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Տիգրանյան Ա., Խաչվերացի տոնի ավանդությունները, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 110–131:

Արտաշես Ղազարյան

ԽԱՉՔԱՐ, միջնադարյան հայ կերպարվեստի տեսակ, ճարտարապետական մանր կոթողային ձև, որի հիմն. բովանդակությունը կազմում է պատվանդանի (խարսխի) վրա կանգնեցված սալաձև խաչարձանը՝ ճակատով դեպի արևմուտք ուղղված: Խ. ժամանակագր. առումով հաջորդել է *խաչով* ավարտվող քառակող վաղ միջնադարյան կոթողներին և թևավոր խաչերին, որոնց ճնշող մեծամասնությունը ոչնչացվել է արաբ. արշավանքների ժամանակ: Արձանագրություններում կոչվել է խաչ կամ սուրբ նշան, XIX դ-ից՝ խաչարձան կամ Խ.: Բովանդակում է քրիստ. հիմն. գաղափարը՝ Հիսուս Քրիստոսի փրկագործությունը: Գլխ. տարրը խաչն է՝ իբրև Խաչեցյալի (Քրիստոսի), *կենաց ծառի*, խոստացված երկնային հոգևոր դրախտի ու փրկության խորհուրդ, և որպես պաշտամունքային առարկա հայերի համար փոխարինել է սրբապատկերին: IV–V դդ-ից սկսած Խ. կանգնեցվել է առանձին՝ իբրև կոթող, կամ ագուցվել եկեղեցու որմի մեջ՝ որպես ճարտ. զարդ: Կանգնեցվել են ռազմ. հաղթանակներն ու պատմ. կարևոր դեպքերը հավերժացնելու (սելջուկյան թուրքերի դեմ ամիրսպասալար Զաքարե Բ Մեծի հաղթանակին նվիրված 1175-ի և 1202-ի Խ-երը), տաճարներ, եկեղեցիներ, աղբյուրներ, կամուրջներ և այլ շին. աշխատանքներ նշանավորելու (Սանահինի կամրջի կառուցմանը նվիրված՝ Վանենի թագուհու 1192-ի, Մարտիրոս գ-ի հիմնադրման առթիվ Շնորհավոր վարպետի 1282-ի և այլ Խ-եր), վանքերին խոշոր նվիրատվություններ շնորհելու և այլ առիթներով: Ծառայել են նաև գերեզմանոցներում որպես տապանաքարեր, հանգուցյալի հոգու փրկության համար (Նորատուսի, Սաղմոսավանքի, Հին Ջուղայի գերեզմանատների Խ-եր): Պաշտամունքային հոգևոր նշանակությամբ հանդերձ Խ-երն իրենց արձանագրություններով եղել են պատմ. հուշարձաններ՝ բովանդակելով երկրի ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող կարևոր տեղեկություններ, որոնք չեն արտացոլվել պատմիչների մոտ: Որպես հուշարձաններ դրվելով եկեղեցիների մուտքերի մոտ, գավիթներում, ճամփաբաժաններում, գերեզմանոցներում, բլուրների վրա, ագուցվելով կամ փորագրվելով տաճարների պատերին ու ապառաժներին՝ ընկալվել են իբրև հավատո հանգանակ: Դրանց զգալի մասը պատվիրատուի անվան կողքին կամ առանձին կրել է պատրաստող վարպետի անունը. հիշարժան են Մխիթար Կազմողը (XII դ.), *Մոմիկը*, Պողոսը (XIII դ.), *Քիրամ Կազմողը* և ուրիշներ:

X–XIII դդ. ձևավորվել և ոճական առումով կատարելության են հասել խաչքարային արվեստի բոլոր հիմն. տեսակները. ա. միակտուր քարերից կերտված Խ-եր, որոնք ստորին պոչուկով ամրացվել են գետնին. դրանք ուղղանկյունաձև են և կամարաձև, բ. միակտուր քարերից կերտված Խ-եր, որոնք հատուկ պոչուկով ամրացվել են խորանարդաձև պատվանդանի վրա, գ. փորված կամ ագուցված Խ-եր՝ եկեղեցիների պատերի և ժայռազանգվածների վրա, դ. Խ-եր աստիճանաձև պատվանդանի վրա, ե. որմնափակ Խ-եր, երբ խաչարձանը առնվել է տանիքավոր կառույցում, զ. XI–XII դդ-ից առաջացել են քիվավոր Խ-եր (երբեմն քիվը պատրաստվել է առանձին քարից և երկաթե գամերով ամրացվել Խ-ին), է. XII դ-ից՝ խմբական Խ-եր, դրվել են մի պատվանդանի վրա կամ հետագայում ավելացվել (տոհմական դամբարան):

Մեզ հասած ամենավաղ շրջանի թվագրված առաջին Խ-երը (879-ին Կատրանիդե թագուհու՝ Գառնիում կանգնեցրած, 881-ին՝ Մեծ Մազրայում Գրիգոր Ատրներսեհ իշխանի, 964-ին՝ Տեկորի և IX–X դդ.՝ մի քանի պարզագույն անթվակիր) արդեն բովանդակում են Խ-ի հիմն. գեղ. սիմվոլիկ տարրերը՝ խաչը վերևում զարդարվել է խաղողի ողկույզներով, ստորին մասում՝ ականթատերևներով (անտիկ ականթազարդը ծառայել է իբրև արմավազարդ): Խաչը նշանակել է երկրպագել Խաչեցյալին, այսինքն՝ նրան, ով խաչ բարձրացավ, մեզ հայտնի իր բոլոր անուններով (Կենաց որթ, Կենաց ծառ, Խոստացված երանություն, Հոգևոր դրախտ, որ հաճախ հառնում էր երկրային դրախտի վրա. ականթազարդերը նշանակում են արդարներ. վարդյակը, որը գրավում էր Ադամի գանգի տեղը՝ խաչի տակ, նշանակում է երկրային դրախտ): Խաչն իր ձևով քանիցս նմանեցվում է մետաղե խաչի՝ իր փորվածքներով և թևերի ծայրերի գնդիկներով (ոսկե կամ արծաթե խաչի ակնեղենի տեղերը):

Խաչի վերևում հաճախ պատկերվող խաղողի ողկույզները (հետագայում դառնալով անճանաչելի զարդ) ևս Քրիստոսին են ակնարկում՝ իբրև կենդանի որթ: XI դ-ից պահպանվել են խաչաձև փորագրված կոթողներ (Եղեգնաձոր, Աղավնաձոր՝ 1101 և 1199), որոնք բովանդակում են գծով փորագրված ծաղկած խաչը, որի թևերն ավարտվում են խաղողի տերևներով ու ողկույզներով, իսկ ինքը՝ խաչը, իբրև ծաղկած որթ, կանգնած է եկեղեցու վրա (խաչը եկեղեցով է ծաղկում, որը խորհրդանշում է Մարիամ Աստվածածնին): Խ. խորհրդանշում է նաև սուրբ *խորանը*, ուստի հաճախ է շրջանակվել կամարաձև կամ ուղղանկյուն եզրագոտիով: Հատկանշական է *Ցաղաց քար վանքի* XI դ. Խ., որտեղ խաչը ներդրված է երկու սյուների և դրանց վրա հանգչող կամարի ներսում և հիշեցնում է X–XI դդ. մի շարք Ավետարաններում խորաններն ավարտող խաչի պատկերներ. այդտեղ խաչը հառնում է գիկկուռատ հիշեցնող պատվանդանի վրա՝ իբրև Տիրոջ գերեզման կամ Ադամի գանգի տեղ: Վերջինս հատկապես ցայտուն է արտահայտված Հաղպատի 1004-ի և XII դ. երկու Խ-երից մեկի վրա (մյուսի վրա՝ խաչի վերևում, ինչպես խորանների կամարներին, ավելանում է զույգ թռչունների մոտիվը՝ խորհրդանշելով հրեշտակներին):

Միջնադարում սովորություն է եղել Խ-երը ներկել երբեմն կարմիր գույնով, ավելի հազվադեպ՝ սպիտակ և կապտավուն (կարմիրը խորհրդանշել է և՛ արքայական, և՛ Քրիստոսի արյան գույնը): Խաչարվեստը հետագայում զարգացել է երկու ուղղությամբ՝ գրաֆիկական, երբ զարդերը վերափոխվել են՝ անճանաչելիորեն մթագնելով մոտիվը, և գեղանկարչական (հատկապես գունավոր տուֆի վրա), երբ զարդերի սահմանները կորցրել են իրենց հստակությունը, և ցերեկային լույսի տակ Խ-ի մակերեսին լուսաստվերն ու գույնը ավելի մեծ նշանակություն են ստացել:

Խ-երի մի տեսակը կոչվում է «Ամենափրկիչ», որոնց մի մասի վրա պատկերագր. երկու՝ հարուստ և պարզ տարբերակներով պատկերված է Քրիստոսի խաչելությունը: Ըստ արձանագրությունների՝ կան «Ամենափրկիչ» Խ-եր, որոնց վրա քանդակված է միայն խաչը (1161, 1215, Սանահին, 1265, Վանեվան): Ինչպես աներևակայելիորեն բազմազան է Խ-երի զարդարվեստը (ոչ այնքան մոտիվներով, որքան դրանց բազմապիսի ու հնարամիտ համակցություններով, հյուսվածքներով և հանգույցներով), որը հաճախ կապված է մանրանկարչության և եկեղեց. ոսկերչական զարդարվեստի հետ, գրեթե նույնքան հարուստ են նրանց հետ կապված ժող. հավատալիքներն ու լեգենդները, որոնք խաչքարային արվեստին մոգական հմայք են տալիս. եղել են սիրահար զույգերին չար աչքից անխոցելի դարձնող «Ս. Սարգիս» անունով Խ-եր, բնության տարերքը սանձահարող «Ցասման խաչեր», որոնց զոհաբերել են կենդանիներ:

XII դ-ից թե՛ մանրանկարչության, թե՛ հատկապես խաչքարային ու ճարտ. զարդարվեստում տարածվել են հյուսածո բազմապիսի մոտիվներ. խաչի վրա ավելացել է քիվ, որը կազմել է զարդային առանձին մոտիվ՝ նուաններ ճյուղերի հետ (նուռը հավանաբար խորհրդանշել է նախահայրեր Աբրահամին, Իսահակին, Հակոբին՝ ի նմանություն Քրիստոսի), երբեմն էլ քիվի զարդամոտիվը ոճական հակադրություն կազմելով տարբերվել է բուն ծաղկող խաչի մշակումից: Զարգացել է զարդային հենքի (տեքստուրա) բազմապիսի ու բազմամակարդակ (մի քանի խորությամբ) մշակումը. խաչն իր շրջակայով նմանվել է ասեղնագործ ժանյակի, և քարը կորցրել է իր նյութականությունը (վերջինս զգալի է XII–XIII դդ. Խ-երում): Բազմապիսի և նուրբ ճարտ. լուծումներ են ստացել պատվանդանները, ինչպես Մխիթար Կազմողի 1184-ին Սանահինի վանահայր *Գրիգոր Տուտեորդուն* նվիրած խաչարձանը՝ դրված մոնումենտալ կրկնակի պատվանդանի վրա: Պատվանդաններից ստորինն ունի կամարակապ ելուստներ՝ պսակված «սելջուկյան շղթայով» զարդարված քիվով, իսկ այդ ելուստների միջև աստիճաններ են: Երկրորդ հարկի (վերևի) պատվանդանը խաչապատկերներով և մեջտեղի կամարամեջի վարդյակով, նաև հզոր չթաքարային քիվով ավելի հարթ դեկորատիվ հորինվածքների է վերածված: Իսկ սրանց վրա կանգնեցված խաչերը հագեցած են հյուսածո զարդերով, որոնք չեչտում են ծաղկած խաչի կերպարը:

Նոր Գետիկի (տես *Գոշավանք*) Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ 1237-ին կանգնեցված՝ վարպետ Պողոսի 1291-ի Խ-ի (նույն վարպետի մյուս Խ. ՀՊՊԹ-ում է) յուրահատկությունը ցանցկեն մշակումն է, որն ապանյութականացրել է կարծր քարը՝ դարձնելով այն կավի նման հնազանդ:

Հատկանշական են այն Խ-երը, որոնք ունեն սյուժետային և սրբապատկերային տարրեր: Դրանք են «Խաչելություն» («Ամենափրկիչ» Խ-երի վրա), «Դեիսուս» («Բարեխոսություն»՝ մեջտեղում՝ Հիսուսի, նրա աջ ու ձախ կողմերում Մարիամի ու Հովհաննես Մկրտչի պատկերներով, սովորաբար քիվի վրա կամ Խ-ի վերնամասում), «Համբարձում», սուրբ ձիավորներ, կտիտորներ, «Ծնունդ» են: XIII դ-ից տարածում են ստացել ֆիգուրատիվ տարրեր ունեցող Խ-երը: Այսօրինակ Խ-երի գլուխգործոցներ ստեղծվել են Եղեգնաձորում՝ կապված Պռոշ իշխանի (XIII դ.) և Մոմիկի անունների հետ: Պռոշ իշխանի խաչարձանի բեկորի վրա՝ օղակաձև հյուսվածքազարդի ֆոնին ֆրիզաձև պատկերված է «Բարեխոսությունը»՝ կենտրոնում՝ բազմած Քրիստոսը, կողքերին՝ Մարիամ Աստվածածինը և Հովհաննես Մկրտիչը, աջ և ձախ մասերում՝ հրեշտակներ ու մեկական առաքյալ (աջ կողմինը կոտրված է): Ֆրիզի վերևում և ներքևում ժապավենաձև խոր փորագրված տառեր են: Խ-ի այդ բեկորի հարթաքանդակը կերպարների և ձևերի վայելչությամբ, գծային ռիթմի նրբությամբ ու հարստությամբ մոտ է 1300-ի փայտակերտ Խոտակերաց Ս. Նշանին (Էջմիածին), որը արվել է Պռոշ իշխանի որդի Էաչիի պատվերով: 1273-ին Հաղպատում Հովհաննես եպիսկոպոսի կանգնեցրած, Արարատի Ջղին գյուղից Էջմիածին բերված Մամիկոն Համազասպյան-Մամիկոնյան իշխանի (1279, վարպետ՝ Վարհամ), Սևանի «Ամենափրկիչ» Խ-երը առաջին հերթին հատկանշական են «Խաչելության» լիակատար տեսարանով՝ Հիսուսը խաչի վրա պատկերված է մերկ, ձախ և աջ՝ խաչի հորիզոնական թևերի տակ Մարիամ Աստվածածինն է և Հովհաննես առաքյալը, խաչի պատվանդանի կողքերին՝ Հովսեփ Արիմաթացին և Հիսուսի ոտքից գամը հանող Նիկոդեմոսը: Հաղպատում «Խաչելությունը» համալրված է ուղղահայաց եզրագոտում 6-ական առաքյալների պատկերներով, իսկ խաչի հորիզոնական թևերի վերևում «Սա է Թագաւոր Հրէից» մակագրության տախտակի երկու կողմում պատկերված են արևը և լուսինը, երկու քառաթև հրեշտակներ և ձեռքերը մեկնած սրբեր (ավետարանիչներ, քանի որ վերոհիշյալ Ջղին գյուղի 1279-ի Խ-ի վրա նույն տեղում արևը և լուսինը դրված են արծվի և ցուլի պատկերների վրա, որոնք խորհրդանշում են Հովհաննես և Ղուկաս ավետարանիչներին), իսկ վերևում՝ ֆրիզի վրա, արձանագրություն կրող քիվի տակ ներկայացված է Հիսուսը փառքի մեջ (Հիսուսը գրեթե բոլորաձև փառապսակում, որ բռնել են երկու հրեշտակներ, իսկ աջում և ձախում կանգնած են ևս երկու հրեշտակներ): Եթե մինչև XIII դ. Խ-ի հիմնական՝ խաչի մոտիվը շրջապատված է եղել զարդամախշերով, ապա XIII–XVII դդ. զարդերին զուգահեռ, բացի «Խաչելության» և «Դեիսուսի» մոտիվներից խաչից ներքև ավելացել է սուրբ ձիավորի մոտիվը: Այդպիսիներից են 1231-ի Խ. (Էջմիածին, բերվել է Իմիրզեկից), 1279-ի Խ. (պատկերում է խորանաձև պատվանդանի վրա հեծյալ Մամիկոն իշխանի որսը), XIV դ. Խ. (Էջմիածին, բերվել է Ղարաբաղից, եզրագոտում ս. ձիավորներ են): Խ-ի վրա «Դեիսուսի» պատկերի կողքերին ավելացել են պատվիրատուների քանդակները: Սևանի XVI–XVII դդ. «Ամենափրկիչ» Խ-ում «Խաչելության» պատկերի շուրջը, ուղղանկյուններով բաժանված եզրագոտում տրված է «Ծննդյան» պատկերը՝ Աստվածամոր և մանկան, մսուրի, կենդանիների, երեք մոգերի, երեք հովիվների, իսկ խաչից ցած ներկայացված է «Դժոխքի ավերումը» (Քրիստոսն ազատում է Ադամին՝ Մարդուն):

Խ-ի արվեստը վերացական խորհրդանշանային արվեստ է՝ ամբողջությամբ տոգորված փրկության խորհրդով: Այն իր բանաձևերով երբեք դուրս չի եկել աստվածաբանության գլխ. խորհուրդներից և ունի զուտ աստվածաբան. պաշտամունքային դեր և նպատակ:

Խ-ի արվեստը վերականգնվել է վերջին տասնամյակներում: Մեր օրերում բազմաթիվ քարգործ վարպետներ և քանդակագործներ շարունակում են Խ-եր կերտելու դարերով մշակված ավանդույթները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.5, 4-րդ և 7.6, 1–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Հավուց Թառի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, տես Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 2, Ե., 1987: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Ազարյան Լ., Հայկական խաչքարեր, Էջմիածին, 1973: Ղահինյան Ա., Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX–XIII դդ. խաչքարերը, Ե., 1984: Якобсон А. Л., Армянские хачкары, Е., 1986; Azarian L., Manoukian A., Khatchkar, Milano, 1977 (Documenti di architettura armena, 2).

Վիգեն Ղազարյան

ԽԱՌԱԲԱՍՏԱՎԱՆՔ, տես *Արծվաբերի Ս. Աստվածածին վանք*:

ԽԾԿՈՆՔԻ ՎԱՆՔ, Խծկունք, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառում, Կարս քաղաքից հարավ-արևելք, Խծկոնից (կամ Տեկորի) գետակի ապառաժոտ ձորափին (այժմ՝ Թուրքիայի տարածքում): Հիմնադրվել է X դ.: Կազմված էր հինգ եկեղեցիներից, որոնցից Ս. Կարապետը, Ս. Սարգիսը, Ս. Աստվածածինը և Ս. Ստեփանոսը կառուցված էին միմյանց մոտ, իսկ Ս. Լուսավորիչը գտնվել է դրանցից 100 մ արլ.: Խ. վ-ի համալիրը ճարտ-յան և ընաշխարհի ներդաշնակման կատարյալ օրինակներից է: Վանքի ամենահին՝ Ս. Կարապետ եկեղեցին (X դ.) ունեցել է քառախորան, չորս ավանդատներով կենտրոնագմբեթ հորինվածք: Նրա արմ. մուտքի վերնաշեմին 1001-ին փորագրված են եղել սաղմոսից խոսքեր. «Այս դուռն Տեառն է և արդարք մտանեն ընդ սա»: Ս. Սարգիս եկեղեցին, ըստ Սամուել Անեցի պատմիչի (XII դ.) հիշատակության, 1027-ին կառուցել է իշխան Վեստ Սարգիսը: Ներքուստ՝ քառախորան, չորս ավանդատներով, արտաքուստ 20-նիստանի կենտրոնագմբեթ կառույց է՝ 12-նիստանի թմբուկով և հովանոցաձև վեղարով: Արտաքին ճակատները զարդարված են կամարաշարով: Եկեղեցին իր խոշոր չափերով, ուղղաձիգ հորինվածքով, արտաքին հարուստ հարդարանքով Խ. վ-ի համալիրի գերիշխող կառույցն էր: Եկեղեցու հս. կողմում եղել է խաչքար-կոթող՝ 1031-ի և 1216-ի արձանագրություններով (հիշատակվել է Զաքարե սպասալարի որդի Շահնշահի կողմից վանքը նորոգելու փաստը): Համալիրի մնացած երեք եկեղեցիները՝ Ս. Ստեփանոսը, Ս. Աստվածածինը և Ս. Լուսավորիչը (XI դ.), ունեցել են նույն հորինվածքը՝ ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև գմբեթավոր դահլիճներ: 1153-ին վանքը նորոգվել է: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին շրջապատված է եղել Կեչրորի ճակատամարտում (1208) նահատակվածների գերեզմաններով: 1222-ին նրանց նվիրված խաչքար-կոթող է կանգնեցվել վանքի բակում: Ս. Աստվածածին եկեղեցին արմ-ից ունեցել է թաղածածկ գավիթ: Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին եղել է Զաքարե Բ սպարսպապետի պարսպապատ: 1211-ին իշխան Զաքարե Բ Մեծը, վանքը սելջուկներից ազատագրելուց հետո, Խ.վ-ին նվիրել է գյուղ, Բագարանում՝ այգի: 1220–30-ական թթ. վանքը ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ (տներ, Անիում՝ ձիթհանք, այգիներ են): 1860-ին Կարսի թեմի առաջնորդ Տիմոթեոս եպս. Սափրիչյանը նորոգել է Ս. Սարգիս եկեղեցու՝ քրդերի քանդած պատը: 1878-ին, ռուս. բանակի զորավար Հ. Լազարյանի աջակցությամբ Հարություն վրդ. Մանուկյանը նորոգել է վանքը: 1892–93-ին համալիրի արմ. կողմում միաբանների և ուխտավորների համար պատշգամբով շենք է կառուցվել: Վանքը եղել է նշանավոր ուխտատեղի՝ հռչակված նաև հանքային բուժիչ ջրերի աղբյուրներով: 1918-ին Խ. վ. լքվել և ամայացել է: 1962-ին Թուրք. իշխանությունները պայթեցրել են վանքի եկեղեցիները: Համալիրից մնացել է միայն Ս. Սարգիս կիսավեր եկեղեցին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Սամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց..., Վաղ-պատ, 1893: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionali di Ani nell'Armenia medievale, Roma, 1977.

Մուրադ Հասրաթյան

ԽՆԿԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՎԱՑԻ (ծ. թ. անհտ – մոտ 964), մատենագիր, մեկնիչ: *Գրիգոր Նարեկացու* հայրը: Կնոջ վախճանվելուց հետո Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը 940-ական թթ. Խ. Ա-ուն ձեռնադրել է Վասպուրականի Անձևացիք գավառի եպիսկոպոս (կաթողիկոսը նրան անվանել է «այր համեստ և գիտնավոր»): Որդիներին՝ Հովհաննեսին և Գրիգորին, Խ. Ա. հանձնել է Նարեկավանք՝ *Անանիա Նարեկացու* մոտ կրոնավորելու: Ենթադրվում է, որ միջնեկ որդին՝ Սահակն է առաջին անգամ ընդօրինակել հոր «Պատարագի մեկնութիւն» գիրքը: Տեր հասակում Խ. Ա. մեղադրվել է Հայ եկեղեցու կարգերի մեջ նորաձևություններ մտցնելու և աղանդավորությանը (հավանաբար՝ Թոնդրակյաններին) հարելու մեջ, ինչի համար Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը բանադրել է նրան (954): «Պատճառ յաղագս զԽոսրով նզովելոյն զԱնցեւացւոց եպիսկոպոսն» թղթում («Արարատ», 1897, № 6) կաթողիկոսը Խ. Ա-ուն դատապարտել է հերձվածողության համար և շեշտել, որ նա ավելորդ է

Համարել խաչի օրհնությունը, հրեշտակներին պաշտելը, չէր ընդունել նվիրապետ. կարգը, կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների մեծարումը են:

Խ. Ա-ուց մեզ է հասել երկու մեկնություն: Նա 950-ական թթ. գրել է Հայ եկեղեցու Պատարագի մեկնությունը: Իր թելադրանքով որդին՝ Հովհաննեսը, 950-ին մեկնել է Աղոթամատույցը: Հայ եկեղեցու Ժամակարգության մեկնությանը նվիրված աշխատության մեջ («Մեկնութիւն Ժամակարգութեան») հեղինակը Ժամագրքի քարոզները, օրհնությունները, աղոթքներն ու մաղթանքները բացատրել է հատված առ հատված՝ դրանց իմաստը լուսաբանելով: Այդ մեկնությունները կարևոր են նաև պատմ. տեսակետից, որովհետև առատ տեղեկություններ են պարունակում X դ. եկեղեց. ծիսական գրքերի հորինվածքի վերաբերյալ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.7, 2-րդ պատկերը:

Երկ. Մեկնութիւն Ժամակարգութեան, Օրթագիւղ (ԿՊ), 1840: Մեկնութիւն աղօթից պատարագին, Վնտ., 1869:

Գրկ. Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայկականք, Վաղ-պատ, 1894: Զարբհանալյան Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932, էջ 535–537:

ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽՏ, սուրբ Խոսրովիդուխտ կույս (ծ. և մ. թթ. անհտ), III դարի վերջի – IV դարի սկզբի սրբուհի, ճգնակյաց, Հայոց թագավոր Խոսրով Ա Մեծի դուստրը և *Տրդատ Գ Մեծի* քույրը:

Խոսրով Ա Մեծի սպանությունից (259) հետո հայ նախարար Օտա Ամատունին ստանձնել է Խ-ի խնամակալությունը՝ մինչև Տրդատ Գ Մեծի գահակալությունը: Վաղարշապատում, արքունիքում Խ. ապրել է կուսական կյանքով: Տեսնելով *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* չարչարանքներն ու լսելով նրա քարոզները՝ աստվածային ներգործությամբ ընդունել է քրիստոնեությունը: Այնուհետև, Գրիգոր Լուսավորչին Խոր վիրապ նետելուց և *Հռիփսիմյանց կույսերին* նահատակելուց հետո, երբ անապաշխար Տրդատ արքան պատուհասվել է՝ խոզակերպ դառնալով, արքայաքույր Խ-ին, ըստ ավանդության, երկնառաք տեսիլքով (այլ տարբերակում՝ հինգ անգամ կրկնված երազով) հայտնվել է, որ արքային կարող է բժշկել միայն Խոր վիրապ նետված Գրիգորը: Ի զարմանս ամենքի, օձերով և կարիճներով լեցուն Խոր վիրապից ողջ են դուրս բերել Գրիգորին, որն էլ բժշկել է թագավորին և դիվահար մյուս հիվանդներին: Հռիփսիմյանց կույսերի մարմինները վկայարաններում ամփոփվել են Գրիգոր Ա Լուսավորչի ձեռքով. ապաշխարած արքան անձամբ է փորել կույսերի գերեզմանները, իսկ *Աշխեն* թագուհին ու Խ. թանկագին գոգնոցներով դուրս են կրել հողը:

Խ., իր արքա եղբոր և Աշխեն թագուհու հետ, Եփրատի ակունքների մոտ, դիմավորել է Կեսարիայից որպես Հայոց քահանայապետ վերադարձող Գրիգոր Ա Լուսավորչին, որն էլ նրանց Եփրատի ակունքներում մկրտել է 301-ին կամ 302-ին: Այս արարողությունը պատկերավոր նկարագրել է *Ագաթանգեղոսը*. «...երանելի Գրիգորը առավ աշխարհաբանակ զորքը և իրեն՝ թագավորին, նրա տիկին Աշխենին, մեծ օրիորդ Խոսրովիդուխտին, ամենայն մեծամեծներին և բանակի բոլոր մարդկանց, առավոտյան այգը լուսանալուն պես, Եփրատ գետի ափը տարավ և այնտեղ մկրտեց առհասարակ ամենքին հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու» («Հայոց պատմություն», 1983, էջ 465):

Խ. կյանքի վերջին տարիները, ականերևաբար, անցկացրել է Գառնիի ամրոցում:

Հայ եկեղեցին ս. Խ-ի հիշատակը նշում է Տրդատ Գ թագավորի և Աշխեն թագուհու հիշատակի հետ միասին՝ Հոգեգալուստին հաջորդող 5-րդ կիրակին կանխող շաբաթ օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.7, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Սուրբերու կեանքը, 3 հտ., Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [կազմ. Ռ. Մաթևոսյան], Ս.Էջմիածին, 1999:

Լևոն Սարգսյան

•

ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽՏ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VIII դարի երաժիշտ, Գողթնի իշխան *Վահան Գողթնացու* քույրը: Ըստ ավանդության, եղբոր նահատակության առթիվ (737) հորինել է «Զարմանալի է ինձ» գովքը, որը Հայ եկեղեցին կանոնացրել է և ներմուծել *Շարակնոցի* մեջ: Գովքն աչքի է ընկնում դեղ. բարձր արժանիքներով և մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք կրում են ժամանակի աշխարհիկ մասնագիտացված երգարվեստի կնիքը: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի սաղմոսատիպ փոքրածավալ կցուրդների, Խ-ի ներբողն առաջին նմուշներից է հայ հոգևոր երգարվեստում, որտեղ առկա է յուրահատուկ երաժշտական ձևը, մեղեդու անկաշկանդ և ծավալուն զարգացումը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Ցուցիկք հայրենեաց հայոց, հ. 2, Վնտ., 1922, էջ 115–178: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը 5–15-րդ դարերում, Ե., 1985, էջ 192–196:

Աննա Արևշատյան

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ, Խոսրովիկ Հռետոր (ծ. և մ. թթ. անհտ), VIII դարի առաջին կեսի մատենագիր, դավանաբան: *Հովհաննես Գ Օձնեցի* կաթողիկոսի գլխավորությամբ մասնակցել է *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովին* (726): Խ. Թ-ի մատենագր. հիմնական ժառանգությունն են կազմում թվով 5 թղթեր, որոնք իրենց բովանդակությամբ մեկ ամբողջություն են՝ նվիրված դավանաբան. և ծիսական նույն խնդիրներին, և սերտորեն առնչվում են Մանազկերտի ժողովի հետ: Դավանաբան. վեճ մղելով Հայ եկեղեցու գաղափարական հակառակորդների դեմ՝ հեղինակը քննադատել և մերժել է *քաղկեդոնականությունը* և ասորական եկեղեցու երկու ծայրահեղ սևերյան և հուլիանոսական հերձվածները (տես *Անապականություն*), հանդես եկել որպես Հայ եկեղեցու դավանության ու ծեսերի ջատագով: Առաջին թուղթն ուղղված է քաղկեդոնականության դեմ: Աստվածաբան. համակողմանի վերլուծումով հեղինակը վեր է հանել քաղկեդոն. դավանության էությունը և հաստատել Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը: Խ. Թ. հերքել է նաև իր օրերի մի նորաթուխ տեսություն, համաձայն որի, բնության միավորումը իրականացվում է առանց դեմքի և անձնավորության:

Երկրորդ և երրորդ թղթերը, որոնք բովանդակությամբ համերաշխվում են Հովհաննես Գ Օձնեցու «Ընդդեմ երևութականաց» ճառին, հետևորդների Հուլիանոս Հալիկառնասցու հերքումն վարդապետության աստվածաբան. *հուլիանոսականների* ուսմունքը, որի համաձայն, Աստծո Բանը մարմին է: Խ. Թ. ժխտել է ոչ թե մարդու մեղանչական, մահկանացու, այլ՝ Ադամի նախամեղանչական, անապական բնությունից: Պաշտպանել և հիմնավորել է քրիստոսաբանական այն մեկնակետը, որ մարդեղացումը կատարվել է ոչ թե Բանի և մարմնի սոսկական նույնացմամբ («ըստ բնության մի բնություն», որ է՝ Բանի և մարմնի համագոյություն), այլ՝ «ըստ անճառ միավորության»: Ի հակակշիռ հուլիանական «ըստ բնության անչարչարելի և անմահ» տեսակետի, ինչպես նաև այն պնդման, թե տնօրինությամբ Քրիստոսի մարմինն անհաղորդ է մարդկային կրքերին, նա վավերացրել է Հայ եկեղեցու վարդապետ. այն սկզբունքը, համաձայն որի, Տերունական մարմինը բնությամբ չարչարելի է, մահկանացու և լիովին հաղորդակից մեղքից զերծ մարդկային կրքերին, իսկ միավորված Բանով՝ Աստվածությամբ, անմեղ, անչարչարելի և անմահ է:

Չորրորդ թուղթն ուղղված է Անտիոքի Աթանաս պատրիարքին (724–740), որով Խ. Թ. երաշխիք է պահում պատրիարքի ուղարկած եպիսկոպոսներից մեկի՝ Թեոդորոսի գաղափարներում Սևերոս Անտիոքացու վարդապետության առկայության մասին: Խ. Թ. բացահայտել է Թեոդորոսի դավանած գաղափարների հակասականությունը (Թեոդորոսն ընդունում է ս. Կույսի մեջ Աստծո Բանի միավորումը մարմնին, ուստի և մեկ միավորյալ բնություն ունենալը, միաժամանակ պնդում Քրիստոսի բնության երկփեղկվածությունը, այսինքն՝ մինչ Հարությունը ապականված, Հարությունից հետո՝ փառավորյալ և անապական):

Հինգերորդ թղթում Խ. Թ. անդրադարձել է Սևերոս Անտիոքացու և Հուլիանոս Հալիկառնասցու հերձվածների առաջացմանը, բնորոշել դրանց տեսական առանձնահատկությունները: Այստեղ հեղինակը բերել է Հայ եկեղեցու պատմության համար կարևոր մի մանրամասն, ըստ որի, ասորական եկեղեցու այդ երկու հակամարտ կողմերը ձգտել են միավորվել ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ, այսինքն՝ միանալ Հայ եկեղեցուն: Հայ և Ասորի եկեղեցիների հարաբերության մասին խոսող այս փաստը լրացվում է *Պողոս Տարոնեցու* հայուրովի զորդած այն տեղեկությամբ, որ «ասորիների մի մասը Լուսավորչի անունով Գրիգորիկ է կոչվում»: Խ. Թ-ից պահպանվել է նաև մի փոքրածավալ երկ, որը պատասխան է Անտիոքի հայրապետներից մեկի հարցումներին՝ կապված Ծննդյան տոնի կատարման հետ:

Գրկ. Տաշյան Հ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ..., տես նրա Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, հ. 1, Վնն., 1895: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ (Ը դ.), Վաղ-պատ, 1899: Ակինյան Ն., Խոսրովիկ Թարգմանիչ և իւր երկասիրութիւնները, ՀԱ, 1904, 1905: Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորվոց եկեղեցիների հետ, Վաղ-պատ, 1908:

Պողոս Խաչատրյան
Հակոբ Քյոսեյան

ԽՈՍՏԱԿԵՐԱՑ ՎԱՆՔ, Քարկոփի վանք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Խաչիկ գյուղի մոտ, բարձրադիր վայրում: Ըստ պատմիչ Ստեփա-

նոս արք. Օրբելյանի, IX դ. վերջին Սյունյաց Աշոտ իշխանը Հովհաննես եպիսկոպոսի հորդորով հիմնովին վերակառուցել է Խ. վ-ի եկեղեցին (որը հայտնի էր իր հռչակավոր Խոտակերաց Սուրբ Նշանով), վերահաստատել վանքը, այնտեղ հավաքել շրջակայքի բուսակեր («խոտակեր») ճգնավորներին և Խ. վ-ին որպես կալվածք նվիրել Արաստամուղ գ.: XI դ. սկզբին Աշոտ իշխանը մահացել է, սաստիկ երկրաշարժից քանդվել է Խ. վ-ի եկեղեցին, և Աշոտի այրին՝ Շուշան իշխանուհին, ամուսնու հիշատակին 910-ին վերստին կառուցել է վանքի եկեղեցին՝ արմից կից թաղածածկ գավթով: Աստվածածնին նվիրված եկեղեցու օծմանը ներկա է եղել կաթողիկոս *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին*: Կոպտատաշ բազալտով կառուցված եկեղեցին (այժմ՝ կիսավեր) ունի ներսից խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն գմբեթավոր հորինվածք, որը Սյունիքի ճարտարապետների ավանդն է հայկ. եկեղեցիների այս տիպի ստեղծման գործում: XIII դ. կեսին Խ. վ. նորոգել է Սյունյաց Իշխանաց իշխան Սմբատը: 1300-ին իշխան Էաչի Պռոշյանը Խոտակերաց Սուրբ Նշանի համար պատրաստել է տվել արծաթե բարձրարվեստ և նրբաճաշակ դրվագումով պահարան: Երեսին, վերևում, քանդակված են քառակերպներով շրջապատված, գահին նստած Քրիստոսը և նրա երկու կողմերում՝ հրեշտակներ: Դռնակների վրա, աջից պատկերված է Գրիգոր Լուսավորիչը, ձախից՝ Հովհաննես Մկրտիչը, իսկ կողքերին՝ Աստվածածինը և Հովհաննես ավետարանիչը: Ներսում քանդակված են՝ ձախից Պողոս և աջից՝ Պետրոս առաքյալները, կենտրոնում՝ Էաչի Պռոշյանի կիսանդրին: Դռնակների ներսերեսին պատկերված են՝ աջից Գաբրիել, ձախից՝ Միքայել հրեշտակապետները: Թանկարժեք քարերով զարդարված խաչի ոսկեզօծ դաշտը ծածկված է արմավենիների նրբագեղ քանդակներով: Խոտակերաց Սուրբ Նշանի պահարանը հայկ. միջնադարյան կիրառական արվեստի գլուխգործոցներից է (այժմ գտնվում է Էջմիածնում):

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.7, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմութեան մէջ, Վաղ-պատ, 1928: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967:

Մուրադ Հասրաթյան

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆՔ, Խորվիրապ, Վիրապ, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ոստան գավառում, Արաքս գետի ձախ կողմում, պատմական Արտաշատ քաղաքի բլուրներից մեկի արևելյան լանջին՝ միջնաբերդի տեղում: Այժմ՝ ՀՀ Արարատի մարզի Լուսառատ գյուղից հվ-արմ.: Հայոց նվիրական սրբավայրերից, համբահայտ ուխտատեղի: Խ. վ. վ-ի պատմությունը սերտորեն առնչվում է Հայոց դարձի, քրիստ. Հայաստանի կրոն., կրթ. ու մշակութ. զարգացման ողջ ընթացքի հետ:

Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ *Տրդատ Գ Մեծը* Հայաստանում քրիստոնյաներին հալածելիս *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* տևական տանջանքներից հետո նետել է Արտաշատի արքունի բանտի՝ մահվան դատապարտվածների գուբը, որը հայտնի էր «Վիրապ Արտաշատու» անվամբ: Թունավոր զեռունների հարևանությամբ, վիրապում Գրիգոր Լուսավորիչը մնացել է գրեթե 14 տարի: Նրան կերակրել է մի այրի կին՝ ամեն օր գաղտնի մի նկանակ նետելով խոր վիհի մեջ: Գրիգոր Լուսավորիչը ազատվել է վիրապից *Հռիփսիմյանց կույսերի* նահատակումից 9 օր անց: Ամեն տարի հունիսին նշվում է Հայ առաքելական եկեղեցու նշանավոր տոներից մեկը՝ «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապեն», իսկ մարտին նշվում է «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մուտն ի Վիրապ»:

V դ. վիրապի վրա վանք է հիմնադրվել ու միաբանություն հաստատվել: Մոտ 642-ին *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը վիրապի վրա կառուցել է Ս. Գևորգ եկեղեցին: Այն, ըստ Ս. Մնացականյանի, X դ. արաբ պատմիչ Ալ Մուկադդասիի նկարագրած եկեղեցին է (սպիտակ կրաքարից, ներսում ութ սյուներով, բոլորաձև կենտրոնակազմ կառույց, ծավալատարած. և կառուցվածքային սկզբունքով նման Զվարթնոցին):

930-ական թթ. Հայաստան արշաված արաբ. բանակի դեմ համատեղ ճակատ կազմելով՝ Հայոց Աբաս Ա Բագրատունի ու Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորները Խ. վ. վ-ի մոտ ջախջախել են թշնամու 13 հզ-անոց զորքը: 1047-ին Դվինի ամիրայի դեմ արշավող բյուզ. բանակը գրավել է Խ. վ. վ.:

XIII դարից Խ. վ. վ., համազգ. սրբավայր լինելով հանդերձ, դարձել է նաև կրթության ու գիտության համահայկ. հռչակավոր կենտրոն: 1255-ին վանքում *Վարդան Արևելցին* հիմնադրել է բարձր կարգի դպրոց՝ վարդապետարան, որտեղ ուսանելու են եկել նաև Կիլիկիայից: Դպրոցը եղել է 9-ամյա՝ նախակրթական, քահանայական երեք և բարձրագույն կրթության վեց տարիներով: Աստվածաբանությունից բացի ուս. ծրագիրը ներառել է անտիկ փիլիսոփաների, տրամաբանների, ճարտասանների, քերականների աշխատությունների և մեկնող. երկերի ուսուցում: Խ. վ. վ-ի դպրոցում Վարդան Արևելցու 40 աշակերտների թվում են եղել *Եսայի Նչեցին, Հովհաննես Երզնկացին, Գևորգ Սկևռացին, Ներսես Մշեցին*, Գրիգոր Բալուեցին, Գրիգոր Բջնեցին և այլ անվանի մտածողներ:

1264-ին Վարդան Արևելցին Խ. վ. վ-ից մեկնել է Թավրիզ և, մոնղոլ. Հուլավու խանի հետ բանակցելով, ստացել հատուկ արտոնագիր, որով չափավորվել են Հայաստանից գանձվող կերող հարկերը և մեղմացվել կրոն. ճնշումները: Խ. վ. վ-ի վարդապետարանում Վարդան Արևելցին ավարտել է իր «Հավաքումն պատմության» երկասիրությունը, գրել «Աշխարհացույցը» և Դանիելի մարգարեության «Մեկնությունը»: 1271-ին վախճանված Վարդան Արևելցուն փոխարինել է Ներսես Մշեցին, և, որոշ ժամանակ անց, ապահովության նպատակով վարդապետարանը Խ. վ. վ-ից տեղափոխել է *Մշո Ս. Առաքելոց վանք*:

Խ. վ. վ. նաև գրչության կենտրոն էր (մինչև XVIII դ.): Մեզ են հասել մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրեր. Մատենադարանում են պահվում Գևորգ Սկևռացու 1267-ի, Մուրատ դպիրի 1663-ի, Գրիգոր Սյունեցու 1774-ի և այլ հեղինակների գրչագրած գործերը:

1441-ին Խ. վ. վ-ից Կիրակոս Վիրապեցին ընտրվել է Էջմիածնի նորոգ Մայր աթոռի կաթողիկոս (*Կիրակոս Ա Վիրապեցի*): XVI դ. Հայաստանի քաղ. ու տնտ. խիստ անբարենպաստ դրության հետևանքով Խ. վ. վ-ի շինությունները, մնալով անխնամ, զգալիորեն վնասվել են: XVII դ. Խ. վ. վ-ի վանահայր Դավիթ Վիրապեցին վերակառուցել է վանքի շենքերը և վերակենդանացրել վանական կյանքը: 1666–1669-ին կառուցել է վանքի պարիսպները և ներսից կից շինությունները: Ուղղանկյուն հատակծով, 7 շրջանաձև բուրգերով պարիսպները շարել են տեղական կոպտատաշ մարմար քարերից: Խ. վ. վ. XVII դ. Հայաստանում ձևավորված կրոն. և պաշտպան. կառույցները զուգակցող նոր համալիրի՝ վանք-ամրոցի լավագույն օրինակն է: 1669-ի մարտի 1-ին խոջա Շմավոն Ագուլեցու՝ վաճառական և տարեգիր Զաքարիա Ագուլեցու եղբոր նախաձեռնությամբ և միջոցներով սկսվել են վիրապի՝ հողից մաքրման ու նորոգման աշխատանքները և XIII դ. նրա վրա կանգնեցված թաղածածկ մատուռի փոխարեն նոր եկեղեցու կառուցումը: 1669-ի սեպտ. 20-ին օծվել է Ս. Վիրապի վրայի նորակառույց Ս. Գրիգոր եկեղեցին (ունի թաղածածկ դահլիճի հորինվածք): Շին. աշխատանքների ընթացքում գտնվել են Վարդան Արևելցու և XIII դ. Խ. վ. վ-ի առաջնորդ Ներսես եպս. Տարոնացու աճյունները, որոնք 1272-ին ամփոփվել էին Ս. Գրիգոր եկեղեցու արմ. կողմում պատրաստված դամբարանում: Ս. Վիրապի դարեդար կուտակված հողի լիցքը մաքրելիս՝ գբի հատակի տակ բացվել է հոգևորականի աճյունով մատուռանման դամբարան (հավանական է՝ Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի գերեզմանը), որը, սակայն, թողնվել է տեղում և վերստին ծածկվել հողով: Ս. Վիրապը մոտ 4,5 *մ* տրամագծով և 6,5 *մ* խորությամբ գուբ է, ուր իջնում են Ս. Գրիգոր եկեղեցու Ավագ խորանի աջ կողմի բացվածքից: Նրա առաստաղի արլ. կողմում այն անցքն է, որի միջով այրին ներս է գցել Գրիգոր Լուսավորչի հանապազօրյա հացը: III դարից պահպանված այս շինությունը հայկ. միջնադարյան ճարտ. հնագույն գմբեթավոր կառույցն է:

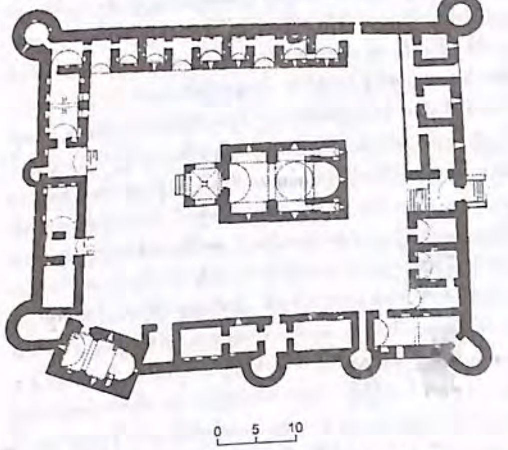

Խոր վիրապի վանքի հատակագիծը

Շմավոն Ագուլեցու մահվանից հետո՝ 1669–1672-ին, Խ. վ. վ-ի վերանորոգման աշխատանքներին իր նպաստն է բերել խոջա Ավթանդիլ Տփղիսեցին:

1679-ի հունիսի 4-ի երկրաշարժից ավերվել են Խ. վ. վ-ի Ս. Աստվածածին գլխ. եկեղեցին, վանական շինությունները, որոնք վերակառուցվել են 1680–1695-ին: 1695-ին վախճանվել է վանահայր Դավիթ Վիրապեցին և թաղվել Ս. Գրիգոր եկեղեցու հս. պատի տակ: Եկեղեցու պատին ու տապանաքարին փորագրվել է չափածո դամբանական, որով դրվատվել է վանահոր ազգանվեր գործունեությունը:

1703-ին ավարտվել է վանքի բակի կենտրոնում առանձին կանգնած Ս. Աստվածածին գլխ. եկեղեցու հիմնովին վերակառուցումը, որից հետո այն ստացել է մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք:

Արլ. ճակատին, խորանի լուսամուտից վերև, ագուցված է Հայաստանում քրիստոնեության հաղթանակը պատկերող միակ բազմաֆիգուր հարթաքանդակը: Նրա աջ կողմում, երկու կողմերից հրեշտակներով, պատկերված է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, ձախ ձեռքին՝ Սուրբ Գիրքը, իսկ աջով օրհնում և դիվահարությունից բուժում է պառկած Տրդատ Գ արքային: Նրանցից վերև քանդակված են երկու հոգի (համեմատաբար փոքր), որոնցից հոգևորականի զգեստով աջ կողմինը Խ. վ. վ-ի վանահայր Դավիթ Վիրապեցին է: Քանդակի աջ եզրին գալարվող օձ է, գլուխը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի ոտքերի տակ:

Պարսից տերության քաղ. վայրիվերումների հետևանքով XVIII դ. Խ. վ. վ. առժամանակ չի գործել: 1765-ին *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսը նորոգել է Խ. վ. վ., վերահաստատել միաբանությունը և թեմին տվել 11 գյուղ: 1734-ին Խ. վ. վ. է այցելել *Աբրահամ Գ Կրետացի* կաթողիկոսը: XIX դ. վանքը Երևանում ունեցել է այգիներ, շրջակայքում՝ ընդարձակ հողատարածքներ: XIX դ. վերջին քանդել են Խ. վ. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. ճակատին կից եռակամար սրահը և կառուցել սյունազարդ զանգակատուն:

Խ. վ. վ-ից արմ. գտնվում է «Օթեաց խաչ» սրբավայրը, որտեղ, ըստ ավանդության, հանդիպել են *Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալները: 1869-ին Խ. վ. վ-ի վանահայր Վարդան Ալեքսանդրապոլեցին «Օթեաց խաչում» կառուցել է մատուռ: Խ. վ. վ-ի տոնակատարության օրն է Կրկնազատկի կիրակին:

1970–80-ական թթ. *Վազգեն Ա Պալճյանի* հոգածությամբ նորոգվել են Խ. վ. վ-ի կիսավեր պարիսպները, խցերը, տնտ. շինությունները, վանահոր բնակարանը, կառուցվել է մատաղատուն: Հվ. պարսպին կից թաղակապ նկուղի տանիքը վերածվել է դիտահրապարակի, որտեղից բացվում է աստվածաշնչյան Արարատ լեռան համայնապատկերը: Հայոց դարձի նախասկիզբ սրբավայր Խ. վ. վ. վերստին ձեռք է բերել կրոն. կարևոր կենտրոնի իր նշանակությունը: 1989–94-ին վանքում հրատարակվել է «Գավիթ» կրոնամշակութ. թերթը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.8, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Վարդան Արեվելցի, Հաւաքումն պատմութեան, Վնտ., 1862: Սիմեոն Երեվանցի, Ջամբռ, Վաղ-պատ, 1873: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վնտ., 1905: Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրութիւն, Ե., 1938: Մաթևոսյան Կ., Խոր վիրապի վանքը և նրա գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», 1997, № 2–3: Հասրաթյան Մ., Հայոց դարձի նախասկիզբ Խոր վիրապի վանքը, տես Հայոց սրբերը և սրբավայրերը (ժող.), Ե., 2001:

Մուրադ Հասրաթյան

ԽՈՐԱԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզի Ջիլիզա գյուղից 3 *կմ* արևմուտք, Լալվար լեռան արևմտյան փեշին: Ոչ հեռու գտնվել է Խորակերտ գյուղաքաղաքը: Ըստ եկեղեցու արմ. մուտքի ճակատի արձանագրության, Խ. վ. 1252-ին կառուցել է իշխան Ստեփանոսը: Եկեղեցին արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով, արլ. ճակատին զույգ «հայկ. խորշերով» հորինվածք ունի: Բացառիկ է գմբեթը (հայկ. ճարտ-յան նմանատիպ եզակի օրինակը), որի տասնիստանի սլացիկ թմբուկի ստորին մասը կազմված է 30 վեցնիստանի սյուներից (բարձր. 2 *մ*), որոնց խարիսխները և խոյակները քանդակազարդ են: Գմբեթի ծածկը հիմնվում է 6 փոխհատվող կամարներից կազմված վեցաթև աստղաձև հիմնակմախքի վրա, կենտրոնում ավարտվում է շթաքարով ձևավորված ավելի փոքր գմբեթածածկով: Եկեղեցուն արմ-ից կից է քառակուսի հատակագծով գավիթը, որի ծածկն իրականացվում է 2 զույգ փոխհատվող կամարների համակարգով, որոնց փոխհատումից առաջացած կենտր. քառակուսին պսակված է եղել ութնիստանի բրգաձև ծածկով:

Խ. վ-ի համալիրից պահպանվել են հս-արմ. կողմում ուղղանկյուն, թաղածածկ սեղանատան ավերակները, երկու փոքրիկ մատուռներ, քանդակազարդ գերեզմանաքարեր: Եկեղեցու հս. պատի մոտ կանգուն է քանդակազարդ խոշոր խաչքարը (XIII դ.):

1661-ին վանքը նորոգվել է: 1965-ի երկրաշարժից քանդվել են գավթի ծածկի խաչաձևվող կամարները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VII-ում, 7.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. 1, Թ., 1842: Ղախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986: Якобсон А. Л., Из истории армянского средневекового зодчества. Армянские монастыри XIII в. Хоракерт и Мшкаванк, "Советская археология", XIV, 1950.

Մուրադ Հասրաթյան

ԽՈՐԱՆ, 1. Աստվածաշունչը խորան է անվանում այն վրանը, որն անապատում շինեց Մովսեսը՝ որպես հրեաների պաշտամունքի ժամանակավոր տաճար (հաճախ կոչվել է Խ. վկայության կամ Խ. ժողովքի): Հին կտակարանի Ելք գրքում Աստված հրահանգել է Մովսեսին Խ. կառուցել. «Ինձ համար հողաշեն զոհասեղան կպատրաստեք և դրա վրա, ամեն տեղ, ուր կդնեմ իմ անունը, կմատուցեք ձեր ողջակեզներն ու ձեր խաղաղության զոհերը...: Իսկ եթե զոհասեղանը քարից կառուցես, դրա քարերը հղկված թող չլինեն...» (20.24–25): Այնուհետև պատվիրում է Խ-ին տալ ընծաներ՝ «...ոսկի, արծաթ..., նրբահյուս բեհեզ..., լույսի համար ձեթ և օծության յուղի ու խնկի համար բաղադրանյութեր, սարդիոնի քարեր...» (Ելք 25.1–7): Մովսեսին Տիրոջ կողմից ուղղակի ասվում է. «Դու խորանն ու նրա ամբողջ սպասքը ինձ համար կպատրաստես ըստ այն օրինակի, որ լերան վրա ցույց կտամ քեզ...» (Ելք 25. 9): Հետո, ամենայն մանրամասնությամբ, մատուցվում է Խ-ի տարբեր մասերի՝ Վկայության տապանակի, Աստծուն ընծայված հացի սեղանի, աշտանակի, վրանի պատրաստման կերպը, ձևը, չափերը, օգտագործվող նյութերը, պաշտամունք մատուցելու կարգը են (Ելք 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33. 7–11, 35, 36, 37, 38, 39, 40): Ելք գրքի վերջին՝ 40-րդ գլխում նկարագրվում է Վկայության Խ-ի կանգնումն ու օծումը. «...Մովսեսն ավարտեց իր ամբողջ գործը...: Ամպը ծածկեց վկայության խորանը, և խորանը լցվեց Տիրոջ փառքով» (40.31–32): Ապա վկայվում է, որ «Տիրոջ ամպը ցերեկները իջնում էր խորանի վրա, իսկ գիշերները իսրայելացիների առաջ դրա վրա կրակ էր վառվում» (Ելք 40.36): Այս փառավոր Վկայության Խ. իսրայելացիների հետ

չվում էր տեղից տեղ՝ մինչև Ավետյաց երկիր, որտեղ, Դավթի որդու՝ Սողոմոն թագավորի ձեռքով Երուսաղեմում կառուցվում է Աստծո Տաճարը. Սիոնից դուրս է բերվում Վկայության Խ.: *Ուխտի տապանակը* և Խ-ի սուրբ սպասքը զետեղվում են Տաճարի սրբությունների սրբարանում (Գ Թագ. 6, 8):

2. Ճարտարապետության մեջ. եկեղեցու այն մասը, որտեղ *Պատարագի* Ավագ սեղանն է (այստեղից էլ՝ Ավագ Խ.): Որպես կանոն՝ ընդգրկում է կառույցի արլ. աբսիդը: Հայկ. եկեղեցիներում Խ. հատակագծում կիսաշրջանաձև է, գմբեթարդ ծածկով (վաղ միջնադարում՝ պայտաձև և, սակավաթիվ՝ ուղղանկյուն): Խ-ի մեջտեղում կանգնեցվում է սեղանը և նրա հետևում՝ խաչկալը: Խ-ի կողմնային որմերին, աջից և ձախից կան մեկական խորշեր (խորհրդանոց), որոնցից աջակողմյանը հատկացված է Պատարագի, նվերների և ս. Հաղորդության համար, իսկ ձախակողմյանը՝ *մյուռոնի* և այլ սրբությունների պահպանությանը:

3. Ավագ Խ-ից աջ և ձախ կամ եկեղեցու արմ. անկյուններում (նաև գավթի արլ. անկյուններում) տեղադրված այն սենյակները (ավանդատները), որոնք ունեն փոքր աբսիդ և լրացուցիչ սեղան՝ Պատարագի կամ եկեղեց. այլ արարողությունների համար:

4. Մանրանկարչության մեջ. ձեռագիր չորս Ավետարանների պատկերազարդ ձևավորված ցանկ. *կանոններ*, համաձայնության տախտակներ, համաբարբառ (տես *Աստվածաշնչի համաբարբառ*): Կազմել է *Եվսեբիոս Կեսարացին*՝ եգիպտացի ոմն Կարպիանոսի խնդրանքով: Նա Ավետարանները բաժանել է հատվածների, համարակալել ըստ գլուխների, համարների օգնությամբ կազմել համաձայնության տասը տախտակներ, դրանցից օգտվելու կարգը բացատրել Կարպիանոսին ուղղած թղթում: Կանոնները և թուղթը տեղադրել է 6–12 էջերում՝ աղյուսակների նման, ձևավորել կամարներով ու սյուներով՝ ճարտարապետ. Խ-ի ձևով, որի գրական նախատիպը թերևս Մովսեսի Խ. է (Ելք 20.22–26, 26, Ղևտ. 1–9): Խ. այստեղ նշանակում է նաև կամար. այսինքն՝ թուղթը և համաբարբառի աղյուսակները ձևավորել է կամարաձև, և այն իբրև ավանդույթ պահպանվել է ընդօրինակվող ու պատկերազարդվող ձեռագիր Ավետարաններում:

Ավետարանների խորանապատկերներն ունեն ծագումնաբան., գործն., խորհրդաբան. և գեղագիտ. դիտանկյուններ: Ավետարանները՝ որպես եկեղեցու (Եվսեբիոսի ժամանակ բազիլիկ եկեղեցի) «սրբութիւնք սրբոց», բացվում են կամարազարդ աղյուսակաձև ցանկերով, որոնք Եվսեբիոս Կեսարացին կազմել է թվային խիստ խորհրդաբանությամբ: Սկզբում քառասյուն տախտակում (աղյուսակում) կարգաբերել է այն գլխահամարները, որոնց բովանդակությունը կրկնվում է չորս Ավետարաններում, ապա՝ երեք աղյուսակային համակցությամբ այն գլխահամարները, որոնց բովանդակությունը կրկնվում է երեք Ավետարաններում, այնուհետև հինգ աղյուսակային համակցությամբ այն գլխահամարները, որոնց բովանդակությունը կրկնվում է երկու Ավետարաններում և, ի վերջո, այն գլխահամարները, որոնց բովանդակությունն առկա է Ավետարաններից միայն մեկում և բացակայում է մյուսներում: Այսպիսով կազմվել է տասը կանոն, որը սրբազան թիվ էր: VII–XI դդ. Խ-ները սկսվել են Կարպիանոսին ուղղված Եվսեբիոս Կեսարացու թղթով, շարունակվել կանոնների աղյուսակներով և ավարտվել տեմպիետտոյով (Տիրոջ գերեզմանի պատկերը, որ կոչվել է կիբորիում, տաղավար) կամ խաչի պատկերով զիկկուրատանման պատվանդանի վրա (*խաչքարի* նախատիպ): Խ-ների թիվը, ըստ աղյուսակների ու թղթի տեղադրման հնարավորության, փոփոխվել է (7–12 և ավելի): Ուստի փոփոխվել է նաև սյուների, աղյուսակային սյունակների ու կամարների թիվը: Ըստ այդմ էլ իրենց ճարտարապետ. ձևի համար կոչվել են Խ-ներ: Դրանց պատկերային նախատիպ դիտվել են հռոմ. հաղթակամարները, բազիլիկ եկեղեցիների կամարաշարքերը և կամարներով ու սյուներով ձևավորվող անտիկ (հատկապես ալեքսանդրյան) պալիրուսե կամ մագաղաթե օրացույցները:

Կանոններից (համաձայնության տախտակներից) օգտվելու կարգի առկա բացատրությունից բացի, հավանաբար, Եվսեբիոս Կեսարացին և եկեղեցու մյուս հայրերը, ինչպես վկայել են *Ներսես Շնորհալին*, *Գրիգոր Տաթևացին* և ուրիշ հայ հեղինակներ, հոգ են տարել համաձայնության տախտակների ձևավորման մասին և տվել համապատասխան խորհրդաբան. բացատրություններ, որոնք բացի հայերենից որևէ այլ լեզվով չեն պահպանվել: Հայ մատենագրության մեջ դրանք կազմել են առանձին ժանր՝ Խ-ների մեկնություններ: Մեզ են հասել տասներեքը և որոշ հատվածներ: Մեկնություններ են գրել *Ստեփանոս Սյունեցին*, Ներսես Շնորհալին, *Վանական Վարդապետը*, *Գրիգոր Խլաթեցին*, Գրիգոր Տաթևացին, Պողոս Բաբունապետը, Ստեփանոս Ջիգ Ջուղայեցին: Մի քանի մեկնությունների հեղինակներն անհայտ են կամ ընդգրկված են վերոնշյալների երկերում (օր. Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության մեջ իբրև նախադրություն): Այդ աշխատություններում տրվել են Խ-ների պատկերազարդման գեղագիտ. և խորհրդաբան. բացատրություններ գույների, ընտրված բուս. և կենդ. մոտիվների, սյուների, կամարների, դրանց թվի վերաբերյալ: Յուրաքանչյուր Խ. իմաստավորվել է, ելակետ է ընդունվել կանոնների թիվը՝ տասը, թեև իրականում, տարբեր Ավետարաններում դրանք բաշխված են տարբեր քանակով թերթերի վրա: Ըստ հայ մեկնիչների, յուրաքանչյուր Խ. ունեցել է իր խորհուրդը՝ Աստվածության (Սուրբ Երրորդության) Խ., անմարմինների միջին և վերջին քահանայապետությունների Խ., հրեշտակների, հրեշտակապետների Խ., Ադամի դրախտ, Աբրահամի Խ., Մովսեսի Խ. կամ արտաքին գավիթ, Սողոմոնի տաճար են: Այս մեկնություններն իրենց առաջադրած պատկերային խորհրդաբանությամբ հիմնականում ընդհանուր են ոչ միայն հայկ., այլև ասոր., հուն., լատ., վրաց., եթովպ. ձեռագիր քառավետարանների համար, որոնք բոլորն էլ օգտվել են ընդհանուր քրիստ. մշակված խորհրդաբանությունից, և այդ ամենը հայտնի է դարձել շնորհիվ հայ մեկնիչների:

Մանրանկարչության մեջ Խ-ների ձևերը և պատկերային մոտիվները փոփոխվում, կրճատվում կամ հարստանում են ըստ երկրների, տարածքների, ժամանակաշրջանների ու դպրոցների: VII–X դդ. հատկապես բյուզ., լատ., ավելի պակաս հայկ. Խ-ները ձևով ծավալային էին և մոտ ճարտ. նախատիպին: XI դ. հայկ. որոշ դպրոցներում (Փոքր Հայքի, Անիի կամ Արշարունիքի) դրանք ավելի սխեմատիկ կամ դեկորատիվ են դարձել, երբեմն կամարների փոխարեն ունեցել են ուղղանկյուն գլխազարդ՝ լցված զանազան, երբեմն գորգադաշտ հիշեցնող զարդանկարով: XII դ. ուղղանկյունն ստացել է կամարաձև, լյունետաձև զանազան կտրվածքներ. սյուների մեջ և գլխազարդի ներսում հայտնվել են երկրաչափ., հյուսածո և բուս. զարդանախշեր: Կիլիկյան դպրոցն ընդունել է հայկ. բյուզանդամետ և բյուզ. խորանաձևերը ուղղանկյուն գլխազարդերով, սյուների, խարիսխների, խոյակների և գլխազարդերի ներքին և արտաքին զարդանախշերը հարստացնելով թե՛ մոտիվների և թե՛ անսպասելի երևակայական ու առասպելական էակների աննախադեպ հարըստությամբ: Վասպուրականում Խ-ները պարզեցվել են՝ ստացել ծայրաստիճան գծագր. և պարզ դեկորատիվ տեսք, իսկ Գլաձորի դպրոցը կիլիկյան խորանապատկերները վերափոխել է առավել զարդային և դեկորատիվ գունագեղության՝ որոշ չափով այն կոպտացնելով ու պարզեցնելով:

Բացի վերոհիշյալ ճարտ. սխեմայից (սյուներ, կամարներ, ուղղանկյուն գլխազարդեր, որոնք հաճախ համակենտրոն կամարներ են ներառել) Խ-ները կամարներին ու գլխազարդերին, սյուներին, պատվանդանների ու քիվերի զարդարուն երիզներին կից ունեցել են բազմապիսի արտաքին հարուստ պատկերներ՝ ծառերի, բույսերի, թռչունների ու կենդանիների, որոնք մեծապես հարստացրել են Խ-ների գեղ. հարդարանքը: Սկզբն. շրջանում (X դ.) պատկերները համեմատաբար զուսպ են եղել (ձկնաքաղ հավքեր, սիրամարգեր, աղավնակերպ հավքեր, աքաղաղներ, վայրի բադեր, կաքավներ, արմավներ, նռան ճյուղեր՝ պտուղով, ականթներ, ձիթենի հիշեցնող ծառեր, անտիկ անոթների պատկերներ), XI դարից անընդհատ հարստացել ու ձևափոխվել են (միայն XI դ. «*Մողնու Ավետարան*»-ի սյուների կողքերին, գլխազարդերի ներսում, վերևում ու կողմնային մասերում պատկերված են բույսերի ու կենդանիների տասնյակ տեսակներ, ֆանտաստիկ արարածների տասնյակ տեսակներ, բազիլիկ շենքերի տարբեր պատկերներ են), իսկ 1211-ի «*Հաղպատի Ավետարան*»-ում, կիլիկյան, գլաձորյան դպրոցների մի շարք քառավետարանների Խ-ներում հայտնվել են մատուվակներ, երգիչներ, ձուկ բերողներ, դիմապատվիրատուներ, որսի տեսարաններ, նկարներ, ինքնանկարներ են: Նման փոփոխություն XI–XII դդ. նկատվել է նաև բյուզ. և վրաց. Խ-ներում: Այդ բազմապիսի մոտիվներն իրենց նախատիպերն են ունեցել անտիկ և սասանյան արվեստում, ծագել խճանկարներից ու կիրառ. արվեստից: Խորանապատկերներում ներկայացվող կենդանիների, թռչունների ու բույսերի սիմվոլիկան շարժուն է եղել, քանի որ միջնադարում խորհրդակիր սիրամարգերի, ձկնկուլ, ձկնաքաղերի (հավալուսն, կռունկ, ձկնկուլ, ֆլամինգո), կաքավների, աքաղաղների, վայրի բադերի (մրտիմների) կողքին կարող էին ներկայացվել դրանց նախատիպերը՝ հրեշտակներ, վարձակ կանայք (պոռնիկ և օտարազգի կանայք՝ իբրև Քրիստոսի նախամայրեր), առաքյալները, ավետարանիչները՝ սյուների խարիսխներում ու խոյակներում, գլխազարդերի վրա կամ ներսում և այլուր: Արմավի, ձիթենու, նռնենու ծառերն ու պտուղները ստացել են բազմապիսի ձևեր, երբեմն հասել անճանաչելիության աստիճանի, երկրաչափ. զարդերը և հյուսածոները հարստացել են՝ ինչպես խաչքարերի վրա. ոսկին ու պայծառ գույները ստեղծում են տրամադրություններ, որոնք մեկնություններում ևս բացատրվել են և՛ խորհրդանշորեն, և՛ հոգեբանորեն՝ որոշ կետերում կանխելով գույների վերաբերյալ XIX–XX դդ. մի քանի տեսություններ:

Խ-ների ձևավորումն ազդել է նաև տիտղոսաթերթերի գլխազարդերի ձևավորման վրա, որոնք կոչվել են կիսախորաններ և հաճախ բովանդակել գրեթե նույն մոտիվները, ինչ Խ-ները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.1, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառ, Էջմիածին, 1972: Խորանների մեկնություններ, աշխատասիր. Վ. Ղազարյանի, Ե., 1995: D e r N e r s e s s i a n S., Manuscrits arméniennes illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siecles de la Bibliothèque des pères Mekhitaristes de Venise, P., 1936 (texte et album); N o r d e n f a l k C., Die spätantiken Kanontafeln. Textband und Tafelband, Göteborg, 1938; W e s s e l K., Kanontafeln, "Reallexikon zur byzantinischen Kunst", Band II, Stuttgart, 1971, s. 927–968.

Վիգեն Ղազարյան

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Տավուշի մարզի Չինարի գյուղից հյուսիս-արևելք, անտառում: Հիմնել է *Վանական Վարդապետը* XIII դ. 1-ին կեսին, Վահրամյան իշխանների հովանավորությամբ: Խ. վ-ի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1211–22) ունի գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք՝ խորանում տասը կիսաշրջանաձև խորշերով (այստեղից էլ՝ Խ. վ. անվանումը): Արմ-ից կից է քառասյուն, կենտրոնակազմ գավիթը (1222–40-ական թթ.)՝ ծածկի կենտր. հատվածում խաչվող կամարներով և արմ. մուտքի շուրջը պահպանիչ խորհրդանշանների բարձրաքանդակներով: Համալիրի հվ. կողմում կանգուն է Ս. Կիրակի փոքր գմբեթա-

վոր եկեղեցին (XIII դ.): Խ. վ-ի համալիրից վեր, դեպի արլ., մատուռի ավերակներ են, տապանաքարեր և քանդակազարդ թևավոր խոշոր խաչ, որն ավանդաբար համարվում է Վանական Վարդապետի գերեզմանաքարը: Խ. վ. 1229-ին ավերվել է Խորեզմի շահ Ջալալ էդ Դինի արշավանքից: 1244-ին վանահոր պաշտոնում Վանական Վարդապետին փոխարինել է նրա եղբորորդի Պողոս վարդապետը:

Խ. վ. եղել է գրչության կենտրոն: Մեզ են հասել այնտեղ գրչագրված մեկ տասնյակ ձեռագրեր (մեծ մասը՝ XIII դ.): Արժեքավոր են Վանական Վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիք»-ի ու «Բարոյախոս»-ի հնագույն ընդօրինակությունները և Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» ձեռագիրը (1283):

Խորանաշատի վարդապետարան, միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր կրթական, գիտամշակութային ու աստվածաբանական կենտրոններից: Հիմնել է Վանական Վարդապետը 1220-ական թթ. սկզբին, Խ. վ-ում, և ինքն էլ վարել վարդապետարանի ուսուցչապետությունը մինչև իր մահը (1251): Այնուհետև վարդապետարանը գլխավորել է նրա ազգական ու աշակերտ Գրիգորիս վարդապետը:

Խորանաշատի վարդապետարանը եղել է պատմագիտ. թեքում ունեցող բարձրագույն տիպի դպրոց, որտեղ ուսանել են 7–8 տարի: Դասավանդել են պատմություն, աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, մատենագիտություն, երաժշտագիտություն, քերականագիտություն, աստղաբաշխություն, տոմարագիտություն, բնագիտություն, բուսագիտություն են, ընդօրինակել ձեռագրեր: Վանական Վարդապետի մի շարք երկեր («Մեկնութիւն Յոբայ», «Հարցմունք և պատասխանիք» են) որպես դասագիրք կամ համառոտ ուղեցույց են ծառայել աշակերտների համար: Սրանցից շատերը դեռ ուսումնառության տարիներին զբաղվել են գիտությամբ: Շրջանավարտները ստացել են վարդապետական աստիճան և զբաղվել ինքնուրույն գործունեությամբ: Վարդապետարանի սաներից են XIII դ. Հայ եկեղեցու և մշակույթի նշանավոր գործիչներ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Ակներցին, Ստեփանոս Աղթամարցին, Առաքելը, Արտազ գավառի թեմակալ, դավանաբան. հարցերում մեծ հեղինակություն վայելող Հովսեփ վարդապետը, Խաչենի քաղ. կյանքում ակնառու գործիչ Մարկոս վարդապետը, ականավոր փիլիսոփա Սոսթենեսը, հայսմավուրքային ժողովածուների խմբագիր Ներքին Խաչենի արքեպիսկոպոս Իսրայելը, Գրիգորիս Աղթամարցին և ուրիշներ:

Վանական Վարդապետի մահից հետո Խորանաշատի վարդապետարանի փառքը սկսել է արագորեն խամրել: Սակայն վերելք են ապրել Խ. վ-ի օրինակով ստեղծված բարձրագույն ուսումնագիտ. կենտրոնները, որտեղ գործել են Վանական Վարդապետի աշակերտները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյանց Ս., Արցախ, Բաքու, 1895: Ոսկյան Հ., Յովհաննէս Վանական և իւր դպրոցը, Վնն., 1922: Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X–XV դդ.), Ե., 1958: Քարտաշյան Հ., Խորանաշատի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 1986, № 4: Շահնազարյան Ա., Վահրամյանների իշխանությունը, Ե., 1990:

Արտաշես Շահնազարյան

ԽՈՐԵՆ Ա ՄՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆ (ավազանի անունը՝ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մուրադբեկյան), Տփղիսեցի (8.12.1873, Թիֆլիս – 6.4.1938, Էջմիածին, ամփոփվել է նախ Ս. Գայանե եկեղեցու գավթում, ապա՝ 1996-ի սեպտ. աճյունը տեղափոխվել է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակը), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1932-ից: Հաջորդել է *Գևորգ Ե Սուրենյանցին*: 1892-ին ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, ապա ուսումը շարունակել Շվեյցարիայի համալսարաններում: 1897-ին Ներսիսյան դպրոցում նշանակվել է երգի ուսուցիչ:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեկյան

1901-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, նույն թվի դեկտեմբերին՝ աբեղա և նշանակվել Նոր Բայազետի (այժմ՝ Գավառ) եկեղեցիների բարեկարգիչ: 1902-ին ձեռնադրվել է վարդապետ: 1903-ի հունիսին, եկեղեց. կալվածքների և ունեցվածքի բռնագրավման (տես *Եկեղեցական գույքի բռնագրավման օրենք 1903*) ժամանակ, ցար. իշխանություններին դիմադրություն ցույց տալու համար ձերբակալվել և աքսորվել է Ռուսաստանի Օրյոլ քաղաք: 1905-ին վերադարձել է աքսորից և նշանակվել Գորի-Իմերեթի-Բաթումի և Արդվինի առաջնորդական փոխանորդ: 1907-ի հունիսին *Մկրտիչ Ա Վանեցի* կաթողիկոսի կոնդակով նշանակվել է Նոր Բայազետի և Դարաչիչակի (այժմ՝ Ծաղկաձոր) եկեղեցիների բարեկարգիչ: 1909-ի դեկտ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին Երևանի թեմի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի նախագահն էր, կազմակերպել է վիրավոր հայ զինվորների և փախստականների օգնության գործը: 1917-ին նրա նախաձեռնությամբ Երևանում հիմնադրվել է Հայոց Ազգային խորհուրդը: 1919-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կարգադրությամբ և Հայաստանի կառավարության հրահանգով որպես հայրապետ. պատվիրակ մեկնել է Փարիզ՝ համերաշխություն հաստատելու Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցող հայկ. ազգային երկու պատվիրակությունների միջև: 1920-ին Փարիզից մեկնել է Ամերիկա՝ կարգավորելու պառակտված թեմական կյանքը: Այստեղ կազմակերպել է հանգանակություն Հայաստանի պաշտպանության և վերաշինության համար, ինչպես նաև կատարել Հս. Ամերիկայի հոգևոր առաջնորդի ընտրություն՝ հանձին Տիրայր արք. Տեր-Հովհաննիսյանի: 1920-ի դեկտ. 11-ին Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակով նրան շնորհվել է արքության տիտղոս և պատիվ: 1923-ի մարտի 4-ին կարգվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ և Գերագույն հոգևոր խորհրդի նախագահող: Այս պաշտոնում նա պայքար է ծավալել «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» խմբավորման դեմ: Գևորգ Ե Սուրենյանցի մահից հետո, 1930–32-ին ղեկավարել է Հայ եկեղեցու գործերը: 1932-ի նոյեմբ. 12-ին ընտրվել, իսկ 13-ին օծվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Խ. Ա Մ. պայքար է ծավալել փակված եկեղեցիները վերաբացելու օգտին, հանդես եկել եկեղեցիները քանդելու և ոչ իրենց նպատակին օգտագործելու, խորհրդ. իշխանությունների՝ հայ հոգևորականներին բռնությունների ենթարկելու քաղաքականության դեմ: Զբաղվել է եկեղեցու սահմանադրական, ծիսական, կազմակերպչական համակողմանի քննության ու բարեկարգման, Մայր տաճարի նորոգման, Հայ եկեղեցու նվիրապետ. աթոռների միջև սերտ հարաբերությունների ստեղծման հարցերով: Զգալի աշխատանք է կատարել սփյուռքահայությանը Հայ եկեղեցու շուրջ համախմբելու համար: Սփյուռքում կազմակերպել է Աստվածաշնչի հայ. թարգմանության 1500-ամյակին նվիրված հանդիսություններ: Խ. Ա Մ-ին պետանվտանգության ծպտյալ գործակալները խեղդամահ են արել Վեհարանի իր բնակարանում:

Կաթողիկոս. աթոռին Խ. Ա Մ-ին հաջորդել է *Գևորգ Զ Չորեքչյանը*:

Գրկ. Ստեփանյանց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Ե., 1994:

Ստեփան Ստեփանյանց

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ-ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՒՅՑ, խորհրդատետր, ծիսամատյան, որը պարունակում է *Պատարագի* բովանդակությունը և մատուցման կարգը:

Առկա են տարբեր առաքյալների (Անդրեաս, Հակոբոս Զեբեդյան, Հակոբոս Տյառնեղբայր) վերագրված Խ-Պ-ներ: Հայ եկեղեցին ժամանակի ընթացքում հայացրել է մի շարք Խ-Պ-ներ, որոնք հայտնի են բարսեղյան, նազիանզյան, ոսկեբերանյան, հռոմեական անուններով: Բարսեղյան պատարագամատույցը հայ. ձեռագրերում հայտնի է *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* անունով: Այս վերագրումը հետևանք է այն բանի, որ Գրիգոր Լուսավորիչն է Կեսարիայից այն բերել Հայաստան և գործածել կիրարկելի: Նազիանզյան Խ-Պ., որ սխալմամբ վերագրվել է *Աթանաս Ալեքսանդրացուն*, խմբագրել է *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսը. որդեգրվելով Հայ եկեղեցու կողմից՝ այն դարձել է նրա հիմն. Խ-Պ.: Ոսկեբերանյան Խ-Պ., որը շատ նման է բարսեղյանին, կիրառվում է գլխավորաբար Հույն եկեղեցում, իսկ հռոմ. Խ-Պ. (հայերեն է թարգմանել *Ներսես Լամբրոնացին*) իր մի շարք հատվածներով ներմուծվել է Հայոց Պատարագի մեջ:

Հայոց Խ-Պ. գլխավորապես կազմված է կապադովկյան հայրերի՝ *Բարսեղ Կեսարացու* և *Գրիգոր Նազիանզացու* հեղինակած պատարագամատույցից: Ըստ այսմ՝ Հայոց Պատարագը կատարվում է համաձայն Խ-Պ-ի, որն ունի հետևյալ մասերը. Ա մաս՝ Պատրաստություն, որի մեջ մտնում են. 1. Զգեստավորում (ոսկեբերանյան-Ոսկ.), 2. Լվացում (հռոմեական-Հռոմ.), 3. Խոստովանություն (Հռոմ.), 4. Նախամուտ (?), 5. Աղոթք՝ Գրիգոր Նարեկացու (Հայ.), 6. Առաջադրություն (Բարսեղ Կեսարացու-Բրս.), Բ մաս՝ Ճաշու պաշտոնակատարություն, որի մեջ մտնում են. 1. Խնկարկություն (Ոսկ.), 2. Ճաշու մուտք (Բրս.), 3. Ընթերցվածք (Ոսկ.), Գ մաս՝ Կանոն ս. Պատարագի, որի մեջ

մտնում են. 1. Մեծ
մուտք (Բրս., Նախան-
գացի-Նագ.), 2. Ող-
ջույն (Ոսկ., Նագ.), 3. Սրբագործություն (Բրս.,
Նագ.), 4. Հիշատակություններ (Բրս., Նագ.),
5. Ճաշակումն (Բրս., Նագ., Ոսկ.), և Դ մաս՝
Արձակում (Ոսկ.):

Խ-Պ-ի բովանդակության վերաբերյալ ժամա-
նակին մեկնաբանություններ են շարադրել
Խոսրով Անձևացին, Ներսես Լամբրոնացին,
Մովսես Երզնկացին, Հովհաննես Արճիշեցի
Ոսպնակերը (XIII–XIV դդ.):

Հայերեն Խ-Պ. առաջին անգամ տպագրել է
Հակոբ Մեղապարտը, 1513-ին, Վենետիկում:

Տես նաև *Ճիսամատյան*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում,
8.2, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Գաթըրճյան Հ., Սրբազան պատարագա-
մատոյցք Հայոց, Վնն., 1897: Պողարյան Ն., Ճի-
սագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990, էջ 75–91:

Հակոբ Քյոսեյան

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ, հավատ-
քով ընկալված աստվածային անտեսանելի
շնորհների ստացման տեսանելի նշաններ՝ ար-
տահայտված արտաքին *ծեսի*, աստվածապաշ-
տական արարողությունների միջոցով: Խոր-
հուրդներով, ինչպես և մյուս ծեսերով ու ա-
րարողություններով, *եկեղեցին* իրագործում է
իր փրկագործական առաքելությունը. անհա-
տը դառնում է եկեղեցու իսկական և միակից
անդամ և հաղորդակցվում Հիսուս Քրիստոսի
հետ:

Աստվածաբան. ձևակերպմամբ՝ խորհուրդնե-
րը եկեղեց. այն արարողություններն են, որոնց
միջոցով հավատացյալն ընդունում է *Սուրբ Հո-
գու* շնորհները, տեսանելի գործողություննե-
րի, խոսքերի և անձերի (խորհուրդների մատա-
կարարում) միջոցով հարաբերության մեջ
մտնում գաղտնի ու անտեսանելի երևույթնե-
րի, հոգևոր ուժերի և կարողությունների հետ:
Առաջին անգամ խորհուրդ բառի իմաստը ներ-
կայիս ըմբռնմամբ ձևակերպել է IV–V դդ.
աստվածաբան Օգոստինոս Երանելին՝ որպես
«տեսանելի նշան անտեսանելի շնորհքի»:

Նոր կտակարանում խորհուրդ բառը հիշ-
վում է իր նախն. իմաստով և նշանակում է
ծածկված, վարագուրված, գաղտնիք: Պողոս ա-
ռաքյալը խորհուրդ բառը գործածել է անցյա-
լում անծանոթ մնացած ու հետո Ավետարա-
նով հայտնված ճշմարտությունը ցույց տալու
(Կողոս. 1.26–27), երբեմն էլ՝ երևույթի թա-
քուն իմաստը մատնանշելու համար. «Այս
խորհուրդը մեծ է. բայց ես ասում եմ Քրիս-
տոսի և եկեղեցու վերաբերյալ» (Եփես. 5.32):
Պողոս առաքյալն այս իմաստով է հաճախ գոր-
ծածել խորհուրդ բառը, երբ ասել է՝ «Ավետա-
րանի խորհուրդը», «Քրիստոսի խաչի խոր-
հուրդը», «Քրիստոսի խորհուրդը», «մարդե-
ղության խորհուրդը» ևն: Աստվածաշնչում
գործածված խորհուրդ բառը երբեք չի համա-
պատասխանել իր այսօրվա նշանակությանը:

Եկեղեցու ս. հայրերի տնօրինությամբ խոր-
հուրդը քրիստ. մասնավոր նշանակություն է
ստացել՝ ցույց տալով քրիստ. արարողություն-
ների արտաքին ձևի մեջ թաքնված միտքը և
խորհրդավոր ներգործությունը, որոնց միջո-
ցով հավատացյալ քրիստոնյան ընդունում է
աստվածային *շնորհներ*:

Հայ եկեղեցին [ինչպես և Կաթոլիկ և Ուղ-
ղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիները] ունի յոթ
խորհուրդ. *Մկրտություն, Դրոշմ, Ապաշխա-
րություն, Հաղորդություն, Պսակ և Ամուս-
նություն, Ձեռնադրություն, Կարգ հիվանդաց
և վերջին օծում*: Անգլիկան եկեղեցին ևս ըն-
դունում է այս յոթ խորհուրդները, բայց տար-
բերվում է իր մեկնաբանություններով: Բողո-
քական եկեղեցիների մեծ մասը միայն երկու
խորհուրդ է ընդունում (Մկրտությունը և Հա-
ղորդությունը), մյուսները՝ երեք (նաև Ձեռ-
նադրությունը):

Յուրաքանչյուր խորհուրդ ունի իր առան-
ձին, էական նշանակությունը և ներքին բովան-
դակությունը: Մկրտությունը հավատքի խոր-
հուրդն է, Դրոշմը՝ հույսի, Հաղորդությունը
սիրո և խաղաղության, Ապաշխարությունը՝ ար-
դարության և մաքրության, Ձեռնադրությունը
հոգևոր կոչումի, շնորհի ու իմաստության
ստացման, Պսակը՝ ողջախոհության և մաքուր
կյանքի, Վերջին օծումը՝ հավիտենական կյան-
քի ժառանգության և հոգու փրկության: Ան-
միջականորեն Հիսուս Քրիստոսի հաստատած
խորհուրդները երկուսն են՝ Մկրտությունը և
Հաղորդությունը, իսկ մնացած հինգը, ունե-
նալով սուրբգրային հիմք, միջին դարերից ե-
կող ավանդության և եկեղեցու զարգացման ար-
դյունք են: Դրանց վերջնական ձևավորումը վե-
րագրվում է XII դ. եկեղեց. հայրերին: Այդ դա-
րից սկսած Հայ եկեղեցին ևս որդեգրել է յոթ
խորհուրդները:

Եկեղեցական խորհուրդների ծիսակատարու-
թյունները արտաքին, տեսանելի աստվածա-
պաշտ. արարողություններ են, որոնք հավատա-
ցյալին բերում են Սուրբ Հոգու հոգևոր, մտա-
վոր ու բարոյական անտեսանելի շնորհները
կամ հայտնված անըմբռնելի ճշմարտությունը:
Այսպես, Մկրտության ժամանակ մկրտվողի
վերստին ծնունդով Աստծո որդեգիր դառնալը,
Ապաշխարության ընթացքում ապաշխարողին
մեղքերից արձակելը, Ձեռնադրությամբ կատա-
րած շնորհաբաշխումը, ս. *Պատարագի* ընթաց-
քում հացի և գինու փոխակերպումը Քրիստո-
սի մարմնի և արյան անտեսանելի են, սակայն
ընկալվում են հավատքով և հավատքի միջո-
ցով դառնում իմանալի ու զգալի:

Խորհուրդների մատակարարության համար
անհրաժեշտ են երեք տարրեր. 1. զգալի նշան.
այսպես են կոչվում խորհուրդների կատարման
ընթացքում գործածվող նյութերը, օր., ջուրը՝
Մկրտության, ս. *Մյուռոնը*՝ Դրոշմի, հացը և
գինին՝ Հաղորդության ժամանակ: 2. *Աղոթք*,
որը սրբագործում է խորհուրդի զգալի նշանը:
Խորհրդակատարության ընթացքում երգվում
են շարականներ, ընթերցվում աղոթքներ և
Ս. Գրքից հատվածներ: 3. Օրինավոր պաշտո-
նյա. միայն ձեռնադրված հոգևորականն իրա-
վունք ունի խորհուրդներ մատակարարելու:

Յոթ խորհուրդներից երեքը՝ Մկրտությու-
նը, Դրոշմը և Ձեռնադրությունը, անկրկնելի
են: Մնացած չորսը կրկնելի են՝ ըստ կանոնի
և ըստ եկեղեց. ավանդության: Ջորս խոր-
հուրդները՝ Մկրտությունը, Դրոշմը, Հաղոր-
դությունը և Ապաշխարությունը, պարտադիր
են: Մնացած խորհուրդները թողնված են յու-
րաքանչյուր անհատի ազատ կամքին:

Գրկ. Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց
սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը, Թ., 1900: Զեպե-
յան Ղ., Հայ եկեղեցո յոթը խորհուրդները, Անթի-
լիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցո խոր-
հուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1, 1992:

Արտաշես Ղազարյան

ԽՐԱՏ, միջնադարյան մատենագրության ժանր:
Ի տարբերություն *ճառի* ու *քարոզի*, նախա-
տեսվել է լայն լսարանի, հասարակության տար-
բեր խավերի համար: Բովանդակում է փաստ.
հարուստ նյութ միջնադարի մշակույթ., տնտ.
կյանքի վերաբերյալ, իր ուրույն տեղն է զբա-
ղեցնում Հայ եկեղեցու աստվածաբան. ժառան-
գության մեջ, ներկայացնում հոգևոր գրակա-
նության այն բնագավառը, որն առավելագույն
ներդաշնակությամբ արտացոլում է բարոյական
աստվածաբանության տեսական և գործնական
սկզբունքները: Այս է պատճառը այն տևական
հետաքրքրության, որ ցուցաբերել են Հայ
եկեղեցու հայրերը Խ-ի
նկատմամբ: Դա արտա-
հայտվել է տակավին

Հայ դպրության արշալույսին, երբ Աստվածա-
շնչի հայացումը սկսվել է խրատական բովան-
դակություն ունեցող Առակաց գրքի թարգմա-
նությամբ: Ավելի ուշ հայացվել են *եկեղեցու
հայրերի*, Խիկար Իմաստունի Խ-ները, «Բանք
իմաստնոց» ժողովածուները:

«Պիտոյից գրքի» թելադրանքով Հայ միջնա-
դարում խրատական գրականությունը բաժան-
վել է «յորդորական, հրաժարական, բացասա-
կան, պարզ, շարալծեալ, առավելահրաշ» տե-
սակների: *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ)
դրանք միավորել է երեք հիմն. խմբերի մեջ՝
հորդորական (դրական), հրաժարական (բացա-
սական), միջակային (այստեղ բարոյաբանու-
թյունը բացորոշ չէ): Խ. ունի կանոն., ընդհանր.,
հորդոր., հոգեշահ, վանական-կրոնավոր., դա-
վան., ծիսական, գիտագործն. և այլ ուղղվա-
ծություն ու բովանդակություն: Կանոնական
Խ-ում տիրապետող է պաշտոն. հրահանգը, ի-
րավ. երանգ ունեցող խորհուրդը: Նպատակն
է, ելնելով տեղական պայմաններից, ժողովրդին
մատչելի լեզվով ներկայացնել եկեղեցու սահ-
մանած կանոն. որոշումները (տես «*Կանոնա-
գիրք Հայոց*»), պահպանել հասարակության
ներդաշնակ համակեցությունը («Նուաստ վար-
դապետ Յոհաննիսի Երզնկայեցւոյ խրատ հա-
սարակաց քրիստոնէից, քահանայից եւ ժողովըր-
դոց...», «Խրատ կանոնական համառաւտ»):
Խրատականոնական բովանդակություն ունեն
նաև Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզ) «Եղբարց
միաբանութեան» կանոնադրությունը և «Կրկին
կանոնք եւ խրատք ողջահասակ մանկանց աշ-
խարհականաց» երկը, որոնց նպատակն է
տնտեսական, բարոյական, հոգևոր փոխօգնու-
թյան կանոն. պարտավորություններ հաստատել
արհեստավոր., երիտասարդ. կազմակերպու-
թյունների անդամների շրջանում:

Հորդորական, հոգեշահ Խ-ներն էապես
կապված են միմյանց հետ: Դրանք [«Երանել-
ւոյն Բարսղի Կեսարու հայրապետի ասացեալ
վասն պահոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4749,
թերթեր 233ա–235բ), «Խրատք երանելւոյն
Բարսղի վասն ապաշխարութեան» (Վենետիկի
Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. № 209,
թերթեր 211 բ–223 ա), «Նեղոսի խրատ, որ ի
բաց մերժեն յապականացուացն (Մատենադա-
րան, ձեռ. № 694, թերթ 47 բ), «Խոսրովու
վարդապետի խրատական պատգամք յոյժ օգ-

տակար եւ հոգեշահ» (տես «Հոգևոր կեանքի մասին», 1997), Հովհաննես Սարկավագի «Խրատ մանկանց», «Բանք խրատու» («Գանձասար», 2, 1992), Գրիգոր վարդապետի «Խոսք ճշմարիտ հավատքի և առաքինասեր վարքի մասին» (1992), «Գէորգեա Սկեւռացւոյ բան խրատու յաղագս խոստովանութեան» (Մատենադարան, ձեռ. № 40, թերթեր 118ա–121բ), «Յովհաննիսի Գառնեցւոյ բան շահաւէտ եւ աւգտակար ամենայն մարդկան» (Մատենադարան, ձեռ. № 941, թերթ 37ա), Հովհաննես Երզնկացու «Թուղթ առ իշխանս Եկեղեաց գաւառի», Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսի «Խրատական թուղթը» են] հորդորներ ու բարոյաբան. թելադրանքներ են աղոթքի, պահքի, Աստվածաշնչի ուսական ընթերցանության, աստվածային պատվիրանների կատարման, խոնարհության, հոգևոր սթափության և քրիստ. այլ *առաքինությունների* վերաբերյալ:

Վանական-կրոնավոր. Խ-ները [Եղիշեի «Բան խրատու յաղագս միանձանց», Հովհաննես Գառնեցու «Խրատ Կրաւնաւորաց» («Սիոն», 1953) են] բովանդակում են ներվանական կենցաղավարությունը կարգավորող ճգնակեց. հորդորներ ու ցուցումներ: Հովհաննես Գառնեցու հիշյալ երկում վանականներին թելադրվում է իրենց կենցաղը կազմակերպել համաձայն Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական գործի. միջօրեի ծնրադրումն ու աղոթքը կատարել ի հիշատակ Տիրոջ խաչելության, հետմիջօրեի աղոթքը նվիրել Խաչի վրա Տիրոջ՝ լեղի ու քացախ ընդունելուն, երեկոյան ժամի աղոթքը՝ Տիրոջ գերեզման իջնելուն են («Սիոն», 1953, էջ 318–321):

Դավան. Խ-ներում շարադրված են Հայ եկեղեցու ուղղափառ վարդապետության հիմն. սկզբունքները և քրիստ. հավատի ընդհանրական հիմունքները: Այս տեսակետից առավել ներկայանալի են *Վարդան Այգեկցու* այն Խ-ները, որոնցում խոսվում է Սուրբ Երրորդության մասին, հոգիների, նրանց ապրելակերպի, հանդստի մասին, ապա և դժոխքի, նրա չար ու դառը տանջանքների, *Նեռի* ծննդյան, գալիք դաժան ժամանակների ու նրա սատակման, կռապաշտության և կախարդության մասին են:

Ծիսական Խ-ներում բացատրվում է արարողության և նրա բնագրի աստվածաբան., հոգևոր բովանդակությունը: Այդ ոլորտին են պատկանում Գևորգ Երզնկացու «Խրատ մկրտութեան», «Խրատ պսակի», Թովմա Մեծոփեցու «Խրատ ժամատեղեաց» կամ «Խրատ գիշերային պաշտաման» երկերը (Մատենադարան, ձեռ. №№ 2335, 7023):

Գիտագործն. Խ-ները, ի տարբերություն նախորդների, որոնցում գերակշռում է բարոյական պատգամը, վերաբերում են գրչության արվեստի լեզվաքերակ. տեսությանը: Այս բնույթի Խ-ները բովանդակում են ուղղագր., կետադր., վայելչագր. ցուցումներ ու հրահանգներ: Այդպիսիք են Գևորգ Սկևռացու, Գրիգոր Տաթևացու «Խրատ գրչութեան» ձեռնարկները (Մատենադարան, ձեռ. № 267, թերթեր 418ա–455ա):

Գրկ. Սարգսյան Գ., Մխիթարայ Գոշի խրատք ոգեշահք, «Բազմավեպ», 1933, էջ 481–490: Խաչիկյան Լ., Կոստանդին Բարձրաբերդցու խրատական թուղթը առաքված Արևելյան Հայաստան 1251 թվականին, ԲՄ, 1958, № 4: Բաղդասարյան Է., Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Ե., 1977:

Հակոբ Քյոսեյան

ԽՈՒՃԱՊԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Լոռու մարզում, Լալվար լեռան հյուսիսային անտառոտ լանջին: Հնագույն կառույցը միանավ բազիլիկ եկեղեցին է (IX–X դդ.): Խ. վ. սկզբնապես գործել է որպես հայադավան մենաստան, իսկ XIII դ., Զաքարյանների տիրապետության շրջանում, վերածվել է քաղկեդոնիկ վանքի: XIII դ. միանավ եկեղեցուց հս. սրբատաշ ֆելզիտով կառուցվել է գլխ. եկեղեցին՝ զույգ մույթով գմբեթավոր հորինվածքով, հարուստ արտաքին դեկորատիվ հարդարանքով: Հվ. ավանդատանը պահպանվել են որմնանկարների հետքեր: Գլխ. եկեղեցուն արմ-ից կցվել է գավիթ-սրահը, հս-ից ու հվ-ից ավելացվել են երկայնական սրահներ: Գմբեթավոր եկեղեցու կառուցման հետ մեկտեղ XIII դ. վերանորոգվել է բազիլիկ եկեղեցին (հս-ից ու հվ-ից կցվել են երկայնական սրահներ, իջեցվել է բարձրադիր բեմի նիշը): Բազիլիկ եկեղեցուց հս. պահպանվել է փոքր, կիսավեր մատուռ: Խ. վ-ի պարսպապատ տարածքում պահպանվել են բնակելի և տնտ. շինությունների ավերակները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.2, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ջալալյան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վնտ., 1907: Ոսկյան Հ., Գուգարքի վանքերը, Վնն., 1960: Շախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986:

Ալեքսանդր Ջալալյան

Ծ

ԾԱԹԵՐ, ծադեր, *քաղկեդոնականություն* ընդունած հայ երկաբնակներ: Անվան իմաստը պարզաբանված չէ: Փորձ է արվել այն բացատրել որպես «խեղված, անկատար, կիսատ» քրիստոնյա, այսինքն՝ տրվել է հայհոյական, վիրավորական իմաստ: Սակայն այս մոտեցման դեմ է վկայում այն հանգամանքը, որ Ծ. իրենց այդ անունով են կոչում: Իրենց վանքերում գրված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչները հաճախ անվան կողքին նշել են և իրենց ծաթ լինելը: Պահպանվել են բյուզ. գործիչների արճճե կնիքներ, որոնց հայ տերերն իրենց անվան կողքին նշել են ծադ ամականունը: Ն. Ադոնցը Ծ. նույնացրել է արաբ. աղբյուրներում հիշված զոտտերի կամ ջուտտերի հետ, նրանց համարել ժամանակակից գնչուների՝ Հնդկաստանից եկած նախնիներ: Ն. Մառը Ծ-ին հայ-քաղկեդոնիկներ է համարել, իսկ XX դ. սկզբում Ակնի շրջանում բնակվող հայ-հոռոմներին՝ նրանց հետնորդներ: Հիշվում են X դարից: Բնակվել են գլխավորապես բյուզ. Միջագետք բանակաթեմում, Կարինում, Երզնկայում, Ակնում, Կամախում, Զմշկածագում, Եփրատի վերին հոսանքում: Անիի Մայր տաճարի հվ. գավթի մի արձանագրությունում հիշվում է Ծադնոց տեղանուն:

Ուխտանես պատմիչը (X դ.) իր գրքի III խաբանում նշում է, որ աշխատության նվիրված է ծադ կոչգլուխը (մեզ չի հասել) նվիրված է ծադ կոչգլուխը: Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.) գրում է, որ Հայոց կաթողիկոս Դավիթ Բ Կակաղեցու (806–833) ժամանակ հայերից (իմա՝ հայադավաններից) անջատվել է Ծ-ի «ազգը»: Կեսարիայի շրջանում բնակվող Ծ-ի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Մխիթար Ապարանեցին (XV դ.): Ծ. հիշվում են նաև բյուզ. աղբյուրներում: Նիկոն Սևլեռնցին (XI դ.) Ծ-ին համարում է իրենց (հույների) դավանակից եղբայրներ, հայադավանությունից: յազգի, որ հեռացել են հայադավանությունից: Ըստ բյուզ. աղբյուրների, Ծ-ի մետրոպոլիտին ձեռնադրել է Անտիոքի պատրիարքը: Պահպանվել են նրանց վանքերում ստեղծված կրոն. բնույթի հայ. ձեռագրեր:

Ծ. անունով գյուղ մինչև XX դ. սկիզբը հայտնի էր Արմ. Հայաստանի Էրզրում նահանգի Երզնկա գավառում: Ունեցել է 52 տուն հայ բնակիչ, եկեղեցի (Ս. Աստվածածին), վարժարան: Բնակիչները տեղահանվել և բնաջնջվել են Մեծ եղեռնի ժամանակ: Ծ. անունով գյուղ ներկայումս կա ՀՀ Լոռու մարզում: Այն հիշատակված է դեռևս Սանահինի վանքի 1221-ի մի վիմագիր արձանագրությունում: Հնարավոր է, որ այս գյուղերի բնակիչները նախկինում Ծ. են եղել:

Գրկ. Ուխտանես, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871: Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի, Երուսաղեմ, 1931: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Երիցյան Ա., Ծադ ազգը հա՞յ է, թե ոչ, «Փորձ», 1881, էջ 125–126: Из "Тактикона" Никона Дивногорца. Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае, т. 1, доп., под ред. В.Н. Бенешевича, СПБ, 1911, с. 584–588; Эмин Н., О цадах. Исследования по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858–1884), 2

изд., М., 1896; Марр Н., Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, “Византийский временник”, т. 12, 1905; Адонц Н., О происхождении армян-цатов, “Журнал Министерства народного просвещения”, 1911, с. 238–249.

Հրաչ Բարթիկյան

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ, Ծառզարդար, Հայ առաքելական եկեղեցու Տերունի տոներից: Կատարվում է ս. *Զատկից* մեկ շաբաթ առաջ, *Ավագ շաբաթվա* միաշաբթի (կիրակի) օրը: Նվիրված է Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքի վերջին մի քանի դրվագների՝ Երուսաղեմ Հիսուսի հանդիսավոր մուտքի (Մատթ. 21.1–11, Մարկ. 11.1–11, Ղուկ. 19.28–40, Հովհ. 12.12–19), լումայափոխ և աղավնավաճառ մարդկանցից տաճարի մաքրման (Մատթ. 21.12–13, Մարկ. 11.15–19, Ղուկ. 19.45–48), Ղազարոսին հարություն տալու (Հովհ. 12.17) հիշատակությանը:

Հիսուսի մուտքը Երուսաղեմ ժողովուրդն ընդունել է խանդավառությամբ՝ ձիթենու և արմավենու ճյուղեր, ինչպես նաև իրենց զգեստները փռելով ճանապարհի վրա և աղաղակելով. «Ովսաննա Բարձրյալին, օրհնյալ լինի նա, որ գալիս է Տիրոջ անունով. օրհնյալ լինի մեր հոր՝ Դավթի թագավորությունը, որ գալիս է: Խաղաղություն երկնքում և Փառք բարձունքներում» (Մարկ. 11.9–10): Համաձայն Եկեղեցու հայրերի ուսուցումների, Հիսուսի առջև հանդերձները նետելը խորհրդանշել է մեղքերի ծածկույթից ազատվելը, որպեսզի Տերը մաքրեր այդ մեղքերը: Ոստեր և ճյուղեր ընծայելը խորհրդանշել է առանձնակի պատիվները և հանդիսավորությունը: Աստվածաշնչում բազմաթիվ են տոնական օրերի առթիվ ձիթենու, արմավենու ճյուղերի գործածության (տոնական օրերի սովորություն) մասին հիշատակությունները: Հրեաները դալար ճյուղերով են նշել Տաղավարահարաց տոնը (Ղևտ. 23.40): Հնում ձիթենին համարվել է իմաստության, խաղաղության, հաղթանակի և փառքի խորհրդանշան: Հին հույները ձիթենու և դափնու պսակներով են պատվել օլիմպիական խաղերում հաղթած ըմբիշներին: Ձիթենու և արմավենու ճյուղերի ընծայումը Քրիստոսին, որը մեռյալ Ղազարոսին հարություն տվեց, ըստ Եկեղեցու հայրերի, խորհրդանշում էր մահվան հանդեպ հաղթանակը:

Ծ-ի նախօրեին, շաբաթ օրը, կատարվում է Ծ-ի նախատոնակը, բացվում է խորանի վարագույրը, իսկ հաջորդ օրը ժամերգությունից հետո մատուցվում է ս. Պատարագ: Ծ-ի առավոտյան եկեղեցին օրհնում է ձիթենու, իսկ որտեղ ձիթենի չկա՝ ուռենու ոստերը, և բաժանում ժողովրդին: Անցյալում սովորություն էր Ծ-ի օրը եկեղեցում ծառ տեղադրել, մոմերով ու մրգերով զարդարել, իսկ ներկայումս միայն արմավենու, ձիթենու կամ ուռենու ոստերով են զարդարում եկեղեցին: Ծ. ժողովուրդը կոչում է նաև Ծառզարդար: Ինչպես այս երկու անունները, այնպես էլ ժող. ծեսերն ու տոնակատարությունները, սովորություններն ու խաղերը, որոնք տեղի են ունենում Ծ-ի օրը, ծագումնաբանորեն չեն առնչվում քրիստ. տոնի և ավետարանական պատումի հետ: Ծ. հայոց հեթանոս. շրջանի՝ գարնանը նվիրված տոներից մեկն է եղել և այդ տոնակատարությունների ու ծիսակարգի մի մնացորդն է: Խորհրդանշել է գարնան գալուստը, բնության զարթոնքը, Ատիսի, Արայի և գարնան, արթնացող բնության հեթանոս դիցերի միջոցով կապվել գարնանային եղանակի ու ծառի պաշտամունքի հետ: Հիսուսի մուտքը Երուսաղեմ նույնպես տեղի է ունեցել գարնան զարթոնքի շրջանում, իսկ ձիթենու և արմավենու ճյուղերի գործածության ավետարանական հիշատակությունը համընկել է ծառ զարդարելու և բնության ծաղկունքի ժող. տոնակատարության հետ: Ժամանակների և պարագաների այդ նմանությամբ Ծ. միացել է Հիսուսի՝ Երուսաղեմ մտնելու քրիստ. տոնին, փոխանցվել եկեղեցուն և մտել Տոնացույց Ծ. անվանումով:

Երկրորդ Ծ.: Համբարձման տոնին հաջորդող առաջին և ս. Զատկի յոթերորդ կիրակին կոչվում է Երկրորդ Ծ.: Ունի 35 օրվա շարժականություն (մայիսի 3-ից հունիսի 6-ը): Եթե բուն Ծ. խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի հանդիսավոր մուտքը Երուսաղեմ, ապա Երկրորդ Ծ. հրեշտակների ուղեկցությամբ Վերին Երուսաղեմ Հիսուսի մուտքի հիշատակությունն է: *Գրիգոր Բ Վկայասեր* կաթողիկոսի սահմանած այս տոնը կապված է զուտ ազգ. ավանդության հետ, համաձայն որի, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը գտնվել է Խոր վիրապում, մի հրեշտակ ամեն օր այցելել է նրան: Համբարձման չորրորդ օրը հրեշտակը չի այցելել: Հաջորդ օրը ս. Գրիգորի այն հարցին, թե ինչո՞ւ նախորդ օրը իրեն չի այցելել, հրեշտակը պատասխանել է, որ Քրիստոսի համբարձումը տոնելու համար հրեշտակների ինը դասերը հաջորդաբար տոնախմբություն են կատարում, և ինքը, չորրորդ դասից լինելով, չորրորդ օրը չի ցանկացել իր դասի ուրախություններից բացակայել:

Երկրորդ Ծ-ի օրը նույնությամբ կրկնվում են Ծ-ի ընթերցվածներն ու շարականները:

Երաժշտություն: Շարակնոցում առկա են Ծ-ին նվիրված հետևյալ կանոնները. Սահակ Ա Պարթևին վերագրվող բուն Ծ-ի կանոնը, որի Հարցը XII–XIII դդ. պարականոն է մնացել, և Երկրորդ Ծ-ի հին և նոր կանոնները: Հին կանոնի երգերը (Հարցը և Մեծացուցեն, XII դարից՝ պարականոն) դարձյալ ընծայում են Սահակ Ա Պարթևին, իսկ նոր կանոնի («Մեծահրաշ այս խորհուրդ») հեղինակն է Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը: Ծ-ին նվիրված շարականներն աչքի են ընկնում Հիսուսի Երուսաղեմ մուտքն արտահայտող բերկրալից և ցնծագին բնույթով:

Պատկերագրություն: Հիսուս Քրիստոսի հանդիսավոր մուտքը Երուսաղեմ քրիստ. արվեստում արտացոլվել է դեռևս IV–V դդ.: Հայկ. արվեստում հայտնի հնագույն օրինակը պահպանվել է «*Էջմիածնի Ավետարան*»-ի VI դ. փղոսկրե կազմի վրա:

Պատկերի հորինվածքային կառուցվածքը հետևյալն է. կենտրոնում ներկայացվում է ավանակին նստած Քրիստոսը, նրան հետևում են աշակերտները: Հանդիպակաց կողմում պատկերվում են Երուսաղեմի բնակիչները, որոնցից ոմանք իրենց զգեստները (ըստ միջնադարյան մեկնաբանության՝ իրենց մեղքերը), իսկ ուրիշները՝ ծառերի ճյուղեր են սփռում Տիրոջ ճանապարհին: Երուսաղեմը ներկայացվում է պարսպապատ քաղաքի կամ տաճարի տեսքով, որի ֆոնին էլ հիմնականում պատկերվում են քաղաքի ծերերն ու բնակիչները:

«Մուտք Երուսաղեմ» տեսարանը, պահպանելով թեմատիկ հիմն. կառուցվածքը, ներկայացվում է պատկերագր. մի շարք տարբերակներով (պայմանավորված Ավետարանների տարբեր նկարագրություններով): Մատթեոսի Ավետարանի համաձայն (Մատթ. 21.2–5), Քրիստոսը պատկերվում է ավանակին նստած, իսկ կողքից գալիս է քուռակը: Մյուս երեք Ավետարաններում քուռակը չի հիշատակվում, ուստի բացակայում են նաև դրա նկարազարդումները: Հիսուսը պատկերվում է երկու հիմն. դիրքով՝ ավանակին բազմած կամ հեծած, դիմացից կամ երեք քառորդ մասով: Ավանակը ներկայացվում է գլուխը խոնարհած կամ բարձր պահած:

Ըստ Մատթեոսի ու Մարկոսի, ձիթենու և արմավենու ոստեր կտրատելու համար քաղաքի բնակիչներից ոմանք ծառ են բարձրանում: Համաձայն Ղուկասի, ծառ է բարձրանում Զաքեոս կարճահասակը Երիքովում՝ Քրիստոսին տեսնելու նպատակով: Մի շարք մանրանկարներում Զաքեոսը պատկերվում է «Մուտք Երուսաղեմ» տեսարանում: Կիլիկյան որոշ մանրանկարներում այս հորինվածքին է կցվում նաև աշակերտների՝ ավանակը բերելու դրվագը:

Որոշ ստեղծագործություններում «Մուտք Երուսաղեմ» տերուն. պատկերը ներկայացվում է որպես զվարթ ժող. տոնախմբություն՝ լիովին նույնացվելով Հայ եկեղեցու Ծ-ի տոնին: Այդ առումով հատկապես ուշագրավ են Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցի օրինակները, որոնցից շատերն ուղղակիորեն կրում են Ծ., Ծառզարդար կամ էլ Արմավենյաց օր խորագրերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.2, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1999: Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995: Chevalier J., Cheerbrant A., Dictionnaire des symboles, P., 1982; Réau L., Iconographie de l’art chrétien, t. 2, P., 1957; Shiller G., Iconography of Christian Art, v. 1, L., 1971.

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան
Աննա Լեյլոյան

ԾԵՍ, աստվածապաշտություն, խորհրդաբանական գործողություն կամ գործողությունների, արարողությունների շարք՝ արտահայտելու համար որևէ նվիրական, աստվածային երևույթ. հոգևոր պաշտամունքի ձև: Բազմաթիվ Ծ-եր և ծիս. արարողություններ են նկարագրված Հին կտակարանի գրքերում, ինչպիսիք են՝ օծման Ծ. (տես *Օծում*), զոհաբերության Ծ. (տես *Պատարագ*), զատկական Ծ. (տես *Զատիկ*) և այլն:

Ծ. նկարագրված է նաև Նոր կտակարանում: Հիսուսն ինքը իր առաքյալների հետ կատարում էր սաղմոսասացություն, օրհներգություն, այսինքն՝ պաշտամունք առ Հայր Աստ-

ված. Նա ժողովարան գնաց և ընթերցեց Եսայի մարգարեի գիրքը (Ղուկ. 4.16–21), կատարեց Հին ուխտով սահմանված Զատիկը (Պասեք), որի ընթացքում, հաց և գինի բաժանելով աշակերտներին, իբրև տերունական մարմնի և արյան խորհուրդ, հորդորեց այն կատարել այնուհետև իր հիշատակի համար. դրանով իսկ հաստատվեց ս. *Հաղորդության* Ծ. կամ ս. Պատարագը (Մատթ. 26.17–30, Մարկ. 14.12–25, Ղուկ. 22.7–20, Հովհ. 13.21–30, Ա Կորնթ. 11.23–26):

Ծ. պահպանվել է նաև առաքելական շրջանում. «... և նրանք հարատևում էին առաքյալների ուսուցման, հաղորդության, հացի բեկման ու աղոթքների մեջ» (Գործք 2.42, տես նաև Գործք 2.46, 20.7, 11, 27.35):

Եկեղեցիների կազմավորման և ճյուղավորման շրջանում յուրաքանչյուր եկեղեցի, պահելով հինկտակարանային և առաքելական շրջանից ավանդված էական Ծ-երը, միաժամանակ նոր հավելումներ է արել՝ պատշաճեցնելով դրանք հիմն. Ծ-երին: Առաջ են եկել հուն., հայկ., ասոր., լատ., ղպտական եկեղեց. Ծ-եր և իրենց հերթին՝ դրանց այլ ճյուղավորումներ:

Հայ եկեղեց. Ծ. սկզբ. շրջանում կատարվել է ըստ հուն. և ասոր. առաքելական ավանդությունների: Գրիգոր Լուսավորչից սկսած, ապա, մասնավորաբար V դարից՝ Հայոց գրերի գյուտից և Աստվածաշունչը հայերեն թարգմանելուց հետո, ընդհանրական Ծ., հայացվելով, դարձել է առավել ազգային, օժտվել նոր հավելումներով ու պատշաճեցումներով: Ծ-ի բովանդակային առանցքը կազմող շարականների, աղոթքների խմբագրման և հատուկ դասավորության առումով մեծ դեր են կատարել *Սահակ Ա Պարթև* կաթողիկոսը, *Մեսրոպ Մաշտոցը* և *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսը (տես *Մաշտոց, Հայսմավուրք, Տոնացույց*):

Հայ եկեղեցու Ծ. հարստացել է նաև հետագայում, մասնավորապես VIII, IX, XII դդ.՝ *Ստեփանոս Սյունեցու, Հովհաննես Գ Օձնեցու, Խոսրով Անձևացու*, իսկ կիլիկյան շրջանում՝ *Ներսես Շնորհալու* և *Ներսես Լամբրոնացու* բարենորոգչական ներդրումներով:

Ծ-ի կամ աստվածապաշտության արարողակարգի հիմն. բաղկացուցիչ մասերն են խորհուրդները (տես *Խորհուրդներ եկեղեցական*), *ժամերգությունները*, տոները և հոգևոր բարեպաշտական արարողությունները:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 2, 1992: Ժողովրդական ժամագիրք Մեծի Պահոց օրերու (Հրամանաւ Տ.Տ. Գարեգնի առաջնոյ Վեհափառ և Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց), Էջմիածին, 1997:

Լևոն Սարգսյան

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Աղահեճք գավառում (այժմ՝ ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանում), Աղավնո գետի աջ ափին, *Տաթևի վանքին* հարկատու Ծիծառնուվանք գյուղի եզրին: Ծ-ի միաբան Ստեփանոս վանականը որպես վկա ստորագրել է 844-ին Սյունյաց իշխան Փիլիպեի՝ Տաթևի վանքին իր հայրենի Տաթև գյուղը նվիրելու թուղթը: Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Ծ. դասել է XIII դ. Սյունյաց նշանավոր վանքերի թվին: 1655-ին Նախիջևանի Գողթն գավառի Ս. Խաչ վանքի վանահայր, եպիսկոպոս, գրահրատարակիչ Թովմա Վանանդեցին Հայաստանի հռչակավոր սրբավայրերին նվիրած իր չափածո ներբողում հիշատակում է Ծ.՝ որպես «մեծ անցյալ» ունեցող: Ծ. բարգավաճել է XVII–XVIII դդ., երբ կառուցվել են պարիսպը՝ կամարակապ մեծ դարպասով (1633), հվ. կողմում՝ սեղանատունը, նորոգվել եկեղեցին (1779): Մինչև XX դ. եղել է գործող վանք (պատկանել է Տաթևի վանքի թեմին՝ «Ծիծեռնակու սուրբ վանք» անունով) և մեծ ուխտատեղի, որտեղ Համբարձման և Սուրբ Խաչի տոներին ողջ Սյունիքից բազմահազար ուխտավորներ են այցելել:

Ծ-ի եկեղեցին իր առանձնահատկություններով և ինքնատիպ հարդարանքով վաղ միջնադարի հայկ. ճարտ-յան կարևորագույն կառույցներից է: Եռանավ բազիլիկ է՝ ուղղանկյուն հատակագծով, չորս զույգ մույթերով, շենքի ծավալում արտաքուստ շեշտված միջին նավով, և հայկ. նույնատիպ կառույցների միակ կանգուն և լավ պահպանված օրինակն է: Բազիլիկն ունեցել է մի քանի շին. փուլեր, որոնցից առաջինն արտաքին պատերի ստորին սրբատաշ բազալտով (7–8 շարք բարձրությամբ) մասն է՝ կառուցված IV դ. (կամ ավելի վաղ. կա տեսակետ, որ Ծ. եղել է եկեղեցու վերափոխված հեթանոս. տաճար): V–VII դդ. հաջորդաբար ավելացվել են պատերի՝ ֆելզիտով վերնամասը, ավանդատները և պայտաձև խորանը՝ յունազարդ վերնահարկով (բացառիկ է հայկ. եկեղեցիներում), փայտե սյուների փոխարեն՝ կամարաշարերը: Ծ-ի բազիլիկի կարևոր առանձնահատկություններն են արմ. ճակատում մուտք չունենալը (որը հատուկ է հեթանոս. տաճարներին և բնորոշ չէ բազիլիկ եկեղեցիներին), խորանի վերևի կամարակապ սրահը (եզակի է հայկ. ճարտ. մեջ), բեմում լուսամուտ չունենալը, թաղակիր կամարների բացակայությունը են: Ի տարբերություն զուսպ արտաքին ճակատների (լուսամուտների երեսակալներ, շրջանագծի մեջ ներառված հավասարաթև խաչեր), ներսը վաղ միջնադարի հայկ. արվեստին հատուկ հարուստ հարդարանք ունի: Մույթերը զարդարված են շախմատաձև ու երկշարք ատամիկներով, ալիքաձև ու պարանահյուս, օձակերպ քանդակներով, ուղղանկյան մեջ ներգծված ութճառագայթանի աստղերով (հանդիպում է հատկապես V դ. 2-րդ կեսում՝ Տեկոր, Երերույք, Փարպի, Ամարաս): Հս. պատին պահպանվել է որմնանկարի մի հատված՝ ողջ հասակով կանգնած երկու սրբերի պատկերով: Բազիլիկի հարդարանքում կարմիր են ներկված որոշ վարդյակներ ու մույթերի խոյակներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր VIII-ում, 8.3, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Լալայան Ե., Զանգեզուր, ԱՀ, գիրք 4, Թ., 1898: Հասրաթյան Մ., Ծիծեռնավանք, ՊԲՀ, 1980, № 2: Cuneo P., La basilique de Tsitsernakavank (Cicernakavank) dans le Karabagh, "Revue des études arméniennes", t. 4, 1967.

Մուրադ Հասրաթյան

ԾԻՍԱՄԱՏՅԱՆ, Ծիսական գրականություն, եկեղեցում գործածվող՝ գործնական-արարողական կիրառություն ունեցող սրբազան մատյաններ: *Ծեսի* և դրա հետ կապված Ծ-ի ձևավորումը կապված է Ընդհանրական եկեղեցու՝ որպես վարչ. միավորի, կազմավորման հետ (I դ. վերջ):

Ծ. (առհասարակ ծիսական գրակ-ը) սկզբնավորվել է հին հրեական իրականությունում: Իբրև այդպիսին Հին կտակարանում առկա են ծեսի (գլխավորաբար զոհաբերման և օծման) մի շարք նկարագրություններ (Ղևտ. 9.3–22, Ա Թագ. 16.13, Գ Թագ. 18.31–39 ևն): Նոր կտակարանում (Մատթ. 3.11, Ղուկ. 3.21) ու Եպիփան Կիպրացու Ավետարանի մեկնության մեջ (Մատենադարան, ձեռ. № 949, 4750) տրվում են *Պատարագի* և *Մկրտության* վաղագույն նկարագրություններ: Հայ եկեղեցու արարողակարգում առկա են *Ավետարանը* և *Ժամագիրք, Շարակնոց, Ճաշոց, Հայսմավուրք, Տոնացույց, Խորհրդատետր-Պատարագամատույց, Մաշտոց* Ծ-ները: Առաջինները կիրառվում են Գիշերային, Առավոտյան, Արևագալի, Երեկոյան, Խաղաղական և Հանգստյան ժամասացությունների ժամանակ, իսկ Մաշտոցը՝ անդաստաններ գարնանացանն ու աշնանացանը, ջրօրհնեքը, պսակադրությունները, ննջեցյալների թաղումը, մանկանց մկրտությունը կատարելիս: Հայ եկեղեց. մատենագրության մեջ ծեսի մասնակի նկարագրություններ տրվում են *Ստեփանոս Սյունեցու, Խոսրով Անձևացու* և *Ներսես Լամբրոնացու*՝ ժամակարգությանը և Պատարագին նվիրված աշխատություններում:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան
Հակոբ Քյոսեյան

ԾՈՄ, տես *Պահք*:

ԾՈՐԾՈՐԻ ՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Արտազ գավառում (այժմ՝ Իրանի Մակու քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Զանգմար գետի ձախ ափին): XIII դ. վերջին հիմնադրել է Զաքարիա եպիսկոպոսը: Հիշատակվում է 1314-ից: Ծ. վ., լինելով Արտազի հայկ. իշխանության մշակութ. կենտրոն, վերելք է ապրել XIV դ. I-ին կեսին, երբ այստեղ է հաստատվել *Հովհաննես Երզնկացին* (Ծործորեցի): Բացվել են բարձրագույն դպրոց, գրչության կենտրոն, գրվել և թարգմանվել են աստվածաբան. երկեր ու մեկնություններ, ընդօրինակվել ձեռագրեր: Հովհաննես Երզնկացին այս վանքում է գրել «Մեկնութիւն մարգարէութեանն Դանիէլի», «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին», «Համառօտ տեսութիւն քերականի» երկերը, քարոզներ, չափածո ստեղծագործություններ ևն: 1316-ին Զաքարիա եպիսկոպոսը և Հովհաննես Երզնկացին մասնակցել են *Ադանայի եկեղեցական ժողովին*:

Ծ. վ. XIV դ. դարձել է միարարական շարժման (տես *Ունիթորություն*) կենտրոն: Վանքին կից բացված դպրոցում գիտամանկավարժ. աշխատանք է կատարել Ֆրա Պոնցիուս վարդապետը: Ծործորի բարձրագույն դպրոցում հայերեն են թարգմանվել եվրոպ. սխոլաստիկայի անվանի ներկայացուցիչներ Նիկողայոս Լյուրացու, Թովմա Աքվինացու, Բոնավենտուրայի երկերը:

Ծ. վ. գործել է մինչև XVII դ. վերջը: 1995-ին Ծ. վ-ի Ս. Աստվածածին խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին (1298–1314, կառուցված է